

No use comparing!

...For there is no other pump to rival the **JYOTI UNIBUILT** pump. It features 'built-in' economy...in money.. in space ..in maintenance—with superb hydraulic characteristics. Ask the man who uses it, better still, see a demonstration for yourself! You will be convinced, the **UNIBUILT** is a centrifugal pump with a difference!

Size: 1" x 1" 1.6" x 1.6"

Capacity: Up to 58,000 G P H

Heads: Up to 210 ft

Quality is our Creed

JYOTI LIMITED

BARODA 3

તા. ૧ લી એપ્રિલ, ૧૯૬૧ થી
સમસ્ત શુજરાત શાળાઓમાં
મેટ્રિક પદ્ધતિમાં તોલમાપનો
ઉપયોગ ફરજિયાત બન્યો છે.

રોજંદા વ્યવહારમાં
લેવડદેવડ કરતી વખતે—

શેરને બદલે કિશોગ્રામમાં જ

મરણને બદલે કવીન્ડલ

બને—

તોલાને બદલે ગ્રામમાં જ

આપની ખરીદી

તેમજ બાવો કરવાનો

આગ્રહ રાખી

૦ મેટ્રિક પદ્ધતિ સિવાયનાં અન્ય વજન પાસે રાખવાં એ સમને પાત્ર બને છે.

૦ જૂનાં તોલવજન વાપરનાર શિક્ષણને પાત્ર બને છે.

સરળતા અને સમાનતા માટે

મેટ્રિક પદ્ધતિ અપનાવો.

આગ્રહ રાખી
૧૯૬૦

શાળાઓમાં

આજીવન માટે, શુજરાત શાળાઓ, સચિવાલય, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત]

વિશ્વમાનવ [દ્વિમાસિક]

[વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ રાં. ૧૮ * છૂટક ચાલુ અંક રૂ. ૨ * વિદ્યેશકોની છૂટક કિંમત ૬૬ મુજબ]
 સંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી * સદાચક્ર : મુબદ્દા ગાંધી * સચાલક : દશરથ ગાંધી
 પ્રકાશક : ભોગીલાલ ગાંધી, વિશ્વમાનવ રામજીમદિર પોત : સદાચક્રી જાવખાના સામે-વડોદરા [ફોન ૪૬૫૦
 મુદ્રક : જ્યોતિ દલાલ-વસંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, પેનાભાઈની પાડી, ધીર્મદા રોડ, અમદાવાદ-૧.

પહેલું પાનું

લોકશાહી સમાજવાદની સાચી દિશા [૪] વિનોબા

મદનિચાર

કુનિયા પદ્મદાસ છે [૫] પ્રજેષ બોક્ષી

અદાલતી ન્યાય અને સરકાર [૬] દિનેશ શુક્લ

કવિતા

એ કવિતા [૮] રાજેન્દ્ર શાહ, યુગાત્મ મોહમ્મદ શેખ,

સેફરિસ : કવિતા ગુચ્છ [૧૦] અનુ : કૃષ્ણચંદન ભટ્ટશી

મુખ્ય લેખ

નૂન માનવતાને રાહે [૧૪] રાજુ બોરસોડી

લેખો

ભારતની એકતા [૨૨] રસિકલાલ ઠા. પરીખ

નટની સાખના [૨૭] જ્યોત્સના 'સુદરી'

આલ્ફ્રેડ દક્ષીણ [૩૩] મુકુંદરાય મુનિ

ગ્રીક નાટક એમેમેનોન [૪૧] જસીલાલ દલાલ

માનવી અને સ્વયંસચાલિત મનો [૪૪] દોસ્ત સ્વોરેન

પશ્ચિમના પ્રવાસે [૪૭] સનત મહેતા

પરિમલકૃત રિમઝિમનો પરિમલ [૫૩] રામપ્રસાદ બક્ષી

કોન્ગ્રેસ : લોકશાહી સમાજવાદના રાહે [૫૭] ભોગીલાલ ગાંધી

પ્રવૃત્તિ ને પડયા

પ્રમવાસ પરિપદ [૭૧] ભો. ગાંધી

પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ્યાની આંતરસાહ્યોપ પરિપદ [૭૨] ..

ભારતીય ઇતિહાસ પરિપદ [૧૫] —

સર્વોદય સમ્મેલન [૭૦] ભો. ગાં.

શુભરાતનો આદિમાનવ [૭૧] —

શુભરાતી સાહિત્ય પરિપદ [૭૨] સત્યદેવો

દેશવિદેશ

૧૯૬૭નું વર્ષ [૭૪] ભો. ગાંધી

સાપ્તમ્સ [૭૭] ..

ભારત કાર્યકર સમસ્તા [૮૧] ..

નવું પાચન

ચિનાદરી પત્રિકા [૮૬] —

એકેએક કાર્યકર્તા પર અત્યારે મોટી જવાબદારી છે. એમણે ભુનનેશ્વરમાં લોકશાહી સમાજવાદનો એક બહુ મોટો ફરાવ પસાર કર્યો છે. સમાજવાદ અને તે પાછો લોકશાહી, સમાજવાદ, અને તે પણ શાંતિમય સાધનો માગતું લાવવાનો, અને વળી તે ભારતીય દળનો હોવો જોઈએ, પરદેશનું અનુકરણ કરતો નહીં અને તે વિશિષ્ટ દશે—આવે જન્મજન્મ કરાવે છુપવેશ્વરમાં કમીસે કર્યો છે. તો હવે દેશીસમાં એવા લોકાએ જ રહેવું જોઈએ, જેઓ આ ફરાવમાં દિલપૂર્વક માનતા હોય. જેમને આ ફરાવ ન ગમતો હોય તેઓ કોમીસમાં ન રહે આ ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવાની વાત છે. આવડી મોટી જવાબદાર સરથાના કાર્યકર્તા જે માફક ગજા અને આ ફરાવનો અમલ કરવાનો એમણે બરાબર પ્રયત્ન ન કર્યો, તો તેનું પરિણામ વિપરીત આવશે. આવડો મોટો ફરાવ કરીને તેનો અમલ ન થાય તો તેમાં મોટો ખતરો છે હવે ભારતીય દળનો સમાજવાદ શાંતિમય સાધનો માગતું લાવવો હોય તો તેનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ! તેનું સ્વરૂપ એ દશે કે તેમાં દરેક વ્યક્તિ સમર્પણ કરશે.

સમર્પણ એ એક વાત છે અને ઝૂટપી લેવું એ અલગ વાત છે. વ્યક્તિ સ્વેચ્છાએ સમાજને સમર્પણ કરે અને સમાજ વ્યક્તિના વિકાસ માટે પૂરી સ્વતંત્રતા આપે. એક બાજુ વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય અને બીજી બાજુ સમાજને સમર્પણ—આ બેકે વીજળી સાધથી જોઈએ. આમ થશે ત્યારે નવો સમાજવાદ આવશે.

આને સમાજવાદનું નામ આપ્યું છે, પણ અને તો તેને માટે 'સર્વોદય' શબ્દ જ ઠીક લાગે છે. સર્વોદય શબ્દ એક ઉત્તમ વિવેકી શબ્દ છે. પણ શબ્દના વિવાદમાં હું પડવા નથી માગતો. લોકશાહી સમાજવાદ કહેવાય છે, તો તે સર્વોદયનો પમય છે એમ કહું માનું છું. અને તે અન્ય દેશોને સમાજવાદ માટે ઉપયોગી થાય છે.

ઈંગ્લેન્ડ—અમેરિકા વગેરે દેશોમાં સમાજવાદ કહે છે અને રશિયામાં સામવાદ કહે છે. ભારત આ બંનેના શુભ લેવા માગે છે. ભારતની તકરબ નીતિ માટે આ શબ્દ ધણો સારો છે. સમાજવાદ કહેવાથી રશિયા વગેરે દેશોમાં જે માલે છે તેના શુભ લેવાય છે. વળી લોકશાહી સમાજવાદ કહેવાથી આ બેકેથી અજગે એવો એક આદર્શ પણ નજર સમક્ષ આવે છે. બંનેથી અજગા રહેવું આ દૃષ્ટિએ 'લોકશાહી સમાજવાદ'ના શબ્દને કહું ઉપયોગી મળ્યું છે. પણ તેનો અર્થ ખાસ કરીને સર્વોદય છે, એમ કહું માનું છું. તેમાં બેકે પાસાં આવી જાય છે અને તેનું એક આગવું ભારતીય સ્વરૂપ પણ જળવાય છે.

તમે આ જામતો જે ધ્યાનમાં રાખશો તો કહું જે આમદાનની વાત કરું છું તે તમારા ધ્યાનમાં આવશે. આમદાનમાં જમીન વ્યક્તિના હાથમાં રહેશે, તેનો વિસમો ભાગ જમીનદારોને આપાશે અને જમીનની માલિકી આમસમાની થશે. જમીન વેચવાનું, અને ખીચે ખૂવાનું બંધ થશે. અર્થાત્ બેટી વ્યક્તિની હોવાને કારણે વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય જળવાયું, પણ સાથે જ સમર્પણની તૈયારી રહી. અથવા સમાજને માટે કષ્ટ કરીએ નહીં પણ આપરી સ્વતંત્રતા જેમની તેમ કાયમ રહે, એ દબે જૂની પદ્ધતિ યઈ ગઈ. આજનાં જમાનામાં એ દબે ચાની કાકે નહીં તેથી કહું સ્વતંત્ર પડ્યને સમાજનું છું કે તમારો જે વિચાર છે કે વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્ય પર પ્રહાર ન થવો જોઈએ, તે કહું માન્ય કરું છું; પરંતુ તેની સાથે સમર્પણ કરવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. સામવાદીઓ સમાજને સમર્પણ કરવાની વાત કરે છે, પણ વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યને નથી માનતા. એમને કહું કહું છું કે માલિકી સમાજની હોય, એ તમારી વાત કહું માન્ય કરું છું; પણ સાથે જ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અમાધિત રહેવી જોઈએ. આ બે મંત્રો એકમાં સમાય એવી યુક્તિ હોવી જોઈએ. લોકશાહી સમાજવાદમાં તેમ અને છે. તેનો બીજો અર્થ છે સર્વોદય. પરસ્પર વિરોધી જગ્યાના બે વિચાર તેમાં એક થાય છે અને બેકેથી કિલ એવું આગવું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે.

આવડો મોટો શબ્દ ('લોકશાહી સમાજવાદ') દેશને આપી એ આગરુ ગ્રામવરો તો દેશનું પવન થશે, એવા કતાં તો આવડો મોટો શબ્દ એ ન કમ્પારીસો દેત તો તે બદેશ હઈ. પણ મોટો શબ્દ રાખે આપી રીધો તો હવે તે અનુસાર પ્રવ્રતિ કરી પડશે.

દુનિયાં પલટાય છે...

[શ્રી. પ્રજિય થોક્સીના એક મિત્ર ઉચરના પત્રમાંથી]

દુનિયાં પલટાય છે શેષનામ પદ્મ પલટી રહ્યો છે. હીક જ છે. પડિનજી હવે એક-એ વર્ષમાં જરો નકારાત્મક કારણો અકાતાં જાય છે, વિધાયક વિકલ્પ હજી દેખાતો નથી.

નર્મદા થોજનાનું દસ વર્ષે કંઠાણ પડ્યું તે જ મને તો અમુ. થોડા રૂપિયા આમતેમનો બહુ વિચાર ન કરવો જોઈએ. બ. ગા, ડી. પી ગિયા અને કે એજ. રોય નણેય new brains હતા એટલે અપી નિર્ણયો થઈ ગયા મને તો હીક કામ્યું. કય જે જણાય છે તે water-logging અંગે તે વિશે બાર્કિશાબબાર્ક વિશેષ જાણ-કાર જણાય. નર્મદાવેલી પ્રોજેક્ટ તેમને સોંપાઈ એવી વાચક કાંબળી, સાચી છે કે? (એચ એમ. ને અખર હરો જ, ને તેથી મનુષ્યાર્ધને)

ઉલોમ વિશે જે વાત હું ૬ વર્ષથી કહે છું, તે હવે તમને વિચાર કરતાં કરી મૂકે છે, તે જાણી આનંદ થયો. 'નહેર ક્લેવ' દ્રષ્ટીકે 'રામ્ય ક્લેવ' છે અને તે 'લોક-શાહી સમાજવાદ' નથી બલકે 'નોકશાહી કેન્દ્રનાદ' છે પૂછનાદ

ગણિયા કરતાં બહુ ફેર તેમાં નથી. ત્યાં જે પ્રશ્નો તેમાંથી ઉદ્ભવ્યા, lack of initiative, incentive છે; red tape, waste છે. Lop-sided development તે અહીં ત્યાંના કરતાં પણ વધુ નડે; કારણ ત્યાં લોકની આર્થિક પ્રેરણાને બદલે ભયની શારીરિક પ્રેરણાનો પ્રયોગ થયો હતો, જે અહીં નહિ થઈ શકે. વિકલ્પ ૨૫૪ જ છે-દિશાને કાંચેનગરે ત્યાં સુધી તો, જનનાની પ્રત્યક્ષ ભાગીદારી જનતાનું સંગઠન : પચાસન; મજૂરનું સંગઠન તો છે જ ઉઘો જોમાં તેમની ભાગીદારી અસકય નથી. તેનાથી investment નો rate વધી શકે અને લોકોની આત્મીયતાને કારણે દેશરક્ષાનું morale પણ વધે Willanની 'New Forms of ownership in industry' જોઈ છે? એણે Capitalનું પ્રયક્ષ કયું છે. વંચને કારણે જે surplus પેદા થાય છે, તેમાંથી નીપજતી Capitalને એ Free capital કહે છે અને તેને મૂળ પૂંછ માલિકો (original investors) appropriate કહે છે, તેને અષોચ

કેરે છે. એ Free capitalમાં (પંચાયતોને) કાયદેશરનો દિરસો મળવો જોઈએ, અને મજૂરો તેમજ માદકોને આપી શકાય. પણ તે માટે દેશમાં તેલું પ્રમળ ભાન પેદા થયું જોઈએ. આ અંગે ખીતે એક દૃષ્ટિકોણ પણ મારા મનમાં દમણી ૨૫૪ થયો Age of Cybernation (Automation of Computers) અપ્રતિષેધ્ય મનિથી આવી રહ્યો છે અપેરિક્ષમાં unemployment ૫-૬ વર્ષમાં ૧૯૬૦ થી ૧૯૬૫ દરમ્યાન જમણી થઈ રહી છે ૧૯૬૫-૬૬માં ૧ કરોડ ૫૦ લોકોનો આક્રોડ પડેલ્યમે એવે કેનેડીને પોતાનો અદાજ તવે-મગર મધ્યમાં હતો. Does મશરી ૨૫ જની રહી છે સાથે જ problems of Leisure તીવ્ર થઈ રહ્યો છે. ફિલાડેફીઆમાં ગયે મહિને પેન્સીલવેનીઆ યુનિવર્સિટીના સમાજશાસ્ત્રી ડૉ. ચાલ્સ-નર્થે 'Training in the uses of leisure' વિશે એક Conference ધરીને અમેરિકન સરકારને બાકાતમુકી કરી છે, દરેક કાર્કિશમાં ફરસદનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે

શીખવવાના ખાસ period નાખવા । નહિ તો બેકારી જેટલો જ ભવંકર રોગ - કટાંગનો ને સુનાનો—અર્થ સમાવનને પગલે પગલે આવી રહી છે.

મતનખ કે ઔદિક-કૌતિક ઉત્પાદનને ક્ષેત્રે-અર્થક્ષેત્રે-મનુ-ખને role પાયાથી ડાહ્યાઈ રહી છે મનુષ્યનો ઉત્પાદક-પાક ખનખ થઈ શકે છે, પણ ઉપભોક્તા-પાક (role as Consumer) સ્થાપી છે અત્યાર સુધી માર્કસ-વાદ-સમાજવાદ-સર્વોદય વગેરે તમામ સમાજવાદી વિચારધારા-ઓએ સમાજના માટે મનુષ્યના producer role ને પાયો બતાવ્યો હતો તે પાયો વકી જવા વારો આવ્યો છે. જેમ અણુએ જૂના physicsને, યુદ્ધશાસ્ત્રને અને અર્થિક વિચારને ધરખૂળથી પલટી નાખ્યાં તેમ Cybernation સમાજ-સમાજવાદી સમાજશાસ્ત્રીય વિચારોને સમજા પડવી નાખશે એમાં મને શક નથી.

નવીન સમાજવાદ કે માનવ-વાદ મનુષ્યના અનિવાર્ય ઉપભોક્ત-ત્વને આધારે તેના મુજબના અધિકાર નક્કી કરશે. અર્થાત્ અવરણમાં હાથ નાન Consumers Collectively મળી સાથે દામ મિત્રાવીને ઉલોગોના સ્વામિત્વમાં સર્વિમાજ મેળવશે અને હાથે જાણે, બપોરે

farmers તેમજ factory-workers બનેનો વર્ગ, pre-agricultural revolution વખતના શિકારી-વર્ગ જેટલો જ નમણ કે અત્ય સંખ્યાક બનનો બચે ત્યારે મુખ્ય માલિક ઉપભોક્તા ગણેશે અને તે પરોક્ષ સ્વામી sleeping partner રહેશે મૌખ માલિક—પ્રત્યક્ષ સંબંધ કો—બૌદ્ધિક-અમિક-વિશ્લેષણ રહેશે. સમાજના subsistence માટે અમુક વિસ્તાર ખેતરો મુખ્યત્વે યત્રોથી operate થશે, પણ મોટાભાગના નાગરિકો અધન લઘુનગરોમાં પા-અડધા-પોછા એકરમાં શીખતી ખેતી કે બાગમાંની કરશે અનાજ દૂધ વગેરે ખાવ પાનથી નિર્ભર બનશે, Work બોણું થઈ જશે Hobby પ્રકાર ફાલશે. શ્રમ સ્વૈચ્છિક બનશે અર્થાત્ નૈનિક ખનશે (U.S.માં આજે ફક્ત 13% શ્રમિકો ખેતીમાં કામ કરે છે.) નીનિ નિકાલના પ્રકાર બનશે. આવું ભવિષ્ય મને અનિવાર્ય જણાય છે. સિવાય કે વિશ્વવિનાશી અણુયુદ્ધો ફાટી જ નીકળે સર્વસાધારણ દુષ્કાળના (એટલે કે) અસાધના (અત્રન) સદર્મમાં જ-મેલો સમાજવાદી-સર્વોદયી વિચાર વિદ્યાનુગમના સુકાગમાં કામ નહિ આપે એટલે તેના શાશ્વત મૂલ્યોના આધારે

નવીન રચના દિમતપૂર્વક કરવો રહી કેન્દ્રીકરણ તો વરાણયુગનું સીધું પરિણામ હતું અણુયુગમાં વિકેન્દ્રીકરણ જ સ્વાભાવિક બનશે કો કોનોગરુએ પખવાડિયા પહેલાં લડનમાં ફૂલું ફૂલું તે મુજબ, ઈ. સ ૨૦૦૦માં લંબુમામ-સમાજો-પૂર્વતઃ Viable દશે અને લોકોને લડન, પેરીસ, ન્યુયોર્ક જેવી ગીચ વસતીઓમાં મહેવાનું કર્યું જ કારણ નહિ રહે. વાસદ, ડાબી, ઇટાલા, વિશ્વામિત્રી, મિયાનામ વગેરેનાં નિકાલ આ રીતે થશે 'લોર્ડ'એ ગીતે મારો દહિંકણ જે જૂનો જ છે, તે નવા અખાસથી ખૂન પુષ્ટ થયો છે. ઉલોગોના અજનપૂર્વ વિકાસ ખેતીની આવકોને ખૂન પાછળ પાડી રહ્યો છે. ઇંગ્લેન્ડના કૂચ સમાજનો પ્રમુખ તા. રજના-લડન લાઈમ્સમાં આવી આકરી ફરિયાદ કરે છે. યુદ્ધ પછી ખેતી-ક્ષેત્રની ઉત્પાદકતા ૫૦%. વધી દેશની આ આવકોમાં ૫૦% વૃદ્ધિ થઈ, પરંતુ ખેતીની આવકોમાં માત્ર ૧૦% વધારો થયો છે, એમ એ કહે છે દિશમાં આ પ્રથમ ધલો વધુ તીવ્રતાથી આવશે. માટે કૃષિ અને હલોગ વચ્ચેના, ઉલોગીકરણથી જોમો થયેલો વિરોધ નવા ઉચ્ચતર સ્થાન પર સંધિવો પડશે તે દહિંકણે પણ ખ્યાલતોનો ઉલોગમાં સર્વિમાજ જ હવે સાધવો પડશે

૨

અદાલતી ન્યાય-તપાસ અને સંરક્ષાર / દિનેશ શુક્લ

સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિ શ્રી મજેન્દ્ર ગડકરે-ધ્યાનના વકીલરી-

તનમાં તંદુરસ્ત પ્રજાલીઓ પાડવા ન્યાયધીશોએ તથા વકીલોએ પ્રયતન-

શીલ રહેવું જોઈએ, એવો ને અલિ-ગ્રામ ઉચ્ચાર્યો છે તે જાહેર પ્રશ્નોમાં

સસ ધરાવતા સર્વ સાદા વ્યવસ્થામાં છે. બ્રિટિશસાસને આપણને જે ટેલેફોન સારી વસ્તુઓ આપી છે, તેમાં ન્યાયનિર્ણય પણ સમાવેશ કરી સાચા આ દેશમાં ન્યાયનિર્ણય જે ટેલેફોન ઉપર પ્રજાસીઓ પાડી છે, તેનાથી હજુ પણ લોકોને દેરે ધરપત છે

ન્યારે કોર્ટિયુ જાહેર અને વિવાદાર્થ પ્રશ્ન કે જનાવમાં, સાચુ છે, તેની તપાસ કંપાનો પ્રશ્નજોભો થાય છે, ત્યારે સામાન્ય રીતે વડી અદાલત કે સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશને તે સત્વરેષયનું જવાબદારીભયુ કાર્ય સોંપવામાં આવે છે તદ્વત્ત, નીડરતા, નિષ્પક્ષતા પછી, પૂર્વપ્રકૃતી કારવામાં સિવાય પરિશિષ્ટિત વસ્તુપક્ષી આકલન કરવાની શક્તિ, પછેરે સામાન્ય રીતે કોર્ટિયુ કામેલ ન્યાયાધીશના યુગ્મે છે ન્યાયાધીશના આવા યુગ્મે તથા શક્તિને કારણે જ તેમને આવી તપાસનું જવાબદારીભયુ કાર્ય સોંપવામાં આવે છે. અને ન્યાયાધીશ પછી આ કામને પોતાની જાહેર ફજાના ગામ રૂપ સમજી સ્વીકારે છે.

ન્યારે ન્યાયાધીશને આતુ તપાસ કાર્ય સોંપવામાં આવે છે, ત્યારે તપાસના મુદ્દા અને કાર્યક્ષેત્ર (ટર્મ્સ ઓફ રેફરન્સ) પણ સરકાર તરફથી નિશ્ચિત કામમાં આવેલું હોય છે ન્યાયાધીશ પણ આ કાર્યક્ષેત્રની સીમામાં રહીને જ તપાસ કરે છે. તપાસનું સચાસન તપાસપંચોના ધારાનીકમીશન ઓફ ઇન્કવાયરીક

અક્ટના જોગનાઈઓ અનુસાર જ કરવામાં આવે છે

તપાસ પૂરી થાય બાદ ન્યાયાધીશ પોતાના તાબો અહેવાલના સ્વરૂપમાં સરકાર સમક્ષ મૂકે છે. તપાસ જાહેર હોય કે ખાનગી, પણ તેના અહેવાલ તો સૌ પ્રથમ સરકાર પામે જ આવે છે અને તેની સંપૂર્ણ કે આંશિક પ્રસિદ્ધિને આધાર પણ સરકારની મુન્સી ઉપર મહેતો છે

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, આ અહેવાલ અને તેમાં મુજુ કરવામાં આવેલાં તારણોને સરકારે સ્વીકાર કરવે કે કેમ? સામાન્ય રીતે એવું જોવા મળે છે કે, બે અહેવાલ અને તારણો સરકારની નીતિને અનુકૂળ હોય તો સરકાર તેના સ્વીકાર કરવામાં અને તેના અમલપાલનમાં કસો બાધ જોતી નથી. પણ એ તે પ્રતિકૂળ હોય તો તેના સ્વીકાર કરવામાં સરકાર આત્મકાંતી કરે છે, અને તેના અમલ તો બાગે જ થતો જોવા મળે છે. "સામાન્ય રીતે સરકારે આવા અહેવાલો સ્વીકારવા જોઈએ," એવું ન્યાયમૂર્તિ શ્રી મજેન્ડ્રમકરે સ્પષ્ટ કર્યું છે, એ જ મતાવે છે કે, સરકાર પોતાની નીતિને અનુકૂળ ન હોય તેવા અહેવાલો સ્વીકારતી નથી અથવા સ્વીકારવામાં આનાકાની કરે છે. અલગતા, તેણે જ કહ્યું છે કે, સરકારે નીચેના બધા જ તપાસ પંચોના અહેવાલો સરકારને બધન કરતાં હોય એમ તેઓ કહેવા માંગતા નથી. પણ સામાન્ય રીતે આવા અહે-

વાલો સરકાર સ્વીકારે, એવી તંદુરસ્ત પ્રજાલી પાંચી જોઈએ આવા અહેવાલો નવી સ્વીકારીને સરકાર યુક્તિસર કરે છે 1 એક તો, સરકાર પોતાને અનુકૂળ ન હોય એવું સાચુ સદન કરી શકતી નથી, એવી એક સામાન્ય ઊપ પડે છે. બીજી ન્યાયાધીશ પોતાનો કોમની સમય આપી ફરજ જાવે છે, છતાં તેમની મહેનત ફળામૂલ ધની નથી, અને વર્ણી મહેનતે તારવેલાં તારણોને કોઈકે માગવામાં આવે છે, તેથી તેમનામાં વૈકલ્પની લાગણી ફેલાય છે. ત્રીજી ને સૌથી મહત્વનું, લોકોની લાગણીઓને ઊભરા થાત કરવા મારે જ સરકાર આવી તપાસો ખાલી દેખાત પૂરતી જ કાવે છે, અને સરકાર આવા અહેવાલો અને તારણો પ્રત્યે જ મનીસતાથી જોતી નથી, એવી એક વ્યાપક ઊપ લોકોમાં જાણી થાય છે, પરિણામે લોકોના સરકારમંત્રિના વિશ્વાસ કમનગરા લાગે છે

તપાસપંચોના અહેવાલ તથા તારણો સ્વીકારનાં કે નહીં તથા અમલમાં મુકવા કે નહીં, તે જગે નિર્ણય લેના પહેલાં સરકાર તે પ્રશ્નની ખીમ કારા પુલનપાસ ન કરાવે તેટલી તો જરૂર આશા રાખી શકાય. ટેલેફોન વાર એવું અને કે, સરકાર પોતાને અનુકૂળ ન હોય એવા અહેવાલ કે તારણોના સંજ્ઞામાં તે પ્રશ્નની પુનઃતપાસ કરાવે તો આગતા તપાસ થયેલાં નિયુક્ત કરવામાં આવેલાં વિદ્વાન ન્યાયાધીશનો કામેલિયત અને નિષ્પક્ષતામાં જ શંકો વ્યક્ત [પા. ૧૩ ઉપર]

નિગોપન-શોધન | રાજેન્દ્ર શાહ

નગેરનો ચાન્ત કાલાદસ જાવનનો તુરીય માળ લગી આવતા
 નિતાન્ત ચાન્ત થઈ અંધ છે
 કમનિશ્ચય સંગિનું એકાન્ત...
 ક્ષિતિજ સંભાષે છે મારા અનિશ્ચય નેત્રોમાં
 હેમવંદનું અધારક્ષીતલ અજન...
 પેલી પારની અગૈયર સુષિતને આગિજ
 પારિવ્રતના પીમળપાયરણે તુ અને હું...
 કાંઈ કેને દૂંદી રહ્યું હતું આ નિગોપન-શોધનની ગતમાં ?
 એ તો જાણે એક આંખનું ઓલસકથ...
 એ ક્ષિતિયની વીતોની કોઈ કમીના ન હતી.
 વાંત વંચીંતી હતી અધિગાની ટેરવે
 વેણીમાં શુધાતા ફૂલની પાંખડીએ
 શેષ શેષની કેવી ચરવા હતા કાન ?
 ક્રીધાધિ અજ્ઞાન... સુધાપાન...
 પરમ સંતુષ્ટિની પથે આંખ મીચાઈ ગય છે.
 કોલ અસ્તિત્વ પામે છે નિરતિશ્વર આનંદમાં લય

ચોંકિયસ | શુભાંશુ ચૌહાણેશ શેખ

હૃદય વગરની વસ્તીમાં ભરવા કરે છે કાળા અધરો-
 કાંઈ-કદાચ કોઈક પારખે છે માત્ર પગેરું
 કાંઈક આંખે છે મને આ જંગલોમાં.
 તમે વરસોથી ફરી રહ્યા છો મોંઘી પાછળ
 કદાચ વરસોથી મારો પીછો પકડ્યો છે.
 તમે શું પોરેખ્યું ?
 મોંઘી પીછે મારાં લોહોમાં તો નથી જરીક માંદીની વાસ.
 તમે શું જોયું ?
 તમે કંઈ નિશ્ચાનોએ ફાટ્યા આ બાજુ ?

કેહ, સચ્ચિતિ સંવત્સર, કદપ, કોઈ નહિ
 કેવળ પરિમાણ ચન્મતા...
 નિરપેદ અવરિયતી...
 આંખ ભીષકતાં જોઈ છે તો આ મિલનસમુદાની
 નિરોપનાના
 આનંદ્યમીથી આવી ગયો છું પુનઃ ભવનનો મોશ
 અધકારઆવિર્ભવ ખડમાં આક્રોશની હલકાં
 પ્રપાતથી કંઈ કેટલાયે અધિકતર વેગે...
 ચોગમ નગર તો દાણું છું પણ મારા વિજ્ઞાન અન્ય કોઈ
 કેવાં જગ્યાતું નથી
 રાજિતી અરવ નક્ષત્રકુંકર્ણની નીલપજી દેહોળી અતર્ધાન
 પામે છે પવન.
 કાની આડમાં હશે તારું નિરોધાન ?
 નિગોપન-શોધનની રમનનો દાવ મારે માથે રાખીને
 કાની આડમાં હશે તારું નિરોધાન ?

મારા પગલાં તો પડ્યા છે હૃદય પગલાંની છાપમાં
 એના પર તો ક્યાં હૃદય વાહનોના પગ
 અને એના પર તો ફરે છે આ પવન કષારનો.
 તમને શું જાણ્યું ? કંઈ નિશાની - ?
 મારો પંડજો તો હું નિયમિત કપડાં જોડે, પહેરું છું
 મારી અડખેપડખે લપાને ય
 હું વાહી નાંખું છું મારા દાતરડા જેવાં આંખે.
 તમને હું ક્યાં જાણ્યો ?
 તારાઓ સાથે મેં નથી કરી દોસ્તી

સુજનને મેં દમિય આપી છે ગાળી
અન્ને આઈ જવા મેં દમિય ક્યું છે ગાળિયુ

દું કાઈની સાથે રહ્યો નથી
કાઈની સાથે—મારી સાથે પણ નહિ,
કાઈની સાથે ચાલ્યો નથી, જોઈયો નથી
તો પગી કેળે કરી તમને યુધયુધ !

બધારા બોરડામાં રિસાઈ બોરેવ આસુઓ
વચ્ચે મેં તમને વગેરો
બહુ-બહુ પહેલાં
બોરડીને કાંટા કાઢી
દું આંગળી પર અમતું લોડીનું ટીપું ભેગામાં
મથમૂલ દતો, ત્યારે તમે એ પી જવા કહેણું
અર્ધશિતે કર્નલ-આનામાં બકરોને તમે જમાડ્યાંતાં !
વહેલી સવારે
બોમડે ચઢી તમે જીવવા દના !
ત્યારે તમે બળસિયું ધર્ષનીકળવા દતા !
કે નિર્જન ટેકરીઓમાં
આવંગતા રૂમમાં પતથિયુ ઘઈ તમે સતાયા દના !

તમે જ જગાડેલી ગિલાસા
પાંદાના રેસાને ઉખાડી કપ્પુંક શોધવાની
માર પીંછને તાંતરું તાંતરું છૂટા પાડવાની
કાદવમાં ભગેલ
પાણીમાં
ભગીથી બળપણી બાથમાં બળપણું લખવાની,
કેદાય તમે જ અને
ફાળી રાતે એકલા રખાડવાનું કહ્યું હતું.

તમે કહ્યું હતું અને રાહ ભેગાનું,
મેને દું શોધી રહ્યો હતો રાગામાં !

તમે અને પગવાનું કહ્યું હતું
રૂપમતીના તળાવમાં
જોઈની ટેકરીઓ પથથી નીચી પથદંડીઓ પર
ફાંચાનો ઉતસાહ તમે જમાવેલ
દું ફરિયાની સામે જોમો દતો
ત્યારે સરુના જમણમાં તમે ધોઈ રહ્યા હતા,
તમે
અને
બામીમાં
ટળતી કાંતે
કમણિયાના કિચૂડ સાથે પણ મેળવવા
મળ્યા દતા

પણ
તમે બાદલે લયી મારી પાછળ બાકી
અને

તમે જ આવશે એની ખાતરી નહોતી
અને છતાં
તમે
આભ્યા !
પણ તમે કહેલાં મારી પાછળ કેમ જમા રહ્યો છો !
તમારું મો તો ફેખાડો !

લાન, બોરડો '૬૩

(૧) ૧૯૬૩નો 'નોબૅલ-પ્રનામ વિજેતા કવિનું સેફ્ટરિસ કવન' કૃષ્ણવદન જેટલી

૧૯૬૩નું સાહિત્યનું નોબૅલ પ્રનામ પ્રથમ વખત ઓસ દેશના સાહિત્યકારને ફાળે ગયું છે. આ વિજેતા કવિનું મૂળ નામ છે જ્યોર્જ સેફ્ટરિસાડેસ. પરંતુ તે જ્યોર્જ સેફ્ટરિસના ઉપનામથી જાણીતા છે. જ્યોર્જ સેફ્ટરિસનો જન્મ

૧૯૦૦માં રશ્મીનામાં ૨૯મી ફેબ્રુઆરીને દિને થયો હતો. ૧૯૧૪માં સેફ્ટરિસે રશ્મીનામાં છોડ્યું અને તે ઓથેન્સમાં માધ્યમિક શાળામાં દાખલ થયો. એણે ૧૯૧૭ સુધી ત્યાં અભ્યાસ કર્યો. ઓથેન્સથી આવે વર્ષ બાદ તે પેરીસમાં અભ્યાસ કરવા ગયો. અને ૧૯૧૮થી ૧૯૨૪ સુધી તેણે સાહિત્ય અને કાવ્યદાનો અભ્યાસ કર્યો. અહીં તે ફ્રેન્ચ સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોના સમાગમમાં આવ્યો. લુદ્વિગ લાફ્ટેન્ગના પ્રતીકવાદી અદિશને પછી તેના પર પ્રભાવ પડ્યો. ૧૯૨૪માં તેણે ઈંગ્લેન્ડની સુસાક્ષત લીધી.

૧૯૨૨માં ઓક્ટોબર પર આફ્રિકા જાતરી અને એશિયા ખાઈસ્તાનપર ઓક્ટોબર, દિવસ, કરવી પડી. આ યત્રનાવની વાત સેફ્ટરિસે સંકળી અને તેને આધાર લાગ્યો. ઓથેન્સમાં તેની માતાના મકાનમાં પચાસ દિવસનીઓએ

આશ્રય લીધો હતો. ૧૯૨૫માં તે ઓથેન્સ પાછો ફર્યો, ત્યારે તે યંગ નિર્વાસિતોથી ખટખટાતું હતું. જીજ્ઞાસુ તો તેણે પાંદેસ કચેરીમાં નોકરી મેળવી અને ૧૯૩૧માં તેની નિમણૂક લંડનમાં વાર્ષિક-કોન્સલ તરીકે થઈ. લંડનમાં યુરતક ત્રિકાને ત્યાં તેને કવિ ડી એસ. પ્રસિયટની કૃતિ 'મેગિના' મળી. તેની તેના પર જાડી અસર થઈ. ૧૯૩૧માં તેનો પ્રથમ કાવ્ય સંગ્રહ "ધ ટર્નિંગ પોઈન્ટ" (વર્ગિક) પ્રગટ થયો અને તેણે ઓક્ટોબર સાહિત્યને નવો વર્ગિક આપ્યો. ૧૯૩૪માં 'મિથ એન્ડ અવર ટ્રિસ્ટરી' નામે જીજ્ઞાસુ કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયો. ૨૬ કવિ પાસામાં આ કવિને ઉપમાવેર સાકાર્યો. ૧૯૩૬માં 'અમને પેડિયા' પ્રગટ થયું.

વળા તેણે કવિ ડી એસ. પ્રસિયટના 'વેસ્ટ લેન્ડ' વગેરે કાવ્યોનો ગ્રીકભાષામાં સહીક અનુવાદ કર્યો છે. ૧૯૩૬ થી ૧૯૩૮ સુધી તે આફ્રેનિયામાં કોન્સલ તરીકે ગયો. ૧૯૩૮માં ઓથેન્સમાં પરત ફરી અખબારો સાથે સંપર્ક-ધિકારી તરીકે તીમાયો. જર્મન દિવસવાદીઓએ ઓસ પર હુમલો કર્યો અને ૬મી એપ્રિલ ૧૯૪૧ને

દિને સેફ્ટરિસે અખબારી પરિવર્તમાં બંદોગ કર્યું. "અમને ખબર છે કે હવે યુરોપમાં એક નવું સાંસન આવે છે-એનો અર્થ છે અશક્તોનું ખૂન-તેમાં નાનાં રાષ્ટ્રોનો પદ્ધતિસર વિનાશ થશે" તે પછી તેણે ગ્રીક સરકાર સાથે ઓસે છોડ્યું અને ક્રીટમાં આવ્યો, ત્યાંથી ઇજીપ્તની રાજધાની કાયરોમાં ગયો. ૧૯૪૩ના ડિસેમ્બરમાં તેણે પોતાના દેશમાં આંતરિક યુદ્ધની કટુણતા અનુભવી. ૧૯૫૭ થી ૧૯૬૨ એપ્રિલ સુધી તે લંડનમાં ઓસનાં એકમીપદે હતો.

જનકાળની દયાતીનું જીજ્ઞાસુ તેના કાવ્યોમાં ખારપૂર્વક દેખાય છે; તે સાથે જ્ઞાનની અપૂર્વ તાકતથી પથ આપણે અનુભવીએ છીએ સેફ્ટરિસનાં કાવ્યોનો મુદ્રાસેખ "મારી ગરીબાઈ મારી યક્તિ છે" એ આ ગરીબાઈ બાબાની નથી, છતાં જ્યાં એક શબ્દની જરૂર હોય, ત્યાં તે બે શબ્દો વાપરતો નથી. તેણે પસંદ કરેલ શબ્દને તેવું વર્ણન, તેનો રંગ અને તેની આગા હોય છે.

આપણે તેનાં થોડાંક કાવ્યોનો રસારવાદ કરીશું

૧૬૧

૧

સદેશવાદક,
અમે જગ વર્ષ સુધી તેની આતુરતાથી રાહ ભેઝઃ
અમે ખૂબ કળાજીવનક ભેગુ
સમુદ્ર કિનારે પાર્શ્વિન વૃક્ષોમાં, તારાઓમાં
હળવું પાતું અથવા વદાણુનો અંગ્રભાગ ભેડીને
અમે પ્રથમ બીજ ફરીથી મેળવવા શોધના હતા
જેથી વિરમગ્નનું નાટક ફરીથી ભજવાય,
અમે અમારા ઘરે ભાગ્યવટના પાઠા ફર્મા
માત્રમાં અસહિત, મો અચાચેમાં
કાલ અને ખારા પાણીના આદથી
ન્યારે અમે ભગ્યા ત્યારે અમે હિતર દિશામાં મુસાફરીએ
જીવવા, અભવમા
ધૂમસમાં અંધવાગ્યુ હંસોની રમચ પાંખો વડે
જેલો અમને હાવસ ક્યાં
શિવાગાની શતેએ પૂર્વના પ્રમળ પવને માંડાતુર બતાવ્યા.
ઉનાગામાં અમે મરે નહિ તેવા દિવસની વેદનામાં ફૂમી મયા
અમે પછી લાભ્યા
આ નમ્રકલાની કેનરણીએ

૨

અમારો દેશ એક બધ કરેલી જગ્યા છે, તે બધ ઘરો છ
જે કાળા અધકા કુંમરોથી, અને ન્યારે અમે જઈએ છીએ
મવિવારે ખંદરે તાજ હવા ખાવા,
અમે ભેઝએ છીએ, સ્વાસ્થ્યથી પ્રકાશિત
અધૂરી મુસાફરીએનાં તુરેલાં ઇમાગી લાકડાં,
કેમ આદતું તે દવે જાણનાં નથી તેવાં સરીરો.

૩

તાડું રક્ત ઠેલનીક વાર અન્ન જેમ કરી જતું
અખૂટ, રાત્રીમાં તાડું રક્ત
તેની મ્વેન પાંખો જીએ ફેલાવતું
કાળા કુંમરો પર, વૃક્ષો અને ધરોના આકારો
અમારા આજપણનાં વર્ણોમાંથી પ્રકાશની સેરવાળા

૪

રહેજ વધુ

અને આપણે બહામના પ્રકૃતિ વૃક્ષો નોંધશું

સુખમાં ચળકતો આરસપહાણ

દરિયો, યુગનાં લેતા તરંગો.

૫

નિદ્રાએ તને ઘેરી હતી, લીલાં પર્ણો વૃક્ષને ઘેર તેમ,

તું બાસ લેતી હતી સાત રાત્રોએ વૃક્ષો જેમ

અને અર્ધસ્વપ્ન આભોચિમામાં મેં તારું મુંખ 'એણું'

પોપચા બંધ હતી, પોપણો પાણીને દૂર કરતી.

મૃદુ બાસમાં ભારી આમળાઓએ તારી આમળાઓ મેળવી,

મેં ક્ષણભર તારી નાક પકડી

અને બીજી રથને તારા હેવાનું દઈ અનુભવ્યું.

૬

હું દિશગીર છું કે મેં વિસાળ નદીને

ભારી અશુભીઓમાંથી પસાર થવા દીધી

મસતું એક નિદુર્ય પીધા સિવાય.

હવે હું પાથરમાં હસું છું

લાલ માટીમાં નાનું પાઈન વૃક્ષ

ફક્ત એ જ મારે સાથી છે

જેને હું માફતો તે ધરો સાથે અદસ્ત થયાં છે,

જે મથે ઉનાળે નવા હતાં

અને પાનખરના પવન પહેલાં બાગીને જુઓ થયાં.

૭

આ સુખ મારો હતો અને તારો હતો : આપણે તેના બાગીદાર છીએ

સોનેરી પાદા પાછળ કોણ પીડાય છે ? કોણ મરે છે ?

એક સ્ત્રીએ પોતાની શુષ્ક છાતી પીટતાં કહ્યું : "બાપલાઓ,

તેમણે મારા બાળકો છીનવી લીધાં છે, અને એમના દુકંડે દુકંડા

કરી નાંખ્યા છે.

તમે તેને માર્યા, સાંજે આમિયાઓ સાથે નેતાં

રેલી વિચિત્ર દૃષ્ટિથી, અથવા ચિંતનમાં અથવા ધર્મને,

આં લોહી સુકાતું હતું તે હાથ પર વૃક્ષનો લીસો પ્રાક;

સતેસો સૈનિક તેની પાંખે ચમકતા વાલને પકડે છે.

એરફોડેક, વાયોલેટ અને હાયેસિંથના ફૂલો નથી
 મરેલાં સાથે કેવી રીતે કાઢી વાત કરી શકે ?
 મરેલાં તો ફક્ત ફૂલોની જ બાબા જાણે છે,
 એ કારણે તો તેઓ મૃત્યુ છે;
 તેઓ તેમના રસ્તે મૃત્યુ જાણે છે,
 મૃત્યુ સહન કરે
 સ્વપ્નેના સહેરમાં, — રવિબોના સહેરમાં...

હું (જાપાની શૈલીની કાવ્યો)

૧ સરોવરમાં રેડો એક મહિરાનું નિંદુ અને સૂર્ય આલ્પો મળે.	૩ ખાલી ખુરશીઓ પ્રતિભાઓ પાછી સોયોથી ખીજ સંમદ રચાવે.	૫ જેમ તમે સખો છો તેમ સાહી ખૂટે છે રસિયો વધે છે.
૨ આ રોજ જવાજ છે આપણા મૃત્તિવિનો કે ઘણીવાળનો ?	૪ કેરહું મુરકેન છે—એકા કરવા હજાર હુકાઓ દરેક માનવના ?	૬ આ ગુફરમ દરેજ સવારે નદાય છે મૃત સમુદ્રના પાણીમાં પછી કટુરિમન ધારણ કરે છે ધંધા માટે અને માદકો માટે.

[પા. ૭નું આલુ]

કરવા જેવું કહેવાય. સરકારના આવા વલણ સાથે લાલગતી ધરતી એ સર્વથા મોઝ જ કહેવાય આ દેશમાં આપણે કાનૂનનું શાસન સ્વીકાર્યું છે એટલે દેશમાં કાનૂન જ સર્વોપર છે, કોઈ બંડિન કે સંરેયા નહીં. સરકારનું સંગઠન અને સંચાલન પણ દેશના સર્વોપરિ કાનૂન-અધિગણ-અનુસાર જ થાય	છે એટલે સરકાર પણ કાનૂનથી પર નથી. આથી જો આપણે દેશમાં કાનૂનના શાસનને ટકાવી ગળવા માનતા હોઈએ અને સરકારની આપખુદકાલીથી બચવા માંગતા હોઈએ, તો સરકાર અને ન્યાયનંત વચ્ચેના સંગઘોનું નિષ્પત્તિ કરતી કેટલીક તકુરત પ્રણાલીઓ પાડવી આવશ્યક છે સરકાર દ્વારા નિયુક્ત	કરવામાં આવેલાં તપાસપત્રોના અહેવાલો અને તારણો સરકાર નિખાલસતાથી સ્વીકારે, પોતાની જન ધર્મ હોય નો તે કપૂત કરે, એવા જો ઉચ્ચ લોકશાહી પ્રણાલી આપણે પાડીશું તો આ દેશમાં એક વિશ્વાસમય વાતાવરણ ઊભું કરવા આપણે યત્નિમાન થઈ શકીશું.
---	---	--

[પા. ૨૧નું આલુ]

પુનરુ-સિંચાણ આપવામાં ન આવે, અને એ દ્વારા માનવચાલી વિકાસ સાધવામાં ન આવે, ત્યાંસુધી શક્ય જ નથી અમુક પ્રકારની સંરેચાત સુધારણા માટે અમુક પ્રકારની રાજકીય સુધારણા અનિવાર્ય છે. પરંતુ તે સ્વયંપર્યાપ્ત નથી એટલે રાજકીય જવારણ પણ આને માટે પર્યાપ્ત નથી.	બૌદ્ધિક અને ધાર્મિક જનરેતાવાદના સફળતાથી ઉત્તારની હોય, ને લોકશાહી સિદ્ધ કરવી હોય અને સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કરવી હોય, માનવ જાતને, માનવીય રીતે અને સુદ્ધિપુરસ્કારનું જીવન જીવી શકતો હોય, તો માનવજાતના સિદ્ધિનું મતાઓએ આજની કટોકટીને પકકાર જોવી લાઈ નહીં માનવીય નેતૃત્વ પૂરું પાડવું જોઈશે.
---	---

[વિષમાનવ : નન્યુબારી-દેશખારી '૬૪]

નૂતન માનવતાના રાહે [રાજ્ય આરસોડીના નહેરનામાને આધારે]

આજનું નવું વિશ્વ મરણ પયારીએ સૂતું છે. એના દરતાં જે આ નાના વિશ્વે વધુ સાગ્ર નીવડતું હશે, એ એણે માનવતાવાનને વધુ પૂજું ફળદાયી બનાવવી હશે તો, એક વાત નક્કી છે કે, તે આજનું મૂલીવાદી વિશ્વ કુનિયાને માથે જે હાલના માગે છે, એવું કર્યું નહીં હોય—અથવા તો, કુનિયા જે પ્રકારના સમાજવાદ તરફ દસધારેલી છે, એવું કર્યું નહીં જ હોય.

જો સચિત અને ચિંતનશીલ સ્ત્રી પુરુષોએ યાત્રિક ખર્ચરતા તરફ ધક્કાધર્ક રહેલ પ્રક્રિયાને રોકવી હશે, જો માનવી પોતાની સર્જકતાની તમામ શક્યતાઓને પ્રતિ કરવા સ્વતંત્ર રહે એવું તેઓ ઇચ્છતા હશે તો તેમણે એ સિદ્ધ કરવા કેવળ દિ મત જ હાખએ આગવાનું નથી. તેમણે પોતાને સિરતનક્ક બનાવી એવા વિશ્વ માટે મહુવના સગઠનોતો ન વિચાર કરવો પડશે

સમય પાકી ગયો છે કે ન્યારે કેવળ શુભ ઈરાદા જ પૂરતા નથી. સમય પાકી ગયો છે, ન્યારે કેવળ હાગણીવસા બની સમાજવાદની ભૂલોનું પુનરાવર્તન કરવાને બદલે તમા વેદકેર—રાજ્યવાદની આપણે પોરીને કોટકશાહી કદો મિરદાવવાને બદલે તેને સમામ બરી દેવી નેઈએ વિશેષે તો એ વાત રપદ કરવા માટે ન વચ્ચત પાકી ગયો છે કે આજનું સુમનાં દેરીનું કાઈ એક રામગાણુ બ્યૈપથ નથી—અનુનખોર સામ્યવાદ, અનુનખોર ફાસી વાદ કે અનુનખોર ધર્મવાદ—એ આ કુનિયાને દેવ અને કુનિયાદાર, અપા અને તત્ત્વવાર કારો, ચિત્તિવિત કરવા માગે છે, એ ખર્ધાં તો માનવ જીવનને માથે અધિક ચાતનાએ અને દનાશા જ હાલનાં છે.

સૌથી પ્રથમ વાત એક જ છે માનવીનું માનવી-કરણ કરવું.

દરેક દેશના ચિત્ત અને વિચારવત યોડક માનવી-એ પશુ સત્તાને યોગ્ય ઉપયોગ માથે એ જોવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી ન લે, ત્યારે પશુ શુભ સાણે સમાજ રચવો શક્ય જ નથી. આથી જ તો માનવીના માનવી-

કરણની એ પ્રક્રિયાને પ્રારંભ રાજ્યકરણ યા અર્થકારક -કર્તાવથી નહીં પણ સુનર્શિકરણના કાર્યથી ચલે ધટે

રાજકીય અને આર્થિક ફેરફારો પોતે જ સ્વય શુભ-સાણા સમાજને પાયો નાખી ન શકે-આખ વિશ્વના કિદાણુ સરકારનો નવો પાયો ન ખાય નહીં ત્ય સુધી વ્યક્તિના કે સમાજના શુભ જીવનની ભાસ વ્યર્થ છે.

જો માનવીની આંતરિક કાવનાની જ ઉપેક્ષા થાય જો એના કિદાણુમાં જ નૈતિક મૂલ્યોની ઉપેક્ષા થાય; જો એનામાં સ્વાતંત્ર્ય, સૌંદર્ય, સિદ્ધતા અને ન્યાય માટે પ્રેમ પેદા કરવામાં આવે નહીં; જો એના જીવનના બ્યેપની વિકૃતિ થતી રહે, અને જો એના ધરમાં, કાળામાં, આશામ અને મનોરંજનમાં, નિત્ય વ્યવસાયમાં રાજકીય રણી અને આર્થિક સરસા સગઠનોતું જ મુખ્ય ભાણુ રહે તો, શુભજીવન-પ્રદર્શિત અથવા શુભ સમાજની હયાતી તરગી જ રહો જવાનો. આથી તો, નવા માન-વાંચ કિદાણુથી આરંભ ચલે રહી. તેમાં ખાળપણથી જ સુનિયાદી તાલીમ અપાવી જોઈએ—કારીદરી, ખેતી, શુદ્ધ ઉપયોગી કથાઓ તમા પ્રકૃતિ મત્યેના પ્રેમ, સૌંદર્યનો રનેહ, માનવ માનવો પ્રેમ વગેરે ગુણો અવશ્ય ખીલવવા જોઈએ. પ્ર આગણુથી આનો આરંભ થાય અને કાળાજીવનમાં તે પોપાય એવું : ખનતું જોઈએ. આ પાયાની તાલીમ વિદ્યા માઈ શુભ સમાજ-નો પાયો રચી જ ન શકાય

આમજા જતાં વિશ્વ વિદ્યાલયોએ નામરિકના જીવન-ધડતરમાં અચત્તેનો કણી બજવવનો રહે જ સૌથી પ્રથમ વરતુ તો એ છે કે, વ્યક્તિ અને સમાજ પર અસર કરી શકે એવા જાગ્યન અને સમર્થ શિક્ષકો વિશ્વ-વિદ્યાલયોમાં રોકવા જોઈએ. એ શિક્ષકો તેના સાંચા અર્થમાં નેતા હોવા જોઈએ, જેઓ વિદ્યાર્થીઓને પ્રાચીન અને અર્ધાચીન વિશ્વના, પૂર્વ અને પશ્ચિમના, બંરપૂર યાન અને રાજ્યપણથી બરી દઈ શકે. જેઓ કેવળ તાલીમ આપનાર ન હોય પણ પ્રેરણા આપનારા હોય; તે

મુંબાઈને પર તેમની અંકર પડી ગયા, તેમને તેઓ શુભ
અવન- નૈતિક બોદિક સાર્વત્રિક અવન અવન સમય
કરી શકે.

આવા નૈતિક શીલવંતોના નેતૃત્વનું ધકતર કરવું તે
સૌથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે આજ પૂર્વે યુરોપિયોએ
યોદ્ધાઓને અને યોદ્ધાઓએ રાજવીઓને અને રાજ્યોએ
બાપારીઓને તથા બાપારીઓએ શર ફોને-ને આજના
જમાનામાં સરાફોએ રાજકારણીઓને નેતૃત્વ સોંપ્યું છે
આ નેતૃત્વ હવે નૈતિક શીલવંતોએ લેવાનું છે.

વિશ્વવિદ્યાલયોમાં આવા શીલવંતોનું નેતૃત્વ હોવું
ધટે છે વિશ્વ વિદ્યાલયોનું કર્તવ્ય જ સત્ય સંશોધનનું
છે-આ સત્ય જોના લાભ ગેરલાભમાં જશે એ વાત અચા-
ને મનુષ્યો જોઈએ આથી જ તે વિદ્યાલયો પાતે જ
સ્વાયત્ત ધટ્ટા હોવા જોઈએ, સરકાર ઉપર એમનો
આધાર ન હોવો જોઈએ અને અમલદારોથી તેઓ
સ્વર્ણ સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ તે જ-રિતે, રાજદારી
પક્ષાપક્ષીથી અને રાજદારી પક્ષના કાણથી તેઓ પર
રહેવા જોઈએ અને બાપાર ઉદ્યોગોના મહારથીઓએ
ય તેમના ઉપર કોઈ પ્રભાવ ન હોવો જોઈએ.

★ આવી સ્વતંત્રતા ન હોય ત્યાં યુધ્ધી વિશ્વ
વિદ્યાલયો પોતાના ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવનાર બદારનાં
બળોને નાખ્યું કરે એવું શિક્ષણ આપવા શક્તિમાન
નહીં ધાય; બલકે પેટ્રોનીની પ્રમ્થા અને જરૂરીઆતને
લક્ષમાં રાખીને જ શિક્ષણનું માળખું તૈયાર કરશે.

વળી ધંધા ઉદ્યોગોનું જ્ઞાન આપવામાં નિષ્ણાતી
કરજની જ જરૂર રહેવાની, પરંતુ જ્ઞાનવીના સર્વાંગી
વિકાસને આવશ્યક સામાન્ય જ્ઞાન આપવાની વાત બુનાઈ
જવી ન જોઈએ અને આ સામાન્ય જ્ઞાન અમુક માદિ-
તિઓમાં સમાઈ જવું ન જોઈએ; પરંતુ શિક્ષણીઓમાં
કાળની હેતુ અને તેના મુદ્દ્ય પ્રત્યે આદર પેદા થાય તે
પ્રકારનું હોવું જોઈએ, જ્યાં કરીને ભારે તેઓ સમાજના
ઉદ્યોગ-અવસરોનું સચાજન કરવા માટે ત્યારે વિશાળ
હેતુપૂર્વક કરે અને નહીં કે પોતાના અગત લાભને
લક્ષમાં રાખીને.

તે જ રીતે ઉચ્ચ શિક્ષણ દ્વારા કેવળ રક્ષકો અને
સુદિવંતો જ પેદા કરવાનું એવ ન હોવું જોઈએ, પરંતુ

કૌશલ સંજ્ઞક સક્તિવાળા નિસ્વાર્થ વિચારકો, વિદ્યાતીર્થો
લેખકો, શિક્ષકો, કલાકરો, ઉદ્યોગ ધંધાદારીઓ તૈયાર કર-
વાનું હોવું જોઈએ, જેઓ પાછા સમાજના આત્માને ત્યાગ
અને કુરુગાનીની પ્રેરણા આપી શકે.

★

ઈનિહાસના આ કટાકટીના સમયે યુનરુનગતિ
અનિવાર્ય છે. દરેક નામગિકમાં નૈતિક કાનન વિષે
પૂરતી તકદારી હોવી ધટે ભારે બંધારણ અને કાનૂની
કાયદાઓ નૈતિક કાનનના વિરોધી બન્યામ ત્યારે નૈતિકતા-
ના જ બંધનને વળગી રહેવાની ભગ્યન હિમત હોવી
જોઈએ. કોઈપણ ધર્મ, રાષ્ટ્ર, નીતિ, અને બંધારણને
આ નૈતિક કાનનનું બંધન અનિવાર્ય પક્ષે હોવું જોઈએ,
જેનો અસ્વીકાર કરનારા ધર્મ, રાષ્ટ્ર, નીતિ અને
બંધારણ આપોઆપ નિષ્વા કરવા જોઈએ.

આવ નૈતિક શિક્ષણ ધરથી સર ધકતે કાળમાં
આવળ વધતું જોઈએ. કોઈપણ ધર્મ કે પથનાં સત્રો-
ખ્યાલો સાથે આ નૈતિક શિક્ષણને ક્યાં બંધન ન હોવા
જોઈએ. એનું સર્વપ્રથમ સત્ર " વિદેય અને વિશ્વવાહ
નહીં, સપાદ અને એકામતા " જ હોઈ શકે. તે જ
શ્રિલ વિચારો પ્રત્યેની સહિષ્ણુતા આવે. અને જો વિશ્વે
અરા અર્થમાં સ્વાધીન રહેવું હશે, તે આ મત્તાતર-
સહિષ્ણુતા અપનાવવી જ જોઈશે.

ભારે કોઈ બંધિત અગર જૂમ ઉપરથી પોતાના
ખ્યાલો લાદવાના પ્રયાસ કરે છે, અથવા કોઈ રાજકીય
સમઠન અગર સરકાર પોતે અસહિષ્ણુ બને છે, ત્યારે મોટા
પાયા પર કલેસો અને દિસા ફાટી નીકળે છે.

★

કુટુંબ-પરિવારની પદ્ધતિમાં વર્તમાન યુગને અનુ-
રૂપ ફેરફારો થવા ધટે આજનાં ઊગમિભ (વિકાસિત)
કુટુંબોની એકામક ધટકતરીકે યુનરુપીયતા કરવી જોઈએ.
સમાજનું પાયાનું અને પ્રાથમિક ધટક વ્યક્તિ, નહીં
પરિવાર આ સામાજિક યુનરુપીયત માટે કુટુંબની દરેક
વ્યક્તિ માટે કુટુંબની સહિયારી જવાબદારીનો ફરિદાર
થવો જ રજો. આજ પૂર્વે પરિવાર જ સારા નામગિકનો
ઉદ્ધેર કરવામાં માળી-ખાચુવાન તરીકે કામ આપ્યું છે,
એ હકીકત હવે મોટા પાયા પર સાબીત થઈ છે. આ

અર્થસય મદતનું શિક્ષણ કાર્ય, પાછળના જમાનામાં શાળાઓ અને સભ્યે છીનવી લીધું છે; કુટુંબને હસ્તક તે પુનર્સ્થાપિત થવું જ રહ્યું—કુટુંબના એક પ્રધાન કાર્ય તરીકે

અને, નાના સામાજિક સમૂહના પાયા ઉપરજ, કેવળ આર્થિક રાજકીય જ નહીં, સામાજિક અને સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓને પુનર્જીવન કરી શકાય. આ નાનાં ઘટકો જ ખેતી (મુખ્ય), કારીગરી, બાપાર, નાના ઉદ્યોગો, મનોરંજન અને કલા તથા શિક્ષણનાં કેન્દ્રો હોવાં જોઈએ.

અને આ નવા સમાજની વફાદારી સંપૂર્ણ નહીં, પરંતુ વિશ્વ, પ્રદેશ, સમાજ, પરિવાર પ્રત્યે હોવી જોઈએ.

એકવાર અગાઉ સૂચવ્યા મુજબ, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનું નવનિર્માણ થાય, એકવાર નવાં છુદ્ધાંતી વર્ગો જન્મ થાય કે જેથી કરીને માનવજાતની વિશાળ આમજનતાનું માનવીકરણ શક્ય અને તે આપણે સાચી દિશામાં પગલું ભરું મથારો પરંતુ આપણે જે ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ તે જોતા, આ પ્રગતિ કાંઈ ધ્યેયની સ્વયંમુક્તિએ પહોંચાડી દેશે જ એવું નથી. શુભ હેતુઓ અને દોર ચિંતનની પાછળ અનુરૂપ કાર્મની અખંડ સાધના પણ અનિવાર્ય લેખાવી જોઈએ.

માનવી જે સામાજિક, આર્થિક અને રાજદારી સંસ્થાઓ આપણે માથે આર્થિક અન્યાય દોકે છે, રાજદારી સ્વાતંત્ર્યની આડે આવે છે, અને સામાજિક કલ્યાણ, કલ્પ તથા સૌદર્યને રૂધિ છે, એવી સંસ્થાઓને આપણે નાબૂદ કરવી પડશે. જે સંસ્થાઓ અપૂર્ણ હોય તેમની પુનર્દયના કરવી પડશે, અને જે સંસ્થાઓ વ્યક્તિઓ તથા સમૂહોની સ્વેચ્છિક પ્રવૃત્તિઓ માટે જરૂરી હોવા છતાં દયાત જ ન હોય તેવી નવી સંસ્થાઓની સ્થાપના પણ કરવી પડશે.

માનવી કાંઈ કેવળ પશુ નથી એ વાત સાચી છે કે એનામાં પણ બીજાં તમામ પ્રાણીઓની માફક વારસાગત સ્વ-વિસ્તારની સ્વયંચાલિત વૃત્તિઓ રહેલી છે. સ્વ-રક્ષણની વૃત્તિ એની આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં અને સ્વ-વિસ્તારની વૃત્તિ જાતીય-પ્રજનન પ્રવૃત્તિમાં પ્રગટ થાય છે. પરંતુ સૃષ્ટિની કેટલીક ઉત્ક્રાંતિઓ તેને અને

કર્તા વિશેષ ઉચ્ચ કક્ષાની, એક વધુ સ્વયંચાલિત વૃત્તિનું પ્રદાન કરેલું છે—સ્વામિચ્છિકતા.

એથી જ તે જે કેઈ રાજદારી સંસ્થા માનવીની સ્વાધીનતા ઉપર અદાર કરનારી હોય, તેને માનવીની પ્રવૃત્તિને અનુરૂપ એટલે કે માનવીય કક્ષી શકાય જ નહીં. વ્યક્તિની સ્વામિચ્છિકતા (સદાચ સ્વયં-પ્રકટીકરણ)ને માટે અગત્યની મુશ્કેલી તેવી પરિસ્થિતિને અને પૂર્વ શર્તોમાં સ્વમાન આડરૂપ અને એવી વ્યક્તિગત કબજા પણ નભાવી લઈ શકાય નહીં—એ આપણે માનવીના સર્વોચ્ચ પૂર્ણ વિકાસની અખંડ કરતા હોઈએ તો તેને માટેની આ અનિવાર્ય શર્ત છે.

★

આ હિંદીએ વિચારતા નીચે દર્શાવેલા છ રાજદારી સુધારાઓ અનિવાર્ય લેખાવા જોઈએ.

૧. માનવીના અધિકારો અને કર્તવ્યો :

દરેક માનવીને કેટલાક અનન્યસિદ્ધ અધિકારો છે. હા ત જીવનનો અધિકાર, સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર, પોતાની મિલકતનો અધિકાર, એ બધાની રક્ષાનો અધિકાર; તથા એના ઉપર તરણ મારનારાઓ સામે કાયદાનું સ્પષ્ટ માગવાનો અને દુઃસ્વામી મેળવવાનો અધિકાર; મુક્ત વાણી, લેખન અને પ્રકાશનનો અધિકાર, શાંતિસય રીતે ભેદા ધરાવો અને અન્યાયો દૂર કરાવવાના માર્ગો શોધવાનો અધિકાર; તથા પોતાનાં રહેઠાણમાં ગેરકાયદેસરની રીતે કાંઈને (પોલીસને પણ) ધૂસી બંધીને તેને તથા તેની આસપાસના કબજે કરનારાથી તેનો બચાવ, કરવાનો અને તેવા પ્રસંગોએ કાયદેસરની રીતે પોતાના બચાવની પૂરેપૂરી જાહેવણી કરવાનો અધિકાર.

જે કાંઈ નિયમ, ઓર્ડિનન્સ, કાયદો, અથવા બંધારણની કલમ, આ ઉપર તરણ મારતા હોય, તે બધાને નૈતિક હિંદીએ અસ્થાને અને મિથ્યા ગણીને—તત્કાલ રદવાતલ કરવા જોઈએ. એટલું જ નહીં, જે કાંઈ અમલદાર આવા નૈસર્ગિક અધિકારને ગળે દુએ મારવાનો પ્રયાસ કરે, તેને તેની સત્તાના દુરુપયોગ માટે, અને બીજાના અધિકારો છીનવી લેવા માટે અંદાલતમાં સજા થવી જોઈએ.

આમ - છતાં, હરીકૃત આ છે - કે, કહેવાની 'લોકશાહી' અને 'કલ્યાણકારી' સંભવસત્તાઓ માનવીના નૈસર્ગિક અધિકારો ઉપર પાસવાર તરાપો મારતી જ હોય છે. જેઓ પોતાને 'સમાજવાદી' તરીકે ઓળખાવે છે અને, જેઓ 'પ્રજાપ્રીય લોકશાહી' (પીપલ્સ ડેમોક્રસી) તરીકેના દાવો કરે છે, તે તમામ એમનાં લક્ષણોએ કરીને, સરસુ ખત્યાર ઘૂંતિ વાળાં હોઈને, તેના હુકમો જ માનવીના જન્મસિદ્ધ અધિકારો પર તરાપ મારવાની કૃતિ પડેલ છે.

૨. મર્યાદિત સરકાર :

ઉપરના માનવીય અધિકારોની રક્ષા માટે જરૂરી હોય, અને એ અધિકારોને અમલી જનાવવા મદદ રાખે, તેટલી મર્યાદામાં જ સરકારી તત્ત્વોને હસ્તક સત્તાઓ રહેવી જોઈએ. ખીજા કોઈ પણ હેતુ માટે, ખીજા કોઈ પણ વિશેષ ક્ષત્રા એટલાજથી જ છે. આથી કરીને, જે કોઈ કાયો વ્યક્તિગત રીતે અથવા સામૂહિક સ્વરૂપે નામરિકા કરી શકતાં હોય, તેવાં કાયો સરકાર કરવા મર્યાદા, તે કૃત્ય પ્રમુખા અધિકારો જીનવી લેવાં બરાબર મણાવું જોઈએ, અને એ પ્રકારના તમામ ધારા-નિયમો આદિ એટલાજથી અને મિથ્યા મણાવા જોઈએ.

૩. સ્થાનિક સ્વાયત્તતા

ત્યાં સુધી પ્રાથમિક કક્ષાએ પાવાની રાજદારી સંસ્થા (મામ, પચાવન, કમુન, કેન્ડન) સાચા અર્થમાં સ્વાયત્ત ન હોય, ત્યાં સુધી કોઈ પણ સમાજમાં સાચા અર્થમાં પ્રમુખા વિશાળ સમૂહો સહકર્તૃત્વની બાવનાઓ અને અધિકારોને અમલ કરી જ ન શકે— અને એ જોતાં એ સમાજ જાણે મુખ્ય સમાજ કહી જ ન શકાય એટલે આજની અતિરિક્તિત સંભવસત્તા, જે નીચલી સંસ્થાઓને અમુક અધિકારો આપે છે, તેવી સ્થનાતો અત લાવવા જોઈએ. સત્તાનું અતિમ સ્થાન પ્રમુખ જ હોઈ શકે. આ દૃષ્ટિએ આજનાં રાષ્ટ્ર-રાજ્યોમાં રાષ્ટ્રીય સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ તરફ જરૂરી જતી મર્યાદા છે.

૪. સમવાય તંત્ર

ત્યાં પ્રમુખ પોતે પદેલ કરીને સંભવ વહીવટમાં

સહભાગી જતી શકે, તેવા તંત્રને જ લોકશાહી, મણી સમાય, અનિવાર્ય રીતે આર્વા સંભવ ઘટકો નાનાં હોવાં જોઈએ. આજનાં તોર્નિંગ સંભવતંત્રોમાં તો પ્રમુખો દિરસો નહોં જોવો જ રહી ગય છે, આથી કરીને પ્રમુખનાં નાનાં નાનાં ઘટકોના પ્રતિનિધિઓમાંથી સમવાય તંત્ર સર્જાવું જોઈએ. આપણ રાષ્ટ્રનું કુનિયન નહિ પણ રાષ્ટ્રનાં નાનાં વ્યવસાયો ઘટકોનું સમવાયો રાષ્ટ્ર સમકેન તે જ રીતે ભવિષ્યમાં પણ રાષ્ટ્રીય રાજ્યોનું એક વિશ્વરાજ્ય (કુનિયન) નહીં પણ વિશ્વનાં જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોનાં પ્રદેશિક સ્વાયત્તાનાં ઘટકોના આધાર પર વ્યાપેલ સમવાયો વિશ્વતંત્ર બનવું જોઈશે.

એક જમાનામાં—રાષ્ટ્ર સમકેન એક આવશ્યકતા હતી, પરંતુ હવે એનું કાર્ય પૂરું થયું છે, હવે એ ઐતિહાસિક-કાલગતિત વસ્તુ છે. જો હવે વિશ્વે સર્વનારી કુદમતી જયવું હશે તો, તેણે રાષ્ટ્રો પર મર્યાદા, નવા જ સ્વરૂપના સમવાયો આતંત્રરાષ્ટ્રીયની સ્થના કરવી રહેશે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં મુનો પણ સર્વથા નિષ્ફળ પ્રવસ છે. આમ આવણે એ મુખ્ય સિદ્ધાંત જોઈ મળ્યા.

(૧) નીચે સ્વાયત્ત તંત્ર (૨) ઉપર સમવાયો તંત્ર, આ રીતે નીચેના નાના ઘટકથી માંડીને સૌથી ઉપર વિશ્વ સમવાય તંત્રને સુધી અમુક મર્યાદિત સત્તાઓ જ હોવાની (જે નીચેનાં ઘટકોના મળ મદારની હોય, તેટલી જ). કોઈપણ ઘટકને અસીમ અને સર્વોપરી અધિકારો જેવું નહીં હોય. આણું સ્વૈચ્છિક સમવાય તંત્ર ફરેક રાષ્ટ્રમાંના પોતાના સીધા સરદારો દ્વારા શાતિની રક્ષા કરવા સમર્થ જનશે. તેના 'શાતિ તંત્ર'ને માટે કુનિયાનાં તમામ રાજ્યોનાં દાર ખુલ્લા રહેશે. આ રીતે રાષ્ટ્રની અતિમ સત્તાને સ્થાને સમવાયો સમાન્તર આતંત્રાધિપ્ત્ય સત્તા જોશી થશે.

૫. સ્વનિષ્ક્રિયના ધોરણે સંમતિ

વિશ્વનાં ફરેક પ્રદેશની (ઉપરની રીતે 'રાષ્ટ્ર' નહોં પણ પ્રદેશ) પ્રમુખની સરકાર ત્યાંની પ્રમુખની સંમતિથી જ સ્વાયેલી હશે.

આને માટે પ્રાથમિક ઘટકો નાનાં હોવાં જોઈએ. આર્વા નાનાં ઘટકોમાં જ લોકશાહી પાવરી શકે.

અને વિશ્વસ્યવાધી તંત્ર એટલું સક્રિયતાથી હોલું
નોઈ એ કે ન્યાય—ક્યાંય માનવીની પ્રાથમિક લોકલોકીય
ખૂન ચલુ હોય ત્યાં ત્યાંની પ્રજાની સંપૂર્ણ મુક્તિ ઇચ્છા
અભિસારની, તદ્વચ દૂરથીસંગી સ્થાપી મુક્ત સરકારની
રચના કરવા સમર્થ બને.

૩

આપણે એ આખા વિશ્વને મુક્ત, અને આજના
અધઃપુત્ર, રાષ્ટ્રોને પૂર્ણતા મુક્ત બનાવવા ઇચ્છતા
હોઈએ તો, ‘ન્યાયમુક્ત સમાજ’ એ આપણું સ્વ હોવું
નોઈએ, અને નહિ કે ‘આર્થિક સમાનતાવાદી સમાજ’
મરીની દૂર કરવા માટે સૌને આર્થિક રીતે સમાન બનાવી
દેવા અનિવાર્ય નથી—એવી આર્થિક સમાનતા લાદવા-
ની જરૂર નથી. ઇતિહાસ તો એવું સમયે છે કે—

● ન્યાય શાસ્ત્રીય અભ્યાસ અને આર્થિક અન્યાય
ઝાઝામાં ઝાઝા, તે તે દેશમાં ઊભી સૌથી વિશેષ છે,
અને ન્યાય ઉપરથી સમાનતા લાદવામાં આવી છે ત્યાં
તેટલા પ્રમાણમાં, મરીની ટકી છે.

“સાચું સ્વ ન્યાયપદક સમાજનું જ હોઈ શકે.
‘ન્યાય’ એજ કુદરતનો કાનૂન હોઈ શકે. આર્થિક
સમાનતાનો કૃત્રિમ પ્રયાસ માનવીની વૈવરિકત કરતું
શક્તિને જ છૂંકા નાખે છે

કુશળ અને હકથી કામદારને અણુધન અને ધીમા
કુવંદ કારીગરની સમાન કક્ષાએ મૂકવામાં ઊઘડે અન્યાય
જ છે.

“વર્ષોની સાધના પછી પ્રકટ કરેલ કોમેનિસ્ટવાળા
કારીગરને, કાંઈપણ પ્રકારની તાલીમ વિનાના કામદાર
સાથે સમાન ગણવામાં અન્યાય જ છે અને સરખો
ખાસો હોઈ શકે જ નહીં

પોતાની આવકનો કરકસરથી, ઉપયોગ કરનારને
હિસાબની સાથે ખેસાડી દેવામાં અન્યાય જ

ન્યાય એ તો મૈત્રિક કાર્ય છે.

એમાં દરેક માનવીને સમાન તક મળે એટલું મુદ્દિત
છે જ છે.

એમને પૂરતી તક જ મળેલી નથી, તેમના પ્રત્યે

ઉદાર વાંચ રાખવા, એ માનવીય મુલ્ય છે—પરંતુ એ
વાચ બંધિતગત એકિચકે હોઈ શકે—એને ‘માનવી
જનારી લાદી શકાય નહિ’

આમાં ન્યાયમુક્ત સમાજની રચના માટે નીચે
જણાવેલ ૭ મુદ્દાની સરચાઓની પુનઃચના આવ-
શક છે—

૧. સ્વતંત્ર બંધિતગત ઉદ્યોગોનો અધિકાર હોવો
જ નોઈએ આ આર્થિક સ્વતંત્રતા કીનવી લેનારી
રાજકીય સ્વાધીનતા હાસ્તરખ બને છે.

● અજગત, તમામ મજૂરી અને મૂલિના પૂર્ણ ઉપયોગ
થાવ, કેરેલી સંપત્તિના પૂરેપૂરો ઉપયોગ થાય તે માટે
સૌને ઉત્તેજન આપવામાં આવે, તથા જે સંપત્તિ પેદા
થાય તેની મૂડી અને મજૂરીની વચ્ચે, ઉદ્યોગો અને
જેનીની વચ્ચે, ઉત્પાદનમાં અપમા આવેલાં તમામ
પરિણામ અને અર્થતંત્રના તમામ વિતરણમાં—ન્યાય
પુરસ્કર વહેંચણી થાય, એ સમાજને એવું જ વધું.

—એટલે કે સૌને તકની સમાનતા હોવી નોઈએ
જ તથા તમામ વિશિષ્ટ અધિકારો, ખાસ રક્ષણો
નામે ચાલતા બેરા—જકાતો, સખસીડી, લાયસન્સો,
અને ક્ષિપ્રિકેટ કંપનીઓની ‘મર્યાદિત જવાબદારી’
વગેરે નાબૂદ થઈ જવા નોઈએ.

—ન્યાયથી હુદાર હરીદારને છટોદાર રહે,
ત્યાં શગી સાચા મુક્ત વેચારીને, હિસાબને સાચું ન્યાયી
વગર મજવાની કોઈ શકયતા જ નથી.

અહીં જે મુક્ત અર્થતંત્રમાં મુક્ત ઉદ્યોગોની વાત
છે, તે કેવળ માનવી પ્રકારના જ હોય એવા અભિપ્રાય
નથી. બલકે ત્રણ પ્રકારના હોવા જરૂરી છે.

(૧) ખાનગી માલિકી (૨) સામૂહિક માલિકી
(૩) સહકારી.

જે વાળ્ય તરફથી એક ચા ખીળને ખાસ રક્ષણ
આપવામાં ન આવે અને ન્યાયમુક્ત સમાજનો આદર્શ
નજર સામે રાખીને, વધુમાં વધુ સ્વતંત્રતા અદાનામાં
આવે, તો ત્રણેના યોગ્ય વિકાસ થયા વિના ન રહે.

૨. મુક્ત-અચર

આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું યોગ્ય નિર્ણય કરવા માટે
તથા કિમતો ન્યાયમુક્ત રીતે સ્થિર થાય તે માટે, મુક્ત

ખતાર હિતમ માર્ગ છે. પરંતુ આના અન્યમાં હરી-
કાર્મિયું સ્વરૂપ ભાષ્યાંગનું હોવું જોઈએ—એટલે કે
વ્યવહારમાં વેચનાર અને ખરીદનાર વચ્ચે સહકારભર્યું
જ વલણ હોઈ શકે.

● આજની હારિણીના હરીકાર્મિયું સ્થાન સહકારી
હરીકાર્મિયું હોવું જોઈએ.

૩. પરસ્પર સહાય :

અર્થતંત્રમાં એ નહિ જળ સ્વરૂપો મળેલાં છે
(૧) સ્વાભાવિક ખાનગી (૨) ઉત્પાદક (૩) સ્વાભાવિક
સહકારી—મળેલ.

સ્વાભાવિક ઉત્પાદક સ્વરૂપમાં—રેશ્મ, વીજળી
તથા ઈતર સ્થિતિનાં ઉદ્યોગો, પાણી, એસ, ટેલીગ્રાફ,
ટેલીફોન, નહેર વગેરે સ્વાભાવિક રીતે જ મણાવી
શકાય.

૪. બધા પ્રકારના સેદ નષ્ટ :

‘સરસણ’ અને ‘જાતી’ વિકિષ્ટ અધિકારો
નાશ થવા જોઈએ રાષ્ટ્રીય અર્પણો (જાત વગેરે
માટે) પણ નાશ પામી જોઈએ. સરહદોની અર્પણ
માત્ર વ્યવસ્થા પૂરતી જ રહે. જો એક રાષ્ટ્રની અંદર
મુક્ત વ્યાપાર સ્થાપ્ય છે, તે રાષ્ટ્રે રાષ્ટ્રે વચ્ચે થ
તે સ્થાપ્ય નથી શકે. તે—

આજના ‘મૂડીવાદી’ અને ‘સમાજવાદી’
અર્થતંત્રોને સ્થાને ન્યાયી માનવીય અર્થતંત્ર
અસ્થિતિવર્મા આવશે.

૫. એક સરકારી તાબામાં નહિ, સહકારી
પદ્ધતિએ ચાલવી જોઈએ એક એક કાર્મિયું
ધણ ન હોઈ શકે, એ તો અગત્ય સહાયક વ્યવસ્થા
જ હોઈ શકે—હોવા જોઈએ જો મૂડીવાદને કાર્મિયું લાંબન
સાચું હોય, જો મૂડી-અર્થતંત્રમાંથી લેણીની અંદા
કાર્મિયું કાપી લીધી હોય તો તેને માટે યોગ્ય-
બેંકિંગ-પદ્ધતિ જવાબદાર છે.

એ રીતે સરકારે પણ પોતાનાં ખાસ જાહેરાતો
અંતર્ગતમાં એક સંગ્રહોના અંતર્ગતે દુરસ્થાપ કર્યો છે
આ બધાને કારણે જ—ઉદ્યોગોમાં કુનિમ્મ—રીતે સહી

તેજ ખેડારી અને કુશળો, તથા સહાયોની પ્રેરણા
મળે છે.

એટલે કે આજે જ સ્વરૂપે મૂડીવાદને આપણે
જોળખીએ છીએ, એ રૂપ તો નાશ પામું જ જોઈએ
અને એને માટે સહાય અને સહકારની સાથે મોટા કારનારી
બેંકિંગ પદ્ધતિ ધરમણથી બદલવી જ રહી

૬. જમીનનો ઉપયોગ :

આજે જમીન ઉપર વધારે પડતા મુશ્કેલી નિભા-
વવા પડે છે.—આ રાજ્યવાસીના જમીન ઉપર
મુશ્કેલીના તત્કાલ અન આપવા જોઈએ અને
જમીનદારો ખેડૂતોનું જો રીતે શોષણ કરે છે, તેના થ
અત આપવા જોઈશે

શુભિ, જમીનો, તેલ, ખનીજ દ્રવ્યો વગેરે કુદરતની
માનવજાતને બચીસ છે. આ બધી સપત્તિને (દૂરદૂરી
મિશ્રિત મણાવી જોઈએ; અને નહિ કે પ્રાપ્ત—ખાનગી
મિશ્રિત) અજાણત જમીન વ્યક્તિગત રીતે તેને ખેડનારના
કમળમાં રહે ને તે કુલજ રીતે ખેડાય કરતો રહે,
એવું હોવું જોઈએ, તે જ તેના સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપયોગ
થઈ શકે.

જો આજની મૂડીવાદી જમીન-જાણણી પદ્ધતિની
જગ્યાએ ખેડૂત માનને ગભ્ય દરરોજના વેકિયા જનાવનારી
કમ્પ્યુનિસ્ટ પદ્ધતિ—રાષ્ટ્રીયકમ્પ્યુનિસ્ટ—સમૂહીકમ્પ્યુનિસ્ટ
હોય—કિતમથી ચૂંટમાં પડતા બધી જમ્મ હોય—તો
અમેરિકામાં હોવી જોઈએ અને ચીનમાં અનસ્યસે
સવેલા સિદ્ધાંત પર જમિનું અર્થતંત્ર નવેસરથી ગમાવું
જોઈએ

૭. માલિકીની સ્વતંત્રતા

મુક્ત વિશ્વમાં માલિકીના કારણે નવેસરથી ધડવા
પડશે કવળ “આ મારું” ને “આ તારું” એવા
ભેદોને સ્થાને ભુલ પ્રકારના ભેદો પાડવા પડશે. જેમકે
(૧) કાર્યની રીતે સ્વતંત્ર ખાનગી મિશ્રિત તરીકે કર્મ
વસ્તુઓ ગણી સહાય અને (૨) કર્મ વસ્તુઓ દૂરદૂરી
તરીકે વ્યક્તિ થા સમૂહ પાસે રહેતી જોઈએ, એટલે કે
‘ગ્રેસપીડી’ અને ‘દૂરદૂરી’ વચ્ચે ખરાબ થોડા ભેદો
પાડવા જોઈએ.

આ રીતની ન્યાયયુક્ત માધિકા વ્યવસ્થા દ્વારા દરેકને પૂરેપૂરી સમાન તક આપવામાં આવી જઈએ 'માધિકા'ની સંજ્ઞા 'ઉત્પાદન'ની સાથે જ સંકળાયેલી છે અને જે ઉત્પન્ન કરેલ નથી તેનો અધિકાર, અને તેમાંથી કમાણી (જમીનનું લાકડું અગર ખનિજની રાષ્ટ્રીની રકમ) અપાત્રી ગણાવી જઈએ.

જો આજની સરકારે 'અમર્થાદ' મંત્રી જઈ "મર્થાદિત" અને તો, આજની જેવા જગતી ખર્ચાની જરૂર ન રહે. આજની જેમ મકાન લાગ્યાં, કરવેરા, જહાઠો, સેફસરેફ, અને અનેક પ્રકારના વેરાઓની જરૂર ન રહે. આજે તો આ બધા બોલબોલોને કારણે મજૂરી અને મૂલી બને રૂંધાય છે.

આજે જેને આપણે યુક્ત વિષય (ફીલ્ડ) કહીએ છીએ, તેમાં સિદ્ધાન્ત - સંજ્ઞાઓ ખાસો એવો અગ્રાજ - છે. પરંતુ હવે તો, સામ્યવાદી દેશો અને ઈતર કોઈ સરમુખત્યારસાહીવાળા દેશોમાં બ આ પોસાણુ - સિદ્ધાન્ત શન્યના નજરે ચડે છે આજે તો સર્વત્ર દુનિયા સંજર વિનાની નોકા જેવી કામગીરી પરિસ્થિતિમાં ફેંકાઈ ગયેલી જણાય છે. દુનિયાના વિશાળ પ્રદેશમાં કછ મરીથી, બેકારી અને પંજાબથી રિશ્તિ પ્રવેશી છે. શોષણ અને આમવિસ્તારોને બોલે કછેરી વિસ્તારોનું લોજણ પાસું દેખાય છે શાહીવાદ અને કોઈવાદ તમા સર્વત્રવાને સર્વથા ઈન્કારનારો સામ્યવાદી સર્વસત્તાવાદ—આ બધાથી પ્રજા ત્રાહી ત્રાહી પોકારી મઈ છે, એકકુ જ નહિ પણ જે દેશોમાં રિલિસિલિની વાહ વાહ બોલાય છે, ત્યાં પણ માનવીના આત્માનું જે પ્રકારે અનાત્મીકરણ થઈ રહ્યું છે, તે અનુભવ એછો ત્રાસદાયકી નથી.

અણખણ રીતે વ, વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિને કારણે, શ્રાદ્ધ આજની પ્રજા આજ ધૂર્વના જરૂર સરવાલને, ધમકી જીતિને ધાર્મિક અધ્યક્ષના અનુત્તને નિર્ધારી આપણ તૈયાર થઈ છે. કેવળ મિત્રાર ઉપર જ ચરી ખાનારા, રાજકીય લાવણીયારી ઉપર જ મુસ્તાક રહેનારા, તથા કાવત્રામાં અને નિપેધાત્મક ક્રાંતિચોર્ગા સંપૂર્ણ સત્ત્વ સમર્થ ગયેલું માનનારાઓથી પ્રજા ત્રાસી ગઈ છે અને રાષ્ટ્રવાદને નામે સંકુચિત 'દેશ-વાદ'ને જોઈ ઉત્તેજન આપી રહ્યા છે, એનાથી પણ પ્રજા તંજ આપી ગઈ છે.

પ્રજા કઈક નનન અને તાજગી બધું વાંછે છે. માનવીના આત્માને ચોગ્ય એવો કાઈ અર્થ અને હેતુ આ પુરાણા ચાકેલા વિષયમાં પ્રાપ્ત થાય એવું જોઈ રહ્યું છે.

વિક્ટર હ્યુગોએ કહ્યું હતું વિચાર જેવી વધુ શક્તિ શણો વસ્તુ બીજી એક વધી. અને એનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે.

આપણે-માનવતાવાદ જ આ યુગના પૂરી કહે. પરંતુ માર્ક્સવાદ—એલે પછી એ સર્વસત્તાવાદી સામ્યવાદ હોય કે લોકશાહી સમાજવાદને નામે પ્રચલિત હોય કે રાજ્યવાદી કન્યાશુવાદ હોય, આ બધા જ એક વા બીજા સ્વરૂપે આજના વેશાંતર શન્યને લાવવા માટે પ્રયાસો કરી રહેલ છે. એનો અર્થ જ એ છે કે, યુક્ત વિષયમાં માનનારાઓ આમ પ્રમત્તને મળે જતરી કહે, એને ઉત્સાહિત કરી શકે અને તેમના શિલ્પી સર્ષ શકે, તે પ્રકારના સિદ્ધાન્તો રજૂ કરવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યા છે. તેઓ તો જે આશી રહ્યું છે, એને આપી ઈસ્તવા હોય, તેમ કામાયાચના કરે છે.

માર્ક્સવાદ દુનિયાના તમામ દુષ્ટોને નાબૂદ કરીને આ ધરતી પર સર્વ જીવાત્માના વચનો, આપ્યા છે. એનો અર્થ તો એ કે—રાજ્ય એટલે કે સંસ્કૃતિ 'જન' અને જળજગતી દ્વારા સમાજનું શુદ્ધ જન્મવાદી શાંતરો. એમનું મુખ્ય સૂત્ર છે: "બધી સત્તા રાજ્ય હસ્તે!"

જે એક પછી એક દેશો તેમના આ પુરુષ અને તેમની પદ્ધતિને અપનાવી લે તો, તેઓ દુનિયાની પુલ્કિત માનવજાતને શાંતિ અને આજ્ઞાદાનું વચન આપે છે. પરંતુ એમનો અર્થકેમ તો છે ઉત્ક્રાંતિ, સૂત્ર પ્રવૃત્તિ, શાવતરો, અને દિ સક ક્રાંતિનો—તમામ મૂલીવાદીઓનો હુન્ડે, તમામ ખાનગી મિલકતની નાબૂદ (આમાં અખ્યમ વગેરે અને એટલે ચહેનત અને કરકસરથી બેગો કરેલ જમીન, મૂલી, ટોસ-દાખર આદિનો પણ સમાવેશ થઈ જ આવે છે.) અને અતે તમામ વિરોધપક્ષો અને વિરોધી સિદ્ધાન્તો—વિચારોની નાબૂદી, અને અનિશ્ચિત સમય સુધી, સત્તાધીશ રહેનારા એક જ રાજકીય પક્ષના પ્રધાનો, નિયંત્રકો, અને નોકરસાહીના નવા વર્ગના ચરણે સંપૂર્ણ શરણાગતિ ને છતાં એમનો દાવો તો

એવો છે કે, એમનું સ્વર્ગ વર્ગવિહીન સમાજનું હશે—
એટલે કે, એ સમાજ તમામ પ્રકારની અસમાનતાથી
મુક્ત હશે, એ સમાજમાં સાર્વત્રિક આત્માદી હશે, એ
સમાજમાંથી તમામ પ્રકારનાં મુકો, શાહોવાદી શોષણ
સામે માટે અદ્યક્ષ થયાં હશે। નવાઈની વાત તો એ
છે કે, કામ્યુનિસ્ટોએ અંધ ઝડપ અને વિદ્યર વિદ્યાનનું
મિશ્રણ કરીને દુનિયાને એવું કસાવવાનો પ્રયાસ કર્યો
છે કે, બળબંધારી દારા માનવજાતનું શુભ-કલ્યાણ
કરી શકાય છે. તેઓ માનવજાતને જે વાત ભુલાવી
દેવા માગે છે કે, બળબંધારી અને હિંસા પોતે જ એક
એવું અનિષ્ટ છે કે, તે શોષણ રહિત જીવનની સ્થાપના
માટે વાપરી શકાય જ નહિ

આવા આ વિદ્યર વિદ્યાન સામે ટકી રહેવા માટે
વિશ્વ પાસે કોઈ બીજો રાહ છે ખરો ?

આજે તો એવું જણાય છે કે, એ રાહ એટલે કે
જે થાસે છે તે, આશવા દેવાનો જ છે। પરંતુ આ રાહ
માનવ જાતે ઇન્કારેલો છે, એટલું જ નહિ પણ, માર્ક્સ-
વાદીઓને આમાંથી જ તો પોતાના પ્રત્યે લોકોને
આકર્ષવાની તક મળે છે.

વિચારપૂર્ણ અને સચિત્ત ઓપરેશો એક બાબત
મુશ્કેલીમાં મુકાયેલાં છે પરંતુ એ એનો પ્રામાણિક
રીતે સામનો થાય તો જ તે દૂર થઈ શકે. આ મુશ્કેલી
તો એ કે, શુભ વિષયો તરિત નિર્માણ શક્ય જ નથી,
આજે દુનિયા સામે જે અશુભો અને અનિષ્ટો અડાં
છે, તેમની નાણુની એક તો શુ, એ-ચાર પંચવર્ષીય
યોજનાઓ દારા પણ શક્ય નથી.

પરંતુ આ વાત તો આપણે અજાણ એટલું
પણ મળે છે.

આજે જો વાવો, કાલે બેડો, પરમ કિવસે મોલ
પાકે ને તમે લણુણી કરી લો, એ અશક્ય જ છે.
એ જાણે છે કે, પહેલાં જમીને બેઢવી પડે, બી વાવીને
એને પાણી સીચવુ પડે, મોલ પાકનાં લણી એમાં નોંઠા-
મળુ કરતા રહેવું પડે. પૂરો વખત લઈને મોલ પાકે છે

સમાજના સર્વસાધારણ પ્રબળને એ સમજવલુ
અપરું નથી કે, શુભ સમાજ કોઈ સતોસત પેદા થઈ

ન શકે, અથવા કેવળ ઇચ્છા કર્યાથી જ તો શુભ
જીવન લોભવી શકાતું નથી. એ આજની હયાત
અનિષ્ટો દૂર કરવાં હોય તો, અને, સ્વતંત્ર મથાવી
સમાજનું સર્જન કરવું હોય તો, એને સમય લાગશે—
એક પેઢી, એ પેઢી, મણુ પણ લાગે।

પરંતુ આ પણ તો જ શક્ય અને. એ તથુ
કરવામાં આવેલો કાર્યક્રમ સુધોગ્ય હોય, એ એ આપણી
સામાજિક માનવીય સ્થિતિમાં મૂળે સ્પર્શતો હોય
અને અતિશય મળીર સમસ્યાઓ પ્રત્યે, તાત્કાલિક
જરૂરિયાત મળીને ઉપરઠકલુ વલણ અપત્ત્યાર કરવામાં
ન આવે તો ને તો જ દરેક વરસે પરિસ્થિતિમાં સુધારો
થતો રહેવાનો.

આ પ્રગતિ મળીનની પદ્ધતિએ નહિ, લુભિતિના
દરે, યુજુમક અને સામૂહિક સ્વરૂપની થવાની

આ ચારે આપણે, દરેક માનવીને પ્રાપ્ત બોરી,
એની સહજશુદ્ધિમાં જીવે તે રીતે, અને શુદ્ધિરીત
માનવીઓનું ઉત્પાદી સમર્થન મળે તેવી રીતે, પ્રયાસો
કરવા રહે છે :

—આપણા કાર્યક્રમો સ્પષ્ટ હોવા જરૂરી છે એ
વ્યાપક પણ હોવા જોઈએ; એ સામાને મળે જીવે
તે રીતે તથુ કરવા જોઈએ અને આજના અનિષ્ટોનો
અથાવ કરવા હોય તેવી રીતે ક્ષમા થાયનાની વૃત્તિને બદલે
સ્પષ્ટ રીતે નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિ પ્રબટ કરનારા નેત્રોએ
એ કાર્યક્રમના અમતમાં આજેવાની લેવી જોઈએ

આજે જે પ્રકારનો મૂડીવાદ કહેવાતાં સ્વતંત્ર
સંસ્થામાં પ્રવર્તે છે, અથવા કહેવાતાં કલ્યાણવાદી
સંસ્થામાં જે પ્રકારનો સમાજવાદ પ્રચલિત છે, અને
કહેવાતા “પ્રમળીય લોકશાહી” દેશોમાં, લોખંડી સળિયા
પાછળ જે ખાતો સામ્યવાદ હયાત છે,—આમાંની
એકેય ન્યાયી સમાજ નથી. અજાણ આ મૂડીવાદ,
સમાજવાદ અને સામ્યવાદનું ફરતરે સ્વતંત્ર અને
ન્યાયી આર્થિક સમાજ સ્થાપનામાં જરૂર થઈ શકે—નવા
યુગની સામાજિક યુનર્વગનિની એક અપેક્ષા છે.

પરંતુ આવી ધરજાની ક્ષતિ દરેક દરેક દેશમાં
અમુક સપ્થામાં ઓઝો અને પુરુષોને તેને અનુરૂપ

[પા. ૧૩ ઉપર]

એકતા એટલે શું સમજવું ? સંખ્યાની એકતાનો કે અવિતની કોઈ બીજા પ્રકારની ભૌતિક એકતાનો અર્થ એમાં અભિપ્રેય નથી એ વગર કહે સમજાય એમ છે. એમાં અનૈકાત્મ્ય શુદ્ધિએ કહેલી કે બાવનાએ સ્વીકારેલી એકતાનો અર્થ છે અર્થાત્ એકતા એ એક શુદ્ધિ કે બાવના છે. દરેકકર્તા એ સમાનતાનું ઘન છે અને એ સમાનતાને કારણે જ જાણવા-કહેવાની રીત છે, એક ઉપચાર છે, અલંકાર છે. કારણ કે જો વસ્તુ એક જ હોય તો સમાનતાનો વિચાર ઉદ્ભવેલો જ નથી; અને બહુ હોય છતાં સર્વાંગ સમાન હોય તો પણ સમાનતા દેખાતી નથી. વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓ ભિન્ન હોય, બહુ હોય, વિવિધ હોય, વળી વિશેષી હોય તો જ સમાનતા શોધવાની શુદ્ધિ થાય કે અનુભવવાની બાવના થાય. સમાનતાની શુદ્ધિબાવના અસમાનતાની વસ્તુસ્થિતિ માંગી લે છે. સમાનતાની શુદ્ધિમાં અસમાનતા છે એ કહી શકાયું નથી, શુદ્ધિમાં જોઈએ પણ નહિ.

કોઈ પ્રાચીન સમાનતા વિચારતા હોઈએ ત્યારે બ્રહ્મદેહની, ઇતિહાસની ભૂતિની સમાનતાની ભેષમાથી ઇતેલી આચાર વિચારોની, શુદ્ધિની અને બાવનાની સમાનતા પાનમાં રાખવાની હોય છે નવી આનંદવિદ્યાના તત્ત્વો. એને કારણ કે એકાદ્ય કહેલે; એના સરકાર-પુજની અવરથા પાનમાં લઈએને સરકાર પણ કહી શકાય સંસ્કૃતિની સમાનતા માનવસમાજને એક-શુદ્ધિ અર્થે છે. પણ આ સમાનતાશુદ્ધિ કે એકતાની બાવના પણ અનૈકાત્મકતા અસમાનતા ઉપર નિર્ભર છે.

ભારતની સંસ્કૃતિની સમાનતાનો આ નયથી વિચાર કરીએ. કાલિદાસે કહ્યું કે—

અસ્યુત્તરસ્યા દિવો દેવતાતામ હિમાલયો નામ નવાધિરાજા |
પૂર્વાપરો લોભનિધી વગદા સિદ્ધતઃ પૃથ્વીવ્યા ઇવ માનવજઃ ||

પૃથ્વીનો આ માનવજઃ—હવે તો એ આપણા પુરુષાર્થ અને પરાક્રમે માનવજઃ—ઉત્તરમાં પૂર્વપશ્ચિમે

જીવજતા સામ્રાજ્યે ભારતીય સંસ્કૃતિને ભૂમાગીય સંગ્રહ-પર્વ-એકત્વ-આપ્યું છે, એમ ભારતનો ભૂગોળવેત્તા કહેશે ઇતિહાસવેત્તા કહેશે કે આ ભૂમાગીય અનેક ભૂતિઓ તેમની સંસ્કૃતિઓ સાથે યુગે યુગે આવી આવી સમાર્થ મળે છે. આ અનેક ભૂતિઓ ને સંગ્રહ ભૂમાગીયના સહવાસે અમુક સંગ્રહપર્વ અને સમાનતા અર્પા છે, એમ માનવજીવજીવો વૈજ્ઞાનિક કહેશે. સમાનતાનું આ સ્વરૂપ, આ પ્રાકટ્ય ભારતના ઇતિહાસની વિશિષ્ટ દેખી છે. આ સ્વરૂપ સર્વ તરફને દેખાવી દર્શ-મિથ્યા કરી-નાશ કરી એક તરફના સર્વોપરિપણનું નથી વિવિધ રંગોને એક અખિલકર્મી જતાવના ઇન્દ્રિય નેત્રું છે, અથવા વાદીને મુખ્ય રાખી વિવિધ સંવાદી સ્વરોને, કુશળતાથી વિસવાદીને પણ સાચવીને, વળી લેતા રાજ નેત્રું, અથવા તો દિવસ-રાત્રિના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોને અનુરૂપ રાગમાંસિકા નેત્રું છે.

[૨]

ભારતીય સંસ્કૃતિનું વિશિષ્ટાદૃશ્ય

આ ભૂતની સર્વોચ્ચ કે સંકલન કે સમન્વય ભારતની સંસ્કૃતિનું અનોખું લક્ષણ છે. મોહનજોડનું, પુરિષામિ નિત્યત્વનું, દેવદેવનું એ ઉદાહરણ છે; એનું સ્વરૂપ વિશિષ્ટાદૃશ્યનું છે; એમાં કોને સમાવતા અનેકાન્તવાદ છે. આ લક્ષણ ભારતને ઇતિહાસપ્રાપ્ત છે, ઇતિહાસે એ મર્મ અને મારે સરન્થે છે.

દૃષ્ટા અને મોહન-મે-ડેરાની અને લોધલની રહેણીકરણ દરિયા એકતી સાહસિક વેપારવાણિજ્યની અને સુષક નગરસંસ્કૃતિ વ્યક્ત કરે છે, ભારતના પશ્ચિમ ભાગમાં એ સંસ્કૃતિમાં ભળે છે આર્યોની સંસ્કૃતિ-શુદ્ધિના વેગથી ઝગદગાળી મર્મો દેવસ્ય ધોમહિનો મન્ત્ર સેવની. ચરેવેતિ ચરેવેતિ ચત્ર વૈ મયુ વિન્દતિ ની નીતિને અનુસરતી પરાક્રમથી જ માનવસમુદાયોને માનવ-સમાજમાં વ્યવસ્થિત કરતી, લોકસંપદના ખોળથી દેવોનું યજન કરતી, આ દેશમાં પ્રચલિત જોડા ચિત્તોમાંથી

ત્રિશાળ શુદ્ધિયળે ચતુષ્પત ધ્યક્ષને આધ્યાત્મિક ધ્યક્ષરૂપે વિસ્તારી સમુત્કાર કરવા મથતી અને, માનવમનના મુક્ષમત, મંચીરનમ, હિદાય ભાવે, બ્યક્ત કરવા સમર્થ એના મીવાણુ ધાખા બોલતી એવો વૈદિક સંસ્કૃતિ એના પાતરમાં લાગે ભજતી ગણેલી છતાં અલગપણે અસ્તિત્વ સાચવી રાખનાર અમણસંસ્કૃતિએ એમાં મગી ઉપજાવેથી આર્ષસંસ્કૃતિ-મનિ (રેશ) વાચક આર્ષ નહિ, પણ સત્ય, અદિસાદિ ગુણવાચક આર્ષસંસ્કૃતિ. આ આર્ષસંસ્કૃતિના એક કે બીજા પ્રસાદમાં સમાર્ષ મર્ષ, સ્ક, ચવન, પારસિક, હજી, ગુર્જર આદિ પ્રજાઓ અને તેમની સંસ્કૃતિઓ, પણ આ બધાને સમાવ્યા તેમની વિશેષતાઓ બહારી નાખીને નહિ, પણ તેમને ઉચિત રૂપાન્તરોમાં સાચવીને.

આ આર્ષસંસ્કૃતિએ મર્ષ, અર્થ અને કામનો ત્રિવર્ગ કરી અને તેનાથી ઉર્ધ્વ એવા મોક્ષપુરુષાર્થ જોઈ, ચાર પુરુષાર્થની લક્ષ્યપરંપરા કરવી; દિવિષ્ મૂળમાંથી આવેલી અને પોતપોતાની પરપરામન રહેણી-કરણી સાચવવા ધન્યતા ભળિઓ, શુદ્ધ-આક્રમણના જય-પરાજયના ભોમ બનેલાં માનવકુળો અને ઉચ્ચ-નીચની ન છૂટે એવી ભાવનાઓને બવરિયન યોગના કે સ્કીમમાં મુકવા યાતુર્વર્ણ ઉપગમ્ય અને માનવજીવનની વાસનાઓને અને ભાવનાઓને મધ્યોચ અવકાશ આપવા ચાર આશ્રમનું ધોરણ રચ્યમુ. આ જો ચાર વર્ણ, ચાર પુરુષાર્થ અને ચાર આશ્રમની મંચોજના તે આર્ષ સંસ્કૃતિનું સજ્જ બની ગયું અને ઈસ્લામના આક્રમણ સુધી સમગ્ર ભારતવાસીઓના આચારચિચાર અને રહેણીકરણની ભૂમિકા રહી.

ભારતીય સંસ્કૃતિનું આ એક પર્વ. આ સંસ્કૃતિની ભાષા સંસ્કૃત અને પ્રાચીન બોલાતી આર્ષભાષામાંથી જીતી આવેલી, પણ મેટ્રિટા, ઍરટ્રીક, ફારિડનો પાલ પામેરી કાલાન્તરે અને દેશાન્તરે ઉપજાવેલી પાલી આદિ પ્રાકૃત ભાષાઓ અને એમાંથી અવગતી અવગત ભાષાઓ. ભાષાઓના આ આર્ષકલ અને બીજી દક્ષિણમાં હવતું રહેલું ફારિડકલ - કલમ, તાલિમ, તેલુગુ, મલયાલમ ઇલાદિ; હવતિ દક્ષિણમાં સંસ્કૃત, આદિ ભાષાઓનો અવહાર અને પ્રસાદ કાઈ પણ રીતે કુદિત નહિ.

ભારતીય સંસ્કૃતિના બીજા પર્વનું મંડાણ મર્ષ, ભારતમાં ઈસ્લામના આગમનથી એક અદ્યાકુની જંદગી, ઈશ્વરના સર્જેલા માનવોમાં, નાનગતના ભેદ નહિ અને શુનપરસ્તી નહિ, -આ ભાવનાઓને જુરમે લઈ ઈસ્લામ આબોયે તેનો સામનો માનવીય સંસ્કૃતિને કરવાનો અગ્રેયો, ત્યારે તેના પ્રજા હર્ષ મર્ષ મુલાકાત, જુદાં જુદાં તરતોની પ્રમાણતા સાચવવાની શક્તિ એમાંથી જીતી રહી હતી અને એમાં ભેદ, અવગતપણું, પોતપોતાનો ચોક્કા અને સંપ્રદાય સાચવો મથવાની દૃષ્ટિ-દંડોમાં, -સકલમને મ્યાને વિકલન-પ્રવર્તનું હતું જુદાં જુદાં રાજપૂત રાખો. અદ્યકરતી મરિયાથી પગરપર કલહ કરવામાં જ મદત્તા અને ઝોર સમજતાં હતાં. આ પરિસ્થિતિ ઈસ્લામના જુરસાલમાં આક્રમણની ટકે ઝીંપી લઈ નહિ ભારતમાં ઈસ્લામનું રાજકીય બાધિ-પત્ત ચલુ સમ્પાદ્ય ભારતીયો મુસ્લિમ થવા, હવત ધનુની લાગા સમય મુધી રહેણીકરણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિની રહી, પરિણામે ઈસ્લામી સંસ્કૃતિનું પણ પરિવર્તન થયું બીજી બાજુએ જમણે ઈસ્લામ ન રવીકાર્યો તેમની રહેણીકરણીમાં શાસકોની રહેણીકરણી કેટલેક અંશે જીતરી-પૌદાક, ખાનપાન વગેરેમાં; અને એ રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પરિવર્તન થયું તુર્કી, અંગ્રી, ફારસી આદિ ભાષાઓ દાખલ થઈ, અને પ્રાદેશિક આર્ષભાષાઓ અને સાદિત્યો ઉપર તેની ઠીક ઠીક અસર થઈ ગુરુ નાનક, કમીર આદિ સતો પણ એના પરિપાક.

પરંતુ ભારતના હવનમાં, ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ન થતી લક્ષ્ય અથવા ભારતીય સંસ્કૃતિ એમાં થતી ન મર્ષ, એવું નવું બળ હવે હમાનીમાં આવ્યું. આનું પણ એ જ પરિણામ આવ્યું કે ભેદ અને અલગપણ સાચવવા વધારે પુરુષાર્થ અર્થાવા લાગ્યો.

ભારતીય સંસ્કૃતિનું ત્રીજું પર્વ એ ક્રિસ્ટિસ અમ-લનું એણે ભારતને રાજકીય એકત્વ આપ્યું, એ એની યોગી બક્ષિસ પરિણામે અગ્રેય રહેણીકરણી દાખલ થઈ, અગ્રેય હમનું શિદ્ધિ આપ્યું, અગ્રેય ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું પ્રબુલ થયું કિસ્તી મર્ષ ફેલાયો અને અનેક ભારતીયો ક્રિસ્ટી થયા.

આ પરદેશી અમલમાંથી ભારત મુક્ત થયું, પણ એ પહેલાં પેલા ન પચેલા બોદનને ઉત્પાન મચાવ્યો અને ભારતના ભાગલા અપા.

● સ્વતંત્ર ભારતની સંસ્કૃતિમાં આ ત્રણ પર્વો છે. પહેલાપર્વમાં અભિલાષ હતી અને તે જુદાં જુદાં તરંગોને પર્યાપીને, આત્મસાત્ કરવાને લીધે સિદ્ધ થઈ હતી. બીજા ઇસ્લામના પર્વને અને ત્રીજા પૌષ્ણત્ય - ખ્રિસ્તી પર્વને ભારતીય સંસ્કૃતિને દર્શાવવાની સહી નથી.

ઇસ્લામના આપમન સમયે, અને એના તેમજ ખ્રિસ્તિય અમલ દરમ્યાન જે બેદરશી જાડી જાતરી ચઈ હતી એ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એની પ્રાચીન અસ્પૃશ્યતાની જેમ વલુણ ગઈ. યુરિસ્ટોની અલમ વચાની માંમણીએ એ બેદરશીને બીજી કામોમાં સારી પેઠે જગૃત કર્યો અને વધાર્યો.

આ કારણથી જ અત્યારે યુગોની જૂથબધી સજીવન થઈ છે, અને ભેગમાં અલેક ઉત્પન્ન કરવાનો હોમિયો આપણા હાથથી ગયો છે. અત્યારે દરેક ભેદ કલહનું કારણ અને છે પ્રદેશભેદ, કાષાભેદ અને રાજ-કોમ પક્ષભેદ, એ પરસ્પર દેખ કરવા તન્ક પ્રેરણ છે, સંકલન પામવા કે સમન્વિત થવા પ્રેરણા નથી એમાં દેખ ભેદનત્વનો નથી કારણ કે એમાં દેખને નેટથી અજકાસ છે, તેટલો જ પ્રેમ કે અનુરાગને છે આનો માર્ગ તો ભારતીય સંસ્કૃતિ પોતાના પ્રમથ પર્યંત બળ પ્રાપ્ત કરે એમાં જ છે.

આનો ઉપાય, ભેદ અને અભેદના ગ્રાજ્યાગ્રા ભેદ તરફ નથી મચેલાં પક્ષાનો. કાર એછો કરી, અભેદના પક્ષાનો કાર-વધારવો કે નથી. ભેદાભેદનું ગ્રાજ્યું સમતોલ રહે એમાં છે આના પ્રયત્નમાં એક-શૂંચ પણ થતી. દેખાય છે, એકલા અભેદની જાણ ઉપર વધારે પડતો કાર મૂકવા જતાં પ્રતિનિજના નિયમથી ભેદનું ભેર વધી જાય છે, એટલે આપણા મુન્સદીઓએ આ સંકટમાંથી બચી જવાની કૂનેહ જતાવવી રહી.

તોતર્ય કે વિકાસ ભારતને રાજકીય એકમ ઇતિહાસપ્રપ્ત થયું; એ જ ઇતિહાસે એને અન્તરાત્મક

સમી સંસ્કૃતિ સમાનતા આપી. પણ આ સમાનતા વૈવિધ્યને જુમી નાખી એકરંગી અને સમાનતા નથી, એમ પણ ઇતિહાસ કહે છે. આ ઇન્દ્રધનુ જેવી એકતા આપણને શા માટે અનિષ્ટ હોય? વિવિધ સ્વરોમાંથી ઉત્પન્નતા આ ગમ આપણને કેમ ન રહે? એમાં વિવાદનું અને વિરોધનું-સદ-અનવરથાન-રૂપ-વિરોધનું; સ્વભાવજન તત્ત્વ હોય તો ન રહે; પણ એને ગાનવાનું કામ તાત્વિક કારણ નથી. અનેકરત, વૈવિધ્ય, કુદરતપ્રાપ્ત છે, અનિવાર્ય છે, અને અનિષ્ટ બનાવે-હાનિકારક બનાવે, કે ઇષ્ટ અને લાભદાયક બનાવે છે તે એમના સંબંધનું સ્વરૂપ. એ જો દેખનું હોય તો એ વિનાશ કરે છે, સંગતું હોય તો સમૃદ્ધિ અને સંવાદનું પોષક છે; એક જ કાંઈ બોલનારા બને પ્રકારના સમુદાયોને આ લાગુ પાડે છે એક જ અંગ્રેજ કાષા બોલનારા યુનાઇટેડ રોટસ અને ખ્રિસ્ત વચ્ચે મુકદિમક હયો, તેમાં કારણ આર્થિક અને રાજ-કોમ સ્વાર્થભેદને લીધે થયેલા દેવ હતો. એક જ કાષાલાપી યુનાઇટેડ રોટસમાં આતરવિમલ થયો તેનું કારણ પણ ઉત્તર અને દક્ષિણના યુનાઇટેડ મુક્તિ આપવાનો કાવનાભેર, અને આર્થિક અને રાજકીય સ્વાર્થને લઈને કેનેડામાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ ભેદનારા માનવ સમુદાયો સપ્ટુઆરથી રહે છે. પણ ખાસ તો - અને કે કાષાલાપી પ્રગ્નએ સંધિયામાં રહે છે, તે આર્થિક અને રાજકીય સ્વાર્થની તેમ જ કાવનાની સમાનતાથી રહે છે, એ મોટું ઉલ્લેખ છે. ભારતમાં emotional integration - ભાવનાત્મક સકલનની ચેતનાએ દિલ્હીમાં વિચારાતી હતી, ત્યારે-ચીનના આક્રમણ સમયે સહજ રીતે ભારતના વિવિધ કાષા-લાપી પ્રદેશમાંથી જે એક પ્રતિકારની કીર્તિ જાળી તે પણ અતિસિદ્ધ સમાનતામાંથી ઉદ્ભવી હતી.

અર્થાત્ કે દેશમાં એક કાષા હોવી કે વિવિધ કાષા હોવી, એ દેવદત્ત કે દેવદત્ત-સાચી વાપરિકાપ-માં ઇતિહાસદત્ત થટના છે. એક કે વિવિધ કાષા બોલનારાઓમાં દેખતું તત્ત્વ એર પહોં તો તે તેમનો નાશ કરવાનું છે, સૌહાર્દ, સામંજસ્ય અથવા તો આર્થિક અને રાજકીય સ્વાર્થની સમાનતાની યુક્તિ.

છાંઈ દ્રષ્ટિ મળતી રહે, જોર પકડે, તો તેમનું બદ છે. બાળવૈવિધ્ય પોતે બીજાં બ્રહ્મવૈવિધ્યોની જેમ દ્વાનિ-
દારક કે લાભદારક નથી; દેખના સંબંધથી જોડાયેલાં
વૈવિધ્ય દ્વાનિદારક થઈ; સંમાન સ્વાચ્છતા રાંગથી
જોડાયેલાં લાભદારક થશે. અથવા ક્રમિએ સામજિકતા
એક મન થોભ્યો છે. સામજિક એટલે સમાનકલ્પતા
અને અવિદેષ ત્રપિ રહે છે :

સમાંતી પ્રવા સહ ધોડસમાંગમ્ ।

સમાને યોદ્યે સહ સો યુનયિમ્ ॥ [કા. ૧ સુ ૩૦. ૬]

સમાન પાણી સહ અનબાળ

સાથે તમારા ।

જોકે તમેને હું સમાન જોતરે

જેમના 'અંબળ' સાથે છે, એમને એક જોતરે જોડા-
વાનું હોય; વિદેષ કરી છૂટા પડવાનું ન હોય. અથવા
સંવનન કરી જોને એક માં બાધે છે, કે એક આખાં
થોડે છે :

સમોચીનાન્ન યા સમનસલ્લગ્નો-

ચ્યૈસ્તુષ્ટીસંવનનેન્ સર્વાન્ । [કા. ૧ સુ ૧૦. ૭]

સમાન થયે સહ સાથનારા

સમાન મનના કો એક આપે

હવે તમેને સંવનને યાદી હું

અર્થાત્ કે વૈવિધ્યવાળી બ્રહ્મ કે અમુકયો સંવ-
નન દ્વારા સંધાય-વિદેષ દ્વારા છૂટાં થાય, એટલે અંતરે
ભારતમાં જે ધૃતિક્ષે આપણને ચિતાં કમલે એવો
છે, અને જેના બાધ સાથે છે તે ભાષાભેદને લીધે
નથી કશું રાજદારીએ — અન્યમાનના જે અવિદેષ
સ્વાચ્છેદો ઉપજવે છે, સંતાલોલુપો જે રાજકલ્પ
મેયમનાલો જોડી કરે છે — એમાંથી જે દેષ જોડો
થાય છે તેનો છે તે આપણી નિકલવાનું કારણ છે.
એમાં ભાષાભેદને પણ દેષ વધારવાનું નિશિત ખનાવી
સકાય છે. છતાં મને એ સ્પષ્ટ દેખ થ છે કે, ભાષાભેદ
દેખતું કારણ નથી પણ દેષ ભાષાભેદને પોતાનું સ્વધન
ખનાવી શકે છે; પણ દેષને તો પોતાનું કાય કરતા

એક ભાષા પણ શોધી શકતી નથી એમ ધનિદાશ
કહે છે.

તારતમ્ય કે ગુજરાત ગુજરાતી ભાષાનું સેવન કરે,
તને વિકસાવે, તેમાં સાહિત્ય સમૃદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે
તો તેમાં ભાષાની એકતા જોખમાની નથી । ગુજરાત
ભારતનો એક ભાગ હોવાથી તેના બીજા ભાગોની
તેમ પુરપર વ્યવહાર માટે નાકસિદ્ધરાવ જેને સમાને
ભાષા કહે છે એવી ભાષા, જેને યોગ્ય બાપણે ફરી
રૂપ ભાષા કહીએ છીએ તેની પણ મેવવી પડશે અને
એ માધ્યમને જેને હિંદુસ્તાની કહી છે, જેમાં દિલ્લી
— ઉડ્ડા અને બીજા ભારતની ભાષાઓના સ્વભાવરોગને
અને લક્ષણને સ્થાન મળવું જોઈ-તેની હિંદુસ્તાની સેવરી
પડશે જે ગુજરાતીઓને દુનિયા સાથે વ્યવહાર માખવાનો
દરી તેમણે અંગ્રેજી સેવરી જોઈશે, કારણ કે એ અત્યારે
દેશાન્તરોની વ્યાપક ભાષા છે.

[૩]

અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતના

અભ્યાસની આવશ્યકતા

પણ આ તો સામાન્ય વ્યવહાર થયો ગુજરાતી
સાહિત્યે સમૃદ્ધ થવું હશે તો તેનાં છુદિએ જોખવું
પડશે જગતના યાનચિંતાન લેણું પ્રયાવવાં જોઈશે. આ
હેતુ ગુજરાતી દ્વારા સર્વપ્રકારનાં શિક્ષણથી જ વિપુલતા-
માં સિદ્ધ થશે, વિપુલતામાં એકમા માટે કે 'પરભાષા
દ્વારા મળેલાં શિક્ષણથી પણ એ હેતુ અપ્રપ્રમાણમાં
સમાયો છે. પણ ભારતની બીજા ભાષાઓની જેમ ગુજ-
રાતીને પણ નવું યાનચિંતાન સ્વાધીન કરવાનું છે, તે
કેમ થશે । આ માટે અંગ્રેજીની આવશ્યકતા છે અને
તેથી તેને અપણું શિક્ષણમાં મહત્ત્વનાં વિષયનું સ્થાન
આપવું પડશે, આટલું પણ રાખવું પડશે; પણ જોઈ
ભાષાનું સ્થાન નહિ પણ નવું યાન ચિંતાન જે
ગુજરાતીમાં પરજગતનાં આવેલું નથી તેને ગુજરાતી
ભાષા કેવી રીતે વ્યક્ત કરે ? એને માટે ગુજરાતીને
બુદ્ધ મેસે એવા ફેદ સખ્તો, સંસ્કૃતમાંથી વ્યુત્પન્ન ફેદો
સખ્તો, ઉપરાંત સર્વ દેશોમાં પ્રચલિત પરિભાષા મૂળમાં
કે ઉચ્ચારણાન્તરે ગુજરાતી સ્વીકારા. સખ્તો પદાર્થો-

ને મીધે; પણ જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો ભાષાવજાર કેવળ
પદાર્થોમાં મીધતા જણાવવામાં થતો નથી.
પદાર્થોના જાતે જ સ્વરૂપમાં, સમજવામાં, એ સજ્જ થીને
અલગ રીતે તપાસવામાં, સ્થાપિત ઉદ્ધાપિત કરવામાં
જે વિચારસરણી પ્રવર્તે છે તેનો આજીવન ગુજરાતી
ભાષાએ કેવી રીતે વિવિધ વિષયોમાં કરવો, એ પ્રશ્નની
કુશળતા કેટલાકને ગુજરાતી તરછોડાવી અંગ્રેજી તરફ
લઈ જાય છે પણ અંગ્રેજીમાં મૂળ થયેલી વિચારસરણી
આપણે અંગ્રેજીમાં જ દરજ્જાની સહીએ, તે પણ જો
અંગ્રેજી પાકું હોય તો, નહિ તો 'આ ચૂક, સૂક્ય
કે કુચ્ચ છે' એમ કહી ઓળ સેવવું પડે. એટલે
અંગ્રેજી દ્વારા સમજેલી વિચારસરણીને ગુજરાતીમાં
વ્યક્ત કરવા ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આ કાર્યમાં માતામહી સંસ્કૃતને આશ્રય લેવો
ઉપકારક થાય ગુજરાતીમાં પ્રચારમાં ન હોય એવા
પદાર્થોને જણાવવા તે શબ્દભંડોળ ખૂબ પાડી શકે;
જે પૌત્રી ગુજરાતીમાં સહજભાવે એકરસ થઈ જાય.
પણ સંસ્કૃત વાક્યમયું સારું જ્ઞાન-કાળમું અને
શાસ્ત્રમું જ્ઞાન વિચારસરણીનાં બોખાંઓ પણ આપી
શકે છે જેમાં નવા જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો રસ રેડી શકાય;
એમાં એ ખરાબ જોતરી પણ શકે. આ રીતે ગુજરાતી
માં સામર્થ્ય વધારવાનું મહત્ત્વનું સાધન સંસ્કૃત
વાક્યમયું જ્ઞાન બને છે.

આમ ગુજરાતીને નવા આકાશમાં ઊડવા અંગ્રેજી
અને સંસ્કૃતની બે પાંખોની મને જરૂર લાગે છે, પણ
એ બંને પાંખો ગુજરાતી બનશે તો ગુજરાતીને
હુકુમમાં સાહાય્ય થશે.

ઉપરાંત જ્ઞાનવિજ્ઞાનની સમૃદ્ધિ માટે, નવા વિચાર-
સરણીના પરિચય માટે, અને રચિની કેળવણી માટે
અંગ્રેજી વાક્યમયનો અભ્યાસ પોતા ખાતર પણ કરવો
અને માત્ર સમય દિનવડ છે. તે જ પ્રયત્ને ભારતીય
સંસ્કૃતિના પ્રવચ્ચ પરિચય માટે, તેમાંથી મળતો
પ્રેરણા માટે, તેમાંથી રસતા નવા
કાવ્ય અને કલાની
દર્શન માટે સંસ્કૃત

[૪]

ભારતનાં બીજા પ્રદેશિક ભાષાઓ, સાહિત્ય
તથા પશ્ચિમનાં અંગ્રેજી ઉપરાંતનાં ભાષાસાહિત્ય

પણ અભ્યાસ દ્વારા મેળવવાની સમૃદ્ધિ આ બિંદુમાં
પર્યાપ્ત થતી નથી. આપણા ભારતની બીજી ભાષાઓ
જામાળી, મગઠી અને હિન્દી તેમ જ કન્નડ, તેલુગુ,
તામિલ અને અવધાલમના વાક્યમયો સેવન અને
તેમાંથી મળતી પ્રેરણા ગુજરાતીના પ્રાચ્ય અને પોષણમાં
વૃદ્ધિ કરનારા છે.

ભારતની બહાર એશિયાખંડના બીજા દેશોના
વાક્યમયોનો અભ્યાસ કરનાર વર્ગ ગુજરાતી સાહિત્ય-
કારોમાં ઊંચો થવો જોઈશે.

પણ પશ્ચિમમાં ઊંચો જ્ઞાનસૂત્રને આપણે આપણે
જે અહોભાવથી ચર્ચાએ છીએ તેનાં વિવિધ કિસ્સો
અંગ્રેજીમાં સમાવી શકતાં નથી. ફ્રેન્ચ, જર્મન અને
ઇટલિયન, ગ્રીક, લાટિન, રોમેન્ટિક, રોમન્ટિક,
રોમેન્ટિક, આદિની રચિયન અને કલ્પનની તોલેજિયન
આદિ ભાષાઓનાં વાક્યમય સમૃદ્ધ છે. અંગ્રેજીમાં નથી
એવું એમનાં વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્ય, નાટક
નવલકથાદિના સાહિત્યમાં છે, તે અંગ્રેજી અનુવાદો ઉપરથી
પણ આપણે કંઈક શીખી શકીએ છીએ. અને મુશ્કેલી સંસ્કૃત-
રતી માતાઓ શ્રી અને લેડીના વાક્યમયનો અભ્યાસ
તો સંસ્કૃતથી વધારે નહિ તો પણ એટલી જ તર્ક
અને પ્રેરણાદાયક થાય એવા છે.

આ બધો અભ્યાસ બધા જ કરે એવું વિચારિત
નથી એમ કહેવાની જરૂર છે કે પણ એટલું તો જરૂર
વિચારિત છે કે, ગુજરાતમાં આ બધો અભ્યાસ અનેક
વ્યક્તિઓ અને વર્ગો કરતા હશે, અને એમ થશે તો
ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ 'અપૂર્વ' પ્રાણપ્રાણિ વર્ગો એ
વિવક્ષિત છે.

દાલમાં યુગપોય સાહિત્યોના ગુજરાતી અનુવાદો
અંગ્રેજીમાંથી થાય છે તે પહેલી પુણી તરીકે ક્રીક છે, પણ
ખરું સ્વરૂપ તો તે તે મૂળ ભાષાઓમાંથી અનુવાદો
માથા ત્યારે જ પમાય.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ એની કારકિર્દીમાં ગુજ-
રાતી અંગ્રેજીની પ્રાણપ્રાણિની કાળજી રાખી છે

પા. ૩૦ ઉપર]

૧

કવિનો કહેવો નાટ્યલેખકનો અને નટનો શો સંબંધ ? તેમ જ કાવ્ય કે સાહિત્ય નાટ્યમાં કેમ રૂપાંતર પામે તે અંગે મારો અનુભવ જણાવું

એક-રીતે આંગિક અભિનય એ મૂચી ભાષા છે વૈખરી ન્યાં અટકે છે અને ભાવને પ્રગટ કરવામાં અમમમ્ નીવડે છે, ત્યાં આ મૂચી ભાષા મટ ઈઈને કાવ્ય સાધી આપે છે જ્યાં અતરના ભાવો સકુલ હોય છે, વાણીથી કહેતાં એક અમર બીજો ભાવ અરખટ ધઈ જતો હોય છે, ત્યાં આ મૂચી ભાષા જ અસરકારક નીવડે છે. આપણા અતરમાં થતાં રાગદેવ, ઈર્ષ્યા, ક્રોધ, ભય, શુભાસા વખતે આપણી બાજુ ઈંદ્રિયો—દ્રાવ્ય, પત્ર, તેજ, સુખ, કષાણ, નાસિકા વગેરે પણ કંઈક તે કંઈક પલટાઓ લે છે, આત્મ ઈંદ્રિયોમાં પણ સ્વેદ, ઉત્કંપ, નિશ્વાસ, રુદન, મૂર્છા અને મૃત્યુ વગેરે પલટાઓ આવે છે આમ જ્યાં જ્યાં સરીર છે, સુખદુઃખ છે, વાણી અને વિચાર છે, શુદ્ધિ અને તાઈ છે, ભાવો અને એનાં પ્રમત્ત સ્વરૂપો છે, ત્યાં ત્યાં ફરક વખતે આ મૂચી ભાષા પણ સાથે રહે છે. વિચારનાં બલાબલ અને ચુરના-સધુનાનાં પ્રમાણો પણ આ મૂચી ભાષા વડે જ અંકાય છે વળી ભાષાના ઉચ્ચાર સાથે અવજના આરોહ-અવરોહ અને લાગણીઓનું દૂર કે તેના છીછગપણાનું પ્રમાણ તે સમજાવે છે. પણ આ સર્વમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વ કોઈનું પણ હોય તો તે અંગેનું છે અંગે એ અંતરને અસ્તિત્વ છે—એ વચન અભિનયકારની આંખોને સૌથી વધારે લાગ્ય પડે છે.

એટલે કવિનો—નાટ્ય લેખકનો કોઈ પણ ખરેખરો સંદેશવાદક હોય તો તે અભિનયકાર છે. તેનું કાવ્ય લેખકના સંદેશને જેમનાં તેમ પ્રજ્ઞાના અંતરનય મુખી પહેંચાડવાનું છે. દાન ચતુર, સજનીનિકુલ અને કતબપરાયણ હોવા બોધિએ. રાજનીતિમાં પર્જવેલ

ફૂલ માટેનું આ વચન લેખકનાં દુનને પણ લાગ્ય પડે છે, નહો તો વક્ષાદારીથી સરજો પહેંચાડવાને બદલે તે વિપર્ણસ જ કરી મૂકે, આ વાત વધુ સ્પષ્ટ કરવા એક બીજી હપમા આપું. લેખક અને અભિનયકારનો સંબંધ સોલિસિટર અને બેરિસ્ટર જેવો છે, એક સોલિસિટર કેસનાં મુદ્દાઓ શોધી કાઢી ઝીણામાં ઝીણી વિખતની તોષ લઈ અસહિષ્ણ રીતે બીફ તૈયાર કરે છે, ત્યારે બીજો—બેરિસ્ટર—પણ કાપદાસાઓને એટલે સહિયો છે વિરોધમાં તે દયા, પ્રેમ, ઉદારતા, ન્યાય, દંડના, ભય ઈલાદિઓ આલિભાવ આણી, ફાવભાવ અને અવાજના ફેરફાર સહિત, કેસને જાણે કે નવેસરથી રજૂ કરી પોતાની દલીલો કરે છે કેસ જીતવા માટે સોલિસિટરના એક મુદ્દાને તે છોડી દેતો નથી, છતાં પણ કેસને જીતવા આવશ્યક એવા સુધારાવધારા તે કરે જ છે, નવો પ્રસંગ જોયો થતાં ક્યારેક આનુ-પંચિક ઉમેરણ પણ કરે છે અને દંડનાથી ન્યાયમૂર્તિ સાથે આંખો સપ્તી પરિણામનાં તર્કો કરે છે કેસ ન જીતવા ત્યાં સુધી તે તર્કોત્તતાનો ભગ થવા દેતો નથી. આ હિપરથી સમજી શકારી કે આખી ગજમિની સંસ્થામાં જો કોઈ મૂલ્યન અને જવાજવાર બચ્ચિ હોય તો તે લેખક છે અને બીજી મહત્ત્વની બચ્ચિ તેને રજૂ કરનાર નટ છે આની આજુગાજુ જ, તેઓને અનુરૂપ ચિત્રકાર, સમીપકાર અને બીજા જવા મોઢવાઈ જાય છે અને એક જ ઉદ્દેશને માર્ગ કરી આગળ વધે છે

૨

પરંતુ આ હિપરથી એમ નથી સમજવાનું કે કલાકાર તરિક્ક અભિનયકાર પતંગ કે પરાધીન છે અને તેની કલા લેખકની દાસ્ય કલા છે, અમર તો તે હાવા માત્ર છે, કે અભિનયનો મર્મ ગમે તેને શીખવે શીખતી શક્ષય છે કે અભિનયકારને લેખક કે નિર્માના ઉત્પલ કરી શકે છે જેટલે અંશે કવિઓ ઉત્પલ કરી શકતા નથી પણ તેઓ જન્મે છે, એમ કહેવાય છે, તેટલે

અંશે બીજી બધી કલાઓના કવિઓ માટે પણ કહેવાયું થતે છે. અભિનયને માટે તો ખાસ. મૂળ પ્રતિભા હોય તો જ તાલીમ તેને સંસ્કારી શકે. પ્રતિભાદિનને આપેલી એકલી તાલીમ જરૂરસુઝો જન્મી શકે છે. આત્મિક આજવાન સવ્ય, સંગીત કે ચિત્રને પણ લાગુ પડે ॥

લેખક પોતાની અનુભવસૃષ્ટિમાંથી એક નવી સૃષ્ટિ રચે છે. અનુભવનો આધાર એની મુદ્દસૃષ્ટિને અધિસિત કરી સમસ્યાઓ (પ્રોબ્લેમ) સર્જાવે છે. લેખકના અનુભવો, અવસેધનો અને વાચનના સંસ્કારો જ આ 'પ્રોબ્લેમ'ને જન્મ આપનાર બીજ છે. આની ઉપર હૃદયના રસથી પેષાપેષી સંદેશસૃષ્ટિ તે સર્જે છે. કુદરતની પાસેથી જ તેના નિવેશો તે સર્જે છે. વિચારની, વિકારની, સ્વભાવની અને તેના પદ્ધતિઓની, પરિણામની અને પાત્રોના ન્યાયની કુદરતી દહને તે અનુસરે છે. પ્રત્યેક પાત્ર તે પોતે જ હોય છે. પાત્રનાં સુખદુઃખ, આશા-નિરાશા તે જાતે જ ભોગવતા હોય ॥ કદિપિ પાત્રોનાં આસુઓમાં તે પોતે પણ આસુ સારે છે અને દહનાં દસે છે. ખૂનીઓ સાથે ખૂન કરે છે, ગાંડા સાથે તેવો જની એકાદ ઝોરડામાં તે નાચતો હોય છે. પણ સંજ્ઞા ઉતારેલી પોતાની સૃષ્ટિને અભિનયકારને હવાલે કરીતે તે પોતે મેકાએ થઈ જાય છે.

આહીથી જ અભિનયકારની ખરી જવાનદારી કોબી થાય છે. અભિનયકાર લેખકની સર્જેલી સૃષ્ટિને પોતાની રીતે નવેસરથી સર્જે છે. તે આખું સંજ્ઞાચિત્ર સળંગ રીતે વાંચી લે છે, અથર સાંભળી લે છે. લેખકના ઉપદેશને મરડ્યા વિના પોતાની ભૂમિકાને તે ઝોળખવા મથે છે. આજન્સુધી બન્નેલી ભૂમિકાઓથી આ નવી ભૂમિકાની ત્રિશૂળતા થી છે, અથર ચિમ્તતા થી છે, તે સમજી લે છે. પોતાના પાત્રનાં આશા-નિરાશા, સુખ-દુઃખ, લાગણ્યોની બરતી-ઝોટ અત, પરિણામ એ બધાં સાથે તે તનન્ય થાય છે. પાત્રના પ્રત્યેક વાક્યને તે વારંવાર ઉચ્ચારે છે, એક કાનો-માન કે હસ્ત-દીર્ઘ સુધી તે છોડતો નથી. આમ ઉચ્ચારે જતાં તેને અનેક નવા નવા વાક્યસંજ્ઞા જન્મી શકે છે,

નવા નવા અર્થો બેઠે છે. વાક્યના જુદા જુદા અક્ષરો ઉપર વજન મૂકી ભેનાં અર્થોની માત્રામાં ધના ફેરફાર તેને સમજાય છે અને તેમાંથી લેખકનું અભિપ્રેત શું છે, તે તે વગર સમજી લે છે, ને તેમાં તદ્દુપ જાતે છે અને પોતાના પાત્રની જાનકાત ઝોળખી લે છે. તે પાત્ર જ તેના કાનમાં બધો ભેદ પોલી રહે છે. પાત્રને થી રીતે બજાવ્યું તે પણ પાત્ર જ તેને થીમવે છે આ શિક્ષણ કદી ભુત્તાનું નથી અને બીજાઓથી થીમવી પણ શકાયું નથી.

હવે તે રંગમંચ ઉપર તાલીમ માટે જાય છે અને કપાંથી પ્રવેશ્યું, કપાં જવું, અજાનના અસૌક અને અવરોહ કેટલા પ્રમાણમાં મખવા, વિકારોના અંશવ અને ઉતારને કદિશ્રીમાં ગોઠવવા, કપાં ઊભાં, કપાં ઢાંચું, કપાં પડ્યું અને કપાં જવું તે, તે નક્કી કરી લે છે. દાઢપત્રનાં હલનલલન કરતાં સુખનું રેખાદર્શન તે જ ખરી કારીખરી છે. વળી, ભાવમાત્ર આંખોમાં આજુવા અને તેવી આંખો સામા પાત્રમાં જોડતો એ કારીખરીનો શિયોલામ છે. ખરેખર નામીમમાં કોઈ મહેનત હોય તે તે આ જ છે ખરે અભિનયકાર તાલીમમાં કદી પણ બેઠકાર રહેતો નથી હાથનું કોઈપણ સંચલન, અંગનો કોઈપણ અંશ, પગનું, આંખનું કોઈપણ સંચલન, ચરદનનો કોઈપણ ચરકાટ વિરપ, કારપો કે બોડાળ ન થયો એકંએક અને અજાનનું કોઈપણ ઉચ્ચાર્યું કદંક કે કળુંકટું ન થયું એકંએક તે એટલા કિંથા સ્વરે પણ જ ઉચ્ચાર્યું એકંએક કે નેથી સુખ ઉપરની રેખાઓ નહકાટ થઈ જાય અને વિરસતા ઉત્પન્ન કરે. અરે વધુ તો શું, મરણ સુધી બોડાળ, કદંકનું ન બજવાય, એ અભિનયકારની સૌંદર્યદૃષ્ટિ, સુષકતા અને અત્પરાર્થ પર અજલબે છે.

આવી રીતે લેખકની સૃષ્ટિને નવેસરથી સરજી અભિનયકાર ગંગમંચ ઉપર ઉપસ્થિત થાય છે.

કિતરતા પહેલાં પ્રત્યેક દરજ્જા પાત્રો તેની ભૂમિકા માટે શું બોલે છે, તેને કેવાકે ગણે છે, તેને સાંભળી શકે એ જાણું પોતાને જ હૃદયેની બોલાયું હોય તેવી લાગણ્યો તે ઉત્પન્ન કરે છે. પોતાના પહેલા જ વાક્યને કે ગીતને તે આલોચયો હોય છે. તેની અસરની તદ્દી-

નતામાં તે પ્રવેશો છે તારે લોકો પછાતના પાત્રો
 આપ્યા છે. આમ વગર જોઈને જ પાત્રની જોખ-
 માણ પરી જતાં પોતાની ભૂમિકાને અર્થી ત્રિવ્ય-
 યર્થ ચૂકવો છે એમ તે માને છે.

પ્રવેશ પછી તે અયમ પોતાની શ્રમિકાના સ્વ-
 ભાવના બીજા વેરશે. સ્વભાવ એકધારે રહેશે જોય તે
 તેા દીક, નહીં તેા પત્રકાતા સ્વભાવના બીજાની ઝોરણી
 પછાતે સ્વચાતર્યાઈ કરશે અને તે ઉપર પછાતે
 ત્યાં સુધી કોઈ કમનું નિર્દેશન કરાવે જશે પોતાની
 ચિત્તને અનુભવે, આકાંક્ષા, તંત્રસાદ, અંતરે તોય, ધૃત્ય,
 અને પ્રવૃત્તિતાની યુગ અનુભવે પાસેથી મહા લઈ પાત્રના
 તે તે ભાવો સાથે સમર્થ કરશે પોતાનો ભાવના
 તંત્રસાદના અને આકાંક્ષાઓના પ્રવૃત્તિ નાટ તે ભૂમિકાને
 સાધન નવાંવેશે અને પોતે પોતાનામાં જ તસ્વીન પછાત
 આગળ વધે જશે આથી તન્મયતામાં તેને દેહમાન
 નહીં હોય; પોતાપણની સ્મૃતિ આછી અને પાતળી
 પડી જશે; માત્ર પોતે જ ઉપજાવેલા કમને અમમમાં
 મુકવા પૂરતી જ સ્મૃતિ અવગ્રેષ રહેશે. તે ઉત્તરોત્તર
 રાધાંય, પ્રવેદ, ઉત્ક્રમ, નિષાસ, અને અનુભવ અનુ-
 ભવ કરતો જશે. તેની શિસાઓ, તેનું મસ્તક, તેની
 આંખો અને તેનું હૃદય વિહારના બિજામાંથી ફાટુ ફાટુ
 થઈ જશે, અને પરિણામે તેના સમમ દેહમાં વિહાર, વિહાર
 ને વિહાર જ હવરાઈ જશે. માત્ર અતરના બિડાણના
 કોઈ એક અરપટ ખૂણા ઉપર છુપાઈ રહી પોતે
 ઉપગ્રવેશ કમને અમમમાં મુકશે, અને પોતાની
 કલાને યતો વિજય નિહાળી ગર્વથી કુચ્છાતે, તે અમમમાં
 જગમાં જળથી બરેલા કાચના ખાસા જેવે—કોઈક
 ધું અને કોઈક નથી જેવે—મદ્યેય યર્થ જશે, કોઈ
 સર્વ મંવનામાં વિધીન યર્થ જશે.

આવી રીતે સમગ્ર સમયને નવેકર વર્ણ
 અભિનયકાર પોતાનું દૃશ્ય અમર તેા આંબેકેટની
 જેમ પોતાનો કેસ એ તસ્વીનતાપૂર્વક પૂરો કરશે.

૩

અહીં એક નવો પ્રમુખ ઉપસ્થિત થાય છે. નટની
 તસ્વીનતાના અર્થ સૌ નટ પોતાના પાત્ર સાથે સન્ન

વિધમાનવ : અનુભારી-દેશુભારી '૬૪]

યર્થ અમ, એ એનો સાદાસીધો અર્થ છે. નાટ્ય-
 કલાના અનુભવ પરથી એમ કહી શકાય કે નટ જેટલે
 અંશે આત્મ તાદાત્મ્ય સાધે તેટલે અંશે જ તે સ્પષ્ટ
 અભિનય કરી શકે, આ તન્મયતાનો બીજો પુણ્ય એક
 અર્થ થાય. તારતત્વિક જગત જેનું છે અર્થાત જગતમાં
 જે વાસ્તવિક બનાવો જાતે છે એવી વાસ્તવિકતા રંગ-
 મંચ ઉપર ખડી કરવી. અંગ્રેજોમાં જે વાદ રિયાલિઝમ
 (Realism) ને નામે કહેવાય છે, એનો પુણ્ય કંઈક
 આવે જ અર્થ કરીએ તેા :—અર્થાત, કલા વાસ્ત-
 વિકતા બિહીં કરવા મહે તે : વિપરીત પરિણામ આવે.
 રંગમંચ ઉપરનો રાગ કદાચ કોડીક વાર પછી રાગ
 મંડી જાય, પણ રંગમંચ ઉપરનો ખૂતી જે સાચું
 ખૂન કરી નાંખે, કે સાચી આજ લગાડી દે, કે ખરેખર
 બેશુદ્ધ યર્થ જાય, કે ગડો યર્થ જાય તેા : એવી વાસ્ત-
 વિકતા સાધવી એ કોઈપણ કલાનું કે અભિનય કલાનું
 પુણ્ય ધ્યેય ન હોઈ શકે કલાની વાસ્તવિકતામાં 'જાણે
 કે' એ લઘુદોહ મેથા અમ્બાદાર રહેવાતા જ, 'જાણે
 કે ખૂન', 'જાણે કે રાગ', 'જાણે કે પ્રેમ' ઇત્યાદિ
 પણ આવું 'જાણે કે'નું વાસ્તવિકપણું બિનું કરવાને
 માટે પણ તસ્વીનતાની જરૂર છે.

બોજરાજના સલાપકિત ધનંજયે નાટ્યની વ્યાખ્યા
 આવી આવી છે. 'અવત્યાગકૃતિનાટ્યમ્'. આ અનુ-
 કૃતિનો અર્થ અસમની નકલ અથવા અસલને બિનું
 કરવું એવો અર્થ નથી બારતને સંમત કે નથી
 ધનંજયને સંમત. અવરથાની અનુકૃતિનો ધનંજયનો
 અર્થ અવરથા સાથે અર્થાત ભાવતરથા સાથે તાદાત્મ્ય
 સાધવું તે છે, અને એ તાદાત્મ્ય સાધવાનું સાધનું છે
 ચાર પ્રકારનો અભિનય : વાચિક, આંગિક, સાન્નિધિક
 અને આદ્યા.

આત્મ તાદાત્મ્ય સાધવા માટે આમિતેવાની મનોમુ-
 ચય અને રસમાદી હોવી જોઈએ, તેની પ્રમોદા
 તીવ અને સુખ્ય હોવી જોઈએ અને તે, સર્વનું
 એકાકરણ કરતાં તેને આપણું જોઈએ, અવતમાં
 કોઈપણ વસ્તુના તત્ત્વસાદના સર્વોશ નહીં તેા અવપ્રતિ
 અનુભવ હોવો જોઈએ તેના તત્ત્વસાદ જ તેને
 પોતાની ભૂમિકામાં કોડો ઉતારે છે. કોડો બિતરનાર જ

તદાત્મ્ય પામે છે; અને તદાત્મ્ય પામવું તે જ દેહબાન બૂઠવું એ છે. બેશક, દેહબાન બૂઠીને તે જડવત્ તે નથી જ મતી જતો, અગર 'હું' આપ, થોડો કે દાથી હું. એવું વિપરીત યાન થયું તેને યતું નથી, પરંતુ તેનું 'સ્વ'નું જ્ઞાન પાતણું પડી જાય છે અને પોતાના

સંસારને પીસેરી, તે જુમિકાના સંસારમાં પ્રવેશી અલોપવત્ જને છે, તે તદ્દન ખરું છે. એને જ 'સ્વ' નિષ્પત્તિ કહો અગર જ્યારે તે નામ આપો; પરંતુ બળવનાર, લેખક અને પ્રેક્ષક એ ત્રણેયના કાવો મિલન રહેતાં એક વર્ષ જાય એ હોવા એવી વાત છે.

[પા. ૨૬૬ ચાલુ]

અને બારતની અખિલાઈના જામના ભાષાસથી કરમાયા વિના એકાદ અપવાદ સિવાય એના ઉત્કર્ષના મહત્વના એક સાધન હોય જ્ઞાન રાખ્યા જ ક્યું છે. ગુજરાતીને ઉચ્ચ શિક્ષણનું વાહન બનાવવું, અંગ્રેજ અને અસ્તુના પ્રવાહો જીવતા રાખવા અને વિવિધ વાક્યમયોના સેવન દ્વારા એને સૃષ્ટિ રાખવું.

[૫]

ત્રણ દ્વંદ્વોની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા

સાહિત્ય પત્રિકાના આશ્રયોગીઓએ કેવી રીતે

ઘટો જાય છે, એના અભ્યાસમાં આ ત્રણ દ્વંદ્વો ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા કરી રહ્યા છે : (૧) નવશિક્ષિત સાહિત્યકારની લોકજીવનથી પહેલી તક, (૨) ગુજરાતી અને હિન્દીનું દ્વંદ્વ અને (૩) સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે સર્વકક્ષાના શિક્ષણનું વાહન ગુજરાતી અથવા અંગ્રેજ કે હિન્દી. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ આપ એ રીતે, ત્રણે દ્વંદ્વોનાં એજે વચાવોગ્ય-અવયોગ્યિત નિરાકરણો કરી પોતાનું અસ્તિત્વ સહેતુક બતાવ્યું છે.

● ગુજરાતી સાહિત્ય પત્રિકા : ૨૨ મા અપ્રિલ ૧૯૨૭
પ્રથમે પ્રકાશ કરીને આપેલા આખ્યાનમાંથી.

ત્રણ આવકારદાયી સામયિકો

સ્વાધ્યાય

વિદ્યાનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં સ્વાધ્યાય અને સમીક્ષાના હિત્ય ક્રોડિના અભ્યાસપૂર્ણ તેમ જ સંશોધનાત્મક લેખોનું ત્રૈમાસિક

સંપાદક : જોગીલાલ જ. સાંડેસરા
આયોગવિદ્યામંદિર : પો. જો. ૭૫ પંડોર

[વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૨]

અથ

ગુરતોની દુનિયામાં ઝેલિયું કસવું

પત્રિકા ૧૯૨૭ નવું સાહસ

તંત્રી : યશવંત હોપી

પત્રિકા ૧૯૨૭, ૧૬/૨૧ હમામ રૂડિંગ મુંબઈ-૧

[વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૦]

કૃત્તી

સૌંદર્યલક્ષી સાહિત્ય માસિક

તંત્રી : યુનીલાલ મડિયા

અન્દ્રધોક, વિદ્યારનેસ રોડ,

અલગાર દિલ-મુંબઈ-૧

લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦ (વિદેશ ૨૦, યિ.)

[લવાજમ બાનુઆરીથી ડિસેમ્બર સુધી ગણાય છે]

[વિષયગાન : બાનુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮]

૧ : પુગવાશે પરિપદ :

મૂઠીભર વિજ્ઞાનીઓના ચિંતન - પુરુષોચનું આસાધારણ રૂપ

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી, અને તેમાં જ હાઈડ્રોજન બોમ્બની શોધ પછી, દુનિયા એ અપૂર્વ ભય અને કોયકની વચ્ચે ફેંટાઈ ગઈ હતી તેનો ઉકેલ રાજદારી પુરુષો અને રાજપક્ષોમાં ઉપર હોડી દેવામાં કર્યું જ ડહાપણ નથી, એ વાત "સમજાતી" દુનિયાના ચિંતકો અને વિજ્ઞાનીઓને વાર ન હતી હાંમે તેમાં જ દુનિયાના અનેક વિજ્ઞાનીઓના અંતર-આત્મા એ વાનથી ડંખી રહ્યો હતો કે તેમના જ હાથે થયેલાં સશોધનોનું અણકળું ભયંકર પરિણામ આપ્યું હતું. એમનામાંના અગ્રણી ભ્રમરાત્માઓ - આર્થિરિડાઈન તથા બર્ડાન્ક રહેશે ૧૯૫૩ ની સાલમાં અસાધારણ હિંમત અને દરેકશીલ્યુ કેદમે ઉઠાવ્યું. આ કેદમે તે કેદમાં પુરવાસની અંદર આવેલા સાવરસ છટનાં યોદ્ધા વિજ્ઞાનીઓની અનોખાવૈજ્ઞાનિક મિત્રમંડળી ભેગી થઈ અને શું થઈ શકે એ વિષે વિચાર કરતી થઈ તેમને બાવિ મુલની સમસ્યા રાજકીય હેતુઓના જ નહિ, નૈતિક આદર્શોના નિયંત્રણોથી મેં પર આવી ગયેલા સંઘર્ષ; છતાં, આં બડવોરોએ હાંમે શુભાચ્છા વિના, કંથી જ મોટી ધારણાઓ અને મોટા દાવાઓ વિના, તેમના સ્વધર્મને વફાદાર રહી, નમપણે કાપકાપ કરી દીધા.

આ વાતને એક દાયકો પૂરો થયો છે. દરમ્યાન ૧૨ પુરવાસ-પરિપદો મળી ચૂકે છે. હેઠલી ૧૨ મી પરિપદ કારતમા ૧૯૬૪ના ફેબ્રુઆરીમાં હેટ્ટેપૂર/આલિ મળી હતી.

આ એક દાયકો દરમ્યાન મુખ્યત્વે અમેરિકા, ચિંતન અને સોવિયેતના વિજ્ઞાનીઓ વચ્ચે એક અજબ આત્મવિશ્વાસ પ્રગટ્યો છે એમને. એ વાનની હિંમત આવી છે કે આબંના મુજબ ભલે સર્વસત્તાનું કેન્દ્ર

રાજકીય અને રાજદારી સત્તા હોય હતા, માનવીનો ભગનિનો ફાળો અનેક અણે વધી રહ્યો છે, શકેવેનો એ વધી રહી છે.

આ પરિપદ સમક્ષ સંતત સમસ્યા નિઃસંશોકરણની રહી છે. અને તેણે તે દિશામાં નકર-પોળનાં પ્રજ્વળ રજુ કરી છે. અણે-મુક્ત-પ્રદેશો, ભાગ્યમાં અનેક વિજ્ઞાનીઓના જુથોએ ધીમનવાર અંબેધાસ કરીને સ્વનાઓ આપી છે; તથા એ એવી માન્યતા આવી આવી હતી કે દરેક દેશ પોતાના અણકળોનાં વિશાલ દરમ્યાન બીજી રીતે મહત્વનાં વિજ્ઞાનિક સશોધનોના દિશામાં અણકળ્ય ફાળો આપી શકે છે - આ માન્યતાને નિવપાલવાર ડેરવવામાં પુરવાસ-વિજ્ઞાનીઓના ફાળો પડ્યો જ છે. અને એ વરસે મોરોમાં અંબેધાસમાં મર્થાદિન કરારો શક્ય બન્યા તેની પાછળ આ પ્રવાસની જ ભીજ-ભેદી કામ છે.

આપણે કહી જ દેએતિશક્તી વિના એવું કહી શકીએ કે - રાજકીય સ્ત્રે કેવળ સત્તાવાદનું સામર્થ્ય પ્રવર્તનું હતું ત્યારે વિશ્વના મહાન ચિંતક - વિજ્ઞાનીઓએ, પોતાના અજબાજબી એકાનિક નિષ્ણાનિષાધ મૂરોને, દુનિયાને અણકળો અને અણકળોઓના પરિણામોથી ભ્રમત કરીને, તથા કાલિની તાત્કાલિકતા તરફ સોનું હાથ આકર્ષાવે, અને વે એક સહકારની ધારણે વિશ્વકાલિની તથા વિશ્વનાં નવનિર્માણની શક્યતાઓ પ્રગટ કરીને, ધીમે ધીમે કરતાં જગતની મહાસત્તાઓને મ આ માર્ગે વાળવામાં અમરો ફાળો આપ્યો છે.

[વિશ્વમાનવ : અનુમારી-ફેબ્રુઆરી ૬૪]

મુખવાસ પછીની પરિષદોમાં ૧૯૫૮માં વિદ્યેના અને ૧૯૬૦માં મોરકા તથા ૧૯૬૪માં મુગેરલાવીઆ અને એ તે ૧૯૬૪ના આરંભમાં ભારતમાં મળેલી પરિષદો મહત્વની બની છે.

છેલ્લા પચ્ચેક વર્ષ દરમિયાન આ પ્રવૃત્તિનો સાગ્રે એવો વિસ્તાર થયો છે. છતાં હજી એશિયા, આફ્રિકા, અને લેટિન અમેરિકાનું પ્રતિનિધિત્વ નહિ જેવું રહ્યું છે - આ પ્રદેશોની પોતાની હમજોરીઓનાં કારણે જ. પરંતુ હવે, આટલા વરસોના અભ્યાસ - સંશોધનને અર્થે આ પરિષદ સમક્ષ નવાં સેનો - સામાજિક, રાજ્ય-કીર્ણ, અને આર્થિક વિદ્યાનોનાં ક્ષેત્રો - નો સમાવેશ કરવાની આવશ્યકતા જોવી થઈ ગઈ છે. અને ૧૯૬૪માં દુબી-વનિક (મુગેરલાવીઆ)માં મળેલી પરિષદે આ દિશામાં સારું, ખેડાણ કાર્ય પથ છે.

ભારતમાં મળેલી પરિષદમાં ૨૫ દેશોના ૭૭ વિદ્યાની-ઓએ ભાગ લીધો હતો. આ પરિષદની વિચારણામાં, સૂચ્ય વિષય, સુવિકસિત રાષ્ટ્રો અદ્યપણિકસિત રાષ્ટ્રોને કેવી પ્રદક્ષેપ, થઈ શકે એ હતો; અને એ વાત ઉપર કાર, અકષામાં, આપ્યો હતો કે જે નિઃસંકોચરણની દિશામાં વધુ નક્કર પ્રગામી કરી શકાય, અને આને કલાઓ પાછળ ને ખર્ચ થાય છે તેનું જોયા બાબનું ખર્ચ આપ્યું કરી, સકાય અને એ રકમ પછાત દેશોના વિકાસ માટે ફાળવી શકાય તે એ દેશોના આર્થિક વિકાસની ગતિ બમણી થયા વિના ન રહે. ઉપરાંત એવું પણ ક્ષયન કરવામાં આપ્યું, હતું કે. અધ્યવિકસિત રાષ્ટ્રોના નવ-નિમોધુનાં કામેમાં સુવિકસિત રાષ્ટ્રોએ નાણાં, સાધનો, તથા રેકનિકલ ટાનની, મદદ કરવે કરવી જોઈએ;

તથા આ દેશોના વેપારમાં જીદ થાય એવી નીતિ સંપન્ન-રાષ્ટ્રોએ અખતવાર કરવી જોઈએ.

તો બીજી બાજુ, તેમણે મદાન અણુસત્તાએને માથે એ વાતની જવાબદારી ઓધી હતી કે આજની અણુરહિત સપાઓને તેમણે કાઈ પણ રીતે અણુસક્ષ-સન્નિત બનવામાં મદદ કરવી નહિ વળી અમેરિકા અને રશિયા વચ્ચે સકષ્ય તેટલો, સુદાર વધે અને નિર્જળ રાષ્ટ્રોની સલામતી વધે તેવી રીતિ જોવી કરવાના હેતુથી સમુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના (યુને)ને સુદા, કરવાની વ અપીલ કરી હતી.

વધુમાં, આ પરિષદે એ વાતને પણ મહત્વની મણીને રીકારી હતી કે જે મદાન અણુસત્તાએ પ્રોતાની રક્ષા માટે જોછામાં જોછા જરૂરી સંસ્કારાત્મક સાધનો, (અણુ છની ચોખના અનુસાર) રાખવાનું, નક્કી કરશે તો નિઃસંકોચરણને બચાડી શકાય વધુ પ્રદક્ષે, થશે. સાચાસાચ, એ સુદા ઉપર પણ લક્ષ દોરવામાં આપ્યું હતું કે નિઃસંકોચરણની ખાતમમાં એક પણ દેશ બહાર રહે ત્યાં સુધી તેનો બચાવકાંડ બધ કાયમ રહે જ છે અને એથી મીનને યુનેના સભ્યપદ નીચે લાવીને નિઃસંકોચરણની વાટપાટોમાં સામેલ કરવાનું પગલું. ધણું અખતવનું છે (એ કે આ રીથે એક વિદ્યાનીએ વિરાધ દક્ષોએ હતો અને બીજા એક તદ્દરૂપ રચા હતા) એક વાત રપષ્ટ થાય છે કે આ પરિષદ સમક્ષ જે મુખ્ય પ્રતોરણ છે: નિઃસંકોચરણ તથા મરીમીનો નાશ અને આ બને દિશામાં થોડાક મૂડીબર માનવીઓનાં ચિતન-પુરુષાર્થનું અખણ મદદવનું બની ગયું છે.

—સો. ગાંધી

૩. પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ્યાની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ

પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ્યા (ઓરિએન્ટલિસ્ટ) ની આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રાચ્યવિદ્યા ૨૬ મું અધિવેશન બન્ધુચારી ૪ થી ૧૦ વચ્ચે એશિયામાં બીજાવાર દિલ્લી ખાતે મળ્યું હતું. દિલ્લીમાં આજે એક અધિવેશન મળ્યું હતું. આ સંરચનો બન્ધ ૧૮૭૩ માં પારિસમાં થયો હતો. દર મધ્યવર્ષે તેની પરિષદ ભારતી રહી છે. પૂર્વના

દેશોના વિદ્યાનોની આ પરિષદના મૂળમાં દાયકાએ પૂર્વે મેક્સ મુલર, વિશિષ્ઠ જોન્સ જેવી મહા પ્રતિભાઓ રહેલી છે પરંતુ લગભગ ૯૦ વર્ષ પૂર્ આ પરિષદની સ્થાપના થઈ પછી તો એશિયા આફ્રીકી દેશોમાં અપૂર્વ જ્યમતિતો રુનાળ આંગે [વધુ પા. ૬૭]

મેધાવી સર્જક ચિંતક આલ્ફ્રેડ હક્સલી ૧૯૬૩ ના નવેમ્બરની ૨૨ મીએ મૃત્યુ પામ્યા. તેઓ ગુણના કેન્સરથી પીડાતા હતા. અમેરિકન પ્રમુખ કેનેડીની હિચકારી હત્યાના કડુષ સમાચારથી આપું જગત મદમાર અતુલવતું હતું. ત્યાં જ આ મહામનીષીના મરણના વસમા સમાચાર પ્રગટ થયા. શ્રે. કેનેડીએ માનવજાતની સંસ્કૃતિ દાળવા, રાજપુરુષ લેખે અદિતીય પુરુષાર્થ બેઠ્યો અને રાક્ષાદત બેઠો, તે હક્સલીએ વિશ્વને સત્તાપનારા કામગીરીના મૂળ અનારમાં તેમ જ અચાનકા બેઠું, એને નિરીષ કરવા ધર્મવીર - ક્રેડેકરને બાળે એવી ગજબની કામગીરી, સર્જનાત્મક ચિંતનના ક્ષેત્રે, મૃત્યુની ધડી સુધી ક્યાં કરી. આવા વિશ્વ - કલ્યાણકામી, કર્તવ્યનિષ્ઠ બંને મહાજનોના જવાથી, સહેજે ન પૂરી રાકાય તેવી જબરદસ્ત ખેંટ આ જગતને ખમવી પડી છે.

હક્સલી રવતર પોતાની દીગ્ધિથી ઓખતા સત્યાનુવેષી સર્જક હતા, એ ઓછી રડી વાત ન હતી, પણ એમનામાં બહુ ઓછાનાં ભાગમાં સાપડે છે તેવો, વિરલ મણિ-કાચન-યોગ થયો હતો. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે ફુલેલા તેવી નિષ્ઠા અને વિદ્યાવ્યાસંગ એમનામાં હતાં. ઈલાહના પેદીદર-સારસ્વતો સમા, હક્સલી-પરિવારના તેઓ નખીરાહતા, એ ન બધીએતો એમનો પરિચય, જીવો-અપૂરો રહી ગયો. બહુમત, હક્સલી-બહુએ જીવિત. તેમજ આલ્ફ્રેડની મહત્ત્વા એ હતી કે એમણે હક્સલી-પરિવારના પેદીદર-જ્ઞાનવારસાને સમૃદ્ધ અને સવાયો કર્યો; એટલું જ નહીં, જ્ઞાન કે વિજ્ઞાનને કપારે, એ એકાંતી, રહેલું; પોસાય તેમ નથી; એ બંને વચ્ચે અબેદ-સાધવા જ રહી-સાધી; પણ શક્ય-છે તેવી મનીષી સોને કરાવી આપી.

હજી મૃત્યુ અગાઉ એ-એક માસ પહેલાં પ્રગટ થયેલી એમની અંતિમ કૃતિ “સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન” માં આલ્ફ્રેડે જીવન ભરના ચિંતન-દોહને દહાવતા લખ્યું હતું કે “સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન એ બંને સંસ્કારો, એકમેકથી અવિરોધી અને પરસ્પરને સમૃદ્ધ-સમૃન્નત કરતારા છે.”

હક્સલીના પિતામહ હતા વિખ્યાત વૈદાનિક થોમસ હેનરી હક્સલી. જીવની ઉત્કૃષ્ટતાના સિદ્ધાંતની શકવર્તી શોધ કરનાર લેખે ડાર્વિનનું નામ ચલણી છે; પણ એ જ ગાળામાં એ જ સિદ્ધાંતનું પ્રતિદાન પોતાની આગવી પ્રતિભા વડે, સાથોપાથ ધૌલિક રીતે, કરનાર વૈદાનિકને નાતે થોમસ હક્સલીનો બહુ ઓછાને પરિચય હશે. પિતા પણ પ્રતિભા સપન નિબંધકાર, અધ્યાપક તેમજ “કોન્ટ્રીક્લ મેગેઝિન” ના સપાદક તરીકે પંકાયેલા.

આમ, એક બાજુ, વિદ્યા-વિજ્ઞાનના વ્યાસ-ગત પૈતૃક સંસ્કારે હક્સલી સહોદરોને રવાનાનિક રીતે સાપડ્યા તો માતામહનું સંસ્કાર-અભિજાત્ય પણ કંઈ નેવું તેવું ન હતું. માતા પણ ખતીલી-વિદ્યાનુરાગી. જાણીતા અભિજ્ઞ કવિ મેથ્યુ આર્ડ નોલ્સની પોત્રી.

આમ, બેવડા અને સંદર-સંસ્કાર - વારસો. હક્સલી-બહુએ સાપડેલો. હમણા હમણાની-યુનેસ્કોની યશોભવલ કામગીરીથી બહુ જાણીતા આલ્ફ્રેડના બહુ મા. ઊર્મિયુક્તા વિજ્ઞાન-નિષ્ઠાની ઝલક-દેખા કે છે તે આલ્ફ્રેડના પ્રતિભા-રસાયણના સર્જનમાં વિજ્ઞાનયુગનો અનુરૂપ કાવ્યનો સમુન્નત વિનિયોગ થયો હતો. હૃદયથી કવિધર્મી આલ્ફ્રેડના અલુભૂતથી પ્રસાદયુક્ત બનેલી કવિતા તેમ જ પારખી-જતા વાર્તાધીન શુદ્ધિને

અપાર વૈભવ એવા ભારોશ્ચાર, ભંખાંતહત્તાં, કે
આપણા આચીન ઓપનિષદિક કવિ-મનીષીની
સહેજે થાદ આપી જાય. અધૂરી કે અછકલી
જીવન, સરજીથી નિરુદ્ધાન્ત કરનારી નિત્ય
નયોન્મેષધારિણી જ્ઞાંત્ય તેજસ્વી શુદ્ધિમત્તાથી
ઓપતી આવી સંતુલિત પ્રમા કુદરતે કૃપાવંત
ચર્ચને આહુસં પર વરસાવેલી, તો પણ
આહુસની વિશેષતા એ નિઃશંક કહેવાય કે એક
હોતે સંપન્ન હોય તેવા પૂર્વજ્ઞેના વારસાને
તેમણે સર્વજ્ઞેયી જનાંઓ. સાચું કહીએ તો
એમની સંવિતિ સ્થૂળ જગતના સીમાડે છેદી
વિશ્વરૂપ-વિશ્વએકાત્મ ભાવ સુધી પહોંચી, એટલે
તો, આહુસની સંપા-વૈષણ માટેની, સનાતન
દર્શન માટેની, યાત્રાની ફલશ્રુતિ પ્રાસાદિક અને
ચિરંતને નીવડી છે.

* * *

આહુસ હીઓમાડે દકસતીને જન્મ
છેલ્લાંડના સરે પરગણાના ગોડેલમીંગ ગામમાં
૨૬ મી 'જુલાઈ' ૧૮૯૪ માં થયેલો; એમને
માડ તો હતો ડાકટર થવાનો. તેથી જીવવિદ્યાનો
અભ્યાસ ખંતપૂર્વક કર્યો. પણ, સંયોગાધીન
વિદ્યાનના આશક જીવડાને સાહિત્ય અને તત્વ-
દર્શન તરફ વળવું પડ્યું. આમ થયું એક
અકસ્માતને કારણે. એ કારણો અકસ્માત એ કે
તેમની બંને આંખોના હીવા ઝાંખા પડ્યા. આ
કોર ઘટનાએ કુમીરાવરચાથી જ તેમનામાં
આતરમુખતા તેમજ ગૂઢ અવસાદનો નિત્ય-
સ્થાઈ જેવા અંશો ઉમેર્યા. એક સાંચાં દાર્શનિકને
જાણે, તેમ આ નિમિત્તને તેમણે જીવનમાં
વિધિદત્ત કૃપાપ્રસાદ ગણ્યો. બહુ જ સ્વાભાવિક
રીતે તેમણે આ ખીનાને પાછળથી વર્ણવેલી—
‘મારા જીવનની મહત્તમ ઘટના હું
નિઃશંકભાવે મારા અશુ પર જીતરેલી આપેદાને
ગણું છું.’ મારાં યોવનપ્રવેશના વર્ષોમાં
આ પરતમા પ્રભાવથી હું એકાદી જન્મ્યો.
પરિણમે મારી પોતાની આંતરિક સંપદા
પર જીવતાં અને આવડ્યું.

તમણે આ ગાળામાં બ્રેકલ લાંપની સહા-
યથી અભ્યાસ આગળ વધાર્યો. સંગીતનો અભ્યાસ
પણ તેમણે રસપૂર્વક કર્યો. સંગીતના નાદ-વૈભવનો
મર્મ હૃદયપૂર્વક ગ્રીઓ-માણ્યો. એમની
કૃતિઓમાં શબ્દ ઉપરેવટ નાદ કે લયનું જે
મનોહારી મોહત્વ છે એ આ અનુભવનું જ
પરિણામ. એ સમયે જ જેને “જે ગૂઢ ન
થઈ હોત તો કદાચ સંવેત્તામ કથા હોત”—
એમ કહી ભાવપૂર્વક જીવનભર સંભાર્યા કરીએ
એવી-નવલકથા લખી. આંખ કંઈક સુધરતાં,
ઈટનથી અધૂરા રહેલો અભ્યાસ ઓકસફડની
બેલિયલ કોલેજમાં પૂર્યો કર્યો. ત્યાં અધ્યાપન,
વિશેષે તો, અંગ્રેજી સાહિત્યનું જ થયું.
અભ્યાસાન્તે, ઈટનમાં અધ્યાપક થયા. ન્હોત
મિડલ્ટન મેરે જેવા સાચે એથેનિયમ ના
સંપ્રદાનમાં પણ હિસ્સો નોંધાવ્યો. લેસ્ટ મિનસ્ટર
એસ્ટમાટે નાટ્ય-વિવેચનની કટારો લખી; ત્યાં
તો પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ સળગ્યું. યુદ્ધની દાહજ્વલાએ
યુરોપનાં સ્થૂળ હૃદયે ક્ષતવિક્ષત કર્યો, કળાબંધો;
તેથીએ વધારે વસધું એ હવું કે યુરોપનાં
મતને પણ શીર્ષ વિદોર્ણ કર્યું. યુરોપ, અંગ્રેજ
કવિ એલિયટની ઉપમામાં કહીએ તો, ઉપરબૂમિ
Waste Land બન્યું હવું. આ હૃદયવિદારક
ખંડિત મનોદશાનો સૌથી વધારે વસમે બલિ
બન્યા યુરોપિયન સમાજના સત્વસમાન ભાગુક
શુદ્ધિધર્મો. આ યાતનાપૂર્ણ મનોદશા તેમજ
હિંજરાકને પરિણામે વિષમ અને બેદાં સામાજિક
મૂલ્યા સામે બગ અને સંશયથી ભેવાલું
સંવેદનશીલોને માટે સહજ બન્યું. પરિણામે
યુરોપભરમા બ્યંગાત્મક કે સંશયાત્મક સર્જન
વિવેચનોના જાણે ફાલ એટલે, ઈન્ડસ્ટ્રીમાં ભોળા
બનાડ શો, ઓરવેલ કે ડિ. એચ. લોરેન્સ આ
પ્રવૃત્તિના પુરોગામી બન્યા. પક્ષપાતથી પાંગળા
સમાંજને આકરા વીજળીના આંચકા આપી
તેની ગતિ-વધાર ઇન્દ્રિયોમાં ચેતનાને સંચાર
કરવો હોય તેમ આહુસ કે શેરોએ પોતાનાં
લલિતવાચ્યમમાં વસાયા સંશયથી, તો ક્યારેક

ઉંમર ઠટ્ટુ અને, કથ્યારહિત વ્યંગી, આકરી ઉત્તરનાનો સંચાર, કથે જનને, પોતપોતાની આગવી સરજોતો દારા-શોએ જે નાટક મારકત, તો આટલુસે નવલકથાઓ દારા-યુગકર્મનું નિર્વહણ કરવાનો બલિષ્ઠ પુરુષાર્થ જણાયો. એટલે તો અનેકે આટલુસના આવા સમર્થ સર્જન-પુરુષાર્થને પ્રથમ વિષયુક્ત પછીની ઉભરાતી ધસમસતી સંશયશીલ મેધાનો સર્વોત્તમ નમૂનો કહીને ગિરદાવ્યો.

બૃહદ્-૨ સેસે હક્કસીના આવા પ્રવાવશાળી કામને પ્રસંશતા કહેયું કે “એના મનમાં આને ઉદ્બલવેલો વિચાર ખીજે દિવસે તરંગ રૂપે ઈલાહમાં પ્રસરવા લાગે છે”

“આદરપાત્ર કલાકારે કલાકાર તત્વવેત્તાઓ જ હોય છે. માત્ર કળાખાતરજ કું એક પથ શબ્દ લખવાનો શ્રમ ઉઠાવું નહી” —સંજ્ઞાન ધર્મી શૈના આ મંતવ્યને જાણે પોતાનો શ્વેયમત્ર માની એને ચરિતાઈ કરવા અખતા હોય એમ આટલુસે પણ પાણીદાર કથાચુકત નિબધો કે વિચારપ્રધાન નવલકથાઓ (Form of fiction-mol essay called the novel of 1889) ની ઈમારતમાં અપૂર્વ પ્રભુત્વ દાખવ્યું.

વોલ્ટર એક્સને આ યુગના ઔદિક વલણોને સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં કેવી રીતે વર્ણવવા જોઈ એ તેનો જે આદર્શ પીઠાકેની કૃતિઓને અનુલક્ષીને વર્ણવ્યો છે, એ જાણે આટલુસનો પણ સર્જનાત્મક સાહિત્યનો આદર્શ રહી હોય તેમ લાગ્યા કરે.

“આ યુગમાં તુલના-દર્શન માટે આપણે એવું કલ્પવું જોઈ એ કે નવલકથાકાર એવો પ્રતિભાવ્ય, પલ્લવ્ય કે જે પોતાની એક જ કૃતિમાં એકી સાથે સામ્યનાકાલીન વિવિધ વિચારધારાઓ-માલસવાદ, ફોર્મિડન મનોવિશ્લેષણ, યુગનું મનોવિદ્યાન, તાકિક વિધિયક દર્શન (લોજિકલ પોઝિટિવિઝમ, નવ-કેથોલિકવાદ, અસ્તિત્વવાદ, ક્રિશ્ચિયન સાયન્સ, અને અમૂર્ત ચિત્રકળા-આ બધાના પુરસ્કર્તાઓની પરી ખળર લઈ નાખે.”

આટલુસ-પોતે પણ પોતાના સર્જન-પ્રવાહોના પ્રેરક મર્મનું આકલન કરતાં કહેતા કે “હું તો એક એવો નિબંધકાર છું જે નવલકથાઓ લખે છે; અને, એક એવો બિનબવશાળી તત્ત્વજ્ઞ છું જેના અર્થો, ફરી ફરીને એકજ એવા પુરુષાર્થ માટે મથતા હોય કે તેમાં ચોક્કસ દર્શનો દારા સર્વસાધારણ વિચાર પ્રગટ થતો હોય, નક્કરતા દારા અમૂર્ત પ્રગટ હોય, તથા વિશિષ્ટ ઘટના અને વ્યક્તિગત સાહસ દારા ઐતિહાસિકતા, આધ્યાત્મિકતા અને રહસ્યમયતા પ્રગટતા હોય.”

—નિર્મેળ નિરાશય મુક્તિ માટે અખતા, ચિંતકનો સાક્ષાત્કારનો પથ (Road to perception) કે સનાતન દર્શન દ્વંદ્વતા, કલાકાર-તત્ત્વવેત્તાનો સર્જનનો આ હતો આદર્શ.

કોમ થેલો, એન્ટિક હે, ધોઝ બેરન લીબ્ર, પોર્મન્ટ કાઉન્ટર પોર્મન્ટ, આર્થેસ ઈને માઝા, એપ્થ એન્ડ ઈસેન્સ, અવર ડ્રેવ ન્યૂવર્ડ, આપથેન્ડ — આ બધી નવલકથાઓમાં જગત-ભરના બુદ્ધિજીવીઓએ પોતાતા મનના વ્યંગ, સશય કે કાતદર્શનનું નિરૂપણ અનુભવ્યું છે.

એમની નવલકથા કોમ પસોનું પાત્ર ડેનિસ દારા લેખકની પોતાની અનિશ્ચિત એકાંકિની મનોદશાનું તેમજ દ્વિધા-ભાવનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું. એ સદ્-અસદ્ વિધેની દોલાચલચરિત્રી કહે છે—

“હું કશુંજ ગૃહિત કરીને ન ચાલવા ખૂબ જહેમત ઉઠાવું છું. પરિણામે, સહજ એવા આનંદ પ્રમેદો પણ એમ ને એમ એવું રહસ્ય પ્રીછ્યા સિવાય જાણી શકતો નથી. સૌંદર્ય, જ્ઞાન, શ્રેયો, પોલરોશમ, ખુબ જ નહીં. આ ખુબ રસ પૂર્વક માણવા માટે મારે તો કારણો શોધવા પડે—જે કઈ આનંદજનક છે તે બધા માટેજ. નહીંતર સ્વરથ પ્રસન્નચિત્તે હું એને બોગંવી જ ન શકું. ઇન્દ્રિયજન્ય આહલાદો—મલ્લાનની મરતી, પ્રેમના આળાપટકા, નાયગાન એ તો અનંતમાં એકરૂપ ચત્રાંરી રહસ્યમયે દેડીઓ છે

‘એવું’ લાગે. ‘હું’ મારા મનને સતત ધરપત આપું’
 ‘હું’ કે સ્ત્રીઓ તો ‘દિવ્યતા’ સહિ ‘અતુલ’ધાન
 ‘કરાવેતા’ ‘રજનિભાઈ’ છે. આ ‘મધુ’ વિચારવાને ‘હું’
 ‘મધી’ રહ્યો છું. ‘આ’ બધાથી મને ‘જે’ બાન’દ
 આહુલાદ સાપડે એમો પરચો મળવાનો પ્રારંભ
 થઈ રહ્યો છે.”

આહુસનો અસંશક-એવો બહોળો-વિશિષ્ટ
 સાવક મળી હશેના રહ્યો છે. બન્ને વિશ્વસુદ્ધો વચ્ચેના
 દામકાઓમા પારવર્તનના વાચકોને બન આહુસનું
 તામ્ર એટલે કે રૂઢિજનર ચિંતન પ્રોત્સાહના અવાર-
 નવાર ઉમ્ર અતાદર સાથેના ઉદીપકથી પ્રેરક
 એવા ચિંતનનો જીવંત પર્ણામ.

નવવિચારોનો અને તેમાય વિજ્ઞાનિક
 કસોટીએ આરંભાર બેતરેલા નવા મૂલ્યોનો જેટલો
 સમાદર આહુસે કર્યો હશે એટલો લાગે જ આ
 યુગના ખીલ કાંઈ સર્જકે કર્યો હશે. માનવીય
 વિરોધાસાનો સર્જી પોતાના સર્જનને-વિલક્ષણ
 કરી મૂકવામા તેમનો પ્રયત્ન એમ. જી. વેલ્સની
 સાદે બપવાવતો. અલગત, બન્ને વચ્ચે સામ્ય હોવા
 છતાં મૂળભૂત બેદ-કંઈ એકાં ન હતો. જ્યાંય
 એક તરફ વિષે બનેલું મળતાપણું અવશ્ય હતું,
 અને તે એ કે બંને ધુરોપિયનો હતા. તેમજ કાળયંત્ર
 પ્રધાન લાગિ (Time-machine-future)
 બંનેને પ્રેતપીડાની મારક સરખું પીડાદાયી
 લાગતું એ કે, આહુસનું કળાસર્જન વેલ્સ કરતા
 વધારે સાહજિકલાવે, સંયત બાલિબ્યક્તિની
 પહેલથી માનવીની સંવિત્તિના કેન્દ્ર સુધી જઈ
 જઈ શક્યું છે.

આહુસ વિષે એમ કહેવાતું કે અલ્પન
 ‘વિશ્વમાં જે કાંઈ બન્યુંવા જેવું’ છે. એ ન બન્યુંતા
 હોય તેમ બને જ નહીં. એનસાઈક્લોપિડિયા
 બ્રિટાનીકાનો એમનો ચીવટલર્થો સાવત અભ્યાસ
 એના ઉદાહરણુ લેખે દોકવામાં આવે છે.

પરંતુ આહુસનું સાધ્ય કંઈ રૂઢિજનક
 નવીન-માનવોપ બનવાનું ન હતું. એ તો સાધન
 માત્ર હતું. એમની સરજતોમા આજના

‘વૈચારિક’ સંઘર્ષનું ‘અતિબિગ્ન’ અવસ્થા ખડતું.
 ‘બધું’ એ કરતાં ‘બધું’ વધારે, ‘વસુધવાના’ અંતરાલે
 પ્રડેલ મૂલ્યવાન સ્વસ્થશિ સમુદાયો, તેમા અભ્યાસિત
 નથી નરહેતું. આરંભથી જ તેમણે નવલકથાઓ,
 નૈતિક આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના અનુલેખનનાં વોહ-
 રૂમે ખાતેલી: એમનું લક્ષ્ય જીવનના એવા માર્ગન
 બોલે કરતું હતું કે જ્યાં મનુષ્યને દારાબધો જ
 સંચિત જોતર-અગ્રાસરવારસો, પ્રસન્નજીવન
 ધડવામા ઔચિત્ય લાવે. ઉપયોગમા એવાય
 એમના જ સંબંધમા “માનવીસ ચિત્ત અતુલવોન
 બધી જ અમૂલ્ય ત્સામમી”-એમા સમાહિત
 હોય; પરિણામે, તેમણે છેક સુધી અમર-અનિરૂદ્ધ
 રહ્યા. અને જનર રૂઢિદાર્ય સામે પ્રચંડ વિદ્રોહ
 પણ કર્યો. કંઈ આવી જ પ્રતીતિના ગ્રેરાયા
 તેમણે સ્વાધુનિકતા પ્રત્યેની આધીન આસ્થા
 સામે વિનોદ કે કટુ-તીવ્ર વ્યંગો કરવામા ય
 મણા ન રાખી. “આજનો દલાવો લીજિંચે”
 -એવી કુણુભોગી મનોદશા, ફેશનપરસ્તી
 અને જાતીયતા - એમાના કાંઈ ને તેમણે છેકળા
 નહીં. આધીનસ ધન આજનો એમની ખી
 વાસ” જે શબ્દે ઉચ્ચારે છે, એ જ શબ્દોમા
 ફરીએ તો, “માનવીના બધા જ દોગ - નિમિ-
 ત્તો પૂરેપૂરું ખડત કરેલું છે”

“ધોડ બેરન લીડ” તો કેલેમિએ, હક-
 સ્તીનો પહેલો નાયક; એ જીવનના મર્મને દુઢવા
 સામાજિક અને દલાનિયયક ઉન્નત બૌદ્ધિક
 બાધરને તજે છે. અલગત, જમને તેમણે સદાય
 પલ્લવિત તત્વદર્શનનો (પેરેનિયલ ફીલોસોફીનો)
 આ પ્રથમ સંપર્ક કહે છે, એ ત્યારે કંઈક અપ-
 કવ અને અલ્પજીવી નીવડયો. એવું ખડું કારણ
 હતું - પૂરા વાસ્તવદર્શી સર્જકે ડી. એચ.
 લોરે-સોના સંપર્કે કલાકાર ડી. એચ. લોરે-સની
 ધીમી-ધડળી વાગતવદર્શી, આવેગશીલ જીવનની
 કલા - રિલેન્સી (‘Blood Conscious-
 ness’) ના સંપર્કનું પરિણામ આહુસની
 ‘જીવન પૂજા’ - (Worship of life) ની
 વિચારધારામા પરિણામું. આ સમર્થ સર્જકના

‘વિશ્વમાનવ’ : જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી

ઉપમાસર્પા' મૈત્રીપ્રભાવ તથા 'પોપોન્ટ' કાલિન્ટર
 'પોપોન્ટ' 'જેવું' મહત્ત્વાકાંક્ષી, 'સર્જન' થયું. 'આ
 'મૈત્રી' હોરિન્સના મૃત્યુ પર્વત/ટકી. રેમિપધન અને
 'મેરીના ચરિત્ર-ચિત્રણો એ ફેડાઅને હોરિન્સની
 પ્રતિબંધી રૂપરૂપતા. હોરિન્સીમન પ્રભાવ 'એક
 કાળે ક્રેટલો દરમિયાન હતો-તેની આ ત્યાહદ- છે.
 સામ્રાટની વ્યાધિમસ્તતા કે 'બેબેનીનાં જીવન
 'અતિય'ગ્રધાન જીવનનો મદ, અર્થાત્ માનવીનું
 અવશ્ય-અધિનપણું છે-એ શ્રીમ આલુસને
 'હી. એમ હોરિન્સ પ્રસિદ્ધી અળી.
 'તેમની-વિખ્યાત મૃતિ એવ ન્યૂવેલ્ડ'માનો
 'ફોડ' આવા પ્રતિપાદનના અતીકરણ 'માન' છે
 'ફોડ' એટલે 'વિશ્વશાસક-આ પર્વાય-તેમને
 અભિપ્રતિ' હતો.

'ફોડ'માંની એટલે કે વિશ્વશાસકની આલણી
 'છે કે આપણે પણ-આનવ (Animal-Man)
 અ'શનો ભોગ, અદાવતો 'એક'એ. આત્મના આ
 'મોટા પશુ અ'શની સાથેસાથ ચિત્તનશીલ
 આધ્યાત્મિક માનવીય અ'શનો મણુ આ-ભોગ,
 ધૃતિરત્ને ચરણે નહીં પણ, 'યત્રોને અદાવ-
 વાનો છે. 'કારખાનામાં-મરતુતઃ આ'દુનિયા જ
 'મોડુ' 'કારખાનું' છે-એમાં 'એવી કથાય જગ્યા
 નેથી રહી કે 'આ એક બાણ પ્રાણી/ખાટે અને
 ખીણ બાણ કલાકારો-તત્ત્વ શોધકો જેવા 'સીધા
 આદા માનવ માટે રહેના જેવું-સકલ હોય!
 બધા વિરતિપ્રધાન ધર્મોમાં ફોડ'એ એક એવો
 છે જે 'માનવની અનોગત અલિલાલાઓનો
 'સૌથી અધારે દૂરતમ વિચ્છેદ કરે અને-વળતરમાં
 'શૂન્ય જેવો આધ્યાત્મિક 'બદલો જૂકેવે' "

'આલુસ' રવળાવધી જ રાજકીય ઇતેહાસ
 'અનાસ્થા' ધરાવતા હતા. 'એમલું' તેઓ અવાર-
 નવાર રૂઝ કરતા હતા તે હતું-લોડ'એક્ટનનું
 'એક સુખાત્મક વાક્ય: "આત્મા-હનેશા બ્રહ્મ
 'કરે, અને નિર'કુશ સત્તા અમર્યાદિત વીતે/બ્રહ્મ
 'કરે." રાજકારણને તેઓ-દેડ'કાંકિતનો અર્થ
 'માનતા. આમાનિક નૈતિક એ બધાજ કષ્ટાંકો

1. કરતાં આ દેડ-ચકિતનો કોપકો 'તત્તિ' હોવા
 'છતા, કહેલવો-સૌથી કૂટ-છે, એમ તેમને લાગતું;
 'ઉપરાત, રાજકીય-અમલાઓ 'ખીજુ' કાંઈ નથી
 'મણુ-અધકચરા-ગિનકામગરા માણુસોની-સત્તા-
 લાલસા દાકવાનો અ'ચળો છે, એવું, એમનું
 'અંતત્ત્વ-હતુ. 'હિંમત' કે 'અવાળ'-ગમે તે
 'છેડાતી હોય મણુ. એકહથ્થુ, સત્તા, એમને
 'અશિષ્યો, યત્રો પાસે માનવીની માનહાતીના
 'અતિમ સાધનરૂપ હતી. તેમણે તેમની 'એવ ન્યુ
 વેલ્ડ' આ આ વિધાનનું 'ફેબ્રુઆરી'નિરૂપણ કર્યું
 'છે. એમાં, આવતી કાલે તાનાશાહી, અને
 'ટેકનોલોજીનો વિચ્છેદ અસંભાવ્ય હોય તેમ,
 'અને એકલા ધર્મને, સમાજને યત્રપરતીથી
 ગુલામીની ગારામાં બંધેલો-આ હતું 'આલુસનું
 'વાવિ, દરેકની. આનું જ લાવિ જે અસ્તિત્વમાં
 'આવશે તો શું થશે-ફેબ્રુઆરી-ઈસેન્સ
 'આ 'બહાર નવી દુનિયા-કરતા નિરાળી રીતે
 'અર્ધ કાલ અને આજના અપર્યાપ્તતા વાવેતર-
 રૂપ લાવિ સ્મૃતિ-ન્યૂક્લીયર મુદ્દ પછીની દુનિયાનું
 ચિત્રણ છે. આમાં જાણે માનવ સમાજની પ્રગતિ,
 આખરે, માનવતે ઉત્ક્રાંતિના આદિયુગીન નેન્ડમા
 પાછો ફેરકતી-શુભરેઅની જેમ ન્યાયી નીકળ્યો
 હતો ત્યા જ ફરી પછેઆડતી-હોય એવી, કલ્પના
 છે. અલબત્ત, 'એઈપ એન્ડ ઈસેન્સ' મા આલુસની
 પ્રતિબદ્ધી એટ આવતી દેખાય છે. જાણે, તેમની
 પાસે નવું તાજબી લઈ કથિતત્ત્વ 'રહું' નથી,
 એવું કળારસિયા વાયકો અનુભવતા હોય છે.
 એમની આગલી સરજતોનાં મૂળ વાસ્તવતામાં
 દેડ ધરખામેલા અને સંગત હતા, ત્યારે
 આહી અસંયમ દોર અપાયો હતો, એટલે કલાનું
 પ્રેક્ષક ફિસ્સુ થયું હોય એ ખત્તવા 'બેગ છે.
 જે કે જે. બી. પ્રોટલે જેના પ્રતિનિધિ છે.
 તેવા વગને તો તેમની બધી નવલકથાઓ વિશે
 'શોડ' આજુ પણુ કંઈક કહેવાનું, હતું.

૧૯૩૭ મા આલુસ 'કેનાન શેપાર્ડ'ના
 'પ્રિસપ્લેજ' મુનિયનમાં-જોડાયો. અને ફરી પાછો

‘નેતિ નેતિ’ આગળ વર્ધનાર તત્વજ્ઞાનના વધારે સ્થિતિગાથો ~ જોને તેઓ ‘પેરેનિયલ ફિલસોફી’ કહે છે એ માટેના ગાથો ~ શરૂ થયો. આ ‘હતું’ વિખ્યાત તત્વચિંતક મર્મી જેરાલ્ડ હડ્ડના સાધુ-સંપર્કનું પરિણામ.

‘આઈલેસ ઈન ગાઝા’માં આ પ્રલાવને કથારો સાપડ્યો. વસ્તુતઃ એ કથાનો ડૉ. મીલર અને તેની વેદાન્તાભિયુક્તા એ. જેરાલ્ડ હડ્ડ અને તેના દર્શનનું જ કથારૂપ છે, આ સમયે જ તેઓ મહાપાન, ધૌરધર્મ, ઝેન તેમજ ઉપનિષદ-વેદાન્તનું ગહન પરિશીલન કરતા હતા. પરિણામતઃ શાંતિની અખના એ કંઈ હવે એમને મન સ્વતઃ સાધ્ય ન રહી. શાંતિ ~ સ્વસ્તિ હવે વિરાટ વિશ્વએકાત્મતામાં વિલસતા વ્યક્તિ-જીવનનો અંતરંગ અંશ એમને મન હતો. તેઓ આવી કહેતા થયા કે “માનવનું અંતિમ સાધ્ય તો સમષ્ટિમાં વ્યક્તિ અદૈત અનુભવે એવો સાક્ષાત્કાર છે.”

શાંતિ માટે મધ્યુ’ એ તેમને માટે આરથા કે આત્મપ્રતીતિરૂપ પ્રાણપ્રજ્ઞ કે સમુન્નત જીવન-યોગ બની રહી. આવી અંતરૂપ દર્યાને લઈને શાંતિ માટેના સક્રિય આંદોલનમાં તેઓ ૧૯૭૭ પછી અગ્રણી થયા. પણ આંતરિક આરથામાં કરું ‘પરિવર્તન થયું’ તેવો મુલે અર્થ નહોતો. એક દાયકા પછી લખેલા ‘સાધન-સ, સીબી’, ‘એન્ડ પીસ’માં તેઓ દહતા સાચે’ કહે છે કે “અદ્યતન મુહૂર્ત આધુનિક અતિસંજ્ઞા એવી આજની દમનકારી રાજ્યવ્યવસ્થા સામે હવે પ્રતિકારનું એકત્રેય સાધન ગાંધીનો સત્યાગ્રહ જ છે.” એમણે એવી આરાધના પણ દેશવિશે કે સામાજિક અસહકારનાં મુળિયા હવે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ નખારો.

ઉત્તરાવસ્થામાં એમનું ચિંત, અર્થનેવની સામે આવી ઊભેલી પાર્થિવ લાલ્લપર્મી અર્થવ્યવસ્થાની ઉપરવટ જમને સામાજિક-આધ્યાત્મિક મૂલ્યો માટેના સંતુલનની પ્રક્રિયા ઊભી થાય એવા નિરાદરજીની ખોજમાં મગ્ન હતું. વિશ્વએકાત્મનો

૧. વ્યક્તિ-સમષ્ટિની અખિલાઈનો. આદર્શ આધુ-
 ૨. નિક ઉદ્યોગપ્રધાન તોતિંગ સમાજરચનાના
 ૩. ચોક્કમાં ક્યારેય મૂર્તિમંત થાય એવું નથી,
 ૪. એનો એમને પૂરો ખ્યાલ આવી, ગયો, હતો.
 ૫. પરિણામે ‘આઈસ્ટર મેની એ સમર’માં સ્વાવલંબી
 ૬. એવાં નાનાં ઘટકોવાળી જીવનરચનાના વિચાર તરફનો એક દેખાવો.

આવા આદર્શ સમાજ ઘટકોમાં, હેનરી જ્યોર્જને અભિપ્રેત, વિચિત્ર અર્થવ્યવસ્થા હોય, કે કોપોટકીને અભિપ્રેત રાજ્યવ્યવસ્થા (વસ્તુતઃ આદર્શ અર્થવ્યવસ્થા) હોય, અને પવિત્ર અનુ-જ્ઞાનના સાધન લેખે વિદ્યાન અને ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થતો હોય, પરંતુ સર્વના કેન્દ્રમાં ચૈતન્ય-પૂર્ણ માનવી હોય; માનવીના અંતિમ સાધ્યરૂપ અખિલાઈની પ્રાપ્તિ સ્થાને; ધર્મ હોય, એટલે કે. જગત્કુલ ધૌરિક સાધનાનું ધ્યેય બ્રહ્મ સાથે અદૈતનું હોયું જોઈએ.

આમ, એમની કલાની તેમજ ચિંતનની ચરમપરીણતી, એવડે, માનવ અને ધર્મના સર્વલેખકરમાં થાય છે.

તેમની અંતિમ નવલકથા ‘આઈલેન્ડ’માં પણ વિચિત્ર સહકારી સમાજના અનોરાજ્યનું આલેખન છે, અહીં જાણે તડઝોડ માટે અંતિમ અગ્રવલ્ન કરતા હોય એમ તેઓ કહે છે કે “માનવ-અનુભવોના બધાં તથ્યોને અનુરૂપ આ બધું છે.” કેટલાકના મતે તેમની આ કૃતિનો આદર્શ ‘જિવ ન્યુ વર્લ્ડ’થી વધારે વાસ્તવલક્ષી અને નક્કર છે. રેખમંડ વિસિયમ્સે આ કૃતિને સુમચિત જીવનસરણી માટેના છેલ્લો સાહસપૂર્ણ પુરુષાર્થ કહ્યો છે.

આદ્યસ હકસલીની શાંતિસ્વસ્તિ આહક જ્યથા મર્મીલેખની જોજીનું સંક્ષેપમાં સારતત્વ એ હતું કે-

સમાજરચનાના દૈત્ય જેવા દ્રવ્યો એ કંઈ વ્યક્તિ દ્વારા નહીં પણ રાષ્ટ્ર કે દેશ-દાઝને કારણે ઊભા થાય છે. એક માનવી લેખે વ્યક્તિ જગત્કુલ ચર્ચને પોતાના

સ્થાનેથી જ પોતાનો ધર્મ અદા કરે એ આવશ્યક અનિવાર્ય છે. અન્યથા કોઈ આશા-ઉગાશ કે ઈલાજ નથી.

ધ 'પેરેનિયલ ફિસોસોફી' માં પણ તેઓ કહે છે કે :- "The Highest common Factor," the metaphysic that recognizes a divine Reality substantial to the world of things and lives and minds; the psychology that finds in the soul some thing similar, or even identical with divine Reality, the ethic that places man's final end in the knowledge of the immanent and transcendent ground of all being

પણ આથી સવિદ્યાની વ્યાપ્તિ એટલી વિરાટ બની કે ચિરંતન યોગ્યાઓના નિરાકરણની યોગ્યતા રત હોવા છતાં સંપ્રેમના કેટલાક નાના મોટા સવાલો એમની દૃષ્ટિથી છટકતા ન હતા.

એ ચિંતનબળીયું આચમન હિતકારી નીવડવાનું. તેઓ એક જગ્યાએ લખે છે કે,

"આજે તો ફેશન થઈ પડી છે કે સુધારકનું કામ સંપત્તિની માલિકી કે વહેંચણીના પ્રશ્ન ભેડે જ છે. ત્યાં સમાન વહેંચણી ન્યાય-વૃત્તિને, સતોપરી પણ ભૂખને નહીં."

અહીં હકસલી જો ભૂખના સવાલના હાદ-સુધી પહોંચ્યા છે તો ગુણગતી અણુબુદની આશય, પણ એમના ધ્યાન બહાર નહોતી.

"હકસલી - એ સીનિકલ સાલ્વેશનિસ્ટ", નામના અધ્યયન પ્રયત્નના ભેષક શ્રી સિસિરકુમાર ઘોષે તેમને પૂછ્યું હતું: "અણુબુદના ભવ વિષે આપનો શો પ્રયાસ છે?"

હિતરમો હકસલીએ કહ્યું, હતું કે -

અણુ બુદના ભવ વિષે મને કશી ખબર નથી. હું મારતો નથી કે કોઈ પણ અણુસાક્ષારી રાષ્ટ્ર બીજા અણુસાક્ષારી રાષ્ટ્રના વિનાશ કરવા માથું હોય પરંતુ મને તો એ છે કે આપણે રાષ્ટ્રવાદી અને સૈન્યવાદી જેવા આપણા સંસ્કૃતિના કેદવાની માથી મુક્ત થઈ શકીએ એમ જાણે આજે જે સંસ્કૃતિ

અને લશ્કરી પ્રચાર થઈ રહ્યો છે તેનો એક હેતુ પ્રથમ તો, ફરમવને મનવતાનો ખ્યાલ બુદ્ધિવત્તાને છે. દુરંત મન માનવતા શી બીજી છે, એ આખી વસ્તુ જ ભૂલી ભવ પણ તેની સાથે કામ પાડવાનું સહેલું બની ભવાઈ બચ્ચિત્તવને અરવીમાર કારો એ મહા-બધાનાક વસ્તુ છે અને એ એક પ્રબોધ ભૂલ પણ છે આત્મા જાતની સ્વભાવને જે દેખ વળગે છે તે આ છે. રવાળી વિવેકાનંદે આ વાત વારંવાર ઉચ્ચારી છે. આજની આપણી કમળતા એ છે કે આપણે આપણી સંસ્કૃતિનો જેમ લાખ ઉઠાવીએ છીએ તેમ તેનો ભોગ પણ બનીએ છીએ "

આનો ઉકેલ શો? એમને તો આ માટે આત્મસંદેશીની ઈશવણી જ એકમેવ સાધન લાગતું હતું.

આજના માનવી દ્વારા વિજ્ઞાનના દુરપ-યોગથી સર્જીતો નિસર્ગદત્ત સૌંદર્યનો ક્રોધ - કવિતાનો કોચવધ-ભ્રેષ્ટ દર્શ સાથે કહેના કે -

"ઈશ્વરનાં એક વેળાં ખેતરમાં અને મામડામાં છપ્પાને કપડાં વધી ગયાં તેનો નાશ કરવા માટે બુદ્ધિવા બાંધવામાં આવી પરિણામ એ આજુ" કે ભવકાંને તો સંહાર થયો પરંતુ ક્યાની ગંધથી અકળાઈને પક્ષિઆ આપતાં બધે મઈ ગયા કોવલ અને છુલ-છુલના સંચીતથી મુલતાં ખેતરો નીરવ બની ગયા. રંગેરંગી પત્રિયાં આપતાં બધે યાદ ગયાં આમ થતાં, તમને એ ખ્યાલ આવે છે કે કવિતા મટીની કાંઈ પણ મહાશયી સામગ્રી પણ સાથે સાથે નાશ પામી? આ જોઈ કઈ બેગી તેવી નથી "

આલ્ફ્રેડ હકસલી ચિરંતનમાત્રી હતા - મનથી તિવા જ તનથી, અવારનવાર વિશ્વપર્યટને નીકળતા. "એલેગમ ધ થોડ, ગિયોન્ડ ધ મેન્ડિક એ" તેમજ "એસ્ટીડ પાઈલેટ" એ એમની રચનાપાટ દરમ્યાન અનુભવેલા સ્વધર્મસંવેદનો કે અનુભવોનો આલેખતી કૃતિઓ. તેઓ પોતાના આવા - રમકડાટના ચરકા વિષે કહેતા કે "સુસાઈરી એ મારે મારે, ન છૂટે એવો છદ બની ગયો છે." એમની રમકડાવાની

પૂર્વક લાદવામાં આવે છે. Snare of the huntman માં જ એગેમેનેનન દ્રોષને તથા કેસેડ્રાને કબજે કરે છે અને પોતે પણ કબજે થાય છે. આ તરવા નાટકને એક પ્રકારનું વર્ણ-વિધાયક રૂપક (Thematic Metaphor) પણ પાડે છે. Viper (Snake), the house, the ship વગેરે રૂપકો છે. Persuasion, (Flattery) Love-in-love, dream અને memory વગેરે વિચારો છે. જે Spider Web માં એગેમેનેનને સપાડાવવામાં આવે છે તે પણ એક પ્રકારની ચૂંચ જ છે. રાજાને મહેલમાં દાખલ થવા કહેતી રાણીના શબ્દોમાં Flattery છે. અને તે દ્વારા રાણી પોતે જ Trap બને છે. જ્યારે કલાકૃતિએ રૂઝા એગેમેનેન અને જાહેર જનતાને રાજાની અનુપરિચિત દરમ્યાન પોતાને સહેલી પડેલી ચાતનાઓની યાત કરે છે ત્યારે તે એગેમેનેનની ખુશામત કરી રહી હોય છે. અને બીજાને કસ્તિત વાર્તા દ્વારા નહિ, પરંતુ સત્ય

દ્વારા, જોડે માર્ગે દોરી રહી હોય છે. આ ભૂત-કાળ છે અને આ સાચું છે.

It is evil and a thing of terror when a wife sits in the house forlorn with no man by.

જે રોબ (Robe) પર ચાલી રાજા મહેલમાં પ્રવેશ કરે છે તેમાં જ ચૂંચવાઈને એ માર્ગો જવાનો છે. એ પોતાને મરણે અર્પિત થયેલી અને શૂન્ય સાથે ગાતી કેસેડ્રા Swan-રાજકુંડનું પ્રતીક છે. આમ, સમગ્ર નાટકમાં આપણને આવા હેતુઓ અને પ્રતીકોની જાણ જોવા મળશે. આવી પદ્ધતિને કારણે નાટક આંતરિક વિસ્તાર અને સક્રિય સાધે છે.

આંતર્યાં 'એગેમેનેન' નાટક અવગમિત કિસ્મોમાં વપરાતા ફેસલ એક, કલ્પનાત્મક દ્રશ્યો, ઈતિહાસનું ચિત્રાત્મક નાટ્યકરણ, દ્રૂતનું નિવેદન, તેમાં આવતી જિમિ પ્રધાન રચિત અને આગ્રહી, વિચારો અને પ્રતીકસંકુલતાને કારણે એક મહાન કલાકૃતિ કરે છે.

(Richmond Lattimore ના ભાષાને આધારે)

આહુસ હકસલી

[૩૯ પાનાનું ચાલુ]

રીત ન્યાયી હતી. એમની સફરો અરબી રેખા-ક્ષત્રમાં રચળતી કારવાંની માદ આવતી. પોતે તે ધૂમતા પણ નિત્યસાથી મંથોની પેટીઓની પેટીઓને પણ ધૂમતા !

અસાનના નિરસનના મક્ષપક્ષ વિશે આહુસ હકસલીએ પોતાના યુગને એક યુગ-શિક્ષણકારની અદાથી ધણું ધણું શીખવ્યું છે. તેઓ એક ઉદાહરણ ટાંકતા યાકતા નહીં. અને તે ધણું સ્પષ્ટ હતું—

માહિદના પ્રાણમાં એવાનું એક ચિત્ર છે. જેમાં એક આદિ માનવ સાકારી બે ધોડીઓ વતી ઠેકતો ઠેકતો ચાલતા શીખે છે. ત્યારે એક ઉક્તિ મૂકેલી છે, “હજુ કું શીખી રહી છું.” આપણે યુગ પણ આવાં સૂત્રોથી બોધ પ્રાપ્ત કરનારો હોઈ તે આ સૂત્ર અને આ ચિત્ર-કૃતિ દ્વારા સંપડતા દર્શન, અને અનુભૂતિ આપણાં જીવનના મ્યેયમત અને પ્રતીક બન્યા હોઈ.”

માનવી અને સ્વયંસંચાલિત યંત્રો | રૂઢાણ સ્વેચ્છા

આધુનિક-યુગના આપણાં રાજ્યરાજનાં શબ્દકોશમાં “સ્વયંસંચાલન” એક અત્યંત સામાન્ય શબ્દ થઈ પડ્યો છે. ઈજનેરી, કામદારો અને ગૃહિણીને મોટે પક્ષે આજકાલ તમે એ શબ્દ સાંભળી શકશો. વૈજ્ઞાનિકો અને ઉદ્યોગપતિઓ, કામદાર સંઘોના નેતાઓ અને સમાજસાસ્ત્રીઓ, રાજકારણસાસ્ત્રીઓ અને દાકતરો-સૌ સ્વયંસંચાલનના ભાવિ અંગે જે ચર્ચાવિચારણાઓ કરી રહ્યા છે, એનો હજી અંત આવ્યો નથી.

દિન-પ્રતિદિન સ્વયંસંચાલિત યંત્રો અને સાધનો આપણા ઔદ્યોગિક તેમજ રાજ્યરાજના જીવનમાં વધુ વિસ્તૃતપણે અને ખૂબ જીંડે જીતરતા જાય છે. આ સ્વયંસંચાલિત યંત્રો લોકો ઓગાળે છે, ટ્રેક્ટરો ચલાવે છે, અને લોહીની રાસાયણિક અન્વેષણા પથ્થુ કરે છે. આના ઉપરથી એવું લાગે છે કે થોડા સમયમાં જ માનવીના બધા જ કામધંધા યંત્રો કરવા માંડશે. ઈજનેરી તેમજ વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રે માનવીને બધી જાતની સેવાઓ આપવા લાગશે. એટલે ઘણા લોકો અને ખાસ કરીને તો સ્વયંસંચાલિત યંત્રો બનાવનાર લોકો જ આવા યંત્રોને પરિણામે ઉત્પન્ન થતા કેટલાક અણધાર્યા પ્રશ્નોના વિચાર કરવા લાગ્યા છે....

માનવીનો દાસ કે એનો સ્વામી ?

સ્વયંસંચાલિત યંત્રો શું છે કે માનવીનો દાસ કે એનો સ્વામી ? મિત્ર કે દુશ્મન ? સાથી-દાર કે હરીફ ? યંત્ર-માનવી સામાન્ય માનવીનો સ્વામી થઈ બેસશે તો ?

હરના લવિષ્યમાં જ ચર્ચાવાને મેઝમ કાલ્પનિક પ્રશ્નોની ચર્ચા આપણે જવા દઈએ. પરંતુ ઉત્પાદનમાં સ્વયંસંચાલન અંગેની સમ-

સ્યાઓ તો તાત્કાલિક ચર્ચા માગી લે છે. આ ક્રમમાં આધુનિક ઉદ્યોગો ધરાવતા દરેક દેશમાં-અલગત, ખુદ સોવિયેત સંઘમાં પણ-અસ્તિત્વ ધરાવે છે. છતાંપણ અતુલમંદા દારો એવું પૂરવાર થયું છે કે ઉદ્યોગોત્ત્વ સ્વયંસંચાલન મૂડીવાદી દેશો કરતા સમાજવાદી દેશોમાં ઠીક જુદી જ રીતે ચાલી રહ્યું છે; અને એનો મુખ્ય મુદ્દો તો એ છે કે એ બન્ને દેશોમાં એના પરિણામો તદ્દન જુદા જ આવે છે.

સ્વયંસંચાલન : પાણીદાર ઘોડો

ફ્રેન્ચ સમાજસાસ્ત્રીઓ કલાઉડ વિન્સેન્ટ અને વિલિયમ પ્રોસેને “સ્વયંસંચાલન અંગે”ના પોતાના પુસ્તકમાં સ્વયંસંચાલનને ઊંઘા કરેલા ક્રમક્રમોની ચર્ચા કરતા લખ્યું છે, “મૂડીવાદી સમાજમાં સ્વયંસંચાલન દાખલ કરવામાં આવે તો એથી સામાજિક લય બીજો થાય છે; અને જો એ દાખલ ન કરવામાં આવે તો એથી આર્થિક લય બીજો થાય છે.”

હા, મૂડીવાદમાં સ્વયંસંચાલન ખરેખર આવી વિભાસણ બીજી કરે છે. પરંતુ સમાજવાદી દેશો અને ખાસ કરીને સોવિયેત સંઘમાં સ્વયંસંચાલનનો જરૂરે અસ્વીકાર કરવા માગતા નથી. સ્વયંસંચાલનને તો ત્યાં ખૂબ સત્કાર મળે છે.

એ બેકારી બધારશે ?

સોવિયેત સંઘમાં ઉત્પાદનમાં સ્વયંસંચાલન યંત્રો ઘણી જ ઝડપથી દાખલ કરી ચકાવે છે. કારણ કે ત્યાં મૂડીવાદી દેશોની જેમ સ્વયંસંચાલનની સામે કોઈ મુશ્કેલ આડખીલીઓ બીજી થતી નથી.

તમે પૂછશો : સ્વયંસંચાલનથી બેકારી નહીં આવે ? સોવિયેત સંઘના વિકાસના ઇતિ-

ભિડતી નજરે | સનત મહેતા

સનતભાઈ ખટ્ટકશણી શક્તિઓવાળા છે એમનો યુગ્મ વ્યવસાય રાજકારણ અને મનર - સંગઠનોનો છે અને નગરપાલિકા પ્રવૃત્તિમાં તેઓ પ્રવૃત્ત રહે છે. એમની દ્વિતર પ્રવૃત્તિઓમાં બાળ - કિશોર શિક્ષણ, તથા 'જંગલમિ મહત્વવર્ધન' ક્ષેત્ર ખરાબ છે; સાથેસાથ એમના રસના અને યોજના વિષયોના પાર નથી બહી' અમેરિકા અને ઇતર દેશોના દેશ પ્રવાસ દરમિયાન તેમણે કરેલા અવલોકનોમાં ઉપરના વ્યવસાયો અંગેની તટસ્થ દ્રષ્ટિની નોંધે તેા એવા મનરે નજર પડે પ્રવૃત્તિના સીંદૂરથી તેમના ચિત્તમાં જે આકર્ષણ ભરે છે તેના અમકાશ એવાનો જે આનંદ બળવા વિના નથી રહેતો(આ શ્રેણી ક્રમશઃ રબ્દ થશે)

૨૮-૮-૬૨

આજે સવારે નવ વાગે અમારો orientation નો કાર્યક્રમ શરૂ થયો, જેમાં અમને અમેરિકન સરકારની સમજણ આપી. આમાં એક માહિતી રસપ્રદ નીકળી, તે એ કે, અમેરિકામાં ડેમોક્રેટ અને રીપબ્લીકન પક્ષો સેનેટ કે લોકસભામાં એમની નીતિ વિષે બહીષ રાખતા જ નથી. બંને પક્ષોમાં વિનીત અને રદીયુસ્ત એવા બે ભાગમાં વહેંચાયેલા સભ્યો છે અને આ બંને ભાગો એક બીજાના વિરોધી સભ્યો જેડે મતદાન કરે છે. ડેમોક્રેટની જેડે મજૂરો, લઘુમતિઓ અને શહેરી પ્રજા છે. બીજા બાજુ રીપબ્લીકન જેડે કામચલાઉ, મોટા ઉદ્યોગપતિઓ અને Rich middle class છે.

* * *

એ પછી અમે સુપ્રીમ કોર્ટ, સેનેટ અને લોકસભા જોવા ગયા. સેનેટમાં કચો દમ ન હતો. હાજરી લગભગ નહીં વધ હતી. બ્યારે લોકસભામાં બેઠકોને આર્થિક સહાય આપવાના બિલ પર ચર્ચા ચલી હતી, અલગત જૂનેમાં સભ્યો આરામથી ફરે, એક બીજા જેડે વાત કરે, એવું બહુ ઘણા વધુ પ્રમાણમાં હતું. આપણે ત્યાં એવું નથી. એ બિલ પર એક ડેમોક્રેટ સભ્યે કહ્યું:

"આ કેવા દેશ છે? જે દેશ લાખો અને કરોડો ડોલર બીજા દેશોને આપે છે, તે પોતાના બેઠકોની સંભાળ રાખવા ના પાડે છે!"

—જે કે એ બિલ બીડી ગયું.

* * *

એક વાત બહુ ગમતદાર હતી. કેએસના જૂના હોલમાં એક સરકાર પક્ષના નેતાએ એવી જગ્યા પસંદ કરી હતી કે સામે બેઠેલ વિરોધ પક્ષની Whisper પણ એ સાંભળી લેતા. અમારી જેડેના guard એ પ્રયોગ કરી બતાવ્યો. ધુમ્મટના કારણે આ બનતું—પણ કેવું હાથકર!

સ સદમાં નહેરુને આવી સગવડ મળે તો....?

એ પછી અમે ગયા એક કમિટી રૂમમાં. અમેરિકન સરકાર વધુ કામો સેનેટ અને કેએસના સલાસદોની બનેલી સમિતિઓમાં જ કરે છે. આખરે ત્યાં સંસદમાં Consultative committees છે પણ એવું મહત્વ નથી. વધુમાં બહી આ બધી સમિતિઓમાં ચર્ચા વખતે લોકો પણ હાજર રહી શકે છે.

૨૮-૮-૬૨

આજે સવારથી જ orientationનો કાર્યક્રમ હતો. નવ વાગે મિસ સુલિવાને અમે—

રિકાના સામાજિક અને કુટુંબ જીવનનો ખ્યાલ આપ્યો. મુખ્ય વાતો આટલી હતી—

* અમેરિકન ખૂબજ આશાવાદી માનવી છે.

* ટૂંકી આવક છતાં મોટર, ઘર, ફ્રીજર, વેશીંગ મશીન બધું જ ખરીદે છે. આ બધું અહીં હતાયી મળે છે.

* એ ખૂબ mobile છે, લાગ્યેજ કોઈ કુટુંબ પોતાના બાપદાદાના ઘરમાં રહે છે. દેશના એક ખૂલેથી બીજા ખૂલે જવામાં એને આવકો લાગતો નથી. સાસુ વહુના અથવા બાપ દીકરાના મતભેદોમાં ઘીતરવા કરતાં એ વિલાકત કુટુંબ પસંદ કરે છે.

* છૂટાછેડા અને આપણો ખ્યાલ ખોટો છે. માત્ર જેજ ટકા Divorce લે છે. લગ્ન માટેની જામર પુરુષ માટે ૨૪-૨૫ અને સ્ત્રી માટે ૨૨ છે. આ દેશમાં બહુ orphan નથી અને પોતાને ચાર વરસમાં સંતાન ન થાય તો આવાં યુગલ orphan ને દત્તક પુત્ર લે છે. દત્તક માટે ભોગોને બે વરસ સુધી રાહ લેવી પડે છે.

* માનસિક ગિભારી ધણા મોટા પ્રમાણમાં છે.

૧. * પ્રસૂતિ મોટે ભાગે હોસ્પિટલમાં જ કરાય છે અને બાળમૃત્યુનું પ્રમાણ એટલું જૂનું છે કે, mortality સહજ ઓછું છે. પાંચ દિવસમાં નસીંગ હોમમાંથી ઘેર આવી જાય છે. આ ગિભાર પડે અને બાપ નોકરી કરતો હોય તો એ દિવસો દરમિયાન બાળકોને રાખવા બહેર અને ખાનગી સરકારો છે.

* આમુખ્ય લાંબું હોવાના કારણે જૂદીની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. એમને old age pension મળે છે અથવા લિકેટેમેનની કે એવી નોકરીઓ મળે છે, એમની સરકારોએ જૂદી માટેની હોટલો જૂદી રચાવવાનું શરૂ કર્યું છે.

* અહીંની વિધાનસભાઓમાં સ્ત્રીઓ બહુ ઓછી છે. ભારત કરતાં ઓછી ઓછી.

એ પછી ચકુદી, ડેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ દેવળોના પ્રતિનિધિઓએ અમેરિકન-ધર્મો વિશે

વાત કરી, બધા મળીને ૨૩૫ ધર્મો હોવા જતાં ચકુદી, પ્રોટેસ્ટન્ટ અને ડેથોલિક ત્રણ મુખ્ય ધર્મો છે. જેની સંખ્યા ૫૦,૦૦૧,૫૦ પ્રોટેસ્ટન્ટ અને લગભગ એટલા જ ડેથોલિક છે. ડેથોલિકો ૧૩૦૦૦ સિસ્ટર્સ-રચાઓ ચલાવે છે પણ પશ્ચિમ યુરોપના ધર્મની, ક્રાસ કે ઇટાલીની જેમ ડેથોલિકો અહીં રાજકીય પક્ષોમાં રસ લેતા નથી. ડેથોલિક પ્રોટેસ્ટન્ટને કે પ્રોટેસ્ટન્ટ ડેથોલિકને મત આપતા હોય છે. પણ ત્યારે મેં ડેથોલિક કાંધરને પૂછ્યું કે, પશ્ચિમ યુરોપમાં ડેથોલિક ચર્ચ રાજકારણમાં ભાગ લે છે, એને તમે બ્યાનખી લેખો છો ? તમે એમના પર તમારી અસર પાડવાનું કેમ કરતા નથી ? ત્યારે સવાલનો જવાબ ગોળ ગોળ મળ્યો.

* આવ લગ્નની બાબતમાં એક ખીજા ધર્મવાળાને પરબ્ધવાથી સવાસો ઊભા થાય છે અને પતિપત્ની વચ્ચે gap જન્મે છે.

* ચકુદી ધર્મ માનવીના પ્રભુ સાથેના સંબંધ ઉપરાંત સામાજિક સ્થિતિ કેવી હોવી જોઈએ, એના વિષે દેવળોમાં પ્રચાર કરે છે, તેઓ આમાં સરમુખત્યારશાહી સામે ખુલ્લો પ્રચાર કરે છે.

* * *

જમીને બપોરે State Department ની અમારી USAID ની ઓફીસે ગયા. ત્યાં મળ્યો પડી—

મિસિસ વેબે અમને બધી સમજાવ્યાં એપી-કોઓરોઇસ દ્વારા, કાઉન્સિલ અને ચાર્ટરથી આપી. Communication ના છેલ્લા સાધનોના ઉપયોગ કરવાથી કામ કેટલું સહેલું બને છે તેના બરાબર ખ્યાલ આપ્યો. દા. ત. એક તુર્કિ અમેરિકા વિષે કેવી કહપના કરે છે, તેનું એક કાઉન્સિલ જતાવ્યું અહીં હોટલમાં Hotdog નામની વાનગી મળે છે. તેનું ચિત્ર જતાવ્યું. માથા ઉપર એક ક્રીસ જતાવી એમાં ફૂતરો જતાવ્યો. આ બધી વખતે મને લાગ્યું કે, આપણી

રફસમાં projector કરતાં પણ epidio-
scope લેવા માટે વધારે પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

* * *

સાગરના માર્ગેટમાં ક્વી-મન પડી. અહીંનું
ખાનર એટલે habitation. અહીંના રસ્તાઓ
એટલે રોાટ્સ. વધુ અને પગે ચાલનારાઓએ.
અહીંની બસમાં ફાયવર વધુ કામ કરે છે. કંડ-
કટર નથી રાખતા. તમે Tokon નાખો એટલે
બેસી શકો. અને બસ બદલવાની હોય તો તમને
'એન્ડ'નો પાસ મળે.

તા. ૩૧-૮-૬૨

સવારથી જ હોટલ બદલવાની ચિંતામાં
હતા. પણ મૂળ હોટેલમાં જગ્યા ન થઈ એટલે
નાવ વાગે સેન્ટરમાં ગયા. આજે Race
problem પર શ્રી અને સ્ટ વિલ્સનનું પ્રવ-
ચન હતું. તેઓ પોતે નીમો છે—અમેરિકાના
વિશાળ વિકસિત ક્ષણ પરનો આ ક્ષણ રાધ
છે—જે હજુ મિટાવી શકાયો નથી. હજુપ દસિ-
ધુમાં નીમોના Segregation ના સવાલો
છે. નીમો એ અમેરિકાની સૌથી મોટી લઘુમતી
છે. ૧૬૨૦ માં માત્ર વીસ નીમો અમેરિકામાં
આવેલા. આજે લાખો છે. એમના પર જે જુદો
શુભ. પરિણામે એમની લાખા, કપડાં, ખીમ
સંબંધો બધુંજ ગ્રામ્ય અને માત્ર શુભા
બની બધા. પરંતુ લાખી લડતો લડવાં બાદ આજે
હવે તેઓ શુભામ નથી. નીમોમાં જે તાકાત
છે, જે શક્તિ છે, એનાં પરિણામે, આજે
લગભગ બધા જ ક્ષેત્રોમાં એ લોકો તાકાત બતાવી
રહ્યા છે. હોટલો, ઓફીસો કલ્પો, બધે જ એ
લોકો છે. કપડાં અને બાધામાં તો એ લોકો
અમેરિકાને જોડે બેસેવરી કરી રહ્યા છે માત્ર
પુરુષો જ નહિ, સ્ત્રીઓ પણ National
Association for Advancement of
coloured people જે NAACP ના
નામે ઓળખાય છે, તે બંધાના દક્ષી માટે જમૂએ
છે. ૨૦૦,૦૦૦ તો કોલેજોમાં જતા યવા છે અને
આજે જમૂ કોલેજમાં ચૂંટાઈને બધા છે.

શે શ્રી વિલ્સનને પૂછ્યું કે, આફ્રિકન દેશો
બ્યારે સંપૂર્ણ મુક્ત થશે અને ઓછોગિટ રીતે
વિકસશે, ત્યારે આ ક્ષણ પ્રગ્ન ખૂબ આમળ
વધશે—એવો મોસ લોકોના મનમાં જોડો જોડો
લય છે, એમ તમને લાગે છે ખરું?—ત્યારે
એમણે 'હા' કહી.

૦ ખુદ અમારી જોડે સંબંધમાં નીમો
વિદ્યાર્થીઓ આફ્રિકન દેશોમાંથી આવ્યા છે—
આ લોકોની તાકાત અને શુદ્ધિ જોઈને મને
તો અનેકવાર એમ થાય છે કે, આફ્રિકા
બ્યારે મુક્ત બનશે અને એની ધરતીના પેટા-
ળની સમૃદ્ધિ વિકસશે ત્યારે જગતરદના પક્ષે
આફ્રી—ભારત પણ પાછળ રહી જશે. સગીન,
રમનગમન, એમ તો એ લોકો આજે પણ બધી
ગોખરે છે.

૧-૯-૬૨

આજે સવારે અમે કાઉન્ટરથી થોડા માર્કેસ
દૂર જ્યોર્જ વોશીંગ્ટનના ઘર Mount Ver-
non પર ગયા હતા—ગસમાં. બસને ફાયવર
અહીં ચાલુ બેસે લાઉડસ્પીકર પર આખા રસ્તે
બધી વિમતો આપે—

રસ્તામાં સિંકનું લાંબ મેગેરિયલ જોયું.
જેના મકાનની કિંમત ૨૫ લાખ ડોલર છે અને
જેની સંદે પ્રતિમા ૧૯ ફીટ જાંબી છે, તેની
કિંમત ૮૮,૪૦૦ ડોલર છે. ત્યાં જે Murals
છે એકની નીમે એનું પ્રવચન છે. આ રહી
એમાંની રાજતી લીટી—

“It may seem strange that
any man should have to ask a
Just God's assistance in win-
ning his bread from the sweat
of other men's faces.”

એ પછી રસ્તામાં memorial to
unknown soldier જોયું. જ્યાં દળરો
ખાંભીઓ જે શુદ્ધોના ભોગની યાદ આપતી પડી
છે. વચ્ચે અમેરિકન ઝંડાને રાપતા અમેરિકન
સૈનિકનું લાંબ સિંધ પણ જોયું. બનામી

સેનિકની સ્મૃતિ જોઈને મેઘાણી...વાદ આવ્યા-
 "કાઈનો લાડકવાલો..."

૩-૯-૬૨

આજે Labour-day એટલે પ્રયુખ
 કેનેડી પણ Island પર કુદબ સાથે નીકળી
 પડેલા અને શ્રીમતી કેનેડી ઇટલીથી જલ્દી
 આવેલા માટે જ પાછા ફર્યા. મૂડીવાદી મનાતા
 દેશમાં Labour-day હું એટલું મહત્વ છે
 એટલું આપણા 'સમાજવાદી' દેશમાં નથી.

૪-૯-૬૨

'સાને હું' ફી હતો અને મને ખીમ ચિત્રો
 જોડે Window shopping માં પગ તોડ-
 વાનો કંટાળો આવ્યો છે. એટલે હું જુદા-
 જોપમાં ગયો-પિકાસોના બે ચિત્રો લેવાના હતા-
 હતા, તે લીધા, સાથે સાથે આક્રીડન સંગીત
 Jazz, જે હવે અમેરિકન ગણાવાય છે, તેના
 વિખ્યાત Blues નું પુસ્તક લીધું. એના ચિત્રો
 અદ્ભુત છે. એ પછી ૧-૨૫ ના રોમાં ૧૯૬૧
 નું Prize-winning ચિત્ર જોયું-આ
 રૂપેનીય ચિત્રને Cannes film festival
 માં Grandprix ખંનામ મળ્યું છે. આ ચિત્ર
 એન અને ક્રાંસમાં પ્રતિબંધ નીચે છે. પ્રતિકો-
 માનવીની ભૂખ અને સ્ત્રી-એ આ ચિત્રને આત્મા
 છે. કરાજ સંગીત વગરનું આ ચિત્ર અદ્ભુત
 હતું. વીરીડિનિયા આ ચિત્રનું અને તેની
 હીરોઈનનું નામ છે. જીવનથી કંટાળી એ
 દેવળમાં નન-સાધવી બનવાની હતી. અચાનક
 એના કાકાજનો પત્ર આવ્યો થેર જવા. દેવળની
 વહી ધર્મશરૂના આમદથી એ કાકાજને ત્યાં ગઈ.
 વીરીડિનિયાના આ કાકાજની ભૂખ જગતી અને
 છેવટે એક રાતે ઠીઠીમાં દવા નાખી તેને બેભાન
 બનાવી પોતાની વાસના પૂરી કરી. ખીજે દિવસે
 સવારે એના કાકાએ વીરીડિનિયાને આ વાત
 કહી એટલે એ ત્યાંથી આઘી નીકળી.
 અરધે જ એને પોલીસે ખબર આપ્યા કે એના
 કાકાએ આપઘાત કર્યો છે - અને આપઘાત

સેનાથી ૧-ચિત્રમાં કાકાના ઘરનીનોકરની છોકરી
 જોનાથી કૂદતી હતી, તેવી એક દોરીનો ઉપયોગ
 થયું માટે, ચલો, હતો. One's! play can
 cause death to other - વીરીડિનિયાએ
 હવે જીવનનો રાહ જાદસવાનું નક્કી કર્યું, એણે
 આ ઘરનો ઉપયોગ લિખારીઓને માટે Shelter
 home માં કરવાનું નક્કી કર્યું. તે પછી એના
 કાકાનો દીકરો, એના મિત્ર, જોડે આવ્યો - આ
 છોકરાની આખ પછુ બાપની મારફત જ-વીરીડિ-
 નિયા પર ફરી... અને એક દિવસ આ 'શેલ્ટર
 હોમના લિખારીઓમાના બે જણે સાથે મળી
 પેલા છોકરાને બાધી વીરીડિનિયાને ચૂમી, પણ
 છોકરાએ ખીમ લિખારીને પેસાની લાલચ આપી
 વીરીડિનિયા પર અત્યાચાર કરનાર લિખા-
 રીને ત્યાંને ત્યાં જ મારી નાંખાવ્યો.

જસ, ચિત્રને એટ આવ્યો. કાકાની
 લાગણી પાપવા જતા વાસનાનો ભોગ બની,
 કાકાએ આપઘાત કર્યો-લિખારીઓનો સેવા કરવા
 જતા એમની વાસનાનો ભોગ બની. લિખારીનું
 ખૂન થયું, બંને વખતે એને ચૂમનારા મર્યા અને
 બેભાન અવસ્થામાં જ ચૂમી શકેલા અદ્ભુત,
 વાસના, ધર્મ, પવિત્રતાની આવી વાતો.

૫-૯-૬૨

અમેરિકાના મજદૂરના વેતનની ગુણવર્તી
 કલાકદીઠી થાય છે. આઠ દિવસે ચૂકવાય છે. આપણે
 રોજગારી ગણીએ છીએ. કલાકના બે રોજ-
 એટલે દસ રૂપિયા તો maddam wages
 છે. છેલ્લા પંદર વરસમાં એની ચોકળી નેટ
 આવક લગભગ ૫૦ ટકા વધી છે.

બપોરે અહીંના આખા દેસના પાસધરથ
 મજદૂર મહાજનના મહાનમાં ગયાં. એનું નામ - છે
 AFL + CIO - એમની ઓફીસમાં જ ૬૦૦
 માણસો કામ કરે છે એમને પોતાના રેસિડેન્ટનું
 રકૂડિયો છે. ૧૦,૦૦૦ યુનિયનમાં જોડાયેલા છે.
 એમી કુલ સભ્ય સંખ્યામાં એક ટકેડા પાત્રીશ
 લાખ છે. આવા મોટા મહાજનો તો ધણાં

રાષ્ટ્રવ્યાપી યુનિયનોનાં છે. એ લોકો રાજ-
કીય પદોને જોડાયેલા નથી. પણ એમનું
Political Dept છે. ચૂંટણી આવતાં
પહેલાં એ લોકો સંસદના સભ્યોના મળદૂર-
તરફ કામદા પરની voting ની પુસ્તિકા જાહેર
પાડે છે. મજૂર તરફી મત આપ્યો હોય તો R
લખે મજૂર વિરોધી આપ્યો હોય તો W
જોરંગ લખે અને એના ઉપરથી પોતાનો
ફરમન કે મિત્ર નક્કી કરે. કેનેડીએ બધાજ
મજૂર તરફી ખીસોને ટેકા આપેલા; એના હરીફ
નિકસને હપ ટકા મજૂર તરફી ખીસોની વિરુદ્ધ
મત આપ્યો એટલે મજૂર મંડળેએ કેનેડીને
ટેકા આપ્યો. એટલું જ નહીં પણ એની ચૂંટણી
મોટે રીતે લાંબા ડોસર ખર્ચો તોય આખીય
પ્રજ્ઞતિમાં આદર્શવાદ કેટલો છે તે તો યુનિયનો
સાથે રહીશું ત્યારે ખબર પડશે.

આજે સવારે અમે આખો દિવસ
Health Education and welfare
Dept. માં ગયા હતા. બ્યાં Social
Security અને ખીજી સહાય અંગે માહિતી
અપાઈ - અમેરિકામાં આશુખ લગ્નધુ હોવાથી
એમનો old age persons નો સવાલ કઠીન
બનવા લાગ્યો છે. માત્ર આર્થિક જ નહિ પણ
માનસિક દુર્લભ પણ એમની જુદી હોય છે. એ
ઉપરાંત અંધ - ત્વચ્છ બાળકો, કુંવારી માતા-
ઓનાં સંતાનો - આ બધા સવાલો છે. આખી
દુનિયામાં માત્ર અહીં જ બહેરા મૂંગાઓના
શિક્ષાને તાલીમ આપવાની તાલીમ-પ્રથા છે.

૭-૬-૬૨

કોઈપણ મજૂર બેકાર થાય તે એને ૭
માસ મુધી બેકારી લાધું મળે છે - આ ભથ્થાના
નાણાં માલિકા પાસેથી કરશે મધ્યસ્થ સરકાર
ઉધરાવે છે - મૂઢીવાદી સરકાર ને કરે છે તે
વારતની સમાજવાદી સરકાર કરે છે!

આ ઉપરાંત દરેક કારખાતાના મજૂરને તાલીમ
માટે એમનો apprentice programme

હોય છે. કડીયો, મુથાર, રસ્તાનાં મજૂરો - એમ
દરેક ધંધાના કારીગરો માટે અહીં Standard
course છે - કારખાતાઓમાં Apprentice-
ship joint council હોય છે, જેમાં માલિક-
મજૂરોના સરખા પ્રતિનિધિઓ, હોય છે.
Standard અભ્યાસક્રમવાળાને ૫ પ્રમાણપત્ર
મળે છે.

આનું મહત્વ આબજાલ પહોં વધવાં લાગ્યું
છે. કારણ કે અમેરિકામાં અત્યારે ૪૫ થી ૫૦
લાખ એકરો છે, આના માટે સેનેટે Retra-
ining ખીલ પસાર કર્યું છે. જે વિસ્તારમાં
બેકારી વધુ હશે, ત્યાં પર અવાગિયાં માટે
એલાવ-સ સાથેની નવા ઉદ્યોગની તાલીમ
અપાશે. મોટા બાગની બેકારી અહીં Auto-
mation ના કાળે છે - ખાસ કરીને કાલ-
સાની ખાણોના વિસ્તારમાં હવે આ ખાણિયા-
ઓને ખીલ ઉઘોચા માટેની જરૂરી તાલીમ
એલાવ-સ સાથે આપશે. નવા ઉદ્યોગો માટે
ઉદ્યોગપતિઓને લાભ આપશે.

૧૧-૬-૬૨

આજે અખરે મુકામ પર પહોંચ્યો. સવા-
રના દસ વાગ્યે ઘોશિંચતનથી પ્રોઈનમાં નીકળી
સાડા અગિયારે બોસ્ટન આવી પ્રહોંચ્યો. દિવસ
હતો એટલે જોયે ગગનમાથી અમેરિકાનું દર્શન
કર્યું - વિશાટ દેશ, ઝોછી વસ્તી, મોટા બરફીના
બોસલા જેવા સરખા ખેતરો, વળી બોસ્ટન જતા
દરિયાને ઓળંગવાનું અને કાઢે કાઢે જવાનું
આવે એટલે એટલી જોયાર્થે એથી ટાણે જાણે
નકશા પર ખીછીથી દોરેલા હોય એવા લાગે.
મોટી સ્ટીમરો જતી હોય તે દેખાય-આપી, નાનાં
વહાણુ કે સ્ટીમર તે પાછીમા પડેલા સફેદ કચરા
જેવાં લાગે. વચ્ચે ઝપાટાળખ પસાર થતા વાદળો
પ્રોઈનને અડીને બન-તો કડીક પ્રોઈનની નીચે
ખૂળ વાદળે જ હોય. ઉપર આકાશ, નીચે ધરતી
નહિ - પણ નીચે વાદળ -

આને બપોરે હારવડ' યુનિ. ના ચાર્મ આમને લઈ ગયા. આપણે જેને યુનિ. કેમ્પસ કહીએ છીએ, તેને આ લોકો એટલે માત્ર હારવડ'વાળા ચાર્ડ કહે છે. પેદલ ફરતા ફરતા લગલગ એ ક્લાક થયા. દસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ-એક ડોલેજ અને દસ રૂલ. (અહીં Post graduate માટે રૂલ છે અને Jr graduate માટે ડોલેજ છે) દસ લાખ પુસ્તકોની લાયબ્રેરી-કેમીસ્ટ્રી-ફીઝિક્સ Acoustics અને એવી અનેક શાખાઓ, મ્યુઝીયમ-વગેરે. સંખ્યાબંધ મકાનો. બહારથી બધા મકાનો જૂની ટળના, અંદરથી અઘનન, અમેરિકાની આ જૂનામા જૂની યુનિ. લગભગ ૩૦૦ વરસ ઉપર થયાં. મ્યુઝીયમમાં મળ પડે એવું પ્રદર્શન છે-Glass-flowered. એક ફૂલ જે પોતાની ખાસ કળાથી અનેક જાતનાં ફૂલ-એના પાન, એના મૂળ એની અંદરના ભાગો બધું જ એ જ રંગમાં એ જ શાઈડમાં બનાવ્યું છે. દુનિયામાં આવા આબેહુબ Glass-flowered ક્યાય નથી. કદખનામાં ન આવે એવું ઝીણું કામ છે. જેવા પછી પણ મન માને નહિ કે આ કામના છે !

૧૬-૯-૬૨

આને બધાને રજા હતી પણ ગિયારા મંજૂર કાર્યકરો કામે લાગ્યા. દત્તા. આને અમારો એક વિષય શરૂ થયો-Public speaking and parliamentary method. એટલું નામના એક શિક્ષકે શરૂ કર્યું-પણ મળતું હતું-૯-૩૦ થી ૧૨ સુધી બાઈન-અડી ટેપરેકોડનો એટલા બધા ઉપયોગ થાય છે કે અમારા ક્લાસમાંના એક જગ્યાની વિદ્યાર્થી પાસે પણ એક નાનકડું ટેપ રેકર્ડ મશીન છે, જે એમણે આ પીરીઅમાં વાપરી બધું જ ટેપરેકોડ કરી લીધું.

૧૬-૯-૬૨

અહીં ક્રિસ્ટ ડોર્ડ રમતું જ નથી. ફૂટબોલ અને બેજ ગોલ રમે. પણ ફૂટબોલ આપણી

ટળનો નહીં પણ માથે ટાપ. જેવું. પહેરી બે પાટીઓએ ફૂટબોલ લઈ જવાનો - લઈ જનારને અટકાવવાનો. એવો કંઈક ખેલ જમાવે. બે પક્ષોમાં બળે જાય હોય, જે વારાફરતી મેદાનમાં આવે-જમીને પછી રેડિયમમાં ગયો-૩૫૦૦૦ ની માનવમેદની જમી હતી. બે પક્ષોનાં નામે હતા-Boston patriots અને Huston Oilers. રમતનું વાતાવરણ વધારે તો એટલા માટે જમતું કે બંને પક્ષોના ખેલ, મટનો, બધું બહાર વેચાતું હોય; અને પ્રેક્ષકો એ લઈને જાય. બે પક્ષોનાં ખેલાડીઓના મનમાં શહેરના અને આજુબાજુની શાળાઓનાં બે-ડો-લાલ-શૂરા-કેસરી એવા જાતજાતના પોષાકમાં બે-ડ પાટીઓ-રેડિયમની બહાર કતારોમાં બેભેલી હોય, જે વારાફરતી અંદર જઈ ખેલાડીઓના માનમાં બે-ડ વગાડી બહાર આવે; રામન ટ્યુંડું રેડિયમ અને ૩૫૦૦૦ ના ક્ષેત્રના ઉદ્ગારોએ સાંજ સુધી અમને કશું કરવાનું ન લીધું.

રાતે ફરવા ગયો. રવિવાર અને કલબો-નાઈટ કલબો-જાર. બધે જ નાચગાન, ધોધાટ. ફૂ Affair નામનું નાટક જેવા ગયો. ગળજ્યું સુંદર હતું. અલખત સુપ થિયેટરનું હતું. અને મોટા લાગના, અભિનેતાઓ થયા પ્રખ્યાત અને Royal Academy of Dramatics London ના મેડસીસ્ટ હતા. એની કથા શિક્ષણસંસ્થામાંના સ્વાતંત્ર્ય અંગેની હતી. ઓક્સફર્ડ અને હારવડ' જેવી સંસ્થાઓ પર કટાક્ષ હતો. હારવડ' નામના જુવાનને છતરપિંડી કરવાના શ્રુતા માટે યુનિ.નું મોડ' કાઢી મૂકે છે. આ જુવાન મગજનો ફાટલો પણ પ્રામાણિક હતો. એની પત્ની મુર્ફસ જમના વજાલની સલાહ લે છે. વજાલ પહેલાં ના પાડે છે. પણ પછી યુનિ. માં ખીજા ફેલોની પાસેથી સત્ય જાણવા મળે છે. ધીમે ધીમે એક પછી એક સંખ્યને સમજાવી બહુમતિ કરીને કેસની ફેરતપાસ કરે છે. અને યુનિ. ના માસ્ટર (વાઇસ

આમસહર) ની કોર્ટ'એસે' છે. ત્યારે એવું બહાર
આવે છે કે, જેની પાસે આ હારવડ પેપર
લાખતો હતો, તે પ્રોટેસ્ટરને હારવડના રાજકીય
વિચારે યત્ન ન હતા એટલે એણે જ આવું
ખાટું તરફત ઊભું કરી એને કહ્યો હતા.

૧૯-૮-૬૨

સોમ-મંગળ એટલે તો સવારના સાઝ-
કાઝથી સંજ સુધીનો સમય લાજવામાં જ ગય,
એટલે બહાર જવું લગભગ અશક્ય છે. પણ
આજે હું અહીંના એક પ્રોટેસ્ટન્ટ ચુની, રીઅર્સ
ખુરોમાં ગયો હતો. જે ધારણ કે એ સુધારાની
સરચા હશે. પણ હકીકતમાં સ્વતંત્ર સંસ્થા
નીકળી. એને લોકો સંબંધથી નહાં છે. એને
આ વરસને Improving our Neigh-
bourhood નો અહેવાલ નેશનલ રીસર્ચ ઓર-
ગેનાઇઝેશને બ્રેજ બાણ્યો છે. ત્યાં બાણ્યવાનું
મંત્ર્યુજીએ પ્રોટેસ્ટન્ટ સુધારાના વહીવટ પર સાર્વકભો-
રટાઈલ પાક્ષિક બહાર પાડે છે. એના અંગે
પણ જે વરસના લાખ્યો, ખૂબ માહિતી છે. અહીં
સુધારામાં માત્ર નવ જ સભ્યો છે. દસમાં મેયર.
પણ આખા શહેરમાંથી ચૂંટાય, કોર્ટ, વોર્ડ નહિ.
મેયર પણ આખા શહેરમાંથી લગભગ સીધી
ચૂંટણીથી, ચૂંટાય. અહીં સચા મેયર પાસે જ.
બીજા સભ્યો કશું તકનું, રજા ન કરી શકે. બધી
વાતો ઊભા કરવાનો અધિકાર મેયરને જ. બીજા
સભ્યો પ્રોટેસ્ટન્ટ રકમ વધારી ન શકે, ઘટાડી શકે.
અને પ્રોટેસ્ટન્ટ સહાયતિથી વધારે, તો મેયર Veto
કરી શકે. એ પછી બચાવે City council મા
મથો ત્યારે ત્યાંના 'હાઉસ'ના મુખ્ય માણસ-એ

બધા પ્રેસિડેન્ટ રાખે, એને City mes-
senger કહે છે. એણે અને કશું, "તમારી પ્રથા
સારી છે. પહેલા અમારે પણ વોર્ડ હતા. સભ્યો
પચીસ હતા. એટલે લોકોના સવાલો રજૂ થતા.
હવે તો આમાં કોઈ કોઈને જવાબદાર જ નહિ."

૨૦-૮-૬૨

વચમાં મંગળવારે ચૂંટણી થઈ. સેનેટની
ચૂંટણી નવેમ્બરમાં છે. તે પહેલાં આ, અહીં
જેને primary election કહે છે, તે થયું.
એટલે કે અહીંના જે મુખ્ય પક્ષો ડેમોક્રેટ અને
રીપબ્લીકનની આંતરિક ચૂંટણી, ડેમોક્રેટ અને
રીપબ્લીકન બંનેના જે માણસો સેનેટમાં જવા
માંગતા હતા. સીટ એક જ છે. એ બેમાંથી માણ
બધ, એ મીટ લોકો પસંદગી કરે. તમે મત
આપવા બધ એટલે તમારે તમારે પક્ષ કહેવો
પડે. એ પછી તમે ડેમોક્રેટિક હો તો તમને
ડેમોક્રેટના જે ઉમેદવારોનું ઠાડ મળે. તમારે એક
પસંદ કરવાનો. અહીંની ચૂંટણીમાં આખા હેલ્ડ
ખ્યાન ખેચાણું હતું. કારણ પ્રેસિડેન્ટ કેનેડીનો
નાનો લાર્ક ટેડી કેનેડી ઊભો હતો. એની
સામે બીજો કાર્ગર ચેકમોરેક હતો. પણ ટેડી
કેનેડી જીતી ગયો. સમજૂ વર્ગને આ નથી
ગમ્યું. કારણ એણે કોઈ કામ બાજુ સુધી નથી
કયું પણ કેનેડીના લાર્કને નામે મતો મળ્યા.
હવે આ કેનેડી અને રીપબ્લીકન તરીકે ચૂંટા-
યેલા લોજ વચ્ચે અને ત્રીજા સ્વતંત્ર કુલસ
વચ્ચે હરીફાઈ થશે. તે સાચી ચૂંટણી. જે
દરેક પક્ષનો એક જ ઉમેદવાર હોય તો આવી
પ્રાથમિક ચૂંટણી ન થાય. સ્વતંત્ર ઉમેદવારને
તો ચિંતા જ નહિ.

‘પરિમલ’ કૃત “રિમઝિમ” નો પરિમલ | રામપ્રસાદ બક્ષી

ભાર્ગવ-શ્રી ‘પરિમલ’નો પ્રથમ પરિચય આપનાર એક વિદ્વાન સાહિત્યનિપુણ મિત્રે એમને નોંધાવેલ અને આસારપદ કવિ તરીકે વર્ણવ્યા હતા. આ સમ્રાટ ‘રિમઝિમ’ વાચીને એની ખાતરી થાય છે. વિરોધ કરીને ગઝલના વ્યેમમાં ભાર્ગવ પરિમલ માત્ર નોંધાવેલ નથી, મધ્યાહન તરફ આવી પહોંચતા જણાય છે.

‘રિમઝિમ’માં ‘અમન’, ‘મનન’, ‘વતન’ અને ‘ગુજન’ એવા ચાર વિભાગો છે. તેમાંથી ‘અમન’ માં ૪૨ ગઝલો છે, ‘મનન’ માં એ શૈલીનાં ૪૬ મુકતમો છે, ‘વતન’ માં ચીને કરેલા, ભારત પરના આક્રમણે પ્રકટાવેલી દેશ ભક્તિની અને રજોત્સાહની માત્ર ૬ કૃતિઓ છે, અને ‘ગુજન’માં માત્રામેળ છંદની, ગરબા અને રાસ વર્ગની, ૩૬ કૃતિઓ છે.

શ્રી. ‘પરિમલ’ પોતાના સંવેદનોને કાવ્ય રૂપે વહાવવા માટે માત્રામેળ રચનાઓ પસંદ કરે છે-આ સમ્રાટમાં તો સંસ્કૃતના અક્ષરમેળ પૂતોના (૧૫ બંધ રચનાઓનો) અભાવ છે અને માત્રામેળ રચનાઓમાં પણ એમનો પક્ષપાત ગઝલ તરફ વધારે હોય એવું, માત્ર સંખ્યા જ નહિ પણ મિદિ, દશવિ છે. ‘ગઝલ’ની અને ગરબાના સંદર્ભે સિદ્ધિ સિલ્સિલ છે. ગઝલોમાં ને ગઝલપરંપરાનાં પ્રતીકો ચોખ્ખા છે, તેનાથી ગરબાના સંદર્ભે પ્રતીકો પણ જુદાં છે.

ગરબા-રાસ પ્રકારની કવિતાનાં કરતા ગઝલમાં ભાર્ગવ પરિમલ વિશેષ સિદ્ધિ પામ્યા જણાય છે એવું કારણ શોધવાની કે કલ્પવાની ખાસ જરૂર નથી. પણ એ વિશે વિચાર કરતા મારો એ તર્ક થાય છે, કે એમનો ગઝલશોખ,

ભેદ અને એ શૈલીની ગુજરાતી-ગઝલોનો પ્રભાવ એમણે ઝીલ્યો હોય એમાંથી પ્રકટ થો અને વિકસ્યો હોય; અને આપણે લા. કવિસન્મેલને અને મુશાવરાઓ એમ એ પ્રકારની કાવ્યપદન-સભાઓ યોજાયા છે, તેમાંથી મુશાવરાએ, મુશાવરામાં જામતી રાત્રી અને મસ્તીએ, ભાર્ગવ પરિમલને આકર્ષ્યાં હોય.

અને એમ પણ હોય કે એક જ વિચારને અથવા ભાવને અનેક પદ્ધતિઓમાં ધૂંટેલી ગરબાસસ જેવી રચનાઓ કરતા શબ્દે શબ્દે જુદા વિચાર અથવા ભાવમાં સરખી જવાની ગઝલમાં ને છૂટ છે તે ભાર્ગવ પરિમલને અનુકૂળ થતી હોય.

આનો અર્થ એ નથી કે ગઝલની રચના અન્ય ગીતોની રચનાના પ્રમાણમાં સહેલી છે. ગઝલ રચનામાં પ્રવૃત્ત થતો ગઝલકાર પર પરાગત બંધનોનો, સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર કરે છે, અને એ બંધનો એને વિચાર અથવા ભાવની અભિવ્યક્તિ માટે અને પદ્યમયવાણીની વ્યવસ્થા માટે, ગીતો કરતાં ઓછી મોકળાઈ આપે છે. કહીએ કહીએ એક જ ભાવને વળગી રહેવાની ફરજમાંથી મુક્તિ કરીને એક ભાવ કે વિચારમાં બીજામાં સરખી જવાની ને ગઝલની રીત છે તે ગઝલકારને અનુકૂળતા કરી આપતી જણાય, પણ પરી રીતે જોતા એમાં અનુકૂળતા કરતાં નિયત પણ વધારે છે. ગીત રચનાએ કવિ ને ભાવથી ને વિચારથી ને સંવેદનથી પ્રેરણો હોય, તેને જ વિસ્તારી વિકસાવી શકે છે; પણ પરંપરાને જાળવીને ચાલનારા ગઝલકારને, સિરે કહીએ કહીએ ભાવ-સંવેદન-વિચાર, બદલાવાની ફરજ

આની પડે છે. આટલું જ હોય તો જે બાળતમા
ગીતમાં છૂટે તે બાળતમા ; ગઝલમાં નિયંત્રણ,
અને જે બાળતમા ગઝલમાં છૂટે તે બાળતમા
ગીતમાં નિયંત્રણ, એમ બંને પ્રકારે સરવાળે
સરખી સગવડ - અગવડવાળાની રહે.
પણ ગઝલકાર, ગઝલની પુરાણી પરંપરાનો
સ્વીકાર કરવાની સાથે જ, એક અન્ય બાંધન
સ્વીકારી લે છે : એ છે રદીફ અને કાફિયાતુ
બાંધન. જે રદીફ અને કાફિયાનો સ્વીકાર ગઝલના
પ્રથમ શેરમાં-મતલામાં-કર્યો તેને અતિમ શેર
સુધી-મક્તા સુધી-નભાવવાની ગઝલકારની
પ્રતિજ્ઞા હોય છે, જવાબદારી હોય છે. આ
પ્રકારના કડીએ કડીએ આવના એક જ પ્રકારના
પ્રાસની યોજના આપણી પછરચનાઓમાં પણ
કવિને કેવી આકૃતિમાં ઉતારે છે એ મેં મારા
અગાઉ લખેલા એક લેખમાં ઉદાહરણો સાથે
દર્શાવ્યું છે. ગઝલમાં પ્રવૃત્ત થનારો ગઝલકાર તો
આવી એક નહીં, બે આકૃતિને નોતરે છે.
કારણ કે એને તો એના એ રદીફ દરેક શેરમાં
નળવવો પડે છે. તે ઉપરાંત આપણા પ્રાસના
જેવા પ્રાસથી મુક્ત કાફિયાની પણ યોજના
કરી પડે છે.

કવિતાના તત્ત્વના પ્રમાણ પરત્વે પણ
અન્ય પ્રકારની કાવ્યકૃતિઓ કરતાં ગઝલ/ઓછી
ઊતરે એવું કદાચ કયાક મનાવું હશે. આ બાળત
પણ વિચારવા જેવી છે. એ તો ખરું છે કે ગુજરાતી
કવિઓના કાવ્યસમૂહોને એક એક તો અન્ય પ્રકારની
કાવ્યકૃતિઓમાં કવિતાતત્ત્વની જે સમૃદ્ધિ જોવામાં
આવે છે, એ ગઝલોમાં-ગુજરાતી ગઝલોમાં
જોવામાં આવતી નથી. પણ આનું એક કારણ
એ પણ હોઈ શકે કે જે આપણા અગાઉ
પ્રશ્નરત કવિઓ છે, એમણે જેટલું અન્ય પ્રકારનું
પરિશીલન કર્યું છે તેટલું ગઝલનું કર્યું નથી.
અલબત્ત ગઝલ એટલે નારીનું અને નારી પ્રત્યેના
પ્રેમનું નિષ્પણ એ વિષયમર્યાદા-એ પ્રેમ ધરક
મબલ્લ અર્થાત્ સાસારિક પ્રેમથી ધરક હકીકી
અર્થાત્ પ્રભુવિષયક રતિ પર્યન્ત વિસ્તરતો હોવા

છતાં પણ પ્રેમરૂપ વિષયમર્યાદા- ગઝલકારના
ભાવનાવિહારના પ્રદેશને સંકુચિત કરતો હોય. પણ
એનો અર્થ એ થયો કે ગઝલની અને અન્ય પ્રકા-
રની કવિતાની સરખામણી અથવા તુલના કરીએ
ત્યારે ગઝલમાં સામાન્ય પદ્ધતિમાં આપણે જે
પ્રકારની કૃતિઓ-પ્રભુવિષયક જ-મુકવાં ભેદ એ.

ગઝલકાર પણ સાદી વાણીમાં વિચારના
અને ભાવનાના તેજસ્વી મોકિતકા અળકાવે છે એ
તો અન્યકે જીવું-શાયરીની ગઝલના અવધ્યાસીઓને
નળણી વાત છે. ભાઈ પરિમલની ગઝલોમાં પણ
એવા મોકિતકાનો અળકાર છે એ ઉદાહરણો
જોતા જણાયે.

ફેંકી દીધાં ભવરમાં હલેસાં મેં ત્યારથી
આ મારી નાંખને નૃતી ઠેલાવતી હવા” -“હવા”

આ શેર સાદા શબ્દોમાં સાદી વાત કહેતો
જણાય છે. પણ એમાં વિશેષ તત્ત્વ એ છે કે
અંધારે-ગીનવ પોતાના પુરુષાથે પાર જવાનું
અભિમાન તળે છે, પ્રભુ અથવા કુદરતીશક્તિની
યોજનામાં સહકાર આપે છે, ત્યારે એના સર્વ
શોભ શમી જાય છે. આજ બાળત નહીં મળશે ?
મુક્તકની તારા વિશ્વાસે હલેસાં ત્યત્યા છે જેણે
એ પંક્તિમાં છે. સાધારણ ગઝલમાં આ વાત
સાધારણ ગણી લઈ એ ત્યારે સ્મરણમાં રાખવું
પડે કે ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ પોતાના તત્ત્વ-
જ્ઞાનના નવનીત સમા શ્લોકોમાં આજ વાતનું
ગૌરવમુક્ત કથન આ પ્રમાણે કર્યું છે.

“મહેઞ્જાહમૌરસ્ય શાખતઃ કહથૌ
મવેતુ. વદા હા મહેઞ્જા મહેઞ્જા ॥”

“Scrap Book” Pt III p ૪૦૭,
જ્યારે પ્રભુની ઈચ્છા-વિશ્વત્ નિયમન
કરતી મહેઞ્જા-જે હોય તેને જ હું મારી ઈચ્છા
બનાવું ત્યારે મહેઞ્જાની (જીવનનીકાને) ડગમ-
ગાવતી જણાતી લહરીઓ શાન્ત થાય છે-
અર્થાત્ વિરોધ શમતા શોભ પણ શમે છે-એવું
ગોવર્ધનરામ કહે છે. અને એ જ વાત ભાઈ
પરિમલ એમની સાદી ગઝલ પંક્તિમાં કહે છે.

ભાષ પરિમલની સ્વયંબૂ કલ્પનાએ “દઈ
 નેવાયુ” નહિ ” એ ગણનામાં પડેલા જ શેરમાં
 ભાગ્યના પરિવર્તનને અને પ્રજાતાના સૂચના-ઉદ-
 યને બિજા પ્રતિબિંબ રૂપે મૂક્યા છે. આ કલ્પનામાં
 અન્ય કાઈ પુરોગામી બિંદુ સામરની પ્રેરણા દોય તો
 હું જાણતો નથી, પણ હું જોઈ શકું છું. એવી
 પર-પ્રેરણા વિના પણ આણું કલ્પનાસામ્ય
 પ્રાપ્ત અને નવીન કવિની કૃતિમાં આવી શકે
 છે. કારણ કે ભાષ પરિમલની આ કલ્પના
 કાલિદાસની, સાકુન્તલના, “વાલ્મેકીયેઽસ્તસિલ્લર-
 સોકો નિયમ્યત દ્વાતમવશાન્તરેવ” એ શ્લોકમાંની
 કલ્પના જેવી છે, એમાં ભાષ પરિમલના સાકુ-
 ન્તલના, શીકા અભ્યાસ અને મનનને જવાબદાર
 ગણવા સુધી જવાની જરૂર જણાતી નથી
 ‘મમન’ માના કેટલાક શેરોમાં સાદગી
 સાથેની ખૂબી છે, મુદ્દાચંમ ભાવની મનોહરતા છે.
 “કુસુમના મુખ ઉપર કાંચમ રસુ”
 ગગનથી કેટલું સરખાપણું છે”

— “આંગણું છે”
 ‘મહી’ કવિએ પોતાનો ગગન સાથે જે
 સાંપર્શ સંબંધ કરીએ છે, તે કુસુમ ઉપર પડતા
 પોતાના આસુઓ અને આકાશનાં આકળિંદુ-
 ઝોમાં રહેલો છે.

“મુજ શીક ખાઈ ગયો નહો,
 એને લોક કહે છે અમાસ છે”

— “સુવાસ છે”
 આ પંક્તિ વ્યંગ્ય અપદ્ધતિની અલંકાર-
 મુક્તિનું રમરથ કરાવે છે.

“આવ તું આવ હજી એ જ દલ છે શતો,
 એ જ છે આંદ મોઈ મૂલ મહી સંતારો”

— “કુળાવી બેઠો”
 અને રનેહસાગર તું તરી ગઈ અને તારો સોથી
 ને ને આસુઓ મહી નાવ કુળાવી બેઠો.

— “કુળાવી બેઠો”
 એ બે શેરોમાં મૂલ્યમાં સંતારો વાદ અને
 આસુમાં કુળાવાતી નાવ-એ બે વચનોમાં અતિ-
 શ્લેષકિત છે—exaggeration કે અત્યુક્તિ

નહિ, પણ ઉપમેયનું ઉપમાનમાં નિગરણ યવાધી
 નીપજો તે અતિશયોક્તિ.

“... નહી” એ અલંકારો આ શેર જગત-
 નીકાના કે રાષ્ટ્રનીકાના કલ્પધાર અથવા મુકાની
 બનેલા છતાં નીકાને ‘માથે’ કાઢે ન પડેલાડી
 શકતા, પરંતુ પ્રવાહના વેગમાં તથાતા નેતાઓ
 પ્રતિ એક સાદો પણ આકરો ઠટાકા રેક છે :-

કઈ નાવિકો જોઈ ‘પરિમલ’ વિચારતો
 કાઢે, એ જાણ છે ? કે લઈ જાય છે નહી ?”

1) પ્રશ્ન એ રચેલા આ જગતને જોઈને એના
 જ સર્વોદા સ્વર્ગમાં માનવીને શ્રદ્ધા ન રહે તો
 નવાઈ નહીં. તેથી જ પરિમલ કહે છે :-

“જ્યાન જન્મત તણું સુધીને
 ગગનભણી હું ખુદા જતો” તો,
 પરંતુ તારું જહાન જોઈ
 ફરી ગયો છે વિચાર રસ્તે”
 — “પરવરદિગાર રસ્તે”

“એ તો મળવા મળી” તો એ નજમમાંની
 આરંભની જ આ કહી કવિના મનમાં વ્યાપેલી
 ખિન્ન મૂક સાન્તતાનું પ્રકૃતિમાં વાચકના
 ચિત્તમાં પણ એ શાન્તતાનું સંક્રમણ કરે એવું,
 નિરપણું કયું છે, જેમાં પદપંક્તિનો મન્દ લય
 પણ સહાયક બને છે :-

“આજની રાત તણા હોઈ ઉપર ખામોશી
 આજની આદનીએ જગતે કશું સીધા છે;
 હોઈ સીધીને પેલા તારકજૂદે જાણે
 કોઈએ બોલવાને આજે કસમ સીધા છે”

અને જુઓ આ પંક્તિઓમાં પરખાતી
 પરિમલની ખુમારી.

“ભંવરવાસીઓને ફક્ત ઓળખું છું
 કિનારે રહીને મને ના પુકારો.

1) x x x x x
 પ્રિયે ! દઈ દુનિયાનું મુજથી વધુ છે
 જગત ચોકમાં જઈને પાલવ પ્રસારો !

આવી પડે છે. આટલું જ હોય તો જે બાળકમાં ગીતમાં - છૂટ-તે બાળકમાં ગજલમાં નિયંત્રણ અને જે બાળકમાં ગજલમાં છૂટ તે બાળકમાં ગીતમાં નિયંત્રણ, એમ બંને પ્રકારે સરવાળે સરખી સજવડ - અગવડવાળા બની રહે. પણ ગજલકાર, ગજલની પુરાણી પરંપરાનો સ્વીકાર કરવાની સાથે જ, એક અન્ય બંધન સ્વીકારી લે છે: એ છે રદીક અને કાફિયાનુ બંધન. જે રદીક અને કાફિયાનો સ્વીકાર ગજલના પ્રથમ શેરમાં-મતલામાં-કર્યો તેને અંતિમ શેર સુધી-મકતા સુધી-નબાવવાની ગજલકારની પ્રતિજ્ઞા હોય છે, જવાબદારી હોય છે. આ પ્રકારના કડીએ કડીએ આવના એક જ પ્રકારના પ્રાસની યોજના આપણી પદ્યરચનાઓમાં પણ કવિને ટેવી આપતમા ઉતારે છે એ મેં મારા અગાઉ લખેલા એક લેખમાં ઉદાહરણો સાથે દર્શાવ્યું છે. ગજલમાં પ્રવૃત્ત થનારો ગજલકાર તો આવી એક નહીં, બે આકતને નોતરે છે. કારણ કે એને તો એનો એ રદીક દરેક શેરમાં જળવડે પડે છે. તે ઉપરાંત આપણા પ્રાસના જેવા પ્રાસથી યુક્ત કાફિયાની પણ યોજના કરવી પડે છે.

કવિતાના તરવના પ્રમાણ પરત્વે પણ અન્ય પ્રકારની કાવ્યકૃતિઓ કરતાં ગજલ ઓછી ઊંચરે એવું કદાચ કપાક મનાવું હશે. આ બાળક પણ વિચારવા જેવી છે. એ તો ખરું છે કે ગુજરાતી કવિઓના કાવ્યસંગ્રહો બેઠો એ તો અન્ય પ્રકારની કાવ્યકૃતિઓમાં કવિતાતરવની જે સૃષ્ટિ બેવામાં આવે છે, એ ગજલોમાં-ગુજરાતી ગજલોમાં બેવામાં આવતી નથી પણ આતું એક કારણ એ પણ હોઈ શકે કે જે આપણા અગાળી પ્રસાર કવિઓ છે, એમણે જેટલું અન્ય પ્રકારનું પરિશીલન કર્યું છે તેટલું ગજલનું કર્યું નથી. અલબત્ત ગજલ એટલે નારીનું અને નારી પ્રત્યેના પ્રેમનું નિરૂપણ એ વિષયમર્યાદા-એ પ્રેમ ધરક મળતું અર્થાત સાસારિક પ્રેમથી ધરક હકીકી અર્થાત પ્રજીવિયક રતિ પર્યંત વિસ્તરતો હોય

છતાં પણ પ્રેમરૂપ વિષયમર્યાદા- ગજલકારના લાવનાવિહારના પ્રદેશને સંકુચિત કરતો હોય. પણ એનો અર્થ એ થયો કે ગજલની અને અન્ય પ્રકારની કવિતાની સરખામણી અથવા તુલના કરીએ ત્યારે ગજલનું સામાન્ય પદલામાં આપણે એજ પ્રકારની કૃતિઓ-પ્રણયકાવ્યો જ-મૂકવા બેઠો એ. ગજલકાર પણ સાદી વાણીમાં વિચારનાં અને લાવનાના તેજસ્વી મૌકિતકે અળકાવે છે એ તો અનેક બુદ્ધિ શાયરીની ગજલના અવધાસીઓને જાણીતી વાત છે. ભાઈ પરિમલની ગજલોમાં પણ એવા મૌકિતકોનો અળકાર છે એ ઉદાહરણો બેતા જણાશે.

ફેડાં દીધા ભંવરમાં હલેસા મેં ત્યારથી
આ મારી નાંખને નથી ઠાલાવતી હવા”-હવા

આ શેર સાદા લઘુદોષ સાદી વાત કહેતો જણાય છે. પણ એમાં વિશેષ તત્ત્વ એ છે કે ત્યારે-આંનવ પોતાના પુરુષાથે” પાર જવાનું અભિમાન તબો છે, પ્રજી અથવા કુદરતીશક્તિની યોજનામાં સહકાર આપે છે, ત્યારે એના સર્વ શોભ શમી જાય છે. આજ બાળક ‘નહીં મળશે’? મુક્તકની ‘તારા વિશ્વાસે હલેસાં વ્યભ્યા છે બેજો’ એ પદ્ધિમાં છે. સાધારણ ગજલમાં આ વાત સાધારણ ગણી લઈ એ ત્યારે રમરથમાં રાખવું ઘટે કે ગોવર્ધનરાય ત્રિપાઠીએ પોતાના તરવ-ચાનના નવનીત સંચા મ્લોકોમાં આજ વાતનું ગૌરવમુક્ત કથન આ પ્રમાણે કર્યું છે.

“મહેઘાળગૌરવ્ય શાન્ત લઘ્વો
મવેયુ. વદાવા મહેઘાળ મદિઘા ॥”
Scrap Book Pt III p 209.
ત્યારે પ્રજીની ઇચ્છા-વિશ્વનું નિયમન કરતી મહેઘાળ-જે હોય તેને જ કુ મારી ઇચ્છા બનાવું ત્યારે મહેઘાળની (જીવનનીકાને ડગમ-જાવની જણાતી) લઘ્વો શાન્ત થાય છે-અર્થાત વિરોધ શમતા શોભ પણ શમે છે-એવું ગોવર્ધનરાય કહે છે. અને એ જ વાત ભાઈ પરિમલ એમની સાદી ગજલ-પદ્ધિમાં કહે છે.

ભાષ પરિમલની સ્વયંભૂ કલ્પનાએ “દઈ
નેવાયુ” નહિ ” એ ગજલમાં મહેલા જ શેરમાં
લાગ્યના પરિવર્તનને અને પ્રલાતના-મૂર્ધના-ઉદ-
યને બિબ્રતિબિબ રૂપે મૂક્યાં છે. આ કલ્પનામાં
અન્ય ધાર્મ પુરોગામી છાંડુ શાયરની પ્રેરણા હોય તો
હું જાણતો નથી, પણ હું જોઈ શકું છું, એની
પર-પ્રેરણા વિના પણ આવું કલ્પનાસામ્ય
પ્રાચીન અને નવીન કવિની કૃતિમાં આવી શકે
છે. કારણ કે ભાષ પરિમલની આ કલ્પના
હાસિદાસની, શાકુન્તલના “વાલ્મેકીઉત્તરિચ્છર—
લોકો તિસ્મયત હસ્યદશાતરે” એ શ્લોકમાંની
કલ્પના જેવી છે, એમાં ભાષ પરિમલના શાકુ-
ન્તલના, શિશ અભ્યાસ અને મનનને જવાબદાર
ગણવા સુધી જવાની જરૂર જણાતી નથી.

‘અમન’ માના ટેટલાક શેરોમાં સાદબી
સાથેની ખૂબી છે, મુલાયમ બાવની મનોહરતા છે.

“કુસુમના મુખ ઉપર કાચમ રસુડ;

ગગનથી, ટેટલું સરખાપણું છે”

—“આંખો” છ”

મઢી કવિએ પોતાનો મગન સાથે જે
સાધર્મ્યસંબંધ કરાવ્યો છે, તે કુસુમ ઉપર પડતા
પોતાનાં આંસુઓ અને આકાશનાં ગરબળિંકુ-
ઓમાં રહેલો છે

“મુજ સોઠાં હાઈ ગયો નબે,

એને સોઠાં દહે છે અમાસ છે”

—“સુવાસ છે”

આ પદિત વ્યંગ્ય અપદ્રુતિની અલંકાર-
પુદ્ગિલું સ્મરણ હમણે છે.

“આવ તું આવ દહ એ જ દહે છે રાતો,
એ જ છે ચાંદ મોઈ મુલ મઢી સતાતો”

—“કુલાવી બેઠા”

અને સ્નેહાગાર તું તરી મઈ અને તારો સાથી
એ ને આંસુઓ મઢી નાવ કુલાવી બેઠો.

—“કુલાવી બેઠા”

એ જે મગમાં મૂલમાં મતાતો ચાંદ અને
આમમાં કુલાવાતી નાવ-એ જે વચનોમાં અતિ-
સંપોષિત છે—exaggeration કે. અત્યુક્તિ

વિશ્વાનન ; નવપ્રજ્ઞા-વૈજ્ઞાની ;

નહિ, પણ ઉપમેયનું ઉપમાનમાં નિગરણ ચવાધી
નીપળે, તે અતિશયોક્તિ.

“નહી” ગજલમાંનો આ શેર જગત-
નોકાના કે સજ્જનોકાના કલ્પધાર અથવા સુકાની
બનેલા છતાં નોકાને ધાર્યે કાંકે ન પહોંચાડી
શકતા, પરંતુ પ્રવાહના વેગમાં તથાતા નેતાઓ
પ્રતિ એક સોદા પણ આકરો કટાક્ષ ફેંકે છે :-

કઈ નાવિકો જોઈ ‘પરિમલ’ વિચારતો
કાંકે એ જાય છે ? કે કઈ જાય છે નહી ?”

‘પ્રેમુએ રચેલા આ જગતને જોઈને એના
જ સજ્જનોકા સ્વર્ગમાં માનવીને મઢા ન રહે તો
નવાઈ નહી’ તેથી જ પરિમલ કહે છે :-

પ્રથમ જગત તણું સુધીને
ગગનભણી હું ખુદા જતો’તો,
પરંતુ તારું જહાન જોઈ
ફરી ગયો છે વિચાર રમ્તે”
—“પરવરકિંગાર રમ્તે”

“એ તો મળવા મઈ’તી” એ નજમમાંની
આરંભની જ આ કડી કવિના મનમાં વ્યાપેલી
ખિન્ન મૂક સાન્તતાનું પ્રકૃતિમાં, વાચકના
મિત્રમાં પણ એ સાન્તતાનું સંક્રમણ કરે એવું,
નિરપણું કહું છે, જેમાં પથપંક્તિનો મન્દ લય
પણ સહાયક બને છે :-

“આજની રાત તબા હોઈ ઉપર ખામેશી
આજની આદનીએ જગને કહન લીધા છે;
દોઢ સીવાને પેલા તારકશંકે જાણે
કાંઈએ ખોલવાને આજે હસમ લીધા છે”

અને જુઓ આ પદિતઓમાં પરખાતી
પરિમલની ખુમારી.

“લવરવાસીઓને ફગા ઓળખું છું
કિનારે રહીને મને ના પ્રકારો.

1. x x x
પ્રિયે ! દઈ દુનિયાનું મુજથી વધુ છે
જગત ચોકમાં જઈને પાલવ પ્રસારે !

તો પાડ્યા જ... રાષ્ટ્રીય નેતાગીરીનો અચૂક ભાગ રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રત્યાષાતીઓના હાથમાં રચ્યો. આમ, સિંકના કહેવા મુજબ, મૂળભૂત ઉદ્દામ નીતિથી દેશ ધણો આડે રસ્તે ફેંટાઈ ગયો—ખોટા વળાંક જ મુખ્ય લક્ષણ બની ગયું !—સમાજવાદનો અર્થ જ લોખ પામ્યો ! અને, 'સિંક' ના જણાવ્યા મુજબ—

* નાગપુર—એ. આર્ષ. સી. સી. વખતે ઉદ્દામ અને મવાળ જૂથ સામસામા ખુલ્લા મોરચે પ્રગટ થયા એમાં મવાળોની પીછેહઠ ધર્ષ. સહ-કારી અને સામૂહિક ખેતીનો ઠરાવ પસાર થયો ...પરંતુ, સિંકે વળી જણાવે કરે છે—

કેમિસની નેતાગીરીની જ કમજોરી (એટલે કે ૫. નહેરુની ?) ને કારણે, એવ દીકું થકાણુ ...ને સ્થાપિત હિતોની પકડ વધી.

પછી તો, ચીની આક્રમણ થતા, મવાળ જૂથને વધુ તક મળી (સામ્યવાદી સત્તાતું શ્રેકે રૂપ પ્રુલ્કુ' પડવાને કારણે જ ને)—નેનનને સત્તા-પદથી હટાવ્યા : માલવિયા પર તવાઈ ભેતરી. અને, 'સિંક'ના મત મુજબ, આંતરરાષ્ટ્રીય મૂડીવાદને પૂંછડે ભારતને જાધી દેવાની પેરવીઓ જોરથી ચાલી.

તેમાં વળી, ગ્રીજી ચંચવર્ધી'ય યોજના મુઝેલીમાં આવી પડી (સમાજવાદની ઉતાવળમાં મોટી જાથ લરવા જતા જ ને ?)—અને મવાળ જૂથ વધુ મજબૂત બન્યું ! ઉદામો અળગા પડ્યા; પોતપોતાના ક્ષેત્રે એકલા જમ્યા : તેમનું જો—ઓડિ'નેશન ન થયું એ બદલ સિંકે ગાંઠેર રીતે આક્ષેપ પ્રગટ કરે છે.

આ બધાના મૂળમાં 'સિંક'ની દૃષ્ટિએ, કારણ એ છે કે—

આવાડીના સમાજવાદી ઠરાવને અનુરૂપ કેમિસનું સંગઠન નવેસરથી રચાયું નેત્રણું હતું તે રચાયું નહિ ! એથી કેમિસ એનો અમલ કરવાનું સાધન બની શકી નહિ ! !

આથી જ તો, સિંકે પોતેજ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખે છે તેમ, હામરાજ—જોજના આવી— "To

Radically Reshuffle the Leadership—" કેમિસની નેતાગીરીમાં ધરખૂળથી તળદીલી કરવાના હેતુથી..." (કેમિસની નેતાગીરીમાંથી 'મવાળો'ને ધટેલી દર્ધ ઉદામોને સાવવાનો આ નુસખો જ હતો ?) ટંકમાં, આ ચઢી ઉદામો જોરમાં આવ્યા. જયપુરની એ. આર્ષ. સી. સી.માં સમાજવાદના રમણીકરણનો સવાલ આવ્યો—દેશ ઉદામ રસ્તાએ માટે તૈયાર છે...સમાજવાદ તરફ આજે જલવાનું વાતાવરણ બન્યું છે, અને જૂવનેશ્વરમાં ધાયું નિશાન પાર પાડવાની ધડી પાકી અર્ધ છે !

પણ...વળી 'સિંક' જણાવે છે—

* એ પદેસાં જ દી. દી. કે. એ પાલનિ-નટમાં મવાળ અર્ધ-નીતિતું નિવેદન કર્યું; અનેક વસ્તુઓ ઉપરનો કંટ્રોલ ઉઠાવી લીધો !

* મુળધર્મમાં 'વિદેશી મૂડી'ને આવકારતું નિવેદન તેમણે કર્યું ..

* ત્યાં વળી, અશોક મહેતા પ્લાનિંગ કમિશનના નવા ડેપુટી ચેરમેન બન્યા. એમની નીતિ પક્ષ દી દી. કે.ને મળતી જ રતી ! શ્રી મહેતાએ " પ્લાનચાતી જડતાએ ફર કરવાની " વાત કરી ! તથા 'વધુ આર્થિક પ્રગતિથી ઉત્સાહિત કરે તેવાં પ્રેરક તત્ત્વો' દાખલ કરવાની વાત કરી ! અને, આ બધું જ, 'વૈજ્ઞાનિક' સમાજવાદની દૃષ્ટિએ, કેમિસની રીકૂત નીતિને છેલ દેવા બરાબર હતું !

આ દરમ્યાન, જૂવનેશ્વર અધિવેશનમાં ૨૫૪ દરજા તૈયાર કરેલો જયપુરનો ખરડો દિલ્લીમાં વર્કિંગ કમિટી સમક્ષ અચાધો. નેનન—પટનાયકે 'એકાતું' રાષ્ટ્રીયકરણ, રાજ્યકેન્દ્રીય અનાજનો વેપાર, 'ભારે ઉલોગો ઉપર રાજ્યનો કાબૂ'—પગેરે મુદ્દાઓ ઉપર જોર કર્યું. ભારે વાદવિવાદ ચાલ્યો. અને 'એકસપર્ટ' તરીકે દી. દી. કે.ને ખાસ બોલાવવામાં આવ્યા. તેમણે સાચવીને ઉત્તર આપ્યો : "એકના રાષ્ટ્રીયકરણનો મારો સિદ્ધાન્તિક વિરોધ નથી; પણ એવું પગલું તો 'છેવડતું' હોઈ શકે—"

અતે, આ રીતિમાં, જૂવનેશ્વર કેગ્રેસ મળી...

લિંકના કહેવા મુજબ, ત્યાં રજૂ થયેલો સુધારેલો ખરડો એ-ટી-કલાઈમેકસ રૂપ (સમાજવાદી ધ્યેયથી જિલ્લી જ વાત કરનારો) હતો !

દૂકમાં મેનન જુથનો પ્રવાસ રૂપ હતો : જૂવનેશ્વર કેગ્રેસમાં શુદ્ધ કલાસિકલ સમાજવાદી કાર્યપત્રક (Task sheet) અને સમય પત્રક (Time Table) પ્રસાર કરવાનો હતો.

અને તેમાં તેમને નિષ્ફળતા મળી.

૩

એ વાત રૂપ ૩-

ગાંધીજીના નેતૃત્વમાં કેગ્રેસે ૧૯૨૧ થી અને ત્યારબાદ ત્યારે ત્યારે દેશના આદર્શની વાત કરી હતી ત્યારે ત્યારે, માર્કસવાદી સર્વસત્તાવાદી સમાજવાદને સમર્થન આપ્યું નથી. જિલ્લુ, ગાંધીજીએ વારંવાર એમાં દુષ્કરિષ્ટાગ્રાથી પ્રભને ચેતવ્યા કરી હતી. અને કેગ્રેસની બહુમતિ-નેતા મીરી, જે ગાંધીજીને અનુસરી રહી હતી તેના મનમાં, સમાજવાદનું કોઈ વિધાયક સ્વરૂપ ચોક્કસ ન હોવા છતાં, નકારાત્મક ચિંત્ર તો રૂપ ૬ હતું જ.

જૂવનેશ્વરમાય એકા અને અનાજના વેપારનું રાજ્યીકરણ (Nationalization) કરવા તથા ખાદ્યકાષ્ટ અને જીવનની જરૂરીયાતોના કારખાના રાજ્ય હસ્તક હોવા અંગે હિંમો તરફથી ધણુ દબાવ્યું થયું છતાં, કેગ્રેસ નેતામીરીએ એમાં મત્તક આપી નથી, એ સ્પષ્ટતઃ અકસ્તથી છે. છતાં, એ વાતનો સીકર કરવો રહે છે કે, કેગ્રેસે યુલિયસ કિસો કરવાની તક હાથે કરીને આપી છે.

૧. ૧૯૩૧ માં કેગ્રેસે મૂળજૂત હકોને ખરડા પ્રસાર કર્યો તેમાં આથી સમાજ રચનાનું તત્ત્વ સમાયેલું હતું. આમ છતાં, તેમાય ચાર્લિય હિંમો અને આતાએ, અનિજ

સંબંધો, રેલ્વે, જળમાર્ગો, પહાણુવટું અને ખીમ અવહારનાં સાધનો રાજ્યમાલિકીનાં, અથવા તો, રાજ્યનિયંત્રિત હશે-” એવું વિધાન એમાં મૂકેલું છે.

૨. (આ દરમિયાન પાછળ, પં. નહેરુ, મુલમળાણુ, માનવેન્દ્ર રાય અને છાંર હિંમોનું મુખ્ય પ્રેરકળણ ગણી શકાય.)

૨. ૧૯૩૮ માં પં. નહેરુના અધ્યક્ષત્વે પ્લાનિંગ કમિટી નીમર્ધ. અને પં. નહેરુનું વલણ આરંભથી જ માર્કસવાદ અને રશિયાઈ સમાજથી અધિકરણેલું હોઈ તેમણે “રાજ્યહસ્તક”નો એક હસ્ક્રેશ આણુ રાખ્યો જ હતો—જેનો પડથો કેગ્રેસના દરાવામાં, હિંમોમાં પડતો રહ્યો છે.

૩. ૧૯૪૫ માં કેગ્રેસનું ચૂટણી બહેરનાયુ મગટ થયું. આ બહેરનામામાં સ્વતંત્ર ભારત “કોઓપરેટિવ કોમનવેલ્થ” (સહકારી સર્વોદયી સમાજ) હશે એવું રૂપ ૬ કરવામાં આવ્યું; “અવહાર”, “વહેંચણીના સાધનો”, તથા “જિવાદન”, સમાજ હસ્તક રાખવાની વાત કરી. પરંતુ એ જ વેળા આવીશ હિંમોગે વગેરે રાજ્યહસ્તક અથવા રાજ્યનિયંત્રિત રહેશે એમ પણ કહ્યું !

૪. ૧૯૫૦ માં ભારતનું બંધારણ ધડાયું તેમાં જણાવ્યું કે—રાજ્યનીતિ એવી હશે કે “સમાજની સાધનસંપત્તિની માલિકી, અંકુશ અને વહેંચણી એ રીતની હોવી જોઈએ કે જેથી લોકલિન સુચવાય.

૫. ૧૯૫૫માં આવાદી કેગ્રેસમાં “સમાજવાદી હળનો સમાજ” રચવાની વાત પ્રથમ વાર કરવામાં આવી. તેમાં ઉત્પાદનના મુખ્ય સાધનો સમાજની માલિકીનાં અથવા તો સમાજના અંકુશમાં હોવાનું વિચારાયું.

૬. ૧૯૫૭ માં બંધાર અધિવેશનમાં કેગ્રેસ બંધારણમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો.

“ભારતીય રાષ્ટ્રીય કેગ્રેસનું ધ્યેય પ્રભની ‘સુખાકારી’ અને ‘પ્રગતિ’ છે. શાંતિમય-તેમજ અશાંતિ સંધાયેલી પિંડસની તકની અને રાજકીય, આર્થિક તેમજ સામાજિક દુકોની, સમાનતાના

પાયા પર, હિંદમાં સમાજવાદી સહકારી સર્વોદયી સમાજ (સોશિયાલિસ્ટ કોઓપરેટિવ કોમનવેલ્થ) રચાયવાનું છે. એ રાજ્યની નેમ વિશ્વ-શાંતિ અને વિશ્વજયુરવની છે.”

૭. ૧૯૬૩ માં જૂનો ધરમા કો-એસનું ધ્યેય નવેસરથી રચ્ય કરવામાં આવ્યું છે. ૧૯૫૭ માં શાંતિમય અને ન્યાયી (Legitimate) સાધનો દ્વારા, ‘સમાજવાદી કો-ઓપરેટિવ કોમનવેલ્થ’નું ધ્યેય હતું, તેને બદલે, હવે, શાંતિમય અને બંધારણી (Constitutional) સાધનો દ્વારા, પાર્લામેન્ટરી લોકસભાની પાયા પર રચાયેલ સમાજવાદી (સોશિયાલિસ્ટ) રાજ્યની રચાયવાનું ધ્યેય રચીકારણું છે.

ઉપરની હકીકતો એ વાત સૂચવે છે કે (૧) ભારતે, ધીમે ધીમે કરતાં, પોતાનું ધ્યેય રચ્ય કર્યું છે. અને તે છે-સમાજવાદ. (૨) આ સમાજવાદની વ્યાખ્યા ખીણ ગમે તે હો, પણ તેમાં ‘રાષ્ટ્રીયકરણ’ એટલે કે ‘રાજ્યીકરણ’ને પ્રમુખ સ્થાન રહે છે. મુખ્ય ઉદ્યોગો, આવીરૂપ ઉદ્યોગો ભારે ઉદ્યોગો, પાયાના ઉદ્યોગો (આદરેક રાષ્ટ્રનેો રચ્ય અર્થે કયાં વિના જ) રાજ્ય હસ્તક હોવા જોઈએ, એવું ગૃહિત ગણી લેવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત જાહેર સામાજિક સેવાઓ અને વ્યવહારના સાધનો (તાર, ટપાલ, રેલ્વે, પાણી, રસ્તા, જળ માર્ગો) અને ખનિજ સંપત્તિ પણ ખંડાજ. ટૂંકમાં વ્યવહાર, ઉત્પાદન તથા વહેંચણીના મુખ્ય સાધનો રાજ્યહસ્તક રહે એવી સમજ રહી છે.

સૈદ્ધાન્તિક રીતે વિચારતાં, વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદી રાજ્યના મૂળભૂત લક્ષણો એ છે : (૧) વર્ગવિમુક્ત અને રાજકીય, સરમુખત્યારી (૨) આર્થિક ક્ષેત્રે ઉત્પાદનના, આંપ-લેના સ્વતંત્ર વહેંચણીના સાધનો ઉપર રાજ્યમાલિકી અને રાજ્યનિયંત્રણ.

ઐતિહાસિક રીતે વિચારતા, લોકસભા સમાજવાદે વર્ગવિમુક્ત અને રાજકીય, સરમુખત્યારીને તિલાંજલિ આપી છે; છતાં અર્થક્ષેત્રે રાજ્યીકરણના પાશમાંથી તે મુક્ત નથી રહી.

૧૧. પરિણામે, જાને પ્રકારના ‘સમાજવાદમાં આર્થિક ક્ષેત્રે સર્વસાધારણ સમાનસૂત્ર રહ્યું છે : Nationalisation (રાષ્ટ્રીયકરણ), અને એના પર્યાય તરીકે અનેક શબ્દો વપરાતા મરેલા છે : ઇ. ડ. Socialisation (સામાજીકરણ); Public ownership (જાહેર માલિકી), Public Sector. (જાહેર વિભાગ.)

પરંતુ, વધતી જતી રાજ્યસત્તાના હુમલા સમુદાય એટલે રાજ્ય, અને સમાજ એટલે વ રાજ્ય, અને પબ્લિક (જાહેર) એટલે વ રાજ્ય-એવા વિદ્વત અર્થો દાખલ થઈ ગયા છે. અને કેવળ સામ્યવાદીઓ નહિ, લોકસભામાં થકા ધરાવનારાઓ પણ આ તમામ શબ્દોને State ownership અથવા State control, એટલે કે Statification=રાજ્યીકરણના પર્યાયરૂપ ગણીને ચાલ્યા છે.

ટૂંકમાં, સમાજવાદ એટલે રાષ્ટ્રીયકરણ; અને રાષ્ટ્રીયકરણ એટલે રાજ્યીકરણ ! નો કે, આવો, લોકસભા મૂલ્યો અને સ્વાતંત્ર્યના પાયા ઉપર જ પ્રકાર કરનારો, ‘વાદ’ જગતભરના ઇતિહાસમાં સમાજવાદને નામે ઓળખાતો રહ્યો છે. અને દુનિયાના અનેક દેશોના સમાજવાદી અખતરાઓ આ મૂળભૂત ભૂલના ભોગ બનેલા છે.

નો કે, અહીં એટલી નોંધ કરવી આવશ્યક છે કે—

ફ્રાન્ક માર્કસની પૂર્વેના જર્મનાનાથી રાખર્ટ એવાન, કુરીઅર, લુઈ બ્રાન્ક, અને પ્રુકો જેવા ચિંતકોએ સમાજવાદના વિચારમાધુરી રહેલા રાજ્યસત્તાવાદ સમયે લાલણતી ધરી જ હતી. પરંતુ માર્કસે આ બધાને તરંગી, સુધારક, ચવાળ કહીને નિંદ્યા હતા; અને માર્કસના જર્મનાનાથી વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ (માર્કસ-એંગેલ્સ પ્રણિત.) વ્યાપક પ્રમાણમાં માન્ય થવા લાગ્યો હતો. અને એ પછી વ, બિન-માર્કસવાદી લોકસભા સમાજવાદીઓને ‘કાર્યક્રમ આર્થિક ક્ષેત્રે, ૨૦ મી સદીની

છેક ત્રીશી દરમ્યાન—૧૯૬૬, ખીન્ન વિશ્વયુદ્ધ સુધી, ઘણા પ્રમાણમાં - રાજનીતિજ્ઞના 'ઝોકવાળા' જ રહી હતા.

૧૦૦ ટકા વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદનો દાવો કરનારા સામ્યવાદી દેશોમાં એની જે વિકૃતિ થઈ છે તે પછી સમાજવાદનું સૂત્ર ખૂબ પથુ થયું છે.

—એ દેશોમાં આરંભમાં ક્રાંતિકારી કામદાર વર્ગની સરમુખત્યાર સત્તા સ્વયંપાર્શ્વ અને એવું માનવામાં આવ્યું કે એ સધુભૂતિ વર્ગ તમામ દલિ-તોતો મુક્તિદાતા બનશે. પરંતુ બન્યું જિલ્લુંજઃ આખા વર્ગની સરમુખત્યારી પણ રહી નહિ; તેને રથાને વર્ગથી ઘણી જ અદ્યપસંધ્યક પક્ષની સરમુખત્યારી સ્વયંપાર્શ્વ અને પક્ષને રથાને 'ગુર્હ' (પોસિટ ખૂરો-આંગળીના વેઠે) ગણ્યા એટલા નેનાઓની સર્વોચ્ચ સમિતિ)ની સરમુખત્યારી બની; અતિ, તે જ એક વ્યક્તિની જ પુરવાર થઈ.

(તમામ સામ્યવાદી દેશોમાં, આ વસ્તોમાં, સ્તાલિનની પ્રતિમૂર્તિઓની પેટન જેવામાં આવી છે.)

—આર્થિક ક્ષેત્રે પણ આ સમાજવાદી શાષ્ટ્રોના અખનરા ઝોલા ચોક્કાવનારા નથી રયા. બદલે એમને પોતાને જ પાછા કદમ ભરવાનું, અને કમને ય, કરવું પડ્યું છે એ ઝોલું સ્વયંક નથી.

* રશિયામાં મૂઝી-મજૂરી અને નશાના મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત અંગે નવેસરથી વિચારવા માંડ્યું છે.

* વ્યક્તિગત આર્થિક incitement નું મહત્ત્વ પણ સ્વીકારવા માંડ્યું છે.

* રાજ્યકક્ષક સમગ્ર કારભાર આલ્યો જતા, પ્રચંડ સંખ્યામાં અને પ્રચંડ પ્રમાણમાં સત્તા નોકરશાહોના દાયમાં કિન્દ્રત મર્દ અને આર્થિક તથા રાજકીય ક્ષેત્રની સત્તાના કિન્દ્રી કરણને પરિણામે ત્યાં નવો વર્ગ પથુ જીવો થયો. —સત્તાશાળી નોકરશાહની સાથે સંકેતે મેલા બંદાચારો પણ ત્યાં શલ્યાં; ઝોલામાં

ઝોલા અને વધુમાં વધુ વળતર વચ્ચેનું પ્રમાણ અગાઉ ૧:૧૦ નું હતું (ઝોલામાં ઝોલા ૩૦૦ ફળ, વધુમાં વધુ ૩૦૦૦ ફળ) તેને રથાને, ૧:૮૦ ઉપર જઈ પહોંચ્યું છે.

* અતિ ઝડપે જગી ઉલોગાને વિકાસ કરવા પાછળ પડતા ત્યાના મામવિસ્તારોનું ભયંકર દમન અને શોષણ થયું.

* ઝડપી ઔદ્યોગિક પ્રગતિની ધૂતમાં પ્રગતી જીવનની જરૂરીઆતો તરફ પથુ દુર્લભ કરવામાં આવ્યું.

* ચીની કમ્યુનો, રસી સમૂહ ખેતરો તથા ઈતર સામ્યવાદી દેશોના દરજીપાત સંયુક્ત-સહકારી ખેતરોના અમલ દરમ્યાન ઉત્પાદન વધવાને બદલે ઘટ્યું; બ્યારે, તે જ દિવસો દરમ્યાન, ખેડૂતોને વ્યક્તિગત ઉપયોગ માટે આપવામાં આવેલા એકાદ એકરના નાનાં કુકડાઓ પરતુ ઉત્પાદન વધ્યું.

૪

સમાજવાદનો વિચાર યુરોપમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના વિકાસ સાથે, મુક્ત મૂઝીવાડી શોષણના અન્યાય-અત્યાચાર સામે, શોષણ રહિત, ન્યાયી, સમાનતાલક્ષી સમાજ વ્યવસ્થાના ક્રાંતિકારી સૂત્ર તરીકે આગળ આવ્યો હતો; ત્યારે તેનું ગૌરવ અને તેનું આકર્ષણ ગ્વાલાવિક હતું; થોય હતું.

પરંતુ આને ?

શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદની (જેમ વધુ 'વૈજ્ઞાનિક' સમાજવાદ તેમ વધુ) વિકૃતિ થવાનું જાણ્યા પછી, સમાજવાદના આદર્શોની બ્રહ્મતા જાણ્યા પછી, એ સૂત્રનું નામરદ્ય કરવાથી કયું ગૌરવ પ્રાપ્ત થવાનું છે ?

સમાજવાદના સૂત્રનો પરિત્યાગ કરવાનો અર્થ શું અનિવાર્ય રીતે એવો છે—

કુ ટપરનો મર્ષા માઠા પરિણામોને એકરાતુ જુદા 'કુશોબની' શાવાના જાણ્યોમાં અને / અથવા રશિયન સાહિત્યકર્તાઓના જાણ્યોમાં થઈ ચૂક્યો છે.

૧. —દેશનો ઝડપી વિકાસ અશક્ય બનશે ?
—મુકત મૂડીવાદી શોધક વર્ગનું આર્થિક-
રાજકીય વર્તન જ નબળું ?

—પરિણામતઃ બેઝારી, મરીબી, અસ-
માનતા અને સામાજિક અન્યાયો ફાલશે ?

—મૂળભૂત લોકશાહી આદર્શનું નિર્ણય
બનશે ?

સામાજિક ન્યાયની સ્થાપના માટે સમાજ-
વાદ વિના (ખાસ કરીને પંચત અલ્પવિકસિત
દેશનો) કોઈ આશ નથી, એવી માન્યતાને કારણે,
ઉપર કહ્યો તેવો, ભય બેવામાં આવે છે. પરંતુ
આજના યુગમાં આવી માન્યતાને માટે આધાર
રહ્યો નથી એમ અમે માનીએ છીએ.

જેલુકું. —એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ
નથી કે—

સમાજવાદના અર્કરૂપ આથી સમા-
જની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે, 'સમાજવાદી
રાજ્યવાદ'ના સાધન કરતાં વધુ ખડેતર
સાધન હોવાના યુગમાં શક્ય બન્યા છે,
એથી કરીને જ, ૧૯મી સદીના એ સૂત્રનો
ત્યાગ કરવાથી પાછળથી એની સાથે સંક-
ળાઈ ગયેલાં અનેક અનિષ્ટોથી જીલટા
આપણે બચી જઈ શકીશું.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી મૂડીવાદ અને સમાજ-
વાદમાં થયેલા ફાટારો, તરફ નજર કરવી
જરૂરી છે—

૧. અમેરિકા અને બ્રિટન જેવા સુવિકસિત
સુસંપન્ન લોકશાહી રાષ્ટ્રોમાં સમાજવાદ-વર્ગ
વિકાસ અને રાજકીયરણનું આકર્ષણ પ્રતિબલ
બન્યું છે. બ્રિટનમાં મજૂર શ્રેણી સત્તામાં આવીને
(૧૯૪૫ થી ૫૧ દરમ્યાન) મર્યાદિત રાજકીય
રણના અખતરાઓને અર્થે, જે અનુભવ-સાળ
પ્રાપ્ત કર્યા તેના અંતે, રાજકીયરણના કાર્યક્રમ-
અંગેની તેમની શક્તિ ઊભી થઈ છે; અને
પોતાના રાજ્યઅમલ દરમ્યાન રાજકીયરણની
અવેજમાં બીજા સફળ પ્રયોગો કરીને બ્રિટનમાં
'વેલ્ફેર' રાજ્યનો પ્રયોગ, નાખ્યો છે; તે

પછીની બીજી ચૂંટણીમાં મૂડીવાદી-કોન્ઝર્-
વેટિવ પક્ષ સત્તામાં આવ્યા પછી એણે 'વેલ્ફેર'
રાજ્યનાં અનેક ખાસાં અને લક્ષણો અપનાવી
લઈને, બ્રિટનમાં સામાજિક ન્યાયની દિશામાં
નવી શક્યતાઓ પ્રગટ કરી છે.

૨. કુનિયાના અનેક ઇતર રાષ્ટ્રો-રિપબ્લિક-
લેન્ડ, હોલાંડ, આર્જેન્ટિના, ડેનમાર્ક આદિ દેશોમાં
સમાજવાદના બળે મોખરે હોવા છતાં, તેઓ વર્ગ-
વિકાસ અને રાજ્યવાદથી એટીને આલ્સા બન્યા છે.

૩. સ્વીડન, નોર્વે, ડેનમાર્ક રાજ્યકરણના
સ્થાને કોઓપરેટિવ-સહકારી આદેશન અને
સંઘર્ષોને પોતાનો પાયો બનાવ્યો છે; અને
ઈઝરાયેલે વધુ મોલિક સ્વરૂપના સહકારી પાયો
પર નવરચના આરંભી છે.

૪. જપાને નાના ઉદ્યોગો દ્વારા ઝડપી
પ્રગતિ સાધીને, અને પશ્ચિમ જર્મનીએ મોટા
ભાગના મૂડીવાદી માળખાને બળવીને પ્રગતિની
દિશામાં નવી ઠેકીઓ પાડી છે.

૫. અલ્પવિકસિત નવોદિત સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો-
ની સામે વિકાસની સમસ્યા અતિ ગંભીર અને
જટિલ સ્વરૂપની રહી છે. આફ્રિકા અને એશિ-
યાના સંખ્યાબંધ દેશોએ સમાજવાદનો આદર્શ
સ્વીકાર્યો, પણ છે-સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ નહિ તોય,
પોતાની વિસિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં ઝડપી વિકાસ
માટે ય સમાજવાદનું સૂત્ર તેમણે અપનાવ્યું છે-
અને જરૂર-મુજબ વધુ-ઓછું રાજકીયરણ
અનિવાર્ય માન્યું છે.

બીડી નોંધવા જેવી વાત એ છે કે—

૦. ધ્વાનિંગ (આયોજન) અને રાજ્ય
હસ્તક ઉદ્યોગો સમાજવાદના વિરોધ લક્ષણ
ગણાતાં હતાં. પરંતુ બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી
ખાસ કરીને ૧૯૨૯-૩૦ ની વૈશ્વિક આર્થિક
કટોકટી બાદ, મૂડીવાદી સરકારોને પણ આયોજન
અને રાજ્યઉદ્યોગો તથા રાજ્યનિયંત્રણ તરફ
જવું જરૂરી લાગ્યું છે; અને કેટલાંક મૂડી-
વાદી રાષ્ટ્રો અનેક સમાજવાદી ગણતાં રાષ્ટ્રોથી
આ બે બાજીમાં વધારે આગળ પડ્યા છે.

... જીભ વિષયુદ્ધના અંત. ગાદ, મૂડીવાદી : દેશમાં જો અડધી પરિવર્તનો થઈ રહ્યાં છે તે લક્ષમાં લેતા, અગાઉ કદિ નહિ માનેશું' એવો જિપસી રહ્યું છે.

આજ સુધીના મૂડીવાદમાં સામાજિક ન્યાયની દિશામાં એવા અનેક ફેરફારો થયા છે અને થઈ રહ્યા છે કે જેને કારણે—

લોકશાહી પ્રણાલીને ચીવટ પૂર્વક વળગી રહીને, જોછામાં જોછું રાજ્યીકરણ કરીને, વધુમાં વધુ બિન-સ્વકારી, સ્વતંત્રતા સામાજિક સંગઠનો દ્વારા, અને અંતે કાનૂનો વધા કરવેશની પદ્ધતિઓ અને નાણાંકીય નીતિઓના અમલ દ્વારા, સમાજવાદના મુખ્ય આશયો, ઘણે અંશે, સાધી શકવાની શક્યતા ઊભી થઈ છે.

■ હવેના યુગમાં, મૂડીવાદી કલ્પાણુરાજ્ય અને સમાજવાદી કલ્પાણુરાજ્ય વચ્ચેનું અંતર, અનેક કારણે જોછું થવા પામ્યું છે; અને જો અંતર રહ્યું છે તે ધણે અંગે લોકશાહી માર્ગે પુરાઈ જઈ શકે તેવી સામાજિક જામિયા વધુ ને વધુ પહોંચી રહી છે.

હવેના જમાનામાં શુદ્ધ સમાજવાદી અને શુદ્ધ મૂડીવાદી એવી કોઈ સમાજરચના માટે વ્યાજબી કારણ રહ્યાં નથી; ૧૮-૧૯ મી સદીના 'લેસેઝ રેડ' (Laissez faire)—મુક્ત હરીદારી-સૂત્રના મૂડીવાદ, કે ૨૦ મી સદીના સાત્ત્વવાદી સમાજવાદ, કે રાજ્યીકરણના મુખ્ય પાયા પર બેસી રાજ્યસત્તાવાદ લોકશાહી સમાજવાદ—આમાંથી એકે અનિવાર્ય નથી.

આજનો યુગ, દુનિયા આખીને શ્રેયની જગતમાંથી નીકળીને, માત્ર સામાજિક ન્યાય-સૂત્રના નામ સમાજની રચનામાં પુરૂષાર્થ જોડવા અર્થાત્ ૬૦ રજો છે.

ભાગને પોતાની રીતે, પંચવર્ષીય માજનાઓ દ્વારા 'આયોજન' અને 'સમાજવાદ'નો

અખતરો કરી જોયો છે. પરિણામે, જોતાં, આપણને એટલી તો ખાતરી થઈ જ ચૂકી છે છે કે—(મહાલનોખિસનો હેવાલ સૂચવે છે, તે-મુજબ)

—'આયોજન' અને 'સમાજવાદ'ને કારણે, ઉત્પાદન વધે જ એવું, નથી.

—'આયોજન' અને 'સમાજવાદ'ને કારણે ન્યાયી વહેંચણી થાય જ એવું પણ નથી.

જીભ અનેક હેવાલો ઉપરથી એ પણ જોવા મળ્યું છે કે—

—જેમ વધુ રાજ્યીકરણ થયું છે તેમ લાંચ-કસ્ત અને સડા વધુ વ્યાપક બન્યા છે.

—રાજ્યીકરણ થતા પ્રજાનો અભિક્ષમ અને રક્ષ જન ખતમ થવા છે.

ભારતનો પોતાનો આ અનુભવે પરીક્ષિત તરીકે પૂરતો ગણાવો જોઈએ. 'જોઈએ' જોઈએ આટલું તો તેણે શીખવું જ જોઈએ—

(૧) જ્યાં સુધી અગાઉ રાજ્યીકરણ થઈ ચૂકેલા ક્ષેત્રોમાંનો સડો દૂર કરીને, તેની કાર્ય-કોશલતા, ખાનગી ક્ષેત્ર કરતા પહેલુર છે, એમ સિદ્ધ ન કરી શકીએ ત્યાં લગી નવા રાજ્યીકરણનો મોલ જતો કરવો જોઈએ.

(૨) કોઈ પણ નવું રાજ્યીકરણ કરતા પૂર્વે, તે ઉદ્યોગ-વ્યવસાય જોખખા વહીવટ અને વધુ કાર્યકોશલતાની કસોટીએ નક્કર સાબિત થતો હોય તો, સમાન વહેંચણીના નામે તેનું રાજ્યીકરણ કરવાની ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ.

† મહાવનજમના ઉલ્લાસ નીકળી મુજબ (૧૪-૨૨ ૧૪ કીલો) સરકાર માણા દીક વપરાશની વગવેલ (અનાજ સહિત) પાછળ રાજ્યના ૧૨ ન પૈ વપરાવા છે અને ૩૩ નીચલી કક્ષાની ૧૦ ટકા આમ વરતી માવ કર ન પૈ ખર્ચી રહી છે, અને શહેરમાં ઉલ્લાસ કક્ષાના ૪૧ ન પૈ. અધીન છતાં ક્ષામ વિસ્તારની રિયલિટી, સારા પ્રમાણમાં જલદી બચક છે—શહેરોમાં ઉલ્લાસ કક્ષાના ૧૦/૮૫ માટે આજુબ. શહેરોના સમસ્ત નીચલા વર્ગોની રિયલિટી બચકી નથી, પણ સુધરીય નથી.

(૩) સમાન વહેંચણીના હેતુ માટે રાજ્યી-કરણ સિવાયના વધુ લોકશાહી કાળ જાંધ પગલાં જુદા જુદા દેશોમાં વિચારાયાં છે, ને અમલમાં મુકાયા પાછુ છે; તે બધા માગેમાથી ભારત માટે જે કોઈ ચોગ્ય માર્ગ હોય તેનો અમલ કરી નેવો નેઈએ; ઉદ્યોગો અને અર્થવ્યવસ્થા અતિ કેન્દ્રીકરણના પરિણામોથી સાવધ રહીને, પશ્ચિમી વેલ્ફેર રાજ્યના અનિદોષી ભ્રમત રહીને, નવા પગલા પાછુ ભારતે પોતાની સ્વતંત્રતાથી લેવા નેઈએ.

અમને ખાતી છે કે—

ઉપરની શર્તોનુ પાલન કરતાં રાજ્યી-કરણને લેખથી (લોકશાહી દષ્ટિએ સર્વિશેષ લેખથી) ખામી લેવાની આગેય જરૂર રહેશે; અને તો, જે વિસ્તર કિસ્સામાં જે ખામી હોય તે પ્રશ્નો ઓછા લેખમાં બની મર્યાદા હશે.

આજની આ મહાપરિવર્તનના યુગમાં ભારતે વારી ધર્મ ગંધેલા અને વ્યવહારમાં વિકૃત સ્વરૂપે ખુલ્લા પડેલા 'વાદો' ને ચીકણી રહેવાનો કોઈ જ અર્થ નથી.

૦ ભારત જેવા રાષ્ટ્રને તો પોતાની આગવી ગૌરવમદ પ્રણાલી છે—કોઈ પણ અતિભ-તાથી દૂર રહેવાની; અને અનિદોષે ઓગાળી દર્શન શાખાથી દેવાની.

છેલ્લા એક સૈકા દરમિયાન રાજસમોદન-રાય, વિવેકાનંદ, રત્ન-દનાય, અરવિંદબાણ, અને ગાંધીજીએ ભારતને માટે 'સ્વતંત્ર' ને રથાને 'સમાજ' ના અભિક્ષમ અને વર્ચસને રાહ મોકલ્યા છે; અને છેલ્લા દેક દાયકા દરમિયાન વિનોબા તથા જયપ્રકાશ લોક-સ્વરાજના સ્વરૂપે તરફ અગ્રણી થી પધા કરી છે. તાજેતરમાં, રાવપુર સર્વોદય સંમેલનમાં આગસ્ત્યજીનું વધુ વિશદ વ્યવહારુ સ્વરૂપ પાછુ વિચારાયું છે. તો બીજા બાણ, સ્વતંત્ર પક્ષની પક્ષીય નીતિ સાથે એ તેટલા મતભેદો છતાં, રાજ્યજીએ એક ચિંતક તરીકે ભારતના, સારકારિક બધારણમાં રહેલા પાયાનાં તરવા (કુલધર્મ-જાતિધર્મ-રાષ્ટ્રધર્મ) તરફ અને વ્યક્તિના વિકાસ દાસ જ સમાજ

અને રાષ્ટ્રના વિકાસની એકમેવ શક્યતા તરફ વારંવાર ખ્યાન એકમુજ છે...

અમે તો ખાતીએ છીએ અને અનેક વાર લખ્યું પાછુ છે કે—

—ભારતમાં કોઈ પણ એક પક્ષ કે ગમે તેવા એક મહાન નેતાને હાથે, ભારતને આજની સ્થિતિમાંથી બહાર કાઢવાનું શક્ય બનનાર નથી.

—લોકશાહીમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારા સર્વ પક્ષો અને રાષ્ટ્રહિતોથી આ લગભગ સર્વમાન્ય-ઓછામાં ઓછા કાર્યક્રમ ધરી લઈને, રાષ્ટ્રીય જવાબદારી શીકારીને, કામે લાગી જાય તો કશું જ અશક્ય નથી. (સામાજિક ન્યાયના આધારે અમુક પોતાનો કાર્યક્રમ સૌ પક્ષો અને રાષ્ટ્રહિતોથી એને સ્વીકાર્ય બની શકે—એ વાગળ અમને શંકા નથી.)

આને કેમસે ધીમે ધીમે સમાજવાદ તરફ પગરણ માડવાં હોવા છતાં, તેણે સામ્યવાદી સમાજવાદનો નીકાર કર્યો નથી; એટલું જ નહિ પણ સમ્યવાદી સમાજવાદને રસ્તે તે ધસકાતી હોવા છતાં, તેમાં તે સાવધ તો રહી જ છે; નવા સાંતિમય બધારણી માર્ગને અને પાલમેન્ટરી લોકશાહીના સ્વરૂપને તેણે મહત્વ આપ્યું છે; ઉપરાંત, બુવનેશ્વરના કાવચમાં, તેણે એ વાત જીલ્લદ કરી છે કે—

૦ કોંગ્રેસની વિચાર સુરણીને લોકશાહી માનવ પ્રતિષ્ઠા, અને સામાજિક ન્યાયના પાયા પર રચાયેલા લોકશાહી સમાજવાદ માન્ય છે.

૦ ભારતીય સમાજવાદી સમાજની કલ્પનામાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો વ્યક્તિ અને લોકસમૂહના જીવનને સમૃદ્ધ કરનાં હશે.

આવા મુલ્ય દર્શાવે છતાં, કોંગ્રેસ જેવી આ દેશના સૌથી પ્રબળ સંસ્થા, જિલ્લે રસ્તે દોટ મૂકે, અને બીજા પક્ષો તથા ભ્રમત વિચારકો કેવળ ખંડનાત્મક વલણ જ અપનાવી કરીને એને ખોટી દિશાએ ધકેલવામાં જ કારણરૂપ બનશે તો, અમારે મતે, એનાં અતિશય અશુભ પરિણામો-દેશ બોગવવાનાં આવશે!

—સી વેળાસર ચેતે.

છે: અને અનેક પૌરુષ રાષ્ટ્રોમાં પોતાના અભ્યાસની વૃત્તિએ જોઈ મૂળ નાખ્યા છે—અને તેમની દૃષ્ટિ અને પશ્ચિમની દૃષ્ટિ વચ્ચેનો ભેદ વારંવાર પ્રગટ થતો રહ્યો પણ છે. બંને, એમ કહી શકાય કે દરેક પશ્ચિમ અને પૂર્વના વિદ્વાનોના અભ્યાસના સમન્વયનો સમગ્ર પાકી ગયો છે.

*

ભારતમાં યોગેશ્વરી આ પરિવર્ત એક મોટો માર્ગસ્થંભ બની ગયા વિના નહિ રહે પરિવર્તનીયે યુગ્મ ૧૦ વિભાગોમાં વિષયવાર વહેંચાઈ ગઈ હતી ૧ ઇજ્ઞા વિષયક ૨ સૈમિટિક અભ્યાસ; ૩ હિસ્ટોરી અને ક્રોનિકલ વિદ્યા ૪ આર્થિક-ગૃહવિદ્યા ૫ ઇરાની-વિદ્યા ૬ દંપ્ત એસિયાર્થ વિષયક ૭ પૂર્વ એસિયાર્થ અભ્યાસ ૮ દરસામ વિષયક ૯ આફ્રીકો દેશો વિષયક અને ૧૦ ભારતીય વિદ્યા: જેમાં (અ) વેદિક અને સિંધુ સંસ્કૃતિ (ખ) ઋગ્વેદ સંસ્કૃતિ (ક) ધર્મ-તત્ત્વવાન (ડ) ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ (ઈ) વિદ્યમાન ભારતીય ભાષાઓ અને ભાષાશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે.

એકંદર ૧૦૦ પેષો રજૂ થયા હતા—તેમાંના આઠમાં કેવળ ભારત અંગેના હતા—અક્ષમત, તેમાંના કેટલાકે પ્રચારાત્મક કહી શકાય તેવા રાજકરણી મત્યાં એ વાળા હતા એકંદર એકિયા અને આફ્રિકા અંગેના અભ્યાસની ખુબ જ વિસ્તૃત સામગ્રી રજૂ થઈ હતી

ભારતના અભ્યાસ અંગેની વિશેષાંતરો ઉલ્લેખ કરતાં કહેતાં વિદ્વાન સદાનંદ મિશ્રાએ થોડા રીતે જણાવ્યું હતું કે અનેક વિદેશી ધાર્મિકો ભારત પર જીતી આપ્યા હતા, બહારની પારાવાર અસરોનો હલ્લો થયા હતા, ભારતીય સંસ્કૃતિએ એની જીવંત કક્ષિત ગુમાવી નથી... દમેશ્વર સદિષ્ય રહ્યો બહારની અસરોને પચાવી લઈને નવો નવો સમન્વય કરવાની અશોધારણ સક્રિયતાથી છે... જ્યારે બીજા બાજુ મહાન ઇજ્ઞા સંસ્કૃતિ કે ગ્રીક, રોમન અને ઇરાની સંસ્કૃતિ લગભગ નામશેષ બની ગઈ છે... ૫. નહેરુએ પરિવર્તન ઉદ્ધાટન કરતાં એવાંતરુ ગૌરવ કપું હતું કે, ભારત અપર પાર પરિવર્તન પામ્યું છે... તેના આ પરિવર્તનમાં પ્રાચીન ધર્મો સંપૂર્ણ ઉદાર્થ ગયો નથી...

વિષયમાનવ : જન-પ્રજા સી-ફેલોશીપ '૧૪]

પરિવર્તના પ્રમુખ ભારતના દર્શનશાસ્ત્રી અને રાષ્ટ્રપ્રમુખ શ્રી રાધાકૃષ્ણન હાજર રહી ન શકવાને કારણે તેમનો સંદેશ વાચી સંબોધાવામાં આવ્યો હતો. તેમણે પરિવર્તના પ્રતિનિધિઓને સંબોધી જણાવ્યું હતું કે—તમારે માનવ સ્થિતિ અને હૃદયનો વિકાસ કરવા અર્થે રાજકીય નેતૃત્વો કરતાં અધિક ફાળો આપવો જોઈએ તો, શ્રીકૃષ્ણાણુ ક્યારે એવો મત પ્રગટ કર્યો હતો કે પ્રાચ્યવિદ્યાનું અધ્યયન દરેક કેવળ જૂઝ વિશેષ અધિકારીઓને જ હસ્તક ન રહેતું જોઈએ... માનવ-શિક્ષણ તથા યાનના વિકાસ અર્થે પશ્ચિમ અને પૂર્વનો નીકળતો સહયોગ થવો જરૂરી છે, એવો સંયુક્ત સમન્વય જ તાત્કાલિક ગૌરવનીતિક સ્વરૂપી ઉપરના સાધન મૂલ્યોની રક્ષા કરીને સંસ્કૃતિને રચાવી સ્વરૂપ આપી શકશે.

અમાઉ પ્રાચ્યવિદ્યાનું ક્ષેત્ર સીમિતિ હતું તે દરેક વિષયોની બની ગયું છે એ વાનની સાક્ષી પૂજા, આકરે ૫૦ દેશોના ૧૨૦૦ પ્રતિનિધિઓ આ પરિવર્તમાં ભાગ લઈ ગયા હતા. તેમાં અમેરિકાના ૧૦૦, ફ્રાન્સનો ૫૦ અને રશિયાના ૪૦ નેતૃશ્વર હતા ત્યારે, ચીન અને પાકિસ્તાનની ગેરહાજરી સ્પષ્ટ હતી

અનેક વિદેશી અભ્યાસીઓએ ભારત, પૂર્વના જનર દેશો અને આફ્રીકા વિષેના પોતાના સંશોધનો પેસ કર્યા હતા

૧૯૬૦ માં પ્રાચ્યવિદ્યોની ૨૫મી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિવર્ત મેસેજમાં મળી હતી તે સમયથી દુસમાં ભારત અને પૂર્વના દેશો અંગેના સંશોધનમાં થયેલ જ હિસાબ પ્રગટ થયો છે એરિયન પ્રાચ્યવિદ્યોએ વિશ્વસસ્કારના મુલ્યવાન પ્રથેના ભાષાતરો પ્રગટ કર્યો છે—શ ત અનુસ્મરિ, ધર્મપદ, જનકમાલા, કુરાન, યાદનામાલ, સાદિકતુ 'યુજિસ્તાન, નિઝામીનું દમ સાહુ અભ્યાસની ફગાવત અને પ્રમથ; અભિરુદ્રરાજ સિંચિન કોરી અને હુસૈન નામક કામ્ય, તેમ જ અરની, ચીની જાપાની અને મેગિસિયન પુસ્તકોના અનુવાદો પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે.

સોવિયત ભારતવિદોએ ચાર ભાગમાં ભારતનો ઇતિહાસ તૈયાર કર્યો છે, જેમાંના આધુનિક અને

સમકાલીન ઇતિહાસને આગરી લેના એ બાબ પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. ૧૯૬૦ થી ૬૪ સુધીના ગાળા દરમ્યાન એકેદર ૧૦૦ પ્રતિ હારન વિષે જ પ્રગટ થયા છે - જે કે તેમાં મોટાભાગના આધુનિક રાજકારણ-અર્થશાસ્ત્રના વિકાસ પરતેના છે; ખોલ મહત્વના ગણ્ય તેવા છે - મહાભારતનો અનુવાદ (કિર્તી ૧૧)).

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની દ્વિતીય વિધાન અને સંસ્કાર શાખા - યુનેસ્કો પ્રાચીન સ્મારકો જળવી રાખવામાં

મહત્વનો ફાળો આપી ગયેલ છે, સંયુક્ત અરબ પ્રાન્ત-સત્તાકર્તા બંધાર્થી રહેલા આસ્તાન બંધના જળાશયમાં ફરી જનના અણુ-સમૂહ અને કાલાવસાના પ્રાચીન સ્મારકોને ઉગારી લેવાનું યુનેસ્કોએ ખોડું ઝાડ્યું છે, આ ઉદાત્ત કાર્યમાં બ્રિટન, ફ્રાન્સ, અમેરિકા, ઈટલી, સ્વીડન, પોલાન્ડ, ઝેમ્બાવેલાસીઆ, મોલિયાનસંઘ તથા ભારત અને અન્ય દેશોનો સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે.

—બો. ગાંધી

૩ : ભારતીય ઇતિહાસ પરિપદ : મધ્યયુગપર નવો પ્રકાશ ?

સામાન્ય રીતે દરવર્ષે ૬ થી જ હોદ્દા વિના મળીને વિખેરાઈ જતી ભારતીય ઇતિહાસ પરિપદનું જન-પ્રચારીમાં મહેમુદ સંમેલન અસાધારણ સફાયક નીવડ્યું છે. પૂનાની સર-પી બી કે.લેખના જે સભાખંડમાં ૩૦ વર્ષ પહેલાં આ ઇતિહાસ પરિપદનો જન્મ થયો હતો તે ભારતીય ઇતિહાસ પરિપદનું અત્ત જન-પ્રતિ સમેલન આ વખતે ગાંધી દર્જ, ગણ દિવસ સુધી ચાલેલા એ સમેલનમાં ૨૧૨ પ્રતિનિધિઓએ બાજ લીધી હતો. તેમાં ભારતના પ્રતિનિધિઓ તો હતા જ પરંતુ અમેરિકા ના બે, રશિયાના ત્રણ, ઓસ્ટ્રેલિયાના બે, જર્મનીના ત્રણ અને સિટનના બે એક કુલ ૧૨ પ્રતિનિધિઓ વિદેશીમાંથી પણ આગ્રહ હતા પ્રમુખપદ દિલ્હીના પ્રોફ. એચ. કે. શેરવાણી હતા.

આ સ્વતંત્ર-અર્થતિ સમેલનમાં મહામંટોપાખ્યાય હતો વામન પોતદાર, યુનિવર્સિટી માન્ટસ કમિશનના વિકાસ અધિકારી પ્રો. સુકુમાર બહાચાર્, રશિયન પ્રતિનિધિઓના નેતા પ્રો. વ્લાડિમિર લે બાલાશ્ચીવિચ, સંમેલનનું ઉદ્ઘાટન કરનાર મહારાષ્ટ્રના કેવાવણીપ્રધાન શ્રી મધુકર મોહરી નજરે એ પોતાની પ્રવચનો આપ્યા હતા. પરંતુ દિલ્હીના એક સંશોધનકાર શ્રી પી. એન. એકતા પ્રવચન જે એક મહત્ત્વ કાર્ય તેનાથી એ વિદ્વાનોની સાતિમાં જમશેદ બંચ પડ્યા.

શ્રી શેરવાણીએ પોતાના તક્તબમાં તાજમહાલના ચાહેલો આગેકા હામે એવું કહ્યું હતું. તેમણે જણાવ્યું હતું કે, ભારતમાં સામાજિક સેત્રે કેટલાક મહત્વના

સુધારાઓ કરનાર મહત્ત્વ જનના સેક, મેન્ટિક નાજ-મહાલને જેથી આવનારો પ્રવાસ કર્યો હતો. તેમની એ શોધથી ઇતિહાસમાં રસ નહિ ધરાવનારાઓને, જેમ અચળા થયેલા તેમ તેમણે એમ કહ્યું કે, “લાલ કિશામી આરસપદ્મના બનેલા કેટલાક ભવનો હતા, તેમજ સાથ કિશો અને જુમા મરિજાની વચ્ચે પણ એવા કેટલાક ભવનો હતા તેનો જણીશરીને નાર કરવામાં આવે છે” એ જણીને પણ અનેકાનાં હિંમ કહ્યો પહેલ્યો હતો - જે કે અમદાવાદમાં સોદો સેવકની એક જગ્યા ઉકારી જઈને અમેરિકાને તે સુદર ઈમારતને ખડિન કરી છે એ જોના પ્રો. શેરવાણીનો આ ફરિયાદો પણ સાચો માનવામાં વધી નથી.

પરંતુ શ્રી. શેરવાણીની શોધ કરતાં વધુ ઓછાકા જેથી શોધી તો શ્રી આકની છે તેમણે કરેલી શોધને જો સ્ત્રીકારમાં આવે તો પૂર્વ ભારતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ નવેશરી લખવા પડે તેમણે એ નિશ્ચયમાં એવું સાનિત કમવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે મોગલોના જમાનામાં જનલી માનવામાં આવતી ભારતની કેટલીક જનવિખ્યાત ઈમારતો વાસ્તવમાં મોગલોની હકુન મહેલાના, રાજપૂત યુગની છે; મોગલોને તેને માટે આજે ઘરપાવ સળી રહ્યો છે; પણ શ્રી. આકના અત પ્રમણે તેના સર્જનનો પણ રાજપૂત ગણ્યોને જાય છે. તે ઈમારતોમાંથી કેટલીક આ છે -

- (૧) દિલ્હીના લાલ કિશો, (૨) નિમ્નમુદીન
- (૩) સફરચમ, (૪) દુરગામહાલ, (૫) બલિયાર

કાકીનો મહામો, (૧) હોજી ખાસ, (૭) કાંઠાં ફિરોજી-
સાદ, (૮) ફોટોપુર સિદ્ધી, (૯) અમદાવાદના ગજ
દરવાજા તથા કેટલીક મસ્જિદો, (૧૦) નિળપુરનો જોગ
ગુંજ, (૧૧) કાસ્મીરના નિયાન, કાલીમાર, અરોહાલી
અને વેરીનાગના બગીચા (૧૨) કુતુબ મિનાર (૧૩)
અમરેલીના અદાઈ દિનગી ગ્રુપડી (૧૪) ધારની કમાલ
મોશા મસ્જિદ (૧૫) હમણાં સુધી જેને મસ્જિદ માનવા-
માં આવતી હતી તે કાચી વિશ્વેશ્વરનું મસ્જિદ અને સિમ
મદાલયનું મસ્જિદ.

શ્રી. એકે જણાવ્યું છે કે, અદાઈ દિનગી ગ્રુપડી
અને કુતુબ મિનાર ઉપર અરબી કાવામાં જે લખાયેલું
છે તેને ફતિહાસવેતાઓએ ભ્રામક કર્યું છે આ સમારકો
મોઝસોના, જમાના પહેલાના રાજપૂત યુગના છે જે
નિશાનીઓથી તેને જોળખી કાઢાય એમ છે એ નિશાની-
ઓને કા કાઢી નાખવામાં આવેલી છે અથવા તો એની
ઉપર ચણનકામ કરવામાં આવ્યું છે

મદારાજીમાં ધારની કમાલ મોશા મસ્જિદનો એક
ભાગ પડી ગયો ત્યારે જો કે કેટલીક એ ઈમારત મુસ્લિમ
કુળાપદેશીની છે, અને તેને "સરસ્વતી કંઠાજાણ" ના
નામે જોળખવામાં આવતી હતી ત્યાં આગળથી
સંસ્કૃત નાટકોની દસ્તખતો પણ મળી આવી હતી

કાસ્મીરથી માંડીને નિળપુર સુધીના આ તમામ
અવશેષોના પોતે ઝીણવટપૂર્વક તપાસ કરી હોવાનો
શ્રી. એકેનો દાવો છે અને તેનાં સંસ્કૃત નામો, સિદ્ધ-
કથાનો પ્રકાર, મુસ્લિમ સત્તાધારીઓનો સમય, હિંદુ
સ્થાપત્યનાં વિશેષ વગેરે વિશેષ પણ તેમના નિમ્નલેખમાં
હવેલેલો છે

સાલ કિલ્લો

ફિલ્દીના લાલ કિલ્લા વિષે તેમનું મતભવ એ છે કે,
સાહજબી કરતાં પણ અનેક સનાપ્તીઓ પહેલાં એ
બધાયેલો છે. અને પોતાના એ જતના પુગવા રૂપે
એમ દર્શાવ્યું છે કે, એ કિલ્લાનો પાછળનો જે ભાગ
રાજપાટ તરીકે આજે જોળખાય છે-તેને કોઈ ખાદસાદ
સાથે સંબંધ નથી, પણ "રાજ" શબ્દ તો એ કિલ્લામાં
મોઝસોના પહેલાં જે રાજપૂત, રાજાઓ વસતા હતા

તેને કારણે છે. વળી લાલ કિલ્લાની આસપાસનાં સપ્તાંગી
પવિત્ર સ્થળો હિંદુઓનાં જ છે-જેમ કે, ભૈરોનું મસ્જિદ
અને ગૌરીશંકરનું મસ્જિદ. લાલ કિલ્લાને મોઝસ મુખમાં
બન્યો હોવા તો એની નજીક હિંદુઓના પવિત્ર સ્થળો
ન હોત તેમજ લાલ કિલ્લાથી ચંદની ચોક નામનો
જે રસ્તો જમ છે તેની આજુબાજુના વિસ્તારોમાં પણ
મુસ્લિમોનો વસવાટ વંદુ પ્રમાણમાં ભેવાં મળે.

લાલ કિલ્લા મોઝસ યુગમાં બધાયે હોત તો તેના
દિવાને ખાસ અને દિવાને આમમાં ધુમ્મટકે મિનારાં
મુખવામાં આવ્યા હોવા પરંતુ એના બદલે ત્યાં રથા-
પત્ત બજાર અને અન્ય રાજપૂત નગરોના સ્થાપત્યનાં
જેવું છે જ્યાં ખાદસાદ એકના દત્તા તે દિવાને ખાસની
છત પણ હિંદુ શૈલીની છે તેમજ દિવાને ખાસનાં
કેટલાક ઓગડાઓ મોઝસ ખાદસાદોના વિશાળ જ્વાન-
ખાના રહી જ ન શકે એટલા નાના છે.

મધુરાસન

શ્રી એકેનો એવો પણ મત છે કે મધુરાસન તખ્તે
તાલિસ-સાદજહાનિ રાજપૂતો સાથેના મુક દરબાન જ
ખર્યું હોવું જોઈએ પોતાના અનુમાનના સમર્થનમાં
શ્રી. એકે એવો પુગવો રજૂ કરે છે કે પશુઓ કે પક્ષીઓ
કે મનુષ્યની કોઈપણ મૂર્તિ કંદર મુસ્લિમ માટે ત્યાજ્ય
રહી છે જ્યારે એવી મૂર્તિઓ હિંદુઓ માટે લગભગ
અનિવાર્ય થઈ ગઈ છે. અમર રાજસ્થાનનું પક્ષી છે.
અને વળી સરસ્વતી દેવીનું વાહન પણ છે-હિંદુઓમાં
એવી પ્રણયિકા રહી છે કે ધાર્મિક પક્ષીઓને જ સિંહા-
સનના વાહન તરીકે દર્શાવવાં ઠા. ત. ગરક

પોતાનાં આ સવળા મતઓના સમર્થનમાં શ્રી
એકે જો કે કેટલાક પુરાવાઓ-આખા મુઘલો સિદ્ધ
વગેરેના-રજૂ કરેલા છે. પરંતુ શ્રી શેરવાણી અને અન્ય
ઈતિહાસજ્ઞોના મતે શ્રી એકનું આ કોનિકારી સંશો-
ધન માત્ર એમનાં અનુમાનોના આધારે ધારાયેલું છે.
એ માટે કોઈ દસ્તાવેજ પુરાવાઓ રજૂ કરાયા નથી

શ્રી એકે અધિવેશનમાં પોતાનો આ નિમ્ન
વચ્ચેલો ત્યાં બહુ ધધિત મચી ગયું હતું. અને તેઓ
માત્ર દસ મિનિટ સુધી જ બોલી શક્યા હતા.

(સંદેશ)

૪ : સર્વોદય સંમેલન | લોકરાજ્યના પાયાની દિશામાં મહત્વનું કદમ

જન-સુઆરીમાં રાષ્ટ્રપુર (મધ્ય પ્રદેશ) ખાતે યોજાતા સર્વોદય સંમેલનની એક વિશેષતા એ હતી કે યજ્ઞ સમયે વિનોબાજી સંમેલન વખતે ઉપસ્થિત હતા.

સંમેલનમાં યથેચ્છ વિચારણા વિષે જે એક નવી વાત સૌનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવા ચોક્કસ લાગી છે તેટલા પૂરતી જ આ નોંધ છે.

સર્વોદય આદેશનના કાર્યક્રમોમાં આખા સમાજના મૂળભૂત આર્થિક-રાજકીય હિતોને અસર કરે એવા જે એક કાર્યક્રમ રહ્યો છે તે છે-આમદાનનો. આજ સંધીમાં અનેક આમદાનો દેશભરમાં ચલાવે છે. આ બધાની કક્ષા એક સરખી નથી જ-અને આ બધાની સામાજિક પાથી પણ એક સરખી ન હોય એ વાત સહજ છે પરંતુ એક દર, આમદાનની શરતો, કેટલેક અંશે, ખેતે જ નામદાની આદેશનના વિસ્તારની આડે આવતી હતી એવું જુદા સર્વોદયી કાર્યકરોને મહેસુસ થવાથી તેમણે આ સંમેલન સમયે સુલભ આમદાનનો કાર્યક્રમ અપનાવ્યો છે. આ કાર્યક્રમ અંગે સ્પષ્ટીકરણ કરતી બુદ્ધાવધ જણાવે છે કે—

આમદાનનો મૂળ વિચાર હતો, તેને કાયમ રાખી તે, એની શરતોમાંની કેટલીકને સરળ બનાવવામાં આવી છે, અગાઉ ‘કેપર’ના તથા ‘મધ્યમ’ વર્ગના જમિંદારો આમદાનમાં બોલાતા અચકાતા હતા; કમ કે—

આમદાનીઓએ પોતાની બધી જમીનની માલિકીનું વિસ્તારનું નિનદાન કરવું પડતું હતું. ત્યારબાદ, તેમની જમીનનું મુનરૂવિતરણ કરતી વખતે તેમને કેટલેક દિરસો આપવે તેનો નિર્ણય આમદાનના કરતી હતી—અત્યંત, મૂળ જમીન-માલિકની સમતિ તેમાં આવશ્યક હતી. પરંતુ અપેક્ષા એવી રહેતી હતી કે આ મુનરૂવિતરણ થયાસંજવ સમાનતાના મોરચે હોય, જે કે, કમમાં કમ છટ્ટો દિરસો જમિંદારોને વહેંચી આપવામાં આવે એવી અપેક્ષા રહેતી હતી. દરે મુખરેલા સુલભ-આમદાન અનુસાર—

* કમમાં કમ ૨૦ મે દિરસો જમિંદારોને આપવે રહે છે

* બાકી રહેલી જમીનની માલિકી તો મામ-સલાની વચ્ચે; પરંતુ તે જમીન માલિકની પાસે જ રહેશે, અને તેની અંતર તેના વારસદારની રજા વિના લેવામાં નહિ આવે.

* ‘સુલભ આમદાન’ માં દર સાલ આવકનો એક દિરસો આમદાનને આપવે રહે છે. (પહેલાં, મામ-સલા ઉપર લક્ષ્ય ઓછું અપાયેલું) દરે જમીનની માલિકી તથા વાર્ષિક સંપત્તિદાનના આધાર પર મામ સમાજનું એક મજબૂત કેન્દ્ર બની શકશે.

* આમદાની આમ માટે જે જમિંદારો લેવામાં આવશે તેની સામે જામતી જમીન બધેક રાખવાનો અધિકાર સલાને નહિ રહે.

* દરેકને દરતક જે જમીન રહેશે તેની જોખવનો ૪૦ મે લાગ (મહેશ્વર વગેરે કાપ્યા પછી) મામ-નિર્ધિ માટે મામસલાને આપવાનો રહેશે.

* જેમની પાસે જમિંદારી નહિ હોય અને માસિક આવક થતી હોય, અથવા આપાર વગેરે દારાન જે આવક થતી હોય તેના ૪૦ મે લાગ નાનદરે અથવા અમરે મામસલાને આપવાનો રહેશે.

એવી આરામ રાખવામાં આવે છે કે—

સુલભ આમદાનના કારણે, જમીન માલિકો પર જે દગાણ હતું તે દર થતાં, તેઓ પકુ ઉત્સાહથી રહેઝાળે આમદાનમાં સામેલ થશે. આજ પૂરે થયેલીવાર એવું બનતું કે મામતી કુખ્ય જમીન અમુક બંધિતઓ પાસે હોય અને તેઓ આમદાનમાં જોડાવા તૈયાર ન હોય તો, આમદાન રોકાઈ જતાં હતાં.

આ નવા ધોરણે કારતકમાં સમાનતમ સુલભ આમદાનો સ્થાપી તે, બીરુદ કઈ નહિ તો થ, આજની આબોહવાને તંદુરસ્તી બહાવામાં અને સાચા પંચાયતી લોકરાજ્યનો પાયો નાખવામાં જરૂર મોટો ફાળો આપી શકશે.

—લો. ગાંધી

નોંધ : જે મામ થા લતાના ૭૫ રૂા મુવિતિના ૫૦ રૂા જમિં આમદાનમાં સમાલ કરશે તે આમદાન વચ્ચારો.

ગુજરાતી લુપ્તિમાં ભારતનું પ્રાચીનતમ હાડપિંજર

મયા વર્ષના નવેમ્બર-ડિસેમ્બર માસમાં ગુજરાત રાજ્યના પુરાતત્વ ખાતા તેમજ પૂના યુનિવર્સિટી તથા વડોદરા 'યુનિવર્સિટી'ના સંયુક્ત ઉપક્રમે મહેસાણા જિલ્લાના લાંબણજી ગામે નવેસરથી કાળગણના તેમજ તત્કાલીન : હોડીજીવન વિષે વધારે માહિતી મેળવવા તાજેતરમાં આમળ વૈજ્ઞાનિક સંધાનેને અનુસરીને ફરી એક વાર પ્રાચીનક પુરાતત્વીય જોદકામ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. કેલેકેનિયા યુનિવર્સિટીના માનસશાસ્ત્રી ડૉ. કેનેડી, વડોદરા યુનિવર્સિટીના શ્રી એ. વી. પટેલ અને ગુજરાત રાજ્ય પુરાતત્વ ખાતાના શ્રી : દવેને આ કાર્ય માટે શ્રેયમાં આવ્યા હતા. આજ-સુધી થયેલા વૈજ્ઞાનિક નિરીક્ષણ તેમજ ખોદકામ દ્વારા આ સ્થળ લઘુપાયાલુ કુમળા અવસ્થામાં મળે જવન વિખ્યાત છે.

મહેસાણા જિલ્લાના આ લાંબણજી ગામ આંતરીય-સભ્ય અને વિભાગ વચ્ચે આવેલું નાણુ રેલવે સ્ટેશન છે. આગળી પરાગર એક સહી પહેલાં ભારતીય સરકારના જનરલસાહેબના ખાતાના મુશીબીય વિદ્વાન શ્રી રોયર્ટ જીમે ગુજરાતનાં લઘુપાયાલુકુમળાં દરિયાકાંઠા સીધી પ્રથમ નેખા છે ત્યારબાદ ભારતીય પ્રાચ-ઐતિહાસિક સંશોધનના આદરિતા સમાન શ્રી. એચ ડી. સંકીષીયાએ આ ક્ષેત્રમાં થયું કામ કહ્યું છે અને પ્રકાશ પાડ્યો છે ૧૯૪૧ થી ૧૯૪૬ દરમિયાન આ સ્થળે ખોદકામ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું અગાઉથી એ વી પડવાએ તેમજ ૧૯૫૩માં પચુ ડૉ. સુતારાએ આ ક્ષેત્રમાં કામકાજ ચાલુ રાખ્યું હતું છેવટે છેવટે લડન યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર એમ. ડી. પચુ આ સ્થળની સુલાકાન લીધી અને ગત વર્ષનાં થયેલાં કામ અને પરિણામ ઉપર પોતાની મહેર મારી તેમ જનાં આ સ્થળ તત્કાલીન કુમળા એક મહત્વના કામમાં સમુ જની રહ્યું છે.

સામાન્ય રીતે લઘુપાયાલુ : ગુમ, અને પ્રાચીન પાયાલુ ગુમ અને જાન પાયાલુ ગુમની વચ્ચેનો પલટાવો

સમય જતાવે છે. કાળગણનામાં સાધારણ રીતે આ ગુમને આલેખી દસ હજાર વર્ષ કે તેની આસપાસ મૂકી શકાય. માનવ કૃતિદાસના આ ગુમમાં આવેલો હવા બહુ ઠંડી નહોતી. જેને પરિણામે પ્રાચીન લક્ષણો જેવાં કે માનવેનું ચૂરણોમાં બરાઈ રહેલું, વિશાળકાય પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ અને હાથકેદાદી જેવાં મોટાં પથ્થરના અભુષક દરિયાકાંઠા વગેરે આ ગુમમાં મળ્યાં નથી. હવે આવેલો હવા સમવાત થતી જાય છે, માનવજીવન યુલ્લા મેદાનોમાં પ્રવેશે છે, અને જમણેનાં ઘડકાં છે. આ ફેરફાર સાથે લોક જીવનમાં પણ અદ્ભુત ફેરફાર ચાલુ છે.

મુશીબ અને આફિશમાં આ ગુમનાં ૨૫૯ ધરો નોંધાયાં છે. પરંતુ ભારતમાં આ ગુમનું ૨૫૯ લક્ષણ કંઈય નોંધાયું નથી. આ ગુમ ભારતીય પુરાતત્વને એક મહન કામ છે, જે હજી ઉદ્ધારના બાકી છે. જેને આર્ચ લઘુ હથિયારો ભારતભરમાં ઠેર ઠેર મળે છે અને કાળગણનામાં તે તે કિંમત સરકારના ધરે પહેલાં એટલે કે, ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ થી તે ઈસવી હજારાતની સહીઓ સુધી નોંધાય છે. જેથી તે હથિયારો એકલક લઘુપાયાલુ ગુમ સુધે તેવું અને નથી.

લાંબણજીમાં મળેલ હથિયારો

ગુજરાતમાં આવેલ લાંબણજીનાં લઘુ પાયાલુકુમળાં દરિયાકાંઠાની પ્રસ્થિતિઓમાં અત્રેક પ્રકારો મળ્યાં આવે છે જેમાં પાનાઓ, ત્રિકોણો, છરીઓ, તિલ્કો, અંધેરોદાં કારોને સમાવેશ થાય છે. આ બધાં ઓળંગે ભૌતિક આકારમાં છે અને મુખ્યત્વે ચર્ટ, એક્વેટ કાનેલીયેને અને કવાર્ટઝ પથ્થરના ગનેલાં મોટા હથિયારો તો નોંધાયાં જ નથી. આ સમયના ભોક્ષા મુખ્યત્વે શિકારી જીવન માળતાં હશે છિપકીઓ તેમજો આસ લઘુમાર હશે પ્રાણી જીવનમાં એકાઓ, - હરણો, મેંસો, નીલગાય, કુતરો વગેરે તેમજા પ્રાથમિક, સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે.

આદિ માનવનું અરિય-પિંજર

તાજેતરના થયેલા જોહકામમાં નવ આડાઓ કરવામાં આવ્યા હતા. જેમાંથી પાંચમા નંબરના આડામાંથી ૭૩ સે. મી. ની ઉપરથી એક સંપૂર્ણ માનવ-અરિયપિંજર મળી આવ્યું છે. અ-ય આડાઓમાંથી પણ સંપાત્ર માનવ તેમજ અન્ય પ્રાણીઓનાં અરિય-અવશેષો સંપાદવા છે. પહેલા આડાના ત્રીજા નંબરના ચોરસ ભાગમાંથી ૧ મીટર અને ૮૦ સે. મી. ઉંડાઈએ ૩૦.૩ સે. મી. લાંબુ માનવ પથનું હાડકું મળી આવ્યું છે. ઉપરુક્ત અરિયપિંજર ૧ મીટર ૧૨ સે. મી. લાંબુ છે અને તે અઢધુષ્ટ પ્રવાનનું છે એમ તેના ગણાતા ભ્રમીસ હાત સ્પષ્ટ છે. આ અરિયપિંજર પશ્ચિમ-પૂર્વ દિશામાં આવ્યું છે. ગુજરાતના આદિ માનવનું અરિય-પિંજર આ હોઈ શકે! હાલતકરમાં જૂનામાં જૂના અને પ્રથમ અરિયપિંજર ગુજરાતની આ ભૂમિએ જોવા છે તે હકીકત છે. આ રથવેળી આગળ પણ તેર અરિય-પિંજરો પ્રાપ્ત થયાં છે. પ્રાપ્ત થયેલા આ અવશેષોનો અભ્યાસ આગળ ચર્ચ રહ્યો છે, જેનો આખરી અહેવાલ આ ભૂમિ ઉપર તજાવીને લોકરજન

ઉપર અને તેની આવીનતા ઉપર વધારે પ્રકારે પાઠના હેતુમાન થશે.

આ વખતે આડા નં. ૧ માંથી ૬૬ સે. મી. ની ઉંડાઈએ મળી આવેલી ૨૦ સે. મી. લાંબી અને ૨.૬ સે. મી. પડોળી ત્રીજાની છરી આ રથગ ઉપર નવો જ પ્રકાર ફેરે છે. ત્રાણ આ રીતે પ્રથમવાર જ નોંધાય છે. ઉપરના ચરોમાં લોખંડ અગાઉ પણ નોંધાયું હતું ત્રીજાની આ છરી આ ક્રમમાં વધારે રક્ષાપ તેમજ વિઠટ કરે છે. આપણે એમ માનવા પ્રેરાઈએ કે તાત્કાલાણુપુત્ર આ રથગે લઘુપાયાણુ યુગ પછી શરૂ થયે થયેા હશે કે પછી લાપણુમાં માનવ અસ્તિત્વ જ એટલું જોડું શરૂ થયું હશે!

લાંબુજનાં લઘુ ઓળરો લોધણ, રંગપુત્ર, કેરોડી જેટલાં પ્રાચીન લો છે જ, જલકે પાંચ -હજાર વર્ષથી વધારે પણ હોવાનો સંજાર છે. આ પિંજર પણ આ યુગનું વધારે સંપૂર્ણ સ્થિતિ લો સારે જ આવશે કે નહારે તેના અવશેષોનું પ્રયોગશાળા દ્વારા થયેલ પુષ્ટકરણ આપણા હાથમાં આવશે.

(ગુજરાત સમાચાર)

૬ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : (૨૨મું વિશેષાસી-અધિવેશન) [સત્યદર્શી

સાહિત્ય પરિષદના આ વખતના અધિવેશનમાં મંડપની બહાર અને મંડપની અંદર ભત્રજાતની વાતો સંભળવા મળી. આ વાતોમાં મુખ્ય છે અગ્ર-તોખનો હતો. સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનો એવી જૂની પ્રણાલી પ્રમાણે કરાયાં કરે છે એની સાથે અસંતોષ હતો કે પછી ' પરિષદ-પ્રક્રિયા' ને આક્ર-આક્રમણ પ્રતી વહી ગયાં છતાં કઈ નક્કર કામ એ ફેરતી નથી કે કરી શકતી નથી એ અંગેનો હતો.

પરિષદના અધિવેશનનું માળખું અધારે અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું. ત્યાંની ગુજરાતની ઐતિહાસિક સાહિત્ય પરિસ્થિતિ એને માટે જવાબદાર હતી. આને એ પરિસ્થિતિ રહી નથી એટલે એ મૂળના માળખાને જડ-રીતે વળગી રહેવા કરતાં એમાં સમયોચિત ફેરફાર થતો રહે એ આવશ્યક છે. સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ

ગુજરાતી સાહિત્યના જલાજલ તપાસે અને વિભાગીય પ્રમુખો પોને પોતાના ક્ષેત્ર પર કોઈક સુદાની તાલિયક મોમાંલા કરે એ પ્રણાલી કાઢી નાખવા જેવી તો નથી જ. પણ પરિષદપ્રમુખનું વ્યાખ્યાન તો પુરાગામીઓએ આપેલાં મંતવ્યોનું પુનરુચ્ચાણ કરીને જ સતોષ માનવુ થાય તો એ અસંતોષનું કાણુ જાને. એર... આપણી સાચી જનતા મને કે કમને એ પણ નવાનો લેતી હોય છે. પરંતુ પ્રમુખના વ્યાખ્યાન પહેલાં પતિય પાંચ વિદ્વાનોએ પ્રમુખનો પરિચય આપ્યો. એ જનાવ તો અજ્ઞાપૂર્વે જ કવંચાવ એવો છે. પ્રમુખ ઉપર જ એટલું બધું કહેવાય કે પ્રમુખને જે કહેવાનું હતું તે સંભળવા માટે ઓલા સમુદતી નહોતી શક્તિ કે ન હોતી ધીરજ. એટલે પ્રમુખ એમનું, વ્યાખ્યાન

• વિભાગીય પ્રમુખોના પરિચય પછી અપ્રમાણ લાંબો ન હતા? -સં

વાચના રહ્યા અને મોટા ભાગના શ્રીતાઓ બહાર વાર્તા-
મંડળી જમાવીને ટેબલ પર બેઠ્યા.

નિષ્પત્તિ-વાચન

નિષ્પત્તિ વાચનના કાર્યક્રમમાં સાહિત્ય વિભા-
ગનો શ્રીતા સમૂહ ધન્યવાદને પાત્ર હતો. નિષ્પત્તિમાં
જેટલા મળે તેટલા બધા જ સ્વીકાર્ય અને તે બધાનું
જ વાચન રખાય એ આપકાર્ય કે સ્વીકાર્ય નથી
નિષ્પત્તિની કદા જળવાતી નથી એ દરેક વર્ષે થતી
આવતી ફિરિયા છે. છતાંયે આ વર્ષે એ જ પ્રાણાલી
ચાલુ રહી એ દુઃખક ધટના મળ્યા. સંજ્ઞાની વ્યુત્પત્તિઓ
ઉપરનો એક અનુ-અધિકાર એટલે કરતો નિષ્પત્તિ વચ્ચે
તારે શ્રીતાઓની ધીરજ ખૂરી અને એમણે વિશ્વાસ
પણ શુભાઓ સાહિત્ય પરિષદની આજી અ-ચાન
ચાલિયા નારોથી ફેર છે. નિષ્પત્તિની ચકાસણી
થઈ જ નેપ્થિએ અને એને માટે જે તે વિકાસના
પ્રમુખ એક સમિતિની સહાય ભરતે કામ કરી રહો.
નિષ્પત્તિની પસંદગી માટે એક સંપાદન મંડળ દોષ
એ જરૂરી છે.

પરિસંવાદ

પરિસંવાદમાં શ્રી મંગાધર માડીસનું આપ્માન
શ્રીતાઓમાં ફીક, ફીક ગરમી જગાડી મણુ. શ્રી. પ્ર. રહી
એના બધાપ્માનમાં સ્વરચના અને જીડાણનો પરિચય
થયો. શ્રી ધર્મવીર ભારતી ઇનિદાસ ઉલેલવા બેઠા એટલે
નીચ્ચ જન્મા. મોહન રાજેશનું આપ્માન લાંબુ ચાર્ચ
પણ એમાંથી નવું ન મળ્યું. પર-પ્રા-ત્વીય સાહિત્ય-
કારોને નિષ્પત્તિને યોગ્યતા આ પરિસંવાદમાં
આપણા એ ભઈઓ કણુ વિરોધ ન કદી ચકથા
એ મોડાનનક પછુ દર્તુ. શ્રી. ચક્રવર્ત શુક્રેતે માડ-
મીસને જવાબ આપવાનો અવલ કયો અને પોતાને
જે કામ માટે જિત્તા કરવામાં આવ્યા હતા તે બાજુ
પર રહ્યું બેલાતી વાત જરા તાર રચે બેસીને બેસી
નવા. ખરી, પેટલીક અને પગાલાવની તાજેતરમાં

નિષ્પત્તિ વાચનની આજની પદ્ધતિને ક્યારે પરિષદ
પ્રમુખ અને વિભાગીય પ્રમુખોના ભાષણોમાંના મહત્વના
મુદ્દાઓ ઉપર ચર્ચા થઈકે ચેલચ તે વિચારેલી ધળી
આપ ત અને શોખવત થવા પામે.

અમદ શયેલી નવલકથાઓ ક્યા માગે છે તેનો પરિચય
આપ્યો હોત તો બહુ દણુ. જ્યંત પાઠકને આપણા
કાન્યવિવેચનની કાવામાં કોઈ ફેરફાર ન દેખાયો.
સુરેશ જોષી, રાધેશ્યામ ચર્મા, રમુરી ચીધરીની લખાણો
વાચી જવા એમને આપણે ભલામણ કરોએ? પરણુ,
પરિસંવાદના ઉપસંહારનું 'શ્રી ઉમશંકર દેવે'એ રીતું
આપ્માન સૌને વાદ રહી આપ એવુ પ્રેરક નીવડ્યું.

કવિસંમેલન

પરિષદની સૌથી વધુ કચણ ધટના એલું 'કવિ-
સંમેલન હુતુ. એમાં કાળોને બદલે માત્ર કવિઓ જ રજુ
કરીને સતોષ મનાયો અને એમાં યે નયોન કવિતાનો
તો રડાણો પણ ન જોવા મળ્યો. કવિતાની પ્રતિષ્ઠા
કરવાના બહાને આપણે આ રીતે એનો ઉપહાસ તો નથી
કરી રહ્યા, એટલું વિચારવાનો અવકાશ આ કવિ સંમે-
લનના ચોળકાને ન આપ્યો એ સાચે જ આશ્ચર્ય છે.

કવિઓને તો કવિતાદ્વારા રજુ ઉપર લવાય, પણ
નવલકથાકારા અને નવલિાકારોનું શુ? એટલે એમને
એળખાવિધિ રખાયે. સૌ પોતપોતાનો પરિચય આપે.
આ પરિચય વિધિ સારો ધર્ષ સરે, પણ કાંણુ જાણે
કમ, એવ કટાણાનનક નીવડેચો સર્જકના અનુભવોમાં
કહેવા જેવું કણુ જ ન નીકળે? કેટલાકે તો એનેક
વખત પોતે કદી ચુક્યા તેની તે રહડ વગાડ્યા કરી

મહત્વનો મુદ્દો

શ્રી શુભાનવાસ શ્રોકરે એમના સ્વાગત પ્રવચનમાં
પરિષદ કરી શકે એવા કાચ તરફ લક્ષ્ય ખેંચ્યું. પરિષદનો
દેશમાં સર્જકોને તેઓ એમનું સર્જન શુભાચિત્તે કરી
શકે એ માટે સમજ કરી આપવામાં આવે છે એ તરફ
એમણે આમળાં ધીધી

પરિષદનાં કાર્યોમાં અધ્યક્ષકાનને પણ સ્થાન છે.
છતાંયે 'પરિષદ-સુચિત' પછી આપણી પરિષદે એ
દિશામાં કઈજ કાચ કણુ નથી ચુર્ચરતી. પુરસ્કાર-
પ્રકાશનો પ્રક આજે તો સળમતો પ્રતન છે. અંકોર
લખાણો અને કાળો અમદ કરવા માટે પ્રકાશકો તેવાર
થતા નથી. સારા અભ્યાસધર્મો પરિષદ પાસે તો તેવાર
કમવાં શકે અને અમદ કરી શકે. જલસાઓ તો ચુર્ચરત-
[પૂઠ હાં ઉપર]

૧૯૬૩ : અર્ધવૃત્તિહાસિક વર્ણકનું વર્ષ / લોમીલાલ ગાંધી

આંતરરાષ્ટ્રીય સંજ્ઞાસ્થાના ક્ષેત્રે ૧૯૬૩નું વર્ષ એક અર્ધવૃત્તિહાસિક વર્ષ બની રહ્યું છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધના અંતે પછી આખા વિશ્વને માથે મોટી અને કારમી કુશિંતા ઝડપતી રહી હોય તો તે ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધની છે. અને તેમાં વ આ દુનિયાની બે મહાસત્તાઓ - અમેરિકા ને રશિયાએ સર્વસંહારક અણુબૉમનો અલ્પપ્રમાણ અને અલગલગ સાધનોની દરી-કાર્ષી દ્વારા - એટલે કે ભયનો સર્વોપરી રક્તિ દ્વારા - જગતની શાંતિની દુશ્મ સમતોલ રાખવાની હોડ કસે/કરી દીધી ત્યારથી તો, આપુ જગત તાળવે થવ રાખીને અસાધ્ય ભાગતી શાંતિની અંખનામાં ઝૂંટું જ રહ્યું છે.

એક બાજુ દુનિયાના ખ્યાતનામ ચિંતકો, વિદ્વાનો, અને જગતની આખી પ્રજાઓએ મુદ્દા અનેક અધિભારો દ્વારા શાંતિની ખેવનામાં લગ-સંખ્યાસની દાકસ, ત્રાસવાર કરી છે; તો બીજા બાજુ જગતના વ્યવહારુ સાધના રાજપુરોએ છેલ્લાં ૧૮ વર્ષ દરમિયાન આ દિશામાં સક્રિય તેટલા નક્કર પ્રયાસો પાછળ આપ્યાં, માર્યાં નથી પડ્યાં.

૧૯૫૪માં ભારતે આગળ પડી અણુઅખતરાખ પી-ની દરખાસત દુનો સમક્ષ રજૂ કરી હતી અને યુનોસ્કો ૧૬ રાષ્ટ્રની કમિટીએ કચેડો શબ્દો અને દબાવે કલાકોની વાટપાટો કરીને મુદ્દને ખાળવાની કોડીવધ તરફીઓ, યોજનાઓ વિચારી હતી. પરંતુ આ બધા ને અંતે કશાં નક્કર પરિણામો સાધ્યાં થતાં જગતમાં ન હતી.

ત્યારે તરોનાં બમીરય પ્રયાસો ચિથ્યા જ જશે કે પુરે એવી આશંકા અને એવી હતાશા આપક બની રહી હતી, અને એક ઊંચણી બીજી ઊંચણી

સામે કેવળ આશંકા અને અવિશ્વાસથી જ નહિ દુષ્ટ ઈરાદાના આરોપો કરતી ધૂંધવાઈ રહી હતી. એટલું જ નહિ પણ, કદિક ડોરીઆ તો કદિક લાઓસ, કદિક અફઝેરિયા તો કદિક કેમેરા, કદિક હંગેરી, સુએઝ, તો કદિક ચીન જેવી અનેક ધટનાઓ ફરી ફરીને તણખામણી ભડકે થવાની આગાહી આપતી, જગતની તમામ શુભ ભાવનાઓને કપાળે ડામ દેતી, સર્વનાશનો સાપ વસાવવા અધીરી બની હોય એમ અણુખી રહી હતી.

પરંતુ જે મહાસત્તાઓ જગતને ધર્વનાશના આરે પકેલી દેવાતી રમત રમતી દેખાતી હતી, જે મહાસત્તાઓ શુદ્ધાચવાયા તણખાને ભડકામાં ફેરવી તાખવાને બર પેલા કરતી દેખાતી હતી, એ જ મહાસત્તાઓ પણ પ્રત્યેક ધટનાને અંતે ધ્રુવ્યા અનિચ્છાઓ, એક બંને એક માત્ર હુમ્મર-શાંતિ અને સદ-અનિચ્છાના રાફે ભણી જ ધીમી ધીમી પણ ધસારાઈ રહી હતી.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીના આ લગભગ બે દાયકાઓ દરમિયાન, અલપ્રમાણ તણખાઓ અર્ધી છતાં, તેમાંથી ભડકો નથી જ થવા પાડ્યો. આ નક્કર હકીકત પાછળનું રહસ્ય પણ સમજવા જેવું છે.

અલગત, દુનિયાની જગત પ્રભાઓનો (ચિંતકો, વિદ્વાનો, અને અમળ પ્રભાઓનાં અધિભારોનો) તો તેમાં ફરોળો છે જ છે; અને પં નહેરૂ તથા અન્ય બિન-અણુપ્રવાદી ચાંતિવાદી રાજપુરોનો; મ સક્રિય ફરોળ (ડોરીંગા, લાઓસ, કેમેરા આદિ ધટનાઓમાં) રહ્યો જ છે પરંતુ જે ને મહાસત્તાઓનાં દાયમાં આખી સંજિતું લાજવારમાં નિહંદન કરવાની શક્તિ પડેલી જ હતી, અને સામક્ષમાં નિરૂપના આવેશમાં ધસારાઈ જતાં, ભણે-અભણે સાનવસરફેરત અને માનવચરિત-

તવને નિમૂઠા કરી શકે એવી બરપૂર શક્યતાઓ મો કાઢી જીમી હતી ત્યારે, અને અનેક એવી તકો એ આખરી અભાગની ક્ષણે ધસી જવા તેમને ઉશ્કેરી રહી હતી ત્યારેય, એ જ એ અલ્પસંખ્યાઓએ અતિમ ક્ષણે ધસી ન જઈને જે પરિપક્વતા પ્રગટ કરી છે, એ સ્વસ્થતા પોને જ ફિનિયાની આજની શાંતિના મૂળમાં રહેલા એક આશોવાદ નથી શું ?

૧૯૬૩ના મત વર્ષમાં કૃષ્ણાની ઠોડાઠોડી ઉકે અતિમ ક્ષણે, વર્ગક લઈ રહી અને આજે આપણું વિશ્વ આખા ઉદિ નહિ એવો નવો આશાએ જીવનકા અને ઉત્સાહભર્યું જીવો રચ્યું છે—આ હશેજન, આ સિદ્ધિ પોતે જ શું અસાધ્યરજુ નથી ?

અસહ્ય જ લાગતી અલ્પઅખતરા બધીનો વર્ષો સુધીની વાતાધારો ૧૯૬૩ના એમજમાં મહાદિત સ્વસ્થેય શક્ય બની, એ શુ બીની ચૂંટણી વર્ષની અનન્યતા નથી ?

આપણે બાની પાછળ રહેતા બીજા મને તેટલા કારણો અને બળોના તર્ક ચલાવીએ, પરંતુ, અતે તે કેનેડીન મહાન રાજદ્વારી વિશ્વતિ તત્ત્વ જ લેખે લાગ્યું છે, એ નિરપવાદ સહસ્ત્ર નથી શું ? એનો અર્થ એવો નથી કે કુશોવને શાંતિ અને સહઅસ્તિત્વની મરજ ન હતી, ઈચ્છા ન હતી, અથવા એણે સાચી દાનનના પ્રયાસો કર્યો નથી; પરંતુ કૃષ્ણાની અસહર રથન રમવા જતા જ કદાચ તેને કહિ નહિ સમજાવેલો એવી રિધતિનું દર્શન થયું—અને એની મરજ, ઈચ્છા અને દાનતને તકકર આકાર મળી ગયો ! આઈકેના જાનામાં જે બનવું અસહ્ય લાગ્યું હતું; અને તેના રાજ્યવહીવટના ઉવટના દિવસોમાં જે અધ્યાસણે બને વચ્ચેનું અતર વધારી દીધું હતું, તે અતર કેનેડીએ કૃષ્ણાની ધટના પ્રમંથે અજ્ઞપ ક્ષિંપન અને હોશિયારીથી, કુશોવને સર્વનાસના અતિમ અજ્ઞમનું દર્શન કરાવી દઈને, ફિનિયાને નવો વર્ગક આપી દીધો અને આ બની શક્ય તેમાં કેનેડીની જેમ કુશોવનીય કારગીરિને ય કીર્તિનો કળશ ચઢવો જ છે.

★

અલ્પઅખતરા બધીનો, રક્ષિયા, અમેરિકા વચ્ચેનો વિષયોતવ : જનન્યારી-ફેલ્ડઆરી '૬૪]

આમળી કરાર મુદ્દ અને શાંતિના ઈનિદામનો એક નિર્ણાયક માર્ગસ્વરૂપ બની ગયો છે. અંદરમાં પણ મુદ્દ કાઢી ન નીકળે, એ માટે બને પણે ઓખુટપૂર્વકની વિચારણા આગળ વધી રહી છે.

કુશોવ અને કેનેડી (જલકે રચિયા અને અમેરિકાના અધિતાઓ) વચ્ચે સીધા અને સત્વર સ પર્ક સાધનારો 'ટ્રેટ લાઈન'—ટ્રેટીંગન વ્યવહાર મોકળી થકાપો છે, અને અવકાશી સરોધનો તથા સંપૂર્ણ અખતરા બધીની કિશ્તમાં સહકારમુક્ત પગમાં વિચારાઈ રહ્યા છે, પરંપર નિનઅકમળ કરાગી શક્યતાઓ પણ કેબાઈ રહી છે

કેનેડીની દત્તયા પછી નવા પ્રમુખ જોનસને દાયે આ સમાધાન, શાંતિ અને ફેસીની નીન આગળ વધારવાના પ્રયાસો એટલી જ ધમક અને ધીરજપૂર્વક આગળ વધી રહ્યા છે અને કુશોવે એ પ્રયાસોને તોડી પાડવાને બદલે એમાં પ્રીતસાદન આપ્યું છે, એ પંજુ અમેરિકા-રક્ષિયાના મજબુત્તરોની પકવના જ સ્પષ્ટ નિદર્શન છે.

રક્ષિયાએ તાજેતરમાં જ, પોતાના લશ્કરી ખર્ચમાં કાપ બંદર કર્યો છે અને અમેરિકા પણ એવું જ પગલું બરવાની તૈયારીમાં છે.

આ સમાચાર સંન્યની મંથમાં કમિતી દષ્ટિએ બહુ મહત્વના ન પડ્યું હોય તોય, અચૂક રીતે, વિકાસની કિશ્ત અને ધમક થો એમાં પ્રગટ થઈ જ રહી છે. કેમ જાણે કઓકેરજને બદલે નિઃશસ્ત્રીકરણની બાવિ દરીકાઈતો આ આરક નહિ હોય !

તાજેતરમાં, નાટો પનિવદર્થી પાછા ફરેલા અમરિકી રાજ્યમંત્રી ડીન રસ્કે હલતાપૂર્વક એ વાત કહી ૥ કે, રક્ષિયા અને પશ્ચિમ વચ્ચેના સલુકાઈ કાપો સંબંધનો સહ વધુ મોકળા જાને, તેજ પ્રવાસો અમેરિકા તથા અન્ય સાયીગજૂ તરફથી વિચારાઈ રહ્યા છે. તો કિટનના વડા પ્રધાને આગાઉ કરતાં ધણા જ સ્પષ્ટ સંજ્ઞામાં એવી ઈચ્છા પ્રગટ કરી છે કે, કિટન રક્ષિયા સાથેના સંબંધો વધુ ઉચ્ચતર અને સંગીન પાવા પર મોકલવા આપુર છે અમેરિકી પ્રમુખ જોનસને કુશોવ સાથેની બાવિ ચુલાકાતની સચનાને આવકારી ૥

કપ

અને કેનેડીની, અધૂરી રહેલી મંજૂરતે પોતાના લાક
તરીકે અપનાવી લીધી છે.

આ બધા કાલા સખ્તે નથી કે નથી સાંગણીતો
હિપરહસો દેખાવ.

બીજા બુદ્ધના અત પછી વિચાર્યત જર્મની અને
નિશાનિત અર્થિન નગરો! કેવળ જર્મન પ્રજા માટે
જ નહિ, આખા વિશ્વની શાંતિ માટે આ ધટના ચગ
સમી રહી છે આ સમસ્યાએ વાગ્વેર ધરતીકંપના
અથકા આપ્યા છે અને આજ સમસ્યાએ અનેકવાર
યુદ્ધોના પડછાયા પાશ્વર્થ કર્યો છે અલગત, આજે વ
એ રિયનિમાં બહુ મોટો ફેરફાર થઈ ગયો છે એવું નથી.

આખ છતાં, પવન કઈ દિશામાં ફરકી રહ્યો છે એવું
સૂચન કરતી નાનીટી ધટના પણ આપની કાસના મહાન
મળાકર્તા શ્રેયઃ—પ્રાચીનગમીજ્ય તો વોનવાઈનાદિ.

અર્થિનની એક જ નમરીમાં કાંડુ-સર્પા રનેદોચો
વર્ષો થયા દિવાલની આ પાર થેસે પાર (ખરેખરી
અલ્લેસી ફિલ્સાખરી પાછગ) વલખના, મૂર્ત્યુ છવી
રવા છે; અચાર નવાડ મને મપસતે પૂર્વ જાલિનમાથી
લાગી છૂટીને પશ્ચિમનાં કાંડુઓને જઈ મળવાની
અજાણીની સ્થગનચો ૫ દિવાલો ચણાઈ જતાં અસકલ
બની ચૂકી છે.

આવે વખતે ૧૯૬૩ના ક્રિસ્ટમસ પૂરતી * દિવાલો
હકાવાઈ મઈ, ૫૦૦,૦૦૦ (પાંચ લાખ) પશ્ચિમ
અર્થિનવાસીઓ એમનાં પૂર્વ જાલિનવાસી રનેદો
સ્વજનોને ત્યાં જઈ શકે, એવી જોડવણ પૂર્વજાલિનના
સત્તાધારીઓએ માન્ય કરી હતી.

અને સ્વાભાવિક રીતે જ, કરોડો લેખમાં એક

જ સવાલ પડ્યા પાડી ગયો છે: એ વાત, ક્રિસ્ટમસના
પૂર્વ દિવસો માટે સકલ બંતો, તે જ સલા કાળ માટે
ચુ કામ સકલ ન બનેઈ એક જ નગરોનાં વાસીઓ,
એ જુદી જુદી સત્તા નીચે વસનાં છતાં, એકબીજાને
હળી મળી શું કામ ન શકેઈ માનવી માટે એાછામાં
એમિ અને સહજ મળાવ તેવો આ આનંદ અને
અધિકાર તેઓ શું કામ ન જોગવી શકે ?

કલાય ક્રિસ્ટમસનો આ નાનકડો અનુભવ બંને સત્તા
એને આલો જ કોઈ કામ લેવાની દિશન કરવા પ્રેરી ?

માનવીની પ્રજાતિની મજિસ તરફ નિષ્ઠા અને
હિમતપૂર્વક આમળ બચાવનારનો શક સરળ નહિ
જલક ફરવાનીનો જ સલાકાળ રહ્યો છે; અને હજી
આજના સુધરેલા યુગમાં, અમેરિકા જેવા સુધરેલા
દેશમાં કેનેડી જેવા બનીસ લક્ષણની, આંદ્રીતી
બર્નિવાઈ બની છે આ સત્ત્વ બપર ફુખડ અને
આલાનજનક છે; પરંતુ એથી ક્ષમાઈ જઈને કમલે
ને પરમે કેવળ પોતાની જાતની જ સલામતીની મજૂરી
કરનારા કદિ મનિદાસને થકી સક્તા નથી—પ્રામ
વળાકનો લાભ પણ લઈ સક્તા નથી

પરે જ, કેનેડીએ વોસચિન મુત્યને બેટીને સૌનો
ચાર્જ અંકુશ સરળ કર્યો છે. એમાં બુદ્ધન વર્ષની મંગમ
મજાનનો કુસોવ અને પ્રે. જોનસનો સરેશો આસા-
ભર્ષો પડ્યો પાડે છે. ૧૯૬૩નો વળાક, ૧૯૬૪માં વધુ
સ્વરથ અને ૬૬ રૂપ લેવાની સકલનાએ અરમાને નથી
અસજત, મોટા અને ત્વરિત પરિણામોની મજૂરી સકલ
નથી, એવી વધારે પડતી આશાઓ થોગ્ય પણ નથી.
તા. ૩-૧-૬૪

[પૃષ્ઠ ૭૩ થી ચાલુ]

મીંછે અને રહેવાના પણ એની સાથેસાથે કલક
નકર કામ મૂકવું જોઈએ, એ જો પરિવહ જુદી જરો
તો એ પોતાનો ધર્મ ચૂકે છે એક જ કહેવું જોઈએ.
મુજરાની સાદિતનો સર્વાંગી મનિદાસ લખાવો હજી
બાકી છે. વિવેચનના પારિભાષિક કેલની પણ જોટ
વરતાય છે. સંસ્કૃત કાવ્ય-ભીમસા અને પશ્ચિમી સાદિત-
ની ભીમસાના સદર્શમથો તૈયાર કરવાના બાકી છે

પરિવહના મનોરંજ કાપકેમો, * એની વ્યવસ્થા
અને આનિચ્છ માટે તો વિદેષારહેલી સમાને અકિનંદન
આપનાં રહ્યાં

* સુ જઈમાં જલુ વખાણવેલ 'પરિવહન' (નૃત્ય નાટ્ય
પ્રધાન) કલા, નાનિચ્છ અને ટુટ્ટ ની દિલ્લે પણ ધણી
નીશો કમ્પને ન હોતો-સં.

સાયપ્રસ : નૂતન પ્રજાસત્તાકની કરુણ કથની

ભારતથીય અનેકગણા કરપીણ વિખવાદનો વારસો।

સાયપ્રસની વાત કરતી સાથે જ ભારત સાથેની તેની ઘણી બધી સમાન તિત્ત કથા યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી. અને એ વિત્તકથાની વાત આલેખવા પૂર્વે, આપણી તાજેતરની વિત્તકથા (ચીનના ભારત ઉપરના આક્રમણ) ના સમયે ભારત પ્રત્યે નિર્ભેજ હુમલ્લા પ્રકટ કરનારા સર્વ પ્રથમ રાષ્ટ્રોમાં સાયપ્રસ પણ દણ, તે વાત યાદ આવે છે તે જ દિવસોમાં સાયપ્રસના ઉપપ્રમુખ ફ્રાન્સિસ કુલ્યુક બાગના પ્રવાસે આવ્યા હતા; અને ચીની આક્રમણ સામેના ભારતના સમૂહી સમાધાનમાં, દિમાસપત્રી ૧૭૦૦૦ થી ૧૮૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ કામગીરી આપી શકે તેવા, માસવાદક ખચચેરો સાયપ્રસે ભારતને પૂરા પાડ્યા હતા.

આજે આપણે સાયપ્રસમાં આત્મવિચારની બીજી આગ ધૂધવાઈ રહી છે ત્યારે, ભારતની હુમલ્લા સાયપ્રસ તરફ દોળે, એ સ્વાભાવિક જ છે તેમાં ય, વિદેશી સત્તા નીચે, ભારતમાં દિલ્હી-મુસ્લિમ વિખવાદોની જે સુરંગ પ્રકાશ દત્તી તેનાથી અનેકગણી ઉમ કોમી-વિખવાદની સુગ સાયપ્રસમાં, તેના ઉપગતી વિદેશી સત્તાનતો કમ્બાન, ચ પાઈ ચૂકી હતી—જે વાંચો હજી આજે ય, સાયપ્રસની સ્વાધીનતા પછી ૪ થી વસે ય રાષ્ટ્રની છાતી પર, દૈય બની બેઠો જ છે। જેના પરિણામે—

● મગજર સવા સદિના પહેલાં (૧૯૬૩ના ડિસેમ્બરની ૨૨મીએ) ફરી એકવાર મોટા પાયા પર, ત્યાના ૮૨ ટકા વનનીઓ મોક-ખિસ્તોઓ અને ૧૮ ટકા દુર્ગ-મુસ્લિમો વચ્ચે, આત્મવિચાર ફાટી નીકળ્યો।

● સાયપ્રસને પોતાની બેઠીમાંથી મુક્તિ આપનાર બ્રિટિશ સત્તાને, આંતરિક બચવસા સ્થાપવા માટે, સાયપ્રસના પ્રેસિડેન્ટ મહારીઓએ બંધેણ મોકલ્યું. બ્રિટને તત્કાલ ફોજ મોકલી બ્રિટિશ કામનવંદ્ય સેક્રેટરી મિ મેન્ડિસે ઓસ, દુર્ગની સમરથ, અને સાયપ્રસમાંના મોક-ખિસ્તોઓ તથા દુર્ગ-મુસ્લિમોના પ્રતિનિધિઓનો સપર્ષ સાધી બ્રિટનમાં પતિવદ કરવા બંને કોને જેમ તેમ સમત કર્યા...

● પરંતુ, બ્રિટનની પરિવર્ત (૧૯૫૩ એ શરૂ થયા પછી) વિજય થયા જ ક્યો ॥ અને તાજ સમાચાર મુજબ, દુર્ગમાં, એમાં બાગ લેવાના ઇન્કાર કરીને, બહારથી કાન પડેલી આગને ફરીથી અંતરથી સકોરી ॥ અને દુર્ગની સરકાર 'સાયપ્રસ' પર ચલાઈ કરવાની તૈયારી કરી રહી છે—એવા બંધેણ મોકલ બેઠી, પોતાનો ફોજને બુદ્ધ માટે તૈયાર રહેવાના દુર્ગમાં પ્રેસિડેન્ટ મહારીઓ આપી ચૂક્યા છે.

૧૯૬૦ માં સપર્ષ સ્વાધીન બનેલા એક રાષ્ટ્ર (સાયપ્રસ) નું મોકલું કટણ ગુચવણેણ દોષ શકે છે તેનો ચચાવન અંતજ તેનો.

પાર્શ્વભૂમિકા અને અંધાવણ તરફ નજર કર્યા વિના આવવો શક્ય નથી.

(પાર્શ્વભૂમિકા બાબુના કાલમમાં)

પાર્શ્વભૂમિકા

પૂર્વ ભૂમધ્યમાં ટાપું

દક્ષિણ-પશ્ચિમ એશિયામાં

દુર્ગથી ૪૦ માઈલ દક્ષિણ

અને સીરીઆથી ૬૦ મા.

પશ્ચિમે; બ્રીસથી ૬૦૦ માઈલ

દક્ષિણ પૂર્વમાં.

વિસ્તાર: ૩૫૭૨ ચો. મા.

વસ્તી: ૧,૦૦,૦૦૦ (૮૨

ટકા મોક-ખિસ્તો: ૧૮ ટકા દુર્ગ

મુસ્લિમ)

આક્રિકાળમાં: ઈ. સ. પૂર્વે

૮૦૦થી ફોનિસિયન અને ગ્રીક

ચાલ્યા.

અધ્યયુગ: એસીરીઓનો, ઇજિપ્શિયનો,

પર્સિયન અને રોમન સત્તા

નીચે.

*

વર્તમાન યુગ:

—૧૫૭૧ થી ૧૮૭૮ દુર્ગની

શહેનશાહિયન નીચે.

—૧૮૭૭થી ૧૯૨૫ બ્રિટિશ

નયંસ નીચે.

—૧૯૨૬થી ૧૯૬૦ બ્રિટિશ

સંસ્થાન.

*

સ્વાતંત્ર્ય સંસ્થાન

દુર્ગની શહેનશાહિયન સરખાન

મોક-ખિસ્તોઓનું આદાલન: દુર્ગ

મુસ્લિમો આ શહેનશાહિયનના

બાગ રૂપ. (ચાલુ: પા ૭૮)

બ્રિટિશ વેચાણ દરમ્યાન
ગ્રીક-ખ્રિસ્તીઓની સ્વાતંત્ર્યની
લાડાઈનું એક મુખ્ય યુગ હતું;
ગ્રીસ સાથે સાયપ્રસના જોડાણનું.
આથી દુર્ગી મુસ્લિમો લાડતના
વિરોધમાં.

પાછળથી, સાયપ્રસના સ્વાતંત્ર્ય
અધિકારન વખતે ગ્રીસમાં કમ્યુનિસ્ટો
અને રાષ્ટ્રવાદીઓ વચ્ચે આંતર-
વિગ્રહ, ત્યારે ગ્રીક-હિંદીઓનો
સાયપ્રસની સ્વતંત્રતાને રોકો.

૧૯૫૪: બ્રિટિશ મર્યાદિત
સત્તાઓવાળું બંધાવણ ધણુ તેનો
સાયપ્રસના રાષ્ટ્રવાદીઓ તરફથી

કેન્દ્ર..... સ્વતંત્ર સાયપ્રસની
મર્મ

સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની માગ
સાથે દુર્ગ રાખ્યસત્તાનો વિરોધ:
'ફેરફાર કરવો હોય તો સાયપ્રસ
દુર્ગમાં વળી બધા એવો કરો.'
દુર્ગ - મુસ્લિમ સાયપ્રસવાસીઓ-
નોંધ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ પ્રત્યે વિરોધ.

* ૧૯૫૫ સપ્ટેમ્બર:
સમાધાનના પ્રયાસ-

બ્રિટન, ગ્રીસ, અને દુર્ગની
સરકારોની પરિષદ! (રાષ્ટ્રીય
પ્રતિનિધિઓ વિનાની!).

કા. ચ. બંધારણની યોજના
(બ્રિટનના સાવંભોમત્વ નીચે).

દુર્ગ-મુસ્લિમોની લઘુમતિને બેફામ
તોફાની અધિકારો!

—રાષ્ટ્રવાદીઓ ઉપ લાડતને પથે.

* ૧૯૫૬થી ૧૯૫૮: ઉચ રાષ્ટ્ર-
વાદી અધિકાર (ગુપ્ત, સશસ્ત્ર)

—બેફામ દમન: નેતા આર્ક-
બિસપ માકારીઓ વારંવાર
બેલમાં...

* ૧૯૬૦: (ઓગસ્ટ, ૧૬):
સાયપ્રસ પ્રજાસત્તાકની
સ્થાપના: બ્રિટિશ કોમન-
વેલ્થનું અને યુનાઇટેડ કલ્પ.

૧ આંતરવિગ્રહની સુરંગસમુ બંધારણ!

રાખ્યની કારાસભામાં:

પ્રમુખ ગ્રીક-ખ્રીસ્તી રહે: ઉપપ્રમુખ દુર્ગી-મુસ્લિમ,
—કારાસભામાં ૧૮ ટકા વસ્તીવાળો મુસ્લિમ
કોમને ૩૩ ટકા પ્રતિનિતિ રહે. દરેક પોતાની કોમના
જ શોધે ચૂકીને મોકલે.

—અને ઉપપ્રમુખને વિટોની સત્તા રહે: તે કોઈ
પણ કાયદો મુસ્લિમ વિરોધી જાણીતા રોકી શકે
કોઈ કાયદો પસાર કરવા પહેલાં ગ્રીક (ખ્રીસ્તી)
અને દુર્ગી (મુસ્લિમ) પ્રતિનિધિઓના જુદા જુદા
મત લેવાતાં, બંનેમાં બહુમતિ મળવી આવશ્યક રહે.
એટલે કે કારાસભામાં જ બે જુદાં કોમો સભાગૃહો!

—૧૮ ટકા વસ્તીવાળી દુર્ગી: કોમને માટે ૩૩
ટકા જેટલી નોકરીઓ અનામત; અને લગ્નકરમાં ૪૦
ટકા અનામત.

આ ઉપરાંત: (૧) દુર્ગી અને ગ્રીસ બંને
રાખ્યોનાં સભ્ય રહે.....!

(૨) બ્રિટનનાં સાવંભોમ મથકો ચાલુ રહે.....!

(૩) બ્રિટન, દુર્ગી અને ગ્રીસ આ બંધારણ માટે
બહિષ્કારી આપે.

કારાસભા અંગ્રેજી રાખ્યના અમલ દરમ્યાન
મોન્ટફોર્ડ સુધારાને તામે આવી રીતે બે જુદા મતદાર
મંડલોની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી, અને એનાં માઠાં
ફળ બારે બે આજ સુધી ચાખ્યાં છે.

* સાયપ્રસમાંની ગ્રીક-ખ્રિસ્તી પ્રજા ગ્રીસ સાથે
સાયપ્રસને બેગવી દેવા ઇચ્છે છે.

* દુર્ગ-મુસ્લિમ પ્રજાએ સાયપ્રસના બે ટુકડા
પાકી દઈ, ઉત્તરના ભાગને દુર્ગી સાથે જોડી દેવાની
માંગ ઉઠાવી છે

આંતરવિગ્રહની ખાટલી સાથે અને ખાટલી
તમ મનોમથક હોય ત્યાં સાચા સ્વાતંત્ર્યનો પડછાયો
પણ શી રીતે રહે? સાંતિ અને સમામતીની સંકપતો
પણ ક્યાંથી રહે!

*
૧૯૬૩ના ફિસ્ટમસના તહેવાર દરમ્યાન જ બંને
પક્ષની જેરિલા સહત્તર ટુકડીઓએ બાગ બાગબો
હતો; અને એ કહેવાની જરૂર નથી કે દુર્ગી અને
ગ્રીસની લશ્કરી ટુકડીઓએ એમાં સાથ પુરાવો જ
દસે આવા આ બંધારણના પરિણામે બન્યું છે એવું.

કે પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખે એમની સલાહી કેમે કરેલા અને વ્યવસ્થાની બાબતમાં વીરો ક્યો હોઈને ત્યાં આર્થિક અને વહીવટી અંધાધૂંધી જોઈ ચર્ચ ચર્ચ છે.

*

બધી રીતે, આંતરવિગ્રહને જ પોષાતો બઝો બઝી મળે અને ફિટમસના આરંભમાં જ પ્રક્ટિત થયા વિના ન રહે.

માત્ર એક જ અડવાડિયામાં બને પહેલે થઈ મીકના ૫૦ અને ટુકોના ૭૭ માહુઓની જુવારી એકથી નિરાસીઆ પાટનપરીમાં જ થઈ ચૂકી હતી; માત્ર વિસ્તારમાં જુદી જ. અને બને પહેલે બાળકો-ઓએ સહિતની જે પ્રકારની કર્પણ દત્તાઓ કરી છે, તે આપણે ત્યાંના ભાગલા સમયનાં ખૂનખાર કામી રમવાણીની જ યાદ આપે એવી છે.

બ્રિટિશ સેનાએ કામચલાઉ શાંતિ અને વ્યવસ્થા મહા પ્રયત્ને સ્થાપી, અને મિશ્નર થયેલાં ટુકો અને શોક કુટુંબોને ધેર પાછાં મોકલવામાં આવ્યાં ત્યારે, વિરોધી કામની વસ્તી વચ્ચે પાછા ફરવા કરતાં નેહમાં જ વધુ સહામતી છે, એવી ભાવની લાગણી પ્રકટ થઈ હતી.

—સાવપ્રસન્નિવાસી શોક અને ટુકો કોઈ કુટુંબીઓની મદદથી શાંતિ ને વ્યવસ્થાની સ્થાપના કરવામાં તેા ખુદ બ્રિટિશ સેનાને પણ બેખમ જણાઈ હતું.

અતે, ઇતિહાસની બહિષ્કારો તેા એ છે કે, ધૂણું સ્વાનયની સ્થાપના પછી ત્રણજ વર્ષને અંતે, સાવપ્રસમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થાની તત્કાલ સ્થાપના, ચર્ચ કાલના સ્થાનવાદી માનિકો-અર્થાત્ સિટનના સૈન્યને (આકરે ૨૫૦૦) હાથે જ, કાંચ બની છે. એની સમરથાનો ઉકેલ પણ મોક ટુકો સલામોની રમતનું સાધન બન્યો છે. (મોક વચ્ચે ૬૫૦; ટુકો ૬૫૦) અત્રજાત, સિટનના સૈન્યને સ્થાને હવે 'નાટો' ના સૈન્યો જાન, અથવા યુનોની તટસ્થ સેનાને ત્યાં મોકલવામાં આવે, એ પ્રકારની દરખાસ્તો ચર્ચ રહી છે.

પરંતુ હાલ તત્કાલ તેા સિટનમાં બોલાવાયેલી પંચપક્ષી (સિટન, મોક, ટુકોની તરફારો તથા સાવ-

પ્રસવાસી મોક અને ટુકો) કામના પ્રતિનિધિઓની) પરિણામ જ, ટુકોના વચ્ચે ફાયર મારી છે; અને સાવપ્રસની શાંત પહેલી હોળીના ભાકા ફરી બચ્ચકવાની જાનિ જીભી ચર્ચ છે. આ રિવાજમાં વિદેશી સૈન્ય કયાં સુધી ત્યાં ચાલુ રહેશે? અને રહેશે તેા સાવપ્રસની સ્વાધીનતાનો કયો અર્થ રહેશે કે કેમ, એ જ મૂળભૂત સમરવા બાબી છે.

*

અતે તેા, સાવપ્રસની પ્રજા વચ્ચેની તક સંધાવ નહિ ત્યાંસુધી કરોા સાચો ઉકેલ થનાર નથી, એ સ્પષ્ટ છે.

—સાવપ્રસ ગ્રીસ સાથે જોડાય તેા એથી લઘુમતીને સાથેનો ભવ અનેક ગણો વધી જશે.

—સાવપ્રસના ભાગલા પાડવામાં આવે, અને ઉત્તર પ્રદેશનું જુદું સભ્ય બને તેા તે ટુકોના પડોશી રાજ્યનું 'પાકુ' બનવાનું અને ભારતના ભાગલા પછીની રિયલિટ ત્યાં કાયમ રહેવાની.

લડનના 'નાર્ડિયન' ઈંગલેન્ડના જણાવ્યા મુજબ તેા, (વાઈસ પ્રેસિડન્ટ કુલ્યુકના લડન પરિપત્તના પ્રતિનિધિ મિ. રોડે કે-કલ્લકના માનવા પ્રમાણે) ખરેખરે કાય તેા એ છે કે, સાવપ્રસવાસી મીક-ભાષી પ્રજાના ૩૭ ટકા કમ્યુનિસ્ટો અથવા કમ્યુનિસ્ટ-તરફી છે. અને બ્લે સિટન, મીસ અને ટુકોની ફાતે પાછી બેચાઈ ભવ તેા તત્કાલ કમ્યુનિસ્ટો તરફી (EKO ના ગેરિલા દળમાં લેમની અકર હોઈને ?) 'અથાત્ક હમો' (કુપ) બોલાવાયો.... xx આમ કહીને અંતે તેા, કોઈ પણ જોગે ટુકોફાને સાવપ્રસમાં રહે, એવી જ એમની સિફારસ છે.

ત્યારે, પ્રે. માહરીએ જૂના બધારણને દર્શાવી દેવા કુનનિશ્ચયી છે. તેણે 'મીસ સાથે જોડાઈ જવાના સ્વલગળા અનિગવાદી-ચુપ ગેરિલા સમૂહન (EKO) ને વાળી સકવાની દામ પરાવે છે. પરંતુ તેણે આજની રિયલિટમાં સાવપ્રસમાંના જ વિરોધપક્ષ (ટુકો-મુસ્લિમ) ને જીતી ચર્ચ કહે એવી કોઈ મૂળજ દેખાતી નથી બીજા બાજુ સાવપ્રસ-વાસી ટુકો-મુસ્લિમોના નેના કુલ્યુક કાયદે આજમ

ગિન્નાતો લાગ બળવી રહેલા જણાય છે. આમ કોકકે સારી પેઠે ગ્રંથવાણે છે.

● એ વાત એટલી જ સ્પષ્ટ છે કે, જ્યાંલથી આજુ ભાગતા અને દેખને બહેકાવનારું બધારણ્ય પરમૂળથી ફેકી દેઈને, લઘુચિત કોબને, મૃગજન લોકશાહો અધિ-કારોની અપાંદામાં સલામતી આપીને, વાળવામાં તદિ આને, ત્યાંસુધી “એક દેશમાં બે દેશ” અને અનેક દેશના દોરી-સંચાલનની (ઔષ, ગુફા) અને અંશતઃ સિદ્ધ અને દલે રક્ષિતાનો ગ્સ પણ જગ્યાનું જણાય છે.) —પરિસ્થિતિ થયે અંશે રહેવાની જ.

*

ધુનો તરફથી પોતાના નિરીક્ષક તરીકે જનરલ ગ્યાનીને સામપ્રસ મોકલવામાં આવ્યા છે અને ભારત પોતાના અનુભવોના જોરે, અને સાચી તટસ્થતા સહિતની દમદમીના જોરે, આનો ઉલ્લેખ આશ્ચર્યામાં મદદરૂપ થશે, એવી આશા અરથાને નથી જ નથી

[તા. ૩૧-૧-૬૪]

તા. ૬ : ઉપરના સખાણને એક મદિને પૂરો પ્રવા આંગે છે. આજ દિનમાં પરિસ્થિતિમાં કોઈ સુધારો થયો નથી પરંતુ કોસટો જમાડો થયાનું જણાય છે. એક તો, સિદ્ધને પરિસ્થિતિ પોતાના વક્ષમાં નથી એવું જણાતા ધુનો પાસેથી દોરતથી લેવાને બદલે નોટો-સેનિકો ત્યાં મોકલી આપવાનું ક્યું,

[પૂઠ પક થી ચાલુ]

કવિએ મેદની જાનવાની લાચકાતને જ સ્વીકાર કર્યો નથી, એને દુનકાર સોંપવાની આનિચ્છા જ જણાવી દીધી છે.

“વર્ષ” એ ગીતમાં અને કવિત્વ નહીં પણ પદ-બદ્ધ નિગધનો આભાસ થયો. “તારસિવાઓ વણતી” એ સુરતનો રમાનિક પ્રયોગ છે. “મેલલી” કાવ્યમાં વાક્ય પરિચયે કક્ષાની પલટન અડી કરી દીધી છે.

“કળાઓના કાનમાં કમકમતો કહેર કર્યો કાળી કેલકડીના કહે”

આઈ પરિચય એમના ‘મમન’ના સારા સુમનો-માંથી બહેકાઓ છે એવો પરિચય બહેકાવવા તરફ જ

અને અમેરિકાએ તેમાં સર-પુરાંગે ત્યારથી આખી પરિસ્થિતિમાં વિકૃતિ પેદા થઈ — ‘કાલકોર’ દાખલ થઈ-મણ! સિદ્ધ-અમેરિકા પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ સામપ્રસને નાટોનું મથક જનાવવાનો દાનત સેવે છે એવો આશય રક્ષિયાએ કર્યો; અને એવું થતો પોતે એકી નદિ રહે — એમ કહી તેણે કાલકુલનો બકડો પેટાવી દીધો જ. ખીજ વાત એ પણ છે કે સિદ્ધન દળુ સામપ્રસને સાર્વભૌમ સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે સ્વીકારીને વળવાને બદલે કેમ બણે એનો દેખભાજ સિદ્ધન, ક્રીક, અને ટર્કીએ જ કરવાનો હોય એ રીતે — સામપ્રસને અવજથાને વતે છે. આથી માહારીઓનો ધુધવાટ વધ્યો છે; અને ગુફાં તો પહેલેથી જ લકરી માકમમડી આપતુ કેંક સળને એનો રાહ જોતુ કેખાય છે, એ સ્થિતિમાં ક્રીક સાત ન જ રહે એ જ સ્પષ્ટ છે. તો ખીજ વાત એ પણ છે કે, હવે તે ધુનો આગળ પ્રથ જતાં રક્ષિયા એ નથી તકનો લાભ લઈ કાકકે પણ જળમતુ રાખવા કોરીક કર્યો જ! એટલે હાલને તપકે તો માહારીઓ ઈચ્છે છે તેટલી દહે બધારણ્ય સુધારુ, કે ગુફાં ઈચ્છે છે તેમ લાગવા પાકવા — એમાંનો કાકક પણ નિર્ણય નવો લકડો પેટાવનારો થશે; અને ‘કૈસે હૈ’ ની નીતિ વધુ ને વધુ અધધૂધી તરફ પસંદી જનારી લાચારપટના જ ગણાશે!

[તા. ૨૭-૨-૬૪]

લક્ષ રાણે, “ગુજન”માં જે ગીતો ધુનો છે તે જ વધારે સુંદર રીતે મધુર સ્વરે શ્રુતે, એવી સુમેળા ફકાવવા સાથે સુચના આપોકે કે આવા કક્ષા જેવા આઘવણી પ્રાસ ચેજનામાં તેઓ જાડુ નથી પડ્યા; અને તો એક જ દાખલો મળ્યો-તેમ ન જ પડે એમની કનેથી તો આવી કોમલ કાવ્યપ્રકિતોની જ આશા રાખીશુ :—

“કલે કિદમી ચિર નીક લે—
એક સ્વપ્ન જોઈ લઉં પણી
—કે કું માણું તારી વિલખને
તુ મને કહે હજ વાર છે.”

ભારત-પાકિસ્તાન-કાશ્મીરનું કોકું

એક દેશમાં લાખો વસ્તો મુખી સંસ્થાનવાદી વિદેશી સત્તા કે સત્તાઓના મનરસી દમનદાર ચાલુ રહે એ દરમ્યાન, એ સંસ્થાનવાદી સત્તાની સ્વાયત્ત નીતિને પરિણામે એ દેશને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી પણ કેવાં વાપકર પરિણામ, કોમળતા પડે છે, એનાં દૃષ્ટાંતોનો તોરો નથી. આ વિભાગમાં જ, આપણે સાબર-સના આંતરવિષયકની હેઠળ કથા આલેખી છે; અને કથા શુભ નિર્ણય આવે એવાં એકાંચ હજી તો ત્યાં દેખાતાં નથી.

તેજ રીતે, આફ્રિકાના નવોદિન

ગાંધી-કેમિયી માંડી ઝંઝોગાર, ટીકાનિકા, યુગાન્ડા, કેન્યા તથા સોમાલીયાના બનાવો હજી આજે વ નિરંતર લેવા દે એવા નથી જ નથી. ભારતના માથેથી વ વિકટિલ વાસ્તાનો અભિસાપ હજી કોતર્યો નથી આ ઉલ્લાસે યોગેક અઠવાડીયા દરમ્યાન બનેલા બનાવો પછી ભારતની એચેનીનો પાર નથી. મરદેશી સત્તાના વાગસાથે પાપને, ભાગને, કબજે વ સ્વીકારી લઈને, પોતાના અંતરહેનમાં સમનિ ભણી એ પછી આજે ૧૭-૧૭ વર્ષ થયા છતાં, આ અભિસાપ જ પીતે છત્તવા દેવો નથી !

ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચેના સંબંધો ફરી એક મમખવાર તમકકે બઈ ગયાની એકાંચીએ વાતા-વરણમાં દેખાઈ રહી છે. ભારતને સામઘા કરવા માટે એ પૂરતી છે; ફુનિવાતા યાનિવાંજી તમામ દેશોને ચિતા ઉપગત્તે લેવી છે. અને જેની દારા ફુનિયાની યાનિ અને ન્યાયની થોડીક અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે તે સમુદ્ધા, ગણ સંસ્થા (યુનો) પણ આવા કટોકટીના વખતે, ડેરી ખોદી પૂરવાર થાય છે તે પણ આ વખતે ફરી એકવાર રપકટ થયું છે.

૧

ભારત સામે પાકિસ્તાને જોશી કરેલી સમરથા, હવે અપાદિત નથી રહી, બહુમુખો બની ચૂકી છે તેમાં કાશ્મીરનું કોકું પોતે જ એક બહુમુખી સમસ્યા બની બેઠી છે.

શ્રીનગરની મસ્જિદમાંથી પવિત્ર દરગાહ બાલની ચોરી થઈ ત્યારથી, આ નવા તનકાનો આરંભ થયો છે. આઝાદ કાશ્મીર નેતાઓ અને સરકારે ઐયુબને અપીલ કરી કે, ફુનિયાના મુરિદઓ પર આફ્રન વડી પડી છે, કાશ્મીર સરકાર સામે પગલાં ભરો. અને ખુદ પાકિસ્તાની અખવારોએ અને એયુબે નેહાદ કહે કેરી દીધી કે—

‘આ કાવતરા પાછળ ભારત સરકારનો હાથ છે.’ એને લખ્યું કે ‘સાચો ચોર ભાગતના વાગદાન છે. મુસ્લિમોને કાશ્મીરમાં ખાનમ કરવાનું આ અપતાની કાવતરું છે !’

આ પછી પૂઢ પાકિસ્તાનમાં—ખુલના, જોમોર,

દારામાં લઘુમતી દિલુએ ઉપર ખૂની દહા-અત્યાચારો થયા નવેસરથી ડોચી આગ પેઠાવી દેવામાં આવી. અને એક સાખની જાંબી સંખ્યામાં દિલુએ બચાવ-આસાસમાં વિલગત કરી ગયા છે !

આનો પડખો પડખો કલકતામાં લઘુમતી મુસ્લીમો ઉપર ‘વેર’ વાળવાની વૃત્તિએ ત્યાં અમલગી રૂપ લીધું.

મીશ ખાજુ આ દરમિયાન ભારતીય અસુસ્તી ખાતાએ અસાધારણ ઝડપથી મોરોપેલા પવિત્ર વાળની તપાસ આદરી, એ પવિત્ર સ્મારક તરત પાછું મળી ન ગયું હોત તો કો રિયતિ હોત એનો અંદાજ કરવો વ કઠિન નથી.

૧. આશરે ૮૦ હજાર પ્રસિદ્ધિઓને અને અનેક બોહોને પણ દિગ્ગત કરવાની કામ પડી છે..... તથા દિગ્ગત કરી રહેલા નિષ્પાસ ઉપર પણ ઘાતો દુખલા— ગોળીઓ કરવામાં આવ્યા છે. પશ્ચિમ પાકિસ્તાનની જેમ પૂર્વ પાકિસ્તાનપણ કોઈ પણ બિન-મુસ્લિમને સહી લેવા દેવાર નથી એ કપક છે. ૪૪૪ ખિસ્તી ઉપરની આફ્ર પછી પશ્ચિમ વધુ અજબકર્ણ છે એ પણ સમભય એવો વાત છે.....

પરંતુ આ હત્યાં પાકિસ્તાની પ્રચાર કોમી આગ-
તે જ બટકાવતો રહ્યો : જડી બચેલું રમારક મૂગ
અને સાચું રમારક નથી; એ તો બનાવટી છે, ને
દમાખેરી રમાઈ રહી છે, એવી અફવાઓ ફેલાવી.

વાતાવરણ વધુ વિકરે તે પૂર્વે જ, શ્રી લાલબહાદુર
શાસ્ત્રીએ તાજાંતોળ શ્રીનગર પહોંચી જઈ મૌલવીઓ
અને પીરની સમક્ષ એ રમારક મૌલિક અને સાચું
છે—એવી ખાતરી કરાવીને આમને ગહેલતી રાહી દીધી.

પરંતુ, હકરત-માલની ચોરી થતા જ, અને અંગેની
હુમ્મિય શલાવવા એક “એકશન કમિટી” નિર્માઈ
ચૂંકી હતી. તેના નામક હતા મૌલાના મસૂદી આ
કમિટીએ રોમ અબ્દુલ્લાને છોડી મૂકવા, કાશ્મીર
છોડી પાકિસ્તાનની ઇતજાવામાં લાગી ગયેલા કેટલાક
તેતજાને પ્રજા આગમ દેશની મંજૂરી કરતી-તજા
બહી શુભામ મદમદ સામે અસાધારણ વિરોધ અગ્રે
દતો. બાલની ચોરી અંગેના બધા રોષ સ્થાનિક સર-
કાર ઉપર દોળવામાં આવ્યો હતો—ભારત સરકારને
મથે નહિ; તથા કાશ્મિરની બહારના આમ પચ
સમક્ષ આ બાલની ચોરી કરનારા યુનેઝાશોની તપાસ
થામ એવી ખાસ મામ કરવામાં આવી હતી.

આ સમાચારો પ્રચુર સ્વચ્છ છે—મસૂદી છોડી
રમત રમી રહેલ છે; કાશ્મિરની અંદર જ, ખુદ નેશનલ
કોન્ફરન્સમાં વિખવાઈ વર્ષો છે. બહી સામે બહા-
ચારના આક્ષેપો તો દતો જ (તા કરેડની મિલકત
ભેગી કરી લીધી છે; અને ૫૦ મકાનો ૩ વગેરે);
અને તેમને રથને લઘુમતિ જુમના ઉદ્ભવ નેતા
સાહિબે સાવવાની મંજૂરી પણ જાતી છે!^૨

૨. આ મંત્ર અચલી બની છે. આખી નેશનલ કોન્ફ-
રન્સના ૧૦ માંથી માત્ર ૧૦ સભ્યોના જ ટેકા થયાવાનું.
અને છુલ્લી રીતે સામ્યવાદી પણ સાથે વચસેથી કાગ
કસા આવેલા, ઇ. એમ. સાહિબે જ પ્રધાન બનાવવા પડે
એટલી હદે કાશ્મિરની અંદર હોવાયેલ બચો છે—અબ્દુ
લબીનાં મરે તેટલાં બહુતો હતાં, મોટા બહુમતિ થવાવાનાર
બહી બહામ બચા છે; એમણે પેશવાને રથને સાચેલા
રામસુદિન નમજા-નિમ્જા જણાયા છે, અને સાહિબ સિવાય
કચળી સિપતિને કોઈ પહોંચી પછી રાહરો નહિ... એવી
ધમ્મલા આગળ લાવવાર બન્યોને સાહિબના વિશ્વાસીઓએ પણ
તેમની સર્વાધારે વચ્ચી કરવામાં ટકાપણ બચું છા એજ

બારત માટે કાશ્મિરનું મહત્વ જેવું તેવું નથી
અને નવા પ્રવાહોના પરિણામે હજી જાંબોર આવે
તેવાં જણાય છે.

આ સ્થિતિમાં એવું પણ સૂચવાઈ રહ્યું
છે કે—

ભારત સરકારે કાશ્મિરનો વિશિષ્ટ દરજ્જો
ખતમ કરીને, તેને ભારતના એક ઘટક રાજ્ય
તરીકે લઈ લેવું જોઈએ.^૩

પરંતુ આનો પ્રત્યાધાત, બહારની દુનિયામાં અને
પાકિસ્તાનમાં પહોંચી જ હમ થવાનો એ જ સ્પષ્ટ છે.
એટલે, ભારત માટે કોઈ સરખ રાહ નથી—જતાં તે
નિર્ણય લેવામાં વિલંબ કરશે તેટલું જોખમ પણ
ગ્રહી એજ સ્પષ્ટ છે

૨

નોજી બાબુ, લાખો દિલ્હતીઓની વ્યવસ્થાની
આખતમાં વિખાકાત-નેહેરુ કરાર અનુસાર પણ પાકિસ્તાન
પત્તવા તૈયાર ન હોઈને પરિસ્થિતિ વધુ મુશ્કેલ અને
ખંભીર બની છે પૂર્વ પાકિસ્તાનમાંથી દિલ્હત કરી
આવનારાઓ માટે ભારતના કાવતોને કારણે અગ્રચો
જોશી ન થાય અને વિલંબ વિના નેમનો માર્ગ સરળ
થાય એવી બચવયા કરવાની રહે છે.

સવાલ એ પણ છે કે, પૂર્વ પાકિસ્તાનમાંની દછ
પ્રજા રહેશે લઘુમતિના સ્થાનનું શું જ આખી દિલ્હ
પરતી દર મોડે વચસે આપવાવારોનો ભોગ બની આખી
આવતી રહે—એ પહેલાં કોઈ એકસ રથાખી મોકલવ

અબ્દુલ્લાના ટેકાને અલગવા. એલવી અમુકીએ પણ તેમાં
પેાલનો ટેકા બહેર કર્યો છે, એ એટલો સ્વચ્છ બીના છે
એટલો જ બીજો એ પણ જણાય કે રોમ અબ્દુલ્લાની પ્રતિ
ભાવ—તેવમાં મનાય છે. મરઘ સવાલ એટલો જ છે કે પરિવ-
ર્તન કાનું થવું છે—સાદીકનું જ મસુદીનું રોમ અબ્દુલ્લા
વર્તે—કે પણ ચીન-પાકિસ્તાન લાંબી રોરે ભારત સામે
પેચ લગવી રહી છે—કાશ્મિરે “દડાવ ભાવ” પ્રકાર
ઉઠેજી તેવી જ આ લણણી તો નથી ને?

૩. સાહિબ આ દિશામાં ભારત સાથે સમતિ પૂર્વક
મથા પ્રજા રાજ કરી રીધી છે, એમનો માન્યતા તો કાશ્મિર-
નાં નેશનલ કોન્ફરન્સને ભારતની રાષ્ટ્રીય કોન્ફરન્સ સાથે
મીળવી દેવાની થ હતી.

પત્ની નોઈએ. (પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાંથી તો મોટે ભાગે તમામ હિંદુઓ ભાગી આવ્યા જ છે.)

૩મ જાણે, આટલું પૂરતું ન હોય-તેમ, પાકિસ્તાને પેતે જ સલામતી સમિતિ સમક્ષ ન્યાય અને સહયોગી ધા નોખીને કાશ્મીર સમસ્યાના સંલેખ નાખને જગાડી દીધો છે.

પાકિસ્તાને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થા (યુનો) સમક્ષ ધા નાખીએ તો સમન્વય એવું છે—પાકિસ્તાનનું માનસ અને મુશ્કેલી પાછળ રપટ જ છે તે કોઈપણ ભોલે કાશ્મીરનું કોઈક ફરી ઉભેળાને તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા પાસે ભારતના અન્યાય-અત્યાચારની 'ફરિયાદો' નોંધાવીને ભારતને અશાંતિ અને અવ્યવસ્થાના રોહો ધોલવા ધારે છે.

ચોને ભારત ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારથી જો કોઈની આજ્ઞા-અધિક્ષા તો એવી હતી કે પાકિસ્તાન હવે ભારત સાથે સમાધાન કરી બેસે; ભારત અને પાક અને સાથે યુદ્ધ સામ્યવાદ સામે મોરચો રચશે પરંતુ પાકિસ્તાને તો ભારતના સરકાર માટે ષ્પિટન-અમેરિકા તરફથી મળતી સહ સહાય સાથે જ ઉદારપદ જગાડ્યો હતો; અને ભારત તથા સહાયક દેશોએ એવો નર્તવાર યુગસો કર્યો હતો કે આ મદદ માત્ર ચીની આક્રમણ સામે વાપરવા માટે છે જતાં પાકિસ્તાને એવું માલું હજી છેડપું નથી.

આટલું પૂરતું ન હોય તેમ, તેણે ચીન સાથે સરહદી કરારો કરી લીધા છે, જેમાં ભારતની દવાબેલી બુદ્ધિમાંથી ૨૦૦૦ ચો. મા જેટલી ચીનને દવાલો સોંપી દીધી જણાય છે.

● આમર્ષ પાકિસ્તાનના વળણનું નથી, પરંતુ સલામતી સમિતિએ પાકિસ્તાનના આ પેતરોને પુષ્ટિ આપી તેનું દુઃખ ભારતને છે. ૩મ જાણે 'ચીર કલ્પાનને હરે' એવો ધાર્મિક અનુભવની ભારત એક નવો અપ્સાર પામ્યું છે.

—તેમણે, ત્રિગેષ રાષ્ટ્રની વાત એ છે કે, પાકિસ્તાનના આ પેતરોને પુષ્ટિ આપવામાં ષ્પિટન અને અમેરિકા કારણ નહીં છે. 'ષ્પિટનના' રાષ્ટ્રસંસ્થાને એલથી પેટ્રિક ટીને લીધેલું વલણ રપટ છે; અને અમેરિકા અફિઝાના બે રહેલો-મોરોકકો તથા આઈરિ

કેસ્ટને કાશ્મીર અંગે નવો કરાવ રજુ કરવા લેખા કર્યા છે.

સલામતી સમિતિના ૧૨ સભ્યો માંથી અમેરિકા, ષ્પિટન, ફ્રાન્સ, ચીન (ફેમોસા) અને રશિયા મદાસ-તાઓ તરીકે વીરોનો અધિકાર ધરાવે છે, અને રશિયા આવા કરાવ સામે વીરો કરશે એવું ભારત માને છે. બીજા છમાં ધાઝીલના પ્રતિનિધિ હાલ ચાલુ બેઠકના પ્રમુખ છે; અને આઈરિ કેસ્ટ તથા મોરોકકોએ ભાષણો કરીને તેમનું પશ્ચિમ તરફી વલણ જાહેર કર્યું છે. એ જ ને તો કરાવ રજુ કરનાર છે! વાઢોના ત્રણમાંથી મોરોસ્તોવાકીયા રશિયાની સાથે અને તોર્વે તથા બોલીવીઆનું વલણ અરપટ છે.

સલામતી સમિતિની જલુમતિ (પશ્ચિમ જલુ) એવું માને છે કે, હજી સલામતી સમિતિએ આગાઉ કરેલા કરાવો અનુસાર એટલે કે કાશ્મીરી પ્રજાની મતમણગી કરીને (પ્લેનિસાઈટ દારા) કાશ્મીરના કેસ્ટને ઉઠેલ કરવાનો રહે છે.

જો કે, ભારતના 'આસ પ્રતિનિધિ' તરીકે ગવેશા શ્રી આમલા (કેન્દ્ર સરકારના વિશિષ્ટ પ્રધાન તથા નિરૂપ ન્યાયમુર્તિ) એ આ વલણ સામે અણનમ ભારત આપી છે. તેમણે એ વાત રપટ કરી છે કે—

● ૧૯૪૮ના ઓગસ્ટમાં તથા ૧૯૪૯ના જાન્યુઆરીમાં સલામતી સમિતિએ કરેલા કરાવમાં કાશ્મીરના ઉઠેલ તરીકે પ્લેનિસાઈટ (પ્રજામત)ની દરખાસ્ત છે; અને ત્યાર બંને પક્ષે એનો સ્વીકાર કરેલો એ વાત પણ સાચી છે.

પરંતુ આ અર્ધસત્ય છે, પૂર્ણ સત્ય તો એ છે કે—

—સ્વીકાર બીજી બે પૂર્વશતોના આધાર પર નિર્ધાર્ય હતો.

(૧) પાકિસ્તાને પોતાનાં લશ્કરો પાછાં ખેંચી લેવાં નોઈએ; અને તેણે 'આગલ કાશ્મીર'નાં તત્ત્વોને સહાય કરના જય યુદ્ધનું નોઈએ. (૨) લાઈઈ નવે ધામ અને અસ્થવા તથા શાંતિની ખાત્રી સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાના પ્રતિનિધિને ઘણ તે પછી, એટલે કે પૂર્વવત્ પસંદિથિતિ સ્થપામ તે પછી લોકમત લેનારો.

પરંતુ આ બંનેમાંથી એકે ચર્ચનું પાણન પાકિસ્તાને
કયું જ નથી. (૧) જમુ-કાશ્મીરની ચીન ભાગની
ખમિઝલ તેણે દવારી રાખી છે. (૨) વારંવાર યુદ્ધ-
તકટખી (૧૯૪૯ જન્યુઆરી)ની રેખાએ યોગ્યપૂને
તેણે દમલા ચાલુ રાખ્યા છે. (૩) તપકવાળા આઝાદ
કાશ્મીરને તેણે મદદ કરીને માલુ તોફાનોના દાખા
ખનાર્યા છે. (૪) આ દવાલેલી સમિતિમાં જ ૨૦૦૦
ચો. મા. ચીનને ફરી રીતે તેણે સરહદી ક્યાર ક્યો છે
આ રીતે, પૂર્વશત્રોનું ઉદ્ધવધન થતાં
તેના પરિણામ રૂપ પ્લેબિસાઈટની વાત પાયા
વિનાની ખબર ગઈ છે.

શ્રી ચામલાએ ખીજ રીતે પણ પંચદાયેથી પરિચિ-
તિનો નકર પુવાસ આપ્યો છે—

* ૧૯૪૭ની ૨૨મી ઓક્ટોબરે કાશ્મીર ઉપર
પાકિસ્તાની હુલામો કમઝ અને ખીતમરથી રૂપ આઈવિ
દર આવેલા પાસાયવાને તેણે કમુને લીધો—લઠ
અપાયાર, અપદરચુના કિરસા ખન્યા.

* ૨૬મી ઓક્ટોબરે કાશ્મીરના તે વખતના
મહારાજાએ કાશ્મીરને ભારત સાથે જોડી દેવા વિનવતી
કરતો પત્ર લખ્યો.

* ૨૭મી ઓક્ટોબરે ભારતે જવાબદારી સ્વીકારી
કાશ્મીરની રક્ષા માટે સૈન્ય પાઠવ્યું અને ભારત સરકારે
સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાના અનુપનની કમખી કમગને આશ્રય
લખીને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાને જ બચાવી દીધું કે જમુ-
કાશ્મીરનું રાજ્ય ભારત સાથે જોડાઈ ગયું છે.

આ પછી, ભારતે 'ચેતે' ૩૦મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૭
ના રોજ સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાને વિનવિત કરી કે હુલા-
ખોરોને રોકો... પરંતુ આ પ્રથમ કલંચ જ લાગીને,
સલામતી સમિતિએ 'હલ્લાખોર' અને તેના 'શિકાર' બનેલા
અનેને સરખા મણિને, નવા નવા મિશનરી દારા લગતો
જ ઉકેલ લાવવા નિષ્ફળ અપાસો ક્યો છે.

ટૂંકમાં:—
* કાશ્મીરનું ભારત સાથેનું જોડાણ 'કાવદેસર' હતું.
* આ પછી ૧૯૫૬માં કાશ્મીરમાં રીતકર બંધા-

૧૯૫૭ અને ૧૯૬૨માં બે સારવિક ચુદ્ધિએ થઈ.

આમ, કાશ્મીરમાં વ્યવસ્થિત લોકશાહી
તેવર સ્થંપાયને વરસો વીતી ગયા પછી, કાશ્મી-
રની વ્યવસ્થિત સરકારની આટલાં વરસોની
લોકશાહી કારકીર્દિ પછી, એ સરકારને વિખેરી
નાખંવી, ભારત સાથેના તેના જોડાણને વિખેરી
નાખંવું, ભારત સાથેના તેના જોડાણને અમાન્ય
કરવું, અને કાશ્મીર પાકિસ્તાનમાં બંધ કે
ભારતમાં, એને અંગે ખાસ લોકમત લેવા-
આ દરખાસ્ત બિલકુલ પ્રાસ્તવિક નથી, ફરી પાછાં
અનેકેગણાં વ્યાપક ઉરકેરફી, તોફાનો દાહ્યા
કરવાનું જ એ સાધન બનશે, એવું સ્પષ્ટ છે.

આમ છતાં, અમેરિકા-બ્રિટનનું વલંબુ જૂના અને
અસ્થાને બની મથેલા કસવેને આંગળ મૂરીને પાકિસ્તા-
નને રીકવવાનું રહ્યું છે. પશ્ચિમના આ દેશો આનાં
ભયકર મિલિયોથી ભરખુ દશે જ. પરંતુ ભારતનો
તો આ બાબતનો પરિકાર સ્પષ્ટ છે—

● હવેની સ્થિતિમાં સહામતી સમિતિ સાથે કાશ્મી-
રની સમસ્યા જ રહેતી નથી. સહામતી સમિતિએ ૧૫
જૂન પૂર્વે જે કાર્ક કરવાનું હતું તે એ કે પાકિસ્તાન
અને આઝાદ કાશ્મીર ના કમખમાંથી કાશ્મીરને મુક્તિ
અપાવતી હવે, આટલાં વરસોમા કાશ્મીર ખપી રીતે
ભારતના એક અંગ તરીકે ગની ગયા પછી, આ બાબત
પાકિસ્તાનનો કાર્ક કમુપો રહી રહેતો નથી.

આમ છતાં, સલામતી સમિતિ સમક્ષ
કસાવ રહ્યું થશે તો, ભારતને એ બંધનકર્તા
નહિ રહે.

ભારતની આ જોરદાર દલીલમાં સંપૂર્ણ
વજુદ છે; પરંતુ સાથોસાથ શું એવું સ્પષ્ટ થઈ
જાય છે કે કાશ્મીરના ચુમોવેલા પ્રદેશ ઉપર
હવે એનો (ભારતનો) કાર્ક અમટો રહેતો નથી?

ખને, કે, આખી પરિસ્થિતિ કળા બદલે, બિલન ત્યાં અમેરિકા આ ઠરાવ માટેનો આમહ નહિ કરે; અથવા તો, બીજું કોઈ રાષ્ટ્ર રજુ કરશે તો બિલન અમેરિકા ગેરહાજર રહીને જ પરિસ્થિતિને વળવેલી અટકાવવા, ઇચ્છશે. શ્રીજી બાપુ—

રશિયા આવા કોઈ પણ ઠરાવની સામે વીટીનું હથિયાર ઉઠામશે.

કેવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિ !

[તા. ૧૫-૨-૧૪]

તા. ૬ (તા. ૬-૩-૧૪)
સહુભાષ્ય. હજી તો સૌનું સહુભાષ્ય કે યુનોની સમામતી સમિતિમાં ઠરાવ રજુ જ ન થયે, એટલે ઠરાવ ઉપર કેવળ વક્તવ્ય મહુવાની કે રીતસર મતદાન લેવાની એકે વાત આરી નહિ. સૌનું સહુભાષ્ય એટલા મુદ્દે કે ભારત અદ્યક્ષ પદનું બચ્ચી મહુવા સાથે સાથે અમેરિકા-બિલનની એક પણ દફાઈ રહી અને કદાચ સૌથી મોટી નવી-નવાઈ બનવાની શક્યતા એ હતી કે, ઠરાવ રજુ થયા હોત તો રશિયા 'વાટા' ન થે કરતે. રશિયાનું વક્તવ્ય અગાઉતા જેવું જ રહેશે એવું માનનાર ભારતની અમળા કદાચ કોમન હિંદ-કોનું બાવળ બહુ બહુ તો, ભારત-પાકિસ્તાન પોતાનું કોઈક પોતે હક્કે એવી સમીપી સમાહથી આમજ કશું સંયત્ન ન હતું.

x x x બીજી વાત એ પણ છે કે, ગમે તે કારણે સમામતી સમિતિએ ચર્ચા મોટી વાળી, પરંતુ આપણે એનો અર્થ એ કયો કે હવે 'નવી ધટના' અને 'નવા કારણો' અર્થે નહિ ત્યાં સુધી આ સવાલ ફરી આવશે નહિ; અને હવે પાકિસ્તાન પોતે જ આવી દિશત ફરશે નહિ પરંતુ તાબા સમાચારો તો એવા છે કે પાકિસ્તાને સમામતી સમિતિને ફરી નોટિસ આપી થ દાખી છે, અને ફરી પકિમ, એવી પૂઠે દારી સંચાર કરવું ન હોય તોય, એનો વિરોધ કરીને એને છોડવા તૈયાર નથી એમ દેખાય છે. રમે તે એ દાખથી જઈ ચીનની જોડમાં સમાઈ જાય એવા કોઈક કારણે આમ હોય તોય, ભારત માટે તો, એ નવી કિશોરેદના જ નવરો ભલે ને કાનની રીતે, 'નવી ધટના' કે 'નવા કારણો' ન હોય તોય, સંતાની ખેતવત્તુમાં કુડાળા ખાતું આગળ યુનો, સિકાન્તસર વતી જ એમ માની લેવું અચાને છે. ભારત એની મક્કમતા અને કારિયરની આંતરિક સફરતાનો ભરે ઉપર જ એકદમ ભ્રમી છે— તો, કોઈની મંદફર નથી કે એને કબાલી કહે; પરંતુ કારિયરની આંતરિક સફરતા પર ભારત તંત્રની કંઈ એવી સ્થિતિ છે ખરી! આ સ્થિતિમાં અમેરિકન પ્રતિનિધિ ટાંકમે ટોનો ભારત-પાક પ્રવાસ અપસાંનિમાણ હોય તો, શ્રી. જયપ્રકાશ નાતવણ દ્વારા ભારત-પાક મેળબનો વચ્ચેની એકતા સધિવા માટેનો પ્રયાસ, ખરેખર પુરુષાર્થ અને તો, નવા આશસનારે અધી સમાપ્ત.

આવકાર

પરિચય પ્રવિત્તકો પ્રવૃત્તિ : મુખ્ય
* ચંદ્ર પર ચડાઈ (૧૧૭)
—મનુભાઈ મહેતા
* અમેરિકાનો (૧૧૮)
—ગોપાલન
* આંખતી સંભાળ (૧૧૯)
—ડી. એ. સી. મોહ

* સિદ્ધાંત અર્થશાસ્ત્ર (૧૨૦) *
—વિદ્યાલક્ષ્મી
* સિન્કેટ રી-સમવાદ આપે છે ?
—મણિભૂષણ મોદી
* ઉપમહોદ્દા શા ચરિ ઉદાહર્ય છે ? (૧૨૨)
—વિશ્વકર્મા મોદી

['સ્વાધ્યાય' ના સંપાદક શ્રી બેંગાલિયન સાહેબના ઉપરના કાકા સહેન કાલેસકરના પત્રમાંથી]

નવી દિલ્હી-૧
તા. ૧-૧૨-૬૩

પ્રિય બેંગાલિયન સાહેબ,

'સ્વાધ્યાય' નામનું એક ત્રૈમાસિક તમે કહો છો. એને માટે અગ્નિનંદન આપું છું. એ ત્રૈમાસિકનો પહેલો અંક જોયો. અનેક રીતે મંજૂ. તમારી આ પ્રગતિ જોઈ દેશી ભાષાઓને પ્રોત્સાહન આપનાર શ્રી સવાઈ-રાવનો આત્મા બહાર પ્રકાશ થયો.

સંશોધનનું કાર્ય આંતરરાષ્ટ્રીય પણ છે. અને રાષ્ટ્રીય તેમ જ રાજ્યનિક પણ હોય છે. તેથી સંશોધનની વિમતો એમ અગ્રેષ્ઠમાં હોય છે, તેમ જ લોકવાણીમાં પણ એ પ્રમદ થતી જોઈએ. અગ્રેષ્ઠ એ જ આજના દિવસની એક માત્ર ભાષા છે, એ મેલું અથવા અભિ-યાન રહી કરવાનું કામ સ્વરાજમાં પણ ન થાય તો તે મેલું કુદરત જ મળીય.

પુરાણના સંશોધકો ત્યાંની અનેક ભાષાઓ ભણે છે. આપણા સંશોધકો ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, તેલુગુ, તમિલ, કન્નડ, મળેલામ વગેરે ભાષાઓ કેમ ન જાણે? ક્યારે ગ્રંથસ્ત વિજ્ઞાનીની રચાવના કરી ત્યારે પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિક અસ્તવંત હોના. 'સ્વાધ્યાય' એ પુરા-તત્ત્વનો નવો અવતાર ચલું છું.

બંગાળી, મરાઠી આદિ ભાષાઓમાં જ સંશોધન-કાર્ય પ્રમદ થાય છે, તેનો સાર અથવા ઉદ્દેશ 'સ્વા-ધ્યાય' માં આવે તો ઠીક.

લેખકના પત્રો સંમેલનમાં આપવામાં જોઈએ.

મારી એક ખાસ સૂચના છે. જે એક તમારી આગળ રજૂ કરી છે.

આપણે પુરાણમાં અસંખ્ય ક્રિષ્ણાની ખીચડી છે. એમાંથી ભૌતિકશાસ્ત્ર માહિતી, રાજનૈતિકાવંશોના વર્ણ-રેની વિમતો બેથી કરવાનું કામ સંશોધકો કરે જ છે. તે કામ મદતનું છે. આગળ આવું જોઈએ.

પણ રાજ્યશાનો ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન ઇત્યાદિ

વિષયો ઉપરાંત વ્યવસ્થા સનાતન વતનીઓ વિશે પણ ધુમ્મસોવા જ માહિતી મળે, તે અવધાન તારી રજૂ કરવી જોઈએ.

સનાતન ધર્મની ખુશી જ એ છે કે એણે વૈદિક આર્યોના ધાર્મિક રિવાજોના વિસ્તારમાં આજના રાજ્યનિક યુગપુત્રોના ધાર્મિક વિચારો, માન્યતાઓ રિવાજો, વગેરે જાણો માવત્ સકચ સ્વીકાર પણ કર્યો છે.

હિન્દુઓમાં સનાતન ધર્મ અને બીજામાં મેદામાંને સ્વર્ણ અને કોળનું મહત્વ સ્વીકારો તત્ત્વાર્થિક અને તાત્કાલિક સંસ્કૃતિને અપનાવી ધર્મને સાધ્યનીતન જાનાઓ. આ વસ્તુ જ્ઞાનમાં લઈ પુરાણમાંથી આદિમ ભૂતિ યુગપુત્રોની કથાઓ, માન્યતાઓ અને ઉપાસનાઓની વિચારો પણ અલગ કદાચો જોઈએ.

એકલંચ પ્રત્યે જે અન્યાય થયો હોતો તે ધોઈ કાઢવાનો પ્રયત્ન આપણા જોમાંનો કરવો જોઈએ.

આ દેશમાં આર્યો, દ્રાવિડો, ચોક્કો, પર્સલો, પાકીસ્ટાનિયો, ફોર્મો અને અંગ્રેજો - જેવા રાજકર્તા થયા બધાએ - લગભગ જાણે આરિયાસોજીની ઉપેક્ષા જ કરી છે. જે કાલેસકરે એમને સમજવાનો એને અપના-વ્યોનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેની કદર કરી એ આખી આદિમ સંસ્કૃતિનું અભ્યાસ કરવું જોઈએ.

મહિપુરમાં ચિત્તન્ય મહાપ્રભુના ક્ષિપ્રોએ મેનાઈ લોકોને જેથી સુદર રીતે અપનાવ્યા હતા કે હુનિયા માટે એ એક સુદર નમુનો મળીય.

તમારે ત્યાં ધુમ્મસોના અભ્યાસની એક ક્ષામા બોધી હેય તો તે કાલેસકર દરદ નેવું જ કામ થશે. કાલેસકર દરદની વિજ્ઞાનોખી છે, તમારી નોખી હશે.

કરી વાર તમારે અગ્નિનંદન કરું છું.
(સહી) કાકા કાલેસકરના
સંમેલન વડામત્તમ

*સ્વાધ્યાય : સ્વાધ્યાય અને સંશોધનનું ત્રૈમાસિક સંપાદક : બેંગાલિયન જ. સાહેબ (પ્રાચીનવિદ્યાવિર) મહેતા લખાવ જ. ૧૨

નવા પ્રગટ થતા સાહિત્યનો મિતાક્ષરી પરિચય

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ-૧૪
પંડિતજી-પાતાને વિષે :

રામનારાયણ યોધરી

રૂ. ૬=૫૦

શ્રી યોધરીએ ૫૦ નહેરુની લાંબી ઓગણસિકે
અમૃત મુલાકાતો લઈને પચાસેક વાર્તાવાંચો કરેલા
તેની અવસ્થિત નોંધ મળે છે. પુસ્તકમાં સમઢાપેલી
છે, જેનો આ અનુવાદ છે.

૧. જવાહરલાલ : જેનો બહુ-પ્રતિભાવાળી અને
જટિલ સ્વભાવની વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ સમજવું એ કેવળ
તેમના વિષેના અંગ રસ પૂરવું જ પ્રેરક નથી; કદાચ
આધુનિક દિલના રાજકારણના લક્ષણો અને તેના આત્મ-
વિરોધી સમજવા મંડિત ૫૦ જવાહરલાલનો વ્યક્તિ-
ત્વનો અભ્યાસ જરૂરી મુલાવો જોઈએ, આ દૃષ્ટિએ
આ નોંધ ઉપયોગી થશે.

સહકાર

મીધીજી રૂ. ૦=૭૫

આ નાનકડી પુસ્તિકામાં મીધીજીના સ્વનંતરા,
સમાજવાદ, વ્યક્તિની સ્વનંતરા, અને સહકારના
વિવિધ સ્વરૂપો અંગેના દૃઢ લખાણો સમઢિત થયા
છે. મીધીજીના આર્થિક આદર્શોને આત્મસાત્ કરનારા
કુમારખાના આ વિષય અંગેના વિચારો પણ સાચે જ
પરિશિષ્ટ રૂપે સામેલ થયા છે તે સારું થયું છે, આજે
આપણે ત્યાં ભોકાવાહી સમાજવાદની વિચારણા એક
મુખ્ય આવશ્યક ચિંતાન મન્યુ છે, તારે, તેમાં
મીધીજીની દૃષ્ટિએ સહકારી તત્વનું સ્થાન સમજવું
પૂર્વ જ ઉપયુક્ત મણશે.

શ્રી. વિદ્યાબહેન રમારૂક વ્યાખ્યાનો

શુભરાત વિદ્યાસાગ્રાઃ અમદાવાદ

રૂ. ૧=૦૦

મી વિદ્યાબહેન જેવા વિદ્યાપ્રેમી સમાજીના સ્મરણમાં
અપાયેલા પાંચ વ્યાખ્યાનો આ પુસ્તકમાં પ્રગટ થયા

છે, જે પંડિત સુખલાલજી, કાકાસાહેબ જેવા ચિંતકોના
તથા શ્રી મનનવિહારી મહેતા અને શ્રી. દાવર જેવા
વિદ્વાનોના વિવિધ વિષયો પરત્વેના ચિંતાન-અભ્યાસના
અર્ક સમા છે.

ભારતમાં કંરવેરા

મહેસ પી. ભટ્ટ

જાલગીરિદેઃ અખાણી પ્રકાશન

અમદાવાદ રૂ. ૫=૦૦

કે.ઈ.એ. દેવનું કંરવેરાનું માળખું તેની રાષ્ટ્રીય આર્થિક
નીતિનો એક અતિ મહત્વનો ભાગ છે; સમગ્ર આર્થિક
વિકાસ પર તેની ધક્કી મોટી નિર્ણાયક અસર થતી
હોય છે. આ દૃષ્ટિએ કંરવેરાની સમજ જોટલી મહત્વની
છે, એટલી જ. એ મધુ મુરદાસ છે.

આ પુસ્તિકામાં આ મહત્વના અને જટિલ
વિષયનું અને તેટલું સરળ-વિઘર્ષીયોને વિશેષ લક્ષ-
માં રાખીને-વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે, અને
સાધાસાધ ભારતના બજેટોનું વિશ્લેષણ પણ આપ્યું
છે, તે ઉપયોગી નીવડશે.

શુભરાતી સાહિત્ય પરિષદ

(૨૧ મા સપ્ટેમ્બરનો હેવાલ)

રૂ. ૮=૦૦

શુભરાતી સાહિત્ય પરિષદની વાદમાર કસકાત-પરિષદ
(૧૯૧૧-૬૨માં) પ્રસંગે અપાયેલા સ્વાગત પ્રમુખના,
નવા તથા નિવૃત્ત પ્રમુખના, અને વિભાગીય પ્રમુખોના
વ્યાખ્યાનો તથા સાહિત્ય, ઇતિહાસ-પુરાતત્વ અને કલા
વિકાસના નિબંધો, અને કેટલાક અન્ય સાહિત્યકારોના
વ્યાખ્યાનો આ સમઢના મહત્વના આકર્ષણો છે;
તો, પરિષદ પ્રસંગની કેટલીક છબીઓ એનું એક વિશેષ
આકર્ષણ છે-જેમાં મંડપના પ્રવેશદાર શુભરાતી
કલાને મૂર્ત કરતી તત્કાલીઓ તથા બંધાળની મામ-
કલાને મૂર્ત કરતું મંડપનું પ્રવેશદાર અને સીતિનિકે-

તનના સંરક્ષણની જાળીઓ આદલાદિક છે. આટલી ક્ષીવટથી આવડે! મોટે મંચ પ્રગટ કરવા માટે કલકત્તાની સ્વામી સમિતિને ધન્યવાદ થતે છે.

૪૯૫ના (કાવ્ય સંગ્રહ)

રૂઢભાઈ દેસાઈ

વૈરા એ-૧ કપની પ્રા. સિ મુંબઈ

૨. ૩૦૫૦

પણીવાર ગોણુ લખતા ગણાતા કવિઓ પૈકી ઠીક પ્રમાણમાં લખાતા હોય છે. ભાઈ રતુણાઈનો કાવ્ય સંગ્રહ એની સાહેલી પૂરે છે. તેમનો પ્રથમ સંગ્રહ 'જનની' ૨૪ વરસો પૂર્વે પ્રગટ થયેલો; 'અભિવ્યક્તિ' હવે પ્રગટ થવાની આમાં નોંધ છે. અને આ સંગ્રહ (૭૬ કૃતિઓ) પોને, મોટા ભાગે ૧૯૬૨-૬૩ની કૃતિઓ છે. શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીએ આ સંગ્રહના ૪૬૫ના વૈભવને બિરહાવ્યો છે; તેની

મર્યાદા તરફ જાહેર મર્યાદિત ગદ્યિત રીતે મધ્યમ પથે પ્રગટ કરી નવા લક્ષ્ય-પ્રાપ્તિની આશા પ્રગટ કરી છે.

છાંદમૂર્તિ કથાકથિત

મહેન્દ્ર પી. કાંરે

૫૬, જુની, હનુમાન મલી, મુંબઈ-૨

શ. ૧ = ૦૦

મુંબઈ સમાચારના 'રંગતરંગ', કાલમના લેખકની 'હસો અને હસવો'ની મિતાફરી, આજે ૭૫ તાનકડી કૃતિઓનો આ સંગ્રહ શ્રી. ભોળીતીલકભાઈ દેવેના 'જો ભોલા' સહિત રજૂ થયો છે. 'અપ'સ'થી જ કટાક્ષકરની કટાર સાર, ઘર્ષ ગર્ભ છે; અને સ્વાભાવિક રીતે જ અંદરની કૃતિઓમાં ચાલુ રાજકીય અને સામાજિક જીવન-ઉપરના કટાક્ષો, સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

રશ્મિદેશન ઓફ ન્યુઝપેપર (સેન્ડવિચ) રૂ. ૨૫ ૧૯૫૬ના અનુવંધ

'વિશ્વમાનવ' સંગ્રહમાં નીચેની વીમતો પ્રગટ કરવામાં આવે છે-

૧. પ્રસિદ્ધિ સ્વર્ગ :	રામજીમહિર પોળ, ગોપાલધર, વડોદરા.
૨. પ્રસિદ્ધિ ક્રમ :	દર જે મદિને
૩. પ્રકરણ નામ :	વસંત પ્રિદિગ્રેસ વતી જ્યોતિ દલાલ
ક્યા દેશના :	ભારતીય
કેકાલું :	ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
૪. પ્રકાશકનું નામ :	ભોળીલાલ મધી
ક્યા દેશના :	ભારતીય
કેકાલું :	રામજીમહિર પોળ, ગોપાલધર, વડોદરા.
૫. તંત્રીનું નામ :	ઉપર મુજબ
ક્યા દેશના :	
કેકાલું :	

૬. સામાયિકના જાણકાર નામ-ભોળીલાલ મધી, રામજીમહિર પોળ-વડોદરા હું ભોળીલાલ મધી, આથી જાહેર કરું છું કે ઉપર આપેલી વીમતો મારી જાણ અને આપતા મુજબ બરાબર છે.

ભોળીલાલ મ. મધી

(પ્રકાશક)

गुजराती पुस्तक यादी

चेतन प्रकाशन गृह ग्रहविट लि. रामल भट्टि पौण-सरकारी छापण्याना सासे-वडोदरा
[आ यादीनां पुस्तकां स्थळां ह्ये त्यां सुधीं कंरपूर कबिशनधी]

नाटके

अदनिश्या
प्रणयना रेभ
मुक्ति मार्ग
साष्टिम नमराशर

धुमकेर

भरो लुं भरो छ
विजयिणी
महारीतर पेंव
सापिरीपिका
*भोज्या छव
छवन जेव नाटक
भालनी भापव

भुधान

अभिजाप जते भीम नाटके
कविजाडे
पामर छव
आमपेय
रेमति
भद्रावणी

अवतार
सोना वाठकडी
*रेभडी
नार्ड प्रभात

मनवाव परीप
रेकाभट्टेन गंधी
पेड्डे
अनुः कान्ति भरोडिवा
खिरीप कुभार भट्टेता
धनसुभवास भट्टेता
रेवभावास छोभरे
खिरीप छ. भट्टेता
अनंत आन्यास
खिरीमार गेपेरी
पनाडास भट्टेव
अनु. भीमान तिवेरी
पेवयडकास डाव
अयभरव परमार
भीमयड वेग
धनसुभवास भट्टेता
छिन्न अनुः डुगेव
प्रातन छुय
सोडिमान नाव्वाव्वा
अनंत आन्यास
अयति दवाव
अदवन भट्टेता
गुनीवास भट्टेता

३-२५
२-००
२-५०
२-५०
१-२५
१-००
१-५०
१-२५
१-५०
२-००
१-७५
३-००
२-००
५-००
२-००
३-००
०-७५
१-५०
२-५०
१-००
१-५०
५-००
१-२५

गीतभव (दाजो)
सुरभंभच
ओरु
अधुन भितन
*अशुभ गति
*उउ कान्यो
साधना
*सोनोरी वट
लथी
कान्भना
नेपथी
नीवधरा
सोरोट
सारस
भट्टेनर्ना जीत
वागदरि ईन तव्य कृतका
तथा सुंदर वा सवाद
*नगेरी राज

३-२५
२-००
२-५०
२-५०
१-२५
१-००
१-५०
१-२५
१-५०
२-००
१-७५
३-००
२-००
५-००
२-००
३-००
०-७५
१-५०
२-५०
१-००
१-५०
५-००
१-२५

भांडाभास जि. दसास
दसिनपूय
भरद हवे
दितेस ज्येकसी
प्रियभत भविपार
निरभन कभत
छपवारी
शेष आदभ आसुवाला
भरद हवे
सवाहवाल पवित्रवास पंडरा
छिन्नसे
रगनीकोन कट
मुनिवास भट्टिया
अनाभी
नाथावास हवे
अनु. तनभनीस कर विव
हसुप पालर
जितन : धर्म
असीव छ्यान
असीव छ्यान

३-२५
२-००
२-५०
२-५०
१-२५
१-००
१-५०
१-२५
१-५०
२-००
१-७५
३-००
२-००
५-००
२-००
३-००
०-७५
१-५०
२-५०
१-००
१-५०
५-००
१-२५

२-००
१-७५
२-५०
२-५०
१-००
१-००
२-००
१-००
२-५०
३-००
२-२५
१-५०
१-००
१-५०
०-१२
१-५०
१-००
०-७५
५-५०

અંતર્ગતી આજ	અહીંથી ઉપાન	૫-૦૦	નિકર્ષોપચારનું ઉત્કર્ષન	રમણલાલ એ હનીપર	૨-૫૦
અગ્રહત	અહીંથી ઉપાન	૧-૩૫	નિકર્ષોપચાર અને જલોપચાર	"	૦-૫૬
ચંદ્રિય દાર	અહીંથી ઉપાન	૧-૫૦	ફલેભના રોગો :		
હિયાનનો નાદ	અહીંથી ઉપાન	૫-૭૫	હિંદુભવ અને ઉપાયો		૦-૭૫
અપાતો રામ	અહીંથી ઉપાન	૧-૭૦	હાંડુ યાદો; હાંડુ	"	૦-૭૫
અમૃતિનો સંતાન અને પાશલ	અહીંથી ઉપાન	૧-૮૫	હુત્તરનાં બંધુ	"	૨-૫૦
સંસ્કાર્યો	રવિ-ક્રાંતિ	૧-૫૦	હું નિર્જોપચાર કાળી ક્રમ વલ્લો	અનુ. રમણલાલ એ હનીપર	૨-૦૦
	અનુ બંધ તિલાલ આચાર્ય		તદુચ્ચત રહો	ડો. હુપતરાય દલે	૩-૭૫
	અપમ્લક પરચાર	૧-૦૦	રોગ અને આચન	ડો. હુપતરાય દલે	૩-૨૫
હિતિહાસ-સજ્જદારજી					
માનવ બંધિદારો અને રાજતન	શોમસ ચેન	૦-૫૦	સાદિય વિહાર	અનંતરાય રાવળ	૪-૫૦
હોમનનાં રાજ્યોની રચના	સોપાન	૧-૦૦	સાદિય નિકમ	અનંતરાય રાવળ	૪-૨૫
પાકિસ્તાનનો પરિચય	"	૧-૦૦	સમ્પન્નો અને આરે (વિવેચનો)	ધનસુખલાલ મહેતા	૩-૨૫
જાગનનાં એ સવા બૂથો	"	૧-૦૦	નાટ્ય વિવેક	ધનસુખલાલ મહેતા	૩-૫૦
ટ્રેડ યુનિયન હાન કાલિ	ફાક દાનેન બોન	૨-૫૦	કલાપીની પત્રધારા	હલ્લજીલાલ અમરશ્યા	૫-૦૦
અન્ય પ્રયોગ	કાલ્ વાનડોરન	૨-૫૦	રામ્ય શિક્ષણ	કાલીલાલ કવિ	૨-૫૦
સત્તાનો હબને	—	૨-૦૦	નાટક ભજનનાં પહેલાં	ધનસુખલાલ મહેતા	૩-૫૦
લાલ કિશોરનો મુશ્કેલો	સંપદ અવેશ્વર મેરાણી	૧-૫૦	સંશોધન-વ્યાપાર હિંમર		
આદૈરાગ્ય : વિદ્યાન					
કાનો રોગો યુદ્ધો	ડો. જુપતરાય ડો. દલે	૪-૦૦	સંજી ગ્રામની સુદોષન (૧)	મિસ્ત્રી અને બતી	૨-૫૦
અને કુદરતી સારવાર			ચિકિત્સા (૧)	ચેલ્કર અને હિંદો દાર	૧-૨૫
પેટનાં દર્દોનાં કુદરતી ઉપચાર	ડો. કાલિયાનલાલ ચાધા	૪-૦૦	ભાષાનું ચિકિત્સ	વિદ્યાવાચસ્પતિ	૨-૫૦
નેપરશ્વોર કુદરતી ઉપચાર	જોષાલજી ભગવાનલાલ મહેતા	૩-૫૦	આધુનિક સાળા-સંચાલન	ધીરજલાલ પ્રભાકર	૨-૦૦
અનંતે જોયે	નિરંબન વર્મા બલમલ પરચાર	૩-૫૦	ચિકિત્સા સોપાન	ડો. મેધી શાહ	૨-૭૫
ચિન્મણીના દીવા	અર્ધરાત્રી રતિલાલ કાદે	૧-૫૦		બલકલ્પદ સાલ	

કોડ:તર્ક પાપ (સન્નિ)	નિરાશમ	૨-૫૦
દીપ્તિ છવનમાં આસોનું મહત્વ હો. નવનિવાસ પટેલ		૦-૬૦
સયા: રમણલાલ નાથલાલ શાક		૦-૫૦
સચીના		૧-૦૦
ચાન ચંપા	કમિર હ. પટેલ	૧-૨૫
છવન ચંપા	"	
છવન-ગાવાડ		
ગાંધીજી	રમનારાયણ પાંક	૪-૫૦
વુડો વિસ્તન	મનિસ દામર	૧-૩૦
અમારા સરદાર	—	૫-૫૦
દાદાં માર્કચ	સાતા ગાંધી	૨-૫૦
છવનનાં વખણ	મહીમાર્ક ધ્રુવ	૩-૨૫
મરણી-કનાથ કાકુ	ધનવત ગોઆ	૨-૦૦
મહાન પ્રયોગ	દેવક ધીપદ્યસ વેદિ	૨-૫૦
ડાકિયુ	ભગોળ માધવિસ	૩-૫૦
ભેસેદ પુસ્તિકા	અનુ સાનિલાલ કાલી	૨-૫૦
કો કોળેન ગાણુ	વાલ. છ. કુમ્ભકર્ણ	૨-૦૦
રણમરી કુટન લક્ષ્મી	—	૨-૦૦
મી કરત્ત: અસફઅલી	સુરેશ ગાંધી	૨-૦૦
શાહનાગરી સંભો	નિરંજન વર્મા	૨-૦૦
સ્વાતંત્રી શોધમાં	વપમદ્ય પગાર	૧-૫૦
દેહતી કોટર	પિટર પિરાગેટ	૧-૫૦
કેમ્બેલનાં સમસ્યો	આર્દર ઇ. દર્ટનકર	૧-૫૦
વિજ્ઞા લક્ષ્મી પત્રિત	મેન મયર	૩-૦૦
પ્રવાસ પરામ	સુરેશ ગાંધી	૨-૫૦
સુતનની સરુલ	વજુમાર્ક દવે	૨-૫૦
	જાતીલાલ વાપીલ	

૫-૦૦	પટેલ અને દેસાઈ	૫-૦૦
૧-૫૦	ધીરજલાલ ગળ્ગર	૧-૫૦
૨-૫૦	વિદ્યાવાચરપતિ	૨-૫૦
૨-૫૦	સુભ દેવ	૨-૫૦
૧-૦૦	પટેલ અને દેસાઈ	૧-૦૦
૭-૦૦	દેવેશ હી પટેલ	૭-૦૦
૧-૦૦	ચંદ્રમાર્ક ગાદે	૧-૦૦
૨-૫૦	વિદ્યાવાચરપતિ	૨-૫૦
૫-૦૦	કુલુવત નેશી	૫-૦૦
૪-૫૦	મહાન દેશનો આર્થિક કલિલાસ (ઈ. સ ૧૯૧૪ સુધી)	૪-૫૦
૨-૭૫	રમણલાલ એમ. શાહ	૨-૭૫
૪-૨૫	કેમરણી ધરમણી સપટ	૪-૨૫
૨-૨૫	ગવતિલાલ ક મહેતા	૨-૨૫
સી-કેકેઝ		
૨-૦૦	—	૨-૦૦
૩-૦૦	ચંદ્રકાંત બદ	૩-૦૦
૧-૭૫	મીંગત સતી દેવી	૧-૭૫
૨-૦૦	સિદ્ધાર્થ	૨-૦૦
૩-૦૦	—	૩-૦૦
૩-૦૦	મેરી રથાસ	૩-૦૦
૩-૦૦	મેરી રથાસ	૩-૦૦
૧-૦૦	મેરી રથાસ	૧-૦૦
૧-૦૦	સંતનલ	૧-૦૦
૫-૨૫	ગણાભાઈ મહેતા	૫-૨૫
૧-૫૦	કો-લકિશન માધી	૧-૫૦
ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર		
નિગમનું અધ્યાપન		
નનન માનસશાસ્ત્ર		
નગરના ધર્મો		
અર્થશાસ્ત્રના સિકાન્તો		
શાળ્યનતિ લાક્ષ		
નનન કિસાણ અને મનોવિજ્ઞાન		
વિશ્વમુશોભના સિકાન્તો		
આર્થિક વ્યવસ્થાનો વિકાસ		
મહાન દેશનો આર્થિક કલિલાસ (ઈ. સ ૧૯૧૪ સુધી)		
આરોગીન આર્થશાસ્ત્રની ફરેખા		
ખેડુત અને ખેતી		
આપાર અને નાણિન્ય		
હિંદુ નાણાં વન		
સરકારીય		
સરળ નૈયૌતિય		
*સુખસાગર : ગુરુપ્રતો ભોમિયો		
લગનજીવન		
સંસારનાં સંખદ્ધમ		
*ગ્રાંથી પંજાનો કાપત્ય પ્રેમ		
અચિરતાન પ્રેમ		
*સતતિ નિમમન		
નારીને ચંચુ		
*શુદ્ધિ મિત્ર		
*દામ અને સુખી સવાર		

परतीनी श्रीत	रमयिक परेव	३-५०	शंजल यात्रा	विश्वमित्र	४-२५
अगर प्रेमी	दस्तावेज परेव	४-५०	सोडाग्र इमडम	प्रभावती देवी	२-७५
अपुर्वा तप	कृत वडोहरिया	४-५०	मर्यादावा	रतिलाल त्रिवेदी	४-२५
देवी विष्णु	स्वमित्र	४-५०	इत्यादि अति	सोपान	४-००
आशुजा देवी	मोदक अकिड	३-००	पुष्प प्रवास	"	५-५०
संविता तारा संकारवा	तु व. खाद	४-००	अग्नि अने आहुति	वस्वत अंधारावा	५-५०
कृष्णनारां कण	कृत वडोहरिया	३-५०	आरमाना दान	कृष्णप्रसाद कट्टे	५-७५
देवी	साते गुरुकु	३-००	विजयोपेक्षा	नवनीत भद्रासी	५-२५
नाना	अमीची जेला	४-००	नामसोड	नवनीत भद्रासी	५-२५
जय जोहिवि	साम	३-७५	रहस्यमहि	सफर हेमाड	५-००
क्रीडाती वाड	होस इरिन	३-००	सोतल भाणा	वाडीबास इकर	५-२५
अपुर्वा अंधाव	रमयिक परेव	३-००	वनभा वर्या, नगरे वर्या	दोरा हिंगल वाहिर	३-५०
नवनाथ	आधुनाई वेव	३-००	भक्तनाथ वेव	६. कट्टे	४-७५
परतीनां अभी	अमीभाई परेव	४-७५	विजोत धती नयेत	६. कट्टे	३-७५
अपीतपरती देव वातांजि	पीतभर परेव	५-००	आनंद	मनकुल	३-००
अवधुपूर धारा	निरेजन अने लभमल	४-००	आणु सोनु	मो. अंधी	३-५०
अत्रा पाछाया	अजवत नाथक	७-५०	तरुणीक्या	नरेश अंध	३-५०
रात्रीतुं रहस्य	बहुलास जे. व्यास	३-००	लखन धरी	महात शर्मा	२-७५
अंधाशर	आनातोल मन्त्र	३-५०	कुणी श्रीमताई	आविंहराव	३-००
अभिमार्ग	कुनीलास व. साह	३-२५	सर्पा	अनाभास जोहर	४-५०
सोना भाशनी	साते गुरुकु	३-२५	आसे परिवार	राभनारायण पांडे	४-००
साम	साते गुरुकु	८-७५	अंधमणि	भीयुनाई जेदिल	३-००
अभिलष प्रतापी	बद्रहास	३-२५	राभकवी	हरिलास ठोपाया	४-००
आहुतिनी देव वातांजि	अजवत नाथक	५-००	प्रियनाथ	छिपे-दनाथ	३-००
हिंग अने अंध	अमीभाई परेव	८-७५	सर्वभूषण	आभा वरेश्वर	३-७५
अपुर्वा परवसु नयी	अनांदास जोहर	३-७५	अमरगार्	नरेश्वर देव सेनगुप्त	४-७५
अवता तीरा	अधुनाई भेटा	४-५०	सेनल	रतिलाल त्रिवेदी	४-७५

संसारतोष	३-७५	छवना	७-००	रिपव दोरा	७-००
मेवनारी	३-००	श्रीनिरेतन	३-००	सुहासी	१०-००
पति साधे पुनसंज	३-७५	प्रणय प्रकाश	३-७५	रसिक महेता	५-००
मिरा प्रेमस्वामी	६-२५	प्रेम संजय बाध १/२	६-२५	रसिक	१४-५०
आशी	४-५०	अर्पणवसा का. १/२	४-५०	रसिक	१५-००
वागदत्ता	६-७५	रसिक पिवा	६-७५	विक्रम पंड्या	६-५०
आशोपी	३-२५	रसिकवन	३-२५	कदम्बमन यादिक	६-५०
अरेवा भानवी	६-००	नन्दनधी	६-००	विक्रम पंड्या	११-२५
सेवानु सिद्ध	६-००	दृष्ट्या जने त्याज	६-००	धोरमलेन पारेम	७-२५
प्रेमप्रयाण	४-००	अप्रेमया	४-००	यशोधर महेता	२-५०
रा. सेरा	३-२५	दोष तपण	३-२५	अर्पणवसा का.	४-००
नमस्करपी	४-५०	बाव नपिणी	४-५०	प्रियर क. परेक	३-००
हेतुन (अर्थ)	२-७५	पानिकु सणवर्ण	२-७५	नरया हाडार	३-५०
विवादिता	५-२५	सुरणु हव	५-२५	रतीन्द्र हाडार	२-००
संभनाड	२-७५	अष्टप दस नवलिक	२-७५	तन्मसीक परमार्थ	३-००
प्रेम समाधि	३-७५	सन्वासी जने सुदरी	३-७५	यादवेंद्र शर्मा	३-५०
आशापी	३-२५	अष्टपेयि	३-२५	नरसंकर महेता	१-५०
रिक्तामानी कन्या	३-००	अष्टनवती	३-००	पुष्टर नरवाकर	२-५०
अष्टपीनी देरा	४-००	अष्टनना महु	४-००	इसुभाकर	२-७५
प्रति परावासा	७-७५	अष्टनना	७-७५	सोनिवास का.	३-५०
अष्ट कुदगी बाध आसि	७-५०	नवी नारी	७-५०	कदम्बर यादिक	४-७५
निमग्न	५-००	अष्टनवास	५-००	हेमिअने	१-००
मोनवती अष्टरी जडी	८-००	जोहार	८-००	निर्मलशास्त्रि हाडार	३-००
अष्टी निवा ममिनी	८-७५	उजवती नैवा	८-७५	अ.रसी	४-००
नवी प्रवाण	७-००	अष्टनरनी जेड	७-००	पुष्टर यादवाकर	२-५०
अष्टनवर्ण	१३-००	अष्टीनी	१३-००	यशोधर महेता	२-५०
रंम वीनी	१०-००	से हावलीप	१०-००	अष्टीबाध पटेम	२-००

ધરતીની સોમ
શ્રવણ
આર્ય દાનવ
લામણીના દીવા
પ્રેમ અને ધરતી
યોવનની શલ
પ્રીમ અને વિશ્વ
નિષ્કાંતન
સ્થાપક
તેમની અને કાંઠા
જીવતા છોડ
દરીન કથાચુક
આપણની બીતરમી
નીલા
જો કુપદે
અનીમધા
સુમિયા
યોવન
અપરાધિતા
મારી શુભ્યા
અલક રાખી
નાનેરા ઝોવાળિયો,
જ્યેષ્ઠ અને રાખ

બુલ નેશીયા
વશેધર મહેતા
પ્રજ્ઞાસાદ જદ
પ્રધર ક પટેલ
અરોહ
ઝોખસા
અનિ દલાલ
અનુ નચીનાસું પારેખ
ગો. ગોધી
ઝોખસાક ખના
કાંતા ગોધી
સ્ત્રીનનાથ
કવિ ભોમીલાલ
ધીરેન્દ્ર ભોધી
ભગવત જદ
શિવકુમાર ભોધી
પ્રભાવતીરેડી સરસ્વતી
સતપાલ
મળેન્દ્રકુમાર મિત્ર
ભેન્સ યવંદ
—
રાધક મુઠી
પ્રજ્ઞાસાદ જદ

કળીની રાણી
સાવનજ
જાતિ અને ચતિ
પવ પર
અંધીસખાન
વાડી અને વખડો
આજણ પિછોડી
મજનુની શમરી
મિયુન લખ
કુમારી પ્ર
કાવર
શેરી અને અમલદાર
પ્રેમ
અમરદીપ
મમલગતિ
અંધાગિયો
રિસાખા
સોજ મળક મહેરિલ
અસિ બદતે દે
ભાગ અને તપસ્યા
જિષે ધડે પાણી
આત્મચક્ષુ
વેલાખી વાળી

એલેકઝાન્ડર પુરિશન
મિત્રકુમાર અ. મહેતા
દેવક કર મહેતા
આનંદશર
હેરાલ્ડ લેખ
પ્રહલાદ લલામદ
વસંતેન
કાકરી અબુલ ગદાર
વિભલ મિત્ર
મિત્ર મુતાંગ
મોહનમદ મોકા
આર્થદ પ્રોએસ્ટર
મોરિવંદ માલ્લી
જુવન વડાદરિયા
સોપાન
કમલ
વિનુભાઈ દેસાઈ
રમેશ અ. જદ
ફૂલવાલ ચાક
પદા દરીઆ
અબેન્દ કુરકાજ
સરેશ ગોધી
—
—

૧-૦૦
૧-૦૦
૧-૦૦
૧-૦૦
૧-૦૦
૧-૦૦
૧-૦૦
૧-૦૦
૧-૦૦
૧-૦૦
૦-૫૦
૧-૦૦
૫-૦૦
૫-૦૦
૨-૦૦
૩-૦૦
૨-૨૫
૩-૭૫
૩-૫૦
૫-૦૦
૫-૦૦

અવિરોધન
અમીત સદા મંગલમ
ધારા પતિ

સ્વેન્નદે સત્ય !

રેખનીમયા

ન્યેરતકમી

મંડિયોર

સારંગ બારોટ

ફલ્ગુપ્રસાદ ભટ્ટ

—

—

ગુણવત્તાય આચાર્ય

—

—

નવા મંથો, નવી સંસ્થાઓ,
નવી વ્યક્તિઓ, નવી ઘટનાઓ,
નવાં આંદોલનોના પરિચય માટે

[વિશ્વમાનવ : જન-સંચારી-દેશચારી ૧૪]

વિશ્વમાનવ

સંપાદક : લોગીલાલ ગાંધી

માનવીય મુદ્દોની પુનઃપ્રાપ્તિ બંધન બાળના
મુખની અનેકવિધ માર્ગિક સમસ્યાઓ
મનિતૃપ્તિ અભ્યાસનિષ્ઠ માર્ગિક
અભ્યાસી વિરોધો : વિશ્વમાનવની વિરોધતા
વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ (ધિ. ૧૮) છૂટક રૂ. ૨-૦૦
બાધેલી ક્રોધો : [૧૯૫૮ થી ૧૯૬૦ દરેક
રૂ. ૮; ૧૯૬૧ થી ૧૯૬૩ દરેક રૂ. ૧૦]
વિશ્વમાનવ : સમજાવક : વડોદરા.

પૃથ્વી : ૪૬૫૦

બોવાલેલી કુનિયા

કામર

શબલિંગી યોગી

સાચકલ ચોર

નવ્ય એકલિંગ

નાયક નરિંગ કુનિયા

રાહલ સંસ્થાપન

રાજેન્દ્ર કમા

પુસ્તક ચંદ્રવાદ

લુહિલ વાલોલિની

સત્યમ

—

વ્યક્તિઓ કુટુંબો અને સંસ્થાઓ માટે
અનિવાર્ય એકમાત્ર દેશસિક

૪-૦૦

૪-૦૦

૪-૦૦

૩-૫૦

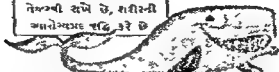
૩-૭૫

૨-૫૦

સમૃદ્ધ દુગ્ધાહારમાં સાત વિટામિનો અને તેમનું કાર્ય

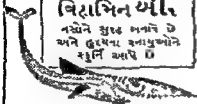
વિટામિન એ

ત્વચા મુગ્ધાશય અને આંખો
તેજસ્વી રાખે છે, શરીરની
આતોચ્છાદ વૃદ્ધિ કરે છે

વિટામિન બી૧

નસોને મુઠક બનાવે છે
અને હૃદયના સ્નાયુઓને
સુસ્તિ આપે છે

વિટામિન બી૨

સ્વાસ્થ્યમય મોઝા અટકે
જાય છે

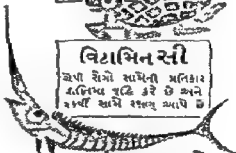
વિટામિન બી૬

સ્નાયુઓને વિશાલ મેળવી
આપે છે.

વિટામિન સી

ઝેપી રોગો સામેની પ્રતિકાર
શક્તિમાં વૃદ્ધિ કરે છે અને
રક્તમાં સામે સ્વસ્થ આપે છે

વિટામિન ડી

પુષ્ટ હાડકા અને નીરોની વાન
ખાટની ખાતરી છે અને
રોગો સામે સરક્ષણ આપે છે

નીઆસીનામાઇડ

જીવનશક્તિમાં વધારો કરે છે
અને નસો મુઠક અને ત્વચા
તરફથી રાખે છે

અમુક દુગ્ધાહારમાં આ સાત વિટામિનો સયે કોચ સમનુપાત્તમાં
પ્રોટીન, કાર્બોહાઇડ્રેટ, ચરબી, લોહ, ફોસ્ફોરમ અને ફેરિકમ છે
અમુકમાં કૌંશ ખાવ તત્વો જ અને એવી આગની માતાઓ
તે પસંદ કરે છે આપના આગક મટે તે અતિ મુલ્યવાન છે

આપના બાળકને જરૂરી સાત વિટામિનો સમૃદ્ધ દુગ્ધાહારમાં છે

ASPIAB-31 GUL

૪-૦૦
૪-૦૦
૪-૦૦
૩-૫૦
૩-૭૫
૨-૫૦

ચાલક સાંસ્થાન
ચાલક સાંસ્થા
ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક

ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક

૪-૫૦
૪-૫૦
૨-૫૦
૩-૨૫
૪-૦૦
૫-૦૦
૩-૫૦

ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક

ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક
ચાલક ચાલક

બ્યક્તિઓ કેટલો અને સંસ્થાઓ માટે
અનિવાર્ય છેકમાન કેમાસિક

વિશ્વમાનવ

સંપાદક : લોગીલાલ ગાંધી

માનવીય મુશ્કેલી પુનઃપ્રતિષ્ઠા બંધી આજના
પુનઃ અનુભવિય આર્થિક સંસ્થાઓ
માનવીય મુશ્કેલી આજના સંસ્થાઓ
અભ્યાસી વિશ્વમાનવ : વિશ્વમાનવની વિશ્લેષણ
વર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ (ચિ. ૧૮) છટક રૂ. ૨-૦૦
ગાંધીજી સંસ્થા : [૧૯૫૮ થી ૧૯૬૦ દરેક
રૂ. ૮; ૧૯૬૧ થી ૧૯૬૩ દરેક રૂ. ૧૦]
વિશ્વમાનવ : રામજીભટ્ટ : વડોદરા.

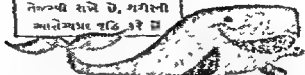
ફોન : ૪૬૫૦ - ૪૬૫૧

નવા સંસ્થા, નવી સંસ્થાઓ,
નવી બ્યક્તિઓ, નવી ઘટનાઓ,
નવા આંદોલનોના પરિણામ માટે

અમૂલ દુધાહારનાં સાત વિટામિનો અને તેમનું કાર્ય

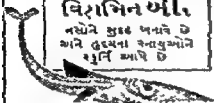
વિટામિન એ

ત્વચા મુલાયમ અને આંખો
તેજસ્વી રાખે છે, મગિલી
આંતરેયમ વૃદ્ધિ કરે છે

વિટામિન બી૧

નસોને મુઠક બનાવે છે
અને હૃદયના સ્નાયુઓને
ચુર્નિ આપે છે

વિટામિન બી૨

સ્વાસ્થ્યમય મોંઘા મારે
જારી છે

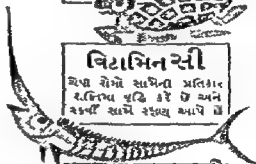
વિટામિન બી૩

સ્નાયુઓને વિશ્રામ મેળવી
આપે છે,

વિટામિન સી

શ્વેષ્ઠ રોગો સામેના પ્રતિકાર
રક્તિયા વૃદ્ધિ કરે છે અને
રક્તની સાચી રક્ષણ આપે છે

વિટામિન ડી

પૃથ્થ હાડકાં અને નીતેલી ઘા
મટોની ખાતરી છે અને
શિક્ષ સામે સરક્ષણ આપે છે

નીચાસીનામાઇડ

પાચનશક્તિમય વધારે કરે છે
અને નસો મુઠક અને ત્વચા
વૃદ્ધિ કરે છે

અમૂલ દુધાહારમાં આ સાત વિટામિનો રાષ્ટ્રીય યોગ્ય સમગ્રવાતા
પ્રોટિન, કાર્બોહાઇડ્રેટ, ચર્બી, લોહ, કૃત્રિમીયમ અને ફોસ્ફરસ છે
અમૂલમાં એક ખાદ્ય તત્વો છે અને એથી આજની માતાઓ
તે પસંદ કરે છે આપના બાળક મારે તે અતિ મહત્વના છે

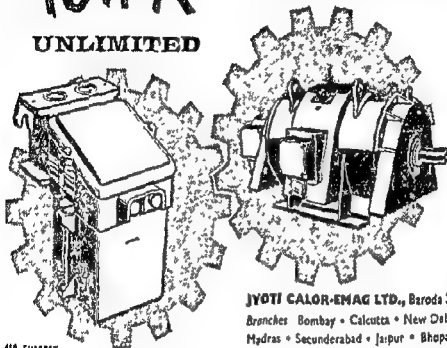
આપના બાળકને જરૂરી સાત વિટામિનો અમૂલ દુધાહારમાં છે

POWER

UNLIMITED

Power is the life-blood of industrial machines - a vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct. Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial, agricultural, textile and miscellaneous requirements

JYOTI CALOR-EMAG LTD., Baroda 1

Branches Bombay • Calcutta • New Delhi
Madras • Secunderabad • Jaipur • Bhopal

459 EVEREST

ENPRO MOTORS

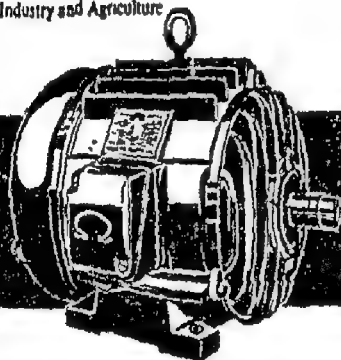
are built to last and serve
both Industry and Agriculture

*Physical Dimensions & Centre Height
according to IS 1231/1958.*

*Guaranteed for Rated Performance
and Service*

for Endurance
and Efficiency.

Manufacturers

ENGINEERING PRODUCTS LTD., Jogeshwar, Bombay 60.

Sole Selling Agents

HINDUSTAN EQUIPMENT SUPPLIERS LTD.

45-47, Apollo Street, Fort, Bombay I Phones. 253824-25

A PATEL ENGINEERING GROUP ENTERPRISE

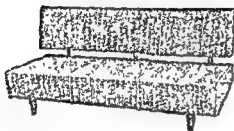
આપના ઘરની સજવટ માટે સુંદર સાધન...

ખીરાનું 'કુટુંબ' - પ્લાન લાકડાનું ફર્નિચર!

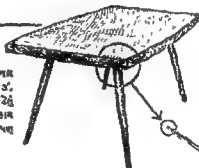
લાકડાના રહેઠાણકાર ફર્નિચરના કારણેના સૌથી મોટા ઉત્પાદકોને જન્મવેલ ખીરાના 'કુટુંબ' પ્લાન ફર્નિચરની આપણું ઘર સજવશે.

આ ફર્નિચરનાં નંબો એવા સંભાષણપૂર્વક જે કમીને મોકલવામાં આવે છે તે તેના ધોલિયાની ચમક દેવીને તેની જ જગવાઈ રહે છે. પણ કરકસર માટે કૌર્નર કીવાન અને લાઈનિંગ ટેબલના બાને છૂટા પાડીને મોકલવામાં આવે છે અને યાચાઓ રજૂ થી ભેડવા માટે પેન્ટ કરાવેલી ખાસ બજારેવા હોય છે જેથી તુરંત ખર્ચમાં મોટી બચત થાય છે.

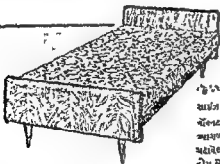
સચિત્ર ફેટલોંગ અને નિશાચર બાંધેલી ઘાટી માટે બાંધે જ લાગે.

કે પ્લાન કૌર્નર કીવાન આઈવન ૫, ૪૬-૫૦ મીટરમાં હોમ રજવાઈ માટે બેસાડેલી હોય છે. ભેડા અને પીડ ખાસ ખર્ચ કરે. પી યી થી સેપર કલેવથી કવા કરેલી હોય.

કે પ્લાન લાઈનિંગ ટેબલ આઈવન ૫, ૪૬-૫૦ મીટરમાં જગવાઈ માટે બેસાડેલી હોય છે. ખાસ છૂટા પાડી યાચા છે. ૧' ૫' ૩' ૬' આઈવનમાં ખર્ચ થાય છે.

કે પ્લાન ખર્ચમાં રહેઈલ ૫, ૪૬-૫૦ મીટરમાં જગવાઈ માટે બેસાડેલી હોય છે. ખાસ છૂટા પાડી યાચા છે. ૧' ૫' ૩' ૬' આઈવનમાં ખર્ચ થાય છે.

જયાનંદ ખીરા ઍન્ડ કંપની પ્રાઇવટ લિમિટેડ

૬૬ ઓરિસ અને ચોરસ: ખીરા સપ્લાય, સેન્ટ્રલ ડિવિઝન, મુમ્બઈ-૪૦

સાઈઝ ૫૦x૫૦

ત્વરિત, સુરક્ષિત નિશ્ચિત

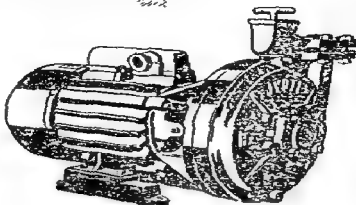
ખાંસીનો ધરગથ્ય ધલાવ

Alembic

ગ્લાયકોડીન
ટર્પ-વસાકા

સુકી, શ્વાસ રૂંધનાર અને ધકવનાર ખાંસીનો
સુરક્ષિત અને નિશ્ચિત ધરગથ્ય ધલાવ

No use comparing!

..For there is no other pump to rival the **JYOTI UNIBUILT** pump. It features 'built-in' economy ..in money ..in space ..in maintenance—with superb hydraulic characteristics. Ask the man who uses it, better still, see a demonstration for yourself! You will be convinced, the **UNIBUILT** is a centrifugal pump with a difference!

Size: 1" x 1" to 6" x 6"
Capacity: Up to 58,000 G P H
Heads: Up to 210 ft.

Quality is our Creed
JYOTI LIMITED
BARODA 3

વિશ્વમાનવ [દ્વિમાસિક]

[વાર્ષિક રૂ. ૯-૦૦ શિ. ૧૮ * છૂટકે ચાલુ અંક રૂ. ૨૧ વિગ્રેવાદીની છૂટકે કિંમત રૂ. મુગ્ધ]

સંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી * સાહિત્ય વિભાગ : અનિ. રૂ. અક્ષરમટ.

સંદાયક : મુકદ્દા ગાંધી * સંચાલક : દરારથ ગાંધી

પ્રકાશક : ભોગીલાલ ગાંધી, વિશ્વમાનવ : રામજીમદર પોળ : સદ્ગરી ઈપખાના સામે-વડોદરા [ફોન ૪૬૫૦]

મુદ્રક : જ્યેષ્ઠિ દલાલ-વસંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ધેવાભાઈની વાડી, બીકાટા રોડ, અમદાવાદ-૧.

વૃત્તવિમર્શ

નવી મુનિવર્સિટી, કવિતાની સ્વરથ મુદા, ચતુર્થ [૩] સત્યદર્શી, અ. અક્ષરમટ, જૂપેન ખખખર, કલાપ્રદર્શન, કમ્યુનિસ્ટ પર્ક્-ડગિ અને ભો ગાંધી રાજદારી નૈનિકતા

૨ કવિતા [૧૦] કરત હકર

સહવિચાર

અંગ્રેજ : ૫ માથી કે ૮ માથી ? [૧૧] ભોગીલાલ ગાંધી

નવસંકથા

અમળાવણીનો એક દિવસ [૧૭] સોલ્જેનિસન (અનુ. સુભદ્રા ગાંધી)

લેખો

આંતરકરણનો અવાજ [૪૧] આર્થર્ડ રિવલર (અનુ. સરલા જગમોદન)

માનવરસભાવની નૈસર્ગિકતા [૪૮] એરિક હોફર (અનુ. ડૉ. રસિક પંડ્યા)

છવોપત્તુ વિરમખાદારી જન્મત [૫૨] છ. એમ. ફાંક

પંચવર્ણ્ય યોજનાની ગતિવિધિ [૫૪] સ્વેચ્છાઈ પટેલ

કુળિન ઓ'નિલ કૃત કિશમર અ-કર ધ એકગ્રસ [૫૮] જાંસીલાલ દલાલ

પશ્ચિમના પ્રવાસે [૬૧] સનત મહેતા

કવિદાસ અને સાહિત્યના તાણાવાણા [૬૭] ડૉ. ભોગીલાલ સાહેસરા

આસીચના

ચતુષ્છાણી ચર્ચાકથા [૭૨] અનિરુદ્ધ અક્ષરમટ

પ્રવૃત્તિ ને પડલા

રામજીમદર કવિતા, દૈર્ઘ્યપથર [૭૪] સંપાદિત, જ્યેષ્ઠિ એડિટર

અહીંયાં ને ત્યાં

કેન્સર અને કુખપાનઃ કી-મિત્ર-ધર [૮૦] પ્રમોદ ઓક્સી; ભારતી શાહ

પરિચય

એલીન બેરીઅર, સંભળા, [૮૨] ગુરુભાઈ મુવ, કૃષ્ણવીર દીક્ષિત,

દેશવિદેશ

કાશિમર : કારતકું વજ્રદરજી [૮૬] ભોગીલાલ ગાંધી

નવું વાચન

[૯૫]

સાહિત્યવિભાગનાં લખાણો (કવિતા, વાર્તા, નાટક, વિવેચન વગેરે) હવે પછી નીચેના સત્તામે પ્રાકલ્પ - વિનંતી છે :
શ્રી અનિરુદ્ધ અક્ષરમટ, મિસ્ત્રી બિકાશીજી, ખંદર રોડ : ખીટીમેલ

જે ગુજરાતી કવિતામાં કવિ કાન્તની કૌમળતા કરતાં કોઈ વિશિષ્ટ કમનીયતાવાળી પદાવલી પ્રવેશી અને ત્યારબાદ 'આદાન' અને 'શ્રુતિ' દ્વારા એ કવિતાની સ્વરૂપ મુદ્રા કોઈ અનેાની રીતે બેપસી આવી.

સૌંદર્ય-અભિમુખતા

પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતા આજળ ચાલે છે પણ એનું મુખ તો સમાજ પ્રત્યે વિશેષ રહે છે. ધરતીના સૌંદર્ય કરતાં માનવજીવનની વિઠણાઓ તરફ એનું ધ્યાન વધારે ખેંચાયેલું રહ્યું છે સમાજ-અભિમુખતાના એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિકોણને બદલે સૌંદર્ય-અભિમુખતાનો દૃષ્ટિકોણ વિશેષ કરીને રાખી પોતાની કાવ્ય પ્રવૃત્તિ કરનાર કવિઓમાં એ નામ આજળ આવે છે પ્રહલાદ પારખ અને રાજેન્દ્ર શાહ. પ્રહલાદની કવિતાને 'નીતરાં પાણી' ની કવિતા કહીને શ્રી ઉમાશંકરે ઓળખાવી છે. શ્રી. રાજેન્દ્ર સાહુની કવિતા પણ નીતરાં પાણીની, નિરતરંગ ઝીંઘની કવિતા છે. અચલતેજો કોઈ અભિરામ અચલતા તરફનો અભિસાર રાજેન્દ્રની કવિતામાં જેવા મળે છે.

કલ કોલાહલ

'સાત કોલાહલ' માં કવિને 'કોલાહલ' સ્પન્દથી પુન્યવી પમાલ હવીનું હોય એમ લાગતું નથી. કદરૂક કે એને તેઓ 'કલ કોલાહલ' કહે છે. ૫ ખીઓનો કલસ વધી પડી કોલાહલ સળે એવો કોલાહલ જીવનની સાચી પ્રતીતિ છે અને છતાંય એ કોલાહલ પછીથી કોઈ ક્ષતિમાં શમે છે, સંસ્થામાં સુરોવરના પાણીના તરંગો શમી જાય તેવી રીતે. સાતિ અહીં મુદિતાની મુદ્રા ધારણ કરીને આવે છે વ્યમતા પછીની સાતિ મુદિત ન હોય. ઉલ્લાસ આપવા પછીની ક્ષતિની અહીં ઝીંખી ધાય છે. ગુજરાતી બાવાની આ બેનરમતા રાજેન્દ્ર સિવાય ખીજે કયાં મળે! અને છતાંય આપાસનો ભાર કવિએ અહીં વરલવા દીધી નથી એ એમની સિદ્ધિ છે. ગુજરાતી વાપાના તળાવમાં સ્પન્દોએ આજ મુધી સંતાડી રાખેલી કમનીયતા અહીં તેઓ છતી કરી દે છે. 'વનવાસીનાં ઝીંતો' માં એવા લાગણ્યો ભર્ષ છે. રાજેન્દ્રની લવચક મટે, આ ઝીંતો વાંચીને, સાંભળીને, જરૂર માને યાય.

નયનગોચરતા

'સાત કોલાહલ' માં રાગિણીઓ પરનાં કાવ્યોમાં મુદરમતો પ્રયોગ આજળ ચાલેલો દેખાય છે. શ્રુતિ-તેમર છે તેને નયનગોચર કરતું એ નાનીચીની વાત નથી. રાજ-રાગિણીનાં કાવ્યો અંજે રાજેન્દ્ર લખે છે. "રાગિણીનાં કરેલાં આ સ્પન્દયિત્રોમાં રસદારનમાં નિર્દિષ્ટ નામક-નામિકાના મનોભાવને નહિ પરંતુ આપણા ગાહરૂપ જીવનને જ નજર સમક્ષ રાખ્યું છે." અહીં શ્રી. રાજેન્દ્ર આપણા સંસ્કૃત અને અપરંપર કવિઓથી ભુલા પડે છે. આપણું ગાહરૂપ જીવન રાજેન્દ્રની કવિતાનો પ્રિય પ્રસંગ છે. આ પ્રદેશના કોઈ કેટલાય સીમાય રાજેન્દ્રની કવિતામાં અક્ષિત ઘણેલા જેવા મળશે.

ચક્ર-અચક્ર

આપણા બોલાતા ગદ્યની લટલો ભળવીને એને કવિતાની દૃષ્ટાએ લઈ જવાનો પ્રયાન 'જલ નિર્મલ' જેવા કાવ્યોમાં છે. વનવેશીનો એ પ્રયોગ કોઈને નથી મળતો જ પ્રયોગ લાગે. આવાં કાવ્યોમાં કવિતાની એક સપાટી છેક મુધી જળવાવી જોઈ એ; નહતર એ સામાન્યતામાં સરી પડે. વધતનિસિકા ન્દનાભાસનો, સિખરિણી સુન્દરમતો, મિત્રોપજ્ઞાનિ ઉમાશંકરો, પૃથ્વી ભળવતરાવનો તો હરિણી રાજેન્દ્રનો. રાજેન્દ્રનો કવિતામાં કથારેક પ્રતિવચનની કોઈ કોઈ કૃતિ પ્રાનિમાં ખેત્રી આવી ફિલસફીના બોલો વિરમે છે અચલતા અને અચલતાનો, ફેપ અને અફપનો આવો સમન્વય એ રાજેન્દ્રની કવિતાની વિશેષતા છે.

સ્વપ્નીય ભૂમિ

રાજેન્દ્રની કવિતા નિરાળી છે. એનું બમણું પૃથ્વીપદ છે એ સાચું પણ એ પોતાનામાં મસત છે. એની અતરની સુરખી આ હુનિવાને ય સુદર કરી મૂકે છે. કવિએના કોઈ સ્વપ્નીય લોકની ભૂમિમાં રાજેન્દ્રનો-કવિતા બેઠરી છે.

નિરુદ્ધેશ

સંસારે ગુજ મુખ્ય મમલુ

પાંશુ મહિન વેશે

એમ બોલતા રાજેન્દ્રની કવિતા માટે હવે તો

આપણે કહીએ કે એ પાશુ-મશિન વેચણી, નિરુદ્ધો નિમરતી તમારી કવિતા ઉત્તમ શૃંગાર પર વિદ્યારો.

—અનિરુદ્ધ પ્રજાભક્ત

ગુજરાત રાજ્ય ચતુર્થ કલાપ્રદર્શન

ઉપરના નવ વર્ષથી થતા સતત કુલમના અનુસંધાનમાં આ વર્ષનું પ્રદર્શન તારીખ ૬ મી ફેબ્રુઆરીએ લોકારંભમાં ખુલ્લું મુકાય હતું. મિલિટરી બેન્ડથી પ્રદર્શનના ઉદ્ઘાટનની સરખાત ચર્ચ ચિત્રકારોને પહેલે દિવસે સમાપ્તમાં આપવાની મનાઈ હતી. ફક્ત આશ્રિત મહેમાનોને ઉપલક્ષ્યને જ આ કાર્યક્રમ રાખવામાં આવેલો. ગુજરાત રાજ્યના સ્પર્ધક શ્રી પાલેશવાળા મુખ્ય મહેમાન હતા. કાર્યક્રમ ભક્તિગીતથી શરૂ થયો. બાદમાં પરિવ્યવસ્થિ, લખિત કથાની પ્રમિતી નિગનવાર નેધિ અને ભાષણોની પરંપરા શરૂ થઈ. વક્તાઓએ કલા વિરોધા પોતાનાં અંતરે પ્રગટ કર્યાં. ચિત્રકારોને મળતા હતાઓ ખૂબ જ ગ્રેગ્રાહ્ય તથા મોટી મદદરૂપ છે એવા નિર્ણયોને અંતે ઇનામોની વહેંચણી થઈ. ત્યારબાદ, સેક્રેટરી, લખિતકલાના સભ્યો, મહેમાનો ઝડપેરે આખા પ્રદર્શનનો એક ભાગે મોટી ઉનાવળે ગાંધીમાં રવાના થઈ ગયા. આમ, ઉદ્ઘાટન પૂરું થયું.

જો કે મધ્યાહ્ન કરતાં આ પ્રદર્શન ઘણી સારી કંપાનું કહી શકાય, ચિત્રોની ગોઠવણી, રમણપસંદગી અને પ્રકાશપરચ્છા સંતોષકારક હતી. તે ઉપરાંત બાળકોનાં ચિત્રો, સિદ્ધાંતો વિભાગ અને હોટામાર્ક વિભાગ સાથે નહોતો રાખવાથી શુક્રવારી બપોળની સ્થિતિમાંથી આ પ્રદર્શન ઊગરી ગયું, જો કે અમુક પહેલમાંથી તો નીકળવાનું શક્ય બન્યું નથી જેમ કે, ચિત્રો પર જ એકાગ્રચેત્રી અનુક્રમ નબર લગાડવો, દલકી કંઠોની જેવાં આંતરણપત્રો ડાખવાં અને કલા સાથે સંબંધ ન હોય તેવાં સ્વીપત્રો પહાર પાડવાં એ કલા પરત્વેની ઉદાસીનતાના નમનરૂપ છે.

ઈનામ વહેંચણી અંગે હ મેક્સ મનોહર પ્રવર્તે એ સ્વાભાવિક વાત છે. કે. કિશોરી દોશના જે ચિત્રને ઇનામ મળ્યું તે એનાં બીજાં જે ચિત્રો કરતાં વધુ

વિષયાનુસૂચી અને રુક્ષ છે. એનું ચિત્ર નં. ૧ વધુ સંવેદનાત્મક અને રંગોની સુદગતાથી સમર છે. ટેમલ પર પડેલાં કપ રક્તાશ્મી, વિષમની પર ઘર્ષને મનમાં અનેક એવી અરપટ મિરપરિચિત લાગણીઓ ઉત્પત્ત કરે છે. શિવાળાની સવારનો કુણો તકો, આખા ટેમલ પર ફેલાઈ રહ્યો હોય, હુંકે મેળવતાં કપ અને રક્તાશ્મી ટેમલકલોચની પડો અર્ધપ્રદેશ પડ્યાં હોય, આખા વાતાવરણમાં ખૂંધળા એના પ્રકાશની અમર ફેલાઈ ચર્ચ હોય, તેવું લાગે.

આ ચિત્રથી તદ્દન તુલ્ય એનું કાળી રેખાઓને પ્રાધાન્ય આપતું કે. પદ્મિની મનેરીકરતું 'ગોર્નર' છે. શોઝ જ રંગોમાં કરેલા ચિત્રને ખૂણે જોમેથી જીને મહેરા નથી, આજુબાજુ થોડાં પાત અને સુકી કાળખીઓ છે. અને બીજા બાજુ પીળું આકાશ અને લાલ દરિયા આજ રીતે, જાડી કાળી લીટીઓમાં ઝડપાયેલુ થી કન્દેશાશ્વ વાદવનું 'ઝાહુવાળો' મધુ નગણું, બીજાની અસરવાળું, નાટકીય તરંગવાળું ચિત્ર છે.

શ્રી. આર્થ. એન તરણના ચિત્રમાં 'ગુરસો' અને અને સયોજના પ્રત્યેની સહ જલાય છે. જાનાં કવચ અભિવ્યક્તિમાં મુશ્કેલી જોઈ થયેલી દેખાય છે. કે નવના કલાલનું 'Adolescent'—મુઝા કન્યા—મનમાં અનેક સ્પર્શો બગાવે છે. લીથોમાફના માધ્યમ દ્વારા કુખપૂર્ણ ભાવોને વધુ પ્રક્ટિ મળે છે.

બોલિન બહતું 'વર્ણવ' તરફ નિર્ણયોએ કુલ્લ સેન્ટ્રું છે. લીલા ઝેર જેવા રંગના પથ્થરથી બનેલા સરને અણે આખા સસુનિને તારાજ કરી નાખી છે. બની ગયેલાં પોરપોઆઈના અરસો આ ચિત્રમાંની મરતી જેમ જ દેશે.

શિલ્પ વિભાગમાં શ્રી નાગજમાઈ પટેલનું શિલ્પ 'ટેરસો' સ્પર્શલક્ષિતની ખૂબ જ ઝાંઝાપૂર્વકની સહ પ્રગટ કરે છે, જવારે એમનું રમતિયાળ શિલ્પ 'ખકરી' અભ્યાસની કક્ષાથી વધુ આગળ નથી ગયું. શ્રી મહેન્દ્ર પટ્ટનાનો લાકડાં બાળાને શિલ્પ કરવાનો પ્રયોગ દિંદિમાં આવનારો, અને આવકારદાયક છે. આમાં પશ્ચિમના શિલ્પના પદ્ધતિ હોવા છતાં લાગણીપૂર્વકની આભિવ્યક્તિનો આ પ્રયોગ અનન્ય છે. આથી તુલ્ય જ એનું શ્રી

ચિરિશ્ચ બદલું 'figured' નું સિદ્ધિ જાણે દમણી પડશે એવો સતત હામ જનમાં પેલા કરે છે. 'યુદ્ધ પ્રવાસ' માટે કાળા પાષ્ટપ અને તાર અને તાંગાના ટુકડાઓથી વિસજેલું કિંમતી અંતર્યમ નળણું અને નીચી કસોતું છે. કાલ્ય એની જ સુરોળમાં થી પાલનું ચીમરાથી, ફોરીથી ખનાવેલું કિંમતી 'કુકડો' છે.

શ્રી આરસોલાલજીનું યુદ્ધપ્રવાસ માટે લઘુ સંઘીમાં કરેલું જગરગી ચિત્ર પ્રદર્શન સાથે અસખલ લાગે છે. શ્રીનીએયર ટેકનીકમાં થયેલું આ ચિત્ર અદ્યતન વિવચનને અનુરૂપ છે. ઉપકારક નથી. જો કે આ જ વિવચન શ્રી જનકર મહાપાત્રાએ વધુ સફળતા પૂર્વક હલ કર્યો છે.

કલા વિદ્યાર્થીઓમાં શ્રી અરય હડામ, કિશોર વાલા, અને હર્ષર સામરાનાં ચિત્રો તેમની આગવી નિરૂપણ અભિવ્યક્તિ માટે ધ્યાન ખેંચે તેવા છે.

પ્રદર્શન ભેગા પછી પ્રથમ થાય કે લલિતકલા અકાદમીના અનાવરણુ વિધિ માટેના આ ખર્ચો યોગ્ય છે ખરો? આ સાથે જ ચિત્રોને લખતી કિંમત, ચર્ચાઓ કે પરિવેશવાદો રાખે તો આ પ્રદર્શન લોકપ્રિય ન જનને? કે પછી પ્રદર્શનનો ઉદ્દેશ જ એ છે કે સામાન્ય જનતા એક ફોરા મારી જાય અને લલિતકલા ત્યાં પોતાની ફરજ પૂરી થઈ ગઈ ગયું?

- ભૂપેન ખખખર

કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ, ડાંગે અને

રાજદ્વારી નૈતિકતા

દુનિયામાં ખસે રાજદ્વારી પક્ષોની અંદરનાં જુથો વચ્ચે સપાનો સંઘર્ષ ચાલતો જ હોય છે. જો કે, લોકશાહી પક્ષો કરતાં કમ્યુનિસ્ટ પક્ષોની અંદરનો આ સંઘર્ષ વધારે ખતરનાક હોય છે—જેટલો તેનો ખતરનો દેખાવ એકતાનો, એટલો એનો આંતરિક અવધાર ખુલસાવ્યો અને તકવાદી.

ભારતના કમ્યુનિસ્ટ પક્ષમાં આપે ૧૦૦ ટકા લોખંડી એકતાનો કાવો મતો હતો, અને કાચે જ એનો પડધો ખતર દર્શાવ સંજગતો હતો ત્યારે જ,

એના આંતરિક વિખવાદનું રૂપ દારણ જ હતું—દર વખતે આંતરિક કલહનાં નિમિત્ત જુદાં જુદાં હતાં એટલું જ.

હેલ્લાં ૭૦એ વર્ષથી, રશિયા-ચીનનો ઝગડો વધુ ને વધુ ખુલ્લો થયો છે; સાથોસાથ 'દુનિયા' બરના કમ્યુ. પક્ષોની અંદર રક્ષિયા અને ચીન તરફી જુથોનો વિખવાદ વધારે ખુલ્લો થયો છે. 'પરંતુ ભારત પર ચીનનું આક્રમણ (૧૯૬૨ એક્ટોબર)' થયું ત્યારથી ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીમાં અગાઉ કેદી નંદિ કપેલી-માનેલી હદે ઝેર ઘોળાયાં છે.

આનાં એ પાસા છે પહેલું: કમિયું મવાળું જૂથ ચીન-વિરોધી અને નહેરુ-મેનન-ક્રામિસ-તરફી છે; તો રણદીવેનું ઉદ્દામ જૂથ ચીન-તરફી અને ક્રામિસ-વિરોધી છે. બીજું પાસું એ કે કમિ-જૂથનું જો કાર્પ કાતિલ દુરમન હોય તો તે રણદીવે-જૂથ છે; અને રણદીવે-જૂથ માટે કમિ-જૂથ.

ખતરની રીતે ભેટાં, પક્ષની અંદર કમિ સત્તામાં છે; અને રણદીવે તથા તેમના કેટલાક સાથીઓ ભેજમાં છે ગમે વરસે પક્ષની મખરય સમિતિમાં મતદાન થયું ત્યારે જ ખતરથી એવું દેખાણ હતું કે ચીનવિરોધી કમિ-જૂથનો વિજય થયો છે. પરંતુ કીલ્વટથી ભેનારને એટલી વાત રપણ રીતે દેખાયા વિના નથી રહી કે પક્ષની અંદરના 'સેક્રિટ' (મખરય) (કુખ્ય નેના નાણદીવાદ)નું વલણ કમિને મહેરવાનીની રાહ નભાવી લેવાનું રહ્યું છે; એનો ખરો એક ઉદ્દામ જૂથ તરફ વધુ રહ્યો છે; અને લાગ આવે કમિની તકવાદી-નાણદીવાદી નીતિની સામે તે ઉદામોના નેટું જ કાઢે જણાવું દેખાયું છે.

મને મહિને (માર્ચ-૪થી) કમિ સામે મુખબના અંગ્રેજી અલ્લાદિક 'કર'માં અપકર તહોમતનાયુ' યુક્તરતો કેટલાક પત્રવ્યવહાર પ્રગટ થયો હતો—કમિ ૧૯૨૪માં કાનપુર કાવત-કેસમાં ૪ વર્ષની સજા ભોગવી રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે બ્રિટિશ સંરકારને પોતાની સેવાઓ અર્પવાની કમ્પા કરતો અને એ રીતે ભલમ્પ્રકિતી અપર કરતો પત્ર એ વખતના વાઈસરોયને લખ્યાનું પ્રગટ થયું છે. આ કહેવાના કમિ-પત્રો સરકારી.

માર્ગમાં હજી સરહિંદ છે, જે દ્વારા ગુદમંત્રીએ પોતાના કમળમાં સીધા છે.

સ્વાભાવિકપણે જ આ પત્રો મુખર્ષના અઠવાડિકમાં પ્રગટ થતા જ હોય એ પત્રોને નવાવટી-તરફથી કહી એ છાપનાર અઠવાડિક ઉપર કેસ મારીએ અને એ રીતે 'સત્ય' સાબિત કરવા તુરી પડશે—એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવી હતી; માછ મુખ્યમંત્રી પી. સી. જોષીએ હોળિને પોતાની નિરોપતા પૂરવાર કરવા આવી સલાહ આપી ય હતી; પરંતુ હોળિએ પત્રો નવાવટી છે એટલું કહેવાથી વિશેષ કશું કરવું મુનાસિબ માયું નથી! અને હજી એ પત્રો વિશે ધુમ્મસ ચાલુ જ રહ્યું છે (દરમિયાન હોળિએ મેરફે જઈ પાછા પણ ફર્યા છે) હોળિની બહુમતિવાળા મંત્રી મંડળે હોળિને બચાવ કરવાથી વિશેષ કંઈ જ કર્યું નથી.

● આ બધામાં ભાવે ઉત્તમનાથેરક વાન એવી છે કે હોળિના આ કહેવાતા પત્રો ખુલ્લા પાડવાનું કૈવ પક્ષની જ અંદરના ઉદ્દામ જૂથને છે. તેના તેના બસવપુનેવાએ અખબારી પરિષદ બોલાવી બાહેર પણ કરી દીધું છે કે તેમણે જાતે એ પત્રો જોયા છે અને હોળિના જ હોવાની તેમને ખાતરી થઈ છે.

ઉદા. મધ્યા સમયથી આ ઉદામજૂથ લગભગ દરેક તરીકે જ કામ કરી રહ્યું છે—તેમનું જુદું કેન્દ્ર છે; જુદું મનો મંડળ (જેમાં મુખ્ય મંત્રી બસવપુનેવા સહિત મુરારી, સરજીત, દરિદ્રજી કેનાર) છે; તેમની જુદી યિસિસ છે; પંખખમાં તેમનું જુદું સુખપત છે; અને અધિમમાં અધિમ પક્ષ તરફથી રાજ્યસભા માટે જે ઉમેરવાર જીનો રાખવામાં આવેલા તેની સામે દરેક ઉમેરવાર આ જૂથે જીનો કરવાની ધૂટલા ય કાખરી છે! આ જૂથે હોળિ સામે બીજા આલેખો ('પેટ્રિઅટ' દિનિક્કા મોટી રકમના શેર અંગે) ક્યા છે, અને હોળિની જરૂરફોની માગ ઉઠાવી છે.

આ દરમિયાન નંદુદિપાદ, બુપેશ ગુપ્તા અને જોષીને બધું—અપરમ (સે ફિરક્ટ) નેતાઓ—ઉદામ જૂથ તરફ વધુ ઝૂકના ચલા છે, અને ઉદામજોષીનાની યિસીસની

અર્થા વખતે આમને આમંત્રણ પણ આપ્યું હતું (જો કે નંદુદિપાદે પોતાની આખરી યિસીસ તૈયાર કરી હતી); વળી પક્ષના મંત્રીમંડળે હોળિને બચાવ કરવું નિવેદન કર્યું ત્યારે નંદુદિપાદે તેમની પુણ્ય-મોંઘા-પ્રગટ કરી દીધી હતી. તો, બુપેશ ગુપ્તાએ હોળિને તરફાલ મંત્રુખપત ખાલી કરવા અને પત્રો અંગે તપાસ-સમિતિ રચીકારવાનું ક્યાણ કરીને હોળિની જ રિયલિટી વધુ ક્ષેત્રી બનાવી ચૂકી છે.

● હોળિએ મેરફેથી પાછા ફર્યા પછી, કેમ જાણે મેરફેનું તેમને પીડનજી હોય એવી નિગંધી, પોતાની સાથેના આલેખો-પત્રોને નવાવટી અને દેખવડત કહી, પક્ષમાંના ઉદામ જુથો સામે સિસતનાં પંખમાં કરવાની જ વાત આગળ પરી હતી.

આ અઠવાડિયે જ (૧૪-૪-૧૪) પક્ષની મંખરમ સમિતિ મળી ચર્ચ તેમાં ઉપ અપામળી ધર્મ ચર્ચ ઉદામ જૂથ અને નંદુદિપાદ યદને ડર સબ્યોએ મેરફેનો ત્યાગ કર્યો; અને પોતાની જુદી મેરફે કરી. પક્ષની અધિમૂન મેરફે એ બધા ઉપર સિસતમંત્રનાં ચમકા પણ કરી દીધાં છે. અને આજ મેરફેનાં હોળિને પોતાના તરફથી લખાયેલા કહેવાતા પત્રો ક્યા માટે નવાવટી છે એનો લંબાણ પૂરુંક પ્રમાણે કરી બીનું સહેલો લેવામાં ડડાપણ લેખ્યું છે!

★ હોળિના કહેવાતા પત્રો કંપુનિરક પાટીના આખરી લંબાણની સ્થિતિમાં એક મદત્તના નિમિત્તરૂપ બની ચલા છે એ સાચું છે; પરંતુ, એ વિનાય, એ વાન રપટ છે કે બારતના કમ્યુનિટ પક્ષની અંદરનો વિરોધ એટલી દહે પહોંચ્યો છે કે, તરફાલ દરેક પક્ષ જીનો થાય કે ન થાય તો પણ, આ બંને પાંખ વચ્ચે મેળ ખાવાનું શક્ય જ નથી—ચીની આક્રમણ અંગેની વાન લઈએ, કે નેહરુ સરકાર વિધેના વલણની વાત લઈએ, કે બારતની આજની પરિસ્થિતિમાં રાજ્યદારી બૂહુની વાત લઈએ—બંને વચ્ચે ક્યાય કોઈ મેળ ખાવાનું શક્ય જ નથી.

અને એ વાત પણ રપટ છે કે બારતના દરેક રાજ્યમાં આ જૂથો સામસામા શેરચે ઝડપી તૈયારીમાં કરી રહ્યાં છે હવે તો એ વાત પણ રપટ બને છે કે

નંદુરી, શૂરેશ યુદ્ધા, જ્યોતિ ગણ વગેરે મધ્યસ્થો
પણ કમિ સામેના મોરમે જ છે.

● છતાં, બારતીય કમ્યુનિસ્ટ પક્ષનો આ તુટાવ
હરીફ પક્ષ તરીકે ખુલ્લું રૂપ ત્યારે જ લેવું વધુ પસંદ
કરશે કે ન્યારે ચીન અને રશિયા વચ્ચેનો તુટાવ ખુલ્લો
આંતરરાષ્ટ્રીય હરીફ પક્ષ તરીકે નિશ્ચિન જની ગયો
હશે સુસ્થોવે ચીન સામે આખરી પ્રહાર ઝીંકીને,
અને રશિયાએ મોલોતોવ વગેરેને જરતસૂ કર્યાની
જાહેરાત કરીને, પોતાના અનુયાયીઓને ચાનક
ચઢાવી દીધી છે. અને ચીન તરફી જૂથ તો આવા
કમજોરની જવાબદારી સામાવાળાને માથે આવે
એની જ રાહ જુએ છે. અસખત, આ ઘટના
અસાધારણ મહત્વની બનશે — એનાં આનુષંગિક
પરિણામોની મુલતી આજથી કરવી યકેય પણ નથી.

*

એક જમાનામાં કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી કુરમાની,
શિરત અને સિદ્ધાન્તવાદની નિષા માટે પ્રજામાં આદર
પામી હતી. આજે હવે એમાં આ જાવના અને
આફઝોની ખેવના કરનારા — નેતાઓમાં નહિ, સાધા-

† અધિકૃત સામે લડી લેવા લક્ષ્ય અને મધ્યસ્થોની
પરિવેષ પણ જોવાપાઈ રહી છે — નંદુરીમાં એના અગ્રણી
જથ્થા છે.

રણ સંબોધાંય — કાઈ હશે ખરા? જોઈએ —
મંદવાથી મધ્યતા ઉકરડામાંથી ડેટલા બહાર નીકળી
આવે છે? કે પછી સડો સોને પચી ગયો છે? કમિના
નામે ચઢેલા પતોમાના હીનતમ આલેપો સાચા છે
છે કે ખોટા — એમ કહી પૂરવાર થશે ખરું? એ
પૂરવાર કરવાની પરવા હોત તો તેમના જ સાથીઓએ
કેરવી સ્થના — જોણે એ પતો છાંપ્યા છે તેની સામે
બંદનક્ષીની ફરિયાદ દાખલ કરવાની સ્થના — સ્વીકારી
લીધી હોત; (કાઈનાં એ બનાવટ છે કે કેમ તે પૂરવાર થે
યતે); અથવા/અને બારતના જાહેરજીવનના નિષ્પક્ષ
નિષ્ણાતોની સમિતિ સમક્ષ પોતાનો કેસ ધરી દેવાનું ય
સૂચ્યુ હોત. હેવર, પોતાના જ પક્ષના તપાસપંથને
દાય ફેંસલો સોંપી દેવાનું ય પસંદ ક્યું હોત; અને
આ દરમ્યાન પોતાનું સ્થાન તેમણે ખાલી કરી
દઈને એક જરૂરી ફરજનું પાલન ક્યું હોત.

પરંતુ સાચી વાત તો એ છે કે, કમ્યુનિસ્ટ પક્ષમાં
સત્તાની પડાપડીને અખાકો ભર્યો છે ત્યાં કાઈને
રાષ્ટ્રીય જાહેર જીવન પ્રત્યેની નૈતિકતાની અને પ્રજા
સમક્ષ પોતાની સમ્યાઈ પૂરવાર કરવાની પડી નથી, —
ત્યાં જ્ઞાની અને કેવી આજ્ઞા રાખરી રહી?

૧૭-૪-૬૪]

સો. ગાંધી

બે કાવ્યો / ભરત હક્કર

સ્મૃતિ

તારી સ્મૃતિએ
મારા અંગભૂષામાં
સૂક્ષ્મલી પીળી પાંદડીએ જોમ
આખીય રાત ખરતી રહી છે.
સવારે અંગણે ભરચક હતું.
મને ભ્રમ થયો કે -

હાથ તું આ સ્મૃતિએ તળેથી
ક્ષિતિય પરના ચંદ્રની ભેજ દેખા દેશે.
મેં સ્મૃતિએને ફેફસી
પરંતુ મને લાખ્યા ધૂમના ગોઠેગોઠા.
ક્ષિતિયની કાયા જી ચક્રીને
પંવન સાથે સાથે ધૂમને પણ લઈ આવ્યો
મારી સ્મૃતિએને સજીવન કરવા
હરિયા પારના અખી ભરી લાવવા
મેં એને ખૂપ ખૂપ વિનવેલો.
પરંતુ એક્ષિતિયનો શરીરભોગ કરવાની ઉત્સવળતા હતી -
હું આખો ૫ દિવસ
કોઈકની રાહ જોતો બેસી રહ્યો
પરંતુ કોઈ ન આવ્યું
પછી તો મેં એકને હાથે,
મારા અંગભૂષામાં જ
એ બધીપનાં શખને ભેગાં કરી ચિતા જ્વાળાની
આખી ૫ રાત એ ચિતાની છુટ્ટા ચક્રી
મેં મારી ભળતે શેક્યા કરી છે

નિદ્રા

નિદ્રા મારા અસ્તિત્વના રસને પી રહી છે.
મારા અસ્તિત્વની કિરાએ કિરાએ
એણે એના દાંતને બેસાડી
રસને શોષ્યા ક્યો છે.
કથારેક તો ઉનાળાની બપોરનું એણે
રૂધિરમાં લૂ લઈ રનાન પણ માથું છે
અમરશી કરેલા મારા અસ્તિત્વનું બળતર એવા
નિદ્રા કે કેટલા ૫ તારાઓ હૈ
રાત પડ્યે મારા ઓરડામાં જીતરી આવે છે,
બળતર ભેદ
મારા વિચારોના ચચકોળ પર
તારાઓને બેસાડી
નિદ્રા અતિશય અતિથી એને ફેરવીને
મારી ક્ષિતિયને રમ બનાવે છે.
રંગના આભાસ અને અરીસા જેવું આકાશ ભેદ
તારાઓ ઘેરા બની નિદ્રાને જાંચકીને
જોળ જોળ ફેરવે છે
ને પછી ક્યાંક દરિયાળી પર તારાઓ આરામ કરે છે
ત્યારે નિદ્રા માથા અસ્તિત્વનો રસ સહુને પાવ છે.
વધ્યો - પટયો રસ પોતે પીએ છે
રસના કેંદ્રથી બેઠાન સહુ આકાશનો મર્મ લેવે છે.
નિ : રસ અસ્તિત્વ હવે તો પાંપણોય તો ચક્રી ચક્રતું નથી

— સામસામી મોરચાબંધી

— વ્યવહારુ મુરકેલીઓ

— ગુજરાત સરકાર અને અંગ્રેજ

— નિર્ણયનો અધિકાર કોને?

— અંગ્રેજનું વિશિષ્ટ સ્થાન

— રાષ્ટ્રીય કર્તવ્યની ઉપેક્ષા!

અંગ્રેજ : ૫ માથી કે ૮ માથી ?

— સામસામી બાંધી

ગુજરાતમાં ૫ મા-૮માના વિવાદે વિફળ અને મબીર વિખવાઈનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે, ગુજરાત પૂતળી, તો, જ્યાં વધુમાં વધુ એકવાકચના આવી રહી

હતી ત્યાં ચિંથા પડકારો માનતા થયા છે, અને વ્યવહારની વાત વિચારવાની પ્રથમ અને મુખ્ય જરૂરત ઊભી થઈ છે ત્યારે રજુ થીયુ ફૂકવામાં આવ્યું છે; અને સાચા

સુચન્યનું અને સોફિસ્ટિકેડનું લાંબન દૂર કરવા માટે આખી પ્રગતી ખરેખરે લડાઈનું આદાનન કૃત્ય છે ત્યારે તેના જ તરફ ખાસી ઉપેક્ષા સેવાઈ રહી છે.

૧ : સામસામી મોરચાબંધી

‘અંગ્રેજ પાંચમાથી કે આઠમાથી ?’ ના વિવાદે ગુજરાતમાં ફરી મહાગુજરાત પ્રકરણની યાદ આપે તેવાં વાહણ ઉમટાઈયાં છે. ગુજરાત રોજનાં જન્મ પહેલાંથી જાગ્રતા આ વિવાદે ધીમે ધીમે કરતાં તોફાની વટોળનું રૂપ ધારણ કર્યું છે.

‘વસોથી કેમિસની’ વફાદારીને વરેલા ગુજરાત શાળા રોડ ફ્રાન્સિસનું પ્રમુખ શ્રી વાઠીલાલ મહેતાએ તાજેતરમાં જાહેર વિરોધ મૂક્યો હતો. ‘કેમિસની જાદગીરી અને જુલમગીરી સહન નહિ કરવાનો’ નિરંધાર એક કેમિસજન તરફ પ્રગટ કર્યો છે. XX અને એજ મંચ ઉપરથી કેમિસપદ્ધી માણ એવર શ્રી ચિત્રુભાઈએ ‘મૂંઝે મોટે સડી લેવાનો સમય નથી’ કહી પ્રજાને સામદી કરવાની ફરજ લેખી છે; તો, અમદાવાદ કેમિસના એક પીઠ રાખકર અને ડાળાના આચાર્ય શ્રી. કે. ટી. દેસાઈએ, કેમિસની નીતિને કારણે ‘શરૂઆત પાસવાર નુકસાનનો ખ્યાલ જનના પોતે સરકારને નહિ આપે, ત્યાં સુધી સરકાર તેની, નીતિઓથી

ચલિત નહિ થાય...’ એજ કહીને સરકાર સામે ખાચ બીડવાનું બધૂણ કર્યું છે. XX તો વળી, એસ એલ —કી કોયેજના આચાર્ય શ્રી. પુરુષોત્તમ આવસકરે ‘આવા સમામમાં ધણાને ફના થયું પડશે, ધણાની નોકરીઓ જશે...’ પરંતુ આપણી માગણીની સમ્મતિ અને સત્યનિશાની કમોટીનો સમય આવ્યો છે’ કહી કટોકટીની મબીરતા રજૂ કરી છે; અને ગુજરાત કાનિય કેમવણી મંડળના નેતા શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી ઝાલાએ તો ‘શુદ્ધ મહારવચનો ખ્યાલ આપી કાનિયોને આ લડાઈમાં જવા’ હાજર કરી દીધો છે!

વળી, પ્રિ. એસ. વી. દેસાઈ તથા પ્રિ. એસ. અર. ભટ્ટ જેવાઓ કેમિસ વફા ‘૮માથી અંગ્રેજની છંદ પકડી રાખી છે તેની પાછળ એ સત્તાધાધારીઓને બીજાઓ અંગ્રેજ બને તે પોતાની સત્તા છીનવાઈ જવાનો ભય છે’ એવો ય આક્ષેપ કરતાં ચૂક્યા નથી. અને વેપારીઓના પ્રતિનિધિ શ્રી. સતિશાએ ‘જન અને છંદે ગુજરાતનું સત્યાનારાય વાળું છે’ કહીને બાપેલો કડવાચનો ખ્યાલ એક જ વાક્યમાં પ્રગટ કરી

દીધો છે. ગુજરાતના બીજા અનેક ક્રિસ્ટી આગેવાનો, ડૉ. દાવર જેવા અતિ સૌમ્ય થોડા પ્રાધ્યાપકો, ગુજરાતના ઉદ્યોગપતિ-વ્યાપારી ઝંઝના ગોવંદીઓ સમા શ્રી. કસ્તુરભાઈ દાદલાઈ અને શ્રી. અમૃતલાલ દરજો-વનદાસ, અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના ક્રિસ્ટી માણ-મેયર શ્રી ચંદ્રકાન્ત ગાંધી, અને ગુજરાતના સમાજ સુધારકોની આગેવાની પેદોના વિદ્યમાન સુધારક શ્રી. ગુટલાઈ ધ્રુવ, તથા ગુજરાતના તંત્રીઓ, મેયરો, દાકતરો, એડવોકેટો અને ગુજરાતી શિક્ષણસરકાર હેતુના અંતક અમરણીઓ આ અદાલતના પુરસ્કર્તા અગર સદયોગી બન્યા છે. શ્રી. ડાક્ટરભાઈ ડાક્ટર તેના એક આગ્રમણો છે—આદાલતી હકીકતો સુવિવિત છે

● આ અદાલત ટેવળ કાઠા અંદોલું રહ્યું નથી, કાંતી ધમકીઓનું રહ્યું નથી; પ્રજાના વિશાળ સમૂહની લાગણી, આમણી અને જરૂરીયાતોનો એમાં પડખો બેઠો છે—એની મંબીરતા તરફ કુર્બાન થઈ શકે એમ નથી :

* ગુજરાત આશાયે સઘ તથા માન્યનિક શિક્ષક-સંઘોએ તથા તેમનાં સભ્યોનોએ હેતુનાં પત્રિકે વર્ષથી 'પંચમાથી અગ્રેષ્ઠ'નાં હરોવાં કર્યાં બાદ, દવે તો—

શાળાઓમાં વ્યવસ્થિત રીતે ૫ માથી અગ્રેષ્ઠ શરૂ કરી હઈ, સરકારી નિર્ણયને પકડ-કારીને, સવિનય કાનૂન લાગુનો માર્ગ અખ-ત્યાર કરવાની ય વિચારણા કર્યાનું જણાય છે. તેની પૂર્વ તૈયારીઓ કેપે પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરવાં, વાલીમંડલો રચવાં, લાખો ગ્રામજનો અને નગર-વાસીઓ દ્વારા આવેદનપત્રો સરકાર પદ રવાના કરાવવાં—નો કાર્યક્રમ પણ વિચારી લીધો છે અને આ પ્રયત્ન શહેરો-નગરોમાં તો શરૂ પણ થઈ ચૂકે છે.

આમ, પગા-ટમાનો સવાલ શિક્ષણ હેતુથી જહાર નીકળી જઈ અમરત પ્રજાના આવેશનો જની ગયો છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ, રાજદારી પક્ષોએ પણ એમાં અંપડાગ્યું છે.

—વલ્લભ વિદ્યાનગરના બુનપૂર્વ ઉપકુલપતિ અને સ્વતંત્ર પક્ષના ગુજરાતના નેતા (ગુજરાત વિભાગ

સલાહા વિરોધ જૂથના નેતા) શ્રી. ભાઈલાલભાઈ ઘા. પટેલે તો શ્રી. મોરારજીભાઈને આ મુદ્દા પર ફરી ચૂટણી લડવા આહવાન પણ આપી દીધું છે.

—ગુજરાતમાં ક્રાંતિ એક સંસ્થા કે પક્ષ કરતાં વધુ પ્રવાવશાળી જની ચૂંટણી, વારંવાર 'સમાતર'ની સફળ ધોષણ કરી ચૂકેલા, અને લાખો લોકોને તેમની અક-ળામજુની પળે, જનરજત ઉત્કેષ્ટોને પથે ચઢવી શક-વામાં પાવરધા બનેલા શ્રી. ઈન્દુલાલ યાદવે સંમાનસમિતિઓ દ્વારા પ્રચલ અદાલતનો હકીદો જાહેર કરી દીધો છે.

બીજી બાજુ—

● ગુજરાત સરકારને અને ગુજરાત ક્રિસ્ટીને શુદ્ધ ગાંધી-માર્ગની દોરવણી આપવાનો હકીદો સેવતા ગુજ-નુનિવર્તિનીના માણ ઉપકુલપતિ અને 'સવામક'ના તંત્રી શ્રી. મનભાઈ પ્ર. દેસાઈ 'સરકાર જરા જોખાશે કરે તો હમણાં જઈ ટેકાણે આવી જાય' એવી સલાહ આપીને આમમાં પેદોલ રેડવાનું સાહસ કરી બેઠો છે.

● સરકારે પણ જે શાળા પમાધી અપ્રેષ્ઠ શિક્ષણ લાખલ કરશે તેની સામે કાનૂની રીતે શિસ્ત અને શિક્ષાનાં પચાઈ લેવાનું સૂચન કરી હઈને સમાજનું બીડું ઝીલી લીધું છે.

● ગુજરાતના ગાંધીવાદી ટેવળણીકારો-શ્રી કાકા સાહેબ કાસેવકર, શ્રી રમેશ્વરભિ (ઝીણુભાઈ દેસાઈ), શ્રી દર્શક (મલુભાઈ પચોલી), ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિ ડાક્ટરભાઈ દેસાઈ અને મહા-માત્ર સમલાલ મરીખ વગેરે ટમાના મદદારથીઓ જની બિલા છે.

એક વાત રપટ છે કે જે સામસામા મોરમા મારાઈ ચૂક્યા છે.

૨ : વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓ

પંચમા અને આઠમા વચ્ચે એનો તેડવો અંતરાય આવીને બેઠો છે કે 'આ પાર કે પેલે પાર' સિવાય, બીજું કંઈ શક્ય દેખાતું નથી ?

હકીકતે, જને જૂથો વચ્ચે ગૂંચબૂન સિદ્ધાન્તનો

કોઈ એ પ્રમદ થયો નથી. અંગ્રેજના શિક્ષણની બાબતમાં બંને જુઓ સાચું અંગ્રેજ શિક્ષણ આપવાની જરૂરીયાત સ્વીકારે છે. પરંતુ બંધારણની બાબતમાં પાંચમા વાળાની ફરિયાદ એવી છે કે—

(૧) કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારની નોકરીઓ અંગ્રેજીમાં લેવાય છે, ત્યારે ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી મોડું (દમાથી) અને મોળું (કાચું) શીખવવાનું હોઈને વસ્તો સુધી તેમને થઈ સોસલ પાડ્યું છે. તે દષ્ટિ સહેલું પડે છે.

(૨) ભારતના બીજા પંદા જ રાજ્યોમાં અંગ્રેજીનું શિક્ષણ હોં તો ૩ જ, હોં તો ૪થા, અમર તો ૫મા ધોરણથી આપાય છે—ગુજરાત એકલું પાછળ પડ્યું છે.

(૩) કેન્દ્રમાં તો અંગ્રેજીનું પર્યાય ચાલુ જ છે, અને ભારત આખાની કોઈ એક નીતિ સ્વીકારાયેલી ન હોઈને કેન્દ્ર તથા ખીજા રાજ્યોથી વિભિન્નતા લેવામાં ગુજરાતની સરકાર અને કેમિસ્ટે ગેરસહાયક કંઈ છે. દમાની છઠ્ઠ પઠકી શખીને તેઓ ગુજરાતનું અદિત કરી રહ્યા છે.

દૂંકમાં ૫મા વાળાઓએ ભારતના સરકારમાં ગુજરાતમાં પણ (આખા ભારતની નીતિ નક્કી થાય તે ફરિયાદ) અંગ્રેજ શિક્ષણ પમાથી કાઢ કરવાની માગણી કરી છે.

આના જવાબમાં ગુજરાત સરકાર અને કોમિસ તથા દમા વાળાઓ એવું કહે છે કે—

(૧) ગુજરાતમાં વસણ સરકારી નોકરીઓ તરફ ઓછું છે. સરકારી નોકરીઓમાં જઈ જઈને કેટલા જવાના છે ?

(૨) ગુજરાતમાં આજે ૩૧ લાખ બાળકો પહેલા ધોરણમાં દાખલ થાય છે તેમાંના ૯ લાખ બાળકો જ સાતમા ધોરણ સુધી પહોંચે છે. એટલે કે ૩૧ લાખમાંથી ૨૨ લાખ બાળકો તો હજી સુધીમાં જીદી નાપ છે આ રિયતિમાં પમાથી અંગ્રેજી લાજારીને,

† ને જાણમાં મદરવને ફેરફાર કરવો હોય તો આખા દેશ આ પ્રમ કપાડીને એકી રાએ ફેરફાર કરવો જોઈએ.”

(ગોંધીજી ' મદરવ ગોંધીનું ' વિહાર પછી દિલ્લી)

વિશ્વમાનવ : માય-એપ્રિલ '૬૪]

વચ્ચેથી જીદી જનારાં લાજો, બાળકો હપર અંગ્રેજીને બોજ રા કામ લાલ્લો ? સૌની કમિત સમય અને નાણાંના દુરપયોગ રા કામ કરવો ?

(૩) શિક્ષકોની દષ્ટિએ વિચારતાં, પમાથી અંગ્રેજી દાખલ કરીએ તો, શિક્ષણ પ્રધાનના જણાયા મુજબ, ૩૦૦૦ (અને પાછળથી તેમના ખાતાએ જણાયા મુજબ ૮૦૦૦) વધુ શિક્ષકો જોઈ એ. આવડી મોટી સંખ્યામાં શિક્ષકો તત્કાલ તૈયાર કરવા કશય નથી, એથી પમાની માગને પહોંચી કશય એમ નથી.

દૂંકમાં આ દલીલો પણ બંધારણની ભૂમિકાએ થઈ છે પરંતુ ૫મા વાળાઓએ ને બંધારણ ગુરૂનીઓ રજૂ કરી છે તેનો જવાબ આમાં નથી; આ તો, એમનું મોડું બધ કરવાની દલીલો છે. (૧) અને (૨) શિક્ષણ અને રાષ્ટ્રીય વિકાસ પ્રયોજન સરકારી વસણ પ્રમદ કરે છે (ને આપણે હવે પછી વિચારીશું). પરંતુ ૩ છ દલીલ તત્કાલ મોટી મુશ્કેલી આમળ ધરનારી છે, તેનો પ્રથમ વિચાર કરીએ

આ મુશ્કેલી આમળ ધરતાં ને આકાશો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે, એ આકાશો વિશેષ સંમતિ નથી ગુજરાત સરકાર ૩૦૦૦ થી ૮૦૦૦ (૧) નવા શિક્ષકોની વાત કરે છે ત્યારે ૫મા વાળા ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ની વાત કરે છે. આકાશો એકસાઈ કરી એક ખીજાને મળે ઉનાવવાનું કોઈ અપર નથી. છતાં, એક વાર મોટી સંખ્યામાં નવા શિક્ષણની જરૂરીયાત સ્વીકારી થઈએ તો ૫, આ કોઈ ન જ ફર કરી કશય એવો દિશાવચ નથી. આ બંધારણ ગુરૂનીને અસકમતા રૂપે રજૂ કરવી ન જોઈએ, જરૂરી શિક્ષકો તૈયાર કરવા પાછળ સો ભેમા થળા પુરુષાર્થ કરે તો, એનો છેકેવ દેકા ભવિષ્યમાં આવી જાય, અને છતાં તેમાં કોઈ જીણપ રહે તો ને, સહિયારી જવાબદારી અને સહિયારા પુરુષાર્થ પછીની, અનિચર્થ જીણપ ગણાય.

સરકાર શિક્ષકોની મુશ્કેલી આગળ ધરી નીકળી જઈ શકે નહિ.

એણે તત્કાલ આ મુશ્કેલીની ખાતરી કરાવવી જોઈએ અને ભારતના ખીજા પંદા પ્રદેશોમાં (જ્યાં ૩ છ, ૪ થી કે પછીથી અંગ્રેજી શિક્ષણ આપાય છે

કુળતા અને રૂચિ. અનુસાર પ્રવેશીને, આગળ વધી શકે તેવી તાલીમની તક દરેક વિદ્યાર્થીને આપવી જ. જોઈએ.

એક વાર સારા અંગ્રેજીનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યા પછી તેને માટેની પૂરી મુગલક સૌને અપાય, એ લોકશાહી સિદ્ધાન્ત અને આચાર છે.

(૨) હવે પછી થઈ રહેલા વિકાસને નજરમાં રાખતા 'ગુજરાતીઓનું વલણ નોકરીનું નથી એવી સ્વીકૃતિ કરી અરથાને છે. કેટલા વાલીઓ પોતાનું બાળક ભવિષ્યમાં નોકરી નથી કરવાનું એવો નિર્ણય પહેલાથી કરી શકશે ?

એમાં ય, આજે ત્યારે, કેવળ સરકારી નોકરીઓમાં જ નહિ, રેલ્વે, ઈન્સ્યુરન્સ, કારખાનાં, વેપાર-ઉદ્યોગો, અને વકીલ-દાકતરથી માંડી અન્ય અવસરોમાં (ગુજરાત અને ગુજરાતી બહાર) અને સાધનલુ નોકરી-ઓમાંય અંગ્રેજી કળેજીને પસંદગી અપાઈ રહી છે; અને હૂકે ને જમકે વધતાં જતા અવસરોમાં માટે વધતી જતી અંગ્રેજીની જરૂરીયાત વધવાની છે ત્યારે તો, અંગ્રેજીના કિલ્લુ વિશે કૌંથી વધુ ચિંતા વાલીઓને તો રહેવાની જ.

હુલંચે, ભાવિ વિકાસની દૃષ્ટિએ અને તુરંકાસ જરૂરીયાતની દૃષ્ટિએ જેઓ હુલંચે સેવે છે અને અવકાશ વાતોને હસી કાઢે છે, તેમના પ્રત્યે પ્રજામાં અસંતોષ વધે તો એ અકારણ - ગેરબ્યાજબી તો નથી જ.

૪. : નિર્ણયના અંતિમ અધિકાર

પોતાનાં બાળકોને ક્યાં ધેરણથી અંગ્રેજી શીખવવું એવો મુર્ખાદિ નિર્ણય કરવાની બાબતમાં ય જે વલણ અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે તે અતિશય શોચનીય છે.

— માંથીજને આગળ ધરીને એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે આવો નિર્ણય અધ્યાપકો ન કરી શકે.

† અધીશબ્દ અહીં કેળવણીકારના અર્થમાં અધ્યાપક શબ્દ વાપર્યો જણાતો નથી-નોંધનીય અવસરોમાં અર્થ અસિદ્ધિ છે.

અધ્યાપકોને અમુક શિક્ષણદર્શન અનુકૂળ ન હોય તો તેઓ એ ક્ષેત્ર છોડી જાય.

કાકાસાહેબ કાલેલકરે આગળ વધી એવું જણાવ્યું છે કે અનિમ નિર્ણય કેળવણીકારોના ય હાથમાં નહિ, 'સમાજના નેતાઓ' - 'લોકનેતાઓ' - 'મુદ્દ જન પ્રતિનિધિ, સમાજદિતેષો નેતાઓ' ના હાથમાં હોવો જોઈએ.

આ બાબતમાં મુજબ અધ્યાપકો, પ્રાધ્યાપકો આચાર્યો, સેનેટરો, કેળવણીકારો, સાહિત્યકારો, સમાજ-સુધારકો, - સૌ ટળાઈ જવાના હોય એવો ભાસ થાય છે. આ બધાને બાકાત કરવાના હોય તો પછી શિશુકર મદારાજ જેવા વિરલ લોકનેતાને નિકાસ કેમ સોંપી દેવામાં આવતો નથી ? મદારાજે તો સ્પષ્ટ કહી નાખ્યું છે કે "૫૮ અહમ પોપચાનું સાધન છે" અને તેમણે અમન સ્વાર્થ કે 'હું જ સાચો' ભાવ કાઢી નાખીને સમાધાનનો સદા સ્વીકારવા શીખામણ આપી જ દીધી છે. આમ, 'સેવકશાહી' નિર્ણયનો પંથ પણ સ્વીકારવો નથી. તો શું 'નેતાશાહી' નિર્ણયનો વિકલ્પ વિચારાયો છે ?

રાજકારણી નેતાઓ - મેરારજભાઈ, જળવંતભાઈ, લાલજીભાઈ યા. પરેલ, ઈન્દુલાલ યાદવ વગેરે સાથે એમી સમાધાન પર આવી સહના હોય તો, આવા નેતાશાહી નિર્ણય સામે ય, અમારે કશો જ વાધો નથી - એ રીતે ગુજરાતની પ્રજાની એકતા અને કિંત સચવામાં હોય તો.

પરંતુ, એની ય તકાલ શક્યતા નથી દેખાતી ત્યારે બીજા લોકશાહી માર્ગો કઈ ઓછા નથી.

— સર્વ જૂથો તથા નિષ્ણાતોની જાળમેશ પરિષદો, તટસ્થ પક્ષો, અને અતે બાબત લોકમત દ્વારા અંદાજ લેવાના માર્ગો પણ પૂરા અવકાશ છે (જા. આર્ટસ કોલેજના આચાર્ય યશવંતભાઈ મુક્ત, એડાગિલ્સા પ્રાથમિક શિક્ષણ સંઘના મત્રી દીપકમ ઈ. સ. પરીખ, સુરતની 'જીવન સાધના'ના આચાર્ય અદવકન શાહ વગેરેએ આ અને આ ઉપરાંત ધ્યાન દેરે તેવાં અનેક સચોટ કર્યાં જ છે).

● પરંતુ, વિધાનસભાએ એકવાર કરેલા નિર્ણય ઉપર ફેરવિયાર કરવામાં જ લોકશાહી ખતમ થઈ જવાનો ભય જેઓ આગળ ધરી છે તેમને થી એ વાત યાદ આપવી જરૂરી છે કે જ્યારે જ્યારે સત્તાપક્ષને જરૂરી લાગ્યું છે ત્યારે ત્યારે મૂળ બધાજની કલમો સુધી સુધારવામાં કશો દિવ્યક્રિયાટ અનુભવાયો નથી. (જો કે, અમે એમ નથી માનતા કે આવા દરેક સુધારો પ્રભુ કલ્યાણની દૃષ્ટિએ જરૂરી ન હોય કે માત્ર સત્તાપક્ષના જ હાજતો હોયો) પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે વિધાન સભા ફેરવિયાર કરે તો તેમાં કશું જ બિનલોકશાહી નથી. એટલું જ નહિ, જ્યારે—ખુદ કેંગ્રેસના ધણુ કાયદો સુધી સરકારની ૫ માની છદ્દથી અડગાયા છે, અને કેંગ્રેસ બહારના વિશાળ લોક સમુદાયે તો ફેરવિયારનો ક્રમેશ ઉપાધી જ છે—ત્યારે કોઈ પણ બહીષ (ફરજિયાત મતદાનની આજ્ઞા કે સ્થળ) વિના, સંપૂર્ણ નિર્ભય અને મુક્ત પદ્ધતિના મતદાન દ્વારા નવેશરથી લોકશાહી નિર્ણય લેવામાં સોનું હિત સમાયલું છે

★

અહીં વળી શિક્ષણશાત્રની દૃષ્ટિએ એવી દલીલ રજૂ થઈ છે કે બાળકની નાની ઉંમરે ગંજુ ભાષાનું આરંભ બાળકના વિકાસમાં વિષાતક બને છે; પરંતુ ખીજાએ એવું જણાવે છે કે એનાથી સાવ જીલોટ અભિપ્રાય ધુનેરોઝ જેવી સંસ્થાઓ અને વિદેશી નિષ્ણાતો તરફથી પ્રગટ થયો છે—પરકેશી ભાષાના શિક્ષણ બંધ થ. દુઃકર્મ, આ બાબત સર્વાતુમતી પ્રાપ્ત થઈ નથી ત્યારે કોઈએક જ અભિપ્રાયને અનિમ મણીને ચાલવાનો આગ્રહ અપેક્ષા જ છે

તે જ રીતે ૮માથી સ્થળ અંગ્રેજીના અપેક્ષા વિષે—નિષ્ણાતોમાં 'સામટો ડોઝ' આપવાની બાબતમાં અને તેનાં પરિણામો વિષે—અસંતોષ છે. આ રિધતિમાં ૮માનો એકાંતિક આગ્રહ અપેક્ષા જ સ્પષ્ટ.

આ બધું જોતાં, આ બધાને અંતે, જો કંઈ સફર અને સાબૂત રહેતું હોય તો તે પ્રગતનો જન્મભૂત અધિકાર.

● કેવળ સરમુખત્યાર સરકારોમાં શિક્ષણક્ષેત્રની બધી વિષયો ('૫-માથી કે ૮-માથી' અંગ્રેજી' જેવી બધા દારની વિષયો) પ્રગતને માથે બાદવાનું વ્યાજખી ગણવું આવ્યું છે: લોકશાહીમાં, અંતે તો, વાલીઓ જ પોતાના બાળકોને અંગ્રેજી ક્યારથી શીખવવું તેનો નિર્ણય કરવાના સાચા અને અતિમ અધિકારી હોવા જ બોધાઈ

અને એનો ઉપાય પણ સળ છે—

સરકાર પાંચમાથી અને આઠમાથી અંગ્રેજી શીખવતી યાજાઓને (કશા જ પક્ષપાત કે લેડ વિના) પૂરતી સગવડ અને છૂટ આપે, અને વાલીઓ પોતાની સૂઝસમજ અનુસાર પોતાનો નિર્ણય કરે તે જ ઉત્તમ છે.

આમ થતાં, મોટા ભાગના વાલીઓ રહેઠાણે કે દેખાડેખી '૫ માથી અંગ્રેજી'ની પક્ષદગી કરે એવું અને ૫ ખડું પરંતુ ત્યારે, અલગ-અલગ-અલગસમજ પ્રગતને બચાવવાએ એવદૂર બનાવી મયા, એવી દલીલ કરનારા—લોકશાહીમાં માનનારાઓએ—એ જ, અલગ-અલગ-અલગસમજ પ્રગતને વોટ લેતી વખતે, તેને સમજુ—અગત્ય હોતો અને માનીને તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો એ કડવું સત્ય તો વિસારી દેવુ ન જ બોધાઈ—લોકશાહીની મર્યાદા અને જીથપૂર કરવાનો ઉપાય પ્રગતને મૂળજીવ અધિકાર છીનવી લેવાનો તો ન જ હોઈ શકે.

વળી,

અંગ્રેજી ૫ માથી શીખવવાની છૂટનો સ્વીકાર થતાં તે હારખાધી ખતમ થયા એવું જ મહાપાપ થશે એવો તકલ્પ હઠાવ-

† બહેલીએ રીમ કરતાં હઈ ફીસારને કહ્યું હવે કે જલિયા સમાજવાદમાં જ બાળકો પર શાળાની માલિકી હોય છે, અને તેમને ફેલાવવાનો વાલીઓના અધિકાર છીનવી જઈને, શાળાના પોતાને કાયે તે રીતે તેમને ફેલાવવા માથે છે—આ પદ્ધતિ પૂરતાં, અમેરિકાને સચિયા લગસય સરખાં બિનલોકશાહી ગણાય...

(અનુસંધાન પૃ. ૮૬)

શ્રમદાવાણીનો એક દિવસ

ઝોલોઅંડર સોલ્હોનિસિન / અણુ : સુભદ્રા બાંધી

૧

શોભના, સુભગ, અળસ-પતિ વાગે, કર્મચારીઓના નિવાસસ્થાન આગળ સદાકાલી રાજેશ લોખંડની પાટના દુકાન પર દહોલીના ટચકા પડ્યાં / કહે છે સવારમાં ઊઠવાનો થટ રજૂ કરી રહી રહી પડતા આ ડંકોનો અવાજ બારીના કાચ પર ઘીછ રહેલ એ અંગ્રિજ ભટ્ટના હિમના ધરને બેઠી કોઠામાં આંક પ્રવેશો દશે, ત્યાં તે કહી યતાં વેંત બ થતી બપો હોય એમ, ડંકા પડતા બ થઈ ગયા. બહાર ડો પૂન બ હતી. સૌને ઉઠાડવા માટેનો થટ વગાડનાર ચોડીવાતના હાથ પછી બજે એકધારા ડંકા વગાડે જવા તૈયાર ન હતા.

થટનો રજૂકાર સમી મયો. ને છતાં બહાર તો દહી બજે મધ-રાત જતી હોય એવો ઘોર અધકાર હતો. ક્યાન રેનિસોલિવને થયું કે દહી તો બજી મધરાતે પેસાળ કર્યા હોય છોકુ છુ એ વેળા બ થઈ હોય એવું લાગે છે. ક્યારનાની અરેરો એક ને બહારના એ-એમ આંખા આંખા બળતા ત્રણ દીવાનો પીળા પ્રકાશ બારીના કાચ પર પડી રહી હતો, તે સિવાય બધે કોઈએક અધકાર છાંયેલો હતો.

દહી તો કોઈ એ બારીને બેરેકના દરવાજાની સ્થાન ઉધારી ન હતી. બેરેકના ચાકરોએ મળમૂરનાં પોપનાં કોચરો જવા માટે દહી વાંસડાં ખોલ્યા હોય એમ લાગતું ન હતું.

ઊઠવાનો થટ વાગી રહે ત્યાં લગી ચૂન રહેવાનો રેવ સુખોવે કોઈ દલાડે રાખી નહોતી એ કહેનાં ચોરેક વહેશે જ કહી જતો.

સ્વાલીનપુત્રી રહિયાની * પ્રગાનવલીએ 'એમ' લાગે સમય ગાળી આવતાર લેખની કડમ્પે લખાયેલ આત્મચર્ચાતંત્ર્ય નવલકથા.

કારણ ઊઠવા પછીની તેનું મિતિર - કોટલે કે કમિય યદના પહેલાં અધતે બેસા યવાનો થટ વાગે ત્યાં લગી સમય - સવાલગાઓના : કમળોને નહિ, પણ કહેતો પેતાનો જ રહેતો એ સમય દરમિયાન જુના અદે-વાસોએ કમ્પે ને કમ્પે કપાલોનો ઉલોખ કરી લેતા - કમ્પે કોઈને જુના કોટલા કપડાની બધાંબાંધી વધારનાં હાથમેળ સોવી આપતા તો કમ્પે આનંદાન નથીરાતે માટે જુનાંસ મોટા કમળાંથી તોડ શોધીને છેક એના સવાના બાંક સુધી લાવી આપતા...જેથી એ સાહેબના પમ પથારીમાંથી સીધા ભેડમાં જઈ કહે : એ ઉપરાંત સ્વયં કોટક તરીકે સેવાની તરેવતા-દાખલી રોડારમાં વાળવા ઓનાનું ને કમ્પે કોચકવા મેલવાનું કામ - કરી કમ્પે રળી લેવાનું. તેમ નહિ તો રસોડામાં જઈ ટેબલ સાફ કરી કોઈલીને, જમવા માટેના તાંસળા ભેખ કરી ઘોઈ માંછોને, કમ્પે બચકુ-કમ્પેશો રળી લેવાની તક હાથમાં આવી જતી હો એ વાત ખરી કે આ રોતે રળવા નીકળી પનારાનો અર્થો તોરો ન હતો. કારણ તો બજી જ દા ને : વાડકા-તાંસળા ભેખો કરતાં એમાં એકલા તાંસળામાં કપાંક અગલી રાતના ઉઠિછેલ અખનાં દહાન પણ થઈ જતાં ને ત્યારે એવો અચ્ચાંચો તમને અર્થો બાગે જ કોઈ જરૂરો ને છબના લસરે ચારીને એને સાફ કરતાં અચકામ.

પણ સુખોવના કાનમાં તો એ પહેલ વહેશે અર્થો આઓ તે કિવસે એના અગાસા સુકદમ કુમ્પેશોમિતે દહેલા સુદો દહી : જાકવા રજતા હતા. ને કુમ્પેશોમિત અંદરે તો દીપાઈ દીપાઈ ને ગેટો બની અપેશે માલુમ ૧૯૪૩ ની સાલ સુધીમાં તો એ ખાર વાસની ખેપ કાપી ચૂકો હતો. કમ્પે ને મેરવેથી સીધા અડો બાવેલા નવતર ચાલોઓ ભેરે, જંગલના એક વેરાન પ્રદેશમાં તાપળા આગળ ભેઈ એવો કહેલું : * સમળી લો આ કોસડાગ્મી / ત્યારે જોઈ દીખાના જંગલના કાપલા હેડળ છપવાનું છે શું સમજવા ? પણ આવે દેકાણે થ માજસ છવતે રહેવાનો કમ્પેશો કોધી કાટે છે તમને ખબર છે, કેવા લોકોને આ કેમ પડા કરી નાખે છે ?આઈ રહેતાં ને લોકોને એ કપાડ ચાટતા થઈ જાય છે

તેવંતે.....ને ગાખોની નેચ કમળા દાકરની આગળાસ જમણમ
કરે છે તેવતે.... તે ને પોતાના સાચાંઓની યાદી ચૂસવી કરતા યાદ
જમ છે એમતે !”

એની બધી વાત સાંચી રખું છુંથી વાતમાં એ બોલો હતો. કારણ
ચારી ગૂચલી કંનારા લોહા આ કમળા બાવી આનિત મહાવાતા રહેતા
એ સ્વે જણતું હતું. એર. પણ એ લોહા પોતાની ચામડી બચાવવા ખાતર
બીજાના લોહી પર કુળનાર માણસ હતા.

પદ સાંકળનાં વેત સુભેવ પચારીમાં કોમો યદ્ય બનાથ માણસ.
પણ આને એને કેમકે જીકવાનું? મન થયું ન હતું. આગળા કિવસે
સજીથી એને સુવાણ ન હતું. બનમાં કમળા થયું હતું. આખી રાત
કેમકે વળીને પડી - હેલા છતા સવાર લગી સરીરતે જણે દરે જ વળી
ન હતી. કીધમાં પણ એને લાગતું હતું કે જાણે પોતે ખૂન જ મદા પડી
મયો છે. વળી ધડીકમાં કઈક દળ વળી જતી. એને એમ થયું કે આજે
તો સવાર જ ન પડે તો સાડું.

પણ, રાખેતા મુજબ સવાર તો આવી ને જીવી જ રહી.

બસે, બસે... પણ સતે એને ખૂન દાઢ લાગી એમાં નવાઈ નહો
ન હતું. બારીના કાચ પર જામેલા દિઅના યર તો જુઓ ! ને એ તો
ડીક, પણ આ જનજસ્ત મોટા કોમડાનું જાપરું લોતતી કિનારોતે
બડે છે ત્યાં તો નજર કોમ, જાણે કસોળિયાએ જળાં બાપ્યા હોય એમ
ચોમેર ગાડું કુમસ મોટાઈ રહેલું છે.

આજે તો એનાથી કેમકે ઉઠાણ નહિ. છેક ઉપરના દાકર પરની
પંધારીમાં પોતાના કેટ ને કામગામાં થાયુ નાખી, પાંચ-બચાની એક
એક બાંધમાં બે પગ ખોમી, પોતાની ગોઠાંડવા બડી વડે એના ખૂણા
પાપવી દઈ એ પડવો દતો એમતો એમ, પડવો જ રહ્યો. અહારનું કસ જ
એને દેખાતું ન હતું. છતાં એના કોનું એને બેરેકમાં રું શાંચાલી રહું
છે એનો ચોક્કસ ખ્યાલ આખી રહ્યા હતા.

બદારના વરંડામાં ચર્કું, મળમળનાં વખનદાર પીપતે કાચિ કરી
જિમકી જતા બેરેકના ચાકરોનાં બાદે પગલાં એ સલિળી રહ્યો હતો...
આ તો હજુ કાચ મળ્યું ! અંદા ને અપગ અતેવાસીઓમી ચર્ક શકે
તેવું ! પણ કોઠાદ વખત એ કાચ દાચમાં લઈ ને જરા કરી તો જુઓ... !
મળમળના એ બેરેકને જરાય છગકાળા વિના, એની છાલકે બોધ અડવા
વિના, પીપલનિ અદ્યોથી ત્યાં સુધી પડ્યાચારી તો જુઓ !

પચોતેરમી દુકડોતો એક જણ એકા સુકવવાના છાપરા હેકળથી
પોતાની દુકડીના બોડા બોળી બોળી જુદા બાકી રહ્યો હતો... દરે એની
પોળની દુકડીના છોરાઓને વોરો આંબો. (મુઠા બોડા પહેલવાના થયે
તે થટે પણ દુકડીઓના વારા રાખવામાં આખ્યા હતા. એતો દીમ
લીકર લુલિન ને રેખુડી દીમ લીકર પાંચતોવ ખૂંચા મુઠા પોતાના બોડા
પહેરી રહ્યા હતા તે પણ સુભેવતા કને છળી લીધું - એમના તે બાકીનાં
કડામદ પરથી. દરે પાંચતોવ કેદારમાં જઈ, રોટલા વહેંચાતા હોય છે
ત્યાં ને લુલિન પહેલ્યથે પી. પી. ડી. ની કચેરીએ, કર્મચારીઓનાં
નિવાસસ્થાન કાટેનાં મકાન પર.

પણ આજે તો એ કેવળ તમેકના નિયમ મુજબ પોતાની દુકડીનું
કામ કરેલે આખું - એતો અહેવાલ આપવા જ નથી મથો સુભેવતે
પાદ આખું કે આજે તો એમની દુકડીનું નસીમ મદલે તોળાઈ રહ્યું
હતું : અધિકારીઓ ૧૦૪ નંબરની દુકડીને ‘નિરીકી ચોપના બાંધકામ
વાળા રસોળી’ સોસ્યાલિસ્ટ વે એરે લાઈફ સેલએન્ટ’ વાળા રસોળી
ખસેલા ચાચતા દત્ત. ને એ રસોળી એટલે તો બરમુદી દંડાયેલાં ઉજાડ
વેરાન એકતોતો જ કહેવું ! બીજું કઈપણ કામ કરવા પહેલાં, ત્યાં
સોલવાલેલી દુકડીના માણસોએ એ બરમુદી દંડાયેલી એમનાં ખાંડ
ખીંડી ખેદી માલવા ચાપવાના હતા. તે પછી એ ચાંકલાઓને કાટણા
સાંસી નેડી, પોતાની જાતને પૂરવા માટે વાડ તૈયાર કરવાની હતી.

* ચોક્કસ પચાનિચ ડિપાર્ટમેન્ટ = વરપાઈન-નિશાબન-ખાદ.

નેથી એમનામાંનું કાઈ નાસી, છટવાની પેટીમાં સફળ ન થઈ શકે. આઠવા મગળાસરથી પછી જ એ રસને કાઢપણુ જાતું બિંધકામ થઈ રહવાનો વારો આવવાનો હતો.

પૂર-એક ચક્રિયા લગી તે ત્યાં ત્યને અંતની ટાટ હિડાવા માટે એક ખુણીય જગ્યાની સફળતા નહોતી ફરતી હરે આવે એવી ભાંતી ય આશા નહિ, ત્યાં તાપણ સગાવવાનો તો કાઈ સફળ જ હોતો નહોતો. હાકાલ સહેખાનું કપાલ નામ નિશાન ન મળે ત્યાં ! બસ, તમે તમારે મહેલત કેયે તે અંતની ચરખી ટકાવો, એ વિના બીજો આગ જ નહિ ત્યાં !

આમરી દુહીનો, આથ, બિચારો ચિંતામાં પડી - જ્ય એમાં કઈ નવાઈ ન હતી. ૧૦૪ નંબરી-દુહીને બદલે અમરોના કેક બીજ જ જુએ ત્યાં ધરેલી દેવાવવાની જવાબદારી એને માથે જ તો હતો તે આજ કામ કઢાવવાનાં હોય તેવી ધડિએ સળાવાઓ થાએ ખાલી હાથે જઈને શિક્ષા રહે, તે પોતાનું કામ ફતેહ થવાની અસા માંગે, એ ય મિત્યાસ્તો. એ માટે તો લુપ્તિનદે ય ખાસ્સી એક શેર જેટલી કેકરની ચરખી લાડને વડા અમલદારની સમુખ થઈ પાડું હશે તે ને એક શેર પતે એવું ન લાગે તો બહેર ચરખી ય મરાલવો પડે; એવું કઈ કહેવાય નહિ.

સુખેવને થયું, દવાખાને જઈને એકવાર ભેઈ લેવામાં શુ વાધા છે ? કઈ ફરતી ય નો દાખલ થઈ જવાયુ તો એ આર દલાડનો આરામ તો મળી ગયો. શું બોલું છે ? આમિય શરીરનો સાધિ સાધિ ખડી મરો હોય, એવી વેદના તો છે જ. મને એકવાર દવાખાને આટો મારી આવવા દે, કોમાં શું છે ?

સુખેવ મનમાં વિચારવા લાગ્યો : હા, આજે સવારે ક્યો કુખ-માઈ કપૂરી પર દશે ? આજે કદાચ 'એક અર્ધ' દોઢ ' વાળા ઈલાનની વારી હશે તે એની બંધ આંખે સામે ઈલાનની ચૂઈ ખડી થઈ એકવડા બીધાનો, પાતળા, કાળા ભરતર આંખે ને સોમિયા ચહેરાવાળા

એ સાબરન્ટ પહેલી નજરે કાઈ વારે બલિમ આવ્યું હોય એવો પળ એની સાથે એકવાર ઝોળખાયું થઈ કે સૌ બંધે કે, ડબ્બી, પરના તમામ ક્રેમ-માઈલમાં સોથી ઉમદા સ્વભાવનો આવ્યું એ સખ કરશે તો ય તમને કદી કાટડીમાં પૂરવાની સખ તો નહિ જ કરે એ તમને કદી ય ઉપરી અમલદારો પાસે ધકડી જવાની વાત નહિ કરે સુખેવને એના વિચારે કઈક રાહન લાગી, એને થયું, 'હોય-છે હવે શેડેડ વધારે વખત પચારીમાં પચો રહીય તો ય ક્યા વાધા આવવાનો છે ? અરે, હ નંબરની બેરેલાળા બેથવાના એકરડે પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા ત્યાં કું ગીડી જ બહુ છું તો—'

પછે ત્યાં તો એની પચારીવાળું કાર બંધાતું આવ્યુ ગોઠકું દાર્થી ઝીંકું. 'કાથી ?' એ બાકસાવાળા એકી સાથે એમની પચારીમાંથી ઊર્લા થઈ જવાને કારણે સ્તો ! એ જે બંધેતો આવિક તે સુખેવના જ સાખ પાડેલી - છેક ઉપસા બાકસાળો એકથોસા બેઠિસ્ટ, એને એની ફેરળના બંધનો આવિક તે માછ સેનાની કેડન કુનોલેસ્ટી

મજબૂરના પીપ પસેડી લીધા પછી હવે શિડ પાછી સેવા ટોખુ જાય, એ ખાતલ પેલા જે આકરો અંદર અંદર ઝગડના હતા, વડામરી કાથીએની બાફક ફૂસાડુસી કરતા બેઠે એક બીજ પર કમદારી અમ-માવી રહ્યા હતા.

"અથા એય ! ખિસકોલીએની બાફક ચિલિક કરવાનું હવે તમે ખ ધ કરો છો કે નહિ ?" કહેતો ૨૦ થી ટીમનો એક મલેકટ્રીક વેકર બરાડી લીકવો, તે સાથે સાથે જ પોતાનો એક બેડો ઉઠાવતે એણે એમના તરફ ફેરવ્યો

ધકક કહેતો એ બેડો મલેકટ્રીકના થાંભલા બેડે અધડાયો. તે પેસાએની વલવાડ પલ્લુ એકદમ થબી મઈ

પોતાની ટીમને પાંચે રહેવારી એક બીજ ટીમનો ડેપુટી હીર ધીમા સાદે બખડતો હતો :

“વાસિલિ ફ્યોદોરોવિચ ! જળા પાછા આ પુલકા ખાતાવાળાઓને
જો આપણને હેતુમાં હો ! ક્રિયકર્તા અશયેલા એ જિદરશક્તિએ આપણને
નવસો નવસો માયના ચાર ચેટલા આપના મોહજી, એને કેશલે તજી જ
મારા હાથમાં પડાવી દીધા હો ! હવે...! ચારે તો કોના કાનમાં કાપ
મરેલો ?”

અલખત, એ બહુ ધીમા તે દનાયેલા સાદે જોવતો હતો, છતાં
એની ડીમના દરેક માણસના કાન એના ભણી જ હતા. સ્વાભાવિક
રીતે જ સૌ કોણના મનમાં ફેફકે રહેતો કે, રખેને ચારા જ ભાગ પર
કાપ આવી પડે ! રખેને વાળુ વખતે આંધળા વૃજ્યા જીવતાને આંખે
માથે વાંચે આવે !

આ બહુ જલોત, સાંજળોતો, સુખોવ હજી એની લાકડાના બ્લેર
વાળી માટી પર પડ્યો જ રહ્યો ઘણા લાંબા વયસકને કારણે દમાઇ દમાઇ
તે કાઢ્યા જેવી સખત ધણ ગયેલી છતાં આખરે તો પચારી તે ! સુખોવને
ચાલું ન હવે તો એમાથી કેમ એક વાતનો નીવેડો આવી જતો હોય તો
સાડું. કાં કહીને તાવ ચડી આવે, કાં સાંધાનું દંદ નરમ થી આવ,
તો સાડું.

આ ફરમિયાન એલોયેલા એની ગાંધના અલુમ્બી રહ્યો હતો તે
છુતોવરસો સગામ જઈને પાછો આવી, ખાસ કાર્ડને હૃદયોને નહિ
પણ અધના લાખાશ, કુદરતી બર્ષા આવન પૂનઃક ધોખ્યા કરી રહ્યો હતો :
“એ ખજાસો આ ! કાલ રહકદાવો વાપસ ! આને કંડીનો પતો
નીસ કિમીથી નેહા જીતરી મરેા છે એમ ભણુએ.”

સુખોવે મન સાથે નક્કી કર્યું કે, આને તો દવાખાને ઓશ્વાર
જઈ આવવુ છે, એ વાત જોઈશ.

પરાખર એ જ ટાલે કોમંજી એકી ઝાટકે જોતો કાચળો તે જડી
ધેવી-લીલાં, અને તો પર દોરસો કોટ ભાણુએ ફેંદી છઈ સહાક કરતો
એ ભોળો ધઈ મરેા. એક કીપરના બાંદ-લગી ચાલું લાવી સુકલકડી તાતીર
એના, તો સાચે તારી રહ્યો-હતો.

એમ...ત્યારે, પેલા કુવાતને બદલે આજે આ સાહેબ ડ્યુડી પર
છે ! તે ચોર પતલે એ માત્ર જાક સુંખી આવી મરેા લ્યલગી મને કશી;
ખપર ન થી . . .જે.”

“એસ. ટપલ !”, સુખોવના કાળા નેહટવી પૂંઠે સોદ પડી વહે-
ટકિયો નખર કોઢતો તાતીર જરડી જીડયો.

“તજી હિંસની કે, મળુરી સાથે.”

નેવો એના રૂંધાયેલા મળાનો આ વિચિત્ર બવાજ સંજીવ્યો કે
અંખા ઉંમરે અજબાણેલા એ કોરકામાં હજી ને કાર્ડ ચૂંતા હતા તે
બધા ખદે કરતાકરે પચારીમાં મેળા ધઈ ગયા.

સાંજુધી ખનનહતા આ બાકાઓ પર અહીં પૂરા જસેા ભણા કીધ-
લેના હતા. એ બધામાં કુવ સળવળી કીધો બધા જીકિને અકપદ-
પેતાનાં કપડાં પહેરવા મંડી પડયા.

સુખોવે તરત બેડા ધઈ જઈ, આવી ચાવીને બોલ કાકતાં તાતીરને-
લવાલ મરેા: “એવડી બધી મળ સાને માટે, મારા નાગરિક વશાં !”

પણ હકીકતે, ‘શમ સાચેનો સળ’ એવી આકરી ન હતી. કારણકે
એ સળ કાપનારને ગરમ ખાવા તો મળતું જ અને કામ આડે
વિચાર કરવાની કુરસદ રહે તો મન ખરાબ થાય ને ! ત્યારે ‘કાટકીમાં
પૂરવાની સળ તો તમને કામચાથી જ બાકાત કરી દેતી.

તાતીરે સુખોવના સવાલનો ભવાજ આપતાં મરુ: “ધંટ વામતાં
વેંત જીએ નમઈ મરેા ખાટે. ચાલ હવે કોસો થા, ને મારી પાછળ પાછળ.
કમાનડનો કોરકિસ પર ચાલ્યો આવ.”

વાળ વિનાનો જોતો દરચથીખળો ચહેરા બિલકુલ સ્વચ્છ ને ધાંત,
હતો. એ લાંબી ખરસ, ને એણે ચારે કસ દહિ ફેંદી, આવો જ બીબે કાર્ડ
સુનેચાર નબરે ચહે તો જેને પકડી પાડવા પણ આટલી વારમાં તો સૌ કાર્ડ

અપલકાર મનના કાર્ડવચુ ચાલુસને કોમરેડે રહી બિલાવવાનો કહો-
એને મળઈ હતો.

જીદી રચા હતા. ઝાંખા અનુવાળાળા એ ઝોરડાને . પુણે પુણે. ને ખતોએ આગળના સૌ કોઈ એકબીઠા ગ્રહણના પાલખના પહેરી લઈ, પત્રે ધૂળ સુધીના નેડા વચ્ચે, પોતાના કાદ વડે સરીને લપેટતા છાવળા ઉતાવળા પાલખા બધી દોડી રવા હતા . તાત્કાલે એ બેઠક છોડી બહાર પડે ચો ત્યાં લોકોમાં એની નજરે ન ચડી બચાવ તેવી તકેદારી રાખતા દોઢા આડા અંગળ થઈ ગયા.

સુખોતે એના કોઠા બેઠક બેઠક અનુસાર સળ-થઈ હોત તો એને ખાદશો રોષ ન' ચઢત એને-કુખ તો. એ વાતનું ચુક કે પોતે હમેશ વેળાસર જીદી જનારો માણસ. પણ એ જાણતો હતો. કે તાત્કાલે સાથે દહીં લેવામાં માલ નથી-એટલે કેવળ વિશ્વ કરવા ખાતર નારાજગી બતાવતો એ જોલો થયો ને પોતાનો પાલખો જરા જિએ ચઢાવી એ સાનંદો થઈ ગયો (એના એ પાલખમાંને લગાઈ ચેલો કપડાના યોગમાં ચાલેલા હતા, ને કાખા ઘૂંટણ પરના ધોમડામાં ઝાંખા પડી ચેલો કાળા લીંગ વડે એનો નંબર ટોચો હતો) એણે પોતાનું નેકેલ પણ ચઢાવી લીધું. (એ નેકેલ ખવળી, આગળ છાતી પર ને પાછળ બરાડા પર-એમ બેચાડ નંબર ટોચા હતા) એણે એકાદના દસકામાંથી પોતાના નેડા શોધી કાઢ્યા ને માથે ' હેલ ' ટોપી ચઢાવી લીધો. (આ ટોપી પર પણ બરાબર લગે એક ધોમડુ ચોટી એના પર નંબર ટોચો હતો) પોતાની આ વેશભૂષામાં સળ-થઈ એ તાત્કાલે પાછળ બેઠકમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

' ૧૦૪ 'ની આખા ડુધી એને આ રીતે જતો બેઠક રહી. કોઈ એ કોઠામાંથી એક બહાર સરળે કાઢ્યો નહિ. ને એમ તો એકનામાંના કાઢ્યા કદા હવેય એનું પણ ક્યાં દલ ? જા, હુંડોનો અગ્ર દોલ તો-એ-એને માટે કઈ કદી-કાઢ્યો હોત ખરો-પણ એ તો ત્યાં હતો, ને નહિ. ને એ પોતે પણ કોઈ રીતે તાત્કાલે ચીલવવા ચારતો ન હતો. કઈ નહિ-તો ન એને એ પાતળી તે ખાતો હતી કે ' ચારી કુદકીના લોકો મારા વાંચના નાસતા તો બેઠક-લઈ ચાખે. '

એક જાણી બેઠક બહાર નીકળી ગયા. સુખોલ બહારનો ટાકડી કૂલ જીકવો.

કુદકીના મિનારાઓ પર એકલેલી સ્વર્ગલાઈનો ધીધર પ્રકાશ આખા કેમળે પૂણી રલો હતો. કેમળી વાડ ફરતા તેમ જા અંદર ફેર ફેર ચેલો તમામ દીવા અચ્ચારે અંગના હતા. એ દીવાઓની સ્વચ્છ એકલી બધી હતી કે આકાશના તારાઓ એનો આગળ ક્યાંય નો. સંતાડી ગયા હતા.

પોતાના નેડા હેઠળ બેઠકને કચાના ટીકા પોતપોતાના કામે અડીથી તકી રોડારોડ કરી રવા હતા. કોઈ પાલખા એકલેસ બધી જતા હતા, તો કોઈના કાચમાં સોખાં હતાં તે ' અનિશ્ચિત રસોડે ' પરોચાસવા જતા હતા. પણ સૌનાં ચાથાં દોહાં ને કોઠાનાં બદન ઉકેલવા બોડેલાં હતાં. એ બધાને જ બધે દાઢ છેક લોકો લગી પહેલી કારી રહી હતી. દાઢનું આ નેર બેઠકની ટાકડે લોધે ન હતું પણ આવી કાકડી ટાકડાં પોતાને આખો દિવસ કામ કરવું પડતું હતું, એ વિચાર જ લોને ધરી રહો હતો. પણ તાત્કાલે કોઈ કસોલાના પુરાણા લકરી કોઠ વડે દાઢને પોતાથી અળગી રાખતો, એક-ધારાં મુકમ ગડાં ભરતો ચાલો રહો હતો-કેમ જલે આ ટાકડો. તો એને મન કઈ વિચારતા જ ન હોય !

૨

તાત્કાલે ને સુખોલ બેઠક એકલે કદની કોટડી આગળથી પેસાર થઈ ગયા આખા કેમળાં છોટાથી બધિનું આ એક જ મંદાન હતું. ને એ મંદાન ફરતે લોકોમાં એક જીવ વાડ બાધી લેવામાં આવી હતો. તેની આગળ જાણ તો કેમળની બેઠકી (રોટલા પાકીની બધી) આવતી.

કોટડીમાંથી એનું ચણ કરવા માટે બેઠકી ફરતી પણ કાંટાળા તારંતી વાડ કરી લોધેલી હતી, તે પછી કેમળના કામ ચારીઓનો વાસ હતો.

એની સામેના ચોરાઈમાં થોડાં થોડાં અંતરે હિમની ચાટણી લપેટાઈ ચેલેલાં બે ચલિકા, ચેલેલાં હતાં, ને એ બે ચલિકાને ભેટતા એક તાર બાંધી, એ તારની વચોવચ આબોહવામાં કંડી મરબોનું આપ જતાવડું એક ધર્મામિતર લટકાવી રાખવામાં આવ્યું હતું (પણ એ ધર્મામિતરને પાસે અમુક પિત્રીથી હેરાં કિતરી જ ન શકે તે ચાટેની તોદારી રાખી, એ સ્થળને ખાસ મુશ્કિલ રાખવામાં આવેલું હતું!) ત્યાં યાત્રેને પસાર થતાં સંખેલે આસ કર્વા હવાં દેચે તાંશી નજર સહેદ દૂધ જેવી કાચની એ નળી, સામે ભોઈ દીધું; એમાં બે પાસે ૪૧" ડિગ્રી જતાવડો હોય તો કેરપવાગોએ એમને બહાર કાઢ કરવા ચાટે ન ચોકલવા બોહિંએ પણ કોને ખબર પડી કે, બાળે તો હજી એમ દેખાઈ ન હતું.

બેઉ જણા કર્મચારીઓના વાસમાં પ્રવેશ્યા તાતરે એને લઈને સોધી ચાઈસરમાં પહોંચી અંધે રસ્તામાં જ સુખેલને ખાતી ચર્પ ચર્પ હતી કે બાળે તાતરે મને એકાંત કેક તો નથી જ આપવાનો. ને એમ કારણ એ કે, બાળે 'ચાઈસર' ની છે ધોવાની ખાસ બરે હતી તાતરે કોને કહી પણ દીધું કે "જા, બાળે તો હું તને જતો કડું છું...પણ આદરેાં એકાંતે ધસીને ધોઈ નાખ"

'ચાઈસર' ધોવાની જવાબદારી એવા ફેડીએને માથે નાખવામાં આવી હતી કે જેઓને બહાર ઠામે મોડલી સમય એવી સફળતા જ ન હોય. આવા ફેડીઓમાંથી જ કર્મચારી વર્ગને નોકરવાકર પૂરા પાડવામાં આવતા. થોડા વખતમાં તો આ નોકરા કર્મચારીઓના વાસમાં પોતાનો અગ્રો જમાવીને સિક્કુલિટી એડિસમાં લહેર કરતા ચર્પ જતા. એમને કેમ્પ કમાન્ડન્ટની ફેરોમાં આવળ કરતાનો પવનો મળી જતો. આ કેમ્પ કમાન્ડન્ટ એટલે આખા કેમ્પના તમામ ફેડીએને કિત્તા પળાવતાં સુખ્ય માણસ. (ને સિક્કુલિટી એડિસર તરીકે એળખાતો એ કેમ્પના અંતેવસીઓમાં 'કાંધર-ક-રેસર' તરીકે એળખાતો.) એર, આવા નોબલાવાળા લોકોની ફેરોમાં 'આવડ' ને 'લે ચક',

કરતાં કેકચાર, ચાઈસ, પછુ ન જાણવા હોય એવી વાતો, ફેડિંગ એમને કાને પડી જતી. ને આથ થોડા વખતમાં તો એ નોકરનું નાકનું ટેકનું બધા કરતાં કઈક જીવું ચર્પ જતું. ને એ ચર્પ ગયા પછી, ફેરોની આસપાસની છે ધોવા-ચસવાનું કામ એને પોતાના મોખલાને બંધી લગાડનારું લાગતા ચાડતું તે પછી એકાંત એ વખત ચાડતે તેકું મોઢલી આ ઘાગ બીજા ફેડીએ દ્વારા કરાવી લેવાની પેરવી થતો. ને પછી તો ચાઈસ પોતે જ સમજી જતો કે હવાનું વહેણ કઈ તરફ છે એટલે જ્યારે એમણે ધોવાની બંદર જોતી થતી કે તેઓ પોતે જ આ કામ ચાટે ફેડીઓમાંથી કેક ને કાકને પકડી લાવતા

ચાઈસના તોપણની બહીમાંથી બળખળતા અમારાનો તાપ આરકમાં ફેસાઈ રહ્યો હતો પ્રેલાંદ ચોરસા પહેરસા બે માડ' જોરકામાં બેઠાંએકાં કાકાકસની બાળ રમી રવા હતા. ને ત્રીજો માડ' તો, પોતે પહેરેલો થોડાના આમડાને ક્રોડ થૂટણ લગીના લોડા ઉપરવા જેટલી તકલીફ સેવા તૈયાર નહોતો તે, એક સીકાડ બાંક પર લાંબા ચર્પ ને મકેથી નસકેરાં બેલાવતો ઘોરતો હતો. એરકાને એક ખુણે પાણીની એક બાહરી ને એમાં એક ચી ચરાનો ફોપા પડ્યાં હતા.

સુખેલના આવડેનો પાર ન રહ્યો, એણે તાતરેના આકાર માતાઈ કહ્યું: "હવે પછીથી કેઈ દહડો. કુ મોડો નહિ થીકું."

આ સ્થળનો કાઢો એક જ હતો ને તે એ કે જેનું તમારું કામ પછું કે તમારે અહીંથી બહાર નીકળી જવાનું હતું સુખેલને ૫ એનું કામ ચી ધી દેવામાં આવ્યું કે તરત, એનો બંજનો કુખાલો ને સાંધાનું કળતર ભણે કર્પાં અંતોષ ચર્પ અર્પા. ઉપાડા કાચે જ (કારણ તાતરે સાથે અહીં આવવા નીકળે તો વખતે પોતાના એકિમ હોજ ચોલાં લામસોબ' લઈ લેવાનું એ બૂરી ચેલો હતો.) પૂણમાં પડેલી વેલી ડેલ લકાવોને એ પાણી બરી લાવવા ફૂલ લણી જપડી ગયો.

પી. પી. ડી. ની ફેરોએ જવા નીકળેલા કેટલાક 'ડીમ લોડો' યર્મામિતરના થાંભલા આગળ એકાંત ચર્પ અથા ફૂલ, ને એમાંના એક

જાત સવવિશેષી જુનાન (ને એક કાળે) 'હિંમ કોઈ ધી' સોવિચત યુનિયન' હતો) થાંસલે યદીને પેલા યર્મામિટરને ચોતાના કપડા વડે લૂંટી રહ્યો હતો. નીચે કીલેયા રેલ્વેનાં દોરોએ જામ પાડીને એને સલાહ આપવા માંડી: "અરુ જાને હો, તોયે આસ જીના પડ ન જાય નહિ તો પોયે નીચે કીતરવાને ખસે ઉપર ચડી જશે!"

"કી ચે ચડી જશે કહ્યુ તમે? જતક નહિ ને, આસ આસની તો એના પર રજવાય બાહર થાય એમ નથી."

૧૦૪મી ડુધી - એટલે કે, સુખેલની ડુધીને 'લોર' એ ટોળામાં કપડે દેખાવો નહિ. સુખેલે બાહાર હોઈ ચડી, ચોતાના હાથ અઝાની ખાંસમાં અંદર ખેંચી લઈ, કુદરતપૂર્વક પેલા ટોળા કાઢી નેવા માંડ્યું.

થાંસલે ચડેલાં ચાલુસ યોખરા સાટે બરાડી કાઢ્યો: "અરુઆ જો આ તો બરાજ સતાવીસ ને અડધી રિમી બતાવે છે. એમાં લાલો એક આંધા યં વધારે નહિ કે નહિ આંધા!" ને પોતે ભેયુ તે બરાજર છે કે નહિ, તેની ખાતરી કરતો, ધર્મામિટરના પાસા કાઢી નજર કરી લઈ એ સરુદર કરતા હોઈ કીતરી પડ્યો. ત્યાં તો ટોળામાંથી ટાક બોલી કીડ્યું: "જદે, એ તો છે જ રીંગા ડોળાનો. એણે ધાઈ દહોડો સાચી વાત કરી હોય ત્યારે ને? તમે બધા શું મનો છો? સાચુ સાપ આપે એવુ ધર્મામિટર" આ લોહો ટાઈ દહોડો અહીં લટકાવી ચાલે બરા?"

"રીમ લોહસ" બધા લાંથી વિખરાઈ ગયા. સુખેલ દોર મૂકી લીધો દુવા પર પડેન્થો. ટોળાનાં કાનપટિયાં વડે કાનને દાંડી દીધા છતાં, ભણે દિમ એવા કાનને ખટકાં કરી રહ્યું હતું.

"દુવામાં પાણીની સપાટી આખી બરાથી જામ થઈ ચઈ હતી. સુખેલે એમાં થઈ એક નોટર" યદી, ભેચ તેમ કરી ચોતાની રાલને પાણીમાં ડુબાડી. ને પાણી બેચવાનું 'દોહડું' પણ પેડું કે, કરીને એવું અકડું થઈ થઈ હતું, ભણે દાંધાની ચુદાં."

જુદા પડી ગયેલા હાથ વડે- માફ નીજાની પાણીની બાહારી જિયકાને પાંકા એ ગાડકમાંથી પહોંચ્યો. ને ફર કરતાકને બેડું હાથ એણે પાણીમાં ઝોળી દીધા. એને કઈક ફરક વળી.

તાતીર તો કપાસનો ય લાંથી જતો રહ્યો હતો. અભારે એ એર-ડમાંથી જામ ચર ગાડ લોધા થઈ ગયા હતા. ચારે ય જલ્યા ઝીલું વળી ને જલ્યા હતા. ને બાજુ રમવાનું પડ્યું મૂગીને, ઘેરાંની રેવંડિયાજા કમલા ઉભારી, આ વખતે બન-ચુખારી માસમાં પોતાને 'ખાંજરીનો કવોટા' કેટલો મળવાનો છે, એની ચર્ચામાં કીતરી પડ્યા હતા. (આ રૂપના સેટસેનને જાનાજ પૂવેકો બહુ ઝોઝા મળ્યો હતો. ને રૂપ-નિર્ગની પ્રથા બધે થઈ મરેલી હોવા છતાં કેલ્લીક મીતે એમને સારા એવા કમિનથી વેચવામાં આવતી હતી... ને કે સામાન્ય નામિતિને તો એ વસ્તુઓ ક્યાંય જોવા ય મળતી ન હોતી.)

"અરુ આ એ ય, મલુસના ઉતાર! બારણું તો વાંસ જરી, બહાર દિમ પડે છે... કઈ જાન છે તને?" એક ગાડ અમળાઈ ને બરાડી કાઢ્યો. સવારના પહોરમાં તમારાં જૂતાં પલાળવાની યી જરૂર બધાં જ અડીનું કામ પતાવોને એક ડોરે સુખેલ બેરેકમાં આંધા મરી આવત તો ય કેઈ લાંથી એને સૂકવેલા ભોડાની ચીજુ પેર એકી જ જગવાની હતી!"

આ છેલ્લા આડ વસ્તવા બદીવાસ દર્મિયાન, કેદીઓને માટે જુલા પૂર્ણ પાવાની તરફ તરફની પહનિઓને અનુમત્ત થઈ ચુક્યો હતો. એક વખત એવો ય હતો કે બાર, આંખો ય દિવાલો કેદીઓને વેલિ-ઈ (ધૂલુ લાગીના ભેડા) તો યુ પણ ચામડાના સાદા ભેડાં ય ભેવાં મળતા નહિ. કદિક ઝાંઝાની ખલયાંથી ય પલ જાનવોને એમને ચોતાનાં પપડું રક્ષણ કરવુ પડતું; તો કદિક, કાઠી નાખેલાં ચોટરનાં દાયરામાંથી ભોતોઆ સોવાને એમને કામ ચલાવવું પડતું. મોટરનાં દાયરામાંથી ઉપમના કાઠેની એ ભેડીઓનું તો વળી ખાસ નામ રાખવામાં આવ્યું હતું: "કેડીએ" 'ચોલિયામિયાન-કેડીએ'ને કઈક મળવું આવે' એવું નામ આપીને સપાટની એ ભેડીઓનું ખાસ મોરવ કરવામાં આવેલું! પણ ત

પણીના કાળથી, બાળે હરે, પવરખની રિચિત સુધરી ચર્ચ હોય એમ લાગતું હતું. આ ઓસ્ટોનર મંત્રમાં જ સુખોવને — ‘રૂઝુટી લીડર’ પેલોલોવની પાછળ પાછળ ગંદાર કરી જઈ પહેલેયવને કારણે — ‘અનખત ચામકાસંથી’ બનાવેલા સામાન્ય નોકરાની એક ખાસ સી ચલેની ખૂવતી નોડ દાખ લાગી ગઈ હતી. એ નોડ એટલા બધા ખૂવતા હતા કે પગ પર, વોંટાતાં હોય છે તેથી બગણાં ચીપળ વોટા તો ૫ તમારા પગ એમાં ખરાબર સમાઈ જાય, એ નોડ અથવા પંજી એનાં ચોડાં આદવાડિયાં તો એવા હરખમાં વોલ્યાં, કેમ જાયો, એની જનમગંદ ઉપર કાઈ સરસ નેહ મળી હોય! જ્યાં બધ ત્યાં એ એની નવી નોડીઓની એડી દેશાવતો ખડો થઈ જતો.

પણ એક દહાડો થોણું જાયું એકી શું થયું — દિસાખનિયની કચેરીના કોર્મ શેતાને કમાન્ડન્ટના કાનમાં ધ્રુ ધ ફેંકે મારી દીધી કે — એ સાચુંસે એવો હુકમ હોયવો કે જેની જેનો પસે ચાખાના નોડા છે તે બધા પોતપોતાની એ નોડ પાછી સોપી જશે. તે પછી જ એમને વેનિકીની નોડ વ્યાપવામાં આવશે.

આખરે સુખોવનેય પોતાની પસંદગી કરી લેવી પડી એકવાર નક્કી કરે તો ચાખાના નોડા ભેરે સુખોવ ચલાવીય લેત પરંતુ કિપાળો કીતરતા, બંદે કીંગળવા લાગે તે વેળાએ, ખરા કીચકામાં અદાર ફરવાનું આવે ત્યારે એ નોડા નિહકુલ નહાયા પડે. એકી વખતે નોડાની બે પેર તો કોઈ દેડા પોતાની પસે રાખી જ ન શકે એવો નિયમ હતો. એટલે ના ફરડે, વેલિકીની બદલામાં એને પેલા ચામકાના નોડાની પેર જતી ફરવી પડી. અરે, તેલ પાઈ પાઈને એણે એ નોડાના ચામકાને રેવું ફૂલું ચાપણું જેવું બનાવી દીધું હતું. આઠ વરસના બદીવાસ્તે અતે, ચાંદ નોડાની એક પેર હાથમાં આવેલો, તે તે થ આવ કરી ચર્ચ. એ લોકોએ તો કેદોએ કનેથી પાછા મળેલા નોડાનો થા કરીને કાઠારમાં દમસે-વાળો દીધો... વસત આવે એ દમચાથી એતો-એ નોડો પછા તમાજ દાઢમાં આવે એરી આંધા, ચોં રાખતી!

... એટલે સુખોવ એના વેલિકીની કિમન પૂરેપૂરી જીજ્ઞાસે દતો. માડકમની હા ધોવા-લુગવામાં તે એતે લીના કરી નાખે! એ કેમ જતે? એણે ફળવેક રહીને વેલિકીમાંથી પગ કાઢી લઈ, એને સાંચવીને એક ખુસમાં ચરી દીધા, ને પગે વોંટાળેલાં ચીમ્લોને પગે કાળજી પૂરુંક લેટીને એમાં બોસીદીધાં (એ ચીમ્લમાંથી એના દીનતો એક નાનકડો ચચચો ખડિજ કરતો તોય પરી ગયો. સવારના પહેરમાં જેરેકમાંથી આવેલા ઉતાવળા ઉતાવળા નીકળી જવું પડ્યું, તો પણ સુખોવ પોતાની ચચચો સાથે લેવાનું ભૂટ્યો ન દતો.) ને ઉપાડે પગે જ, ખારેખાર માડકમાં વેલિકી બીજવું એ રીતે એણે હાથ ને છાજી બધી પાણી છાંટવા માંડ્યું.

“અમ્મા એય, રહેકા! જગ દળવે રહીને તો કામ કર.” એક માડ પોતાના પગ છીડા દોતા વડું વડું.

બીજાએ પોતાની વાત આગળ ચલાવતાં બોલ્યે માણ્યું: “યું... ચોખા! ચોખા તો એક જુદી જ રહ્યાની ચીજ છે, તમે ખાજરીને ચોખાની કાચેકાર મરી જ રીતે શરૂ?”

“અરે એ એવફે! તારે ફજ કેલું પાણી દેળવાનું છે? ફુનિ-થામાં તારી નેજ કાઈ ને છે! ધીર્તાં ભોયો છે કદી?”

“એય ન ધોલે તો આ જોરડો સાફ જ ન થાય તો, ચારા નાગરિક વડા લાઉન! તમે જ જુઓને, કીચકાતો કેવો થર જમી ગયો છે એના પર?” સુખોવે નમ્રતા પૂર્વક જવાબ આપ્યો.

“પણ અરે, સુખર! તે કદી તારી ભેરીને છે. ધીર્તાં ભોયેલી ખરી કે નહિ?”

સુખોવે બાંદ નોકળતા પાણીમાં દાખ ધાલોને ફજતો ફુચો દાખમાં લીધો. ને ખંડુ રિસત ક્યું ને ૧૯૪૩ની સાલમાં ‘કુસ્ત-કિઝમીની’ ફદી ‘એપેરિશન’ એક એવું બનવર જે ચોમકામાંથી બંધાતો કરો થાજ માડતું હોય છે-એવું પચ્ચી બનવેલો બાળ.

પાવણીમાં રહ્યાંના રાએ ખડી રહેલા કેટલાક દાંન વિદોષી બર્ત્રાસો એણે ઉપાડી ફરી દેખાડે, ફરે એ રેવા । એ દલાખા એની હોજરી તો એવી આળી ચર્ક રહેલી કે જનન નામે એમાં થયોબર ટકવું નહિ-આત્મામાંથી તો લોહીના બાખાના બાખા પડતાં, પથ્થ આણે ઢલે એ બાપકર નિખારીની નિશાની રૂપે યાત્ર સુએવતો છાત્ર રહેજ તોતપાતી રહી ગઈ હતી.

એણે કહ્યેને શાડનાં એણેતો જનાય આપતાં હતું, "કુપળ, હક યે નાં સાચથી તો મેં મારી બેરીને ફરી એઈ નથી, એ ઉપર દેખાય છે તે મ આણે તો મને સાંભળવું નથી, સાંભળ !" "

"એમ કે ? આ સાલા પાછાં, આમ જ વિતા હોય છે..... કેમ ધોવું, એ શેતે મળવા ન હોય એ તો સહેજના, પથ્થ તે સીખો 'દેવાનીય' માનત નહિ !...એમને જે રોક્ષા ખવાલીએ છીએ તેમજ વળતરે મળતું હોત તો મ બસ હતું-હું તો મહું છું કે, એમને તો પેલા ધુમેર જ રાખવા મેંવા છે "

"બરાબર છે, પથ્થ આ સાંકુ, રોજ જોગડા ધીવાલો એના મ અર્ધ છું છે ? શેમ રોજ જોરેયો ભીનો ફરો ને એથી ને જેમ થામ, એજ સાલો માણસને ખાઈ ન જાય તો બીજા સુ મવાનું હતું ? મારે એ મ, આમ ને તો, આસો જોખન ! તુ તારે ફળવે દાણે આ એને જરા ભીના કમડા વડે વૃંદી નાખ, ને પછે તુ તારે રસ્તે પડી બા, ભેડે."

"ના ભાઈ, ના, એમ જોખા ને ખાજરીની સરખામણી તમે કરી જ ન કહો."

સુએવ એક સાતમાં બહું સમગ્ર જન એવો હતો એણે શીખી લીધું હતું કે કામ તો એક લાડી જેવું છે એને બે ઘડા હોય છે કદર ફરી ભણે એવા માણસ મારે કામ કરવાનું હોય ત્યારે કામમાં મન

"સર્વો"—એક પ્રકારનો રક્ત રોધ, પૂરવા પેશનુના બજાણે લોહી બચાડ ચઈ ટાંચીર પર ચડ્યા નીજાણે આવે છે "

પરોળીને તમારાથી બને તેમજુ સાંકુ ફરો પથ્થ જ્યારે એવધક ને નમજી-ને પનારે પાચાં ફેર, ત્યારે તો એમની આખને પછી આપીને ચાર્યા બાકો—બસ છે. "

કેડપના પ્રવેશ અતેવાસીને આ પાડ સીખી 'લેવો પડયો ફનો, એ ન સીખ્યા હોત તો અભાર મુખીમાં કમ્પારા એ બધા ફૂલિ' મ્મ ફરી ચંચા હોત.

સુએવે ભીના ફર્યા વડે, જોરાકાની છો એના રીતે વૃંદી નાખી કે કપાય જરા-સપ્તુ સંકુ' યી મહું' રહી જ્યા પામે નહિ જલ્વાનું પૂડે થકુ' કે દાવમતીના પાણીથી ફરડતો, ફરો એમનો એમ ભણીના એક ખુણામાં ઉછેરી ફર, માલકીમાં વધેજુ પાણી કેમના કર્યારીઓના આવજન કરવાના રસ્તામાં જ ઢોળી ફર, ખુણા ખંચિરાવાળા આડ-રસ્તા કપતોક તે નાવલિયાં વટાવી દારી ભોળ અધારી કલમતી જોરાકીયા વટાવી સીધા રોડયો જમવાના જોરાકા ભણી

હજી એને મનમાં હતું કે એક વખત ફવાખાનાની મુલાકાત થઈ અવાય તો સાડુ, કારણ, વળી પાછા ફરાતરે એના કરીસની ખમર દેવાનું કાર ફની દીધું હતું. હજી તો લોજનમથકને બારણે જોશો કર-નારા શાડની નજર મુકાવીને અંદર સમાપત પ્રવેશ મેળવવાની ચિંતા એને થાણે લોકો જ હતો કારણ, કેમ કમાનકડનો સખત કુકમ હતો કે, કાઈ પથ્થ ફરતી તમે એકઠો—એની કુકીથી ફરો—કરકર સંતો જુઓ કે, એને થકીને કાટકીયમ । પૂરી રેલે.

૩

તે રિલકની સવારે નસીમ ભેજે લોજનમથકના ફરવાળ બાગળ ન થળે ભીંની ધકાશકકો કે નહિ લાંબી કતારો, બસ સીધા અંદર બઈ બાણે બેસી જવાની જ વાર !

લોજનમથકના એ ખાડની દવા તો બણે રના-નાચારમાંથી નીકળતી મ મુંઝ' કરી જવું, જોણે લાંબા ચઈ જવું-મરી જવું.

“ સુખોદે પોતાનાં જોડાંમાં ” સંતાડી ગળેથી ચમચો કાઢ્યો. આ ચમચો તો એની સાલગોનો નિશાની હતી. ઉત્તર પ્રદેશમાં હતો ત્યારનો. આ ચમચો એની ખાસે તે ખાસે રહેલો. એકસુનિનિષમગના તારમાંથી એણે સ્વદસ્તે એ ચમચો બનાવેલો હતો, તે એના પર ‘ ઉત્તર-પ્રદેશ ૧૯૪૪ ’ એવા શબ્દો, મુદ્રોન વડે ઓમ્પ્રેસ કરેલા હતા. ”

“ એ પછી એણે પોતાના બેડામાં ચાયા પરથી હેટ ઉતારી વેચની મૂગી, —ગમે તેટલી ટાઢ, હોય તો પશુ સું યઈ ગયું — એ હજી માથા પરથી હેટ ઉતાર્યા વિનાઃ બૂમી-લેવાની ટેવ, પાટી ચઢ્યો ના હતો. ”

ઠાઠા પડી ગયેલા કાકામાં ચમચો નાખી, એણે એને તળે—ઉત્તર કરી નેમું એક જ નજરમાં એણે કપાસ, કાઠી, લીંપો કે, આને એમણે ફેટલાં કસવાળી વાનગી પોતાને, પીરસી છે. એને ખાતરી થઈ ગઈ કે કસની ખાતરીમાં તો એ રોજના જેવી જ છે. વળી એણે એ પશુ નેમું લીધું કે, પોતાના તાંસણમાં શાક પીરસની વખતે પીરસનારનો ચમચો તપેલાને, ઉકે તુગિયે નહિં તો ય અપવ્ય સુધી તો પહેલ્યો જ હતો. આ છેક ઉપરઉપરથી પીરસાયેલું શાક તો ન હતું જ એ તો ઠીક પશુ આ કુતોળને ય એક વારે ફેવે પડી ગયેલી હતી, તે તે એ કે, તમરડુ બાણે સાચવવાનું આગ્યુ તો, કાકાના તાંસણમાં આખળી નાખીને, એમાંથી ખંદાકાં હોય લાગ્યો તો તે કાઠી લઈ એ અગ્નિ દહ્ય કરી જવાનો.

ફેદીએને મન રસવાળા આ કાકાનો સાચો મોરો લાભ ઠાઈ હેમ્ય તો તે એ કે એ ગરમાગરમ ખાવા મળવું. પશુ સંજોવનું કાર તો લોવ ટાઢ પડી ગયું હતું. પશુ તેથી શુ યઈ ગયું કે એણે તો હાંમેલી ચાક્ર એક ધાન બતી, દળવે દળવે, ચમચા વડે કાઢતો સ્વાદ લેવા માંડ્યો. ખાંતી વખતે, ધરને આજ લાગી બંતી હોય તે... હકોકતે, જી ધરા સિવાયનો બીજો કોઈ સમય ફેદીએનીતઃ આ છાંલ્યોમાં એમને પોનાનો લાગતો હોય તે તે સવારના નારંતા વખતે મળતી આ દસ મિનિટનો; ખસેરે જમવાની સંમય ઉપરાંત તે પછી મળનારી પચેક મિનિટ; ને ત્યારપછી સળંગ વાળાથી ‘પરવાય પછીની પાંચ મિનિટનો’ સંમય.

“ ‘ શાક તો ફરેજાં જોઈ સંરખું ’ એ ‘મનવાનું’ એનાં કસમાં ફરક પાડવાનો, પશુ તે ફેટલો. ” તમને એ કિચાજે ક્યા સાકાબાહનો. પૂરવેલો ‘બંધો’ છે તેના પર એનો આધાર, એ ‘વરસે’ મીઠામાં આપેલાં મંજરડાં મળેલાં. એનો અર્થ એ કે, ‘સપ્ટેમ્બરથી’ માંડીને જૂન સુધી સાકામાં એક ‘ધાન’ માળવું જ ના. ‘તમારે’ જોવાનું ! આ ‘વર્ષ’ હવે કાળી કોળાઈતો’ વારો હતો. આખા વંસે દરમિયાન ‘એક’ જૂનું મહિતો જ એવો હોય છે કે ‘અરે સૌથી’ વધુ પેચણ તરવોવાળો. બેરૂંકાં તમને જડવાનો; પશુ પછી જેવો જૂન મહિતો કોતરે કે શાકમાહનું’ એ સરખું નેવેલ-ચળવાનું નહિ. એનું ત્યાન કુમ્મી ને યુધું બપવાથી પાડવાનું, તેમાં ય ‘પરામર્થ’ ખરામદહાલ બુલાર્થમાં કાઢવાના, ‘આવે’ જમરાં આ લોખિન-નર્મ. બોમ્બાલીની ચીરીચી’ ઉડાણી કુશળીને. પીરસતા હોય છે, ‘નેરઝમાં’ સકલા-કાંઠા જેવી એ ચાકલીમાં શાક કરતાં દાઢકાં જ વિશેષ જોવા મળતાં.

“ અંજો સવારે સુખોવડે નારતામાં જગા કંકસર કરી. લેવો પૂરી. આને બેરૂક પર જઈ પોતાનું કિસું રાશન કાઢી આવવાનો એને ‘સમય જ રહેલો નહિં એટલે અત્યારે એણે કિસ વિના જ શિરામણ પતાવી લીધું. એ પાછાથી ખસારે— એ રીતે ખાવામાં જતાં મજા પણ રહે છે તો. કાકામાહનો સુરેલો પતાવી લીધ પછી મામાગા (પાન) સી લેકોનો વાવો આવ્યો. એ ય ટાકી બેળ યાઈ ગયેની હતી. એટલું જ નહિં એ ભમીને લાયકો કાઈ કાઈ દતો રમ્ય ગરમ હોય તે ‘વેળા’ ખાધી હોય તો એ સાવ ફિક્કી, કસા જ સ્વાદ વિનાની, નાજી. ખાઈને આગ્યુ તાંસણ ખાધી કરી નાખે તો ય, તમને. પેટ વરાયાનો સતોય તો મળે જ નહિ. નહું ધાસ જ ‘એઈ’ દ્યો. એટલે રમ જરા પીજો, એને કારણે મકામડુ ‘લેકડું’ ખાતા હો એવો લાયક તમને ધાય. આ ધાન’ ખવડાવવા પાછાગદે એમને આવચ એ જ કે, ‘બીનોએને ત્યાંથી’ આવેલા ‘આ’ ધાનથી કોળની ‘અજ’ જો. સરી જતી હોય તો સારું.”

“ આ ‘ધાનની ખૂતો એ કે, એને ‘પાંછીમાં’ ઉશળે. એટલે લેકડાનો.

એક વાણીએ એટલે ખાંસનું એક ફેર વળનું ભેંસું, એમાં તત્ત્વ જુએા તો કંઈ નહિ. ભેંસને ઠંડાએ પીરવવા ચાલે એ બંન્ને એમાં સીધા ચોટા ટુપ્પું લોહકાનું 'તક્કણ' ખાદી થયું એટલે પોતાનો ચમ્પો ચાદી વૂલે આંદે દરીને સુણેવે એને પાકા પોતાના બેડામાં ખોસી દીધો. ને આથા પર હેંદ ચંદાનો, દવાખાના બજો બવા કોપડખો

૪

આકાશમાં હજી અંધકાર ઝળેયો હતો. સર્વ સાઈદના પ્રકાશના એ પ્રિય એ આખા ય પ્રેરેશની બજે સંબંધરો કંઠો રવા દતાં ભારે આ દેખ — આ સ્પેક્ટિયલ ડેખ યોજવામાં આબો, ત્યારે સલામતી દોઢા પાસે કુદ વખતના બન્ની પ્રવેશ થયા બધા કુદેસે બુધી ગયા દતા એટલે ભયારે ભયારે આ વિસ્તારમાં વીજળિય ક્રાંતિની, પૂંદ પકતી ત્યારે છૂટે હાથે તેઓ આ 'ફેલેસ'નો ઉપયોગ કરતા; ને ત્યાર, સરેક. લીલા, ને લાલ પ્રકાશથી આ આંખો ય પ્રદેશ ગૂંધારી કાઢતો — કેમ બજે, અહીં બ ખરેખરી લાઈન ન ચાલી રહી હોય ! પણ પાછળથી એબજે એનો ઉપયોગ ત્વંન બધ કરી દીધો. કાચ પેસાનો બચાવ કરવા ય એમ કહું હોય, '૧' બજે.

ભીલાનો યદ વાંચો તે વખતે જેવું હવે એમ બંધારું હજી ય દેખાઈ હતું છતાં રોજની ટેવાયેલી આંખો નાની નાની અમેક નિશાનીઓથી કળી જતી કે, બહે ને અંધારુ એવું જ દેખાઈ હોય પણ ચીડી જ વારમાં કામ પર જવાનો કુશ થશે.

પ્રોસોર્મનો આસિસ્ટન્ટ (પ્રોસોર્મ પોતે એન્જન્યુહનો વાહર હતો, જે આ મણુસને પોતાના મદદીય તરીકે ગણતો ને એને ખત્રાવતો) નવ નબરની બેરેકવાળોને કિસમણ ચાટે ભાલાવા બતો હતો. એ નવ નબરની બેરેક એટલે અપન લોઠેનું રહેકણ...એનો

આકાશમાં પ્રકાશ દેહમાં ચાટે ફેલવામાં આવવા એમ.

આ દેખારો વિસ્તાર' હોડી ક્યાંય બઈ ચડતા નહિ, સંધિયા "દેખાર" એન્ડ એન્ડ્ર્યુએન ડિપાર્ટમેન્ટ" (સરકાર ને કિશ્કેવનું ખાતું) માંથી અંદો-તોડાઈ આવેલો એક છુટ્ટો દાદીવાળો કાગાકાર, જે હાથમાં રેખાને પોળી-લઈ દ્રહીએના ગણેસ પરના નબર ઘૂડી આપવાનું કામ કરતો તે વજ, આ બેરેકમાં રહેતો.

વળી પાછો લાંબા અને ઉતાવળા હાથે, કાચપત્તું એદાને નીટી, કંઈચારીએના વાસ બજી બતો તાતરને સામેથી આવતો સુણેવે એવેલે. મેદાનમાં ઘાએ જ કાઈ હરતું કરતું એવા ચળતું હતું. એતો અર્થ એ કે, કાચ પર જવા ચાટે એમાં ચવાનો યદ વાગતાં પહેલાં, એમને જે કંઈ ચોરીય કોમતી મિનિટો ચળી જતી તે દરમિયાન, ક્યાંક ખૂલે ખૂલે બંધારે બંધારે રહી સો કાઈ અર્થમાં કરમાયેલા કાવવા અધી રવા હતા.

એમ તો સુણેવ ચતુઃ મણુસક હતો. નાહક તાતરની આંખે ચડી એ પોતાનો ફિસ પરમ કરવા નહેતો કુજીતો...ગમે તેમ હોય, પણ એક વાત દ્રહીએ ખાસ યાદ રાખવી પડતી કે કાઈ દહાડો કાઈની નબરે ચોટિ એવા થઈ ને કહું નહિ. ને એમાં ય ખાસ ખ્યાલ તો એ રાખવાનો કે, તમે ભયારે એકલા હો — તમારી દીમના લોકાઓ છૂટા — ત્યારે તો તમારે દેખવાડની નબર ચુકવીને જ બ્યામ તેમ દેહાઈ જવું નેહએ. કાંતે ખમર છે એ મણુસ કાંતો કાઈ કામ માટે મણુસ દોષવા જ હોશ નહિ ચાતો હોય; ને તે વિનાય, નયેરે દમામ હાંટવા ય, એ તમને પકડીને નહિ થઈ જાય એની ખાતરી નહિ.

યોશ વખત પહેલાં જ એમણે બેરેક બેરેક જઈ ને વાંચી સંભળાવેલા પેલા કપાકામાં કહું હતું કે 'કાઈ પણ માડ' સામે એને તો દ્રહીએ એનાથી પૌંચ એમાં હું હોય ત્યારથી માથેથી ટોપી ઉતારી પસાર થઈ ચકાઈને ને એને પસાર કરી એ ક્યાં આગળ ચલા પછીજ યોશા પરતી ટોપી પાછી પેટી સંકારો. કેમ્પમાં કેટલાક માડ' એવા' હતા કે જેઓ આંખેલા મણુસની ચોરક સામેથી કહું બારે છે, કે એણે જે કહું, તે એના વિના — એવું એવાની રજામાં પરત્વે ક્યાં વિતે — તંભારી આગળથી

પસાર થઈ જતા. પણ બીજા દેવદાસ ગાડાં એવાય હતા એમને ચારે આ નવાં કામદો ભરવાને મોકલેલી સેનેરી તક નસ્યાર હતો. આવા ચારેએ કઈ દેવદાસ લોકોને ગાયેથી હેડનાં ઉતારવાને જાહેરને 'દોકાંજર'માં ન ખાવેલો.

ના, કાક નાઁ એ કસાં તો ખૂણમાં લપાઈને બે થઈ જોઆ ગઈ એવા થા ખેટા ?

તાતરે ત્યાંથી પસાર થઈ ગયો, તે પછી સુણેલે નક્કી કરી નાખ્યું કે, 'એકવાર દવાખાને તો આંટો મારી આવવો જ છે.' પણ ત્યાં તો, એકાએક એને પેલા કાંબોડા લેટ (લેટવિચ) થાર આવી ગયો. એને થયું, બરે હા, એની પાસેથી બે આપલો કરતો ઉઠાડેલો તંબાકુ ભઈ આવવાની છે. કામે જતાં, પહેલાં જો કામ, ચારે પનાલી નાખવાનું હવે, એ વાત તો હું સાચ જુની જ, ગયો.' હજી અર્ધ કામે જ એને ધેરંથી પાસસ આવેલું છે - એક કાઠોડો મોડો પડ્યો તો તંબાકુ ફરફ થઈ જાય સમજીને. તે પછી તે બીજું પાસસ ક્યારે આવે એની રાક જોતાં આખો ઝડિતો કાદો નાખવો પડે. તે લેટની તંબાકુની ભાત થ સારી છે - જરા તેજ, ફેરમવાળી તે મળતી જૂખાર રમતી સુણેવ જગાંક કુલજખમ પડી ગયો, એકોડો ખટકાવતો જોગો રહી ગયો. અહીંથી પાછો ફરતો 'લેટ' તંબાકુ એ સુ દરે તંબાકુ, આ દવાખાનું ય અહીંથી ક્યાં છેલું છે? આ રહ્યું..હિતાવે હિતાવે લાનાં કામ કરતો, પોતાના ભેદા હાજી બચડો, એ દવાખાનાને દસાજે આંતો જોગો.

અંદરની રેલેફ હમેચની માંક એટલી ચોડખી આવના એવી હતી કે, એની હોખધી પર પગ ચાકતાં ય એને બોલ લાગતી હતી. અંદરની દિવાલો પણ એનેમલનો 'સફેદ' રંગે રમેલી હતી. જોરગામનું ફરતીયાર પછે બધું જ સફેદ હતું.

'જોપારેશને ફંમતી' બારકોં બધું હતો. ડાહ્યારેલો મલ્લીક-કામ્લા શોપુકોને આંબારે ફરજ પડી હતો.' સફેદ પોપાંક ને 'સફેદ' ટોપોમાં

સબ્બ થઈ એ એક નાનાકા સ્પષ્ટ સફેદ ટેબલ આગળ મોકો હતો. બોલો બોલો કંઈક લખતો હતો.

આસપાસમાં બીજું કાંઈ દેખાતું ન હતું. 'એલે કાંઈ મોટા ઉપરી વ્યવિધારીની અદમ્ય ટોપી ઉતારેલો હોય એમ ટોપી ઉતારી નમનું ફરતો સુણેલે પોતાની નજરને ચોરેર કોડી લીધી...કમખતી ફેરસમ મુજબતો ભાંજો એ નજરને જવાનું કાંઈ કાંઈ નું કંઈ ત્યાં પણ બધે એ ફરી વળી. અને એલે એક વીંછું કે, કાંઈક એકે સરખા મોતીના 'કાણ' જેવા દસ્તાકારમાં, સરખા અંતરે દોરેલો લીટોએ પરેકંઈક લખી રહ્યો હતો. કામગની એક ખાલુ, રહેજે હાંસિયો શોખીને મોટા અક્ષરોનાં અંકાવથી ને લીટી કાઢે થતી તે ગમે ત્યાં અંકવચ્ચે પૂરી થતી સુણેવ તારત સમજી ગયો કે, કામખાખારે ને કામ કરે તે ને જરૂર કોતવ ખદારનું જ કંઈક કામ હોય જોઈએ. ખેર, પણ એ બધું કંઈ એલે ભેલેલું ન હતું.

"નિરાલાર્થ સેમ્બોનિય ! વાત એમ છે કે...એન્ડ અને કોઈક ભલે કેમ...પણ સ્વતરે કંઈ કોઈ લાગતું નથી..." સુણેવે કંઈક બોલ્યા સાથે ગચડવા ચાંડણું. તે કેમ ભલે પોતોના વ્યવિધાર ખદારેતી કેમ વરણ પર પોતે દામ મારી રહ્યો હોય, એવી લાગણી તે ખુલમબી રહ્યો. કામખા શોપુકોને એની ચોડી ચોડી ક્યાં આવેલો જો અહીં સુણેવના મુખ સામે ભેડ્યું. ફરી લંડોનો એનો ન ખર એલે પહેરેલા દવાખાનાના મંચવેલું ફેરજ દંધાઈ મચેલ હતો.

"તું આટલો બધો મોડો કેમ આવેરે? તારે આમથી રાતે આવેતો તારું નામ નેધાનો રહે જોઈશુ દરને ? તું તો ભલે જ છે કે સવારના કલાકોમાં ડાહ્યારે કાઈને તપાસતા નથી હોતા. મારીએનું વિસ્ત્ર તો આવમબી સંભળે જ તૈયાર થઈ મરિયું હોય છે; તે તો ક્યાનું પોંચી મ દિવાલ-એ-દર્માં પોંચી પોંચી."

સુણેવને આ બધી વાતની ખબર હતી ક્રિતે એ પણ ખબર હતી કે-માતાનો ખાટલો વળેલો એ કંઈ એની સુચમ વરણ નહોતી.

જાતો' એણે દલીલ કરી : " પણ આખરે યાને શું, ડેરિયા... ને મને ?" ને સંતોષારે તારી પાસે આવ્યો જવું નેકરું" હવે ત્યારે તો, મારા સરોરમાં કંઈય જાણતરું નામ ન મળે !"

" તો...અત્યારે જ' સરોરમાં ફગાર થવા માંડ્યું... કસથલે ?"

" જોમ તો, ને એનો વિચારક રવાનું જ ચાડીવળુ તો કશું જ કાપવું નથી. પણ ડોણ બેળે કેમ, બાળે મને ખૂબ મહિં મહિં મહિં મહિં બોલ્યા કરે છે."

કેલકાક સોરોનાં મન તો દવાખાનામાં પાટલાની આસપાસ જ બચ્યા કરતા હોય છે, પણ સુખેવ એમનો ચાલુસ ન હતો. બેલુરોની ન પણ એ રીતે સુખેવને અજાણ જોણખતે પણ...વાત એમ હતી કે, સવારના પહોરમાં મહિંમોના દિસામે દવાખાનામાં રહેવાની રમ તે માત્ર બે જ ચાલુસને આપી શકે, એવો નિમમ હતો. બાળે જ સવારે, સુખેવ આગે તો પહેલાં, બે જાણે તો એણે દવાખાનામાં બસતી કરી કીધા હતા. એના ટેમલ પરના કાચ હેઠળ પડેલા કાચ-ગિલામાં બનેલાં નામ પ્રજા બખાઈ ગયેલાં હતાં. લીલી સાહીમાં લખેલાં એ બે નામ તથે લીટી પણ દોરાઈ મઈ હતી.

એણે સુખેવને કહ્યું, " એ તો સચળના, પણ આ બાબત તારે કંઈક વહેંચી વિચાર કરવા નેકરતો હતો. તારો વિચાર શું છે ? હાલતરી પુરાવાના સમયે ધ્રુ દવાખાને નામ નોંધાવવા આવે, તે ડેવ દેખાય ? વાડુ બામ આવ, ચાક, આ મૂકી બે નેકર !" ને એણે બાલુમાં પડેલી એક બરખીમાંથી યાગોનિદર કાઢી, ચોકડના કટકા વડે લૂઠો, સુખેવને જગતમાં મૂકી નેલ્યા આટે આપ્યું.

" સુખેવ દિવાલ પાસે ગોઠવેલા બાંકડા પર છેક છેરાડો એવી રીતે નેકર કે બાંકડો બેરખી પડતો વેલો મળે. ત્યાંના પાસાવરખમાં સુખેવને એવું બખું બખું લાંબડું...હવે કેમ બેળે બોલું બેળું મહિં મહિં મહિં મહિં બળતો જતાવે રેલો ગયેલો દોર !"

૬૫ / બેલુરોની તો લખ્યાં જ કશું.

કેવળા આવેલી હતી કેવળા કોઈપણ જાતના આવલે અહીં પહેંચતા ન હતા કહિયાળો કે મહાં કહિયાળોની ટિકટિક પણ અહીં સાંભળવા મળતી ન હતી અહીંના સપાવાળાઓ પોને જ ક્યારે શું કરવું, એની પૂરેપૂરી ખબર રાખતા હતા. અરે, ઉદરકાની ખખડખખડ પણ અહીં તો સચળી યંબો મઈ હતી. કાંઈક હોરિપટસવાળાઓએ એક નિલાસી રાખીને એમનું નખખેલ મહી નાખ્યું હતું.

ધ્રુણ નેલ્યા એકખા એકાકામ, કાંકણો પડે તો ય સંભળાય એવી કાંતિન, કાંકણો તેજ વેરતા લોજળીના દીવાની હેઠળ પડેલ સિનિટ લંબો કશું જ ક્યાં વિના, એમ ને એમ એકા રહેલું એ સુખેવને માટે એક વિચિત્ર જ અવલન હતો. એણે એકાકાની દિવાલો પર ચોંચેર દિટિ દેરવી. દિવાલો સાવ બાંકી ને ખાલોખમ લાગી, તે પછી એણે ચોતાના નેકર પર છાતીએ ટકિસા નખર લગી તબર કરી, ને એને લાચુ કે ચોતાનો નખર સાવ બૂસાઈ ગયા નેલ્યા થઈ ગયેલો એને થયું કે ચારે એના પર ફરીવાર પીંછી ફેરવાવો એવી પડેલ. એણે ચોતાના નરસ પડેલાકાથે ચોતાની હુકમચી પર ફેરવી નેકર લીધું કે હાલત કંઈક વહેલી વધી મઈ...દસ દલાલા જ તો થાય છે હજી એ, પણ એનો તો કંઈ સંવાલ નથી આગળ દલાલા પછી દવે નાંકવાનો વારો આગે જ જાણે. તે દલાડે હાલત એને નહાવાનું નેકર નેલું જ પતાવી દેવશે નકાશા હાલતના યાનેકે બંધ કલાકો લગી કનારમાં એમ રહેવાનો અર્થ ને શો ? અહીં ફાળેણા થઈને દરવાનું છે ટોની આગળ ?

બેલુરોનીની બસ નેલો સરેકે ટોપો તરફ નેલો એને લેવાત નહીને કોઈ આવેલી એક હોરિપટલ યાદ આવે મઈ. જાણું છું કાંક એવી હાલતમાં એ લોકા એને એ હોરિપટલમાં લઈ ગયેલા. ને એને થયું, એ વખતે, કું મરેલો: જુલું કે પેલમ દિવસ પચાતીમાં પડી રહેલા

મગત તે ચૂરીને, હેઠાં ડાબાં યાદીને ને એરડે બના સ્વચ્છ સેતક તરીકે નામ નોંધાવી દીધેલું !

આંખે હવે એને સખત અંદા પડીને એ ત્રણે આંધોળાં પધારી- માં પડી રહેવાનાં સ્વપ્નાં આભ્યાં કરે છે ! અઘનત, માત્રી સખત તો દોવી જ નોંધે એ કે નેધી એ ત્રણે અઘાડિયાં લગી હોદિપટલની પધારી- માંથી ચસવાની જ મનાઈ દોષે, પછે તે એવો સખત નંદિ કે દાકરને ઓપરેશન કરવાની ફરજ પડે, એટલા દહાડા પધારીમાં સુઘડાવી રાખતા હોય તો બસે તે સ્વાખાનાવાળાના પાણીપાતળા યાકમાછના સેરવા વિના ખીંચુ કેઈ જ ખાવા ન મળવાનું હૈય તો એને કરી જ વધી ન હતો

પછે ત્યાં તો એને થાક આલ્યુ કે હવે તો ફરજતી ઈન્ફર્મરી (પાંચવણી) માં પણ કોઈને પચસોમ પડી રહેવા મળતું નથી, તે પછી ખીખની તો વાત જ ક્યા રહી ! ને એમાંય હમણાં હમણાં નવો બરતો યદિને આવેલો દાકર રટેપન મોઝેલિય તો એવા રોળા તે ધીપગણ છે કે ન પૂછા વાત નયો એ પોતે જ પતો કે નથી એના દહીંઓને જ પેવા રેતો, એણે તો ઈન્ફર્મરીની આજુબાજુ એવાં એવાં કામ કરી દીધાં હતાં કે પચ પર ઝીઝા રહી શકે એવા તથામ દહીંઓને એ કામમાં પડેલી રહેતો. કોઈની પાસે ભગીચાની વાડ કરાવતો તે કોઈની પાસે એમાં પગડોઝિયા નંખાવતો તો કોઈની પાસે ખાડા પોઢાવી, કૂલતી કપારોઝિયા ચાટે નવો માટી મુગવતો, ને કિષ્કણમાં દિમની વર્ષાથી બચવા માટેનાં વાણડિયાને આડે ઊભી કરાવતો, ને બે કોઈ ફરિયાદ કરે તો કહેતો કે ભલે મને રોવા ચામ હોય, એને કદતા માટે સોલો બુફસોર દવા કામ ચિવાય બીજી કોઈ ચ નથી.

પણ એમ તો ધેડા પાસે તમે મરણોત્તમ કામ કરાવી કહેા છો. એટલે ચ ચંદ્રમયુ ! એક દાકર યદિને ચ એણે એટલો વાત ન સમજવી નોંધેલાં એને ચ બે, અત્યારે અચારો જેમ એટલો થોડા વજન-

દાર પચરા ચઢાવીને અજુતનું કામ કરતાં હોદીને પસોતો પાડવતો હોત તો તે કેટલા વસે એ ચામ છે, એની એને ખરાબર, જમ પડી- મંદ હોત - એટલી વાત યોગ્ય છે.

એરુકરને તો નીચું ધાલીને જમ્યા જ કુડું. અજાત, એ દંદક કામ કરતો હતો એ વાત સાચી, પણ એ કેરપના કાનન બહારનું હતું ... અગત્યથી સાંભળે જ પૂરા કહેવા પોતાના એક નવા લાંબા કાંચની એ નાહ કરી રહ્યો હતો બધા રોગો પર અર્થચિકિત્સાનો પ્રયોગ કરનારા દાકર રટેપન ઓઝિરિયને આંખે એ કાંચ વાંચી સંભાવવાનું એણે વચન આપેલું હતું.

આપ કેરોમ જ ખતો શકે એવી બીના આ હતી, રટેપન ઓઝિરિયે એરુકરને સલાહ આપી હતી કે, તારે તનીખી મદદનીશ તરીકે જ પોતાની ઓળખાણ આપવી. ને આ રીતે એને પોતાના મદદનીશ તરીકે રખાવો લઈ, એણે એને નિયારા કસાઓળા અઘાન ફેરીઓનો ભોગે છંદાવેનસ છંદોકકનસ આપનાં ચીખવાડી દીધું હતું. એ ફેરીઓને નિયારાને યી ખજર પચાવી હતી કે, એરુકરને પાસે તનીખી મદદનીશ તરીકેની આવડન જેવું ફરુ હતુ જ નહિ, એરુકરને એની મગપડ પહેલાં સાદિય ને વિષય લઈ ગોળ વર્ણના વિદ્યાર્થી તરીકે યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરતો હતો એક મુકત, સ્વતંત્ર નાગરિક તરીકે છૂવતો હતો ત્યારે તે બધી સહતો ન હતો, તે લખવા માટે દાકરે બધી નેચર્માં આખા પછી એને સચવા કરી આપી હતી !

દાકરનીના સમયનો સમયના આપતો થટ - અહીં એટલા કાચની ખરફ વડે સોડાઈ ગયેલી પારીએમાં ચઈ, એતો, અવાજ બાએ જ કોઈના કાન લગી પહોંચતો હતો, સુણેચ એક લાંબો નિઃશ્વાસ નાખીને કોણ થયો, હજુ એના દેહને તાવનું કગતર દખો રહ્યું હતું, છતાં એને ખાતી વઈ મઈ કે આને કામ કોઈ રીતે એતો કેડે મૂકે, એમ નથી, એરુકરને હાથ લાંબા કરી સુણેચ પાસેથી તાવ માપવા આપેલું ચરોચિટર માગ્યું.

“હું...આ...તો આમાં ય નહિ કે તેમાં ય નહિ, એણે પતાવે છે...સાચીયે ને બે પોઇદાં...એ બેને આંખોએ સુધી પહોંચીયો હોય, તો તો એમ તેને આંખે દેખાય એવી ચોક્કસી વાત મળ્યાત. પણ આ...શિવિત માં તો હું તને સુધિ, આખી યાદું, વેશ, નથી. પછી તો બે પુ...તણ પોતાના કિસાએ તે...ને ખરે આઈ રહી બધા ચાતે હોય તો બહે, મને કેઈ વધી નથી દાકાર, આવીને તને તપાસશે ને એને લાગશે કે મુ...મિદા જ છે, તો રળી રખીય લે. ને એને બે એમ લાગ્યું કે તને કેઈ નથી થયું. તો એ તને અહીં લેતો ય નહિ રાજે. સૌધા લોક-ખપમાં જ મોઢી આપશે એના કરતાં, હું તો તને એમ જ કહું કે, બહે, મધને સૌધા કામ પર જ અહીં જા ને ?”

સુખેવ કયુ જ બોલ્યો નહિ, એણે થોડું સુકા હવાચું નહિ. પોતાની હેટને આંખેા સુધી બેઠો થઈ એણે ત્યાંથી ચાલતી પકડી.

પ

જે થાયસ દાંડેની સોમમાં ભગઈને જોવા છે. એ દાંડે થયસ થાયસની પીડ થુ મળે !

બહાર તો કલોચી દાંડડું રાજ હઈ કુમમસનું પૂધણ આવણુ સુખેવના હેલની આસપાસ લપેટાઈ ગયું ને દઈભરી ખાંચી ખાંસીતો એ રૂઢાં મોડી ગયો. ને બહારના વાતાવરણમાં રહેલી રહી દિમી ને સુખેવના ફરીરની રહી દિમી મરમી વચ્ચે બધા ચાલી રહી હતી.

“એ લાંબી ફાળે હડી મળેને એ પોતાની બેરેમનાજા મુખે પહોંચ્યો. દાંડડાં પોતાના સાવ બિજન હઈ રૂમ જાણે ખાલોખમ લાગતો હતો કેદીએને માંત વિસામની આ થોડીક થયોજા એવી હતી કે બ્યારે પાનમાં સૌ કાઈ બેળવું છે, આંને ય કેમમાં બધુ જ કામદાંજર રાગેલા મુખ્ય ચાલવાનું છે. છતાં બધે સૌ મનને કોમ જ મનાવી રહ્યાં હતા કે આને રામગાજ બધી દુન કરવાની નથી.

સચ્ચો પણ એમના કુંડળા કવાઈશમાં ભગઈ બેઠા હતા... એમના કુંબના હાથ રાખકીના ટેરે તિરામ લખે રહ્યા હતા, એ આપડાંજોને માટે ય અદીની ચાકરી એ થી કેળાં જોહો જ છોડે આવી. હાથર જેવી દાઢમાં દિવસ ને રાત થાજાના મિનારોએમાં થાપવાનું, મુખ્ય દરવાજા પરના સચોજો પોતાની તાપજોની સમટીમાં રાખવા જેમણે કેમપડાંજો એરેમની જડતી લેવા કીકતા પહેલાં, પોતાનો ફેલ્લો સિમારેના દમ ભરી લીધા. કદાએએ પોતાના બધાં ચીંથરાં અંગ પર સજી લઈ કેમર ફરતી દેવો વીટણી લીધી ને આખ તેમજ દડપચી સુધીનું એ કુમમાના કડમ વડે લાકો લીધું. ને આમ દાંડડી બચવાની બેરવાઈ કરી લીધા પછી પમરખાં સોતા જ તેઓ પોતપોતાના બાંકડા પર પડયા પડયા આંખેા ચીંચી આરામ લઈ રહ્યા હતા. ‘બધા બહાર નીકળ્યા, ભેકા !’ કહેતા દીમ લોકર લૂચ્યાં જરાડો પાડતો...એવી ધાસ્તી એમનાં દેયામાં થમકત લઈ રહી હતી.

૧૦૪ નંબરની કુકડી પણ સાત નંબરના મુંપડામાં બધાની માફક એલે ચડી હતી. બે જ જળુ એમાં અપવાદ હતા. ‘એકે તો ડેપુટી લોડગ પાવલેવ, જે ચેન્સલર વડે કયાક પર કલિક બાંકડા દાકરતો, હોક ફેરમવી રહ્યો હતો બીજો તે કોલેયોયાં મુજેવતો સુધા ને બવસિયત આખ પહોંચી, જે પોતાની કોક નોટલુકાંચી યાંચી રહ્યો હતો. આ નોટલુકાંચી એણે લખમ અરમ ઉપરાંત ‘ન્યુ રેટામેન્ટ’ (ધર્મપુસ્તક) ઉતાની લીધું હતું.

સુખેવ જરા ય અવાજમાં વિના, હોદ મકતોકને પહોંચ્યો સૌધા પાવલેવના બાંકડા આમળ.

“તો એ લોકોએ તને લોખઅરમાં મરી નાખ્યો, એમને ? ચાલ -સારું જ થયું. તને...ખાસ કઈ તાલીફ તો નથી થઈ ને ?” એણે જેમમાં પણ મુદેનિયન લલખ્યાં, સુખેવનું નામ ને એની અકકનો. જેણ જેણ હિચ્ચાગ કરતાં સવાલ કર્યો.

ને સંયોગનું એકનું રેકન એકે એકે હાવેલા પકારી ટાપુ એના બાજની ચમચા કરે ખાંડના પાચદહર દળની દમ્ભો પણ એનાં એ દુકામ પર જ કરી રાખેલી હેતી. સંયોગને ભેડે અથારે એકું થવું હતું, તો પણ પાસેથીવના બંધા સવાલોનાં જવાબ આપતાં એકે જરાય અસ્થિરતા બનાવી નહિ. (કારણ કેપુટી ડીમ સોદર એ એમને એકે ઉપરી અધિકારી જ અજાણ...ને હેતીને તો રાજ સીકો એનાં જ હાથ નીચે કામ કરવાનું હોવાથી, એનું સ્થાન એમનાં છાવેતલાં કેમ કુશાન્ટે કરતાં જ વિશેષ મહત્વનું બની જતું.)

પેલે ઉનાવળમાં હતો છતાં, એકના દુકામ પરની દલવીયાંથી છત્રને બનકારે ખાંડ ચાલી લેવાનું સંયોગ ન ચૂક્યો. ખાંડના મગપણને ચળવેતા સંયોગ શકાર પર કાચ રેકનીને પોતાના બંધા પર ચૂક્યો; ને પોતાના હાથ વડે એકના રાકનને તોળી ભેગા લાગે કાપકા મુજબ પૂરેપૂરી પંચાવન મામ રોટી મને મગની ભેડીએ, તે આજે આમણે આપી છે કે નહિ નેચીમાં ને છાવેલોએમાં, આવાં તો હાલખે રેકન આજ લગીમાં એ હાથ ચૂક્યો હતો. એ દરમિયાન કાંટાને ભેખીને પોતાને મળતા એ રેકનનું મામ કાઢી ભેગાની તક તો ભેડે એને કદી જ મળી નહોતી. ને આજે જ સ્વભાવે મરીમ લેવાને કાણે, પોતાને અન્યાય થયો હોય તો પછુ પોતાના અધિકાર માટે ચક્રમથળે અંજવાની રહેતો તો એ જળજીતો નહોતો. દરેક કદી પોતાના ભત અનુભવથી એક વાત સમજી ચૂક્યો હતો કે, આજે માટે એકના ને દુકામ પાસવામાં આરે છે એમાં પ્રામાણિકણે કાપકા મુજબન વચન કીરે જ એવા ખ્યાલ કદી રાખવામાં નથી આવતો એક પણ કદી એના દિરસાનું પડ રેકન કદી એમવતો નથી હોતો, છતાં રોજ ને રોજ એનું મન સવાલ ઉભાતું તો તે મામ એકલો જ કે પોતાના રેકનમાં આજે ને કાપ પાડ્યો છે, તેનું પ્રમાણ કેટલું છે ? એકલે દરેક રોટીના તમાસા દુકામ પર નજર ફેરવી લાઉં તમારે મન મનાવવાનું કે, કાચ આજે તો એમણે આજા દશી કાપ નહિ જ ચૂક્યો હોય.

પછુ આજે જ રેકનનાં જે ભાગ કરતાં એકે ભેડે લીધું કે પોતાના રેકનમાં વીસેક અમળો કાપ તો પડી જ ચૂકેલો છે. એકે દુકામ એકે પોતાની ધાંતી સ્વસ્થ મજબાબ સેવો દોષા. ભેડે કેકેકેકે માટે કેકેકેકે ભેડે લેવાર કરવામાં આવતાં એ તો અજવા રિનાની જ હતી પરંતુ મુખેલે પોતાના રેકનની સાચવણી માટે ભેડેનાં અંદરનાં હાથમાં ભને જ આ મગનું લોચી લીકું હતું. ને આકોતો, નાસ્તો વખતે જ આવામાં વધારોનાં દિરસો ત્યાં કોમ કોમ જ ખાઈ નાખવાનું નહીં હતું. પણ કોમ કોમ નેમ તેમ મળે ઉનારી દોષેલો ખોરાક, ખોરાકની સરજ સારતો નથી, એ નામો જ - અથ છે. એથી જખતો અગિન ટાપુ થવાને કાઈ સતોષ તમને મળતા નથી એને ચડ્યું, કાવતે એ-કર્તા એ દુકામ મારા, 'લેકર'માં મરી રાખું. પછુ ત્યાં તો એને ચાલ આન્યુ કે એક કરવામાં જ કાઈ સવામની નથી...થોડા દિરસ પહેલાં જ એરેના આડેલોને બાપી વણજો તરફવવા બદલ કેકેકેકેકેકેકેકે આ ચૂપકા તે કાંઈ નાનકુની જગા છે ! અંદરે ચોક જ અણે ને !

એકલે રાકવાનો દુકામ લાકમાં જ રાખોને, પોતાના પતને દળેલે રહીને વેલિહોમાંથી બહાર કાઢી લઈ એ પોતાના બંધ પર મરી ગયો. પોતાનો ચોરદીમાંના ખોદે રાખાં આંખનાં નાખી, લાકામાં બેસે રહેજ આપી પાડે કરી, પોતાના રેકનનું જીજી આંધિયુ એકે એમાં લંતાડી દીધું. તે પછી માથા પરની લેટમાં બાંજળાં ફેરવી એમાંથી સોય ફોડે કાઢી પેલા ખાંડાને અરખર ઢાંકા મારી લીધા. (એક વખત સંયોગની જગની લેવા બધુ કે ફેરવવા ભર્તા એકોતરને અજવામાં સોય એવા તો ભેડાઈ ચેલો કે, એકે મુસાયા તે યુદ્ધમાં સંયોગની ચોપરી તોડી નાખે એવો માસ મારેલો.) રોટીય રોટીય રોટીય...ને રાકનનું આંધિયુ એમાં કાપ કાઈ ચણ, આ દરમિયાનમાં પેલી ખાંડના કણ પણ એના મોખાં એમગી મથા હતા ત્રણે તે પછે આરખામાં રેસર - માડ (કામની સોપણી કરવાની જગાનહારો સંજાળનાર) ની જૂથ સંજાગ એમ હતો.

સુખોત્તમનાં આંગળાં ઝાઝાએર પોતાનું દામ પતાવી રહ્યાં હતાં. પણ એનું મનજ તો એવી થઈ ગયું હતું કે પોતાના બીજા પગલાની ચોબના થકી રહી હતું.

“એકબેલા ધીંગેલી” ધીમા સાંદે પોતાનાં ધમધમતાં ધમધમતાં ધમધમ કરી રહ્યો હતો... (ને તે કંઈયં, ખાસ્તો સુખોત્તમ માટે નહીં, પોતાનાં ધમધમતાં ચોલા ધમધમતાં આં લોભને કારે ધમધમ રોય છે.)

“... તારે કુખ સજન કરવું પડે તો બહો, ક્ય તો મેહનું ખુન જવાના કારણસર ચોરી થા છાઈ જરવાના કારણસર, થા તો કાઈ પારકાના અધિકાર ખવારી પાડવા બદલ ન ફોલુ જોઈએ, ખિસ્તી-જોવાના કારણે જ, બે કોઈને કુખ સજન કરવું પડે તો, તેમાં કિયુપન અનુભવવાનું, કાસ્ત નથી, એવું નામ તો મેહુના ધમધમતાં આપરને જોરસલુ રવાના જ પામશે.”

એકબેલા અજુક અનુકરણ છોકરા હતાં એણે જુવાની બીવમાં એક એવું બાંધાવું ખતાવી રાખ્યું હતું કે મેહનની તબરે જ નહીં “ને” એ બાંધારમાં એ “પોતાનું” ધમધમતાં સંતાડી રાખતે કઈ કહતો વ નહીં એ વાતોને એની આ ચોખી સોની આંખ ચુકતી ને હજુ આજ સુધી સગમત રહ્યો ગઈ હતી.

એ જ મહાપથી સુખોત્તમ આપર ચોમ પર પોતાનો કાદ દીઠાઈ દોષો ને પોતાનો ચોદો ફેરવવા બાંધતો ચીંતે કાદવા બાંધે એક બેક દાવ-મોંખ એક લાની દોરી ને લુખાનો એક કહેલો, આ બધું કાઢી લોધા પેળી (કાદ કાદ બચાએ વઢુ ભેગો થઈ બંધાને કાલે સખત થઈ પડી અથાં ક્યુ થઈ ગયું હતું.) ને તે પછી એના પર પોતાનો કામળો પોષરી દઈ, ચારે કાસરી એના છેડાં કાદાઈ ફેરવ રખતી દોષા. એકાદીક બંધાએ ચોદીની દોષી ને તે પેળી કિયાયા પડે જ દેહી ફરી પેડી, પગને પેડા લીધું વડે લેવેલા થઈયા, પહેલાં સારાં સારાં લુખાં કાલેલાં, તે પછી છેક ઉપર કાદેલો ચોદારો વોટલા દીધાં.

“અપરનાં એક જ પથે દુરિને એક થઈ ને ખતોડા પાડ્યો: “ભવવાનું પડે” થયું. એકાદો “ને ચાર!” હવે બહાર પડે બોલે...”

ને તરત આખી, હેમરીના ચાળસો - એકાં આંતરો પાખતાં એ બધા - એકદમ ઊભા થઈ ગયા, ને આળસ ચરકી અચાંસ, ખાતો સો ચારણા બહી દોષા ધરિનને, અહીં આજુ, નહિ નહિ તો મે, એકાદીસ વસ તો થયાં જ દશે, પણ એમાં એક દકાદો એના નહોતો કે જ્યારે એણે પોતાની કુકરીનાં ચાળસને દાંતરી માટેના સમય કરતા એક ચિન્નિટ થ વહેલા ઊભા કર્યા હોય, ને એના ચોદાચાણી કાનુકાહાર પડ્યો કે, “જોડો બહાર નીકળો” એના અંદર એકદો જ કે, “હવે તો તમે ઊભા થઈ બહાર, એ જ વધારે સારુ છે.”

આરે પચસે ને બોલેલા કાલે, કામ થઈ થઈ ને બધાએ એક બહારની એકાદીમાં એમ. થત્ર મોંઘુ, ને ત્યાંથી બહાર નીકળી ચોકમાં વેરાવા માંડવું કે વીસમી દુકાંવા લીરે દુરિનને પચસે થાલી પોતાની કુકરીનાં મજસોને, સાદ કયોં? જોડો બહાર પડે, “સુખોત્તમ, એકાદ લીરાએ વીંદાચેલા થયું, પોતાના વેરિકી (જોડા) માં નાખ્યું, ચોદાચાણે નેકેટ પર પોતાનો કાદ ચઢાવી લીધો, ને પોતાની કમરને એક દોરી વડે સખત બાંધી લીધી: (કમરપટા તો કદાચ પાસેથી નહીં લેવામાં આપ્યા હતા. આવી ‘પાસ’ છાલકુઓમાં રહેતો ચામડાના પદારથવા દેવામાં આવવા જ નહિ.)

આંખ બંધાએ સંભળે થઈ સુખોત્તમ દોષાંતે પોતાનાં સાચાં એકાદો થઈ ગયો. હજુ તો ચારણીમાં થઈ એકાદીમાં બહાર પડનારો એની નંજરવાળી પોટા એકની પાછળ એક ફેરતો રેખાંતી હતી. એ અંધો કઈક હજુપણ દેખાંતો હતો, કાસરે ‘પોતાનો’ પાસે દુર્ન એકદો અંધો લુખાં એણે પોતાની કદરિ પર ચંદાની લીધી હતી. એક બીજાને વંદાવી આંખ થઈ બંધાની રેખાંતે કાદાઈ-કયો વિનાં, એકાદી અનિએ, તરિકી દેખાંતો હતો એક એકની. આપરમાં આંતરો દાંતરીનાં

કદાચતપ્તુ આપુ' મેદાન લેવા મળેલા ફેદીઆના કાટથી કાળું નીચું હતું, તે એક પછી એક ટીક પેતાની બહારી લેવાવવા માટે આજળ વધી રહી હતી. મુખેવંતે સાંભરી આવ્યું કે પેતાનો જેઠદ પરનો નંબર પવ્વ છુસાર્ક બન્યા આવ્યો હતો. એટલે કાળીના જેઠ રસો કરતો એ ટોળામાંથી એક બાનુએ નીકળી આવ્યો. બે ત્રણ ફેદીઓ ચિતારાની ચાલુમાં હિમા હિમા પેતાનો વારો આવે એની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. એ પવ્વ એમના ટોળામાં જઈને જોશે રહી ગયો. તે આ નંબર! તમારે માથે ધરેલી શાદવા સિવાય એ બીજા કશા બાકીને ન હોતો. તમારો નંબર ચોટ્યો દેખાતો હોય એટલે છેડેથી ચ આટં તમને ઝોળખી લેવાનો. નંબર ઝાંખા પડી જતાં ને તમે એને ફરીથી પૂંદાવી લેવાનું ચૂકી ગયા તો તમારો એ ઝાંખો પડી ગયો નંબર જ તમને સીધા કાળા કેદારીમાં પહોંચાડી દેવાનો.

આને માટે છાવણીમાં ત્રણ ચિતારા રાખ્યામાં આવેલા હતા. એ ચિતારા છાવણીના અધિકારીઓને ચક્રત રિંગો દોરી આપતા ને વધારામાં, વારા ફરતી હાજરી પૂરવાના સમયે, કવચતના મેદાન પર હાજર રહી ફેદીઆની પીઠ ને છાતી પરના નંબર ધૂડી આપવલું કામ કરવા. એ જગ્યાએ તમારી હેઠ પરનો નંબર ધૂડી આપતા હોય ત્યારે એમ લાગે કે જલ્લે ઠાઈ પુરોહિત તમારા કપાળે નિમક કરી રહ્યો છે !

એ ડોસો પીછી ચલાવે જાતો હોતો હોતો ને વચમા મોના શ્વાસ વડે પેતાના મેળ ચડાવેલા બેઉ હાથને ગરમ કરી લેતો હતો. ગુલેલા પાતળાં મેળમાં એના હાથ ટાટથી ચક્રકાર્ક બતા મહાચુલોજતે એનાં આંગળાં નંબરો પર રંગ પૂરવા ફેરું જતાં હતાં.

મુખેવંતના જેઠદ પરનો એસ. ૮૫૪ નંબર પેદાએ ઘૂંટી આવ્યો. મુખેવંતે એક હાથમાં ઉતારી નાંખેલો ક્રેટ લઈ ને - ક્રેટને કરી

ફરેલા ઘપેદી લેવાની ચ પરવા કર્યા વિના - હમણાં પાછા પેલા લોકો એનાં કપડાં ઉતારવાના જ દતા ને - સીધો પહેલોગાં ગયો પેતાની ટીમવાળાઓની વચ્ચે.

તે તરત એવી નંબર પડી, ગ્રીમના એક સાથી સેઝાર પર. સેઝાર સિમરેટ ફેલેતો હતો. પાર્થવ — ચૂંચી નહિ, પવ્વ સિમરેટ! કોનો અર્થ એ કે, પેતાને કાગે પવ્વ સિમરેટના એકાદ બે દમ આવી બન્ય ખરા. પવ્વ એને માટે સીધી મામણી કપાનું એને ફરવું નહિ. એ સેઝારની તબીબ કાખમાં જઈને સીધો જોશે રહી ગયો, ને રહેજ મો ફેરવોતે એની બે પેલી મેર, દૂર ઠાઈ વપ્તુ સામે એટલો હોય એવો ડોળ કરવા લાગ્યો.

સેઝારની ચ પેલી મેર. દૂર દરિય દેખાવતો, અન્યનનક આવે પોતે જોશે હોવા છતાં, એજે જોઈ લીધું કે સેઝારના પ્રત્યેક દમ પછી સિમરેટની સળગતી ટોચ આગળથી એક પાતળો વીંટી રાખ લઈને ખરી પડતી હતી. ને આમ એક પછી એક ખરતી જતી વીંટીઓ હળવે હળવે સિમરેટની લગાઈને કેશવતી જતી હતી. (વિચારમગ્ન દશમાં ફૂલેલો સેઝાર સ્ત્રી સ્ત્રીને સિમરેટના દમ ખેંચ્યો જતો હતો.)

ફેરવોતે — પેલું ચિપાળવું ! એ તો કપારતો ચ સેઝારની સામે આવીને જોશે સ્ત્રી ગયો હતો; ને એની લાલચથી સળગતી આંખો વડે સેઝારના મોં લાલો જ તાકો રહ્યો હતો.

મુખેવંતે પેતાની બધી તમાકુ પીને પૂરી કરી નાખ્યા હતાં, ને આજે સાંજ પહેલાં તે કપાલથી ચપટી ચ મેળવી ચોં એમ નહોતો. કોના કરીતો એક એક તપ્ત અત્યારે તંબ અતી ગયો હતો. ને આ પછે તો કેમ જલ્લે સિમરેટના એક નાનકડા ફેંદામાં જ એની બધી તવપ બેમી લઈને સળગી રહી હતી. અત્યારે તે પેતાની યુક્તિ કરતાં ચ. જલ્લે એ ફેંદે જ એને વધાર કિંમતી લાગવું હતું. પવ્વ તેમ છતાં ફેરવોતના નેની હોયપત કારી દશમાં તે એ પેતાની જાતને કદી ન ચોં. સિમરેટ પીનારા ગાયુસના મોઢા સામે આમ લાલચ કરી.

આંખે તારી રહેવાનું તો, એનાથી ઠી. ન જને. સેઝારની રાષ્ટ્રીયતા નહીં, કરવાનું કામ બદ અટપડું હતું: એ શ્રીફ પશુ હતો, સફટી પણ હતો : બિન્ધે પશુ... કોણ જીવે શું ન હશે, તમે એના વિશે કશું નહીં જ કરી શકો એમ ન હતું એ હજી જુવાન હતો. એણે ચિત્રપટ્ટનું સિન્થેસિસ ક્યું? હવે, પણ, એ લોકોએ, એની ધરપકડ કરી ત્યારે હજી તો, એણે પોતાનું પરેક્ષુ ચિત્રપટ્ટ પણ પૂરું કર્યું, ન હતું! એ કળા ભ્રમર, ભાડો ભાડો અંકગણના મુશ્કેલીઓ, એને અહીંની છાવણીમાં સેક્રેટરી દીધા છતાં આ લોકોએ એની મુશ્કેલીઓ એમ અઘળક રહેવા દીધી હતી કાણુ. એનાં કામગિરીમાં, એની ને છબી, હતી, તેમાં એ આવો જ રહેવાનો હતો.

“સેઝાર માઈનિયમ!” ફેલ્ડેકાવેળી આખરે ન રહેવાયું, ત્યારે એણે કહી નાખ્યું, “અમને એકાદો દમ બેચવા દેજો” મુખ પર લાલચુ ખાઉંશરપણાની રેખાઓ તરી આવી.

સેઝાર પોતાની હેડીલાઈલી કાળી કામર આંખોનાં ચોપમાં સ્તેજ જોઈએ, સિગરેટ પીની વખતે એકાદો દમ કરી લેવાની માગણી કરીને, કોઈ વચમાં વિમ ન નાખે એટલા જ માટે તો, એણે સિગરેટને બાંહે ચૂંઘી રાખવાનું કાર ક્યું? હવે, કોઈને ચપટી તમાકુ આપીરેતો પડે એ એને જરામ પૂરતું નહિ પરંતુ એટલી નજીક વસ્તુ માટે કોઈ એની વિચારમણાને વિગેરી નાખે એ એને બિલકુલ પસંદ ન હતું. વિચારોનાં જોડાને અતિ આપવા ને પોતાના મનને સુખીમાં સાવવા ખાતર તો એ સિગરેટ ફૂંકતો ચર્ચો હતો. પણ જ્યેષ્ઠ એ સિગરેટ પેટાવતો કે તરત ટેકલી થ નેડી આંખોમાં એની એકાદી માંમ એને વાંચવા મળતી.

સેઝાર સંખેલ સાંચે ફૂંકો ને કહેવા લાગ્યો: “આ લે, હવેના દરિસોસિયમ.”

ને એમ બોલી, પોતાની ફૂંકો, એનીનાં ત્રો આજળ અંગૂઠો ફાંટી એણે, સિગરેટના સળભતા, ફૂંકને બહાર બેઠી બેઠી સંખેલની સાંચે, મધુ.

સુખેલે જીવે ચમકાવે એની સાંચે જીવું (જે, કે સેઝાર આમ જ રહેવાનો છે એની એટી પૂરેપૂરી જીવ હતા) ને આવાસનક ખતી, એનાં હાથમાંથી હું નીચે ન પડી જાય એવી: કાળજી રૂપે એક હાથની હથેળાને નીચે, ધરી, ને બીજો હાથ જડ એણે હું લેવા, સેઝાર, સાંચે લંબાવી દીધા સેઝાર પોતાની ચૂંઘી સેડું સિગરેટનું હું એને પકાડી ન દીધું, એ ભાલ એને નિલકુલ જ ન હતો, કાળજી એ જીવતા હોતો કે મને તેમને એટ પોતાની ચૂંઘી ફેર, એ વાતની સેઝારને બારે સામ હતી. (ને એ વાત જ ખરી, કાળજી એ એકખાં તો કાળજી વળી કેવાં ન થઈતાં હતાં!)

સુખેલની આંખોમાં એ સળખતા ફૂંકાને પેકડી દેનાં જતાંમ કાંચે એમ ને હતી, એને મન અત્યારે રાહ થવા નેડી વાન એ હતી કે, પેલા કિયાળવા ફેલ્ડેકાવેળી તો કાંકરો જ વચ્ચેથી નીકળી ગયાં! રોતે હવે ચેટ કરીને, હોમ કાંકરો લગી, એ રહીસલી સિગરેટનાં દમ બેચી રાખવાનો દતો... હવે, એ તમાકુનો કુખાડો બહાર જીનપોં કે જીવે એના સમમ જીવ્યા રહેનાં પચીસે તે માથાં લગી ક્રક પ્રકરાવતો ફરી વળ્યો.

જરાતર વધવાની એ જ પહે, એના કાંતે જીમ સંજોગાઈ: “આને તો સાચા આપણે મજા સુદાં હોવાવાનું છે.”

અહીંનું જીવન આડું દળું! પણ સંખેલ તો દેવે, આ બધાંથી રેવાઈ ગયો હતો. હા, તમારે સંજોગવાનું એક જ વાતે કે કોઈ કહાડો એ તમારી મોચીએ બદલ ન કરી બેસે.

આમ, પણ સવારના પહેરમાં મંજી ઉગરાવાનું થું: કામ પાડું! મજા તો ખુદ કેમપાયાન-ન-દ તરફથી વહેંચવામાં આવી છે ના, પૂરું બહાર કાંઈ વધારાનું જન-કું દરે.

‘એકસો ને ચાર’ ની વારી આવે તે પહેલાં તો હજી કેટલોય દોસો કોમેડી હતી. ‘એકસો ને ચાર’ વાળા લોકો ચારે બાજુ થું થામ છે, તે જોઈ રહ્યા હતા એમણે જીવું કે સેક્રેટ-ન-ટ વોલેકોર્ડ — સરકાર

દળતો, વડો — એના રહેઠાણ જીવીથી લાંબાં કામો કરાશે આ તરફ આવી રહ્યો હતો. આવતાં આવતાં ગાડીએ કંઈક સવના આવી રહ્યો હતો. ને એના ગાડીમાં, જે હિસ્ટેનન્ટ વોલોવોઈની ક્રેડાન્સરીમાં ઉપરજણથી જડતી વર્ષ બધું નેચ તેમ કટપટ પતતી રહ્યા હતા, તેમણે હવે જોરેજોરથી જગતી જનન પૂર્વક જડતી લેવાનું સર કરી દીધું.

સાબરને બારડોઝ પાસે: “ તમારા ખસીસનાં જનન કુધારી નાખો.” વોલ્કોવોઈ જોટલો ફેફાંઓમાં અજખાન્યો હતો, જોટલા જ ગાડી પછી એને ચિહ્નારતા હતા. એ તો શું પછી અવશીમાં તો જોટલો હદ સુધીની વાત આવતી હતી કે કમખેનો કમાનન્ટ સરહા એનાથી બીજો હતો ને ભખવાને નાચ પછી જોલે એને મધ બેસવું જ પડી આવ્યું હતું. (રંગખન લખામાં ‘ વોલક ’ એટલે વડુ એવો અર્થ હતો) સ્વભાવે ને દેખાવે પછી એ હતો ખારસો વડુ જેવો જ: કાળો, લાંબો, સ્કાય ચહેલા ચો વોલો, ને હકનચકનમાં તો એવો અપખાં એક મૂપા પાછળથી એકાએક બહાર પડતાં જ એણે બારડોઝ પાસે: “ શું ચાલી રહ્યું છે આ બધું ? ”

એનાથી જાનું તો કદું રહે જ સમય ૧ ૧૮૪૯ ની સાલમાં તેમ એ ગૃહેશ ચાખ્યાતો, કાંઠા જેટલો બડો, સાટકો હોયમાં રાખીને ફરતો. સાંજની લાખરી ટાંચે ડેડીઓ મુંડનાના પારણા અજળ ટોણું વળીને કોલા હોય, ત્યાં અચાનક પાછળથી આવી ‘ સાલાઓ / સાઈનમાં નથી બીજા રહેવાનું તમારાથી, કેમ ? ’ કહેતો, એકાદાની ભોતી પર સાટકાનો ધા જખાવી દેતો, ડેડીઓ પાશ્વર્યે મોજું ઝીલવું હોય એમ છળીને ત્યાંથી વેરાઈ જતા, સાટકાના એના કમો સ્કામેલો અજણ પેતાની ભોતી પર હોય ફેસતો. પેતાના લોહીથી હાથ ખરડતો મોઝાથી ચું કે ચાં કર્યાં લિના ત્યાંથી સરી જતો. જરા સરખો અવાજ કરે તો કાળી ડાહ્યોમાં પડી સાડું પડે !

કોણ જળે કેમ, પછી દમખાં દમખાં તો વોલ્કોવોઈ સાટકો હોયમાં રાખીને ફરવાનું જોવી ગયો હતો.

... ને કડી કમળ હોય ત્યારે, તો, ગાડીસ પછી સવારમાં, કંઈક, તમારે

જટલાટ મુકીને વર્તતા, જો કે સંજાની વાત જુદી હતી, ફેફાંઓ પોતાના કમખરમધ કોહી નાંખી, કાંઠાનાં બંધાં જનન કુધારી નોખતા. ને પોંચ પોંચની હાસમાં કોલા રહેતા. ગાડીસ પછી એમની જડતી લેવા તેમને રહેતા. દરેક ડેડીના બેકેટ પર એક હાથ પછાડી બધું પસવારી જોનાં. એમનાં પાટલનાં જખણાં જખણાં ફેરવી ફેરવી જોતા. ખરેખરમાં કાંઈકેસર રીતે એક જ અનુસંધાપવા દેવામાં આવતું હાથનાં મોખાં કાટવાની આજસે તેમજા એમ ને એમ ડેડીઓનાં જખણાં ફેરફારતા, ને એમને કાંઠા પડે તો આજસેસેર પૂળનાં ‘ શું છે આ ? ’

ને સવારના પહોરમાં હાખરી ટાંચે એના ચહેલા ફરીએ પાસેથી તો સળવાનું ય શું હોય ! ચુંચું ય પછી અપ્યુ તો કદી કમખતી અધાર લઈ જતાની વરણ નોલવી. અપ્યુ ફરીએ તો અજાણથી કેમખાં લઈ આવતા પહેલાં પહેલાં તો તેમજા એ વાતની ય ખાતી ફરી લેના કે કાંઈ ડેડીઓ અજાણ કિલોમાય ચેટલાનું ગચન બેઠું કરી લઈ ને કમખતી બહાર તો નથી પડનાતો ? કમખ તથા કિલોમાય ગચન એક સાથે બહાર લઈ ને જખારા ક્રેડી કમખ બાળી જટલાતી પેરવી કરે જોવી એમને બીજા રહેતી. એક કાળે તો એ એવા બીધેમા રહેતા કે ડેડી એને ખસોમાયતો ક્રેડીય સાથે લઈ ને કમખથી બહાર ભય તે એમને પાલવતું નહિ. પંખિઓને દરેક ડીમને પેતાના અંધા ચાલુસો પાસેથી ગચન ભેગું લઈ, કામને રચે એમને એ પહેલવડુ કરવા માટે એક લાકડાની પેટી સાથે રાખતી પળી આ બેરફારીથી એમને શું-કામ થયો જશે, તે તો દેવ જાણે. કા, પછી કમખ ફેરીએને ટળજાવતા ને એમનાં મન બીજા રાખી લેતાં તથા ગ્રાસ આપવાનો અર્થ એથી જરૂર સર્વો, હટો, એની ના નહિ. ચેટલાનો ક્રેડો ફેડીના કમખમાં હોય, તો તો, કામ કરતા કરતાં ય ચોજ આવી ચક્ર તેમ, પોતે એમની બેકેટ, જરી ફાંત વડે એના પર પોતાનું નિશાન આપી દઈ ચડતો..... પછી એ હવે કાંઈના કમખમાં રહેતો, એના ચતમાં સ્તત - ચિતા રહેતી કે મોડો ક્રેડીય બીજાના ક્રેડીય બોડે, નવલાર્ક જરૂર તો ય વાક, કેમ ? સારા સારા.

બાકીન યોને આ બાળને કમરે પડના જોયેલા છે, તે એ કમરે તે કમરે
મારામારી સુધી પહોંચી નિંચ એવા રતો !

જેર, પણ જોખાં તો વાત એમ બની કે રાજનના આવા જોર
પરમા ભેષા કરીને, કામ કરવાના સ્પષ્ટથી એક ખટારો તકમારીને નજીક
પડીજો એક વખત નાંધી છોડેલા ! તે પણ સત્યાગ્રહજીની સાન
દેખણે આવી. તે એમણે એ પરાસા સીરાલી નાખીને સ્ત્રીઓને વિસાચે
લેવા માટેની ઝોરોઝી ઊભી કરી આપી. તે સ્વિકૃતી વળી એમણે
એમ ભરફ કરી દીધું હતું કે સૌએ પોતાના રોટલાનું રોટન પોતાની
નેડે નં રાખવું.

સવારના પહેરનાં જડતી લેવાથી, તે વખતે એ લોભો એ વાતની મ
ખાની કરી લેના કે, કાંઈ કેમીએ એના કરનાં કર્યાં તો નથી ચલાબની કે
પણ એમની એ ખીક પણ પેટથી વાઢિયાત છે ! મદી અદી આવે તે
વિલે ન જિના બચ પવનું છેલ્લામાં છેલ્લું કપડું તો ઉતારી લેવામાં
આવતું, ને તે વિલે ન એમને કહેવામાં આવતું કે, ને વિલે સળ
કાપીને બદીયાં છટો, તે વિલે તમને તમારા આ કપડાં ને
ચીલવવનું પાછી મળશે. પણ આ કેમનાં આવેલા કોઈની મ સળ કરી
પૂરી ન કર્યાં થઈ છે ને ?

કેટલીક વાર ગાર્ડ લોભો સામાન્ય નામરિમ નેડે તમારા ઉપર
આવેલા પત્રો માટે જડતી લેના હોય છે. પણ એમ ને એવા પત્રો માટે
માણસે માણસની જડતી લેવા જેસે તો એમની સવારની સાર
પરી ભય તો !

હા, પણ આને તો વૌઠાવોઈએ કલામને માટે જડતી લેવાનો
કુશ્મ ઓઘવો ન દતો. ને ગાર્ડને પણ એમના દાલનાં મોભાં ઉતારી
નાખીને જડતીને કામગીરી જડું પાડું હતું. એમણે સૌને પોતાના
નેકેનાં બદન યોલી નાખવાનો કુશ્મ કર્યો દતો (આ નેકેટ હેઠળ
ન તો મદીએ એરેબની ને કાંઈ હાંફે હતી તે હતી રાખી હતી).
નેકેટની હેઠળના ખર્ચાસનાં બદન યોલી નાખો એમ કરી દીધું.

હવે આટલું થઈ પહોં એમણે દરેક કદીના કરોતને ફાંસો બેલા
માંડવું : કોઈ એકાદેની વસ્તુ તો એણે પોતાની ભન પર છુપાવી
રાખી નથી ને ? એકે બંદુ તે ખમોસ ભેર રહી, કદીએ બાકીનાં બધા
કપડાં ઉતારી નાખવાનાં દતો. વૌઠાવોઈએ આપી દીધી એ સુસના
તંચામ કદીએને મંત્રાંકન પેલેમાડી દેવામાં આવી હતી. સરખાનમાં
ને ડોમોની જડતી થઈ પ્રથ એમનાં કેટલોય તો દેસાંબની બંદોર
પણ નીકળી ચૂકી હતી. પણ તે સિવાયનાં ખારી મંદી સચેલ બંધોર
પોતાની છાતી ઉપાડી કરવી પડી. એમાં ને કોઈએ એકાદ કપડું મ
વધારાનું ચઢાવેલું હતું તે બંધોરે ધંધાર તે ને તે ધડોએ, કદમતી દડીમાં
ઉતારી આપેલું પાડું બંધે વૌઠાવોઈની સુસનાં પ્રમોલે, વધારાનું
કપડું ભેના ભેના અંચ પર ભેલા સળું, એ બધાનાં નામ ગાર્ડના
મોપડે નોંધાઈ ગયાં; બંધે ભેના ભેના નામ આ રીતે યુનેયાર તરીકે
નોંધાયા, તે દરેક સંજે પોતાનાં એ કપડાં સાથે કેમના કંઠાસની ઝાંપિસે
દાબર થવાનું હતું, ને ચૈતે એ કપડું કેમ છુપાવી રાખ્યું — એ
નાખત જવાબ આપવા તૈયાર રહેવાનું હતું.

સુબોવ તો એના કાનની પેલામાં ન હતો. એટલે એની જડતી
લેવા આખા ભારે એણે કરી દીધું કે — મારી બનીમાં તો મારા આમાં
સિવાય બીજું કંઈ નથી — ભેલું હોય તો ભેલું સે તારે ! પણ એ
લોભને મોપડે સોઝાનું નામ નોંધાઈ ચુકુ હતું કામણે એણે અંદરે
ફાલ્લીની એક બંડી પહેરેલી હતી; તે બુનોબ્સા પાસેથી કમરેનું
ચળી આવ્યો હતો. બુનોબ્સને આ કેમનાં બાળે માંડ હતું તલેકે
ચઢિના થસા હશે એટલે માણ કમાનર તરીકે એનો પુરાણી આદત
મુજબ એણે તો વિસેમ મોંચાવવા માંડ્યો :

“... આ કદમતી દડીમાં, માણસને ઉઘાડા કરી નાખાતો તમને
આધિકાર નથી ! કોમિનલ ક્રેડની નવમી કથમતો છું તમને બોલ નથી ? ”
પણ એને છું ખમર કે, આ લોભને બંધી વાતને અધિકાર હતો.
ને કોમિનલકામગીરી નેકી કલેજો બુનોબ્સને બધી લેવાની બપુર હતી.

“સોવિયેત નાગરિક તરીકે શું તમે લોશન સાથે આ રીતે વર્તન સ્થાપવા માંગો છો ? ... બંધુભણ્ડારોનાં ખડખડ ચાકું હોયો; ” કેમુનિસ્ટને જાણે એવું આ વર્તન નથી તરસે... ”

કમિનિયમ ટોળતી કેલમ દેખાડનારની ફરિયાદ છક વોઈસવોર્મ્સ કન લખી પહોંચી ગઈ હતી એણે મૂઝવ્યા હસીને કેવળ વીજળીનો ફટકો વચકાવતો હોય એમ હુકમ છોડાવ્યો :

“ હમ સ્વિસ કાળી ટાઇડીમાં નાખો એવે ! ”

તે પાસે ઊંચેલા સાબુનંદને એણે મુચ્ચના આપી કે આ સમ સંજોગથી ચક્રે કરવાની છે.

સવારના પહેરથી માથુસતે ટાઇડીમાં બેસાડી દેવો એ એમને પસંદ ન હતું. એનો અર્થ તો એ જ કે, કે પને એક આખા દિવસની મજૂરીની ખોટ પડવાની. હા તે દેહી આખો દિવસ કાચ કરી લોટીંગ પસોંગ પાડી સેતો... પછી સંજે એને આ ટાઇડીમાં પૂરી દેવાનો.

જયતીની આ મોઢાણ પછી જે ટાટ કોઝોનાં ખરીસ હેઠળ બસાર્થ ગઈ હતી, તે કઈદવે, આખો દિવસ એમને પીએ છોડવાની ન હતી અત્યાર સુધી ચોટપોટ ચર્ચને અંગેને ચીથરાં વડે લપેટી ચૂંકાણી જે કઈદઈ ભગસી રાખી હતી, તે બધી વેકાર્થ ગઈ હતી.

મુખોવતે જરડો તો હજી ફાટ ફાટ થતો હતો. એવું મન કેવળ એક જ વરસને અખર્ષ હંપઃ દવાખાનોને ખાટલો મળી જાય તો ભણે ખીચું કંઈ ના માગે... કારે બનુસ કોઝીને જસ જી દવા જ કરું.

ટાઇડી બદલ ભીડતા ને દોરી વડે કચ્છર કરતા દેહીઓ ઝીંખા કોણી આમળ વર્તતા ગયાં. ઝીંખા બહાર એમની રાહ જોઈ જિલેથ વોર્ગાનિયા-સંજોગે દાક દીધી :

“ ચાલ્યા આવો, ચાલ્યા આવો ”

પાંખળતા ગોરું એમને ટાકવા આપ્યા :

“ ચાલો, ચાલો, અટ આમળ પધે, આમળ વધી... ”

પહેલો ઝીંખો ઝીંખો ત પંડાં જાણીની ઉત્તરની હંફ આવે.

તે પંડો વળી બીજો અપિ વર્ણવતો આવે સંજોગો યાણી બોડી, સમકને એમ કિનારે, આડ બાંધી દોધો છે.

ત્યાં આજ્યા કે સંજોની સડ સબગાયઃ “ ધંકો ભઝો... પંચિય પાચની હાર્થ યઈ ભઝો ”

હવે કંઈક ચોં મગઈ થયું હતું સંજોના યાણ પાછળ સળખાવેલ તાપણુમાં અંધારા ફરોતે રાખ યઈ જવા આજ્યા હતા દેહીઓને કોંમ માટે જલદાર કાઢી જતાં પહેલાં એ લોશન હવેશ તાપણી આગળ બેસી બંધ મેળી લેતા. ઝીંબતી (તલુચી) વખતે દેહીઓનું બગાવડ પ્યાન રહે તે માટે પણ પહેલાં બંગતી ટાટને જરાબર છાડાં મૂકવાની જરૂર રહેતી.

ઝીંખા પડના એક મારેડું જી આ સાહે અપમેર ઝીંબતી ચક્રે કરી : “ પહેલી; બીજી : ત્રીજી.. ”

તે દેહીઓ પંચ પંચતી કતારમાં પાછળના લોશનથી છટા પડી ફેચ કરતા આમળ તે આમળ વધતા ગયા કે જેથી પાછળ જિએલો ગાડ પંચ એમની તોધ રાખી સકે : પંચ માધાં • પાંચ પીઈ • હમ પમર :

ઝીંખા પડતો બીજો એક ગાડું • ચોક • લોખડની નળીઓ વડે બાંધી લીધેથી વાડ પાછળ જિએ જિએ, ચૂંચાપ આ બધાં ઝીંબતી પર નજર રાખી રહ્યો હતો.

તે ઉપરાંત, એક ચેકેડન્ટ પણ આ બધી કારવાઈ પર ચાંબીની તજર રાખી રહ્યો હતો આ ચેકસાર્થ કેમ જણીથી રાખવામાં આવે રહી હતી.

કમજી અહીં ચાલુસ સોનાનાં મુદે મુકવાતો હતો કારણ કે તારની વાડની આ પાર કે વેલે પાર • ફર્વાઈ • એક માયુ ઝોહું થયું તો એમણે એમી જિમ્ત પેતાનું માયું આપીને ચાલવી પડે એમ હતો.

વળી પાછો ટોશો લોશી ચંઈ મંઈ તે દવે ગળીતો કરવાતો વોરો વોળાવિયા • સંજોગોનાં ધાબેનંદોનાં હતો.

પહેલી : બીજી : ત્રીજી...

અંતઃકરણનો અવાજ *

આદ્ય ૨૧ શિવજી

(અનુ. સરલા જગમોહન)

૧ લી માઈ, ૧૯૫૪થી અમેરિકાએ માર્શલ ગ્રુપના ખાફિની ટાપુમાં અને રશિયાએ સાઈબીરિયામાં હાઈડ્રોજન બોમ્બના અખનરા કર્યો છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે વિન-અલ્યુમિનિયમના અખનરામાં અને અલ્યુમિનિયમના અખનરામાં ફેર છે. સરઘાતમાં 'ન્યુક્લિયર' અખનરાની જગ્યામાં આવી ત્યારે તેના ધમાકાથી જ વાર્તા પૂરી થઈ ગઈ. પરંતુ હાઈડ્રોજન બોમ્બ કદત્તા પરિચિતિ એવી રહેતી નથી. કઈક, મતલબ કે, અસમ્ય રેડિયોએક્ટીવ કિરણો હવામાં ફેલા જાય છે. દિગ્દર્શીમાં અને નાગાસાકી પર યુરેનિયમ બોમ્બ ફેલાયો અને પાછળથી ખાજી બોમ્બના અખનરા કરવામાં આવ્યા ત્યારે આમ જ થયું હતું. આમ છતાં આ મધ્ય બોમ્બ કદામી હાઈડ્રોજન બોમ્બ કરતાં નાના હતા અને તેની અસરો ઓછી વ્યાપક હતી. એટલે એ વાત પર વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહોતું.

ઉપર રેડિયો-એક્ટીવ કિરણો પૂરતા પ્રમાણમાં અસ્તિત્વમાં હોય, તો માનવીના દેહમાં પર તેની વિનાશક અસર થાય છે અને એટલે હાઈડ્રોજન બોમ્બના વિસ્ફોટને પરિણામે આવેલા રેડિયેશનમાં નવા અખનરાઓને લીધે ઉમેરા થવાને કારણે જાણે થયો છે કે નહિ તે આપણે વિચારવાનું રહ્યું.

ત્યાર પછીના (હાઈડ્રોજન બોમ્બના અખનરાઓ પછીના) સાક્ષ્ય તથા 'દરમ્યાન ભૌતિક-વિજ્ઞાન અને તબીબી-વિજ્ઞાનના નિષ્ણાતોએ આ પ્રશ્ન પર

* ૧૯૫૪માં નોબેલ પારિતોષિકના લેખક સમયે નોબેલપારિતોષિક સમિતિના ઉપક્રમે બ્રાસિલ રેડિયો સ્ટેશન ચર્ચી બંધાયેલું આખ્યાન x x x આને આ આખ્યાનને એક દાયકો થયો છે. તે દરમિયાન રેડિયો એક્ટીવિટી વિશે વધુ માહિતી પણ ઉપલબ્ધ થઈ છે - જે મિતરને લાગેલા કાચની માત્રા અને આ કક્ષા અને, જ્યાં વધુ લાગુ સ્વરૂપની દોવાનું સૂચવે છે.

ધણા વિચાર કર્યો છે. રેડિયેશન કેવી રીતે ફેલાવે પામે છે, તેના ઉદ્ભવ કેવી રીતે થાય છે અને તેનું સ્વરૂપ કેવી રીતે હોય છે તે અંગે એમણે અનુમાનો બાંધ્યા છે. શરીર પર થયેલી વિનાશક અસરોની પ્રક્રિયાઓનું એમણે વિશ્લેષણ કર્યું છે. પ્રાથમિક થયેલી માહિતી અપૂર્ણ હોવા છતાં, જે વિસ્ફોટો થઈ ચૂક્યા છે તેમાંથી પરિણામો રેડિયેશન માનવજાતને માટે જોવા થયેલા કાળનું સૂચક છે અને અલ્યુમિનિયમના વધારે અખનરાઓ થતાં એ કાલ અનેકમણે વધી જવાનો છે એટલું અનુમાન તો તે પરથી આપણે બાંધી જ સમજીએ છીએ.

આમ કરીને છેલ્લા થોડા મહિનાઓ દરમ્યાન આ મન વારંવાર વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. આમ છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આપણે અપેક્ષા રાખીએ તેટલે અંશે લોકમત પર તેના પ્રભાવ પડ્યો નથી. વ્યક્તિઓને અને પ્રજાઓને આ કાલ પ્રત્યે લક્ષ આપવાની તક જ આપવામાં આવી નથી - અને કમ-કાળે એ કાલ લક્ષ માગી જ સે છે. આ વાત એમના ખ્યાલ પર લાગીને એમને સમજાવવી જોઈએ.

છેલ્લે છેલ્લે જે લોકોને એમ લાગ્યું કે વાણી દ્વારા અને લેખિની દ્વારા આ કાલની સામે ચેતવણી આપવા કિષાદીત સ્ત્રેવણી એમની ફરજ છે, તે સૌની સાથે હું મારો અવાજ ઉઠાવું છું. મારી વય અને લોકોએ મારા કાર્ય પરત્વે દાખવેલી ઉદાર સમજદારી અને એવી આશા રાખવા દે છે કે મારી આ અપીલ જે આંતરદૃષ્ટિની તત્કાળ આવરુકતા છે તે માટે મારું ખુલ્લું કરવામાં કદાચ એક દિરસો આપી દે.

માનવ મતલબ દર દર સુધી પહોંચી શકે એવા સંભવ જોગો કરવા તકલ નોબેલ પારિતોષિકના નગર એસ્ત્રો-રેડિયો સ્ટેશનનો આદેશ આલેખ માનવો જોઈએ.

આ રેડિયો-એક્ટીવીટી તે શું છે ?

કાચમાંથી જ નહિ પરંતુ ધાતુની પાતળી તાંબી-માંથી તેમ જ માનવી અને પ્રાણીઓના શરીરના કોષકોશમાંથી આરપાર નીકળી જતાં, અદ્રશ્ય, અને એ રીતે પ્રકાશ-કિરણોથી જુદા પડી જતાં કિરણો તે રેડિયો-એક્ટીવીટી છે. આવા કિરણોની પ્રથમ શોધ રૂથવિદના ભૌતિકશાસ્ત્રી મિલ્ફ્રેડ રેન્ડોલ્ફે ૧૮૯૫માં કરી હતી, અને એ કિરણો એનું જ નામ પામ્યાં હતાં.

ફ્રાન્સના ભૌતિકશાસ્ત્રી હેન્રી બેકવેરેલે ૧૮૯૬માં મિલ્ક કથું કે આ પ્રકારનાં કિરણો પ્રકૃતિમાં પણ પેદા થાય છે. ૧૯૧૬માં યુરેનિયમ તત્ત્વની ગળણ થઈ ત્યારથી એ કિરણો ઉત્પન્ન થતાં રહ્યાં છે.

પેર ક્યૂરી અને એના પત્નીએ રેડિયમમાં ઉપ રેડિયો-એક્ટીવીટી ધરાવતું પિચબ્લેન્ડ યુરેનિયમ ખનિજ તત્ત્વ શોધી કાઢ્યું.

આવા કિરણો મનુષ્યજાતિના ઉપયોગ માટે પ્રાપ્ય હતાં તે વાતે સર્વપ્રથમ તો સર્વજન નિર્ભેળ જ્ઞાનંદની સામગ્રી પ્રવર્તી મર્ષ છત્રવેણુ ગોક અને સાકેશાના ઝડપથી નામ પામતા કાશી પર તેની ત્વરિત અસર થતી હતી એમ જણાયું. લાંબા સમય સુધી એ કિરણોની સામે વારંવાર આવવાથી એ કમ કરે રોગાણુઓમાંથી કેટલાક તો નાશ પામી શકે.

આમ છતાં યોગ્ય સમય પછી જણાયું કે કેન્સરના કોશોતો નાશ થતાં કેન્સરનો રોગ પણ નિર્મૂળ થાય એવું હમેશાં ખનન નહિ. એટલું જ નહિ પણ લાંબા સમય રેડિયો-એક્ટીવીટીની અસર નીચે રહેવાથી શરીરના કેટલાક તકુરરત કોશોતો ગભીર ઇલા પહેંચતી હતી એવું પણ જાણવા મળ્યું.

આમ છતાં, કેટલાયે વર્ષો સુધી લાંબા સમય માટે એક્સ-રેની અસર નીચે રહેવામાં જેવું ગભીર ભોખમ રહેલું છે તેનો આપણને ખ્યાલ નહોતો એક્સ-રેનાં સાધનોના વપરાશને પરિણામે હાનિયે કોઈકરો અને નર્તો અસાધ્ય રોગોનાં સિકાર ખની થયાં છે.

લાંબા સમય સુધી યુરેનિયમ હાલમાં પકડવાથી ખાદ્ય ક્યૂરીની ચામડી પર એ માઠાં પડ્યાં તેના કાઈ

ઉપાય થઈ નહીં નહિ. વર્ષો જતાં રેડિયો-એક્ટીવ કિરણોને લીધે એમને જે રોગ લાગુ પડી ગયાં હોય તેમાં તેઓ વધારે ને વધારે રિયાનાં થયાં. એ રોગે એમના ચળખને અને તેની મારફતે એમનાં લોકોને પણ નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું. ૧૯૩૪માં એમનું મૃત્યુ થયું ત્યારે જ એમને માતનામાંથી મુક્ત મળી.

રેડિયો-એક્ટીવ કિરણો તે એક ભૌતિક પદાર્થ છે. તેની મારફતે રેડિયો-એક્ટીવ તત્ત્વ પોતાનાં જ ભારીક પણ ઉમંગલો એકધારાં વેર્ષાં કરે છે. આના નજીક પ્રકાર છે યીક અક્ષરમાળાના પહેલાં ત્રણ અક્ષરો આઈ, બીટા અને ગામા — એવાં ત્રણ નામો આપવામાં આવેલાં છે. આમાં ગામા-કિરણો સૌથી વધારે હેમ હેજ છે અને એની જ મજબૂત અક્ષરો ઉપજાડે છે.

આ તત્ત્વોમાંથી રેડિયો-એક્ટીવ કિરણો સનન નાશ પામ્યાં કરતાં હોય છે.

રેડિયો-એક્ટીવીટી તે કમે કમે બહાર નીકળતી શક્તિ છે યુરેનિયમ અને રેડિયમ ઉત્પાદિત રેડિયો-એક્ટીવીટી પેદા કરતાં બીજાં તત્ત્વો પણ છે પૂર્ણ પરનાં તત્ત્વોમાંથી પેદા થતી રેડિયો-એક્ટીવીટીમાં અવકાશમાંથી આવતું રેડિયેશન ઉમેરો કરે છે. હવેમાગે ૪૦૦ કીલોગ્રામ સુધી જીએ વાયુમડળ આવળુને એ રેડિયેશનથી રક્ષણ આપે છે, અને તેનો એક નાનો સરખો અંશ જ આપણાં સુધી પહોંચી શકે છે.

આમ, આપણે પૂર્ણ પરથી અને અવકાશમાંથી આવતા રેડિયેશનની અસર નીચે આપ્યાં જ કરીએ હોએ પરંતુ આ રેડિયેશન એટલું તો મંદ છે કે તે આપણને કઈ નુકસાન કરતું નથી. પરંતુ એક્સ-રેનાં સાધનો અને ખુસ્તા રેડિયમ જેવાં વધારે ઉમ તત્ત્વોમાંથી આવતા રેડિયેશનની અસર નીચે કોઈ લાંબા વખત રહે તો તેના નુકસાનકારક પરિણામો આવે છે.

મે કહ્યું તેમ રેડિયો-એક્ટીવ કિરણ દરિયોચર હોતાં નથી, તો પછી એ કિરણોનું અસ્તિત્વ છે કે નાંદ અને (હોય તો) તે કેટલા પ્રમાણમાં ઉમ છે, તે આપણે શી રીતે કહી શકીએ ?

એકસ-રેતો' બોમ્બ બની '૧૯૪૫માં મૃત્યુ પામેલા જર્મન વૈજ્ઞાનિક ટ્રેન્સ મીઝરનો આપણે ઉપકાર માનવો જોઈએ કે આપણને આ વાતનો ખ્યાલ આવી શકે તેવું એક સાધન'તે આપણને આપતો મળે છે. આ સાધન 'મીઝર કાઉન્ટર' નામે જાણખ્યા છે. તે પાનગી હવાથી ભરેલો એક ધાતુની જૂંમળીનું બનેલું છે. તેની આદર ખૂબ જ 'ઝેપી' વિરોધાત્મક શક્તિ ધરાવતા એક સેક્ટોર હોય છે. બહારથી 'રેડિયો-એક્ટીવ' કિરણો જૂંમળી પર ફેંકાય છે અને ઇલેક્ટ્રોડોનો એક ધડાકો થાય છે રેડિયેશન. જેટલું વધારે ઉષ્મ હોય તેટલા પ્રમાણે એક પછી એક ધડાકો થતો રહે છે. જૂંમળીને ભેડીને રાખેલા એક સાધનની મદદથી એ ધડાકો સમિતી શકાય છે. ધડાકો ભેરથી થતા હોય ત્યારે મીઝર કાઉન્ટરમાંથી કોસના જેવો અવાજ સંભળાય છે.

અણુચોર્ય એ પ્રકારના હોય છે-યુરેનિયમ ચોર્ય અને હાઈડ્રોજન ચોર્ય. યુરેનિયમ ચોર્યની જે અસર થાય છે તે શક્તિ ઉત્પન્ન કરતી યુરેનિયમના ફીક્ષનની પ્રક્રિયાનું પરિણામ છે. હાઈડ્રોજન ચોર્યમાં જે શક્તિ પેદા થાય છે તે હાઈડ્રોજનના ફિલિયમમાં થતા રૂપાંતરનું પરિણામ છે.

આ બીજી પ્રક્રિયા સૂર્યના કેન્દ્ર ભાગમાં થતી પ્રક્રિયાને મળતી છે તે એક ભાવના જેવી હોઈ શકે છે. આ પ્રક્રિયા સૂર્યને સ્વયં-વર્ધક શક્તિ પૂરી પાડે છે, જે તેનામાંથી પ્રકાશ અને ગરમીના સ્વરૂપમાં બહાર આવે છે.

સૈદ્ધાન્તિક હિંદુએ બને પ્રકારના ચોર્યની અસર એક જ પ્રકારની થાય છે. પરંતુ સિમિલિ અનુમાનો અનુસાર ઉલ્લામાં ઉલ્લા હાઈડ્રોજન ચોર્યની અસર હિરોશિમા પર ફેંકેલા ચોર્યના કરતો ૨૦,૦૦ ગણી વધારે વિનાશક છે.

આ બે પ્રકારના ચોર્યમાં છેલ્લે ઉલ્લા કોમ્પાઉન્ડ ચોર્યનો ઉમેરો મળે છે. અણુચોર્યને જે એટલી જાણ મળે છે એ જાણ છે — સુપર એટમ ચોર્ય. કોમ્પાઉન્ડના ધરથી વીટળામયે તે એક પ્રકારનો હાઈડ્રોજન ચોર્ય જ છે. અત્યાર સુધી બનેલા હાઈડ્રોજન

ચોર્યના કરતાં આ ચોર્યની અસર અનેક ગણી વધારે ઉષ્મ હતો એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે.

અણુચોર્યનો વિરોધ થતાં આપણી કલ્પનામાં પણ ન આવે એટલી ઘેટી સંખ્યામાં યુરેનિયમ અથવા રેડિયમની પેઠે રેડિયો-એક્ટીવ તત્વોનાં બીજાં બીજાં રચકણો પેદા થાય છે. એમાંથી અમુક પ્રમાણમાં રચકણોનો સત્ત્વ નાશ થતા મરે છે. કેટલાક રચકણો ધીમે નાશ પામે છે તો કેટલાક રચકણોને નાશ પામતાં પુષ્કળ સમય નીકળી જાય છે: એ ઉદાહરણ તત્વોનું અસ્તિત્વ ચોર્યના વિરોધ પછી દસ સેંકડાં મત્રી જાય છે પરંતુ આટલા ટૂંકા સમયમાં માર્શલીના વિસ્તારમાં સખ્યાનક મણસો જાનથી ગણા હોય એવું જ બને.

જે તત્વો પાછળ રહી જાય છે, તેની ઉપતા જોઈ છે, એવા તત્વોનો આપણે અત્યારે સામનો કરવાનો છે આ તત્વોમાંથી પેદા થતા જાણ મળે આપણે સખ્યાન બનવું જોઈએ.

આ તત્વોમાંથી અમુક થોડા કલાક સુધી, કેટલાક અમુક અઢવાડિયા સુધી કે લાખો વર્ષો સુધી ટકી રહે છે, અને તે દરમિયાન સતત નાશ પામતાં રહે છે.

રેડિયો-એક્ટીવ રચકણનાં વાહકરૂપે આ તત્વો અવકાશના કોયા સ્તરમાં અદર રહે છે. ભારે રચકણો પહેલાં નીચે આવી પડે છે વધારે હલકાં રચકણો વરસાદ કે બરફની સાથે નીચે ધસાઈ આવે ત્યાં સુધી વાતાવરણમાં રહે છે. આ બધા વિરોધોને પરિણામે જે વધુ જાણે અવકાશમાં ફેંકાય છે, તેને નીચે આવતાં કેટલો સમય લાગશે તે તો ઠાઈ નિશ્ચિતપણે કહી શકે નહિ કેટલાકનું માનવું છે કે આજ પછી ત્રીસથી ચાલીસ વર્ષ કરતાં વહેંટાં તો એ નહિ જ બને.

હું નાનો બાળક હતો ત્યારે ૧૯૮૩માં સ્વડા મૂવના કોરોચ્યા ટાપુમાં એક ચોર્ય ફટકા પછી બે વર્ષ પછી તેનાં રચકણો દવામાં ધૂમરતાં રહ્યાં હતાં અને તે એટલે સુધી કે તેને લીધે ચર્ચાસ્પદ અકસ્તરી બચ્ચના આવી જતી તેવા કું સાક્ષી છું.

હતાં આપણે નિશ્ચિતપણે એટલું તો કહી શકીએ કેમ છીએ કે રેડિયો-એક્ટીવ વાહકો પરત ફરતા

પૃથ્વીની આસપાસ ધ્રુવેલાયા કરી અને તેમાંના કેટલાંક રજઝોળો વચ્ચેને કારણે કે પછી વરસાદ, બરફ, ધુમ્મસ અને કાકળની સાથે ધીમે ધીમે ધરતીની સખત સપાટી પર, નદીઓમાં અને સાગરોમાં આવી પડશે.

અલ્પગોચરના વિરફાટથી હવામાં પ્રસરી શકે અને હવે રજઝોળ રૂપે પાછા નીચે આવી રહેલા રેડિયો-એક્ટીવ તરંગોનું સ્વરૂપ કંતુ છે.

આ તરંગો મિન-રેડિયો એક્ટીવ તરંગોનો જ એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. એ તરંગોના રાસાયણિક ગુણધર્મો એક સરખા હોય છે; પરંતુ તેનું અલ્પ-વચન શુદ્ધ હોય છે. આ તરંગોના નામની સાથે તેનું અલ્પ-વચન અવરણ દર્શાવવામાં આવે છે એક જ પ્રકારનું તરવ જિલ્લ જિલ્લ રેડિયો-એક્ટીવ સ્વરૂપોમાં જેવા મળે એવું જાણે. માર્ચ ૧૧ દિવસ સુધી છાંયેન રહેના આયોડિન-૧૩૧ ઉત્પાદન ૨,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ (બે અગ્ર) વર્ષો પર્વત દહી રહેતું આયોડિન-૧૨૬ પણ આપણી પાસે છે.

ફેલ્ડસ્પ - ૩૨, રેસિયમ - ૪૫, આયોડીન - ૧૩૧, આર્ગન - ૫૫, મિસ્મેથ - ૨૧૦, પ્લુટોનિયમ - ૨૩૬, સેરિયમ - ૧૪૪, રેડો-સિયમ - ૮૬, રેસિયમ - ૩૧૭ આવા કયાંયક તરંગોમાં આવે છે. કોબાલ્ટ - ૬૦ને પણ આ યાત્રીમાં ઉમેરી શકાય.

પ્રમાણમાં હ્રમ અને વિનાશક રેડિયેશન સાથે સાથે હીર્ષહવી પણ હોય એવાં તરંગો તો વગી સ્વચિરે કયાંયક છે. રેડોનિયમ - ૨૦નો એમાં પહેલો નંબર છે. રેડિયો-એક્ટીવ રજઝોળોમાં તે મોટા પ્રમાણમાં મિથ ધ્રુવેલું હોય છે કોબાલ્ટ-૬૦ પણ વિશેષ કરીને કયાંયક તરવ તરીકે ઓળખાતું જોઈએ.

આ તરંગોને લીધે વધવા પામેલી હવામાંની રેડિયો એક્ટીવીટી આપણને બહારથી નુકસાન કરી શકતી નથી : કારણ કે આપણી ચામડીમાં ધર્ષને અદર પહોંચી શકે તેટલી ઉષ્મતા તેમાં હોતી નથી. સાસોન્ટ્રાવસની મારફતે જે તરંગો આપણા શરીરમાં પ્રવેશ પામી શકે છે તેની વાત જુદી છે પરંતુ હવામાં વધી ગયેલી રેડિયો-એક્ટીવીટીને લીધે રેડિયો-એક્ટીવ બનેલું પાણી પીવાથી કે ખોરાક ખાવાથી જે ભય હોતો થાય તેના પર સૌથી વધારે બાર મૂકવાનો આવશ્યકતા છે.

જાકિની અને સાયબીરિયામાં થયેલા વિરફાટોને લીધે જાપાનમાં વરસાદનું પાણી એટલું બહુ રેડિયો-એક્ટીવ હોય છે કે તે પીવા કાચક હોતું નથી. એટલું જ નહિ. જ્યાં જ્યાં પાણીના નંમૂના થોડા વખત પર તપાસી જોવામાં આવ્યા છે, ત્યાં દુનિયાભરમાં અનેક સ્થળોએ રેડિયો-એક્ટીવ વરસાદ પડે છે. એવા અહેવાલ બહાર આવ્યા છે કેટલાંક સ્થળોનું પાણી એટલી દહ સુધી રેડિયો-એક્ટીવ બન્યાનું હતું કે તે પી શકાય તેવું હતું જ નહિ.

હવાનું પાણી થવા લાગ્યા સમય સુધી ધોધમાર વરસાદ પડે ત્યારે જ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં રેડિયો-એક્ટીવ બને છે.

વરસાદનું પાણી જ્યાં રેડિયો-એક્ટીવ હોય છે — અને તે બે વધારે પ્રમાણમાં બારે વરસાદને કારણે જ નહિ, પરંતુ તીચે આવી ગેલા રેડિયો-એક્ટીવ રજઝોળોને કારણે પણ જમીન રેડિયો-એક્ટીવ બને છે. અને જમીન સાથે જો રેડિયો-એક્ટીવીટી વન-સ્પર્શિતમાં રહેતી થાય છે અને ત્યાં સંપર્કાર્થ રહે છે. આ એક અમત્વનો મુદ્દો છે. કારણ કે આ પ્રક્રિયાના દ્વંસસ્વરૂપે એવું ચે અને કે કારા એવા પ્રમાણમાં રેડિયો-એક્ટીવ તરંગોને લીધે આપણે કયાંયક મુશ્કેલી જઈએ.

રેડિયો-એક્ટીવ તરંગોથી કારણે થાસ પડ્યા ખાઈ લે અને એ પશુનું માંસ ખોરાકમાં લેવાય, ત્યારે એ થાસમાંનું રેડિયો-એક્ટીવ તરવ આપણા શરીરમાં શોષાઈ આવે છે અને ત્યાં જમ્યા થાય છે.

આમ અશુદ્ધ બનેલાં જમીન પર ચરતી ગાયનાં સંબંધમાં આ શોષણક્રિયા આપણે તેનું કુદ પીએ ત્યારે થાય છે. આ રીતે નાનાં બાળકો તેમાંનું રેડિયો-એક્ટીવ તરવ શોષી લે એવું ભયપ્રદ ભેખમ ગ્રહેલું છે.

એ રીતે અશુદ્ધ બનેલાં તીક્ષ્ણ અને ફળો, ખાદ્ય એ ત્યારે તેમાં સમઢાયેલા રેડિયો-એક્ટીવ તરંગોનું આપણા શરીરમાં સંક્રમણ થાય છે.

એક વેળા હત્તર અમેરિકાની કોલમ્બિયા નદીની રેડિયો એક્ટીવીટીનું પ્રયક્ષરણ કરવામાં આવ્યું તે પરથી આ રીતે સમઢાયેલી રેડિયો એક્ટીવીટીનું શું પરિણામ

આવે તે રૂપદ્ર થયું હતું હેમકુન્ડના ઝોટોગિક પ્લાન્ટ માં અણુગોમ્મ જનાવવા માટે રેડોટોનિયમ તૈયાર થાય છે અને અગરેલું પાણી નદીમાં ઠાલવવામાં આવે છે. નદીના પાણીની રેડિયો-એક્ટીવીટી તો નાનકી જ હતી, પરંતુ નદી કિનારાની વનરખતિની ૨,૦૦૦ ગણી વધારે હતી અને માછલાંની રેડિયો-એક્ટીવીટી તો ૧૫,૦૦૦ ગણી વધારે હતી. મેળાપે પકડી આવેલાં છવ્વાં ખાઈને રહેતાં નાનાં માછલાંની રેડિયો-એક્ટીવીટી તો ૫૦૦,૦૦૦ ગણી વધારે હતી. અને જળચર પક્ષીઓનાં હડાનાં ચોક્કસ રેડિયો-એક્ટીવીટી ૧,૦૦૦,૦૦૦ (૧૦ લાખ) ગણી વધારે હતી.

અધિકૃત અને નિઅધિકૃત રીતે આપણને રહી રહીને ખાતરી કરાવવામાં આવે છે કે હવામાં વધેલી રેડિયો-એક્ટીવીટી આપણું સ્વસ્થ કાર્ષ પણ પ્રકારની નુકસાનકારક અસરો ભોગવ્યા વિના છરવી શકે તે કરતાં કંઈ વધારે નથી. પરંતુ આ તો પ્રજાને ટાળવાની વાત થઈ. હવામાંના રેડિયો-એક્ટીવ તત્ત્વની આપણા પર સીધી અસર ન પડતી હોય તો પણ નીચે આવી પડેલાં રજકણોની અસર તો આપણા પર થાય જ છે. રેડિયો-એક્ટીવ પાણી દ્વારા અને આપણે રહેતાં હોઈએ તે વિસ્તારમાં વનરખતિમાં જોડેલે અંશે રેડિયો-એક્ટીવ તત્ત્વો સમૃદ્ધિ થયાં હોય તેટલે અંશે માંસાહાર અને સાકારદાર દ્વારા એ અસરો આપણા સુધી પહોંચે જ છે હવામાંથી, જે નીચે આવે છે તે પ્રકૃતિ સમૃદ્ધિ રાખે છે—તે આપણું કુર્મામ છે.

અણુગોમ્મના વિરોધાટને કારણે હવામાં પેદા થતી રેડિયો-એક્ટીવીટીમાંથી કાર્ષ પણ એટલી નજીક તો નથી જ કે જેને પરિણામે સારી માણે આપણા શરીરમાં વધારે ન વધારે પ્રમાણમાં સમૃદ્ધાની જતી રેડિયો-એક્ટીવીટી આપણે માટે ભયરૂપ ન બની જાય.

આપણા શરીરમાં પ્રવેશ કરતી રેડિયો-એક્ટીવીટી બધા કોશોમાં ક્રમાનુસરે ફેલાઈ જતી નથી. ખાસ કરીને હડાનાં યમજનમાં, અને બરોજમાં તથા કાળજીમાં તેનો સંગ્રહ થાય છે તેની મારફતે જે અંગે વિશેષ પ્રમાણમાં ઝડપાઈ જતાં હોય, તેના પર રેડિયો-એક્ટીવીટીની અસર પડે છે, એ રેડિયો-

એક્ટીવીટીની ઉમ્મતા ઓછી હોય તો તેનું સાદું સમય વાળી લે છે. દિવસ અને રાત, વગર અટકે, તેની પ્રક્રિયાઓ ચાલ્યા જ કરે છે.

કાર્ષ પણ અમ્મના કોશો પર રેડિયેશન થી રીતે અસર પાડે છે?

આયોનાઈઝ થઈને, એટલે કે, તેમાં થતા વિદ્યુત ક્રિયાના સંચાર દ્વારા આનો અર્થ એ થયો કે એ કોશોમાં આપણા શરીર પાસે કાર્ષ કરાવતી રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓ ચાલવી જોઈ એ ફરી તે ચાલતી નથી આપણે એ પણ ચાલ રાખવું જોઈ એ કે રેડિયેશનને લીધે આપણાં કોશોના સંખ્યા બધે કોશોનો નાશ થઈ જાય કે તે મરી જાય એવું બે બે.

અંતરિક રેડિયેશન કેવા રોગોમાં પરિણમે છે? બાકા રેડિયેશન જેવા રોગો જન્મ્યાં છે, તેવા જ રોગો તે પણ જન્મ્યાં છે

આ રોગો થયુંજુ ચલીર રક્તરોગો હોય છે જ્યાં રક્તકણો અને શ્વેતકણો તૈયાર થાય તે દાહકોનાં લાલ મનજ પર રેડિયો-એક્ટીવીટીની બહુ જલદી અસર થઈ જાય છે લોહીમાં આવા અસંખ્ય કણો લેવા પાયા છે તેથી તો તે આટલું અપ્રત્યક્ત કાર્ષ બગચી શકે છે હડાનાં મનજને જો રેડિયેશનથી ઈજા પહોંચી હોય તો તે બહુ જ ઓછી સંખ્યામાં, ને તે જ રોગિષ્ટ અને નાશકત રક્તકણો પેદા કરે છે. પરિસ્થિતિમાં ક્ષતરોગો જન્મે છે અને કેટલીક વાર તેમાંથી મૃત્યુ પણ નીપજે છે. એકસ-રે અને રેડિયમ કિરણોના ભોગ અનેકા લોકો આ રોગથી મૃત્યુ પામ્યાં હતા

કાર્ષકોજન ગોમ્મના વિરોધાટ બાદ બાકિની ટાપુધી ૨૪૦ માઈલ દૂર રેડિયો એક્ટીવ રજકણો પડતાં જોઈને જ આજોમાયે એમની સ્તીમરના આશ્ચર્ય-ચક્રિત થઈ ગયા હતા તેઓ આ રોગના સિકાર બની ગયા હતા. આ આજોમાયે સચક્રા ક્રિયા અને રેડિયો-એક્ટીવીટીની એમના પર પ્રભાવમાં જોઈ. અસર થઈ હતી. એકના અણુવાદ મજૂનાં બાકીના બધાને એકધારું લોહી ચઢાવીને જવાવી ચકાયાં હતા.

આ ઉદાહરણોમાં રેડિયેશન બાલ હવે કચલાઓ આંતરિક રેડિયેશન દાકાના તંત્રોનો મારફતે મળતી સુધી પહોંચી ગયો એવો ધલો સંભવ છે. મે જણાવ્યું છે તે મુજબ રેડિયો એક્ટીવ તરંગો દાકાના મળતી મારફતે રહેવાનું વિશેષ પચદ કરે છે.

આંતરિક રેડિયેશનથી માત્ર આપણા પોતાના સ્વાસ્થ્યને હાનિ પહોંચે છે એવું નથી. આપણા અનુગામી સ્વાસ્થ્ય પર પણ તેની અસર પડે છે ખરી વાત તો એ છે કે જનનેન્ડ્રિયોના કોશો પર રેડિયેશનની અસર સર્વિયે હાનિકારક નીવડે છે. અને આ સંબંધમાં તેના અણુઓ પર તે એટલી દબ સુધી હલેસો કરે છે કે તેને સુક્ષ્મદર્શક વચ્ચે જોઈ શકાય છે.

આ કોશોને જેટલા પ્રમાણમાં દાની પહોંચે છે તેટલા પ્રમાણમાં આપણા અનુગામી વચ્ચેનો પણ હાનિ પહોંચે છે

જનતા જ મૃત્યુ પામતા કે માનસિક અને સુત્રીરિક બોડો લઈને જનતા બાળકો એ હાનિની આપણને પ્રતીતિ કરાવે છે.

આ સંદર્ભમાં પણ બાલ રેડિયેશનની અસરોને આપણે નિર્દોષ કરી શકીએ.

વર્તમાનપત્રોમાં આવના આકાશને વિશે ખાતરી કરવાની જરૂર હોય તો પણ નાનાકાકોમાં બોરજ દેકાથી તે પછીના વર્ષોમાં જનતા જ મૃત્યુ પામેલા અને બોડ સાથે જનતા બાળકોનું પ્રમાણ અતિસમ વધારે હવે, તે એક હકીકત છે.

કલિધ્યની પ્રજા પર થતી રેડિયો-એક્ટીવ રેડિયેશનની અસરો કેવી ધાય છે તે પ્રતિપાદિત કરવાના હેતુથી અમુક વર્ષો સુધી એક્સ-રેના સાધનો વાપરનાર અને ન વાપરનાર ડોક્ટરોની પ્રજાને ઘણાતમક અભ્યાસ કરવામાં આવી છે. (જનનેર્માં) નોતપાત તકાવળ જણાયો હતો રેડિયોસોલિટ ડોક્ટરોના સગવડમાં રેડિયેશનની અસરનું પ્રમાણ ૧-૪૦૩% જણાયુ હતુ જ્યારે રેડિયોસોલિટ નહોતા એવા ડોક્ટરોના સગવડમાં પ્રમાણ ૧-૨૨૨% જણાયુ હતું પહેલા મુખમાં ૬૦૦૧% બાળકો આ જન બોડાણા દર્દી, બ્યારે મીઠા મુખમાં એવા બાળકોનું પ્રમાણ ૪૮૨% હતું.

પહેલા મુખમાં તંદુરસ્ત બાળકોની સંખ્યા ૮૦.૪૨% હતી, બ્યારે એ સંખ્યા મીઠા મુખમાં ૮૬.૨૧% હતી.

એટલું સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે રેડિયેશનની અનિ મદ અસર પણ આપણા વંશોમાં હાનિકારક અસરો ઉપજાવી શકે છે.

રેડિયો-એક્ટીવ કિરણોથી સ્પર્શાયેલા પૂર્વજોના વંશોમાં સમગ્રણે કેવી રીતે અસરો પેદા થશે તેને ખ્યાલ જનનશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર, આપણા પછીની તરની પેઢીઓ હારા આપણે નહિ, તેની, પૂરપૂરી અસરો તો ૧૦૦ અથવા ૨૦૦ વર્ષે જ જણાયો.

આજની પરિસ્થિતિને હકમાં લેતા, આંતરિક રેડિયેશન કેવી મળીર હાનિ પહોંચાડે તેના ઉદાહરણો આપણે ટાંકી શકીએ તેમ નથી. જેટલે અંશે આ પ્રકારનું રેડિયેશન અસ્તિત્વમાં છે તે એટલું જથ્થો હાનિ નથી અને એટલો જથ્થો હાનિો સમય સુધી ટકવું નથી કે આપણે જોને હલેસો કરી રજા છોએ તેવી હાનિ તે પહોંચાડી શકે. બાલ રેડિયેશનને પરિણામે જે અસરો પેદા થાય છે તેને આધારે જ આંતરિક રેડિયેશનનાં કેવાં પરિણામો આવે તે અંગે આપણે અનુમાન બાવી શકીએ

જે આંતરિક રેડિયેશનની અસરો બાલ રેડિયેશનના જેટલી પ્રજા ન હોય તો, ધીરે ધીરે એકધારી ચાકુ રહીને કદાચ પ્રજા બની પણ ત્યજ બને પરિસ્થિતિમાં, અતે પરિણામ તો એકનું એક જ આવે, (અને) આ અસરોનો સરવાળો ઈર્ષી ત્યજ.

આપણે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે નોંધ રેડિયેશનના વિશેષમાં, આંતરિક રેડિયેશનને અંગે ૧૨ આકાશ્ય કરવા માટે ૧૨મા, મળમળતંત્રો અને રનાયુઓને બેલકા પડતા નથી હિમતા ઓછી થયા વિના નગ્રકથી જ તે પોતાનું કામ મળતી ત્યજ છે.

કેવી પરિસ્થિતિમાં આંતરિક રેડિયેશન કામ કરે છે તે આપણે યાદ રાખીએ તો તેની અસરોને ઓછુ મદત આપતા પણ આપણે અટકી જઈએ. આંતરિક રેડિયેશનની વાત કરતાં કોઈ વાસ્તવિક ઉદાહરણો આપણે ટાંકી શકીએ તેમ નથી, અને આપણે માન

આપણે ભૂય જ દેશની રક્ષા છીએ, તે સાચું હોય તો પશુ એ ભય એવો નહીં રહેતો પર આધારિત છે કે આપણું વલણ નિશ્ચિત કરવામાં તો તે વાસ્તવિકતાનું મૂલ્ય પામી જાય છે. અણુ-નિરક્ષયિને પરિણામે જે વધતા પ્રમાણમાં રેડિયોએક્ટીવ તત્ત્વો પેદા થાય છે, તેમાંથી અત્યારનો ભય વધારે મોટો અને તેને આપણે એક આકૃત ગણવી જોઈએ; અને તેને તો આપણે ટાળવી જ રહી

બીજા દેશને ખાતર નહિ તો આપણા વડાજીને જે પરિણામે ભોગવવા પડે તેની જવાબદારી તો આપણાથી ન જ હાઈ સકાય, તે ખાતર પશુ આના સિવાય કંઈ બીજું કરવાનો પ્રયત્ન જોઈ શકે જ નહિ.

આપણા વડાજીને માટે અતિશય મોડું અને ભયાનક સંકટ જોઈ શકું છે.

આપણે પેદા કરેલાં રેડિયો-એક્ટીવ તત્ત્વો પ્રકૃતિમાં મળી આવે છે, તે પૃથ્વીના અને મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસની એક આશ્ચર્ય-કારક ઘટના છે. આનું મહત્ત્વ આપણને ન સમજાય અને તેનાં પરિણામોના ખ્યાલ ન આવે તો તે એક એવી મોટી ભૂલ ગણાયે કે મનુષ્યજાતિએ તેની કાચકર કિંમત ચૂકવવી પડશે. અવિચારમાં આપણે મૂર્ખાઈ કરી રહ્યાં છીએ. અતિશય મોડું કહેવાય તે પહેલાં આપણે સાવધાન ન થઈ શકીએ એવું ન બંનવું જોઈએ. એ મૂર્ખાઈ છોડીને વાસ્તવિકતાની સાંભે ઊભા રહેવા આપણે આતર-દાઈ, ગંધીરતા અને હિંમતનો આધાર લેવો જોઈએ.

અણુએક્ટીવ તૈયાર કરી રહેલાં રાજદૂતોના રાજદૂતો નેનાઓ પશુ આ રીતે જ વિચાર કરી રહ્યા છે એમને મળતા અહેવાલો મારફતે પોતાના નિર્ણયો બાંધવા જેટલી માહિતી એમને મળી જ જાય છે. અને એમની

જવાબદારીનો પણ એમને ખ્યાલ છે તે પણ આપણે ધ્યાનમાં લઈએ.

એ તેમ હોય, પશુ અમેરિકા, રશિયા અને બ્રિટન એકમેકને કહી જ રહ્યાં છે કે અણુદ્રવ્યના અપ-તોરણો અમે કરી શકતાં કરતાં વધારે કંઈ એમને ઈશ્વર નથી. અને તે સાથે તેઓ એમ પણ કહે છે કે આવા કરાર થાય નહિ ત્યાં સુધી તેઓ અખતરા - એ બધું કરી શકે નહિ.

પરંતુ આવો કરાર કેમ થઈ શકતો નથી? તેનું ખરું કારણ એ છે કે એમના પોતાના જ રોમાંમાં તેનો આશ્રય રાખીને જાહેરમત પ્રવર્તતો નથી આવો જાહેરમત અપાની પ્રજા પર તો હોઠાઈ મરે છે, કારણ કે બધા અખતરાઓનાં એમને તો ધીરે ધીરે કરતાં અત્યંત કરુણ અને ભયાનક પરિણામો ભોગવવા પડશે.

આ પ્રકારના કરાર થઈ શકે તે પહેલાં વિશ્વાસ અને નિષ્ઠાની અપેક્ષા રહે છે પેતાને જ સ્પષ્ટ થયા હોય એવા અમત્યના લોકો સામે પ્રાપ્ત કરવાના હિંદુશથી આવા કરાર પર કોઈ સહી ન કરે તેની પશુ બંદીધરી લેવાની જોઈએ. સર્વ દેશોમાં લોકમત દ્વારા આવા કરારની પ્રેરણા મળેલી હોવી જોઈએ, અને તેનો સીકાર પશુ થવો જોઈએ.

લામતાવગમના દેશોમાં અને અ-અ સર્વ દેશોમાં સખા અખતરાઓ કરવામાં રહેલાં કાયદાઓને લક્ષમાં રાખીને અને આવી માહિતીએ ઠોઠો બેસાડેલાં કારણોથી દેશોના લોકમત જ્યારે પ્રવર્તવા મંડી ત્યારે, કદાચ, સજપુરુષો આવા અખતરાઓ બધું કરવાનો કરાર કરશે.

આવો લોકમત બજાવ કરવા માટે લોકોના મત લેવાની કે સમિતિઓ રચવાની જરૂર નથી. તેના અસ્તિત્વ માનથી એ તો લેવું કાંઈ પાર પાડી જાય તેમ છે.

અણુજોખળના વધારે અખતરાઓના અંતને પીડિત માનવજાત આશાનાં પ્રથમ સૂર્યકિરણોની જેમ અંખી રહી છે.

‘માનવ સ્વભાવની નૈસર્ગિકતા’ ને સ્વાધીનતાની અંખના

લે : એરિક હોફર (અનુ : ડા. રસિક પંડ્યા)

૧

અર્થાગીન વિજ્ઞાનના બાહ્યકાળમાં, નિસર્ગનું લક્ષણ વૈવિધ્ય કેવળ મૂકીબર નિયંત્રીની નીપજ હોઈ શકે તે કુટીકત તરફ અગમ્યપણ વૈજ્ઞાનિકોને આનંદાશય પ્રગટ કરતા આપણે એક એ જીએ આ હકીકત જોલિશીએએ સામાન્ય સાદા અને સહેલાં સાધનો દ્વારા, પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવાના નિસર્ગના શિરસતા અને સ્વભાવ રૂપે એક દલી. કેપ્લરને ખાતરી થઈ મઈ દલી કે નિસર્ગને સાદાર્જન્ય પસંદ છે અને ન્યૂટને ‘નિસર્ગ’ સાદાર્જ દ્વારા કેવી પ્રસન્ન રહે છે અને હીછવા હેતુઓના બાહ્યકાળને તે દેખાવ કરતી નથી, એવું સહાય વિધાન પણ કહેલું છે

આ જ સમયમાં, માનવ-સ્વભાવનું અન્વેષણ કરનારા લોકો સરસતાની વાત કરવાને બદલે ન માત્રી શકાય એવી જટિલતાની વાત કરતા દાઢા. માનવીય આલિંગકારોનાં મિન-સાત્ત્વ, મિન-સામ્ય, જટિલતા (Involuteness) અને અકળતા (Unpredictability) વિષે કહીલો કરતાં મોટેએ ક્યારેય ધાકતો ન હતો. તેને લાગતું કે આપણે પ્રયેક અંશ પ્રતિક્ષે તેનો આગલો પાઠ બજાવે છે; તેમજ આપણી અને આપણા જટિલતાની વચ્ચે, આપણી અને કોઈ ત્રાદિત વચ્ચે હોય તેટલો જ વિનિત્તા છે. તો, નિસર્ગ અને માનવમનના અભ્યાસી પારકડે વસ્તુગત સરસતા સામે દિ-શુષી અને જટિલ માનવ સ્વભાવનો વિરોધાભાસ ખુલ્લો ક્ષેપે છે. તેણે અનુબંધે વિરોધાભાસો — જેની કે, દેવદૂત છતાંય કુટ, વિરોધ છતાંય વામન, સરજતની શુક્રા છતાંય અપ્રકીલતા, વિશ્વ સમસ્તની કીર્તિ અને કાલિયા વગેરેના — પુજ તરીકે જ નિહાળે છે. આપણી અંતર્ગત ને કઈ એક-વાક્યતા છે તે અપરંબી, (Phantastic) પરિવર્તનશીલ અને વૈવિધ્યશીલ

છે. અને તે એવા તારતમ્ય ઉપર આધે છે કે માનવી આલ્સ્યક રીતે એટલો પ્રમિતચિત છે કે, ચિત્રમત્ર ન હોય તે બ્રહ્માવસ્થાનો જ એક પ્રકાર છે. પ્લેટોએ અને એરિસ્ટોટલે રાજકારણ ઉપર લખ્યું તે લખાણ પ્રમિતોતી કુનિયા માટેના નિયમો જેવું જ હોય એમાં નવાઈ જેવું લાગતું ન હતું; બલકે એમ જ હોય એમ તે માનવો હતો.

નિસર્ગના અભ્યાસ મટે ખુલાસાએ હકીકતો સાથે સુસંગત હોય એ પૂરતું નથી. તે બને, તેટલા સરસ અને સચોટ હોવા જેમકે ન્યાં અનેક ખુલાસાં રજૂ કરવામાં આવે છે ત્યાં, નિયમ એવા અનુસરવામાં આવે છે કે જે વધુ સરસ હોય તે નકુલો-સત્ય હોવાનો; વિજ્ઞાનની પ્રકૃતિ રિપે લખનાં એક આધુનિક લેખકે કહે છે કે વધુ જટિલ સ્વરૂપને ખુલાસો પ્રસન્ન કરવો એટલે તમારા મનમાં કોઈ રહેતા પડેશીને ત્યાં પહેલિયા માટે કાળા હાથ તરફથી પૂછીતી પ્રક્રિયા કરવી !

પરંતુ, માનવજીવનમાં સીધા સરસ અભિગમનું (Approach) ક્ષણપણ શર્ષ સ્વયં-પ્રતિત નથી. આ બાબતમાં પ્રણી વાર તો એવું હોય છે કે, સરસ હેતુઓ માત્ર અસ્પષ્ટ અને વધુ પડતાં સાધનો દ્વારા જ સિદ્ધ થતા હોય છે. અરે, જેની આમાં કોઈ શર્ષ છે તે પણ એનાથી કોમટા જ માર્ગે સિદ્ધ થતા હોય છે. માનવી આસરનો પ્રાણી છે. આ વાતનું વિસ્મરણ કરવું એટલે તેના સૌથી વધુ નિર્ણયાર્થક લક્ષણનો ઉપેક્ષા કરવી અને માનવ સ્વભાવ પર વિચાર કરવા બેસીએ ત્યારે વિશાળતામ અનુભવો અને અલુધાર્મ વળાંકો બજાજની ગણવા જેમકે માનવ-સ્વભાવનું અસરનો પાસુ અલગ તો તેની અલુધતાની જ પેદાશ છે અન્ય વધુઓથી નિરાળા અગોવાલો; માનવી એક અર્થમાં અધર્મશુ જ છે તેણે યતરિયા વડે તેની જનને પરિપૂર્ણ કરવાની છે અને તેમ

કરવામાં તે સર્વેક બને છે - એક જર્વામાં અપરિવ.
અમુક પ્રકારના વાતાવરણને દૈનિક રીતે અનુકૂળ ન
થઈ શકવાને કારણે તેજી વાતાવરણને પોતાને અનુકૂળ
બનાવતું પડે છે; અને જ્યનનું નવજન્મન કહ્યું પડે
છે. તેની બાબતે પરિપૂર્ણ કરવાની આ મશામલ,
તેનાં ભૌતિક અસ્તિત્વની ક્ષિતિએની આ સમ
વિવૃત્તિ, એ જ તેની સર્જક પ્રવિશ્વાના શક્તિ-સ્રોતનું
ઉગમ સ્થાન છે, અને તેની અસ્વાભાવિકતાની જન્મોત્તરી
છે કારણ કે પોતાને પરિપૂર્ણ કરવાની આ પ્રક્રિયામાં
જન્મમાનવી તેની જગત અને નૈસર્ગિક સરજામનિની
મેદીઓ કાંપી નાંખે છે.

માનવ - સ્વભાવની અસ્વાભાવિકતા જ કદાચ
કરોડો વર્ષો દરમિયાનના તેના ઉત્કર્ષના મધ્યવર્તી
દેવની આવી છે. નિસર્ગથી વિભક્ત થવાની અને
લેખ્યકી કાનૂનોની પૂર્વસીમાંથી યુક્ત બનવાની શ્રમે-
શનું જ તે પરિણામ છે. માનવીની અભિલાષાની અથવા
તેની ક્ષિતિની અદ્વિતીયતાનું મુદ્દ કહ્યું હોય તો માનવ-
સ્વભાવ અને નિસર્ગ વચ્ચેનું અતર તેજી કેટલું મહોણું
કર્યું છે તે ઉપરથી જ આપી સ્પષ્ટ. આ દૃષ્ટિએ,
તથામ માનવ - અભિવ્યક્તિઓમાં સ્વાતંત્ર્યની અભિ-
મુખ્યતા જ. અનિવાર્યતા, સૌથી વિશેષ માનવીય
લક્ષણ છે. બળજબરીમાંથી યુક્તિ, આજ્ઞામાંથી સક્તિ
અને શુદ્ધમાંથી યુક્તિ, એટલે જ માનવ સ્વભાવ અને
નિસર્ગ વચ્ચેની તિરાડને સાંકડી કરનારા અને મનુષ્યને
માથે ભૌતિક પદાર્થની નિષ્ક્રિય ભાગ્યરી અને જડ
નિષ્કલ્પકતા દોષી નેસાડનારાં બળોમાંથી જ યુક્તિ।

આ જ લક્ષણો અનુસાર નિર્બંધ સર્વ-
સત્તાવાદમાં અંતરગત રહેલો સહો મનુષ્યને
નિર્બંધ વસ્તુમાં પહોંતી નાંખવાની, અને જ્યાંથી
તેજી ઉત્કર્ષ સાંધ્યો છે તે નૈસર્ગિક ચોક્કઠામાં
તેને પાછો મોકલી દેવાની, ચક્રચત્તાઓથી
ભરેલો હોય છે. કારણ કે, પ્રત્યેક અસ્વાભાવ
તત્વને અવ્યક્તમાં પલટાવવા, અને નિસર્ગના
કાનૂનોની અદ્યત્વતા અને નિર્બંધુતાના હાથમાં
સોંપી દેવા માટે જ, પેલી અમર્યાદ સત્તા પ્રવૃત

હોય છે. તેથી જ તો, અમર્યાદસત્તાનો, માન-
વીય હેતુઓના નામે, વિનિયોગ કરવામાં આવે
તો પણ તે શુભ હેતુઓને, સહાંવી દેનાર છે.
પોતાની અતને પ્રજાના પાલક તરીકે ગણાયતો.
પરિપકારી સરજામત્વાર પ્રજા પાસેથી તો
વેદાંત શરણાગતિની જ અપેક્ષા રાખે છે.
સત્તાને વારસામાં મળેલો શુભ અ-માનવતા
નથી, પરંતુ પ્રતિ-માનવતા છે.

૨

સમસ્ત માનવધર્મનાઓને કળમ ચોક્કસ અને
આચારશીલ બનાવવા માટે મનુષ્યની માનવી તરીકે
દુષ્ટતા કરવી પડે એમ છે, ના તો તેનું ક્ષમ્ય કરવું
રહે છે અને માનવ-સ્વભાવને નિસર્ગના માત્ર અગી-
મ્મ અંશ મળેલો રહે છે સિદ્ધાંતશાસ્ત્રીઓ પ્રારંભ,
ક્ષત્રાંતર (Cosmic spirals) ભૂગોળ, આબોધવા,
અર્થશાસ્ત્રીય કે પછી રાસાયણભૌતિક (polybiochemi-
cal) વિજ્ઞાન જેવી બિનમાનવીય પરિમિતો દ્વારા
માનવીના અભિરે મદતગ બળોને અપ્રાપ્ત કરીને
આ કાર્યસિદ્ધ કરે છે. તો સત્તાગ્રાને બેઠેલાં વ્યવહારુ
માણસો પોલાંદી ક્ષિત્ત અથર અંધશક્તીના તાલિમ-
દારો, જડને સવાક સમૂદયમાં માનવીના અકળ (unpre-
dictable) વ્યક્તિત્વને જકડી દઈને, માનવીના વ્યક્તિ
અત નિર્બંધો અને સ્વતંત્ર્યને પ્રચારના અવત અવ
રોધ સામે પસંત કરીને, જીવનધારણને આજીવિકાની
નિમ્નતમ સ્તરોએ રાખીને, અને કેવળ મજામજરી
વડે માનવીય પરિવર્તનશીલતાને નામશેષ કરવાની
પેરવી કરતા હોય છે. આખા સમીકરણમાંથી માનવીને
ઓગાળી દઈને જ ઇતિહાસના ધડપંચાઓં અવિષ્મતી
આખાદી આપી એક છે અને ઇતિહાસકારો અનીનને
ચોક્કસ હોવામાં ઢાળા એક છે.

આપ્તા સંધ્યા નિર્ણયશક્તિઓ (Determinants)-
માં માનવધિકારરો કોઈક અંશ હોય છે જ. તેમાંના
દરેક દરેકને વ્યાખ્યાન-માનવી અનિષ્ટરો જ દેખાય છે.
અને તેઓ વિધિવિધ સંધનો દ્વારા એક નિષ્પન્ન
કરતા મથી રજા છે કે વિધમાં માનવસ્વભાવ જેવી
પાઈ બીજ છે જ નહિ.

મુક્તતમ સમાજમાં પણ માનવીને નિશ્ચિત આગા-
હીદામ સ્વપ્ન સંચાલિત ધરતીમાં ફેરવી નાંખવાની શક્તિ
સત્તામાં અંતરગત રહેતી જોવામાં આવે છે. સત્તાસ્થાને
બેઠેલા માનવીઓને નિદાણનાં હમેશાં વાદ રાખતું
જોઈએ કે, બપોરે અગ્નિપર્યે, તેમનો પ્રધાન આશય
મુક્ત મનદર, મુક્ત માદક, મુક્ત કામદાર, મુક્ત
માસિક અને મુક્ત વિચારો જોવી સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓને
નામકેશ કરવાનો. યા તેને નિનઅસહકારક જવાની
દેવાનો જ હોય છે. તેઓ નિયોજે છે તે બધી જ
પદ્ધતિઓ માનવીને એગ્રિટોટલની યુગમની આપ્યા
પ્રમાણેના પાલેલા સજીવ ઉપાદાનમાં—સાધનમાં ફેરવી
નોખવાનો જ હેતુ રાખે છે.

બીજી બાબુએ, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને સંરક્ષવા માટે
વધતી દરકાર પદ્ધતિનાં પ્રધાન આશય તો સત્તાની
અધાધિનતાને આંતરવાનો જ હોઈ શકે. પરંતુ ચિકી
તો એવા છે કે વ્યક્તિને સમગ્ર બનાવવાથી કે સત્તા-
ધિરો સાથે તેને દશવવાથી એટલા કામે આવી નિષ-
વ્રણો લાદી શકતાં નથી. પરંતુ સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણ
અને વિનરણ દ્વારા, તેમજ સત્તાના એક પરિમળને
બીજો પરિમળ સાથે ખડું કરીને, ઉપજુક નિષવ્રણ
પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જ્યાં સર્ગ સંગઠિત અનેથી છે ત્યાં
પરંત્રિત વ્યક્તિ મને તેટલી શક્તિશાળી અને સાધન-
સમગ્ર હોય તો પણ, તેને કોઈ આશયપ્રધાન રહેઈ
નથી, કોઈ સહાય મળતી નથી.

એમાં તો કોઈ શકા નથી કે તમામ રાજકીય
પદ્ધતિઓની સરખામણીમાં 'મુક્ત' સમાજ નિસર્ગથી
સોથી વધુ દૂર નીકળી ગયો છે. બર્જસનના સ્પર્ધામાં
'નિસર્ગથી વિપરિત દિશાના મહાકામ પ્રવાસમાં' તે
સાક્ષર થયેલ છે. તેથી દરિને નોંધપાત્ર દબોલત એ છે
કે, મને તેટલા ઉદાર અને ઉમદા ઉદ્દેશો સાથે રમે
તરફથી કે, પછી Blood & Ironના રમણી આદો-
શન તરફથી શકે થયેથી 'કુદરતને ખોળે' પાછા જવાની
પ્રતિજ્ઞા વહેલા-મોડા સરમુખત્યારશાહી અને જગલી
પરિમળોની પૂજામાં જ પરિણમે છે.

મનુષ્ય વિશેની નિન-આગાહીકામના અને જટિલ-
તાને વિચાર કરના, માનવ-સ્વચ્છવતું નિષ્ણાતી-જ્ઞાન

અસરકારક સામાજિક વ્યવસ્થાની આધારશીલા બની,
શકે કે કેમ તે સંકટસ્પર્ધ છે. મુજસત્તાનો નદી જેવો
દસ્તોજ થતો હોય ત્યારે, અમર તો, માનવ-સ્વમાનવી
નખાંચિય ઉપેક્ષા કરનારી સર્ગી સરમુખત્યારશાહી
નીચે, રમણની કામગીરી એકદર સંતોષપ્રદ નીવડે
એમ બને. આગાધિન રાજસત્તા અને નામની રાજસત્તા-
બન્ને, માનવ સ્વચ્છવને લેખમાં લેવાની આશયપદ્ધતિ
જ દાળપ્રાના માર્ગો છે. સત્તા, ચાહે પદાર્થ ઉપર યા
મનુષ્ય ઉપર ચાપરવામાં આવે, અનિસરકતા તરફ પક્ષ-
પાત રાખે જ છે. તે તો, સરસ પ્રશ્નો, સરસ ઉકેલો
અને સરસ આપવાઓ જ પસંદ કરે છે. જટિલતામાં
તેને નિર્મળતા નજર પડે છે.

મરે, પદાર્થ-મનમાં મદાન સરસતાવાદીઓ જ
મદાન વૈજ્ઞાનિકો અને વંચવિદો હોય છે; તો મનુષ્ય
જનમમાં મદાન ભુજમપ્રાણે-દિદસરો અને સ્નાયિનો
જ મદાન સમગ્રશાહીઓ છે. ભૌતિક વિજ્ઞાની અને
મ્સાલધુ-વિજ્ઞાની ભૌતિક પદાર્થના વિજ્ઞાનીઓ છે; તો
અર્થજ્ઞ : દિદસર અને સ્તાલિન માનવના વિજ્ઞાનીઓ
છે. તેમની નીતિરીતિઓ અને અપરાધો પાછળ રાજ-
કીય વૈજ્ઞાનિકની અતિકરમતા, આગાહીકામના અને
પ્રયોગશીલતા માટેની લાગની જેટલી કાણગણ દુની,
તેટલા જ તેમના રાજકીય સૂત્રો અમર તો કુદ્ધ હેતુઓ
કારકુણ દુન્યા તેમની સાથે અસંખ્ય યનારા તરફની
તેમની ધાનકે અસહ્યધુનાનું પણ "વૈજ્ઞાનિક" પાલ
હતું મજૂરીપૂર્વકના વૈજ્ઞાનિક નિષ્ક્રમોની સહરતા સાથે
જેમ અપવાદનું સ્થાન નથી, તે જ રીતે, સત્તાની
આપજુદી સાથે મનદેદ ધરાવનારનું સ્થાન નથી.
બન્ને પ્રકારના અપવાદો સાથે સખત દાયે કામ લેવાનું
જોઈએ અને ચેલકેન પ્રકારે તે નામકેશ થવાં જોઈએ

સોવિયેન રશિયાના આપજુદ સત્તાધિરો આ રીતે
દેસવાળા છે, અને તેઓ કૂતરાઓ ઉપરના પાવલોવના
પ્રયોગોમાંથી ગ્રેજુલા મેગને તેમાં કશું આકર્ષિક-
નથી. તેમ જ, જ્યાં મનુષ્યોને પરુઓની જેમ રાખ-
વામાં આવના હતાં અને તેમની ઉપર વૈજ્ઞાનિકનાં
કૂતરા-ગિજાહાની જેમ પ્રયોગો કરવામાં આવતા હતાં
તે દિદસરશાહી કમન-છાપણીઓ અમાનવીકરણનાં
કારખાનાં બની ગયાં હતાં. આ કોઈ અકસ્માત ન હતો.

વીસમી સદીની બીજી પચ્ચીસી દરમ્યાન આપણા જોવામાં આવેલું, શાસન ચલાવી કે તેલુ. સાહસિક ઉદા-
હરણ જે કોઈ હોય તો તે એ છે કે, આનવજાતને
સિંધે તદ્દન દલકામાં દલકા વિચાર કરવાની દિશા
કરી આ જેવી તેવી વિચિત્રતા પણ નથી કુનિયાને
હાંધી જી જડવી સર્જને અને લગભગ તેને દનપ્રભ
કરી દેવાની હદ દિદેશર અને સ્તાલિન બન્નેએ આ
દિશામાં દાખવી હતી.

● સત્તાનો ખરો સ્વાદ નિસર્ગ ઉપરના પ્રભુત્વ-
માંથી નહિ, પરંતુ માનવી ઉપરના સંપૂર્ણ આધિપત્ય-
માંથી જ પ્રગટે છે. તેથી આપણે જોઈએ છીએ કે
નિસર્ગ ઉપરના મનુષ્યના પ્રભુત્વનો તેલપાય વિકાસ
માનવી ઉપર સર્વાકુંઠ સ્થાપવા માટેના અભિલેખ
પ્રવાહમાં જ પરિણમ્યો નિસર્ગ ઉપરના વિજયદાસ
સમોદિત શક્તિનો માનવજાતને યુવામ જનાવવામાં
ચિનિયે મથે. આવા વળાંક સાં પ્રથમ પ્રાચીન નદી-
ખીણની સંસ્કૃતિઓના ઉત્થાન-નિષોષિયિક યુગમાંથી
પૂર્ણસંતાપોદમાં થયેલા સામંતક પરિવર્તનમાં દૃષ્ટિગો-
ચર થાય છે.

ઉપ-પૂર્વ (Near East) માં નિષોષિયિક
કાળમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ જેવું કેટલું જોવામાં આવ્યું
એ હું જે યોગ્ય અને મધ્યકાલે ધૂસરી સેના જોવા; દળ,
પૈદાવણ માફ અને, સદાગી હોડીની શોધ જોઈ;
ઉપરના, માટલાર્ગી (Matellurgy) કૃત્રિમ પવન
(Artificial irrigation) આપાની પ્રક્રિયા (Fe-
rmentation) અને ઈંટ પાડવાની કલા, પણ તેણે
જોઈ. ત્યારબાદના સંસ્કૃતિ-યુગે મનુષ્યને જાદુ અને
જીવનમાંથી કલામયો કરી દેવાનું ક્યું. ત્યારબાદ, અર્ધો
માન સમયની વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ ઘર્ષ
ત્યાગી, નિસર્ગ ઉપરના પ્રભુત્વની પેઢી અદ્યતન
મંબના, દેખાઈ ન હતી; અને આ ક્રાંતિ દરમ્યાન
પણ, નિસર્ગ ઉપરનો મનુષ્યની વિપ્રલ શક્તિના પરિ-
ણામરૂપે, અને આપણે મનુષ્યને વચ્ચે કરવા માટેના
અને માનવસ્વભાવને નિસર્ગની કક્ષાએ ઉતારી મૂકવા
માટેના, ગુરુ પુરુષાર્થ જ જોવા પામીએ છીએ. વિજ્ઞાન
અને ધર્મવિદ્યામાં વરપડે પ્રગતિ દોસલ કરવા છતાં

વીસમી સદીનું વિદગ્ધાવલોકન કરતાં, કદાચ, ઇતિહાસમાં
એને માનવી ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવાના આધારીભર્યા
આધારોના સ્પષ્ટ તરીકે જ મુખ્યત્વે જોવામાં આવશે.
રાષ્ટ્રવાદ, સમાજવાદ, સામ્યવાદ, ફાસિવાદ, અનિર્દેશિત
ઉદ્યોગવાદ (Cartalisation) અને અનિર્દેશિત
સંઘવાદ (Unionisation) પ્રચારતર અને અદે-
શત આ બધા જ મનુષ્યને પાડું બનાવવાનો અને
માનવ-સ્વભાવની અકળતાને વધ્ય બનાવી મૂકવાની
આપક, અધ્યયની મૂળેશના જ પાસાં છે. આમ અહીં
પણ વાતાવરણ જીવન અને જાદુથી જ લદાયેલું છે.

માનવી અને નિસર્ગ વચ્ચે સુરપટ ભેદરખા પ્રગટ
કરવામાં પ્રાચીન દિશુનેકો પ્રથમ હતા. તેમાં તેમની
કરી અદ્વિતીયતા ન હતી તેમના સમયથી સ્પષ્ટ, તારકીય,
આકાશ, પૃથ્વી, સમુદ્ર, નદીઓ, મહો અને પશુઓ
કોઈ જેવી શક્તિઓનાં વાહક અને મનુષ્યના ભાવિનાં
નિર્ણાયક રહ્યાં ન હતાં. માનવી અને નિસર્ગ બન્નેને
ઉપલબ્ધ કરનાર એક અને એકબેર કંઈકની જ દસ્તાકસાના
આ બન્ને નમૂના હતા. છતાં મનુષ્યને તેણે પ્રતિફલિ-
સદસ્યક જનામ્યો. આ દિશુ-યુગથી ધર્મોદાનાં પરિણામો
નહિ, ઇતિહાસ વિષયી અર્થપૂર્ણ રમણમિ બની મરેલ
છે. મનુષ્યનેર જીવસદિયા પ્રવર્તતો કાનન કે,
“અગિયોજ માત્ર છત્રી ભય,” એને નામશેષ કરવાની
શક્તિ મનુષ્ય ધરાવે છે, એવું સમયોત્ત સિદ્ધ કરવામાં પણ
દિશુઓ જ પ્રથમ હતા. નિર્મલ્યતાનાં તત્વોનું સંપ-
લનાનાં શક્યતા-સમર (Potent) સત્તેમાં આપૂર્ણ
પ્રવર્તન (transmute) કરવાની આત્માતી રસાંધુ-
વિદ્યાને (Alchemy of soul) તેમણે જ વહેતી
કરી. તેમણે જ માનવીના હંધમાં પ્રગ્ની આરંભ અને
અસીમ સમર્પણની જાવના પ્રગટાવોને, માનવીને આ
ગુણોથી સમજ બનાવોને, કેવળ છત્રી જેવા જ નોંદિ
પણ ધરણીયાર સચકનો સામનો કરી શકવા “સમર્થ”
બનાવી દીધો. સમગ્રપણે જોતાં, મનુષ્યજાતમાં સચકનો
કરતાં વિશેષ અચકનોમાં માનવ સ્વભાવની આ
અસ્ત્રાભાવનિકા વધુ સ્પષ્ટ રીતે દૃષ્ટિગોચર બને છે.
અચકનો, એક નિયમ તરીકે, વધુ સરલ, પરાક્ષ અને શુદ્ધ

[મનુસંધાન પાન ૫૩ ઉપર]

જીવકોષપત્રું વિરમયકારી “જગત”

લે. જી. એમ. ફ્રાંક

[વિદ્યાનો મારેની સોવિયેત અકાદમીના પૂરક સભ્ય]

વિજ્ઞાનની સલાવિત સિદ્ધિઓ વિષે જોવાનાં મારે એ જાણવાવાનું છે, જીવજાણેના અભ્યાસ કરતા નજીકના ભવિષ્યમાં જ મદતની મોઘો થશે, એવી અપેક્ષા આપણે સહેજે સેવી શકીએ.

પરમાણુઓમાં થતી ક્રિયાઓ વિષે આજે થયેલા પ્રયુક્ત શ્રાવણ રહ્યું છે પણ એ ક્રિયાઓમાંની અસુક છૂટીછવાયી ક્રિયાઓનો જ દાણ અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે. આ ક્ષેત્રે અપૂર્વ સિદ્ધિઓ સાંપડી છે, તે સહેજે નજરે તરી આવે એવી છે, છતાં તે પરથી જીવન અંગેનું સર્વશ્રદ્ધા યિત સમજનામાં સદાપતા મળતી નથી જીવદ્રવ્ય જે પદાર્થનું બનેલું છે, તેના અદ્રવ્યત યુક્તિઓ વિષે આપણે અવારનવાર વાતો સાંભળીએ છીએ વળી એમાં થતી રાસાયણિક ક્રિયાઓની છૂટી છૂટી “કડીઓ” નો તાગ કાઢવાની વાતો પણ આપણા કાને વારવાર અપડાય છે સજીવ કોષમાં રાસાયણિક “કન્વેર્સિયન”નું કાર્ય કેવું હોય છે, તે વધુને વધુ રપટ ખનતુ બળ છે.

જીવકોષપત્રું અધારણ

પરમાણુઓમાં થતી ક્રિયાઓ વિષેના અભ્યાસમાં પ્રાપ્ત થયેલી સિદ્ધિઓ પરથી એમ માની શકાય કે સજીવ કોષની અત્યંત વ્યવસ્થિતપણે જે ક્રિયાઓ થઈ રહી છે, તે વિષેનું કોઈ જ્ઞાન આપણે નજીકના ભવિષ્યમાં મેળવી શકીશું. કોષને એક દ્રવ્ય સમૂહ અને પોતાની મેળે પોતાનાં સર્વ કાર્યોનું નિયમન કરનાર તત્ત્વ તરીકે લેખી શકાય. તેનું અધારણ જે હોય તેને જાણવી, રાખવાનું કામ પણ કોષ પોતે જ કરે છે. અલગત, આઘાત થાય છે તો એ અધારણને નુકસાન જરૂર પહોંચે છે, પરંતુ એ સજીવોમાં મદતી મશામત કરવાનું તથા નવા કોષોનું સર્જન કરવાનું કામ પણ તે પોતે જ કરી લે છે નવા કોષો સર્જવાની શક્તિ તો તેની એવી છે કે, પોતાના પીઝમાંથી અંગેકાંતે કોષોની ઢાળની ઢાળ તે પેદા કરેલે જ બળ છે.

કોષમાંની ક્રિયાઓને વેગ આપે એવો હાજરો રહે. કોષમાં ઝડપી જ કરે છે. એ રસો ઢાગ દબોતી ફેર બદલી થાય છે, તે એટલી સૂક્ષ્મતાસૂક્ષ્મ હોય છે-કે સૂક્ષ્મદ્રવ્યક યંત્ર વડે પણ એનો અભ્યાસ કરી શકાય એમ નથી. કોષમાં એનું ગદન તત્ત્વ વસે છે, જે ખરે વખતે અને જ્યાં ખરી જરૂરત હોય ત્યાં, રાસાયણિક દ્રવ્યો પહોંચના કરવાની તથા એ ક્રિયાનું પૂર્ણ પણે નિયમન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. ખૂબીની વાત તો એ છે કે, આનું અત્યંત અટપડું અને અદ્યુત કાર્યશક્તિ ધરાવતું તંત્ર એક મિલિમીટરના કેટલાય દળનારના જાતનું એટલી વ્યાસ ધરાવતા કોષ-વિસ્તારમાં જ સમાયેલું હોય.

વિજાણ્યોનાં સંકીર્ણમાં આવતા એકીમિન્ટોને શરૂકોન જેટલા સૂક્ષ્મ કદનાં બનાવવા વિષે કેટલાક લોકો વાતો કરે છે, શબ્દોનાં લખે છે. તેઓ આ માર્ગ કીનનાં કદને સજીવ કોષનાં કદ સાથે સરખાવે છે, પણ આવી સરખાવણીમાં કેટલીક વિષમતાઓ રહી હોય છે, તે તેમના ખ્યાલમાં આવતું નથી રિડિયોનાં સંકીર્ણમાં મીનીએચર-શબ્દ એકીમિન્ટો વપરાય છે, તેઓ એક જ પ્રકારની ક્રિયા કરતા હોય. જેમકે, કન્ટ ગાણુ કરે-બધ કરે-બધારે સજીવ કોષમાં આવી એક નદી પણ હાજરો વિધવિધ ક્રિયાઓ થતી હોય છે અને તેમાંની ધણી ક્રિયાઓ કાર્બન પણ ગોઠાવ ધોરણ વચરની હોય છે. કોષની આજુનાજુના વાતાવરણ અંગેની માહિતી કોષમાં આવે, તેનું વિશ્લેષણ થાય અને તેના આધારે કોષમાંની આ બધી ક્રિયાઓ ચાલતી હોય છે. આને જીવકોષ પોતાની આજુનાજુ જેવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય તેને અનુકૂળ થઈ બળ છે જેથી તે પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી શકે.

તરલ દ્રવ્યો

જીવકોષોમાં અનેકવિધ કાર્યોની વાત કરતાં તેનું

દેહપ્રધારણ ને દ્રવ્યોનું બનેલું હોય છે, તેમાંના કંઈકાંક દ્રવ્યો સતત તાલ રીતિમાં રહે છે, તેના પશુ ઉદ્દેશ્ય કરવા ખાસ જરૂરી બને છે કામલા તરીકે, કેપમાં રહેલું જીવનતત્વ-પ્રોટોપ્લાઝમ-દ્રવ્યો તરફ રીતિમાં જ હોય છે ખુદ કેપ પોતે પણ ગતિ કરી શકે છે. કેપની આપુરેશીઓમાં વિચિત્ર પ્રકારનાં “મોટર” કોષો-“ચાલક” કોષો-હોય છે, જે આવી ગતિને શરૂ કરવા બનાવે છે. કેપમાંના રાસાયણિક “બળાશુ”નો કાર્યક્ષમ રીતે ઉપયોગ કરી લેવાની અનેાખી શક્તિ આ “મોટર” કોષો ધરાવતા હોય છે.

આવિ શક્તિઓ

માત્ર એક માનવું છે કે, હવે દરેક સમયમાં જ, કેપની સમગ્ર અવપચય ક્રિયા ક્ષેત્રી એકાગ્રિક ભાષા એક પછી એક થતી જશે કેપમાંની અત્યંત અટપટી ક્રિયાઓનું કેપ પોતે જ કેવી રીતે નિયમન કરે છે એ ક્રિયા કરવાનાર અથવા કેવી રીતના હોય છે કેપ ને પરમાણુઓના બનેલા હોય છે, તેઓ તથા રાસાયણિક તત્વોનું વેદન કરતા “આકર્ષક” કન્વેયર વચ્ચે શુ સંબંધ છે? આ બંધી ખામતોના ચોક્કસ તાલ મેળવવા, એ ખાસ અગત્યનું છે. કારણ એ માહિતી મળે એટલે કેપમાં દબારે રસો કરતા હોવાનો આગળ

ઉદ્દેશ્ય ક્યોં તે વિશે, તથા તે સિવાય ક્ષીન એકાગ્રી ઓછાં દસે દબાર “દ્રવ્યોની” ક્રિયામાં ફેરવવાની યોગ્ય છે તથા બદરિચન પ્રક્રિયાઓ થાય છે, તે બંનેની આધાર-ભૂત માહિતી આપણને મળી શકશે

કેપોની અંદર ચાલતી ક્રિયા-પ્રક્રિયાનું આપણું જ્ઞાન વધારવામાં ભૌતિક-વિજ્ઞાન તથા રસાયણશાસ્ત્ર આપણને સદાયજીવ થશે આ બે શાસ્ત્રોના આ વિષય પરત્વે અભ્યાસ કરે કરનાં જ આપણને માત્રમ પડી નહીં છે કે, આ જામતમાં આપણે જેમ જોઈ જોતરવા નહીંએ, તેજ જીવકોષોની નિનવડી વિશ્લેષણમાં આપણા બળવામાં આવે છે. એ લક્ષણો એવા છે કે જેને કોઈ જોઈ નથી. અતલમ, જેનું બનુકરણ થઈ શકે એમ નથી.

કોષોની જીવનક્રિયાના અત્યંત જોડા રહસ્યોનાં પાર પામવાથી આપણે સજીવ પ્રકૃતિનાં કેવા સમગ્ર બળો પર સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કરી શકીશું. તેની હકીકતનાં કરવા પશુ મુશ્કેલ છે. એના લીધે આપણે જે શક્તિ દાસિય કરીશું તેમાં, અત્યારપરથી અસાધ્ય મશાતા શેજોને મદદવાની શક્તિનો સમાવેશ થશે ઉપરાંત દેહવિકાસ તથા તેના નિયમન માટેની અસામાન્ય રીતો અને એવા બીજા અનેક ખામતોના જ્ઞાનથી આપણી શક્તિને વધારશે.

[પા. ૫૧નું ચાલુ]

અમ્મ હોય છે - બદલે, વધુ સ્વાભાવિક હોય છે પ્રાચીન એવા છે કે નિસર્ગથી વિભક્ત યવામાં અશક્તિઓ જ પ્રથમ પદાર્થો ક્યું હતું. સરકોનાં દાસ જંજીવોમાંથી દોઢી મૂકાયેલ અશક્તિઓ જ પ્રથમ દેહર આલવાનો પ્રયત્ન કર્યો; અને આત્માની તાલાવેલીની જ તેણે પ્રથમ અપ્રોચ્યાર કર્યો; શરૂ અર્થમાં તો સાધન તરીકે પ્રયોજવા માટે સર્વ પ્રથમ લાકડી દાઘમાં પકડી. પોતાની જીભપો પૂરવા માટે નવી નવી સામગ્રી ઉપજાવવાનું અશક્તિનું આગેડ શોધ તો એવું મુશ્કેલ છે કે, યજ્ઞવિદ્યાની ઉત્ક્રાંતિમાં તેમણે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો.

માનવીને બ્યારે માર્ગ જડતો નથી, ત્યારે અત્યંત વિશ્લેષણ રીતે તે માનવી નવી ગતિ છે. તેની મદાન, સિદ્ધિઓ ભાગ્યે જ તેની સરળ-નિર્બેજ આગેડનું પરિણામ હોય છે તેના ઈશ લક્ષણના માર્ગને રૂંધવા, પ્રથમ દષ્ટિએ અનુદ્વંધ દેખાતા અનરોધોની સાથે પ્રદિપ્ત થયેલી આત્માની તાલાવેલીની જ તે મુખ્યતઃ પેદાશ હોય, ત્યારે જ સમર્થ અપ્રોચ્ય અને રૂંધેલ નાન સામગ્રીઓ ઉત્તમ થાય છે, ત્યારે જ અનંત શોધ અને સર્ગ તથા જુદીને આપેલીની આત્માની જોજ આરભાય છે (અપૂર્ણ)

સર્વોદય અને પંચવર્ષીય યોજનાની ગતિવિધિ

—જવેરભાઈ પટેલ

૧

આજનો આપણો યુગ જ આયોજનનો છે. આયોજનનો અર્થ છે—સાચાજીક આદર્શોની પૂર્તિ માટે ઉપયુક્ત સમાજઅવરણ.

આજે આ દિશામાં ચાર વિચારધારાઓ પ્રચલિત છે—

(૧) પૂજાવાદ (૨) સમાજવાદ (૩) સામ્યવાદ (૪) સર્વોદય બીજી વાતોને છોડી ફક્ત એ તો ચારેમાં બે મુદ્દો પ્રમુખ થાય છે. (૧) પહેલો ત્રણ વિચારધારાઓ ઉપરોક્ત અને ઉત્પાદન ઉપર ભાર મૂકનારી છે.

(૨) એકમાત્ર સર્વોદય વ્યક્તિત્વના વિશ્વાસ ઉપર ભાર મૂકે છે. પહેલો ત્રણ વિચારધારા સ્વીજ વસ્તુઓના ઉત્પાદન આ શ્રમના ભાજ મુદ્દો પર પહેલો ત્રણ માનવોશના કૌતિક સુખ-સગવડ પર. ભાર મૂકે છે, તો ચોથી માનવીના નૈતિક વિકાસ પર. આથી બને મુદ્દોના માર્ગો જુદા પડી જાય છે અને બનેલી પ્રતિતિની દિશાઓ પણ બદલાઈ જાય છે.

ઉત્પાદન ઉપર ભાર મૂકનારી વિચારધારાઓ કાર્યક્ષમ સાધનો તથા શક્તિશાળી મનુષ્યોને પોતાના સાધન બનાવે છે અને બાકીના સાધનો અને મનુષ્યોને પોતાના નસીબ પર પર છોડી દે છે. આનો અર્થ એ કે કેવળ કાર્યક્ષમ સાધનો તથા શક્તિશાળી મનુષ્યો જ-ફિનાન્સિયલ અને મનુષ્યોના સાધનો અને મનુષ્યો બેકાર પડી રહે છે.

આ પ્રક્રિયામાં મોટા મોટા કારખાનાં તથા સૌથી અધિક શક્તિશાળી વ્યક્તિઓના હાથમાં જ ઉત્પાદનનો કારભાર ચાલે જાય છે; અથવા એમ કહો કે ઉત્પાદનનું કેન્દ્રીકરણ થાય છે.

* શ્રી. જવેરભાઈ પટેલે 'અર્થિક કમિશન'ના ભૂતપૂર્વ સભ્ય તરીકે કામગીરી બજાવી છે; ઉપરાંત તેઓ ખાદી શામોહીય કમિશનના અગ્રણી કાર્યકર છે.

બીજી બાજુ, શ્રમને આંતરિક મૂલ્ય તરીકે મહત્વ આપનારી વિચારધારા આ મૂલ્યનો વૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી, તેના સાધનરૂપે, હરેક વ્યક્તિને કામગીરી તક આપવા ઈચ્છે છે. સાધુસ ઓછા શક્તિશાળી છે એટલા માટે એને પડતો મુશ્કેલી નથી; બલકે, એનો પણ વિકાસ કરવાના હેતુથી એને પણ અનુકૂળ થાય એવી પ્રવૃત્તિનું સાધન એને આપે છે એની દૃષ્ટિમાં કાર્મ પછુ-કુદરતી, સાધન નકામું નથી, કે નથી કાર્મ માનવી નકામો. યોજના-પૂર્વકે હરેક સ્ત્રીનો પૂરો લાભ લઈ શકાય છે, અને હરેક મનુષ્યને સારી પ્રવૃત્તિની તક આપી શકાય છે.

તો, બાહ્યમૂલ્ય અને સ્વીજ વસ્તુના ઉત્પાદનના હેતુ માટે કેન્દ્રીકરણ અધિક કારગત સ્થાપિત થાય છે કે વિકેન્દ્રીકરણ ?

પ્રચલિત માન્યતા તો એવી છે કે, વિકેન્દ્રીકરણથી સ્વીજ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધે છે; પણ વાસ્તવ બીજી જ છે. કેટલીક ખાસ ચોજ-વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં કેન્દ્રીકરણ ઉપયુક્ત છે; પરંતુ આવી સિવાયની સામાન્ય ઉપભોગની સીમોના વિચાર કરીએ તો, બે કારણે એમનું ઉત્પાદન વિકેન્દ્રીકરણ પદ્ધતિમાં વધારે થાય છે એક તો, કેન્દ્રીકરણમાં કેવળ કાર્યક્ષમ-સાધન અને શક્તિશાળી મનુષ્યની ઉત્પાદન શક્તિ જ કામમાં આવે છે, ત્યારે વિકેન્દ્રીકરણમાં તમામ ઉપલબ્ધ સાધનો તથા મનુષ્યોની શક્તિ કામમાં આવે છે. બીજું, એ પણ છે કે, જહનન સમાજની સમગ્ર શક્તિ સીમેની સમ્યા તથા શુભા વૃદ્ધિ કરે છે ત્યારે કેન્દ્રીકરણની પદ્ધતિ ઘણાં બધાં સાધનો તથા જહનન સમાજની સમગ્ર શક્તિને બેકાર રાખે છે; આથી પરિણામે ઉત્પાદન એટલું ઓછું જ કીતરે છે આ બંનેનો ઉપયોગ કરવાવાળી વિકેન્દ્રિત પદ્ધતિમાં કેવળ ઉત્પાદન વધે છે આથી જનન, સમુદાયની દૃષ્ટિથી કેન્દ્રીકરણ કરતાં વિકેન્દ્રીકરણમાં જ શ્રવણધારણ જોડુ રહે છે — અત્યંત વિકેન્દ્રીકરણમાં પણ વિદ્યાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે એ કોઈ જ.

● આમ, કારને આર્થિક શુદ્ધિ-વિકાસનું સાધન માનવાવાળી સર્વોચ્ચ વિચારધારામાં જાણીતું, પણ અધિક મળે છે, અને ચીજ વસ્તુનું ઉત્પાદન પણ વધે છે, તથા સમાજના અનિમ - દુસ્વાર્થા દેશ માણસનો પણ વિકાસ થાય છે. ને આ રીતે અન્યોદય પણ સિદ્ધ થાય છે.

પંચવર્ષીય યોજનાઓનું દુષણ

આપણી પંચવર્ષીય યોજનાઓની સ્થિતિ સાલ વિચિત્ર છે. નથી એ પશ્ચિમી દેશોના દેશની પૂર્ણ-રેન્ડિત ઉત્પાદનની કે નથી એ દરએક વ્યક્તિના વિકાસની તક આપવાવાળી વિદેશીકરણની. આથી નથી ચીજોનું ઉત્પાદન વધારે ઝડપથી વધતું કે નથી વ્યક્તિનો વિકાસ થતો, વળી આપણા દેશની પરિસ્થિતિમાં તો, આપણા દેશના અર્થતંત્રની જે સુનિયાદ છે તે એનીનું ઉત્પાદન પણ અત્યેક વ્યક્તિને તક આપવાવાળી વિદેશીકરણની પદ્ધતિના અભાવમાં ખડુ જ ધીમું વધી રહ્યું છે.

આપણી યોજનાનું કૌથી મુખ્ય દુષણ તો એ છે કે એમાં વિચાર-વિનિમયનું જ કેન્દ્રીકરણ થયું છે. કેન્દ્રના કિચ્છ અધિકારીઓ વિચાર કરીને બધા નિર્ણયો લે છે, અને બાકીની આખી પ્રજાને એ નિર્ણયો અનુસાર વર્તવાનું કહેવામાં આવે છે. આખી પ્રજા વિચાર કરીને પોતાનો નિર્ણય કરે અથવા પોતાનો કાર્યક્રમ બતાવે એ માટે તેને પ્રજા દરવાજા આવતી નથી. આથી પ્રજા સુરત અને પરારક્ષની જતી બધ છે એને પોતાનો કોઈ અનિક્રમ રહેતો નથી આથી સરકાર તરફથી પૈસા, યત્ર, ખાતર, સજાદ વગેરે મળવા છતાંય, એનીનું ઉત્પાદન સતતજ રચમિત છે.

આ બાબતમાં દસમી દશમી - 'ગ્રામ-યોજના' જેવો શબ્દ વપરાવા લાગ્યો છે. પરંતુ વસ્તવમાં આ ગ્રામ-યોજના નથી એમાં તો, પંચવર્ષીય યોજના અનુસાર આપવામાં આવતી અમુક રકમમાંથી દર એક મામનો દિરમો નક્કી થાય છે; તથા લેવામાં આવેલા નિર્ણયો અનુસાર, એ જાને પડતી રકમ ખર્ચવા માટે મામનો કાર્યક્રમ બતાવવા છે.

વાસ્તવિક રીતે ગ્રામ આયોજન તો એવું હોય

જોઈએ, જેમાં મામના લોકો પોતાના સવાલો પર વિચાર કરે. માનવશક્તિ તથા સાધનોનો અંદાજ કાઢે તથા પોતાના જીવનની જરૂરિયાતો અને સગવડોના એ કાર્યક્રમમાં સરકારની સહાયતા લે. (આની ગ્રામ-યોજના તો ખાદી કમિશનની સમતોએ પોજના સિવાય બાએજ કયાં જોવામાં આવે છે.)

૨

પંચવર્ષીય યોજનાના ફલરૂપે આપણા દેશમાં શહેર અને ગામડાંમાં વચ્ચે તથા જુદા જુદા વર્ગો, વચ્ચે અસમાનતા વધી રહી છે, એનાં મે મુખ્ય કારણો છે. (૧) ગ્રામઆયોજનનો અભાવ એને કારણે મામની આવક અને સમવડો વધતી ન હોવાના લીધે, આવક અને વિકાસની તકના માર્ગ, ગામડાંના શિક્ષિત જુવાનો શહેરો તરફ ચાલ્યા ગયા છે; અને મામકુ નથી આવક તથા શુદ્ધિ બનેથી વચિત રહે છે. (૨) યોજનાના દુષણને લીધે દેશની બધી સપતિ રેન્ડિત થાય છે. આ સપતિનો ઉપયોગ પણ એવાં કોમોમાં થાય છે કે જેથી સમાનતા પેદા ન થાય રેન્ડિત પદ્ધતિએ જ યોજના બગે વિચારાય છે તથા નાણાં વહેંચાય છે એથી તો, સમાજના ટેટલાક શક્તિશાળી વર્ગો જ બને તેમાંય ખાસ કરીને શહેરના ઉપલા વર્ગના લોકો જ, પોતાના અધિકારથી થયેા મોટો ફાયદો ઉઠાવે છે.

આ વધતી જતી અસમાનતાના મૂળમાં યોજનામાંનું કેન્દ્રીકરણ જ છે; જ્યાં સુધી આ મૂળ કારણ દૂર નહિ થાય અને યોજનાનું વિદેશીકરણ નહિ થાય ત્યાં હજી, અસમાનતા વધતી જ જશે.

યોજનાનું કેન્દ્રીકરણ તો, જાણે, લોકોનો વિકાસ છે. એને સાફ કર્યા વગર કેવળ મસમ લગાએ શુભાં મટાનાં નથી.

● કેન્દ્રીકરણથી કેવળ આર્થિક અસમાનતા નથી વધતી, પરંતુ સપાનું પણ કેન્દ્રીકરણ થાય છે. આને કારણે આમળ. વધવાની તક સમાનરૂપે સોને મળતી નથી; પરિણામે લેખીની સ્વનવના જે બમમાં મુકાઈ રહી છે.

આ સમસ્યાનો ઉકેલ પણ યોજનાના વિદ્વીર્ષકશ્ચ દોરે જ શક્ય છે.

સર્વોદયી દૃષ્ટિએ વિચારીએ કે આપણા દેશની ખાસ પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ; કેન્દ્રિત યોજનાની ક્ષતિઓ તથા વિદેશિત યોજનાના લાભો, આજે ૧૨-૧૩ વર્ષની યોજનાના અનુભવને અંતે, કે કે પણ સ્પષ્ટ બની રહ્યા છે. પરંતુ તેથી પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિમાં કરી શકાય તેવો એવું દેખાતું નથી.

કેન્દ્રીકરણની આજે એવી પરિસ્થિતિ છે જેવી ધર્મની.

સર્વોદય-યોજના માટે આજે ઠેકાં રહેલ પર અક્ષર પાયા જેવી ભૂમિકા આપણે ત્યાં નથી એ પર્યાવર્તીય યોજનાના અવસરને અંતે, આજે ત્રીજી યોજના આવી ગઈ છે; અને એની મતિવિધિનો પ્રભાવ આખા દેશ પર પડી રહ્યો છે. એટલું જ નહિ પણ કે કે એવી દિશાએ ચોક્કસ ધર્ષ ગઈ છે કે જે સર્વોદય-સમાજની સ્થાપના માટે ગંભીર સમસ્યાઓ એવી ધેરનારી છે.

આપણા દેશમાં અતિ ઓટી વસ્તીની સરખામણીમાં વિકાસની તકો અત્યંત સીમિત છે. યોજનાની કસોટી એ છે કે, વિકાસની તકોમાં તે કેટલી ઝડપે વધારો કરે છે. આ પાયાની બાબતમાં જ આપણી યોજનાઓ નિષ્ફળ સાબીત થઈ રહી છે કારણ એ છે કે દેશનાં જૂનાં સહેશમાં-ખાસ કરીને રાજધાનીના-વિકાસની તકો અધારવા ઉપર યોજનાઓનું લક્ષ કેન્દ્રિત થતું રહ્યું છે. અને આખો પ્રાંતમાં એવી તકો પેદા કરનારી કલ્પનાશક્તિનો પરિચય આપણને એમાં સંપાદ્યો નથી. આજે તો પ્રાંતવિસ્તારમાં નવી તકો માટે અલ્પમ મેદાન ખુલ્લું પડ્યું છે. છતાં મુકાબર સહેશમાં જ વિકાસની તકો કેન્દ્રિત થાય છે. આથી સૌની નજર આ સહેશ ઉપર જ દોરે છે. ત્યાં જ તકોની વહેંચણી થાય છે. આથી—

તકોને કેવળ સીમિત જ નહિ, કેન્દ્રિત પણ થાય છે અને એની વહેંચણી કરનાર સભામાં બ્રહ્મચાર ફેલાય છે. જ્યાં સુધી

વિકાસની તકો સહેશમાં જ સીમિત રહેશે ત્યાં લગી બ્રહ્મચારને મીટાવવાની કાશીવ વ્યર્થ છે.

પ્રાંત વિસ્તારના અર્થતંત્રનું દુષ્કર્ય !

યોજનાઓમાં માધ્યમના ઉત્પાદનના કાર્યક્રમ સ્થાપનથી, એવું નથી પરંતુ આ કાર્યક્રમો માધ્યમ વસ્તીના પ્રમાણમાં બહુ નદિ જેવા છે. એટલું જ નહિ એમનો હેતુ, સહાયતા અને માર્ગદર્શન દોરે ખેતી ઉત્પાદન વધારવાનો તથા ગયાશક્તિ પ્રાંતવિસ્તારમાં ફિટાવ. સ્વાસ્થ્ય વગેરે સેવાઓનો ફેલાવો કરવાનો છે. આ ગણતરીએ કે કે અંશે પ્રગતિ પણ થઈ રહી છે.

પરંતુ, સહાયતા આપવી એક યોજના છે તે આદર્શ ધારે બીજી વાત. જે હેતુ આદર્શ ધારવાનો હોય તો એના પાયા પર આજો કાર્યક્રમ અને રાજ્યની આખી નીતિ નક્કી થવી જોઈએ, જેથી કરીને પ્રાંતમાં એવો આદર્શ-વિસ્તાર બને કે જેમાં શિક્ષિત, સોશીલ ચેતાના સંપૂર્ણ વિકાસની તક મળે.

આ દૃષ્ટિએ ખેતીનું કેવળ ઉત્પાદન વધારવાનો જ વિચાર ન કરતાં, ખેતીના ધધાને એવો ઉભવ બનાવવો જોઈએ કે જેથી શિક્ષિત સોશીલ સ્વચરણીય અને અપનાવે એજ રીતે ગ્રામમાંના ઉદ્યોગ-ધધાને કેવળ સહાય કરવાની દૃષ્ટિથી નહિ, પરંતુ પ્રાંતસરકારીતે સહાય અને સમૃદ્ધ બનાવવાના પધ્ધતિથી, પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક વધારવાની દૃષ્ટિએ સ્થાન આપવું જોઈએ. એ જ રીતે, ગ્રામમાંની પૂરી વસ્તીના, પૂરા સમયનો યોજનાપદ ઉપયોગ ન થવાને કારણે ખેતી કાર્યક્રમનાપૂર્વક ધધ સહતી નથી. અને એમાં રોકાયેલાઓની અર્થબોધારી આશ રહે છે આથી કિસાનેનો બેવડું નુકસાન તો છે જ, પણ એનાથી અધિકતર નુકસાન તો એ છે કે, એમની વેદાસની કિમ્મત ખૂબ જ ઓછી હોય છે.

કિસાનેમાં દેશનિયત જેવાં સંગઠન નથી હોતાં આથી ખેતીની વેદાસનાં દામ કોઈ ન્યાયસંગત પદ-તિએ નક્કો કરાવી નથી સહકારી કારખાનાના માલના ઉત્પાદનની જેમ એને થોડા દામ ન મળવાને કારણે ખેતીની વેદાસ વધારવા માટે કિસાનેને કશું પ્રોત્સાહન નથી મળતું. આ પ્રકારે પ્રાંતવિસ્તારના અર્થતંત્રની કમજોરીનું દુષ્કર્ય ચાલ્યા કરે છે.

ગામમાં બુદ્ધિ અને શક્તિથી વ્યવિત

વિકાસની તકે ન હોવાના કારણે બુદ્ધિશાળી વર્ગ આજે ગામમાં ટકતો નથી. આધુનિક જીવનની સમ-વડો ન મળવાને કારણે પણ શિક્ષણ લોકો, ભણે પછી એ શહેરી હો કે ગામડાના હો, આમનિસ્તારમાં જઈને રહેવાનું પસંદ નથી કરતા. આથી જ તો ગામડાંની ઈરિપતાલો સારી તાલિમ પામેલા કારકરોની સેવાઓથી વ્યવિત રહે છે સારા શિક્ષકો અને અધ્યાપકો, સાગ્રાઈન્ટીયરો, સારા વલીવટકારો તથા ચોજકો - આ બધા શહેરોમાં જ રહે છે અને ગામડાંને નસીએ નીચલી કક્ષાના વધિક્ષા સેવો (પોટે લાગે) રહી જાય છે. આથી એમને યોગ્ય માઈન્ડસેન પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. આવી સ્થિતિમાં ગામડાંની પ્રગતિનું સમઠન કરવાની સમસ્યા એવી ને એવી લટક્યા કરે, એમાં નવાઈ થી! ગામડાંના ડોઈ પણ કાર્મકમ અંગે વિચારો, — પછી એ સેવા-સહકારી સમિતિ હો કે સહકારીખેની હો — દરેક સેને સમઠનને સવાલ મઠવનાર છે.

એક બાબુ શિક્ષકશાળી લોકો ગામમાં છાડી નહાર ચાલ્યા જાય અને ખીજ બાબુ, વધિક્ષા લોકોના સમ-ઠનની ડેશીશ કર્યા કરવામાં આવે - આવી શૈયનીય દશા આજે છે.

આ મૂળ સમસ્યાના કોલ વિના આમનિસ્તારોના સમઠનની સમસ્યા શી રીતે ઉકલવાની!

૩

યોજના! પ્રજાની નહિ, સરકારો!

પચવર્ષીય યોજનાઓનો એક વધુ દુષ્પ્રભાવ આમ જનના પર પડે છે, એની આંખો તો સહકારી યોજના

પર ડરે છે. યોજનાઓ માટે સરકાર પૈસા આપે છે અને તૈયાર કાર્મકમ આપે છે, તથા તેના અમલ માટે અમલદારો મોકલી આપે છે! આથી પ્રજા તો વિચારે છે કે, આ તો સરકારી કાર્મકમ છે, વળી ને કક્ષાના અમલદારો ગામડાંને આ યોજનાઓનો અમલ કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે, એથી તો આમ જનતા ઊલટી-સુસન બને છે

આમ, યોજનાઓમાં અપાતી સહાય અને સમ-વડની મુલતોએ જ કામ થાય જ એમાં જનનાના પુરુષાર્થનો યોગ મળતો નથી. અતે, આ સાધનો અને સમવડો બહુ જ અર્થાદિન પ્રમાણમાં યોજનાઓ દ્વારા ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. પરિણામે દેશની પ્રગતિ પણ સીમિત બની જાય જ નસી પ્રગતિનો બધો વધાર આખી પચવર્ષીય યોજનાઓ દ્વારા સરકાર પર જ પડે છે. કનિદ્રિત આયોજનનું જ આ પરિણામ છે અને વિકેન્દ્રિત આયોજન જ એનો ઈલાજ છે, એ સ્પષ્ટ છે.

પચવર્ષીય યોજનાઓની સતિ-નિધિનું એક વધુ અનિષ્ટ પરિણામ એ છે કે—

● સરકારી તત્ત્વ પર પ્રભાવ નાખનારી તથા જનનાના વ્યક્તિએ પોરો ચઢાવનારી લોકશક્તિના આધાર પર ચાલનારી સાર્વજનિક સંસ્થાઓ આજે દેશમાં નહિ જેવી છે ને પહેલાંથી ચાલતી આવી છે તેવ, આજે તો, સરકારી સહાયતાના સહારે જ ચાલી રહી છે! આથી એમનું સ્વતંત્ર તેજ પ્રકટતું નથી. એ હમલમ અર્ધ-સરકારી સંસ્થાઓ જેવી જ બની ગઈ છે

આમ, અનેક સ્થિતિએ પચવર્ષીય યોજનાઓની અતિવિધિનો પ્રજા પર કશો સાગ્રા પ્રભાવ પડતો નથી.

યુજીન ઓ'નિલ કૃત નાટક

‘ડીઝાયર અન્ડર ધ એલ્મ્સ’

—અંગ્રીસીમાં દસાલ

ઓ'નિલને આધુનિક અમેરિકન નાટ્ય સાદિત્વનો સર્વશ્રેષ્ઠ નાટ્યકાર માનવામાં આવે છે. અને તેનાં નાટકો મારે તેને નોબલ પદ્મિતોષિક મળ્યું છે. અમેરિકન નાટક અને થિયેટરના વિકાસમાં તેનો ફાળો નોખ પાત્ર છે. તેનાં નાટકોમાં ટેકનીક અને શૈલીની દૃષ્ટિએ તેણે હોલા ફેક્ટોરોને કાઢે છે. તેને Experimentalist— પ્રયોગવાદી નાટ્યકાર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૬ સુધી પ્રેમિન્સટાકેન નાટ્યપથદના દિવ્યક્રાંતિમાં તે એક દત્તો. આ જ પ્રેમિન્સટાકેનના નાટ્યપથદે ઓ'નિલનાં બધાંખરાં નાટકો રજૂ કર્યાં હતાં. તેનાં વિશેષ વ્યવસ્થા અને ચર્ચાસ્પદ બે નાટકો ‘Strange Interlude’ અને ‘Mourning Becomes Electra’ થિયેટર ગાર્દેડે રજૂ કર્યાં હતાં. ‘Desire under the Elms’ મીનરવિષ વિશેષ થિયેટર સર્વ પ્રથમ ૧૯૨૪માં રજૂ કર્યું હતું. આ નાટકને બધા વિવેચકો ઓ'નિલનું શ્રેષ્ઠ નાટક માને છે. નાટ્યકલાની દૃષ્ટિએ, આ નાટક સ્વરૂપ અને રચનાની દૃષ્ટિએ સમ્યક નરણે લખાયેલાં ‘The Hairy Ape’, ‘Strange Interlude’ તથા ‘Mourning Becomes Electra’ કરતાં પણ વધુ જોયા માર્ગરૂં છે. એમાં વસ્તુ સંવિધાનની ગૂંચ કે પ્રયોગશીલતા નથી. બાંહે તે ખીર્ગ નાટકોની માફક પ્રભાવશાળી ન હોયે છતાં વધુ હૃદયસ્પર્શી છે.

નાટકના ખતાવો ૧૮૫૦ની સાલના ન્યુ હેમ્પ્શાયર એક ફાર્મહાઉસની બહાર અને અહર બને છે. વસ્તુ માન્યજીવનને લગતું છે, અને રજૂઆતમાં વાસ્તવ છે. આ ગામના ફાર્મહાઉસના માલિક ઇક્રાર્કમ કેનેટના જીવનમાં નાટ્યકાર કાટુષ્ય જુએ છે. તેની પહેલી પત્નીના બે પુત્રો સાધન કેનેટ અને પિટર કેનેટ તેના પિતાના જંગલી સ્વભાવથી અને ફાર્મ પરની અનિશ્ચય મજૂરીથી ત્રાસી, ફાર્મ છોડી, ફેર્ફોર્નિયાના

વધુ સમૃદ્ધ અને ધનિક એસ મેનાના પ્રદેશ તરફ જવા નીકળી પડે છે. તેનાં ત્રીજો પુત્ર ઇમેન કેનેટ તેની બીજી પત્નીના પુત્ર છે. ઇમેન ઇક્રાર્કમને ખૂબ જ પિયર છે. કારણ કે તે માને છે કે તેણે જ તેની માતા-માને મારી નાખી છે. તેની મરી-મયેલી માની ઇમેન પર થેરી વ્યસ છે. તેનામાં તેની માની મરિ છે, એવું આપણને તેની મા વિશેની મજૂરી કથિતજોમાં લાગે છે. એટલે જ પણ વિવેચકો આ નાટકમાં ઇક્રાર્કમ મરિનાં દર્શન કરે છે. પણ ઇક્રાર્કમ મરિની વાત કેવળ એક ફોર્મ્યુલા તરીકે જ કરવામાં આવી નથી. ઇમેનના પાત્રમાં તે જીવંત છે. વળી તેનામાં જંગલી પૌરુષ અને કામલાલસા છે. તેના બે ભાઈએ તેનામાં તેના પિતાની જ પ્રતિમા જુએ છે, અને આગલી કરતાં હોય એમ કહે છે, ‘Dog will eat dog.’ છતાં ઇક્રાર્કમ ઇમેનને તેની મા જેવે મુશળો અને નિલકુસ મૂખ માને છે. ફેર્ફોર્મને જીવનમાં એકસત્ત અને નીરસતા લાગતાં તે છેતર વર્તની ઉઘરે એની પુત્રનામ નામની પાંડોસ વર્તની રત્રીને પ.છાને તેને ઘર તાવે છે. એમી પુત્રનાંમને તેનાં પહેલા પતિથી એક પુત્ર પણ હતો, પરંતુ જીવનમાં સુખ અને વેશવ મેળવવા તે ઇક્રાર્કમ જેવા ધરડા ખન્ધર અને અર્ધ માર્કા જેવા લાગતા વૃદ્ધ માણસ સાથે પરણી છે. તે પણ ખૂબ જ કામલોદુષ્ક્રો છે. ફાર્મહાઉસ પર આગ્નિ પછી ઇમેનને પહેલો દૃષ્ટિએ જ રજોતા લે તેના તરફ આકર્ષાય છે. ઇમેન તેને પિયર છે, કારણ કે તેનામાં રહેલી મતૃમયી સત્તવ વ્યગૃત છે. તેને લાગે છે કે આ નવી મા પણ સ્વાર્થની લાલગથી જ અડો આવી છે. છતાં તેને પણ આવી ‘Purty’ અને કામલોદુષ્ક્ર રત્રી પ્રત્યે આર્થિક રીતે આકર્ષણ થાય છે. આપણે Love and Hate—પ્રેમ અને પિયારના પરસ્પર વિરોધી છતાં આર્થિક સંવાદ સાધતા વસ્તુનાં આ નાટકમાં દર્શન કરીએ છીએ. એની ઇમેન સમક્ષ

પોતાનો પ્રેમ જાહેર કરે છે પરંતુ તે મિત્રી નામની
 ગામડાની વેશ્યા પાસે જાય એ એને નિષ્કુલ પસંદ
 નથી. ત્યાર પછીના દશોમાં એમી અને ઇમિનના
 Romance—પ્રેમકીડાના પ્રસંગો ખૂબ જ ઉચ્ચાબરી
 રીતે બતાવ્યા છે. એમાં જીવનના અને કલ્પના
 છે. ઇફરાઈમને પૂર્વેની પચાસ, બ્રમિસથી પોતે પસંદનામાં
 તૈયાર કરેલા દલિયાંમાં, અને ફળદ્રુપ ફાર્મ, અને કુસ્તરી
 પક્ષપાત છે. તે આ ફાર્મ ઇમિનને આપવા, ઇમિનનો
 નથી. છતાં તે એમીને એક ઘરે તેનું ફાર્મ આપવા
 તૈયાર છે. જ્યે તેને પોતાનાથી એક પુત્ર થાય તો.
 ફેમીલી રીતે એમી આ પ્રસ્તાવ સાથે સમત થાય છે, પરંતુ
 અંતરથી તેને ધિક્કાર છે. ઇમેન અને એમીના અંતરી
 મિલનને કારણે એક દિવસે ઇફરાઈમને ત્યાં પુત્રપ્રસવ
 થાય છે. પુત્રપ્રસવના મૌનિક પ્રસંગે ફાર્મહાઉસના
 ફેમીલીના જામમાં ફેરફાર આજીવનના ફાર્મપરના
 એકને (ઉચ્ચ રચી અને પુરોગામી જીવ અને મરિચાઈન
 અર્થે) આમંત્રે છે. આ દરમિયાન જીવન અને આલેખ
 સુખ છે. તેમાં ફેરફાર ખૂબ દાઢી ઢીંગીને દાઢીની
 માફક મદમત મંત્રી મૂખે છે. તે સમયે ઇમેન ખાળકના
 ધેડિયાની નજીક બેઠો છે. અદાર એમી તેની આલેખ
 તાપૂક શાદ એકઠી છે. હવે તે ઇમેન પાસે જાય
 છે. ઇમેન, અદાર આમતા બદલથી ગામી જાય છે. તે
 ફાર્મહાઉસ તથા સામી જવા ઇમેન છે. તેને ખાળકને કારણે
 એમી પ્રત્યે ફરીથી ધિક્કાર પેદા થાય છે. એમી તેને
 ખૂબ સમજાવે છે, આજીવન કરે છે, છતાં તે જરૂરી
 જ રહે છે. છેવટે તે આ ખાળકને જ — જો તે, તેમના
 પ્રેમની વચ્ચે આવે તો હોમ તો તેને — કાચબને માટે દર
 કરવા ઇમેન સમક્ષ નિર્ણય લે છે. અને સાચેસાચ તે
 નિર્ણય ખાળકને ગુજળાવીને મારી નાંખે છે. પાછળથી
 ઇમેન ખાળકના કલ્પ જીવનના સમાચાર જાણતાં
 ફરીથી એમી પ્રત્યે યુરસે થાય છે અને તેને ધિક્કારે
 છે. ઇફરાઈમને પણ એમી ખાળકના જીવનના સમાચાર
 આપે છે અને તેની આગળ છેવટે ઘટસ્ફોટ કરે છે કે
 તે ખાળક તેનું નહોતું, પરંતુ તે વો ઇમેન અને તેના પાપી
 સંબંધીને કારણે અવનમ્યું હતું. કોઈના આવેશમાં
 ઇમેન ગામના શેરીકને ખાળકના ખૂન માટે ખજાર
 આપવા જાય છે. નાટકના અંતમાં ઇમેન અને એમી

વચ્ચે સમજૂતી થાય છે. જ્યે પુત્રના ખૂન માટે
 પોતાને જ જવાબદાર ગણે છે. શેરીક જ્યેને ફાર્મ-
 દાહિયા પાપી લઈ જાય છે. ઇફરાઈમ ફરીથી જીવનમાં
 એકલા અનુભવે તો તેને જતાં જોઈ રહે છે.

આ નાટકને વાર્તાત્મક માન્યજીવનની ટૂંકી
 તરીકે ઓળખાવી શકાય. તેમાં નાટ્યકાર સમયિત રીતે
 માન્યજીવીનો (colloquial) ઉપયોગ કર્યો છે તેને કારણે
 નાટકમાં Local Colours રેખાય છે. ફાર્મહાઉસની
 આજીવનના વર્ણન સ્વેચ્છા અને જીવંત છે. મહાનું
 વર્ણન કરતાં નાટ્યકાર લખે છે : The house 'is
 in good condition but in need of paint. Its walls are a sickly grayish, the green
 of the shutters faded.' પ્રતીકેષ એ Elements
 વૈજ્ઞાનિક વર્ણન કરતાં તે. લખે છે, Two enormous
 elms are on each side of the house. They bend their trailing branches down
 over the roof. They appear to protect and the same time subdue. There is a sinister
 maternity in their aspect, a crushing, jealous
 absorption. They have developed from their
 intimate contact with life of man in the
 house an appalling humaneness. They brood
 oppressively over the house. They are
 like exhausted women resting their sagging
 breasts and hands and hair on its roofs,
 and when it rains their tears trickle
 down monotonously and not off the
 eaves.

આ વૈજ્ઞાનિક વર્ણનમાં કરિના અને આવશ્યક
 છે. વળી આ જુઓની તીવ્ર જ ઇમેન અને એમીની
 પ્રેમકીડાના અંતરી પ્રસંગો અજગ્યા છે. એટલે નાટકનું
 ચીર્ષક 'Desire under the elms' સ્પષ્ટ અને
 સાર્થક છે. ખુદ ઇફરાઈમને જ એમાં કોઈક પાપી તરત
 હોવા એમ લાગે છે. વળી આ જ વૈજ્ઞાનિક અર્થો જનતા
 ટૂંકીની જીવંત સાક્ષ્યો છે.

આ નાટકના Localizationને કારણે તેનું ફલક
 સંકલિત નથી. તે કેવળ કોઈ પ્રદેશને લગતું નથી,
 પરંતુ તે માનવીને લગતું છે. અનુભવી આવેશયુક્ત

પ્રેમ અને પિત્રાત્મી પ્રીત અને તેના સ્વભાવમાં રહેલી સંબંધિત પ્રવિરોધને લગતું છે. મનુષ્ય જનિ અને taboo—મનાઈ, ‘પિતા’ અને Conscience—આત્માને મનુષ્ય સ્વીકારે છે અને પિત્રારે પણ છે. અને તેનો ધર્મ અને આર્થિક પ્રવૃત્તિ તેના આવેશમાં જ રહેલા છે, અને તે સ્ત્રી કે નિર્જીવ વસ્તુઓ મેળવવા ઉપરના પણ દાર્શિક વિરોધ ધરાવે છે, એ આ નાટ્યકાર નાટક દ્વારા સૂચવે છે.

આમ આ નાટક પથરાળ જીવિમાયી પ્રગટેલા માનવ-જરણા સમુદાય છે છતાં એમાં એણે સ્ત્રી અને પુરુષના આવેશપૂર્ણ સ્વભાવની ખાતરી કરાવી છે, તેનામાં કરુણ નાટ્યકારના જીવો કે જે સર્વપ્રથમ અમેરિકન સિયેટરની રમણીમાં પર નસીમ, મનોવૈજ્ઞાનિક મૂલ્યો અપાતા અપ્રજાઓને મારણું નીચળતા નૈતિકપદ્ધતિનું એણે પોતાના નાટકો દ્વારા કાઢ્યું. આ પ્રથમ ટ્રેજેડીની ઘટના યુરોપીય વારસવાદના રંગે રંગાયેલી પ્રકૃતિની ટ્રેજેડીઓ સાથે કરી સંક્રામ વસ્તુ અને મનો-ભાવો કીમતની હાલિએ આ નાટક એક કરુણ કવિતા છે. તેના કલ્પના હૃદયમાં રહસ્ય છે. અમુક અંશે તે પ્રેમના પિત્રાત્મી અને પિત્રારના પ્રેમમાં સતત પરિવર્તન પામતા વિચિત્ર વિચારનું રહસ્ય છે. આ રહસ્ય — જ્યારથી જ મમી જાનિના પ્રથમ સળે પોતાના પિતા સાથે લડવાનું શરૂ કર્યું. આ પોતાના દામમાં ન આવે એવી પ્રથમ સ્ત્રી તરફ પોતાની નજર કરી, એવાં તો પ્રથમ સ્ત્રીએ, જેનાથી તે જીતી હતી તેનામાં, પ્રેમના ફર્સ્ટ ક્લાસ ત્યારથી — પ્રગટ થયું છે.

આ નાટકમાં આવના ઉમાભયો, કાંમાવેશના કિર્મિપ્રધાન, વર્ણનો જરૂર Puritans—ધર્મિક પા પવિત્રજનોને કે નિર્નિપ્રિય જનોને કાઢાવે એવાં છે અને તેમને દ્વાસ ત્રાસરૂપ પણ લાગે. છતાં આ નાટકનો આશય કે તેની હયાસા તો કવિતા જ છે. કવિ આ સદીની વીસીમાં (Twenties) અમેરિકાના સામાજિક તેમ જ સંસ્કૃતિક સંઘર્ષમાં તે ‘Shocker’ — આપાતજનક કૃતિ તરીકે પૂરવાર થઈ હોય, છતાં તે ઝોનિલની માનવીય જીવનની દૃષ્ટિની સૌથી શુદ્ધ અને સંકલિત (Integrated) અભિવ્યક્તિ છે.

નોએના ઇબેનના સ્વભાવજન્ય આવેશને કવિતાના ફર્સ્ટ ક્લાસ છે. વળી ઉદ્દેશી પક્ષિઓમાં તેના પોતાના પાંચાચારની કબૂલાત પણ છે.

{ Eben stretches his arms up to the sky -- rebelliously } Eben -- Waal -- there's a star, an' some whar's they's him, an' here's me, an' thar's Min up the road -- in the same night. What if I does kiss her? She's like t'night, she's soft 'n' wa'm, her eyes kin wink like a star, her mouth's wa'm; her arms're wa'm, she smells like a wa'm plowed field, she's purty..... Ah -- eh! By God A'mighty she's purty, an' I don't give a damn how many sins she's sinned afore mine or who she's sinned 'em with, my sin's as purty as any on on'em! }

૨૦-૬-૬૨

અહીંની ન્યાયની પદ્ધતિ પર અમારો એક પાઠ ગયો. આમ તો આપણા જેવું જ છે—એટલે કે, સીડી ટોટ, ગિરિટ્રક, કોર્ટ, હાઈકોર્ટ, સુપ્રીમ કોર્ટ, પણ રાજ્યના હાથમાં અને અધ્યક્ષ સરકારના હાથમાં. અધ્યક્ષ અલગ કોર્ટો એની પોલિસો પણ અલગ અલગ, અધ્યક્ષ સરકારના અના માટે સહેતરી પોલીસ પકડી ન કહે પણ એટલું પાઠ રાખીએ કે પોલીસ અહીં મુખ્યાર્થના હાથમાં હોય છે.

અહીં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે રફસ કમરી છે, એનું બજેટ મુખ્યાર્થ પડે, પણ એની ચૂરણી સીધી લોકોમાંથી જ હાય પણ સહેતરી સ્થાનિક ચૂરણીમાં અહીંની પ્રખરે રસ નથી. Excitement, Big Plans, Entertainment, Fashion આ બધા અહીંના મુખ્ય વિચારો છે.

આજે બાળસંમદાસયમાં અને બાળો મિત્ર કેન્દ્રમાં શબ્દસાધનાનાં મિત્રો આપ્યાં. એજને 'ધૂમ ગમ્યા' આ બને જગત્તે અહીંના બાળકોનાં મિત્રો જેવાં—એ બધામાં અને તો આપણા બાળકોના મિત્રો ચડિયાતા લાગ્યા—ભિતરનાં નહિ. ઉપરાંત, શિક્ષણ અંગેનું આપણું વક્તવ્ય આ બધાની જુરોજુરી કરી કહે તેવું છે. એમ અમે પરીધો લાવ્યું.

અમેરિકાના બધી જ બાળકોમાં જગણી બાજુ અંતરમાં કેમ કરે છે?—એ સે પવાની મારી મહેનત હજુ કાચવાળ નથી થઈ. કુનિયા આંખો કાંઈ ખોળી પાંદોના ચકાવે છે; અમેરિકા જગણી બાજુ આપણને કોણી બાજુ માંસવાની-ટેવ છે. અહીં રસતાં ખરું કાઠરું ખરું બધે જ જગણી બાજુ ચાલુ પડે છે. ચોપડા અંધવાળાં આપણા કરતાં કોઈકી દિશામાં એ લોકો જમા ઉધાર કરે છે. અને છતાં, કાંઈ હાથે લખનારા મળ્યા સારા પ્રમાણમાં અહીં છે.

આજે રાત્રે, હું વાંચીને, સર્પ જતો હતો, ભાં બેઠેના રૂમમાં નવી વ્યક્તિ દેખાઈ—બાથરૂમ ખાસ

Automatic lock થઈ થયું. એટલે એણે મને રસ્તો પૂછ્યો. વ્યક્તિ કોઈ જુદા અમેરિકન હતો. એનો નાઈટ ડ્રેસ તદ્દન Funny હતો. એ ટેલીફોન કરીને પોલીસને જાણવી એની મારફત ઉધારવાં કહ્યું અને ટેલીફોન કરવા ગયો. પણ ટેલીફોન ચાલતો ન હતો, પણ એટલામાં તો એ જુદા સંજ્ઞાન બહાર જઈ ખારીના કાચ ઉધારી બારીમાંથી ઘૂસી બાથરૂમ ઉધારીને અને કહે છે: "Oh, I have done it." પછી મેં પૂછ્યું: "તમે કાણ છો?" એણે કહ્યું, હું મિસ્ટર-દર અંધવાળિયે હું અંધો આવું છું ભારતમાં મેં ૫૦,૦૦૦ માઈલની યુક્તિ કરી છે."

વધુ તપાસમાં ખરત પકડી કે મિસ્ટર અમેરિકાની બહુ બજારીની વ્યક્તિ છે. ફોર્ડ ફાઉન્ડેશન તરફથી Small scale industries અંગેનો અહેવાલ તૈયાર કરવા તથા યુનોના Food & Agri. તરફથી માંસ અહેવાલ તૈયાર કરવાની બંને સમિતિઓમાં ભારત આગી, ભારત સરકારને તેમણે અહેવાલ આપ્યા છે. પૂરું નહેરુ વચેરેને બરાબર એળખે છે. એ અહીં Business Management માટે આવતા મોટા મોટા ઉદ્યોગોના મેનેજરોને માટે તજજ્ઞ દ્વારા Public Relations અંગે સેમિનાર ગોઠવે છે એમના એક સેમિનારમાં એમણે કહેલું.

"We, Americans are selling Everything but we cannot sell conviction, communism has sold conviction. We must do it if we want to fight it."

તા ૨૫-૬-૬૨
દમણ તો અમેરિકામાં મિસિસિપી મુનિ.માંથી પ્રવેશ ન આપવા માટે કાદો મુકાયેલ જગત્તે મેરિડિય નામના નિમિત્તે સંવાલ પરકાશને પકડીયો છે. અમેરિકાના ફાલ્ગુના સંજ્ઞામાં કાળા ગોરાનો રંગબેદ દંડુલ પડ્યો છે—ગોરા પડ્યો તો બધે જ—પણ ત્યાં વિશેષ જ. સુપ્રીમ કોર્ટ મુખ્યાર્થ આપે છે કે મુનિ.માં આંતરજાતિય મંદિરચુલિયાથી છે, પણ મુનિ. એ ના

પાટી. જેમણે સુપ્રિમ કોર્ટ અને હાઈ કોર્ટ એટલે
યુનિ. સત્તાવાળાઓ નમના આપ્યા. પણ મિસિસિપીના
ગવર્નર નુએ પડી યુનિને કબ્જે લીધી છે. સુપ્રીમ
કોર્ટ કોર્ટના નિરકરના સમન્સ કાઢ્યા છે. ગવર્નર
જાહેર કબ્જે છે કે હું ધરપકડ વડોદરા તૈયાર છું.
એટલે સુપ્રીમ કોર્ટ મધ્યસ્થ સરકારની સરકારી મદદ
માગી છે અને જેમણે હાથ લેસવવા સરકાર ત્યાં
જો તો ગવર્નર જાગેટ કહે છે કે, ગવર્નરી પોલીસની
દૃ મદદ લઈશ—અહીં ગવર્નર એટલે રાજ્યનો સર્વ-
સત્તાધીશ મુખ્ય પ્રધાન—સોફોનો ચૂટાએલો. મોરા
સોફો મિસિસિપીમાં નો ચડવા છે. બીજા ગાલુ
ફોનેટી મક્કમ છે. જેમ્સ મેરિગિય એ કોલેજ સિવાય
બીજો જવા તૈયાર નથી. આખો દેશ—અખબારો
સુદ્ધાં હીનોએ મદદમાં છે જુદાજુદા જો અમેરિકનો
ચીફાર્ડને અમારા જેવા પાસે લગભગ માર્ગ આખો
નમાવે છે. તમને એ શુ થાય છે..

૨૬-૬-૬૨

આને ગતે અહીં વાંચે નવેમ્બરમાં થનાર ફેનિક
અને મેસેચુસેટ્સ રાજ્યના ગવર્નરની ચૂંટણીના બધા
ઉમેદવારોની, જાત કે રજાઓમાં ન માનવાની, કહેરની
ત્રણ સંસ્થાઓના આગેવા, સચુકા સજા હતી. ત્રણ
ઉમેદવારો ટેડી ફોર્ડી, પ્રા. જી. જી. અને લોન, એમ આઈ,
ટી. આઈ. ટી. એમ મિલ્કાનું હતું ત્રણ સરથાના ત્રણ
પ્રતિનિધિઓ અને ત્રણ ઉમેદવારો—પહેલાં ત્રણ સરથા-
ઓના પ્રતિનિધિઓએ એક એક સવાસ પૂછ્યો. ત્રણેના
ત્રણે ઉમેદવારોએ જવાબો આપ્યા પછી ત્રણે ન જો
પાયે પાયે મિનિટ પોતાની નીતિનાં નિવેદનો કર્યા
અને પછી ક્રિતામાથી એક સવાસ મિસિસિપી યુનિ.ના
મામલામાં સરકાર લાખવા અને પુછાયો જવાબો
આપ્યા. પછી ગવર્નરની જગ્યાના ઉમેદવારે જવાબ
આપ્યા. (એક જ ઉમેદવાર હાજર હતો): એટલે
ક્રિતાઓએ બીજાની ઠેકડી ઉઠાડી હોય તદ્દન અજ
તન છે. અવાજની સુદ્ધ વ્યવસ્થા છે અને આકાર
પૂરું. હારતમાં આ પ્રથમ અપનાવવા જેવો છે. અહીં
આ પ્રથમ બંદુ સામાન્ય છે.

આટલો મોટો આધુનિક સપ્લ દેશ-કોલેજો,

સુખી—પણ હાલ પોતાના દેશમાંથી રજાઓ નથી
કાઢી શક્યો. એ જોઈને લાગે છે કે, સિદ્ધાંત અને
સમુદ્ધિનો વિચારના વિકાસને કે કંઈ જ સંબંધ નથી.
આ જોઈને છીએ ત્યારે લાગે છે કે, અધીકારો
અરપૂરવા અને કોમી બેદરબાવ ન મિલકેલાં હોત તો,
આપણી પણ આ જ દશા હેતુ જગતના દરબારમાં
આના કરતાં પણ ખરાબ દશા હોત!

અમેરિકન છન્ડગીનો એક અતિ અગ-
ત્યનો, ભારતે શીખવા જેવો, ભાગ એ છે કે
નોકર પટાવાળા કયાંય કોઈ એકીસમાં તમને
જોવા નહિ મળે. યાજ્ઞા-કોલેજ, મોટા ધંધા
શાળાગાર કે સરકારી એકીસો કે ઘર... બધે
જ એ લોકો પટાવાળા અથવા નોકર નથી
રાખતા. સાહેબગીરી આપણે ત્યાં છે, તેટલી
યા બિનજરૂરી અહીં નથી—જે કે,
સગવડો એટલી જ છે. વીશ ધોવાનાં મશીન,
કપડાં ધોવાનાં મશીન—એટલે રાજ્યનાં મુખ્ય
કામો તો પતીજ લય. બધી જાતના રસ, બધી
જાતનાં ફળ કે શાકભાજી કે પ્રેક, બધું પેક
કળામાં તૈયાર મળે. એટલે રાંધવા માટે કો
તો જોને તળવાનું કરવાનું હોય, અગર ગરમ
કરવાનું હોય. ફેફસો તો ‘ઇન્સ્ટેન્ટનિયસ’ જ.
અને આ માટે એક કપ પૂરતી નાનકડી થેલી
આવે, તે ગરમ પાણીમાં નાખી દેવાની. ખાંડ
દરેક ટેબલ પર હોય જ. ને મોટા ભાગનાં
દૂધ વિનાની કાળી આ કે કોફી પીવાનાં નહિ
તર, તદ્દન બાળકોને માટે રમવાનો કાગળનો
કપ હોય તેવા કપમાં દૂધ આવે.

* * *
પાનખા (અહીં આને 100 કહે છે) આવી
રહી છે એટલે ધારધારે બધા જ પાન રંગમાં રંગનાં
થઈ જશે; પછી, એકદમ લાંબ યોગે જોને ખાદ્ય એક
દામદાં ખરતા માંદો—બારેક બારેક ત્યારે એકેક પાને,

એકે યાગી નહિ હોય અને બહુ બરફ પડશે ત્યારે તેો યાગીઓ સહેં બરફથી જીવાઈ જશે...

મિસિસિપીના નિમ્ન વિદ્યાર્થીના પ્રવેશે બહુ-પર ઉદારોહ જમાવેા છે એક બીજા સભ્ય અવાગાનાના મતનરે, પણ મિસિસિપીના મતનરેને કેન્દ્ર સરકાર સામે યવામાં ઠેઠા આપેા છે. અમેરિકાની એક ખાસિયત લખવી ફરવખને બૂધી જતો હતોઃ આપણે અમેરિકા માસ અને વસ પ્રમાણે તારીખ હોયતો ૩૦-૧-૬૨ એમ લખીએ ત્યારે અહીં લેાકો ૧-૩૦-૬૨ એમ લખે છે. એલવા પ્રમાણે લખવું એમ દલીલ છે

સાંજે અને બોસ્ટનના પરાંએવા લઈ ગયા. સાત માર્ચ પર આવેલ બેર્મોન્ટન (ન્યા બિલિયરો સામે સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ લડયું હતું) અને ત્યાંથી ફર કોન્કોર્ડ ન્યા મિનિટમેનનું સમારક છે. મિનિટમેન એટલે અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધના બેટો - જેઓ એક મિનિટમાં હાલ પડયે હજી છેડીને બંદૂકો લઈ લડવા પહોંચી જતા કોન્કોર્ડમાં બેટોએ બખરસત મુકાનમે કરેલો અને સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનાં મહાથ ત્યાં જ મએલાં. પાછા ફરતાં, મહાન ફિલમુકે ચીરો જે તળાવમાં ફોડીમાં સુઈને કષાકે ચિંતન કરતા તે ચીરોનું તળાવ નેપું. ખુબ જ એકાંત અને દરિયાણા જગ્યા છે

૧-૧૦-૬૨

આખરે કેનેડીએ મધ્યમ સરકારનું લશ્કર મોકલી મિસિસિપી યુનિ.માં હજારો વિદ્યાર્થી કેનેડીયને ફાલ્સ કયેા. કેપુડી મતનરેને પકડીને હોસ્પિટલમાં ચિકિત્સા માટે મોકલી આપેા. કેમ્પસમાં તે ગતે લશ્કર આઠ વાગ્યાથી તે રસ સુધી એકાદ હજાર વિદ્યાર્થીઓ અને બીજાં ટોળાઓએ દુરસ્ક મચાવ્યુ - નહીં તોહી આપેાં તોફાન કેનેડીએ સખત હાથે દામી લીધું.

મેનિચ લશ્કરની મદદથી ચેજ નર્મમાં જાય છે. એક માર્ચ એની કેમમાં જોડે રહે છે. વિદ્યાર્થીઓ હજુ 'Nigger' કહીને એનો દુરિયો મોઢાવે છે જે દિવસમાં એ ચન્દ એણે કાઢીની. જોડે ઉચ્ચાર્યો નથી.

વિશ્વમાનવ : માર્ચ-એપ્રિલ, '૬૪]

પણ એ ત્યાં રહેવા મક્કમ-હે, એના શબ્દોમાંઃ "It is a fact that Negroes are looked on and treated as something other than first class citizens in Mississipi. They have been denied mans rights — bane to American Democracy. I am not concerned with this problem and absolutely intent on seeing that every citizen has an opportunity to be a citizen."

કેનેડીનાં આ વચ્ચાએ દુનિવમાં બારે પ્રશ્નસા મેળવી છે

૨-૧૦-૬૩

આજે ગાંધી જયંતિ હતી-

અહીં તેા શુ હોય પણ આજે રાતે બર્સિનના મેયર વીલી એન્ડરનું પ્રવચન હતું. વિષય હતો ordeal of co-existence આઠ વાગે એક હોલમાં સભા હતી. અમે ૭ વાગે પહોંચી ગયા તેા જમા ન થઈ. ૧૫૦૦ જેટલા ક્રીતાઓ પાછા ગયા હશે. એવટે એની બાજુના હોલમાં બવરસા કરી ન્યા 'સ્પીકર' પર સાંભળવાની બવરસા હતી. ગાંધી જયંતિના દિવસે સાંભળવા જેવો લેખાંડી વક્તા હતો. સાંભળતાં સાંભળતાં ચેમાં ખડા કરી દીધાઃ 'wall of shame' શબ્દોમાં ગજબ સામર્થ્ય બગેતો હતો. પ્રવચન પૂરુ થયુ ત્યારે તાળાઓના મકમલદ સગી જ ન થકયા. એણે અતમા કહ્યુંઃ The fate of western democracy depends upon our ability to see beyond any temporary conflict and to grasp the transcendent vision of essential unity of Man and Nations."

સાચે જ ગાંધી પછીના વિશ્વમાં આવા માણસો જોઈએ છે. માનવતાને યુગ્મળી બચાવવાને એનો અચાજ બારે આદ્યશક્તિ વાળો હતો. બર્સિનમાં મને એ વાતનો વિશ્વાસ આવ્યો કે આપણે સામ્યવાદથી ડરવાની બરે નથી xx

આજે બપોરે હારવડ જેને માટે વિખ્યાત છે તે Case Method of Lesson હતું - મેનેજમેન્ટ અને

મજૂરમણના ડોલર માટે આવેલા વિદ્યાર્થીઓને ૮ દિવસ પહેલાંથી એક કેસ આપવામાં આવ્યો હતો એક કંપનીમાંથી ત્રણ મજૂરને કાઢી મૂક્યા બદલ લવાઈ પામેની કમિયાદનો એ કેસ હતો કેસ એટલે દરેકનો પગી એની છગાવટ કરી ચર્ચામાંથી ને મુદ્દો જોડે તે સિદ્ધાંત મોડા પગલાંથી અથવા ખૂબ મજા પડી. ત્રણ મજૂરને કાઢી મૂકવાનું કાગલ એ સોડા સામ્રાજ્યની દના તે હતું અને કંપનીને સરકાર આપના માલનો કાનૂનીક દત્તો. એટલે એમને છૂટા કરેલા.

જુવાન રનાતદો ને આપની કાલના મેનેજરે દના તેમજ અને આગે કોમીમાં ખૂબ આનંદ લૂટ્યો. આ Case Method દાખલ કરવા જેવી છે આપણા સિદ્ધાંતમાં—Law Collage—મા તે સદેશાઈથી કરી શકાય

૩-૧૦-૧૨

આજે સવારે અમેરિકન એસ્ટોનિટ રોષેરા અવ-કાશમાં ગયો એ વખતે T. V. ૧૨ જાણુ વિચારવાર બનાવાયું આખો દિવસ એના મુશળ ઉડપન માટે અહીં અમેરિકનોમાં ભારે ઉત્સાહ હતો. કશાં કશાં રેડિયો પર અજર આવતા દના. રાને વીતી બે-સરનું બીજું પ્રવચન સાંભળ્યું—આજે અંદર જવા મળ્યું—વધુ મજા પડી.

અમેરિકાના મજૂરો એમની વૈદ્યકી સલાજી માટે ઘણાં નાણાં ખર્ચે છે, છતાં પ્રિટનના New stat-
esman નામના સામયિકે એના વિરે બહુ મંબનું વાક્ય લખ્યું છે :

If so American workers paid one dollar a month for old age health insurance that would be 840 million dollars a year. Add the equal amount of contribution of their employer and thus total will be Dollar 1.7 Billion a year (૧૭ હેરડ ડોલર) A lot of money;

Until you consider that Americans spend dollar 3 billion a year on their dogs, cats and other household pets.

એટલે કે, ત્રણ બીલીયન (૩૦ હેરડ) ડોલર કૂતરાં, બિલાડા અને બીજાં પાળેલાં જાનવરો પાછળ ખર્ચે છે!

આજે સાંજે અમારું એક સેમિનાર હતું. સેમિનારમાં દોઢ કલાકની સમસ્યા આ ધરાવનાર AFLCIO નામની મંચરસ મજૂર અંગના ઉપમુખ અને કાપડામુદ્રાના જુદા નેતા એમિલ રિવિનું પ્રવચન હતું.

અમરસત લોખંડી માણસ છે—Very tough. એજે કમ્યુ કે અમે ૪૦ કલાકના અડવાડિયાને નરસે ૩૫ કલાકનું અઘરતરું મોડીએ છીએ. એટલા માટે નરિ કે અમને ૪૦ કલાકનું કામ ભારે પડે છે. કાલ કલાકમાંથી આઠ કલાક માગના દના તે વખતની અસારી આ દલીલ અમે અત્યારે નથી કરના, ૪૦ કલાક કામ કરવું જોઈએ એમ અમને લાગે છે પણ અમેરિકામાં આજે ૪૦ લાખ માણસો ઓટોમેશનના કાગે મેશર છે. એને રોજી આપવાનું ઉલોત્રો અને સરકાર નથી ચિચારતા—અમે ૪૦ કલાક કામ કરવા ગણી છીએ પણ અમે ૪૦ કલાક કામ કરીએ અને ૪૦ લાખ કામ કરવા કમિયા અમારાં બહુઓને એક કલાકનું કામ કામ ન મળે તો અમે ૩૫ કલાક કામ કરીને જ એમને માટે જમલ કરીશું—સરકાર અને ઉલોત્રો બીન્ને મરતો ચિચારે તો અમે સ્વીકારીશું. એની વાણીમાં ભારે મક્કમતા હતી.

પછી તે એજે કલાક કરી—એજે અમારે કમ્યુ કે, “ઉલોત્રો અને જુનિયનોમાં પૈસા મારી ખાવાની રહે અને ભારે મેચેન મનાયો છે” એક પ્રાઈસરે સવાલ પૂછ્યો કે “તમને દુઃખ થાય છે પણ આવા સમાને જુનિયનમાંથી કાઢવા તમે શું પગલાં લયવો છો?”

એજે ચીકાઈને મવાન આપો—“અમે એવા જુનિયનોને બચારક ક્યો છે જેલમાં મોકલવાની સત્તા અમારી પાસે નથી. પણ ઉલોત્રપતિઓના મંડળ કામને બચારક ક્યોનું તમે સાબળ્યું છો—એવા લોકો તે એમની પરિસ્થિતી મળવે છે—”

પેલા તે ચુપ થઈ ગયા.

૧-૧૦-૧૨

સવારે ઊઠી બધા તૈયાર થયા ૧૧ વાગે અમે નીકળ્યા—અહીંથી ૬૦ માઈલ પર Bear Mountain નામની જગ્યા ગયા. એર માઉન્ટન દાસન નદીના કાંઠાપર અતિ સુંદર જગ્યા છે. રસ્તામાં હતું

અમને કંઈસ્તાન જેવા સર્વ ગ્રામ્યો 'ગ્રામ્ય' નામ છે. Val Halla વાલહાલા એટલે Gate of Heaven -અહીં ગાલ્ફસને દાદવાનો રીવાજ છે, એટલે 'સીમેટ્રીયું' મદત્વ લાગે છે. આંતરીનું મોત પથ આ દેશમાં મેલું છે કારણ સીમેટ્રીમાં એટલી જગ્યા મેળવવા ૨૦૦ ડોલર આપવા પડે - તેમજ રસ્તા નજીકની જગ્યા પસંદ કરે તો વધુ નાણાં જોઈએ!

પાટા ફરતા ત્યાંથી દૂર West Point પર ગયા. ત્યાં અમેરિકાની સૌથી મોટી લશ્કરી હાલેજ છે નદીના કાંઠા પર જૂના જગાનાના કિલ્લાની ટુપનાં પથ્થરનાં મકાનો, અહીં પ્રવેશ મેળવવા બહુ અપરો હોય છે - પાટીલા જુવાનોને ગળવા તેમની પત્નીઓ અને મા બાપો આવ્યા હતા - કનિ રવિની રત્નમાં. ત્યાં લશ્કરી ટકિત - સાવતો અને ઉત્કાન્તિનું મ્યુઝીયમ છે, તેમાં બધી જાતનાં લશ્કરી લખિયો, પહેરવેશો ને, નેપોલિયન વગેરેની તસવીર ઈત્યાદિ જુએકાણું છે.

અને લશ્કરી પ્રદર્શનમાં મળ નથી આવતી. It is a bad side of humanity. ત્યાંથી વળી, હાસન નદીમાં રાખેલાં, બીજી લગાઈ વખતે વાપરેલાં, કુદ જહાજો જેવાં, સેકેડો કાળા ટીમ જેવાં ચર્ચ ગ્રામ્યો કુદ જહાજો, કુનિયાની શાંતિના શોકમાં કુમેલાં હોય એમ કાળા મોઢા લાંગાં કરીને પડ્યાં હતાં! આ બધા જ સમયે રસ્તાની વનથી - આ ઈર્લાં ગળજ સુદર હતી પાનખરમાં અર્ધીનાં પાન પોતાના રંગ ખાસે છે વસતનું આ સૌન્દર્ય આપણને જેવા નથી મળતું. પાનખરમાં લીલાં પાન ધારિ ધીરે ધીળી, અને પછી, એકદમ લાલ થાય છે; અને સર્વેનાં કિરણો રંગીન થઈ જાય છે અને એ કિરણો એના પર પડે છે ત્યારે, જાણે એ પાલકું હોય એમ, કિરણો રંગીન થઈ જાય અને ગાંઠનાં કુંડમાંથી રંગો વરસના લાગે છે.

૭-૧૦-૬૨

આજે સુરજ નીકળ્યો એટલે જધાને આનંદ થયો. અમે હવે પાનખર માણવા વધુ દૂર પહોંચીએ એ મોટરમાં નીકળ્યા. એક જગ્યા જગ્યાએ જઈને

પાનખરનાં દર્શન પેટ લારીને કર્યો. ગંગના કટેરા ઉચકાથે જતાં હતા ત્યાંથી એર માઉન્ટ ઉપર ગયા. અરુણ! અહીં 'વધી જ જગ્યાએ, ન્યાં સુદિ સૌન્દર્ય' જેવાનું હોય ત્યાં, દુરગામે જમીનમાં ગોઠવેલાં હોય છે અને એમાં દસ સેન્ટ નાખો એટલે જેવા મળે એર માઉન્ટનાથી 'ન્યુયોર્ક' જેવું - ત્યાંથી હાસન નદી વહેતી હતી; દૂર વેસ્ટ પોઈન્ટનાં મકાનો દર્શા.

૮-૧૦-૬૨

આજે તો વહેલી સવારે સાન વાગે તૈયાર થઈને જવાનું હતું. સાડા આઠે ન્યુયોર્કમાં પગ મૂક્યો. 'ન્યુયોર્ક' એટલે ગરનજૂની ઈમારતો, મોટા સ્ટોર્સ... રોડફોર્ડી. અમારે જવાનું ૬૬ American Arbitration Associationમાં. બહી ધધાસારી લવાહોની આ Non-Profit સરથા છે. મજૂર મંડળ અને માલિક વચ્ચે ઝગડો પડે અને લવાહને સોંપવા હોય તો આ સેક્ટોને લખે એ લોકો લવાહનું નિર્દેશ મોકલે. અને તે પસંદ હોય તેવા લવાહ આ કેસનો નિકાલ કરે ફોલ લાખ અહા એમણે ઉદ્દેશ્ય છે બવાર તરીકે પ્રોફેસર, નિરુપ નવાયાધિશો વગેરે કામ કરે છે એમને એક દિવસના ૧૦૦ ડોલર અને મળી આવે છે.

એજ મકાનમાં ફોર્ડ શીફ્ટેશન એક્સિ હતી. જેમાં જીવન સાધનાની વાતો લખી છે તે પ્રતિષ્ઠા Roots of Ehangની નકલો લીધી બીજું સાદિલ પથ લીધું અને પડી ગયો ન્યુયોર્કના સૌથી જીઆ મકાન Empire Building પર ૧૦૨ માળનું ૧૪૭૨ ફીટ જીસુ મકાન એ સૌથી જીસુ કુનિયાનું મકાન છે ત્યાં જવા માટે મિનિટની ૧૨૦૦ ફીટની ઝડપે ચડતી લિફ્ટ છે પહેલાં તમને ૮૬મા મળ્યે લઈ જાય છે. ત્યાંથી તમે 'ન્યુયોર્ક' જોઈ શકો છો. અને વળે ૧૦૨મા મળ્યે પહેલો ત્યારે માઈક્સ સુધી દૂર દુનિયામાંથી જોશ શકો છો. ઉચ્ચાઈમાં એ ૮૮૪ ફીટ જીઆ એક્સિલ ટાવર, ૫૫૫ ફીટ જીઆ ગોલ્ડન્ટન મોન્સ્ટર, ૧૦૦ ફીટ જીઆ પિરામીડ ૬૧૭૯ ફીટ જીઆ પીસા ટાવર કરતાં. ધણું જ જીસુ છે.

જ્યોરે કોટવાધિપતિ રોઝેલરે બાંધેલું રોઝેલર મેન્ટર (ન્યા બધી જાતની મોટી ઓફીસો આવેલી છે.)

જોયું. અને નજીકમાં રેડિયો સીટી હોલમાં ધુસી ગયો. રેડિયો હોલ એ ફુનિવાનું સૌથી મોટું વિચેટર છે. અહીં એક જ ટિકીટમાં તમને સિનેમા અને પછી નૃત્ય સંગીતનો કામંડ્રો ભોજા મળે. ચાર મજલા ગેલેરીના છે. ચિત્રલુ નામ હતું ‘Gigot’ (છત્રો) એક પદાદી ભોળા મૂંગા માનવી છત્રોની કથા હતી એને રખડુ ચાન્ડિયોનો છત્રોની નાનકડી રૂપાળી એક છોકરી - સાતેક વરસની - પર ખૂબ લાગણી થઈ આવે છે એને રાત્રી રાખવાએ બધું કરે છે. એની મા એને માટે પૈસા ન લાવે તો, છોકરીને લઈ ને પોતે બીજો જતા રહેવાની ધમકી આપે છે. એટલે છેવટે છત્રો ચોરી કરે છે. એક વિચિત્ર છત્રો છોકરીને રેવળમાં લઈ જાય છે. અને છોકરી, ઈશુ અને ગેરીના પૂનર્જા ભેષ આ ઠાણ છે એમ પૂછે છે. છત્રો એન્યાળાધી બહુ સમજાવવા મથે છે પણ નથી સમજાવી શકે તો ત્યારે પહેલી વાર એને પોતે નથી ખોલી શકે તો એણે કુંજ થાય છે અને ભગવાન પાસે માથું પટકે છે... જહુ મળતુ ચિત્ર હતું.

ચિત્ર પૂરું થયું એટલે દિવાલના એક પરદામાંથી ઓરગન વગાડનારો માણસ બહાર આવ્યો - બહુ મજાનું ઓરગન હતું. આણુ ઓરગેસ્ટ્રા - બધા જ

વાદો - એક જ ઓરગનમાંથી એણે વગાડ્યા - પછી એ પીઆના સહિત અદર જતો રહ્યો અને રેજન નજીકનું ‘એડોર્મ’ જોયું થયું તો વાદકોનું ઓરગેસ્ટ્રા જમીનમાંથી ઉપર આવ્યું ઓરગેસ્ટ્રા પછી કરોળિયાનું સમદ ટપ, અને ગીતો વગેરે કાર્યક્રમો હતા. માફિય ઓરગનના પણ રેજન પરના માર્ક આલોઆપ જોયાં થાય, નીચે જતા ડે, રેજનના જુદા જુદા ભાગો જોયાં નીચા, કરી ગોઈની સકાય - એ બધી સમવડો મળતી હતી ત્યારે સામાન્ય દર્શા.

ન્યુયોર્કની છ-હગી એટલે તોના. ફરક માણસ દોડ્યો જ હોય છે. એક ટેકમી ફાઈનરે કહ્યું : “બધા પૈસા માટે દોડે છે, પણ એ પૈસા આરામથી વાપરી ન શકાય તો આ દોડાદોડીને શું અર્થ ?”

‘મને લાગ્યું : We wanted to create comforts but in end created more discomforts than comforts મોટર વાળો પણ ન્યુ-યોર્કમાં ટ્રેઈનથી જાય ! કારણ ન્યુયોર્કમાં મોટર માટે પાર્કિંગનો જગ્યા નથી હોય તો દોઢ ડોલર દિવસનું બાકું કરી શકે તો નથી (કમક)

ઇતિહાસ અને સાહિત્યના તાણાવાણા*

—ભોળીલાલ સારંગરા

ગાયકવાડના ઝોરીએન્ટલ સીરીઝના પ્રથમ ૪૪ તરીકે, સને ૧૯૨૭માં પ્રગટ થયેલ 'મિરાતે એઢમતી' બા. ૨ની પ્રસ્તાવનામાં વિખ્યાત ઇતિહાસકાર સ્વ. જહુનાથ સરકારે કહ્યું છે : "Of all the provinces of India, Gujarat is the richest in the number and variety of its historical records" અર્થાત ભારતના સર્વ પ્રાન્તોમાં ઐતિહાસિક સાધનોની સખ્યા અને વૈવિધ્યની જાગતમાં ગુજરાત સૌથી વધુ સમૃદ્ધ છે. ઐતિહાસિક સાધનો-સામગ્રીના જે પ્રકારો એ વખતે જાણવામાં હતા, એમાં હવે આશ્ચર્ય થોડાના કિત્તબનોને પરિણામે ચલેલી સામગ્રીના ઉમેરો થાય છે અને એ દિશામાં દબણાના થોડાં વર્ષોમાં ગુજરાતમાં જાણનાવાન કામ થયું છે અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સંજ્ઞાના માનાઈ સભ્ય તરીકે આપેલા વ્યાખ્યાનમાં આચાર્ય જિનવિજયજીએ તથા મુખ્યમંત્રી કાજીસ ગુજરાતી સંજ્ઞાના ઉપક્રમે અપાયેલા એક વાર્ષિક વ્યાખ્યાનમાં સ્વ. ડુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ ગુજરાતના ઇતિહાસની સાધનસામગ્રીનો પરિચય આપ્યો છે; ગુજરાત ઇતિહાસ પત્રિકાના મારા પુરાણી પ્રમુખ ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ જુદે પ્રસંગે અપાયેલાં એમના ચારેક વ્યાખ્યાનોમાં ગુજરાતના ઇતિહાસ પરત્વે અત્યાર સુધી થયેલાં કામોની સમીક્ષા કરી છે તથા ભવિષ્યમાં થવાં જોઈતાં કામોની રૂબરૂમાં દેરીએ વિશેષ દિશાસૂચન કર્યાં છે એ જાણતી પુનરુક્તિ હું અહીં નહિ કરું. હું ઇતિહાસને રનાતક કે અધ્યાપક નથી. પ્રથમ તો, હું સાહિત્યને વિદ્યાર્થી છું અને સાહિત્ય દ્વારા ઇતિહાસમાં મળેલું, આથી ઇતિહાસ અને સાહિત્યને અભ્યાસ અને અર્થદર્શન પરસ્પરને ટેવી રીતે ઉપકારક થાય, પરસ્પરને ટેવી રીતે અજવાળે એવી થોડીક વાતો, કેટલાક મુદ્દાઓ સ્ફુટ કરવા પૂગતી કરીશ જે માત્ર ઉદ્દેશજાતક દર્શી.

ઇતિહાસના સાધનો અનેકવિધ હોય છે, એ આપને સુવિદિત છે એનું સૌથી મહત્વનું અને મોટું સાધન સાહિત્ય છે. સાહિત્યના ઉપાધાનરૂપ ભાષા અને તેના પ્રયોગો જેને આધારે લઘુશ્રવણી પુરાતત્ત્વ (Linguistic Palaeontology) નું શાસ્ત્ર રચાયું છે, તે પણ સંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક અગત્યનું સાધન છે. સાહિત્ય કોઈ સમય કે યુગમાં રચાયેલું હોય છે, આથી સાહિત્ય પ્રાયઃ એ સમય ઉપર પ્રકાશ પાડે છે અને એ સમય કે યુગનો અભ્યાસ સાહિત્યને સમજાવામાં ઉપકારક થાય છે છવનને જુદી જુદી દ્રષ્ટિએ સ્પર્શતા ઇતિહાસ અને સાહિત્ય જેવા બે મદદાત વિષયો આ પ્રકારના અધ્યયનમાં અમુક કેટલિએ જાણે કે એકતા પામી જાય છે. થોડાંક ઉદાહરણ આપીને મારી વાત સ્પષ્ટ કરું.

પ્રાચીન કાળમાં ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર વિશે સાહિત્યિક સાધનોમાંથી ઘણી દલીલો મળે છે, ચીની પ્રવાસી હ્યુએનસાંગ ગુજરાતમાં આવ્યો તે તો ઠેક સાતમા સદીમાં, ઈ. સ. ૬૪૧ આસપાસ. એ પહેલાંયે ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર વિશે ઉત્કર્ણ લેખોમાંથી તેમ જ સાહિત્યમન્થોમાંથી અનેક નિર્દેશો પ્રાપ્ત થાય છે પ્રસ્તુત સાહિત્યમન્થો ને કે સોલંકી-યુગમાં રચાયેલા છે, પણ એમાંના જ્ઞાતાન્તો પૂર્વકાળના છે અને પ્રાચીન સુતપર પરાને આધારે અપાયા, કોઈ ઉપરુક્ત વિષયને એથી બાધ આવતો નથી છદ્ધિ અને વિચારોની બવરથા મારે બૌદ્ધ ન્યાયના ડુર્ગમ પ્રમેયોનો અભ્યાસ હિચ્ચ શિક્ષણ લેના વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતમાં કરાવવામાં આવતો, એમ પ્રભાવકચરિત્રનાં કર્તા આચાર્ય પ્રભાસચંદ્ર નેધિ છે વલ્લભી આદિ સ્થળોનાં બૌદ્ધ વિદ્યાર્થીઓમાં અપાતા શિક્ષણનું જ આ એક રીતે સાતત્ય હતું એમ કહી શકાય. તથાજની બૌદ્ધ ગ્રંથો જાણીતી છે; મોળું અગત્યના કેટલાક

* ગુજરાત ઇતિહાસ પત્રિકામાં (બોજી) અદિવેશન માર્ચ-૧૯૧૪ (વડોદરા) પરિષદ પ્રમુખ ડૉ. ભોળીલાલ જ. સરકારના વ્યાખ્યાનમાંથી.

બૌદ્ધ અવશેષો અને મૂર્તિઓ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં જુદે જુદે સ્થળેથી પ્રાપ્ત થયેલ છે. ૫૦૨ ઉત્તર ગુજરાતના તીર્થધામ શામળાજી પાસે, દેવની મોરી મામની સીમમાં, બેળરાબની ટેકરી તરીકે ઓળખાતા ટીંબા-મંથી ક્ષત્રપ કાળનો આખો બૌદ્ધ સ્તૂપ નીકળ્યો, એથી સાહિત્યિક પુરાવાઓને સમગ્ર અનુગોહન મળે છે એટલું જ નહિ, પણ આ વિષયનું આશુ દર્શન (Perspective) ખડકાર્થે જાય છે એ સ્તૂપમંથી મળેલો, સ્વયં ભગવાન જીવના અવશેષવાળો, ઉત્કૃષ્ટ લેખાયુક્ત સમુદ્ગમ બતાવે છે કે એ કાળે ગુજરાત જૈન ધર્મનું જેવું મોડું કેન્દ્ર હતું, તેવું જ મોડું કેન્દ્ર બૌદ્ધ ધર્મનું પણ હશે. તથા ગુજરાતમાં આવા મોટા અને અસંખ્ય બૌદ્ધ અવશેષો પહેલી વાર જ મળ્યા છે, અને એ શોધવાનો યશ વડોદરા યુનિવર્સિટીના આર્કિયોલોજી વિભાગને છે. આ તરુા જૈન ઇરાનો છે તેમની પાસેનો આદર ૧૬૦ x ૧૫૦ ફુટનો વિદાર ઇટરી મકાન છે. શામળાજીની ચારે બાજુ કુચરો અને પથ્થરો હોવા છતાં આ સર્વ સ્થાપત્યો અને સ્થિતિ-શુદ્ધિઓ પશુ-પક્ષેલી માટીનાં તે ઉપરથી બન્યા છે કે આ રચનાઓ ઇરામાં કામ કરવા દેવાયેલા કારીગરોએ કરી હતી. આ વસ્તુ કલા-કારી-ગરીના સંકેતોને સગનાં પણ કેટલાક સચાલો બોલા કરે છે. દેવની મોરીના સ્તૂપની કોઈ કંઈ જુદા મૂર્તિ-ઓનાં મસ્તક ગાંધારસૈલીની કેશરચના દર્શાવે છે. તેમ જ વેશજીદોની કેતરશ્મી, રત્નો અને કથાનો ઉપર પણ ગાંધારસૈલીની બહાર છે. ત્યાંથી મળેલા શિક્ષાઓને આધારે કહી શકાય કે સ્તૂપ અને વિદાર સમેત શામળાજી પાસેની બૌદ્ધ વસાહત ક્ષત્રપયુગથી અર્ધજી ઇસ્વી સનતી ત્રીજી સદીથી માંડી લગભગ છઠી સદી સુધી અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. આ શોધ બતાવે છે કે જૈન આગમોની ટીકાચુર્ણિઓ, પ્રશ્નો અને અન્ય સાહિત્યમાં મળતા બૌદ્ધ સંપ્રદાય વિષેના ઉલ્લેખો તથા અન્ય સંપ્રદાયો સાથે એના સંપર્ક અને સંઘર્ષનાં વર્ણનો, ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ, ખૂબીર અને વિવેચનાત્મક અધ્યયન માગી લે છે.

ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં

એક અગત્યનું પ્રકરણ મહાનુભાવ સંપ્રદાયને લગતું છે. મહાનુભાવ સંપ્રદાયના સ્થાપક ચક્રધરસ્વામી ઇસ્વી સનના તેરમ સૈકામાં ઇર્ષ મ્હા તેઓ ભગ્યના સાગ-વેદી બાદશાહ હતા અને તે સમયના ભગ્યના રાજના પ્રધાનના પુત્ર હતા. એમનું ચરિત્ર 'લીલાચરિત્ર' નામે એક જુના મરાઠી ગ્રન્થમાં મળે છે, જેને કેટલાક વિદ્વાનો મરાઠી સાહિત્યિક મઘની પ્રથમ રચના મને છે એમાં આપેલા વર્ણનોના પૂરા મેળ ગુજરાતીના તત્કાલીન ઇતિહાસ સાથે મેળવવાનો હજી પાઠી છે. ૫૦૨ વધારે મેધિયાત્ર વસ્તુ બીજી એક છે મહાનુભાવ સંપ્રદાયનો પ્રચાર ગુજરાતમાં થયો હોય તોયે ત્યાંથી તે એ નામ-શેષ થઈ ગયો. x x x મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાનોએ તો એ વિષે કામ કર્યું જ, પણ ગુજરાતીમાં ભાષાસાહિત્ય, ઇતિ-હાસ અને જૂની મરાઠી એ બન્નેમ બંધનાર મોઝાક ગુજરાતી વિદ્વાનો 'લીલાચરિત્ર' અને મહાનુભાવ સંપ્ર-દાયના અન્ય સાહિત્ય ઉપર કામ કરે તો ગુજરાતીનાં સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ વિષે કેઈક નવું જળવાનું મળે એ તદ્દન સંભવિત છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસનો એકે લુગ અધકારમય નથી અર્થાત્ ઐતિહાસિક સાધનસામગ્રી તદ્દન વંચિત નથી. પણ મોર્ચપુત્રથી માંડી સોલકી સુધીના અન્ય સુધીની ગુજરાતી ઐતિહાસિક સરકૃત કેવી હતી, એ જાણવાનાં સાધનો અમ્ય છે અને એ પાછીના સમય માટે પણ એ વિષેનું આપણું જ્ઞાન જાઈએ તેટલું સમૃદ્ધ નથી. સોલકી સુગત્ત ઐતિહાસિક અને અન્ય સાહિત્ય વિષુદ્ધ છે, તે પણ તે સમયની નજરોગના, મુહરોગના, દૈનિક ઉપયોગની મીઝો, વઝો, અમકારો, શિક્ષાઓ, શસ્ત્રોએ ઇત્યાદિ વિષેનું અપણું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નહિવત્ છે શિશુકૃતિઓના અને મૂર્તિઓના અલકારો આર્કિ-મંથી અને પ્રાચીન ગ્રન્થરૂપ ચિત્રોમંથી આ અભ્યાસમાં કેટલોક સહાય મળી શકે, પણ એની પૂર્તિ પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ વસ્તુઓ અને સાહિત્ય અંગત વર્ણન ઉલ્લેખો આદિ વડે થાય. અણુ કુલ રિમા, તારા, મોઢરા અને પાટણનાં મંદિરોનાં શિલ્પોમાં નિરૂપિત જીવન અને ભૌતિક સરકૃતિઓ અભ્યાસ ડો. દર્શનગાય મજમુદારે પી એચ ડી માટેના પોતાના મદાનિત ધર્મો.

દષ્ટિએ લાંબાના વિસ્તૃત પ્રયોગો છે પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન રચનાઓ પ્રાથમિક રીતે ભૂજોળનો વિષય મણામ પણ વ્યાપક અર્થમાં રચનાઓનો અભ્યાસ ભાષા, બ્યુટનિ, ઇતિહાસ ઉપરાંત સમાજજ્ઞાનની સમજ માટે પણ ઘણે અગત્યનો છે. પુરાણકાળથી માંડી આજ સુધીના રચનાઓનો અભ્યાસ પ્રભાઓ અને પ્રભ-સમૂહોના રચનાત્મકો માથે પણ સંકળાયેલો છે. ગામોનાં અને શેરીઓના નામ ધણીવાર ગદ્યમાં છે; પણ પદાદો, રેકરા, નદીઓ, ઝરણાં, વૈકળા વગેરેનાં નામ બ્રજભાષાનાં નથી એ અર્થ નામોમાં આવે બધા અને આથી આ પ્રદેશમાં પ્રવેશવા ત્યાર પૂર્વેનો અને પછીનો પણ અણુમૂળ ઇતિહાસ ઠકાયેલો પડ્યો છે. આપણી સામાજિક સંસ્થાઓ, રીતરિવાજો, ધર્મસંપ્રદાયો, ભક્તિવિશેષો, દુકામાં આપણા સામાજિક ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના કટકાઓ ત્રીજા ભાગે, જે વિશે ઇતિહાસનાં 'ગીત' થયું સાધનોમાંથી જવડે જાણવા મળે છે; તે રચનાઓના અભ્યાસમાંથી જણવ છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન રચનાઓના અભ્યાસ માટે અપણી દુર્ભાગ્યે દેશવિશિષ્ટ પ્રતોની પ્રકૃતિઓ અને પુષ્પકાઓ અમૂલ્ય સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

આપણા ઇતિહાસની સામગ્રી આ એક અગત્યની વસ્તુ છે. એની વિકસિત પૂર્તિ કરવા માટે, ૧૯૫૭માં વડોદરામાં આપણે ગુજરાત રચનાઓ જ સહની રચાવના કરેલી છે એના ઉપરકેમે આવાર સુધી ઘણેલાં રચનાઓ વિષયક સંશોધનપ્રવાન વ્યાખ્યાનો શ્રીસવાળા સાહિત્ય-ખાસમાં એક મન્યરૂપે પ્રગટ થયો. ગુજરાતનાં રચનાઓની ગુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજી જોડણી સંપ્રદાયવાળા પૂર્વ સંસ્કૃત ગુજરાત સરકાર સાથે જન્યવહાર કર્યો છે; સરકાર તાર્કીક અનુકૂળે જવાબ મળ્યો છે અને એ દિશામાં આગળનું કામ સરકારનાં લાંબાવિભાગ તરફથી ચાલી રહ્યું છે રખડ છે કે આવા અભ્યવહાર રચાનિક પ્રાદેશિક ધોરણે જ ચર્ચ કરે કેટલેક વિષયની તપાસ, કોલે રચાનિક મહત્ત્વ ધરાવતી હોય, પણ લાંબો; માથે એવાં, કામોનો જગાજાર સંપૂર્ણ અગત્યનો અને છે.

મુસ્લિમ રાજ્યકાળમાં, મોટે ભાગે ફારસીમાં અને કવિત્વ અરવીમાં રચાયેલી તત્કાલીન ને કારણે તથા એ પછીના અર્વાચીન ઇતિહાસ (Modern History) ના સમયમાં વિપુલ દફતરી સામગ્રીને કારણે રાજકીય ઇતિહાસ સુનિશ્ચિત ભૂમિકા ઉપર છે. પણ તત્કાલીન જીવનના વિવિધ પ્રવાહોની જાણકારી માટે તત્કાલીન કે દફતરી અપૂર્ણ સાધનો છે, કેમ કે જીવનના એક નાનકડા અંશનું જ એમાં દર્શન થાય છે. વ્યક્તિ અને સમાજના ઔનિક અને સાવનાત્મક જીવનના પરિચય માટે તત્કાલીન સાહિત્યનું પરિશીલન અને ઐતિહાસિક દષ્ટિએ એનું અર્થદર્શન આવશ્યક છે. મુસ્લિમ કાળના ઇતિહાસ માટે અન્ય ભાષાઓમાંની સામગ્રી સાથે તત્કાલીનના અભ્યાસનું સંયોજન થતું જોઈએ. અમદાવાદમાં ગુજરાતી સભાનતની રચાવના થયે પછીના કાળની, કણાંકથી ગુજરાતમાં આવી વમેવા કરિ મંત્ર ધરતીને સરજી રચનાઓ તેલિપાત્ર છે - સાધનોના રાજ્ય મંદાસનો અમદાવાદના સુસતાન મુહમ્મદ બીજા સાથેનો વિગ્રહ વર્ણવતું નાટક; 'મુઘલસમ્રાટ વિલાસ' અને જૂનાગઢના છેલ્લા કિંગ રાજ મંદાસીકનું ચરિત્ર વર્ણવતું 'મંદાસીક કાવ્ય' - આ જોને સરકારીન ઐતિહાસિક કૃતિઓનો પાંચમ ૧૯૫૦ ગુજરાતી સાહિત્ય શાસનના ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ વિભાગના પ્રમુખ નરીકેના વ્યાખ્યાનમાં મે આપ્યો. હવે મુહમ્મદ એમદાની પ્રકૃતિ રૂપે લખાયેલું ઉદયગુપ્તનું સંસ્કૃત 'દેવવિનોદ મહાકાવ્ય' ત્યાર પછી રાજસ્થાન પુરાતન ત્રયમગામાં પ્રગટ થયું છે. એ કાળનું અન્ય સરજી તેમ જ ગુજરાતી સાહિત્ય સરકૃતિક સામગ્રીની દષ્ટિએ જેનું જોઈએ સાવવ્યવસ્થાવના 'વિભાગમન-ધ' નો થી ધીરજસાલ ધનજીભાઈ ઘાટે કરેલો અભ્યાસ, સપ્તમ્માં સતકના જૈન ગુજરાતી કવિઓનો થી વાલીસાલ ચોકસીએ કરેલો અભ્યાસ તથા પ્રેમાનંદ અને દામણી કૃતિઓનો થી દંદુપ્રસાદ ઘટે કરેલો અભ્યાસ' આ દષ્ટિએ તેલિપાત્ર છે અર્વાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસમાં લોકસાહિત્ય પણ જાહેર મદતનું છે. ફર્જસ સાહેબના ઉપયોગ માટે કરિ દસપ્રતારાને કરેલો ગીત-કથાઓ (Ballads) નો સંમદ મુંગઈની, ફર્જસ સલાસા પુસ્તકાલયમાં છે રાજસ્થાનના પરાક્રમી પુરોહીની

વીરમાયા પશુબાની સેંકડો ઝીનકાઓની એક સંગ્રહપૃથ્વી
કિન્નરકન્યા પૃથ્વીખાનામાંથી દમોલું ચળી છે. મુઠરાનમાં
૨૫ જાન્યુઆરી ૧૯૪૬ એ આ દિશામાં કરેલા કીમતી
કામનું સાતત્ય નવી જરૂરિયાતો પ્રમાણે માણુ રહેવું
જોઈએ.

અર્વાચીન ઇતિહાસ તો, ૨૫૪ જ છે કે, આપણા
આધુનિક જીવન સાથે ગાંઠ રીતે જોડાયેલા છે. એના
અર્થસતો એકે સુન્દર પ્રારંભિક પ્રયત્ન ૨૫, હીરાલાલ
પારેખનું 'અર્વાચીન યુગનાંતર' રેખાદર્શન 'માં જણાશે.
આપણા યુવના નિકટના પુરોગમી એ કાળના અનેક
પરિણામો અને રચનાઓ — શાંતિઓ, મદાજનો, વેપાર
અને, નાણાવટ, વદાબવટ, જહાઝવટ, કાયદો અને
તેનો વિનિયોગ, ધાર્મિક જીવન તથા ધાર્મિક અને
સામાજિક સુધારણા આદિને સમજવા માટે આપણે
તેમ જ પરદેશનું (અંગ્રેજી, રૂબ, પોર્ટુગીઝ આદિ)
અનેક ભાષાઓના સાહિત્ય તપસુજી જોઈએ અને પરિણામે

પ્રબળજીવનનું ચિત્ર નિરૂપે થશે તથા આધુનિક જીવનના
કેટલાંક પરિણામો સમજવામાં પણ વધારે પડ્યાઈના
આવશે.

ઈતિહાસ અને ભાષાસાહિત્યના આપણા અભ્યાસે
કે અભ્યાસીઓએ અંગ્રેજી આદિમાં 'જીનરલી' અર્થાત્
વસ્તુઓથી સંતોષ નહિ આનતા મૂલ સાધન-સામગ્રી સુધી
જવું જોઈએ તથા વિવિધ સંસ્કૃતિઓના આલેખકારરૂપ
પ્રાચીન અર્વાચીન અનેક ભાષાસાહિત્યોનું સેવન કરવું
'જોઈએ' એક સુષ્ટમાથી, એક ઉક્તિમાંથી, એક
રૂઢિપ્રયોગ કે કહેવતમાંથી, રચણકાળના યોગ્ય સંદર્ભમાં
જોતાં, કેટલીયે વાગ નવો પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે અને
'અભ્યાસીમાં તે એક નવીન ઉત્સાહ અને ચેતનતા
સચાર કરે છે. ઇતિહાસ તેમ જ સાહિત્ય એનેના
આરંભોને વિનયનવિદ્યાની ઉત્તમ તાલિમ તે દ્વારા
મળે છે, જે તાર્કિક અર્થમાં તો સ્વતંત્રતાપૂર્વકની
તાલિમ છે.

[પા. ૮૧નું ચાલુ]

અીઓને ફક્તભરમાં ક્યાંકે પણ રહેવા, જમવા વગેરેની
મજા જોઈતી હોય તો આ મંડળ આરક્ત થઈ
શકે છે.

આમારના જમાનાની છોકરીઓ તો પહેલાંના
કરતાં ક્યાંય વધુ દિગ્મનવાન અને હોશિયાર થઈ ગઈ
છે. એટલે ખરું જોતાં તો, 'મિત્રધર'ની સુધાકાન્ત
કહેવની છોકરીઓ ઓછી લે એવું લાગે પણ ના, એવું
નથી. દબ્બુ કર જીવવારે જોખામાં જોખા તજી ચાર

ફેરની ફક્ત-માર છોકરીઓ તો 'મિત્રધર'ના સહારે
ઢોરી જ આવે છે.

સમજાત સિતરે વર્ષની ઉંમરનાં મીમતી જિભર
આ કીનાલામાં 'લકનમાં મુશાય' સમાદ લેજવવાની
ચોજના બહી રહ્યા છે આ જો સફળ થાય તો, કાપમી
'સચના આદિતી કેન્દ્ર' જોવાવાની તેઓ, આસા
રાખે છે

—ભારતી શાહ

ચતુષ્કોણની ચર્ચાકથા

—અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

૧૬ મી. પેટલીકરની નવલકથા "સાણાનુમધ" ની પ્રત-
નામજા એની નાવિકા અસેવાના એક વર્ષના અનુ-
ભવોના દોર પર ચુંચાયેલી છે. ગરીબ ધરનો ભેગો
ઉપાદી. લઈ "કુટુંબ" ન્યોછાવરીનું સુખ માણવામાં
જોતો સ વર્ષની ઉંમર સુધી સગને રેવા કહ્યું. અને
પાંચસમા વર્ષ સગી માતાની આંખમાં "સોડપના
કણાની માફક" પોતે ખૂચી રહી છે, તેનું જ્ઞાન યતાં
કૃતિકાનાં બે બાળકો માટે "કરુણિયન". જનવાનું
પસંદ કરી ધર્મી દૂર થવાનો રસ્તો અસેવાએ તૈયાર
કૃતિકા બે પુરુષોની એક પત્ની તરફ રહેલી હોઈ એના
પરિચયથી પોતે કદી પણ ન શકે એવા કુટુંબના
આંતરજનમાં અસેવા પ્રવેશ પામે છે

કૃતિકા, સુગંધ અને પર્વત અસેવાની દૃષ્ટિએ
(અને લેખકની દૃષ્ટિએ પણ) અપરાધેષ પામે છે,
"એવો મૂલ્યોના ભંગ કરીને જીવવામાં અને એ ભંગમાં
પોતાનો ગૌરવભંગ નહિ એવાના" આ પાત્રોને કઈ
દૃષ્ટિએ એવાં તે અસેવાનાં. સુખે લેખકે કહેવડાવ્યું છે :
"એથી એમના પ્રત્યે હસકા બાવળી એવા કરતાં એમના
માનસિક બધારણને સમજવા પ્રયત્ન કરવો તે જ સાચો
માર્ગ છે"

અસેવાનું પાત્ર તટસ્થ રહીને એમના માનસિક
બધારણને સમજવા પ્રયત્ન કરતું નથી, પણ કઈકે
કેવલકથી અને કઈકે સ્વાર્થથી એમના જીવનમાં ઊડા
પાણીમાં ઊતરે છે. સુગંધ તરફ અસેવા આકર્ષાય છે
અને તેથી જ કદાચ કૃતિકાને તિરસ્કારતી ધર્મ જાય છે
ને કે કૃતિકાના અક્રિત્વથી એ પ્રભાવિત થવા વિના
રહેતી નથી. સુગંધની બહેન નિદારિકા કૃતિકાને તિર-
સ્કારે તે સમજી શકાય છે કારણ કે એને એનું વર્તન કુટું

મને માટે કલંકરૂપ લાગે છે. અસેવા કૃતિકાને તિર-
સ્કારે છે, તેમાં એની નીતિભાવનાને લાગેલા આધાત
કરતાં સુગંધ પ્રત્યેના પ્રેમનો સ્વાર્થ વધારે દેખાય છે.

જન પહેલાંના પર્વત સાથેના પોતાનો સંબંધ
જન પછી પણ ચાલુ જ રહે, એવી શરતે કૃતિકા સુગ-
ંધને પછી અને સુગંધને એના ક્યવાતે મને નહિ
પણ કાર્ષક વ્યક્તિ સામસ્યીથી સ્વીકાર કર્યો, એ દ્રષ્ટિકોણમાં
દેખાતી કૃતિકાની નિખાલસતા નીદારિકાને નફરતાઈ
લાગે અને સુગંધને કરેલા સ્વીકારમાં પ્રેમની વિશાળ-
તાની જગ્યાએ કામરતા લાગે, તો તે સમજી શકાય તેમ
છે, આમજ દલિલાં કારણેની લોધ અસેવાને સુગંધ
"પૂર્ણ સમજન" લાગે છે તે એના પ્રેમાક્ષણી સ્વભાવ
અનિચ્છેયોક્તિ જ નહીં સુગંધની સમજનતા વાચકને
પ્રતીત થાય છે પણ એ સમજનતા ક્યવજનક છે. તેનું
પાત્ર ક્યવજનક, પસંદાનું અને કઈકે અક્રિત્વવિહીન
લાગે છે

પ્રથમ પાંચેને વરેલી શ્રેયદીના જેવું તેમજ સ્ત્રી પાત્ર
કૃતિકાનું જનાવવાની લેખકની ઈચ્છા અદિશ્ય, અને
અસરારી બે રિશ્તિઓ તરફે ફંગોળાયેલી રહી છે.
કૃતિકાની જાણ સરજામાં ઉમડા ગૃહિણીની પડે છે.
પણ પછીથી મેક્કમ અર્થે રાખી સુગંધને દેવામાં
કુખાતી કૃતિકા સુગંધને આપણ નીવડેલી દેખાય છે
સુગંધના જોખની એણે કદી દરકાર સરખી કરી નથી
અસેવા સુગંધના જીવનમાં પ્રવેશની જાય છે, એની
ઈર્ષ્યા કૃતિકામાં દેખાતી નથી. આમાં ઉદાસતા કરતાં
બધાર્થ વધારે છે, જે લેખકને કદાચ અક્રિત્વેત નથી

જાઈને યોગ્ય લાગી લાવવાના નીદારિકાના કોડ
અમ્મા નથી. નીદારિકાના એ કોડમાં અસેવાની આશા
બધાર્થ અસેવા પોતાનો પ્રેમ સુગંધ પર લાદતી લેાય

• સાણાનુમધ • ભા. ૧-૨. લે. ઈશ્વર પેટલીકર પ્ર.

આર. આર. રોહની કું. મુંબઈ : શ. ૬૨-૦૦

એમ લાગે છે. 'સુગન્ધુ' ઉપર નાહક હું અત્યાચાર કરી રહી છું' એવું અશ્વેષાનું વિધાન માત્ર એક પ્રસંગ પૂરતું જ નહિ પણ સમગ્ર પરિસ્થિતિ પૂરતું વાચકને સાચું લાગવાના સંભવ વધારે છે. અશ્વેષાનું પોત એણે કેળવ્યું છે તેમ, 'પ્રાકૃતજન' તું છે એ પ્રકૃત જનની નજરે 'તાજમહલ' ની એડીકેટની થી. પેટલીકરે મળીર મુખમુદા રાખી ઠીક ઠીકી છાડી છે

અશ્વેષાના પાતકામ થી પેટલીકર આપણા સમાજ-જીવનના એક મહત્વના પ્રશ્નને છેડે છે 'સમાજમાં કુવારી સ્ત્રીને રિધવા અને ત્યાગા જને જનતા પડે તે દુઃખ નાનંદની ભિન્નતા છે'—એ પ્રશ્નની ઇલાવટ પ્રશ્નોના નિરૂપણ દ્વારા લેખક કરે છે એ પ્રશ્નની ચર્ચા માટે જ અમેરિકન પ્રતિનિધિમંડળ લેખક લઈ આવે છે 'શ્રી. પેટલીકરની નવલકથાઓ ચર્ચાચિત્રો જનતાનું આહુ કરે તો સડું મુખ્ય પાત્રોના દેખાવી વર્તનની વિશ્લેષણતિઓ આ નવલકથા હુમ્મણે લખાઈ છે એના કારણે આવી ચર્ચા દેખાય છે, જે પાછગથા નિવારી ચકાઈ હોત.

સમાજ સુગન્ધુની દયા આવે પણ પર્જન્યને તો ધિક્કારે, કૃતિકા પ્રત્યેના પ્રેમને કારણે એણે એ ધિક્કાર સ્વીકારી લીધો છે. 'હું બન્નેને ચાહું છું' કહેનાર કૃતિકા પણ 'કર્મક કપાળે લઈને' બન્નેને નખાવે છે, એમાં એની લાગણીની સત્ચાર્દ દેખાય છે. સુગન્ધુએ આ રિથતિને સ્વીકાર કરી લીધો છે. આ ત્રિકલ્પની

તરે બાજુઓમાંથી એકની રેખા એવી તટક નથી કે અશ્વેષાને એમાં પ્રવેશ મળે. સુગન્ધુ માટે અશ્વેષાને આકર્ષણ જન્મે છે, પણ સુગન્ધુ કૃતિકા સાથે છૂટાછેડા લેવા તૈયાર નથી, અને અશ્વેષા ઉપ પત્ની તરીકે રહેવા તૈયાર નથી. એમાંથી એક રસ્તો નીકળે પર્જન્ય પચ્છેલો નથી એટલે એ અશ્વેષાને સ્વીકારી શકે. પણ પર્જન્ય પ્રત્યે છૂપો તિરસ્કાર અને સુગન્ધુ પ્રત્યે ગહેર પ્રેમ પ્રદર્શિત કરતી અશ્વેષા અનિચ્છાએ તો ન જ થરણે. એના કરતાં તો કેાઈક ત્રીજા વ્યક્તિ સાથે એ લગન કરી લે તો જ કંઈક ઉકેલ નીકળે. પણ તે તો પછી જોડા પાણીમાં જીતરીને ઠારા બહાર નીકળવાનું જ એના નશીનમાં તો રહે! એટલે ત્રીજા વ્યક્તિની શક્યતા જીભી કરીને એને લેખકે સમેટી લીધી અને કૃત્રિમતા ન આવે એવા માર્ગ લીધો. આરિ પેટીના નશીનમાં નીચું જોવાનું ન રહે તે માટે પ્રેમનું બલિદાન આપવાની લાવના, અતૃપ્તની લાગણી અને તેના પર આધારિત સમાજની નિરોગિતા થી. પેટલીકરે ખતાવી છે અને અર્ધા જ આ કથાની સાચકતા છે.

અશ્વેષા પ્રત્યે લલાટુશ્ચિ, તેમજ સુગન્ધુ, પર્જન્ય અને કૃતિકા પ્રત્યે માનની લાગણી સાદાત ટકતી નથી, એ નવલકથાની મોટી નજાઈ છે કથામાં પ્રગટ થતો સમાજશિક્ષકનો લેખકનો અભિનિવેશ કથાકારનો અભિ-નિવેશ ખની રહે એવું ધ્યાનમાં.

રાજેન્દ્ર શાહ : સંવેદનશીલ વ્યક્તિત્વ

આવનામર્ફ અને સંવેદનશીલ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા શ્રી. રાજેન્દ્ર શાહનો જન્મ ૧૯૧૩માં સાદરામાં થયો હતો. એ વર્ષની વચે, બાળ રાજેન્દ્ર, પિતાનું ઇત ખોલુ, માતાને હાથે ઉછેર પામ્યા. ૧૯૩૩જની શાળામાં અભ્યાસ કર્યો. એવસાધક અધિકારી તર્મના શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજી તથા પરમ સાધક મુનિશ્રી ત્રિશીકચદ્રસરિજીના સ પક્ષમાં આવ્યા અને હૃદયમાં હૃદય અભિલાષાઓ જન્મી, તથા તરવમુક્તકે જીવન દર્શિતું મદત્વ સમજાયુ બી. એ માં એમણે ફિલસફીનો વિષય લીધો એ પછી નિર્વાહ અર્થે એમણે અનેક ક્ષેત્રો અભ્યાસમાં. અમદાવાદમાં જ્યોત સધમાં ગયા. પછી વેપાર કર્યો થોડાક વર્ષ પછી મુનઈ આવ્યા અને જગસમાંથી કાકડાં કપાવી તે વહેરવાનો નવો જ ધધો

આલ્યો. પણ એ ય છોડી દીધો અને કામળ વેચવાનો ધધો કરે કર્યો, જે હજી કાયમ છે. આજે તેઓ લિપિની પ્રિન્ટરી નામનું પ્રેસ ચલાવી રહ્યા છે.

શ્રી રાજેન્દ્ર શાહની પ્રથમ કાવ્ય રચના વિલ્લન કોલેજના મુખપત્રમાં પ્રગટ થઇ. એ પછી તેમની કાવ્યોપાસનાનાં કવરૂષ "શ્વનિ," "અદિલન," "શ્રુતિ" અને "શાંત કોલાહલ" એમ ચાર કાવ્ય સંગ્રહો પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી રાજેન્દ્ર શાહે ખંચ સાહિત્યનું વાચન સારા પ્રમાણમાં કર્યું છે ટાંગેના કાવ્યો મારેની તેમની આસક્તિ બાધીતી છે, તેમનો પક્ષપાત પણ બહોતો છે પોતાના લાવનો અભિલ્પકિત માટે ગુજરાતી ભાષાનો જ સુખ પસંદ કર્યો એવો આગ્રહ એમણે કદી રાખ્યો નથી. ગુજરાતી

ઉપરાંત બંગાળી, દિન્દી, કે મરાઠી, કે રાજસ્થાની, કેઈ પણ ભાષાનો મદદ તેઓ નિઃસંકોચપણે સ્વીકારે છે પ્રભુપ, પ્રકૃતિ, -કાકિત -અને તત્ત્વજ્ઞાન, આ ચાર વિષય હરદી શ્રી રાજેન્દ્રની કવિતા લય સૌન્દર્યથી શોભે છે કવિનું હૃદય પરનું પ્રજ્વલ તેમ જ અર્થ પરની પકડ પણ કોખરે છે; અને તેમની કવિતાનાં લક્ષણો પૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રકટયા છે, એમ કહેવામાં કશો દોષ થતો નથી. નવીન કવિઓની પેઢીના આ અધ્યક્ષી કવિના કાવ્યસંગ્રહ "શાંત કોલાહલ"ની કવિતાને, પ્રો. મુરેશ દલાલે "લાવણ્યથી રમિર પરનું તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિરમતી" એવી કવિતા તરીકે વર્ણવી હતી "શ્વનિ"થી આરંભાયેલી અને "શાંત કોલાહલ" સુધી વિસ્તરેલી શ્રી રાજેન્દ્ર શાહની કાવ્યધારા કીક કીક સિદ્ધિઓવાળી છે.

રાજેન્દ્ર શાહની કવિતાનું બહુમાન

આ વર્ષે દેશની ૧૧ ભાષાઓની ઉત્તમ કૃતિઓને પારિતોષિક આપ્યાનું જાહેર થયુ તેમાં ગુજરાતના નવા કવિઓમાં સહુથી વિશેષ સિદ્ધિવત અને પ્રતિભાવાન કવિ એવા શ્રી. રાજેન્દ્ર શાહને તેમના કાવ્યસંગ્રહ "શાંત કોલાહલ" માટે સાહિત્ય અકાદમી તરફથી રૂ. ૫૦૫ હજારનું પારિતોષિક આપવામાં આવ્યુ છે, તે પદના ગુજરાત માટે ગૌરવજ્ઞ કથી સકાય.

શ્રી રાજેન્દ્ર શાહને સાહિત્ય અકાદમીનો આ પુરસ્કાર મળવાને નિમિત્તે તેમના સન્માનાર્થે કવિશ્રેષ્ઠ તથા યુથકેરમને આશ્રયે ભારતીય વિદ્યામંત્રનમાં તા. ૮ મી માર્ચે એક સમારંભ શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીના પ્રમુખ પદે યોગ્ય થયો. એ પ્રસંગે પ્રો. મનમુખલાલ ઝવેરી, શ્રી ગુલામહસ છોકર, શ્રી હરીન્દ્ર દવે, પ્રો. મુરેશ દલાલ તથા પ્રો. જયન્ત પારેખે, તેમ જ પ્રમુખપરેશી

વિકસિત સ્વરૂપે કથારના દેખાય છે. એમની કવિતાને, એણે જે ઉચ્ચ સ્તર સાધ્યો છે તેનાથી, નીચે જવાની આદત નથી. નદીનો સ્રોત જ્યારે તેના મૂળમથથી વહે છે ત્યારે બહુ પાતળો હોય છે. એ સ્રોતને જ્યારે મેદાન મળે છે ત્યારે એ નિર્ગંધ પણે ફેલાઈને વહે છે. વ્યાપકતા અને જીમ્મણ પણ વધે છે અને આગળ જઈને એ સિન્ધુમાં લળી જઈને સાર્થકતા અનુભવે છે. રાજેન્દ્ર સિન્ધુરૂપે વહે એવી કવિતા પણ આપી છે.

શ્રી. હરીન્દ્ર દવેએ કહ્યું : “આજે જ્યારે કવિતા જાગીને મૂંઝવે વિશે નવી પેઢી વિભાસણમાં પડી છે, જૂનાં મૂંઝવે કંઈક ઉપેક્ષાય છે અને નવાં મૂંઝવે સર્જી શકે એવી પ્રતિભાનો જમાવ ખટકી રહ્યો છે, ત્યારે રાજેન્દ્ર શાહના ‘શાત કોલાહલ’ ને સાદિલ્ય અકાદમીએ પારિતોષિક આપી” શુદ્ધ કવિતાની એકનિષ્ઠ સાધનાનો પુરસ્કાર કર્યો છે રાજેન્દ્રની કવિતા એ જ્વનિના વિવિધ સમવિશેષ રૂપે છે અને આ રૂપરૂપિત અનુભૂતિની સમૃદ્ધિએ સદાયે ઝળહળતી રહી છે. આ અનુભૂતિનું ક્ષેત્ર બહુ વિસ્તારવાળું નથી. એનું જીમ્મણ એ જ મહત્વનું છે. પ્રેમના અમૃતને આ કવિએ પ્રસન્નતાના અલ્પપાત્રમાં ઝીંક્યું છે તમે એ માપ્યા જ કરો. પાત્ર કપારે જીલ્લે થવાનું નથી “જ્વનિ” રાજેન્દ્રનો પ્રથમ સંગ્રહ છે. પરંતુ એ એમનો પરમ સંગ્રહ બની રહ્યો છે. એ પછી મણા સમઢો પ્રગટ થયા છે પરંતુ જો રાજેન્દ્રની કવિતાની નિકટ જવું હશે તો “જ્વનિ” પાસે જવું રહેશે.

એમની કવિતાનું બમણું નિર્દેશ રહ્યું છે ત્યારે હંમેશાં મધુર રહ્યું છે. એમાં કવચિત તત્ત્વવાદનો ઉદ્દેશ ભળ્યો છે ત્યારે સમૃદ્ધ કવિતાનો લય પાળે પડ્યો છે પરંતુ તેમના લયે જે વિશિષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તે વનવાસીનાં ગીતોમાં જોઈ શકાય છે.

“શાત કોલાહલ”માં વિચિત્ર પ્રસન્ન કરી શકે એવાં “વનવાસીનાં ગીતો” ઉપરાંત કવિને પ્રિય એવા વસતી તિવિકા છદમાં સંગીતની આડ વિવિધ રાગગુણોના સ્વરૂપને સખ્દરૂપે કંતું રાગિણી કાળોતું બ્રુમણું પણ છે, જે જ્વનિના આકારોને કદલી સફળતાથી પામી શકાય છે તેવો ખ્યાલ આપી અય છે. પ્રસન્ન દાખ્યતાના

કેન્દ્રવર્તી યરને આ રાગિણી-અર્પકમાં શબ્દોરૂં સાંકળ્યો છે.

“શાત કોલાહલને પુરસ્કારીને સાદિલ્ય અકાદમીએ આ યુગની શુદ્ધ કવિતાનો પુરસ્કાર કર્યો છે.

જીવનની પ્રસન્નતાના કવિ

પ્રો. સુરેશ દલાલે કહ્યું : “એમની કવિતાને મન ભરીને માણી હોય એવા શ્રી રાજેન્દ્રભાઈની કવિતાની પાત્ર શુદ્ધ તેની હાજરીમાં કરીએ છીએ ત્યારે અને એક પકિત યાદ આવે છે:

આપણું આનંદને અવરમાં શાખો,
એનો ન કોઈએ લવારો.

રાજેન્દ્રની કવિતાથી કુંઠિ ખોટાઈશક થયેલો જીવ ધું રાજેન્દ્ર એ જીવનની પ્રસન્નતાના કવિ છે. તેમની મહોરી કોઈથી પ્રસન્ન મુગ્ધતાને ખ્યાલ તો “આમસીની ઈંચ તે કદનવી જીણાય” એવી ભક્તિમાં મળે છે પ્રથમ પ્રેમના સ્વર્ણનું કેટલું બહુ કળમચ નિરૂપણ થયું છે. એમના “જ્વનિ” કાવ્યસમૂહમાં જીવનદર્શન પરિપક્વતા અને તાત્કાલીકતાને એવા મળે છે. એમની કવિતામાં પ્રેમની મુગ્ધતાનું જે દર્શન થાય છે તે સ્વભાગ, સુખદ અને વિરમ છે “રોષ અશિલાર” “શ્રાવણી સમ્યક્” “આયુષ્યના અવરોધે,” એ કાવ્યો રાજેન્દ્રના જીવનદર્શનનો પરિપક્વતાની છાંયે પોહારે છે સરલ હૃદયના ચાંચરવાના કીડન એમનાં ગીતોમાં છે કવિને ગીતની તો વસતી મેઢી છે. રાજેન્દ્ર એટલે ગીતનું કંઈપણ, અને એ વાત તો ગીતના ઉપાસ પરથી પણ સમજી શકાય છે. રાજેન્દ્રની કવિતામાં જીવનની પ્રુમારી બહુ ઓછી છે, એમ કહેવાય છે તે જાતનર નથી. એનો પ્રુમારી સખ્દનું મૂલ્ય સોદષ લઈને આવે છે. એમનાં ગીતો યુગચાતના લોકગીતોના સમઢમાં સ્થાન પામ્યાં છે.

રાજેન્દ્રની કવિતામાં સામ્રાજ જીવનનો કોઈ પડખો નથી પડતો એમ પણ નથી તેમણે નગર-કવિતાને બહુ સરસ રીતે ખાઈ છે “જૂવેશરમાં એક રાત” એ એમની કવિતા એ રીતે એવા જેરી છે. નગરજીવનની કચ્છનાને રાજેન્દ્ર પોતાની પ્રતિભાના આત્મેષમાં કવી લઈ શકે છે તે એમની નગર કવિતામાં જોઈ શકાય છે. રાજેન્દ્રનાં સખ્દચિત્રો ધરાઈ ધરાઈને એવા બેવા છે.

“શાંત કોલાહલ”માં જે વનવાસીનાં ચીત છે, તેમાં પ્રકૃતિને ખોળે પશિરતા વનવાસીના જીવનનું રમણીય અને પ્રસન્નતા જન્માવતું દર્શન થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન કથારેક કવિતાની આડે આવતું હોય છે. કવિના જે તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્થાન લઈ શકે એવો પદાર્થ નથી તે ખરું, પરંતુ રાજેન્દ્રની કવિતામાં તત્ત્વજ્ઞાન કવિતાને અરોધક નથી નીવડતું.

શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીએ પ્રમુખપદેથી ઉપસંહાર કરતાં બધાંનું હતું કે : “રાજેન્દ્રની કવિતામાં જે સવેદન અને લાવની લીલા જોવા મળે છે તે એમની પોતાની છે અને એ સવેદનનું દર્શન સુમત્ર છે. આમલી પેદીના કવિઓના આધાત-પ્રવાધાતની અભિવ્યક્તિ એક જ ચીમે યઈ. રાજેન્દ્ર એમાંથી જોતરી મળા છે. “અનિ”માં જે રાજેન્દ્ર દેખાય છે તે જ રાજેન્દ્ર “શાંત કોલાહલ” માં દેખાય છે. રાજેન્દ્ર કેવળ સાહિત્યના અભ્યાસો નથી, એમના હૃદયમાં સંગીત છે તેમની કવિતાને વેદાન્તતત્ત્વનું અનુસંધાન છે, તેમની કવિતામાં કુખેષિતા હોવાનું કહેવાયું છે. પરંતુ કેવળ સરળતાથી સમગળ્ય એવી જ કૃતિ રસ આપી શકે, અને મધ્યમણ કર્યા પછી સમગળ્ય તે રસ ના આપી શકે, એમ આનંદને કારણ નથી. એમની

કવિતામાં શાંત પણ ભાવ, ખનીને આવે છે. કવિતામાં કેવળ લૌકિક ભાવ હતો અથવા કેવળ ઓર્મીનો કવિતા હતો તો તેમાં સત્ય કવિત્વન નહિ મળે. રાજેન્દ્રનાં ચીતમાં કદીએ કદીએ મૂળ કદીનું આવર્તન યત્ન નથી. પણ નવા નવા કાવોનો ઉન્મેષ જોવા મળે છે. એમની કવિતામાં લાવના સાતત્ય ઉપરાંત વિચારનો વૈભવ પણ છે.

શ્રી રાજેન્દ્ર શાહે પોતાના સન્માનનો ટૂંકો પણ મૌરવલ્યો ઉત્તર વાળના કહ્યું હતું કે : “મને અકાદમી તરફથી જે પારિતોષિક મળે છે તે, વાસ્તવમાં તો, સુન્દરતા વાળામાં વ્યક્ત થતી વાણીની અધિશ્રીનું સન્માન છે કવિતાનું મારે મન ઠાઈ થઈ જ ર્થાન છે. કવિતા મારી એકસતીને જોડી દેનારી અભિવ્યક્તિ તરીકે છે, એને માટે મેં ઠાઈ વિભાવના સેવી નથી. મેં જે કંઈ માણુ છું તે મારી એકસતીને સમૃદ્ધ કરવા માણું છે. મારા જીવનમાં જે સંધર્ષો આવ્યાં છે, તેણે પણ અને બધાં આપ્યું છે મારા એકાંતમાં રહેલી અભિવ્યક્તિને સમર્થિ સાથે સમૃદ્ધ કરવાના પ્રયાસ રૂપે કવિતા રચું છું, બાકી ખરા કવિનો - આદ્ય કવિનો - પ્રયાસ કરું છું ત્યારે મારી અર્થાદ્ય હું સમજુ જ છું.”

શૈક્ષણીકઅરની વિશ્વપ્રાંતલા

૨૩ એપ્રિલે જેની ૪૦૦મી વર્ષીયાં છે એ વિશિષ્ટ શૈક્ષણીક પશ્ચિમમાં અદિતીય સ્થાન ધરાવે છે એક અર્થજલને બાદ કરતાં કોઈપણ કૃતિ તેમનાં નાટકોની જેમ અનેક ભાષાઓમાં અને અનેકવાર લાખાતર પાંચી નથી. ઠાઈ પશુ લેખક એમના જેટલી બાપક અર્પણ મા હોડો પ્રજાન પોતાના દેશપ્રિયો પર પાક્યો નથી.

મિત્રના દિનદાસની પ્રત્યેક કોઠાકીમાં શૈક્ષણીક પ્રેક્ષાર્થ બનેલ છે, દેશના સૌથી મોટા કાવ અને સૌથી અંબર આપદની પળેમાં તેમના નાટકો સૌથી વધુ પ્રેક્ષાને ખેંચી લાવ્યાં છે

, તેમનાં નાટકો, યીયેટરોમાં, સ્વાગતોમાં, ઉલ્લાસમાં,

રાજદરબારોમાં અને ગ્રામ મેદાનોમાં ભજવાયાં છે. જે ખડોમાં તેમનાં નાટકો રેડિયો પર અને રેડિયો પડકા પર રજૂ થયાં છે, બસો બસો ખેલ પડ્યા છે કેવળ બે પડકા નાખીને માત્ર એક રાત પણ ભજવાયાં છે; આવી પોસ્ટાક તેમજ આધુનિક પોસ્ટાકમાં ભજવાયાં છે. નોટર અને સોરનો દ બર્ગરેક અને રશિયાની રાણી કેથેરીને શૈક્ષણીકરની કૃતિઓના, અનુવાદ પર પોતાનો હાથ જમાવે છે ૧૭મી સદીના, પર્સેલથી. માર્કીને ૧૦મી સદીના સુલિવન સુધીના અગ્રહ કલાકારો-શુબર્ટ અને મે-ડેન્ગોને જેવા બર્મન કલાકારોએ શૈક્ષણીક અરના મીતા માટે સંગીત રચી આપ્યું છે.

જે વિચિત્ર બાને છતાં સત્ય ■ કે જે માણસની

કૃતિઓ વિશ્વવિખ્યાત છે તેના પેાના જીવન અને ઉછેર વિષે ઘણું જ અદ્ય જાણીતું છે.

વિવિધ શૈક્ષણિક અને વેપારીના પુત્ર હતો તે લગ્ન ગણે, રંગભૂમિના નટ બન્યા અને તેવ ખાસ સારો નાદિ (તેના જીવનમાં તેણે હેન્ડેલમાં જુન અને 'એજ યુ ઇર્ષ્ટ કંઈ માં જુના મોકર એડમ જોવી નાની ભૂમિકાઓ જ ભજવી હતી.) એ કળામાં નટ જનનારને હમ અને ગપડુની પકિતોમાં ગણવામાં આવતો હતો. તેણે તેની બધી કૃતિઓ ૨૦ વર્ષની લખી હતી અને તે ૫૧ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો હતો.

માનવજાતનો સાત્તા

શૈક્ષણિક અને અનાથી સ્થિતિએ જનુઆરી પેટી-ઓને મૂલવણમાં મૂખી દીધી છે કલ્પનારીસ અને અપ્રતીતિકર ખુનાસાઓ આગળ ધરવામાં આવ્યા છે ઉદા તે ડોર્ક અન્ય હતો ને પણ બીજી પ્રજા હતો. તેણે જર્મની, દંદલી અને હ-માર્કમાં પ્રવાસ કર્યો હતો. તે નેધરલેન્ડમાં સર ફિલિપ સોનની સાથે સૈનિક તરીકે લડ્યો હતો. આ બધી માનવનાઓ એક કલ્પનામાંથી ઉદ્ભવે છે. ૧૬મી સદીના ઇંગ્લેન્ડમાં આદરણીય અંધમ વર્ગના કુશનદારના પુત્ર શૈક્ષણિક અને લખમાં તેની નાટકો અને કાવ્યો તે શક્યતા: લખી શકે નહિ. જસ તેમને માટે કોઈ વિશેષ કંઈ નથી શૈક્ષણિક અને કદી ઇંગ્લેન્ડ બહાર ગયો હોય એવો કોઈ સાબીતી મળતી નથી. તે બહાર બધું શક્યો નહિ હોય એવી ઘણી પ્રશ્ન સાબીતી મળી રહે છે.

એ સાચું છે કે તેની કૃતિઓમાં અનેક દેશોનાં દૃશ્યો આવે છે. ૧૬મી સદીના દરેકમાં પણ સ્થાનિક રંગ લાક્ષણિક રીતે અચેજ

"હેન્ડેલ" માં "ડેન્સના કંઈ વિવિધ નામો છે. "એન્ડ્રુ ફોર એન્ડ્ર"માં ભૂમિકા વિગેનાની છે અને છતાં તમેને એવો વિચાર પ્રેરે તેવું તેમાં કંઈ નથી "વેરોનાના હેન્ડેલ"માં "વેરોનાના દરિયામાં" વેરોનાથી વિભાન જાય છે. "વિન્ટસ" એમાં "વેરોનાના કાંઈ" દરજ છે. "એન્ડ્ર" માં "વેરોના" વિગેનાના દરજાને વધાર પડે છે. ના, શૈક્ષણિક તેના સુશીલને જાણતો ન

હતો. તેણે માત્ર માનવજાતને જાણી હતી એ માનવ અને વિશ્વ એવાની પ્રજા રાજવાદી હતો. "હેનો શૈક્ષણિક" દેશકાંડમાં ફ્રાન્સ, "ફિન્સ જોહાન"ની છેવટની પકિતો, "ફિન્સ રિચાર્ડ" એન્ડ્ર"માં ઇંગ્લેન્ડની પ્રજામાં જોહાન આંક જોનની પકિતો, રોનનો ફીક્ષિય રોકન્ડ, ફાન્સનો છુદ્ધીઓ, —સાહીવાદી જર્મની અને એડોલ્ફ દિલ્લર સામે અજબનાર પેટીઓને પ્રેરણારૂપ યદ્દ પડ્યાં હતાં.

શૈક્ષણિક અને અંધમ

મેપોલિયન સામેના યુદ્ધોની પ્રશ્નકળની પળામાં વિવિધ પિટે બેટી નામના ફિશો નટને હેન્ડેલમાં ભૂમિકા ભજવતો જોવા માટે પ્રધાનમંડળની બેઠક સુલતાની સખી હતી બ્રિટિશ લશ્કરે હોસેન્ડમાં કામગીરી સીનેમાંમાં હેનો શૈક્ષણિક ફિશમાં સર સોરેન્સ એલિયર જોવા દોડો પાડનો હતો.

જીવનકથાનો સાર

શૈક્ષણિક અને જીવન વિષે ઘણું અદ્ય જાણવા મળે છે. તેમની સમય જીવનકથાનો સાર આ પ્રમાણે છે: તેના પિતાના સંજોગો સારા હતા. પગલું ન્યારે વિવિધ શૈક્ષણિક અને ૧૩ વર્ષનો હતો ૧૫.૨ મેનેગો અચાનક પ્રતિજ્ઞ જની મથા હતા. ૧૮ વર્ષની ઉંમરે તેનું લગ્ન થયું હતું. નસીબ અજાણવા તે લગ્ન સાથે ગયો હતો. એ કાચે જ્યાં ધંધાઓમાં સૌથી ઓછા આદરણીય ગણાતા નાટક કંપનીના ધંધામાં તે જોડાયો હતો. થીયેટરના પ્રવેશદાર પર અધિપાળ તરીકે તેણે થોડો વખત કામગીરી બજાવી હતી. ત્યાર પછી એક દસકા (૧૫૮૪-૯૨) સુધી તે અદ્ય ધર્મ ગયો અને પછી જ્યારે પ્રશ્નકળાં આવ્યા ત્યારે તે સફળ નાટ્યકાર બની ગયેલો હતો અને પોતાની જામજીમમાં મિલકત ખરીદી હતી. જીવનની શેષ વર્ષો તેણે મુખ અને માનથી પસાર કર્યા હતા.

પોતાના અનુભવ પટમાં વાતતા, સંશય, અનિશ્ચિનતા સામે શૈક્ષણિક અને અંધમ અને સર્વ રથને સમગ્ર માણસોના માનસ અને લાગણીનાં માપ માટેનાં તેણે પોતાનો કયાની કસ્ટ જીવનના અનુભવની, ધરતી-ગાંધી મેળવી. અને અનુભવ અજ્ઞાત: સર્વ કાળે સર્વ

આપુંડોનો અનુભવ હોવાથી શિક્ષણીઓનું આદર્શ
વિચારવાની છે. મિલ્ટન તેને કૃતિના મહાન વારસદાર
કહે છે. ફ્રાન્કન કહે છે: “બધાજ અર્વાચીન અને
કદાચ પ્રાચીન કવિઓમાં શિક્ષણીઓની ધરતી સૌથી
વિશાળ અને સર્વવ્યાપી હતી”

મંસદમાં અંતરવિમલ સામે પરાજીત થયેલા, હાર-
ભંગ થયેલા, હઠધૂન થયેલા અને મૃત્યુની ઘિટ્ટા પામેલ
રાખ ચાલ્યા પડેલાને શિક્ષણીઓના નાટકોમાં “એક-
તવાસમાં સૌથી ગાઢ સાથીઓ” નજીકના હતા.

—જોષીએ એડિટ્ડ—

શિક્ષણીઓની કૃતિઓ

૧. લંઝ લેનર લોસ્ટ	૧૫. મેરી વાઈઝ ઓફ વિન્ડસર	૩૯. હીમન ઓફ એથન્સ
૨. ડોમેટી ઓફ એસ્ક	૧૬. મય એડો એઆઉટ નર્થિંગ	૪૦. પેરિકલસ
૩. ડુ બેન્ટલમેન ઓફ વેરના	૧૭. લુલિયસ સોઝર	૪૧. રીએવીન
૪. હેન્ની સીકરથ (૧ થી ૩)	૧૮. એઝ યુ લાઈક ઈટ	૪૨. વિન્ટર્સ ટેલ
૫. રિયાડ યા	૧૯. ટવેલ્થ નાઈટ	૪૩. ધ ટેમ્પેરટ
૬.૧. રીમીઓ એન્ડ જુલિયેટ	૨૦. ઓલ ઈઝ વેલ ધેટ એન્ડ વેલ	૪૪. હેન્ની એઈટીય
૭. ટિટસ એન્ડ્રોનિકસ	૨૧. ટ્રોઈસસ એન્ડ કેસિડા	ક્રોયો
૮. રિયાડ સેન્ડ	૨૨. હેમ્લેટ	૧. નસ એન્ડ એડોનિસ
૯. મિડ સમર નાઈટસ ડ્રીમ	૨૩. મેઝર ફોર મેઝર	૨. ધ રેપ ઓફ હુલસ
૧૦. ફિંગ બ્લોન	૨૪. આથેલો	૩. સોનેટસ
૧૧. મર્થન્ડ ઓફ વેનિસ	૨૫. ફિંગ લીઅર	૪. એ લવર્સ કમ્પેમેન્ટ
૧૨. રેથિંગ ઓફ ધ શુ	૨૬. મેકબેથ	૫. ધ પેલનેટ પિસ્મિમ
૧૩. હેન્ની રીથ (૧-૨)	૨૭. એન્ટની એન્ડ કલીઓપેટ્રા	૬. સોનેટસ ડુ સન્ડી નોટસ ઓફ મ્યુઝિક
૧૪. હેન્ની રીથ	૨૮. કારિઓલેનસ	૭. ધ ફોનિકસ એન્ડ હટલ

કેન્સર અને ધૂમ્રપાન

અમા વરસે બ્રિટનના ડોક્ટરોની યોગ્ય કાલેન્ડર એક હેવાલમાં એવો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો હતો કે સીગરેટ પીવાની આદત અને કેન્સરનો રોગ એની વચ્ચે સ્પષ્ટ સંબંધ છે, અમેરિકાની સરકારે આ બાબત એક તપાસ સમિતિની નીમણૂક કરી; તેણે ૧૪ માસના અભ્યયનને અંતે “ધૂમ્રપાન અને સ્વાસ્થ્ય” નામે એક ખાસો મોટો હેવાલ પ્રગટ કર્યો છે. આ હેવાલે કેવળ અમેરિકામાં નહિ, આખા વિશ્વમાં ભારે ખળભળાટ જગાવી દીધો છે. અમેરિકા નિમ્ણોત્તોની તપાસનું પરિણામ એ વાત સાફ કરે છે કે, એકંદર ધૂમ્રપાન ન કરનારા કરતાં ધૂમ્રપાન કરનારાઓમાં ફેફસાંના કેન્સરની સંખ્યાના દ્રષ્ટી ૧૦ ગણી વધારે છે તથા આજંત ધૂમ્રપાન કરનારાઓ માટે તો આ કેન્સરની સંખ્યાના ૨૦ ગણી વધી જાય છે. જીવું બો-કાન્ટ્રીસ અને હૃદય રોગોની સંખ્યાના પણ સિગરેટ પીનારાઓ માટે ૫૫% વધારે છે. એકંદર ધૂમ્રપાન કરનારાઓમાં મૃત્યુનું પ્રમાણ ધૂમ્રપાન ન કરનારાઓથી ૭૦ ટકા વધુ છે.

ફિલ્ડર લગાડેલ સિગરેટ પીવાથી ડાઘ ખાસ બચાવ નથી થતો, જો કે સિગાર તથા પાઈપ (મુલમ) બોલો નુકસાનકારક જણાય છે; પરંતુ સિગાર... પીવાવાળાનું મૃત્યુ પ્રમાણ વધારે જ છે; અને પાઈપ પીવાને કારણે હોઠોની કેન્સર થવાનું જણાયું છે.

તપાસ સમિતિ એવા નિર્ણય ઉપર પહોંચી છે કે ધૂમ્રપાનથી રાષ્ટ્રીય સ્વાસ્થ્ય પર એટલી હદે બેખમ છે કે હવે આ બાબત સરકારે હિષાવાત્યક કારવાઈ કરવી રહી.

આ રિપોર્ટ પ્રગટ થયા બાદ ડેટલીઝ અમેરિકા બ્રોડકાસ્ટીંગ સંસ્થાએ એ તમાકુની બહારોટો પર મનાઈ લગાવી છે. બ્રિટનમાં પણ ધૂમ્રપાનની બહારોટો પર કાનૂની પ્રતિબંધ લગાવવા અવાજ બેઠો છે. કેનેડાની સ્વાસ્થ્ય-મંત્રી (પ્રધાન) કુમરી જુડી.લામશ્—એ પોતે

ચાલ જો પેકેટ સીગરેટ પોતી હતી તેણે—રાષ્ટ્રીય ઉદા-હરણ રજૂ કરવા ધૂમ્રપાનનો ત્યાગ કર્યો છે; અને હવે ત્યાંની સરકાર ૩૦ લાખ રૂપીઆ ખર્ચાને કિશોરોને ધૂમ્રપાનની આદતથી બચાવવા પ્રયત્ન કરનાર છે.

ડેનમાર્કનું મેડિકલ કમિશન ધૂમ્રપાનની છરાઈએથી વાકેફ હતું જ. હવે અમેરિકા હેવાલ પ્રગટ થતાં, ત્યાંની કાળાઓમાં ધૂમ્રપાન વિરોધી અદાલત સફર કરવામાં આવનાર છે.

સાથોસાથ, સિનેમાશુદ્ધોમાં પણ—પત્રિકાઓમાં, ફિનિક પત્રોમાં સિગરેટની બહારોટો બંધ કરવાનું ત્યાંના સિગરેટ ઉત્પાદકોએ સ્વીકાર્યું છે! સિગરેટ ઉપર રેકસ વપારવાની વાત પણ આથી નહીં છે.

બારતની પરિસ્થિતિ

* આ રીતે જગતે આખા વિશ્વમાં ધૂમ્રપાન વિરૂદ્ધ અલેક્ષન સફર થઈ ગયું છે ત્યારે, બારતમાં શી હાલત છે? જરા તોઈએ—

* બારત સરકાર દર વરસે ૬૩ કરોડ રૂપીઆનો નફો તમાકુના ઉત્પાદન પર આપકારી વેરા લગાવીને પ્રાપ્ત કરી રહી છે

* ૧૯૬૧-૬૨ માં કંપનીઓએ કુલ ૧૭ કરોડ રૂપીઆની સિગરેટ વગેરે વેચી હતી. હવે ૧૯૬૨-૬૩ માં એમણે ૭૩ કરોડનું વેચાણ કર્યું છે.

* આ વર્ષો દરમિયાન આ કંપનીઓ કુલ નફો જે ૫૫ કરોડ રૂપીઆ હતો તે વધીને ૬ કરોડ ૩૬ લાખ સુધી પહોંચી ગયો છે. આમાં પણ સરકાર આવક વેરા દાગ આપવાથી વધુ કામ લઈ શકે છે.

* આ ધૂમ્રપાનની કંપનીઓમાં કુલ મૂડી માત્ર ૪૨૦૪૪ કરોડ રૂપીઆની છે. અર્થાત્ એમની વાર્ષિક વેચાણની રકમ મૂડીથી દોઢો છે; અને જો સરકાર એને ખરીદી લઈને કૂંડા બાંધવા કહે તોય, તમાકુમાંથી

મળતા એ તૃતીયાંશ કામ જોડેલી રકમનું જ ખર્ચ કરવું પડે એમ છે.

* તમાકુ ૧૯૫૦-૫૧ માં ૮ લાખ ૮૬ હજાર એકર જમીન ઉપર પેદા કરવામાં આવતી હતી. ૧૯૬૧-૬૨ માં ૧૦ લાખ ૨૫ હજાર એકર પેદા થઈ છે.

ધૂમકેતોગવાળાઓ કુલ કેટલા રૂપીઆ જાહેર-ખત્રો પાછળ ખર્ચે છે એનો અવસ્થિત આંકડો મળતો નથી; પરંતુ ઉપરની પાંચ કંપની ૨ થી ૩ કરોડનું ખીચું ખર્ચ કરે છે, તેમાં જાહેરાતનું ખર્ચ આવી જાય છે.

ભારત સરકારની ફરજ

શુ ભારત સરકાર આજામાં એકાદ આલ્ફ કરશે ?

૧. સિગરેટ બનાવનારી કંપનીઓને તેમનું ઉત્પાદન, વેચાણ અને મૂકી વધારવાની છૂટ દબાવે પછી ન આવે.
૨. ધૂમપાન સબધની તમામ જાહેરખત્રો ઉપર તત્કાલ પ્રતિબંધ લગાડવામાં આવે; તથા બોરી અને સિગરેટનું પ્રત્યેક પેકેટ કામગીર ખાસ મુલ્યની ચેનવણી હાથે રૂપરમાં જ વેચવાનું ફરમાન કરે.

જી-મિત્ર-ધર

સંકલનના 'જી-મિત્ર-ધર' કાણી તમે કોઈપણ સુખવારે સાંજના ૪થી ૭ની વચ્ચે જાવ તો જોશો કે યુરોપ આખામાંથી સંકલનમાં ધસઠાઈ આવેલી એકલી અટ્ટમો યુવતીઓ ત્યાં રમેદાજ આદર પામતી કાં તો મિત્રો મેળવતી હશે...મા તો, કોઈક ઉપયોગી માહિતી એકઠી કરતી હશે, અથવા તો ગૃહમતા પાસેથી જરૂરી થીય સાંભળતી હશે. બાર્થ-બાડુ, રવજનો-મિત્રોથી જુરખ-પ્રેક્ષકો અટવાઈ પડેલી એકલવાળી યુવતીઓને 'જિંદગની મિત્રો' ફર સુખવારે ધરતો રમેદ અને કાળજી પીરસતો રહે છે.

લગભગ ૧૨ વર્ષ પહેલાં ગ્રીમતી વિવિધન જેમને જર્મન ફેડેરલ મિશનના સહકારથી આ સંસ્થા શરૂ કરી. અન્યથા વાતાવરણમાં સોસાળી નોકરીયાત જર્મન છાકરીઓની એક્સના અને નિરાધારિતા જોઈને તેઓને આવી કોઈક સંસ્થા શરૂ કરવાની પ્રેરણા થઈ. સંસ્થામાં ગૃહમતા એ છે. બન્ને સિલ પ્રકારનાં, એક હોય છે

૩. તમાકુની આવકની કુલ રકમમાંથી આજામાં એકાદી અરથી રકમ અર્થાત્ ૩૫ થી ૪૦ કરોડ રૂપીઆ પ્રતિવર્ષ નીચેની રીતે ખર્ચ કરવામાં આવે—

(ક) તમાકુથી થનારી સ્વાસ્થ્ય હાનીની વાત આજાવટક સૌને કાને પહેંચાડવા પાછળ.

(ખ) કેન્સર આદિ રોગોને રોકવાના માર્ગો પાછળ.

(ગ) તમાકુને બદલે એ દર લાખ એકર ઉપર અન્ય ઉપયોગી ખેતી કરનારાઓને સમસીથી આપવા પાછળ.

સંકલ્પની આયરથકતા

૧૯૬૬માં બાપુએ ૧૦૦ મેા જન્મદિન આવશે—ત્યાંસુધીમાં ભારત ધૂમપાનને દુકાની દેવાનું આ નાનું શુ સ્વાસ્થ્યલક્ષ્ય જો ભારતનું સ્વાસ્થ્ય ખાલુ જાહેર કરી દે તો, ધૂમપાન માટે (બાળકશુભા) ચોરી કરીને આતે પ્રાપ્તિ કરનાર કરમચદ મંધીના બેઠાનું એ સુંદર સ્મારક થશે

—પ્રબોધ એકસી

ઉમરવાન, કરેલ અને વાત્સલ્યમયી-સાચા આર્થમાં-ગૃહમતા; અને જીવન રહે છે સુવાન, હોશિયાર અને મળતાવડાં મિત્ર જનના યોગ્ય સંસ્થાને સમજો ખર્ચ દેશપરદેશનો વિશાળ ચિત્રસમુદાય ઉઠાવી રહ્યો

આપારે તો, કનમાં દરેક દેશનો આજાવો માહિતી-અપુરો કામ કરી રહ્યો છે; જનાં દનુષપથ્ય કોઈક રવડી પડેલી મહિલા મુશ્કાતી હોય તો 'જી-મિત્ર-ધર'ની ગૃહમતા એને દુશ્વર રહેવામાં આવેલા એમના મહાને જોલાવી લે છે. બને એને રહેવા, કમાવા કે અભ્યાસ કરવા માટે યોગ્ય ઉકાલું કોઈ ને કોઈ એજન્સી મારફત જોડવી આપે છે. દેશની જુદી જુદી સંસ્થાઓના પરિચયમાં આવવા માટે પણ બહેનો આ 'ધર'ની મદદ લે છે

ગ્રીમતી જેમ્નરની પ્રેરણાથી જ થોડાં વર્ષો પહેલાં સમાજની મોક્ષમાદાર અસ્થિતિએ એકાં મળી એક 'નારી-સચાજ સલાહકાર મંડળ' રચાઈ હતું. પરદેશી

[અનુસંધાન પાન ૭૧ ઉપર]

વેરિઅર એલવિન

તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૪ રોનિવારે રાત્રે પ્રખ્યાત માનવવંશશાસ્ત્રી (anthropologist) અને આધ્યાત્મિક રાજાના આદિવાસીઓ અંગેના સરકારી સમ્માન દ્વારા વેરિઅર એલવિનનું ૬૧ વર્ષની વયે અવસાન થયું.

સને ૧૯૦૨ના યોગરહની ૨૬ મી તારીખે એલવિનનો જન્મ થયો હતો. યોહાન્સેડે યુનિવર્સિટીની મટ્રે કોલેજમાં તેમણે શિક્ષણ લીધું હતું કોલેજના અભ્યાસ દરમિયાન તેમને અનેક ઈનામો અને સન્માન દ્વારા મળ્યાં હતાં, અધ્યાત્મવિજ્ઞા (Theology) ના વિષયની તેમણે ડિગ્રી મેળવી હતી.

એલવિનના પિતા મિસમરી હતા અને તેમની પોતાની ઈચ્છા પર એલ વર્ગ કરવાની હતી, મરહુમના તે 'એલવિન' નિર્માણ હતા. કેટલાક સમય સુધી તે વિકિરિફિકેશન વાંકા પ્રિન્સિપાલ હતા અને મટ્રે કોલેજમાં લેકચરર હતા.

આ બધું છોડીને એમને હિન્દુ આત્મિક માનવસેવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાની ઈચ્છા થઈ. ૧૯૨૭માં તે પૂને આવ્યા અને ખ્રિસ્તિ અને હિન્દુ અધ્યત્મવાદ (Mysticism) વચ્ચેના સંબંધો અભ્યાસ કરવા 'ખ્રિસ્ત સેવા સંઘ' નામની સંસ્થામાં જોડાયા. આ પચીસ વર્ષની ઉંમરે તેમણે આ વિષય ઉપર ગંભીર પુરતો સખી પોતાની નિદાતા પૂરવાર કરી હતી.

આ પછી એલવિન મહાત્માજીના સંપર્કમાં આવ્યા અને તેમની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના સમર્થક બન્યા આ પ્રવૃત્તિ અંગે તેમણે કેટલાક પુરતો લખ્યા છે. એલવિન આ પછી સામાજિક આશ્રમના સભ્ય અને ગાંધીજીના મિત્ર બન્યા.

ગાંધીજીએ એમને નેહામાં તપાસના કામે મોકલ્યા.

ત્યાં તેમની ધરણ કરવામાં આવી અને તે પ્રદેશમાંથી તેમને દેશનિક્ષક કરવામાં આવ્યા. પાછા આવ્યા પછી ગાંધીજીએ એલવિનને મધ્યપ્રદેશના આદિવાસીઓ માટે લોકો અને જોગલોકોમાં સામાજિક સેવાકાર્ય કરવા મોકલ્યા. તે દિવસથી તે મુલુના દિવસ સુધી-૩૨ વર્ષ સુધી, અ. મુનિષ્યાત અને નિદાતા એન્થ્રોપોલોજીકલ મધ્યપ્રદેશના આદિવાસીઓની સામાજિક સેવાના કાર્યમાં સતત એકનિષ્ઠ પોતાની જાતને સમર્પણ કરી અને એ પ્રજાની સાથે એકત્ર થઈ ગયા.

સને ૧૯૩૫માં એલવિને ખ્રિસ્તી ધર્મનો ત્યાગ કર્યો. ૧૯૨૭ તેમણે કાઈ પથ ધર્મ અંગર સંપ્રદાય મળ્યું ક્યો ન હતો એ કે એ નારિયેર કે સંસ્કૃત વાદી ન હતા. પરંતુ વાસ્તવના આદિવાસીઓની સેવા એજ એમના જીવનનું કાર્ય હતું અને એને જ એમણે ધર્મ મપયો હતો.

૧૯૫૩માં એલવિન જાણતા નાગરિક બન્યા. એજ વર્ષમાં કચરી લીલા નામની એક ગોઠ બાળા સાથે તેમણે લગ્ન કર્યા.

૧૯૩૨ થી ૧૯૫૩ના વર્ષ દરમિયાન તેમણે મધ્ય-હિન્દમાં તથા નિહાર અને ઓરિસામાં અનેક સ્થળે પ્રવાસ કર્યો પ્રવાસ દરમિયાન ત્યાંના આદિવાસીઓની અનેક જાનિઓના રિવાજ વગેરેને એન્થ્રોપોલોજીકલ દ્રષ્ટિએ ખુબ જોડા અભ્યાસ કર્યો એ અભ્યાસને અંગે એમણે મોટા સોળ મહાનિબંધો પ્રગટ કર્યા આ નિબંધો માટે યુરોપ અને અમેરિકાના અનેક વિખ્યાત નિદાનોએ તેમની ભારે પ્રશંસા કરેલી છે.

૧૯૫૩ માં એલવિનને એન્થ્રોપોલોજીના ડાયરેક્ટર અને વાસ્તવ સરકારના એન્થ્રોપોલોજીકલ સલાહકાર નીમવામાં આવ્યા ૧૯૫૪માં પંડિત નહેરુના આગ્રહને

માન આર્થને એકવિન નેકાના, રાત્ર વહિવટમાં ત્યાના ગવર્નરને આદિવાસીઓના કામ' અંગે સલાહ આપનાર તરીકે નોકરામાં આ કામ' માટે એકવિન એક હમર માર્કેટ એ પ્રદેશના ફૂ દૂરા જાગરમાં પચપાળી ક્યાં અને એમણે જે અવધાસ કર્યો, તેના પરિણામ તરીકે એ પ્રદેશની અનેક નાની મોટી હાકીતોના એ મર્યો સરકારી પ્રસિદ્ધિ તરીકે લખ્યા છે. એ પ્રયોનો પહેલાં જામ મોડા વખતમાં પ્રમદ થવાનો છે. જેનું નામ "નેકાની હતકયાઓ અને લોક કથાઓ" છે. બીજા અન્યનું નામ "નેકા માટેનું વાર્ત ચિન્તન."

એન્થોપોલોજી અંગેના સંશોધન અને વૈજ્ઞાનિક વિદ્યા ક્યાં કામ' માટે રાજ્ય એન્થોપોલોજીકલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ તરફથી 'વેલ્કમ' અને 'રિવલ્સ' ચન્દ્રકા એમને અપહૃત કરવામાં આવ્યા હતા. જમ્મુનાની એકિઆટિક સોસાયટી તરફથી તેમને ૧૯૪૫માં 'ગેલ' ચન્દ્રકા અને ૧૯૫૧ માં 'એનડેલ' ચુર્ચીચન્દ્રકા, ૧૯૪૫માં એસિમાની એન્થોપોલોજી અંગેના ખાસ વિશિષ્ટ સંશોધન કામ' માટે અપહૃત કરવામાં આવ્યા હતા.

• મુખાર્ષીની એસિઆટિક સોસાયટીએ તેમને ૧૯૪૭ માં સોસાયટીનો ચન્દ્રકા અને કમ્પેન્સ સુવર્ણ' ચન્દ્રકા ૧૯૬૦માં અપહૃત કર્યા હતા ૧૯૧૧માં તેમને હાલ-ભાઈ નવરોજી પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું હતું

ભારત સરકારે ૧૯૬૦માં આદિવાસીઓ અંગેના કમિશનના પ્રમુખ તરીકે તેમની નિમણૂક કરી હતી. આ કામ' અંગે આખા ભારતમાં તેમને પ્રવાસ કર્યો અને એન્થોપોલોજીની દૃષ્ટિએ આખા દેશના આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અંગે અભ્યાસ કરવાની તેમને અનુ-કૂળતા પ્રાપ્ત થઈ.

આદિવાસીઓના સેવા કામ' અંગે એ મત પ્રવર્તે છે, કેટલાક તેમને ભારતની બીજી આગળ પડતી અને વિકસિત કોમોની દરેકની સમાજિક રિવાજો લાગુ થાશે અને એન્થોપોલોજીની દૃષ્ટિએ આખા દેશના આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અંગે અભ્યાસ કરવાની તેમને અનુ-કૂળતા પ્રાપ્ત થઈ.

રાખવા માંગે છે. અને તેમને 'હરેરી' પનાવવા માંગનાં નથી એકવિન આ બીજા મતના હતા અને લીધે એમના સામાજિક કામ'ને અંગે કેટલાક તેમની એવી દીકા કરતા હતા કે, ભારતની અગતી આદિવાસીઓને અવગણવા પાડી દઈ, તેમને જણે કે મ્યુઝીયમમાં નમુના તરીકે સઘરી રાખવા જેવા માનવીઓ હોય, એવી એકવિનની આદિવાસીઓની સામાજિક સેવાની પદ્ધતિ છે. એકવિનના પુસ્તકમાં આ દીકાં યોડી ઠરાવે છે. આ પુસ્તકમાં એકવિને આદિવાસીઓના જીવન વિકાસ માટે ખૂબ અસરકારક અને ક્રાંતિકારી પગલાં લેવાને આમદ કર્યો છે એટલું જ નહીં, પણ આદિવાસી પ્રદેશો અને બીજા જીવનના વચ્ચેના માર્ગો રસ્તા વગેરે સાધનો સુધારી, એ પ્રગતિ ભારતની બીજી પ્રગતિ સાથેનો ગાલ સંપર્ક' વધે એવા ઉપાયો લેવાની ખાસ લક્ષ્યમુદ્દેશી છે

૧૯૬૧ માં એકવિને સરદાર પટેલ સમારક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તેજ વર્ષમાં એમને 'પદ્મવિભૂષણ' નો ખિતાબ જલ્દવામાં આવ્યો હતો એકવિનનાં પુસ્તકમાં ખાસ જણીતાં 'ભારત અંગેની સત્ય હકીકત', 'ખાવા કામના આદિવાસીઓ', 'મધ્યભારતની હતકયાઓ', 'મધ્યભારતના આદિવાસીઓની કનાઓ', એસિસાના આદિવાસીઓ, હતકયાઓ, નામલોકનો પ્રદેશ, અને "ભારતનો માનવી" એ મુખ્ય છે.

એક વિદ્વાન અને નિષ્ણાત એન્થોપોલોજિસ્ટ, આદિવાસીઓના પરમ સેવક, અને એન્થોપોલોજી અંગેના અનેક પુસ્તકોના સંપાદક, એવા આ વિદ્વાન સંશોધકના અવસાનથી ભારતને ખારે ખોદ પડી છે.

ભારતના લાખો માનવીઓ જેમને ભારતની 'જડ' પ્રગતિએ અનાથ' ગણી તેમની ઉપેક્ષા સેકડો વર્ગેથી કર્યા કરી હતી તે. પ્રગતિ સેવા કરી, તેમના જીવનને સમસયાળની હરોળમાં સાવવાના મહાકામ' માટે જાણત આ સાચા સમાજસેવકનું ચિરકાળનું ત્યાગી રહેશે.

(તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરીના દાર્કમ આઈ ઈન્ડિયાના લેખને આધારે)

—મહુભાઈ મુખ

વિવેચન-ક્ષેત્રના ઓકલ્સવીર સંબંધી

મઈ તા. ૧૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૬૪ ને શુક્રવારે શ્રી જલ્દારી એલસજી સંબંધી ૮૪ વર્ષની વયે અવસાન થતાં આપણી પડિતયુવની પેઢીના ઓકલ્સજી વિદ્વાન અને પ્રણાતાન વિવેચક આપણી વચ્ચેથી હંમેશને માટે વિદાય થયા છે. તેમના અવસાનથી બાપાશાસ્ત્રના જ નહિ, વિવેચન ક્ષેત્રમાં પણ કહી ન પુરાય એવી વસમી ખોટ પડી છે. છેલ્લાં થોડાક વર્ષથી શ્રી સંબંધીએ લખતુ બધું કર્યું હતું તેઓ એકાદી વસતા અને કેવળ અવસાનરત રહેતા. સંગીત સાંભળવાનો અને ક્રિકેટ મેચ જોવાનો તેમને ખૂબ શોખ હતો. પરંતુ છેલ્લાં કેટલાક વર્ષથી તેમના મનમાં એવું વધી ગયું હતું કે, હવે સાડું ચાનાર અને સરસ ક્રિકેટ રમનારા રહ્યા નથી, એટલે એ શોખ પણ એમણે ત્યજી દીધો હતો. એમને એવી ભીતિ પણ લાગતી હતી કે, હવે શુદ્ધરાત્રી સાહિત્યક્ષેત્રે સાડું લખનારા રહેશે કે કેમ ! તેઓ આપો બધા સેવતા તેનું કારણ સર્વતા સાહિત્યની શુશ્રુષા પરત્વે તેમને તીવ્ર અસંતોષ હતો સાહિત્ય અને વિવેચનના ઉત્તમપણાની તેમની વિભાવના અસાધારણ જીવી હતી. તેમની રુચિ અનેક બાબતો અને વિશેષ કરીને અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, મરાઠી, ઉર્દૂ, મજ તથા હિન્દી — આ બાબતોના વાંચનમંદી ઉત્તમ કૃતિઓનો રસારવાહ માણતાં માણતાં તેમ જ શાખાશાસ્ત્રના જોડા અભ્યાસ દરમિયાન બાબતો શુદ્ધિ, સૌક્ય, સોન્દર્ય અને તેના ખર્ચાને પ્રમાણતા પ્રમાણતા ધરાઈ હતી. એવી ધમધમી અને પાસ્તામી બનેલી, તેમ જ શાસ્ત્રાભ્યાસથી વિરુદ્ધ અને સૂઝ બનેલી, દષ્ટિ સામાન્ય કે તેથી સહેજ સુંદર કૃતિથી પ્રભાવિત ન જ થાય, તે તો સ્વાભાવિક છે. હિન્દુ વિદ્વાન તરફ સમાજમાં સન્માન પામેલા સ્પષ્ટરોની પણ, આંદરને ન આંત્રી શક્તિ એવી સીમિત અપેક્ષા કરતાં વામણી, સિદ્ધાંત તેમ જ તત્ત્વાન્વેષણ પરત્વે સમાધાન સાધતી, અથવા તો કોઈ કારણસર પરતુના તત્ત્વની ચકાસણીમાં ન્યૂનતા ધારણતી દષ્ટિ તેમને અકળાવી મૂકતી.

શ્રી સંબંધીમાં ઈશ્વરદત્ત પ્રતિભા તો હતી જ, તેને એમણે ચાન માથે માટેના તપની ક્રાંતિના સાતત્યભાષી અને ઉત્કૃષ્ટ પુરુષાર્થથી સવર્ધિત અને અધિક તેજસ્વી કરી હતી. બી. એ. માં એમણે સંસ્કૃતનો ખાસ વિષય લીધો હતો તેઓ દક્ષિણ-દેવો હતા. તેમણે શાળાનું શિક્ષણ મરાઠી બાપામાં લીધું હતું, એટલે મરાઠી એમની માતૃભાષા જેવી હતી. એરેબિક બાપા તેમ જ મજ અને હિન્દી બાપા પણ તેમણે શીખી લીધી હતી. ફારસીનું જ્ઞાન તેમણે જાતે મેળવ્યું હતું અને તેમાં તેમણે પ્રવીણતા મેળવી. સંસ્કૃત બાપા પર તેમણે એટલું બધું પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે એ બાપામાં તેઓ શીધાકવિતા રચી શકતા. તેમની યાદાશન પણ એટલી બધી સતેજ હતી કે મજ તેમજ હિન્દી બાપાની સંખ્યાબધ કવિતા તેમને કંઠસ્થ રહેતી. એ બાપાની હબર હબર પઠિતની કવિતા સરળતાથી રમીને આધારે બોલી શકતા. શુદ્ધરાત્રી સાહિત્ય અને બાપાનું એમનું જ્ઞાન એવું તલસ્પર્શી હતું કે નરસિંહરાવ જેવા વિદ્વાન પણ બાપાશાસ્ત્રના બ્યુરપતિના કે બાહરજ્ઞના કોઈ પ્રશ્ન અંગે પોતાને શંકા જાગે તો શ્રી સંબંધીને પૂછતા લી. સંબંધીને નરસિંહરાવના શાસ્ત્રીય, સ્પષ્ટભાષી અને નિર્બોધ વિવેચન માટે અત્યંત આદરભાવ હતો આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવની વિદ્વાતા માટે શ્રી સંબંધીને ધણું માન હતું, છતાં વિવેચન પરત્વે તેમને પ્રમાણમાં જોવા મળેલી નરસિંહરાવ અને રમણભાઈ નીલકંઠની શાસ્ત્રીય મનોરુચિ પ્રત્યે ખાસ આદર કર્યો હતો. 'હાન્ત કવિ કે કલાન્ત કવિ'માં તેઓ લખે છે : 'આનંદશંકરની કોઈ પણ વિષયમાં અપ્રતિહત નિહાર કરનારી કુસામ અને (મરાઠીમાં કહે છે તેમ) 'તેવે ભુદિ' એમનું અત્યંત વિશાળ વાચન અને જોડું મનન, એમની આશ્ચર્યકારક બહુયુક્તા, તથા સો વર્ષમાં ચર્ચ ગયેલા કોઈ પણ શુદ્ધરાત્રી વિદ્વાનમાં મળશે નહિ. છતાં એમનાથી જુદા જોડા વિદ્વાન મળાય એવા નરસિંહરાવમાં આ શાસ્ત્રીય મનોરુચિ એમના કરતાં

જરૂર વધારે ખોલેલી હતી અને એ જાને કરતાં વિદ્-
તામાં કદાચ એાછા જ જણાય એવા રમણભાઈમાં તો
જેટલી એ મનોહરિત ખીસેલા હતી, એમનામાં 'જેટલી
ખરી' 'સ્થાવર' ને 'અવસ્થ' જોઈતી શાસ્ત્રીય મનો-
હરિત જોવામાં આવે છે તેટલી તો, યુગરતનાં ગર્ભ
સો વર્ષમાં યર્ષ મેચેલા એકે વિદ્વાનમાં જણાતી નથી.
એ શાસ્ત્રીય મનોહરિત વિષેની તેમની પોતાની
વિભાવના પણ જોવા જેવી છે. એ જ પુસ્તકમાં શ્રી
સંજયી કહે છે : "અનેક કોશ વ્યાકરણાદિ ગ્રંથો
ભિષ્મકાવવાની મહેનત, વિષયનો હલ વ્યાસંગ અને
ઝીણવટથી કરેલો સંપૂર્ણ અભ્યાસ, અથવા માઈ
ભરીને ગ્રંથોનો વ્યાસોહન કે મનન, એટલામાં જ ખરી
'સ્થાવર' પાત્ર વિવેક-વિચાર-પ્રધાન 'શાસ્ત્રીય' વિદ્વાન
પદવિજ્ઞાન થતું નથી. એ બધું જ છતાં, એ વસ્તુ ન
હોય તો બધી વિદ્વાતા નાશી છે. એક તો, વિષયનું
પ્રમાણબદ્ધ દર્શન અને વ્યાકરણ કરાવે એવી ઔચિત્ય
અને તારતમ્યવાળી દષ્ટિ અને બીજી તે નિર્વિ-
કાર, નિષ્પક્ષ, કોઈપણ પ્રારના 'પ્રેમ' 'અભિમાન',
'આવેશ' કે અસ્મિતા'ના કાવથી પર એવી સંપૂર્ણ
સમત્વવાળી વ્યાવહારિક અને નૈતિકસિદ્ધિ
મનોહરિત."

શ્રી સંજયીએ પોતાનાં વિવેચનોમાં આ વિભા-
વનાની સંપૂર્ણપણે પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તેના દાખલા
શોધવા દૂર જવું પડે એમ નથી. શ્રી હિમાચલ જોશીએ
સ્વ. કવિ ખાલાસંકરની શુભરાત્રી, કિંદી, હુદ્દા તથા
ફારસી, એ ચાર ભાષાની કાવ્યકૃતિઓનું જે વિસ્તૃત
ટીકાકરિત્વ સહિત સંપાદન કર્યું હતું, તે ગ્રંથનું શ્રી
સંજયીએ અત્યંત વિસ્તારથી, પોતાની શાસ્ત્રીય મનો-
હરિતે અંશપણે જાળવીને અને તે ગ્રંથમાં પોતાને
જણાવેલી અસખ્ય કૃતિઓનું સ્પષ્ટ દર્શન કરાવેને
જે આકર્ષક વિવેચન કર્યું હતું, તેને પરિણામે સાહ્ય
જગતમાં ખગમગાટ મચ્યો હતો અને એનાથી પણ
ધોળા ભારે ખગમગાટ શ્રી સંજયીએ ૧૯૪૨માં
ત્યારે 'યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતાં ત્યારે
મચ્યો હતો. કારણ એ વ્યાખ્યાનોમાં તેમણે પોતાની
'વ્યાવહારિક' : 'તર્કકંઠ' : 'ઐતિહાસિક' અને

'શાસ્ત્રીય' મનોહરિતનું, તેમજ એક ભાષક મૂર્તિભાવકનું
સહુ કોઈને ધમકાવી મૂકે એવું દર્શન કરાવ્યું હતું.

નામૂલમ્ લિખ્યતે કિંચિત્ નાનપેક્ષિતમુચ્યતે
આ સ્વના પૂર્વાર્ધને શ્રી સંજયી પૂરી દેનાથી અનુ-
સરતા અને તેથી તેમની વિવેચના સંપૂર્ણપણે પ્રમાણ
શુદ્ધ બની રહી છે. તેમણે કોઈ પણ નિરીક્ષણ પ્રમાણ
રમ્ય કર્યા વિના કર્યું નથી, તેમનાં યુનિવર્સિટી વ્યા-
ખ્યાનોએ કે 'હવાનત કવિ કે કલાનત કવિ' કે
'અનાર્તનાં અકર્ણ' અથવા અંશેષ ભાષામાં
તેમણે લખેલા અન્ય ગ્રંથો પર દાંડે કરતાં જણાય છે
કે, તેમણે પોતાનું એકેય નિરીક્ષણ, વિષયને પ્રસ્તુત એવા
શાસ્ત્રમય કે પ્રમાણભૂત તરીકે સ્વીકારાયેલા ઇતિહા-
સમયો વા સદર્શ ગ્રંથોમાંના પ્રમાણ વિના રમ્ય કર્યું
નથી. તેઓ દરેકમાં અનપેક્ષિત જ ઉચ્ચારતા. શ્રી હિમા-
ચલ સંપાદિત ગ્રંથની અન્ય સમીક્ષકોએ ભારેભારે
પ્રશસ્તિ કરી ત્યારે શ્રી સંજયીએ તે ગ્રંથનું વજન
"hopelessly inaccurate uncritical and
unscholarly" એ અપદોમાં કર્યું હતું પરંતુ એ પણ
નોંધવું જોઈએ કે તેમને ખરેખરી જાગી ઝુંઘરાતું
અને ખરા સત્યનું પરિવર્તિત અર્થનું દર્શન થયું ત્યારે,
તે કૃતિની તેમણે યુક્ત કંઈ પ્રશંસા પણ કરી છે. શ્રી
હિમાચલે "ઉત્તરચંદ્રચરિત"નું ભાષાંતર કર્યું હતું
તેનાં શ્રી સંજયીએ વાળખી રીતે, સારા પ્રમાણમાં
વખાણુ પણ કર્યા છે. જોકે તો એ કોણસંકે 'કાકદાંડિ'
ટીકાકરની બદનામી તેમને લગાડે કાયમ અક્ષિત થયેલી
રહી જ વાસ્તવમાં એ તેમની વિવેચનાનું સહુથી
મહત્વનું, જરૂરી, ઉચ્ચ સાહિત્ય સર્જનને ઉચ્ચારક અને
સર્જકને સતત સાવધાન રાખનારું 'મોટામાં મોટું'
શુભસમ્બંધ લક્ષણ હતું લખ્યપ્રતિષ્ઠા અને વિદ્વાન લેખાતો
કોઈ પણ સાહ્યરની કૃતિમાં જરા જેટલો પર્ષ દોષ
તેમનાં જોવામાં આવતો (અને આવતો જ, કારણ
તેમની નજર જેટલી વ્યાપક હતી, તેટલી જ જીડી
હતી) તો તેઓ તે દર્શાવ્યા વિના અને લેખકની મદદ-
કર્ણી કાઢ્યા વિના રહી શકતા નહિ કવિ તરીકે તમને
હને સંજયીએ ઉત્તમ ગણ્યો નથી

[જુઓ પા. ૮૮ ઉપર]

નારાઓ દાક્ષીણીની જેમ અંગ્રેજીમાંથીની નેમ રાખે છે એમ માનવું રહ્યું ? તો પછી કેવળ-મૂળથી 'હટાવ અંગ્રેજી' ને સ્થાને 'દમાથી ફરજિયાત'ની વાત શું કામ આગળ ધરવામાં આવે છે ?

૫ : અંગ્રેજીનું વિશિષ્ટ સ્થાન

યુગરાતની સરકાર — યુગરાતના કેળવણીકર્તા અને મોટાભાગની પ્રજા — બધાની વચ્ચે, મૂળભૂત ભાષાનીતિ, અંગ્રે, સારા પ્રમાણમાં નીકળતા પ્રવર્તે છે —

* હાઈસ્કૂલ સુધીના શિક્ષણ દરમ્યાન માધ્યમ તરીકે માતૃભાષા સ્થાન સર્વસ્વીકૃત બન્યું છે.

* ઉચ્ચ શિક્ષણમાં માતૃભાષા અથવા સિદ્ધાંત માધ્યમનો સ્વીકાર થયે અશક્ય થયો છે.

* વધારાની ભાષા તરીકે અંગ્રેજીની અનિવાર્ય આવશ્યકતા પણ સ્વીકારાઈ છે.

આમ છતાં, અંગ્રે ભાષાનાં નિશ્ચિત સ્થાન અંગ્રે વધુ સ્પષ્ટતા જરૂરી છે : (૧) સહજ વિશ્લેષ અને વ્યવહાર-વડીવટની માતૃભાષા (૨) ભારતના ઐતરિક અનુદાત-વડીવટની હિંદી ભાષા (કેટલાકને મતે ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રે મૂલ્ય હિંદી માધ્યમ).

આ બે ભાષાઓ અંગ્રે હીક હીક નીકળતા હોવા છતાં નીજી ભાષા અંગ્રેજી વિશે મનઃકેન્દ્રિય ઓછા જણાય છે. ૫ માં-દમાના સપાટી ઉપરના વિખવાદના અંતરાગમાં અંગ્રેજીના સ્થાન અંગ્રેજો સદેહ કારણરૂપ છે — એમ પણ સામે છે.

● દમા વાળાઓને એવો ભય છે કે સારા અંગ્રેજીનો આશ્રય, ધીમે ધીમે, અંગ્રેજી માધ્યમ ઉપર જેમી જશે.

● ૫ માં વાળાઓને એવો ભય છે કે અંગ્રેજીનું મહત્વનું સ્થાન સોંપાઈ જઈ, અંગ્રેજી વિશેની ઉપેક્ષા સુધિ 'હટાવ અંગ્રેજી'માં પરિવર્તિ.

અંગ્રેજીનું સ્થાન નિશ્ચિત ન હવા દેવા પાછળ કેન્દ્ર સરકારનું વલણ — વર્તન થયે અંગ્રેજી જવાબદાર છે.

— કેન્દ્ર સરકાર પોતાની વહીવટી ભાષા તરીકે ૧૯૬૫ થી અંગ્રેજીને સ્થાને હિંદીને સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો હતો; હવે તેમાં તેણે પીછેહઠ કરી છે — ૧૯૬૫ પ્રજી પણ તેણે વહીવટમાં અંગ્રેજીનું સ્થાન અનિશ્ચિત સમય માટે માણ રાખ્યું છે.

— કેન્દ્રના શિક્ષણ પ્રધાનોએ ધણી વાર ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અંગ્રેજીના માધ્યમની તરફદારી કરી છે; અને મિ. આમલનો તાજેતરનો સર તો, માધ્યમિક શિક્ષણમાં અંગ્રેજી માધ્યમનો પક્ષપાતી જણાય છે.

પરિણામે, યુગસત જેવાં શિક્ષણ અને વહીવટી ક્ષેત્રે, મોટા પ્રમાણમાં એકમતી ઊભી થઈ હતી તે કહોણાઈ જવાની વીતિ જગી છે.

મને વાત બનવા જેવી છે.

— અંગ્રેજી પાંચમાથી શરૂ કર્યા પછી ૫' સાડુ' — પાડુ' અંગ્રેજી નથી આવડતું; બીજો ન્યાં અંગ્રેજી માધ્યમ છે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં આપણે વિદ્યાર્થી અંગ્રેજી માધ્યમ ન હોવાને કારણે જ પાછળ રહ્યો છે; પરિણામે બીજાઓની સરખામણીમાં સદન કર્યું પડે છે. માટે માધ્યમ અંગ્રેજી થાય તો જ સૌની બરાબરી થાય, તો જ અંગ્રેજી સાફ થાય — એવી સપસળી — સરકારી અસહ્ય નથી.

તે જ રીતે,

— અંગ્રેજીનો વખતથી અંગ્રેજી ભાષા માથે ટોકાયેલી છે; અરેબર તો, સ્વાભાવિક અને કથું સ્થાન નથી; પરંતુ આપણે ત્યાં હજી અંગ્રેજીનો મોહ છે એટલે મોટાકે વખત જેમ તેમ ચલાવી લઈએ; ધીમે ધીમે એ જ કાસુ — નકામું યર્થ જશે અને અંગ્રેજીની જેમ અંગ્રેજીથી ય મુક્ત યર્થ એ.

આ બંને અનિમિત્તો રૂઝિઓથી સાવધ રહેવું જરૂરી છે અને આપણે અંગ્રેજી શું કામ ચાલીએ છીએ એ વિશે હવે ચોક્કસ સ્પષ્ટતા થઈ જવી જરૂરી છે. અમારે મતે —

ભારત જ નહિ, દુનિયાના ઘણા દેશો માટે, પોતાના સર્વશ્રેષ્ઠ વિકાસની દૃષ્ટિએ અંગ્રેજી-પણું જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે — કેવળ અસપવિકસિત દેશોને જ નહિ, સુવિકસિત દેશોને ય સતત પ્રગતિ

માટેના એક સંદર્ સાધન તરીકે અંગ્રેજીની મરજ રહેવાની છે. (દલીલો રાજિવા સદિનના અનેક દેશોએ અંગ્રેજીને ફરજિયાત ભાષા તરીકે સ્થાન આપ્યું છે.)

એ વાત સ્પષ્ટ પછે સ્વીકારી લેવી જોઈએ કે—

* આજે યાન-વિગાન-ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે જે પ્રયોગો અને સંશોધનો ચર્ચામાં છે, અને તેને પરિણામે જીવનના લગભગ દરેક વ્યવસાયમાં જે સ્થાન પ્રાપ્તિની કિતિએ લેવાઈ રહી છે તેના પ્રત્યે કુલ્લંક કરવાનું કોઈ પણ દેશને પાલવવાનું નથી

* ઉચ્ચ સંશોધનનું કામ ભલે મૂડીભર મેથાવાગેને દાંષે થવાનું હોય; સર્વદેશીય—વૈશ્વિક ચિંતા કરવાની વ્યક્તિઓ ભલે વિરલ પેદા થવાની હોય — પરંતુ ૧૦૦ ટકા સર્વદેશીય વૈશ્વિક યાન-ચિંતનની સમવહની તક ક્ષેત્રે જોઈશે જ.

આથી જ તો

● લોકશાહીનું એક ખોલ એ છે અને હોવું જોઈએ કે રાષ્ટ્રની વધુમાં વધુ સંખ્યા વધુમાં વધુ ઉચ્ચ કક્ષાએ જવા શક્તિમાન બને. ઉચ્ચતમ શુદ્ધ શિક્ષા વિજ્ઞાની અને બાકી મોટા ભાગના બધા નીચી ખીલમાં—એ લોકશાહીનું અપવશજ ગણાવું જોઈએ

— જે દેશમાં કેવળ ઉચ્ચસ્તર (Vertical)

જ નહીં, બાપક ધોરણે (Horizontal) યાન-સંશોધનનો વિસ્તાર થાય છે ત્યાં જ વિદ્યાસની વિવિધ કક્ષાએ માટે જરૂરી તાલિમખદ શ્રેણીઓ સરજા બને છે

— આગળના હોર્મા આવા લેંડાણ (Vertical)

અને વિસ્તાર (Horizontal) બને પ્રમાણે સતત પ્રગતિ માટે અતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાનસંપર્ક અનિવાર્ય છે, એને માટે મમે તે એક મા વધુ સુવિકસિત આંતર-રાષ્ટ્રીય ભાષાના ધનિષ્ઠ યાન-સંપર્ક વિના ચાલવાનું નથી

● ભારતને સફલાએ તેના યુવાઓના લાંબા મુગ દરમ્યાન તેને અંગ્રેજ ભાષાનો શયોગ થયો — ભાષવના યાન-ચિંતન અને સર્વાંગી વિકાસમાં તે પ્રગળ સાધન બની નહીં.

● અલગત, જી હુગમાં અંગ્રેજોની દાનત અને નેમ અંગ્રેજ બહેલાને પોતાના હાથ બનાવવા પૂરતી ફની; એ નેમ પૂરી કરવા એજે આપણા પ્રાચીન ચિંતન પ્રત્યે કુલ્લંક ક્યું; આપણા ઇન્સિસેમાય આત્યથાતી

વચણ પેલાં ક્યું. આપણે અંગ્રેજ બહેલા વગ આપણી સંસ્કૃતિથી નિમુખ બન્યો; મૌનિક ચિંતનને સોન સુકોતો ગયો, અને અતે એક સાહેબી-કારકુની વગ બોલો ચયો જે પોતાની પ્રગ, ભાષા અને સંસ્કૃતિની ઠેકડી કરવામાં મોરવ માનતો થયો.

પરંતુ આ છતાં, અંગ્રેજ ભાષાના હિદાણે જે ખીલ દાર હિધાડી દીધું હતું તે બધ યુગ અશકય હતું.

આ ઇતિહાસને ઝરણે હણ આજે ૫ આપણે ત્યાં જે પ્રવાહો રેખાય છે—

એક : અંગ્રેજીને જૂની યુગમાં — પ્રાગવિમુખ બિનલોકશાહી સાહેબગીરી — ના હાથા રૂપે જુએ છે.

બીજો : અંગ્રેજીની દેશનમાં અંગ્રેજી — અંગ્રેજીમાં મોટાઈ માને છે, માતૃભાષાની ઉપેક્ષા કરે છે.

અલગત, આ બને અંતિમ પ્રવાહો ધણ જ ક્ષીણ છે પરંતુ વિખવાદ જાગે ત્યારે એમની વચ્ચેની બખોલ ભાષપદ બની રેખા દે છે.

● અંગ્રેજીની અતિક્રાંતિ કે અંગ્રેજીની નફરત — ઉપેક્ષા — બનેમાંથી છૂટવાનો માર્ગ પમા — ટમાનો વિખવાદ નથી જ નથી. એનો માર્ગ તો આપણી આગળી પાયાની લોકશાહીની વિરૂતિ દર કરવામાં જ રહેલો છે.

૬ : રાષ્ટ્રીય કર્તવ્યની શુનાહિત ઉપેક્ષા

આ દેશના અત્યેક નાગરિક સામે સ્વ-રાજ્યની સ્થાપનાના હિવસથી જે રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય આવી ઊભું હતું તે તરફ સૌએ — પમા અને ટમાવાળા સાહિતના સૌએ — શુનાહિત કુલ્લંક સેવ્યું છે. પંદર વર્ષના સ્વરાજ પછી પણ પ્રજાની ભાષામાં દેાટ કો વહીવટ થતો ન હોય, પ્રજાની ભાષામાં કાયદા-કાનૂન તૈયાર થતા ન હોય, પ્રજાની ભાષામાં ન્યાયનું સંચાલન થતું ન હોય, અને પ્રજાની માતૃ-ભાષાને શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સ્થાન ન હોય તેવા સ્વરાજ્યને માટે અને એવી લોકશાહી માટે, સૌએ સરખા શરમાવાનું આવ્યું છે

કાશિમર : શેખ અબ્દુલ્લાની મુકિત અને ભારતનું વસ્ત્રહરણ !

—લોગીલાલ ગાંધી

૧

આઝાદી (તા. ૨૪-૪-૧૪) એક પત્રવાહિયા પહેલાં 'કાશિમરી શેર' શેખ અબ્દુલ્લાના લગભગ ૧૧ વરસના કારાવાસનો એકાએક અંત આવ્યો અને હજી ચર્ચા કાલ સુધી જેમના ઉપર, વરસો થયા, "રાજ્ય સામેના કાવતરા"નો કેસ ચાલતો હતો તે કેસ પાછો જેઓ લેવામાં આવ્યો; અને શેખ અબ્દુલ્લા, પ્લેનિસાઈટ ફેટના નેતા મિર્ઝા અફઝલ એમ તથા તેમના બીજા સાથીઓની મુકિત પણ "રાજ્યના હિતમાં" કરવામાં આવી એ તો ઠીક, પણ એમની મુકિતનો નિર્ણય એવા સમયે, એવા ઝડપે લેવાયો અને એવી રીતે જાહેર થયો કે એ "કાફરોગીર" શેખ જાદાર આવતાં વેંત, વરસોથી રીયાતી દુશ્મની પ્રત્યેના "લાશ્વરદાર" તરીકે તેમનાં જોવારણો લેવામાં આવ્યા ત્યાં જ બી એમનીએ તેમનો સંકાર કર્યો. બક્ષી-સમરુદ્દીન-રાજવહીવટ સામેનો રોષ જાણકારો દેખાયો. કેટલેક સમયે પાકિસ્તાન-તરફી સૂચો અને થયે બધે સ્થળે "આઝાદ કાશિમર ઝિંદગી"ના વાવટા ફરકતા દેખાયા...

અને શેખે મુકિત અગાઉ પત્રકારોને એવું કહ્યું હતું કે તેઓ ધણા વખત પછી જાદાર આવવા હોઈ, પહેલા તો તેઓ તેમના 'ખાત દોસ્ત' પંડિત બખાહરલાલને અને બીજા સાથીઓને મળાને પરિસ્થિતિનો ક્યાસ લેઈશે. પછી જ પોતાનો નવો રાજકીય રાહ જાહેર કરશે.

પરંતુ મુકિતના પહેલા જ વાકસાએ શેખ સાહેબનું દિમાક તર કરી દીધું છે. એમણે પિંજરામાંથી જાદાર પત્તાં જ રમવાપેલા શેરની જેમ મર્જનાથીથી વાતાવરણ મુશ્કેલી કરી દીધું છે.

૧૯૫૩માં આઝાદ કાશિમરની ઘોષણા માટે તેમને

ભવંકર નેખમકારક સમગ્ર સળીઆ પાછળ પૂરી દેરામાં આવ્યા હતા; એ પછી ૧૯૫૮માં વળી તેમનું પારખું કરવાના હેતુથી મોઝાક મહિના માટે તેમને મુકા કર્યા બાદ, ફરી વળી એના એ મર્જન સંબંધિતા, ફરીવાર, એમને કાસવાનમાં ધોસી દેવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ આ બીજી વારની મુકિત બાદ, મેખ સાહેબે તો, બ્રાહ્મણી ય અદલા જુરમા અને અનુયા એનું એ માનું શરૂ કરી દીધું છે.

એમણે 'વહેલી તકે' પોતાના પ્યારા બિરાદર પં. નેહરુને મળવા બખાનું માંડી વળી, આવતી ૨૯મી ઉપર બક્ષી દર્ધને વચગાળામાં મળના તથા અડવાડિયાનો સમય પોતાની તાકાતનો અંદાજ લઈ લેવા પાછળ જ માગવાનો નિશય કર્યો જણાય છે.

અને કારાવાસમાંથી છૂટ્યા પછી બીજા જ સંતે તેમણે ૨૫૫ સંબોમાં કરી નાખ્યું છે કે—

"કાશિમરનું લાગિષ કાશિમરની મગજ જ નહીં કરશે."

અને આ સંબોનો અર્થ ધણાને ૨૫૫ ન હોતો તે, તેમણે એ પછીના લાખેલા દરમ્યાન, ૨૫૬ કરી નાખ્યો છે. જેમકે—

* કાશિમરની પ્રમ પોતાના ગ્વનિર્ણયના અધિકારને વરેલી છે. તેણે ભારતમાં જોડાયેલા રહેવું, પાકિસ્તાનમાં જોડાવું કે અત્યંત રહેવું એનો નિર્ણય પ્લેનિસાઈટથી કરવાનો તેનો જનમસિક અધિકાર છે.

* જો એમ કહેવામાં આવે છે કે કાશિમે આજ પૂર્વે આ નિર્ણય લઈ લીધો છે તે તો એક તૂટ છે કાશિમરની જગ્યાએ સમયએ લીધેલા ભારત સામેના જોડાયેલા નિર્ણય આખરી નહિ, કામચલાઉ—વત્કાળ પૂરતો હતો.

— ભારતે કાશિમરની પ્રમને અને યુનો સમક્ષ લેખિ-

મણી. અને ત્યાં ઘિટન-અમેરિકાના વિામ વલણને કારણે હલ્લાખોરને દળાવવાનું કર્તવ્ય બમ્બલને બદલે મધુ-સધે બંનેને એક પાટલે બેસાડી, સરહદી અલગ પડે આપી, 'ન્યાય તોળવાનો' પ્રયાસ કર્યો. ઘણી મથામતો બાદ, સમાધાનની શરતો તૈયાર થઈ : બે પાર્કિસ્ટન કાગિરની સરહદો પરથી હડી બધ, બે નવા આકાશખુનો પ્રયાસ તે ન કરે અને સરહદો શાંત પડે તો કશિમરના પ્લોનસાઈટ (લોકમત) દ્વારા આખરી ફેમલો લાવવામાં આવશે એવા ફરાવનો બંને પક્ષે સ્વીકાર કર્યો હતો. પરંતુ બાદ—

સમાધાનની પ્રથમ બે શરતો પાર્કિસ્ટને ખાણી ન હોઈને, બારતને માથે શરતો પ્લોનસાઈટની જવાબદારી રહેતી તથા એવ સ્પષ્ટ છે.

ખીજ બાજુ, એવ હડીકતો છે કે—

કાશિમરની ઘરવિરામની સરહદો ઉપર એક બાજુ હમકલાં ચાલુ રહ્યા હતાં, ખીજ બાજુ કાશિમરના લોકમતથી ચુકામેલી બધારણી સભાએ કાશિમરના બારત સાથેના ભેડાણને મહોર મારી આપી હતી.† તથા ત્યાં બાદ, બંને સાર્વત્રિક ચૂંટણીઓએ લોકમત (પ્લોનસાઈટ)ની મરજ સારી હતી.

આમ કાનૂની રીતે, બધારણી રીતે, લોકશાહીની ચાલુ રમત અનુસાર, કાશિમરનું બારત સાથેનું ભેડાણ ન ધન્યવી શકાય એવી એનિહાસિક ઘટના બની ગઈ છે.

બારતમાં આ વસ્તુમાં મેનને અને યોગેશ્વરમાં ચામલાએ મધુકા રાષ્ટ્રધની સલામતી સમિતિની બેડકો સમક્ષ બારતનો આ કાનૂની બધારણી દાવો બારે દક્ષિતાઃ ડટના અને નિર્ભરતાપૂર્વક રજુ કર્યો જ હતો.

આમ છતાં, એ વાત પણ એટલી જ સ્પષ્ટ છે કે—

† અરબમાં, કાશિમરના બારત સથેના ભેડાણ માટે અગ્રિવાની લેનાર શેખ સાહેબનું સ્વપ્ન 'સ્વાત કાશિમર'નું બન્યું (૧૯૫૨માં) અને વાતાવરણ ક્રેડાઈઈ અનુ. આવા સ્વપ્ને. કાશિમરની બધારણી સભા હમણે કાશિમરનું ભેડાણને ચાન્ય કરાવવામાં બરેમરી મુરકેલી લેવાી થવાના ભવ અગ્નિ અને શેખ કોઈક બચકર પમનું કરી રહ્યા છે તેવા બાદબે તેમને અને તેમના યાથીએને પકડા લેવામાં આવ્યા (૧૯૫૩). ત્યાર પછી બધારણી સભાએ ભેડાણ માન્ય કરતાં કરાવ કર્યો હતો.

* ખીજ વારની ચૂંટણી 'ઇલેક્શન કમિશન'ની દેખરેખના થઈ હતી.

શેખ અબ્દુલ્લાને ૧૯૫૩માં ગિરફતાર કરી લીધાં પછી બધારણી સભાએ અને ત્યાર બાદની બંને ચૂંટણીઓએ કરેલા નિર્ણયથી કાશિમરમાં બે શકા અને અસતોષ દબાવેલાં પડ્યાં હતાં—તેને શેખ અબ્દુલ્લાની મુક્તિએ અને તેમની સોંસરી વાણીએ સળગાવી દેવાનું કામ કર્યું છે.

* એટલું જ નહિ પણ, છેલ્લા દાયકા દરમ્યાન બકીનું બે એકઠાં રાજ ચાલ્યું તે દરમ્યાન મળમાં ભવ રર અસતોષ ધૂંધવતો રહ્યો હતો જ.

* શમશુદીનના કારભાર દરમ્યાન, હાસતબાલ પ્રકણ બિખળ્યા પછી તો, આખું જમ્મુ-કાશિમર રાજ્ય ઊકળના ચડ મધુ બની ગયું હતું.

* અને ત્યારે, આતરિક અધાધૂધીના આ અવસરને ઉપયોગ બારે ઉત્તરીથી કરી ગયા મોસાના મસોદો. એમણે 'એવાન કમિટી'ના અગ્રેસર તરીકે તોફાનોનો દોર ખેલાવે હાય કર્યો અને સમાધાન વખતે એનો ધારો ઉપયોગ કરી ય લીધા.

આમ, કાશિમરનું આતરિક ન ત સડી બઈ તુલું તુલું થઈ રહ્યું હતું ત્યારે, વરસાથી બાણીતા (સામવાદ તરફી) ઉદ્ભવ નેતા — જેમને કાશિમરના સત્તાપક્ષ નેશનલ કોન્ફરન્સની કારોબારીના ૮૦ સભ્યોમાંથી માત્ર ૧૦નું જ પીઠબળ હતું તેવા — સાદિકને સર્વાનુમતિથી વડા પ્રધાનની માટીએ બેસાડવામાં આવ્યા તેવ યોઈ સ્વચ નથી.

૩

કાશિમરની આવી અત્યંત કફેડી આતરિક કટોકટી વખતે, અને પછી મેધી તો વળી રાષ્ટ્ર-સઘની સલામતી સમિતિ ફરી પાર્કિસ્ટાનનો ફરાવ ચર્ચવાની છે ત્યારે, શેખ અબ્દુલ્લાની મુક્તિને નિર્ણય ક્રેણે — શું ભેઈને કર્યો હશે ? કઈ ગણતરીથી કર્યો હશે ?

—આ સવાલ પોતે જ હજી તો એક કોથરો છે !

વાત તો એવી નાગોચીની છે કે ક્રેઈ એનાં સ્પષ્ટ કારણ

આપતું નથી. કાંઈ પોતાને માથે એની સીધી જવાબદારી લેતું નથી.

દિલ્હી તરફથી લાલજીભાઈ શાસ્ત્રીએ એક બાજુ એવું કહી હાથ પોઠા નાખ્યા છે કે સાદિકે એમની રીતે એ નિર્ણય લીધો છે પણ એ નિર્ણય પ્રગટ થયો ત્યારે દિલ્હીને આશ્ચર્ય પશ્ચ થયું હતું તો બીજી બાજુ, શાસ્ત્રી અને પતિજી એમ પણ કહે છે કે નિર્ણય લેવા પહેલા "એમની ગણતરી કરી લીધેલી હતી" અને પતિજીએ એમની લાક્ષણિક રીતે એમ પણ કહી નાખ્યું છે કે—“પરિસ્થિતિએ જ એમની મુક્તિને નિર્ણય કરવાની જરૂરીયાત બિંદી કરી હતી.” અને તેમણે એવું પણ સ્વચ્છ છે કે એમની મુક્તિની વાત અગાઉ બક્ષીએ આજ્ઞા કરેલી પરી.

આવી બધી ગેળગેળ વાતોને અંતે, આપણે એ કંઈ તક કરી શકીએ તે આ છે—

* કાર્મરનું 'કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી' જર્નલ હવે તેના સુવર્ણ કાચી માટીના પૂરવાર થવા તેમ તેમ એમની મુક્તિની વાત ઘોષાતી રહી હતી.

* સાદિક સત્તામાં આવ્યા ત્યારે આ આખત સર્વસાધારણ નિર્ણય લેવાનો હશે; પરંતુ તારીખો નક્કી થયેલી નહિ હોવા. તારીખો એકાએક નક્કી કરી હશે સાદિક.

પરંતુ શેખ અબ્દુલ્લાને જે હાથે કાગલાઈમાં પૂરવામાં આવેલા, જે બીજા પ્રકારના આરોપો તેમના ઉપર ઢાળાવી છે તે કાળજી કરવામાં આવેલા. 'એ બધાનું' શું થયું ?

ગંભીર આરોપો કોર્ટમાંથી પાછા ખેંચી લઈ તેમને એક વીર નાયક તરીકે મુક્ત કરવા પહેલા કશું જ કારણ આપવામાં આવ્યું નથી એમના વિચારોમાં પસંદ થયા—ન—થવાની ખાતરી કોઈએ કરી નથી. અથવા તો એમના વિચારોમાં ખાસ ફેરફાર થયો નથી એવી ધારણા પછી જ 'એમની મુક્તિ કરવાની વેળા ધાકી ગઈ' (પતિજી કહે છે તેમ) એટલે શું ?—એ વિશે કશો ખુલાસો થયો નથી.

એક જ અનુમાન થઈ શકે છે—

† શરિફે એક હાઈકમાન્ડ કમર લેખક નહન કાગે રોજ સાહેબની મુક્તિની આગલી રાત્રીએ લખેલા લેખ આ ધારણાનું પશ્ચાત્ત આશ્ચર્ય કરતો પ્રકાશ પાડે છે. સરકારને તો નજી હોવી જ એકાએક !

હજરતબાલ પ્રકરણ દરમ્યાન બગેલી અંધાધૂંધી વખતે આખા આંદોલનનો દોર જેમને હાથ હતો તે મીલાના મસીદીએ શારત સરકારનું નાક ઢબાવી. અશાંતિની કટોકટીની વખતે, કેટેરીએ રાત્ર દશરથ પાસેથી લીધું હતું તેણે, કઠોર વચન કહાવી લીધું હતું જ—શેખ અબ્દુલ્લાની બિનશરતી તત્કાલ મુક્તિનું !

અને આ અનુમાન સાથે સાદિકને સત્તાનશીન કરવાના નિર્ણયની કડીને મેળ બેસી ગય છે.

~ શેખનો કટર રીતે સામનો કરી શકે તેવા પ્રકારે, પ્રામાણિક અને હિંમતવાન સાદિક જ જણાયા ! (એમને પાકિસ્તાન—ચીન વિરોધી ઉદ્ધામવાદ કદાચ આવે વખતે અપમા આવી જશે એવી તકવાદી ગણતરીઓ થઈ હતી.)

૪

બધી બાબતો તથા મેળવ્યા પછી જે જવાબ નીકળે છે તે એનાં, હાથલે સાથે પકાનો કશો જ લેવાઈ ટકવા દે એવો નથી !

દેવી બચકર હશે, ગણતરી અને ફેપટલા બિનાની, હાઈકમાન્ડ નીતિના લેખ આપણે બની ગયા છીએ ! કેટલી ગંભીર રીતે, કાર્મર અંગેની આપણી નીતિ અને રીતિ વિશે, બહારના આરત રહ્યા છીએ ! અને કેટલા સિદ્ધાન્તવાદી પૂણ્યપ્રકારી શાંદ્રના દેખાવ માથે આપણી બાતને આવેશમય બનાવી આપણે શાંદ્રનાં બાં જીએ !

અતે, શક્તિની દેશો અને પાકિસ્તાન, સાચાં પકાડ્યા છતાં, જે વાધા, આપણા શરીર પરથી ઉતારી લેવા અસમર્થ નીવડ્યા હતા, એ આપણે વજ્રહુરણ શ્રેષ્ઠ અબ્દુલ્લાને હાથે, આપણી પોતાની આતરિક પોકળતાને પરિણામે, આજે જગત સમક્ષ થઈ રહ્યું !

આતે તો, આપણી કટુતા એ છે કે આપણે નથી હિંમત આદરવાદી સમિતિ થયા, નથી વ્યવહાર રહ્યા—હાં !

અલગતા, આપણે રાષ્ટ્રસંઘની સહાયતા સમિતિની ! એકમાં વધુ ગુરુપૂર્વક અને વધુ પુણ્યપ્રકારી બની ફરી

એક વાર સ્વીકૃત કરી સર્થ ગણીશું અને કાશિમરનું ભારન-
નોડાણ કાનની બધામણી 'સાળિત' કરીય સહીશું.

અલગત, કાશિમર એ કોઈ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર
નથી, એ ભારતનો એક વિશિષ્ટ એકાધિપતિ
પ્રદેશ છે, એટલે એક વાર એકાધિપતિ થયા પછી એ
પ્રદેશ પોતાની બહુમતીથી જ આખા રાષ્ટ્રમાંથી
છૂટી પડી શકતો નથી એવું જ 'પૂરવાર' કરી
શકીશું.

અલગત, જરૂર પડશે, આપણે સૌ અબદુલ્લાને ફરી
મોટ વાર ગિરફતાર કરી પણ સહીશું.

પરંતુ જે મુજબી કમિયોરીમાંથી આ આપણે એકાદ
થયો છે એ કમિયોરી એવા યોગી જ હકવાની છે ?

■ અમને ધ્યાને છે કે, આપણી ગમે તેટલી સ્થૂળ
દાનત છતાં, અને ગમે તેટલી કાનૂની-બધારણી
ઐતિહાસિક ન્યાયયુક્તતા છતાં, આપણે કાશિમરની
પ્રત્યક્ષ ધણી મેલ્યા ભાગને આજ સુધી સતોથી શક્યા
નથી અને આપણે જેટલા ભેરથી આંતરિક લોકસાહીને
દાવો આગળ ધરતા તથા છીએ તેટલા જ ભેરથી
અહમદને અસંતોષ વધુ-દબાવેલા છતાં-નક્કર બનતા
ગયો જ. એથી જ તો, પાકિસ્તાન-પશ્ચિમ તી ધરીની
અત કાશિમર બની છે; એથી જ તો, આપણા હેરાનાં
અનેક લોકસાહી તરફ (બધાપ્રકાર, રાજ્યશ વગેરે)
સુદાં કાશિમર માટે લોકભા ઉપર પહોંચી જવા
ધોયપરોણું કરી રહ્યાં છે.

છતાં, એમ નહિ કરવાની આપણી હકંતુ' પરિણામ
એક જ હોઈ શકે—

* શેખ અબદુલ્લાની તત્કાલ ગિરફતારી. પરંતુ એજ
કરવા જેટલી આપણામાં નિયંત્રકતા નથી અને એક વાર
કાશિમરની લોકસાહી ઉરોરાઈ ગયા પછી એવું પગલું
ધણું વધારે ભોખમી બનશે, એમ સમજ્યા છતાં આપણે
રસકપાદનું જ મેનન કરી રહ્યા છીએ !

* વળી, કાશિમરનો વિશિષ્ટ દરજ્જો રદ કરી તેને
સરતનાં બીજાં રાજ્યોની છાંયે ખૂટી દેવા માટે કલમ
૩૭૦ને રદબાતલ કરવાની વાતો ધણી વખતથી સાંભળીએ

છીએ. 'ખુદ સાદિક પણ આ બાબત ઈન્તેઝરી બનાવ'
હતી. પણ એનો જ તત્કાલ અમલ કરવા જેટલી 'મિમ'
આપણે હાથથી શકવાના નથી !

* ફૂનોમાં ફિયાદ, એના કમિયોરીની તપાસના નિયમો
અને કરાવો-આપણા માટે તસરૂપ બની જવા છ-
આપણે આપણો કેસ ફૂનોમાંથી પાછો ખેંચી લેવાનો
નિર્ણય કરી શક્યા નથી !

અંતે, ખડું જ ચુગાવી રહ્યા છીએ ત્યારે, કેવ
બધવહારની અને આપણી માંત્રાની દાંદણે ચ, - જ
જૂંદા વસ્ત્રદરજીની વેળાએ, ખરેખરા ઉકારાવે લોકભા
નો સ્વીકાર કરી લેવા જેટલા ફૂનેહખાજ પણ આપ
બની શકતા નથી !

શેખની સુદિદરૂપી અજગર આપણને ગળ
રહ્યા છે. આપણે એ સુદિદનાં અર્નિવાય
પરિણામને આપણા લાલમાં દેશવી નાખી શકીશું
કે એની સામે આવેશથી ન કરવાનું કરીને જિલ્લ
અસંખ્ય અજગરોનો રાફડો જ ઉઘાડી દઈશું ?
૨૪-૪-૬૪]

પૂરવાણી

તા. ૨૬-૪-૬૪

તા. ૨૬-મીએ શેખ સાહેબ પંડિતશ્રી મુલાકાત
દિલ્લી આવનાર છે. મન ખોલીને વાતો થશે તો
કાશિમરનું કોકડું એટલું બધું શું ચવાયેલું છે ?
તત્કાલ ઉકેલઈ જવાની આશા તો કોઈ જ નાંદ
રાખે. ગમે તે રસ્તે જઈએ સાહસ અને ભોખમ પણ
રહેવાનાં જ. હાલ તો આપણે સાચી દિશા પકડી-
એ તોય બસ છે.

૫. નહેરુ શેખને રીઝવી લે તો-બહુ બહુ તો, ૫મી
મેએ રાષ્ટ્રસંઘની સલામતી સમિતિની એક મુલવં
રાખવામાં તેઓ કદાચ કારણરૂપ બની શકે. બહુ બહુ તો—

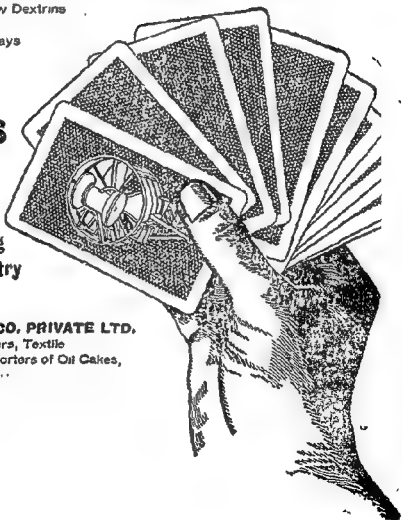
કાશિમરના પોલીસાઈટની વાત એના જુના સંદર્ભમાં
(ભારત સાથે ? પાકિસ્તાન સાથે ? કે સ્વતંત્ર ?) તત્કાલ
દરજીનાં લખાણ અને આજાદ કાશિમર સંદર્ભના
કાશિમરના નવેસરથી ચૂંટણી કરવાની વાત આગળ આવે.

**take
your
pick!**
We have it!

- ★ Chain Drives and Belts
- ★ Maize & Chemical Starches
- ★ Liquid Glucose Dextrose
- ★ White and Yellow Dextrins
- ★ British Gums
- ★ English China Clays
- ★ Chemicals
- ★ Dyes

and
BAHNSONS
famous
humidification
and
air conditioning
units for industry

C. DOCTOR & CO. PRIVATE LTD.
Mill Stores Suppliers, Textile
Engineers and Exporters of Oil Cakes,
Gluten, Cotton etc.

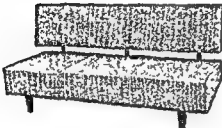
આપના ઘરની સજાવટ માટે સુંદર સાધન...

ખીરાનું પ્લાન લાકડાનું ફર્નિચર !

લાકડાના સ્ટેન્ડર્ડાઈઝ્ડ ફર્નિચરના જાતેલા સોપી મોડલ કમ્પાઈમેન્ટ બનાવેલ ખીરાના 'કે' પ્લાન ફર્નિચર ખાતરનું થઈ ચેલો.

આ ફર્નિચરના નંબો મેળા સંભાળપૂર્વક વેંક કરીને મોડલમાં આવે છે કે તેના પોલિશની વચ્ચે ભેળીને તેની જ જગ્યાએ રહે છે. વધુ કમ્પેક્ટ માટે કોર્નર ટીચન અને કમ્પેક્ટિવ ટેબલના ભાગો છૂટા પડીને મોડલમાં આવે છે અને ખાલાનો રફૂબી મેડેજા માટે વેલ્ડ કરાયેલી ખાસ બ્લેકના હોલ છે જેથી નુકસાન ખરેખરા સોડી બચત થાય છે.

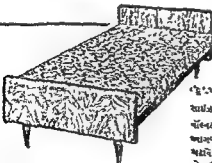
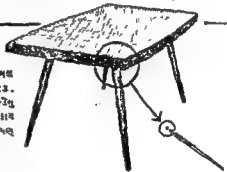
અલિન કંઈકેઈન અને નિશાસ ખાલેલી ઘાટી માટે આવે જ લાખો.

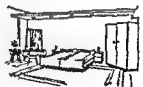
'કે' પ્લાન કોર્નર ટીચન સ્ટાઈલ નં. ૪૬૦-૪, મોડલમાં હોલ રમવાની માટી વિસાડેલી હોલ છે મેડા અને પીડ ખાસ પસંદ કરેલ પી. વી. સી. લેખર કલેક્ટરની ક્વેર કરેલ હોલ છે

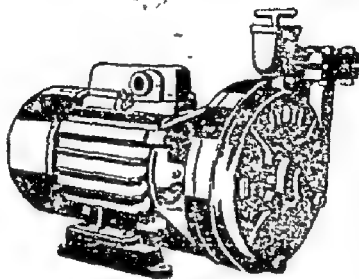
'કે' પ્લાન કમ્પેક્ટિવ ટેબલ સ્ટાઈલ નં. ૪૬૩ સાઈઝ ૪' x ૩'. અપનાવેલ કોર્નર ટીચન અને હોલ છે, જાણ છૂટા પડી શકાય છે ૬' x ૩' કમ્પેક્ટિવ મેડા અને છે

'કે' પ્લાન બેડન સ્ટાઈલ નં. ૪૫૬ સાઈઝ ૩' x ૬' ૬", ખાટિમાં સહિત પોલિશ વિનિયરથી ખોદા કરેલો છે બનાવના પાયાઓને લાખાનુ પાલ્ટી સહિતના ચેલેસ -૬' x ૬' મેડાડેલ હોલ છે

 જયનંદ ખીરા એન્ડ કંપની પ્રાઇવટ લિમિટેડ
કેડ ઓફિસ અને સોપન ખીરા ભવન, લેન્ડલર્સ બિલ્ડિંગ, મુનઈ-૭

No use comparing!

...For there is no other
pump to rival the
JYOTI UNIBUILT pump. It features
'built-in' economy...in money. in space. in
maintenance—with superb hydraulic
characteristics. Ask the man who uses it, better
still, see a demonstration for yourself!
You will be convinced, the **UNIBUILT** is a
difference!

નવાં પ્રકાશનો

સાહિત્યિક પ્રતિભાઓ

લે : મૅક્સિમ ગૉર્કી

અનુ : મુલદ્રા ગાંધી

રૂ. ૬-૦૦

લિયો તોલ્સ્ટોય, માદામ તોલ્સ્ટોય
એન્ટન ડોબોલ, ફોટેલેન્કો વ્યાદિ
સમર્થ સાહિત્યસ્વામીઓના
સાન્નિધ્યમાંથી પ્રકટેલી
સંવેદનાપૂર્ણ તસ્વીરો.

અદ્યતન સોવિયત સાહિત્ય :

સર્જન અને અમર્યા

સંપાદક ભોગીલાલ ગાંધી

રૂ. ૫-૫૦

અસલિનના અન્યાયારી યુગથી મારી
કૃશોનના નવઉત્થાનની ઝાંખી
કરાવતા નિર્મળા, વાર્તા, કવિતા
અને અન્ય પાથી ભરેલા
પરિચયોનો સમુદ

ભારત ઇતિહાસ-નોંધ

[૬૬૪-૧૮૫૮]

લે : હાલ્ડી માર્ક્સ

અનુવાદક : ભોગીલાલ ગાંધી

રૂ. ૪-૨૫

ક્રાંતિકારી ચિંતકની
અભ્યાસનિષ્ઠાનું એક પાશુ :
અભ્યાસીઓ તથા નિદ્ધાર્થીઓને
અતિશય ઉપયોગી સંકલન

લોકશાહી સમાજવાદ અને સ્વતંત્રતા

લે : રાજગોપાલાચારી

અનુ : ભોગીલાલ ગાંધી

રૂ. ૪-૦૦

ભારતના એક પરિપકવ ચિંતકની કલમે
આજના યુગના સિદ્ધાન્તોનું
ગાંધી-વિચારના પરિપાક સમુ
પ્રદાન કરેલું.

દુનિયાના અને ભારતના
અનુભવો અને પ્રયોગોની
પાશ્વર્ભૂમિમાં
લખાયેલા લેખોનો સમુદ

પ્રાપ્તિસ્થાન :

ચેતન પ્રકાશન : રામજીમંદિર પોળા-વડોદરા

બાળગોવિંદ : કુબેરદાસની કુપત્તી-ગાંધીમાર્ગ-અમદાવાદ

રાષ્ટ્રના સંરક્ષણ અને વિકાસ માટે

નાની બચત યોજનામાં નાણાં રોકે

આપની, આપના કુટુંબની અને રાષ્ટ્રની આબાદી માટે નાની બચત-યોજના હેઠળની નીચે જણાવેલી કોઈપણ યોજનામાં નાણાં રોકે :—

- ૧. ૧૨ વર્ષીય નેશનલ ડિકેન્સ સર્ટિફિકેટ
[૬૨મુક્ત ૬ ૨૫ ટકા સાદુ બ્યાજ આપે છે.]
- ૨. ૧૦ વર્ષીય ડિકેન્સ ડિપોઝીટ સર્ટિફિકેટ
[૪૩૬ ટકા ૬૨મુક્ત વાર્ષિક બ્યાજ આપે છે]
- ૩. ૧૫ વર્ષીય એન્ચુરેડ સર્ટિફિકેટ
[૪૩૬ ટકા ચક્રવર્તિ બ્યાજ આપે છે.]

૪. ક્યુમ્બુલેટીવ ટાઇમ ડિપોઝીટ

પાંચ વર્ષનું ખાતું	૧૦ વર્ષનું ખાતું	૧૫ વર્ષીય ખાતું
૩.૩ ટકા	૩.૮ ટકા	૪.૩ ટકા
(ચક્રવર્તિ)	(ચક્રવર્તિ)	(ચક્રવર્તિ)

[ઉપરાંત ૧૦ અને ૧૫ વર્ષના ખાતામાં આવકવેરામાં વળતર]

- ૫. પોસ્ટ ઓફીસ સેવિંગ બેન્ક : ૩ ટકા સાદુ (એક વ્યક્તિના નામે રહેતા ખાતાઓમાં અને સર્ટિફિકેટોમાં)

નોમીનેશનની સગવડ

અગત્યની મુચના

- નવાં પ્રિમિયમ ગ્રાહક બેન્ક ખરીદે.

૧લી બેન્કુઆરી ૧૯૬૪થી તેનું વેચાણ શરૂ થઈ ચૂક્યું છે.

૨મી રૂ. પાંચ અને રૂ. ૧૦૦ નાં મૂલ્યાંકોમાં મળી શકશે તમારા

૩. માનવતંત્રને તેમજ અધિકૃત એજન્સીના સપર્ક સાથે :

ગત રોજ, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત]

વિશ્વમાનવ [દ્વિમાસિક]

વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ શિ. ૧૮ ■ છૂટક ચાલુ અંક રૂ. ૨ * વિશેષાંકોની છૂટક કિંમત ૬૬ મુજબ]
 સપાટક : બોગીલાલ ગાંધી ~ સાહિત્ય વિભાગ : અનિરુદ્ધ અક્ષલક
 સલાયક : મુલદ્રા ગાંધી ~ સંવાલક : દશરથ ગાંધી
 પ્રકાશક : બોગીલાલ ગાંધી વિશ્વમાનવ રામજીમસ્ટર પોળ સહકર્મી જાપજ્ઞના સામે-વડોદરા [ફોન ૪૬૫૦]
 મુદ્રક : જયનિ દસાલ-વસંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ધેવાભાઈની વાડી, ધીકાડા રોડ, અમદાવાદ-૧.

પહેલું પાલું

અંતિમ ઇચ્છા [૧] ૫ નહેરુ

પં. નહેરુ : સૌનો લાડકવાણો [અંતિમ ચાલ] [૨] સકલિત

સહવિચાર

નવાદિત લોકનયો [૧૭] રામચરિત

કવિતા

તમારી વચ્ચે, નહેરુનામું [૧૬] અનિરુદ્ધ, રઘુવીર ચૌધરી

વૃત્તવિમર્શ

વાર્તાવર્તુળ, નવા કાલેજે, સમાજવાદી એકના ઈં [૨૦] અનિરુદ્ધ, સત્યદર્શી, બો. ગાંધી

સંખ્યા

નહેરુ વિશેષો પથ [૨૩] બોગીલાલ ગાંધી

નહેરુ : કટકઠાણો પથ [૨૬] "

શૈક્ષણિક : નૈતિક મૂલ્યોની સમગ્રતા [૩૩] રામવિદ્યાસ રામી (અનુ. : અગ્નિવન દેસાઈ)

લોકસાહીના પ્રકારો [૪૫] રજની કાકરી (અનુ. : અનિલ ભટ્ટ)

માનવસ્વભાવની નૈસર્ગિકતા [૫૮] એરિક હેલ્ડર (અનુ. : ડૉ. રસિક પંડ્યા)

હાથ ધેવેલ હે

કુ જર્મન : [૪૧] હેન્ડ મેનસ એન્ડેનર્સ (અનુ સરદા જગમોદન)

પ્રવાસ

પશ્ચિમના પ્રવાસે (૩) [૬૩] સનન મહેતા

આલોચન

'મેધમથાર' ના સાદા ધર [૬૮] હેમન્ટ દેસાઈ

પ્રવૃત્તિ ને પડઘા

'વાર્તાવર્તુળ' સંગ્રહન [૭૦] કૃષ્ણવીર દીક્ષિત

અહીંયાં ને ત્યાં

બ્રિટિશ વિજ્ઞાનીઓ અમેરિકા તરફ [૭૬] બારતી શાહ

દેશવિદેશ

ભાવન-પાઠ કારિયર : નવા સ બધેનો અણુચાર [૮૨] બોગીલાલ ગાંધી

સામ્યવાદી જાવણીનાં નવાં ભંગાણાં. અમેરિકા-

સિટન-શાન્સ વચ્ચે વધના વિસ્તારો.

[કુલ પા. ૧૦૦]

સાહિત્ય વિભાગનાં લખાણો નીચેના સરનામે મોકલવાં :

શ્રી. અનિરુદ્ધ અક્ષલક, મિસ્ત્રી બિહીંગ, બંદરરોડ-ખીલીગરા

વિશ્વમાનવ

આવૃત્તિ વર્ષના વિશેષાંકો

(હવે આ વિશેષાંકો અંકસંકેપે દિયે)

૧ મનોરંજન વિગ્ધન (૧૯૫૮)	૩=૫૦
૨ માનવ અને પરમાણુ (૧૯૫૯)	૫=૫૦
૩ સુગરનાદર્શન (૧૯૬૦)	૬=૦૦
૪ નવી કૃત્રીની નવસિકા (૧૯૬૦)	૩=૫૦
૫ રાત્રી-દર્શન (૧૯૬૧)	૮=૦૦
૬ ભારત-ચીન સંઘર્ષ (૧૯૬૦)	૨=૦૦
૭ અવનન રશિયન સાહિત્યની જાણી અને સમસ્યા (૧૯૬૩)	૫=૫૦
૮ રશિયા-ચીન સંઘર્ષ (૧૯૬૩)	૧=૦૦
૯ નર્કિરુ	
[આણુયુગનો મહાનવચક] ૩	૩=૦૦

[ઉપરાંત : પ્રથમ અને ત્રીજા અંકોમાં . પરિચય પત્રિકા મળે]

વિશ્વમાનવ (બાંધેલી શાહી)

વર્ષ : ૧૯૫૮	રૂ. ૮
વર્ષ : ૧૯૫૯	રૂ. ૮
વર્ષ : ૧૯૬૦	રૂ. ૮
વર્ષ : ૧૯૬૧	રૂ. ૧૦
વર્ષ : ૧૯૬૨	રૂ. ૧૦
વર્ષ : ૧૯૬૩	રૂ. ૧૦

[હૂટક બેંકો માટે તપાસ કરવી]

આજના યુગની સમસ્યાઓના માહિતી પૂર્ણ વિવેચન માટે

સંગ્રહવા યોગ્ય

વિશ્વમાનવ

અંતિમ ઈચ્છા

[પંડિતજીએ ૨૧-૬-૧૯૫૪ ને રોજ લખી રાખેલું વીલ]

ભારતની જનતા તરફથી મને, એટલો તો સ્નેહ અને આહવાન મળ્યાં છે કે હું ગમે તે કઈં તોપણ એ ઋણ અંશમાત્ર પણ ચૂકવાય તેમ નથી અને ખરેખર, સ્નેહ જેવી મૂલ્યવાન વસ્તુનું ઋણ ચૂકવી પણ શકાય નહિ. અનેક લોકોની પ્રશંસા યદ્ય હશે, કેટલાક લોકો પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ પણ બતાવાયો હશે, પરંતુ ભારતની જનતાના તમામ વર્ગોના સ્નેહ મને એટલા તો વિપુલ પ્રમાણમાં સાંપડ્યો છે કે આથી હું લાગણીવશ બની બઈં છું. હું તો માત્ર એટલી જ આશા રાખું છું કે, હું જે કંઈ બાકીનાં વર્ષ છલું, તેમાં મારા દેશબાંધવોને અને તેમના સ્નેહને અપાત્ર બનું નહિ.

મારા અસંખ્ય બિરાદરો અને સાથીઓના તો આથી ય વધારે ઋણી છું. અમે મહાન કાર્યોમાં સંયુક્ત ભાગીદાર રહ્યા છીએ અને એમાંથી અનિવાર્યપણે નિપજતા આનંદ અને શોકના સમભાગી બન્યા છીએ.

હું અંતરની સર્વ સમ્માર્થ સાથે બહિર કરવા ઈચ્છું છું કે, મારા મૃત્યુ બાદ કોઈપણ ધાર્મિક વિધિ કરવામાં આવે તેવું હું ઈચ્છતો નથી. હું એવી કોઈ વિધિમાં માનતો નથી અને એક આચાર તરીકે પણ એવી વિધિ ચલાવી લેવી તે દંભ સમાન છે અને આપણી જાતને તેમજ બીજાને જામમાં નાખવાના પ્રયત્ન સમાન છે.

હું જ્યારે મૃત્યુ પામું ત્યારે મારા દેહને અસ્થિસ્તર ત્યાંજ કરવો અને મારાં અસ્થિકૂલ અડ્ડાબાદ લાવવાં, આમાંનાં થોડાંક અસ્થિકૂલ જ ગાંધીમા પધરાવવાં અને બાકીનાં નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે વિસર્જન કરવું. અસ્થિકૂલનો જરાસરખો ભાગ પણ રાખી મૂકવો કે સ્મારક તરીકે રાખવો નહિ.

મને સંબંધ છે ત્યાં સુધી, મારા થોડાંક અસ્થિકૂલ અડ્ડાબાદ ખાતે ગાંધીમા પધરાવવાની મારી ઈચ્છા પાછળ ધાર્મિક એવી કોઈ લાગણી નથી. આ બાબતમાં હું કોઈ ધાર્મિક લાગણી ધરાવતો નથી. છેક મારા શેષવકાળથી હું અડ્ડાબાદની ગંગા અને જમના નદી સાથે સ્નેહલાવણી બધાયો છું અને હું જેમ જેમ એટો યતો ગયો તેમ તેમ આ સ્નેહબંધન પણ દૃઢ થતું ગયું છે. બદલાતી ચોસમે સાથે જે એમના બદલાતા મિત્રજ નિહાળ્યા અને માણ્યા છે અને યુગોથી તેમની સાથે સંકળાયેલા અને એમના

વહેતા જળપ્રવાહના અંગરૂપ બની ગયેલાં ઇતિહાસ, દંતકથા, પરંપરા સંગીત અને કથનીઓ સંબંધમાં અનેકવાર મેં વિચાર્યું છે.

ખાસ કરીને ગંગા ભારતની પ્રબળી પ્યારી અને માનીતી નદી છે. એની આસપાસ અનેક વંશે અને જાતિઓનાં સંભારણું, એમની આકાંક્ષાઓ અને ભયો, એમનાં વિનયગાન, એમના જય અને પરાજયની વાતો ગૂંથાયેલી છે. ભારતની યુગબુની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની પ્રતીક બની રહેલી ગંગા હંમેશાં નવતરરૂપ ધરતી રહી છે. અખંડ વહેતી રહી છે અને છતાંય એ એની એજ ગંગા છે. મને અત્યંત પ્યારાં હિમાલયનાં હિમાચાલિત ઉનત શિખરો અને તેની જીંદી ખીણોની એ મને યાદ અપાવે છે, તેમજ જ્યાં મારા જીવન તથા કાર્યનું ધડતર થયું છે તેવા ભારતના સમૃદ્ધ અને વિશાળ જંગાખીણના પ્રદેશોની યાદ તાજી કરાવે છે. પ્રભાતના સૂર્યપ્રકાશમાં સ્મિત વેરતી, નૃત્ય કરતી અને સધ્યાની પથરાતી છાયામાં ધીરગંભીર, ગમગીન અને રહસ્યમય લાગતી, શિયાળામાં એક નાના, સાકડા, મંદ અને મનોહર પ્રવાહસભી અને ચોમાસામાં ભયંકર ગર્જના કરતી, સાગર જેવો વિશાળ અંતરપટ ધરાવતી અને કંઈક અંશે સાગરના જેવી જ સંહારશક્તિ ધરાવતી ગંગા, મારે મન હંમેશાં વર્તમાનમાં વહેતા અને ભાવિના મહાન મહાસાગરમાં વિલીન થઈ જતા ભારતના ભૂતકાળની પ્રતીક અને સ્મૃતિ બની રહી છે.

મેં કે મેં ભૂતકાળની ઘણી પરંપરા રૂઢિ અને રીતરિવાજોને ત્યાગ કર્યો છે. ભારતના દોકોને જકડતી અને બંધનમાં રાખતી, તેમજ તેમને વિકલ્પ કરતી, બહુસંખ્ય લોકોનું દમન કરતી તથા તેમનાં તન અને મુક્ત વિકાસને રૂંધતી તમામ શૃંખલાઓ ભારત રૂઝાવી દે એમ હું ઇચ્છુ છું, છતાં હું મારી જાતને ભૂતકાળથી સંપૂર્ણ અલગ કરી નાખવા ચાહતો નથી. આપણા જે બંધ વારસો હોતો અને છે, તે માટે હું ખૂબ ગૌરવ ધરાવું છું અને આપણા ગર્વની જેમ હું પણ મારી જાતને ઇતિહાસના ઉપકાળ સુધી લંબાવી ભારતના અનાદિ ભૂતકાળની એક અખંડ સાંકળની એક કડીરૂપ સમજું છું. હું એ સાંકળ છિન્ન-ભિન્ન કરવા ઇચ્છતો નથી કારણ કે, હું એને મૂલ્યવાન લેખુ છું અને તેમાંથી પ્રેરણા મળે તે જાણું છું. અને તેથી મારી આ ઇચ્છાની સાક્ષી તરીકે તેમજ ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસાને મારી અતિમ શ્રદ્ધાંજલિ તરીકે, હું એવી વિનંતિ કરું છું કે, મારાં થોડાક અસ્થિ-કૂલનું અસ્થાનાદમાં જંગા નદીમાં વિસર્જન થાય, જેથી કરીને એ ભારતના પાયા પખાણતા મહાસાગરમાં ભળી જાય.

પરંતુ મારાં મોટા લાગના અસ્થિ-કૂલનું વિસર્જન ખીણ રીતે કરવું. હું ઇચ્છું છું કે એ અસ્થિ-કૂલ એક વિમાનમાં ખૂબ ઉંચે લઈ જવામાં આવે અને ત્યાંથી જે એતરમાં ભારતના કિસાનો પસીનો વહાવી રહ્યા છે તેવી ભારતની ધરતી પર વેરવામાં આવે, જેથી કરીને ભારતની ધૂળ અને ધરતી સાથે એ એકરૂપ બની જાય અને ભારતના અવિભાજ્ય ભાગરૂપે એકાકાર થઈ જાય."

નહેરુ : સૌના લાડકવાયો

છેલ્લી રાત્રી

નહેરુને પોતાનું ધન્ય તત્કાળ નીપજવાનું છે એવો ટોર્ષ સંગ્રહ અગાઉથી મળ્યો નહોતો. એવા શોષ વિવેક દગમ્યાન જોયો. એમની નજીક હતા એમથી ટોર્ષને અધું સૂચન કે આવશે નિર્દેશ એમણે કશું નહોતો મગજવારની ગત્રે હોગાદુનથી પાછા ફર્યા ત્યારે શ્રી નહેરુ બીજા સિવસોના પ્રમાણમાં સારી રીતે જમ્યા હતા. વિમાનના પ્રવાસને લીધે એમની જુખ જીધડી હોય એમ લાગતું હતું બોજન બાદ શ્રીમતી ઇંદિરા માધી એમના ખડમાં ચાદ્યાં ગયાં હતાં થી નેહરુએ એ પછી દોઢ કલાક ફાઈલો જોવામાં અને એના નિકાલ કરવામાં માગ્યો હતો. એમણે ખેતણ સરકારી કાગળો પસંદ લખાવ્યા હતા. એમની રીન મુજબ બીજો સિવસે તેઓ કામ ચક્ર કરે ત્યારે પ્રથમ આ કામલો પર એમણે સહી કરી હોત. પરંતુ આ કાગળો, એમની સહી વિનાના જ રહ્યા હતા અને બીજાઓએ એ ખાખતોનો દોર સલાજવાનો રહેશે.

આ પત્રો લખાવ્યા બાદ શ્રી નહેરુએ લગભગ અગિયાર વાગ્યે ક્ષાસ્તિય અખખાસેની કેટલીક કાપ-લીઓ જોઈ હતી અને કેટલાંક છેલ્લાં વિદેશી સામ-પિકા ઉપનામ્યા હતાં. આ બાદ તેઓ પુસ્તકોની અડમારીમાં ગયાં નવાં આવેલાં પુસ્તકો રાખવામાં આવતાં હતાં ત્યાં ગયા અને એમાંથી એક પુસ્તક પસંદ કર્યું. એમને નિયમિત રીતે નવાં પુસ્તકો મળ્યા હોય એવી વ્યવસ્થા હતી. પુસ્તક લખે તેઓ એમના ક્યનખડમાં ગયા અને હાથ મેંધોઈને ક્યાં બાલીને વર-કામાં ગયા એમની પથારી થતી ત્યાં આવીને પથારી ખાસેની બત્તી કરીને વાંચવા લાગ્યા હતા. મધરાતે વાંચવાનું પૂરું કરીને બત્તી બંધ કરીને તેઓ સૂઈ ગયા. હતા.

એ અંતત નોહર એમની વાચકરતી' સંજાળ રાખ્યા

હતા. આમાંનો એક નયુરામ વક્ષ પ્રવાને બત્તી બંધ કરી એ પછી મધરાત બાદ છૂટો થયો હતો. એ પછી બીજો નોહર ફરજ પડ્યાં આવ્યાં હતાં એના કહેવા પ્રમાણે થી નેહરુ રાત્રે ધન્ય વાગ્યે જીક્યા હતા. પછી આમાં કશું અસાધારણ નહોતું. તેઓ અદર બાપદમમાં જઈને શોડીરારે બહાર આવીને પાછા નિદ્રાધીન થયા હતા.

ફરી વાગ તેઓ સવારે ૫-૩૯ વાગ્યે જીક્યા હતા અને દમયે કરતા હતા એ મુજબ સવારના પ્રકાશથી બચવા માટે તેઓ એમના ક્યનખડમાં જઈને સૂતા હતા.

આ પછી નયુરામ ફરી ફરજ પર હાજર થયો હતો થી નહેરુએ એને એમના પગ અને વસી હામવા માટે કહ્યું હતું થી નહેરુ કામ કરીને ખૂબ થાક્યા હોય ત્યારે વખતો વખત આ રીતે પમથપી તો કરાવતા હતા, પરંતુ એમણે વમો દુખાવાની વાત કરી ત્યારે નયુરામ એકદમ સત્તમ થઈ ગયો.

એટલે નયુરામ એમને પૂછ્યું - 'આપની તમિયત તો સારી છે ને ?'

નેહરુએ જવાબ આપ્યો : 'બહુ સારી નથી લાગતી' એટલે નયુરામે સવારે છ વાગ્યે શ્રીમતી માધીને આ બાજતલી મદિની આપી હતી અને પછી શોડી વારે દોહરેતેને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. દાકતરે આવના પૂર્વે તેમણે દાહી કરી હતી. દાકતરે આવ્યા પછી તત્કાલ કશો ઉપચાર કરે તે પૂર્વે વળી પંડિતજી બાથરૂમ સુધી ધસી ગયા હતા-અને એ ત્રમ એમને માટે આખરી ફટકા રૂપ બની ગયો... પંડિતજી સદાને માટે પોહી ગયા તે પૂર્વે, તેમણે "આગલી રાતે બધી ફાઈલો જોખી નાખી છે"-એવું જવાબ્યું હતું

(પી. ટી. આર્ષ. ના આધારે)

અંતિમ સંસ્કાર

નવી દિલ્હી, તા. ૨૮

સ્વ. જવાહરલાલ જોષને ભારતની કોરોડોની પ્રજા વાર-
વારે જોવા અંખતી હતી, તેમનાં અંતિમ દર્શન કરવા
માટે આજે રાજધાનીના ૨૦ લાખ ઉપસ્થિતના તથામ
પ્રજાજનોએ મેના ધોમધખતાં તાણી અવગણના કરી
સ્વ. નહેરુના મૃતદેહનાં દર્શન કરી સ્થાય તેવી એકેએક
જગ્યા રોકી લીધી હતી. લોકો ઘૂસો અને વીજળીના
ધાંકલાઓ પર ચઢી મથા હતા. અટારીઓ અને
અંગ્રાસીઓમાં માણસો માતાં નહેતાં. પાટનેશર એ
સર્વશ્રેષ્ઠ માનવીને સર્વશ્રેષ્ઠ અંતિમ માન આપી રહ્યું હતું
અંધી કોઠીએ જીકતા લગભગ તમામ રાષ્ટ્રોનાં જન,
વિદ્યના ભંડા માનવી જવાહરને વિદાયમાને આપી રહ્યા
હોવાનું ભારપૂર્વક સૂચવતા હતા

વડાપ્રધાનના નિવાસસ્થાનથી યમુના કાંઠા પરની
ચિના કુંધીના થી નહેરુના ૭ માઈલ લાંબા પ્રવાસના
રસ્તાના ઉંચે ઘાટ પર કેવળ શોક જ ઉભરાતો હતો.

મર્ષ કલે તેમણે અંતિમ શ્વાસ લીધો ત્યારે સૂર્ય
પોતાનું મુખ ઢાંકી ઊઠ્યું હતું અને એ ધમીએ વિશાળનું
વાતાવરણ ફેલાવ્યું હતું. આજે ધરતી માતાએ નવીન
રીતે પોતાનો દેહ કપાવીને પોતાના તરફથી વિદાયમાન
આપ્યું હતું. ધરતીકપતો આયોધ્ય, નાર પછી ચોડી
મીનીટે રમણાન યાત્રા શરૂ થવાના એક કલાક પહેલાં
નોંધાયો હતો.

નહેરુનો મુલાયમ દેહ જે તેમના મુલાયમ સ્વભાવ

જેવો જ હતો તેને તદ્દન સાદી રીતે રૂઝા એક સફેદ
ખાદીની ચાદર લપેટવામાં આવી હતી અને કાંઈકે
સૌમ્ય કદની સણગારેલી તોપગાડી પર રખાયો હતો.

મધિજીની રમણાન યાત્રા વખતે સરદાર અને નહેરુ
સંત્રીઓ તરીકે સમવાહિનીની એ બાજુ બેઠા હતા.
પોતાનો અંતિમ પ્રવાસ અને તેટલો સાદો રાખવાની
શ્રી. નહેરુની ઈચ્છા મુજબ તો નહેરુનું રાજ ઘર્ષજનનાર
તોપગાડી પર કાઢી બેઠું નહોતું તેમના તદ્દન તીકટના
સગામાંથી પણ કોઈ બેઠું નહોતું. પરંતુ સ્વર્ગની યાત્રામાં
પણ શ્રી નહેરુના પ્રિય રાતા મુશળને બૂજવામાં આવ્યું
નહોતું નહેરુના હંધા રખાવવા મરતક ૫૦ લાલ મુલા-
બોનું નાનું છત્ર હતું આ સર્વોચ્ચ માનવીને તેમના
લાખો દેશવૃક્ષો તેમના આધ્યાત્મિક પિતા ગાંધીજીના
સંબંધિત ખાતોના સમાધિસ્થાન નજીકના સમાધિ રમાને
ઘર્ષ જતા હતા ત્યારે, વિદેશ વ્યવસાય કચેરી કે ત્યાં
પરિચિત વ્યક્તિ નહેરુ રોજ સવારના નવ વાગે
નિવશિત ટપકી પડતી, લગ્ન પાંચમિન્ટ બરાબ કે
જ્યાંથી નહેરુ તેમનો લોકસાહી મારેનો જીરુસા દર્શાવતા,
તે તેમની પરંપરાગત ચૂપડાહીનો બંધ કરતાં જગ્યામાં
હતાં મીમત્તી ઈન્દિરા ગાંધી જેમણે અમાલ તેમના પતિ
મુલાવ્યા હતા તેઓ કરુણતા અને એકજતાની મૂર્તિ
ભાસનાં હતાં, પરંતુ ઈન્ડિઆ ગ્રેટ આગળના રથે
ભેખાં ચલેલાં બાળકો જેઓ ત્યાં વારવાર તેમના આવ્યા
નહેરુને વધાવતાં હતાં તેમનો દેખાવ હૃદયભેદક હતો.
વિશ્વ જીએ મહાન મુસલ્માન અપનાવશે અને ભારત

નવો નેતા અપનાવશે પણ ૧૪ મી નવેમ્બરે પોતાના
ચાચા તરીકે દવે કોને વધાવવા એની મુશ્કેલી આ
ખાળેના અહેવા પર સ્પષ્ટ તરી આવતી હતી.

૫મુના કિનારે લાલ કિલ્લાના દિવાને ખાસતી
અટારી સામેની ખાસ જગ્યાએ ૧૦ મંજુ ચંદનકાષ્ટ
નહેરુના મુનદેહને સ્વાદા કરવાની રાહ જોઈ રહ્યા હતા,
જ્યારે ગૌરવામી દરીઅર દત્તની આંખેવાની હેઠળ પવિત્ર
મત્રા ઉચ્ચારતા પાંચ પડિતો મૂન નેતાના સમને
પવિત્ર અગ્નિને અર્પણ કરવામાં, હિંદુ પરપરામન ૧૬મા
સંસ્કારમાં મદદ કરવા તૈયાર હતા. કારખેરી પડિતો
હિંદુ વિધિ અને પ્રજ્ઞાસિકાઓ અંગે ધણુ ચૂંટા હોય
છે સંજો ઠણી રહી હતી અને પવન વાગપ્રધાન
નહેરુની ચિતાની જવાલોએને પ્રભવસિત કરી રહ્યો
હતો ત્યારે મુખના સર્જક જવાહરલાલ નહેરુ ઈતિહાસ
સાથે ઓતપ્રોત બની રહ્યા હતા.

સ્મરણપાત્રામાં દિલ્હી ખદારથી આવનારા અનેકમાં
મુજરાતના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી ભગવતરામ મહેતા અને
ઇન્દોર ખાતેના ભારતીય દાર્દશમિકનર ડો. જયરામ
મહેતા પણ હતા. શ્રી મોગરજી દેસાઈ ચિતા સળગાવનાં
પહેલાં નહેરુને અનિમ્ન અંજલિ આપવા બાસપીઠ
સુધી ગયા હતા.

સામુદાયિક શોકમાં વિશ્વાલોક દરેકે વચ્ચે ભારતના
પ્રજાપિતા નેતા અને રાષ્ટ્રના કર્ણધાર શ્રી જવાહરલાલ
નહેરુના મુનદેહને આજે સંજે જમુનાના કિનારે
અમિતાહ દેવાયો હતો.

પોને જોને દસકાઓ થવા પોતાના જ માન્યા હતા
એવા જનતાના લાડીલા અને 'આરાધ્ય દેવ' એવા
શ્રી નહેરુના દેહને બચ્ચની જવાળાઓએ પોતામાં
સમાવેશ ત્યારે આ પ્રસંગે ૧૦ લાખ ઉપરાંત શોક-
મરત લોકો દાખર હતા.

વીસ લાખની મંદની

પોતાના લાડીલા નેતાને અંતિમ આપવા, વડા-
પ્રધાનના નિવાસસ્થાનેથી સ્મરણશૂભિ સુધીના ૬
માઈલ લાંબા માર્ગ પર બીજા ૨૦ લાખ લોકો દ્વારા
જોડા રહ્યા હતા.

આ શોકમરતોમાં રાજાપીઓ, વડાપ્રધાનો, મુલ્ય-
દીઓ, રાજપુત્રો અને સામાન્ય માનવી હતા.

શ્રી નહેરુના મુનદેહને દોલના નાદ અને પ્રભા
ગ્રેમ લખાં પોત્રો વચ્ચે તોપચાડીમાંથી ખદાર કાઢ-
વામાં આવ્યો હતો અને અરતેથી સુખડની ચિતા પર
પેટાવામાં આવ્યો હતો.

શ્રી નહેરુના સૌથી નાના દાદિત મંજુર ચિતા
નજીક ખેડા હતા.

પુરાહિતોએ વેદાવ્યારો કર્યા હતા.

મંચ પર ખડકાપેદી ચિતા

શ્રી નહેરુના મુનદેહ પર મજાજી ઇંદવામાં આવ્યું
હતું. પાંચ ફુટ ઊંચા લાલ પથ્થરના મંચ પર ચિતા
જોડવામાં આવી હતી.

શ્રી નહેરુના મુનદેહને વડના કરવા ઉપરાંત પત્ની
ડો. આકાશકુસેન, શ્રી લાલનહાર સાહી, શ્રી જમજી-
નરામ, શ્રી કૃષ્ણચેનન, શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ, અને
બીજાઓ એક પછી એક આવ્યા હતા. ધણાએ ચિતા
પર સુખડનાં લાઠાં પથરાવ્યાં હતાં.

ચિતા પર સૌંદરેશભી વચ્ચે મુકવામાં આવ્યાં
હતાં. મુનદેહ પર મુલાખની પાંદડીઓ અને હાલદી
જોડાઓની વર્ણ કરવામાં આવી હતી.

શ્રીમતી ઇંદિરા ગાંધી સંજીવનો દાય જાડીને ચિતા
નજીક લઈ ગયાં હતાં અને તેના હરતે ધીમાં બેઠેલી
સુખડનાં લાઠાં ચિતા પર મુકાવવામાં હતા.

પરંતુ ચિતા સળગાવવામાં આવે તે અગાઉ
શ્રીમતી ગાંધી પાંચ ફુટ ઊંચા મંચ પર જોડવાયેલી
ચિતા પરથી નીચે ઊતર્યા હતાં અને જમીન પર બેસીને
બે દાથથી પોતાનું મોં દાકી દીધું હતું. તેમની નજી-
કમાં શ્રીમતી વિજયાલક્ષ્મી પડિન, શ્રીમતી કૃષ્ણા લક્ષ્મી,
અને નહેરુ કુટુંબના બીજા સભ્યો ખેડા હતા.

૪-૩૭ કલાકે અગ્નિરાહ

શ્રી નહેરુના દોહિત સંજીવે સાંજે ૪-૩૭ કલાકે
શ્રી નહેરુના મુનદેહને અમિતાહ દીધો ત્યારે દાખર
રહેલા ધણુ લોકો મુસકે મુસકે રડી પડ્યા હતા અને
બીજા ધણુની આંખો અશ્રુથી ઇકકારીજીદી હતી. આ
વખતે ત્રણ થકાકાઓ કરવામાં આવ્યા હતા.

એમની કમળીની કલગીઓ સામે ખંડ પર ફરકતી રહેશે માત્ર એમના નમ્બર યોગિયાની આખરી ચપડી આજે પ્રયાગના સંગમે સવારી લઈ જઈ રહી છે.

નવી દિલ્હીને પિસ્તાલીસ કરોડની પ્રાચીન ગ્રમની ગૌરવભરી રાજધાની તરીકે મહેકતી મૂઠી જનાર જવાહરલાલ નહેરુ એક અપાર્થિવ રૂપ લઈ, આ કુલર્માં સમાઈને દુનિયા નગરોનજર દબુધ માખી શકે તેવા આપણા છેલ્લા, અંતિમ જુદાર લઈને જઈ રહ્યા છે વડાપ્રધાનના નિવાસને પણ વડાપ્રધાનના પંચજનની હેલ્થી ચપડીના આજે એ છેલ્લા જુદાર દના.

નિવાસના ઉગમણા છેડે દરિયાગી પર અનારકલ આડ ઊર્ણ છે. અમદાવાદમાં કંઠરિયાની ઢાંચે પેલા ખીળી રાજધાનિયાઓ લકઠાવી રહ્યા હોય તેવાં લયગય ફૂલે લચી રહેલાં આડમાં જ એક આડ છે, ડામી પડાયે છેક મોલધાઈના વખતખી દિલ્હીને ઘેલું કરનાર પેલા હોળ્મેમોને એક નાના ને નમણા હોજ છે. અંદરથી કમળ કોઠિયું કરી રહ્યા છે. આડ નીચે વડાપ્રધાનનો સેક્રેટરી સવાર ઊઠે ને મોઢવાતો. એજ મૂંઝા ને વેદનાપૂર્ણ આડ નીચે હવે આડ કુંભ અધ્યંમદ્રાકાર મેડા છે આ દુરાશાપાદી કોતરણીના આડ કુંભ અવની પરની

અસ્થિકુંભની યાત્રા

નવી દિલ્હી તા ૮

અમદાવાદ ખાતે 'ભારતની સજનજીની સરકારિતા અને સંસ્કૃતિ'ના પ્રતીકરૂપ પતિત પાવની ગમ્યા નદીમાં પધરાવવામાં આવનાર શ્રી જવાહરલાલ નહેરુનાં અસ્થિ ફૂલની પવિત્ર યાત્રાએ અગ્રેથી આજે સવારે પ્રારંભ થયો.

ખાસ તૈયાર કરવામાં આવેલા સફેદ ડબ્બામાં રવ. શ્રી નહેરુનાં અસ્થિકુંભ અને ભરગ સાથેનો ત્રાંખાનો કુંભ રખાયો. આ કુંભને લઈ જતી ખાસ ટ્રેન આજે સવારે ૮-૧૦ કલાકે નવી દિલ્હીના રોકેશનેથી ઊપડી હતી.

આવતી કાલે સવારે ત્રિવેણી સંગમ ખાતે અસ્થિ-વિસર્જનની વિધિ કરવામાં આવશે.

કોઈ બીજી દુનિયાના આજંતુકો જેવા લાખના હના દિવસ ઊઘેા ને આજંતુકો અને આડ કુંભમાંથી ધટનાં ધટનાં એક જ રહ્યો આજે એ છેલ્લો નહેરુ કુંભ મંચાને ખોલે જતા અલ્હાબાદ ઊપડી રહ્યો હતો. મનનમસ્ત જની ગયેલા જવાહરલાલ નહેરુની ભરમ ભારતની ધરતીનું મોણુ અનીને માગીમાં ભગી જવા મોટે લવાઈ દળ પાસે પહોંચી ગઈ હતી.

ધડીક મનમાં ફરતી જતું હતું કે બારમે દિવસ જવાહરલાલ પાછા ફર્યા ને। એ જ રણપાદી પાછી ફર્યા। એજ સેવા પાછાં યુવાનનાં ઘેરાં લાલ ફૂલોની એજ મૂઠાં પોટેવા પડીનજીની જગાએ આજે નહેરુ-કુંભ પધરાવાયેલો હતો.

આ કોઈ રાજસવારી નહોતી. નહેરુકુંભની વિગમ-વેળા હતી. અને છઠી 'જવાહરલાલ અમર હો' ની ડૂસ-કંઠરી કંઈક ટેવામાંથી નીકળી રહી હતી.

એકાકી ટેખાએલા જવાહરને એકસવાયા કહેવામાં સૌની શુભચવી હતી. પશુપણી, ઝાડ-પાન, નદીનાળાં ને કુંવરાઓ અને કરોડો નાખી અવાખી આજસેને પેતાનાં સર્ગાવહાલાં જનાર જનાર જવાહરલાલ એકાકી શેનાં (સંદેશ)

'અસ્થિકુંભ' લઈ જતી ખાસ ટ્રેન નવી દિલ્હીના રોકેશનેથી ઊપડી તે પહેલાં રાષ્ટ્રપતિ ડો. રાધાકૃષ્ણને અસ્થિકુંભ પર પુષ્પો પધરાવ્યાં હતાં.

૧૮ ડબ્બા જોડેલી આ ખાસ ટ્રેનમાં કૅપ-સેન્ટ્રલ-પતિ ડો. ઝાકીરહુસેન, વડા પ્રધાન શ્રી નદાઇ, કેન્દ્રનાં પ્રધાનો, અમમપય કોમિશી નેતાઓ અને સસદનાં સભ્યો અસ્થિકુંભની સાથે અમદાવાદ જવાનાં હતાં. શ્રી જવાહરલાલ નહેરુની યાદને અંજલિ આપવા નવી દિલ્હી રોકેશને એકવ યથેલ જંગી જનમેડનીમાં વરાયેલા વડા પ્રધાન શ્રી લાલ બહાદુર શાસ્ત્રી, લોકસભાના અધ્યક્ષ સરદાર કુલકસોય, એલચીઓ, અને શેખ અમદુલ્લા પણ હતા.

અસ્થિકુંભની સાથે શ્રી દાદિરા ગાંધી, શ્રી નહેરુનાં બે દોહિત્રો રાજુ અને સંજય, શ્રીમતી વિજયાલક્ષ્મી

પડિત, શ્રીમતી કૃષ્ણા દહીસીંગ અને નહેરૂ પરિવારના બીજાં કુટુંબીજનો દર્શાવે છે.

જેવી આસ ટ્રેમ કોપડી કે, તરત જ ત્યાં દાબર રહેલા માનવ મહેસામણે તેના પર ગ્રુથાળની પાંદડીઓની વર્ષા કરી હતી અને પેટેરોમની જાદાર રહેલા દગરો સોડાએ જે હાથ જોડી શ્રી નહેરૂને અંજલિ આપતાં “જવાદગલાસ નહેરૂ અમર રહે” અને “ભારત માતમ્મી જે” ના ગગનભેદી પોકારો કર્યા હતા.

નવી રિલેટીમાં આજનું પચેદ પણ વાદગીયાણુ અને ગમગીમ જીયું હતું રિલેટ વડા પ્રધાન પં. જવાદગલાસનાં અસ્થિધુને પ્રયાગરાજ અસ્થાનાદ સર્જી જવા માટેનું આ સવાર જેવું ગમગીન હતું, તેવા જ આ હમરો મોઢો પ્રભુ ગમગીન હતા.

સવારના સાડા પાંચ વાગે પં. નહેરૂના નિવાસ-સ્થાનના નીચેના વરકામ્મ સ્વેનવજાધારી તથા મહિલા-ઓએ પ્રાર્થનાનો આરંભ કર્યો. તેમની પાછળ ચાર પાંચ કનારોમાં ઓએ બેઠેલી હતી પં. નહેરૂની ઓફિસના કમચારીઓનાં કુટુંબીઓ આમાં ગ્રુથ્ય હતાં.

શોકાકુલ વાતાવરણ

પં. નહેરૂનાં અસ્થિધની માત્રા માટે અસ્થિધુને સર્જી જવાની ઘણું પાસે આવતી જતી હતી તેમ વાતાવરણ શોકાકુલ બનતું જતું હતું. એમના શરીરના અવશેષ પણ હવે એમનું આ નિવાસસ્થાન છોડી જવાનાં હતાં, ત્રિમુર્તિ આગમના અને સોળ વરસથી પં. નહેરૂનું નિવાસસ્થાન બનેલા આ મકાન સાથેના નહેરૂને કેલેક સંજય હમેસ માટે વટવાની સજ્જ આવી રહી હતી.

વરકામ્મ પ્રાર્થના અખડ સાથની હતી, અને એક પછી એક જણ અસ્થિધુક ઉપર પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરતું હતું વાદગીયા આકાશમાં પ્રકાસ પણ નિરતેજ હતા. સાંજની જાદાર નીકળવાની દિશત નહિ હોય એવો ભાસ થતો હતો દવા પણ બાણે સાસ રાહોને એ ધણુની રાહ જોતી જાણી હોય એમ થવન પડી ગયો હતો ખાતું પાંદડું પણ હાથનું નહેતું...

વેદનામૃતિ ઇલિરા

જાગ્યામાં પાંચ મિનિટ બાકી હતી ત્યારે શ્રી

ઇલિરા મકાનમાંથી જાદાર આવ્યાં, એમના મહેરાનું વળુંન કરવું જ, અચકચ છે. પિતાના આ છેલ્લા અવશેષ પણ આ મકાન છોડી જઈ રહ્યા હોવાની વેદના એ ગ્રુથ પર હતી જ, પણ બીજુ શું શું હતું તે કેવળ વિખાતા જ બાણે!

ધીરે થયે તેઓ જાદાર આવી ધાસ પર ચાલનાં ચાલતાં અસ્થિધુક સામે આવ્યાં, શ્રીમતી કૃષ્ણા કામી બાણુના મેરખાંબના વક્ષની ઓથ સર્જીને જિભાં દર્શાવે સજ્જ અને રાજ્ય બન્ને બાઈએ પણ આગ્યા. આખો નહેરૂ પરિવાર એમનાં ઉવટનાં દર્શન કરી રહ્યો. કંઠા નર્મ અને એમની સોફા પુરથીમાં એમના માનીતા વક્ષ નીચે બાણે સહેલે નહેરૂ બેઠા હોય એવી ભામક હવના કરીને સૌ સજ્જ નથણે પ્રણામ કરી રહ્યાં. આકાશ વાદગીયાણું હતું, પણ વરસનાં દર્શા તે મદિસાઓનાં અને નહેરૂ પરિવારનાં નેણું!

બરાબર પાંચ મિનિટ પછી રાષ્ટ્રપતિ મધામૃથન આવી પહોંચ્યા.

છેલ્લી અંજલિ

બમીયાના માળાંએ અસ્થિધુક ઉપર છેલ્લીવાર જે ગુલાબની અંજલિ મરી, છેલ્લીવાર પગથ પી કરનાર નોકર નાંચમક કુલ સામે બાણી વડન કરી ગયો અને બાણુનાં જર્મ જે હાલમાં મોં છુપાવી રહ્યો, શ્રી કૃષ્ણમેનન આવ્યા, ઇલિરાની બાણુએ જર્મ જિભા.

બજવાના પોર્ચ પાસે રણગાડી આવોને ક્યારની જાણી હતી બંને તેની સખત ધર્મ રહી હતી રાષ્ટ્ર-પતિજ આવ્યા એટલે શ્રી. ઇલિરા પોર્ચ પાસે ગયાં અને તેપગાડી તૈયાર છે કે કેમ તે બેઠું.

બરાબર ૧-૧૮ મિનિટે સંજ્જ અને રાજ્ય એ બંને રૌદ્રિત્રાએ સોફા પુરથી ઉપરથી અસ્થિધુક ઉપાગ્યો. બાણે કંદરતને આસ પણ રધાર્મ રહ્યો. પ્રાર્થનાના સરો પાછળથી કમચારીઓની ઓએમાંથી ડાઢકનાં કુરમાં સજાળનાં દર્શા, રાષ્ટ્રપતિ અદ્યથી જિવા મ્હા હતા અને પોતાની લામણીએ પર વિજય મેળવવા થયના હતા.

અસ્થિધુક પર પીયું વચ્ચે એડાડેકું હતું અને પોર્ચા ફળી માળાથી મોઢુ બાણેનું હતું. ઉપર સ્વેત

અને લાસ ગુલાબ હતી. ત્રિયુતિથી ત્રણ કુંબા ત્રિવે-
ણીસંગમ પર જઈ રહ્યા હતા. એકમા અરિયકુલ અને
બીજા એમાં ચિનાભરમ હતી.

નહેરુ પરિવારનાં ગુલાબ

સજીવ અને રાહુરે ધીમે પથને તોપમાડી પાસે
પહેંચીને તેમાં ખાસ ગોઠવેલા મંચ ઉપર અરિયકુલ
પથારીએ. NR 1258 નબરની આ મન-કેરજ લાલ
ગુલાબની માળાઓથી અને ફુલોની ચાદરથી સજાવેલી
હતી. નહેરુ કુટુંબના બધાનાં ગુલાબની કળીઓ
હતી, જે ઉત્સવીવાર આ હિચાનમાં પં. નહેરુના અવ-
શિષ્ટને અર્પવાની હતી છતાં પર હાથ રાખી નપ્યુરામ
પાછળ આસરતો હતો. નહેરુ નિવાસના ઉપરના ઝોર-
ઠામાં પૂરેલા નહેરુના માનીતા ત્રણ ફૂતરા પથુ લસના
હતા. રોતા હતા, જાણે માસિકની યોટ એમને પડુ ખૂમ
સાલની લાગતી હતી.

સરથસ ગોઠવાયું

અરિયકુલની મિલેપીયામાં માટેનું મોન સરથસ
ગોઠવાયું. સફતે મોખરે હતી એક ખુશી દ્રુક. એમાં
ભગ્નમહાળી બેઠી હતી અને બીજાં ૧૫-૨૦ સ્ત્રી-
ફેરો પથુ એમાં રામધૂન ગૂમળવાં હતાં.

અરિયકુલ મન-કેરજ પર યુકમેરે તે વખતે નોક-
ફળના બેન્ડે અનિમ સલામી આપી. પછી સરથસ
ગોઠવાયું ભગ્ન મહાળીની દ્રુક પાછળ એક ખુશી
ચરકરી છપમાં દિલ્લી સનએરીમાંના લશ્કરી કમાન્ડર
લશ્કરી હુકડીઓનું નેતૃત્વ કરતા હતા. તેમની પાછળ
જે મોટી લશ્કરી ગાડીઓ હતી તેમાં સૈનિક હુકડીઓ
હતી. તેની પાછળ લશ્કરના સેનાપતિ ચૌહરી, દલાઈ
ફળના સેનાપતિ એર-વાઈસ માર્શલ એન્ડ્રીનપર અને
નોકાફળના વડા વાઈસ એડમીરલ સોમણ એમ ત્રણે
સેનાપતિઓ શાળી ગાડીમાં હતા. એની પાછળ લશ્કરી
બગ નિયાન સાથેની એક લશ્કરી દ્રુક હતી, જે અરિય-
કુલનાળા મન-કેરજ ને ખેંચતી હતી. અરિયકુલની
પાછળ નહેરુ કુટુંબની અને બીજા નેતાઓની સખ્યા
બધે મોટરોની લાંબી કનાર હતી.

રખે ગુલામ કરમાય !

સમય પથુ સત્ત્વ બોલે હતો. સજ્જ થકીક વાદ-

ળમાંથી બહાર આવી ઉત્સાહ ફેફન કરી રહ્યો, અને
વળી પાછું એણે વાદળમાં મોં છુપાવી દીધું, રખેને
નહેરુના અવશેષને પથુ આજે તરફ લાગે ! રખેને લાલ
ગુલાબો કરમાય !

પં. નહેરુના નિવાસસ્થાનના દરવાજામાંથી મન-
કેરજ બહાર નીકળી તે કણે પં. નહેરુનો દૈદિક
સંનંધ આ મગન સાથે તો તૂટ્યો, અને પ્રમ્થ મહા-
લ્લ પથુ એ નિવાસસ્થાન તિપ્રાણુ બન્યું. નિરંતર
બીધું બીધું એ ઉત્સવી નમર નાંખતુ હતું, ત્યારે અરિય
કુલનું સરથસ આગમ વધી રહ્યું હતું.

અંતિમ સલામી :

આખે રસ્તે લશ્કરી હુકડીઓ ગોઠવેલી હતી અને
તે અરિયકુલને બીધાં લલ્લ કરીને સલામી આપતી
હતી. એક પછી એક હુકડીઓની એ સલામી કીધી
અરિયવાદિની રેલ્વે સ્ટેશન સાથે આવી ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ
રાધાકૃષ્ણન સ્ટેશનના કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થવાના
પોર્ચનીચે બેસા દલા. રાષ્ટ્રપતિ ૭-૨૨ મિનિટ આવીને
સીધા જ પ્લેટફોર્મ પર ચપ્પા હતા અને સ્વેચ્છમ
ફેનની અને અરિયકુલ લઈ જનારા ઇમાની બધરથા
મેઈ આભા હતા.

સ્ટેશનના કમ્પાઉન્ડમાં પ્રવેશપત્ર સિવાય કોઈને
દાખલ થવા દેવા નહોતા તેથી જનતા આસપાસના
રસ્તાએ અને મકાનો પરથી અનુભવિ આપી રહી હતી

૭-૩૦ વાગ્યા પછી તરત થી. હંદિરા ગાંધી,
શ્રી. વિજયાલાક્ષ્મી, શ્રી કૃષ્ણા વગેરે સ્ટેશને આભા,
સજીવ, રાજીવ, બન્ને ભાઈઓએ સફેદ પામળમે અને
પહેરણ પહેરાં દનાં ને ખુશ્વા પને બન્ને બેસા દલા.

સ્પેશીલ ટ્રેન

અદર પ્લેટ ફોર્મમાં અરિય-સ્વેચ્છમ બેઠી હતી
૧૯ કબજાની તથા અરિય માટેના ખાસ ૩૫મા સાથેની
આ ટ્રેનમાં સાથે જનારોને રેલ્વે કમિયારીઓ-અમલ-
દારોએ પહેલેથી પોતા પોતાની જગ્યાએ બેસાડી દીધા
હતા.

નિસ્તેજ, ગૌરવહીન દિલ્હી

સફેદ રંગનો અરિથવાળા ડબો, જે એર-કન્ડીશન્ડ ડબો, સાંત ફરે કલાસના ડબા અને બાકીના ત્રીજા વર્ગના ડબા સાથેની આ અરિથ રેલવેક યંત્રી દિલ્હી રેલવેથી સવારે આઠ પર દસ મિનિટે નોકાલના બેન્ડના અગિયારમી કોચ સરોહા વચ્ચે ઉપડી દિલ્હીની બગીચા, ગૌરવ અને સૌંદર્ય ભરેલું છિનવાઈ ચાલ્યાં, મદાસાનવના અવશેષ પણ ગયા અને નિસ્તેજ પાટનગર નિસ્તેજ બનીને આંધુ દાણી રહ્યું

(સરેસ)

[અરિથ અલગાગાદ સર્પ જતી ટ્રેન પરથી]

શોક દર્શાવવા આવે જાત્રી માનવમહેરામણ એકત્ર થયાનું ઇનિદાસમાં કદાચ આ પહેલાં કદીય જનવા પામ્યું નથી.

પોનાના સાડીસા નેતાના અરિથ કુલવાળા કુભનાં દર્શન માટે પેટફોર્મની તસુએ તસુ જામીન પર માનવમેશા ઉમટયો હતો. લોકો ખીચોખીચ ભરાયા હતા. હળસે માથુસો ઓપરણીય પર, રેલવે સીમલે પર, ઝાડની ટેપ પર અને ખાલી ટેખાતી એકએક જગા પર ગોઠવાઈ ગયા હતા.

માર્ગમાં ખાસ ટ્રેન રેલવેમાંથી ચોક્કા સફેદ ડબામાં ચાલેલી આગાધિત સાકડાની પીકીકા પર રખાયેલ અરિથકુભને, લાંબી કનારામાં ઊંચા રહેલાં પુરો, ઓઓ, અને બાળકોએ, સજ્જ નયને અને પ્રાર્થના કરી રહેલા લોકો સાથે ભાવભીનાં વંદન કર્યાં હતાં.

આ અરિથકુભ, ડબામાંની કાચની મોડીગારી આગમન રાખવામાં આવ્યો હતો. અને ડબાની બહાર મુકાયેલ સુખડના મેજ પર પુષ્પો પથરાવવાની ચેડવણ કરાઈ હતી.

ગૌરવ પાપરેલા બોધગિયા પર સફેદ ખાદી બીજાવવામાં આવી હતી. કુભ સાથે પીકીકાને નિરંજી બજારમાં લપેટવામાં આવી હતી. અને ડબામાં રાશની પ્રમથવાઈ હતી.

બુદ્ધ માસના અખર તાપની પરવા કર્યા વગર

જ્યાં ટ્રેન ચોક્કાની નહોતી તેવાં રેલવે સહિત માર્ગનાં દરેક રેલવે માનવ મહેરામણ, ઉમટયો હતો. ટ્રેન પસાર થતાં જનમેદની થે હાથ જોડીને વંદન કરતી હતી જે જે રેલવેમાં ટ્રેન ચોક્કા હતી ત્યાં ટોળાઓને ટ્રેનથી લગભગ ૩ કુટના અંતરે રાખવા, પેટફોર્મ આગળ પોલાણની વાડ ઊભી કરાઈ હતી.

કુભનાં નજીકથી દર્શન માટે લોકોનાં જંગમ ટોળાં આગળ આવવા મંજૂરી હતાં અને તેમને પાછા ધોરણ પોલીસોને મુખમુખ પડ્યું હતું.

કેટલાક લોકો આ વાડ ઓળંગવા પોતાને છૂટ આવવા કોન્ટેનરો સાથે દલીલ કરતા જવારે બીજાઓ, તે તોડી નજીક આવી પહોંચ્યા હતા.

‘ચાચા નહેરુ ઝીદાખાદ’ અને ‘પડિન નહેરુ અમર ટે’ ના ગમનબેદી પોલીસોમાં સફેદ ડબા સાથે જોડેલાં લાઉરત્પીકરોમાંથી સભાગાતી ‘રામધુન’ વિવીન ચર્પ ચર્પ હતી.

તમામ માર્ગ પરનાં પેટફોર્મ હારતોરા અને ગુલામની પાંદડીઓથી છવઈ થયાં હતાં.

કેટલાંક રથોએ ફરજ પરના રેલવે સ્ટાફ અને બીજા અધિકારીઓએ પણ લોકોનાં ટોળાઓની સાથે કુભને વંદન કર્યાં હતાં.

આખા પ્રવાસ ફરિયાન, કુભના રક્ષણની જવાબદારી દવાઈ પુરો અને તરી જળના સૈનિકોએ ભજવી હતી.

નિનસાપ્રદાધિકાના આદર્શ માટે જીવનભર મનુ-મનાર શ્રી નહેરુને અજલિ આપવા અખીગદ રેલવે, છુરખાધારી મુરિસમ ઓઓ સહિત મોડી સંખ્યામાં મુરિસમે એકત્ર થયા હતા.

શ્રી નહેરુએ છેલ્લી ટ્રેનની મુસાફરી ૧૯૬૨નાં નવેમ્બરમાં કરી હતી. તેમણે ચિતરંજન લોકોમાંથી વર્ષે જનાવેલ પ્રથમ પીજીકા એન્જનનું ઉદ્ઘાટન કરવા દુર્ગાપુર ચિતરંજનનો પ્રવાસ એકનો હતો.

દિલ્હી પછી ટ્રેન પ્રથમ માર્ગમાનાદ ચોલી હતી. અહીં મહેરની કુભ વરતી, કરતાં કેટલાય મણા માથુસો

હતા. દરદરથી અને તમામ પ્રકારના જે જે વાહનો મળ્યા તેમાં બેસીને લોકો આત્મા હતા.

પુરુષ ખાતે કુંભનાં દર્શન સારી રીતે યથેચ્છે તે માટે કેટલાક લોકો રેલ્વે સીમલેની ટ્રાય પર બેઠા હતા. દિવસ આગળ વધતાં ગરમી પણ વધવા લાગી હતી. પરંતુ જવાહરલાલ નહેરુના અવશેષો નિહાળવાની આ હેતુથી તક હોવાથી તમામ રેલ્વેનોએ ટોળાંએ આ ગરમીની જરૂરી પરવા કરી નહોતી.

કેટલાક સ્થળોએ, રેલ્વે તરફથી પ્લેટફોર્મ પર શ્રીમદ્વાણુ ઊભા કરાયા હતા. પરંતુ તેથી તે થોડા

અસ્થિફૂલનું અંતિમ વિસર્જન

૫. જવાહરલાલ નહેરુની આ જન્મભૂમિ, એમની બાળપણની લીલાભૂમિ અને મુલાન વયની ક્રમભૂમિ સમા અષાઢામાદનું હૈયુ આજે કાથમાં રહેલું નહોતું. અપૂર્વ મેદની અર્ધો રાતથી જ અષાઢામાદના રેલ્વે સ્ટેશન પર અને સ્ટેશનથી ત્રિવેણી સંગમના સાડા છ માઈલના લાંબા માર્ગે પર બન્ને બાજુએ હૈયે હૈયું ફળાય એ રીતે ગોઠવાઈને પ્યારા પોતાના અવશેષની અંતિમ યાત્રાના દર્શન માટે ઊભી હતી.

નવી દિલ્હીથી ઉપડેલી અરિયરપેશિયલ સેંકડો માઈલનો પ્રવાસ કરતી, રેલ્વેના પાટાની બન્ને બાજુએ મળીને લાખો લોકોની ઝંઘળોએ અને વહન કીલ્લી આજે વહેલી સવારે અષાઢામાદ પહોંચી હતી. નિષ્કારેલા સમયે જ દેન આવવાની હોઈને સ્ટેશન પર રાતના બે વાગ્યાથી લોકોનાં ટોળાં આવી પહોંચીને જ્ઞાનના સારી રીતે દર્શન થાય એવી જગ્યા શોધીને ગોઠવાયે જતાં હતાં. સાડા ચાર વાગ્યા સુધીમાં તે સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ, પુલ બહારનું પટાગણ અને સામેનું મેદાન વગેરે બધું ચિત્કાર.

અસ્થિ-સ્પેરેયલ આવી

પાંચમાં ચાર મિનિટ બાકી હતી ત્યારે સ્પેશિયલ ટ્રેનના એન્જિનની દબાવેલી બ્લોસલ સંભળાઈ અને પ્લેટફોર્મ પર એકદમ શાંતિ છવાઈ ગઈ. એકાદ મિનિટ પછી ટ્રેન ધીમે ધીમે સ્ટેશનમાં દાખલ થઈ અને

જ લોકોને ઈર્ષ્યા થતી શકે તેમ હતો. તમામ રેલ્વેનોએ પ્રથમિક સહાયનાં કેન્દ્ર ઊભાં, કરાયાં હતાં. અને ટોળાંના ધસારાથી જેઓ બેઠાન થતા અગર જેમને ઈર્ષ થતી તેમને તસ્ત જ સાત્ત્વર અપાતી હતી.

ખાસ દેન પચાર થતાં, અડીતરી પોતાના બેનરમાં જીભેથી અડુલો અને એકલચયો ખેંડત પણ બે દાય બેદીને ભાવળીના વહન કરતો હતો

ટ્રેન ચોલવાના સ્ટેશનોએ મુલાળા શહેરીજનો અસ્થિફૂલનાં દર્શનનો લાભ મેળવવા પ્રામખ્યનો સાથે એકરૂપ અને તન્મય બની ગયા હતા.

અષાઢામાદની અહીં જમા થયેલી પ્રચંડ મેદનીનાં જતરને જાણે આયોજી લાગે સ્પેરેયલ ટ્રેનનાં કપાતી બહાર નાધેલાં અંતિમવર્ષક યજ્ઞમાંથી સતત રામધૂનનો અવાજ સંભળાતો હતો. ટ્રેન ધીમે આવી અને ઊભી રહી ત્યારે પણ રામધૂન તેં ચાલુ જ હતી. ૨૧ કલાકે ટ્રેન નવી દિલ્હીથી અષાઢામાદ પહોંચી પણ અસ્થિ-કુંભના કપાતમાં રામધૂન તે ૨૪ કલાકથી અખંડ ચાલુ જ હતી

ટ્રેન ઊભી રહી. સ્વેનરગી કપાતમાંથી રાજ્ય, મંજી, ઇદિસ મીઠી, નિળપાલકમી, કૃષ્ણા વગેરે ઊનમાં. પોતાના કબ્રમાંથી ઉપરાષ્ટ્રપતિ ડો ઝાકીરહુસેન, શ્રી નદાજી, શ્રી મોરારજી દેસાઈ, શ્રી હુમાયુ કનીર વગેરે ઊડીને કપાત પાસે આત્મ. રાજ્ય અને સંજીવે. બહુ જ દળવે દાયે અસ્થિફૂલ ઉપરની કૃતમાળાઓ અને ફૂલોના દળલા ખસેડ્યા અને હળવેકથી કુંભ ઉપાડ્યો. બને બાઈઓ સફેદ વસ્ત્રધારી અને ખુસ્તા પગે હતા. અસ્થિફૂલ, કપાતની બહાર નીકળે ત્યારે જ જવાહરલાલ અમર રહો નો પોઠાર અલાહબાદની જનતાનાં આંસુથી રૂધાવેલા કંઠમાંથી નીકળે, પણ બીજી જ ક્ષણે દળરે લોકોની આંખ આંસુથી છલકાઈ સેંકડો સ્ત્રીઓ વિવાદ કરી રહી નિખાન માર્ગે આવી પહોંચેલા શ્રી લાલ બહાદુર સાહનીએ અને શ્રી. દલાઈ લામાએ અસ્થિ-કુંભને વહન કર્યાં.

સલામી

અંશાદાવાદનાં લાક્ષણ્ય એટલું સ્વાતંત્ર્ય આજ જન-
તાએ કેટકેટલી વાર કપું હતું! આજે એના ઉલ્લાસ અવરોધ-
રૂપે એ લાક્ષણ્ય એટલે પાછો ઘેર આવતો હતો! વિધિની
નિયંત્રતા પણ કેવી કે મહાત્મા ગાંધીજીનાં અસ્થિર
લઈને સ્વેચ્છા દેખનાં જે જવાહરલાલ આગ્રા દેખા
અને આજે એમનાં જ અસ્થિરતા દર્શન થતાં હતાં.

પેટેટરોની સામે જ, સફેદ ફૂલોનો ચાદર અને
નિરિક્ષ રંગી ફૂલો અને યુનાની માળાઓથી સજ્જવેલી
પુલ્લી ટૂંકે પોણાપાંચ વાગ્યાની તૈયારી થઈ હતી.
ધૂમ જ કલાત્મક રીતે સજ્જવેલી આ અધિવાસિની
રવ. જ્યોત્સ્નાલાલના કમાન્ડ્રેમેન્ટ અંશાદાવાદનાં માળાઓની
અનિમ અજનિ સમી હતી. ગુલામ, કમળ, મેલા,
ચમેલી અને મોલીઆનાં ફૂલોથી મહેલી આ ટૂંકમાં
વચ્ચે સફેદ રંગેલી લાકડાની પીઠિકા કુંભ ગ્રૂપમાં માટે
સજ્જવેલી હતી.

રાજ્ય-સહય અસ્થિરકુંભ લઈને જાતેથી અને
ધીમે પગે ટૂંક સુધી આગ્રા. મુજતા હાથે એમણે
અસ્થિરકુંભ પીઠિકા પર ગોઠવ્યો અને રાજ્યનું રેશમે-
ન્દના બેન્ડે અંશાદાવાદની વગાડીને અને લશ્કર, હવાઈ
દળ, અને નૌકાદળની હુકમીઓએ ધાબો જોઈ કરીને
અંશાદાવાદની.

અસ્થિરકુંભની પીઠિકા પર કુંભને પડે એક
મંજૂષા મોલી, હતી. એ દર્શાવે કમલા નહેરુનાં
અસ્થિરકુંભ પં. જવાહરલાલ રવ. કમલાની સ્મૃતિરૂપે
એ પોતાની પાસે આ મંજૂષામાં ૨૬ વરસ સુધી
સાચવ્યાં હતાં. આજે એનું પણ નિઃશ્ચય સાથે જ
થવાનું હતું પતિ-પત્નીના અસ્થિરકુંભ દારા આટલે વધે
પાછો મેળાપ સુધાયો અને જાને સાથે જ ગાગૈયાની
ગોદમાં સમાઈને અદિત સાધી રહેશે.

સંગમ તરફની યાત્રા

અનિમ યાત્રાનો અનિમ અધ્યાય લખાવો સર
થયો. અસ્થિ-સરવસ ગોઠવાયુ. જાગર પ-૨૭ મિનિટે
રેશન પેટેટરો સામેથી અસ્થિવાસિનીની મમખાત્રા

આરંભાઈ લાખો લોખનાં શ્રદ્ધાનાં સુખ અદેશ રીતે
પણ ઉલ્લાસ અવરોધ પર વરસનાં રવાં દર્શા.

સોળ વરસ પહેલાં આ જ રસ્તેથી મહાત્મા
મંધીજીનાં અસ્થિ લઈ જતું પ્રયંત્ર સરવસ નીકળ્યું
હતું. આજે યુવાનના દમમાં ટકાઈને પણ જગમગ
સહુથી તાજું યુવાન પોતાની અનિમ યાત્રા કરી રહ્યું
હતું. આજગની ટૂંકમાંથી રામધૂન ગાજતી હતી. લોક-
દેવામાં સનકારોનો ક્રોધ બાગેલો હતો. અંશાદાવાદ મ્યુ-
ના ગાજી પ્રયુજ જવાહરલાલનાં ચરણ તો હવે ક્યાંથી
પડે? પણ એમનાં અસ્થિરકુંભ વદન કરતી માડીને છાતીએ
ચાંપના રસ્તા પણ આજે અનિમ અનુભવના હશે.

ખિસ્તી દેવળની પ્રાર્થના

સરવસ મહાત્મા મંધી રોડ અને સરોજની નામક
રોડના સંગમ ઉપર આવેલા ખિસ્તી દેવળ એવ સેધ-
ન્ટસ કેશ્વર પાસે પહોંચ્યું ત્યારે તમામ વૃક્ષો પર
લોકો દેખાતા હતા આ અદિતીય હુતાત્માને
ઉલ્લાસ અજનિ આપવા, એની જરાક ત્રાંખી કરી
લેવા લોકમેદની ઉત્સુક હતી. ખિસ્તી દેવળમાંથી
અમેજો અને હિંદીઓની અનેકો એક પ્રાર્થનામંડળી
હવ્ય રસ્તે પ્રજાનું સ્ત્રોત ગાઈ રહી હતી આસપાસના
વાતાવરણમાં એના કરુણ સૂરો રેલાતા હતા. રામધૂન
ગાજતો દેક આવી અને દેવળ-સંગમની કરુણતાની
અસરથી રામધૂન પણ કરુણ બની.

મહાત્મા ગાંધીના માર્ગે ચાલવાનું હમેશાં કહેતા
રહેલા પ. નહેરુનાં અસ્થિ પણ અત્યારે ઉલ્લાસ વાર
મહાત્મા ગાંધી રોડ પરથી આનંદભરત અધી આજગ
વધી રવાં દર્શા પ્રસાત બિપદી ચૂકું હતું અને છ
વાગ્યા પહેલાં શેડી મિનિટોમાં જ સૂરોદય થયો.
વિશ્વજ્યોતિ પાસે સેકેડો સ્પોર્ટી જ્યોતિ ફીકી પડે,
કરુણાના એક કળક પાસે મહાસાગરો વામણા લાગે,
એમ લોકસાગર વચ્ચે ચાલી જતી આ અસ્થિવાસિ-
નીના તાત્પર્યમાં જે અજ્ઞાન જ્યોતિ હતી, આજે સહુનું
ધ્યાન તેની ઉપર જ હતું.

રસ્તા પર વાંચની વાડ કરી લીધેલી હતી એટલે
મેદની બે નામ્ય મર્વાવામાં રહેલી હતી. રોડાતુર અને

કરવાની નહોતી, લાખો-કરોડો લોકોને યુમે યુમે પવિત્ર કરતી મંગા આજે પોતે જ ફરીવાર પાવન થવાની હતી.

અસ્થિવાદિની નદીપટમાં જિતરી અને કક બેઠ (મોટા-લો-ચ) પાસે નહેરુ કુટુંબ સાથે જ હવે. મંગા-ચમુનામાં બીજી અનેક હોડીઓ તૈયાર જાહેરી હતી. સખ્યાપદ તેતાઓએ હોડીઓમાં અસ્થિનોક સાથે સગમ સુધી જવાના હતા. મંગાની પવિત્રતા, ચમુનાનો પ્રેમ અને ગુપ્ત સરસ્વતીના આહીર્વાદના અર્નિમત ત્રિવંશીસંગમ હોય એવા પ નહેરુના અસ્થિનો કુલ રાજવ-સહુએ હજારે હાથે અસ્થિવાદિનીમાંથી કિતાવો અને ધોમ પાસે ચાલોને કૂલ મહેળી અસ્થિ-નોકમાં વચ્ચેના બાગડ પર પધરાવ્યો. ત્યારે સાડા આઠ વાગ્યા હતા.

છેલ્લી પુષ્પવૃષ્ટિ

હેલ્થીપ્ટર ફરીવાર જાણું આપ્યું અને યુવાનની અક્ષય પાંદડીઓની વૃષ્ટિ અસ્થિનોક પર કરી. અર્ધજલિ આપતુ જોડી ગયું, થોડો જ ક્ષણમાં બારતીય હવાઈ ફળતી ત્રણ વિમાનો ત્રિજોણ આકૃતિમાં જાંઘાં આપ્યા, હુમકા મારી નીચાં આવી સલામી આપી પાછાં જીએ સહી મંગા. અસાધ્યાર્થે ક્ષણેક કસનનાં વિમાનોએ પણ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી.

ગુરુ આપદ્મસની કુટુંબીએ છેલ્લી સલામી આપી અને લરકરી બેઠના કરજી સુરો વચ્ચે નીકળે છેલ્લું પ્રયાણ આરંભ્યું, બરાબર ૮-૩૧ થઈ હતી. પોણા નવે અસ્થિવિસ્ફોટન કરવાયું હતું.

મંગાનું વહેણ પાતળું પડ્યું હતું તેથી વચ્ચે હેપ્સોલા દાખુઓ પર પણ મેંદની હતી લોકો છાતીપૂર પાણી સુધી તે અને બાજુ નદીમાં જમા હતા. લાખો લોકો અંગમની ચારે બાજુ દરી. હાલના લોકો નહોતા પાણીમાં તરતા હતા.

અસ્થિનોક આગળ વધી અને પાછળ બીજી હોડીઓ પણ ચાલી, દરેક મિનિટમાં સગમ પામે પહેલિયા બીજી નીકળ્યાં જાણકુદાએ એકવાઈ અને અસ્થિનોક વચ્ચે રહી. રાજવ અને સહુએ અસ્થિ-કુલની કુલમાળાઓ કિતારી, વચ્ચેથી બધેલું કુલનું ઓ પુંદુલ ક્યું અને કુલરત પણ નિસ્તપ્ત થઈ ગઈ.

અકાટ મેંદની, અગાધ શાંતિ અને શોકમાં જાંબો હતી બે-કમાઈથી આખરી તિલાવના કરુણ સુરો ગૂંથું કીકચા અને પં. નહેરુની અસ્થિવૃદ્ધ મંગામૈયાએ જોયે લોખી. રાજવ-સહુએ અસ્થિવૃદ્ધી સહેરે કુલમાંથી અસ્થિ-કુલ ઠાલવી દીધી અને તે સાથે જ સ્વ. કમલા નહેરુના અને આનંદબાનનમાંથી સ્થાયી લોખિયાં માતા સ્વ. સ્વ. પરણીનાં અસ્થિ પણ પધરાવી દીધાં.

યુગસૃષ્ટા અમર રહો

હુમસૃષ્ટા લો અમર થયા. પ. નહેરુના અસ્થિ વિસ્ફોટ સાથે જ અસાધ્યાર્થે જ નહીં, બારતીને જ નહીં, પણ જગત આખાને એક પનેતો. યુવ અમરત્વ પામ્યો. "જવાહરલલ નહેરુ અમર રહો" ના પોઠાશથી મંગાગિતારો માણ રહ્યો. બરાબર ૮-૪૮ મિનિટે પં. નહેરુની જીવનયાત્રાનો તીથરાજ પ્રવાસમાં-માતા બચીરીયીની ગોદમાં અત આબ્યો. "જોનાં અસ્થિવાપને મંગાએ પોતાની છાતી પર પાથર્યાં અને તેના કોમળ તરંગો પર ચકાવી બારતીયાતાના દેવનું પ્રકાશન કરતાં મહાસમગર તરફ લઈ ચાલી. એક યુગ આમથી ગયો, પણ એ યુગસૃષ્ટા લો અમર થઈ ગયો. (સફેદ)

અસ્થિકૂલનું અંતિમ વિસ્ફોટ તા. ૧૨ મીએ દેશના જુદા જુદા વિસ્તારો પર વિમાનો-સીંધી વૃષ્ટિરુપે થયું....જુલરાતમાં આ 'વૃષ્ટિ' રાજકોટ નજીક થઈ...

વિખ્યાત અમેરિકન કવિ રોમન્ટ ફોરેસ્ટની મૂળ અંગ્રેજી પતિએ સ્વ. જવાહરલાલ નહેરુએ એક નાન-કડી કાપરીમાં સ્વહસ્તે લિખી હતી અને પોતાના ટેબલ હેપર રાખી હતી. પદિતજના જીવન ખેવડું સુગમ પ્રતિગિત પાઠની એ પત્રિકાએ આ રહી-

The woods are lovely, dark and deep
But I have promises to keep
and miles to go before I sleep
and miles to go before I sleep...

વનો સરસ છે, નિર્મિત ને અતિ માલ છે,
પરંતુ વચ્ચેના બધા અવ્યૂહ પાંખવાં ભેઈએ,
અને અગણ્ય ભેજનો સફર યોગી માહરે,
પછી જ મહુનીંદનાં ચરણમાં હળી ભેંસ છે.

પં. નહેરુના અવસાન અગાઉ ત્રણેક મહિના પૂર્વે લખાયેલો આ લેખ આજે નહેરુવિહોણા ભારતને ય ચીમકીરૂપ ગણાયો.

નવોદિત લોકતંત્રો

લોકશક્તિની નિષ્ફળતા ? સૈનિક સત્તાનો અથ ? — રામભૂતિ

આપણી ચારે બાજુ એશિયા-આફ્રિકાના અનેક નવોદિત રાષ્ટ્રોમાં ફોજ કૂપ (અવાનક ફોજ દહલો) ના જોરે એક પછી એક એમ અનેક શાસનો બદલાતાં આપણે જોઈએ જ છીએ એવું કારણ અહીં રજૂ કરેલા લેખમાં બહુ સચોટ રીતે અને વિશદ રીતે આપવામાં આવ્યું છે, જે યોગ્ય રીતે જ ભારતને એત વણી રૂપ છે.

અમારે દક્ષિણ વિએટનામમાં શાસન તરફથી જનતાના ૭૦ ટકા બીકો પર જીવમ થયો ત્યારે છેવટે લશ્કરે જ અત્યાચારમાંથી જનતાને મુક્ત કરી બીક મિશુઓના બહિષ્કારમાંથી દેશનો આત્મા બાંધે મુશ્કેલીઓ હોય પણ મુક્તિનું સાધન તો બની સેના જ. બ્રિટાનન બહિષ્કારો મુસ્લિમી સંગઠિત સામાજિક શક્તિ ન બની શકે.

કેવળ દક્ષિણ વિએટનામમાં જ નહીં, બરફ ઉત્તરમાં વર્ષોમાં ભાઈ ભાઈ સત્તાની અથવા નેતાઓની લશ્કર દારા શૈવજી અને દમન તથા અત્યાચાર અને બ્રહ્માચારનું કુમક વ્યાપ્યું છે ત્યાં લશ્કરે જ જનતાને મુક્તિ આપી છે. લશ્કરની આપેલી મુક્તિ કેવી રહી અને કેટલી ટકા એ બુદ્ધી વાત છે, પરંતુ પીડિત જનતાને લશ્કરી સહાયકિત સિવાય બીજી કોઈ શક્તિ દેખાઈ નહિ મળી નહિ, આવું જ ઈરાકમાં બન્યું. સામંતશાહી કુશાસનનો અંત આણીને નાસર આજે સમસ્ત આરબ-મુસ્લિમી મુક્તિદાતા બની ગયો છે.

આલું જ પાકિસ્તાનમાં થયું, ભાઈ અધ્યુએ જનતાને રાજનૈતિક નેતાઓના પ્રપચમાંથી છોડાવી અને આલું જ દક્ષિણ દક્ષિણ વિએટનામ અને ઈરાકમાં થયું, બ્રહ્મ-દેશ, નેપાલ વગેરેમાં પણ રિયનિ આનાથી બહુ જુદી નથી રહી.

દરેક રચણે એજ થયું છે કે જનતાએ હલખનિયો (નેતાઓ) કરતાં સેનાપતિ પર વધુ લગસો નાખ્યો છે.

પીડિત, અસહિત અને નિરૂપાય જનતા અંબુ કરે પણ શું જ્યારે પોતાની અંદર પ્રતિકારની શક્તિ ન રહી હોય ત્યારે ત્યારે માણસે લાચાર થઈને બીજી શક્તિનો આશરો લીધો છે.

ઈતિહાસમાં સાક્ષરોએ લશ્કર દારા વિજયો મેળવ્યા છે આક્રમણથી પોતાના દેશનું રક્ષણ લશ્કર દારા કર્યું છે ક્યાંક છુપી રીતે લશ્કરની કેટલીક કુદરીઓ મંનિ-કારીઓને સાથ પણ આપ્યો છે પરંતુ વીસમી સદીમાં આ એક કોવર થયું છે કે રાજદારી પુરુષોના કુશાસનમાંથી મુક્તિ અપાવનારી એક શક્તિરૂપે લશ્કર પ્રવટ થયું છે. આ કોવર કાલે હોય પણ એમાં તથ્ય છે.

સુરાય પછી હવે એશિયા ને આફ્રિકામાં સૈનિકની આ પ્રમતિથીવ બુધિકા મેટા પાવા પર પ્રગટ થઈ રહી છે જ્યારે જનતા નેતાઓથી પરેશાન થઈ જાય છે, ત્યારે લશ્કર સાથે આવીને જનતાને નેતાઓની ચુંગલમાંથી છોડાવે છે. નેતાની નિષ્ફળતા સૈન્ય માટે અવસર જોણે કરી આપે છે !

એક દેશ પછી બીજા દેશમાં આ નાટક થઈ રહ્યું છે અને સૈનિક એ નાટકનો નાશક બની રહ્યો છે, તેનો સકેન થું છે ? શું આનો અર્થ એ નથી કે પ્રચલિત લોકતત્ત્વમાં બધી શક્તિ તત્ત્વ ચલાવનારાના હાથમાં ચાલી જાય છે અને જનતા લોકનાત્મિક પ્રક્રિયાઓથી એટલી દૂર પડી જાય છે કે ધીરે ધીરે તે પોતાની બધી શક્તિ ખોઈ ખેસે છે ?

જનતાની પ્રતિકાર શક્તિ અને નિર્માણ-શક્તિ હજાર્થ જતાં તે કેવા 'મતદાતા' અને 'કરદાતા' રહી ચર્ષી છે ?

લોકતત્ત્વમાં લોકશક્તિ જેવી ચીજ નિર્માણ નથી થઈ શકતી, જે અરેખ્ય લોકતત્ત્વો અનિચ્છ આપાર છે, ત્યારે થાય છે એવું કે કેટલાક નેતાઓ પક્ષો જનાવીને લોકતત્ત્વનું માળખું ઊભું કરી લે છે અને અંદરોઅંદર સત્તા વહેંચીને કલ્યાણકારી રાજ્યનો ઉદ્દેશ્ય છુવું કરી દે છે, અને જનતા એ પોતાના કલ્યાણના સમર્થ એવા, નેતાઓનું શાસન સ્વીકારી લે છે.

પરંતુ એટલું તો નક્કી છે કે માત્ર આટલાથી જનતાની સમસ્યાઓને ઉકેલ આવતો નથી અને પરિણામે પછી તુરત એક દિવસ એવો આવે છે જ્યારે, પછ એ નિરાશ જનતા નેતાનું મોં જોવાનું છાડીને સૈનિકનું મોં જોવા લાગે છે. અને આમ તે કાંન કરે ? જ્યારે એ રાજ્યોત્તી હોય છે કે નેતાની પાછળ પશુ અરેખર તો સેનાની જ શક્તિ છે જેના બળે તે શાસન કરે છે તો પછી જે વારત્તવિક શક્તિ છે તેની જ પૂરત કાં ન કરવી ?

લોકશક્તિનાં 'એ પાર્શ્વ' છે : એક પ્રતિકાર અને બીજું સહકાર, પ્રતિકાર શક્તિ અને સહકાર શક્તિ એ બેટ મળીને લોકશક્તિ બને છે. પ્રતિકાર શક્તિથી જનતા જરૂરીયાતોની પૂર્તિ માટે નિર્માણ અને કલ્યાણન માય છે. આજના નવા લોકનાત્મિક કલ્યાણકારી રાજ્યોમાં પ્રતિકારનું કામ સેનાને સોંપી દેવામાં આવે છે અને નિર્માણનું કામ સરકારી નોકરશાહીને. પરિણામે આ બેટ પ્રકારની સ્થિતિ યુવાની બેઠેલી જનતાની હૃદયિય કેવળ 'મનદાતા' અને 'કરદાતા' ની તરી

બન્ય છે. તેણે માત્ર મત આપવાનો જ રહે છે ! તેનો આગવો સુરમાઈ, અર્થાત પોતાનો નિર્ણય, કર્વન અને સંકલ્પ સમાપ્ત થઈ જાય છે.

ગાંધીજીએ કહ્યું હતું 'હવે' કે અધિકારના દુરુપયોગ વિરુદ્ધ જનતાની પ્રતિકાર શક્તિ એ તો લોકતત્ત્વની કસોટી છે

દુઃખની વાત એ છે કે પ્રચલિત લોકતત્ત્વમાં જનતાની એ જ શક્તિ સમાપ્ત થઈ રહી છે.

આપણા દેશમાં શું થઈ રહ્યું છે ?

નેતાઓએ લોકતત્ત્વને જે હાંમે કોમો કર્યો છે તેની અંદર સરકારી નોકર કલ્યાણકારી રાજ્યની જગ્યા માથે માથ પાયરી રહ્યો છે. કલ્યાણને નામે સત્તા અને સંપત્તિની સહેલી-શરિતઓને પુરુષ મેદાન મળ્યું છે, નેતાઓના કામકાજથી જનતા દિન-પ્રતિદિન નિરાશ અને અસહાય થતી જાય છે. આ નિરાશા તેને નિરૂપાયે ક્યારે કઈ શક્તિ સાથે જોડવાની ફરજ પાડશે, એ કહેવાની બહાર છે કે ?

જનતાની પ્રતિકાર-શક્તિ બળે ખોવાઈ જઈ ગઈ છે. હાઈ પશુ અનીતિ હોય, મોટામાં મોટા અન્યાય હોય, તે જઈ જનતા ચઢત કરી લે છે. રાજનૈતિક પક્ષો તેને સૂચા સિખચાડે છે, તેની પાસે રહેવાયે કરાવે છે, તેની પાસેથી મત લે છે, પશુ તેનામાં પ્રતિકાર શક્તિ વિકસિત નથી કરવા થાય છે, એવું કે શુદ્ધ, સાત્ત્વિક સમર્થિત પ્રતિકારના અભાવમાં રચનાત્મક સહકારની યે ભૂમિકા નિર્માણ નથી થઈ શકતી.

આવી સ્થિતિમાં એવા આદિજનની આવશ્યકતા છે જે લોકતત્ત્વના 'લોક' ને જમાડે. જે એકી સાથે જનતાની પ્રતિકાર અને સહકારની એમ બેઈ શક્તિઓને જમાડે જે શાંતિ અને ક્રાંતિ, લોકતત્ત્વ અને સમાજ-વાદની સંમિશ્રિત પ્રક્રિયા બની શકે સર્વોદયના સત્ય-અક્ષી કક્ષિત દર્શનમાં આ સંભાવના છે. તેને પ્રગટ કરવાની વાત છે. આમદાન એ દિશામાં એક પ્રયાસ છે. પશુ આપણી એનાતે તે દહ સ્પર્શી નથી ચક્રક, કેમ કે આંખો પર સત્તા અને સંપત્તિને પકડે પડેલા છે આપણે આંખો ખોલીને આપણા પડોશીઓની સ્થિતિ જોઈએ અને તેના પૃથ્વી બેધકાં લઈ એ.

તમારી વચ્ચે | અનિરુદ્ધ અક્ષર

મહિના ગર્ભમાં સૂકો અધકાર
એકાદશી દીવાની ન્યોતને
ચાલે - આજીવન
મદારનાં વૃક્ષોએ
ધીમેથી વાન કરી લીધી -
“પાનખર આવી કરી નહોતી બેઠી !”
કમળાની સામે જોતો કુ
મારી જાનને સંકેતવા,
ધીના દીવા પેઠે,
મથુ છું,
પણ એ તો વેગઈ જાય છે.
વૃક્ષોનાં કાંઠા વચ્ચે
બાંધનાં સિખરો વચ્ચે
સરુનાં વૃક્ષો વચ્ચે
ખરેલાં પંજો વચ્ચે
તમારી વચ્ચે -
ગોળ કુદાવતો સરિવાઈ ખવન
અને ઝોળખી સૂતો નથી
કમળની રંગીન હોડીમાં
સાત સાત સાર પાર કરવાની તમજા
આગળ કાંધે લિપાડીને ચાલુ ગયું...

બહેરનામું | સુધીર ચીધરી

મુજો દીવાલો ! કુ
ભવિષ્યની આંખોમાં જન્મ્યુ ગીત મરણનું છું
તેજનિમિરનાં કંઠે અધિયા
તમે ચીરીને મુજને,
જોતો કરુ છું નિજને,
કુચિનની સાથે પર લાલેલો કુ ધુગ છું,
સુજો દીવાલો !
તમે ભણાં તે રંગોથી મુજ
ધણી વ રેખા તૂટી
રુવાં રુવાંના સર્વ રુવાંતો
જાડી આંખો ફરી
મુજ પર ચેલેલા મહાકવચને કાતરતો કીટ છું
સુજો દીવાલો !
પદા આગળ સજી, જનિમાં
પોત્ર ધણાં સો સરખા
અનેકને આરોપિત છાયા
સાચવવાનાં વધખાં
મુજને મળવા મૂળ જગાએ હું તરરું જલ છું
ભવિષ્યની આંખોમાં જન્મ્યુ ગીત મરણનું છું
સુજો દીવાલો, હું.

વાર્તાકારોનું મિલન

સર્જકો અને વિવેચકો સર્જનના પ્રશ્નો અને પ્રવાહો પરત્વે ચર્ચા કરવા મુક્તમને બેઠા અને એવા આશયથી યોગ્યતા મિલનોમાં પણ મોટેભાગે તો પોતાના અભિપ્રાયો અને મૂલ્યોત્કારોને વ્યક્ત કરવાનું વલણ ચર્ચાકારોમાં જોવા મળતું હોય છે. પોતાની વિચારધારા સંગ્રહિત રીતે રજૂ કરવાને બદલે પોતાના અભિપ્રાયોનો ફાળ બેસાડવાના જ પ્રયત્નો જોવા મળે છે તો આવા મિલનો કાર્યગત ન બીજા. વલસાકર્મી તા. ૯, ૧૦ જેના રાજ 'વાર્તાવર્ણ', (મુમુક્ષુ)ના ઉપક્રમે યોજાયેલા મિલનમાં પણ આવો જ અનુભવ થયો.

પ્રથમ બેઠકમાં બધા જ વક્તાઓ પોતપોતાની રીતે 'પદના' શબ્દનો સંકેત બદલતા રહ્યા. પરિણામે ચર્ચા મિલનમાંથી બની. સિદ્ધાન્તચર્ચાની આવી બેઠકોમાં શ્રી. વિષ્ણુભટ્ટાચાર્ય, શ્રી. રામભટ્ટાચાર્ય, શ્રી. ડોલર-રાય ભટ્ટ, શ્રી. ઉમાશંકર જોષી વગેરે વગેરે વિદ્વાનોની વિચારણાનો બાબ મળે એવું પણ કહી શકું તો જોઈએ. શ્રી. નગીનદાસ પારેજી શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેની વિચારણા સાથે પોતાની સંમતિ પ્રકટ કરી. શ્રી. સુરેશ જોષીના સમાપનીય વક્તવ્ય માટે સારી એવી અપેક્ષાઓ જન્મ્યાં હતી.

બીજી બેઠકમાં શ્રી. જયંત પાઠકના નિમંત્રે ચર્ચા માટે ધણી મુદ્દાઓ પૂરા પાડ્યા હોવા છતાં ચર્ચા ન બની. આપણા મંચને નવી નવમિકા કઈ સાર્થકતાથી પ્રશેષે છે, એની પ્રાથમિક એનું નિશ્ચય કયું છે, તેની પણ વિગતે વાત થવી જોઈતી હતી. હિરણ દસકર્મા પ્રગટ થયેલા વાર્તાસંગ્રહોના પ્રવેશકોનું પણ વિવેચન કરી લેવાની આ બેઠકમાં તક હતી. સળંગ પ્રવાહ ન આવી ચર્ચાને મળ્યા કહે.

વક્તાઓને અવસેષકો શ્રી. તપ્ત-

ધણી હિમનું કળ કહી સમજાવ,

પનાઓ પર

ના પર

મુકાવો જોઈતા હશે. પાસ્તરનાક અને કામૂની નવલ-કથાઓ પછી તો નવલકથાએ પોતાની જુદી જ સાહિત્ય-પ્રાથમિક પ્રકટ કરી છે. પ્રજા તરીકેની નવલકથા માટેની આપણી અપેક્ષાઓ જ એકી થતી મઈ છે! ઈન્દિરા સની ખીજોમાં પુરાર્થ રહેવાનું આપણા નવલકથાકારોને કેમ મળે છે! મોટું ક્ષેત્ર એકનાથી કેમ પકડાતું નથી! દ્વંદ્વો વાર્તાની પડખે મૂકી શકાય એવી સિદ્ધિઓ નવલકથાએ કેમ પ્રાપ્ત નથી કરી! નવલકથા સાહિત્યને તો નથી બની રહી! એની પાછળ કલાસૂક્તની ખામી છે! જીવનના સત્યોત્તર પ્રશ્નો પરત્વેની ઉદાસીનતા છે! એ પ્રશ્નો આજન કરવાની પહેલ નથી! સાધનાની જાણ છે! આમાંથી શું છે ને શું નથી તે આખાએલા યક્ષિને જાણવી દેવાને સમય તો કપાસનો થ પાંકો મળે છે શ્રી. કાળવતીકમાર ચર્ચાના નિમંત્રે આપણી સમુદાય નવલકથાની એકવિધતા અને દેખાતી મર્યાદાઓ બતાવી, પણ એમાં સૈદ્ધાન્તિક ભૂમિકાની જાણ વરતાર્ક શ્રી સુરેશ જોષીનું વક્તવ્ય મહત્વનું મળ્યા. આવી ચર્ચાઓમાં તેઓ, પોતાની જાતને અજાણી કરીને મુદ્દાના તોતારુ છેડી જુએ એવા દિવસની આપણે પ્રતીક્ષા કરીએ.

'હિરણ દસકર્મા નોંધપાત્ર નવલકથા - મારો હાથિએ' એ વિષય પર વક્તાઓની ખોટ વરતાર્ક, આ અને અજાણની ચર્ચામાં શ્રી. સુ. વ. સાહુની મહત્વનાંકી નવલકથા 'કલ્પલેખે' 'રચ'ની તે મોંઘે રજૂ ન લેવાઈ! આવી બેઠકોમાં, હિરણ પડવાનું જોખમ વહો-ગીને થ, મિત્રકૃત્ય કરવાનો આનંદ લેનારની સખ્યા સારા અભાણમાં હોય છે. સાહિત્યના મેળાવાઓમાં અને મિલનોમાં સાહિત્યેતર આચર્યો અને બળા ઝાળ કાઢ કરે તેટલું સફળાવ

વાર્તાવર્ણને ચર્ચા માટેના નિમંત્રે પુસ્તિકાએ પ્રગટ કરો અગાઉથી ઉપસૂચ કરાવી આપ્યા તે સારો શિરસ્તો પાડ્યો.

—અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

નવી કોલેજો

આપણે ત્યાં દર વર્ષે નવી કોલેજો સારી સંખ્યામાં ઊપડતી રહે છે, કેટલાક જિલ્લાઓમાં તો કોલેજોનાં ગૂંમખાં જોઈ શકેલાં દેખાય છે. કેળવણીના વિસ્તાર થતો દેખાય છે, પણ ધોરણ તો નીચાં જીતરાં જાય છે. ભારતને રવનંત ધર્મ સપ્ત વર્ષના વહાણાં વાળાં તો ૫ પરદેશી ડિગ્રીઓ માટેનો મોહ આપણામાંથી જતો નથી, ધોરણ જીયાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આ પરિસ્થિતિમાં દર નહિ પડે.

આજે તો પરિસ્થિતિ વધારે નિગમજનક દેખાય છે નવી ઊપડતી કોલેજો સાચા અર્થમાં વિદ્યાસર્યાઓ છે કે ડિગ્રીનું પરીકું પકડાવી દેનાર દુકાનો છે, એવી શકા પણ હવે લોકોમાં સેવાવા લાગી છે. ઉદાહરણ તરીકે માસ દરમ્યાન વર્તમાનપત્રોમાં આવેલી જાહેર ખબરો આવી શકે તે સમર્થન આપે તેવી હતી. કેટલીક કોલેજો નોંધેને તો એજ જ વિચાર આવે કે શુભરાત યુનિવર્સિટીએ આવી સંસ્થાઓને માન્યતા ક્યા ધોરણે આપી હશે. છેલ્લાં કેટલાક વર્ષો દરમ્યાન તો યુનિવર્સિટીએ જાણે કે આખા મીઝીને માન્યતા આપ્યા જ કરી છે. આ જોઈ અમદાવાદની ત્રણ નવી કોલેજોને મન્યતા ન આપવા બહામણ હતો હાલ શુભરાત યુનિવર્સિટીની સિન્ડિકેટ કરીને ઘડાઘડા કર્યો છે; પ્રવેશ મેળવી શૂન્યા વિદ્યાર્થીઓની યુક્તિગતની તો કલ્પના જ કરવી રહી આજુ બનતુ રહેશે તો વિદ્યા સંસ્થાઓ પ્રત્યેથી વિદ્યાર્થીઓનો વિશ્વાસ ઊઠી જશે આંતુ ન અને તે માટે અચાઉથી જ જો તે નિર્ણય લેવાઈ જવા નોંધાય.

વિદ્યાર્થીઓનો કોલેજ-પ્રવેશનો પ્રશ્ન જુદી રીતે વિચારવો જોઈએ. પ્રવેશ અપાયા પછી કોલેજની જવાબદારી ધણી જ વધી જાય છે. પશ્ચિમમાં તો વ્યક્તિગત મુલાકાત પછી જ પ્રવેશ આપવામાં આવે છે, કોલેજમાં અપાતી સમગ્રતા અને તકોનો લાભ જરા-જરાઈવારી થકે તેના વિદ્યાર્થીઓને જ પ્રવેશ મળવો નોંધાય. આર્ટ્સ કોલેજમાં તો પ્રવેશ માટે, મોટા ભાગની કોલેજોમાં, કાર્ડ ધોરણ જ જળવાવું હોય નથી. વિદ્યાર્થીઓના અર્જને પહોંચી વળવા માટે જ

જાણે કે આર્ટ્સમાં ભરતી કરાતી હોય એવું પણ ક્યાંક એવા મળે છે પરિણામે આર્ટ્સનાં ધોરણો ઝાપટી નીચાં જીતરાં જાય છે.

નવી જગી થતી કોલેજોમાંથી કેટલી પોતાની પરંપરા જીવી કરી શકશે, એ એક પ્રશ્ન છે. સંસ્કૃત કોલેજો પર યુનિવર્સિટી પૂરતું ધ્યાન આપે એ જરૂરી માનવિસ્તારમાં સર મળેલી કોલેજોમાં હિન્દુ શિક્ષણ પરવેનો સાચો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીઓમાં (અને મોટા ભાગના અધ્યાપકોમાં પણ) જોવા મળતો નથી, આવા સંસ્થાઓમાં યુનિવર્સિટી સખત નહીં અને તો એ પોતાનો ધર્મ ચૂકશે.

૧૪. ૧ : ૧૪

—સત્યદર્શી

ભારતમાં સમાજવાદ

ભારતમાં સમાજવાદનું વાવિ કેવું હશે એનો જવાબ પોતાને યુનિયાની સૌથી મોટી સમાજવાદી સંસ્થા કહેવડાવી શકે એ કોન્ગ્રેસ પાસે નથી; કે નથી પ્રભુ સમાજવાદી પક્ષ અગર તો (લોકીયા) સમાજવાદી પક્ષ પાસે.

૫ નહેરુના જ દલાણ અને પ્રધાનથી ભૂતનેશ્વરમાં કોન્ગ્રેસ સમાજવાદી હિંદુની વાતથી આગળ વધી લોકશાહી સમાજવાદનો ૨૫૪ રવીકાર કર્યો; અને હાલ ૫. નહેરુના જ પ્રધાનથી પ્રભુ સમાજવાદી પક્ષમાં અસૌક જૂથ, જે ઘણા લાંબા સમય પૂર્વે કોન્ગ્રેસમાં હતું અને ઘણા સમયથી કોન્ગ્રેસમાં ભળી જવા કરતું હતું, તેની પ્રક્રિયાને નહેરુએ અસૌકને આવેશજન પચના વડા નીમાને, કોઈ કોઈ સરખ કરી આપી હતી. અંતે, ૫. નહેરુના અવસાન બાદ તાજેતરમાં આ જૂથે કોન્ગ્રેસમાં એકાઈ જવાનો નિર્ણય જાહેર પશુ કરી દીધો છે.

૫. નહેરુની દલાતી પક્ષીનો આ જૂથનો કોન્ગ્રેસમાંનો પ્રવેશ, સવાની વહેંચણીની દૃષ્ટિએ, ધીમુ મોડું પમણુ મણાવે છે. નહેરુ વિનાની કોન્ગ્રેસ એમના આ જૂના સાથીઓને પૂરા વિશ્વાસથી અને પૂરા અધિકાર સાથે આવ-કારશે' કે કેમ, એ શંકા કહોળાઈ રહી છે.

ખીછા આદ્ય, પ્રભુ સમાજવાદી પદો અને સમાજવાદી પદો (લોહીઆ) પોતાના અલગ પડેલું વિચારનું કરી રહ્યાં સમાજવાદી એકતાનો અલગ મોરચો ઊભો કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો છે. — સમાજવાદ અને ગણતંત્ર પરિવર્તન. પરંતુ આર નવામ્ની દ્રષ્ટિએ એ કે આ બંને પડોની સાચી દવાતી દરમિયાન સંપૂર્ણ મદદરતા ઠીક પણ મુદ્દા ઉપર જાય છે જ તેઓ એક સરખો દષ્ટિએ ધરાવતા જણાયા છે. — સર્વસાધારણ રીતે, ક્રેડિટ વિરુદ્ધના વલગમાં બંને એક બીજાની સરસાર્થ કરતા હોવા છતાં, ચૂંટણી જેવા પ્રસંગે જ તેઓ ઘણી વાર ક્રેડિટ વિરોધી મોરચે સાથે રહી નથી શક્યા એ એમનું તર્કિયુ બતાવે છે.

અને, તાત્કાલિક, બંને પડોના અધિવેશનોમા 'જોડાણ'ના કારણે બારે ઉત્સાહથી અને ઉત્સાહ પસાર કરી દેવામાં તેની પાછળ ખૂબ સૈદ્ધાન્તિક એકતાનું ઠીક લક્ષણ દેખાતું નથી બંને જોડાણી પડોનું નવું નામ, નવો ખર્ચ, અને ચૂંટણીનો નવો પ્રતીક — આ બાબતમાં વિચારવાનું બંને પાછળથી રાખવામાં આવ્યું... પરંતુ, નવા પડોના ધ્યેય, નીતિ અને કાર્યક્રમ અંગે, અને નવા પડોના અધ્યક્ષના મૂળભૂત તત્ત્વો અંગે જ, કશી જ એકતા સાધવાનો પ્રયાસ થયો નથી જરૂર, પાવાની આ બધી વાતો ઇતિહાસિક દાગવામાં જ તેમજે દિન માન્ય છે. આજનાં વરસોમાં આવા પ્રયાસો કરવા જતાં કોઈ કંવાસ વધી હતી, એ રીતે, 'તેરી-મેરી ચૂંટ'માં કદાચ માન્ય રહે પરંતુ રિશિય પડોનું ઐક્ય રાજકીય સૈદ્ધાન્તિક એકતા ઉપર મુખ્ય આધાર રાખતું હોય તો, આ વિવાદ વધતાં, અભિસાધવાનો મજાશે.

વધુમાં, એવા સમાચારો પણ જણવા મળે છે કે — સામ્યવાદ તરફ ઝુકેલી 'વર્કસ' એન્ડ પેક્ટ પાર્ટીને' ય પોતાના ભોગી બેઠી દેવાના પ્રયાસો ચાલે છે; એટલું જ નહિ પણ સ્પષ્ટ રીતે ચીની પાંખના મજાતા સામ્યવાદી નેતા થી. સુદરેયા સાથે વાટાપાટો કરવાનો લોહીઆ પડોના નેતા થી. લોમ્પેએ ઇરાદો બંદર કર્યો છે; તો; થી. અસંકે જ-મેહી-રચિવાઈ. પાંખના સામ્યવાદીએને ક્રેડિટમાં આવવા આમંત્રણ આપ્યું છે.

ક્રેડિટ સામેનો વિરોધ ઊભો કરવાનો આર્થિક મુદ્દામાં આર્થિક તત્ત્વવાદનો પાંખો નથી પાડતો; આનાથી લોકસાદીનો રક્ષા રી રીતે થવાની? ને સમાજવાદના મૂળિયાં જોડાં કેમ કરી જવાની? અમારે મને તો —

અચોક જૂઠવા સમાજવાદીઓ ક્રેડિટમાં જોડાય, એ સારું કે ક્રેડિટ સિવાયના સમાજવાદીઓ એકત્ર મેરચો રચી વિરોધ તૈયાર કરે, એ સારું? — માવે સવાલ જ આજની પરિસ્થિતિમાં ગીચ છે. સવાલ તો એ હોઈ શકે કે —

અચોક-સમાજવાદીઓ ક્રેડિટમાં જોડાઈને અને પી. એસ. પી.-લોહીઆ સમાજવાદીઓ ક્રેડિટ સામેનો વિરોધ ઊભો કરીને ભારતને કેવા સમાજવાદના રાઉંડે દોરી જવા માગે છે? ભારતનો સમાજવાદ કેવો રહે? — એ મૂળભૂત સવાલના જવાબ ઉપર જ ભારતના ભવિષ્યનો આધાર છે.

છેલ્લાં સો વરસ દરમિયાન, અને વિશેષ કરીને માકૈસવાદના પ્રભુત્વના પરિણામે, સમાજવાદનો આદર્શ લગભગ રાજ્યવાદ (એટલે કે મોટા ભાગના ઉત્પાદનના સાધનો રાજ્ય-હસ્તક) સાથે એટલેટ થઈ ગયો છે. આથી જ તો, આજના મુજમાં સમાજવાદનું સત્ત્વ જેમજે સાચવવું હશે તેમજે સૌએ રાજ્યવાદી અતિકેન્દ્રિત ઈશ્વરશાહી સમાજવાદને બદલે લોકપ્રેરણા અને લોક-અલિકમવાળી, સાચે-સાચ લોકોની માલિકી અને લોકવ્યવસ્થા નીચેની, માનવીના વ્યક્તિત્વને સ્વાતંત્ર્યના ગૌરવને કેન્દ્રમાં રાખીને રચવામાં આવેલી વિકેન્દ્રિત સમાજવ્યવસ્થાના ધ્યેયને વક્રાકાર રહીને જ કોઈ પણ કદમ ઉઠાવવું રહે છે. આ ગાંધીચી ધ્યા રાહનો સંકલ્પ જ ક્રેડિટની બહાર અને અંદર સાચો વિરોધ સરજી શકશે.

— લો. ગાંધી

નેહરુ વિહોણો પંથ

—ભોળીલાલ ગાંધી

નેહરુ જતાં, ગાંધીજી પાછીનો વર્તમાન ઇતિહાસનો બીજો વિભૂતિ યુગ પૂરો થયો છે.

એકધારા પાંચ હાથકાની વહીવટાહી છત્રછાયાને અંતે પ્રથમવાર, ભારત તેનાં સર્વ-સાધારણ લોક અને લોકનેતાઓના હાથમાં સોંપાઈ ગયો છે - વિભૂતિ યુગના વડલાની શેફ-માંથી, અરધી સદીને અંતે, લોકયુગના ઉધાડા આકાશ નીચે એકાએક આવી ઊભો છે !

*

લગ્ન 'વીરયુગ' (હીરોઇક-એજ) ના અંતે, લોકયુગનો ઉદય - એ કોઈ આદત નથી. અલગત, અલગત આકરી કસોટી છે, પરંતુ રાષ્ટ્રીય વિકાસની એ ઐતિહાસિક અનિવાર્યતા છે.

૧. નેહરુના અવસાન પૂરે' મણા લાંબા સમયથી 'નેહરુ પછી કોણ ?' અને 'નેહરુ : પછી શું ?' એ સવાલો ફરી ફરી રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય વાતાવરણમાં ધુમરાના રજા દેતા. કોઈની પાસે એનો સ્પષ્ટ જવાબ ન હતો - છુદ નેહરુએ પોતે પોતાના વારસદારનું નામ-કરણ કરવાની ના પાડીને એ સવાલને વધુ ચક્રાવે ચલવા દીધો હતો. અલગત, એમને માટે નામ પાડવું અશક્ય હતું. નેહરુ પછી એમનું સ્થાન સદન રીતે સર્વ શકે એવી કોઈ એક અગ્નિ રાજકારણી-ફિનિજ ઉપર હતી નહિ; એટલું જ નહિ, નેહરુને મન પોતાનો વારસદાર નીમી જતું એ હાથપાદ પણ હતું જેમની રમરમમાં પાલાંમેન્ટરી લોકશાહીનું લોકી વહી રહ્યું હતું, એમને માટે 'મારા પછી કોણ-નો મારી પ્રશ્ન જ' -એ એક જ જવાબ સાચો હતો એથી જ તો એમણે પોતાનાં ઇચ્છા ઇન્દ્રિયા ગાંધીના નામનો જ સ્પષ્ટ ઇન્કાર કરી દીધો હતો; અને પોતાના અંતિમ દિવસો દરમ્યાન, તેમના ઉપર થયું બધું દગાણુ થયા છતાં, તેમણે માર્ક્સ-વ્યાખ્યાન તરીકેનું પદ કોઈને આપીને પોતાની ભાવી પસંદગીની મહાર મારી દેવાની વાતને વજ્ર નહોતું આપ્યું.

હકીકતે, સ્વાનંત્ર્ય સંગ્રામ-યુગના નેહરુના સાથીદારો સરહાર પટેલ, મૌલાના - આઝાદ,

ગોવિંદવલ્લભ પંત એવા પદના અધિકારી હતા અને નેહરુએ એમને યોગ્ય રીતે સન્માન્યા થ હતા; પરંતુ, અંતે રાજેન્દ્રપ્રાણીએ પલ્લ વિહાય લીધા પછી, નેહરુએ, કેમ જાણે, પોતાના ઉત્તરાધિકારી વિષેની ચિંતા જ છોડી દીધી હતી !

આમ છતાં, તેમણે અનિમ દિવસોમાં જવાન-શરીનાં અનેક કામો પી. લાલનદાસ સાચીને સોંપીને તથા નજીકના મિત્રોમાં (જુલાઈમાં) મોમનવેસ્ટ પર્સિદમાં જવાનો પ્રસંગ ઊભો થતાં સાચીજીને સાથે સર્વ જવાનો ધરદો પ્રગટ કરીને, જરૂરી વાત સૂચવ્યા પછી હતી આ કારણે, તથા સાચીજીની કાળે-લિપત, સાચીજીનો વિશ્વાસ છતી સર્વને સુચોગિત રીતે જવાનદારી વાર પાડવાની આદત, તથા નામ-સાવસ સ્વભાવની સાર્વત્રિક છાપ, આ બધાં કારણે સમજાવ સર્વાનુમતિથી સાચીજી પ. નેહરુના પદે આજ કોઈ સકયા -એ પદના અનેક રીતે સૂચક છે.

* એક તો, 'નેહરુ પછી કોણ અને શું'ના જવાબમાં, ખાસ કરીને વિરોધમાં, એવી દહેશત પ્રવ-ત્તી હતી કે નેહરુના જતાં તેમના અનુયાયીઓમાં કેમ વિષવાદ ફાટી નીકળશે અને ભારત અધાધૂધીમાં ધોલાઈ જાય તો નવાઈ નહિ - 'જમોડી' કે 'ડાંગોડી'

પાંખના ઠોક ને ઠોક નેતા લશ્કરને પોતાની શૈલમાં લઈ લોકશાહીને માથે ચઢી બેસેલ।

—આ ધારણા ધરત્રીથી ખેડી પડી અતિશય સરળતાપૂર્વક સત્તાનો હાથ બદલો થઈ શક્યો છે.

દુનિયાએ ધાર્યા કરતાં ભારતની લોક-શાહીનાં મૂળિયા, પં નેહરૂને હાથે, વધુ ઊંડાં નખાયાની આ સાબિતી છે.

પરંતુ આપણે રબે જુઓ કે પં નેહરૂના અવસાન પછીની આ તાર્કાસિક ઘટના છે. પ નેહરૂને દાયે ભારતમાં રિયરતા પામેલી પાર્લામેન્ટરી લોકશાહી ઈમારતની એક રીતે આ તાર્કાસિક રૂઢિપુત્રી છે, તે બીજી રીતે, તેમના વારસદારોની પં, નેહરૂને આ સુધેાગ્ર અનુભવિ પશુ છે.

પરંતુ ભારતની લોકશાહી ઈમારતની આ કઈ કસોટી નથી.

નેહરૂવિદોષા પંથની કસોટી તો, પાર્લામેન્ટરી લોકશાહી, આર્થિક વિકાસની ગતિવિધિ તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોના ક્ષેત્રે હજી હવે પછીના ભવિષ્યમાં થવાની છે. ભારત એ 'ભય'માંથી કંઈ હેમખેમ ભાર જાતરી બનું છે એવું નથી, બલકે એ સમસ્યાઓના ગાઢા વનમાં હવે પ્રવેશ્યું છે !

અને ત્યારે, આપણે પં નેહરૂનો 'વારસો સાચ વસા'નું અને તેમનાં 'અધૂરાં પૂરાં કરવાનું' મૂલ રટવા પૂરે', નેહરૂનો વારસો એટલે શ. અને 'અધૂરાં પૂરાં કરવા'નો સાચો અર્થ શું ? એ કલાન સંકેત કે ક્ષેત્ર બિના, વિચારનું જરૂરી બન્યું છે એ સમજના વિના હવે એક પણ સાચું કંઈયું આપણે બરી રાખવાના નથી.

કહ્યું અને કઠોર સત્ય એ છે કે પં નેહરૂનો વારસો આજે જેમનો તેમ સાચવી રાખવો ઝાકય'જ નથી અને ચોગ્ય પણ નથી.

★

સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં, મમે તેથી પ્રતિભાથી પ પ્રદેશી ન વળામ, એવું ભગીરથ કાપ' નેહરૂને અને

આરી પાંચ' હતું. અને કોઈ પણ પ્રતિભા સંપન્ન પદ-દાતી પરિસ્થિતિમાં જુથો દરે ત્યારે તેનું જ અને તેનું પરિણામ પણ અસાધારણ હોવા વિના ન રહે.

પં નેહરૂના વારસદારો સામેની ફજા કોઈ દોષ તો તે એ નથી કે નેહરૂ-નીનિનું ફરો ફરો ગજી કરી તેનું યથાતથા અનુસરણ કરવું.

ફરજ તો એ છે કે તેનું સમમનના પૃથક્કરણ કરીને તેના ઉચ્ચ આદર્શો અને વ્યવહાર વચ્ચેની કમ-બેરી તથા કલિક ધોષથી વિફ્રિતિનું ચ, પ્રામાણિકપણે અવલોકન કરીને, પછી જ પહેલું પગલું માંડવું

નેહરૂનિદેશ પંથની સાચી કસોટી હજી થવાની બાકી જ છે !

નહેરુ વિદોષા ભારત રત્નઃ મદાન હો કે ન હો, તો પણ, તે એશિયા અને વિશ્વની સમસ્યાઓની દૃષ્ટિએ અનિશ્ચય મદરતનું છે ને આજની દુનિયાની સમગ્રમાર્માં એક મિન સામ્યવાદી, લોકશાહી, વિરાટ રાષ્ટ્ર તરીકે તેનું સ્થાન મદરતનું રહેવનું છે નેહરૂના વારસદારો આ મદત્તા સમજીને, લેને જાજે તે રીત વર્તીને, નહેરૂની પ્રતિભાની ખોટ પૂરી કાઢે

દર્શાવે, નહેરૂની હયાતીમાં જ વિષ જન્ટી પલ-ટાઈઃ મું હતું તેમના રાજ્યકાળના આરંભની તાસીર કાપતેર બદલાઈ રહી હતી. એશિયા અને અમેરિકા વચ્ચેના કિરે-ટીન નવા સબધોએ કેવળ હિંચ મુક જ નહિ, ચીનપુક પણ એમત્રાવા માંડ્યુ હતું સામ્યવાદી અને પશ્ચિમી મૂડીવાદી જાવજી માટે એકબીની અ-ખડિનવાની અશુભચુતા ટકાવતી અશક્ય બની હતી

વિષ એ કે ત્રણ (તટસ્થ દેશો સહિતના) જુથમાં વહેંચાયેલું રહે અને તટસ્થ જુથને ક્ષિર વિશ્વનિની મુખ્ય જવાબદારી રહે, એવી રિયલિય જુ કાઈ રહી હતી.

વૈશ્વિક સ્તર પર નેહરૂની હયાતીમાં જ એક આખો (નેહરૂની પ્રતિભાથી રંગાયેલો) યુગ પૂરો થઈ ચૂક્યો હતો.

પરંતુ આનો અર્થ તો એ થયો કે હવેનો આ-તરરાષ્ટ્રીય તપ્તો ભારે જટિલ રહેવાનો છે. એ દૃષ્ટિએ

વિશ્રુતિ વિદ્યાળી નેનાગરીની કસોટી પણ વધુ આકરી થવાની છે.

તો પછી વિશ્રુતિથી જ જે સલાખી શકાય એવું હતું ને છે, તેનો મોઢ છોડીને, ટચ્ચી આંખોએ ગોવર્ધન તોળવાનો અમરખો જતો કરીને, સર્વ સાધારણ આપણાંજનોથી જે શક્ય હોય એવો પુરુષાર્થ કરવાનો માર્ગ આપણે અપનાવી શકીએ તો ય વધુ છે.

● નેહરુએ આ દેશને દુનિયાના મંચ ઉપર ચઢાવી દઈ, આફ્રિકો-એશિયાઈ રાષ્ટ્રોની રાહજરીનો ભાર પોતાને ખભે ઉપાડી લીધો હતો. આપણે માટે એ શક્ય નથી પણ આપણે માટે એ શક્ય જનતું નોંધીએ કે—

ભારતની ખુશામત કરીને કે તેને આશુને કે હશે. હઈને કેઈ બહારની સત્તા ભારતની ભૂમિને પહોંચાડી શકે; અને એવી ધૂષ્ટતા કરનાર કેઈ આક્રમણખોર દુનિયાના ચોક્કમાં જોશે. રહી ‘ચોર કોટવાળને દંડ’ એવો નફરત વ્યવહાર કરવાની હિંમત કરી નહિ શકે.

● નેહરુએ દેશને એક કાળે આઝાદીના, અઘન-તાના મિષ્ટરે પહેલાંકી દેવાના પુરુષાર્થમાં, લોકશાહી સમાજવાદના રાજે ધસડીને ય, તેને જોશે કરી દીધો. આપણે માટે એ રીતે જોએલા દેશને આખો મીચી સમાજવાદી મંત્રિએ દોઢાવવો શક્ય ન હોય; પરંતુ એટલું તો જરૂર શક્ય જનતું નોંધીએ કે—

આ દેશમાં કેઈ બૂખતું ન સૂવે. શરીર ઢાંકવા સૌને વસ્ત્ર મળે, રહેવા સારું નાતું સરખું છાપડું મળે, રોગચાળાથી બચવા પૂરતું પોષણ, ઔષધ અને સારવાર મળે, તથા શિક્ષણ-તાલિમનાં દ્વાર સૌને માટે ખુલાં રહે.

મંત્રીશ્રીના સમરાજ્યની અવનામાં અહીં અને માનવમાને માટેની ઝોળામાં ઝોળી આટલી જરૂર-

યાત બંધે આવિની ભગ્ય સિદ્ધિઓનાં સ્વપ્નાં આગળ નહિવળ ગણાઈ હશે. પરંતુ એના વિનાની મહોજ-લાલીની દમદમાકરી ચોજનાઓ કરતાં, અને તેનાં ‘સમાજવાદી’ ‘મૂલીવાદી’ કે ‘મિત્ર અર્થતંત્ર’ના વિષમ અમલ કરતાં, અત્યોચ દ્વારા સર્વોદયની આ નાનકડી વાત અધિક ન્યાયી, અધિક નૈતિક ને પાવાની છે; એના વિના કોટી કોટી પ્રજાઓનો પ્રત્યર્થ પ્રગટવો શક્ય નથી. એટલા ખાતરે ય એ વધુ વ્યવહાર પણ છે. ભારતનું લોકશાહી આઝાદીનું સ્વપ્ન એ વિના શક્ય જ જનવાતું નથી.

● નેહરુએ પોતાના મોઝાને છાંજે એ રીતે આ ગરીબ દેશને વિદેશીઓ અઘન જોયો કેપાડવા આપણી મહાનગરીઓમાં ભગ્ય મહોલાતો અને જાંબી જાતની દમદમાકરી સમરપો જોઈ કરી, વિદેશીમાં આપણા રાજદૂતોના આવાસોના હાડાને ચાખડયો ય; પરંતુ આપણને લાંબા સમય માટે એ પોસાય એવું નથી ત્યારે—

આપણા ગરીબ દેશને છાંજે અને પાલવે એ મર્યાદામાં, પ્રધાનોથી માંડી અમલદારોને પગારો અને સુખ-સગવડો આપીને, બીજું કંઈ નહિ તો ય, સ્વચ્છ વહીવટ અને આર્થિક સદાચારની દિશાનું સાચું અદતું પ્રયાણ તો આપણે કરી જ શકીએ.

● આંતરરાષ્ટ્રીય ચેતરજ પર નેહરુશ્રી અદાથી આપણે સ્થનરથી શકીએ એવું સામર્થ્ય આપણું ન હોય, છતાં એટલું તો જરૂર કરી શકીએ કે—

મિત્રોને દુરમન જેવા ગણીને વતીવાની ભૂલ ન કરીએ અને બીજાઓ જે દુરમન નથી એમને મિત્ર જ માની લઈ ન ચાલીએ. સૌની સાથેનો સદ્વ્યવહાર સાચવવાનો અર્થ ‘સૌ સમાન અંતરે’ છે એવો ન જ કરીએ; અને એવા ‘સમાન વ્યવહાર’ની બ્રમણમાં સાવ ઊલટો વ્યવહાર કરતાં તો બચી જ જઈએ.

પં. નેહરુ : કંટકછાયા પંથ

—ભોળીલાલ ગાંધી

કોઈપણ મહાન વિભૂતિનું, તેના જ કાળમાં, પૂર્ણ અવલોકન કરવું અત્યંત મુશ્કેલ ગણાય. તેમાં પં. નહેરૂના વિભૂતિત્વનાં પાસાં એટલાં અનેકવિધ છે, એટલાં જટિલ અને વિરોધાભાસી છે કે એનું પૂર્ણ દર્શન અને મૂલ્યાંકન લગભગ અશક્ય ગણાય.

—પં. નહેરૂનું પૂર્ણ દર્શન કેવળ ભારતીય રાષ્ટ્રીય અનુભવની છાયામાં કરી શકાય એવું નથી.

—પં. નહેરૂના વિભૂતિત્વનું દર્શન વિશ્વના આંતર-રાષ્ટ્રીય અનુભવોની છાયામાં કરવું સરળ નથી.

—અને ઇતિહાસની ભૂતવર્તમાન-ભાવિની છાયામાં એનું મૂલ્યાંકન કરવું, આજે આપણે માટે, મહાદુષ્કર કાર્ય ગણાય.

આમ, છતાં, નહેરૂનું

સ્વપ્ન કદાચ જે આદર્શોમાં રજૂ કરી શકીએ. (૧) અધતન ભારતનું નિર્માણ (૨) યુદ્ધ રહિત વિશ્વ.

— Modern India અને World Without War.

★

ગાંધીજીએ પં. નેહરૂને પોતાના રાજકીય વારસદાર બહેર કયાં હતા અને પ. નેહરૂએ ગાંધીજીના રામ-રાજ્યની ઇમારત બિલી કરવાનો આશ્રય જતો કરીને, આ દેશની શ્રેષ્ઠ સેવા કરવાના હેતુથી જ પશ્ચિમી ઉદારમતવાદ, પશ્ચિમી યુદ્ધિવાદ, પશ્ચિમી વિજ્ઞાનવાદ, પશ્ચિમી બિનસાંપ્રદાયિકતા, પશ્ચિમી પાર્લામેન્ટરી લોકશાહી તથા વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્ય અને ગૌરવના તથા પશ્ચિમી સમાનતાવાદી સમાજવાદના રાહે ભારતનું નવનિર્માણ કરવાનો નિર્માર કરી લીધો હતો.

- * સ્વરાજ પૂર્વેતું સ્વમદર્શન
- * ગાંધીવિહાણું પરાક્રમ
- * લોકશાહી ધડતર-અણતર
- * યુદ્ધવિહાણું વિશ્વની મંડિલ
- * અધતન અર્થતંત્રનો ઉદામો
- * બિનભેડાણનો આવેગ

આ રીતે પંડિતજી પશ્ચિમી નવઉદ્યાનના પંથના સચિશેષ પુરસ્કર્તા હોવા છતાં, તેઓ જ એક માત્ર એવા રાજ્યકર્તા હતા જે સમસ્ત રાજકીય, સામાજિક, સ્તર પર ગાંધીયોદ્ધ્યા માનવતા, અહિંસા અને શાંતિનાં નૈતિક મૂલ્યોની વધુમાં વધુ વ્યવહાર રહીને જૂઠ્યા હતા.

આથી જ તો, પં. નેહરૂની આજે નાની મોટી કે જાલીર સ્વરૂપની લાગે એવી ક્ષતિઓ ન્યાયે ઇતિહાસની નજરમાં નાની અને ગૌણ દેખાતી થશે ત્યારે—

પ. નેહરૂનું નામ પ્રત્ન-માન ભારતના નિર્માતા તરીકે અને વિશ્વવ્રધ, યુદ્ધસ્ત-વિશ્વના શાંતિ-પ્રહરી તરીકે, અશોક અને ગાંધીની અમર સ્મૃતિઓ સાથે સંકળાઈ રહેલું હશે.

૧ : સ્વરાજ્યપૂર્વેનું સ્વપ્ન દર્શન !

પછાત, ગુલામ ભારતને અદ્યતન, સ્વતંત્ર, સુવિકસિત રાષ્ટ્ર તરીકે દુનિયાના નકશા ઉપર મૂકી દેવાનું નેહરૂનું સ્વપ્ન સ્વાતંત્ર્ય સંપ્રાપ્તિના વરસો દરમિયાન જ ઘડાઈ ચૂક્યું હતું.

એ દિશાના ભ્રમ પુરુષાર્થના સત્ત્વાર તરીકે નહેરુ-એ વંમોમાં જ આગ્રહ તરી આવ્યા હતા.

છેક ૧૯૨૮ ની સાલથી એમણે આંતર રાષ્ટ્રીય ઘટનાઓના સંદર્ભમાં જ ભારતીય સ્વાતંત્ર્યની અસાધ્યતાને આકાર આપ્યો હતો.

છેક ૧૯૨૮ ની સાલથી એમણે ભારતીય કુમિનિયમ રીટેક્સને રથાને પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો ઉદ્દેશ્ય કરી દીધો હતો.

છેક ૧૯૨૯ માં જ તેમણે રાષ્ટ્રીય આંદોલન અને મજદુર આંદોલનની એકતા માટે પુરુષાર્થ કર્યો હતો.

છેક ૧૯૩૨માં લામિ સ્વતંત્ર ભારતના આર્થિક પાયાની મૂળભૂત રૂપરેખા (મૂળભૂત હકો રૂપે) પ્રમુખ કરી હતી. અને—

છેક ૧૯૩૪માં ભારતમાં કોમી (હિંદુ-મુસ્લિમ) સમસ્યા રૂપે ભાષક નામને નામના માટે કેમિસિયોને મુસ્લિમ-સપક્ષની યોજના રજુ કરી, એને મિનિસા-પ્રસાધિક સ્વરાજ્યના આદર્શની મહોર મારી દીધી હતી.

છેક ૧૯૩૪-૩૬ના વરસોથી તેમણે રાષ્ટ્રીય કેમિ-સિયોને સમાજવાદી આદર્શ સાથે સાંકળી દેવાનો સક-ષ્ય આગ્રહ કર્યો હતો.

છેક ૧૯૩૬-૩૮ માં તે નહેરુએ ફાસિવાદના ઉદય અને વિકાસ માટે મૂકીવાદી રાજ્યોને જવાબદાર થયો ફાસિવાદ અને સામ્રાજ્યવાદના નિકાલની આંતર-રાષ્ટ્રીય ઠોંઠા પુકારી હતી.

અને છેક ૧૯૩૮ થી કેમિસિયોને નેશનલ પ્લાનિંગ

૨ ગાંધીવિદ્યાનું પરાક્રમ

ગાંધીજીએ જવાહરલાલને સિરે ભારતનો રાજકીય તાજ પહેરાવી દઈને ચિરવિદ્ય થીથી એ દિવસો ભારત માટે કારમા હતા.

કમિસનની સ્થાપના કરીને લામિ સ્વતંત્ર ભારતનો યોજનામક આર્થિકતત્ત્વ આગમુ તૈયાર કરવા મોકલ્યું હતું.

સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ પૂર્વે જ પં. નહેરુએ ગુલામ ભારતને પોતાની વિશ્વવિદ્ય પ્રતિમાના બે અંતરાષ્ટ્રીય તત્ત્વો ઉપર મૂકી દીધું હતું.

અને—

ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય-ચલના " હોના " ભાર-તીય લોકહક્કવા સ્વામી મહાત્મા ગાંધીજીના ચિંતન અને તત્ત્વજ્ઞાન સાથે પોતાનો મેગ ન ખાતો દેવાના એકસરો વારંવાર નહેરુ કરનારા પં નહેરુને જ પોતાના મગજીય વારસદાર તરીકે ગ્યાપી જનારા મહાપિતા ગાંધીજી જ હતા. પોતાની સાથેના તમામ વિચારબેદો મતપદા એવા પછી મ, જવાહરની નમકીય સ્વચાર્થ, સિદ્ધાંતનિષ્ઠા, કુશાલી અને લોકશાહી મત્તો તથા માનવીય નૈતિક મૂલ્યો સાથેના તેમના અનુસારથી સદા આદ્યવિદ્યા, પ્રમા-વિન અનેશ ગાંધીજીએ કદ જ સકાય કે ત્રિચક્રિયાદ વિના, ' દુષ્કરિ હોવાહર અને રહે'ના આંતરિક ઉખા ભર્મા આર્થીવાદ આપી દીધા હતા.

સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પૂર્વે જ પં. નહેરુનું અદ્યતનચુગી સ્વતંત્ર સુવિકસિત ભારતનું સ્વપ્ન આકાર લઈ રહ્યું હતું; સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ પૂર્વે જ, ભારત દુનિયાના નકશા ઉપર મુકાઈ ગયું હતું;—અને ૫. નહેરુની વિમુક્તિમાં સમસ્ત વિશ્વની પછાત, પદ-દલિત પ્રજાઓના રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન અને અદ્યતન વિકાસની ઝંખ-નાનો પ્રતિયોગ જિંતો થયો હતો.

(૧) ભારતનો અંગવિષ્કેદ ધર્મ ચૂક્યો હતો. લાગન તથા પાકિસ્તાનની સરહદો પર કોમી હાવાનગ પ્રવૃત્તિ રહી હતો.

(૨) દેશી ગભરોમાં વસતી ૯ કરોડ પ્રજાની ભારત સાથેનો સંબંધો એકાત્મતા સિદ્ધ કરી લેવામાં દેશવાદ અને કારિગર - એ ગોટી આકર્ષીથીએ કોબી હતી. અને બાકીનાં દેશી રાજ્યો બાબત સાથે બેઝાઈ ગયા પછી ૫, ભારતથી સ્વતંત્ર એવું દેશી રાજ્યોનું ફોર્મ્યુલન રચવાનું કાવતરું ગયાઈ હતું. અને તેમાં જમીનદારો તથા જમીનદારોએ દાવ ખરડવા દત્તા.

(૩) પાકિસ્તાની સૈન્યોએ કારિગર પર આક્રમણ આરંભી દીધું (૨૫-૧૦-૪૭) તેજ દિવસે કારિગરે ભારત સાથેનું ભેદાણ સ્વીકાર્યાં, બીજી જ દિવસે બાંસનીય સૈન્યો કારિગરની સરદાર પટ્ટેચી ગર્વા હતી - પરિસ્થિતિ અણધારી અને અતિરૂપ રજોટક હતી.

(૪) ભારતના સામ્યવાદી દળોએ આંધ્ર, દેશવાદ, ટેરન, જંગલ અને કુંજઈ વગેરે રમણોએ હુમલા તથા સશસ્ત્ર દાલાઓ યાદ કરી દર્શને દેખાને અથા પૂંધીના રાહિ પકડી દર્શને કામદાર કાંનિનો મનોરથ પાર પાડવાનો કોમિયો અજમારી ભેવા માંખો હતો.

૧૯૪૭-૫૦ નાં આંતરવિગ્રહ, આક્રમણ અને અધાપૂંધીનાં વચ્ચે પડે. નહેરુની નેતાગીરીને પડકારરૂપ બની ગયાં હતાં; અને નહેરુએ ભારે મહાનગીથી એ પરિસ્થિતિનો યુકાબલો કર્યો હતો:-

(૧) ભારતની સ્વાધીનતાની પરોટે પ્રયોગા ધન-દિવે કોમી કાવાનગને પી જવા માધીએ આત્મસમ-પૂજાનો રાહ અપનાવ્યો હતો અને ત્યારે, નહેરુએ ખજુ ભારતના મિત્રસાપ્રદાપિત-ગિનકોમી (સેકયુલર) ગભરના હુકમથી રહેલા પાવામાં પોને ધરખાઈ જઈને ય એની રક્ષા કરવાનો મરફીઆ પુરુષાર્થ કરી લીધો હતો. - કાઈ પશુ ભોજે બાકતને 'કિંકુ રાપૂ' જન્મવચના કડતી

† માધીએ કોમી આત્મને કાવાનવા ઉપવાસ આદર્શ ત્યારે પં. નહેરુ એમાં સહયોગી જવા દવા; અને બાકીએ ઉપવાસ ઠાકયા (૧૮-૧-૪૮) એ દિવસે તેમણે નહેરુને પકલેલા સરેસો ચાકાલ જળી લેવા હ : 'ઉપવાસ ઠોડો...અહુન વર્ષ જીવો, આરં સિદ્ધ કે જવાહર બને રહો.'

પ્રવાસોનો આમતો કરીને પડિનજીએ માધીજીની જેમ અંતિમ સાદસ બેઝુ' દત્ત. †

—અને છતાં, કોમી એખત્રાસ રથપાઈ ગયાની નિશિંતના ન માધીને દેખાઈ હતી, ન નહેરુને !

(૨) દેશી રજવાડાંઓ અને જમીનદારોનાં કાવતરોને તે સરદાર વક્તજમાઈએ ભારે દૂનોદ અને કિમતથી ટેકાણે પાટી દીધી હતી—એટલે અંગ્રે, રાષ્ટ્રીય એકતાની એક એનિદાસિક હતી અર્ધિસાના રાહ પાર કોતરી હતી.

પરંતુ, જમીનદારી સામંતી બંગોને નાચવા માટેના સામાજિક આર્થિક સુધારાનો ગદ અનિ કુશલ દેખાતો હતો.

(૩) કારિગર પરના પાકિસ્તાની આક્રમણે નવી કારનું કુરમતી પેટાવી દીધી હતી...અને ત્યારે, પ. નહેરુએ, આઝાદ ભારતના તે વખતના પ્રથમ મત્તર જનરમ માટેન્દ્રએટની સિખામણને અનુસરી એ અત-રિક ગ્રથકો રાષ્ટ્રસથ-યુનોના ફરજાતમાં પહોંચાડીને, આક્રમણખેરતે ટેકાણે લાવવા દાદ માગી હતી. પરંતુ, પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોના વલણને વક્ર ચર્ષ રાષ્ટ્રસથે 'આક્રમક' પાકિસ્તાન અને 'સિહાર' અનેસા ભારતને લગતમ એક સાકડીએ લોકવાનુ વલણ લઈને નહેરુને વધુ રિરમ ચિતાની રિશિમાં ધોરી દીધા હતા. એ પછી ભારતના પાકિસ્તાન સાથેના નાધો પુનરુચાપિત કરવાના અધામ પ્રયાસો લગલમ દનાયા અર્ધો જ નીવડ્યા હતા.

(૪) ભારતીય સામ્યવાદના કાવતરોને કામવા બ માગ આમ, અને ટેરનમાં સામ્યવાદી પસોને મેરકામદે કાવીને તથા સશામતી ધારા તીચે દાનજોની ધરપકડો કરીને, સશામતીનાં આકાનં પવર્તો કાવામાં આર્વા દત્ત. પરંતુ પોતાનું અંતિમ શ્વેચ-સામ્યવાદી કાંતિ-દસલ કરવા ગમે તે સમયન અને ગમે તે વ્યૂહ લેવામાં મોરવ માનનારા આ પહે, ભારતના લોકસાહી અંધરણોને રાહ પોતાને માટે ય મોકળો ભોનાં, અને વ્યૂહ-દર્શિએ ત્યારે વધુ અનુકૂળ જણાનાં, તે અપનાવી લીધો હતો.

પરિણામે, સામ્યવાદીઓને પમ્પેસારો સરજ મ-યો હતો - પુરુષા અને ગ્રામ જન્ને બાંસુા દવે એમને માટે ઉપાયા થઈ હતાં.

આ બધા છતાં-

પં. નહેરુની વિલક્ષણતા એમાં હતી કે, પોતાના માર્ગની વિષમતા બાજુમાં છતાં - નરી આંખે જોવા છતાં - તેમણે કેમની એખલાસના આદર્શને ધડીભર પલ્લુ અળગો ન કર્યો, ભારત-પાક મેટ્રી અને આખરી એકતાનું સ્વપ્ન ઠહો તે સ્વપ્ન ધડીભર વિસાણું ન હતું, અને ગમે તેવા તકવાદીઓ તરફથી ભારતની બધારણીય લોકશાહીનો દુરુપયોગ થવાનો ભય હોવા છતાં, એનાં દ્વાર એમને માટે ચ બંધ કર્યાં ન હતા.

ત્ર

જીવનના અનિમ દિવસોમાં તેમની આ નિજાઓની સ્ફુટકક્ષમી પારદર્શકતા પ્રગટ કરે એવાં બે જ દર્શાવ .

એક તો, છેક દમણી દમણી (ગયા બન-સુખારીમાં) કેમી કડવાશની કારમાં ઝળ જેવી પૂર્વપાકિસ્તાનની ધટના : ૩ લાખ હિંદુ ને ખ્રિસ્તીઓ ભયંકર હેવાનિયતવા ભોગ બની, ભારતમાં નિરાધાર નિર્વાસિન બની આશરો હૂંતા ધસી આવ્યા, અને તેના પ્રત્યાધાતરે

૩ : લોકશાહીનું ઘડતર-ચણતર

સ્વાનંત્ર્ય મળ્યાને હજી પૂર્ણ થયે વર્ષો થયાં ન હતાં અને આંતરિક આગ હજી જેમ તેમ ઠારી સહાર્ત હતી, ...છતાં વર્ષો પૂર્વે આંદોલન ભારતનો નકશો - પાર્લામેન્ટરી લોકશાહી ઉભારતો - પડિતજીને મન અગ્રમધ હતો, એનો વિવંચ એમને મન અગ્રમધ હતો

૧૯૫૧ નો અત અને ૧૯૫૨ ના આરંભના મહિનાઓ દુનિયાની દૃષ્ટિએ ભારે અગત્યકારી પૂરવાર થયા બલભરી પશ્ચિમી સુધરેરી લોકશાહીઓ મારેય વરસો સુધી અને કેટલીક માટે તે હજી આજેય અસકચ મણાતા પુખ્તથના મતાધિકારના પેલેણે, ભારતની સર્વપ્રથમ લોકશાહી ચૂંટણીઓનો સમારોહ અપૂર્વ હતો.

— પાર્લામેન્ટની ૪૯૮ અને રાજ્યોની

૩૨૮૩ બેઠકો માટે આશરે ૧૧,૦૦૦ ઉમેદ

બંધાગ-નિદાર-આસામમાં દિંદુઓ આવેશમાં પાગલ બની સ્થાનિક મુસ્લિમો ઉપર એરી જ દોન હેવાનિયત કાગ મદતો લેતા તૂટી પડ્યા; ત્યારે, નેહરુએ ભારતના કોમવાદને કોર રીતે પોતાની આજુર્માં આંખીને, ફરી એક વાર, ભારતની ચિનસાંપ્રદાયિક નીતિની નિમ્મ પૂરવાર કરી દીધી હતી.

બીજી ઘટના પણ તાજેતરનો જ છે - તે પં. નેહરુના મક્કા કમલ સમી છે-

દમર બાલ-ભોગેના ચાકડે ચઢેલા કારિમરનો આંતરિક દેહાર એવા પછી ૧. નેહરુએ 'મત્રીપૂર્વક' નુ સાદસ ખેડીને, શેષ અખુદ્ધતાને મુક્ત કરીને, તેમને દસ્તક ભારત-પાક-કારિમરના નવા સ મધનો દોર જવા દઈને, જ્યારે એમના મોટા જામના સાથીઓ શેષ અખુદ્ધતાને ઉત્તેજન આપવાની મનમાં સર્વધા વિરોધી હતા, અને આજેય હજી આપણે આ ધટનાના પરિણામની આશાદી કરી ચકીએ એમ નથી ત્યારે, આ ઉપખડની એક કથળી સમસ્યાનો નક્કર ઉકેલ આણી દેવાની તાલાવેલી પ્રમદ કરીને પં. નેહરુએ ફરી એકવાર પ્રમ્તને પોતાની ઉદ્ધચ નીનિત્તુ દર્શન કરાવ્યું હતું.

વાતો જીલા રવા હતા નાના મોટા ૭૭ પ્રશ્નો અને જુથોએ ૪૫ પ્રશ્નો હતું... ૧૭ કરોડ ૩૭ લાખ મતદારોમાંથી ૧૦ કરોડ ૬૦ લાખ (મોટા જામના અબણ અદ્ય-કિશ્ન) મતદારોએ ૨ લાખ ૨૪ હજાર ચૂંટણી મધકો ઉપર (કેટલેક રથો માઈ લો દૂર ચાલીને) બર્ષને ૨૫ લાખ ૮૪ હજાર મતપેટીઓમાં ચિસત અને સર્વિતપૂર્વક મતદાન આપ્યું હતું

● દુનિયાના ઇતિહાસમાં લોકશાહીનો આ સમારોહ બધી રીતે અપૂર્વ મણાયો છે.

એટલું જ નહિ પણ—

પડિતજીએ ૧૭ વર્ષના એકધારા કારભાર દરમ્યાન પાર્લામેન્ટરી લોકશાહીનો પાયો સુદઢ બનાવવા અને

એની ઇમારતને ઝાંખ આપના જે કયું છે એનો ભેટો એશિયા આફ્રિકાનો એક નવોદિત દેશ પૂરા પાડી શકે એમ નથી.

ભારતે સ્થિરતા, સૌકર્યહી, અને બધાર-હીય સ્વતંત્રતાનો વિરલ યોગ સાધ્યો છે. સ્વતંત્રતાના અંગણે શતાં બે ભારતમાં કમ્યુનિસ્ટો, કોમનાદીઓ, ભાષાવાદીઓ અને નવેસરથી રાજ્યરચના માગનારાઓએ તોફાનો, બળવાઓ, વિખવાસો, હુલ્લડો કર્યાં છતાં ભારતમાં કાનૂન અને અવસ્થાનું નાંખે ખોરભાઈ થયું હોય એવું બન્યું નથી: બધારણને હૃયમયાવચના અપરપાર પ્રયાસો છતાં એને વિવિધ બનાવી શકાય નથી. પોલિ-સોના જોળીમારો અને અરવાને અભ્યાસો છતાં, પ્રાચીન વારવારના સકારણ ઉદ્દેશો છતાં, પ્રત્યેક પક્ષે સૌકર્યહીનું માળખું બનાવ કરવાનું યોગ્ય થયું નથી: અને નોકરશાહી તત્ત્વની અદર અસ્થિત અને અસતોષ છતાં તેમણે બે એમાં સુરમ મુકવામાં કદાપણ માન્ય નથી.

ભારતમાં ન્યાયનગની મુખે તેટલી ગણપો અને ફક્તોરીઓ છતાં, દારૂકાંડો અને સુપ્રિમ કોર્ટનું સ્થાન સોંપવદાર અને રાજ્યસભા બને એ અર્થક અગત્ય છે.

જળી, ૧૯૫૦ માં સરહદ અટકાવની ધારો પસાર કરીને સોંકશાહી બંધારણ અને અવદાર ઉપર કુદાર-ધાન થયાં છતાં, ૧૯૬૨ મુખીમાં એ ધારાનો અમલ નહિવત્ બનાવી દઈને ભારતે એની પરિપક્વતા જ સાબિત કરી છે.†

ભારતના વિરોધપક્ષો અને વર્તમાનપત્રોએ પં. નહેરુ અને તેમની સરકાર ઉપર કઠિન અને કપારક નિષ્કુર આલોચનાઓ કરવા જતાં કામદારોંડર આપ્યો નથી. કદાચ અમરોહ અને અરુણ વાળામાં આણેપો થયાં છતાં પ્રમાણમાં સદિષ્ણુતા બળવાઈ છે.

† ૧૯૫૦માં આ ધારા નીચે ૧૧૦૦ અટકાવવામાં હતા (હૈનાવાઈ લેઈંગ્સને કાલે) ૧૯૫૨ માં ૨૩૦૦ રહ્યા. ૧૯૫૪ માં ૩૨૫, ત્યાર બાદ ૧૦૫, અને ચાલી આઠમ-હીની સંખ્યાએ (૧૯૬૨) માં માત્ર ૧૦૦ થી થી ઓછા.

આ આખી સિદ્ધિ પાછળ પં. નહેરુની મંદી, ખત, ઉદમ અને નિષ્ઠા રહેલાં છે એ દહેડું જાણે બે જરૂરી ગણાય.

આમાં નેપિયાન કાંઈ હોય તે એ છે કે-

નહેરુએ ચોતે બે ચોતાને વિષે હાથેકુંતે સુજળ તેમને માટે ડિકટેટર થવાની માનસિક, સ્વભાવગત ઉછેરગત શક્યતાઓ હતી; અને ઘણાને એવો ભય પણ હેખાયો હતો; ઉપરાંત, કોઈને પણ ડિકટેટર બનાવી કે-એવી જાણ પરિસ્થિતિ (જે અગાઉ આપણે જોઈ ગયા)નું અપરપાર કબાણું પણ હતું; છતાં, પડિતબંધે એ રાહને હડપૂત્યો છે—એ એમની નિઃશય પ્રતિભાનું એક શ્રેષ્ઠ અને સૌમ્ય પાકું છે.

ખીખ વિશ્વપુલ્કરમિયાન અસ્થિતિમાં આવેલાં ભયગર ખધાં નવોદિત સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો એક પછો એક સોંકશાહીને સલામ કરી એક થી બીજાકારના સત્તાવાદના રાહે થઈ રહ્યાં હતાં અને અનેક રાષ્ટ્રોમાં સોંકશાહીને માથે લઈ શાહી થઈ બેઠો થ હતો. આવા આ વરસોમાં માત્ર સરમુખવારશાહીથી, લશ્કરશાહીથી ખમી કમ્યુ છે એ ઓણ મોટું સદ્ગત્ય ન ગણાય.

અરજા, ભારતની આ બેનમૂન સોંકશાહી રિય-રતા અને સદરતા પાછળ પં. નહેરુના માટે બે અનુકૂળ ભૂમિકા પણ હતી, તે ખીખ મોટા ભાગના એશિયાઈ દેશોને ન હતો. તેના વિના પં. નહેરુ થ અશક્ય નહિ તે અતેકમણું કુશ્કર કાપી ખમી થયું હોત.

● ભારતને લિલિસ સલાનો જે વારસો મળ્યો હતો તેમાં અનેક અશુભ વસ્તો હોવા છતાં, કેટલીક ઉપ-કારક બધો પણ હતા. તેમનો કિરસો જેવો તેવો નથી.

૧. આખા એશિયામાં પ્રમાણમાં સારી સંખ્યામાં રિચના કુશ્ક વડીવટી અમલદારો ભારતને મળ્યા હતા.

+ ફક્ષિણ કેરીયા, ફક્ષિણ વિયેતનામ અને પાકિસ્તાનનો સત્તાવાઈ, થાઈલેન્ડ, દ. કોરીયા, બાંગ્લાદેશ અને પાકિસ્તાન, ઇન્ડોનેશિયામાં અર્ધ સરકારવા; અફઘાનિસ્તાન, નેપાલ, કબોલીમાં સ્વતંત્ર વારસો.

૨ નાનું છતાં શિસ્તબદ્ધ સૈન્ય પણ ભારતને વારસામાં મળ્યું હતું. તેની સરખામણી કુનિયાના ઉચ્ચશક્તિના સૈન્યો સાથે થતી રહી છે.

૩. પ્રમાણમાં નાનકડો છતાં પોતપોતાના ક્ષેત્રે અનુભવી અને નિષ્ણાત પત્રકારો અને શુદ્ધિજીઓનો સમૂહ પણ મળ્યો હતો.

૪. : યુદ્ધવિહોણા વિશ્વની મંઝિલ

૧૯૨૮માં ફક્કેવાની એ. અર્ધ સી. સી. આ ગાંધીજીના 'કુમિનિયન રેટેસ'ના કારણની સામે 'સપ્તર્ષિ' સ્વરાજ્ય'નો કંગાવ રચી કનાર અને સ્વરાજ પ્રાંતિના આખરી દિન સુધી 'કુમિનિયન આઝાદી'ના અણનમ સંસ્થા પં. નેહરુએ જ્યારે સપ્તર્ષિ સ્વાધીન અને આ ભારતને બ્રિટિશ હોમનરેજનના સભ્ય તરીકે આણુ રાખવાનો નિર્ણય નહેરુ કેપોં ત્યાગે, બલભક્ષા સાધીદારો પણ ચોક્કસ-અકળાઈ જીકયા હતા !

૫. નેહરુએ છેક ૧૯૨૭-૨૮ના વરસેથી ભારતના ભાવિ આંતરરાષ્ટ્રીય સંપર્કો અને રાજનીતિના ધ્ય-તરની ચિંતાઓ કરવા માંડી હતી, અને વિશ્વની પ્રત્યેક મહત્વના ધરના વખતે રાષ્ટ્રીય કોમિસના નિર્ણયો અને ફરિયાદો દ્વારા વિશ્વ-મેસી અને વિશ્વ-ભાંતિના આદર્શને અનુલક્ષી ભારતની આંતરરાષ્ટ્રીય નેમ અને ભાવના પ્રગટ કરી હતી; અને પં. નેહરુએ સ્વરાજ્ય પ્રાંતિની સંધ્યએ ભારતની વચ્ચાગાની સરકાર (ઇન્ટરિયમ મવનમેન્ટ)ના વિદેશપ્રધાન તરીકે પોતાની આ દૃષ્ટિના પરિપાક રૂપે, રાજ્યની પ્રથમ આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિની નહેરુગાન કરતાં પંચશીતના સિદ્ધાંતો ઉચ્ચાર્યા હતા

★

અરાજકો આરંભ થતાં જ, પં. નેહરુએ વિદેશ-ખાતાના પ્રથમ પ્રધાન તરીકેની કામગીરી શરૂ કરી અને જીવનના અંતિમ દિન સુધી એકધારી જવાબદારી ઉઠાવે રાખી.

૧૯૪૭માં સ્વરાજ્ય પ્રાંતિના આરંભમાં જ એસિયાઈ ફોર્મની પરિષદ ફિલ્ડી ખાતે યોજાવવામાં આવી તે

૪. ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે લોકશાહી નેતાગીરી ચાટે કસાયેલ અને કસોટીમાંથી પર જાતરેલ, દેશાઝ-ભર્તા કામગીરીની જમાન અને જીતી શક્તિના રાજકીય નેતાઓ તેને સાંપડવા હતા.

૫. નહેરુએ એક ફિલ્ડીની અદાથી આ સામગ્રીનો ઉપયોગ કેપોં હતો

'એસિયાઈ અરિમતા અને સ્વાધીનતા' નું નહેરુ-નામું જીલ્લ કહ્યું.

૧૯૪૮માં અમલક વારંવાર પ્રગટ કરેલી આંતર-રાષ્ટ્રીય નીતિના આર પાયાણુ યુનિફોર્મિટી કરવામાં આવ્યું.

—વિશ્વશાંતિની સ્થાપના.

—સૌની રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાની અખંડિતતા.

—સર્વત્ર ભતીય (રેશિયલ) સમાનતા.

—કેઈ પણ સ્વરૂપના શાહીવાદ અને સંસ્થાનવાદનું નિકંદન.

૧૯૪૬માં ઇન્ડોનેસિયાની મુક્તિનો સવાલ પં. નેહરુએ ઉપાડ્યો ક્ય સામાજ્ય અને રાષ્ટ્રસભ (યુનો) ઉપર કળાણુ લાવવા એસિયાઈ ફોર્મની અગત્યની પરિ-ષદ ફિલ્ડી ખાતે યોજાવવામાં આવી.

બાદ, આ પછીના વરસેમાં, પં. નેહરુએ પોતે આમણ પૃષ્ઠીને ફોર્મીઆના યુદ્ધને કારણે અને ઇન્ડો-ચીનના આંતરવિપ્રલોભ ઉદ્ભવ કાઢવા મધ્યસ્થી તરીકે જવાબદારી ઉપાડી; તે જ રીતે પાછળથી સાઓસમાં સમજેલા આંતરિક દાવાનળને સમાવવાના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રયાસોના ફલસ્વરૂપ સમાધાન-સમિતિના પ્રમુખ તરીકેનો બોલો પોતાને ફિર વડેલી લીધો વળી અમિ એસિયાઈ મંડા પ્રધાનોની કાલબો તથા કેન્ડી ખાતેની પરિષદમાં અને ગડિજ ખાતેની ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવતી આફ્રીકો-એસિયાઈ રાષ્ટ્રોની પરિષદમાં તેમણે સંસ્થાનવાદ સામે

પરકાર ફેકયો અને ૩૦ રાષ્ટ્રોએ પંચશીલના સિદ્ધાંતને આવકાર આપ્યો !

આમ, પડિત નેદરેન્ડા પુરુષાર્થને પ્રનામે એશિયાઈ-આફ્રિકી અસ્થિતા પૂરવડાળ ખીની ઊઠી અને પં. નેદરેન્ડા પુરુષી બેઝીનીએ પશ્ચિમી સત્તાઓએ ઊર્ધ્વ કરેલા સિઆટો (૧૯૫૪) અને ગ્રગદાદ કરાર (૧૯૫૫) સામે એશિયાઈ-આર્ય રાષ્ટ્રોમાં નફરત પેદા કરી દીધી. આ ફીટ કરારો સરવાળાદ રચાયવાની પશ્ચિમી નવી તરફીનરૂપે ભવ અને કંઠાર્થાં કામજી નન્યાં.

પં. નેહરૂ નવોદિત સ્વાધીન રાષ્ટ્રોના નેતાઓની હરોળમાં સૌની નજરે, અનન્ય શક્તિશાળી અગ્રણી રૂપે દેખાયા.

★

પશ્ચિમ પક્ષ પં. નેદરેન્ડા આજી ઉવેખી કંઈ એવું રહ્યું ન હતું.

● એક ભારે વિરોધાભાસી લાગે તેવું સત્ત્વ એ હતું કે, બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી યુરોપીય સામ્રાજ્યવાદના અંતની પ્રક્રિયાને પ્રેરણા અને મતિ આપનાર પં. નેદરેન્ડે નવી નીપજનારી વિશ્વગ્રંથસંચાને અધાધૂધીમાં ધરેલાની રોક વામાં થ અમરણી કામ જાગ્યો હતો. માંડુઅ પછી મુખ્યત્વે પશ્ચિમી દેશના પાયા ઉપર 'નીએ મેરચે' 'નીહી હાવણી' કામી કરવાના પ્રયાસોને તેમણે શિક્ક-સ્ત આપી હતી; અને એમ તેણે કટોકટીની પરિસ્થિતિમાં, સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંચા (યુનો) ને અજ્યુન કરવા પાછળ એમણે અધાગ પરિશ્રમ કર્યો હતો.

આમ, એક દરે, —એશિયાઈ આફ્રિકી પ્રમ્મ કોના જ નહિ, વિશ્વસાંતિના એક સિદ્ધાંતી તરીકે થ તેમની ગણના થવા માંડી હતી.

અજ્યુપુરમાં એ મહાસત્તાઓ સામસામી આખડી ન પડે તેની નિરંતર ચિંતા પં. નેહરૂએ પોતાને સિરે, જવાબદારી સમજીને, વહોરી લીધી હતી... અને એ

મહાસત્તાઓથી બદાર બંદીને, 'નીએ સંતિનો પ્રદેશ' રિસ્તાવવાની તેમની ગમાગજી હરદમ ચાલુ જ રહી હતી.

એમની આ ગિનજોદાણ નીતિના પાવામાં એમની એવી દદ માન્યતા હતી કે—

* આંતરરાષ્ટ્રીય સમુદાય જગતી રાખવા માટે અને ફુનિવાને સુદમાં ધકેલાઈ જતી રોકવાં માટે, અને મહાસત્તાઓનાં લશ્કરી જુથોથી અને તેમની ટીપુદ (કેલકવોર)ની નીતિથી વધુમાં વધુ દુશ્મીને બચાવવાં એ રાષ્ટ્રીય દિતકાર્ય હોવા ઉપરાંત આંતરરાષ્ટ્રીય નૈતિક કંતબ્ય છે.

બરહે—

એક મહાસત્તાઓનારૂપે Brinkmanshipની પાગલ સર્વનારી રમત રમી રહેલ હતી. ત્યાંદે Bridgemanishipની જવાબદારી એશિયાઈ આફ્રિકી તટસ્થ રાષ્ટ્રોને માથે આવી પડેલી છે.

● અજબત, અંતે લો, આજીયઓએ સર્જેલી રિયલિટીએ જ મહાસત્તાઓની સાન ઠેકણે લાવવા એટલી જબીર કટોકટીએ પડેલી જતાં, પં. નેદરેન્ડે અને અન્ય તટસ્થ રાષ્ટ્રોના નેતાઓના પ્રયાસોને કંપણે કુટરા લાગી !

છતાં, એ વાત એટલી જ મહત્વની છે કે—

કેરીઆ અને ઇન્ડોચીનની કુધંટનાઓ પ્રસંગે લગભગ સુદને આરે પસારઈ રહેલા વિશ્વને 'ફે નં'ના રાહે અદાવતમાં પં. નેદરેન્ડી કામગીરીનો કાપથી કંઈકાર કરી ચકાવો નથી.

અમેરિકાના પ્રેસિડન્ટ જોન્સને નેહરૂને આરેલી અંજલિ આ રદસ્મતે જ પધાં પાડે છે કે, પં. નેહરૂ રૂઠું સમારક સુદવિહીન વિશ્વનું સર્જન કરીને જ થઈ રાકે.

૫ : અધતન અર્થતંત્રનો ઉદાઓ

ભારતના સ્વરચ સુદ લોકશાહી ધરતરનો અને યુદ્ધવિહોણા વિશ્વના સર્જન માટેના નહેરૂનો પુરુષાર્થ ભારતને આંતરરાષ્ટ્રીય મંચ પર અગ્રતીમ પ્રકિષ્ઠા

અપાતી રહ્યો હતો, એ જ વરસો હતા કે નવરે, સદીઓથી પગલ રહેલા અર્ધ-સામતી યુગના અવશેષ : [અનુસંધાન પાન ૮૮ ઉપર]

શૅક્સ્પિયરનાં કરુણાન્ત નાટકો :

નૈતિક-મૂલ્યોની સમસ્યા

—રામવિલાસ રામી

અનુવાદ અને સંલેખ : અશ્વિન દેસાઈ

યુરોપમાં પુનર્નિર્ગમ—Renaissance—ના નામથી પ્રસિદ્ધ યુગમાં શૅક્સ્પિયરનો જન્મ થયો હતો. ખરેખર તો એ નવજાગૃતિનો યુગ હતો. યુરોપમાં ત્યારે નવી જાન્યોનો અગ્રયુગ થયો અને પ્રાચીન સામંતી સંબંધોને બદલે સમાજમાં નવા માનવસંબંધો સ્થાપિત થયા. મૂડીવાદનો એ અગ્રમુદ્દકાળ હતો, અગ્રજોના નરીન ચેનનાનો પ્રસાર થયો એમણે પોતાના જાણ-સાહિત્યનો અનૂપૂર્વ વિકાસ સાધ્યો. અગ્રેજ વિલેયક ટિલ્કપાર્ટે મધ્યકાલીન ઇંગ્લેન્ડ અને આ નવજાગૃતિના યુગ વચ્ચે અનેક સમાનતાઓ જણાવે છે, તો પણ આ નરીન યુગ મધ્યકાલીન પરપરાથી મૂળમૂળ રીતે ભિન્ન હતો, એ પ્રયત્નિત ધારણાનું સાત્ત ખડિત થતું નથી શૅક્સ્પિયરનાં નાટકો પરલોક ચિંતનથી ભિન્ન એવા મનુષ્યના લૌકિક જીવનને કેદમાં રાખી રચાયે છે, એવું એણેએ હમિત રીતે જ લખ્યું છે શૅક્સ્પિયરના સંબંધમાં આ સ્વીકૃત દૃષ્ટિકોણ એ વાતનું પ્રમાણ છે કે આ નવો યુગ મધ્યકાલીન પરપરાથી ભિન્ન હતો, અને એ પણ ખરું કે આ નવા ઈલેક્ટ્રીક-વાદી દૃષ્ટિકોણનો પ્રતિનિધિ કેવાકાર શૅક્સ્પિયર હતો.

શૅક્સ્પિયર નવા યુગનો સાહિત્યકાર હતો અને તે સાથે જ તે પ્રાચીન સંસ્કૃતિક પરંપરાના મૂલ્યવાન નૈતિક તત્ત્વોના રક્ષક પણ હતો. એવા સાહિત્યમાં ઈંગ્લેન્ડની લોકસંસ્કૃતિને નવું જીવનદાન મળ્યું છે એટલું જ નહિ પરંતુ ગ્રીસની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની અખીટ છાવ એ સાહિત્ય પર છે શૅક્સ્પિયરને માટે તો એ સર્વવિદિત છે કે એની પ્રતિકા એને પ્રકૃતિનું સદા અર્પણ દાનું એને લેટિન ભાષા બહુ જ ઝોઝી અને ઓક ભાષા તો એનાથી પણ ઝોઝી અવાજની હતી આ પ્રયત્નિત ધારણાને કારણે શૅક્સ્પિયર અને ઓક

નાટ્યકારોના સામ્ય પર બહુ ઓછું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે સામાન્ય રીતે ઓક નાટકો માટે એમ કહેવાય છે કે એમાં મનુષ્ય કંઈ કરવામાં સ્વતંત્ર નથી, એ નિયનિના હાથનું રમકડું. શૅક્સ્પિયરમાં મનુષ્ય કંઈ કરવામાં સ્વતંત્ર છે અને તેથી તે પોતાના કર્મોથી પોતાના કાવ્યનું પેતે જ નિર્માણ કરે છે આ ધારણામાં સત્ય અરથ છે પરંતુ એ સત્ય આંશિક જ છે.

ઈ.સ. પાંચમી સદી પૂર્વે ઇરિક્સે પ્રોખીથિયસના સંબંધમાં પોતાનાં નાટકો રચ્યાં હતાં. 'પરંતુ પ્રોખીથિયસ 'માં નાટકની સમસ્યા કોઈ લેલીની સમાઈ ધરાવતા સંબંધોની હલ્લા અથવા કુટુંબના કે ઈ તીકટ સંબંધી સાથેનો અવિધિસરનો પ્રેમસંબંધ નથી, આવા પ્રકારની સમસ્યાઓ અનેક ઓક નાટકોમાં મળી આવે છે, જેનું કારણ લેલીની સમાઈ પર આધારિત પ્રાચીન સમાજનું નવી વ્યવસ્થા તરફનું સંકેતમય હતું ઇરિક્સના પ્રોખીથિયસની યાતાયાતનું કારણ એનો માનવપ્રેમ છે. એણે દેવતાઓના અધિપતિની અવમજાના કરીને માનવીને મદદ કરી છે એના ગૌરવભગ માટે અનેક પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે પોતાની શ્રદ્ધા પર અડધ રહે છે એના હૃદયમાં માનવજાતિ માટે અપાર કરુણા છે — જો કે દેવતાઓના અધિપતિના હૃદયમાં એને માટે કરુણા નથી એણે માનવ હૃદયમાં આશાખીજતો નિરોપ કર્યો છે અને એને તે પોતાની મોટી સફળતા માને છે. એણે જ કહ્યું છે તે નિયનિતના કારણે નહિ પરંતુ 'સ્વેચ્છાથી, પોતાની આંખે જાણે પરિણામને જોતાં' પ્રોખીથિયસ માનવકલ્યાણને માટે આપાચારી દેવાધિપતિ સાથે લડી લેવાર રીર.

વીર પુરુષના સંબંધમાં શૅક્સ્પિયરની ધારણા પણ આ જ છે ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વૈજ્ઞાનિક

૫૩૬૨ ફેબ્રુઆરી અને ૩૦ રાષ્ટ્રીય જયંતીના સિદ્ધાંતને આવકાર આપ્યો.

આમ, પડિત નેહરૂના પુરુષાર્થને પ્રનાયે એશિયાઈ આફ્રિકી અસ્થિતતા પુનઃપ્રાપ્તિ પામી જોડી અને પં. નેહરૂની ખુદશી બોધપ્રીયે પશ્ચિમી સત્તાઓએ જીત્યા કરેલા સિઆટો (૧૯૫૪) અને બમ્બાઈ કરાર (૧૯૫૫) સામે એશિયાઈ-આરબ રાષ્ટ્રોમાં નફરત પેદા કરી દીધી. આ ફોજ કરારો સરઘાનવાદ સ્થાપવાની પશ્ચિમની નવી તત્કાલરૂપે લાય અને કાંકાનાં કાંકા જનતા

પં. નેહરૂ તત્કાલિત સ્વાધીન રાષ્ટ્રોના નેતાઓની હરોળમાં સૌની નજરે, અનન્ય શક્તિશાળી અગ્રણી રૂપે દેખાયા.

★

પશ્ચિમ પશ્ચ પં. નેહરૂની આજીવન કાલે એકું રહ્યું ન હતું.

● એક બારે વિરોધાભાસી લાગે તેવું સત્ય એ હતું કે, બીના વિશ્વવૃદ્ધ પાછી યુરોપીય સામ્રાજ્યવાદના અંતની પ્રક્રિયાને પ્રેરણા અને મતિ આપનાર પં. નેહરૂએ નવી નીપજનારી વિશ્વગત્તરવાને અધાધૂધીયાં મહેલાની રોકવામાં થ અગ્રણી લાગ લગ્નરૂપે દત્તો બોક્ષન પાછી મુખ્યમન: પશ્ચિમી દેવના પાયા ઉપર 'ત્રીજો મોરચો' 'ત્રીજી ડાવણી' કામી કરવાના પ્રયાસોને તેમણે સિક્કા-સત્ આપી હતી; અને ગમે તેવી કટોકટીની પરિસ્થિતિમાં, સમુક્ત રાષ્ટ્ર સરઘા (યુનો) ને મજબૂત કરવા પાછળ એમણે અધ્યાત્મ પરિશ્રમ કર્યો હતો.

આમ, એકદરે—એશિયાઈ આફ્રિકી પ્રગતિઓના જ નહિ, વિશ્વશાંતિના એક શિદ્ધી તરીકે થ તેમની ગણના થયા માંડી હતી.

અધ્યુગમમાં બે મહાસત્તાઓ સામસામી આજીવી ન પડે તેની નિરંતર ચિંતા પં. નેહરૂએ પોતાને દિવે, જવાબદારી સમજીને, વહેલી દીધી હતી અને એ

૫ : અધ્યતન અર્થતંત્રનો ઉદ્ધાર

ભારતના સ્વસ્થ સુદૃઢ લોકશાહી ધન્યરતો અને મુદ્દવિહોણા વિધના સમ્રાજ માટેના નહેરૂનો પુરુષાર્થ ભારતને આંતરરાષ્ટ્રીય મત્ય પર અપ્રતીમ પ્રતિષ્ઠા

મહાસત્તાઓથી બંધાર પડીને, 'ત્રીજો શાંતિનો ઝરો' વિસ્તારવાની તેમની મથામણ હરદમ ચાલુ જ રહી હતી.

એમની આ મિનમોગ્રાજી નીતિના પાયામાં એમની એવી દૃઢ માન્યતા હતી કે—

* આંતરરાષ્ટ્રીય સમતુલા જળગતી રાખવા માટે અને દુનિયાને યુદ્ધમાં પકેટાઈ જવી રોકવા માટે, જો મહાસત્તાઓનાં વશકરી જુથોથી અને તેમની ટીપુદ (કે.એલ.જી.)ની નીતિથી વધુમાં વધુ દેશોને બચાવવા એ રાષ્ટ્રીય દિનકાર્ય હોવા ઉપરાંત આંતરરાષ્ટ્રીય નૈતિક કર્તવ્ય છે.

બંદરું—

બેઉ મહાસત્તાઓનાં જવાબદાર Brinkmanshipની યાગલ સર્વનારી રમત રમી રહેલ હતી. ત્યાં જ Bridgeman'shipની જવાબદારી એશિયાઈ આફ્રિકી તટસ્થ રાષ્ટ્રોને કાંચે આવી પડેલી છે.

● અલગત, અંતે તો, અધ્યુગમોએ જાણી દિધી પોતે જ મહાસત્તાઓની સાન દેશોને લાગત મોટી મંભીર કટોકટીએ પડેલી જતા, પં. નેહરૂ અને અન્ય તટસ્થ રાષ્ટ્રોના નેતાઓના પ્રયાસોને કૃતજ્ઞતા બાગી !

હતા, એ વાત એટલી જ મહત્વની છે— કેરીઆ અને ઇન્ડોચીનીની કુર્ચીઓએ મજી લમમમ મુદ્દને આરે ધસકાઈ રહેલા વિષયને 'ફિર્મ' ના ચહે મદાવવામાં પં. નેહરૂની કામગીરીના કેર્મી ઈન્કાર કરી કાઢ્યો નથી.

અમેરિકાના પ્રેસિડન્ટ જોન્સને નેહરૂને અમેરિકા આ રહસ્યનો જ પાથો પાડે છે કે, પં. નેહરૂ રૂઝું સમારક સુદ્ધિહીન વિષયું સમ્રાજ કરી જ ચર્ચ રાફરો.

આપારી રહ્યો હતો, એ જ પરસો હતો કે અમેરિકા સહીઓથી પછાત રહેલા અર્થ-સામંતી કુચના અગ્રે : [અનુસંધાન પાન ૮૮ ઉપર]

મીક નાટકના પાત્રોને જેમ તેને પોતાનું જીવન અભિ-
 શાપિત દેખાય છે. તે પ્રજ્વળે આર્થિકતા હવા માટે છે
 પણ તેના દાથ તેમ કરી શકતા નથી. મેકમેથ ડકનની
 દત્તા કરે છે જે રાજ્ય હોવા ઉપરાંત એના લોકોની
 સમાર્થ ધરાવતો સ્ત્રોત છે. કોરોડિસસને લાગે છે કે એના
 દાથ પરથી બાઈના લોકોના ડાથ ફીટી ચક્રે નહીં.
 એ જ રીતે મેકમેથને લાગે છે કે સમુદ્રનું પાણી ભલે
 લાલ થઈ જાય પણ એના દાથના લોકોના ડાથ
 ધોવાઈ શકે નહીં. મેકમેથ, આમ તો, અનેક દત્તાઓ
 કરે છે પરંતુ એને ધોગ પશ્ચાત્તાપ થાય છે તે ડકનની
 દત્તાથી જ એનું મુખ્ય કારણ એ જાણાય છે કે તે
 એક લોકોની સમાર્થ ધરાવતા સમાજી દત્તા છે. મેકમેથનો
 પશ્ચાત્તાપ મીક વીગ પુરુષોની યાદ આપે છે જેઓ
 જાણ્યે-અજાણ્યે આવી રીતની દત્તા કરીને પશ્ચાત્તાપ
 અનુભવે છે, 'કિંગ લિયર' માં આ રીતે લોકોની
 સમાર્થ ધરાવતા સંપ્રદાયની દત્તા નથી, પરંતુ એક ડ
 પોતાના પિતા એસ્ટર અને રીમન તથા એનરિલ
 પોતાના પિતા કિયરનું જીવન માથે એમ તો અવશ્ય
 હોય છે.

યુરિપિડિસના નાટક 'અસસેરિટસ'ની કથા સત્યવાન
 સાવિત્રીની કથા સાથે અગતી આવે છે અસસેરિટસ
 સ્વેચ્છાથી મૃત્યુ સ્વીકારી પોતાના પતિને પ્રાણદાન
 અપાવે છે. દરકષ્ટસ એલ સાથે જગ એળીને અસ-
 સેરિટસને પાછી લાવીને એના પતિને સોંપી દે છે.
 એ ગેલ્સે જે વ્યક્તિગત પ્રેમને યુરોપના નવઅગરજનું એક
 મહાન નૈતિક મુદ્દા માન્ય હતું તેની ચરમ અભિ-
 વ્યક્તિ યુરિપિડિસના આ નર્મરૂપથી નાટકમાં થઈ છે.
 અસસેરિટસના પતિનો વિશ્વાસ વર્ધીને 'રથુવસ' માં
 ઈન્દુમતી માટેના અજ્ઞાતા વિલાપની યાદ આવી જાય
 છે શેક્સપિયરના પેલિયસ, આંદ્રેલિયા, ડેસ્ડીમોના
 વગેરે નારીપાત્રો તે જ ઉત્કટ પ્રેમની અભિવ્યક્તિ કરે
 છે જેની સાકાર પ્રતિમા અસસેરિટસ છે આથી જીવંત
 ઈસ્કલસની કિલ્ટેમનેસ્ટ્રા છે જે પોતાના પતિની દત્તા
 કરે છે અને યુરિપિડિસની મીડિયા છે જે પોતાના પતિ
 સામે વેર લેવા માટે પોતાના પુત્રોની દત્તા કરે છે.
 એની ડાયા-લેડી મેકમેથ પર પડી છે જે દત્તા કરવા
 માટે પોતાના પતિને ચક્રાવે છે. એક એના જેવા

યાનસિક હૃદય કિલ્ટેમનેસ્ટ્રા અને મીડિયામાં નથી.
 મીક નાટકકારોની આ સ્ફારગિત દૈવીઓમાં એક
 પ્રકારનું ચોરસ છે જે શેક્સપિયરે લેડી મેકમેથ જેવા
 પાત્રોને અર્પણ કર્યું છે.

આ બધાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે શેક્સપિયરે
 યુરોપની પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક પરંપરાના અનેક તત્ત્વોને
 અવજન કર્યા છે તો પણ એના કરુણાના નાટકોની
 સમસ્યાઓ અને એના ચિત્રણની પદ્ધતિ એક નવા
 મુશ્મળ અર્પણ છે. 'આંદ્રેલિયા' માં શેક્સપિયરે પ્રેમ અને
 ઈર્ષ્યાની સમસ્યા ઉપાડી છે. જેનું ફક્ત 'હેમોલ્ટ' કે
 'કિંગ લિયર' ની દુલનામાં સંકીર્ણ છે. આંદ્રેલિયાએ
 પોતાનાથી જિમ એવી ચોમ્બર્લેની નારી ડેસ્ડીમોના
 સાથે લગ્ન કર્યા છે છતાંજો એના હૃદયમાં સહેલ અને
 ઈર્ષ્યાની આગ પ્રજ્વલિત કરી દે છે અને તે મુખ્ય
 થઈને ડેસ્ડીમોનાની દત્તા કરી નાખે છે. ઈર્ષ્યાજો-
 આંદ્રેલિયાથી આગળ વધીને આ નાટકને પોતાના મુશ્મળ
 પ્રતિનિધિ ફૂન નવાવે છે ઈર્ષ્યાજો મેધાવી છે, એનામાં
 આત્મવિશ્વાસ અને આત્મનિષ્ઠતા છે, નૈતિક મૂલ્યો
 પ્રત્યે પૂર્ણ ઉદાસીનતા છે બીજાને કૃપામાં અને
 પીડામાં એને દશાત્મક આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે.
 આ રીતે નૈતિકાશયન પૂર્ણ રૂપમાં વૃદ્ધસ પાત્રો યુરો-
 પના નવઅગરજની વિશેષતા હતાં સસ્થાનવાદીઓ
 અને મુશ્મળા નિર્દય વેપારીઓ વારંવાર આ સિદ્ધા-
 તને અવદારમાં મૂકે છે 'આંદ્રેલિયા' માં જ્યાં નરનારીના
 અલિન પ્રેમની બીનિતું ચિત્ર છે, ત્યાં ઈર્ષ્યાજોની આ
 અનેતિક વૃદ્ધસના સમર્થ ચિત્રણ પણ છે. એમાં
 જલ્દી મૂકીવાદના અભ્યુદયકાળની સમગ્ર કલ્પિતના
 સચિત્ત કરી દેવામાં આવી છે.

મેકમેથ ઈર્ષ્યાજોની જેમ નૈતિક બાવનાથી મુક્ત
 થઈને પોતાની સ્વાર્થસિદ્ધિ કરવા હિંમત રાખે છે, પરંતુ એમાં
 તે સફળ થતો નથી. લેડી મેકમેથ એની સામે જે
 આદર્શ મૂકે છે તે ધણેખારો ઈર્ષ્યાજોના આદર્શ જેવા
 જ છે. મેકમેથને એનું આનંદીય અતકરણ ડકનની
 દત્તા માટે વારંવાર રોકે છે, અને દત્તા પછી તો એ
 પશ્ચાત્તાપથી પીડાય છે. એને મૃત ડકનની ઈર્ષ્યા થવા
 લાગે છે કે તે જીવનની સમગ્ર અધ્યાત્મિક મુક્તિ થઈને
 નિશ્ચિન નિદાનો આનંદ લઈ રહ્યો છે. શેક્સપિયરના

સમાજવાદના વિકાસ સાથે ઇનિહામનો નિર્માતા સામાન્ય માનવી હોય છે એ નવી ધારણા અવધિત થઈ. પરંતુ ઈસ્ક્રિય અને શૈક્ષિક પર બંનેના યુગમાં સાહિત્યકારો આ માન્યતાથી પરિચિત ન હતા. આ કારણે જ શૈક્ષિકતાના નાટકોમાં ઇનિહામના નિર્માતા સાધારણ માણસો નહોં પણ કંઈક વિશેષ ગુણવત્તુત વીર પુરુષો છે શૈક્ષિક પર 'ગૃહિય સીઝર' માં જુલસને એવા જ એક વીરના રૂપમાં ચિત્રિત કર્યો છે. જુલસના પ્રત્યુ પછી એના બધા મિત્રો એ વાત સ્વીકારે છે કે એણે જે કંઈ કહ્યું હતું તે સાવજનિક દિનને માટે કહ્યું હતું. એના ચતુરો વગેરે ચતુર અને તે સાથે જ તેઓ સિદ્ધાંતકોન સ્વાર્થસાધુઓ હતા તે પોતાના આકર્ષ પરત્વે રહે રહે છે, અને વિજયી નીવડવા માટેના અનેનિક માગનો અપવીકાર કરે છે. આથી તે હારે છે, પણ આ હાર જ તેની જીત છે એનું પ્રત્યુ એના પ્રતિદ્વંદ્વિઓને જ વાચણ બનાવે છે. અન્ય નાટકોમાં શૈક્ષિક પર લોકદિનની સમરપાને એ રૂપમાં નથી લીધી, પરંતુ સમરપા પ્રત્યે એના અનેક નાપકો સમાન અવસ્થા છે હેમ્લેટની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ છે કે સમય અપવચિત થઈ ગયો છે પરંતુ તે પોતે એને અવચિત કરવાની સક્તિવાળો માનતો નથી. 'કો-ઓલેનસ' અને 'ગૃહિય સીઝર' માં શૈક્ષિક પર પ્રત્યે ગંજનીનિના ક્ષેત્રમાં અંચળ, અસાવધન અને ખીજના કલામાં આવી જનારી બતાવી છે. પ્રજા શિક્ષિત થઈને સ્વયં સાસક-સાસિન બને એ ખૂબ મુશ્કેલ કાર્ય છે. આજે પણ એ લક્ષ્ય સપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થયુ નથી. શૈક્ષિક પર યથાર્થ ચિત્રણ જ કહ્યું છે. તો પણ એ વાત ઉલ્લેખનીય છે કે એના નાટકોના અલનાયક પ્રજાથી તરત ગ્રે છે. અને પોતાના વિરોધીને પ્રજાથી અળગા રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે હેમ્લેટના શત્રુ ક્લોડિયસે પોતાના બાઈની હત્યા કરી અને એની પત્ની સાથે લગ્ન કરી લાખાં છે. તે હેમ્લેટથી બચી જાય છે અને તેને પરદેશ મોકલવાની યોજના ઘડે છે. તે હેમ્લેટને દેશમાં મુકત રીતે હરવા-ફરવાની છૂટ આપવા માગતો નથી; કારણકે 'ચત્વચિત પ્રજા એને ચાહે છે, 'કિંગ લિયર' માં આમિયો ગ્લોસ્ટર બધા ત્યાં

ફરીને લિયરની ફર-પુત્રીઓ પ્રત્યે પ્રત્યજનોનાં શપ્થ લગ્ન કરે છે. રીમન કહે છે: "ગ્લોસ્ટરની આર્થ દાડી નાખ્યા પછી આપણે એને જીવંતો રહેવા દીધા એ આપણે એક મોટી મુખર્ષ કરી છે. એ બધાં જન ત્યાં બધાને આપણી વિરુદ્ધ અળગાળાવી મૂકે છે."

શૈક્ષિક પર ઇસ્ક્રિયની જેમ એવા વીર પુરુષોનું ચિત્રણ કહ્યું છે કે જેઓના હૃદયમાં મનુષ્યને માટે અપાર કલ્પા છે. એથીય વિશેષ તો એ કે પ્રામાણિકતાની જેમ તેઓ આજ ઉધાડી રાખી સ્વેચ્છાથી કાર્ય કરનારા વીર છે, કાર્ષ નિયતિના હાથની કંકણ તળીઓ નહોં. પરંતુ શૈક્ષિક પરમાં નિયતિવાદનો મિલકુસ અભાવ નથી, 'મેકમેથ' માં દેવી અને અર્ધદેવી સક્તિને મેકમેથના અવિખ્યની પહેલેથી જ ખમર હોય છે. એ કે મેકમેથ કાર્ય કરવામાં સ્વતંત્ર છે, તો પણ એ સ્વછ છે કે એ રીતે એનું લાગ્ય પહેલેથી જ નિશ્ચિત થઈ ચુક્યુ છે. અનેક નાટકોમાંની પ્રાકૃતિક ઉપક-પાયકો જાણે એ સંકેત કરે છે કે માનવજીવનની ઘટનાઓ પણ એ ઉપકપાયકથી પ્રભાવિત થાય છે. ઉપરત શૈક્ષિક પરમાં અનેક પાત્રો પોતાની હક્તિઓથી નિયતિની કીક કીક વાદ આપ્યા કરે છે, ખિરતી ધર્મદાશ પ્રચારિત પાપપુણ્યની ભાવના અને સ્વ-નરકની ભાવનાથી આ નિયતિવાદ તદ્દન મિનન છે. તે કીક નાટકકારોના નિયતિવાદની નરી અવગતિ છે દેવતાઓ ફરે છે અને તેઓ પોતાની કીક માટે મનુષ્યને પીડે છે. આ ધારણાને શૈક્ષિક પર પોતાના પાત્રો દ્વારા અક્ષત કરાવી છે. તોય સ્વસ્થાળે જોતાં, કીક નાટકોની તુલનામાં શૈક્ષિક પરમાં નિયતિવાદ ઓછો છે, પોતાના નાટકોમાં સ્વતંત્ર કર્તા માનવના ચિત્રને શૈક્ષિક પરે વધારે ચિત્રસત્ત અને પરિપૂર્ણ કહ્યું છે.

એક નાટકમાં નીકટના લોકોની સમાર્થ ધરાવનારી વ્યક્તિની હત્યા એક મોટા પાપના રૂપમાં ચિત્રિત કરવામાં આવી છે. શૈક્ષિક પરના યુગમાં આ પ્રકારનું પાપ કોઈ મુખ્ય સામાજિક સમરપા ન હતી, તો પણ એક નાટકોના પ્રભાવથી એના નાટકોમાં આ સમરપા બધાં ને ત્યાં બિપરી આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે 'હેમ્લેટ' માં ક્લોડિયસ પોતાના બાઈનો હત્યારો છે. શપ્થ

પાસે આ સમસ્યાનું સમાધાન નથી પરંતુ એની શક્તિ અને સદેહ માનવસંગ્રામીની નિષ્કૃષ્ટતા પરની તીવ્ર વિવેચના છે તે આરંભમાં કહે છે: આ રથૂળ સ્ત્રીને આકર્ષિત કરીને માફક વિચારિત યર્ષા ગળ્ય પ્રભુએ આત્મકલ્પનાને નિષેધ ન કર્યો હોત તો કેટલું સાધું થાત? એને સાંસારિક વ્યવહાર મિથ્યા, નીરસ અને નિરર્થક લાગે છે સસાર જગતી આડીઆંખરાથી છવાઈ ગયેલા બાગ જોવા છે. એને બધી સ્ત્રીઓ અચળ અને અરિચર પ્રેમવાળી લાગે છે એના પિતાના મૃત્યુને એક મહિનોય વિત્યો નથી ત્યાં તો એની માતાએ કલોડિયસને પુછી કરી લીધી. હેમ્પ્ટેડની પિતા પ્રત્યેની ભક્તિ એના હૃદયમાં માતા પ્રત્યે ધૂણી ભરી દે છે. એને લાગે છે કે મનુષ્ય જ્યારે પતિત થાય છે ત્યારે તે પશુથી પણ આગળ નીકળી જાય છે. પશુ પણ પોતાના પ્રિયના મૃત્યુ પર એની માતા કરતાં વધુ શોક કરત શૅફ્સપિયરે પોતાના એક સોનેટમાં લખ્યું છે: લીક્ષુ ફૂલ જ્યારે સૂકી જાય ત્યારે એની કુખંધ સાડતા જગતી આડીઆંખરાથીયે ભયાનક લાગે છે હેમ્પ્ટેડ એના માતાપિતાને રનેહ કરેલા હતો, એમની વાતોને સાચી માનતો હતો, એના રનેહસોનમાં એર ભેગવી દેવાયું છે. માનવસખ પોષાથી એની શ્રદ્ધા બીડી જતી જણાય છે.

જે સસારમાં હેમ્પ્ટેડ રહે છે તેમાં પ્રાચીન નૈનિક મૂલ્યોના હાસ યર્ષા રહ્યો. પ્રાચીન મૂલ્યો નષ્ટ થઈ રહ્યાં. પરંતુ નવાં મૂલ્યો દ્વિતાથી એનું રચાન લઈ રહ્યાં નથી. મેકમેથમાં પ્રાચીન સાગતોની રાજભક્તિ નથી, નવા લોકશાહી તત્ત્વની ભાવના એમનામાં ભળ્યું થઈ નથી એમનો નિર્દોષ પ્રેમની ઉત્કટ અભિલાષા સેવે છે, પરંતુ તે પોતે જ ઈર્ષ્યાયુ યર્ષા પોતાની પત્ની ત્રિફલની અંધારામાં વિશ્વાસ મૂકે છે સુદસ પોતાના દેહને નિરંકુશ સસારી મુકાવ કરવા ઈચ્છે છે પરંતુ એની આદર્શપિયના અધ્યાત્મિક સિદ્ધ થાય છે એનું મુખ્ય કારણ સુદસનું ચન્નિ નદી પણ લોકોમાં શિક્ષણનો અભાવ છે.

શૅફ્સપિયરના મતે માનવસખધને વિવાહ કરનાર એ મુખ્ય કાળો છે : પ્રેમને બદલે અનિયત્રિત ભોગ-લિપ્તિ અને માનવતાને બદલે ધનની પ્રતિષ્ઠા, પોતાના એક સોનેટમાં સાંસારિક વ્યવહારથી કુલંઘ થઈને તે

મૃત્યુની ઈચ્છા કરે છે તે જુએ છે કે લોક અમુકના પ્રત્યે વફાદાર, રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને ભંગ કરે છે. નિર્દોષ પ્રેમ પાપમાં પરિવૃત્ત થઈ જાય છે. અને “અધિકારી વર્ગને કારણે કલા મૌન રહી જાય છે” આ વાતો હેમ્પ્ટેડ નદી પણ શૅફ્સપિયરે રચન કરી છે, જે માનવમૂલ્યો પ્રત્યે એનો દષ્ટિકાંચ પ્રકટ કર છે. હેમ્પ્ટેડની માતાની ભોગલિપ્તિ નિષ્કૃષ્ટ રૂપમાં એની સામે આવે છે ‘એન્ટની અને ક્રિસ્ટોફરેટો’માં વીર એન્ટની એક ચરિત્રહીન સુદરી પાછળ પોતાનું જીવન નષ્ટ કરી દે છે મેકમેથની માફક એન્ટનીના પતનમાં પણ એના પ્રત્યે આપણી સહાનુભૂતિ રહે છે, કારણકે એની વાતોના કેટલાક અંશ અત સુધી જગવાઈ રહે છે, અને તે પોતાના પતન પ્રત્યે મિલકુલ સાન-ભાન ઝુમાવી ભેસતો નથી હેમ્પ્ટેડને લાગે છે કે એના પિતાના મૃત્યુસંસ્કાર નિર્માતે જે ભોજનનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો તે એની માતાના નવા ભગ્નને માટે પણ કામ આવ્યો, અને આ રીતે કલોડિયસે કીકકીક અનુસંધ્યા... કલોડિયસને સન એ ધૂણી કર્ષ ગણતરીમાં નથી. પિતાનું પ્રેમ એને પ્રતિરોધ માટે સમર્થ કર્યાં કરે છે. પરંતુ પ્રતિરોધથી વૃદ્ધાં કૂટલાં માનવમૂલ્યો જોડાઈ જશે ખરાં! પ્રતિરોધથી હેમ્પ્ટેડની સમસ્યા બેકસતી જણાતી નથી, માટે જ તે આદર્શો નિષ્ક્રિય જણાય છે. કણ્ઠવાર માટે તો એને ઔદિચિયા પ્રત્યે પણ વિરક્તિ યર્ષા જાય છે ખરપવા પછી તે પાપીઓને જન્મ આપશે માટે તે એને અપરિચિત જીવન વિનાશવાને કહે છે. તે પોતાની માતાને કહે ચપ્પે સલગાવે છે, અને કારણ પુછાતાં તે કહે છે કે એની માતાએ એવું કાર્ય કર્યું છે, જેનાથી વિવાહના સોમંદ જુગારીઓના સોમંદ કરતાં વધારે મહત્તર રાખતા નથી.

હેમ્પ્ટેડ કલોડિયસના દમ્પતી પોલોનિયસનો વધ કરી નાખે છે. પોલોનિયસનો યુવ વિદોહની તૈયારીઓ કરવા ખડે છે લોકો એને ‘લોર્ડ’ કહેવા લાગે છે. અને જાણે ‘જગતના ઈતિહાસનો અત્યારે આરંભ થઈ રહ્યો હોય, પ્રાચીનતાને લોકો છૂટી મવા દોય, પ્રાચીન સોમંદ જુવાની દેવામાં આવ્યા હોય, એમ લોકો બૂમ પાડે છે ‘અને પ્રતિનિધિની પસંદગી કરીએ છીએ, લાયર્ડીસ રામ્મ થયે’ કલોડિયસ રાણીને સમજાવે છે કે લાયર્ડીસ એનો

અન્ય કરું છાન્ત નાટકોના નાવકોથી મેકમેથ થયો હતો પડો આવે છે. તે અન્ય વીરપુરુષોની માફક નિષ્પાપ નથી, તે અપરાધી છે તો પણ એની નૈતિક દિધા, પશ્ચાત્તાપ, ગ્તાનિ, તેમજ એની વદનાથી એના અત્યે આપણી સહાનુભૂતિ વ્યવસ્થા થાય છે એને માટે શૃંગરિય-પરે આર્થિક જીવ કહું ॥ તે નૈતિક મૂલ્ય અહીં રચ્ય છે. રાજ્યને માટે એણે એક લોહીની સમાઈ ધરાવતા સમાનુ પૂન કહું ॥ છે તેથી એ વીર નથી, પરંતુ તે વીર એટલા માટે છે કે એની નૈતિક બાવનાએ એને વારવાર એલુ કરવાથી રોક્યો અને આગળ ચાલીને જા પણ એને દુરાગ થઈ ગઈ

મેકમેથે જેની રીતે રાજ્યપ્રાપ્તિને માટે હત્યા કરી, તેવી જ રીતે 'હેમ્પ્ટેડ' માં કસોડિયસે રાજ્યને માટે પોતાના ભાઈની હત્યા કરી અહીં ગળ્યપ્રાપ્તિનો હિંદ્ર મોજુ છે પ્રધાન હિંદ્રેસ ભાઈની પત્નીને પ્રાપ્ત કરવાનો છે મેકમેથની તેમજ રવજનની હત્યાથી એને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. પરંતુ એ નાટકનો મુખ્ય વિષય નથી. નાટકનો મુખ્ય વિષય હેમ્પ્ટેડના મન પર એની માતાના વ્યવહારની પ્રતિક્રિયા છે. માનવજીવન અને માનવસંપ્રદાયોની એની શ્રદ્ધા જોડી જાય છે તે વિશ્લેષ્ય એને. થઈ જાય છે 'હેમ્પ્ટેડ' માનવસંપ્રદાયો અને નૈતિક મૂલ્યો ૫૦ એક વિસ્તૃત બાબત નથી રહે છે

પોતાના પિતાના પ્રેમ પાસેથી હેમ્પ્ટેડને ભયારે અમર પડે ॥ કે એની હત્યા કરવામાં આવી છે ત્યારે એક બાબત તે પોતાની માને બાંહે છે અને બીજી બાબત કસોડિયસને. કસોડિયસનો વ્યવહાર એણે તે નિષ્કર્ષ તારવે છે કે મનુષ્ય સદા દસતો રહે તો પણ તે મહા નીચ હોઈ શકે છે. હેમ્પ્ટેડ કહે છે કે આ વાત બોલામાં બોલી કેન્ઝાર્ક માટે તો સાચી છે જ. શૃંગરિયપરને મન વાધી અને કર્મ વચ્ચેનું અંતર એ મહાન અર્પનિકતા છે અને એટલા માટે જ તે રાજ્યના ગોઠિયાઓ પર વ્યવસ્થા કરવાનો એકેય અવસર હાથથી જવા દેતો નથી. પોલોનિયસ રાજ્યનો મત્રી ॥ તે ખૂબ વાતોડિયો છે તો પણ તે માને છે કે પ્રભાવોત્પાદક તથ્યમુકત વાત સમ્પર્કમાં કરી શકાય પોતાના ॥ કુચિત અભિગતવર્ગીય વાતોવત્તુમાં તે જે કર્મ માન્યતાઓ બાંધી લે છે તેને પૂરી જગતથી વળગી રહે છે. હેમ્પ્ટેડ

એની પુત્રી ઓફેલિયાને પ્રેમ કરે છે પરંતુ એ પ્રેમનું એને મન કાઈ મૂલ્ય નથી. તે હેમ્પ્ટેડને એક સાધારણ કામચક્ર નવમુવક સમજતો ઓફેલિયા પર સંગ્રહવિચ્છેદ માટે ક્યાણુ લાવે છે. પાછળથી હેમ્પ્ટેડના માનસિક વિશ્લેષણનું કારણ બાણીને તે કહે છે 'હું મારી પુત્રીને એની સામે છોડી દઈશ.' બાણે કબુલરને ચણ ન નાખી રહ્યો હોય !

પોલોનિયસના મોઝે 'સત્ય' રાખે સતિબળી હેમ્પ્ટેડ કહે ॥ "કુનિયા જેની છે, એમાંથી સાચા હોવાનો અર્થ એ છે કે હજાર માણસમાંથી કાઈ એકને શોધી કાઢવો" તે પોલોનિયસના શુદ્ધિ અને સાહસના અભાવ પર વ્યંગ કરે છે. એને એવશ્યી આવે છે કે તે પોતાની છોકરીને રવજાડી રીતે બંધકા ન દે. નહીં તો મૃત પશુઓમાંના કાકાની માફક તે પણ મર્મ ધારણ કરી લેશે. હેમ્પ્ટેડને માટે એનો દેશ અને સમસ્ત કુનિયા એક કેદખાના સમાન છે. એને લાગે છે. ધરતી અતુર છે, નક્ષત્રમંડિત આકાશ કુચિત વામુમંડળ ગ્રામ છે એને પુરુષની કે નારીની સંપ્રતિષ્ઠા અપાનદ પ્રાપ્તિ થતી નથી પોલોનિયસ અકિનેતાઓને ઉચિત વ્યવહારનું આચારસન આવે છે તો હેમ્પ્ટેડ કહે છે: બે દેશ વ્યક્તિ સાથે 'કુચિત' વ્યવહાર કરવામાં આવે તો એવો ફાણુ છે જે ફંટથી પગી શકે ! એને જીવનના સાર્થકપદમાં જ સહેલ થાય છે. મનુષ્ય મુલને સ્વીકારીને આ સસારની બધાઓથી મુક્ત કેમ ન થઈ જાય ? મનુષ્ય પોતાના કાળની પ્રતારણા શા માટે સદન કરે ? અન્યાયારીનો અન્યાય, અભિમાનન અદર્શ ભૂલેશ પુરુષોની ઘૂણ, સાચા પ્રેમનું મૂલ્ય ૮ પરખવાની વેદના, અન્યાયપ્રાપ્તિમાં આવતાં વિદેશ, પદા મિકારિઓની અસિદ્ધતા, અસોગ્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા મિશ્રવાન યોગ્ય વ્યક્તિઓનું અપમાન—તે માણસને શુલ્કથી શાનિ મળતી હોય તો આ બધું શા માટે સદન કરે ? મનુષ્ય પદીય શાનિ ન મળી તો માનવી શું કરશે, બાણે એ બાથથી જ હેમ્પ્ટેડ આત્મહત્યા નથી કરતો 'હેમ્પ્ટેડ' સાધારણ પ્રતિશોધની કથા નથી. એને માટે એક ખૂન મોટી સમસ્યા બની થઈ છે—એ માનવ સજા આટલો રહસ્યમંડિત છે તો, મનુષ્ય છીને શું કરે ? માનવજીવનની સાચકતા શી છે ? હેમ્પ્ટેડની

પાગે આ સમયમાં સમાધાન નથી પરંતુ એની કંઠા અને સદેહ માનવસંબંધોની નિષ્ક્રિયા પરની તીવ્ર વિવેચના છે તે આરંભમાં કહે છે આ સમૂહ હેરીફ ઝાકળાનિદ્વની માફક વિગતિત ધર્મ નવ પ્રસુએ આત્મદલાનો નિવેધ ન કર્યો હોત તો કેટલું સારું થાત ? એને સાંસારિક વ્યવહાર મિથ્યા, નીચ અને નિર્વશ્ય હાગે છે સસાર જગત્તી ઝાકળાખરાથી છવાઈ ગયેલા બાળ જોવા છે, એને બધી રીતો વચગ અને અસ્થિર પ્રેમવાળી હાગે છે એના પિતાના મૃત્યુને એક મહિનોય વિત્યો નથી ત્યાં તો એની માતાએ કહોડિયસને ધણી કરી લીધી. હેમ્બેટની પિત્ર પ્રત્યેની ભક્તિ એના હૃદયમાં માતા પ્રત્યે ધુણા ભરી દે છે. એને હાગે છે કે મનુષ્ય બપારે પતિત થાય છે ત્યારે તે વશુથી વશ આગળ નીકળી જાય છે પણ વશુ પોતાના પ્રિયના મૃત્યુ પર એની માતા કરતાં વધુ શોક કમ્ત શૈરિપથરે પોતાના એક સોનેટમાં લખ્યું છે: લીધું ફૂલ જવારે સડી જાય ત્યારે એની કુખંધ સસારી જગત્તી ઝાકળાખરાથી ભયાનક હાગે છે. હેમ્બેટ એના માતાપિતાને રનેહ કરતો હતો, એમની વાતોને સાચી માનતો હતો, એના રનેહસોનમાં એર ભેગવી દેવાંય છે. માનવસંબંધોમાંથી એની બધા ભીડી જતી જગ્યાય છે

જે સસારમાં હેમ્બેટ રહે છે તેમાં પ્રાચીન નૈનિક મૂલ્યોના ક્ષોભ ધર્મ રહ્યો છે પ્રાચીન મૂલ્યો નષ્ટ થઈ રહ્યાં છે પરંતુ નવા મૂલ્યો દરતાથી એનું રથાન લઈ રહ્યાં નથી એકબેથમાં પ્રાચીન સામયેની રાજભક્તિ નથી, નવા લોકશાહી તત્ત્વની ભાવના એમનામાં જગૃત થઈ નથી. એથેલો નિદેશ પ્રેમની ઉત્કટ અભિલાષા ભેવે છે, પરંતુ તે પોતે જ ઈર્ષ્યાયુ ધર્મ પોતાની પત્ની વિરૂદ્ધની અફવામાં વિશ્વાસ મૂકે છે. જુદસ પોતાના દેશને નિરકુશ સત્તાથી મુક્ત કરવા ઈચ્છે છે પરંતુ એની આદર્શપ્રિયતા અવ્યવહારિક સિદ્ધ થાય છે એનું મુખ્ય કારણ જુદસનું ચરિત્ર નહો પણ લોકોમાં શિક્ષણનો અભાવ છે.

શૈક્ષણિકરના મતે માનવસંબંધને વિષાકત કરનાર એ મુખ્ય કારણ છે : પ્રેમને જદવે અનિયત્રિત ભોગ-લિપ્સા અને માનવતાને બદલે ધનની પ્રતિભા પોતાના એક સોનેટમાં સાંસારિક વ્યવહારોથી છુલ્લ ધર્મને તે

મનુની ઈચ્છા કરે છે તે જુએ છે કે લોક અમુકના પ્રત્યે વફાદાર મહેવાની પ્રતિભા કરીને પોતાની પ્રતિભાને ભગ કરે છે. નિદેશ પ્રેમ પાપમાં પરિભ્રમ ધર્મ જાય છે, અને “ અધિકારી વગેરે કારણે કલા મૌન રીડી જાય છે ” આ વાતો હેમ્બેટ નહો પણ શૈરિપથરે રચન કરી છે, જે માનવમૂલ્યો પ્રત્યે એનો દૃષ્ટિકોણ પ્રકટ કરે છે. હેમ્બેટની માતાની ભોગલિપ્સા નિમ્ન ૩૫માં એની સાથે આવે છે “ એન્ટની અને કિલ્થોપેટ્ટા ” માં તીર એન્ટની એક ચરિત્રકીર્તિ સુદરી પાછળ પોતાનું જીવન નષ્ટ કરી દે છે એકબેથની માફક એન્ટનીના પતનમાં વશુ એના પ્રત્યે આપણી સહાનુભૂતિ રહે છે, કારણ કે એની વાગ્દાના કેટલાક અશ્વ અંત સુધી જગ્યાય રહે છે, અને તે પોતાના પતન પ્રત્યે વિલકુલ સાન જાન યુવાની ભેસતો નથી હેમ્બેટને હાગે છે કે એના પિતાના મૃત્યુસંકાર નિર્મિતેજે ભોજનનો પ્રત્યેક કરવામાં આવ્યો હતો તે એની માતાના નવા લગ્નને માટે પણ કામ આવ્યો, અને આ રીતે કહોડિયસે કીકકીક ચતુરાધથી... કહોડિયસને મન એ ધુણા કર્મ ગજુનરીમાં નથી પિતાનું પ્રેમ એને પ્રતિશોધ માટે સમગ્ર કર્યું કરે છે. પરંતુ પ્રતિશોધથી વૃદ્ધાં કૃત્યાં માનવમૂલ્યો ભોગલિપ્સા ખરા ? પ્રતિશોધથી હેમ્બેટની સમગ્રતા જાકલની જગ્યાતી નથી, માટે જ તે આદર્શો નિષ્ક્રિય જણાય છે. હાજુવાર માટે તો એને ઔદિયિયા પ્રત્યે વશુ વિરક્તિ ધર્મ જાય છે પરંતુ પછી તે પાપીએને જન્મ આપરી માટે તે એને અપરિચિત જીવન વિનાવવાને કહે છે. તે પોતાની માતાને કહે સખ્પદે સભાગાવે છે, અને કારણ પુછાતાં તે કહે છે કે એની માતાએ એનું કાર્ય ક્યું છે, જેનાથી વિવાદના સોગડ જુમરીએના સોગડ કરતાં વધારે મહત્ત્વ સખતા નથી.

હેમ્બેટ કહોડિયસના દયાયા પોલોનિયસનો વધ કરી નાંખે છે. પોલોનિયસનો પુત્ર વિદોદની તૈયારીએ કરવા માટે છે લોકો એને “ લોર્ડ ” કહેવા હાગે છે. અને જાણે “ જગતના ઈતિહાસનો અત્યારે આરંભ ધર્મ રહ્યો હોય, પ્રાચીનતાને લોકો જૂની ગવા હોય, પ્રાચીન ભોગદ જુવાની દેવામાં આવ્યા હોય, એમ લોકો ખૂબ પાડે છે: “ અમે પ્રતિનિધિની પસંદગી કરીએ છીએ, લાયકીસ રાજ્ય થશે. ” કહોડિયસ રાષ્ટ્રીને સમજાવે છે કે લાયકીસ એનો

અન્ય કંટુલાન્ત નાટકોના નાયકોથી મેકમેથ ધણા જુદો પડી આવે છે. તે અન્ય વીરપુરોહીના માફક નિષ્પાપ નથી, તે અપરાધી છે તો પણ એની નૈતિક દિશા, પદ્ધતિ, ઝાન, તેમજ એની વંદનાથી એના પ્રત્યે આપણી સહાનુભૂતિ જાગૃત થાય છે એને માટે શૈક્ષિય-યરે આકર્ષણ ઊંચુ કર્યું છે તે નૈતિક મૂલ્ય અહીં સ્પષ્ટ છે. રાજ્યને માટે એણે એક લોકોની સમાર્થ ધરાવતા સંગત ખૂન કર્યું છે તેથી એ વીર નથી, પરંતુ તે વીર એટલા માટે છે કે એની નૈતિક જાગૃતાએ એને લાવવાર એવું કરવાથી રોક્યો અને આગળ આસીને જાય પણ એને હરામ ધર્મ ગઈ

મેકમેથ જેવી રીતે રાજ્યપ્રાપ્તિને માટે હત્યા કરી, તેવી જ રીતે 'હેમ્પેટ' માં કલોડિયસે રાજ્યને માટે પોતાના બાઈની હત્યા કરી. અહીં રાજ્યપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ મૌલ્ય છે પ્રધાન ઉદ્દેશ જાઈની પત્નીને પ્રાપ્ત કરવાનો છે મેકમેથની તેમ જ રવજનની હત્યાથી એને પદ્ધતિપ ધાય છે. પરંતુ એ નાટકનો મુખ્ય વિષય નથી. નાટકનો મુખ્ય વિષય હેમ્પેટના મન પર એની માતાના વ્યવહારની પ્રતિક્રિયા છે. માનવજીવન અને માનવસંબંધોમાંથી એની અંદર જીદી જાય છે તે વિશ્લેષ જેવો ધર્મી ભય છે 'હેમ્પેટ' માનવસંબંધો અને નૈતિક મૂલ્યો પર એક વિસ્ફોટ બાજબ નથી રહે છે

પોતાના પિતાના પ્રેત પાસેથી હેમ્પેટને ભાવે ખખડ પડે છે કે એની હત્યા કરવામાં આવી છે ત્યારે એક જાણુ તે પોતાની માને બાંહે છે અને બીજી જાણુ કલોડિયસને, કલોડિયસનો વ્યવહાર જોઈને તે નિષ્કર્ષ તારવે છે કે મનુષ્ય સદા હસતો રહે તો પણ તે મહા નીચ હોઈ શકે છે. હેમ્પેટ કહે છે કે આ વાત જોઈએમાં જોઈએ ઈન્માઈક માટે તો સાચાં છે જ. શૈક્ષિયરને મન વાણી અને કર્મ વચ્ચેનું અંતર એ મહાન અનંતિમતા છે અને એટલા માટે જ તે રાજ્યના ગોઠિયાઓ પર વ્યય કરવાનો એકેય અવસર હાથથી જવા દેતો નથી. પોલોનિયસ રાજ્યનો મગી છે. તે ખૂન વાનેડિયો તો પણ તે માને છે કે પ્રજાવોલ્પાદક તત્વયુક્ત વાત સંલેપમાં કરી ચકાસ પોતાના સક્રિય અજિજનવર્ગીય વાતાવરણમાં તે જે કઈ માન્યતાઓ ખાધી લે છે તેને પૂરી જરૂરથી વગણી રહે, છે. હેમ્પેટ

એની પુત્રી એફેલિયાને પ્રેમ કરે છે પરંતુ એ પ્રેમનું એને મન કાંઈ મૂલ્ય નથી. તે દેખેલોને એક સાધારણ કામુક નવયુવક સમજીને એફેલિયા પર સજાધર્મિયેદ માટે દનાણુ લાવે છે. પાછળથી હેમ્પેટના માનસિક વિલોભનું કારણ જણાવે તે કહે છે 'હું મારી પુત્રીને એની સાથે છોડી દઈશ.' જાત્રે કમ્યુનરને યશુ ન નાખી રજો હોય !

પોલોનિયસના પ્રેમ 'સત્ય' શબ્દ સાંભળી હેમ્પેટ કહે છે. "દુનિયા જેવી છે, એમાંથી સાચા હોવાનો અર્થ એ છે કે હાગર માણસમાંથી કાંઈ એકને ગાંધી કાઢવો." તે પોલોનિયસના ભુદ્ધિ અને સાહસના અભાવ પર વ્યય કરે છે, એને ચેતવણી આપે છે કે તે પોતાની છાંચીને સ્વછંદી રીતે ભટકવા ન દે. નહીં તો મૃન પશુઓમાંના ઝીંકાની-માફક તે પણ મૂર્ખ ધારણ કરી લેશે હેમ્પેટને માટે એનો દેશ અને સમસ્ત દુનિયા એક કેદખાના સમાન છે. એને લાગે છે કે ધરવી અનુરંદ છે, નક્કરમંડિત આકાશ દુરિન વાણુમજા માત્ર છે. એને પુરુષની કે નારીની સંગતિમાં આનંદ-પ્રાપ્તિ થતી નથી પોલોનિયસ અભિનેતાઓને ભૂચિત વ્યવહારનું આભાસન આપે છે તો હેમ્પેટ કહે છે: જો રોક વ્યક્તિ સાથે 'હુચિન' વ્યવહાર કરવામાં આવે તો એવો કાણુ છે જે દંડથી બચી શકે? એને જીવનના સાર્થકપમાં જ મંદેહ ધાય છે. મનુષ્ય મૃત્યુને સ્વીકારીને આ સસારની વ્યથાઓથી મુક્ત કેમ ન થઈ જાય? મનુષ્ય પોતાના કાળની પ્રતારણા શા માટે સદન કરે છે? અત્યાચારીનો અન્યાય, અભિમાનના મદમાં ભૂલેલા પુરોહીની ધૂણા, સાચા પ્રેમનું મૂલ્ય ન પરખાવાની વેદના, ન્યાયપ્રાપ્તિમાં આવતાં વિઘ્નો, પદ-ધિકારઓની અજિજના, અયોગ્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા પૈશંવાન પ્રેમ વ્યક્તિઓનું અપમાન—જે શાણકને ચતુરથી શાંતિ જળની હોય તો આ જબુ શા માટે સદન કરે? મનુષ્ય પદ્ધતિ શાંતિ ન મળી તો માનની શુ કરશે, જાણે એ કાપથી જ હેમ્પેટ આત્મહત્યા નથી કરતો

'હેમ્પેટ' સાધારણ પ્રતિજ્ઞાધરી કયા નથી. એને માટે એક ખૂન મોટી સમસ્યા બની ધર્મ છે: જો માનવ સંબંધ આટલો રહસ્યપૂર્ણ છે તો, મનુષ્ય જીવીને શું કરે? માનવજીવનની સાચકના શી છે? હેમ્પેટની

અવધાય' નથી અને નાટ્યાંગકલાની વિરુદ્ધ પણ નથી. આધુનિક વિવેચકોએ શૈક્ષરિપરના વિષયમાં એક દબા સહ છે કે એને સામાજિક દંદ કરતાં મનુષ્યના અંતર્દંદમાં વધારે રસ હોતો. અંતર્દંદ અને બાહ્ય દંદ વચ્ચે કેઈ જોડી ખાઈ નથી, હેઝેલેટમાં આ અંતર્દંદ સૌથી વધારે જણાવે છે. હેઝેલેટનો હોબ, નિષ્ક્રિયતા, ગ્લાનિ, આકોશ એ બધું એની ચારે બાજુ વિસ્તૃત થતા થતા માનવસંપત્તિ સાથે જોડાયેલું છે. હેઝેલેટના અંતર્દંદનું કારણ સામાજિક દંદ જ છે. ઓથેલોનું અંતર્દંદ ખૂબ સીધું છે. ન્યાં સુધી એને પોતાની પત્ની પર અવિશ્વાસ રહે છે ત્યાં સુધી જ એ અંતઃજ્વલાથી દાઢવા કરે છે. ન્યાં એ નિશ્ચય કરે છે ત્યાં તે તેનો નાશ કરી દે છે. સમાજની સામે વિષાતક શકિતના રૂપમાં ઈઆંગ્લો એટલા પ્રખ્યાતમાં ઉભરાઈને આવે છે કે એની બાહ્યસત્તાને ઓથેલોના અંતર્દંદમાં સત્તાની રાખી સમગ્ર તેમ નથી ઓથેલો સ્વયં ઈઆંગ્લો છે એ નિશ્ચય વાતથી એ સિદ્ધ થાય છે કે વેનિસના નાગરિક જીવનનું એર એક દંદ સુધી ઓથેલોના માનસને પણ એરીક્ષ કરી ચૂક્યું છે. મેકમેથ જે અનુસાર વીર સરપુરુષ હોય છે, તે 'વીર' ની પરિભાષાનું ઉદાહરણ કરે છે. માત્ર કાંઈ બાવ અથવા યુગના અતિશય વિકાસથી એનું વ્યક્તિત્વ દોષપૂર્ણ થઈ જાય છે, અને આથી તે કષ્ટ મોજાય છે. તે ઈઆંગ્લો, ગોલ્ડિસ, રીમન અને એક્સન્ટની માફક અર્થલેખી છે. તે પાપ કરીને સત્તાલાભ કરવા ઈચ્છે છે. ફેર એટલે જ છે કે બીગ્ગેમોની માફક તેની નૈતિક ભાવના સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટ થઈ ગઈ નથી આ નૈતિક ભાવનાના અવિન અંગ્રેજી બેટલ્સમ રહેવામાં અને તેને માટે સ્વયં વેઠવામાં એના ચરિત્રનું સૌંદર્ય છે. મેકમેથમાં હોબ છે, પક્ષાત્તા છે, ગ્લાનિ છે, પરંતુ અંતર્દંદ મુખ્યતઃ કદનવા મનુષ્ય પડેલા અને થોડા સમય માટે જ છે.

'ક્રિમ્ લિયર' માં આ રીતના અંતર્દંદનો ધણ ખરું અભાવ છે લિયરે કોડિસિયાની સાથે અન્યાય કર્યો છે. આ વસ્તુની વાદ એને સત્તાળા કરે છે. કોડિસિયા પ્રત્યેના લિયરના આ અવધાસનું કારણ લિયરે આખી જિંદગી પુરામતના વાતાવરણમાં વિતાવી તે છે આ રીતે લિયરનો અન્યાય એક વિશદ સામાજિક

અન્યાયનો જ એક છે. લિયરનું અંતર્દંદ સમાજના બાહ્યદંદનું જ એક અંગ છે. શૈક્ષરિપરના વીર પાત્રો ઉચ્ચ વયના, રાગ, સામન્ય, વિક્ષિપ્ત નાગરિક વગેરે જ હોય છે એની એક પ્રચલિત માન્યતા છે. એમનું પતન તે જગે એક વ્યક્તિનું પતન ન થતા કોઈ રાજ્ય કે સમાજનું જ પતન થાય છે ઉપરથી જોતાં આ માન્યતા સાચી લાગે છે. શૈક્ષરિપરનાં વીરપાત્રો અભિજ્ઞ વર્ગનાં છે, પરંતુ તેના નાટકની વિશેષતા એ હોય છે કે તેઓ પોતાની સંધારણ માનવતા પ્રત્યે ખૂબ સમગ્ર રહે છે. મેકમેથ એક મહત્ત્વકાંક્ષી સામત છે, એના અપરાધ એક સ્વાધી સામતના અપરાધ છે તેથી તે અભિજ્ઞ વર્ગનો હોય તે કાંઈ વધિ નથી પરંતુ મેકમેથમાં એ રષ્ટ છે કે એની અંદર જે નૈતિકતા જગે છે અને સર્વ કરે છે તે સામાન્ય વર્ગની નહીં પણ સાધારણ માનવીઓની નૈતિકતા છે. ઓઝામાં ઓઝી આ નૈતિકતા એવી છે કે જે સૌને માટે ઈષ્ટ છે. ઓથેલોએ વેનિસના મૌરવજી મહાબળ પોતાની વીરતા અને યુગેના બળે પ્રતિષ્ઠા અપા કરી છે, કુબીનના સાથે એની પ્રતિષ્ઠાને કાંઈ સંબંધ નથી. શૈક્ષરિપરના સમાજમાં કુબીનતાતુલ્ય વયેષ્ટ મહત્ત્વ હવું અને દાસના ઈમેન્ડમાં પણ ઓઝેવંચ અચી છે. શૈક્ષરિપર પોતાના એક એવેન્ટમાં પોતાની કુબીનતા, સપત્તિ વગેરે પર ગર્વ હોય એવા લોકોનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે. પોતાની પ્રેયસીને જીએલ્લ કરીને એણે લખ્યું છે - 'તારા પ્રેમ માટે માટે કુબીનતાથીય વધારે છે' મૌરવજી યુવકોને છોડી કેડીંગોનાએ પણ ઓથેલો-માટેના પોતાના આવા પ્રેમનો પરિચય આપ્યો છે. અભિજ્ઞ વર્ગની કુબીનતા નહીં પણ માનવતા, સપત્તિનો ગર્વ નહીં પણ માનવ-કરુણા - નૈતિક ગુણો પ્રત્યે શૈક્ષરિપરનો આ દર્શકાણ છે. આથી અને વરસાદની ઝડી સહન કરતો લિયર પોતાની યુગીઓની કૃતમતાને જૂની જવા ઇચ્છે છે. એ એટલો દુઃખદ જની જાય છે કે પ્રકૃતિ અને માનવ-જન બનેલા નાશ થઈ જાય એવી ઇચ્છા રેરે છે. શૈક્ષરિપરને મન મનુષ્યની કૃતમતા એની સૌથી ઓછી અનૈતિકતા છે. 'એજ વુ લાર્ક ઇટ' ના એક અસિદ્ધ ગીતમાં તે ઠંડા પવનોને મનુષ્યની કૃતમતા

વાળ પળ વાંકા ન કરી શકે અહીં પણ સામન્તી સોચદ અને દેવી અધિકાર મટી જતા જણાય છે પરંતુ સેકન્ડ રિપયરને ક્ષોભ છે તે આ વિશ્વેશ્વરધિકારીના નાશ માટે નથી, ક્ષોભ છે તે સ્વચ્છાઈ, પ્રેમ અને માનવતાના ક્ષોભ માટે મહા દાહવાના સ્થાન પર અનેક કાકોલા જતાં જોતાં રાજનીતિજ્ઞ, દંત્યારીઓ, લોર્ડ, વકીલો, અને બ્રહ્મચર્ય કરનારોઓ પર હેલ્પેટ દટાણ કરે છે.

હેલ્પેટની શ્રદ્ધા ધણી પર ભાગી પડી છે પણ સંપૂર્ણ રીતે નહીં. ઓડિશિયાને માટે એના હૃદયમાં સાચો પ્રેમ જોવા ને તેવો રહે છે એના ચતુર ગાદ એના બાઈઓને પડકાર દેવાને કહે છે. 'મેં ઓડિશિયાને પ્રેમ કર્યો છે, તારાત્વના હજાર બાઈઓને પ્રેમ એની સાથે દલીલ ન કરી શકે; ' તે પોતાના પિતાના ગુણો પર કુરુબ છે પરંતુ પિતાના મૃત્યુ ગાદ દુનિયા ગુણશૂન્ય નથી થઈ ગઈ એને પોતાના મિત્ર હોરેશિયો પર સાચો પ્રેમ છે તે એની માનવતાની પ્રશંસા કરે છે. 'ત્યારે હોરેશિયો વિરોધ કરે છે ત્યારે હેલ્પેટ આવેશમાં આવી જઈને કહે છે "એમ ન સમજાવે કે હું ખુશામત કરી રહ્યો છું... મોઢો મોઢો વાતોવી સોફાના પોકળ વૈખવને મસાળા કપાથી અને એમની દાદી નંચે હાથ નાખ્યાથી દબમણિની આશા મળી શકાય, સાંભળ. ત્યારે મારી વિવેકશુદ્ધિ જાગૃત દલી અને હું માનવ માનવ વચ્ચે મેદ કરી શકતો હતો ત્યારે મેં તને સ્વીકારી લીધો હતો તું તેઓમાંનો એક છે જેઓ ખૂબ સહન કરે છે ને જગે કંઈ જ સહન નથી કરતા. જેઓ બાબ્બની પીડા અને વરદાન સમાન ભાવથી મદબુ કરે છે. જેમનામાં જાવના અને વિવેકનું સુદર સામજ્ય છે. તે બાબ્બણી છે જેમને નિમનિ આગળી પર નચાવી મનમાન્ય તોફાન ન કરાવી શકે. જે હિંમતીઓના દાસ ન હોય એવી વ્યક્તિઓ ખતમ, તેને હું છાતી સરસી સાધી ગયું - જેમ તને છાતીએ વગાડે છું એમ = સેકન્ડરિપરને પોતાના સુમના માનવ સંમતિ પ્રત્યે ક્ષોભ હતો છતાં પણ માનવતામાંથી એની શ્રદ્ધા રચારે ચડતી નથી

'કિંગ કિયર' માં માનવીની ચમક અર્થસિદ્ધા અને ફૂટનાનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. સિયરની જની પુત્રીએ પિતા પ્રત્યેના પોતાના સહજ કન્યાવને જુવી

અર્થ છે. સિયરે તેમને પોતાનું સમગ્ર સોંપી દીધું છે, પરંતુ બહાનાં કાઢીને તે એને પોતાની સાથે રાખવાને ના પાડે છે. વૃદ્ધ સિયર આંધી અને વરસાદમાં નિર્વાસિત માનવજાતિને વાંકતો બાંકતો બાટકે છે. ગ્રેસ્ટરના પુત્ર એકમટે પોતાના ભાઈ અને પિતા સાથે એવો જ કુત્ર બચવહાર કર્યો છે, જેના કારણે તેઓ મરીએ ગલીએ બાટકે છે સેકન્ડરિપરે અને કથાઓને એક સાથે મૂકીને એ વાત પર ભાર મૂક્યો છે કે કૌટુંબિક સંમતિ તૂટવા એ સિયરના કુટુંબની કોઈ ખાસ ઘટના નથી; આ પ્રક્રિયા અનેક કુટુંબોમાં થઈ રહી છે સિયર રાગ છે. પોતાની સૌથી નાની પુત્રી ક્રોડિસિયા પ્રત્યે ખૂબ રોદ દર્શાવે છે રાજમદ એને પણ કુચિત કરી દે છે. અને તેથી તે ખુશામત અને સાચા રોદમાં ભેદ કરી શકતો નથી. તે ક્રોડિસિયાને સમજવો અંશ પણ નથી આપ્યો અને પોતના સાચા મિત્ર અને સેવક હેલ્પેટો દેશનિકાસ કરી દે છે ભાઈ ભાઈનો અને પુત્રપુત્રીનો પિતાનો પ્રાણ લેવા તત્પર છે વૃદ્ધ ગ્રેસ્ટરની આંખ એવી કાઢીને પગ નીચે કચકી નાખવામાં આવે છે કારણ કે તે બિલગને સહાયક છે અને બહેનો અર્થ-સિદ્ધાંતી સાથે કામચિપ્તા માટે પરપર સધાર્યું કરે છે. તેમને એકબીજાને ઝેર આપવામાં ચક્રાક્રમ થતો નથી. એકમટી ફૂરનાથી ક્રોડિસિયાને કૌંસી દેવામાં આવે છે તે એને ગચાવવા કંઈ છે પણ ત્યારે તો ઘણું મેડું થઈ ગયું હોય છે

'ક્રિસિયા'માં ચતુષ્પત્તી સ્વર્ણાધના અને ફૂટનાનું સમાયક ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. એને વાંચવાથી અનેર સમય પર જાગવાનું જોવાયી... હોરેશિયા એ સૌથી એ જાં લોકપ્રિય નાટકોમાંનું એક રહ્યું ભ્રમભગ દોઢમે વર્ષ સુધી એને સુખાન્ત નાટક બનાવીને લોકો એને રમજીમ ઉપર જાગવા ગણા. એડવે જેવા વિવેચકે પણ એના કુખમય અનને કલા અને નાટ્યમંડતાની વિરુદ્ધ માન્યો છે સેકન્ડરિપરે જે ફૂટનાનું ચિત્રણ કર્યું છે તે ચર્ચા છે રીયન, જોનરિસ, એમમડ, કાર્નવાલ વગેરે નરપિશ્તાઓ અર્થાત્તે અને સાઈલેન્ટની પંક્તિની વ્યક્તિઓ છે આ પંક્તિની વ્યક્તિઓએ હોરેશિયા અને અન્ધ દેશોમાં કર્યાં કર્યાં ફૂર ફૂરો ન કર્યાં હોય. આથી સેકન્ડરિપરે જે કંઈનું આલેખન કર્યું છે તે

અવધાર' નથી અને નાટ્યાભિનયાની વિરુદ્ધ પણ નથી. આધુનિક વિવેચકોએ શ્લેષિપરના વિષયમાં એક દવા સહુ છે કે એને સામાજિક દૃષ્ટિ કરતાં મનુષ્યના અતર્દૃષ્ટિમાં વધારે રસ હોતો. અતર્દૃષ્ટિ અને ખાસ દૃષ્ટિ વચ્ચે કોઈ કોઈ ખાઈ નથી, હેરોલ્ડમાં આ અંતર્દૃષ્ટિ સૌથી વધારે જણાય છે હેરોલ્ડનો શોક, નિષ્કેપતા, ઝલાનિ, આક્રોશ એ બધું એની ચારે બાજુ વિસ્ખંભિત થતા જતા માનવસ્ય સાથે જોડાયેલું છે. હેરોલ્ડના અંતર્દૃષ્ટિ કારણ સામાજિક દૃષ્ટિ જ છે. આથીતો અંતર્દૃષ્ટિ ખૂબ મીઠાનું છે જ્યાં સુધી એને પોતાની પત્ની પર અવિશ્વાસ રહે છે ત્યાં સુધી જ એ અંતર્દૃષ્ટિથી કાઢવા કરે છે, જ્યાં એ નિષ્કેપ કરે છે ત્યાં તે તેનો નાશ કરી દે છે સમાજની સામે વિશ્વાસ કલિનતા રૂપમાં ઈઆંગે એટલા પ્રમાણમાં ઉભરાઈને આવે છે કે એની બાળસત્તાને આથોલેના અંતર્દૃષ્ટિમાં સત્તાથી રાખી શકાય તેમ નથી આથીતો સ્વયં ઈઆંગે છે એ નિઃશ્વક વાતથી એ સિદ્ધ થાય છે કે વેનિસના નામરિક જીવનનું ઝેર એક દૃષ્ટિ સુધી આથોલેના માનસને પણ ઝેરીકા કરી ચૂક્યું છે. એકબેય જે અનુચાર ત્રીર સપ્તરૂપ હોય છે, તે 'ત્રીર' ની પરિભાષાનું ઉદ્દેશન કરે છે. માત્ર કોઈ બાવ અથવા ઘણા અતિશય વિકાસથી એનું વ્યક્તિત્વ દોષપૂર્ણ થઈ જાય છે, અને આથી તે કષ્ટ બોધાય છે. તે ઈઆંગે, ગોનરિક, રીમન અને એમકાંડી માફક અર્થલેખી છે તે પાપ કરીને સત્તાશાહ કરવા ઈચ્છે છે. ફેર એટલે જ છે કે બીજાઓની માફક તેની નૈતિક જાવના સપૂર્ણ રીતે નષ્ટ થઈ ગઈ નથી આ નૈતિક જાવનાના છવિન અશી જળવાઈ રહેવામાં અને તેને માટે સંધર્ષ વેદવામાં એના ચરિત્રનું સૌદર્ય છે. એકબેયમાં શોક છે, પશાતાપ છે, ઝલાનિ છે, પરંતુ અંતર્દૃષ્ટિ સુખ્યન કલનના મૃત્યુ પર્વના અને થોડા સમય માટે જ છે.

'કિર નિષ્કે' માં આ રીતના અંતર્દૃષ્ટિના ઘણું ખરું અભાવ છે કિરને કોઈસિવાની સાથે અન્યાય કર્યો છે. આ વસ્તુની યાદ એને સત્તાવા કરે છે. કોઈસિવા પ્રત્યેના કિરના આ બ્યવહારનું કારણ કિરને આખી જિંદગી ખુરામનના વાતાવરણમાં વિતાવી તે છે આ રીતે કિરનો અન્યાય એક નિષ્ઠ સામાજિક

અન્યાયનો જ અંશ છે. કિરનું અંતર્દૃષ્ટિ સમાજના બાળદૃષ્ટિ જ એક અંશ છે.

શ્લેષિપરના વીર પાત્રો ઉચ્ચ વયના, રાત્ર, સામન્તા, વિકિટ નામરિક વગેરે જ હોય છે એવી એક પ્રચલિત માન્યતા છે. એમનું પતન તે જાણે એક વ્યક્તિનું પતન ન થતાં કોઈ રાત્ર્ય કે સમાજનું જ પતન થાય છે ઉપરથી જોતાં આ માન્યતા સાચી લાગે છે શ્લેષિપરના વીરપાત્રો અભિજ્ઞ વર્ગનાં છે, પરંતુ તેના નાટકની વિશેષતા એ હોય છે કે તેઓ પોતાની સાધારણ માનવતા પ્રેરે જુગ સમગ્ર રહે છે. એકબેય એક મહત્ત્વકદ્દી સામન્તા છે, એના અપરાધ એક સ્વાર્થી સામન્તા અપરાધ છે તેથી તે અભિજ્ઞ વર્ગનાં હોય તે કાંઈ વધે નથી પરંતુ મેકબેથમાં એ રચ છે કે એની અદર જે નૈતિકતા જાગે છે અને સંધર્ષ કરે છે તે સામાજિક વર્ગની નહીં પણ સાધારણ માનવીઓની નૈતિકતા છે. આજમાં આજી આ નૈતિકતા એવી છે કે જો સૌને માટે ઈષ્ટ છે. આથીતો વેનિસના ગૌરવનું સમાજમાં પોતાની વીરતા અને ઝુલોના બધે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે, કુલીનતા સાથે એની પ્રતિષ્ઠાને કાંઈ સબધ નથી. શ્લેષિપરના સમાજમાં કુલીનતાનું સ્વૈય મહત્ત્વ હતું અને દાસના હિંમેડમાં પણ આજેવત અંગે છે શ્લેષિપર પોતાના એક સોનેટમાં પોતાની કુલીનતા, સપતિ વગેરે પર મર્વ હોય એવા લોકોને ઉદ્દેશન કર્યો છે. પોતાની પ્રેમસોને સજોધન કરીને એણે લખ્યું છે 'તારો પ્રેમ મારે માટે કુલીનતાથીય વધારે છે' મોરવણું યુવકોને છોડી દેડીનેનાએ પણ આથીતો માટેના પોતાના આવા પ્રેમનો પારિત્ય આજો છે. અભિજ્ઞ વર્ગની કુલીનતા નહીં પણ માનવતા, સપતિનો મર્વ નહીં પણ માનવ કલ્યાણ - નૈતિક મુલ્યો પ્રત્યે શ્લેષિપરનો આ દર્શિકા છે.

આથી અને વરસાદની ઝડી સહન કરતો કિર પોતાની ખુરીઓની કુદરતને જુરી જવા ઈચ્છે છે. એ એટલો કુખ્ય જની વ્યવ છે કે પ્રકૃતિ અને માનવ જન બનેલા નાશ થઈ જાય એવી કમળા સેવે છે. શ્લેષિપરને મન મનુષ્યની કુદરતના એની સૌથી મોટી અનંતિકતા છે. 'એક યુ લાર્ક ઈટ'ના એક પ્રસિદ્ધ ગીતમાં તે કહ્યા પવનને મનુષ્યની કુદરતના

એક અત્યંત અમૂર્ત અને શામક અને સૌથી વધારે પ્રમાણમાં અનુકૂળ બાબતો છે.

ઇતિહાસ પ્રમાણે પર જો વિશ્વાસ મૂકી શકાતો હોય તો, પ્રથમ વિષય મુદ્દા પહેલાં રાષ્ટ્રીયતામાં માન-સહાસ્ત્રીય પરિસ્થિતિઓ કરતાં કઈક વિશેષ મૂર્ત થતું હોય એવો એક સમય હોવો જોઈએ અને લાગે છે કે પાશ્વર્ય યુગથી અવકાશ યુગ સુધીના સમય દરમિયાન એમણીસમા સંકટની આસપાસ ઉત્પન્ન શક્તિ એવા બિદ્યુએ પહેલાંથી મર્ધ દની કે સર્વાધિકાર ભોગવતુ રાજ્ય રાજ્ય વધીવટનું સૌથી ઉચ્ચ કક્ષાનું સ્વરૂપ બની ગયું આ પછી ઉપાધક કે વિનાશક, જે જે સંજિતો પર મનુષ્ય જાનિએ અકૃષ્ણ મેળવેલો છે, તેમાં એટલી દહે જલિ થતી રહી છે કે એક વધીવટી સરખા તરીકે રાજ્ય કાસાલીત બની ગયું ■ એટલું જ નહિ, તે એક હિતુષ્ય ભય સમાન પળ બની ગયું છે, સાવજીવિકતા ક્યારની યે અંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂની અવારતવિકતામાં સંકેતમાધ મળે છે.

જર્મન પ્રગતે માટે એક હિદ્દેશ ફરે, સામાજિક દષ્ટિએ એક અલક પરિભળ તરીકે, રાષ્ટ્ર-રાજ્યનો સોપ દાઘવેનમાં છે; અને કઈ નહિ તો વધારે જૂના રાષ્ટ્રોની સરખામણીમાં વિશેષ સમીપ છે. રાષ્ટ્રીયતાની મહોર અંમને મોડી લાગી અને તેની ભ્રાંજમાં રહેવાને કારણે અમે એવી ડોષ ખાસ સરક્ષિતા અનુભવી નથી. ૧૮૭૦ થી જે ગ્રંથેની "Nationaler Gedanke" નો અમારા દેશમાં પ્રચાર થઈ રહ્યો છે તે આતુ પ્રમાણ છે—જો કે તેને અરેખાં સૈદ્ધાન્તિક સ્વરૂપ તો દહી મળ્યું નહોતું ૧૮૪૫ માં તો આવા ડોષ અક્ષિ-ત્વથી અમને એટલી દહે વચિત કરી દેવામાં આવ્યા હતા કે હવે તો જર્મન પ્રગતો હલ્લેખ કરવોનો ડોષ અર્થ છે કે નહિ તે પણ શકાનો વિષય છે. ફેન્કફર્ટ એમ-મેનના નાગરિકને માટે ન્યુરેક નઅકમાં જ છે, ન્યુરેક ફેન્કફર્ટ-મેન-ડે-ઓડરનો પ્રવાસ માનસ-શાસ્ત્રીય તેમ જ રાજદારી ભૌતિક દષ્ટિએ એક મોટા સાદસ જેવો બની ગયો છે. વર્ષો પીતાના આ રોતે રાષ્ટ્રોનો ખંસ થઈ રહે છે—રાષ્ટ્રીયતાનો સિદ્ધાંત જ વખોડવા લામક બની ચૂક્યો છે.

પરંતુ આ જ કારણે કંઈક આપણે કારમોચોસિદ્ધ બની ગયા નથી. રાષ્ટ્રના સિદ્ધાંતને કોસ વાસ્તવિકતાની સાથે બલે કોઈ સંબંધ ન રહ્યો હોય, પરંતુ એક ભય તરીકે તો તે આપણી અંદર દર્શિત ■ જ- અને આવા આપક બમો મબીર વિચાર માગી લે તેવા હોય છે.

આપણી પહેલાંની પ્રબળોની છાયાઓની રૂપમાં સત્તા અને પ્રતિક્ષા માટેની જુગ જૂની રૂપરેખાની બેડ-બેડ આધારી રહે છે અને કોનો વધારે અનુપાન થાય છે અને કોણ વધારે મુશ્કેલીમાં મુકાઇ જાય છે તે એમાં ચિતાનો વિષય બની રહે છે આ રમના પુરાણા નિયમો હવે ગિજટા થઈ ગયા છે અને છુટિ-છુટિઓમાં તે તે વળી સર્વિય પ્રચાર પામેલા છે. અમેરિકાના વિનિને એમનાં ગતિ-પ્રકોને આજળ ધર્માં કરે છે. ઈટાલિયન સમાજવાદીઓ ઉપેશિત ધર્મ સંપ્રદાયને, અંગ્રેજી મીમાંસકો એમના એસ્ટેબ્લિશમેન્ટને અને રક્ષિયન કવિઓ સ્તાલિનવાદી બુદ્ધાભાને આમગ ધરે છે. આ રમનાં પીડિત બનીય-રક્તિનો (mar-tyrdom) અંશ રહેલો છે, અને તેમાં જર્મનો પાપરા છીની ગયા છે. Unbewaltigete Ver-gangenheit અને "જર્મન સમસ્યા" તે અમારાં સરનાં પર્તો જેવા છે. ફાસિઝમ અને વિશ્વાજનની સાથે આ ધરો સંબંધ ધરાવે છે અને પ્રત્યેકની આસપાસ અટપટાં અને નિયમગદ્ધ વિધેયોની ઘટમાળ ગોળી થયેલી છે. આમથી એકનો પણુ કું સ પૂર્ણપણે સીકાર કરી શકતો નથી. આત્મધૃત્ય ને આત્મસ્ત્રાપા આપ-રધા અને ધમક-આ બધાં હજીએમાં અને તે હમણેજ સ્ત્રામ જ દેખાય છે તેમાં અંતર્નિહિત ધારણાઓને તપાસી જેનાતુ હજુ જાણી છે અને જેને "રાષ્ટ્રીય નિયતિ" કહેવામાં આવે છે તેનો પણુ આમાં સમાવેસ થઈ જાય છે—તે મને તો અર્થસંભ લાગે છે

હાલ, આપણી આ વસમક ધારણાઓને લીધે નામીવાદ, અંગેની આપણી ચિંતા નૈનિક અને રાજદારી દષ્ટિએ આટલી પરિચુચ થય-બની ગય છે. રાષ્ટ્રીય લાક્ષણિકતાને જે અતિસદ્ધ નિરીક્ષણનો ભોગ બના-

વવામાં આવે છે, તેથી હું અધીરો બની જઈને છું અને હાથે “જર્મન પશુ”ના લક્ષણોમાં દુર્ભોવનાનાં પ્રમાણોનો પુનઃસંચાર થાય છે—એટલું જ કે તેની સ્વતંત્ર વિપરીત બની અથ છે એક કાળે શુભ ભાવનાનું જીવશાસ્ત્રની તથા જાતિભાવનાની દૃષ્ટિએ જો રીતે નિદાન થતું હતું, તેવું આજે અનિષ્ટ ભાવનાનું થાય છે.

ઔલોચિક પાયા પર જની રાજ્યપ્રેરિત સામૂહિક હત્યાને હું કેવળ જર્મન પ્રજાની સામે પડેલી સમસ્યા ગણાવી શકતો નથી જર્મન પ્રજાએ એ હત્યા કરેલી છે પરંતુ આ જ કારણે મનુષ્યજાતિ ગમે તેવું કાપું કરવાની હદે જઈ શકે છે, એવી શાંકણી જે પ્યાન કેન્દ્રિત થાય, તેના કરતાં, આ હકીકત પર કેટલાક લોકોનું પ્યાન શા માટે વધારે કેન્દ્રિત થતું જોઈએ ? આમ ઔરિવિઝ જર્મનીની એક લાક્ષણિકતા—જર્મનીની માની લીધેલી એક સામૂહિક પ્રતિભાના પરિણામ સરુ’ બની ચૂક્યું છે.

વસ્તુતઃ આ સામૂહિક પ્રતિભા પર લેણ પછી લક્ષ આપવાની જરૂર નથી. અને હું માનુ છું કે, જર્મન પ્રજા અને જર્મનીના અત્યાચારીઓને અપવાદ મળતા, જગત આપું તેનાથી કદાચી ગયું છે અમારા દેશમાં ૧૯૪૫થી માથે ડોનાર્થ રહેલા અલક્ષ-વચનો કેવાં કદાચીજનક છે!—જાણે એ સામૂહિક પ્રતિભાનો પુનરુદ્ધાર જ ભવમાં આવી પડ્યો હતો! જાણે તેનો વિચાર માત્ર એક ઐતિહાસિક રહસ્ય બની ગયું હતું!

અમારી રાષ્ટ્રીય આત્મ-અશ્રુતિનાં કેટલાક નોંધ-પાત્ર પરિણામો આવેલાં છે પરંતુ તેમાં સોવિયેન યુનિયન સાથે અમે બાંધેલા સંબંધ કરતાં વિશેષ આશ્ચર્યકારક બીજું કશું નથી સોવિયેત યુનિયન દાનવ-મુલ્યમાં મેંઅરે છે તેમાં તે કોઈ કંઈ છે જ નહિ, પણ પશ્ચિમ જર્મનીમાં એવો વ્યાપક ભાવ પ્રવર્તે છે કે રશિયનોને હાથે અધારે ઘોર અન્યાય સહેવો પડ્યો છે.

મારી સામે એક નકશો પડેલો છે તેનું નામ છે: “બીજા વિશ્વ યુદ્ધ દરમિયાન ચલેલી જનની પુજારી.” તેમાં ચોક્કસનાં નિદાન છે. એક ચોક્કસ

૧૦ લાખ મનુષ્ય મર્યાદે છે. જર્મનીમાં મને પાંચ ચોક્કસ દેખાય છે, ‘પોલેન્ડમાં પાંચ અને’ યુગોસ્લાવિયામાં એક ચોક્કસ દેખાય છે. સોવિયેત યુનિયનની નજીકમાં હું આવાં ૨૦ ચોક્કસનાં નિદાન ભેઈ શકું છું લેનિનગ્રાદમાં એક નાના મ્યુઝિયમમાં એક માણસના અગ્રહા જેવડો પાછોનો દુકડો મેં જોયો, જર્મન-ધેગ દરમિયાન એ સહેના નિવાસીઓને એક દિવસનું એટલું રેશન મળતું હતું. યુગેવનાદમાં કોઠોએને મળતા રેશન કરતાં પછી એ તો ઝોણું હતું.

જર્મનીમાં શૂનકાળની સાથે સંધિ કરવાનો કોઈ પણ પ્રયાન કરી રહ્યું હોય એવી યાપ મને પડતી નથી. નિષ્કમ તરીકે થતો ત્રિધિ ભાગે જ રોને અનુરૂપ છે કારણ કે જુદાકાળનાં તો સીધાં ઐતિહાસિક અને રાજદ્વારી પરિણામો આવે છે. અને તેના પ્રતિકાર માટે આવશ્યકતા અરપણ અપરાધી ભાવની નહિ પરંતુ કાપની હોય છે એ પશ્ચિમોના સફર્તમાં અપણા કવિષ્વ વિગેના દૃષ્ટિનિદુષા ખરેખરે પસંદો લાવવાની જરૂર છે

સોવિયેત યુનિયનનું ઉદાદત્વ આપવાનું મેં એટલા માટે પસંદ કર્યું કે આપણી રાષ્ટ્રીય આત્માની પ્રીતિ દબાવેલી જ રહેવા પામી છે તેનો આ પરથી ખ્યાલ આવે છે. વળી આપણને એ પણ ખ્યાલ આવે છે કે તેની સ્વતંત્રતા લેનારી પાર્ટી દેવાથી કોઈ હેતુ પર પડેલો નથી. આવી વહનિઓ હવે અપમાં આવે એવી રહી જ નથી; અને કોઈ પણ મંભીર પ્રશ્નો તે હાસ ઉત્તેજ અચી શકતો નથી યુદ્ધ અને શાન્તિ, આર્થિક અને મજદૂરીનાં ત્રો, જેને માટે પ્રતિદિન તૈયારી થવા કરે છે તે સવેરુક અનવહત્વા (Genocide) ની એકધારી સકથતા—આ બધી રાષ્ટ્રીય સમ-રથાઓ નથી પ્રજાજનોએ પાલતા સહેવી પડે છે, એ જ કઈ જર્મનીના વિકાસજનની સૌથી દારુણ હકીકત નથી, પરંતુ તેમાં યુદ્ધનો સત્કાર રહેલો છે તે છે. જુન્ડનરિષ્ઠિયકનાં અણુસરો શાન્તિને ભવમાં મૂકી દે છે, પરંતુ તે એટલા માટે નહિ કે જર્મનીના રાષ્ટ્રીય લાનરમાં છૂપેલી દાનવ કદાચ ફરી જાગી (અનુસધાન પાન ૪૮ ઉપર)

એક અત્યંત અમૂર્ત અને આમક અને સૌથી વધારે પ્રમાણમાં અનુક્રમ બાવના છે.

ઈતિહાસ પ્રમાણે પર જો વિધાસ ગુપ્તી શકતો હોય તો, પ્રથમ વિશ્વ યુદ્ધ પહેલાં રાષ્ટ્રીયતામાં માન-સલાહીય પરિસીમાઓ કરનાં કદાચ વિશેષ મૂર્ત યત્ન હોય એવો એક સમય હોવો જોઈએ અને લાગે છે કે પાશ્વર્ય યુગથી અવકાશ યુગ સુધીના સમય દરમિયાન યોગ્યસીમા સૈકાની આસપાસ ઉત્પન્ન શક્તિ એવા મિત્રએ પહેલી ગઈ હતી કે સર્વાધિકાર યોગ્યવત્ રાજ્ય રાજ્ય વહીવટનું સૌથી ઉચ્ચ કક્ષાનું સ્વરૂપ બની ગયું. આ પછી ઉત્પાદક કે વિનાશક, જે જે શક્તિઓ પર મનુષ્ય ભળીએ એ કૃષ્ણ મેળવેલા છે, તેમાં એટલી દહે દુહિ થતી રહી છે કે એક વહીવટી સરચા તરીકે રાજ્ય કાસાતીત બની ગયું છે એટલું જ નહિ, તે એક ફરજી બપ સમાન પણ બની ગયું છે. સાર્વભૈમિકતા ક્યારની થે આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂની અવાસ્તવિકતામાં સંક્રાંતિ ગઈ છે.

જર્મન પ્રગર્ભ માટે એક ઉદ્દેશ રૂપે, સામાજિક દૃષ્ટિએ એક સ્વલ્પ પરિભળ 'તરીકે, રાષ્ટ્ર-રાજ્યનો લોપ હાથવેતમા છે; અને કદાં નહિ તો વધારે જૂનાં રાષ્ટ્રોની સ્વરખામણીમાં વિશેષ સર્મોષ છે. રાષ્ટ્રીયતાની મહોર અમને મોટી લાગી અને તેની મર્યાદામાં રહેવાને કારણે અમે એવી કોઈ ખાસ સુરક્ષિતતા અનુભવી નથી. ૧૮૭૦ થી જે સ્વતંત્રી "Nationaler Gedanke" તો અમારા દેશમાં પ્રચાર થઈ રહ્યો છે તે આનું પ્રમાણ છે - જે કે તેને ખરેખર સૈદ્ધાન્તિક સ્વરૂપ તો 'કેદી મળ્યું' નહોતું ૧૮૪૫ માં તો આવા કોઈ વ્યક્તિ-ત્વથી અમને એટલી દહે વચિત કરી દેવામાં આવ્યા હતા કે 'હવે તો જર્મન પ્રગર્ભને ઉલ્લેખ કરવનો કોઈ અર્થ છે કે નહિ તે પણ સંકોગો વિષય છે. ફ્રેન્કફર્ટ એમ-મેનના નાગરિકને માટે ન્યૂયોર્ક નજીકમાં જ છે, જ્યારે 'ફ્રેન્કફર્ટ-એન-ડે-એલરે'ના પ્રવાસ માનસ-શાસ્ત્રીય તેમ જ રાજદારી ભૌતિકશાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ એક મોટા સાહસ જેવા 'ગની' મર્યા છે. વર્ષો પીતનાં આ રીતે રાષ્ટ્રોને ખંસ થઈ શકે છે - રાષ્ટ્રીયતાનો સિદ્ધાંત જ વખોડવા સાધક બની ચૂક્યો છે.

પરંતુ આ જ કારણે કદાં આપણે કાર્યોપોલિટન બની ગયા નથી. રાષ્ટ્રના સિદ્ધાંતને ટેલ વાસ્તવિકતાની સાથે કદાં કોઈ સંબંધ ન રહ્યો હોય, પરંતુ એક ભ્રમ તરીકે તો તે આપણી અંદર અવિત છે જ - અને આવા વ્યાપક ભ્રમો ગંભીર વિચાર માગી લે તેવા હોય છે.

આપણી પહેલાંની પ્રભાઓની છાયાઓની સ્પર્શ સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા માટેની જુગ જુની સ્પર્ધાની જોડા-નેક આજની રહે છે અને કોનો વધારે અનુષ્ઠાન ધાપ છે અને કાણુ વધારે પુરકેવીમાં મુકાઇ જાય છે તે એમાં ચિતાનો વિષય બની રહે છે આ રમનના પુરાણા નિયમે હવે કિલ્લા યદ્ધ થયા છે અને છુટ્ટી-છુટ્ટીઓમાં તે તે વળી સવિશેષ પ્રચાર પામેલા છે. અમેરિકાના વિનિતો એમના ભેતિ-પ્રમોતે આગળ ધર્માં કરે છે. ઈટાલિયન સમાજવાદીઓ કેથોલિક ધર્મ સંપ્રદાયને, અંગ્રેજી મીમાંસકો એમના એસ્ટાબ્લિશમેન્ટને અને રશિયન કવિઓ સ્તાલિનવાદી જુગાળને આગળ ધરે છે. આ રમતમાં પીડિત બનીય-જીતેના (mar-koichism નો) અંશ રહેલો છે, અને તેમાં જર્મનો પાછા છતી ગયા છે. Unbewaltigat Ver-gehenheit અને "જર્મન સમસ્યા" તે અમારાં સ્વનાં પર્વા જેવા છે કૃષિમત્ર અને વિજ્ઞાનની સાથે આ સત્તો સખ્ધ ધરાવે છે અને પ્રવેશની આસપાસ અટપટાં અને નિયમગદ્ધ વિધકર્મોની ઘટમાળ જોતી થયેલી છે. આમાંથી એકનો પણ કોં સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર કરી શકતો નથી. આત્મચૂર્ણને આત્મસ્વાધ્યા આપ-દ્યા અને ધર્મકે - આ બધાં લક્ષણોમાં અને તો સગલમ સત્ત્વ જ દેખાય છે. તેમાં અંતર્નિહિત ધારણાઓને તપાસી જોતાંનું દરુ મારી છે અને જેને "રાષ્ટ્રીય નિષેધ" કહેવામાં આવે છે તેતો પણ આમાં સમાવેશ થઈ જાય છે - તે મતે તો અર્થસ્થ લાગે છે.

કદાચ, આપણી આ આમક ધારણાઓને સૌધે નાઝીવાદ અમેની આપણી ચિતા નૈતિક અને રાજદારી દૃષ્ટિએ આટલી પરિણામ સ્થળ બની જાય છે રાષ્ટ્રીય લાક્ષણિકતાને જે અતિસૂક્ષ્મ નિરીક્ષણનો ભોગ બતા-

વંવામાં આવે છે, તેથી હું અધીરો બની જઈને છું અને હોધે "જર્મન પબ્લીક"ના લક્ષણમાં દુર્મોચનાની પ્રમાણોત્તે પુનઃસંચાર થાય છે—એટલું જ કે તેની રચના વિપરીત બની જાય છે એક કાળે યુદ્ધ ભાવનાનું ઉત્પ્રસાદની તથા ભવિષ્યવાની દૃષ્ટિએ જે રીતે નિદાન થયું હતું, તેવું આજે અનિષ્ટ ભાવનાનું થાય છે.

ઔચોગિક પાલ ૪૨ થી રાજ્યપ્રેરિત સામુદિક દલપતે હું કેવળ જર્મન પ્રજાની સામે પડેલી સમરથા મણારી લક્ષ્યો નથી. જર્મન પ્રજાએ એ દલપતે કહેલી છે પરંતુ આ જ કારણે મનુષ્યજનિ મમે તેવું કાલું કરવાની દહે જઈ શકે છે, એવી શોધથી જે પ્યાન કેન્દ્રિત થાય, તેના કરતાં, આ દહીકલ પર કેટલાક લોકોનું પ્યાન શા માટે વધારે કેન્દ્રિત થયું એઈએ ? આમ ઔચિય જર્મનીની એક લાક્ષણિકતા—જર્મનીની માની લીધેલી એક સામુદિક પ્રતિમાના પરિણામ સમુદાયની ચુકચુ છે.

વસ્તુતઃ આ સામુદિક પ્રતિમા પર લેણ પશુ લક્ષ આપવાની જરૂર નથી, અને હું માનુ છું કે, જર્મન પ્રજા અને જર્મનીના અલ્પામહીએને અપવાદ મણતા, જગત આખું તેનાથી કટાણી થયું છે આમારો દેશમાં ૧૬૪૫થી માંચે કોમર્ષ રહેલા આશીષ-વચનો કેવાં કટાણીજનક છે!—જણે એ સામુદિક પ્રતિમાનો પુનરુદ્ધાર જ અપમાં અલી પડ્યો હતો! જણે તેનો વિચાર માત્ર એક ઐતિહાસિક રહસ્ય બની ગયું હતું!

અમારી રાષ્ટ્રીય આત્મ-મણતિનાં કેટલાંક નોષ-પાત પરિણામો આવેલાં છે પરંતુ તેમાં સોવિયેત યુનિયન સાથે અમે ગાંધિલા સન્ધ કરતાં વિશેષ આલ્પશંકરક બીજું કશું નથી સોવિયેત યુનિયન જાનવ-યુગમાં મોખરે છે તેમાં તો કોઈ શંકા છે જ નહિ, પણ પશ્ચિમ જર્મનીમાં એવો બાપક ભાવ પ્રસરી છે કે સ્વિયનોને હાથે આમારે ધોર અન્યાય સહેવા પડ્યો છે

મારી સામે એક નકશો પડેલો છે. તેનું નામ છે: "બીગ વિથ જુદ દરમ્યાન ચર્ચેલો 'બનની ખુવારી.'" તેમાં ચોક્કસીના નિદાન છે. એક ચોક્કસી

૧૦ લાખ મનુષ્ય ક્રમણે છે. જર્મનીમાં મને પંચ ચોક્કસી દેખાય છે, પોલેન્ડમાં પંચ અને યુગોસ્લાવિયામાં એક ચોક્કસી દેખાય છે. સોવિયેત યુનિયનની નજીકમાં હું આવાં ૨૦ ચોક્કસીના નિદાન લેઈ શકું છું લેનિનગ્રાદમાં એક નાના મ્યુઝિયમમાં એક માણસના અગ્રુદા જેવડો પાત્રનો દુકડો મેં લેયો. જર્મન-ધેરા દરમ્યાન એ સહેરના નિવાસીએને એક દિવસનું એટલું રેશન મળતું હતું. યુગોસ્લાવિયામાં ફોડીએને મળતા રેશન ક્રતાં પશુ એ તો આપુ હતું.

જર્મનીમાં બુનકાળની સાથે સંધિ કરવાનો કોઈ પણ પ્રયાસ કરી રહ્યું હોય એવી ઊપ મને પડતી નથી. નિયમ તરીકે થતો ત્રિવિ ભાગ્યે જ તેને અનુરૂપ છે કારણ કે બુનકાળનાં તો સીધાં ઐતિહાસિક અને રાજદ્વારી પગિણાઓ આવે છે અને તેના પ્રતિકાર માટે આપરકતા અરપટ અપરાધી ભાવની નહિ પરતુ કાર્યની હોય તો એ પગિણાઓના સંકર્ષમાં આપણા ભવિષ્ય વિશેના દૃષ્ટિનિકુમા ખરેખરો પસરો ભાવવાની જરૂર છે

સોવિયેત યુનિયનનું ઉદ્ભવગુ આપવાનું મેં એટલા માટે પસંદ કર્યું કે આપણી રાષ્ટ્રીય આત્માની પ્રીતિ દશ્ય એવી જ ગહેવા પામી છે તેનો આ પરથી ખ્યાલ આવે છે. વળી આપણને એ પણ ખ્યાલ આવે છે કે તેની રચનાને હરાડી પાડી દેવાથી કોઈ હેતુ જરૂર પડતો નથી. આવી પદ્ધતિઓ હવે અપમાં આવે એવી સ્ત્રી જ નથી; અને કોઈ પણ મંબોર પ્રશ્નોને તે હારા ઉકેલ મળી શકતો નથી યુદ્ધ અને શાન્તિ, આર્થિક અને મજદૂરી તથા, જેને માટે પ્રતિદિન તૈયારી થવા કરે છે તે સહેતુક માનવહત્યા (Genocide) ની એકધારી સંચયતા—આ બંધી રાષ્ટ્રીય સમ-રથઓ નથી પ્રજાજનોએ વાતના સહેતી પડે છે, એ જ કઈ જર્મનીના વિશ્વજનની સોથી ઘણું દર્શાવ નથી; પરંતુ તેમાં જુદનો સજ્વ રહેલો છે તે છે. યુનનરિપબ્લિકનાં આલ્પસંજો શાન્તિને કાપમાં મૂકી દે છે; પરંતુ તે એટલા માટે નહિ કે જર્મનીના રાષ્ટ્રીય ધડપત્રમાં છૂપેલો દાનવ કદાચ ફરી બગી (અનુસંધાન પાન ૪૮ ઉપર)

લોકશાહીના પ્રકારો*

—રજની કોહારી

અનુવાદક : અનિલ ભટ્ટ

લોકશાહી એટલે શું અને લોકશાહી કેને કહેવાય ? આ સામાન્ય લાગના બે પ્રશ્નો ઉપર ઘણું લખાયું — ચર્ચાયું છે નિષ્ણાતોમાં લોકશાહીના અર્થો અંગે મતભેદ પ્રવર્તે છે. ઐતિહાસિક, દૃષ્ટિએ લોકશાહીના બે અર્થો ધરાવવામાં આવે છે. ‘લોક શાસન’ (rule by the people) અને ‘વ્યક્તિ સ્વાયત્તા’ (self-rule for the individual) આમાં પહેલા અર્થે ધણી ગૂંચવણ ઊભી કરી છે કેટલીકવાર તો એવી પરિસ્થિતિ પેદા થઈ છે કે સરમુખત્યારશાહી એ પણ પોતે લોકશાહી છે એમ કહાવવા માટે એનો ઉપયોગ કર્યો છે લોકશાહીનું સાચું તત્ત્વ સમજવામાં આ બધા અર્થોએ જ ગૂંચવણ ઊભી કરી છે. એને કારણે કેટલીકવાર લોકશાહીના તત્ત્વોને પણ બિનલોકશાહી તત્ત્વો તરીકે ખવાવવામાં આવે છે. લોકશાહી તત્ત્વોને સાચી રીતે સમજ્યા વગર એનો ઉપયોગ કરવાથી કેટલીકવાર આપણે એનો અનર્થ પણ કરીએ છીએ, એટલું જ નહિ, માનવજાતે મેળવેલી સિદ્ધિઓને પણ બગાડીએ છીએ.

લોકશાહીના જુદા જુદા પ્રકારોનું સાચું ગ્રાંથિકન કરવા માટે લોકશાહી માટે જરૂરી એવી અનિવાર્ય પૂર્વ-શરતો નક્કી કરવી રહે છે; આ દરેક પ્રકારમાં લોકશાહીને આદર્શ કેટલી માત્રાએ જળવાઈ રહે છે એ સમજવાની પણ જરૂરત છે, અને લોકશાહીના આદર્શને તથા લોકશાહીના જુદા જુદા પ્રકારોમાં એને મળેલ મૂર્ત સ્વરૂપને બિન બિન રીતે સમજવાની આવશ્યકતા છે.

(૧)

લોકશાહીની પૂર્વશરતો

લોકશાહીના સાચા સ્વરૂપને સમજવા માટે આપણે બે પૂર્વશરતો ભેદીએ : (૧) લોકશાહી પદ્ધતિમાં

* Quest નં. ૧. ૩૧ ઓક્ટોબર-ડીસેમ્બર ૧૯૬૩; ‘Meanings of Democracy’ નું લાખાવર.

સમાજ સ્વતંત્ર અને સુપરિવર્તનશીલ હોવો. અનિવાર્ય છે કે જેથી વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને ખીલવાનો સપૂર્ણ અવકાશ મળી રહે (૨) લોકશાહી એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં સામાજિક ઔદ્ય અને રિયરતા જળવાઈ રહે; જેથી વ્યક્તિની સર્જન શક્તિને ખીલવા માટે વધારેમાં વધારે અવકાશ મળે, સર્જનશક્તિ એ લક્ષ્ય છે. લોકશાહી એને સિદ્ધ કરવાનું સાધન છે.

ફિલસૂફી કે જેઓ લોકશાહીના આવા આદર્શમાં માને છે, તેઓ એવી દમીધ કરે છે કે ‘રાજ્ય’ હોવું જ ન જોઈએ રાજ્ય અને સરકારવાળા સમાજમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને સર્જનશક્તિને પ્રતિષ્ઠાના કોઈ અવકાશ નથી. આવી માન્યતા રાજ્યના સાચા સ્વરૂપને સમજવાની અશક્તિ ઉપર રચાયેલી છે ખરેખર તો રાજ્યનું પ્રાથમિક કાર્ય જ એ છે કે તે લોકોને માટે વિધાસ અને સહીસમામતીનું વાતાવરણ ઊભું કરે, ‘રાજ્ય’ને એવું ધકલું ભેદીએ કે જેથી તે ઉપરના બે આદર્શોને મૂર્ત કરવામાં વધુમાં વધુ ઉપયોગી નીવડે.

સમાજને સ્વતંત્રતા અને એકતા બેઉ એક સાથે આપી શકે એવું રાજ્ય હોવું જોઈએ.

ઔદ્ય વિના સ્વાતંત્ર્ય કહી શકે નહિ અને સ્વાતંત્ર્ય વિના ઔદ્ય એ જળજળરીથી દોષા બેસાડેલું ઔદ્ય છે. રક્ષિતા જેવી ઔદ્યપ્રકૃતિ પદ્ધતિમાં જેવા મળતું ઔદ્ય ને લસકરી સરમુખત્યારશાહીમાં જેવા મળતું ઔદ્ય એ નિનલોકશાહી છે. કૃત્રિમ રીતે દોષા બેસાડેલા સર્વભુમતિ કરાવ પણ બિનલોકશાહી છે. ટૂંકમાં, અંતગ્રેહ અને અત્યોરોને કચડીને મેળાવવામાં આવતું ઔદ્ય એ પણ એક જાનની સરમુખત્યારી જ છે.

સ્વતંત્રતા અને ઔદ્ય દ્વારા દેશના રાજકારણમાં જેટલા પ્રમાણમાં રિયરતા રચાવી શકાય અને જળવા-

ખોરીનું પ્રમાણ ઝોણું થાય, ટેટલા પ્રમાણમાં લોકશાહી સફળ થઈ ગણાય એ સમાજમાં એક વ્યવસ્થા અને સ્વાતંત્ર્યનો અભાવ હોય ત્યાં લોકો “સીધા પગલા” (Direct Action) અને દિશાચક સાધનોનો આશરો લેજ; પરિણામે સમાજમાં દિશા અને અધા-ધૂધી ફેલાય.

લોકશાહીનો અભાવ સુધીનો અનુભવ બતાવે છે કે ધણી દેશોમાં “સીધા પગલા”નો આશરો લેવામાં આવ્યો છે, એને કારણે ટેટલાકાર લોકશાહી મજબૂત બની છે; પણ બીજા ધણી દેશોમાં એને કારણે સાચી લોકશાહી નાશ પામી છે છતાં, રૂબેરૂબ, લેટિન અમેરિકન દેશો, ઇન્ડોનેશિયા, ઇરાક, તુર્કી અને પાકિસ્તાન - આવા પ્રકારના ટેટલાક દાખલા છે. ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામાં પણ ટેટલાકાર સીધા પગલાનો આશરો લેવામાં આવ્યો છે, પણ આવા પગલાં હમેશાં લોકશાહી હકોનું રક્ષણ કરવા માટે જ લેવાયાં છે ત્યાંની સરકારોએ પણ મોટે ભાગે લોકશામળીને શક આપી છે.

લોકશાહીમાં સીધા પગલાંની શક્યતા અને બળવો કરાવેલા અધિકાર દેવાં નેપ્રિય, છતાં પણ આવા પ્રસંગો ઊભા થાય એ સમાજના મિત્ર સમતોલ્યધુની નિશાની છે. પ્રશ્ન એ છે કે સીધા પગલાં શું લોકશાહીનું અનર્ગત તત્વ છે કે પછી આપણી લોકશાહીમાં કંઈ ખોલ કે અપૂરપણું છે? આ સર્જનાં આપણે લોકશાહીના જુદા જુદા પ્રકારોનું પૃથકરણ કરવાનો પ્રયત્ન અહીં કરીએ.

આ દેશમાં સસદીય લોકશાહી (Parliamentary Democracy) ના પદાધિકારો અને સીધી લોકશાહી (Direct Democracy) માં માનવશક્તિઓ વચ્ચે ધણી વખતની એક મજબાહ થાય છે. આ ચર્ચા જુદી જુદી દિશાએ થાય છે - રાજકારણમાં બીજીક ચર્ચાઓમાં અને “આઈસ” સમાજ” માટે તૈયાર કરવામાં આવતી ચોજનાઓમાં મજબૂત અને સમજી લોકમન એ લોકશાહીની પૂર્વશર છે, એ કાલે તો ખર્ચા સંચિત થાય છે, પણ આ લોકમન કેવા પ્રકારે સંસ્થાકીય સ્વરૂપ લેવું નોઈએ, એ માટે મન-

બેદ પ્રવર્તે છે. સરકારે લોકોને લોકશાહી તંત્રમાં સક્રિય રીતે જાગ લેવા કરવા માટે જે ચોજનાઓ અને સંસ્થાઓ ઊભી કરી છે તે મેંધવાત છે. મામપનાવતો, સહકારી મંડળો, વિકાસરૂઢકો અને આ દારમાળામાં ઉરડે “પંચાયતીરાજ”ની સંસ્થાઓ દાર રાજકારણ અને વહીવટી તંત્રમાં લોકોને સહકાર મેળવવાના પ્રયત્નો થયા છે. હક ગામડાંની કક્ષા સુધી લોકોને સહકારી બનાવવાની આ ચોજનાઓ “સીધી લોકશાહી” તરફનું એક આગે-કદમ જ છે ખીછ બાજુ, વહીવટી તંત્રમાં અને સત્તાધિક્ષ પક્ષના કેટલાક નેતાઓમાં પણ આ ચોજનાઓની સફળતા અજે શકા અને નિરાશાની લાગણી ફેલાયેલી છે. આ પરિસ્થિતિમાં સસદીય લોકશાહી અને સીધી લોકશાહીના સિક્કામાં શહેર્ષા કેટલાક મૂળભૂત તરતોની નારીકાઈથી તપાસ કરવી જરૂરી છે.

દાલમાં જે લોકશાહી વિષે ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે તેની નમનાર્પિ એ છે કે એમાં સિક્કાતોનું પૃથકરણ બહુ સ્પષ્ટ રીતે કરવામાં આવતું નથી. વળી, એ અપત જોપચારિક અને છીછરું છે. હ ત સસદીય લોકશાહી વિરુદ્ધ સીધી લોકશાહી, રાજ્યાશ્રિત વિકાસ કે મુક્ત વિકાસ, પક્ષીય રાજકારણ વિરુદ્ધ મિતપક્ષીય રાજકારણ. આ અસ્પષ્ટતા ને જોપચારિકતાને કારણે કારતની અને વિશ્વની લોકશાહીનો મુખ્ય પ્રશ્ન બાજુએ મૂકાઈ ગયો છે. આ મુખ્ય પ્રશ્ન છે :

● લોકો દાર સ્વતંત્ર રીતે સચાસિત અને લોકશાહી મુક્ષો ઉપર ચાલેલી શિલ કિલ પ્રકારની સંસ્થાઓનું એક પાયાનું મળખું તૈયાર કરવું.

લોકશાહીના પાયાનું માળખું

આ દેશના માનવશક્તિઓ (Human Resources) વખતોવખત સંસ્કૃતિક મળખાની જરૂર છે, એમ કક્ષા કરે છે અને ત્યાં જ એમની ફરજ પૂરી થયેલી માને છે. જાને કારણે એક વાત ચોક્કસ રીતે કારપૂર્વક નિબળ કરવામાં આવે છે કે, લોકશાહી તો લોકોના માનસમાં અને લોકોમાં પેદા કરવી નેપ્રિય. આ વાત વાગવાર કહેવી જરૂરી પણ છે, કારણ કે આર્થિક વિકાસની આધિગા દેશમાં આવી મુખ્ય-વાત કેટલીક

યાર વિસરાર્થે નય છે. પરંતુ આ વાત વાગવાર કહેવા માન્યતા તો આત્મસંતોષ અને સુસ્તી જ પેદા થાય છે સાચો પ્રશ્ન એ છે કે, આ જાગૃતિ આપણે કેવી રીતે લાવવા માગીએ છીએ? આપણે કયેવેળા સંસ્કૃતિક પુનરુદ્ધાર આપણે કયા માર્ગે લાગીશું ?

કેટલાક ઉદારમનવાદીઓ (Liberalists) કલા-કારો, લેખકો અને વિચારોદાતા મુક્ત ઝુલ્મશૂન્ય માને છે. ન્યારે ખીમ કેટલાકને બુદ્ધિધનો (ખાસ કરીને આ દેશના) માં શ્રદ્ધા નથી. એ લોકો રાજ્યાશ્રિત સંસ્કૃતિક યોજનાઓ ઉપર ત્યાર મૂકે છે.

અમને એમ લાગે છે કે, મુદ્દાનો સવાલ એ રાજ્યાશ્રિત કે મુક્ત સંસ્કૃતિક વિકાસનો નથી કારણ કે મુક્ત સંસ્કૃતિક વિકાસ કોઈ ઉપરથી ઠીક જોવાથી શક્ય એમ નથી, આ દેશમાં જે વિકાસ થઈ રહ્યો છે તે રાજ્યાશ્રિત છે એની સામે કોઈ વાંધો ન હોઈ શકે; કારણ કે રાજ્ય એ પશ્ચ આખરે સમાજનું એક પાતું જ છે. મુશ્કેલી એ છે કે રાજ્યે જે સંસ્થાઓ દ્વારા 'દૂત ન સમાજ' રચવાની ઝુલ્મશૂન્ય આદરી છે, તે આ ઝુલ્મશૂન્ય વિનુત બનાવી દે છે. સ્વર્ગજન્ય પત્તી આપણે ત્યાં સંસ્થાઓનો વિકાસ જે પ્રકારે થયો છે તે યોગ્ય નથી. લોકશાહીનાં મૂલ્યોને અમલી બનાવી શકે તે રીતે સંસ્થાઓનું ધરતર ધરું નથી. નવી સંસ્થાઓનું સાર્વત્ર્ય તે સંસ્થાએ લોકશાહી મૂલ્યોને કેટલી કદે અમલી બનાવી શકે છે તે ઉપર જ રહેલું છે. આ દેશમાં પરિસ્થિતિ એવી ઉપસ્થિત થઈ છે કે આપણી પ્રધાનમંત્રીય સંસ્થાઓ જે તરબો ધરાવે છે, તે ચાલુ જ રહ્યાં છે ન્યારે નવી સંસ્થાઓમાં જે મૂલ્યો અપનાવાયાં છે તેના મુશ્કેલી ન બાધા નથી. આનું પરિણામ એ બાબત છે કે એક બાબત નેતાઓ અને તેમના ટીકાકારો માત્ર ઔપચારિક બધારણીય માળખાના સંદર્ભમાં જ વિચારે છે; ત્યારે ખીમ ચાલુ, પ્રશ્નસિક્કાયુક્તતા, ધર્મ, ડામ કે પ્રદેશ જેવી સંસ્થાઓ લોકશાહી પદ્ધતિની ઉપર તદ્દન જુદા જ હોય છે. સિદ્ધ કરવા માટે વિનુત અસર કરે છે.

જો કે કેટલાક વિચારકો લોકશાહી જાગૃતિ લાવવાની જરૂરત છે એમ કહે છે, પણ આ પ્રતિ તેઓ એક ખીમથી

અને લોકશાહી અવિશ્વ રહીને કરે છે; પરિણામે, જાગૃતિની ઝુલ્મશૂન્ય માત્ર જાગૃતિ થયેલા લોકો પૂરતી જ મર્યાદિત રહે છે. એ લોકો ફક્ત લેખકો અને કલાકારોને દલિખિતુમાં રાખીને વિચાર કરે છે અને ફરક પ્રકારના કાયદાઓને અગત્ય રાખે છે. ગમકારણને ધ્યાની દલિએ જોવામાં આવે છે. પશ્ચીય રાજકારણમાં એમને સ્વ નથી દેશના રાજકીય વિકાસ તરફ તેઓ બેઠકાર છે, અને બધો દોષ સરકારને શિર ચડાવે છે. બુદ્ધિધનોની આ બેપરવાઈને - જેને એકવાર 'શીલ્ડ' 'બુદ્ધિધનોનું નકારાત્મક અને વિશેષી માનસ' તરીકે ઓળખાવે છે - તેને લીધે જનતાની સુસ્તીમાં વધારો થાય છે.

આ પરિસ્થિતિમાં નીચેના પ્રશ્નોને દલ કરવાનો કોઈ પ્રયાસ કરવું નથી. ઘ. ત —

(૧) રાજકારણ તરફ નફરત રાખ્યા વગર તેના જુદા જુદા કક્ષાએ અને નવા દલિખિતુથી પુનરુદ્ધાર કરવાની જરૂર. (૨) અને ઉદારમનવાદ તેમજ લોકશાહીમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારાઓ દ્વારા જીવનનાં ફરક પામીને આવરી લેવી, સ્વયં પ્રેરિત, લોકસંચાલિત, ઐશ્વર્ય નવી મર્યાદાઓના વિકાસ; ઉપરાંત પહેલેથી અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તેવી સંસ્થાઓના બહોળા ફેલાવો કરવાની જરૂર.

લોકશાહીની સફળતા માટે લોકશાહી તરબોનો એમ અને તેમ બહોળો ફેલાવો કરવાની જરૂર છે. તેટલી જ જરૂરત લોકમંચ તિન ઐશ્વર્ય સંસ્થાઓનું મળવું જોઈ કરવાની છે. લોકશાહીનાં મૂલ્યોને આવી સંસ્થાઓ દ્વારા જ મૂલ્ય સ્વરૂપ આપી શકાશે, આવી સંસ્થાઓની કાયદાદી દ્વારા મૂલ્યોને બહોળો ફેલાવો થાય છે. એટલું જ નહિ, એ મૂલ્યોનું સમય રીતે એકીકરણ થાય છે. આવી સંસ્થાઓ દ્વારા સમાજમાં સ્થિરતા આવે છે અને એકામતાની જાવના પશ્ચ બેલી થાય છે. વળી રાજ્યની રીતે સકુવિન જાણતી તાતિ, પ્રદેશ અને ધર્મ ઉપર રચાયેલી સંસ્થાઓમાં પણ, ઉદારમનવાદીઓ અને લોકશાહી માનસવાળા નેતાઓ દાખલ થાય તો,

૧. Edward Shils - Political Development in the New States; Comparative Studies in Society & History એક ૩. વો. ૨.

એનો પણ લોકશાહી સંસ્થા તરીકે કાળાપવરો થઈ પાકે છે.

હમણાં હમણાં રાજકાનૂન અને શાંતિ, ધર્મ જેવી સંસ્થાઓને ધૂણાની રૂઢિથી જોવાની ફેરન ચાલી છે; એને પરિણામે એક જાણુ તકવાદીએ સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા આવી સંસ્થાઓનો કળાને લઈ એનો ઉપયોગ કરે છે; ખીજી જાણુ, લોકશાહીને માટે અનિવાર્ય સામાજિક અને સરવાડોય પાયાનું મળજી તૈયાર થતું નથી. ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાની લોકશાહી એને આપણાંમાંના ધણા આદર્શ રૂપે ગણે છે, ત્યાં પણ લોકશાહીએ પ્રજાસિદ્ધાંત જૂથો અને સ્થાનિક સંસ્થાઓ તરફ કદીયે બેધરનાઈ બનાવી નથી ત્યાં, આવી સંસ્થાઓની અંદર નવાં મૂલ્યો દાખલ કરી, એમને પ્રતિસીદ્ધ બનાવી, લોકશાહીને અસરકારક બનાવવાના કાર્યન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એટલે આ દેશમાં માનવતાવાદીઓ અને લોકશાહીમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારાઓએ, લોકશાહીનાં મૂળ આ દેશમાં અચાનક જ એક દિવસ નાંખાઈ ગયો એમ માની, હાથ જોડી બેસી રહેવું નહિ જોઈએ. એને બદલે એમણે એમના ધંધામાં, આસપાસ, જુદાં જુદાં સામાજિક મંડળોમાં અને ખાસ કરીને વિચારકો અને શુદ્ધિધર્મીનાં જુથોમાં લોકશાહીનું આત્મ પાયાનું માળખું ઊભું કરવાની પ્રવૃત્તિ આદરવી જોઈએ.

લોકશાહીનું આત્મ પાયાનું માળખું (Infra Structure of Democracy) એ તૈયાર કરી શકાય તો ઔપચારિક અને શુદ્ધ રહેલા લોકશાહીના બંધારણીય દાખલિયતમાં લોકી-મૌલ પૂરી શકાય એટલું જ નહિ, એના દારા —

(૧) જુદી જુદી સંસ્થાઓના કાર્યકર્તાઓને એમની વર્તમાન સ્થિતિમાંથી પ્રતિસીદ્ધ બનાવી શકાય આવા લોકસંચાલિત મંડળો દારા નથી નેતાગીરી જોશી કરી એમને તાલિમ આપવા માટેની પૂર્વબુદ્ધિ તૈયાર કરી શકાય. જવાબદારી નહિ લેવાનું અને બીજાને શિરે દોષ ઢોળી દેવાનું લોકોનું હાલનું માનસ બદલી, દેશના પ્રજો પ્રત્યે લોકો જવાબદાર અને બળદાર વલણ લેતા થાય એવી પરિસ્થિતિ સર્જી શકાય.

(૨) એક બક્ષિ જુદાં જુદાં હેતુઓવાળાં જુદાં જુદાં પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં એક સાથે ભાગ લઈ શકે તેવી કક્ષવતા ઊભી કરી શકાય, એવી સામાજિક માળખું પણ અનિસીદ્ધ અને પરિવર્તનશીલ બને

(૩) ‘સીધાં પગલાં’ દારા બદલ આવના લોકોના આવેશને ખાળી શકાય ન્યાં લોકોની સમૂહન-સક્રિયતા યોગ્ય રસ્તે વાળવામાં ન આવે હોય, ન્યાં મેટી મેટી આશાઓ આપવામાં આવી હોય પણ એને સિદ્ધ કરવાના કોઈ પ્રયાતો થતા ન હોય, ત્યાં આ પ્રકારનાં ‘સીધાં પગલાં’ને આશ્રય પણ લેવાય જ.

(૪) સામાજિક પરિવર્તન કોઈ પણ જાતના ધર્મશૂ વિના સરળ રીતે શક્ય બને પ્રુદ પરિવર્તન કરતાં સામાજિક પરિવર્તન કાવવાની પદ્ધતિ લોકશાહીમાં વધારે મહત્વની છે. જે લોકશાહીનું મર્યાદીય પાયાનું માળખું સમગ્ર હોય ત્યાં, દેશકીશે બચરિયન રીતે, લિલ શિત્ર દિનેને ખ્યાનમાં રાખીને, આપ-લેના વાતાવરણમાં કરી શકાય.

(૨)

સીધી લોકશાહીનું આવશ્યક તત્ત્વ

રાજકીય પ્રક્રિયાને લોકશાહી સ્વરૂપ આપવા માટે આત્મ લોકસંચાલિત સંસ્થાઓ અને મંડળોનું બનેલું પાયાનું માળખું તૈયાર કરવાની જરૂરનું છે અને આ સદમોમાંજ સોધી યા પ્રાયશ્ચ લોકશાહી વિરૂદ્ધ પરોક્ષ યા સંસદીય લોકશાહીના પ્રમુખ તપાસવો જોઈએ જે આપણે એવી માન્યતા ધરાવના હોઈએ કે લોકશાહીનું આખરી શ્વેષ નવાં મુશ્કેલીવાળાં એક રાજકીય પ્રક્રિયા તૈયાર કરવાનું છે તે, આપણે એ પણ ખ્યાન રાખવું જોઈએ કે, લોકશાહીએ માત્ર સંસદ પૂરતુંજ મર્યાદિત રહેવાનું નથી, પણ એનાથી બહુ વ્યાપક સુધી પહોંચવાનું છે. દરેક બક્ષિ સામુદાયિક કાર્યમાં વધારેમાં વધારે ફાળો આપી શકે એ રીતની બચરથા લોકશાહીમાં ઊભી થવી જોઈએ. આજે આવી લોકશાહીને સીધી લોકશાહી કે સંસદીય લોકશાહી કહેવી, એ માત્ર નામકરણનો સવાલ છે. હાલ પ્રુદ, આ ચર્ચાને અર્થપૂર્ણ બનાવવા

માટે સીધા લોકશાહીના સિદ્ધાંતને મુદ્દાસર અને વ્યવહારુ રીતે ચલુ કરવાની જરૂરત છે.

સીધી લોકશાહીના પ્રકારને અન્યવહારુ ને અમલમાં ન મૂકી કાયમ એવા પ્રકાર તરીકે વળોટી કાઢવામાં આવ્યો છે. એમ પણ કહેવાય છે કે આ પ્રકારમાં સર-મુખ્યત્વે રાજાદીનાં તરફના પડેલાં છે આજુ કારણ એ છે કે કેટલાક દેશોમાં 'જનમત' (plebisite) અને એવી બીજી સીધી લોકશાહી પદ્ધતિનો ઉપયોગ કેટલાક સમસ્યાઓને પે નાની સત્તા વહેંચવા થાડકાવી રાખવા કર્યો છે પોતાની સત્તાને લોકોની રેઠા છે, એવા બ્રમ બીભો કરવાજ એ લોકો લોકશાહી પદ્ધતિનું આવરણ છે છે બીજા કેટલાક એમ માને છે કે, સીધી લોકશાહી એટલે માત્ર સત્તા અને વહીવટી તંત્રનું વિન્દીકરણ વળી કેટલાક એમ માને છે કે સીધી લોકશાહી એ માત્ર મીઠા નગર-રાજ્યો જેવી નાની સરકારોમાં જ અમલી બની શકે અને વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં એ અશક્ય છે, આ બધી માન્યતાઓમાં કેટલે બધે તક છે તે નક્કી કરવા 'સીધી લોકશાહી'ના કાર્ષ સરકારીય પ્રકારને વળગી ન રહેનાં તેના મૂળ અર્થને આપણે તપાસીએ.

મીઠા નગર-રાજ્યોમાં કે હાલના સ્વીટ્ઝરલેન્ડના કોમ્યુન્સ (Communes)માં 'સીધી લોકશાહી'ની પદ્ધતિ એ સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલી છે.

(૧) રાજકીય સત્તાને આખરી બહાલી લોકો તરફથી મળવી જોઈએ. દરેક વ્યક્તિ પોતાનું ભાવિ પોતે નક્કી કરે છે, એ માન્યતા બધાં સમાયેલી છે

(અનુસંધાન પાન ૪૩નું આશુ)

જો કે પણ એટલા માટે કે તેથી કાયમ સોવિયેન યુનિયન ઉદ્દેશો જાળવ, જર્મનોએ એનો સ્વીકાર કર્યો હતો એટલા માટે નહિ, પણ કાર્ષ પણ સ્વયં તેનો અમલ સંભવિત બને એટલા માટે કાસિમ વુલ્ફાયાન છે

હું એક જર્મન છું તે કારણે મારું નિર્માણ, હું અન્ય કાર્ષ હોઉ તે કરતા, વિશેષ સરળ થા કહીન એમ હું માનતો નથી. અનેક નિર્માણોમાં આ એક નિર્માણ છે તેના શોધ કરવાનો કે તેને ત્યાગી દેવાનો કાર્ષ પ્રસંગ અને દેખાતો નથી. અને તેને કાર્ષ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ ચલુ પાનો પ્રસંગ તો દેખાતો

આને આપણે સ્વ-રાજ્ય (Self-Government) ના સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખીએ

(૨) પણ સમાજમાં એક વ્યક્તિ બીજા અનેક વ્યક્તિઓની સાથે રહે છે દેહના નાગરિક તરીકે એની મજૂરી બીજા વ્યક્તિઓ સાથે જ થાય છે, વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચે કાર્ષ વિરોધ કે લર્ષણ નથી, સ્વ-રાજ્ય એ બધાએ મળીને નિર્ણય લેવાની એક પદ્ધતિ છે, માટે લેવાતા રાજકીય નિર્ણયોમાં વધારેમાં વધારે લોકોને વધારેમાં વધારે ભાગ લેવાની તક મળવી જોઈએ, આને આપણે 'નિર્ણય લેવામાં ભાગીદારી' (Participation) ના સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખીએ

આ પ્રમાણે, 'નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં દરેકની ભાગીદારી દ્વારા સ્વ-રાજ્ય' એ સીધી લોકશાહીની વ્યવહાર વ્યાખ્યા ગણી કાયમ સીધી લોકશાહીને સત્તાીય લોકશાહીથી એ રીતે જુદી પાકી કાયમ કે એમાં વ્યક્તિના હક્કો બાને જાળવવાની વ્યક્તિ પાસેથી છીનવી શક્ય નહિ, એવા આશ્રય આગળ પડતા જ, સીધી લોકશાહી એ માત્ર રાજકીય સત્તાઓને જ મદત આપતી નથી, પરંતુ વ્યક્તિની સર્જનશક્તિ ઉપર કાર મૂકે છે તે માતાનથી આગળ વધીને રાજ-કારણમાં દરેક વ્યક્તિ વધારેમાં વધારે અને સક્રિય ભાગ લઈ શકે તેવા અવકાશ સારી લોકશાહી આપે છે. સીધી લોકશાહીમાં સત્તા એકદમ ન બનનાં વિન્દિત બાને આપક રહે છે આની સાથે એમ માની લેવાની જરૂર નથી કે 'સીધી લોકશાહી' માત્ર મીઠા લોકોએ અપનાવેલી નગરરાજ્યોની પદ્ધતિમાં જ અમલી બની શકે.

નથી જ નથી ઉત્કલ્પિતની સર્વ પ્રક્રિયાઓનું સ્વરૂપ જ એવું હોય ■ કે કાર્ષ તેમાંથી સપૂર્ણ પણે મુક્ત થઈ શકેતું નથી પરંતુ તેનું એક અત્યંત લઘુ એ પણ છે કે તેનાથી દિનપ્રતિદિન વેગળા રહીને વ્યક્તિ વિકાસ પામતી રહે છે. હું જર્મન છું એ હકીકતને હું જેટલું મદત આપુ છું તે કરતા વિશેષ મદત આપનારા લોકોની સાથે જરૂર કરવાની મારી ધૂંઝા નથી. કાયમ હશે ત્યાં હું એ હકીકતનો સ્વીકારી કરીશ અને આવશ્યક હશે ત્યાં હું તેને અવગણી દર્શાવ.

(“એન્કાઉન્ટર”માંથી)

ભાગીદારીના સિદ્ધાંત

સીધી લોકશાહીની કેટલીક પ્રાથમિક જરૂરિયાતો વિશે હવે આપણે વિચાર કરીએ. રાજકીય નિષ્ણંદોમાં દરેકની ભાગીદારીના સિદ્ધાંતને ચોક્કસપૂર્વક રજૂ કરવાની જરૂરિયાત છે, કારણ કે સીધી લોકશાહીમાં આ સિદ્ધાંત મૂળભૂત છે. આ સિદ્ધાંતમાં ત્રણ મુદ્દાઓ નોંધપાત્ર છે : (૧) લોકશાહી તત્ત્વમાં 'ભાગીદારી'નો સિદ્ધાંત એ સદ્ય નથી પણ સદ્ય સિદ્ધ કરવાનું સાધન માત્ર છે સદ્ય એ છે કે લોકોનું માનસ એ રીતે તૈયાર હોવું જોઈએ કે જેમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાનું કલ્યાણ બીજાના કલ્યાણથી જ સમાવેશુ છે એવી, સમજ સાથે અન્યની સાથે સહકાર દ્વારા પોતાનું આચારિક જીવન પડે. (૨) રાજકીયભાવે 'ભાગીદારી'નો સિદ્ધાંત માત્ર પ્રક્રિયા છે, ને તે રાજકીય નિષ્ણંદો લેવાની એક પદ્ધતિ જ છે. આ રીતે, લોકશાહીના મૂળમાં આ સિદ્ધાંત છે કારણ કે લોકશાહી પણ કેઈ રાજકીય યંત્ર નથી, લોકશાહી એ નિષ્ણંદો ઉપર આવવાની એક પદ્ધતિ છે. (૩) 'ભાગીદારી'ના સિદ્ધાંતને સિદ્ધાંત તરીકે જડ રીતે વળગી ગહેવું ન જોઈએ આવા વગર વિચારો વળગી રહેવાથી તે પણ સત્તાવાહ્ય એક તરફ જ બની જાય છે આ સિદ્ધાંત તરફનું વલણ રીક્ષાત્મક અને અવગણી હોવું જોઈએ. 'સામુદાયિક રાજ્ય' (Corporate State), 'વર્ગ રાજ્ય' (Class State) જેવા નિર્ણયકક્ષાદી 'રાજકીય પ્રકારોમાં પણ આ સિદ્ધાંત સમાવેશો છે વ્યક્તિની અદ્યક્ષગણના ઉપર રચાયેલા 'ભાગીદારી'ના સિદ્ધાંત અને સામુદાયિક રચાયેલીતિ ઉપર રચાયેલા આ સિદ્ધાંતના પ્રકારોમાં એક પાડવાની જરૂર છે. પ્રથમ સિદ્ધાંત લોકોની સર્વોપરિચિત્તાના લોકશાહી પાયા ઉપર રચાયેલી છે, બીજાનો પાયો સમાજમાં વ્યક્તિના મોહા અને સ્થાનમાં રહેશે છે બીજા વિશ્વકુદ દરમિયાનના અનુભવો ઉપરથી, અને કેટલાક રાજકીય ચળવળોમાં દ્વારા આનો કુરુપ્તયોગ થતાથી, કેટલાક વિચારકોને એવો ભય લાગે છે કે ભાગીદારીના સિદ્ધાંતમાં નિર્ણયકક્ષાદી સામુદાયિકતાના જૂઠાં રહેવાં છે. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલો

એક ન પાડવામાં આવે ત્યારે જ આવશે ભય ઉત્પન્ન થાય છે

ભાગીદારીના સિદ્ધાંતના પેટા ભાગ તરીકે 'સર્વ સંમતિ' (Consensus)ના સિદ્ધાંતને મજબૂતી થક વ. જેમ નિષ્ણંદો લેવામાં દરેકને ભાગ લેવાનો, પોતાનાં મતમતબો જણાવવાનો અધિકાર છે, તેની સાથે જ નિષ્ણંદો ઉપર પહેલવાની પણ જરૂર છે રાજકીય નિષ્ણંદો ન લઈ કલ્યાણ તો તેનો અમલ પણ ન થઈ શકે અને તેથી તંત્ર ચાલે નહિ કે કામમાં વિલંબ થાય. ચર્ચા-વિચારણાને કારણે કાર્યમાં થતો વિલંબ એ લોકશાહીની એક મોટી નબળાઈ છે, દરેક લોકશાહી તત્ત્વમાં એવી પદ્ધતિ તો અપનાવવી જ જોઈએ કે જેથી સામાન્ય જિનના પ્રશ્નો અંગે નિષ્ણંદો લેવાનું શક્ય બને. 'સર્વ સંમતિ'ના સિદ્ધાંતના એ પ્રકાર વચ્ચે એક પાડવાની જરૂર છે

(૧) રાજકીય નિષ્ણંદોમાં એવી સર્વસંમતિ હોય જે વ્યક્તિ ઉપર દેહી મેમ્બરમાં આવી હોય, અથવા એવી પરિસ્થિતિ સર્જવામાં આવે કે જેથી વ્યક્તિને પોતાની જાનને સામુદાયિકતામાં મેળવી લેવાની ફરજ પડે.

(૨) એવી સર્વસંમતિ કે જેમાં વિશાળ સંખ્યામાં લોકોની ચર્ચા-વિચારણા દ્વારા નિષ્ણંદ લેવાય. આવી પદ્ધતિમાં લોકો સમય થતા અપાયેલા નથી પણ એમની સંમતિ સપૂર્ણ રીતે સમાન અને અનિરૂદ્ધ છે

આ બંધી જુદી જુદી દલીલોને એક સાથે મૂકીએ તો 'ભાગીદારી'ના સિદ્ધાંતની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે થઈ શકે :

લોકશાહીમાં ભાગીદારી એ સર્વસંમતિથી નિષ્ણંદો ઉપર આવવાની એક પદ્ધતિ છે. આવા નિષ્ણંદો એક બીજાના મતવંચોની આપ લે અને ચર્ચા વિચારણા દ્વારા લેવાય છે. આમાં કેઈ પણ વ્યક્તિ પોતાનાં અને બીજાનાં હિતમાં વધારો થાય એ હિતથી

માટે સીધા લોકશાહીના સિદ્ધાંતને મુદ્દાસર અને વ્યવહાર રીતે રજૂ કરવાની જરૂર છે.

સીધી લોકશાહીના પ્રકારને અમલદારને અમલમાં ન મૂકી શકાય એવા પ્રકાર તરીકે વખોડી કાઢવામાં આવ્યો છે. એમ પણ કહેવાય છે કે આ પ્રકારમાં સર-મુખત્યારશાહીનાં તરત્તો પડેલાં છે 'આલુ' કારણ એ છે કે કેટલાક દેશોમાં 'વનચન' (plebsite) અને એવી બીજી સીધી લોકશાહી પદ્ધતિઓ ઉપયોગ કેટલાક સરમુખત્યારોએ પેતાની સત્તા વધારવા માટે કાઢી શકવા ક્ષેપે છે. પોતાની સત્તાને સોંકાને ટેકા છે, એવાં બધાં જિનો કરવાનું એ લોકો લોકશાહી પદ્ધતિનું આચરણ લે છે. બીજા કેટલાક એમ માને છે કે, સીધી લોકશાહી એટલે માત્ર સત્તા અને વહીવટી તત્ત્વ વિકેન્દ્રીકરણ વળી કેટલાક એમ માને છે કે સીધી લોકશાહીએ માત્ર ઔદ્યોગ-રાજ્યો જેવી નાની સરકારોમાં જ અમલી બની શકે અને વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં એ અશક્ય છે. આ બધી માન્યતાઓમાં કેટલે અંશે તથ્ય છે તે નક્કી કરવા 'સીધી લોકશાહી'ના કોઈ સરકારીય પ્રકારને વખોડી ન રહેતાં તેના મૂળ અર્થને આપણે તપાસીએ.

ઔદ્યોગ-રાજ્યોમાં કે હાલના સ્વીટ્ઝરલેન્ડના કોમ્યુન (Communes)માં 'સીધી લોકશાહી'ની પદ્ધતિ બે સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલી છે.

(૧) રાજકીય સત્તાને આખરી બહાલી લોકો તરફથી મળવી જોઈએ. દરેક વ્યક્તિ પોતાનું ભવિષ્ય તેને નક્કી કરે છે, એ માન્યતા આમાં સમાયેલી છે.

(અનુસંધાન પાન ૪૩નું આશુ)

જો કે પણ એટલા માટે કે તેથી કશાય સોંપાયેલ મુનિપલ કોર્પોરેશન, જર્મનીએ એનો સ્વીકાર ક્ષેપે હતો એટલા માટે નહિ, પણ કોઈપણ રથને તેનો અમલ સંભાળે અને એટલા માટે ફાસિઝમ ધૂણાવાન છે.

હું એક જર્મન છું તે કારણે મારું નિર્માણ, હું અન્ય કોઈ હોઉં તે કારણે, વિશેષ સરળતા કઠિન એમ હું માનતો નથી અનેક નિર્માણોમાં આ એક નિર્માણ છે તેનો સોંક કરવાનો કે તેને ત્યાગી દેવાનો કોઈ પ્રત્યેક મને દેખાતો નથી. અને તેને કોઈ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ મળ્યોતો પ્રત્યેક તો દેખાતો

આને આપણે સ્વ-રાજ્ય (Self-Government) ના સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખીએ.

(૨) પણ સમાજમાં એક વ્યક્તિ બીજા અનેક વ્યક્તિઓની સાથે રહે છે. દેશના નાગરિક તરીકે એની મજબૂત બીજા વ્યક્તિઓ સાથે જ ધાય છે. વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચે કોઈ વિરોધ કે ધર્ષણ નથી. સ્વ-રાજ્ય એ બંધાયે મળીને નિર્ણયો લેવાની એક પદ્ધતિ છે. માટે લેવાતા રાજકીય નિર્ણયોમાં વધારેમાં વધારે લોકોને વધારેમાં વધારે ભાગ લેવાની તક મળવી જોઈએ. આને આપણે 'નિર્ણયો લેવામાં ભાગીદારી' (Participation) ના સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખીએ.

આ પ્રમાણે, 'નિર્ણયો લેવાની' પ્રક્રિયામાં દરેકની ભાગીદારી દ્વારા સ્વ-રાજ્ય' એ સીધી લોકશાહીની વ્યવહાર વ્યાખ્યા મળી શકાય. સીધી લોકશાહીને સસરિય લોકશાહીથી એ રીતે જુદા પાડી શકાય કે એમાં વ્યક્તિના દક્ષો અને જવાબદારીઓ વ્યક્તિ પાસેથી છીનવી શકાય નહિ, એવા આશ્રય આપણ પાતો છે. સીધી લોકશાહી એ માત્ર રાજકીય સંસ્થાઓને જ મદદર આપતી નથી, જરૂર વ્યક્તિની સર્જનશક્તિ ઉપર કાર મૂકે છે તે મનસાની આગળ વધીને રાજ-કારણમાં દરેક શક્તિ વધારેમાં વધારે અને સક્રિય ભાગ લઈ શકે તેવો અવકાશ સાંચો લોકશાહી આપે છે. સીધી લોકશાહીમાં સત્તા એકદમ્થ ન બનતાં રિન્દિત અને વ્યાપક રહે છે. આની સાથે એમ માની લેવાની જરૂર નથી કે 'સીધી લોકશાહી' માત્ર ઔદ્યોગ એ અપનાવેલી નગરરાજ્યોની પદ્ધતિમાં જ અમલી બની શકે.

નથી જ નથી ઉત્કાંતિની સર્વ પ્રક્રિયાઓનું સ્વરૂપ જ એવું હોય છે કે કોઈ તેમાંથી સર્વપણે મુક્ત થઈ શકતું નથી પરંતુ તેનું એક અંતર્ગત લક્ષણ એ પણ છે કે તેનાથી દિનપ્રતિદિન વેળા રહીને વ્યક્તિ વિકાસ પામતો રહે છે. હું જર્મન છું એ હકીકતને હું નેટલુ મદદર આપું છું તે કરતાં વિશેષ મદદર આપનારા લોકોની સાથે જોડા કરવાની મારી ઈચ્છુ નથી, કશક દશ ત્યાં હું એ દક્ષોકતને સ્વીકારી કરીશ અને આવશ્યક હશે ત્યાં હું તેને અવગણી દર્શાવ.

(“એન્ડાઉન્ટર”માંથી)

ભાગીદારીના સિદ્ધાંત

સીધી લોકશાહીની કેટલીક પ્રાથમિક જરૂરિયાતો વિશે હવે આપણે વિચાર કરીએ. રાજકીય નિષ્ફેળતામાં દરેકની ભાગીદારીના સિદ્ધાંતને મોકસાઈપૂર્વક રજૂ કરવાનો જરૂરિયાત છે, કારણ કે સીધી લોકશાહીમાં આ સિદ્ધાંત મૂળભૂત છે. આ સિદ્ધાંતમાં ત્રણ મુદ્દાઓ નોંધપાત્ર છે : (૧) લોકશાહી તત્ત્વમાં 'ભાગીદારી'ના સિદ્ધાંત એ લક્ષ્ય નથી પણ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાનું સાધન માત્ર છે. સદૃશ એ છે કે લોકોનું માનસ એ રીતે તૈયાર હોવું જોઈએ કે જેમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાનું કમ્પાસ બીજાના કમ્પાસમાં જ સમાયેલું છે એવી, સમજ સાથે અન્યની સાથે સહકાર દ્વારા પોતાનું સામાજિક જીવન ધરે. (૨) રાજકારણમાં 'ભાગીદારી'ના સિદ્ધાંત માત્ર પ્રક્રિયા છે, ને તે રાજકીય નિષ્ફેળતા લેવાની એક પદ્ધતિ જ છે. આ રીતે, લોકશાહીના મૂળમાં આ સિદ્ધાંત છે કારણ કે લોકશાહી પણ કેઈ રાજકીય વસ્તુ નથી, લોકશાહી એ નિષ્ફેળતા ઉપર આવવાની એક પદ્ધતિ છે. (૩) 'ભાગીદારી'ના સિદ્ધાંતને સિદ્ધાંત તરીકે જ નહીં રીતે વળગી રહેવું ન જોઈએ. આવા વખતે વિચારો વળગી રહેવાથી તે પણ સત્તાવાતનું એક તત્ત્વ જ બની જાય છે. આ સિદ્ધાંત તોરફનું વલણ રીકામક અને વ્યવહારુ હોવું જોઈએ. 'સામુદાયિક રાજ્ય' (Corporate State), 'વર્ગ રાજ્ય' (Class State) જેવા મિનિસ્ટ્રીશાહી રાજકીય પ્રકારોમાં પણ આ સિદ્ધાંત સમાયેલો છે. વ્યક્તિની આત્મસમાનતા ઉપર રચાયેલા 'ભાગીદારી'ના સિદ્ધાંત અને સામુદાયિક સ્વતંત્રતાની ઉપર રચાયેલા આ સિદ્ધાંતના પ્રકારોમાં ભેદ પાડવાની જરૂર છે. પ્રથમ સિદ્ધાંત લોકોની સર્વોપસ્થિતિના લોકશાહી પાયા ઉપર રચાયેલો છે; બીજાના પાયા સમાજમાં વ્યક્તિના મોહ અને સ્થાનમાં રહેલો છે. બોલ વિષયક દરમિયાનના અનુભવો ઉપરથી, અને કેટલાક રાજકીય યજ્ઞગણાઓ દ્વારા આનો કુરુપ્શોન થવાથી, કેટલાક વિચારોને એવા જાણે છે કે ભાગીદારીના સિદ્ધાંતમાં મિનિસ્ટ્રીશાહી સામુદાયિકતાના જરૂરો રહેલા છે. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલો

ભેદ ન પાડવામાં આવે ત્યારે જ આવો જાણ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાગીદારીના સિદ્ધાંતના પેટા ભાગ તરીકે 'સર્વ સંમતિ' (Consensus)ના સિદ્ધાંતને ગણવી શકાય. જેમ નિષ્ફેળતા લેવામાં દરેકને ભાગ લેવાનો, પોતાના અંતઃમતનો જણાવવાનો અધિકાર છે, તેની સાથે જ નિષ્ફેળતા ઉપર પહેલવાની પણ જરૂર છે. રાજકીય નિષ્ફેળતા ન લઈ શકાય તો તેનો અમલ પણ ન થઈ શકે અને તેથી તત્ત્વ માટે નહિ કે કામમાં વિલંબ થાય. ચર્ચા - વિચારણાને કારણે કામમાં થતો વિલંબ એ લોકશાહીની એક મોટી નબળાઈ છે. દરેક લોકશાહી તત્ત્વમાં એવી પદ્ધતિ તો અપનાવવી જ જોઈએ કે જેથી સામાન્ય દિવસ પ્રશ્નો અંગે નિષ્ફેળતા લેવાનું શક્ય બને. 'સર્વ સંમતિ'ના સિદ્ધાંતના એ પ્રકાર વચ્ચે ભેદ પાડવાની જરૂર છે.

(૧) રાજકીય નિષ્ફેળતા એવી સર્વસંમતિ હોય જે વ્યક્તિ ઉપર ઠેકાં એમાંનામાં આવી હોય, અમર એવી પરિસ્થિતિ સર્જવામાં આવે કે જેથી વ્યક્તિને પોતાની નબળાઈ સામુદાયિકતામાં એકી રેવાની ફરજ પડે.

(૨) એવી સર્વસંમતિ કે જેમાં વિચારણા સંખ્યામાં લોકોની ચર્ચા - વિચારણા દ્વારા નિષ્ફેળતા લેવાય. આવી પદ્ધતિમાં લોકો સમન થવા બધાયેલા નથી પણ એકની સંમતિ સંપૂર્ણ રીતે સમાન અને ઝીંઝીક છે.

આ બધી જુગી જુગી દલીલોને એક સાથે મૂકીએ તો 'ભાગીદારી'ના સિદ્ધાંતની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે થઈ શકે :

લોકશાહીમાં ભાગીદારી એ સર્વસંમતિથી નિષ્ફેળતા ઉપર આવવાની એક પદ્ધતિ છે. આવા નિષ્ફેળતા એક બીજાના મતબોલી આપ લે અને ચર્ચા વિચારણા દ્વારા લેવાય છે. આમાં કેઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના અને બીજાના હિતમાં વધારો થાય એ દૃષ્ટિથી

માટે સીધા લોકશાહીના સિદ્ધાંતને મુદ્દાસર અને
બ્યવહાર રીતે રજૂ કરવાની જરૂરત છે.

સીધી લોકશાહીના પ્રકારને અમ્યવહારુ ને અમલમાં
ન મૂકી સકાય એવા પ્રકાર તરીકે વળોડી કાઢવામાં
આવ્યો છે. એમ પણ કહેવાય છે કે આ પ્રકારમાં સર-
મુખત્યારશાહીના તત્વો પડેલાં છે આનું કારણ એ
છે કે ઢેલ્લાક દેશોમાં 'જનમત' (plebiscite) અને
એરી બીજી સીધી લોકશાહી પદ્ધતિનો ઉપયોગ કેટલાક
સરમુખત્યારશાહી એ પેતાની સત્તા વધારવા માટે કરવામાં
કર્યો છે પોતાની સત્તાને લોકોને ક્રોડા છે, એવા બમ
ભોગો કરવાજ એ લેશિ લોકશાહી પદ્ધતિનું આચરણ
લે છે બીજા કેટલાક એમ માને છે કે, સીધી લોકશાહી
એટલે માત્ર સત્તા અને વહીવટી તત્ત્વ વિદેશોકરણ
વળી કેટલાક એમ માને છે કે સીધી લોકશાહીએ માત્ર ઓક
નગર-રાજ્યો જેવી નાની સરકારોમાં જ અમલી બની શકે
અને વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં એ અશક્ય છે. આ બધી
માન્યતાઓમાં કેટલે અસર છે તે નક્કી કરવા
'સીધી લોકશાહી'ના કોઈ સરસાધીય પ્રકારને વળગી
ન રહનાં તેના મૂળ અર્થને આપણે તપાસીએ.

ઓક નગર-રાજ્યોમાં કે હાલના સ્વૈચ્છિકલેખના
કોમ્યુનિસ (Communes)માં 'સીધી લોકશાહી'ની
પદ્ધતિ એ સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલી છે.

(૧) રાજકીય સત્તાને આખરી બહાલી લોકો
તરફથી મળવી જોઈએ, દરેક વ્યક્તિ પોતાનું ભાવિ
પોતે નક્કી કરે છે, એ માન્યતા આમા સમાયેલી છે.

(અનુસધાન પાન ૪૩નું આદ્ય)

જો પશુ એટલા માટે કે તેથી કદાચ સોમિયેત મુનિયન
ઉચ્ચારક નામ, જર્મનીએ એનો સ્વીકાર કર્યો હતો એટલા
માટે નહિ, પણ કોઈપણ સ્થળે તેના અમલ સલાલિન
બને છે એટલા માટે ફરિસ્તમ ધૃષ્ટાપાત્ર છે.

હું એક જર્મન છું તે કારણે મારું નિર્ણય,
હું અન્ય કોઈ હોઈ તે કરતાં, નિષ્ણે સરળ મા કહિન
છે એમ હું માનતો નથી. અનેક નિર્ણયોમાંનું આ
એક નિર્ણય છે. તેનો ચોક્ક કરવાનો કે તેને ત્યાગી
દેવાનો કોઈ પ્રસંગ મને દેખાતો નથી. અને તેને
કોઈ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ મળવાનો પ્રસંગ તો દેખાતો

આને આપણે સ્વ-રાજ્ય (Self-Government) ના
સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખીએ.

(૨) પણ સમાજમાં એક વ્યક્તિ બીજા અનેક
વ્યક્તિઓની સાથે રહે છે. દેશના નાગરિક તરીકે એની
મજૂરી બીજા વ્યક્તિઓ સાથે જ થાય છે. વ્યક્તિ અને
સમાજ વચ્ચે કોઈ વિરોધ કે ધર્મણ નથી સ્વ-રાજ્ય એ
મધ્યમે મળીને નિષ્કૃષ્ટ લેવાની એક પદ્ધતિ છે માટે
લેવાતા રાજકીય નિષ્કૃષ્ટોમાં વધારેમાં વધારે હોકાને
વધારેમાં વધારે ભાગ લેવાની તક મળવી જોઈએ. આને
આપણે 'નિષ્કૃષ્ટ લેવામાં ભાગીદારી' (Partic-
ipation) ના સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખીએ.

આ પ્રમાણે, 'નિષ્કૃષ્ટ લેવાની પ્રક્રિયામાં
દરેકની ભાગીદારી દ્વારા સ્વ-રાજ્ય' એ સીધી
લોકશાહીની બ્યવહાર બાપ્તમા મણી કદાચ સીધી
લોકશાહીને સસરિય લોકશાહીથી એ રીતે જુદી પાડી
સકાય કે એમાં વ્યક્તિના હક્કો અને જવાબદારીઓ
વ્યક્તિ પાસેથી છીનવી શકાય નહિ, એવા આશય આગળ
પડતો છે. સીધી લોકશાહી એ માત્ર રાજકીય સરસાધીને
જ મદદર આપતી નથી, પરંતુ વ્યક્તિની સર્જનશક્તિ
ઉપર ભાર મૂકે છે ને માનવની આગળ વધીને રાજ-
કારણમાં દરેક વ્યક્તિ વધારેમાં વધારે અને સક્રિય ભાગ
લઈ શકે તેવા અવકાશ સોંપી લોકશાહી આપે છે. સીધી
લોકશાહીમાં સત્તા એકદમ ન બનનાં વિશિષ્ટ અને
બાપક રહે છે આની સાથે એમ માની લેવાની જરૂર
નથી કે 'સીધી લોકશાહી' માત્ર ઓક લોકોએ અપના-
વવી નયરસાચેની પદ્ધતિમાં જ અમલી બની શકે.

નથી જ નથી ઉત્કાંક્ષિતી સર્જ પ્રક્રિયાઓનું સ્વરૂપ
જ એવું હોય છે કે કોઈ તેમાંથી સર્પૂર્ણપણે મુક્ત થઈ
શકેતું નથી પરંતુ તેનું એક અંતરગત લક્ષણ એ પણ
છે કે તેનાથી દિનપ્રતિદિન વેગળી રહીને વ્યક્તિ
વિકાસ પામતી રહે છે. હું જર્મન છું એ હકીકતને
હું જેટલું મદદર આપું છું તે કરતાં વિશેષ મદદર
આપનારા લોકોની સાથે જપડો કરવાની મારી મુજબ
નથી. સક્રય હશે ત્યાં હું એ હકીકતને સ્વીકારી કરીશ
અને આવશ્યક હશે ત્યાં હું તેને અવગણી દર્શિ

('એન્કાઉન્ટર' માંથી)

ભાગીદારીના સિદ્ધાંત

સીધી લોકશાહીની કેટલીક પ્રાથમિક અરૂંચિઓ વિશે દરેક આપણે વિચાર કરીએ. રાજકીય નિષ્ફળતા ફ્રેંચની ભાગીદારીના સિદ્ધાંતને ચોક્કસાઈપૂર્વક રજૂ કરવાની અરૂંચિયા છે, કારણ કે સીધી લોકશાહીમાં આ સિદ્ધાંત મૂળભૂત છે. આ સિદ્ધાંતમાં ત્રણ મુદ્દાઓ નોંધપાત્ર છે : (૧) લોકશાહી તંત્રમાં 'ભાગીદારી'ના સિદ્ધાંત એ લક્ષ્ય નથી પણ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાનું સાધન માત્ર છે, લક્ષ્ય એ છે કે લોકોનું માનસ એ રીતે તૈયાર હોવું જોઈએ કે જેમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાનું કલ્યાણ ખીજાના કલ્યાણમાં જ સમાવેલું છે એવી સમજ સાથે અન્યની સાથે સહકાર દ્વારા પોતાનું સામાજિક જીવન મેડે. (૨) રાજકારણમાં 'ભાગીદારી'નો સિદ્ધાંત માત્ર પ્રક્રિયા છે, ને તે રાજકીય નિષ્ફળતા દેવાની એક પદ્ધતિ જ છે. આ રીતે, લોકશાહીના મૂળમાં આ સિદ્ધાંત છે કારણ કે લોકશાહી પણ કોઈ રાજકીય યંત્ર નથી, લોકશાહી એ નિષ્ફળતા ઉપર આવવાની એક પદ્ધતિ છે (૩) 'ભાગીદારી'ના સિદ્ધાંતને સિદ્ધાંત તરીકે જરૂર રીતે વળગી રહેવું ન જોઈએ આવા વગર વિચારો વળગી રહેવાથી તે પણ સત્તાવાદનું એક તંત્ર જ બની જાય છે આ સિદ્ધાંત તરફનું વલણ રીકાર્ડમાં અને બેવરહોલ્ડ હોવું જોઈએ. 'સામુદાયિક રાજ્ય' (Corporate State), 'વર્ગ રાજ્ય' (Class State) જેવા નિર્વોદકશાહી રાજકીય પ્રકારોમાં પણ આ સિદ્ધાંત અમલમાં છે વ્યક્તિની આત્મસંભાવના ઉપર રચાયેલા 'ભાગીદારી'ના સિદ્ધાંત અને સામુદાયિક રચનાંતિ ઉપર રચાયેલા આ સિદ્ધાંતના પ્રકારોમાં ભેદ પાડવાની જરૂર છે. પ્રથમ સિદ્ધાંત લોકોની સર્વોપરિસત્તાના લોકશાહી પાયા ઉપર રચાયેલો છે, બીજાને પાયો સમાજમાં વ્યક્તિના મોભા અને સ્થાનમાં રહેલો છે બીજા નિષ્ફળતા દરમિયાનના અનુભવો ઉપરથી, અને કેટલાક રાજકીય ગળાવળિયાઓ દ્વારા આનો ફર-પરોગ થવાથી, કેટલાક વિચારકોને એવો ભાવ લાગે છે કે ભાગીદારીના સિદ્ધાંતમાં નિર્વોદકશાહી સામુદાયિકતાના જરૂરો રહેલા છે. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલો

ભેદ ન પાડવામાં આવે ત્યારે જ આનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાગીદારીના સિદ્ધાંતના પેદા બાજુ તરીકે 'સર્વ સંમતિ' (Consensus)ના સિદ્ધાંતને ગણી શકાય. જેમ નિષ્ફળતા દેવામાં દરેકને બાજુ લેવાનો, પોતાના અંતમતથી જણાવવાનો અધિકાર છે, તેની સાથે જ નિષ્ફળતા ઉપર પહેલવાની પણ જરૂર છે મજબૂત નિષ્ફળતા ન લઈ શકાય તો તેનો અમલ પણ ન થઈ શકે અને તેથી તંત્ર આવે નહિ કે કામમાં વિષંજન થાય. અર્થાત્ - વિચારણાને કારણે કાર્યમાં થતો નિષંજન એ લોકશાહીની એક મોટી નબળાઈ છે દરેક લોકશાહી તંત્રમાં એવી પદ્ધતિ તો અપનાવવી જ જોઈએ કે જેથી સામાન્ય દિલના પ્રશ્નો અંગે નિષ્ફળતા લેવાનું શક્ય બને 'સર્વ સંમતિ'ના સિદ્ધાંતના બે પ્રકાર વચ્ચે ભેદ પાડવાની જરૂર છે

(૧) રાજકીય નિષ્ફળતા એવી સર્વસંમતિ હોય જે વ્યક્તિ ઉપર દેશી એસાડનામ આવી દેાય, અમર એવી પરિસ્થિતિ સર્જવામાં આવે કે જેથી વ્યક્તિને પોતાની જાનને સામુદાયિકતામાં એકી રીતે દેવાની ફરજ પડે.

(૨) એવી સર્વસંમતિ કે જેમાં વિશાળ સમ્યામાં લોકોની અર્થાત્ - વિચારણા દ્વારા નિષ્ફળતા લેવામાં આવી પદ્ધતિમાં લોકો સમન થતા બધાએસા નથી પણ એમની સંમતિ સપૂર્ણ રીતે સમાન અને ઐક્યિક છે

આ બધી જુગી જુગી દલીલોને એક સાથે મૂકીએ તો 'ભાગીદારી'ના સિદ્ધાંતની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે થઈ શકે -

લોકશાહીમાં ભાગીદારી એ સર્વસંમતિથી નિષ્ફળતા ઉપર આવવાની એક પદ્ધતિ છે. આવા નિષ્ફળતા એક બીજાના મતબોની આપ લે અને અર્થાત્ વિચારણા દ્વારા લેવાય છે. આમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાનાં અને બીજાનાં હિતમાં વધારો યાય એ દૃષ્ટિથી

એટલે સીધી લોકશાહીને અનુકરણ તરીકે નકારી કાઢવાને બદલે એના દાદને પકડી એને મૂકી દેવા માટે નવો પ્રકાર અપનાવવો જરૂરી છે.

(૩)

પાયાની લોકશાહી

● સામાજિક જીવનનાં નિર્ધારક શામલિતને આવરી લેતી જુદી જુદી સંસ્થાઓ અને મંડળો દ્વારા જ લોકશાહીના મૂળભૂત આદર્શો - રાજકીય નિષ્પૃષ્ઠતામાં ભાગીદારી દ્વારા સ્વરાજ્ય - સર્જી જની શકે.

● સ્વૈચ્છિક રીતે રચાયેલી, જુદા જુદા હેતુઓ માટેની જુદી જુદી પ્રાદેશિક કક્ષાએ, અને બિન બિન હેતુ ધરાવતી સંસ્થાઓ અને મંડળોને એક સાથે એમાં લાગીને લોકશાહી રાજકીયનું સમગ્ર માળખું રચાવું જોઈએ.

આવી સંસ્થાઓ ઉપર આપેલી લોકશાહીના હાયદ્રાઓ આપણે આગળ જોઈ મળી શકે. આ ઉપરાંત આની પાયાની સંસ્થાઓ દ્વારા જે લોકશાહી રચાશે, તેમાં વ્યક્તિગત હિતો અને વ્યક્તિગત વફાદારી વચ્ચેનાં ધર્ષણો, ઓછા ધર્ષ જશે અને સામુદાયિક હિત અને સામુદાયિક વફાદારીની ભાવના - લોકશાહી - સાચા અર્થમાં કેળવાશે. યાનિક કે ટાંકા જેલાડેલા એકપત્રે બદલે સાચું એકપત્ર કેળવાશે.

વ્યક્તિ અને સમાજની વચ્ચેનાં સ્વાયત્ત અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનું આ જે માધ્યમ બીજું થશે તેના દ્વારા દરેક વ્યક્તિ માન રાજકીય નહિ પણ સામાજિક અને અન્ય સંસ્થાકીય પ્રશ્નો હલ કરવા માટે પણ લોકશાહી પદ્ધતિ અપનાવશે. આને કારણે લોકશાહી માનસ પકાશે, જે લોકશાહીની સફળતા માટે ખૂબ જરૂરી છે.

સમાજને સંપૂર્ણતા તરફ લઈ જવાની ધગદગી અને કસ્ટાણ રાજ્યના ખ્યાલમાં રાજ્ય લોકોના જીવનનાં દરેક પાસામાં પગપેદારી કરે છે. પરિણામે લોકોમાં આત્મનિર્ભરતાની ભાવના ઓછી થતી જાય છે; દરેક કામ માટે લોકો સરકાર સામે ઘેટ માટે છે. આથી લોકોની સર્જનશક્તિ ક્રિયિત થઈ જાય છે અને સામાજિક પ્રશ્નો પરત્વે લોકોને પ્રતિજ્ઞાવ એકધારે.

ધર્ષ જાય છે. લોકો આત્મવિશ્વાસ ખોઈ દે છે, દરેક પ્રમદ્ય કમ્યુનમાં કાચ સરકાર ઉપર ટોપી રે છે. આ પરિસ્થિતિને નિવારવા અને લોકોની જીવિકા, મૌલિકતાને સર્જનશક્તિને વિકાસનાં આવકાશ મળે તે માટે એકલિક રીતે લોકો વચ્ચેનાં લોકમ્યાસિત મંડળોને વધારેમાં વધારે કાર્યક્ષેત્ર મળવું જોઈએ.

અહીં રજૂ કરવામાં આવેલી દલીલનું દુંઢમાં તથ્ય એ છે કે, રાજકીય નિર્ણયો ઉપર અસર કરી શકે તેવાં, સ્વયં કામગીરી કરી શકે તેવાં લોક રચાસિત, સ્વાયત્ત મંડળો ને જુથોને કાર્યક્ષેત્ર અને વિકસિત કરવાની જરૂર છે. આવા મંડળો એ સાચી ગામકીય લોકશાહીને પાલે છે. સીધી લોકશાહીના આદર્શ અને હેતુની વધારેમાં વધારે નજીક છે, અને મોટા લોકોની નજર-રાજ્યની પદ્ધતિની 'સીધી લોકશાહી' અને પામ્પલ-દેશોએ અપનાવેલી 'સહકીય લોકશાહી'ના સમવ્યવસ્થા છે.

લોકશાહીનો આપો પ્રકાર લોકશાહીકમ્યુન તરફ કૂચ કરી રહેલાં પ્રજાસિદ્ધાન્તના સમાજની જરૂરિયાતોને પણ અનુરૂપ છે. લોકશાહીના આવા પ્રકારમાં જ જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં લોકશાહીનાં મૂલ્યો પાતરી શકે અસરકારક લોકમત જે જીતમશાહી સામેનું આખરી રક્ષણ છે, તે પણ આમાં જ વિકાસ પામે. નોન સ્ટુઅર્ટ મિલ કહે છે તેમ 'લોકમત પણ વ્યક્તિ પર જીતમ કરી શકે છે' જનમત 'લોકશાહી' અને એ માટે એને પણ વોટર અને જનમત રાખવાની જરૂર છે પણ જનમત જનમત એ સ્વાર્થમાંથી કીનરી આવતો નથી. એ કેળવવા માટે લોકશાહીનો આ પ્રકાર જ કાર્યગત નીવડી શકે.

સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ અને વિકાસની કિવાને જે આપણે લેખક અને કલાકારો, પૂરતીજ મર્યાદિત ગમીયુ, અસર તે 'સંસ્કૃતિક સ્વતંત્રતા' એટલે જ લોકશાહી માટેની જરૂરિયાત એમ માની લઈશું તો, જાણની લોકશાહી માટે એ પણ ખતરનાક નીવડશે. જ્યારે જીવિકાને કોઈ-કાઉસમાં લોકશાહીના કવિય રિતે ચર્ચા કર્યા હશે ત્યારે મિનિસોટાના તત્તવાવાળા પ્રજાસિદ્ધાન્તના સમાજમાં રાજકીય મરાહો લોકશાહીનો

નામ કરશે. સાથે સાથે સાંવૃત્તિક સ્વનિર્મલ પળ
દેશકર્તા બનશે.

આપણે જે લોકશાહીના પ્રકાર વિશે વિચાર કર્યો,
તે જેમ સીધી અને સસદીય લોકશાહીના આદર્શનો
સમન્વય સાથે છે, તેમ આ પ્રકારોથી વિભિન્ન પણ છે.
મૂળ ભેદ એ છે કે આ પ્રકાર માત્ર રાજકીય લોકશાહી
પૂરતો જ મર્યાદિત નથી, પણ રાજકીય સંસ્થાઓ
ઉપરાંત નીચેથી કક્ષામાં અનેક આમાનિક જુથો અને
મંડળોની અગત્ય ઉપર ભાર મૂકે છે. આવા લોકશાહી
પ્રકારને નવું નામ આપવું જરૂરી છે. લોકશાહીના
જુદા જુદા પ્રકારોને જે અનેક નામો આપવામાં
આવ્યાં છે, અને એનો અવિવેકી ઉપયોગ કરવામાં
આવ્યો છે, તેથી ક્ષણે ગૂંચવાડો ઊભો થયો છે. માત્ર
અર્થ-સાધનમાં અનુકૂળતા પડે એ પૂરતું જ આપણે
લોકશાહીના આ પ્રકારને 'પાયાની સંસ્થાન લોકશાહી'
(Infra Democracy) તરીકે ઓળખીશું
અને પાશ્ચાત્ય-પાયાની લોકશાહી (basic de-
mocracy) સાથે કાર્ષી સમ્બંધ નથી અંગ્રેજી શબ્દ
'ઈન્ફ્રા'નો અર્થ થાય છે નીચેથી. 'ઈન્ફ્રા-ડેમોક્રસી'
એનું સૂચવે છે કે, પાયાની સામાજિક સંસ્થાઓમાં
રહેલી લોકશાહી રાજ્યના રાજકીય લોકશાહીના માથા-
ખાને ટકારી રાખવા અનિવાર્ય છે. આખાં સમાજની
રચના લોકશાહી સિદ્ધાંત ઉપર થાય, એના ઉપર એ
ભાર મૂકે છે. જે રાજકીય લોકશાહીને પાયામાંથી આવે
ટેકા ન હોય તે ક્યારે પડી લાગે તે કહેવાય નહિ.

(૪)

સંસદીય લોકશાહી

આધુનિક પરિશિષ્ટિમાં કેવા પ્રકારની લોકશાહી
વધુ યોગ્ય છે, તે નોંધા પછી હવે આપણે સસદીય
લોકશાહીના પ્રશ્નો વિશે વિચાર કરીએ. આપણા દેશમાં
રાજનીતિના પડિતો જેમ વિચાર કરે છે કે, સસદીય
લોકશાહી ઓછા આપણા દેશ માટે વધુ યોગ્ય અને
ક્રમિકનીય પ્રકાર છે. આ વિચાર મુખ્યત્વે પશ્ચિમી
લોકશાહીની સંજ્ઞાને કારણે આપણા વિચારોમાં પણ
ધર કરી બેસે છે. પરંતુ સસદીય લોકશાહીના સમર્થકોને

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઊભી થયેલી મુશ્કેલીઓનો પૂરતો
ખ્યાલ નથી. ત્યાં પણ 'કંટ' સુદ; નિઃશસ્ત્રોત્કળની
ઔષ્ણિક થીડકોડ, લગભગ બધાજ પશ્ચિમી દેશોના
'ડામેરી' એને સહન કરવો પડે. માનસિક પરિતાપ,
પ્રતિનિવિલ્લ ઉપર યુગ જ બાર મૂકતી કેન્સર લોક-
શાહીની દિવા, અને પાશ્ચાત્ય બુદ્ધિધનોને એવેન બનાવી
મૂકતી સામાજિક પ્રશ્નો પરત્વેની લોકશાહી બેરહકારી
અને બેપરવાઈ વગેરે સમસ્યાઓ તો છે જ. તે ઉપરાંત
ત્યાંની વધુ મંજીર સમસ્યા તો એ છે કે, રાજાસી
કહેવાળા વડોતરી તંત્રમાં અને એવા જ કહેવાળા
પરોના વ્યવસ્થા-તંત્રમાં પાશ્ચાત્ય નાગરિક સાવ અચક્ષત
અને બિનચળનાપાત્ર બની ગયો. વળી સસદીય
લોકશાહીના રાજકીયસુખાં લોકોનો એકધારો બંધકાર
નાગરિકોની સમૃદ્ધિનશક્તિ કુદિત બનાવી દે છે; પરિણામે
સત્તા એકચક્રી બને છે; અને રાજ્યવ્યવસ્થા સર-
સુખતારી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ કે સ્વીડન જેવા
પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આવા અવરોધો છતાં લોકશાહીના
આદર્શો જગવાઈ રહ્યા હોય છે, તેનું મુખ્ય કારણ એ
છે કે ત્યાં દરેક કક્ષાએ અને દરેક પ્રવૃત્તિ માટે સ્વાયત્ત
સંસ્થાઓની બહુ જૂતી અને બહુ કિયારીસ એવી
પ્રણાલિકા ચાલી આવે છે એ બાદ રાખવું જરૂરી છે
કે ત્યાં રાજકીય સંસ્થાઓમાંથી આવી પ્રણાલિકા ઊભી
નથી થઈ; બહુધા તો, આવી પ્રણાલિકા ચૂંટાપેલી
ધારાસભાઓ પહેલાં જ હતી ત્યાંની સસદીય લોકશાહીનું
વચ્ચે પણ કેન્દ્રીકરણનું હોવા છતાં લોકશાહીને ટકારી,
રાખવામાં આ પ્રણાલિકાએ બહુ મદદરેનો ફાળો
આપ્યો છે.

અહીં એ પણ યોગ્યવદ્ કરવી જરૂરી છે કે સસ-
દીય લોકશાહીની રાજ્ય વ્યવસ્થામાં પણ એની કામ-
ગીરી માટે અતિસંયોજિત કરવામાં આવી છે, અને
જેનસમજ પણ પ્રસારે છે; જે દેશનું રાજકીય સાચા
અર્થમાં વિહસેલું હોય ત્યાં સસદીય ફેરફારો કરવામાં,
નવી વિકાસની યોજનાઓ કરવામાં, કે સામાજિક-
કર્મિ કરવામાં કદી પડેલ કંટ નથી. આવી ખતતના
જરૂરી ફેરફારો કે વિકાસની યોજનાઓ તો સમાજમાં

જુદો જુદો દ્રશ્યો અને સામગ્રી વળગતી સંસ્થાઓમાં ચર્ચા-વિચારણા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે સંસદગૃહ તો સામાજિક દ્રશ્યો લેવાએલા એ નિર્ણયોને માત્ર ધારાકીય સ્વરૂપ જ આપે છે. વિકસિત દેશોમાં સંસદ એ સમાજનું પ્રતિનિધિ માત્ર છે ન્યારે ભારત જેવા દેશોમાં આનાથી સાવ વિરુદ્ધ છે. રાજકીય નેતા સર્વત્ર છે; રાજકારણ સર્વોપરી છે અને સમાજમાં ખીજાએ કરવાની પ્રતિષ્ઠા પણ રાજકીય નેતાએ પોતાને શિરે ઉપાડી લીધી છે.

આનો અર્થ એ નથી કે સંસદ માત્ર ધારાકીય અને વહોવટી બાબતો પૂરી જ છે. વિકસિત દિલ્હી ધરાવતાં જૂથો, મંડળો અને સ્થાનિક સ્વાભાવની સંસ્થાઓ પણ સંસદીય લોકશાહીની રચનામાંજ ગમાઈ ગયે છે. ધારાસભા એ આખાં વિકસિત દિલ્હી ધરાવતી સંસ્થાઓ અને જૂથો વચ્ચેની ચર્ચા-વિચારણા, આપણે અને બાંધછોડ કરવા માટેની એક અસરકારક ચર્ચા-સભા છે. ઇંગ્લેન્ડની લોકશાહીને સંસદીય લોકશાહીના વર્ગમાં રાજનીતિના વિદ્યાર્થીઓ મૂકે છે. આ ઔપચારિક વર્ગીકરણથી વધુ આગળ જવાની જરૂર છે. ઇંગ્લેન્ડની રાજકીય પ્રથાને સાચી રીતે સમજવામાં આવે તો જણાશે કે ત્યાંની સંસદીય લોકશાહીને ઇતિહાસ બધો જૂનો છે. આ પ્રથા ત્યાં બહુ જ ધીમે અને રક્તે રક્તે અપનાવવામાં આવી છે એ પશ્ચિમ વર્ષે લોકોને મત આપવાની માત્ર તક આપતી લોકશાહીજ નથી; પરંતુ ત્યાં જુદી જુદી દ્રશ્યો અને અનેક મંડળો, સંસ્થાઓ અને દિલ-જૂથોમાં પ્રત્યેકની ચર્ચા-વિચારણા સતત ચાલુ જ કરતી હોય છે. ઇંગ્લેન્ડની લોકસભાને નિર્ણય એ આખાં વિકસિત જૂથો વચ્ચે ચાલેલી દરીફાઈ, ચર્ચા, બાંધછોડ અને આગ્રહના નીચેાડ રૂપ છે.

આ રીતે વિચારતાં સંસદીય લોકશાહી અને પાયાની લોકશાહી વચ્ચે કાંઈ વિરોધાભાસ નથી.

પરંતુ પાયાની લોકશાહી માટે જે દલીલો અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે તે કાંઈ એક સમાજની જરૂરિયાતોને ખાંડમાં ગાળીને કે કાંઈ એક દેશની રાજકીય પદ્ધતિ ઉપરથી કરવામાં આવી નથી. પરંતુ

એ સમગ્ર જનસમાજની જરૂરિયાતો અને મનુષ્ય સ્વભાવને લક્ષમાં રાખીને કરવામાં આવી છે. મનુષ્ય સ્વભાવની ધારણાઓને અનુવક્તોને કિંમત શિન્ન લોકશાહી પ્રકારોને આપણે તપાસીએ.

સંસદીય લોકશાહીની જે તરફથી કરવામાં આવે છે તે પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધિવાદને (classical rationalism) ખાનગી રાખીને કરવામાં આવે છે. સંસદીય લોકશાહીની એ માન્યતા કે રાજકીય નેતાઓજ સામાન્ય જનસમાજને ઉકેલે દુલ્લભ તક દોરી શકે તે મૂળ પદોટોએ ઊંચા કરેલા શુદ્ધિ (reason) અને આવેશ (Passion) વચ્ચેના મેઠ ઉપર ચાપેલી છે. શુદ્ધિ અને આવેશ વચ્ચેના આ મેઠને મળતો જ મેઠ બ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચે ઊભો કરવામાં આવે છે. બ્યક્તિને એનાં ફરજ અને અધિકારનું જન કરાવવાનું કાર્ય રાજકીય નેતાઓનું છે, જે સમાજમાં વસિલ રથાને છે. પ્રત્યેક પ્રતિનિધિજ માત્ર નિષ્પક્ષ અને અશિષ્ટ રહીને શુદ્ધિથી નિર્ણય કરી શકે છે. ન્યારે સામાન્ય પ્રજામાં જનકલ્પાણી બાવના હોતી નથી, છતાં પ્રતિનિધિઓ પણ શરૂને પાત્ર હોવાથી, અને સર્વસલાહિત સાથે તે એમનું પતન થવાનો મંતવ હોવાથી, પ્રતિનિધિઓને વખતોવખતની ચૂંટણીઓ દ્વારા જનસમુદાય કાલ્પમાં રાખે છે.

પદોટોએ કરેલા મનુષ્ય સ્વભાવના આ પૃષ્ઠકરણ મુજબ સંસદીય લોકશાહીમાં નિર્ણયો લેવાની પદ્ધતિ જે પક્ષોની દરીફાઈમાંથી ઊભી થાય છે આને કારણે લોકો જે કે વધુ પ્રધારના નિર્ણયો કરનાર જૂથમાંથી પોતાની પસંદગી કરી શકે છે. આમાં પસંદગી વધુ મહત્વની નથી, પણ લોકોને પસંદગી કરવા માટે મળતી તક જ વધુ મહત્વની છે. પસંદગી ક્યાં પછી લોકોએ રાજકીય નિર્ણયોની પ્રક્રિયામાં રમત કરી જોઈ એ નહિ વિરોધ-પરવા નેતાઓ લોકશાહીને જરૂરી જાગૃત જનમત પૂરે પાડશે અને એથી લોકોની સ્વાતંત્ર્ય જળવાઈ રહેશે.

● 'પાયાની સંસ્થાત્ લોકશાહી' આનાથી તદ્દન જુદાજ મનુષ્ય સ્વભાવની ધારણા ઉપર ચાપેલી છે. લોકશાહીના આધાર તરીકે 'પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધિવાદ' ને અહીં

અપૂરતો જણાવાઈ આવે છે. આમાં જુદી અને આવેશ વચ્ચે કોઈ જિન્નતા જોવી કરવામાં નથી આવી. પરિણામે નેતા અને પ્રજા વચ્ચે કોઈ જુદાઈ પડી જશે. યોગ્ય વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચે આમાં કોઈ વિરોધાસાસ નથી સમાજમાં રહેલું વૈરિત્વ વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેની જિન્નતામાંથી જ કાઢી શકાય છે સામાજિક પ્રક્રિયામાં દરેક વ્યક્તિ પોતાનો ફાલો આપીનેજ એનામાં રહેલા ઉમદા અને ઉત્કર્ષ તરફને બહાર કાઢી શકે છે આ રીતે એ પોતાનું જીવન પણ ઉત્કર્ષ બનાવી શકે ॥ સમાજનો અમુક નેતા - વર્ગજ સામાન્ય પ્રજા માટે સારા પોતાનો નિર્ણય સમર્થ કરે છે, એ માન્યતામાં સરસુખ્યવારસાદીના ખીજ છે.

એ સત્ય છે કે દરેક માણસ હમેશાં જુદી-પૂરું જના નિર્ણયો નથી લેતો; નિર્ણયો લેવામાં આવેશ અને સામર્થ્યનું પણ પણ ભાગ ભજવે જ છે કહેવાનો બ્યારાઈ એટલો છે કે, અનુકૂળ પરિસ્થિતિ સમર્થવામાં આવે તો વિચાર-શક્તિ એ માત્ર અમુક પ્રકારના 'માણસો પૂરતી જ' મર્યાદિત નથી. સંસદીય લોકસાહીની પદ્ધતિ એક વ્યક્તિ - એક અત - પણ ખરી રીતે દરેક વ્યક્તિની વિચારશક્તિની જદા ઉપર અવલંબિત છે. દરેક વ્યક્તિને પોતાનું જિલ બ્યક્તિત્વ છે. પણ જિલનામાં પણ સામ્ય છે આ સામ્ય એ છે કે દરેક વ્યક્તિ અનુભવ લોક વિચારશક્તિ અને નિર્ણયશક્તિ ધરાવે છે.

(૫)

જુદા જન સમાજમાં લોકસાહી

સંસદીય લોકસાહીના તરફથી જુદા જન સમાજને (Mixed Society) અપ્રકાશની નજરે જુએ છે. આવી લોકસાહીમાં સરસુખ્યવારસાદી કેખાં છે. એ લોકોની માન્યતાં એવી છે કે જનસમુદાયની અજાનતા જુદા જુદા લોકોમાં પરિણમશે. ખીજી બાજુ સંસદીય લોકસાહીનો આધાર 'ઔપચારિક બધાંણીય બ્યવસ્થા ઉપર છે. આવી વ્યવસ્થા એવા સમાજમાં જોવા કરવામાં આવી છે, જ્યાં લોકસાહીની પૂર્વ જરૂરિયાતો અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. આ રીતે સંસદીય લોકસાહીનો પાયો નક્કો નાજુક છે. એટલે ટાચનું માળખું ક્યારે પડી શકે તે

કહેવાય નહિ આપણા પાઠેથી દેશીમાં જ્યાં આ રીતે સંસદીય લોકસાહી દાખલ કરવામાં આવી હતી ત્યાં, ઘરઘરી જળવા દાત લોકસાહીને નાબૂદ કરવામાં આવી હોય તેવા દાખલાઓ આપણી નજરે સમક્ષ છે આવા ઘરઘરી જળવા સંસદીય પ્રકારની લોકસાહીમાં થયા છે. ન્યાં સત્તા ગદ્દ થોડા માણસોના બંનેલા પ્રધાનમંત્રીને હસ્તક હતી

સમગ્ર જનસમુદાય રાજકારણમાં રસ લે' અને રાજકીય નિર્ણયોમાં સક્રિય ભાગીદારી લે તો જુગમ-સાદી જોવી થવાનો સંભવ છે, એવો ભય કેટલાક વિચારકોને લાગે છે, આ ભય 'ભાગીદારી'ના સિદ્ધાંતની અધૂરી સમજૂતીથી જન્મેલો છે. આવા વિચારકો નિર્ણયો લેવાની પ્રક્રિયાને નિર્ણયો અમલમાં જરૂરની કાર્યવાહી સાથે ગૂંચવી નાખે છે, રાજકીય નિર્ણયો લેવામાં લોકોની ભાગીદારી સાચા અર્થમાં ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે, દરેક વ્યક્તિ પોતાનું મતમ્મ સમજૂતી કરે અને અદાથી, નજીક, દરેક એક મતમ્મ જુદું કરવાની એનામાં હિંમત હોય; અને હલુમનિના મતમ્મની પણ જ્યાં-યોગ્ય કરવાની હોય સાચા 'ભાગીદારી'ના સિદ્ધાંતમાં અસમન થવાની હિંમત એ પણ સંભવ થવાની તેવારી એટલી જ જરૂરી છે

આના કરતાં પણ વધુ ચંદરની વાત એક બીજી છે. જે લોકો જુદા જન સમુદાયની ઉપેક્ષા કરવાની વાત કરે છે તે લોકો આજના સામાજિક સ્વરૂપને બરાબર સમજ્યા નથી. આધુનિક સમાજ એ જુદા જન સમાજ ॥ જ. આવા સમાજમાં એ લોકસાહીની પ્રજાવિદ્યા સ્થાપિત કરવી હોય તો, જુદા જન સમુદાયને રાજકીય જીવન સાથે સતત સંપર્કમાં રાખવો જોઈએ, નહિ તો ખડખોર નેતાઓ આવા સમાજને ગેરરસ્તે દોરશે. વિસ્તર એક જ છે- લોકસાહીને જુદા જન સમાજની લોકસાહી બનાવવો નહિ તો જનસમુદાય અને એને ગેરરસ્તે દોરવનાર તકવાદીઓ લોકસાહીને ખેંદન-ખેંદન કરી નાખશે

(૬)

ભારતની પરિસ્થિતિ
હવે આપણે ભારતની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ.

આપણી મુશ્કેલી એ છે કે કેટલાક વિચારકો અને રાજનીતિમાં સંસદીય લોકશાહીની રાજકીય સંરચાઓના અસ્તિત્વથીજ દેશમાં લોકશાહી છે, એમ માનીને સતેષ માને છે. કેટલાક પદ્ધતિ દેશમાં સંસદીય લોકશાહી સફળ રીતે કાર્યવાહી કરતી હોવાથી, આપણે ત્યાં પણ એને હારોસે સતોષ રાખનાર માણસોનું પ્રચાલુ થઈ છે. સંસદીય લોકશાહી જલ્દી અમલી બનાવી શકાય એવા પ્રકાર હોવાથી આ પ્રકારને વંચાળી રહેવામાં આવે છે પણ આ વિચારસરણી કૃત્રિમ છે

માત્ર બંધારણીય માળખામાં ફેરફાર કરવાથી દેશમાં સામાજિક અને રાજકીય ક્રાંતિ નહિ આવે. પાશ્ચાત્ય સમાજશાસ્ત્રીઓ પણ આપણને વારંવાર કહેતા આવ્યા છે કે, માત્ર બંધારણીય ફેરફારો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું એ પૂરતું નથી. સામાજિક ક્રાંતિ લાવનાં પહેલાં સામાજિક માળખું, એની પ્રજ્ઞાસિકામત સંરચાઓ, એનાં ફેરફાર મૂલ્યો અને સંસ્કૃતિ આ બધા ઉપર ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. નહિ તો, આ બધાં તરવો લોકશાહી બંધારણ ઉપર માઠો અસર કરી લોકશાહીને વિઘ્ન બનાવી દે. આપણા દેશની વાર્તાવિક પરિસ્થિતિથી જે લોઝા વાકેફ છે તે જણે છે કે, આપણે ત્યાં લોકશાહીનું કેવું વિઘ્ન સ્વરૂપ સર્જાયું છે

આપણે ત્યાં જૂની સામાજિક સંરચાઓના ધીમે ધીમે કાયાપલટો કરવો જરૂરી છે. આપણે ત્યાં આવી કંચાઓને લોકશાહીના મૂલ્યોથી અક્રિત કરી વધુ જાણિય બનાવવાની જરૂર છે. આપણા નેતાઓની આ જવાબદારી છે. માત્ર ચૂંટણીની છતીને જ નેતાઓ દેખતું સુધાન હાથ ધરવા મુખ્યત્વે જની જતા નથી.

એ જાતના આપણે માન્ય નથી કે, લોકશાહીની મૂળ આ દેશમાં હજી ન ખાખાં નથી બીજા બાજુ, દરેક સામાજિક અને આર્થિક સુધારાને આપણે રાજકીય સ્વરૂપ આપી દીધું છે. રાજ્ય સમાજસુધારક બની ગયું છે. આપણા દેશમાં રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક બાબતો અંગેની જાણ જ સત્તા થોડા માણસોના હાથમાં કેન્દ્રિત થઈ છે એને પછાર ફેંકનાર

અને જિનરાજકીય કામગીરી, ઉપાદી સેનાર સંરચાઓના અભાવ છે. જે સંરચાઓ છે તે સાચી રીતે બંધારણ અને અસરકારક બની નથી દેહવાનો કાવોધ' એ નથી કે સામાજિક અને આર્થિક બાબતોનું રાજકીયકરણ (Politicalization) અનિચ્છનીય છે કોઈક પગલે દેશમાં એ કેટલેક અંશે જરૂરી પડ્યું છે. પરંતુ સત્તાની વહેંચણીની બાબતમાં જનતાએ અને જિનરાજકીય સંરચાઓએ ખૂબ જ સખત રહેવાની જરૂર છે રાજ્યના કાર્યક્ષેત્રની સાચી મર્યાદા બંધાવ એ જરૂરી છે નહિ તો રાજકીયકરણ સહેલાઈથી આપણને સરમુખત્યારની તરફ લઈ જશે- વૈયક્તિક છત્વનાનાં દરેક પાસાને સરકાર આવરી લેશે.

લોકશાહી વિનાના રાજકીયકરણ કરનાં ફેરફારત પ્રભુસિકામુક્ત સામાજિક માળખું થજા યોગ્ય ફરજને સરમુખત્યારી છે

ભારતની આ પરિસ્થિતિમાં આશાના કિરણોપ મોટો મધ્યમ વર્ગ છે, જે લોકશાહીનાં મૂલ્યોથી કંઈક અંશે રસાયેલો છે. પરંતુ આર્થિક વિકાસની અધિગી દોડમાં યોજનાઓના કેન્દ્રીકરણને લીધે, અને ચૂંટણી છત્વના માટે મજૂર અને ચેલ્ટ વર્ગની જે આગળ પાળ કરવામાં આવે છે તેને કારણે, મધ્યમવર્ગ તરફ દુર્ભાસ થયું છે. લોકશાહીના બધા આદર્શો બક્રિત સ્વતંત્ર, સમાનતા, સમાજવાદ વગેરે - પશ્ચીમ રાજકીયશાસ્ત્રમાં જ સમાઈ ગયા છે સત્તા એ લાધનન રહેતાં સાધ્ય બની ગયું છે જરૂરનાઈ અને અછત લોકશાહી પ્રજ્ઞાસિકાની મેરદાજરી અને રાજકીય તથા વહીવટી તત્ત્વની, બંધીઓને લીધે, મધ્યમવર્ગમાં એક જાતની હતાશા બ્યાપી છે. પ્રજા એવા રામભાણુ ઈલાજની મોઢમાં છે જે એકી સાથે બધી મુશ્કેલીઓને અત બાણે. થજા કેળવણેસા અને લોકશાહી માનસ ધરાવતા લોકો પછુ આ હતાશામાં એમ માનના થઈ ગયા છે કે, આના કરતાં તો કોઈ સરમુખત્યારને દેખતું સુધાન સોંપી હોય તો સાફ.

આ હતાશાનું કારણ માત્ર આર્થિક તંગી જ નથી. જ્યાં પ્રજા અને સરકારને સાંકળતું કોઈ માધ્યમ ન હોય, જ્યાં પ્રજાને એજ જ લાગે કે એમની કોઈ

જણનાજ નથી, જ્યાં અન્યાયને પ્રકટવાનો કોઈ ઉપાય કારગત નીવડતો ન હોય, જ્યાં ઉપદેશ અને અમલ વચ્ચે ખડુ અંતર હોય, ત્યાં લોકોમાં હતાશાની લાગણી પ્રવર્તે જ. જ્યાં પ્રજાને એક લાચર હોય કે સરકાર અને રાજકીય નેતાઓ જ નહીં કુખનું મૂળ છે, અને પ્રજાના અમુક જ વર્ગને અન્યાય થાય છે, ત્યાં લોકો પ્રારબ્ધવાદી બની જાય છે; અને તકવાદી નેતાઓ આનો લાભ ઉઠાવ્યા વગર રહેતા નથી. આ પરિસ્થિતિનું કારણ એ છે કે આપણી નેતાશીરી એ વાતથી ભગ્ન નથી કે પ્રજાના શુદ્ધિશાળી વર્ગની હતાશા ઉપર લોકશાહી સમાજની રચના ધર્મ શકશે નહિ કારણ કે આ વર્ગ ઉપર જેમ ચારે બાજુથી બીસ વધતી જશે તેમ તેમ શોકા વધુ ને વધુ સરમુખાત્મકશાહી અને લશ્કરી શાસ્ય તરફ ઢળતા જશે.

ભારતનો મોટો મૂળ રાષ્ટ્રીય એકતાનો છે. આ પ્રશ્નને દબ કરવા માટે થયેલા પ્રયત્નો ખડુ જ અવાસ્તવિક છે. કાં તો કારભરમ પશુ ચોક્કસ સત્તા દ્વારા લોકોને અપીસ કરવામાં આવે છે. કાં તો આખા જનસમાજને સામુદાયિક રીતે નિયત ધારાધારણ મુજબ જ વર્તવાનું કહેવામાં આવે છે. લોકોના સામાજિક અને રાજકીય વ્યવહારમાં નિયમભંગ, અકુશ અને વૈવિધ્ય વધરના સામ્ય દ્વારા એકચ સાધવાના પ્રયત્નો થાય છે. બીજા બાજુ, દેશના લગ્ન જૂનકાળની વાતેલી આત્મસંતોષ હાઈ એ સુવર્ણયુગને મૂર્ત કરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે આ વશલ્યથી સાચું એકચ પશુ આવતું નથી અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય ઉપર તરાય આવે છે. આ સામે કેટલાક વિચારકોની માન્યતા એવી છે કે, — વિવિધ સરકૃતિવાળા દેશમાં સાચું એકચ સ્થાપી શકાય નહિ તે વાત પશુ ખરેખર નથી. પાકિસ્તાન કે જ્યાં સંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક એકચ છે ત્યાં લોકશાહીનું પન થયું છે; જ્યારે સ્વીટ્ઝરલેન્ડ જ્યાં ત્રણ વિભિન્ન સંસ્કૃતિવાળી પ્રજાઓ વસે છે ત્યાં રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા જળવાઈ રહી છે.

લોકશાહીની સફળતાનો આધાર કોઈ પણ દેશની સંસ્કૃતિક એકતા કે જિનતા ઉપર નથી. સાચું લોકશાહી એકચ એ જુદા જ પ્રકારનું છે—

જ્યાં અનેક પ્રકારનું વૈવિધ્ય હોવા છતાં સામુદાયિક દિત અને સામાજિક કથાણની ભાવના ભગ્ન હોય છે.

ભારતની આ પરિસ્થિતિમાં પાયાની સંસ્થાગત લોકશાહીનો પ્રકાર સર્વ રીતે યોગ્ય છે.

(૭)

ઉપસંહાર

આ લેખમાં જે લોકશાહીના પ્રકારની ચર્ચા કરી નથી તે ‘જનલોકશાહી’ (People's Democracy) નો પ્રકાર છે આ પ્રકાર તેના તત્ત્વિક અર્થમાં અને વ્યવહારિક અમલમાં મિનલોકશાહી છે. જનલોકશાહી એ સાથે સાથે જન-સરમુખાત્મકશાહી પણ છે. ઉત્તરમાં જે હુમ્મર વર્ગનો ઇનિદાસ આ વાત પૂરવાર કરે છે. આને કારણે આની ચર્ચા અહીં નિરર્થક છે.

આ લેખમાં લોકશાહીના સર્વોત્કૃષ્ટ અને ઈન્દીય પ્રકાર—પાયાની લોકશાહી—નું પૃથક્કરણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, એવાથી આજ વર્ષીને ચર્ચાને શૈક્ષણિક સ્વરૂપ આપવાનો પશુ પ્રયત્ન કર્યો છે સસદીય અને સીધી લોકશાહીના ઔપચારિક અને વાસ્તવિક એકને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે રાજકારણમાં લોકોની ભાગીદારી અને સ્વ. રાજ્યના સિદ્ધિતિને જ્ઞાનમાં રાખીને સસદીય લોકશાહીની ક્ષતિઓની ચર્ચા કરી છે. અહીં એમ પણ નિષ્પત્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે—

સીધી લોકશાહીના કોઈ ઔપચારિક અને બધારણીય માળખાને વગરથી રહેવાની જરૂર નથી. ● ગ્રોક લોકોની અને પાશ્ચાત્ય દેશોની લોકશાહી પદ્ધતિમાં રહેલી ભાવનાને પકડીને એને ‘પાયાની લોકશાહી’ દ્વારા વર્ગમાન પરિસ્થિતિમાં ફેરી રીતે મૂર્ત કરી શકાય તે આપણે જોઈએ. કથા પ્રકારની સરચાઓ દ્વારા ‘પાયાની લોકશાહી’ના આદર્શને મૂર્ત કરી શકાય, એની પશુ અહીં ચર્ચા કરી છે. ‘અહીં’ એમ નિષ્પત્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે આવી સચાઓની કાલ્પવાદીગાથી જ લોકશાહી મૂલ્યો સમાજમાં સ્થાપિત કરી શકશે. આવી સંસ્થાઓ એ વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેના વ્યવહારનું માધ્યમ બની રહેશે; એટલું જ નહિ, એ રાજકીય લોકશાહીના માળખાના પાયારૂપ

■ અને એના દ્વારા લોકશાહીનાં મૂળ તત્ત્વો - એકમ, વ્યક્તિત્વાત્મ્ય અને રાજકારણમાં લોકોની ભાગીદારી —ને મૂળ સ્વરૂપ આપી શકાય છે.

● આવી પાયાની લોકશાહી એજ સસદીય અને સીધી લોકશાહી વચ્ચેનો વિકલ્પ છે.

આનાં ઇતિહાસિક, તાત્વિક અને વારત્તવિક પાસાંઓનું પૃથક્કરણ પણ અહીં ક્યું છે, બીજા બાજુ લોકશાહીના કાર્ષ બધારણીય અને ઔપચારિક પ્રકારથી આગળ વધીને લોકશાહીના તત્ત્વને પકડીને એને મૂળ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય

- (1) J. L. Talmon The Origins of
Totalitarian Democracy
- (2) Jaya Prakash Narayan . A Plea
For Reconstruction of
Indian Polity
- (3) Jaya Prakash Narayan Swaraj For
the People
- (4) A. B. Shah Democracy and Public
Opinion, Quest No. 25
- (5) Asoka Mehta . Politics of Planned
Economy
- (6) M. N. Roy : Politics, Power and
Parties.
- (7) Edward Shills . The Culture of
Indian Intellectual
Quest 24 and 25
- (8) Gunnar Myrdal . Beyond the Welfare
State.
- (9) Alexis de Tocqueville . Democracy in
America
- (10) James Bryce The American
Commonwealth
- (11) Theodore Draper Castro's Cuba,
Encounter, March '61
- (12) Rajani Kothari , Direct Action A
Pattern of Political
Behaviour

(૫૪મો વધારો)

હોલોનું કહેવું છે કે શૈક્ષણિકતામાં આપણને એક એવા સંસારનું દર્શન થાય છે જેની અંતિ પૂર્ણતા તરફની છે. એમાં પૂરવણી સાથે પાપ પણ ઉત્પન્ન થાય છે આ પાપ અત્યંત મીઠા અને આત્મકલ્પ દ્વારા જ નિર્માણ થાય છે આ તથ્ય જ દેખેડી ■

શૈક્ષણિકતા ગ્રીક નાટકોની પરંપરામાંથી થયું મેળવ્યું. અને એને પોતાના દેશની લોકસંસ્કૃતિના તત્ત્વો સાથે જોડ્યું પોતાના યુગમાં માનવમથ્યોનું વિષદન થતું જોઈને અથવા ધન અને ભોખીને માટે અને માનવીઓમાં કોઈને કોઈ પ્રિય મૂલ્યોનો હાસ જોઈને. શૈક્ષણિકતા પોતાના મહાન કરુણાન્ત નાટકો રચ્યાં. એ નાટકો આપણી કરુણાનો પગિષ્ઠાર અને પ્રસાર કરે છે. બીનિ અને અનુકૂળતા ભાવો સિવાય તે અન્વાય અને અર્જનના પ્રયે કોષ અને ધૈર્ય-તેમજ વીરના વગેરે યુગોને માટે સન્માનની ભાવના પણ જાગૃત કરે છે. શૈક્ષણિકતા સમાજના નૈતિક સુધર્મમાં તટસ્થ ન રહેતા વિશ્વજનીન મૂલ્યોનો પક્ષ લે છે. એના નાટકોમાં જાણસંધર્મ પણ પશુ પુતો ભાર મુકાયો છે, નાથકનું અત્કંડ જ સર્વકાર્ષ નથી. શૈક્ષણિકતાને જે માનવમથ્યો પ્રિય હતા તેમનું મદત્ત આજે પણ ઓછું થયું નથી

(૫૬મો વધારો)

લોકોની મધ્યકાલની સાથે વધીને આવી કાલને પકડવાનો ઉદ્દેશ કરવામાં તેઓ વરણ: અમરમી જ અને છે. અને શેષ માનવઅનિને માગે શીધે છે, એવી એક અમરમી તેને આવશ્યકતા રહે છે ઔદ્યોગીકરણનું વ્યવહારુ અભીરૂપ કાર્ષ પવિત્ર હેતુઓની સાધના માટે એક મહાન સાદસ તરીકે દેખાઈ આવતું જોઈએ વ્યવસાયી શિક્ષણ, સમુચિત સરળતા, અને સતોષપ્રદ યોગ્ય અને નિવાસ-રચના જેટલા જ સમગ્ર સમ્રોહ, શ્રદાગુઓ આથે એકાગ્રતા, અને શેષીભોરા સાથે જુગતા - આવશ્યક છે. અવિકસિત લોકસમૂહોએ તેમની જાનને માનવતાના અમ્રોહરો, એક અને અદિતીય સત્યના મહાલક્ષીઓ અને ઇતિહાસના વરેણ નિમિત્ત રૂપે જેવી જોઈએ અવિકસિત અવસ્થામાંથી તેમનું અદ્યમન વિજેતાઓની રૂપ સમાન હૈવ જોઈએ.

માનવ - સ્વભાવની નૈસર્ગિકતા

સ્વાધીનતા માટેની ઝંખના

—એરિક હોફર

અનુવાદક : ડૉ. રસિક પંડ્યા

[ગતિકર્થી માણ]

૩

મનુષ્ય વિશ્વભરે માનવોય તો મુખ્યત્વે તેની સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિને કારણે જ ગણ્યો છે. અને સર્જન પ્રક્રિયા સમૃદ્ધ કરતાં વિશેષતઃ વ્યક્તિગત પ્રવૃત્તિ હોવાથી માનવતાના ઉત્થાનમાં વ્યક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ એક નિષ્કાર્યમયક પગલુ બન્યું છે. છતાં પણ નિર્દોષે તો એવા મને છે કે વ્યક્તિનો પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ કોઈ સામાજિક પક્ષવતીની પ્રલમ પ્રક્રિયાનું પરિણામ ન હતું - તે તો હતું દુર્ધટનાઓ અને આફતોની આક્રમણિક આધરતી પરનો પ્રથમ વ્યક્તિ-માનવ કોઈ એકાદી ઝીમરી ગયેલો, રખડો, નિર્વાસિત, ભાંગેલું જ હતો. વૈયક્તિક પોતાપણ કોઈક ઉત્સાદપૂર્વક આઠેલી વસ્તુ તરફે નહિ પરંતુ આપી પડેલી આફત રૂપે જ સૌ પ્રથમ અનુભવાયું હતું. એ વ્યક્તિ તો સમૃદ્ધમાંથી ફેકાઈ ગયેલી હતી. ઇનિદાસના સવળા સર્જનાત્મક તત્ત્વક્રાઓ પહેલાં સામાજિક માગણુ ફૂગ્લ યા વિલિલ ધયેલું હતું જ. અને સર્જનક્રિયાને સૌ પ્રથમ ગિ આપનાર આવા-વ્યક્તિ જ માર જ હતો

મત્રેક નવનિર્માણના પાયામા લાગેડુઓ જ હોય એમ લાગે છે. તેઓ જ પ્રથમ મુક્ત-માનવો હતા. શહેરો અને સંસ્કૃતિઓના પ્રથમ પાયાગરો પ્રથમ સાહસિકો અને શોધકો પણ તેઓ જ હતા. તેઓ જ ઇઝરાયેલ, ભારત, ઓસ, રોમ અને અમેરિકાના બીજરૂપ હતા.

સવન સમુદાયમાંથી વ્યક્તિનું વિન્કેલન એક એવી રાસક્રિયા છે કે જેની અસરોમાંથી વ્યક્તિ કયારેય સંપૂર્ણતઃ મુક્ત થતી નથી વ્યક્તિ તેના પોતાને

કારણે જ કપાકમાં અપૂણ અને અસમતોલ હરતી બની રહે છે તેની સર્જન પ્રવૃત્તિ અને તેના અદ્ય અનુવેષો (Pursuits) ચૂમચૂન રીતે તો અખિસાર્થ અને સમતુલ્ય માટેના અધર્મો આશોડિયા જ છે. સાહિત્ય, કલા, સંગીત, વિજ્ઞાન અને યત્રવિધોમાં જે કોઈ મદાન છે તે બધું પોતાની બાને ઝોળખવાના અને પોતાની મદતા પ્રચલિત કરવાના વ્યક્તિનાં આશોડિયામાંથી જ સર્જાયું છે; અને ન્યારે તે તેની જાતને સમજી શકતો નથી, તેમજ તેના અસ્તિત્વની સાર્થકતા પોતાના પ્રયાસો વડે સિદ્ધ કરી શકતો નથી, ત્યારે વ્યક્તિ નિરાસાનો વિકસનો પીડ, તેમજ, આપણા વિશ્વને પાયામાંથી હચમચારી ચૂકનાર ઝઝાવાનેનું બીજ બની જાય છે આ ઝઝાવાતો તત્ત્વતઃ વ્યક્તિક અસ્તિત્વના બોળમાંથી લાગી છૂટવાની જ કિચા હોવાથી ધણી વખત પ્રાગ્ વ્યક્તિ યુગનાં (Pre-individualistic Era) પ્રારંભિક સમૃદ્ધિવાને પ્રગટકર્તા સર્જ-સત્તાવાદની પદ્ધતિઓમાં પરિણમે છે.

આ એક અફસુસ, અફસોસની વાત છે કે મનુષ્યની અદિતિયતાના બોળથી યાદેલી વ્યક્તિ, વારંવાર ખલા ખલે છે અને અતે તેને ફાગવી દે છે કારણ કે પ્રત્યાવર્તન માટે જેવે પૂઠ ફેરવે છે કે તરતે નિર્બંધ શરજુમનિ અને નિશ્ચિતાતા (Certitude) તુરં પીઠે ફૂચ કળતા, પતાશાઓ ફરકાવના અને પંકથમ વશાડતી વિજ્ઞાન સેન્યમાં તે પોતાને જુએ છે - મોનોનિયિક અખડ પીડના અનાગી રૂજજુરૂપે અને યુગોની ખડેકાની ધુગમાં પાછો લાગી જતો ।

જે કે આપી આવેગ કરી પીછેહઠ ધણીવાર આત્રણ ફૂદકા મારના માટેની તૈયારી રૂપ પાછોતરું

પગલું 'બની રહેતું હતું. માનવ - સ્વભાવના અંતરગીરણાનું જ આ એક પાસુ છે. પશ્ચિમના દેશોમાં મધ્યયુગના અંતઃક્રાંતિથી જ વ્યક્તિવાદી અને વ્યક્તિ વિરોધી વચ્ચે વચ્ચે સગા ગઝામ્મદ ચાલે છે. 'રેફ્રેશન યુગ' 'રેનેસા' યુગ' માટે જે સ્થાન ધરાવે છે, તથા નેક્રોબિનિઝમ (ફેન્સ ક્રાંતિના અંતર્ગત) તેની આગળનો ઐતિહાસિક વિકાસવાદી યુગ ('એન્જ ઓફ એન લાઇટમેન્ટ') સાથે જે સંગઠન ધરાવે છે, તેવા જ સંગઠન એમસજીસી સહીના વ્યક્તિવાદ માટે વીસમી સદીના રાષ્ટ્રીય દુરાગિમાન અને સમાજવાદી સમૂહવાદ (Collectivism) ધરાવે છે અને પ્રત્યેક વેળાએ બાજુ સુધી તો, પશ્ચિમની બહુ-મેધા વ્યક્તિએ 'વેનકેન' પ્રકારે તેની જાનને પુનઃપ્રાપ્ત કરી છે, અને સર્વોચ્ચ તરીકે તે બહાર આવે છે વ્યક્તિવિરોધી આદેશનો (ધાર્મિક, રાજકીય મા સામાજિક) દ્વારા પેદા થયેલા ઉત્સાહને તે તેની સર્જનાત્મક ક્રિયાઓના ઉદ્દેશ્યમાં અને આભંગાન તેમજ આત્મોન્નતિ માટેના પ્રયત્નોમાં સદાયક અને તે રીતે પસંદગી શક્યો હતો. આમ, છેલ્લા આગેલા વરસોમાં પુનઃપુનઃ જોઈએ જોઈએ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિવિરોધી આદેશનની ફલત્રુતિ વાકમયમાં અને કદાચ વ્યક્તિગત સર્જનશીલતા, સાહસિકતા અને વિજયના જુરણ વડે વ્યક્તિ થયેલી છે. સમાજશીલ વ્યક્તિવિરોધી પ્રતિષ્ઠામાં રુદ્ધ થતી અભૂતપૂર્વ નિહાળના જોઈએ, સાચું છે કે, આ વેળાએ પણ વ્યક્તિ સર્વોચ્ચ સિદ્ધ થશે કે કેમ, તે ખાતરમાં આશંકા રહે છે. સમાજશીલ સમૂહ - આદેશનો, કમન અને વર્ધસના તેમનાં કાયાનુકૂલ સાધનો દ્વારા, પશ્ચિમી વ્યક્તિને હંમેશા માટે જૂથવાદી (Collectivist) તાબેદારીમાં ધકેલવામાં આવે સફળતા મેળવશે કે, કેમ તે ખાતર પણ શક્ય રહે છે.

● આ મદ ઉપર માનવી આગળ પડેથી દેવો. તેની આ અયોગ્યતાને કારણે જ તેને અદિતીય માગે આરંભ કરવો પડ્યો. આ ઉપરથી અયોગ્ય અને પરદેશીઓ માનવ-પુરુષાર્થમાં બહુધા મોખરે રહે છે, અને અજાત ઉપર કાળુ મેળવવામાં આગળ હોય છે, તેમાં કશું વિરોધાભાસી લાગતું જોઈએ નહિં. અસહ

પરિસ્થિતિમાંથી પસંદગી કરવાની પ્રતિ ધણી વેળા માનવીને પીછેહઠ કરવાને બદલે વાહોમ કરીને બુદ્ધિવાની પ્રેરણા આપે છે. વધુમાં માનવભક્તિમાંના 'અનાદી' (Misfits) પોતાની જાતનું પરિવર્તન કરીને યોગ્યતા કેળવવાને બદલે, બાહ્યજગતને જ પસંદગીને પોતાને અનુરૂપ બનાવે, તે માનવ યોનીની અદિતીયતાની દૃષ્ટિએ સમુચિત લાગે છે. આમાંથી જ સુધારો, નવ-સરસ્વતી, પુનરુદ્ધાર અને સાદસ માટેનો તેમનો ઝોલ પ્રગટે છે. આમ, આપણને નવી ધરતી વસાવવામાં, આર્થિક રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં નવી પદ્ધતિઓ અને પ્રયાસો વિકસાવવામાં, 'અનાદી' લોકો જ મોખરે જોવા મળે છે.

માનવભક્તિ માટે અનુષ્ઠાન ગૌરવપ્રદ તો એ છે કે, તેનાં તરછોડાયેલાં સંતાનો રસ્તાની બાજુ-એ ફેંકાઈ જતા નથી, પરંતુ નવનિર્માણની આધારશીલાઓ બને છે. અને જે સાંપ્રત વ્યવસ્થામાં ગોઠવાઈ શકતાં નથી તે લાવિનાં શિદ્ધીઓ બને છે.

નિતી અને ડી. એચ. લોરેન્સ જેવાઓ અશક્તોની અસરમાં અપકર્ષ અને અધ પાનની શક્યતા જુએ છે, તેઓ બીત જુએ છે. અશક્તોએ બજાવેલા વિદ્યક્ષણ પાકને લીધે જ માનવયોનીને તેની અદિતીયતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે વાન નિશ્ચય છે માનવીના લાવિના ધનરમાં, આ અશક્તોના પ્રજ્વલપૂર્ણ અપૂર્ણને, નૈસર્ગિક વૃત્તિઓ અને મુગમુગ આવેશોની વિપ્રતિ તરીકે ન જોતાં, નિસર્ગ-વિષ્ણુ પ્રતિ માનવીને દોરી જતા વળાંકના આરંભ-નિન્કુ રૂપે નિહાળજી જોઈએ

અશક્તો ઉમદા ધરાણીના હોતા નથી તેમનાં આભંગો, દિગ્ધત અને ગ્રહનાં ઉદાત્ત શાયેં વિવાદાસ્પદ હેતુઓમાંથી પ્રગટે છે. અશક્તો કુદૃષ્ટને નહિ પણ અશક્તિને ધિકાર છે, અને તેમની અશક્તિ માટેના ધિકારનું એક ઉદાદરણ તેમના પોતા માટેના ધિકારમાં મળે છે. અશક્તોના સધળા અદ્ય અનુવેગો અસત. પોતાના અજ્ઞપ્રમત અસ્તિત્વમાંથી લાગી જતાના, તેને જીવું પાડવાના અથવા તો દાંડો દેવાના ઉદ્ધમાતો જ છે. આ ઉદ્ધમાતો દુરાસય, ઈર્ષા, આત્મ-

પ્રનાસણા અને દૂધીયક ક્ષુદ્ર આવેગો વડે આનંદભાવેલા હોવા છતાં, ધણીયાર તે અદ્ભુત સિદ્ધિઓની પગધાણો પહેલે છે. આમ, આપણે જોઈએ છીએ કે જે લોકો રોગિણી વ્યવસાયમાં નિષ્ફળ જાય છે, તેઓ અસફળતાને અભિવાદનાં વસ્ત્રો દર્શાવે છે. ભગવવા લોકોની પણ દાંડી ગૂંચ કરી કરી દે તેવાં ભગીરથ કાર્યો માટે તેઓ વિશિષ્ટ યોગ્યતા દાખવે છે, તેઓ જાન્ય યોગ્યતાઓમાં સાધ્ય યુગલે છે અને અનુપમ દદતા તેમજ વિરમ્યકારક શક્તિઓ ધરાવે છે.

શકયતાઓને સાધવામાં મળેલો પરાજય લોકોને અસકયતાઓને અજાણવા માટે પ્રોત્સાહન કરે, તે જરા વિરાધાશાસી લોકો સામે જ છે પરંતુ અશક્તોની મનોવૈજ્ઞાની જાણકારી સાફ સાફ જતાવી આપે છે કે, પ્રમથર્થો સાહસનો માર્ગ ખરેખર તો ભગેકૃપણા દારાજ પ્રાપ્ત થાય છે નિષ્ફળતાના ઉત્તર-દાવિત્વમાંથી છટકવા માટે જ અશક્તો આટલી આતુ-રતાથી ભગ્ય સાદસોમાં ઝપસાવે છે કારણ કે-

શકયને સિદ્ધ કરવામાં મળતી નિષ્ફળતાનું ઉત્તરદાવિત્વ આપણું જ રહે છે. જ્યારે અશકયને પ્રાપ્ત કરવામાં મળેલી નિષ્ફળતાને આહસની પ્રચંડતાને માથે ઓરાઢવામાં આપણે બ્યાજળી ઠરીએ છીએ.

અશુદ્ધ અને અયોગ્ય લોકો પણ સપર્ગો ક્ષેત્રોમાં નવીનતાને આવકારવામાં અને પ્રોત્સાહન આપવામાં ધણી મોટી સાદસિકતા પ્રદર્શિત કરે છે. ઉચ્ચ સામાજિક પરિવર્તનોના દિશાવળીઓ, બ્યાજાર-દિશોમમાં નવાં સાહસો ખેડનારાઓ, વેરાન જૂમિ ખૂદવા નીકળી પડનારાઓ, અથવા તો વાઢમય, કલા, સંગીત વગેરે ક્ષેત્રે અભિવ્યક્તિના નવાં રવરેષો પ્રગટાવનારાઓ, મોટે ભાગે તે લોકો જ હોય છે કે જેઓ જિંદગીમાં સફળ થયા હોતા નથી. કેમકે જેઓ સફળ નીવડે છે તેઓ બહુધા રચાયો અને છે. અને જે વસ્તુ સારી રીતે કરવાની તેમની આવડત છે તેને જ વધુ પ્રમાણમાં અને વધુ સારી રીતે કરતા રહે છે. નીન અજ્ઞાતમાં અવગાહન એ તો ધણી વેળા અસલ્ય પરિસ્થિતિમાંથી પસાંચનરૂપ અને પેતાની અજોગ્યતા ઢાંકવાની કુતિરૂપ

હોય છે. આરંભકાર અને અંતરનો પાંઠો ભગવેલો એટલે જ, તેની પરિસ્થિતિમાં પેતાની જાનને મૂકવી કે ન્યાં અશુદ્ધતા અને વિચિત્રતા કેવળ સ્વોકાપ્ત જ નહિ, અનિવાર્ય ગણાય. કારણ કે અજ્ઞાતને ઉઠેલવામાં અનુભવ અને માદિતીનું ખાસ મહત્વ નથી અને સાગોપાંગ નીનપણાને કુર્ષદનાજન્ય અને વિરૂપ હોવાનું જ દર્શાવે છે.

વિવાદાસ્પદ હેતુઓ અને જખમર સિદ્ધિઓ વચ્ચેની વિષમતા તરફ અગ્રીનિર્દેશ કરવાનો આશય માનવસ્વભાવને ઉતારી પાડવાનો નહિ, પરંતુ તેની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો છે કેમકે માનવીની સર્જનશીલતાની મુખ્ય વિશલક્ષતા એ છે કે, ક્ષુદ્ર અને નિર્માલ્ય આવેગોનું મહત્વની સિદ્ધિઓમાં આમૂલ્ય યુક્તિર (transmute) કરી દેવાની તેની શક્તિ છે. ધાતુઓનાં યુક્તિરની ધાતુશાઓ (Alchemist) ની કળપના નિસર્ગના અનુસંધાનમાં સાલ અર્પદોન દાગે છે. પરંતુ તે માનવસ્વભાવની વાસ્તવતા સાથે સુસંગત લાગે છે મનુષ્યના અંતરરણમાં સત્ અને અસત વચ્ચે, ઉમદા અને હીન વચ્ચે, ઉદાર અને ઉપદાસ યોગ્ય વચ્ચે, તેમજ મહાન અને ક્ષુદ્ર વચ્ચે એક પ્રકારની પ્રવાહી સમતુલા રહેલી છે. સિદ્ધિની યુક્તિરતા અને તેને પ્રગ-ટાવનાર હેતુઓના પ્રકાર વચ્ચે ગાઢ સુસંગતતા શોધ વામાં મનુષ્યની અદિતીયતાનું સવિશેષ અસરકારક ખાસ જ યોગ્ય જાય છે.

કુદરત તરફથી અને પ્રગોદમાં તેમજ સહિયારા પ્રાણીધર્મશાસ્ત્રના (Physiological) દયાબુ અને કુષાઓ સાથે તે કેવી રીતે કામ લે છે, તેમાં જ માનવીની મહત્તા છે.

કિંતુ લખ્યું છે કે, તે જ્યારે સંકેત પણ યીગમાં છે ત્યારે તે યીગ પાંચ જ દાયેટમાં મોકનાટકર સોદો-કિલસની નાટ્યવસ્તુમાં વિશાસ પામે છે. સર્જનશીલ વ્યક્તિની અનદદ માનવતા કુદરત વસ્તુને અસાધારણ રૂપે પ્રગટાવવામાં રહેલી છે.

મનુષ્યના વ્યવહારમાં કષ્ટો ને મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તેથી વિશેષ જીવું કશું મ માનવસ્વભાવ તરફના વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ જુને ગુચવતું નથી. ધણીયાર

તો અર્થહીન શબ્દના ખર્ચે મા ડાબા માનવી જેમાં પ્રતિક્રિયાઓ આરંભાય છે અને અટકી જાય છે, ખર્ચે પડે છે અને મંદ પડે છે, તેવા ભૌતિક-રસાયણના (Physio-chemical) જટિલ પદાર્થ સાથે કોઈ કામ પાડે તો તે શી રીતે ?

નિસર્ગને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી જાનુનિયાને આધાર માનવ સ્વભાવ અને નિસર્ગ વચ્ચે ખાસ અસમાનતા નથી એ વાત પર ગહેલો છે અર્થાત્ નિસર્ગને શબ્દો દ્વારા પહેલવાતો પ્રયાસ એવી એક ધારણા ઉપર આધારિત છે કે, નિસર્ગ માનવસ્વભાવથી વિપરિત નથી; એટલે કે માનવ-સ્વભાવને પહેલવાની તરફથી નિસર્ગને પહેલવામાં પણ એટલી જ સમર્થ પૂરવાર થઈ શકે. આ ધારણા માનવસ્વભાવ નિસર્ગનું કેવળ એક પાસું જ નથી એવી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિમાં પ્રતિનિધિત્વ ધાય છે અને તેના કરતાં વધુ અર્થહીન પણ નથી, એમ જોઈ શકાય છે.

● આપણે જાણીએ છીએ કે શબ્દોથી પદાર્થો દલાવી શકાતા નથી, પરંતુ તેનાથી લાખોને દયમયારી શકાય છે. અને મનુષ્યો ખીજ કદા કરતાં શબ્દને માટે લડી લેવા અને મરી ફોટવા તેવાર ધાય છે શબ્દો વિચારને આકાર આપે છે, લાગણીને પ્રાસાદિત કરે છે અને કાર્યને જન્માવે છે; તેના ખર્ચે પણ કરે છે, અને ઉદાર પણ તે ફોટી ખાય છે અને સ્વાસ્થ્ય પણ ખર્ચે છે આથી જ તો પાકીઓ, ખાઈ દણીઓ અને ભુક્ષિતવોએ જેવા શબ્દસ્વામીઓએ ઇતિહાસમાં લશ્કરી સેનાપતિઓ, રાજપુતો અને વાણિજ્યવૃત્તિ કરતાં વધુ નિર્જીવાત્મક લાગ લગાવ્યો છે.

૪

નિદ્રાની પુગળી પ્રધાઓ જ્યારે વિવિધ ધાય છે અને માનવીએ અજાતને મદ્યું કરવું જ પડે છે, કટોકટીના સમયમાં શબ્દો અને જાનુ સચિત્ત નિર્જીવ-ત્મક બની રહે છે તે સમયે જાણીતા થઈ ગયેલા દેવુઓ અને આદર્શો તેમની અસરકારક બિંદુ બેસે છે. મનુષ્ય નીરમ અને રુદ્ધ દેહીકોની મોખમાં અજાત-અવગતન કરતો નથી, કંપના સમયે અને અજાનપૂર્વે આંખો જતા માટે તેને તેના અંતરનામને દોઢાળવું પડે

છે તેને ધૈન્યમાં રાખીને, સરખાતની મંથર ગતિને સાચવી લેવા માટે, જાનુરૂપી પરિચારિકા અને શ્વામને અંદર કરી દે તેવી પરીકથાઓની તેને આસરપકતા રહે છે આધુનિક વિજ્ઞાન અને વ્યવસાય પણ આર-જકાળમાં દહોકતો અને માહિતીઓના સારો લાણો અવસાય ન હતો. તેમાં પણ ધાતુશાસ્ત્રીઓ જ્યોતિષીઓ અને સ્વનદેશીઓ જેવા જાનુરૂપી જ તેના પુરસ્કારીઓ હતા આરબના રસાયણશાસ્ત્રીઓ નીરસ તેજો અને કારોનું સરોધન કરતા ન હતા. તેઓ તો જાનુરૂપી હોશ અને સજીવની રસની શોધમાં હતા, આરબના ખગોળ શાસ્ત્રીઓ અને સંશોધકો પણ પરીકથા અને કિંવદંતીઓમાંથી જ પ્રેરણા મેળવતા હતા સુવર્ણ અને દત્ત-કથાઓનાં મદારાજ્યોની શોધમાં જ નહિ, ઇસ્લામના ખગોળશાસ્ત્રીઓ શોધી કાઢવા માટે પણ કોલનસ પ્રવાસે નીકળ્યો હતો. તેણે જ્યારે ઓરીન્ટો (Orinoco) નદી જોઈ ત્યારે ઇસ્લામી આર નદીઓમાંની એક ગિહોન (Gihon) દીડી હોય એમ જ તેને લાગ્યું હતું. તે મહેશમાં જ સ્વર્ગ મળી આવશે એવો નિર્ણય આપવા માટે તેને પ્રેરતા બધા જ સંકેતો, વિશ્વવિદ્યાઓ અને ગણિતની ગણતરીઓ તેણે સ્વેન લખી મોકલી હતી.

શબ્દો અને જાનુ જે સાગ લગાવે છે તે તરફ અજાણ રહીને આપણે ઇતિ-હાસના કટોકટીના સમયોને ઓળખી શકીએ કે કેમ તે સાચું જ શંકાસ્પદ છે.

એક જાનુએ વૈજ્ઞાનિક ધમશ અને ઉચ્ચ વ્યવસ્થા અને ખીજ તરફ રાષ્ટ્રીય દુરાશિમાન, જનિવાદ, કાસી-વાદ અને સામ્યવાદના કાળા જાનુ વડે જકડાયેલા આજના જમાનામાં તો તે સવિશેષ સત્ય બને છે. લાખો વિજ્ઞાનોનું સફેદી ઔદ્યોગિક-કામદારોમાં થતું તર્કિત પરિવર્તન પોતે જ નિર્ધોરિયક દુગમોથી વોસમી સંઘર્ષો દુનુમાન કુલકો સમાન છે. માથે જાનુના રાષ્ટ્રીય, જાતિવાદી અને સામાજિક સ્વર્ગ વિરોધી, અતરને અદોષિત કરી મૂકે તેવી, દત્તકથાઓ અને કમખાઓ વિના, ઉપરનું પરિવર્તન થઈ શકે તેમ નથી. આજ-કાલ એવી લાગણી આપક બની છે કે, માનવજાત તેના નિર્જીવાત્મક વર્ગિક ઉપર આવી ઊભી છે. આ

ભાગથી અરાન અલ્પપ્રતી બુદ્ધિવત્તાની નીચિયથી અને અશક્ત સામ્પ્રવાદી દેશે સાચી પ્રવચન સ્પર્શમાં આપણે જેને ધિક્કારીએ છીએ તે જ પૂર્ણ સત્તાવાદના બીજામાં દર્શાઈ જઈયું અને અભિલાષાએ માટે જન્મમાં જન્મમાં જ આપણે તે આપણી અસિદ્ધતાઓનું ખૂન કરી નાખીયું — એવા એક ભવચારી તે પ્રયત્ન છે.

દશમ એપીય વધુ અપસહનિવાગ સકેનો તો એ છે કે, માર્ગશોધકો અને વાણિના સિદ્ધાંતો તરીકે પોતાનો પાઠ ભજવી રહેલા માનવ જનતાના 'અશક્તો' તેમના પાઠમાંથી દસોધાર્ષ જવાની અળી ઉપર છે. નિસર્ગ ઉપરના માનવીના આધિપત્યને આટલી બધી દ્વેષ વિરતાનનાર વિતાન અને ચત્રસાસ્ત્રની નવન કાનિએ, સાથે સાથે જ, 'સામાન્ય વ્યક્તિના' મદદને કશુંક રીતે પડાડી દીધું છે. સ્વયંસંચાલનના આગમન અને પરમાત્માના વિનિયોગ દ્વારા સોફિસ્ટિકેટની સદાય વિના જ મધુરનાં પુરો લગવાનું અને તેની સ્વયં આકર્ષકતાઓને સતેવનું પછી અસ્થ સમ્પ્રદાના નિષ્ક્રાંતિ માટે કાલજ અને વજુ ખટુ. અનિમાનવોના કટ્ટકમ વડે સત્ત્વ દર્શાવેલી અમરંગી, સ્પર્શી અને અર્ચાગ પ્રયોગશાળાઓમાં દ્વે માનવીનું ભાવિ લક્ષ્ય રહ્યું છે. આ નવી ક્ષિતિને માં અપેક્ષા અને અસ્વીકૃત સોફા માટે કોઈ સ્થાન નથી. અશક્તો તવારિખના ઉચ્ચાક્ષ બળ તરીકે, માનવીના ઉપશોધકની મૂળ પ્રેરણા રૂપે જની રહેવાને બાદે વ્યર્થ પેદાશ તરીકે બાળુએ કે કંઈ જવા સજાર છે.

ઇતિહાસના ઇર્ષ્યા પરીભાગ તરીકે અશક્તોનું નિર્મૂલન થતાં તવારિખનું પૂર્ણ વિરામ આવે — એટલે કે, જંગલી અવસ્થામાં પ્રતિગમન !

— એવો દહેશત સમ્પ્રવાદમાં વ્યાજબીપણું તો છે જ. સામ્રાજ કસોડીને કાંણે આપણામાં આવેલા પાક અને નિરાશા, આપણા ભાવિનું આર્ષદર્શન કરવામાં આપણી દષ્ટિને મૂડણી બતાવી દે છે. અશક્તને બાળ અથ્થ કારમાં ફેંકી દેવા તાપર બનેલાં પરિજનોની મજનરી દરીએ છીએ ત્યારે પણ, વિશ્વના પ્રત્યેક વિભાગમાં આપણને ધંભાવી દે, આશ્ચર્ય પમાડે અને આશાથી ભરી દે તેનું ધણું જની રહ્યું છે.

• બેરાબર આ જ દાણે, આપણે ચારે બાળુ, સાધનસંપત્તિ, જ્ઞાન અને કૌશલમાં કદપનાલીત ગરીબાઇ ધરાવતા અવિકસિત દેશોને તેમના સંક્રાંતિ જૂના પદાધાતમાંથી લગી રહેલા બેધએ છીએ. અંતિમ પાય-રીએ ફેંકાયેલાઓના વળી સર્વાંચ સ્થાને પહેંચવાના અવિરમરણીય નાટકની પુનઃ રચનાત કરવા માટે, તેઓ બને તવારિખના તપ્તા ઉપર કેખાઇ રહ્યા છે. આ ઘટના સાથે જ મહુવત્તની છે અને આપણે એ તેના પૂર્ણ મથિતાર્થો સમજી શકીએ તો, આ નાટક ભજવનારમાં પ્રસંગોપાત અકીરાલ, ઉદ્દતાઇ, કંપ, જંગલિયત અને ઘેલછા બેધને હારી બેસીશું નહિ.

● માનવ-સ્વભાવની અસ્વાભાવિકતા પ્રતિ સમાન રવા વિના, વિષના અર્ધવિકસિત પ્રદેશોના અતિક્રિ પ્રવાદને કોઈ પણ રેપી રીતે સમજી શકે, 'તે જ સમજાવું' નથી અવિકસિત મધુરને અધન બનાવનું સંજોગ, વ્યવહાર મદાધાર કપારેક પામવપખાનું પ્રદર્શન શા માટે કરે છે ? માનવ વ્યવહારમાં બદલા સાધન અને સાધક વચ્ચે, વારવાર દષ્ટિએચર થતી તરંગી વિસમર્મિન આ રમજ ખરેખર સયોદ ઉલાદરણ મળી આવે છે. મનગતે, ધૌગણિક કથાઓ (Myths) અને દારપારપદ અશખાઓ અશક્તોને તેમના માર્ગમાં આવના વિનોના લુકા ઉસડી મૂકવા માટે, અથવા તેની ઉપરવદ થવા માટે, બેધની શક્તિ પૂરી પાડે છે બિનકમવાયેલા સોફિસ્ટિકેટને, તેમનો રસ બમત કરીતે અથવા તર્જનધ સમજાવ્યું આપીને, ક્રેંક પુરુષાર્થ માટે તૈયાર કરી શકના નથી. તેમજ તેમને કમશ્ચ રીખનાં રીખના આગ્રજ વચવા માટે પખુ ઉપર કરી શકના નથી કશકે તેમને મન રીખનું એટલે જ તેમની અપેક્ષાવાતી એક વધુ સાનિતી અને કમશ્ચ પ્રમનિનો અર્થ જ દશમાં પાચાશ બરા — સામ્રાજ કાળમાં હાથ વીઝા ! આથી તેમને પ્રમનિનું નીરસ પમણું અપતું નથી. તેમને તો બેધએ છે પૂંધળા વર્તમાનમાંથી ભગ્ય ભાવિમાં ચત્રકારિક હમગા બીન [અનુસંધાન પાન ૫૭ ઉપર]

પશ્ચિમના પ્રવાસે (૩)

—સતત મહેતા

૧૧-ઓક્ટો' ૬૨

આજે રાતે Beyond the Fringe નામનું નાટક જોયું- ચાર જ પાત્રો, અંધા યુવાનો; અને નાટકની વાર્તા કશી જ નહિ પણ, ઈંગ્લેંડના ઇવનનાં જુદાં જુદાં પાસાઓ પર કટક્ષમય પ્રદર્શન મોરમિલન, રસેશ, Royal Family બધાને પ્રવટમાં લીધા છે. લગાઈ, હાઈડ્રોજન બોમ્બ, ફેનેડી, બધુ જ. અડી કલાક હસાવીને લોલપોચ કરી દીધા. ચાર પાત્રોએ નાટક પડ્યું છે- લખ્યું નથી; અને ખૂબ Freedom છે

*

આજે શુક્રવારે કોમનવેલ્થ દિનની રજા છે કોલમ્બસે અમેરિકા ગોપ્તું એમ મનાય છે જો કે હવે આ વાન ખોટી રસવાઈ છે. કારણ, ૯૦૦ ની સાલમાં એક ખીબા દુરે પિયને અમેરિકામાં પત્ર મૂક્યો એમ સાબિત થયું છે. છતાં, અમેરિકામાં ઇંડાલિયન લોકોની વસ્તી ઘણી છે અને કોલમ્બસ ઇંડાલિયો દનો એટલે એ લોકો કીજવે છે.

*

આ અફવાડિયે ચળચિત્રો જોઈ,

ઈશ્વર ખિસ્તને જેને ખાસે crucify કર્યા તે barabas જેવું-usual mythological, પણ એક-દરે સાકું.

Students Peace Union નામની એક દાંતિ મંખાંતી વિદ્યાર્થી સંસ્થા તરફથી એક ચર્ચમાં Children of Hiroshima જેવું અભ્યવરિધન કર્યાં, દાંતી અને અભ્યવરિધત વાળમાં રહેનારા વિદ્યાર્થીઓની આ સંસ્થા લાગી. પણ ચિત્ર અદ્ભુત હતું-Horrible એક જાળમદિની શિક્ષિકા પોતાના ત્રાસ હીરોશિમા ભય છે, પદેસાં એ રત્નજોમાં હીરોશિમામાં જાળમદિની શિક્ષિકા હતી. હીરોશિમામાં અયુરોમન પડ્યા પછી એ જાળમદિની ત્રણ જ જાળમાં બચ્યાં હતાં. આ ગિયારી આ ત્રણેયને મળવા

ભય છે. વસવાટો અભ્યવરિધત થયા છતાં હીરોશિમાના આખા દેહ પર ઠેર ઠેર બોમ્બના મખમો છે, જે હુમલો માણસો બચ્યા છે, તેમાંના કેટલાક એવા કદ-રેષા ઘઈ ગયા છે કે જોઈ ધણુ ન શકાય એ બધા સારા નામરિહા હતા પણ હવે બિખારી થઈ ગયા છે. કેટલાક મમે ત્યારે આ અણુ-ગિયારીથી મારા પડી મરી ભય છે. આવા મોતના પડછાવામાં હીરોશિમા આજે ટલે છે. કોઈ પ્લેન આકાશમાં મોટા અવાજે જોડે તો બધાની નજર આકાશ પર મંડાય છે, કારણ બુદ્ધિજીવી પાક તાજ થાય છે. કોઈ હીરોશિમાવાસીની આંખોમાં તેજ નથી, માત્ર કડુણા

આ ગિયારી ત્રણેયના ઘેર ભય છે એકના ઘેર ભય છે ત્યારે આ ત્રણને બાપ અણુગિયારીથી મરી ગયો છે પોતાના જૂના વિદ્યાર્થી જેડે માત્ર ચાર આખ મેગલીને એ પાછી ફરે છે ખીલને ઘેર જાય છે તો એ ગિયારી હાકરી પોતે અણુ ગિયારીથી પીડાતી મૃત્યુની વાટ જોતી હોય છે. માત્ર ત્રીજાને ઘેર આનંદ છે કારણ એ છોકરાની મોટી બેનનાં તે સત્રે લગ્ન હોય છે. એણે ફિરસો એને ત્યાં નોકર દ્વેષો તે માણસના પુત્રનો છે. નોકર અણુબોમ્બના કારણે બપોરે કદરેપો ઘઈ જીખ માંજે છે. સહેર બંહાર ખંડિયેશમાં ટલે છે. આ શિક્ષિકા એને એના પુત્રને પોતાની સાથે મોકલવા ખૂબ સમજાવે છે પણ એ માનતો જ નથી. એનો આ પુત્ર અનાથઆશ્રમમાં જાય છે. છેવટે એ માને છે ત્યારે છોકરા એને છોડી શિક્ષિકા જેડે જવા ના પાડે છે. થોડા દિવસ પછી એ પોતે જાળમદિને સમજાવી મોકલે છે એને માટે નવા મળના છૂટ લાવો અણુ છે જાળમદિ શિક્ષિકાને ત્યાં ભય છે. પાછળથી પેટો કદરેપો બિખારી પોતાનું પર સમજાવી બળા મરે છે .. શિક્ષિકા એના પુત્રને લઈને પોતાને ત્યાં પાછી ફરે છે x x x જોઈને આખા પછી બેચેનીથી મન ભારાઈ મર્યું. આખી રાત આ કદરો, અણુગિયારી

રીથી પીડાતાં નિરાધાર બાળકો-માનવીઓ માટે આબ્યા કર્યાં. બહુ જ બપોરે!

*

બીજાં બે ચિત્રો ત્રીજાં એક જનન ચિત્ર Glass through image અને ત્રીજી Lady Chatterly's lover. બીજી ફ્રેન્ચમાં હવે આ પ્રિય ટાઈટલ સાથે પહેલું ચિત્ર એક રૂપાળી યુવતી-એનો બાપ દેશનો મહાન લેખક છે-એની માનસિક ભથિત દશા પર છે. બીજા ત્યારે એ યુવતીને કાનમાં કઈક સંભળાનું-અણે કે પ્રશ્ન આવે છે-એને જોવાયે છે બધા જાગૃતા હતા કે આ રોગ અસાધ્ય હતો : છતાં એનો ડોક્ટર પતિ ખુન શ્રદ્ધાથી એને સુધારવા મથતો હતો એના નિર્ણયક પ્રવાસની આ વાર્તા હતી.

'લેડી ચેટર્લીઝ લવર' જે ભારતમાં નિષિદ્ધ છે, તેનું ચિત્ર બહુ મળતું હતું. ચિત્રમાં અસ્થિતતા બહુ આવી જ નહિ. જોશુ બહુ Poetic ચિત્ર બનાવ્યું છે. મેં પહેલું ફ્રેન્ચ ચિત્ર જોયું.

*

આજે અહિંની એક નવા મકાનવાળી પમ્પિક રફ્સ Morse School માં ગયો હતો. મકાન બહુજ મોડર્ન હતું-એનું જીએસિયમ, એનો કોમનરૂમ. પ્રાયમિકમાં દરેક રૂમમાં પેસાબર, દરેક રૂમમાં ટેલી વિઝન-સરસ મકાનનાં જોડાં, ડાઝલીઓ વિગેરે બાકી આપણને નવું શીખવાનું મળે એવું કશું જ ન હતું એક મૂળ વાત સમજી લેવા કે અહીં એક ૧૨ સુધી શિક્ષણ-પુરતકો સહિત-મફત છે અને કાર્પ યૂટાલિસ સાળા સમિતિ સભાએ છે. શિક્ષકને વરસે ૭૭૦૦ ડોલરનો પગાર છે.

પ્રાથમિક પહેલાં ત્રણ ધોરણના વાચન ઉપર જ બાર અંપાય છે. બીજા વિષયો નથી હોતા. 'ધરકામ' આઠમી એલ્ફીથી શરૂ થાય છે જે દોઢ કલાક ચાલે તેટલું હોય છે એ ધરકામ grading માં નથી મચાતું. વાર્ષિક પરીક્ષા નથી. ન્યુયોર્કમાં છે. વર્ષમાં ૩૮ સુધી વિદ્યાર્થીઓ લે છે. પ્રાથમિકમાં તોસ જ રાખે છે. Detaining અમર નાપાસ કરવાનું પ્રસાણ પ્રાથમિકમાં વધુ હોય છે-આ સાળામાં એલ્ફી ૧ માં ૮૫ માંથી ૧૧, એલ્ફી ૨ માં ૮૫ માંથી ૭, એલ્ફી ૩ માં ૬૨ માંથી ૨, એલ્ફી ૪

માં ૬૨ માંથી ૩, એ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓને ઉપર ન દના ચડાવ્યા. નવમી એલ્ફીથી ૧૧ સુધીમાં મોટે ભાગે ટેકનિકલ કે એવા શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીઓ વધુ આવે છે. દાખલા તરીકે કેમ્બ્રીજમાં ૧૪ શાળાઓ આઠ એલ્ફી સુધીની છે. માત્ર બે જ દાખરફર છે ત્યાં નવમી ૧૨ એલ્ફી છે. તેમાં એકમાં ૨૫૦૦ અને બીજામાં ૧૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. ચિત્ર શિક્ષક, સંગીત શિક્ષકની પ્રથા આપણા રફ્સનેડાં જેવી છે. અમુક શાળાઓ વચ્ચે એક, બપોરે ગૃહ-અધ્યાપક અને સુધારી-બધાં ધોરણમાં ફરજિયાત આ શાળામાં ૬૦૦ બાળકો અને ૨૧ શિક્ષકો છે. બાકી, શિક્ષકમાં ખાસ મન ન હતો.

*

તા ૨૧-ઓક્ટો-૬૨

આજે સવારે નાસ્તો કરી હાથમાં ન્યુયોર્ક ટાઈમ્સ લીધું અને સમાચાર વાંચીને કે હો જ થઈ ગયો. કન્ટ્રી જે દિવસ પહેલાં પડિતજનો નિષ્ક્રમ્ય મીનાઓને હાકી કાઢવાનો હતો, ત્યારે મન રોફમાં હતું-અને મનમાં થયું કે આપણે ઉતાવળ કરતા હતા; પરંતુ મીન સાને ભડવાની તૈયારી કરવા સરકાર પગલાં બદલી ન હતી. પણ રવિ, સોમ, મંગળ, છુપ-ચાર દિવસ, ભગાતાર આખા દિવસમાં બપોરે બપોરે સમય મળે ત્યારે, લોન્ગમાં બર્ષને રેડિયો પર ખચર મેળવવા પ્રયાસ કર્યો પછી સવારના વહેલા જોડી out of way નર્થ, એક જળુની રૂમ પાસે સવારનું અખચાર આવીને પડતું તે વચ્ચે જતો-તણ સમાચાર એક જ : 'મીનાઓ આગળ વધે છે. આજે તો ટેકો ઉતારી-' હેયુ થંબી ગયું. આ બધા દિવસે મારો 'સૂઝ' જતો રહ્યો-બણવામાંથી વાંચવામાંથી મન જોડો ચડ્યું રાતે ૧૧ વાગે જાગે પછી, સમાચાર સંભળ્યું 'તો એક જ વાત : 'પીએકેક!'

કેટલી બારે કિંમત ચૂકવી આપણે!

રસ્તાઓ ન બંધ્યા; અને મીનાઓની 'ભાષા ભાષ'ની મીઠી વાતોએ અપણને બરમાવ્યા. કેટલાક મેનાઓની ચેતવણી આપણે ન માની. એમને ફગાવી તોધાં કૃષ્ણ મેનન ચડાવ્યા. પરિશ્રામ બપોરે ૬ શરમથી બીની આંખે દિવસો કાઢીએ છીએ અમેરિકાની પૂરી સહાયકતા હોવા છતાં એમની ટકોર આપણને કંઈ

કરે છે— ન્યુયોર્ક ટાઈમ્સે ચીનની ટીકા કરી પણ સાથે લખ્યું—

The free world will surely lend its sympathy and moral support to India regardless of India's unrealistic policies in the past that ignored the real nature of Chinese Communist regime and its tendency towards subversion and aggression.

હવે તો આશળ શુ થશે તે કળવું મુશ્કેલ છે

*

ચીનના આક્રમણના કાળે મનની આવી રિચાત હતી, ત્યાં રસ્તીએ સવારે ડાપાંઓ—રેડીઓ—ટી વી બધા એપી સાથે બોલવા લાગ્યા કે કેનેડી કરીક અને મહીર મજસાઓ કરે છે મહીર વિષે કોકોકી બોલી ધઈ છે. બપોરે બહેરાન ધઈ કે કેનેડી સાથે ૧૭ વાગે રાષ્ટ્રનેત્રું પ્રવચન કરશે—૧-૪૫ વાગે અમારી નજીકના ભોજનમાં ટી વી. પાસે બધા બગી મયા, કેનેડીએ કયુબાને ઘેરા ધાતવાની બહેરાન કરી! વાતાવરણ પરદાર્થ મયુ-૨૩૦૦૦ સૈનિકો, કૂચો, હાજમરીના બધું જ એની બહેરાન પહેલાં કેરેનીયન સહુદમાં પહેાંચી બધું બીજે દિવસે, યુનોઆર્મ અમેરિકાએ કશવ દાખલ કર્યો, અમેરિકન રાજ્યોની પરિદા મળી; બાપણે ધર્મ.

શુધવારે બહેરાન ધઈ કે ગલિયન ૨૪ રડીમરે કષ્ટમા આવી રહી છે—હવે ધર્મજી ધશે! અહીં મોસ્ટનમાં સાળાનાં માગકોને ભાષ જીનો ધયો: Tcha-malo માં કેવી રીતે જતા રહેવું, એની તાલોમ શરૂ ધઈ—યુનોનાં બાપણે ટી. વી. પર સાંભળ્યાં અને કાસે શુધવારે રાતે દસ વાગે યુનોના મત્રી મુધાન્ડ-ની કાખાન્ન સાંભળી અહીં-૨ રસેલ પગે રક્ષના કુઓ-ક્રોતો પત્ર બહાર પાડ્યો

વાતાવરણ બળવું ધઈ મયુ—હવે ખાસ ચિતા નથી.

પણ આ એ દિવસ—ગળશે રેરોટ્ટ, બધે એક જ ચિતા હતી અને અહીં તો રેડીઓ—ટી. વી માં બધુ સામે નજરોનજર જોવા મળે—એક જ મિનિટમાં સમાચાર બધે પહેંચે. આપણે અભયજન ધઈએઈએ.

વિધિમાનવ • મે-જુન '૬૪]

૯

સોમ, મગળ, છુલ્લ બારે તંમ મનોદસામાં મયા—
દજૂ ચીનના સમાચારની મંબીરતા તો મન પરથી
હળવી થતી જ નથી—

*

મંગળવારે સાંજે અહીંના એક સરસ દૈનિક Christian Science Monitor ના તંત્રી સેરીસ ડેવીસને સંભળ્યા. કયુબાનાં પગલાં વિષે એમણે બહુ ઐતિહાસિક પૃષ્ઠકરણ કર્યું. એમને મનસૂનો રિચાર છે

આજે સાંજે Prof. Eliasને ત્યાં જવાનું છે. તેમણે લાગતના એક મામલાને નવેસરથી સુધક રીતે, માટીનાં મકાનોથી બાંધી આપવાનું માથે લીધું છે અને કારન સરકારના નિમંત્રણથી એ ત્યાં ભારત આવવાના છે

*

અત્યારે મને એક અમેરિકન એન્જિનિયરને ત્યાં State Legislatureની ચુટકીના ઉમેદવાર માં પાશ્વી માટે આવવાના હતા; એટલે આજુબાજુના પડોશીઓને એમણે નિમંત્રણ આપ્યું હતું. એક Mr Mensky જે MITમાં એન્જિનિયર છે તેમણે મને પણ ત્યાં આવવા કહ્યું હતું બઈ આગ્રે. તે ઉમેદવાર ડેમોક્રેટીક પક્ષના છે અને જે રીતે એમણે જવાનો આપ્યા—એ બધું જ આપણા જેવું હતું માન કરેક એટલે જ હતો કે અહીં ખાસ કરીને મેસેચુસેટ્સમાં ડેમોક્રેટીક પક્ષ છે જેમ આપણે ત્યાં છે તેમ ચુટકી પછી એની પ્રાર્થ ખાસ પ્રગતિ રહેતી નથી અહીં વળી આપણી જેમ પક્ષની ચૂસતા નથી પક્ષમિત્રોએ ઉમેદવાર ચોતાના પક્ષના ધાગસભાના ઉમેદવાગની જોડે મેળ મળે જ, સાથે જાએસ કરે જ, એણું કંઈ નહિ. ન્યુયોર્કમાં જ્યાં ડેમોક્રેટીક પક્ષ ધણે ભવરિધન છે ત્યાં એવું બને છે ખરું. પણ અહીં નથી જાનવું

*

૧ નવે '૬૨

તા. ૨૬મીએ શુક્રવારે મેસેચુસેટ રાજ્ય તરફથી UNO-weekમાં International students dayની બિજવણી હતી અહીં આ રાજ્યમાં બધા મળીને ૯૦ દેશોના ૪૦૦૦ લોકો ધર્મ દતા— It

૧૫

was a small scale UNO—સદ્માતમાં જુદા જુદા વિભાગોમાં — Labor Urban Developmentમાં ગયો હતો તમને બધીને નવાઈ લાગશે—અમેરિકામાં જે હમે પરખા વિકસી રહ્યા છે અને જે રીતે મોટરો વધી રહી છે — એમણે, જેનો ઉદ્ધવ ન લાવી કસાય એવા સભેજો કીધા ક્યાં છે — આ નિષ્ણાતે તો એમ કહ્યું કે, જાહેર માધિકીના ઝડપી જાહેર ટ્રાન્સપોર્ટ તરફ લોકો જશે તો જ આ સવાલ કોઈકે શકશે આજે પણ સફરોમાં ‘પાર્કિંગ’નો ઉમ સવાલ છે જ.

આજે સફરમાં સવારે વરસાદ પડતો હતો. પછી Snow શરૂ થયો. પહેલી વાર Snowfall જોયો — મન પડી—મનમાં કંઈની જે ગભરામયુ હતી એવું કહ્યું જ ન નીકળ્યું — ‘વરસાદ સફેદ કણો ઢવાસાનમાં સફેદ રંગનાં ફનાં પૂમડાં તરત્ત હોય એવા સામ્રા હતા.

*

સમુદ્ધી વધુ સાનદાઈથી તો કામે જીવવારે વધુ-
Us Industries નામની ઓટોમેટીક યંત્રો બનાવનારી કંપનીના ઉપપ્રમુખ એકવિન શેલીએ Automation પર મેનિનારમાં પ્રવચન કયું. બારનનો સામાન્ય નાગરિક આ જાણે તો કપાઈ જ જાય, તેણે કહ્યું ‘આવતાં વીસ વરસમાં તો સ્વયંસંચાલિત યંત્રો, આર્થિક રીતે પોષાય તેવા, બનાવી શકાય તેમ હોવાથી સમાજનું ચિત્ર બદલાઈ જશે આજે અમેરિકામાં ૬૦ ટકા પ્રત્ય ઉત્પાદન અને હિઝોલધધમાં મજૂરી કરે છે. દસ ટકા શૈક્ષણિક, વૈજ્ઞાનિક સંશોધન (એક યા બીજે રસ્તે) કરે છે વીસ વરસમાં માત્ર ૧૦ ટકા માનવીથી આજના કરતાં વધુ ઉત્પાદન કરી શકશે એવા સમજેમાં કહ્યું તો No people will be required to produce so many necessities of life એણે ત્રણ ક્ષેત્રો ગણાવ્યાં જ્યાં મોટા ફેરફારો થશે દા. ત. ટેલીફોન, આજે ટેલીફોન બોલવા, Airdrome પર ઇન્ફ્રાવર્ણીતો જવાબ આપવા, આપણે માણસો શકતા પડે છે. કાંઈની જોડે વાન થની હોય તેા વાર લાગે છે. આને બદલે દવે ઇન્ફ્રાવર્ણીમાં નંબર જોડે એટલે ચત્ર (Robot) જ તમને બધી માહિતી આપી રીતે

અને અંતમાં કહેશે કે, વધુ માહિતી બેઠતી હોય તો અધિક નંબર પર Human operator સાથે વાત કરો. અંતમાં તમને મેરીન ‘Thank you’ પણ કહેશે. બધી જગ્યાએ આનો ઉપયોગ શરૂ પણ થયો છે.

બીજુ ક્ષેત્ર છે, Assemblying, ટેલીફોન, ફાઉન્ટેન-
ચેન વગેરે બધી બનાવટોમાં મશીનો યંત્રોના બાગ બનાવે છે અને માણસ એ બધાને જોડવાનું કરે છે. એને બદલે દવે આ યંત્ર જ બધા માંગે બનાવશે જુન થશે તો મશીન લકીબર અટકી એને બાજુએ હમોટી કરી શરૂ કરશે. કારમેટર, જેટરી એવી અનેક ચીજો પૂરપૂરી યંત્રો દ્વારા બનશે. એટલું જ નહિ પણ એવું ‘ગોડેલ’ બદલવું હોય તોય એ જૂનું મશીન નકામું નહિ બને. તમે એનાથી જ મોડેલ બદલી શકશો. દા. ત. પોસ્ટ ઓફીસમાં કાગળોનું સોરટીંગ કરવાનું કામ મશીન કરશે. માત્ર Compute કરેલાં સરનામાં થાટનું મુકરર કરેલું બટન ઓપરેટરે દબાવવાનું રહેશે. મીડીયન અને વોલિયનમાં, નર્મી ૩૬૦૦ કારકેનો કામ કરતા હતા ત્યાં, દવે આ મશીન પછી ૧૮૦૦ કામે કરે છે.

સૌથી આશ્ચર્યકારક રોય તો Teaching Machine વી છે, આનો ઉપયોગ electronic તો courses સોખવવામાં અત્યારે થાય છે એ set of course જેમાં સવાલો તૈયાર કર્યા હોય તેના ખાટે એક મશીન હશે. સવાલ હાથમાં લઈ વિદ્યાર્થી જેવાય વિચારી બટન રાખશે. સાચા જવાબવાળું બટન કમાશે ત્યારે મશીન “okey, go ahead” બોલશે; નહિતર કાંઈ electric circuit ના વર્ણનમાં વિદ્યાર્થીની ભૂલ થાય તો મશીન તુરત જ કહેશે “wait please” અને પછી મશીન આખો સાચો ઉત્તર કાંઈ છેવટે સુધી વિદ્યાર્થીને સમજાવશે. એક જ પ્રકારનો Course સંખ્યાગત વિદ્યાર્થીએ રીયલવવાનો હોય તો આવા યંત્રનો ઉપયોગ લઈ શકાય. આથી શિક્ષક વિદ્યાર્થી-
ઓના વ્યક્તિત્વના વિકાસ પર આન આપી શકશે.

એમણે ઇન્સ્ટ્રક્શન એક્ટને રીખવવાના Course-
નું મશીન બનાવી આપ્યું એક્ટ પોતે ફરસદના સમયે મશીન જોડે બેસી રીખી દ્યે. એવી જ રીતે ફેરફારી-

દસમાં કાયદેસરના દરમિયાન સુધારા થયા પછી, હોસ્પિટલમાંથી છૂટા કરે એ પછી, diabetic Case માટે નસ' રાખવાને બદલે Robot એને સ્થળા આપે—આ બધી વાતો એણે તો કહ્યો જ રાખી. અઢ-ગત, એણે તો આત્ર એના વૈજ્ઞાનિક જાગ જ કહ્યો. એની અસર—મેકારીના પ્રયોગ વગેરેના જવાબ એની પાસે ન હતા. એનું આ જાણજી તે અમને આપવી કાસતો. ખવાસ આપવા માટે હતો ૩૮ વરસનો આ એન્જિનિયર મુગ્ધ કરે એની વાત કરી ગયો.

એટોમેશનનું પરિણામ

● ૧ દન રીસના ઉત્પાદન માટે ૨૦ વરસ પહેલાં જેટલી મજૂરી જોઈતી હતી, તેના ૧૬ ભાગની મજૂરી આજે એટલું જ ઉત્પાદન કરે છે.

આજે એક જુવાન પ્રાધ્યાપક Mark Pearlman જે John Hopkins Universityમાં જણાવે છે તેનો 'Impact of American Aid Abroad' પર વાર્તાલાપ સાંભળ્યો. એની કેટલીક દલીલો તમારે બધાએ જાણવા જેવી છે —

વિદેશી નાણાકીય સહાયનો ઉદ્ભવ અમેરિકામાં કર્પોથી થયો !

* સ્વાનંત્ર્ય પહેલાં અમેરિકામાં અગ્રિએની colonies હતી—પૈશ્વ આ બધી uneconomic હતી, શાહીવાદી રાજ્યોમાં રહેન જેટલો સંરચાનોનો આર્થિક લાભ કોઈને નથી મળ્યો. રહેનને એકલા મેકશીકોમાંથી ૬૦૦૦ મિલીયન ડોલર મળ્યા છે

* અમેરિકામાં, બ્રિટીશરોએ રહેવે બાંધી તો તે કુશળામાં મૂક અને સરનામાં અમેરિકન બેન્કાએ લઈ લીધી.

* અમેરિકાને આ જિંદગી અને બીજા દેશોની મૂકી ઉપરાંત માનવ મૂકી પણ બીજા દેશોમાંથી મળી, અને તે પણ Skilled કારીગરોની મૂકી—જે ઔદ્યોગીકરણમાં બીજા મૂકી જેટલી જ અગત્યની છે.

* બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી જિંદગી અમેરિકા પાસે પુનર્વસવાદ માટે લોન માગી ત્યારથી અમેરિકાને વિદેશી આર્થિક સહાય આપવી શરૂ કરી.

આવી મદદ ત્રણ રીતે આપાય છે.

Military, Humanitarian અને Surplus Capital investment.

મિલકતો શેકના ટોવાનમાં અમેરિકા મૂકી રોકે છે ત્યાં મરીથી છે એટલે નહીં. મરીની તો લેટીન અમેરિકામાં એટલી બધી છે કે વેનુ. ન્યુવામાં માથુસો કોલેનના પાન ચાવી જીવે છે. પરિણામે દર ૧૦૦૦ બાળકોમાંથી ૫૦૦ તો જન્મતા જ મરી જાય છે. જે જીવે છે તે કોલેનના ધીમા એટલી જીવે છે. છતાં દરિયુ અમેરિકામાં નહિ પણ મિલકતો શેકના મરીમાં અમેરિકા મૂકી રોકે છે—નેને military હેતુ ગણવાય છે !

● ભારતના લોકો બૂખે મરે છે એટલે અમેરિકા થઈ આપે છે—હવે સત્તા બાવે. કારણકે અહીં એટલા પાકે છે જે ભારતમાં ન મેકસે તો એનો નાશ કરવો પડે ! અને એનો નાશ કરવામાં—નાજ-વામાં કે દરિયામાં નાખવામાં એટલો ખર્ચ થાય કે એના કરતાં થઈ ભારત મોકલવો સસ્તો પડે કારણકે અહીં જઈને બધે પણ નહિ, હવે પણ નહિ અમેરિકાની વાહન-અવધાર કંપનીઓએ આ થઈ મોકલવામાં ઉત્સાહ બતાવ્યો ત્યારે થયું એમ સમજેલા કે દેશના માનવતાવાદી છે ! દલીલોમાં એમને તો Shippingનાં નાણાં જોઈતાં હતાં.

છતાં ય, એમાં Humanitarian તરવ તો છે જ. ત્રીજી રીત છે—પૈતાના દેશની વધાઈની મૂકી અમેરિકામાં જ રોકવી એ હવે કાલકારક નથી. એ વધારાની મૂકીને મૂકીપનિએ ચા કરે ? યુરોપના દેશોમાં કેમ નથી રોકના અને રિકસના દેશોમાં કેમ રોકે છે ? કારણ, એક તો, રિકસિન યુરોપના દેશોમાં મજૂરી મેલી છે. બ્યારે રિકસના દેશોમાં મજૂરી સસ્તી છે અને તે પૈતાની સીએ વેચવાનું મોટું બજાર છે.

આવી આર્થિક સહાય અમેરિકા આપે છે તે ખાલામાં સહે પણ છે. નેસિવિયા (દ. અમેરિકા) — માં લુપડોહરો મોકલ્યાં ત્યાં ઉપયોગ કરનાર માથુસો ન હતા, એટલી તાલીમ ન હતી, એટલે ત્યાં એટલીએ એ શેઠ પેટ્રોલિયમ કંપની આપી ગઈનાં !

*

‘મેઘમહાર’ ના સાદા સૂર

—હેમન્ટ દેસાઈ

ભાષાની યુગ્મએકનો સકચ એટલો દસ કાઢવો એ સન્ન માત્રનો ધર્મ છે કલાકૃતિ ગમે તે સામગ્રી-માંથી નીપજ હોય પણ તેના સ્વરૂપઅંશમાં ભાષાની શક્તિનું કાર્ય અત્યંત મહત્વનું છે. યુગ્મશક્તિ વાચકોને ખૂબ પરિચિત એવા થી સારા બોલોટની વાર્તાઓમાં, વસ્તુપસંદગી, કથનરીતિ અને સમગ્ર રજૂઆત ઉપરાંત ભાષાના લાક્ષણિક વપરાશ અંગેની સમાનતા જણાતી રહે છે એ અર્થમાં એ એક સાચા કલાકાર છે ‘મેઘમહાર’ માં સમહાયવી પ્રયેક વાર્તામાં કલાકાર બારોટના વ્યક્તિત્વની મુદ્રા ક્યાંક ને ક્યાંક પડેલી જણાવા વિના રહેતી નથી—પ્રાગમાન્સનું સ્વચાલિ-ભવું નિરૂપણ, પ્રસંગ અને સંવાદ યોગવાની અચ્છી આવડત, અવલોકનપૂર્ણ દૃગ્દર્શન અને એ પ્રસંગ, પાત્ર કે પરિચિતનાં વર્ણનોને આકર્ષક બનાવતી સાદાશ્રીક પ્રાસાદિક શૈલી આદિ ખાસિયતોથી સરજ બારોટ લોકપ્રિય થતા રહ્યા છે કાવ્યખડોની દક્ષાએ પહેલે એવા સાદા કે અસકારમકિત વર્ણનો એમની વાર્તાઓમાં ઠેર ઠેર પડેલાં જોવા મળે છે ‘ચંચાલું ફૂલ’ ‘લાવણી પૂર્ણિમા’ ‘તબી રમાયા’ જેવી કેટલીક વાર્તાઓ આવા સમગ્ર વર્ણનારને વાદ આપ્યા વિના નહિ રહે

આ સમઢની વીસ વાર્તાઓમાંથી ધણીખરીમાં લેખકની કારકિર્દીની સરૂઆતથી જ એમની કૃતિઓમાં અસ્પષ્ટિ પ્રમાણમાં જણાતું જીવન—રામજનું તરત જોવા મળે છે ‘મેઘમહાર’ માં આનંદની ઈજાત અને નારિયના હૃદય મુદ્દેલા ધરાવનાર હિસાદ

* મેઘમહાર : સારા જાણક, પ્રકાશક * આર. આર. થોકની કંપની, મુંબઈ-૨, મુદ્રક શ. ૪-૭૫

વધીમદમદમાં દીકરો કમેલે મરે છે ત્યારેય મહેફિશમાં સ્વરચનાથી જાય છે. અને મેઘમહાર રાગ છેડી મનની—જીવનની ઉદ્દિમનાતે શાતા આપે છે. ‘નવધરીને નાકે’ માં વાસનાનોહુપ નવાન પ્રયેના સાચા રનેદને લીધે તવાપક સરીફા ખુવાર—કુવાન થઈ જાય છે. ‘જબ્બરાણી’માં પારખી મુદ્દિણી બની શુદ્ધી પ્રિયનમાને પોનાની કરવાની નેમ લઈ એકોનો મસખો વાત્સલ્યવશ થઈને કાવકો બની જાય છે—અતું મધુ અશ્વપધાત્રની વાર્તાઓમાંય હવું, ફેર એટલો જ કે હસન વધુ ને હલા જાંખી

રજૂઆતની વિવિધ પદનિઓ લેખક અજમાવી જણે છે તેની સાક્ષીરૂપ ‘વાર્તાઓ અદ્દા છે. ‘દોઢે યોગાખુ’ એક વિચારના દોરે રચાએલી છે જેમાં અજાણી છોકરીની નીકરતા પોકળ કરતાં તેના તરફનો તાપકનો આદર-અહેવાલ અદરપ ધાલ છે. ‘એ લાઈ’ માં દંભના દગદાર નમુનારૂપ એક type character નું સાચું ને કટાક્ષાત્મક નિરૂપણ છે. ‘રોહ મમગદાસનું નવજીવન’ એ શીર્ષકમાં જ કટાક્ષ છે જીવલેશુ માદગીને મિજાને પહેલા મમગદાસ શે સાળ થઈને નવુ જીવન જીવવાનો કરેલો નિર્ણય પાછળથી કમજબન પરથી સરી જતાં જલ મિન્દુની જેમ સરી પડે છે ને વહી રહેતાર આહુ રહે છે મમગદાસનો સ્વપ્નોકિન અદ્દા અમરકારક થઈ છે એવુ સચોટ નિરૂપણ છે ‘જેનન્નિનામાં’ ના નામકનું આત્મકથનાત્મક મનોમથન સમકાલીન આર્થિક પરિચિનના ફક્તની પડછે સમાજજીવનનાં થઈ રહેલ demoralization નું કરુણ ચિત્ર હઃપરપર્ષદ્દામ ખન્યું છે ‘સુતિ’ માં જાણિતિ અંગેની કઃ માન્યતાનો મોગ અને એક લંગેલોત્તુક યુવતીનાં લગ્ન એવા જ એક યુવાન સાથે આકરિયક રીતે ચાલ છે કાર્પ વિશેષ વસ્તુ

વિનાની આ વાર્તાને જ નિર્બંધ થયો છે તે લેખકના કથન-કૌશલની સાક્ષી પૂરે છે. જ્યાં વાર્તાકથાની બદલાતી જતી વિકાસના આ કાળમાં બારોડની વાર્તામાં technique ની દૃષ્ટિએ શૈલીક પગલ સામવાનો સ્થળ છે.

Suspense તે લેખક વાર્તાનું મહત્વનું અંગ મથુના હોય એમ લાગે છે. એથી એ ઘણી વાર્તાઓને અંતે નાવકને ચમત્કાર-વિસ્મયનો અનુભવ આપે છે. તે ચોટ સાથે જ કથાક ને કથાક કથુંક ચમત્કારક બનવું જ જોઈએ એવું વલણ જુદું મિક ન કહેવાય ચમત્કાર વાર્તાચયના તરફથી (Device) અને એ અર્થથી વધુ જોખમકારક છે 'વાસર સમય', 'પારખા', 'નિર્દોષ', 'એવમ્માર', આદિમાં એક મા બીજી રીતે પ્રવૃત્ત પ્રકારના ચમત્કારનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે. 'નિર્દોષ' માં ચોરીને લમતો કૃત્રિમ ચમત્કાર 'એ તો કાકારણ પાણીમાં ચમા ને બહુ શોધી આવ્યું.' એવી અંતમાં આવતી રૂબીની શ્રદ્ધાપૂર્વક હિનિથી જોયરી જાય છે. જ્યારે 'સાત સ્વેદર' માં ચમત્કારિયા નાકા-મિયાન નીવડે છે. પરિણામે પુનિષ્ઠાથી વ્યાકુળ સ્ત્રી-લેખન પથાતપ ર્થન લેખક કરાવી સમયા નથી એ કરના, સ્વરણ કથન વડે શીર્ષક માવનના બાળકને સાલતા વાતચતમાં અજાણવું ફર્કન 'હંફ' માં સારી પેઠે કરાવાયું છે. બાલકમાનસ પર પ્રકાશ પાળાં, ચોટી બહેને નાની બહેનને લખેલા પત્રમાં આવતું મરખીનાં 'ઈકનું રૂપક વાળનાં દાદની પાડ જમાવે છે અને અંતને આકર્ષક બનાવે છે. 'દેવ જેવો માણસ' માં ખરેખર દેવ જેવો માણસ કાણુ-રમેશ કે મનોજ? એવી આભારી સમસ્યાની ચોખ્ખા પણુ લેખકની ઉપર નિર્દોષ માન્યતામાંથી બાધી છે.

અનેક વાર્તાઓ રંગીન કુનિયામાં ડોહિયું કરાવે છે. 'સમજનોની નિર્દોષ દોસ્તી' જ ખાલી તેમજ પામલ માણસને પણ નિશ્ચયરૂપક આપણી ને સંજાળની સમર્પણની કાવનાવાળી તત્વાધારી અડી જેવા મળે છે. 'જોવાલ પટકી' માં પણ પટાંનરે એ જ કુનિયાની કંધા છે. સુદૃઢિઓના દલાલ ગોપાલના કર્ણપ્રેરક જીવનના સદર્શમાં અનિષ્ટથી જયનાના એના ધમપ-છાડા અને એ જ અનિષ્ટનો ચેલાના લરખા પ્રવેશ

ચર્ચા યતું એવું મથુ-એ વાનની નેવિપાત્ર દર્શાવે છે. 'મસ્તાન-ગુલાબી' એવી જ પાત્ર-માનસની ગદ્યરશ્મિને આલેખતી કૃતિ છે. સદંતર અવસ્થા જૂના મિત્રના અવસ્થાન પ્રસંગે મસ્તાનની આ ઉક્તિ- 'માગ જેવા જરીનની ગાળ કાણુ સાંભળે? એક માત્ર સંજ-નાર હતો, સદન કરનાર હતો એ મ મરો'—મર્મરપર્યાં છે. ગરીબાઈનું—આ તેમ જ અન્ય વાર્તાઓમાં લેખકે આરે વાસ્તવિક વર્ણન-ચિત્રણ રજુ કર્યું છે.

આ બધી એકઠે સરેરાશ કથાની વાર્તાઓ જો તેમાં 'કાઈ' જોરી 'કાઈ સાંવરી' લેખકના જમા પછે છે અનિવરણિત તેમ જ સવાહની ડટકીક સ્પષ્ટ છટકો છે, શૈલીક સરસ ઉપમાઓ છે, તાત 'ઘણી જવડાખોર સ્ત્રીઓ એક બીજાની વાત સંભળવાની સ્વકાર કર્યા વિના તાર રવરે જોડવા જ કરે તેમ કેટલીક કાખરો સામસામી ચિચિવાગીઓ પાટી રડી કર્યાં' (પૃ ૨૪) 'આંખમાં આંસુ આંખમાં બને ખરી મધા, એવા જીવનના સરી મયેશા સારા દિવસોની જેમ.' (પૃ ૧૬૦) અને 'હાળગમે કવિલો આચારાંતુ', 'લામણીઓના હીરા', 'જૂની વાદના આપણાં', 'તાલત ઠલાર્થ મર્થ અને હોશ હીમરાર્થ મપો' જેવા આકર્ષક પ્રયોગો છે.

સગીનરસિક પાત્રોના સર્જક શ્રી બારોડ પોતે પણ સગીનરસિક લાગે છે તેમની અનેક વર્તાઓમાં સગીતની પરિચાપનો ઠોક ઠોક ઉપયોગ થાય છે વાર્તાની જમાવટ પણ એ કોઈકુદળ સગીનકાર રામની જમાવટ કરે તેવી રીતે કરે છે ખીરથી સ્વર ઝીપડે, અનેક તાનપદ્ધત સાથે રામનું સ્વરૂપ બાક થાય, એના ધેનમાં પડેલ સ્ત્રિકાજન એ સ્વપદને તાણે થઈ જાય, આનંદ સમાધિમાં લીન થઈ જાય અને અને કોઈ ચિત્રમરશ્યાય જલક મૂકીને રામ લય પામે એવું બારોડની ઉચ્ચ વાર્તાઓમાં જતે છે. પરંતુ 'એવ-મવાર' ના સુર સાવ સદા લાગે છે. લેખકની અમ્મતી રમઝટ અડાં શિયિન પડેલી જણાય છે પરિણામે રામનું રૂપ બધાયું છે પણ જ્ઞાન બુદ્ધાવી દે એવી ધેરો ચરતી જમની નથી. હમુ વધુ નવાં નિશાન પાડવા માટે લેખક અપ્રમાદી બને એવું દૃષ્ટિગો.

તા. ૪-૬-૬૪

વાર્તાકાર સંમેલન

તા ૬ ડચા ૨૦ મી ૧૯૬૬ એ જે દિવસમાં વલસાડમાં ત્યાંના સરકાર મિલનને આશ્રયે મુલાકાત 'વાર્તા-વર્ધન' છ પ્રથમ વાર્તાકાર સંમેલન શ્રી કુલાનદાસ જોશના પ્રેરણાપત્રે બરાબર. આ સંમેલન અંગે એક આવાહનપત્ર અને અનુસરવ. ધ્યાન એવી વાત એ હતી કે, સંમેલનમાં ચર્ચાના વિષયો અંગે અમારથી તે તે વિષયના અવગતી હતા. ચર્ચાને સારો અવકાશ મળે એવા નિયમો લખાવી તેની પુષ્ટિમાં ચર્ચામાં સામ સેવાને અગ્રિમિતને અમારથી શિક્ષી આપવામાં આવી હતી એથી કરીને તેમને વિચારવાનો અને વક્તવ્યના મુદ્દાઓ તેવાર કરવાનો પૂરતો સમય મળી રહે. તે હેતુ આ સંમેલનમાં એકંદરે બર આપ્યા હતા. જે કે સંમેલનની ચારે બેઠકમાં ચર્ચાની એક સફળી અમારક ધર્મ સમી ન હતી. છતાં ચર્ચા એકંદરે ભવ્યરૂપ અને અંચન અનંદીય હતી. અહીં એ સંમેલનમાં રહી કરવામાં આવે છે.

આ સંમેલનની પ્રારંભિક કાર્યવાહી દરમિયાન પ્રમુખપદેથી શ્રી કુલાનદાસ જોશે ઉચ્ચા સ્તરમાં કુલાનદાસ વાર્તામાં આરેલ પદ્ધતિને નિર્દેશ કર્યો હતો અને એ પછાત વાંછતી તાર્તિય ભૂમિકા સમજાવતી દૃષ્ટિએ તેમ પરિ-સ્થિતિને પૂરતો ખ્યાલ મેળવવાની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચા સ્તરમાં વાર્તાસાહિત્યનું સર્વેક્ષણ કરવાની ભર પરા ભાર મૂક્યા હતા. સમજાવતી ભૂમિકા સ્વચ્છ થાય એ દૃષ્ટિએ પણ આ મુદ્દાઓ ભરી હોવાનું તેમણે જણાવ્યું હતું.

સ્વાગતાર્પણ શ્રી બી. કે. મગધકારે વત સુચના લેખક અને આજના લેખકની સર્જનકદા વચ્ચે રહેલા ભેદને નિર્દેશ કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું હતું કે કોઈપણ લખાણ સાહિત્યની કક્ષાએ ત્યારે જ પડેલું છે કે જ્યારે વાચકના મનમાં તે એવી નિષ્ણાસા જન્મીને છે, કે લખાણ પૂર્ણ થાય ત્યાં તે અપરિપૂર્ણ છે અને કંઈક અનવારું બાકી છે.

૧ : દૂંધી વાર્તામાં ઘટના-તત્ત્વનો લોપ

વાર્તાવર્ધનના વાર્તાકારસંમેલનની કુલ ચાર બેઠ-કમાં ચાર વિષયની ચર્ચા ધર્મ. પ્રથમ બેઠકમાં ચર્ચા-વિષય હતો "દૂંધી વાર્તામાં ઘટનાતત્ત્વનો લોપ કેટલે અંશે નિર્વાહ છે" આ વિષે શ્રી. ન્યોતિન્દ્ર દવેએ કમેન્ટા નિમ્નધને આધારે ઘણી ચર્ચામાં ફરિ ઉઠાવતા શ્રી રઘુવીર ચોધરી, શ્રી અનિરુદ્ધ ભટ્ટાચાર્ય, શ્રી દિવાણી વેરા, શ્રી જયંત પારેખ, શ્રી નગીનદાસ પારેખ, અને શ્રી. ન્યોતિન્દ્ર દવેએ વાત લીધી હતી. ચર્ચાનું સંચાલન પ્રા. સુરેશ જોષીએ કર્યું હતું.

શ્રી ન્યોતિન્દ્ર દવેના નિમ્નધમાંથી ચર્ચાને અવ-કાશ મળે એવા મુદ્દાઓ વક્તાઓએ નીચેની કંડિકા-ઓમાંથી તારવ્યા હતા

'તિરોધાન' એ, બાઈ સુરેશ જોષી કહે છે તેમ,

સાહિત્યમાં અને અર મહત્વનો કન્ઝ છે, મુખ્ય વસ્તુનું તિરોધાન કરવાથી કુતિની સચેતતા વધે છે, પરંતુ 'તિરોધાન' કોટસે પરિહાર કે ત્યાગ નહિ. જેનું તિરો-ધાન કરવામાં આવ્યું છે તેનું મહત્વ જેના વડે એવું તિરોધાન સાધવામાં આવ્યું છે તેનાથી વધુ છે. તેનું ચેતના છુપાવ્યું, તેથી પેલીનું મુખ્ય કદાચ વધતું દર્શી, પણ એને મૂલ્યવતી કરનાર તો અદરનું રત્ન જ છે.'

'અનુભૂતિઓને નહિ પણ અનુભૂતિઓના આકાશને આપણે ઓળખતા ધર્મ એ છીએ' એ વાત પણ એમની (પ્રા. સુરેશ જોષીની) સાચી જ છે. પરંતુ અનુભૂતિ-ઓના આકારને ઓળખ્યા પછી શું? એ ઓળખેલા આકાર હાસ મહત્વ કરવાનું છે તો પેલી અનુભૂતિ-ઓનું જ "

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દ્વેએ પ્રો. સુરેશ -જોષીનું એક મતન્ય ઉતાયું હતું તે પણ ચર્ચાનો વિષય બન્યું હતું. તે મતન્ય આ પ્રમાણે છે.

“ ધટનાઓનો અને તેટલો હાસ સિદ્ધ કરવા તરફ મારો પ્રયત્ન છે. એનો રસ હોય તો તે આકારની રચનામાં છે. લાગણીઓને ધીમા પૂરતી વાપરી છે આકાર દાખ્યા પછી વળ્ય મધુનિ એનો પરિહાર કર્યો છે. ”

સંચાલનના આરંભે પ્રો. સુરેશ જોષીએ એક વિચારવા જેવો મુદ્દો એ કર્યો હતો કે વાર્તાકારની પ્રતિભાની કસોટી, તુચ્છ વસ્તુને ઉપાદાન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં એને કેટલી સક્ષમતા મળે છે, તેમાં રહેલી છે. ઈશ્વર પેટકીકરની વાતો “લોહીની સગર્ષ” માં મૃગ વસ્તુ જ સોહામ્યમધુને એવી રૂપથી બધા એવી છે કે લાગણ્યાં આપોઆપ પ્રતિભાવ બાજે આ-રસ પહોંચાયાથી આખલાનું સિદ્ધ સિદ્ધી તેવાર કરે છે, તેમાં એને ઉપાદાનની એક સમજ મળે છે. પરંતુ બગારના તારમાંથી જો એ આખલાનું સિદ્ધ બનાવી શકે તો એમાં એની કક્ષિતી ખરી કસોટી રહેતી છે ”

આ વિષયની ચર્ચાનો આરંભ શ્રી રામ પ્રસાદ બક્ષી કરવાના હતા. પરંતુ તેઓ સમેલનમાં આવી શક્યા ન હતા. એટલે ચર્ચાનો આરંભ રવિ ભટ્ટનાસે કર્યો હતો. તેમણે પ્રો. સુરેશ જોષીની અને તેમને પસંદે ચાલના આપણા અન્ય કેટલાક વાર્તાકારોની વાર્તાઓને ઉલ્લા દસકા દરમિયાન સરે થયેલા એક નવા પ્રવાહ તરીકે ઓળખાવી હતી. તેમણે કહ્યું હતું કે “શુ” કવિનામાં કે શુ રસાસ્વાદનો પ્રક્રિયામાં વસ્તુને મુકાબલે શબ્દની તરમચીલા પર જે બાર પ્રો. સુરેશ જોષી મૂકી રહ્યા છે તે, વાર્તા સમજ ખસેલેના વલણમાં ઉત્તર એક દશકામાં આવેલા પરિવર્તનનું સ્પષ્ટ છે. પ્રો. સુરેશને વાર્તાના વસ્તુની બાજે સ્વ હોય એમ લાગે છે. તેમને મતે વાર્તામાં વસ્તુનું સાધારણીકરણ નહીં પણ વિધીનીકરણ થવું જોઈએ. તેઓ માને છે કે Being ની Process માં જે રસ છે તે Product માં નથી. તેઓ જગતના વિરોધી છે તેમને ચૈતન્યનો વિશ્વાસ મળે છે. તેઓ ‘ધટનાને, સ્થૂળ ધટનાને આજું’

મહત્ત્વ આપવામાં નથી માનતા. કારણ, તેમને મતે મહત્ત્વ ધટના કરતાં, ધટના પાછળ રહેલા બળોનું વિશેષ છે. તેઓ માને છે કે એક ઊર્મિને બે મિનુટુએ નેત્રી જોઈએ. ઊર્મિના એક મિનુટુથી બીજા મિનુટુ સુધીનો વિશ્વાસ એ પણ ધટના છે. અને તે ચૈતન્યિક ધટના છે અને મહત્ત્વ આ ચૈતન્યિક ધટનાનું છે. ”

શ્રી સુધીર ચૌધરીએ ચર્ચામાં મુકાબામાં આવેલા વાક્યમાં ભૂલ હોવાનો સંભવ છે એમ જણાવીને કહ્યું હતું કે: ખરું જોનાં વાક્ય આ પ્રમાણે જોઈએ “ ધટનાતરના લોપવાળી વાર્તાનો નિર્વાહ લેખક કેવી રીતે કરે છે અથવા કરતો હોય છે. ”

તેમણે વધુમાં કહ્યું હતું કે: પ્રો. સુરેશ મુખ્ય વસ્તુના તિરોધાન પરિહારની વાત કરીને તથા ધટનાને નવા સંદર્ભમાં મૂકીને એને સ્વજગણ નિરપેક્ષ બનાવવાની વાત કરી છે. મુખ્ય વસ્તુ એટલે રચાયેલી વાર્તામાં રહેલા વસ્તુની પૂર્વાવસ્થા તિરોધાન, પરિહાર, હાસ દારા પ્રો. સુરેશ જોષી કયા માસમાંથી સર્જાયેલી વાર્તાના આકાર નિમિત્ત બનેલી વસ્તુ સુધી જવાની પ્રક્રિયા એક સર્જકની હેસિયતથી સમજાવે છે. પ્રત્યક્ષ જગતમાં મુજરાતી વાતોને એ જ રૂપમાં સિદ્ધિ-બદ્ધ કરી દેવાને બદલે વાર્તામાં કલાના વારસવની પ્રતીતિ થાય તો જ વસ્તુવિકાસમાંથી થકાઈ સુધી પહોંચવાનો અવિકાસ સિદ્ધ થાય. દુનિયાદારીનું તથા કશિન સ્વ સિદ્ધ થવાને બદલે કલાકારનું સ્વ ત્યારે જ સિદ્ધ થાય કે જ્યારે વાર્તાકાર પોતાની સંધોજના કક્ષિતીથી પેલા પ્રાથમિક વસ્તુનું નવનિર્માણ કરે. અને આ નવનિર્માણનો ક્ષેત્રમાં પેલા પ્રથમ પ્રાપ્ત વસ્તુનો સમજાવો લોપ થઈ જતો હોય તો કશું થાય, તેની ચિંતા શી ?

શ્રી. જ્યોતીન્દ્રવાર્ધાએ પોતાના નિવંધમાં ‘લોપ’ કરતાં તિરોધાન શબ્દ વધારે યોગ્ય હોવાનો સ્પષ્ટતા કરી છે વળી તેઓ પ્રો. સુરેશ વાપરેલા ‘મુખ્ય વસ્તુ’ અને ‘ધટના’ બંનેને એક જીભના પર્વાય સમજે છે. પણ રામનારાયણવાર્ધાએ વાપરેલા શબ્દ “ વૃતાન્તનું ‘હાલિજીવર’ ” ને પ્રો. સુરેશના “ ધટના ” શબ્દના પર્વાય

૨ : ઉલ્લા દસકાનું નવલિકા સાહિત્ય

રાત્રે ખોલી બીજા એકનો વિષય હતો 'ઉલ્લા દસકાનું નવલિકા સાહિત્ય.' ચર્ચાનું સમાચન પ્રો. સુરેશ બેળીએ ક્યું હતું. ચર્ચામાં ડૉ. જ્ઞાંત પાઠક, શ્રી વજુભાઈ ટીકે, શ્રી જયરાવ મહેતા તથા ડૉ. રમેશ બનીએ ભાગ લીધો હતો.

ડૉ. જયરાવ પાઠકે પોતાનો નિબંધ વાંચ્યો હતો. તેમાંની વિષયની ઇલાવટ પરિનિષ્કર્ષની અને સ્વસ્થ હતી. તેમણે ક્યું, "ઉલ્લા દસકામાં દૂધી વાર્તામાં જે ટેલવાઈ નવાં વસણો પ્રવેશ્યા છે તેમાં મુખ્ય ત્રણ છે. (૧) આત્મજનની પ્રક્રિયાનું આલેખન, (૨) ભાવ પ્રતીકોનો વિશેષ અને વિશિષ્ટ રીતનો પ્રયોગ અને (૩) વાર્તામાં ઘટનાત્મકતાની અપ્રતિષ્ઠા.

આજના વાર્તાકારને વાર્તામાં રમુપ ઘટના કે રમુગમાં થતી ક્રિયા બતાવવામાં એણે રસ છે. મનની સુષ્ટિમાં ને કાલમાં થતી ક્રિયા બતાવવામાં વધુ રસ છે; અથવા એમ કહો કે રમુપકાલને પોતાના અનુભૂતિ પદમાં એકાકાર કરવાનો એનો પ્રયાસ છે, એમાં બેટું કશું નથી. માત્ર એનો અનિરેક ક્યારેક કહે છે સાચુસતે આખુસના સતમાં ભેટશે. રસ છે તેટલો જ રસ તેને બાક જમનમાં, બ્યવહારની દુનિયામાં બનના બનાવોમાં છે જેમ માનવ-મન તેમ માનવ-બ્યવહાર પણ આપણી દેવનાનો. બસ છે ને તેથી વખતુજગતમાં બનતી ઘટનાઓની ભીલામાં પછી વાર્તાકારને સંભવ રહેશે કલાય વધારે રહેશે. વળી મનુષ્યમનના પ્રદેશો ગૂઢ ને નહન છે એવું અન્યે દરનામકવત દર્શન અધકેળ નહીં તેા કમલમ અધકેળ છે. કોઈ ચમત્કારક ક્રિયામાં પંચિજામરે આ દર્શનની સાર્થકતા ન હોય તેા લેખકનું અનિષ્ટાન એ માત્ર ચિહ્નિતકર્તુ જ્ઞાન જ બની રહે, કલાકારનું દર્શન નહિ વાર્તામાં પ્રતીક-પ્રેરણા સાથે નથી નથી. જૂના વાર્તાકારો પ્રતીક દ્વારા વાર્તામાં ચમત્કારક રહેત્યા આલેખના પ્રતીક એ કલાકારને બદલે, તેના પ્રતિનિધિ તરીકે આવે છે. પ્રતીક રચનાની પાછળ એવાલો વાર્તાકાર અજ્ઞ અગીનો સંનંધ અને કલાકૃતિની સમજાણના વીસરી

મળ છે ત્યારે પ્રતીક અર્થઘોષન કરવાને બદલે અર્થ જાહેર બ્યવધાન બની ગય છે

પ્રેરણા દસકામાં ખાસ કરીને કવિતા અને વાર્તામાં કલાવિધાન પરત્વે આપણે વધારે ધ્યાન આપના થવા છાએ. "૨૩નીકની દષ્ટિએ વાર્તા સંપૂર્ણ હોય એટલે થયું" એવો ખ્યાલ પણ મનમાં જાય છે. ઘટનાત્મકતા લેખના કે અપ્રતિષ્ઠાના મૂલ્યમાં આ જ સમજ રહેલી જગ્યા છે ભૂલો એક જ પ્રકાર વિચારના જેવો છે. કલાના અમુક શિદાન અનુસાર કલાકૃતિનું સમન થયું છે એટલું જાણવું સમજવું ભાવક માટે પૂરતું છે અને કાંઈ છે, આવો અવલોક છે જ આસ્વાદ નથી અસંગત, આ સમજનો પણ એક આનંદ છે પણ રસ-સ્વાદ કે રસાવલોક તે એ સમજ માત્ર નથી, એથી કંઈક વિશિષ્ટ, કલાત્મકતાની સમજ સાથે જનનતા કોઈ સ્પન્દનનું ઉત્કર્ષ અનુભાવન પણ યતુ હોય ત્યારે કલાકૃતિમાં આપણા સંચિતને આહ્વાદનો અનુભવ થાય છે. નથી વાર્તા વાંચીએ છીએ તારે એમ થાય છે કે ભૂલો લેખકની કુશળતા પ્રકટ થાય. ૨. વાર્તાકાર વિશે એ જ કંઈ જાણે છે ને માને છે તેની કુશળ શિરનમાં ગલીને એણે કૃતિ રચી છે પણ એટલું સમજવા પછી કૃતિએ આપણને દયાવી મૂકવાનો અનુભવ થતો નથી. આજનો વાર્તાકાર શું કરવાનું છે તેના છિપર વધારે પડતુ ધ્યાન આપવો ધશે છે, આથી નથી વાર્તાનું પણ ધલેગીશુ મંથાયુ છે ને એમાં એકવિધતા આપની અથ છે.

શ્રી વજુભાઈ ટીકે પણ પોતાનો નિબંધ વાંચ્યો હતો. તેમણે ક્યું કે "અ.જની નવલિકા પ્રયોગશીલતાના ભારે લગીર દગાતી ને અપ્રતિષ્ઠાદાતા આધારે કંઈક ઇશી પડતી હોય એમ લાગે છે. આજનો લેખક આકૃતિનું આલેખન પરંપરાગત ચારત્રવિક મનાતા કોખુથી નહીં પરંતુ કંઈક નવા જુદા વિચિત્ર ને વક કોખુથી કરવા પ્રયત્ન થયો છે. આથી એની નવલિકાની વ્યાકૃતિમાં કંઈક આકાર, અજાખમણ, ભાવકરમાં રંગોતો વિનિયોગ સાદુજ સ્વર્ણવિક ધર્મ પામ્યો છે ને એની પ્રતિભા

અસ્તિત્વનો નહિ પણ અસ્તિત્વના આધારનો આદ્ય મહત્વનો મનાવા ચાહે છે. 'સકલના, વિષાદ અને વૈચિત્ર્યના વિગેરે આવી આજની નવવિકા કયા એવે માને' જનુ' એની વિસામધુમાં પડી છે "

આજના નવવિકા સાહિત્યની ઈમારતમાં પ્રતીકા ને યાચાએ મહત્વના મનાવા લાગ્યા છે. આકૃતિના ઘાટપાતર લગીર જરૂર, કારે દ્વારે થવા ચાડ્યા છે પરિણામે એવી સપ્રમાણતા અને સુકુમારતાને દેશવર્તે અપાતો રહ્યો છે, ને એને રથાને કંઈક રૂપકો ને લોભામણ કરી દેખાડવાની લાલચે પદનિસરની અંગે-ચરની, ને કૃતિનની હાસના થઈ રહી છે.

શ્રી જયવત મહેતાએ પોતાનો નિબંધ વાંચ્યો હતો. તેમણે છેલ્લા દસકાની વાર્તાને અભિજન્યુના કોઠા

સાથે સરખાવો હતો અને કહ્યું હતું કે નવા નવવિકાની કુર્બાનીના કોઠામાં એક વખત વાચક પ્રવેશ કરે કે પછી એ એમાં જ અટવાતો રહે છે સામાન્ય વાચકને તો આજની વાર્તા ગુચળાવે જ, પરંતુ સાહિત્ય ક્ષેત્રના અભ્યાસીઓને માટે પણ તે કુર્બાની જની જાય છે

શ્રી રમેશ જનીએ, ડૉ. જયત પાઠકે પોતાના નિબંધમાં કરેલા 'ઘટનાતંત્રની અપ્રતિષ્ઠા'ના પ્રયોગને ધિરદાવ્યો હતો

હવેસંદાર કરતાં શ્રી સુરેશ સાયી નવવિકાને કહવા માટે જોઈએ એવી આબોદવા નિર્માણ કરનાર જાગ્રત વિવેચનના મહત્વ પર કાર મૂક્યો હતો

રાતની બેઠક ખાસ જામી નહીં

૩ : છેલ્લા દસકાનું નવલકથા સાહિત્ય

ખીજે દિવસે સવારની (ત્રીજી) બેઠકમાં 'છેલ્લા દસકાનું નવલકથા સાહિત્ય' એ વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. ચર્ચાનું સચાલન શ્રી શિવકુમાર જોશીએ કયું હતું.

શ્રી શિવકુમારે ચર્ચાએ કહ્યું હતું કે "નવલકથા એ મહાકાવ્યનું પત્રધિયું છે મહાકાવ્યમાં અનુષ્ઠની ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, આ ચારે કામનાં એ સિદ્ધ થતી હોવામાં જ નવલકથા એવી ટાઈ એવણા માટેનું સાધન નથી. માનવી પોતાની ચકતીપકતી દર-મિયાન જોયે ચલાવાના પ્રયત્ન કરે છે, એમાં કલાકારને રસ છે. માણસ શેનો બનેલો છે એ દર્શાવવામાં કલા-કારને રસ અને આનંદ છે. પરંતુ વાસ્તવજનનનો માનવ અને કલાકારનો માનવ એ જ તે વિભિન્ન છે. અને તેમ છતાં વાસ્તવજનનના માનવીનું આલેખન કરતી વેળા કલાની વાસ્તવિકતાનો સ્પર્શ એમાં આવવો જોઈએ. એવા સ્પર્શ વગર નવલકથા કલામૃતિ ન બને ગુજરાતી નવલકથાનો આરભ 'કરજુવેના' થી થયો. 'સરસ્વતીચન્દ્ર' એ નવલકથાએત્રે અને સાહિત્યક્ષેત્રે સહુથી મહત્વના સીમાચિહ્નરૂપ છે 'સરસ્વતીચન્દ્ર'નું આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં થયું મુદ્દાકન અને એના

આજના મુદ્દાકનમાં તફાવત છે. આજે જો એનું મુદ્દાકન થાય છે તે કલાક્ષેત્રે સધાયેવી પ્રમતિના સંદ-ર્ભમાં થાય છે અને ત્યારે એ, કલાત્મક નવલકથા છે કે મહાનિબંધ છે, એવી સંકા પણ ટેટલાક કરે છે ગુજરાતીમાં ઐતિહાસિક, તાગપદી, નયર કવનને સ્પર્શતી, તેમ રાજકારણ અને સમાજકારણને અનુલ-ક્ષતી તથા માનવી માનવી વચ્ચેના સળધાને સ્પર્શતી, એમ અનેક પ્રકારની નવલકથાઓ લખાઈ છે

શ્રી. તખ્તસિંહ પરમારે પોતાના નિબંધમાં ગુજ-રાતી નવલકથા ૨૧ વિવરણી લખાઈ હોવાનું જણાવ્યું છે આપણે ત્યાં નવલકથાનો નાલિધાસ ચાલી રહ્યો છે એમ પણ કહેવાયું છે. એ અંગે પ્રશ્નન નિબંધમાં કહ્યું વક્તવ્ય નથી બીજી સમિતી બાબાઓની નવલ-કથાઓને મુકામલે આપણી નવલકથા કયા છે, તેની પણ ટાઈ સ્પષ્ટતા એ નિબંધમાં મળતી નથી પરિમયાં નવલકથાક્ષેત્રે કામનું નામ જમજાહેર છે આપણે ત્યાં કોઈ કામનું પાડ્યો છે ખરો? અથવા એવી કથાનો કોઈ ખ્યાલ થયો છે ખરો? નવલકથા એ લેખકના આરામના સમયની આડનીજા છે કે કલાસાધનાના પરિણામરૂપ છે નવલકથામાં સકલનાની શિથિલતા

જાણ્ય છે, તેમ તેના પર ચલચિત્રની અસર પણ છે પરિણામે નવલકથા ક્ષાત્રની દૃષ્ટિએ કિતરતો જાય છે, એ અસખત રવીકારનું જોઈએ પણ નવલકથા એ માત્ર રૂપરચના છે કે અંતરતત્વનો પથરાટ વ્યક્ત કરવાનું સાધન બની છે, એ પણ વિચારનું જોઈએ. માત્ર એમ માનવું કે નવલકથાએ જ એ સતત સાધના છે એ લેખકના જાત સાથેના સુદનું પરિણામ છે એમાં એ વિજયો નીચે તો સાચી કલાકૃતિ નિર્માણ થાય ”

શ્રી શિવકુમારના આ પ્રારંભિક બાદ શ્રી ભગવ-
તીકુમાર શ્રીમંત્રિ પોતાનો તૈયાર નિબંધ વાંચતાં જણાવ્યું હતું કે : “ અને નવલકથાકાર કરતાં વાર્તાકાર તરીકે ઓળખાવું વિશેષ મને, કદાચ દસકામાં જીવનના-વૈય-
ક્તિક તેમજ રાષ્ટ્રીય-મહાં ક્ષેત્રોમાં પરિવર્તનકાળની મહાશય થયા છે. તેની અસર નવલકથા પર થઈ છે. ગુજરાતી નવલકથામાં કંઈક નવું કરવા જેવું છે, એ ખ્યાલ સ્થિર થયો છે. જો કે તેનું હજી સ્પષ્ટ અને સંગીન પરિણામ આપ્યું જણાવું નથી નવલકથાનું વચન કલ્પે વધુ” છે અને તેને પરિણામે નવલકથાનું કિતરણ વધુ” છે. પરંતુ ગુજરાતિએ નવલકથા નીચી પડી છે, એ રીતે ગુજરાતી નવલકથામાં લીધેા કુલજ પડ્યો છે. નવલકથામાં પણ ઇતનાતત્વનો ભાગ થયો જોઈએ એવું બુદ્ધિસૂક્ષ્મ હજી સુધી કોણે નથી તેમ નવલકથા એટલે કૃત્રિમ પ્રકારની ધમાચકડી એ ખ્યાલ પણ હજી જાડે અંશે ફર થયો નથી. નવલકથા આ બધા આંતરિક અવરોધો વટાવી જાય તેમાં જ એની કલાકૃતિ લેખે કસોડી છે. નવલકથાનું બાજબીતર કનેવર બદલવાના પ્રયાસો હજી ક્યાંક ક્યાંક આરંભાયા છે, તે બધાપક નથી જન્મ્યા. કારણ કે એવા પ્રયાસો અને પ્રયોગો બળવાન બને તેનું વાતાવરણ હજી નથી સર્જાયું. આપણી નવલકથાઓ હવે ગાંધી” મૂડી સહેર તરફ વધી છે, જે લોકો માન્યાની નવલકથા લખતા તે પણ હવે નવરજીવનની નવલકથા લખતા થયા છે. કેટલીક નવલકથાઓમાં તો રમદર્શી અને સિનેમાચાર્લ દરેકોનો લખકર અતિરેક થયો પણ જોવામાં આવે છે આજે ગાંધી લાગે છે અને સહેરો ફાલે છે. તેમ

ગુજરાતી નવલકથાનું પણ નાગરીકરણ થઈ રહ્યું છે. અને તે પણ અસમતોલ રીતે થઈ રહ્યું છે. આજની નવરજીવનની નવલકથામાં પણ પ્રેમ અને જાતીય પ્રભોના વૈયુષ્યનો અતિરેક થઈ રહ્યો છે નવલકથામાં હજી મુંબઈ જ ગુજરાતની રાજધાની રહ્યું છે અને આથીસાન હોટેલોના રેશમી અંધકાર અને એ અંધ-
કારમાં ચાલતો પ્રભુમજાઈ સિવાય કાણું જણાવું નથી. આજે ગુજરાતી નવલકથાનું ક્ષેત્ર વિસ્તર્યું છે, પરંતુ તેની કિતિજ વિસ્તરે નથી આજની નવલકથા વિશેષે જોડેલા માનવી જેવી છે આજની કેટલીક નવલકથાઓ દુરિચ્છ ગાંધી જેવી તો કેટલીક મુંબઈની હોટેલોના સચિવ જેવી અને ‘મેનું’ દર્શાવતા કાંઈ જેવી છે. પરિવર્તનકાળ સ્વરથાપી વટાવી જવાના નિષ્ફળ પ્રયાસમાં ગુજરાતી નવલકથા આજે વૃદ્ધાવને આરે જોખી છે એ ઝોઝસિજન પર લટકી રહી છે પણ એનું આરામ સુધરું નથી ક્યાં તો એના ફેફસાં બલ્લીએ કે ક્યાં તો નવા કોઠરો લાવીએ. તે સિવાય આજની ગુજરાતી નવલકથાનો ઉદ્ધાર નથી.”

શ્રી બદ્રકુમાર યાત્રિકે શ્રી તખ્તસિંહ પરમારના નિબંધમાંથી કેટલીક અસંબંધતાઓનો નિર્દેશ કર્યો હતો અને નવલકથાનો નાવિધાસ ચાલી રહ્યો હોવાના અભિપ્રાયનો ઇન્કાર કર્યો હતો. તેમણે નવલકથા પર ચલચિત્રની પડેલા અસરનો બચાવ કર્યો હતો અને કહ્યું હતું કે સિનેમાની સૃષ્ટિના અનિષ્ટ તરવેથી પ્રભવે સજાન કરવા માટે તેવું આલેખન જરૂરી છે. એ આલેખનથી બધા પામવાની જરૂર નથી. રેડી સૃષ્ટિનાં અવરથાનો દર્શાવતી નવલકથાઓ પણ આપવી જોઈએ.

પ્રો. સુરેશ નેહીએ કહ્યું હતું કે : “ સાહિત્યનું નિરૂપણ ધામ્ણે વિવેચન થવું જોઈએ, તે આજે થઈ નથી પરંતુતકા સા ખોટાઈ એ ઇતિમાથી વિવેચક બદાર આવે તે જરૂરનું છે આજનો નવલકથાકાર લોકોનું સમાગમન કરવા લાયક છે પરંતુ એ પ્રતિ ખાતરનાક છે નવલકથા એ સાહિત્યનો પ્રકાર છે. એ સત્ય લખ્યા લેખકે જીવો જતા લાગે છે. નવલકથાનો જે સમાગમિક સંદર્ભ છે, તેની ધૂની ઓછી ભૂમિકા સુધી આપણે ગયા છીએ. નવલકથામાં લેખકના અનુભવનું

આકલન થવું જોઈએ. તેમની પાસે જે સામગ્રી છે તેના વિનિયોગમાં સૌન્દર્યદષ્ટિ મુલક નવા થવો જોઈએ. કોઈ નવલકથા બહારથી ક્ષિયિત લાગે પણ એવું અવ્યંતર એવું ક્ષિયિત ન પણ હોય. નવલકથા જાહાન-બ્યંતર ઉલ્લસવિધ ક્ષિયિત ૩ કે કેમ તે નક્કી કરવામાં આપણુ વિવેચન થણુ ઉનાવણું જાને છે. પરંતુ તેથી સર્જકે પ્રકારવાની જરૂર નથી. સર્જકે નિષ્કાવાન

રહેવું જોઈએ એ પ્રતિજ્ઞાના મોહમાં પડે તે એને માટે ખતરનાક છે. પ્રતિજ્ઞા એ કેન્દ્ર જેવા યોગ છે. સાહિત્યને લેખક સાધન તરીકે વાપરે એના જેવું અશ્લીલ બીજું કશું નથી. સાહિત્યકાર લોકપ્રિય બનવાની અપેક્ષા રાખે છે પણ “મારો લોક મારી સૃષ્ટિ સાથે પ્રગટ થવાનો છે” એ ખ્યાલ એ રાખતો નથી, તેથી એવું સર્જક તરીકેનું અસ્થિતિવાદ વામજન્ય ગનનું જાવ છે.

૪ : છેલ્લા દસકાની નોંધપાત્ર નવલકથા

અપારે ચોથી છેલ્લી એકાદમાં “છેલ્લા દસકાની નોંધપાત્ર નવલકથા : મારી દૃષ્ટિએ” એ વિષે ચર્ચા થઈ હતી. ચર્ચાનું સંચાલન શ્રી શિવકુમાર જોશીએ કર્યું હતું.

પ્રારંભિક વક્તવ્યમાં જોશીએ શ્રી સુનીલાલ મહિયાની નવલકથા “લીલુદી ધરતી” રોડરિમએ ‘અંતરપટ,’ શ્રી ધીરુબહેન પટેલની નવલકથા “વડવાનસ” તથા શ્રી ભગવતીકુમાર કર્ણાની નવલકથા “પડાવા સય પ્રીત” એ ચાર નવલકથાની સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરી હતી તથા ચન્દ્રકાન્ત બક્ષીની નવી શૈલી અને નવા પરંપરોને નિર્દેશ કર્યો હતો.

તેમણે કહ્યું હતું : “શ્રી મહિયા એક પ્રથમ અને સહર નવલકથાકાર છે, તેઓ વાનવાતમાં વસ્તુને ઉકાવવાર રીતે રજૂ કરી શકે છે, એક સારા નવલકથાકાર હોવા છતાં અને કલાકાંની સમાનતા તેમનામાં હોવા છતાં તેમની ‘લીલુદી ધરતી’ એક ઉચ્ચ કલાકૃતિ હોયે પ્રભાવ પાડી શકતી નથી. ચન્દ્રકાન્ત જેવા નાનકડા મામલામાં તેમની કથા આકાર પામે છે અને વિકાસ સાધે છે એવડા નાના મામલામાં મહિયાએ આખી દુનિયાની તમામ ખામીઓ કાપી કાપી ને બરી છે. એમાં ક્યાંક ક્યાંક “પેચીસ” સારા ૩ પણ સમગ્ર દુનિ એક કલાકૃતિ તરીકે પાછી પડે છે. એને કમરવલ બનાવી દેવામાં આવી છે.

રોડરિમએ “અંતરપટ” માં જે યુગ લીધો છે તે નિવલ મહારાજના સમયનો છે કથાનાયક કેશુ તેમ જ પત્ની બંને ૬૫ની જાણે ૧૯૬૦ ની સાલના

યુવાન ૬૫ની વાત કરતાં હોય એ રીતે વાત કરે છે. એ યુગમાં ન સબરી શકે એવી અવગન યુગની હુવા ફરતી રહી છે.

ધીરુબહેન પટેલ વાર્તાકાર તરીકે સારાં છે એટલે કે સફળ છે તેમણે પ્રથમ પચીસ પચાસ પાનામાં વાલ ઠીક જમાવી છે સામરત્વ એક મોજુ કાંઠા પર આવે અને ધીમે ધીમે પાછુ ચાલ્યું જાય છે, એક ક્ષિપ્ર અક્ષિત કરીને ચાલ્યુ જાય છે તે પછીએક બીજુ પ્રયત્ન મોજુ આવે તે કચરો અને કાળખા વજેરે મૂકી જાય ત્યારે પ્રથમ મોજુએ અક્ષિત કરેલી છાપ રહેતી નથી. છુપ થઈ જાય છે. “વડવાનસ” માં આણુ બન્યુ છે એમાં રેખાણુ પાત્ર આવે છે એ લેખિકાના હાથમાં રહેવું નથી. અજાનાને પણ એમણે એવી અતિશય કુદ ચીની છે કે એ પાત્ર પ્રતીનિકર નથી લાગવું. નવલકથામાં અસલ લખાણુ થાય છે. અને સખ્યામય પુનરુક્તિઓ થાય છે એના પાત્રો અંતરપટ છે પરિણામે એમાં પ્રસંગો અને પાત્રોની એકબીજા જગવાતી નથી અને એક સવાન, સારો પ્રવાન વડાઈ મળે છે.

“પડાવા સય પ્રીત” માં શ્રી ભગવતીકુમારે એ યુગીના સમાન અલેગ જ નહોતું પણ બંનેના સમાન વર્તવની પણ વાત કરી છે અને તેનું પ્રતીકા દ્વારા આલેખન કર્યું છે પરંતુ પ્રતીકા એટલા બધાં છે કે નવલકથા તેનો બાર સહો ચકતી નથી. પ્રતીકા વાર્તાને ઉપસાવવા માટે નથી. કથાનાયક લીનાને વારંવાર મિત્રાની વાત કરે છે અને જાંને વચ્ચે પેનાનો અનુભવ વિષય જનતા વાણી અને વર્તનના સામ્યની વાતથી

લગભગ યુગભારી નાંખે છે. લેખકને લીના પર આટલો ખલો જુલમ યુગરવાની કોઈ જરૂર ન હતી. તેમણે પૂનો સપમ ભગવતી હોત તો કુતિ સાગી નીપજ આવી હોત.

શ્રી શિવકુમારે ચન્દ્રકાન્ત બક્ષીની નવી શૈલી અને લાલવની શક્તિની પ્રશંસા કરી હતી.

શ્રી રઘુવોર ચૌધરીએ છેલ્લા દશકાની નોંધપાત્ર નવલકથા તરીકે પ્રો. સુરેશ જોશીની “કથાચક્ર” નવલકથાની ચર્ચા કરી હતી. તેમણે એ નવલકથામાં પ્રો. સુરેશે ‘Stream of consciousness’ નો જે પ્રયોગ કર્યો છે તેનો, કથામાંથી અમુક અમુક અંશનું વાચન કરીને ખ્યાલ આપ્યો હતો અને આ કૃતિને એક લાંબા કૂદકા સમાન તથા પરંપરા યુક્ત કૃતિ તરીકે વર્ણવી હતી તેમણે કહ્યું હતું કે “આ કૃતિમાં જે પરંપરા છે તે આપણી નથી. પાશ્ચાત્ય કૃતિઓના પતિશીલનથી બધાએવા ખ્યાલોના પરિણામરૂપ છે. દેખાડ દબાવને કઈ રીતે એવા મંથે છે તે આ કથામાં મળે છે.

આ કથામાં જે બૂંદો ઘોડો આવે છે તે સમયનું પ્રતીક છે. એમાં એક ખાત્ર બીજા ખાત્ર સાથે વાત કરે છે, તે જ ક્ષણો દરમિયાન એના મનમાં પશુ સ્વાદ આકર્ષો હોય છે. એ ખાત્ર જૂનાકાળને આવકારે છે અને સાથે તે અવિધ્યમાં ખસી જાય છે. કાળની આ એ ગતિ સમીપર દેખાઓની જેમ સાથે જાય છે. પાત્રોના સંવાદોમાં બૌદ્ધિક આદુર્બ છે. એકેએક વાક્યમાં કેટલાય વિશેષ અર્થો ભરેલા પડેલા છે. એમાં સંકુને ચાહીને પોતાને પામવાની વાત છે. અને આ સંકુને ચાહવાની વાત તે વાસ્તવમાં પોતાને વિદીન દેવવાની વાત છે. કઈ પશુ અપેક્ષા રાખ્યા વગર આ નવલકથા વંચી તો તમને જરૂર આનંદ મળશે.

શ્રી ચંદુલાલ સેઠારાએ શ્રી મનસુખલાલ એ. ઝવેરીની નવલકથા “કાળુભારને કઠિ”ની તથા શ્રી કલાવતી વેરાણે “વસાનલ”ની ટૂંકી ચર્ચા કરી હતી.

ચર્ચાનું સમાપન કરતાં શ્રી મુલાબદાસ બોહરે કહ્યું હતું : “ચર્ચા દરમિયાન વધુ ચર્ચા આધારની યર્ષ કલાકૃતિના આધાર સંબંધમાં કલાકાર જેટલી વિશેષ જાણકારી મેળવે તે એના લાભની વાત છે. આધાર વિશે ચિંતના ખરેખર કયો Concept રમે છે તેની પશુ સ્પષ્ટ સમજ હોવી જરૂરી છે. Process of creation એને આધાર કહી શકાય? લાગણીનો, લેખક માત્ર બીજા તરીકે ઉપયોગ કેવળ આધાર સર્જવા માટે કરે અને આધાર સર્જનાં એ બીજાને વગર નથીને ફક્ત દે ત્યારે એમાં શેના નિર્માણ થયો? આધાર તે લાગણીથી જુદી વસ્તુ છે? આ બધા સવાલો અત્યંત અતની ગૂચ જન્મ્યા છે.

કલાકાર સંપન્નો કલામાંથી લાવ નિષ્પન્ન કરે છે. હવે જો એ લાવતો પરિહાર કરે તો કયો આધાર રહે છે? વાર્તાકર વાર્તાની સમસ્યા રજૂ કરે અને તે સાથે એનું નિરાકરણ આપી દે તો એને રાહકૃતિ મળવી નથી Human Problems અને Human Situations એની સાથે લેખક ખાચ ખાચ કરતો હોય છે આ માનવજન્ય તે હાથાકરના સંપ્તોમાં હાથકારનું વસ્તુ છે. એક માનવી બીજા માનવીને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે હલ્લ દારા જશ્યુ શકાય છે માનવ મિત્રમાં દબાર જનના કાલકાઓની જટાળગળા ગૂંચવા યેથી પડી છે તેના સંદર્ભમાં એ માણસને યોગ્યખવાનો પ્રયાસ કરે છે એ વસ્તુ કલાકાર જ્યારે સ્વસ્ રીતે રજૂ કરે છે, ત્યારે હિતમ કલાકૃતિ તીવ્ર છે. વાસ્તવ જનતાની વદનાના વધાતથ નિરૂપણથી કલાકૃતિ નિર્માણ થતી નથી એમાં કલાકાર પોતાનો કશો પ્રયત્ન કરે છે અને તે પ્રયત્ન કેવો છે, તે મદદરની વસ્તુ છે.

શ્રી શ્રીકરના સમાપન બાદ સમેલનની કાર્યવાહી સમાપ્ત થઈ હતી એ પછી ‘અતુલ’ની મુલાકાત યોજાઈ હતી.

[શ્રી. કૃષ્ણચોર દીક્ષિતની નોંધ-સંક્ષિપ્ત]

ઇંગ્લેંડના વિજ્ઞાનીઓ અમેરિકા તરફ

તાજેતરમાં ઈંગ્લેંડમાં પ્રોફેસર ઇવાન યુરી અમેરિકાના માસાચુસેટસમાં આવેલા વોરસેરટર સહેરને પોતાના મનની દુનિયા સજવાના રમાન તરીકે પસંદ કર્યું છે. બૌદ્ધિક પ્રગતિઓ માટે પકાયેલુ બોસ્ટન વોરસેરટરથી આગળી પહેલો એટલુ બધુ નજીક છે. આયુગાલુને પ્રદેશ ધણોજ ગળિયામણો છે, અને જે સંસ્થામાં એમને કામ કરવાનુ છે તેની તો આગવી પ્રતિષ્ઠા છે. કારણ કે ફોર્ડિંગી પહેલી અને છેલ્લી અમેરિકાની પ્રસાકાત એના કારા જ ગોઠવાયેલી.

યુગજ નહીં પણ આવા ખીમ ધણા વિજ્ઞાનીઓ અત્યારે ઇંગ્લેંડને કાયમ માટે છોડી અમેરિકામાં સ્થિર થવા માંડયા છે. એમને શકવાનો વિચાર કરનારાઓએ વોરસેરટર અને અમેરિકાનાં ખીમ ધણાં એવાં જ સહેરોના અનેકવિધ આકર્ષણો પ્રત્યે આંખમીંચામણાં કર્યેં નહીં પાલવે, બધી જ ભતની સગવડોવાળાં કુટુંબો આ સંકેત છે ત્યાં કુટુંબનાં બાળકો માટે શાળા વજરેની તકલીફ નથી હોતી. ધરો સુધર અને સગવડોવાળાં હોય છે અને છે પણ ખૂબ જલ્દી હવામાન મધુર, મસ્ત રીતે રમ માણુનાની શક્યતા અને હૌથી અમ ત્યનું તો એ છે કે રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ અને એવી એવી સંસ્થાઓ પોતાના કામમાં હોય એનું ઔગ્ધ ત્યાંના પ્રગતિને ધણું છે.

આ રીતે સગવડભર્યાં જીવનની શક્યતા બ્રિટનની અમેરિકાના ગ્યગાતરની સમરથા સાથે માદ રીતે સજાપૈલી છે. હા, એ ખરૂં કે ત્યાં પણ મુનિર્સાઈટીમાં નીચરી દક્ષાએ કામ કરતાં લોકોને ઈંગ્લેંડના જેવીજ મુશ્કેલીઓ વેડતી પડે છે, છતાં થોડા કાર્યકરોને સાંગે પગાર અપાય છે. કેટલીક સંસ્થાઓ તો બ્રિટનના ખ્યાનનામેને મોં માંચું ધેન આપીને પોતાને ત્યાં ખેચી લાવે છે. એવા દાખલા પણ મોળુલ છે કે એક મુનિ-

વર્સાઈટીમાંથી ખીજમા ખેચી જવા માટે કાકને ૪૫૦૦ ડોલર કે એથી વધુની પણ એકદર અપાઈ છે.

ઉપરની દલીલત અગત્યની હોવા છતાં, એટલું નકો છે કે,

પૈસા એજ એકલું કારણ સ્થળાંતર માટે નથી. પૈસા ઉપરાંત ત્યાંની સંસ્થાઓનું પ્રેરણાદાયી, ઉત્સાહપ્રેરક વાતાવરણ પણ પ્રગળ રીતે તેમને ત્યાં ખેચી ખંચ છે અને બને દેશોમાં લાપા એકજ છે એટલે એની કોઈ તકલોફ નથી.

બ્રિટનથી અમેરિકા જતાગ મોટાભાગના વિજ્ઞાનીઓ માને છે કે એમના કાર્યને અમેરિકામાં વધુ જલ્દ મળે છે, મુશ્કેલીઓ એછી હોય છે અને સહકાર વધુ કેમકે એ તો સાચું જ છે કે બ્રિટનના એકેડેમિક જીવનમાં ટેકનિકલ સહાયતું કોઈ સ્થાનજ નથી. બરે કામગો દાઈપ કરનાર ટાઈપીસ્ટની પણ તંગી હોય છે. ખાતાના વડાને કાગે એક દાઈપીસ્ટ આવે. બાકીના બધાને બોલ રેનથી જ કામ ચલાવવું પડે. ઉદ્યોગમાંથી લોકોને શિક્ષણ કે સશોધનના ક્ષેત્રમાં આકર્ષવાનું પણ મુશ્કેલ છે કારણ પગાર-ધારણમાં બને ક્ષેત્ર વચ્ચે કારે તફાવત છે. તેમના કાર્યની કદર સમાજને કે સરકારને જસાય નથી, એવું સશોધકો માને છે, ને નિક્કસાદો બને છે. પરિણામે સશોધનના કાર્યને વાગે છે કસમબની એક.

અતિસામાન્ય જલ્લિતોની તગીની સરખામણીમાં સશોધનમાં જરૂરી એવાં વૈજ્ઞાનિક સાધનોની તગી તો ક્યાંય એછી જંબીર ગણાય. દમણાં હમણાંની ઔતિક મોંઘણીઓ સતોષાતી જાય છે, છતાં એમાં પણ હજી ઘણું ખૂટે છે.

જંબીર શરિરિયતિ તો ત્યારે સર્જાય છે જ્યારે

કોઈ નવા સંશોધનના પ્રોજેક્ટને માટે પોતાના સહ-કાર્યકરો પાસે સંમતિ લેતાં વિદ્યાનીને નવનેચ પાણી જાતે છે-અને જરૂરી કંઈ જીણું કરવાની તકલીફ તો નફામાં ! જોડે જોડે મગ્ગ મથેલો ઈર્ષા અને જડ રી-વાદ આવી પરિચયિત માટે જવાબદાર છે.

બીજી એક ફરિયાદ એ પણ સંજોગાય છે કે સત્તે-ધનમાં પ્રેમના વેદાનિષ્ઠ પાસે સિદ્ધિશ એકેડેમી તેમની મંત્રિજાની ઉપરવટ સિદ્ધાંતનું કાર્ય કરાવે છે એનું કાળજી એ છે કે સિદ્ધિશ એકેડેમી બીજી પેઢીના વિદ્યાર્થીને સંશોધન કરનાં વધુ મદત્ત આપે છે.

અમેરિકાની 'એકેડેમિક લાઈફ'ના નક્કર યુલો વિષે ખાસ જણાવવા મળતું નથી એનું કારણ એ હોઈ શકે કે ત્યાંની હજી પાંચતી સરચાઓ છે અને દેશ-વિદેશમાં એની ખ્યાતિ ફેલાવાની દજી રહેઆત જ છે. છતાં એની સૌથી આગળ તરી આવતી વિશિષ્ટતા-બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ માત્ર સુદિહિત્વોએને સમય પસાર કરવાની હોખી ન રહેતાં ધીરના ધંધામાં ફેરવાઈ ગઈ છે-એ વિષે તો એમનું છે જ નહિ ધણીવાર રંભી અને ગુન્ન-ગાધી નાથે તેના ગાંભિર્યનો દેખાવ ત્યાંની સરચાઓ કરે છે. અસમત, સિદ્ધિશ યુનિવર્સિટીઓની જેમ ન્યારે ને ત્યારે નિષ્ક્રિયતા અને જડતામાં તો તે નથી જ સરતી.

અમેરિકાની સંરચાઓની કેટલીકે જીણવો નજરે પડે છે, જેમાં સરકારી માટે માટેની હરિફાઈ અમુક કાર્યક્ષેત્રોમાં અર્થકર હોય છે સિદ્ધાંત માટેનો રસ ત્યાં ઝોઝો છે અને એ તો હાસ્યારવદ છે કે નોલેલ પ્રાર્થક છતી લાવનાર સંશોધનો સાથે 'સેકન્ડરેટ,' અરે લણી-વાર તો, 'યર્ડરેટ' મસાલાને પણ જોડણી દેવામાં આવે છે. Rate race! પબ્લીસિટી માટે તો જણી ઉદર રોડ થાય ! અને વાહવાઈ તો ખૂબ પ્રમાણમાં. આવી જ દીકા ઇંગ્લેન્ડ માટે પણ કરી કજાવ; પણ ત્યાં પ્રમાણમાં આર્થું રહેજ કમ ખરેખર સારા માણસો ક્યાંય પણ આવી મહાન તત્ત્વોથી દૂર રહી જકે પણ નિચારા સામાન્ય તો આમાં જરૂર સપડાય છે.

અંગત જરૂરિયાતો અને ગુપ્તવે તેમની વિચિત્ર-તાઓ વિદ્યાનીઓને રચયકર કરવા દબાવે છે. તેથી

કરીને આ રોમને દૂર કરવા કોઈ એક ઉપાય કામ લાગે એમ નથી. છતાં એ તો છે જ કે ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા વચ્ચે સંસ્કારિક છટાછેડા લેવાશે તો સૌને ધણું વેદાંતું પડશે. એટલે જ ખંને દેશોની યુનિવર્સિટી લાઈફમાં પ્રવર્તી ન્યાનીયોદી ફાનિઓ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન જરૂરી છે.

ચોક્કસ વધુ જોતી કક્ષાની પદ્ધતિઓ હોવી જોઈએ. મુસાફરી માટે વધુ આર્થિક મદદની જરૂર ખરી, અતિરેવારે અભ્યાસ રત્નઓની જોગવાઈ આપવશક છે; અને વધુ સંખ્યામાં સારી લાયસેન્સીઓની અપેક્ષા રહે છે. આ સુધારા જડમૂલ્યથી કરવાની જરૂર છે- નહીં કે અમેરિકા જવાના રોમને અટકાવવાના ઉપાય તરીકે. એકલા વિદ્યાનના સેનર્માં જ ને સુધારા થશે તો માનવ-વિદ્યાનોના સેનર્માં પૂરી અદેખાઈ જીમી થવાની અને પરિભ્રમરે ક્યું કારણું થૂજ મળશે. એટલે બન્ને ક્ષેત્રને સરખું પ્રાધાન્ય આપવું જરૂરી ખરું.

નજી, લાંબા ગાળે વધુ વિદ્યાનો પશ્ચિમમાંથી પૂર્વમાં સંશોધનાર્થે જાય એમ કલ્પીએ, તો ઇંગ્લેન્ડમાંથી અમેરિકા તરફ ધસના પ્રવાહનો પ્રથમ ઝોણ ખનશે. પહેલાંના જમાનામાં અમેરિકન વિદ્યાનો ઇંગ્લેન્ડમાં કામ કરતા જતા. ફરી એનું જ આકર્ષણ જીણું કર-વાની જવાબદારી ઇંગ્લેન્ડને સાથે આવી પડી છે સીધા રસ્તા અને માટે એ છે કે ખૂબ મોટું અડિયો એકું કરવું અને મોટા પમારના આકર્ષણથી ટુંકી મુદતો માટે પરદેશના વિદ્યાનોને પોતાને ત્યાં નોતરી લાવવા છતાં પૈસા એ જ એકલું આકર્ષણ કરણ ન ખની શકે આશા રાખીએ કે અમેરિકા પોતાના વિદ્યાર્થીઓને સિદ્ધાંત જણી જવા પ્રોત્સાહન આપે. અને એ પણ સાચું છે કે શુદ્ધ જેવું કરવા પછા તૈયાર ન થાય, કારણ ઇંગ્લેન્ડની સંસ્કૃતિ એમને લેમેલેટરીની ખહાર બીજું ધણું કીમતી આપી શકે એમ છે, જે અમેરિકામાં મળવું દુર્લભ ॥

જોન મેડીકલ

(અમુ - ભારતી યાદ)

૧ : ભારત-પાક-કાશ્મીર : નવા સંબંધોના અણસાર !

૫. નહેરુના અવસાન પૂર્વે, પડિવછના આશીર્વાદ સાથે શેખ અબ્દુલ્લા પાકિસ્તાનના પ્રવાસે હોવાથી એ યદના ભારત-પાક કાશ્મીર સંબંધોમાં એક નવા ઐતિહાસિક પર્લાકર પડી. તેમાં ૫ નહેરુ અને શેખ અબ્દુલ્લાનો ફાળો અસાધારણ હતો. પડિવછનો એ નિર્ણય મહાન સ્વપ્ન-સિદ્ધિની દિશામાં એક સાહસ હતો. પડિવછના નિર્ધનની સખાએ ૨૫-૪-૬૪ લખાવેલ આ લેખ અહીં જોમને તેમ(પ્રવાસ દેનિક મુરત) અહીં રતુ કર્યા છે ૫. નહેરુના જતા તેમનું આ સાહસ વાસ્તવિકતેને ટિરે લારે જવાબદારી ભરી વચ્ચે ન છે...

શેખ અબ્દુલ્લાનો મુક્તિએ જમાવેલ અંકાવત એના પહેલા તોફાની તમક્કામાંથી પચાર થઈ ગયો છે - એ હકીકત જ જાણકારન શર્દન આપનારી ગણાવી જોઈએ, અને એનું શ્રેય, સર્વપ્રથમ, શેખ અબ્દુલ્લા અને જ. નહેરુને જાગે જ જાહે છે, એને ૫ ધણી - આશાવાદી ધટના સમજાવી જોઈએ.

શેખ અબ્દુલ્લાએ તેમની તાજેતરની ભારતની મુલાકાત અંત્યાન એક વાતની અપીતિ કરાવી છે કે, તેમને મન -

સૌથી મોટી ચિંતાનો વિષય હોય તો તે, ભારત-પાક વચ્ચેના સંબંધોની પુનરર્થપનાનો છે અને કાશ્મીરનો ભારત સાથેનો સંબંધ આ મૂંગમૂંગ સમસ્યાના પ્રકાશમાં જ જોવા વિચારવો પડે છે.

શેખ અબ્દુલ્લાએ તમામ વાંચનીયો અને વાટા-પાટો દરમ્યાન ભારત-પાક સંબંધમાં આ પાયાની આજ્ઞામાં વારંવાર એટલી તો રંધેટના કરી જ છે કે -

—ભારતની બિનસાંપ્રદાયિકતાના સિદ્ધાંતને જોગે આવો કોઈ સંબંધ રચાવવાનો હોઈ ન શકે.

—જો બાગુની લઘુમતીઓને જયમુકત કરીને જ આવો સંબંધ રચાવી શકાયો.

કાશ્મીર આ નવા સંબંધોના નક્કર પાયો ભરી શકે તેમાં જ શેખ અબ્દુલ્લાને સાચા હોલની આશા

દેખાય છે એથી જ તો, કાશ્મીરનું ભારત સાથેનું જોડાણ આખરી મણીને ચાલવા કરતાં કાશ્મીરી પ્રજાની ઈચ્છા અનુસારની નવી રચના અંગેનો તેમનો આશય આ નવા વ્યાપક મંત્રામાં જોવા-સમજવા તેઓ સમજાવી રહ્યા છે

★

આ હેતુ બર લાવવા શેખે પાકિસ્તાનના પ્રવાસ એકાદો છે; અને જરૂર પડતાં, 'આઝાદ કાશ્મીર' ના પ્રવાસે જવાની પક્ષ તેમની કોષ્ટ છે વળી પરિસ્થિતિની નાજુકતા આમઘાત કરવા સારુ પૂર્વ-અગાળમાં જાને જઈ આવવા અંગે તેમને સ્થન મધુ છે; અને પાકિસ્તાનની આંતરિક હાલતનો આંદાજ લેવા ખાન અબ્દુલ મક્રરખાન ('સરહદના માંધી') તથા અન્ય વિરોધપક્ષી નેતાઓની મુલાકાતો લેવાનીય લાગણીય થઈ છે.

પરંતુ, શેખ અબ્દુલ્લા એ વાત જાણના-સમજતા લાગે છે કે ભારતમાં જ. નહેરુના ટીકાકારો અને ઈનર પડોના રાજદારી નેતાઓ સાથે જેટલી મુલાકાતો તેઓ વાટાપાટો કરી ચકયા અને ભારતભરમાં ધૂમી ચકયા તેવી ચકવના પાકિસ્તાનમાં તેમને પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ છે.

આમ છતાં, શેખ અબ્દુલ્લાને હૈયે એક એવી શકા ભળી જાય છે કે ભારત-પાક સંબંધોને નવા

વિશ્વમાનવ : મે-જુન '૬૪]

સદ્દ પાયા પર ઊભા કરવા માટે સોનેરી તક ભળી છે અને તેને પોતાનું એક ઐતિહાસિક ઠવું સમજીને તેમણે તેમાં અંપણાવડું જરૂરી છે.

એટલું જ નહિ પણ તેઓ ભારત-પાક અને કાશ્મીર-રજીસ્ટ્રારી એજેન્સી હિત ખડિન ન થાય એ રીતના ઉકેલની ગામતમાં થ શકા ધરાવે છે.

★

શેખ અબ્દુલ્લાની આ દિશત અને પ્રવૃત્તિની પાછળ ૫. નહેરુનું દિગ્મન અને પ્રકાશનું વલણ કારણ-રૂપ છે.

ભારત-પાક જા પોની એક નવી કટોકટીના તમકે શેખ અબ્દુલ્લાને નવા સંજ્ઞાના વર્ગકે માટે નિશ્ચિત-રૂપ બનાવવાની ૫ નહેરુની ધામધુનો અત તે બધારે જે આવે તે. શેખે મુકા થતાવેત કરેલી જરૂરી કાવજો અને નિવેદનોથી શરૂ કરેલો આરંભ, ભારે નેપથ્યભર્યા હોવા છતાં, શેખના ભારત-પ્રવાસને અંતે જે નવા આકાર સેવાઈ રહ્યો છે તેમાં ૫. નહેરુની સ્વરથ અને સૈદ્ધાંતિક શાનિનીતિનો ફાળો જેવો તેવો નથી.

કેવળ શારીરિક મોંઘી અને અસકિતને કારણે જ નહિ, પરંતુ કાશ્મીરમાં હજરત-પાલ પ્રકારનું પેલા થયું અને તેના અનુક્રમનમાં પૂરું જાગામાં, અને તેના પ્રત્યાપાતરૂપે મિદાર આસ્વાસમાં જે હોનનમ કોમી આર્થિક પ્રગતિવળી ઊડપો એણે ૫ નહેરુના અંતરને વસોવી નાખ્યું જણાય છે આખી જીડગી એકનિષ્ઠ મિનસાંપ્રદાયિક આદર્શને વેસા પાતજી માટે, અને ભારતની મિનસાંપ્રદાયિકતાના ઉત્તર દશતરૂપે (કાશ્મીરમાં મુસ્લિમ વસી વધારે હોવા છતાં તેણે ભારત સાથે નેપ્રાવાને નિષ્ઠુય કર્યો તે ભારતની મિન-સાંપ્રદાયિકતાનું ગૌરવ છે એ રીતે) કાશ્મીરને સન આગળ ધર્યા પછી બનેલી લઠનાઓએ તેમનું હૈયુ દમમથાવી દીધું જણાય છે અને —

પોતાની હયાતીની આ અતિમ વસ્તોમાં જ, ફરી એક વાર ભારત-પાક એકથનું સ્વપ્ન એક જગતજરત નવું સાદસ કરી લેવા પ્રેરણા દઈ રહ્યું હોય એવું વરતાય છે.

અલગત, ૫. નહેરુએ ધાર્મિક-કોમી ધોરણની કાર્પિયુ થોળનાનો સ્વીકાર ન જ કરતાનો નિશ્ચય ફરી બહેર કરી દીધો છે; અને કારિમરતું ભારત સાથેનું નેકાણુ કાપવી છે એવું ૫ સ્પષ્ટ જણાવી દીધું છે તેમ છતાં, તેમણે શેખ અબ્દુલ્લાના પ્રવાસોને આવકાર્યા છે, ઉત્સાહિન કર્યા છે; બીજા કેટલાક નેતાઓની માફક આવેશમાં આવી ‘કદી નહિ’નો દલીલો, અથવા ધાર્ધમકોમીયો સત્તારીય ધકકર કરવાને બદલે, નવી રીતે સહય તિચારણા કરવાનું વલણ સ્વીકાર્યું છે — એ એણે સ્પષ્ટ નથી.

● ૫. નહેરુએ પાકિસ્તાન અને ભારત વચ્ચેના મુદ્દની વાતને આદ્યપ ગણાવી છે; અને ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચેના ‘સુદ્ધ નહિ’ના કરારની એકર ફરી તાજ કરી છે... અને પાકિસ્તાનની અવળા નીતિની ટીકા કર્યા પછી ૫ તેમણે આશા પ્રગટ કરી છે કે —

‘પાકિસ્તાન અને ભારતે મિત્રો બનવું જ રહ્યું; અને જે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો તરફે એક બીજા સાથે સદ્-કાર રાખવો જ રહ્યો; કેમકે એ બંને દેશો એક જ દેશના એ ભાગ છે. ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક અને સંસ્કૃતિક રીતે એ બંનેમાં સમાનતા છે; ભાષા પ્રથુ એક છે; અને બંને દેશ વચ્ચેની તમકિલી માણુ રાખવી એ નરી મુખાંબી છે; એ તમકિલી દળવી થરી જ રહી. (કેમકે) ભારત અને પાકિસ્તાનની પ્રજા વચ્ચે ત માંદલી નથી આ તમાંદલી માત્ર રાંજકીય છે

અને ૫ નહેરુએ બંને દેશો વચ્ચે સંરક્ષણની અને શાંતિની બાજતમાં ‘બધારણી’ શકયતાનું સ્થપન પથુ કર્યું છે.

તા, શેખ અબ્દુલ્લાએ પથુ કાશ્મીરના કારિ અને ‘અખ.સાંપ્રદાયો અ.અહ છોકો રઈ’ ‘સોકોની કમિયા’ ગાળવા ઉપર જ વધુ ભાર મૂક્યો છે

★

શેખ અબ્દુલ્લા અને ૫ નહેરુના આ ઉદાર-વિશાળ અને નિષાપૂર્ણ વલણને રાખજી તથા જપપ્રકાર નારાયણે ઉમળકાપૂર્વક વધાવી લીધું છે, એ ૫ એક મુક ચિત્ર છે.

* થી રાખજી અને જપપ્રકારો વાત સ્પષ્ટ કરી છે કે —

હારિમર પાકિસ્તાનને મોંપી દેવાની સિદ્ધાન્ત કે એવી ઈચ્છા એમણે કદિ કરી નથી. હારિમરમાં 'ધ્યેનિસાધિત' લેવા જ જોઈએ એવો પણ તેમનો આમદ નથી પરંતુ હારિમર ભાગ સાથે પોતાની સ્વેચ્છાએ જોડાયેલું છે ને સાથે રહેવા પુણી છે, એ વાત હારિમરી પ્રાંતને જોડે કરવાની તક કદિ અપાઈ નથી એ તક આપવાનું વચન, જોડાણ કરાર વખતે જ, ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકે માર્કેટ એટને આપ્યું હતું, અને તે પછી તત્કાળ પડિત નેદરુએ (૨-૧૧-૧૯૪૭ના રોજ) આઠાશવાણી પરથી આખી દુનિયાને સ્પષ્ટ સુલક વાણીમાં આપ્યું હતું પ્રાંત જોના આ વચનનું રથાન શેખ અબ્દુલનાને ગિરફતાર કરી લઈને જોલાવેલી બધા-રણી સમાનો હાથ લઈ ચકતો નથી; એ વચન હજી શીજી જ છે. જોખમ એકીત્રેય એ વચન પૂરું કરવું રહ્યું. કદાચ શેખ અબ્દુલનાને કારણે હવે ફરી વધુ સ્વસ્થ નિશ્ચંપની કલ્પના જમી છે—આ તક જવા દેવી ન જોઈએ.

રાજ્યએ, વધુમાં સામ્યવાદી મીન સામે સહિવાસ સંશ્લેષની વાત ખૂબ જ કારણસર આગળ ધરી છે. ભારત-પાક અંક જ અને રેશો ઉપર અને પરિણામે આખા એશિયા ઉપર અગ્રમતા સામ્યવાદી ભવને પાછળ ઢકાવી કાઢે અને આને ભારતની જે લખલૂંદ સંપતિ, શક્તિ અને સમય પાકિસ્તાન અને મીન — એક મોરએ અટવાઈ રહેલ છે, તેમાં જગતના રાહત મળતાં ભારતની આંતરિક પ્રગતિ પણ અડધી બનશે પ્રથમ વિદેશી સહાય, વેડફાઈ જવાને બદલે, ભારતના વિકાસમાં ઉપયોગી બનશે.

★

આ બધા છતાં એ સવાલ તો રહે જ છે કે— 'પાકિસ્તાન આ વલણને આવકારશે ખરું?' અને કોઈ નિશ્ચિત જવાબ સકય નથી. પરંતુ પાકિસ્તાન પણ, અનેક કારણોસર, એવું વલણ અનુકૂળ બનાવશે એવી ધારણાઓ ઘર્ષ રહી છે.

ગમે તેટલી હકારતિ છતાં, અને ભારત વિદેશની સ્પષ્ટ નીતિ છતાં, અમુકે અત્યારનાર ઉકેલની વાત આગળ ધરી છે અને હારિમર અંગે 'ધ્યેનિસાધિતની'.

દક છોડવા તે તૈયાર પથ છે. રાજ્ય, જનપ્રકાશ, જનરલ કરી જાપા વગેરે સાથેની પોતાની વાનખીનોને અંતે અમુક, આવી આશા પ્રગટ પથ કરી ગયા છે.

● અવગત, ૧૬૫૩માં ભારતે પાકિસ્તાનને પોતાની સાથે ખેંચવા લજો પ્રપલ્લ ક્યો હતો. પરંતુ ત્યારે તેણે અમેરિકા તરફ મોં ફેરવેલું, અમેરિકા તાકાતના ધમક પર, ભારતનો હાથ તિરકાશે હતો એ પછી ૧૯૫૯ (ફેબ્રુઆરી ૭ મી એ) પ્રે. અમુકે 'સંયુક્તરાષ્ટ્રની ઝોડર રજૂ કરી હતી. પરંતુ ત્યારે પં. નહેરુએ મીની જેમીના અપાપામાં, મીન સામે તો કદી મુલ્કનો પ્રસંગ પેદા જ થવાનો નથી, એમ સમજીને 'સંયુક્ત સર-ક્ષણ — કેમી સામે?' એવો સામે પ્રશ્ન પૂછી પ્રે. અમુ-ગત મોડું તોડી લીધું હતું.

આને, હનિદાસ વગાકે લઈ રહ્યો છે ત્યારે, જનેએ પોતાની 'દિમાલગી બુધધાપો'નું પ્રાપ્તિત કરવાની વેળા સમજીને મીનીનો હાથ લખાવવામાં જ એમ સમજવું રહ્યું.

અવગત, નિશ્ચિત ઉકેલની કોઈ પણ દરખાસ્ત વિગે વિગે વિચારવાનું હાથ સકય નથી છતાં કલ્પ કોતેત્રની દરિએ ધણી યોજનાઓ સુધારાં ચુકી છે :

* વિનોયા અને જનપ્રકાશ 'કેન્ડેડરેલન' (અર્ધસમતાયનંત) ની વાત રજૂ કરી છે.

* રાજ્યએ 'કેન્ડેમિનિયમ' (હારિમર ઉપરના સંયુક્ત વડોવટ) ની દરખાસ્ત આગળ ધરી છે.

ઉપરાંત અનેક વિચારણાઓ રજૂ થઈ છે—ત.

* મુલ્ક તદ્દકુળી અનુસાર હારિમર ખીજી ભારતના હાથમાં રહે, એ પાકિસ્તાનને સ્વીકાર્ય નથી, તો 'એમીસાધિતી' એ પ્રદેશ પાકિસ્તાન પામે ચલેયો જવાનો ભલે હેઠ ભારતને સ્વીકાર્ય ન અને; માટે એ પ્રદેશ 'સ્વનંત' રહે !

એટલે કે આઠાશ હારિમર અને હારિમર ખીજી સ્વનંત રહે પાકિસ્તાન પામે ગિતગિટ અને દંડા રહે; ભારત પામે જમ્મુ અને લદ્દાખ (મીન સામેના સર-ક્ષણમાં અતિશય મહત્વનું) રહે સ્વનંત હારિમર

ન્યૂટ્રાઈઝ (નટરફ) બને—‘ગ્રોટીઅન રેટ ટ્રીટીની’
 જેમ એને આંતરિક સ્વાવનતા રહે; પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય
 પ્રતિનિધિત્વ નહિ. કાશ્મીર ભારત અને પાકિસ્તાનની
 વચ્ચે હોય તેના ઉપરનું આક્રમણ ભારત અને
 પાકિસ્તાન ઉપરના આક્રમણનો જ ભાગ બની જશે.
 અવગણ, ભારત માટે લગાખના માર્ગ તરીકે કાશ્મીર
 ખીણમાં જવર-અવરનો અધિકાર રહેશે આ અસહ્ય
 નથી, રાષ્ટ્રસંપત્તિ ગેરરી પણ મળી શકે

આ અને આવી સૂચનાઓ કાંઈ મુખ્ય વસ્તુ
 નથી. મુખ્ય વાત તો એક જ (ભારત પાકિ-
 સ્તાન અને કાશ્મીર) ત્રણેને અન્ધ એવો નવો મર્થ-
 દિન અખતરો એના જોખમો બળીને ય કરવામાં
 આવશે તો જ વર્ષો થર્ષા જ ધિપાર અનેકા ને મંધ
 મારી રહેલાં પાણીમાં નવા પ્રવાહો દારા નવો જન
 લારી શકારો—નવી સકલનાઓ ઉઘડી જશે

૨૫-૧-૬૪

૨ : સામ્યવાદી છાવણીમાં નવાં ભંગાણુ

રશિયાઈ ઉપગ્રહો આર્થિક સ્વતંત્રતાને પથે ?

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીની કેટલીક અસાધ્યગણ અને
 અપૂર્વ પરિસ્થિતિમાંથી ધટનાઓમાંની એક ગણિયા અને
 ચીન વચ્ચેના ખુલસામયો વિખવાદ મળ્યુ. દ્વે તે
 એ એટલો બધો ઉપડો અને ક્રોધ બની મથો છે કે
 એની સમ્યર્થ અને ગંભીરતા અંગે સંકા કરનારા,
 અથવા એને અસહ્ય જ માનનારા પણ. એનાં ક્યારે
 વ્યાપક પરિણામોની વિચારણા કરવા લાગી ગયા છે.

અગ્રમત, ૧૯૫૮ થી આકાર ધારણ કરેલો, અને
 ૧૯૬૦ થી વૃદ્ધ ને વૃદ્ધ નક્કરરૂપે દેખાઈ રહેલો. આ
 વિખવાદ વચ્ચે શુકાક મહિના બળે થાક ખાવા ખેડો
 હતો. અને ત્યારે વળી, બે વચ્ચે સમાધાન થઈ
 જશે કે શું નહીં સધાઈ જશે કે શું નહીં એવી ચિંતા
 પણ, સામ્યવાદમાં આખરી અમાણ્યની રાહ જોઈ
 ખેડાઓના મનમાં બની હતી

પરંતુ હેઠલા મહિનાના સમાચારોએ ફરી વળી
 બધાં વાલણ હટાવી દઈ આ વિખવાદની ટોચ નજર
 સામે ખુલ્લી કરી દીધી છે

* રશિયાના સરભાવે નવેસરથી માઓ ઉપર
 અંગત રીતે ‘ગોળીમાર’ શરૂ કરી દીધી છે, અને
 તેના જવાબમાં ચીને અંગત રીતે કુશોવની પોલ ઉઘાડી
 પાડવાની ધમકી આપી દીધી છે, ને તે એ કે—

૧૯૨૦-૩૦ ના વચ્ચેમાં જો કુશોવે ‘ટ્રોટસ્કી
 પંથી મદારી’ માં પોતાના હાથ ખરડયા હતા, તે જ

પાછો બીજને (ચીનને) ટ્રોટસ્કીવાદી કહી, કાનિને
 નામે, લગત નીકળી પડ્યો છે...

* મહિલા અને ચીન વચ્ચેના સગહડો ગમડો ય
 કાનિયા ઉઘડવાની અને ચીન અને ભારત વચ્ચેના
 સગહડો ગમડો ય કાનિયા માર્ગે જ પતાવવાની કુશોવની
 સલાહની વાલેચીવને ગેરથી ભરી દીધું છે, અને માઓ
 ચીન લાંબાએ એ શાણા સલાહોને “નવી દંભી ઉત્તર-
 પીડી” તરીકે એજખાવનાં એરી દલીલ કરી છે કે—

કુશોવે બળી નોઈને અપને શાહીવાદીઓ સાથે
 સરખાવીને શાહીવાદીઓની આક્રમણ અને યુદ્ધની
 નીતિને જ ટેકા આપ્યો છે !

વળી આજ પૂર્વે, રશિયાના ઉપગ્રહોમાંના
 આશ્રેનિયાને પોતાને પડખે બેચી મઈ તેની દારૂ
 ‘ગણિયાર્થ’ શાહીવાદની પોલ ઉઘાડી પાડવા ચીને થાયે
 તેટલા પ્રમાણે કરી લીધા જ છે; ઉપરાંત, મુરોપ-
 આફ્રિકા—એશિયાના સામ્યવાદી પ્રદેશમાં ય રશિયાઈ
 દમન—દાદાગીરીનો પ્રચાર કરવામાં તેને ઠીક ઠીક
 સગવડો મળતી રહી છે.

★

તાબેલરમાં આવી એક સગવડ રૂમાનિયાએ (રશિ-
 યાના ઉપગ્રહ—વર્તુળનો જ એક દેશ !) રશિયા સામેના
 પોતાના વિખવાદની છુટકાતા બહાર પાડીને અને પૂરી
 પાડી છે.

આમ તો, રૂમાનિયાએ ધીન-રશિયા બનેને સાબી સલાહ આપી છે કે—‘કમિયાનું મોં કાણું’ સમગ્ર સમાધાન પર આવી જવ. અને બનેને મળે જિતે એવા દેખાવવાળી દરખાસ્ત પણ તેણે કરી છે કે—વિશ્વ સામ્યવાદીઓની પરિષદ બોલાવો...પરંતુ એની તૈયારી માટેની સરતો રશિયાને મળે જિતે એવી દેખાતી નથી—બરફ, આ ‘તટસ્થવાદી’ રૂમાનિયા આજે નિયાતી જેમ ધીનતરફી બધી રખ તો નથી રખતું ને!—એવી બીન રશિયાને દેવે જગી છે...

રશિયા અને રૂમાનિયા વચ્ચેની તક વધતી જાય છે એ નિઃશંક છે

બંને રૂમાનિયા રાજકારણી ક્ષેત્રે રશિયા તરફી હોવાનો દેખાવ કરતું હોય; અથવા તે એમાં દ્યુપથુ હોય; તોય અર્થકારણી ક્ષેત્રે તો રશિયાથી પોતાની જાતને કેમ સલામત રાખવી એની ખરેખરી ચિંતામાં તે પડેલું જણાય છે

● તાજેતરમાં રશિયાઈ વચ્ચેવવાળા ‘સામ્યવાદી રાષ્ટ્રોના આર્થિક સંક્રાંતન’ (ગ્રામ-ધીન : Com-econ)ની હાલની બેઠકમાં રશિયા અને રૂમાનિયા વચ્ચે આઠાંકાટ થવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રુદ રૂમ નિયાતા સામ્યવાદી મુખપત્ર ‘રો-રેઈઆ’માં રશિયાઈ હજ ન ચેના ‘સામ્યવાદી કેમન માટે’ની કુશોવની નીતિ સામે એવો અવાજ ઉઠાવવામાં આવ્યો છે, તેનો સ્પષ્ટ એ છે કે—

* કેમ-ધીન તરફથી જે નવા સુધારા સુચવાયા છે તે તો વ્યક્તિગત સામ્યવાદી દેશની આર્થિક વ્યવસ્થા અંગેની સ્વતંત્રતા પણ ખતમ કરી નાખનારા છે... અને એક નાના દેશને (રશિયાના) સુધર રહેશે હાથે બાધી ર્ઈને તેના સાર્વભૌમત્વને ખતમ કરવાનો ભય લીધે કરે છે।

દૂકમાં આર્થિક બધનો દાગ રાજકીય સાદી-વાદનો એ પેતરો છે।

આવાનું ટેકામાં તે અખબાર જણાવે છે કે—

‘સંયુક્ત આર્થિક યોજના’ અને ‘એકાદી આયોજનપટક’ની દરખાસ્તો સમાજવાદી દેશો વચ્ચેના સમાનતાના મંબધો અને વિરાદરી કાર્ય આદરે તથા વ્યવહારની વિરોધી છે. આનાં પરિણામો નાના દેશ માટે મંજૂર આપ્યા વિના ન રહે—કેમકે,

“દરેક દેશના ગૃહીય અર્થતંત્રની આયોગિત વ્યવસ્થા એ તો સમાજવાદી રાજ્યના સાર્વભૌમત્વનું મૂળભૂત, અલ્પરૂપ, અનિવાર્ય લક્ષણ છે...”

આમાં બહારની (એટલે કે રશિયાની) દબલ થાય, અને અર્થતંત્રના ઉચ્ચાસન બળો જ દેશના હાથમાંથી સરખી જાય તો સાર્વભૌમત્વ અર્થહીન બની જાય।

વળી, કુશોવે અમાકે એવી ટકાર કરી હતી કે રૂમાનિયા ધીમે ધીમે અમર્ગિય આકર્ષણમાં અંતર્લિ હેલું છે...રૂમાનિયાએ, આનો જવાબ પણ વાળી દીધો છે।

* દરેક સામ્યવાદી દેશે પોતાનાં રાષ્ટ્રીય દિન અનુસાર, કાર્ષણ્ય જાતના રાજદ્વારી બધન વિના, જ્યાંથી મળે ત્યાંથી—અમેરિકા સહિતના દેશો પાસેથી—જરૂરી મદદ મેળવી લેવી જોઈએ.

● આમ, રૂમાનિયાએ રશિયાઈ જુથના તમામ હિપમહો માટે કેમ જાણે નવી સ્વતંત્રતાની ક્ષિતિને લેનારી આપી છે।

કુશોવે પોતે જ તાજેતરમાં અમેરિકા પાસેથી લાખો દન અનાજ ખરીદીને પોતાની પ્રજાને જીવનરક્ષાથી જાણવવાનું પગલું ભરવામાં કશું અજૂરનું મંદરૂ નથી ત્યાં બીજા સાથીઓને તે પશ્ચિમી દેશો સાથેના સ્વતંત્ર આર્થિક વ્યવહારથી કાર્ય મુધી, થી રીતે, રાજી સકો?

[૧૫-૧-૬૪]

૩ : અમેરિકા-ફ્રાન્સ-બ્રિટન વચ્ચે વધતા વિસંવાદો

સામ્યવાદી એકમીટી (મોનોલિથિક) ઇમારતનો પાયો એને હુલમચાવી ચૂક્યો છે; અને તેની ઇમારતમાં રશિયાઈ ઉપમલ્લ આશ્વેનિયાએ જ વાગ્દોષ સર કરી દીધી છે; તથા રૂમાનિયાએ નવી તરાડો પાડી, નવી સિતિએ ઉઘાડી આપી ॥

૧૯૫૨-

● અમેરિકા અને પશ્ચિમ યુરોપનાં મુક્ત રાષ્ટ્રો વચ્ચેના વિખવાદ પલ્લ ધીમે ધીમે કરતાં ખાસ મિદામલ્લ સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યો છે !

ફ્રાન્સે તો એનાના એવા જનતથી અને પરિણામની પરવા કર્યા વિના એનાનો પાઠ બજવવા માંડ્યો જ છે - ફ્રાન્સ એવી ય ડીકાને પાત્ર બની ચુક્યો છે !

તાજેતરમાં તેના પમલાં આ દિશાનાં વધુ ને વધુ ચોક્કાવનારાં વમલાં ગણાયાં છે -

* ફ્રાન્સને સ્વતંત્ર અલ્બાનિયાત બનાવવાની ફ્રાન્સની હુકો નાટો (NATO) ના સરકારી પાયામાં સુરંગ મૂકી છે.

* સામ્યવાદી એનાનો માન્યતા આપીને તો, તેણે પશ્ચિમી નાટોની - રાજકાંધુરો ઇમારતને પાયામાંથી હુલમચાવી નાખી છે !

* તાજેતરમાં તેણે એશિયાઈ રાજકાંધુરમા પોતાનો જોરદાર પગપેસારો કરીને ' સીઆટો ' (SEATO) નો પાયો ય દોસો કરવા માંડ્યો છે.

થોડા જ સમય પહેલાં સીઆટોના ૮ દેશો (એસ્ટ્રેલીયા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ, ન્યુઝીલેન્ડ, પાકિસ્તાન, ફિલિપાઈન્સ, થાઈલેન્ડ અને અમેરિકા) માંથી ૭ દેશોના વિદેશ-પ્રધાનોની પરિવહ મળી હતી તેમાં અમેરિકાની એસિયાઈ-નીતિ સમિતે સોચે એવો અસંતોષ પ્રગટ થયો હતો - જેમાં કેવળ ફ્રાન્સ નહિ, બ્રિટન અને બીજાઓ પણ સામેલ હતા.

૬. પૂર્વ એશિયાની તથા માયાખાઉ મથામલ્લો-સાએસમાં છે.

એક બીજું : ૬. વિજેતામ. સંનિા અંતરિક ચર જીકગનો જ છે હેરલા સમાચાર મુજબ વગી વલ્લ વરસો પાદ ફરીથી, વિજેટ કોમના કમ્પનિસ્ટ એરીસા દશેએ નવા વિજેથે દાસલ કરીને સીઆટોનાં સૌ સામસ્તિને જીંવાનીયા કરી દીધા ॥ અને અમેરિકાના રાજદૂત ડીન રરક ગમે તેટલી કડાસો મારે કે " કમ્પનિસ્ટોને ખનમ કરીને જ જીંવીયુ."

પરંતુ, ૧૦-૧૦ વરસને અંતે, એ વાતમાં એવો ને એવો વિશ્વાસ રાખવો કોઈને માટે સ્વપ્ન રહ્યો નથી. x x વિજેટનામના પડોચી કમ્પોડીઆની દશા તો દાસતા તોડા જ્યે નવી મર્ધ છે ધિન્સ સિનોજ તો હવે ખુલ્લખુલ્લા કરી રહ્યા છે કે - સાલ એના આખા ૬. પૂ. એશિયાને આદિવા કરી ચલા વિના નહિ રહે!

આ સિયનિમાં, ફ્રાન્સે જખરો વડાકો કર્યાં છે -

* વિજેટનામનું એકીકરણ અને તદરથીકરણ કરે!

● આ એકીકરણ અને તદરથીકરણની વીગતો ફ્રાન્સે દલ્લ બહેર નથી કરી, પરંતુ-કેતર વિજેટનામમાં દાલ હો-ચી-મિનની સામ્યવાદી સત્તા છે, તેનું ય જોશુ ખડું જ.

આ દરખાસની બાકી કીડીને યાઈલેન્ડ એવુ કવી નાખ્યુ છે કે -

● ફ્રાન્સની દરખાસ વિજેટનામને હાથે પગે કોરડાં બાંધી તેને સામ્યવાદીઓના દાયમાં ફેંકી દેવા બરાબર છે !

— અસત્તા, કેન્સ વિદેસ પ્રધાનની દરખાસને સ્વીકારાઈ નહિ, અને તે સસાત્વાજ કરી ગયો !

આ આગા પશ્ચિમ જર્મનીએ અમેરિકા સરક્ષણ પ્રધાન મેકનસ રાને જણાવી દીધુ હતું કે - હવે ' તે પોતાના સૈનિકોને વિજેટનામમાં મગવા મોકલનાર નથી !

— આ ઓછા મળી સમાચાર નથી

બ્રિટનના મનમાં એમેરિકા નીનિ પરત્વે ચિંતા અને ચટપટી જાગી છે મથપેસિયાની પાળતમાં.

શ્રિલંકા મત્તપેસિયાનાં નવા ફેડરેશનને ઇન્ડોનેસિયાના ફ્રંકા સામે અને ત્રીલાઓના બ્રાઝિલિયા દ્વિલ્લાઓ સામે રક્ષણ આપી રહ્યું છે; ત્યારે તેની ફરિઆદ એવી છે કે અમેરિકા એને પૂરતી મદદ કરતું નથી; એટલું જ નહિ, તે ખીજા બાણ, ઇન્ડોનેસિયાને આર્થિક મદદ કરે છે. પરંતુ એના સનમાં એવી વ આસક્ષા પર કરી રહી છે કે -

● અમેરિકા ઇન્ડોનેસિયાની ત્રીલા દુકાડીઓને તાલિમ આપવાનું કરે છે — (અમેરિકાએ આ બાબત બોરી હોવાનો ખુલાસો કર્યો પણ જ શ્રિલંકાનું પૂરું સમાધાન થઈ જાય ત્યાં હશે - હવેનું મુશ્કેલ છે)

અલગત અમેરિકા મત્તપેસિયા અને 'વધુ સદાચક વસણ' અખતાર કરે તો શ્રિલંકા વિયેટનામ અંગેનો એનો ૧૦-૧૫ જૂનો (ડાહસ - ઇકન વચ્ચેનો) અમોઢા હોશે કરી દે - એવું વસણ વરતાય છે ખરું

- *

શ્રિલંકા અને અમેરિકા વચ્ચેના મન-શોભનો પ્રથમ રોડ ૧૯૫૬માં થયો હતો - ત્યારે શ્રિલંકા, ક્રાન્સ અને ઇન્ડોનેસિયા સુએઝ પર આક્રમણ કરી વિચ્છાપી કરોડરી જીતી કરી દીધી હતી, અને ત્યારે, અમેરિકાએ ખુદશે 'ખુદશો' એનો વિરોધ કરી શ્રિલંકાની કાનપટી પકડી હતી. તે જ રીતે -

* તાજેતરમાં શ્રિલંકા ચેમ્બરના હરીમ ફાઈ ઈપર ભોમ્મમોશ કરીને આખા રાષ્ટ્રસંઘમાં ઉદાપોદ જગાવી દીધી ત્યારે, અમેરિકાએ, જો કે શ્રિલંકા વિરુદ્ધના હરાવને ખુદશો ટોકા ન આપ્યા છતાં, તેનો બચાવ કરવાનું ચોગ્ગ ન હોતું જ મુશ્કેલ (અને એ પછી તેણે શ્રિલંકાને પશ્ચિમ એસિયામાંની "રાજાશાહી-તરફી" અને "સુધારા વિરોધી" નીતિ છોડી દેવા ટોકાર પણ કરી છે.)

★

ખીજા બાણ, અમેરિકાને શ્રિલંકાની વિદેશનીતિ અને વેપારનીતિ અંગે જો જુલુ જ અસતોષ હોય તો તે એ બાબતમાં છે -

* શ્રિલંકા આરમથી ચીનને રાષ્ટ્રસંઘમાં સ્થાન આપવાનો આમંત્રણ છે, એટલું જ નહિ પણ, કદાચ મોઢાય વિના તે ચીનની સચિતો વેપારી સંઘઘ વધારી રહ્યું છે.

† આ લખાણ લખાયું ત્યારે ત્યાં સમાધાન થાઉં હવ

* શ્રિલંકા તાજેતરમાં કમ્યુનિઝમ (રબુમેરચે ઈપ-યોગી થાય તેવી?) બસ-મોટોર આપવાનો કરાર કર્યો છે. જતાં અમેરિકાની અઠગામજી શ્રિલંકા તો ધુ, કાઈ જ સાથી-રાષ્ટ્રોએ લક્ષમાં લીધી નથી! અમેરિકાએ પોને જ રહિયા સાથે વેપારી સંઘ ધોતો દરવાજો ઉધારી દીધા પછી, એની એવી દલીલ છે કે, રહિયા તો સહઅનિત્વમાં આને છે માટે એવા 'સન્મન'ને મદદ કરવામાં વાધો નહિ પણ ચીન અને કમ્યુનિઝમ 'લાશકીની' તો મદદ ન જ થઈ શકે - આ દલીલની કસો મબારતા રહી નથી, (આરોરેલિયા અને કેનેડા ચીનને પક આપના રહ્યા છે, અને રૂપેન તથા ફ્રાન્સ સામ્યવાદી દેશો સાથે વેપારી સંઘ ધો વિકાસવચની નીતિ અખતાર કરી છે...))

● આ બધાને કારણે, અમેરિકાએ સામ્યવાદી દેશો સાથે આર્થિક સંબંધ ધરાવનાં સાથી રાષ્ટ્રોને અમાલુ ગર્હિત ધમકોએ આપેલી તે જ હાથોપાન કરી છે.

જરૂર-હવે તો, અમેરિકાએ પોતે જ "રાજાશાહી ફરદોશી" અને 'આર્થિક મુશ્કેલ' ની સહિયારી નીતિને લાભ સમજવા માડયો છે - એના દ્વારા સામ્યવાદી દેશો સાથેની તમરીચીનો સંઘ રવરજ બને છે અને સામ્યવાદી દેશોની અંદરનું એકાગ્રી અનુદી વાનાવણ શાંત પાડવાનું જ શક્ય બને છે - એ વાત એણે પોતે જ સમજવા માંડી છે.

★

સહઅનિત્વની દિશામાં લાંબુ કદમ ભરી દીધા પછી, અને કેનેડા - ફુરેયોલ-યુગમાં વિસ્તરેલી 'ડેટેન્ટ' ની પ્રક્રિયા પછી, અમેરિકાએ અને આખા પશ્ચિમે સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર - નથી જ રીતે પેતાની વિદેશનીતિ અને વ્યાપારનીતિ તવેસરથી ધાવી જ રહી; અને તે અનુસાર નાટો અને સીઆટો અને સેન્ટોનાં નવાં રવરજો રચવા રહ્યા...

આ પછી જ, મુરોપ-અમેરિકા-વચ્ચેની મંબીર તડ સધાવાની શક્યતા જણી મળે.

અમેરિકાના નેટવ (hegemony) નીચેની સહિયારી સરક્ષણ યોજનામાંથી ભખૂરી હોડેશો દંડોશને અસતોષ અને રવનત અણસરતા બનવા માટેનો પડકાર પણ ત્યારે જ સફારી રવરજ ધારણ કરશે; અને શ્રિલંકાને કચવાટ પણ ત્યારે જ સમી જશે...

સમા ભારતીય અર્થતંત્રને અલગન યુગી યાંત્રિક વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિની હરણમાં મૂકી દેવાનો અજ પો ૪. નહેરુને ખેચેન બનાવી રહ્યો હતો.

એમણે પોતાની ભગિની કમળા દેવના આરંભમાં જ ભાગી લીધું હતું કે બ્રિટિશ સંસ્કૃતિના લાંબા અમરે ભારતને આર્થિક હોજી પાલકાલ કરી મૂક્યું હતું. જે કાંઈ વિશ્વાસ યથા પામ્યો હતો તે વિરોધી રાજકર્મિયાના દિનને અનુસર્યો, એટલા પૂરતો જ, હતો.

તેમાં લગી ગામના ભાગલા થતાં પૂર્વભાગનો સમૂહ પ્રદેશ પાકિસ્તાનમાં આવ્યો હતો, અને ભાગલા પછીની આંતરિક અધાપૂધીનો લાભ લેવામાં સ્થાપિત હતોએ, આર્થિક ઈજારાશ નફાખોશ કાળાખજનિયાઓએ કાંઈ બાકી રાખી ન હતી. —જેવા તેવા કૌશાલ ન હતો જગાઓ : કાપડ, લોખંડ, પોલાલ, સિમેન્ટ અને એનિયરીંગની કેલ્લીએ શાખાઓ ઉપર હજી રાષ્ટ્રીય ઈજારાશોની પ્રકાશ હતી. તે—

‘કૌશલા, લઘુ, તેલ, આ વગેરે જગી ઉલોગમાં બ્રિટિશ મૂડીનું સ્વામિત્વ હતું.

‘અને ઈજારાશો વચ્ચે સારી એવી ગાંઠ પણ મંદાએલી હતી. પરિણામે,

‘—ભારતના પ્રાણ સમો વિગટ માનવિસ્તાર અનેકવિધ શોષણથી વિપાકત બંધિયાર ખાનોનીઆમાં મૃતપ્રાપ્ત પડ્યો હતો.

‘—ભારતની શરીખી એકારી અને જખમશની કશા સંસ્કૃતિ અને માનવતાને લાંબાગૂંપ હતી

અને ૫. નહેરુને મન આ કાણુ છીનતાના નિવારણનો એક માત્ર ઉપાય હતો—અથતન યુગી યાંત્રિક ઔદ્યોગિક વિકાસનો.

સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પૂર્વે, ૧૯૨૮ થી તેમણે શોષણરહિત - સમાનતાવાદી સમાજવાદી રચનાનો આદર્શ પ્રતિપાદિત કર્યો હતો અને છેક ૧૯૩૮ થી તે રાષ્ટ્રીય આયોજનનો દલિલ તૈયાર કરી કેન્દ્રિય આયોજનની અનિવાર્યતા સ્વીકારી લીધી હતી

સમય જતાં તેમણે લોકશાહી માર્ગે પ્રાપ્ત પાંચાં મેન્ટરી સ્વરૂપના સમાજવાદનો આંતર પ્રકટ કરી દિલક માર્યના સરમુખ-વારલાદી સમજવાદી સમાજવાદન-લ્લેપથી પોતાનું લક્ષ્ય બિનનું હોવાનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું હતું

જીવીના વિશ્વ યુદ્ધ પછી નૂતન સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરનારાં યહાત-ગરીબ રાષ્ટ્રોની ઝડપી પ્રગતિ અર્થે ‘વૈજ્ઞાનિક ઔદ્યોગિક ટેકનિકલ ક્રાંતિ, સમાજવાદી રચના અને રાષ્ટ્રીય આયોજન—ત્રણે અનિવાર્ય હોવાનો’ પંક્તિ-છનો દંઢ નિરધાર અનેક ઔદ્યોગિક-આર્થિક રાષ્ટ્રોને માટેય પ્રગતિનો શક્તિમંત્ર બની ગયો હતો.

જ

પંક્તિઓને પથ, કલામ, એમણે ધાર્યો અને માન્યો હશે એ કરતાંય વધુ કઠોર કસોગીના રહ્યો હતો.

ચરીખ પછત દેશને પૂર ઝડપે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને પથ ચઢાવી દેવા માટે વિરોધી વિકસિત રાષ્ટ્રોની સહાય સાવ અનિવાર્ય હતી.

પંક્તિઓને નસીએ આરંભમાં જ પ્રથમ પ્રાસે સહાયનો અનુભવ થયો.

* સ્વાધીન અને માઓના સૂત્ર—સિર્વાતની પોથીમાં ભારતના સ્વાતંત્ર્યને કાંઈ સ્થાન ન હતું નહિ. ભારત બાલ રીને સ્વતંત્ર બન્યું હોવા છતાં, તે બ્રિટિશ સાદીવાલનું પ્યાદુ જ છે તે સહેરી—એવું અફર દર્શાવ કરી એકતાઓ માટે ભારતને સહાય કરવાનો કાંઈ સવાલ જોગો જ પયો ન હતો. ૫૫૬ સ્થાનિક સામજવાદી પક્ષ દ્વારા સંકપ તેટલી વહેલી તકે ક્રાંતિનો દાવ ખેલાવવામાં જ તેમને પોતાનું કર્તવ્ય દેખાયુ હતું

* તો કલેસની છવજાયાવળા અમેરિકા (પશ્ચિમી જુવના નેતા) માં ૫ ત્યારે અવળી મંત્રો વહેતી હતી; ‘જે પોતાની સાથે નહિ, તે શુદ્ધ જ છે’ અને ‘બિન-

નેડાણની નીતિ એ તો અનૈતિકતા છે' : ભારત જો એશિયામાં સામ્યવાદને આળવાની અમેરિકી નીતિનું ટેકાદાર બને તો જ પોતે ભારતને સહાય કરવા તૈયાર છે - અન્યથા નહિ.

પરિણામે-૧૯૫૦-૫૨ નાં વરસે દરમ્યાન ભારતને ન્યારે અનની ભયંકર હાડમારી વડે તાર્કિક રહી હતી તે વસ્તુમાં, મનુષ્ય છતાં, ભારત બને બાનુથી સદા વિદોહ રહ્યું હતું !

આ પછી, બને જુથનું વલણ બદલાયું હતું— અવારનવાર અધ્યાપણના અવસરો આવતા હોવા છતાં ૧૯૨૫૨ અલગ યવાની આવડતથી એક ટેવાતા થયા હતાં. અને બંને બાનુથી ભારતને ભરપેટ સહાય મળવા માંડી હતી ધણીવાર તો બંને હાવણીઓમાં સહાય કરવા માટેની દરિદ્રાઈ પણ જોવા મળતી—

૧૯૨૬ આ પછી, ૫ નંદરૂનો ફિગ્યન સમાજવાદ એમનો અમલ અને ઉત્સાહ સિદ્ધાંતોના અભ્યાસ-કાળથી તેમનો કપાળે લઈ જોડો હતો, જીવનના અંતકાળ સુધી એવો ને એવો કાપમ રજોઈ દેતો અને પોતે વારંવાર આકેસવાદનો ઇન્કાર કર્યા છતાં તથા અવારનવાર વિદેશી ઉછોમોનો પુરંકાર કરવા છતાં તેઓ રાજ્યવાદી સમાજવાદની કપસણી ખરતી ૫૨ સરકના સરકના ગાંધી બોધો ધેવથી જોમનો દૂર ધસાડી ગયા .

૫. નંદરૂની આંખો દુનિયાને કંઈ કરી દે એવી કદમ્બાકરી ભય પેાળન આ ઉપજ જ ચોટી રહી

૬ : બિનજોડાણનો આવેશ અને પડોશી પ્રેમનો અતિરેક

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પહિન નેદરૂનો કાળો અપૂર્વ અને અતિદાસિક છે. સાધાસાધ ભારત માટે તે એટલો જ ચિતાજનક ન-પૌ છે. ૫. નેદરૂની બિનજોડાણ અને શાંતિ માટેની નીતિમાં કેટલાક પાલાના દોષોને કારણે, યુદ્ધરત સંસારના અલવ નાનુદ આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોના વમળમાં, ૫. નેદરૂ માટે તત્વનું ભારે કદમ્બ જન્યું હતું

★

પોતાની દયાલીલા જ પૂરે જડપે પ્રયત્ન ઉત્પાદન માટેના જગી વંચોબો જોશ કરી દેવાની નેમ એમનો કપાળે લઈ જોડી. પ્રયત્ન એકરીવાળ દેશમાં 'શ્રમ જયાવનાગ' યંત્ર સાધનોનો એમનો આમલ અને તેના પરિણામ રૂપે વધનાં જતાં દેશો ભારતને માટે બપરૂ પણ હતાં ! પરિણામે, જગી તણ ચોજનાઓને અંતે, ભારતની ખૂણે ખરતી પ્રજાની આર્થિક જરૂરિયાતો પોષવાને બદલે તે વધુ ને વધુ એકરી ને વધારી અને દાલાહીની આઈમાં ધોતારૂં રૂઈ !

રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ તથા આવકમાં વધારો થયો હોવા છતાં સમાજવાદી સમાનતા અને ન્યાયને સ્થાને મૂકીબર ઇતારાદારોની તિજોરી-એ તર ચઈ

ભારતની આમજનનાનું મનોમજ મેણું ૫૩૫, નોકનસાહી તત્ર સડપું અને ઉપરથી નીચે મુખીની લાંચ રૂવતની ધોર બદોએ પ્રજાનું ફિલ ખાઈ કરી નાખ્યું સમાધારી પશુની અંદર જ આર્થિક લાભો અને સત્તા માટેની સાંઠમારી એ અને રાજનૈતિક ક્ષેત્રે નૈતિક મૂલ્યો માટેની નેતાઓની ઉપેક્ષાએ પ્રજાને હૈયે કડવાસ જન્માવી.

† આ સમય દરમ્યાન સિદ્ધાંતના સમાજવાદીઓ પોતે જ પોતાની આમજી બૂધાથી સચેત બન્યા હતા, અને કટ્ટર એવા આકેસવાદી યુલિષ્ટીઓએ પણ સાવધાની જમાવારી હતી. તારે ૫. નેદરૂ કાપા જુના પમાથોને પકડી રાખી પોતે જ પોતાના પમાથોના બંદી બની રહ્યા હતા !

હતિહાસની એ તે કેવી વંકાઈ દે—

ભારત લોકસાહી આદર્શોને વરેધું છે. તેની રાજાકીય પદ્ધતિ પાલમેન્ટ સ્વરૂપની લોકસાહી છે. છતાં લોકસાહી આદર્શોને વરેડા સિદ્ધાંત-અમેરિકા સાથેના તેના વિષયક ધણી બધી વાર ઉમ પપંચ સુધી પહોંચી ગયા છે

ભારત તટસ્થ નીતિને વરેધું હોવા છતાં, સુએઝની ધટના વખતે કોમનવેલ્થ- (જેમાં ભારત સભ્ય છે)

ના રચાપદક રાષ્ટ્ર-હિટન સામે જ તેને નવાઓ પકકાર ફેકવો પડ્યો; પરંતુ (એ જ દિવસોમાં) હાંગેરીની ઘટના બાબતમાં એટલી રખણતા અને સત્વનિશ્ચયી પકકાર ફેકવામાં એમણે દિયક્રિયાટ અનુકામ્યો હોવા ।

ભારતની સામે તેનું પોરણી (તેના વિશાળિત અંગરૂપ) પાકિસ્તાન હવેલેશુ કુરમનીના દાવ રચતું રહ્યું છે ને ચીન સાથેની ચારી વધારતું તે બધી રમત રમી રહ્યું છે; છતાં, હિટન-અમેરિકાનો પાકતરફી બુકાવ પશુ ચાલુ રહ્યો ॥ અને ક્રાન્સ ચીન સાથે સિલગી સફેદ કરી હકને એસિયામાં પોતાનું રોળાયેલું વચસ્ત પાણી રચાવવા, ઝનની પ્રમાણો આદરી રહ્યું છે ।

એશિયા, કેમ લાણે, અમેરિકા-હિટન, ચીન-ક્રાન્સ, રશિયા-ઇલુમના ફેદામાં ફેદાઈ જવાની લીતિ વધી રહી છે; ત્યારે જ ભારત, એશિયામાં, ઘણે અંશે એકલું-અટલું-નિર્જળ અને હથુપથુ કેળાઈ રહ્યું છે ! બિનજોડાણ અને પંચશીલ ભારતનાં રાષ્ટ્રીય હિતનાં કવચ બનવાને શંકલે (એને લોગે ?) આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા અને ખ્યાતિનાં ઠાલાં પ્રતિક બની ગયાં છે ।

અને હનિહાસનાં એક કેવી વંકાઇ કે-પં. નેહરુએ સામ્યવાદી ચીન સત્તામાં આવતાં તેને સૌથી પ્રથમ ખાન્યતાં આપી હતી; એમણે જ સામ્યવાદી ચીનને ગૃહ્યકંઠમાં સ્વયંપદ અપાવવા માટે એક-ધારી જોડાઈ ચલાવીને પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોનો ખોફ વહેંચી લીધો હતો; એમણે જ કેરીઆના બુદ્ધ દર્શિયવાન ‘ચીનની બારી’ બનીને રાષ્ટ્રસદ અને હૈતવ રજો સાર્થેનો ચીનનો સપર્ક જગાડી આપ્યો હતો, તથા બાન્કુંગ પરિષદ દ્વારા ચીનને હસ્તક અસાધારણ અતર-ગાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠાના મચની લામોઝરી મરી દીધી હતી; એમણે જ ચીનની સાથે ભેસી લાઈ-લાઈની આલોપ-તાપૂરક ‘પંચશીલ’નાં પવિત્ર સત્તેજનું રટણ કર્યું હતું, એ પર સહીસિક્કા કર્યા હતાં; અને એમણે જ ફરી એક વાર (૧૯૫૬) ચાઓ એન-તાઈને ‘ભારતમાં મેથિરા

મહેમાન તરીકે ફેરવ્યો હતો. એ જ ચીને પં. નેહરુની પીઠમાં અંજર મોકલતાં પાણું વાળી ન બેસ્યું !

ચીનનો ભારત ઉપરનો આ હફરો હંઈ અકરમાલ ન હતો.

—ચીને ૧૯૫૦માં નિયેટ ઉપર આક્રમણ કરીને ભારતની સરહદો ચીંખવાની પૂર્વ તૈયારીઓ કરી લીધી હતી.

—૧૯૫૪થી નવ નકશાઓ દ્વારા પોતાની ભૂમિ-ચોટુપટા પ્રમટ કરી હતી;

—૧૯૫૬થી ૫૮ દરમિયાન ભારતના વ્યૂહાત્મક મહત્વના લઘા પ્રદેશમાં ૧૨૦૦૦ ચો માની ધરતી દબારી હતી; અને ભારતને ‘ભાઈ-ભાઈના’ ભ્રમમાં રાખી અકસાઈચીનનો રસ્તો તૈયાર કરી નાખ્યો હતો ।

● વારવારના ઈલાગ, ચેરવધી અને અ કરી ટીકાઓ છતાં, ચીનનું અવસ્થિત આક્રમણ ચોટા પાવા પર સફ થયું (૧૯૬૨ ઓક્ટોબર) ત્યારે જ પ. નહેરુ ચોટી ઝેલગા હતા : ને એમણે હાથ ફે,

“આપણે આધુનિક વિશ્વથી કપાઈ રહ્યા હતા; અને આપણે આપણા પોતાના ‘સજો’લા કૃત્રિમ વાતાવરણમાં છૂલી રહ્યા હતા.”

પરંતુ છતાં એને માટે જવાબદાર ચીનના ત્રિરતાવાદી ઇતિહાસ ‘ને લેખી સામ્યવાદના અંતરગત લક્ષણની વત એમણે ઠાળ્યા જ કરી હતી. (રશિયા સાથેના સંબંધની દૃષ્ટિએ આપુ જરૂરી લેખ્યું હોય તો ય તેથી તે કંઈ એણે ગેબજાશક નથી બનતું)

*

ચીન અંગેના પં. નેહરુનો આ રાજકારી દૃષ્ટિકોણ (myopia) જેવો તેવો ન હતો—

વિશ્વનાં તમામ નવોદિત રતાધીન રાષ્ટ્રોને ઠાઈ, પણ સ્વરૂપના સામ્યવાદથી ચેનનવાર અને તટરથોનો તીજો મેરચો ખેડો કરનાર પં. નેહરુ પોતે જ ‘ચીની મૈત્રી’ને એક આદર્શ-મોડેલ રૂપે ગૌરવપૂર્વક આમળ ધરતા રહ્યા હતા. કેમકે,

૫. નેહરુની એ શ્રદ્ધા જની ગઈ હતી કે—

—ચીન સામ્યવાદી છે; પરંતુ એની ક્રાંતિ રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિની પૂર્ણદૃષ્ટિએ હોઈ, એ એશિયાઈ રાષ્ટ્રોના પુનરુત્થાનની પુરઘનાં બની જશે.

—ચીનની ક્રાંતિ સામ્યવાદી હોવા છતાં એ રશિયા ક્રાંતિ જેવી ઝડપી નહિ રહે; એ ચૂપચૂપ રીતે કિસાનક્રાંતિ છે; તે રાષ્ટ્રવાદી ક્રાંતિ ગણશે.

અને ૫. નેહરુની ગણતરી એવી હતી કે—

—ચીન રશિયા સામે રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિના નમૂના રૂપે જીવું થશે; એ જોતાં એને ટેકા આપવો જરૂરી છે.

—જાર્જ અને ચીનની મૈત્રી રશિયા અને અમેરિકાનો મદાસતતા સામે 'શાંતિના તંત્રરથ પ્રદેશ'ના વિસ્તારનો પાયો બની જશે. સદિવાઈ એશિયાઈ નેતૃત્વ પશ્ચિમી સામ્રાજ્યશાહીની સામે મુક્તિદાયક માર્ગ બની જશે.

અને ૫. નેહરુની એવી ય ધારણા હતી કે—

—રશિયાને શાંતિય સંદોષમાં રસ નથી એની પોતાની આંતરિક સમસ્યાઓ જ એટલી બધી છે કે પેલ્સાં શાંતિમાં 'બંધો' સુધી એ એમણી બદલ આવી શકનાર મળી.

૫. નેહરુની ચીન વિષેની આ 'શ્રદ્ધા', 'ગણતરી' અને 'ધારણા' ધરમૂળથી ખોટાં કયાં છે—જેનાં દૂરગામી પરિણામોનો અંદાજ લેવો આજે ય મુશ્કેલ છે.

પરંતુ તારાલ એટલું તો રપટ બન્યું છે કે—

* જાર્જ પોતાની ભ્રમણાઓનો લોભ જનીતે, ઘરઠરી ગીતે પોતાનું રક્ષણ કબજામાં નિષ્ફળ-નિર્જળ સામીત થયું છે. ત્યારે બીજી બાબતો—

* ચીને તેની ઘરઠરી શક્તિ અને આક્રમક વૃત્તિથી એશિયાઈ રાષ્ટ્રોને દેશે હાથ અને લાચારી બન્યાં છે.

* જાર્જ તેની આર્થિક-ઔદ્યોગિક કમજોરીની લાચારીને કાનૂને, સંસ્કૃતિનાં અવગન અપુષ્ટો મેળવવા સાથે પશ્ચિમી દેશો અને સામ્યવાદી રશિયા ઉપર અસાધારણ આધાર રાખવાની રિયતિમાં ફેંકાઈ ગયું છે.

* ચીન તેની આર્થિક-ઔદ્યોગિક ઝડપી મનિ અને વિસ્તારવાદી લાલસાના જોરે અન્ય એશિયાઈ દેશોને તથા આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકા દેશોને ય સહાય આપવા નીકળી પડ્યું છે.

* જાર્જ તેની કમજોરી અને ટચુરચુ સંસ્કૃતિ નીતિને કારણે નિષ્ફળ ચીનના પંખામાં ધકેલી દઈને પોતાની જ સરહદો એ આક્રમક સત્તા સામે ખુદનો કરો દીધી છે—એને કમજોર બનાવી દીધી.

* ચીને પોતાની આસપાસનાં કોરીયા, લાઓસ, કમ્બોડિયા, વિયેટનામાં અત્યંત છેક છંડોનેશિયા સુધી સમજ રીતે પમપેસારો કરીને પોતાના વિસ્તારવાદી પડછાયા લગાવ્યા છે. ખુદ રશિયા સામે ય કીંમતો ભરાવીને તે સહેવારી સરહદો ઉપાવવાના પ્રયત્નો કરે છે.

અને હંતિહાસની એ તે કેવી વંકાઈ કે—

* પશ્ચિમી સ્થાનવાદ Colonialism અંગેનાં પંડિતજીના વિચારો પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછીના વરસોમાં જેવા ધડવા હતા, પાકા ધવા હતા, તેવા તે તેવા અન લગી ચીટકી રહ્યાં. પશ્ચિમી દેશોમાં ય મૂડીવાદ ફાપાર પામ્યું રહ્યો હતો અને મૂડીવાદી દેશોમાંનો સામાન્યવાદ તેના મૂંઝેર સ્વરૂપે લાગળે જની રહ્યો હતો. ત્યારે ૫. નેહરુને પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો વિષેનો વહેમ અને હાથ (ટેટલીક વાર તે સકારણ હોવા છતાં) બીજા વિશ્વયુદ્ધ પૂર્વેના કાળનો જ દેખાતો ગયો. અને સ્થાનવાદના જલદાયેશ છતિહાસ સામે તેમણે કેમ જાણે આખો જ બધ કરી લીધી હતી.

* બીજી બાબત, બીજા વિશ્વયુદ્ધની સધ્યાએ અને ત્યાર બાદનાં વરસો દરમિયાન, રશિયાઈ સામ્યવાદના અને ૧૯૫૦ થી ચીની સામ્યવાદના ચિકસતા વિસ્તારવાદ અને સ્થાનવાદ અંગે તેઓ એછા કંઠેર રહ્યાં. —અધિત જેવા અથવા તો સહાનુભૂતિ ભરે રહ્યાં. ૫. નેહરુના આ દષ્ટિકોણને પરિણામે તેમની પોતાની કહો કહામ તેવી ઉદ્ભવ બાવનાવાળી પંચશીલ આધારિત સાતિનીતિની સંકુચિતતાઓએ જાર્જને વારંવાર વિષમ તેમજ જોખમની કિશનિયાં ફેંકી દીધી.

(૧૧-૬-૬૪)

**take
your
pick!**
We have it!

- * Chain Drives and Belts
- * Maize & Chemical Starches
- * Liquid Glucose Dextrose (
- * White and Yellow Dextrins
- * British Gums
- * English China Clays
- * Chemicals;
- * Dyes

and

BAHNSONS

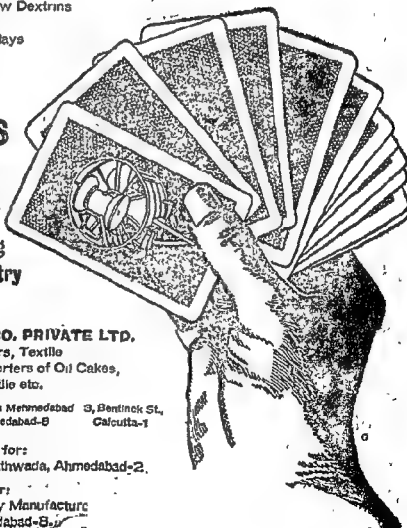
famous

humidification

and

air conditioning

units for industry

C. DOCTOR & CO. PRIVATE LTD.

Mill Stores Suppliers, Textile
Engineers and Exporters of Oil Cakes,
Gluten, Cotton Textile etc.

11, Bruce St., Khokhra Mehmedabad 3, Bentinck St.,
Bombay-1 Ahmedabad-8 Calcutta-1

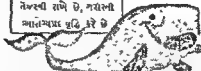
Sole Selling Agents for:
Maize Products, Kathwada, Ahmedabad-2.

Sole Distributors for:
Industrial Machinery Manufacture
Private Ltd., Ahmedabad-8.

અમૂલ દુધાહારનાં સાત વિટામિનો અને તેમનું કાર્ય

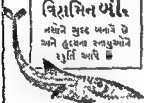
વિટામિન એ

તથ્ય મુલ્યવન અને ગરમી
તેજસ્વી રાખે છે, નયોત્તી
આંતરઆહાર વૃદ્ધિ કરે છે

વિટામિન બી૧

નસોને મુદ્દ બનાવે છે
અને હૃદયના સ્નાયુઓને
રુચિ આપે

વિટામિન બી૨

આવશ્યક ઔદા મળે
જાતી છે

વિટામિન બી૩

આયુષ્યોને વિશિષ્ટ મેળવી
આપે છે.

વિટામિન સી

શિષ્ય સેચો સ્વચેતા પ્રવિહાર-
રાજિયા વૃદ્ધિ કરે છે અને
રક્તમાં સામે તણવ આપે છે

વિટામિન ડી

પુષ્ટ શાક્ષ અને નીરોમી કાન
મળેલી જાણી ॥ અને
શિદ સમિ સંસ્કૃત આપે છે

નીઆસીનામાઇડ

અવનશનિય વધારો કરે છે
અને નસો મુદ્દ અને તથ્ય
વૃદ્ધિ રાખે છે

અમૂલ દુધાહારમાં આ સાત વિટામિનો સાથે બીજા સમગ્રવામાં
કોલિન, કાન્થાઇડ્રેટ, ગરબી, લોહ, ફોસ્ફોરસ અને ફોસ્ફોરસ છે
અમૂલમાં મિશ્ર ખાદ્ય તત્વો છે અને એવી જાણની મહત્ત્વ
તે પસંદ કરે છે આપના બાળક મળે તે અતિ મુદ્દવત્તા છે

આપના બાળકને જરૂરી સાત વિટામિનો અમૂલ દુધાહારમાં ॥

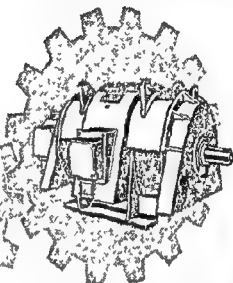
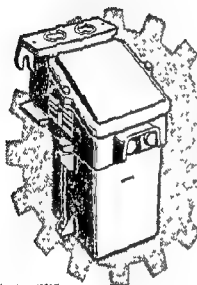

AS/PAF-31 GUJ

POWER

UNLIMITED

Power is the life-blood of industrial machines - a vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct. Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial, agricultural, textile and miscellaneous requirements.

JYOTI CALOR-EMAG LTD., Baroda 3

Branches - Bombay • Calcutta • New Delhi
Madras • Secunderabad • Jaipur • Bhopal

BY 119 EVEREST

ENPRO MOTORS

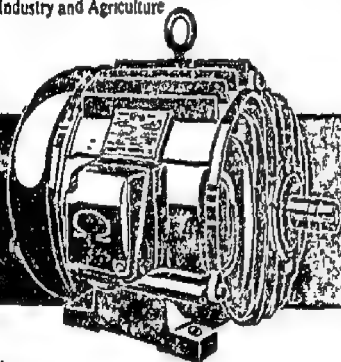
are built to last and serve
both Industry and Agriculture

*Physical Dimensions & Centre Height
according to IS 1231/1958*

*Guaranteed for Rated Performance
and Service*

for Endurance
and Efficiency

Manufacturers

ENGINEERING PRODUCTS LTD., Jogeshwari, Bombay 60.

Sole Selling Agents

HINDUSTAN EQUIPMENT SUPPLIERS LTD.

45-47, Apollo Street, Fort, Bombay 1 Phones 253824-25

A PATEL ENGINEERING GROUP ENTERPRISE

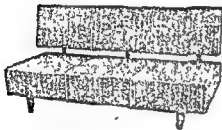
આપના ઘરની સજાવટ માટે સુંદર સાધન...

ખીરાનું 'કે' - પ્લાન લાકડાનું ફર્નિચર !

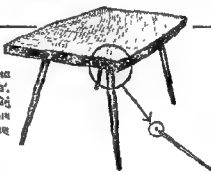
લાકડાના રહેઠાણિક ફર્નિચરના વ્યવસ્થા સૌથી મોટા કારણોએ બજારેલ ખીરાના 'કે' પ્લાન ફર્નિચરથી આપણ પર સમવે.

આ ફર્નિચરના નમો એવા સંજ્ઞાપૂર્વક પ્રક કરીને ચોકસવાઈ આવે છે કે તેના બોલિશની ચમક એવીને તેવી જ જગ્યાએ રહે છે. વધુ કરકસર અને કોર્નર રીવાન અને ડાઈનિંગ રેમકના બાજો છૂટા પાડીને મોડવામાં આવે છે અને પાસામાં સફાઈ એવા માટે પેઇન્ટ કરાવેલી ખાસ ભવન્ય હોય છે એવી નૂરતી ખર્ચમાં મોટી બચત થાય છે.

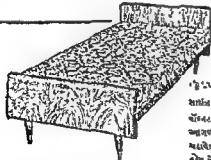
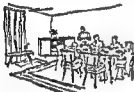
શાંતિ કેલેશન અને નિરાશ ભાવોની ધાટી માટે વ્યવસ્થા લખો

'કે' પ્લાન કોર્નર રીવાન રેસાઈન નં ૩૧૦ થી લેઈકમા હોય રમવાની માટી બેસાડેલી હોય છે એક જ અને પોતે જાણ્યું ખરુંદ હરેલ પી.એ.સી. હેથા કેલેશન કરવ કરેલી હોય છે

'કે' પ્લાન ડાઈનિંગ રેમક પ્લાઈવુડ નં ૩૧૩, સાઈઝ ૪'૪'૩", ખાસ પડેલ પ્રિન્ટેડ થી. બેઠેલું હોય છે, પાસા છૂટા પાડી લાકડા થી ૧'૪'૩" સાઈઝમાં પણ બને છે

'કે' પ્લાન પલંગ રેસાઈન નં ૩૧૧ સાઈઝ ૩'૪'૩" ખાટીમાં સહિત ચોંટત વિદિયરથી ખોલ કરેલો છે આજવાળા પાસાઓને લાંબાનુ લાંબી ચલાવેલા ચિદલ કાચ બેસાડેલા હોય છે

K જ્યાંનું ખીરા ઍન્ડ કંપની પ્રાઇવટ લિમિટેડ
રેડ એવિસ અને સોયપા ખીરા ભવન, સેન્કરડે (જિલ્લો), મુંબઈ-૪૦

જાણી-૧૯ ૩૧૩

ત્વરિત, સુરક્ષિત નિશ્ચિત

ખાંસીનો ધરમથુ ધસાજ

Alembic
**ગ્લાયકોડીન
ટર્પ-વસાકા**

સુકી, શ્વાસ રૂંધનાર અને શકવનાર ખાંસીનો
સુરક્ષિત અને નિશ્ચિત ધરમથુ ધસાજ

નવ જીવન

નવીન ભાત
નવીન ભાત

નવવર કુટુંબ સંપત્તિ

ચોપલીન, સાડી,
મલમલ, ધોતી,
વાયલ, દોરિયા
લોંગકલોથ
ટવીલ-ખમીસનું

નવજીવન મિલ્સ લિ.,
કલોલ
[ઉત્તર ગુજરાત]

આગાંતુક-| હેમન્ત દેસાઈ

વિરદિણીના વિખરાતા કેશ જોવા
પાંચો અંધાર આમતેમ આયડે છે.
દૂર પૂછો કાણુઓ જેનાં ખિલ જીભાં છે.
સાવિત્રી રહસ્યોની દોડાદોડને મચક નહિ આપતું ગામ
કુંભકર્ણની કામોની જેમ જોડામ પડ્યું છે.
દિગ્ગજની માયા! કૃતાર કપારનાં ચુપ થઈ ગયા છે.
કોઈ મજાની રહેડિસના આરવાહને ભાગોળનાં
શિયાળવાય સાંન ॥
ટોક ડોસને અણધારું આવેલું ખાસીનું વહારું
શાંતિને અધારી ને આકરી કરી મૂકે ॥
બપોર મોત જોયુ હોય એવી કમકમારી
કાંતિમ કઠીના દેહારથી દેહમાં વ્યાપી વળે છે.
ભેદેશક પ્રિયાના ગર્વમાં મરણવલા હોઠની જેમ
વાતાવરણ મને - મારાં કચ્છોને કારો નાંખે છે.
પરાસ્ત ધરાસાધી સૈન્યમાં
સ્વજનને (જીવતા યા મૃત્યુલા)
રોષવા નીકળેલા અધીર આઠગી જોવા
હું આ ધરની વ્યભાષીમાં આઠા મારું છું
આ બધું શું છેને શું નથી તે વિચારું છું
હા, કાંતે મારે અહીંથી જવાનું છે.

Δ એક વિદેશવાહી કવિતા

હવે તમારે જન્મવું નહીં પડે

‘આદિકા’ મન્સૂરી

તમે જાણો છો

કે તમારા બપોર હાડકાં
ફેરવાઈ ગયાં છે
લેખકની કટાવણી નખીઓમાં,

તમે જાણો છો

કે તમારા માસના રમાને
જામ્યા છે
મંથાતા કાલવના થર ને થર

તમે જાણો છો

કે તમારી નસોમાં વહે છે
લોહીના બદલે
જીકળતો કાચર,

તમે જાણો છો

કે તમારા હૃદયના ટેકાણે
જોષી પડી છે હવે
એકે કાણી ડોલ

તમે જાણો છો

કે હવે તમારે જન્મવું નહીં પડે
હવે તમારે જન્મવું નહીં પડે
હવે તમારે જન્મવું નહીં પડે

ગુજરાતનું બેવડું લાંછન !

તા. ૫મી ઑગસ્ટ ગુજરાતની બેવડી સરખોતી પ્રતીક-દિન ગણાશે એ દિવસે ઈન્દુલાલની સમાજ સમિતિ અને સામ્યવાદીઓની જનના પરિષદે પ્રજાનાં દુઃખ અને દુનાશાનો લાભ ઉઠાવી, એને હિંસક પ્રતિકારના લોહીયાળ રાહ પર ધોરી હાથ, બધેથી કાનિતી ધૂણી લખાવી; બીજા બાજુ, સ્વરાજ્યની સરકારે સત્તાનું રૂઢીગત પાકાતી રૂપ પ્રગટ કરી રોપિત-નિર્દોશનાં લોહીયાળ 'શાંતિ અને અનિશ્ચય'નું તર્જણ કર્યું !

એમાંની એકે ઘટના અનિશ્ચય ન હતી. જાને પક્ષના 'અમાલો', પક્ષીય રીતિનીતિની દૃષ્ટિએ ત્રણે તરફથી બચાવની અને તર્કબુક્ત દેખાડવામાં આવતા હોય, પરંતુ એમની સુરત લોકસાક્ષી અને ન્યાયની આસરીમાં બદલેપણ દેખાશે.

● લોકસાક્ષીનાં નામે કાલે એમ કહેવાય કે "હડતાલ પાકવી એ દરેક નામરિકને બધાએ જાણેલો પવિત્ર દક્ષ છે" (ઈન્દુભાઈ : જાહેર સમા-તા, ૫મી); અથવા ગાંધીને નામે સ્વરાજ્યમાં પણ પ્રજાને પોતાનો અસંતોષ પ્રગટ કરવાનો, અમાનિયતા પ્રતિકારનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે પરંતુ,

— સત્તાલાલચુ નેનાઓના સુખમાં આવું અર્ધસત્ય કેવળ અસંતોષને દાકિવાનું સંધન જ બને.

● શાંતિ અને સુવ્યવસ્થાને નામે પણ કાલે એમ કહેવાય કે પ્રતિપક્ષ સ્વરાજ્યમાં 'પણ સરકારે સ્વરાજ્ય-ધર્મ' બજાવેલા રહ્યો — ૬૩-૬૪મની કિમ સકિનોતી ઉપયોગ કરેલા પહે ત્યારે કરેલા રહ્યો જ.

— સત્તા ટકાવી રાખવાની લાલસામાં આવું અર્ધસત્ય પણ અસંતોષને દાકિવાનું સંધન જ બને.

તા. ૫ મીની, ઘટનાના સદર્જમાં એકની નવાઈ નથી રહી — ગુજરાતનું આ બેવડું લાંછન છે.

૫

એ વિષે કોઈ સરેદ નથી કે સ્વરાજ્યનાં આ ૧૭ વર્ષો દરમિયાન પ્રજા સાથે પ્રમાણમાં તંગી આવી ગઈ છે તેમાં, છેલ્લે છેલ્લે, જીવન જાનરિયાતોની એવિવારી અને અછોડે પ્રજાની ધોરજનો અંત આવ્યો છે.

એથી જ તો, પ્રજા પોતાની અદરેતો આ રાષ્ટ્ર અને અંતરની વ્યથા વ્યક્ત કરવા બેઠે, ધનાશાની ગર્વામાંથી મૂક-મૂકમાં ધકેલાઈ જવા પૂર્વે સક્રિય બને — એ કેવળ નમાવી લેવા જેવી નહિ, અવારનવા જેવો પ્રવૃત્તિ છે.

પરંતુ 'વિશેષ પક્ષોના કંટલાક નેનાઓને પ્રજાનાં આ બાજુની રાષ્ટ્ર અને વ્યથાને પ્રગટ કરવામાં એટલે રસ નથી, જેટલેક એમાંનો આવેશ કોચેચીને 'સદર્જી'નાં સંયોગના અકસ્માત પર 'કાનિ'ની આગ અબૂલાવવાનો અંતરબો છે એમને માટે, ૫મી ઑગસ્ટે થયું તે તો આખી પ્રજા પ્રક્રિયાને એક અંત જ હતો — શુદ્ધ-બુદ્ધિનો એ એક પેતરો જ હતો. દબેલી ચૂટણી-ઓમાં એનું પ્રિયિયમ પ્રાપ્ત કરી લેવાની એમાં ગણતરી હતી (ઈન્દુલાલથી એ જ સાંજની જગી સલામાં આ 'સાલસા વ્યક્ત કર્યાં વિના મહેવાયું ન હતું.)

● મધિનાં નામની વાત કરનારા આ નેનાઓએ નિઃશ્વેન, હડતાલ, સત્યાગ્રહ કે પ્રતિકારની યોજનાના અમલ પૂર્વે પોતાની જ આંતરિક નિષ્ઠાની પ્રતીતિ કરાવવી રહે છે.

— એમનો હેતુ પ્રજાનું દુઃખ પ્રગટ કરવાનો હતો.

— એમનો નાદ આ દુઃખ પ્રગટ કરવા પૂરતી સાત્વિક લોકસંજ્ઞાનું સંયોજન કરવાનો હતો. પરંતુ આવી કોઈ અપેક્ષા રાખવી જ અહીં મિથ્યા છે ગાંધીના

સરકારને સમજાઈ હોત અને કોથી એના નિર્દેશન પરત્વે સદાતુલ્યતાની લામણી રહી હોત તો એને ઉચ્ચસ્થાન-ખોરાના હાથમાં પડતી બચાવી શકાઈ હોત. પરંતુ બાન્ય એવું કે -

● સરકારનો વિરોધ પણ સામેનો મોરચો પ્રખ્યાત સામેનો મોરચો બની ગયો !

પ્રચરણ સરકારનો જે કાર્ક સુલભૂત રોષ હોય તો તે આજ છે; અને વિરોધીઓનો જે ક્રોધ વ્યૂહ વિજયી નીવડ્યો હોય તો તે સરકારની આ ભૂલને જ આભારી છે.

ઈન્દુલાલ અને સામ્યવાદીઓ વચ્ચે ભેદ પાડીને એવું મનમનામણું કરવું મિથ્યા છે કે પ્રજા ધરીશૂર આવેશમાં આવીને ઈન્દુલાલ સાથે ધસડાય છે—સામ્યવાદીઓથી પ્રજા સુરક્ષિત છે. કહીકેતે, પ્રજાકોષ મોરચાની બાબતમાં સામ્યવાદીઓ અને ઈન્દુલાલ વચ્ચે કરો! ભેદ છે જ નહિ. પ્રજા ભણે છે કે સામ્યવાદીઓ, આ અધિકારોમાં ઈન્દુલાલને પણ છે, અને જ્યાં પ્રજા એ ભાવના પછી ધસડાઈ રહી છે—એ જગ્યાની પ્રતિસ્થિતિની મંજૂરતા છે, અને કષ્ટભુગા પણ.

● સત્તાપક્ષે અને સરકારે સમજવાની વાત હોય તો તે છે પ્રજા એટલી હદે કાર્ક મઈ છે કે ભોક્ષાકો કેમિસ્ટને છોડીને તે, પોતાનો શોષ ઠાકવવા, કમ્યુનિસ્ટોની સાથે જવા તૈયાર થઈ છે.

આમ, જ્યાં નેતાગીરી હિંસક—ઉશ્કેરણીખોર હોય અને પ્રજા તેની પૂઠે આવેશમય ગની ધસડાતી હોય ત્યારે પંથકરતી સામેલાઈ, અને પંથકરમાત્ર સામે અશુભાચુ તથા શોષાખાર અને ભોગ દોડ—ખાળખળ સામે કે લગ્નભય નિઃશસ્ત્ર સામુદ્રિક હલ્લા સામે ક્યારેય ગોળાખાર

—આવા દમનનો પ્રત્યેક પ્રકાર અને પ્રત્યેક પ્રયત્ન સરવાળે નિર્દોષીની જ હત્યાનો અને આજુબાજુના નિર્દોષ લતાઓની ભયંકર સ્તામણીનો જ થઈ પડ્યો !

કે તા' પતનીની જગ્યા સુધી પ્રખાલમાં ચાલત રહેલાશહેર વિસ્તારમાં થયેલો દમનપ્રકાર (લાકી ચંદ, ટીબરનેસ, અને એકાએક શોષાખાર—

—પરિણામે નિર્દોષો મામલો (અને પોણામાં સત્તામણી)

—આ વાતની જ સાક્ષી પૂરે છે.

જે આરંભથી જ પ્રેરકો અને સાધારણ નિર્દોષોનો બનતો ભયમાં ન મુકાય એવી ચીવટ અને ચિંતા ચત્તાધારીઓના હૃદયમાં હોત તો, પહેલાં હવામાં ગોળીખાર કરીને ય, મોટા ભાગનાં ટોળાંને વિખેરી નાખીને, પરિસ્થિતિ સુધારી લેવાઈ હોત—નિર્દોષીનાં બનતો બચાવી શકાયા હોત.

★

સત્તાપાંખે જ્યારે આટલો નિયાર કરવા એટલી તૈયાર ન હોય ત્યારે સંસ્થાપાંખની જવાબદારી કોમડી અનેક ગણી વધારે બની જાય છે. તો, 'પતની પૂર્વ' થયું બધું સકળ હતું; અને તો, 'પતીએ' જે કાર્ક અશુભ જનશે તો તેમાં મુખ્ય જવાબદારી કેમિસ્ટની પોતાની ગણતરી એવું બાન હોત તો થયું બધું મોટી સકાયું હોત.

—ચૂરણી વખતે કેમેસ્ટને હાથેયે સેવાઓ સ્વયં સેવક, કુવંદો, વિદ્યાર્થીઓ, મહિલાઓ અને અને અનેયોનો ઉપયોગ કરે છે એ આખી સેનાને આ ચૂરણી જવાબદારીનું બાન કાલવામાં આંધું હોત; અને તો, પતીએ પૂર્વ પ્રધાનો અને રાજ્યેયો નેતાઓ યદોભા તોફાની વિસ્તારમાં ચાલત સૈનિકો બની બિલા રહી થયા હોત તો તોફાનીઓ પ્રત્યે અથવા પછી ગયા હોત, કદાચ પ્રભને શોષ કથાક ભયભી લોકોને હોત અને આ શાંતિ સૈનિકો ઉપર જ બેઠાં હોત તો ય, આને ને નિર્દોષ ક્યોની હત્યા થઈ છે, જે લોકો વચ્ચે છે, જે દુઃખ સાચી થઈ છે—એના પ્રયાસમાં કદ જ બનવા પાડ્યું ન હોત.

સરકારના પ્રધાનો અને કેમિસ્ટના નેતાઓ પોતાની આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરજ ચૂકયા છે; એટલું જ નહિ, પણ દુર્ભાગની વાત તો એ છે કે—

● મહારાષ્ટ્રમાં મુખ્ય નાયક અને મૂલપ્રધાન દેસાઈએ પ્રજાની અકામખુને બાજની લેખીને, વિરોધપક્ષોની સાથે 'સપક' સાધીને દિંસક તોફાનો ન યાવ તેવી સ્થિતિ જોઈ કરી, સાંનિ અને વ્યવસ્થાની વ્યવસ્થા કરી—એને 'કુશળો આગળ જુડી પડવાની

‘એપીઝમેન્ટ’ની નીતિ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. કેમ જાણે, લોકશાહીમાં કમરેસરના વિરોધ પછેના કાયદેસરે, જનતાના વિશ્વાસ સમૂહોનો સાથ હોય ત્યારે—એ તે, એજે અને એજે તેવી કિંમત ચૂકવીને કચરી નાખવામાં જ સરખાનું ચોરસ સચવાઈ હતો!

*

‘આવે વખતે, ચિંતા કરવા જેવું હોય તો તે વિચલ્ય—

‘મંથ’

આજુ વર્ષે નવા પ્રગટ થયેલા ગુજરાતી સામયિકમાં ‘મંથ’નું પ્રકાશન નોંધપાત્ર છે—એણે સેવેલા આદર્શને કાંઈ, ગુજરાતમાં જ નહિ, કારતની અન્ય કાપાઓમાં તેમ જ પરદેશી કાપાઓમાં પ્રગટ થતા મંથોનો સહય તેટલો પરિચય આપવાનું એણે માથે લીધું છે. ગુજરાતીમાં પ્રગટે થતાં મંથોની સમીક્ષા એ પ્રમાણમાં ઘણી જલ્દી, તે પ્રમાણમાં ઘણી નથી એવી ફેરીવાદને પહેંચી વળવા એ આગ્રહ હોય એમ પણ દેખાય છે.

નવલરામને ગુજરાતીમાં પ્રગટતા મંથોથી સમીક્ષા કરી આપે એવા એક ત્રૈમાસિકની જરૂર લાગી હતી. આપણાં અનેક સામયિકોએ, પોતાની મર્યાદામાં રહી એ કાયદેસરે ‘આજકાલ’ કહ્યું છે અને કરતાં રહ્યાં છે. પણ માત્ર મંથસમીક્ષાને જ વરેણું સામયિક, નવલરામના સ્વપ્ન જેવું, તો નથી નીકળ્યું. ‘મંથ’ પણ માત્ર મંથસમીક્ષાનું નથી—મંથસમીક્ષા પસંદ એનો એક વધારે છે અને એ જ એની વિશેષતા છે.

‘પણ નવલરામને જેની ઈચ્છા રહી ગઈ હતી એવી સમીક્ષાઓ અંદો દેખાય છે. ખરી? સમીક્ષાઓનું એકસરખું પોરણ જળવાયું નથી. સાહિત્યમાં લોકશાહીના જે ગેરલાભો છે તે ‘મંથસમીક્ષા’માં વધારેમાં વધારે છે. અધ્યાપકને સમીક્ષા લખતાં આવડે જ એ એક મોટો ભય છે. ‘મંથ’માં પ્રગટ થયેલી કેટલીયે સમીક્ષાઓ નિર્માણ લાગી છે. રમણલાલ જોષીના ‘જીવનનરામ’ એક અપખયનું અવલોકન એનો સુંદર નમૂનો છે. વિષ્ણુપ્રસાદનાં મંથરથ આખવાનો ‘જીવનનરામ-સંગ’ અને ચિંતકનું અવલોકન પણ આ

—પરજળની સંકુચિત ડુંસાતુસી નથી, જેમ અપૂર્ણ હતાય પડી કે સ્વેચ્છાએ પાડી, એ સુખ્ય વાત છે, તે જ રીતે, હઠતાલ નિષ્કુળ બનાવાઈ તે અપૂર્ણ કે સ્વેચ્છાના જળ ઉપર જે જળ સુખ્ય મુલ્ય છે.

લોકશાહીની રક્ષાનો એ કોઈ દીમિયો હોય તો તે આ મૂલ્યરક્ષા છે.

[તા ૧૮-૮-૬૪]

દષ્ટિએ જોવા જેવું છે. સમીક્ષામાં તરિક્કાને સોંપવાની આપણી પ્રથા એ ખાલી શિષ્ટાચાર નથી.

એટલે, અવલોકનો કામે યોગ્ય અપાય પણ જેટલાં અપાય તેટલાં ગ્રંથની સાચી પરખ આપનારાં હોય એટલે જ સ. નવલરામને માસિકનો નહિ પણ ત્રૈમાસિકનો ખ્યાલ આવ્યો હતો, તેની પાછળ કાપા અવલોકનોમાં પ્રાપ્ત કરવાની મુશ્કેલી પણ ખ્યાલ બદાર નહિ રહી હોય, એ દેખાઈ આવે છે. પરદેશી કાપાનાં પુસ્તકોનો અહતો પરિચય લઈ અપાય, પણ એની સાથે કેટલાંક મદત્વના મંથોના અવલોકનો પણ અપાતાં તો જોઈએ. અને, નવલરામનાં અભ્યાસ તો ઠીક, પણ સાર આપવાનું ‘મંથ’ને કેમ સહજું? સામાન્ય વાચક સુધી પહોંચી જવા માટે? શિષ્ટ મંથોના પ્રસાર કરવા માટે? પણ, આનાથી પ્રસાર નથી થતો ‘સક્ષિપ્ત અવલોકનો’ જેમ શિષ્ટ મંથની અવેશમાં ન ચાલે, તેમ આ સાર પણ ન ચાલે. વળી, શોધક જ. પાનામાં રજૂ કરતાં મંથને અન્યાય થવાનો સંભવ પણ વધારે પ્રસિદ્ધ મંથોનું પુનર્મૂલ્યાંકન કરે—એવા નવી દષ્ટિવાળા અભ્યાસોએની આવશ્યકતા વધારે હોય છે.

‘મંથ’ના ઉત્પાદો તંત્રીએ નવવચરક અને પીક સમીક્ષા પાસેથી કેટલોક સારી સમીક્ષાઓ કઢાવી છે તેની ના ન પાડી સહાય. એનું એકસરખું પોરણ જળવાય તો ‘મંથ’નાં કાયદેસરે નવલરામની ઈચ્છાનું યોગ્ય તર્જણ કયું લેખારો.

—અનિરુદ્ધ/વક

વિષયમાનવ : જુલૈયા-ગોમર ૬૪]

વિદ્યાર્થીઓ અને હડતાળ

કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીમંડળની ચૂંટણીઓના જંગ આ વર્ષે પણ એની પ્રજાથી અનુસાર એવાવા. પ્રચાર માટે પૈસાનો ધુમાડો કરવાનો રસમ હજી જતી નથી. માર્ક અને મોટર સામાન્ય જતી રહ્યા છે. કંપાક કંપાક તો દાથી પર સવારી નીકળ્યાં. એ ધુમાડાના આવરણ પાછળ ખેલાયેલા દાવનાં વરવાં રૂપો બહાર ડાક્યાં કરે ત્યાં તો સવારીનો ભયકો એમને દંડીને ઊભો રહી જાય છે. ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાનો સવનો હક્ક આ પૈસાખાઇથી છીનવાઈ જતો હોય છે. એ, ઉપાધી આપે નોવાય છે અને અટકાવાતું નથી. ઠરેલ, સામા માણસ પર પ્રભાવ પાડે એવો, વિચારશીલ વિદ્યાર્થીઓનો એક વર્ગ તો આ પ્રકૃતિથી આસિત જ રહી જતો હોય છે અને ટોળાની સાથે એને ખેંચાતું પડતું હોય છે.

વિદ્યાર્થીમંડળની પ્રતિજ્યોત્સરમતમત, ચર્ચાસભા, પ્રવાસ, રંજન કાર્યક્રમો વગેરે 'સાંસ્કૃતિક' પ્રકૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે પણ જેને 'રજીસ્ટર' કહેવામાં આવે છે એવા વિદ્યાર્થી માટે શું છે તો આ બધાની વચ્ચે દિવસનો જ હોય છે. વિદ્યાર્થીને માટે ધોરણ, ભે એને માટે પોતે અને પોતાનું વિદ્યાર્થીમંડળ શું કરે છે, એ વિચારવું જોઈએ. કારણ કે મોટા ભાગના અધ્યાપકો પણ 'સામાન્ય' વિદ્યાર્થીને દષ્ટિમાં રાખીને જ શીખવતાં હોય છે. Mediocrity વધતી જાય છે, મોટા મૂલ્યો પોષાતાં જાય છે, અને સાચી Leadership તૈયાર કરવાની કસોટી દૂર પડી જાય છે.

વિદ્યાર્થીમંડળની ચૂંટણીઓ પૂરી થઈ એટલે પહેલે ક્ષણ તો એ જ રહે કે હવે હડતાળ કંપાકથી આવી પહોંચવાની. વિદ્યાર્થીઓની હડતાળ આપણે હજી સુધી નીવારી શક્યા નથી એ જતાને છે, વિદ્યાર્થીઓ અને યુનિવર્સિટી વચ્ચે હજી અંતર પૂરાતું નથી. એની વચ્ચે સેલુલર ફોનનો ખેલ જાય છે. આને કારણે જ, કદાચ લોકશાહીને અનુરૂપ એવો વાટાપાટનો માર્ગ નિર્ણય નોવડતો રહેતો છે.

હડતાળની સાથે હવે હિંસા બોધક થઈ છે. હડતાળ ચેન્નૈનારોએ બહારનાં હિંસક તંત્રોને રોકી શકતા નથી; અને ટોળાને કાળુમાં રાખવાં એ લોકોના ચણાં ચાવવા જેવું છે. આ વખતે પણ, હડતાળમાં મોટા ભાગનાં રથજોએ સિદ્ધિથી સાથે જેમને લેવાઈવા નથી એવી બંધિતઓએ ભાગ લેવાનાં બહાર આવ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ, બીજા આસપેસ ધરાવનાર બંધિતઓના દાર નીચે આવી જતા હોય એવી સ્થિતિ વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેનાં સમજાવર પડાડે છે.

આ વખતની વ્યાપક હડતાળનો કાર્ષ્ણિક એક મુદ્દો નથી. ત્રણે યુનિવર્સિટીઓમાં જુદા જુદા મુદ્દાઓ આજળ પરી વિદ્યાર્થીઓએ હડતાળ પાડી છે, પરીક્ષાના પરિણામો સુધારવા માટે અને અભ્યાસક્રમો ઓછા કરવા માટે હડતાળ પડે, તો એનાં અવિધનાં પરિણામો અને વિચારો લેવું જોઈએ તાત્કાલિક સમાધાન, કાર્ષ્ણિક રહેતો, થઈ શકે પણ સમાધાન કરતી વખતે આવની કાલનો, એક શિરસ્તાનો, વિચાર કરવામાં નહિ આવે તો, ગમે તેવાં પરિણામો માટે તૈયાર રહેવું પડશે એક મુદ્દો ફીવધારાનો છે યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી કોલેજોમાં ફીવું ધારણ એકસરણું રહે અને એનું પ્રમાણ કેટલું રાખવું એ નક્કી કરવા શુભરાત યુનિવર્સિટીએ, બસે એક મોડું પણ, સિનિડેટને સોંપવાનું વિચારું એ હકાપણુબધું પમણું છે વડોદરા યુનિવર્સિટીએ ફીવધારાનું કારણ એવું દર્શાવ્યું હતું કે યુનિવર્સિટી આન્ટેસ કમીશનની મદદના પ્રમાણમાં રાજ્યસરકારે મદદ આપી નથી માટે ફી વધારવી પડી છે. યુનિવર્સિટી આન્ટેસ કમીશન હાથ નમે અને આપણે જે ત પણ ન નથી શકતા હોઈએ તો એ, પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ કાઢવાનું પ્રભના અમણીએ તાત્કાલિક હાથ પર લેવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓની લાચારી હવે તો દર થતી જ એઈએ.

— પ્રધોત મહેતા

શ્રમ છાવણીનો એક દિવસ

— લે. એલેક્ઝાન્ડર સોલ્જેનિત્સિન

— અનુ સુભદ્રા ભાંધી

સ્તાલિન યુગનાં અત્યાચારોનો મુખ્ય નથી — એનું એક કાયદર ચિન્ન આલેખનું હતું. કુશોવે — ૧૯૫૬ — ક્રેમ્લિનના પાર્ટીની ૧૨ મી કોંગ્રેસ સમક્ષ આપેલા પાર્ટીના અલેવાલે રૂબે. કુશોવનાં એ અલેવાલે આખી કુનિયાને આંધરો આપેલા.

‘એ અર્બર યુગનું’ એક પાતું પ્રગટ થયું ૧૯૬૩માં — આ નવલકથા રૂબે. આ નવલકથાના કોષ્ટકે પોતે સ્તાલિનની શ્રમ છાવણીમાં રહી વસેલ યુગને લી —

રશિયામાં સામગ્રીના પ્રદેશની એક શ્રમછાવણીની એક જ દિવસની દિનચર્યાનું આલેખન કરનારી આ નવલકથાએ રશિયામાં આજે ઉભાપોભ મચાવી દીધેલી. બહુ-કારકલે છે કે, આ નવલકથા છાવણીની બધારે કોઈ તરીકે પાઠકની હિંમત ન હતી, ત્યારે કુશોવે પોતે આખળ પદીને એને છાવણીની સિકાસ કરેલી. સાખો રશિયન નામવિકાએ આ નવલકથામાં પોતાના કારના છવનનું પ્રતિબિંબ એનું છે...

કેવળ શાબ્દકીય દૃષ્ટિએ જ

નહિ; કઠીકતોની દૃષ્ટિએ પણ આ નવલકથાનું સ્થાન અનોખું છે. કેટલાક વિવેચકોએ — અને ખાસ કરીને લેન ટાઇમ્સે, આ કૃતિને ‘રશિયન સ્કીના’ ‘Memoirs from The House of the Dead’ સાથે સરખાવી છે. ન્યુ સ્ટેટસમેને એને ‘મહાન રશિયન પ્રણાલીની એક એક કૃતિ’ તરીકે ગિરફાવી છે.

[માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૬૪ના અંકમાં આને પહેલા ખંડ આપવામાં આવ્યો હતો, બહોં એને છેલ્લા ખંડ તરફ લખામાં આવ્યો છે]

સુખોવવાળી બેરેકમાં બસો કંઈ કાન ફેલી નાખે. એવો ધોધાટ મચાવી રહ્યા હતા એવા ધોધાટમાં પણ સુખોવના કાન મચક્યા. એને થયું કે જાણે કાજરીનો ધંટ વાગી રહ્યો છે. પણ બેરેકમાં એના સિવાય બીજા પકડેલે મ કાને એ અવાજ અચકાયો હોય એમ ન લાગ્યું. કુશિયો માડું બેરેકમાં અવેશ્યો તે પણ એણે બોઈ લીધું... એ માડું એટલે રાતા બસીલા જેવા માલવાળો એક ઊગતો જુવાનિયો, એના હાથમાં એક કાગળિયું હતું. એના હાથભાવ ને હિલચાલ પરથી એ કંઈ બધાને બહાર કાઢવા કે બેરેકમાં રહ્યા રહ્યા સિગરેટ ફૂંકનારાઓને દખાવવા આવ્યો નહિ, પણ એમ લાગતું હતું કે જાણે એ જાણીયા કોઈને પકડી જવા માટે આવ્યો છે.

કુશિયોએ પોતાના હાથમાંના કાગળિયામાંથી નાખી કંઈક બોઈ લીધું ને પછી પૂછવા લાગ્યો : ‘એક સો ને ચારવાળી દીમ કયો ?’ ‘આ રહી’ ઈસ્ટોનિયનોએ એમની સિગરેટ બો-

ચાંથી કાઢી, છુટવી નાખી, ને કુખાડાને હાથ વીંઝી વિખેરી નાખતાં એને જવાબ દીધો.

‘એનો દીમ લીડર કયો ?’ ‘વાર, અત્યારે વળી શુ કામ પડ્યું’ એનું ? તુરિને મોતાના બાકેડે રહ્યાં રહ્યાં જ, પથારીમાંથી એકા ચથ, ખમ બોયે ટેકવતાં કયું. ‘પેલી ચિઠ્ઠીઓ તમારા લોકોએ લખવાની હતી કે... ? એમણે જે વધારાનાં, બેરકાપરેસર કે પડાં ચઢાવેલાં તે બાળન... ?’ ‘હા, તેં તો લખ્યો જ ને ? જરૂર લખ્યો’ તુરિને એને ધરપત બધાવી.

‘અરે, પણ એ તો કચારની મ લખી દેવી બેઠેલી હતી...’

‘પણ સહજી ! આ મારા લોકો તો સાવ અજાણ્ય મમાર જેવા છે. લખવાનું કામ કંઈ એમને માટે સહેલું થોડું જ છે ! (સેક્રાર ને કેપ્ટન વિષે આં વાત ચાલી રહી હતી ! કાપાચ છે, દીમ લીડર તને ! આ લોકોને જવાબ

સોયે સોયું જડતીને બહુને એના હાથમાંથી પાડી જ લેવાના હતા. તેમ છતાં... સેઝારે તો એ હેટ મહેરોતો હતો તે દરમિયાન એ ચાર સિગરેટ એના હાથમાં સરકાવી જ દીધી.

કેટને કંઈક મોઢપરમાં ચહેરે પોતાના સાથીઓ બધી ફરી માથુ ધુણાવી સૌની વિદાય લેતાં કહ્યું, 'વાર, તો બાઈઓ ! રામ રામ, હવે !' ને એટલું બોલી પેલા બાઈની પાછળ પાછળ એ બહાર નીકળી ગયા.

બેરેકમાંથી કેટલાક જુથ મારી કેટનને હિંમત આપતાં કહ્યું, 'તે જે છે, નાક જીયુ રાખજે, દોસ્ત !' બીજા તમે એને કહે પછુ શુ ? એ કોટડી ધુ યીજ છે ને એ કેવી બગા છે, તે તો આ લોકો બરાબર જાણના હતા. ૧૦૪ નંબરી દીમને તો એની બધી જ બજાર કારણ એમણે જ તો એ કોટડીઓ ચણેલી હતી હટે ચણેલી બીતો, સમીન્ટની છે ને મારીનું નામ નહિ ! ત્યાંએક બહો સગાવાતી પછુ તે તો બીતો પર જમેશો બમ્ફ એમણવા પૂરતી જ. ક્યા પાપચ્છા પિતા, નકરાં લાકડાનાં પાટિયાં પર જ સ્થાનું આખો વખત ટાંકે કુકવાતા રાત કટકટાખ્યા કરે ને એ કટકટારાં પછી વ ને મોઢામાં આવણુ આવ્યા ભોજ, હાલ બધી રહ્યા, તો તમે રાજ એ લોકો ૩૦૦ આમ રાટીનુ જે રાશન આપે તે મનેથી આજો, ને તમારા માણુ ટકાવે... બાકી જરમ રહીશી તો તુમને તથુ દહાડાને આંતરે એક વાર જ જોવા મળશે, ચોજે...છડે...ને નવજે

દસ દિવસ ! દસ દિવસની સખત કેદ ! ને તે કોટડીમાં જ ! એવી એક એપમાં જે તમે આખર લગી દુગી રહ્યા... જપાય દહાડા...તો, તમારી પાછળી છબીમાં તમે સુખ રોમ બોમવતા મંવાના, કો બીજા કોઈ નિમારીઓ હોરિપટલને ખાટલે પડ્યા સડવાના

એમાં ૫ જમને ૫૪ દિવસની સખત કેદ ચળી, એ તો બિચારા એમની સગ પૂરી થતાં લગીમાં સીધા ધરતીની ટાડી ભોળ જખોલમાં જ પોદી મવા બળેલ. એ તો જમલિગી આ બેરેકમાં રહ્યા છે, ત્યાં લગી જ — પ્રશ્નની મહેર છે તમારા પર એમ સજજવાનું અર્થાત આ જગાએથી અસલામાં માલ નહિ.

ચારો તો, હવે બહાર નીકળ્યા બેડે બધા !... હું તથુ તથુ ત્યાં લગીમાં... બેરેકના કમાન્ડરે મોટે ધરે ઘોષણા કરીઃ 'જે હવે બહાર નીકળ્યા નથી, એનો નંબર મારી પાસે નોંધાઈ ગયો એમ જાણુજો. ને એ નંબર સીધા વડા ગાર્ડ પાસે પહોંચી જવાના છે.'

આ હંડ — કમાન્ડર વળી અહીંનો એક બીજો તામ્-ચીન દુષ્ટ હતો, એમ તો એણે બધો અમારી બધાની સાથે, આ એક જ બેરેકમાં પૂરાઈ રહીને રાત ગાળવી પડતી. પછુ એનો ફવાજ તો કેવો ! અણે પોતે કોઈથી બીતો નથી ! ને ખરે જ. અમે બધા જ એનાથી બીતે ચાલતા અમારામાંના કેટલાયને એ ગાર્ડને હાથ પકડાવી દેતા ને કેટલાકને પોતે જ ઘોખરા કરતા. મસાન પર કામ કરતાં એ પોતાનો એક હાથનો અંગૂઠો રાખાવી બેડેલો. ને એ બહાને પોતાનું નામ એણે 'અપગો' માં નોંધાવી દીધું. પછુ એનો ચહેરો ભરેલો હોય તો પૂરો ડાક ! હાકલે ક્રિમિનલ યુનાયોના લાંબા રેકડવાળો એક ડાકુ જ હતો એ પરતુ એની સમીના આણેપોમીનો એક અપરાધ ૫૪, ૧૪, ની કલમમાં આવી જતો હોવાથી, એને આ લોકોએ અમારા ભોજા પૂરી દીધેલો.

તમારા નંબર તોંધી લઈને ગાર્ડને સોંપતાં એ પાંદું વાળાને કહિ જોવા જીજો રહે એવો ન હતો... એને હાથે નોંધાઈને જેનું નામ ગાર્ડ પાસે પહોંચ્યું, એને બે દિવસની કેદ તો લઈ જ સમજે ને તે પાછી સખત મજુરી સાથેની કેદ ! એટલે રતો એકની પાછળ એક, રેખતા રેખતા બહાર નીકળવાને બંધે ધમેધમ બાકેથી દહેડો મારતાક ને (કેમ બળે બધા રીંછડાં ન હોય !) બધા ધસારે કરતા, સાંકડા રેવેશમાં ઉભ રાવા લાંબા.

સુખોવની દબેળીમાં સિગરેટ એમની એમ રહી. (એ સિગરેટ કે, જેને ચાટે એવું રેવે રેવું કપારનુ પંતલસનું હતું—જે એણે દમણી જ પોતાને ચાટે લાળી હતી—) હળવેકથી હેડ ફરી પડી, એણે પગે લેવિંકી મઠાવા લીધાં. ત્યાંથી બહાર નીકળતાં નીકળતાં એને સેજારની હાલત પર દયા આવી અર્થ. એને એ મારણ પાસેથી કંઈક પડાવવાની ઈચ્છા થઈ આવી હોય એમ તો

નહોતું જ. પણ ખરેખર સેઝારને માટે હમેશા એવું મન દિલગીરી અનુભવતું. એને માટેનો પોતાનો અભિપ્રાય કલે ગમે તે હોય, પણ એક વાત તો સાચી જ કે સેઝારને હજી છદ્મગીતું કેટલું જાન ન હતું - પારસચ દાયમાં આવ્યા પછી એની જોડે આમ રમ્યા કરવાનો તો કેંઈ અર્થ જ નહિ ને ? રાતની ચીનતીનો સમય યના પહેલાં એણે પારસચની વસ્તુઓને એક મોટા થેલામાં સમેટી લઈ એને કોઠાર ભેજો કરી દેવા નોંધતો હતો. અમુખત, લાખો વખત સચવાઈ રહે એવી વાન-ગીઓ જ એમાં જઈ શકત. પણ અત્યારે હવે સેઝાર વ્યા બધાનું કેમ કરશે ? થયેા ખમે નાખીને તે કેઈ હાજરી પુરાવવા ઓછું જ જવાવાનું હતું એનાથી ? લોહાની છઠ્ઠામરકરીનું પાત્ર જનવા ? જવા કલ્પના તો કરો : એક સામટા ચાસ્ટો કેડાઓ બદલે રમ્ય કરતા, પેટ પકડી પકડીને તમારા કોઠાર પર હસતા હોય ! ખેર, પણ આ બધામ પધારો જેમનાં તેમ રહેવા હઈ, અહીંથી આવ્યા ખસવું, એનો અર્થ તો એ કે, હાજરી પૂરાંવાને જે વહેલા છૂટવા, તે બધા જ એમણી કઈક ને કઈક તફાવત, હાથ ચારતા બવાના. (કરત-કરિમામાં તો અમારી એથી વ કોઈકી દયા હતી : અમે કમીથી પાછા અપીએ, તે પહેલાં તો યુનેમાર કેડાઓ આવીને અમારા ઇન્કોનરાખાથી બધું તથિયા બાંક સાફ કરી ગયા હોય.)

સુખાવે બેઠું કે સેઝારને પણ આ જેખમે ઝૂંઝ વધુમાં નાખી દીધા હતા. આમથી તેમ બધું સજેવે કરી નાખવા એણે ફાફાં મારવા માંડ્યાં હતાં પણ તે કેટલું મોટે મોટે ? એણે સોસેજ ને પોર્કફેટનાં પડી-કાને તો પોતાનાં જેકટમાં ઢાંસી લીધાં. એટલી વરણ તો ગીનતી વખતે સાથે લઈ જવામાં કેઈ વધિા નહિ આવે, પછું જાડીની વરણએનું છું ?

એની દયા આવી જતાં સુખાવે એને સવાહ આપી દે, 'સેઝાર મોર્ગોવિય ! હું તો કહું છું કે, બધા બહાર ન નીકળી જાય, ત્યાંમગી તો તમે અહીંથી ખસતા જ નહિ. મારા બાંકડાની એય પડે છે, એટલે અધારામાં ઉતર લમો ભેસી રહેશો તો વ જટ કોઈની આંખે ચઢવાની બીક નથી. જ્યા બહાર નીકળી ગયા પછી ગાડાં, અહીંના એકંદરેની લઈને ખૂણે ખચિરે

નજર નાખવા નીકળે ત્યારે એને કહી દેવાનું કે, આજે તથિયન કેંઈ ઠીક નથી લાગતી, ને એમ કહી બહાર નીકળી આવજો હું સૌ પહેલાં દોડીને આવજા પહોંચું છું, ને ગીનતી પૂરી થતાં વેંત દોડતો, સૌની ખેર, પાછો આવી રહું છું, અત્યારે તો આ જ એક ઉપાય રહ્યો છે આપણી પાસે.'

ને બાટલું કહી સુખાવ દોડતો, બધાની આગળ આમળ બહાર નીકળી ગયો.

એણે-ટાળામાં પેસી નહેરની માફક ફૂંછીઓના જોડે રસતો કરવા માંડ્યો. (એ દરમિયાન પણ પેતાની સિમરેટને તો એણે મુકીમાં એવી સચડી રાખેલી !) બહારની સાંકડી રેલમાં (જે બધાના બેઠે અધિયાના ઉપયોગમાં આવતી હતી.) ને બારણા આગળ અધિ-યલ ઠેરની માફક લોકો સામસામી દિવાલને ટેકે પીકે અઢેલો ભેવડી હારમાં બેસા ધઈ રહ્યા હતાં. બારણાને મોખર આવી અટકી મથેલા આ લોકોએ વહેલા વહેલા બહાર નીકળી પડી, કારે મરવા અપીરા ભેવડેર માટે ખસુ, જેલ દાર વચ્ચે ધઈ બીચડાતાં. માંડ બહાર નીકળી શકાય એટલેા સાંકડેા માર્ગ રહેવા દીધા હતા.

એમને તો અહીંથી ગિલકુલ ચસવાની જ ઇચ્છા ન હતી બલે ! આખો દિવસ તો બહાર ઉપાડામાં ટાંકે ઠંકવાતા રહ્યા હતા ! અત્યારે વ વહેલા બહાર નીકળી પડી, નાહકે બીજી દસ મિનિટ ટાંકે થીજવાનો શો અર્થ હતો ? એ કેંઈ એવા મૂર્ખાં ન હતા. તમને ખૂંડ ઉનાવળ હોય, ને વહેલા મરતું હોય તો બલ-આ રહ્યો રસતો, ઉપાડો છે તમારે માટે, અમારે તો હજી આવની કાલ એવી છે, શુ સમજવા ?

બીએ કેઈ દિવસ હોત તે કદાચ સુખાવ પણ આ બધાની માફક જ બીતને યીપકી રહ્યો હોત. પણ આજે એને એ પાલવે એમ ન હતું એણે તો સીધા બારણા બપી ચાલવા માંડ્યું ને આડા અચળા બેસા ધઈ રહેલા લોકોને બેઈ મૂળમાં હસતાં એમને સાંભળતી પણ લીધું કે,

'અમુખા, સચડાનાં બચોગિયાની માફક આંટતા બીએ છે શાનાથી ? સામંતીરિયાનો ચિપાલો તે કેઈ આજે પહેલ વહેલો-બાળો છે ? યેલો, યેલો, બહાર

વંશમાનો સ્વર્ગ તપે છે, અંજ સેકવા જાદાર નીકળી પડે। બધા !... અરે, કાશ ! જરા દિવાસગી દરી તમારી પાસે... !

બારણા આચળથી પેતાની સિમરેટ એતરી લઈએ પોચની છાપરી હોજા જાદાર નીકળી આવ્યો... સુખો-વના વતનમાં—ગામડામાં લોકો સાંજને ‘વરેરા સરજ’ કહી ઝોગખના.

* * *

રાતવેળાની મીનલી... બધાં કહેતે કે નવ વાગે હોય છે, પણ એ મીનલી નવ વાગે પૂરી. યઈ હોય એમ જાણે જ કહી બન્યું દરો—કેટલીક વાર તો એ લોકો બળે ને તણ ચણ વાર, ફરી ફરીને મીનલી કરતા... દૂંકમાં, દસ પહેલાં તમે બાણે જ કહી છૂટા થવા પામે ને પરાધિયે પાંચ વાગનામાં, એક પર પહેરો દયકો પડ્યો ન પડ્યો ત્યાં તો એ લોકો આવી તમને પચારીયાં એથી કાઢી બહાર ઢાંકી જતા ! પછી, પેલો એકાવિસન મિયાણા કામ કરતાં કરતાં બિધી બળ તો એમાં એનો વાંક પણ કેમ કાઢી કાઢાય ? એ તો યુ, બીએ કોઈ પણ કહી હોય ને એને ક્યાં જ સરખી દુક મગી મઈ કે, એ એલે ચડી જ જવાનો, આખા અકેવાડિયા દરમ્યાન કેડીએને કાપી એટલી બધી તૂટ પડી. હોય છે કે, જો કોઈ રવિવાર આરામ કરવા અભેય તો તમે જોશો કે, કેડીએની આપી બેરકની બેરક દિવસબર ધોરતી પડી હોય.

* * *

મીનલી બાદ બેરકમાં પહેલા પાછા ફરનારાઓમાં સુખોવનો નવર ન હાઓ, એ વાત ખરી પણ પોતાની આગળ આવનારાઓની હિસચાલ પર એ પૂરી નજર રાખી રહી હતો એ જટપો તેવો હોડાકોને સેઝારને બાકે પહોંચી ગયો, ને ત્યાં જ અસન જમાવી એણે પોતાના જોડા કાઢવા માંડ્યા, તે પછી લીધે નજીકના બાકમાંની કેમ પકડી લેવા પચારીએ ચડી જઈ એ પોતાના જોડાને લઈની તેડે-સુઝાવા મૂકી આવ્યો. (જેલા બેરકમાં આવી જનારાને જ આ લાજ અગતો) પાછો સેઝારને બાકે આવી, પચની ચોકડી આવી બેસી ગયો ને એક આંખે સેઝાર આવે એની રાહ જોવા

લાઓ ને બીજી આંખે, અહીં તડો હાથ મારીને કોઈ કંઈ ધાપડી ન જાય તેની ચોરી કરવા લાગ્યો. વચમાં વચમાં એ પોતાના જોડાને લઈ આગળથી કાઢી અસેડી તો નથી મૂક્યા તે આગળ પણ ચોકસાઈ કરી-લેતો હતો.

‘અરે, કાણ છે એ ?’ સુખોવે બૂમ મારી કાઢીને ધમકાવ્યો. ‘તારા ચાકાને એ જોડાનો સવાદ ચાખવાનું મન થયું છે કે શું ? જ્યાં ક્યાં ત્યાં ત્યાં મૂકી દે જોડો... તારા જોડા તપાવવા છે, તો મૂકને બાકમાં, ક્યાં જમા નથી, નાકક પારકાના જોડાને દાથ કાતો લગાડે છે ?’

એટલામાં તો બહારથી કેડીએનો પ્રવલ ધસમસતો અદર ચડી આવ્યો.

‘બારણે’વીસમી ટીસના માણસોની બુમો લાંબાવા લાગી : ‘જયને અમારા જોડા આપી દે...’

બહાર નીકળતી વેળાએ વચમાં જોડા પિના જ એ લોકોને બહાર નીકળી જવું પડેલું, ને એ નીકળ્યા તેના જ બેરકના બારણાં એમની પાછળ બેઠાબેઠા બીકાઈ અથાં.

‘સિટિઝન ચીફ ! અમને અંદર તો આવવા દે.’ માર્ડસ બધા એમના જોડામાં ભેગા મગી પોતાના પાટિયાની નેધે તપાસી ગયા હતા કેડીએનો દિસામ જરાબર છે કે નહિ એનો તાણો મેળવી રહ્યા હતા. એકાદો કેડીય આવાડામાંથી છૂટીને નાહો તો નથી ? અહીંની બીજી ત્રીજી વસ્તુઓમાંથી કશું યુમ તો નથી થતું ને ?

બેર... સુખોવને તો આવી બધી કંઈ માંધાઈક હતી જ નહિ ! ને આ રે... સેઝાર પણ ખાંડાઓ કેઠોડે, ફૂંકીએ લગાવતો આવી જ પહેાંચો.

‘તારો બહુ બહુ આભાર, ઈશાન રેનિસાવિય !’

સુખોવ તો વિનવપૂર્વક રડેજ ડાક દલાવી ખિસ-કાલીની સાફ કેઠોડે મરતોકને ચડી ગયો ઉપર—પોતાના બાકે. હતો તો લહેરથી પચારીમાં. સૂતાં સૂતાં એણે પોતાની રાહો કરવાનું જ કામ કરવાનું હતું, તે પછી તો જ એક સિમરેટનો દસ છૂટો લઈ પોતે નિરાંતે જઈ જાય.

સવારથી માંડીને તે અત્યાર લગીને એનો આંખો વ દિવસ એટલો તો સારી રીતે પસાર થયો હતો કે આજે એ ખૂબ ખુશમનઝમાં હતો. આનંદની એ

મસ્તીને કારણે આજે તો એને બધું પણ ઝટ આવે એમ ન હતી.

અત્યારે હવે એણે પોતાની પથારી સરખી કરી લેવી એઈએ - એ કે પથારીમાં એણે જાણ કરી કરવાપણું હતું જ નહિ. માલુમ હતું પર પાથરેલા એણે મધાતો કામળો બીએ કરી એની હેઠળ સરી રાંકી લાગા થઈ સૂઈ પડવાનું જ હતું ! (માલુમ પર આદર પાથરતે સતો એ વાતને તો આજે એક કાળ વીતી ગયો હતો. ૧૯૪૧ની સાલની એ વાત - ત્યારે પોતે ઘેર હતો - પરના ઘેરને જુલુ આલે પાથરવાની ને એને ધાવાની વેક કંઈક આકરી જ લાગતી હતી તો !) અહીં તો આ લાકડાના વહેરનું કારણ એસિક, ને એના પર રીધ ટેકવી, જેટલી બાંધામાં પણ ખોસી, કામળાને માથે ટાટને વધાગાના એજાડ તરીકે જિજીવીશ, પોલી જવાનું છે... એ દયાનિધિ ! ક્યારે તારી જ મહેરથી તો આજનો આ દિવસ ય પૂરો થયો, ને મારે, જેની કોટડીમાં સહુ ન પડ્યું ! એ માટે તારો જરૂરો આભાર માનું તેટલા એજા. અને તેમ તો ય, જેરેકના દુઃખ તો હજી વેકી લેવાનું એમાં ગણાય !

એણે મારી બણી મોં, ફેરવ્યું પણ એલેશા ને એની સમાન્તર પથારીએ સતો હતો, (જેની પથારી વચ્ચે લાકડાના હેરાનો જ આતરો હતો માન) તે એનાથી બીધી દિશામાં મોં ફેરવી સતો હતો. એને થોડું વધારે અજવાણું નોંધવું હતું, કારણ એને પોતાના ધર્મ-પુસ્તકનું વાંચન હજી બાકી હતું.

વીજળીનો કોવો એમની તલ્લ નજીક હતો. તમે ધારો તો વાંચી શકો ને ઈજા કરો તો એને અજવાળે શીનીય શકો, એટલું અજવાળું તો ખરું જ.

એલેશાએ સુખોને પ્રાર્થનામાં હોઈ ફરકાવતાં નોંધ્યો, એટલે એના કાણી મોં ફેરવી કહેવા લાગ્યો :

“એ...” તે બોલ્યું ને હવે, સુખો ! તારો અંતરાત્માં પ્રભુની પ્રાર્થના માટે કેટલો તલસી રહ્યો છો ! તો પછી તું એને એ માટે મુકા કેમ નથી કરતો ?”

સુખોએ તસી નનરે એના મોં સામે નોંધ રહ્યો. એલેશાની આંખો બે મીલુનતીની ન્યોતની માફક અંધારી રહી હતી સુખોએ એક નિષ્વાસ મૂકી કહ્યું, “એ તો

હીક, એલેશા ! વાત એમ છે, પ્રભુ પ્રભુની આપણી બધી પ્રાર્થનાઓ કદીએની અરજીઓ જેવી હોય છે. કાં તો એ ત્યાં લગી પહોંચવા જ પામતી નથી, ને એ કોઈ સંભોગવશ પહોંચી શકે તો “અરવીશા” તો શેરા લઈને એ બધી પાછી આપણી પાસે જ આવી રહે છે !”

કર્મચારીઓના નિવાસ આમળ ચારે સીલખાં પેટીએ રાખવામાં આવતી. મહિનામાં એક વાર સિક્કુરિટી ઓફિસર આવતો એ પેટીના સીકી તોડી, એમાંનાં કામળિયાં સંભળી લેતો. એ પેટીઓમાં કોઈ એની સંખ્યાનંદ અપીતો બઈ બઈને પડતી. અપીત લખીને પેટીમાં નાખ્યા પછી અરજદારો એના બંધોની રાહ ભેટતા હતા ને અરજદારો અથવા રાખતો, આ મહિને જવાબ આવે, પેલે મહિને આવે...

પણ આ જવાબ તો કેમ જ આવતો જ નથી ! અથવા આખો તો “અરવીશા” મો શેરા લઈને એ જ કામળિયાં પાછું એમના હાથમાં આવી રહ્યું હોય...

“પણ સુખો ! એણે કારણ તો એ છે ને, તું બાએ જ પ્રાર્થના કરે છે. તે પ્રાર્થના કરવાની તારી રીત પણ બરાબર નથી વગર પુરવાય” કહે તો કંઈ વળે ! એથી જ તે તારી પ્રાર્થનાઓને સંભો પડશે તને કદી સાંભળવા મળતો નથી. પ્રભુની પ્રાર્થના કરના તો માણસે કદી થાકતું ન નોંધે એ. અથવા અકાનું બળ તો લાલચલા પહાડને ય ડેલાવી મૂકે...

સુખોએ પડખાં પડખાં મૂઠમાં હસ્યા કહ્યું, ને વળી એક બીજી સિમરેટ વાળી, પેલા ઇસ્કોનિયન પાંસેથી દિવાલની લઈ સળગાવી, એલેશાને જવાબ આપતાં એણે કહ્યું,

“તું રહેવા દે, એલેશા ! એવી વાદિયાત વાંતો કરવાનો શેર અર્થ છે ? એ તો મારી આ આંખી જીભીમાં કદી કોઈ પહોંચતે અસતો ! સાચી નથી ખરું કહ્યું તો આ જનમ ધરીને પહોંચતું કદી મોં સરખું બોલ્યું હોય તો ને ! એલેશા મારી વાત તો જવા દે. પણ હું તને પૂછું છું” કે, આ ક્રેકિસસમાં આવીને, તે ને તારી બોટીસ્ટ કલ્પના બધા સુખોએ મળી, કંઈ કેટલાય વખતથી પ્રાર્થનાઓ કર્યા કરી છે. પણ

લેલા, માણસ । તું મને એટલું જ કહેવું કે તમે આટલાં વખતમાં એકે જ પદાને ઝાલી ચકયા ખરા ?

ખરી વાત એ છે કે, આ બંધાય બિચારા ફેરવા નસીબવાળા લોક દનો. પ્રજાની પ્રાર્થનાઓ રતનારા આ લોકો વળી કોને શું ઈર્ષ્ય પહોંચાડવાના હતા । પણ એમનામનના એકે એક માણસ પચીસ પચીસે વરસની કેદ માથે લખેને અહીં આબો દતો । કેણુ જીજી કાથી, પણ એ જમાતોજ એવો દતો, જ્યારે હાથ આપ્યું તે ખુદ કાપડ બસ એક જ માથે વેતરાણું રહ્યું હતું । તે દિવસોમાં તો જોને ને તેને માથે એ લોકો બસ બરી ફસફાની ખેપ મરી દેના ।

‘એક ! પણ સુખોવ ! તારી સમજ જુઝ કરેલી છે, આપણે કંઈ એ હેતુથી પ્રાર્થના એવી જ કરવાની હોય,’ હાથમાતું બાઈમસ એમનું એક પકડી રાખી, સુખોવ સાથે મોઢામોઢ વાત યઈ શકે એટલા નજીક ખેચાઈ આવ્યાં એસ્યોશાએ ઉત્સાહપૂર્વક સુખોવને સમજાવવા માંડ્યું : ‘આ દુનિયાની ભૌતિક સમૃદ્ધિમાં જો પ્રજા પાસે આપણે કંઈ પણ માગવાનો અધિકાર પરાવના હોઈએ તો તે માત્ર આપણી રાજની રીતી । પ્રજા ! આજે તું અમને અમારા પેટ પૂરવી રાહી આપજે ...’

‘એટલે આપણું રેશન જ ને ?’ સુખોવે એને જમમાં સચાલ કયો.

પણ એસ્યોશા એનાથી યાદે કે હારે એવો કયા દતો ! જીમ કરતાં ય વિરોધે પેતાની આબો વડે ક્ષીલ કરતાં, એણે સુખોવની પાંપ રહેજ નજીક ખેંચી, એના હાથ ને પપાળતાં કહેવા માંડ્યું :

‘સુખોવ ! તું સમજે છે, મારી વાત ? મારે વેરથી એક પારસવ આવો, યા મને રજીવીતો એક વધારાનો કટોરો મળે, એ માટે કંઈ આપણાથી પ્રજાને પ્રાર્થના ન થાય, દુનિયાદારી દષ્ટિએ માણસ ને વરજીની બહુ જાગી કિમત આકે છે, તે પ્રજાની નજરમાં તદ્દન ઘુચ ને નગવડ છે આપણે તો આત્માની જૂઝ મટાડે એવી વરજ એની પાસે માગવાની હોય,

ને પ્રજા જીસસને એટલા મારે વિનવવાનો કે, તે આપણા હલવાના મેવ સમા કોમનું દહન કરે ...’

‘ના, પણ, હવે તું મારી વાત સાંભળ, એસ્યોશા ! અમારે ગમ, પોલોમ્બાના દેવજમાં, એક પાદરી દનો ...’

‘પણ તારા એ પાદરીની વાતો તું મને શું કામ સંભળાવ્યાં કરે છે ?’ એસ્યોશાએ હતાંતામાં ભેળી ગૂંચમાં સુખોવને વીનવવા માંડ્યો.

‘ના, પણ તું એક વાર સાંભળ તો ખરા.’ સુખોવે ફણીભેર જોયા થતાં એસ્યોશાને આમહમેર પોતાની વાત સંભળાવવા માંડી; ‘અમારા પોલોમ્બાના મઠમાં એ પાદરીના જેટલો તાલેવત બીજો કોઈ ન મળે’ હવે હાખલાં તરીકે, છત છાપરાં મહવાતું કોમ લો સામાન્ય માણસ પાસે પણ અપરે સમાવવાના એકે રોજના અંમે પાનિસ દેવડ લખએ. પણ એ માણસ સાવ મક્કમાં અમારી પાસે આપો ફહોડો વેઠ કરાવી લેતો. એ માણસ નણુ સહેરમાં જુરી જુડી નણુ પેરીઓને બરણુપેલણુનો ખર્ચો આપતો ને ચોધીની જોડે પોતે રહેવો એને માથે ને મિસપ દતો, એને તો એણે આકેડો બરાવીને શીકેજ દીગાડી રાખેલો ! એનો જુધા જેવો તમડો હાથ લખાવીને એ મિસપ જોડે હાથ તો કેવો મિસાલે ! અમારા ગામના દેવજનો એ પાદરી એટલે બારે પહોંચેની માયા । મિસપ તરફથી અમારા દેવજને માટે જેટલા પાદરી મોકલાય, એ જમાવને એણે એકે એક ત્યાંથી દાંકી કાઢેલા. એ તો કહેતો જ કે, ‘મારામાં બાજ પડાવવા આવનારા તો મારે અહીં કોઈ જોડએજ નહિ.’

‘અરે હા, પણ તારા એ પાદરીની જ વાત તું મને શું કામ સંભળાવ્યાં કરે છે ? જીનવાણી દેવજવાળા (ઓરથોડોક્સ ચર્ચ) તો, ધર્મપુરતકના આસ્યોથી વિપરિત અર્જે વળી મથેલા લોકો છે. ધર્મમાંથી એમની શકા જ કરી મથેલી છે. માટે જ તો તમે આજે જેવતી બહાર છે’

સુખોવે સિમરેતો દમ ખેંચતાં ખેંચતાં ફહા કલેજ પોતાના ઉત્તેજિત સાથીની વાતો સાંભળ્યા કરી. પંજી પેતાનો હાથ રહેજ પાછો ખેંચી, હાઈ,

એના મોં તરફ સિમરેટની ધુમાડો ઠાંઠતાં જોઈએવાં
લાગ્યો.

! "એલ્યોશા! એમ તો હું કંઈ બમવાનનો વિરોધી
નથી. એટલે તું ખોટો રાખજો. હું તો બહુ રહેવાઈથી
બમવાનમાં અઢા મુકવા તૈયાર થઈ બહુ એમના છું.
પણ આ તારી, સ્વર્ગ ને નરકની વાતોમાં હું નથી
માનતો. બહાર, માણસ, અમને બધને બેવડું સમજીને
નાહક તું અમારી આગળ, સ્વર્ગ ને નરકની તારી
વાતોમાં પારાપણું કામ કરતો રહે છે? અને તો
તારી એ વાત બિલકુલ પસંદ નથી." સુખોવે પાછો
જેમ હતો તેમ ધર્મ પડ્યો, ને પોતાની સિમરેટની
રાખને બે પાકા વચ્ચેની ને બારી આગળની જગ્યામાં
બેઠી રહ્યો. સિમરેટની બીની રાખમાંની કાઈ તુલ્યો
નહોતી, કે પછીની પ્રચારી પર પડી, એને બાળે નહિ,
એની એ ખૂબ કાળજી રાખતો. અત્યારે હવે એ
પોતાના વિચારમાં ડૂબી ગયો હતો. એલ્યોશાનો મુલ-
અવાજ એને કાતે સલખાતો પછી ન હતો.

"એલ્યોશા સાથેની વાતોના છેડે લાવી દેઈ. એણે
કહ્યું, 'બેર... તું તારે ગમે તેટલી પ્રજા, બમવાનમાં મગન
રહે ને, એથી તારી આ એક કંઈ રહેજે ય-દુઃખવાની
નથી. એને તો તારે બધથી વધી સગી પૂરી કરે જ-
શકે સવાતો છે ને?'

"આહ! પણ એવા કામને-મઠિ તે-કંઈ પ્રજાને
બાળવાનો 'હોય'?" એલ્યોશાએ ક્યારેય મનથી
વિરમપ બતાવેનાં એને કહ્યું, "સુકા ધર્મને મારે કરવું
છે હું! એ સુકિત તો મારા બહાના બેનરને અમુકનાં
મોટી અંખરથી ઉભરાવી દેનારે બનવાની છે હું
કેમનાં છું, એ મારે તો મારે પ્રભુતો પાઠ માનવાનો છે
હું અહીં છું, એથી જ તો મને મારા આત્મા વિશે
વિચાર કરવાની આત્મીય કુરસદ બળે છે. સંત પોલો
સખું છે ને કે? આ જમાં બાંસ કાને મારે? આ
માટે પ્ર મને મારો સંકલ્પમાંથી ક્યાવલા માગે છે?
પ્રજા બિસસના નામ પર હું કેવળ તારા દારેડે બધાના
જ નહિ, ખરવા પછી તૈયાર છું."

હતે સને નજરે મોટી સુખોવે મૂંઝા મૂંઝા
પડ્યો રહ્યો. અત્યારે તો એને એ જ અંજાર નહોતી કે,

પોતાને. 'હું' એ કે નહિ પહેલાં પહેલાં તો
એનું મન-પોતાની સુકિતને કેટલું બધું અંખરું! રાજ
સને સતી વખતે, પોતાની ખેપમાંથી કેટલા-દહાડા
ખૂટ્યા, એની એ મણની ક્યા કરતો. પણ તે પછી વખત
જતાં એને, સમજાઈ ગયું કે, એના જેવા માણસ કદી
ધીર પાછો જઈ જ શકવાનો નથી. એ પછીથી તો
એને એ પણ સમજાઈ ગયું કે આ પછી પોતાને દેશ-
વટે જ નીકળવું પડવાનું છે. દેશવટાનો કાળ કાપવા બધા
જવાનું છે, ત્યાંની છછછી વળા આ કરતાં બહેતર હશે
કે, બહેતર-એની કોને ખબર છે?

એને મન તો સુકિતનો 'એક જ અર્થ' હતો:
પોતાના પર ભેગા થવું.

પણ એ લોકો કેમ જાણ્યાં એને ધીર તો જવા
દેવાના જ નહિ.

"એલ્યોશાએ બે કંઈ તો એને મારે તો સારું જ
હઈ. બેશક, એનો કક્ષર ને એની આંખો ને કદી
આપતાં દર્તા કે, એ પોને તો અહીં... કેમ ન સુખી
હતો."

"તને ખબર છે, એલ્યોશા? સુખોવે એને સમજ-
વવા માંડ્યું: "વાત ગમે તેટલી વિચિત્ર હોય, તો પણ
તારે મારે તો એ સાચી જ છે તારા પ્રજા, જીવસને
ફવલ દણ કે વા જેલમાં હોય, એટલે પ્ર અહીં
બાબો છે, ને પ્રજાની ધમ્મને માન આપી તું અહીં
રહેશે. પણ હું કોને ખાતર અહીં આંખો? '૧૯૪૧ની
સાલમાં યુદ્ધ મારે આપણે તૈયાર નહોતા, મારે પણ
એમ-હોય તોય એને ખાતર મારે જેલમાં સમેકવાનું!
એ લોકો તૈયાર નહોતા.. પણ એમાં મારો વાંક?'

"આહ! હું ધાર છું કે આજે તો હવે ફેર ગીનતોની
વેળ નહિ જ આવે." પોતાને બાંકે રહ્યો રહ્યો બિલગાસ
જમવાનો.

"હા, બાંધવા! સુખોવે એની વાતમાં સાથ
પૂરાવતાં કહ્યું: "આપણે આ ધુંમાડિયાનાં જંગમની
અંજાર કાલસા વડે લખી નાખવું જોઈએ કે, ફેર
ગીનતી નહિ ચંગતા..." ને પછી મળેથી માથે મોટે
ઝોડીને સુધ જવું જોઈએ." કદી સુખોવે બંધાવું બાંધું

એનો અર્થ એ કે, એમને ફેરવી બધાની જીન્દગી ફરી પડવાની. બધે ફરી ફરીને, ખૂબે ખૂબે બેઠે વળી, પાછા તેઓ બારણે આવ્યા.

‘ચાલો, એક બે, ત્રણ ચાર, ...’ આ વખતે એ લોકો ઝડપથી કામ ચતાવી રહ્યા હતા. કારણ તેઓ એકે એક ગણતરી કરીને માણસોને અદર બધા છોડી મૂકતા હતા. અદરમાં નંબરે પોતાની ગોનતી કરાવી લઈ છૂટકોને સુખાવ પોતાને બાંકડે પહોંચી ગયા, કહેનાં પર પાંચ ટેકવતોને એકી છઠ્ઠાએ એ, ઉપર પોતાની પધારોમાં પહોંચી ગયા.

વાર, તો ચાલો હવે, જમને પાછા બેઠેમાં પથેવી દો. એના માથે કામગો છોડી લો. ને એની વ હિપર વળી કોટનો, જોણાં આવી બધા દો. એટલું કામ પૂરું કે બસ, હવે પહોંચી જાઓ નિંદરમાં ... વસપચાટી આપણી વારમાં તો કદાચ બધા પડેદોળાને એમણે મેરકેના પેલા અધિયામાંથી આ અધિયામાં છૂટા કરી દીધા હશે ... એ જે હશે તે ... શારે વળી, એ આખતની શી ફેર ?

હો, આ સેઝર પણ શાંત આવી ગયો. સુખાવે સેઝરને આંતરો હોત એનો થોડો પાછો સોપો દીધો.

આ એથોસા પણ આથો ... બારે અબવહારે માણસ ... એ જ તો, એટલું સૌથી ગ્રોટું કુખ છે. બધાની જોડે એ કેટલા મિઠાઈથી વળે છે, પણ કોઈનીય પાસેથી બેક ફરી બદામ પણ ફરી રળી બાંધે નહિ.

‘આ લે એથોસા,’ કહેનાં, સુખાવે એને એક બિરકોટ પકાવી દીધું.

એથોસાનું મોં અલકડું.

‘આલાર, સુખાવ ! પણ પછી તારી પાસે તો કંઈ રહ્યું નહિ.’

‘તું તારે ખાઈ જા ને, છાનોખાનો.’

(અમરો પાસે બસે કંઈ ન હોય પણ કંઈક ને કંઈક રળી લેવાની કળા તે છે જ.)

હવે રહ્યું સેસેજનું એક અલકડું. સુખાવની પાસે એને એ ‘ડબ્બ’ કરતોકને જોમાં ગૂંપી ગયો. ‘જલ, હવે જોજોની દાંત ખુપાવ્યા’ કશે એમાં ? શું સ્વાદ છે એનો ? ને રસે તે મોં બંધાઈ જાય. ‘જલુ સારામાંની એમી છે’ હો ! હો, મધ્ય ફેરવીને આ તો પેટમાં બે જાતરી ગઈ ! અંધાર ...

‘હવે ને કંઈ બાકી રહ્યું, તેની સવારે વાતે સવારની દાંતરી પહેલાં તો કામ પૂરું કરી નાખીશું !’

એક પાતળાં, અધોતો કામગામાં માથું એકી સુખાવે ઘોડી ગયો. છેલ્લો મીનતીમાંથી પરવારી, પેલા અધિયામાંથી પાંજાં ફરતાં, પકાંકોની કરતાં તે ઘોઘાટ મચાવતાં, બાંકડાની બે દાર વચ્ચે ધર્મ ધર્યે આવતાં ટોળાં બાકી સુખાવે પોતાના અખંડાન બહેરો કરી લીધાં હતાં.

આને સુખાવ ખૂબ પ્રસન્ન ચિત્તે બેઠા પાંચો દેવો. આજનો દિવસ દરમિયાન એનાં નસોમે એને કેટલીય વાર યારી આપી હતી. સદ્ભાગ્ય તો કેવાં કે, આને સવારનાં પહેરમાં જ પોતે કેટલી કોટડીમાં પૂરાતો બધી ગયો ! બીજું એ કે, એની ટીમ ‘સેરિયામિસ્ટ વે ઝોફ સેટસમેન્ટ’ પર કામે ધકેલાતાં બધી મેંક ... ખરોતનાં બગલ વખતે એક કોરોર કારકોની ‘વધારો’ આરોગવા મળી ગયા. આને પોતાનો ટીમ લીડર ટીમનાં કામનો સારો એવો દર આકાવી ચકચો. ‘લિવસ’ બરની મહેનતમાં આને પોતે એક સરસ મંજની કિવાલનું ચણનર કયું. આને તો કામ કરવાની પણ બાંધે ખૂબ મજા આવી ! ઉપરાંત પોતાને કરવતાં પેટીનો ડુકોડો જડ્યો. એટલું જ નહિ, પોતે એ ડુકાડને સદિસલાચત કેરમાં પણ લઈ આવી - શક્યો ! આને સેઝર પાસેથી પણ કંઈક મમઃ મમઃ મળ્યું ! પોતે તંબાકુ ખરીદી તે ઉપરાંત, પોતે મહિા પડતાં પકાં બધી ગયો ! બગનું કળતર ને દુખાવો બધા ક્યાં જરેવી ગયો ...

આ તો કાળાં વાહન વિનાનો, કંઈક ઉધાડવાનો દિવસ ત્રણામ એનો ! જરે, સુખાવો દિવસ જ કહેનો !

એની આખીય બેપ-એટલે તો ત્રણ દંભર છસે ! ને એપન દિવસોને એક સળંગ દોર ! વહેલો પરીકે મેલને પહેલો કંકા પડે ત્યારથી નાંદી તે તે રોતે છેવટના મેલ પર આખરી કંકા પડે, ત્યાં સુધીની એની આજ દિનચર્યા-છવનચર્યા !

એ એપમાં વળી ‘લીપ ધ્રમર’ ના તણ દવાડાનો વધારો મળી બધાં તે છેલ્લોનો !

રાજીજી, ગાંધીજી અને સામાજિક ન્યાય*

—લોગીલાલ ગાંધી

૧ : પાયાની વિચારણા

— ગાંધીજીના રાજદ્વારી ચિંતનનો પાયો ધર્મ હતો.

રાજીજીના સ્વરાજ્ય — ચિંતનનો પાયો ધર્મ જ છે.

— ગાંધીજીના ધર્મચિંતનની પ્રેરણા ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન હતું.

રાજીજીના ધર્મચિંતનની પ્રેરણા ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન છે.

— ગાંધીજીને મન ભારતીય, તત્ત્વજ્ઞાનનું સત્ત્વ તેની આધ્યાત્મિકતામાં હતું.

રાજીજીના તત્ત્વચિંતનનું સત્ત્વ આધ્યાત્મિકતામાં જ છે.

— ગાંધીજીની જેમ રાજીજી પણ કેવળ વર્તમાન યુગી ભારતની જ નહિ પણ સમગ્ર અદ્યતન વિશ્વની મૂળભૂત સમસ્યાના મૂળમાં એક જ દ્રવ્ય જુવે છે — ભૌતિકવાદી ઉપલોગવાદ.

આ દિશાના ચિંતનના આરંભમાં જ રાજીજી એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે —

આધુનિક ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ માનવીના સ્વાતંત્ર્યનો નાશ કર્યા વિના રહેનાર નથી; બલકે જેટલા પ્રમાણમાં આ દિશાની “આગેફૂર”

! • રાજીજીના ચૂંટણી લેખોનો અનુવાદિત અર્થ : “લોકરાજી, સમાજવાદ અને સ્વતંત્રતા”નો પ્રવેશક.

એટલા પ્રમાણમાં સ્વાતંત્ર્યનો હાથ; એટલે આત્મનો હાથ. ૪ (૨૦) *

અને એક અમેરિકન પ્રેક્ષક હેરિસ ધ્યાનનના અભિપ્રાય સાથે પોતાની સંમતિ પ્રગટ કરતાં લખે છે—

સ્વાતંત્ર્યના સ્વપની આ પ્રક્રિયા લોખંડી પાદાની એક જાળ (પશ્ચિમી યુરોપી રાષ્ટ્રો અને રશિયા વગેરે સામ્યવાદી રાષ્ટ્રો કામ કરી રહી છે. ભૂખાં પૂર્ણ વિનાશના ઓછાવા નીચે અનત ભય પ્રવેશે છે તેવા નકારાત્મક રશિયા અને અમેરિકા બંધ પડ્યાં છે) (૨૨)

અને આજની દુનિયાના આ મહાઅગિયાર રાષ્ટ્રોના આવા પતનનું મૂળ શામાં છે? એના જવાબમાં રાજીજી પ્રેક્ષકના વિવાદ સાથે સમતિ પૂર્વક જુદા કરે છે —

રશિયા અને અમેરિકા બન્ને અતિ-સમાજો છે. બન્નેની સત્તાનો પાયો ધર્મ — રેકનોલોજ છે — જે એકવી પ્રકારનું અધિજી કેન્દ્ર છે; આ બન્ને સ્થળે રાજ્યનું અતિ-કેન્દ્ર છે. આ બન્ને રાજામાં મિનિમમ એવી

જો ગાંધીજી :

“હરોરવાદ માનવભૂતિન શાપ્ત નીવડવાને છે... હિંદુસ્તાન ભારે બીજ પ્રમોને લૂંટવા માણે — અને જો મોટા પાયા પર ઉલ્લેખો અત્યંતે તે તેલે તેમ કહે” જ છતાં — તે તે બીજ પ્રમોને શાપ્ત અને જમવને પ્રાપ્ત થઈ પડે.”

“હરોરવાદનું શાપિ કાળું છે, જે હરોરવાદનું શાપિ પશ્ચિમમાં કાળું કોલ તે હિંદને માટે તે. એવધિ/કાળું ન, નીવડે.” (૧૯૩૧ : માર્ચ સમયવાદ ૪૫),

* આ લેખમાં કૌશર્માં ભાં સંખ્યાના કલેષો છે તે “લોકરાજી સમાજવાદ અને સ્વતંત્રતા” — યુગનાની ય વની પૂર્ણ સંખ્યા સચવે છે, મૂળ સંદર્ભ મદિ મધમાં ભેળું.

નોકરશાહીના હાથમાં માનવી ફેંકાઈ ગયો છે. * (૭૬)

રામજી પ્રેક્ષકરના વિચારોનું સમર્થન કરતાં વધુ-
વિવાદ પ્રગટ કરે છે :

અતિ અર્વાચીન યુગમાં માનવ ચિંતની શુદ્ધિતાનું
અને માનવ સરકારનું અધઃપતન ચર્ચા રહ્યું
છે — જીવનપેદાશ જીવનપદ્ધતિ પર ચઢી બેઠું છે !

અને રામજી બાંધે દૂષિત પરિણામોની ચીમકી
કોર વાણીમાં આવે : :

સાચી સંસ્કૃતિને ડેવળ સદા વધતી જતી
પ્રગતિ સાથે ભેગવી દેવાની શ્રુત કરીશું તો
આપણે જુલમખાતો અને જુલમખાર જાગરો,
સરકારો, પક્ષો, જગી ઉઠોએના કાટંભો, દૂરંદો
અને દ્રેડ યુનિયનોના અભાગ બન્યા વિના
રહેનાર નથી. પરિણામ !

પ્રથમ બંધિતોએ વચ્ચે ફરીફાઈ અને પછી રાષ્ટ્રે
વચ્ચે યુદ્ધ ! દેશમાં એક મા બીજી પ્રકારની સરકારખાતારી !
(૨૧)

અને માંધીજીની રચતિ તાજા કરાવે એવા પ્રુપ્યપ્રકાશી
કહે બિવિધ ઉચ્ચારના હોમ એમ રામજી બાંધે છે —

મૂઠીવાદ કે સામ્યવાદ બંનેમાંથી
એકેય સુખ પેદા કરનાર નથી. કેમકે
પશ્ચિમી મૂઠીવાદ અને પશ્ચિમી સમા-
જવાદ એક જ ઇશ્વરના પૂજકો છે.
બંને એક જ વેદીને માથું નમાવે છે.

રામજીને હોય એ કાર્તિક યજ્ઞની જેમ ખીડા કરી
રીંછી છે —

જેની ઉપર સાચા માર્ગદર્શનની આજ્ઞા
ખાધી છકમ તે આપણા સંધરેલા શિશિત

* માંધીજી (હુઈ કિશર સાથેના વાર્તાલાપ દરમિયાન) :
" પશ્ચિમના સમાજવાદમાં દીન, ઈન કોઈનું કમલ
સ્થાન નહિ હોય દુનિયાની સૌતિક સંપત્તિ મેળવનામાં આજળ
રહેતું એ તેમની એકમાત્ર નેમ છે "

" અમેરિકા અને પશ્ચિમ વચ્ચે એકો ફેર નથી. "
(મા. રા. ૫૨)

પર્યંતે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના સસરે ભૌતિક ઉપ-
ભોગવાદ તરફ લક્ષ્યપો. છે. ધર્મરહિત બના-
વ્યો છે.

આજાહી અને પ્રગતિને નામે ચાલી રહેલી ભૌતિક
વાદી ઉપભોગવાદ માટેની આંતરળી દોડતું જ અનિવાર્ય
પરિણામ છે — આજોનો અતિકેન્દ્રવાદ : આર્થિક ફેરનો
અને રાજકીય ફેરનો.

● અલગત, રામજી સામ્યવાદી સર્વસત્તાવાદ
અને બિનસામ્યવાદી કેન્દ્રવાદી પાંખથી લોકશાહી
વચ્ચે ભેદ કરે જ છે. તેઓ ભણે છે કે એકમાં માનવોને
માટે શ્વાસ લેવાના જ સર્વ દાર બધ છે, ત્યારે બીજામાં
એ ખુદશા છે, અને મહાર નીકળવાની સમર્થતા છે.

આમ છતાં, રામજીની ચિંતા જ એ છે કે કેન્દ્ર-
વાદી લોકશાહીનાં ખુદશા દાર ધીમે ધીમે કરતાં બીજામાં
ભળે છે અને પરિણામે લોકશાહીને જે મધી બેઠતું તે જ
આવીને લોથું રહે છે. ગરકે, લોકશાહી સરમુખ્યત્વા-
શાહીના જે પૂળવૂન દૂરજ સામે લડવા જાયે ચઢી છે,
તે પોતે જ અતિકેન્દ્રવાદને રસ્તે બઝ બની નહ ચલા
વિના રહેતી નથી.

રામજીની દૃષ્ટિ વેધક છે તેઓ જુએ
છે કે કેન્દ્રવાદ કાઈ પથ છેડેથી એકવાર પ્રવેશ —
સામ્યવાદી સર્વસત્તાવાદના સિદ્ધદારથી કે લોક-
શાહી સમાજવાદના પાછલા ભારણથી કે કમ્યા-
જવાદી (વેક્ટરીસ્ટ) લોકશાહીની બારીએથી,
ધીમે ધીમે કરતા અતિકેન્દ્રવાદ, અતિસત્તાવાદ,
એટલે કે અતિ અતિરાજ્યવાદની વેદી ઉપર
સૌને વધેરી દોષા વિના નહિ રહે.

એથી જ તો, જેઓ સામ્યવાદ સામેના સંઘામને
નામે પોતાને ત્યાં સમાજવાદની રચાપના કરવાની દોડ
બગી બેઠા છે એમનાથી રામજી વધુ સચિત રહે છે.
(૧૭૪).

● એમને મત એવો હોવાનું જણાય છે કે —
રશિવાઈ સામ્યવાદી સમાજવાદ કે યુરોપશાંતિવાદો
અર્થ, સામ્યવાદી સમાજવાદ, સંસ્કારવેતનો — સહકારી
સમાજવાદ કે ભારતનો ફેમિલિયન સમાજવાદ સૌ, અને

તો એક જ રાહ એક જ પરિણામ પેદા કરવાના—
માનવ વ્યક્તિત્વનો ધ્વંસ ! (૨૪)

અને આ વાત ફોડ પાડી સમગ્રવર્તી તોએ
કહે છે—

સમાજવાદનું પહેલું પગથિયું 'આર્થિક
નિયંત્રણ'નું હોય છે. પછી, વિચાર—સંસ્કૃ-
રિતાનો ચારો આવે છે. એકવાર અર્થ રૂપી
શરીર ગળાઈ જાય તો આત્મા ગળાઈ જ
જવાનો.

અર્થરૂપે રાજ્યવાદ રહેવા છતાં, સમાજવાદ ધારે
તો પોતાના આત્માને સાર્વજનિક રાખી એ એવી કેટ
લાકની માન્યતા રાજ્યને સ્વીકારી નથી તેમના મતે—

જો આર્થિક રૂપે સંપૂર્ણ નિયં-
ત્રણ સ્થાપવું હોય તો મનનું સંપૂર્ણ
નિયંત્રણ જરૂરી છે. (૨૭)

રાજ્ય સમગ્ર છે કે આ પ્રશ્નના ને રીત બને
છે : એક બેંગલોરથી, બીજી 'સ્વેચ્છાપૂર્વકના
સ્વીકારથી' એટલે કે રાજ્યશક્તિ વિશુદ્ધિથી સિદ્ધિ
જ એવું આપે કે જેથી મનનું ધન્ય જ પૂર્વનિર્મિત
ધારણે થાય. સામ્યવાદી સત્તાઓ બેંગલોરની ઉપરાંત
Indoctrination બને છે પણો સંપૂર્ણ રીતે અને
અપૂર્વ કુનેવધી અર્થભાવે છે, એ એની વિશ્લેષણ (1)

પરંતુ રાજ્યનું ભૌતિક નિષ્કાર છે :

વ્યક્તિને હિંસક રીતે મરણ-
પ્રીત મનાવવામાં આવે કે તે ચોર
કથા પ્રતિકાર વિના ચોરનો સ્વીકાર
કરે, પણ મૃત્યુ તે મૃત્યુ જ છે.
પૂન હો કે આત્માહત્યા, વ્યક્તિનું
અસ્તિત્વ તો લોપ થાય જ છે. રાજ-
્યને મન આ અવસ્થામાં પરિણામ
છે. સામ્યવાદી અને સમાજવાદી બંણાતા
કેટલીના પ્રયોગો એમને માટે પૂરતા

સૂચક છે, ને તેમને બેધકક રીતે બહાર
કરવા પ્રેરે છે—

એવો એક દેશ નથી જેણે સમાજવાદ સિદ્ધિ
હોય અને જેમાં વ્યક્તિનું નિકંદન ન થયું હોય;
માનવચિંતા નિર્વીર્ય ન બન્યું હોય; સમસ્ત સમાજને
યુવાઓના મૂલ્ય જેવો બનાવી દેવામાં ન આવ્યો હોય;
માનવનું ધન યથાવધા વિકાસાધિકારી વર્ગ ઊભો
કરવામાં ન આવ્યો હોય. (૧૨)†

સંપૂર્ણ દેશ પૂર્વક રાજ્ય આપાદી કરે છે :

—ભારતનો (સમાજવાદી) પ્રયોગ સિદ્ધિ થયો તે
આજ પરિણામ આવ્યા વિના નહિ રહ્યું હોય. (૧૨)

૨ : અર્થતંત્ર સમાજવાદનાં

સાર્વત્રિક લક્ષણ

રાજ્યનું આ દર્શન સમાજવાદ વિશેના એમના
એકલક્ષ્ય અભિપ્રાયોને આધારી ■ એ નિઃશક છે.

રાજ્ય એ સ્વીકારે છે કે એક જમાનામાં સમા-
જવાદનો સરજ તપતો હતો એક જમાનામાં તે
શેષણ વિશ્વ સમાનતા અને માનવતાની સ્થાપનાનું
ક્રાંતિકારી સ્વરૂપ હતું. (૧૪૦)

● આપણે એ વાત ભણીએ છીએ કે સમાજવાદની
મૂળ પ્રેરણા મેઈ હોય તો તે સામાજિક ન્યાયની હતી.
પ્રેરણામાં ૧૯મી સદી દરમિયાન મૂડીવાદે ભય કરે શેષણ
અને કમનહાર આર્થિક વિકાસનો પ્રભુ અજમાવ્યો.
તેના પ્રત્યાપત રૂપે સમાજવાદનો વિચાર—સિદ્ધાન્ત
ધારણે હતો. અને તેમાં મને તેટલા સ્વરૂપે અને તેની
મને તેટલી વ્યાખ્યાઓ હોય. પરંતુ તેને મૂળસ્ત્રોત હોય
સામાજિક ન્યાયની સ્થાપનાનો જ હતો. તે જમા-
નામાં રાજ્યની કબજા વિનાની 'મુક્ત' અર્થતંત્રવાળો
laissez faire નો સિદ્ધાન્ત મુક્તગણજનો સિદ્ધાન્ત

† બીજી :

"સમાજવાદ રાજ્યીય સમુદાયવાદી ન હોય તો તેમાં
બીજું કશું રહેતું નથી.

"સમાજવાદને હું સમજીશું તે રીતે સમાજવાદમાંથી
તે આપણાપણ કલ્પી રીતે કલ્પિત થાય છે." (મા. સ. ૫૩)

બની ગયો હતો. આ અન્યાયો, અસમાન, શોષણપૂર્ણ સમાજની સામે સમાજવાદે ન્યાયી, સમાન અને શોષણ - મુક્ત સમાજની ધોષણ કરી હતી. પરંતુ સમાજવાદની આ મૂળ લાવના અને તેનું મૂળ સ્વરૂપ હવે રહ્યું નથી; અને એ તેટલો અસહ્ય એ ધોષણ હવે સવારીમાં કામ આવવાનો નથી — રાજ્યને એ પ્રતિતિ યર્ષ ચૂકી છે. એમની દૃષ્ટિએ અઘનત્વથી સમાજવાદમાં ફરોનો પાર નથી,

રાજ્યની દૃષ્ટિએ અઘનત્વ સમાજવાદનાં લક્ષણ સાર્વત્રિક લક્ષણો આવાં :

૧. ભારે ઝડપથી ઉત્પાદન વધારવાના આવેશમાં સમાજવાદનો ઝોક વધુ ને વધુ ડેન્ડ્રિન રાજ્યસત્તા અને અર્થતંત્ર ઉપર હોય છે — ઉદ્યોગો અને વ્યાપારના ક્ષેત્રે તેમાં કાયદેસર વધુ ને વધુ રાષ્ટ્રીયકરણનો હોય છે આ રાષ્ટ્રીયકરણ (Nationalisation) નો અર્થ રાજ્યની માલિકી અથવા ગ્રામ્યતા કાઢી, — એવો જ થાય છે, અને પરિણામે લક્ષ્ય તમામ ક્ષેત્રે જમારદાર નોંધરાશીનું પ્રભુત્વ જાહેર છે. :

૨. ભારે સર્તાવવાળી વિશાળ ધોરણ પરની નોક-રક્ષાક્રિયા મેનાવે ઉત્પાદન ક્ષેત્રે મિનિ-જવાનદારી, મિન-અન્યતતા, ક્ષાલિતરી, જમાડ, વિશ્વન — રાજ્યનાં અને છે — જે ઉત્પાદન માટે જ અતરનાક નીવડે છે.

૩. સમાજવાદમાં ઉદ્યોગ - ધંધા ઉપર, તેના ઉત્પાદન અને વિતરણ ઉપર જહોળો અંકેશ રાખવા માટે નિયંત્રણ, કાનૂનો, પરમિટો અને કાસાઓની પર-પરાં સર્જ થઈ જાય છે. તેથી જેમના કાયદાં એની સંતાઓ આવે જ તે નોંધરાશીની મહેર - નજર ઉપર સમાજનાં મોટા કાજનાં ઉત્પાદકો, વેપારીઓ, દલાલો, અને સર્વસાધારણ નાગરિકોની મ હરિત-નારિત આધાર રાખી થઈ જાય છે। લંકાકાજ આખા સમાજની આવી લાગારી આર્થિક ભંડારો અને સહાનાં અનંત સ્વરૂપો પ્રગટ કરે છે.

૪. સંસ્કાર 'હરતક' જેટલો 'વધુ' વધીવેંટ 'એટલો' તે વધુ જમાડવાળો અને એટલો વધુ અચળ. એને પહેંચી વળવા સીધા અને અસહ્ય કરવેરાની લંગાર :

નર્વા નાણાંદારા રાહત કરવા જતાં ઉત્પાદનની તર હોઈ બેકામ કુમાવો। — આવું વિષયક બેકામ જની જાય છે.

૫. ઝડપી આર્થિક પ્રગતિની ધૂનમાં બેઠાં થોળ-નાઓનો ઘટ્ટાટોપ। જેવી કામ્ય અને અણ દે એવી લખણુટ અર્થાંગ થોળનાઓ — પરદેશી મંડીની સમરયા અને દેવની વધનો જલો જોળ। એને કાસે સીધા થાં આક્રમકારી રીતે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય ઉપર જ તરાપ પડે છે.

૬. ભારત જેવા ખેતીપ્રધાન રાષ્ટ્ર માટે તે સમાજવાદી ઝડપી પ્રગતિનો વેશ અનેક રીતે ઉદ્દેશકારી છે : (૧) કામ્ય દેખાવ તેવાં ઝડપી પરિણામના કોલે ક-ટચે સહેરી ઉત્તોગીકરણ. કહેરી શોષણવાદ રાષ્ટ્રની ધોરીનસ સમાં ખેતી અને મામોવોગો - નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગો - તરફ ડુલ્લસ (૫૭). (૨) તરપડે બેકારી જનાં સમમ જયતે અને બેકારી વધારે એવી યંત્ર સામગ્રીની વિદેશથી આયાત। (૩) કુટિમામણના વધના જતા જવાણુ નીચે વધારવામાં આવતી નિકાસ।

૭. એકંદરે, ઉત્પાદનની રૂધામણ, મેખાવરી, કુમાવો, આધુનાં જળેડા, આયાત સામે નિકાસની પડતી, સીધા આક્રમકતા કરવેરા — યશમાં ઉપરનાં વગેરી ઉપર ધોમે થીમે કરતાં જધા જ વગેરી ઉપર — કોકામ છે.

૮. જેમતેમ ખેતેમાં નાણામંથી લખસીકી, માન્ડ અને રાહતોની જળ - વિનાની થોળનાઓ સ્વાલંબનને ખડે રાજ્ય-અવલંબનવાળું સ્વરાજ।

૯. જેમની છીનવણીના કાનૂનો, સમુક્ત અને સદારી ખેતીને નામે ખોરા અને કુટુંબો સુધી રાજ્યની સરદદનો વિસ્તાર।

— ૧૭ વર્ષના આપણા સ્વરાજ્યના પ્રયોગોનાં પરિણામો સાથે અરખાવનાં ઉપરનું ચિત્ર અતિશયોક્તિ બારેલું હોવાની ટીકો નહિ થઈ શકે

૩ : ભારતીય સંદર્ભમાં

ભારતની મુશ્કેલ સમસ્યાના સંદર્ભમાં રાજ્ય 'સમાજવાદ' અને 'સુક્રાતાવાદ'ની આસોચના કરે છે.

ભારતની આબારી — આર્થિક કૌતિક આબારીની
ચાવી શામાં છે ? તેમને જગત સરળ અને દૃઢ છે :
ઉત્પાદનના વધારામાં, ઉત્પાદન, વધારા થું જરૂરી છે ?
બેઠાની નાણુરી : સૌને રાજ, સૌને રાદી—એ સુત્ર તો
સૌ રે છે પરંતુ રાજ્ય કૌડ પાડીને કહે છે : શ્રમ-
વેદરૂપે નદિ, સૌને શ્રમ કરવાનું મન થાય એવા—શ્રમ-
કરનારને પૂરતો બદરૂપે મળાનો સતોષ થાય એવા હોય
એકરૂપે, ભારતની વસ્તીનો ખોલો બાજ આમવિસ્તારમાં
પ્રધારાયેલા હોઈને આ માટે થું જરૂરી છે ? ચોડક
નમ્રતામાં કેન્દ્રિત ઉલોગે નદિ, પણ આમવિસ્તારમાં નાના
અને મધ્યમ કદના વિદેશિ ઉલોગોની રચાપના. આ
ઉલોગોના કાર કયો વર્ગ ઉઠાવી શકે ? શ્રમ તો બે-
શુમાર બેઠાર પડ્યો છે. પણ મૂડી કયાંથી લગી થશે ?
વ્યવસ્થાતંત્ર શી રીતે લીધું થશે ?, સહેરી ધનાઢવો
પાતે, સહેરી ઉલોગે માટે જ, પૂરતી મૂડી નથી ! —
સરકારને દેશભરના કરવેરા ઓછા પડે છે; મૂડી પરદેશથી
લાવવી પડે છે, છતાં માને કે સહેરી મૂડી આમવિસ્તારમાં
આવશે તો પરિણામ શું આવશે ? સહેરી મૂડી સાથે
સહેરી શીખણવાડ આવશે. અને રાજ્ય ? રાજ્ય શું કરશે ?
એકર ઉપર વિસ્તરેલા કાંબો, નાના ઉલોગે માટેની
મૂડીની કે તેના સમીકનની ગુર્જનક ધરાવે છે ? અને
માટે એ સ્વભેદ સંકળ છે ? (સિવાય કે ગહેલમાં સર્વ-
સત્તાવાદી રાજ્યસત્તા રચાવી દેવામાં આવે.)

તો—

આમવિસ્તાર માટેના નાના ઉલોગોની મૂડી તથા
જ લીધી થવી શકી.

પરંતુ આમવિસ્તારની આજે જે દાખલ છે તે બેના
નાના કે મધ્યમ વર્ગના ખેડોતું મધુ, નથી જમીન
વિદોષા, એમ બંનેમાં તો ખૂબ જ શ્રદ્ધા રાખવી
માત્ર ત્યાંના વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ ખેડોતું સિવાય બીજા
કોની પાસે છે ? આ સંપૂર્ણ ખેડોતું ઉલોગોમાં એમવા
એકરૂપે, એમને એ માટે આજે થાય એવી સગવડો
આપવી એકરૂપે રાજ્ય કહે છે : આને નાસે આજની
સરકારી કાયદો અને જમીન સંધારા તો એ સંપૂર્ણ
નિર્ધન બનાવનારા છે — સોનાના દોડાના લોભ
એકરૂપે જ વધુ થઈ શકી છે !

રાજ્ય નક્કર ઉલોગોમાં છે :

—આમવિસ્તાર ઉલોગોની રચના થશે, સહેરી
ની રચના પડશે, પડશે, પડશે, ઉત્પાદન
વધશે, બેઠારી ટાળશે, જીવનધારણા બદલાશે
(પછ)

—સરકારી નિયંત્રણવાળા ઉલોગોમાં
સરકારી નોકરીઓ અને જગ્યાઓ કરવાથી
આ પરિણામ આવવાનું નથી આવડતું નિશાળ
ખડ ઉપર ગણિતિક ચોખ્ખાઓ, અનુસાર
પ્રભવી હેરફેર ન થઈ શકે, ઉલોગો તો નાનાં
ઉપનગરો અને આમવિસ્તારની આકાશમાં નાના
ઉલોગો વિકસાવીને જ લાવી શકાય (પર, પડ, પડ)

સ્થાનિક મૂડી + સ્થાનિક પુરુષાર્થ =
સ્વમાનુષ્ઠાત સુખી સમાજ.

અસંખ્ય, અને વિચારોએ આમવિસ્તારના ઉલોગ
માટે નવા વિસ્થાપન થયેલા છે : સહેરી પ્રવૃત્તિઓ,
આમવિસ્તાર ઉલોગોની રચના માટે વ્યક્તિગત સંપત્તિ ખેડોતું
ઉપર આધાર રાખના કરતાં સહેરી (કો-ઓપરેટિવ)
વધુ આધારિત છે. પરંતુ રાજ્ય આ બાબત
ઉત્સાહી નથી તેમજે તકાલ પૂરતો તે એકરૂપે જ
જ્યાં આવશે. ■ ૩—નાના ખેડોતોની સહેરી મંડળો
નાના ઉલોગો કારકે એ સચના રાજ્યીય રીતે
સાચી ઠરે. પણ વ્યવહારમાં સફળ થાય એવી
સંસ્થાવના નથી. (૨)

રાજ્યએ ૧૯૫૬ના આરંભમાં આવેલા આ
જ્યાં છે સાક્ષર પંચ વર્ષના આ ગાળામાં મોટે
ભાગે સહેરી મંડળોમાંના જે પ્રયોગો થયા છે તે
બેના કદાચ તેજા એમના આ અભિધાય ઉપર
વધુ મક્કમ નવા દરી એમજે એક દહેશન તો આ
આજે પ્રગટ કરી દીધી જ હતી :

“બેના એકરૂપે સહેરી મંડળોમાં
પણ નથી અસંધારી-જમીનદારી પદવિ
માં પરિણમશે કેમકે આ સહેરી મંડળોમાં

પણ એના ખાતાના અગ્રદારો મારફતે જ કામ કરતી હશે. (૪૦)

પરંતુ, રાજ્ય સાચી સહકારી સહયોગી પ્રતિનિધિ વિરોધ કરે છે એવું જ્ઞાતું ગેરવ્યાજની છે. રાજ્યનું વલણ નિષેધાત્મક નથી. એમણે પોતે જ 'સાચી સહકારી' અને 'ધંધાદારી સામુદિક' એવા બે પ્રકારો પાડ્યા છે. કેવળ એક જ હિતકારવનારા હિતપાલોની સહકારી પ્રતિનિધિ તો આ ધંધાદારી સામુદિક પદ્ધતિ ગણી વખોડે છે; પણ હિતપાલો તથા આહુકોની વચ્ચેનું ઘર્ષણ રાજે તેના પ્રકારની સાચી સહકારી પ્રતિનિધિ આપકારે છે (૫૫, ૧૫૨)

રાજ્ય ખેતી અનેના સમાજવાદી પ્રયોગો વિશે ભારે અચિંત છે. તેઓ ખેતીના ધંધાની વિવશ્યતા વારંવાર સમજાવે છે: "અકિતના અગત ઊઝ રસ ઉપર ખેતીના વેવસાયનો આધાર છે." (૮૪)

અને રશિયાના તારણીકાર ગણતાં એનિનના ચળદો દીકોને તેઓ, આપણને ખોટા માર્ગથી વારવા ઉચ્ચ શાક છે. એનિને કહ્યું હતું કે "કુશળ (સંપત્તિ) એટલું આપણી (રશિયાની) આર્થિક સુતરૂચનાનું મધ્યમિત્વ બનવો જોઈએ. આ કોને ખળો છે? ઉપયોગ મહો નહિ આવે." (૮૬).

અને પછી આપણે ત્યાં થયેલા કેટલાક ખેતસુધારા કામો શ્રમિજ તીવ્ર પર તીવ્ર ઊડે છે:

જમીનની રાજ્ય સંપત્તિ દ્વારા જમીનની જમીનો છોડવાઈ જાય છે તેઓ કુશળ (સંપત્તિ) જિતે છે. એમનાં રાજ્યમાં અધિકાર અને સાધન, વિનાના ખેડૂતો પાસે ગયેલી જમીનનો ખૂરો ઉપયોગ થતો નથી. પરિણામે હિતપાલ જ થતે છે. કિંમતો આસપાસ થતે છે. કુશલો વધે છે. (૮૫)

રાજ્યની દૃષ્ટિએ ખેતીમાં રાજ્યની ડંખલ અને અનાજનો રાજ્યદરજા વેચાર — આ બે અધ્યય એનાએ છે. એમની એવી દલીલ છે કે ખેતીની જેમ અનાજનો પ્રેાર પણ વિરાટ આયવિરુદ્ધો સુધી થય

સયેલો હોઈને તેનું કેન્દ્રીય કરાવવાનું કરવા બતાવેલા ધંધાધૂધીના વધવાની છે.

અને તેઓ ગળજૂત રહસ્ય સમજાવતા હોય એમ કહે છે —

કરોડો નીગરિકોની સ્વંતંત્રતાને સમાપન રાજ્યવારી બે ધમારતો છે: ખેતર અને કુટુંબ (૮૮)

આથી જ તે —
"રાજ્યની સર્વસત્તાવોદી ધુરંધોરો ખેતરો અને કુટુંબોને નફા નોંધે." (૮૭)

૪. મુક્ત સમાજનું હોઈ

રાજ્ય તેમના આ ભાષા મંતવ્યોને અતે —
મુક્ત સર્પાજ, મુક્ત અર્થતંત્ર, મુક્ત ખેતર અને મુક્ત દરિકાઈની ધોપણ કરતાં યાકતા નથી. રેવાશાંદિક રીતે જ, રાજ્યનો આ 'મુક્તસમાજ' નો સર્જાએ અનેક આશંકાઓ પેદા કરી છે:

રાજ્ય ફરી પાછો રાજ્યની કમલ વિનાના, નિરૂદ્ધ, મુક્ત અર્થતંત્રનો — એટલે કે, ૧૬ મી સદીના laisses faire ના શોષણવાદી ધનિકશાહી મુક્ત સમાજની સિકારસ લો નથી કરતા ને!

— આશંકાઓ પાછળ આલેખો આવે ને!

આજે ૨૦મી સદીમાં સોનાં મનમાં એ વાત યોદ્ય રેલી. સુલો ભેદ્ય છે —

— મુક્તતા અને સ્વંતંત્રતાનો અર્થ લેટ — શોષણ અને દમનની સ્વંતંત્રતા — એવો તો હોઈ પણ રાજો માણસ કરે એ સંકેત જ નથી.

— સમજ તથા સાધનસંપત્તિ વર્ગ અને નિર્ધન તથા સાધનવિહોળા વર્ગની વચ્ચેની સમાનતાની વાત પાલિયત છે.

— ૨૦ મી સદીમાં અત્યંત અસમાનતા વચ્ચે જતો હોઈ — નામધિન માનવી એવો, સિકારસ નહિ

કરી છો કે રાજ્યે તટસ્થ રહેવું — ધનિક અને
ગરીબો, શેષો અને શોષિતોને સરખા બળિયા મણી
ધર્મ આપસમાં જમખેલ ખેલો ભેગા રેવો — દુઃકર્મો,
બળિયો નિર્મળને વધેરી નાખે, અને રાજ્યે તટસ્થ
રહી ભેગા કરવું.

અને,

— ૨૦ મી સારીમાં રાજ્યનું 'અસ્તિત્વ જ નહિ
ભેદ' એ 'એવો' 'મુશળી' અને 'વત કાએ જ કાઈ ચિંતક
મંત્રણીએ કરવાનું' સાદક કરશે. (ગાંધીજી અને વિર્ન-
બાએ સૂઝા એવું વિધાન નથી કર્યું.)

રાજ્યએ પોતાને અને આવા કોઈકમ દેવ હોય તે
નિવારવા કાળજી પણ લીધી છે :

● તેઓ સ્વાર્થેન ઉપયોગિતાવાદી અર્થ-
તંત્રના સિદ્ધાન્તને 'સરકારિન સ્વાર્થ' તરીકે
મોઝખાવે છે. અને એ સિદ્ધાન્ત દ્વે વિશુદ્ધ
ધર્મો ભેદ' એમ ૧૧૫ કરે છે. (૭૬)

આ ઉપરાંત, એમની તો આમેયી એવી
કશિયાદ છે કે -

તેમના સ્વંતંત્રતાના સિદ્ધાન્તની અતિશ-
યોક્તિ કરીને, ખોટી રીતે તેને 'અંધુજ' રાજ્ય-
નિયંત્રણ શક્તિ *Loissacs force* ના અધ્યા-
ધૂધીના સિદ્ધાન્ત તરીકે શરૂ કરવામાં આવે છે.
(૬૨).

રાજ્યએ અનેકવાર'એ વાત પણ છુત્તંદ
કરી છે કે -

● અજના પ્રમર્શો મળ્યા અને સરકારને દરજ્જ
સગાઓ દોવાનીજ - ગેરી ભેદ' એ જ સરકારી કાનૂનો

પણ હોવાના અને રહેવાનાજ. અને તેના સાચો ઉપ-
યોગ વિવેચ એમણે વિધાયક - નક્કર વક્તવ્ય લીધું છે.

— સમાજમાં જે તરફોને મુશ્કેલી ભરે હોય તેમને
એવું સ્પષ્ટ આપવાની રાજ્યની ફરજ છે. (૬૩)

— ગુનેગારો અને નંનિશ રીતે સ્થપિત તરવો,
ઉપરનું સરકારી દમન ન્યાયી છે (૪૮)

અને સૌની જેમ રાજ્ય પણ માને છે કે,
અસ્તિત્વાનગરી એવી સમાજવિરોધી પ્રતિભો થતી
જાતી છે : તેનો ઉપયોગ શીયણ માટે થતો રહ્યો છે

પણ રાજ્યનો જવાબ અસંતોષ છે :

અસ્તિત્વાતંત્ર્ય સમાજવિરોધી બનવા માંડે
અને તેનો ઉપયોગ શીયણ માટે થાય ત્યારે તેની
ઉપર નિયંત્રણ મુકાવું રહ્યું : (૧૧૦)

વળી, રાજ્ય આર્થિક ક્ષેત્રે 'મુશળ' ની સિદ્ધા
કરે છે એનો અર્થ દામિત એવો નથી કે રાજ્યે
ઉલોચકેને કો કામ લાજવાનો નથી, એવું તેઓ માને
છે. રાજ્ય તો જખાવે છે કે -

રાજ્યે ઉધોગકર્મીને જામ લાજવાનો છે.

રાજ્ય તેની ફરેખા પણ આપે છે :

- (૧) કેટલાંક સર્વમાન્ય છેવો - તર ટપાચ આદિ
પ્રામુખ્યિક-સના બવસાયો રાજ્ય ચખાવે એ સદમ છે.
- (૨) સંશ્લેષ ઉલોચો સરકાર દસ્તક હોવ જ, એમ તેઓ
સીકારે છે. ઉપરાંત, (૩) જે ઉલોચો નતી ડિસાના
સાદમો દોલ અને ખાનગી ઉલોચો માટે એ ચખાવવા
ફરક દોલ, વખતમ અચકાવ દોલ, ત્વી પણ સરકાર
જવાબદારી ઉપાડતી ભેદ' એ. (૬૪)

ત્યારે મળકાઈ 'મુશળ' અને 'સર્વમાન્ય' ની
કહેવોતો મો અર્થ' છે !

રામજી પાકિન્સનના ચબ્દો ટાંકીને, પોતાને હું અભિપ્રેત છે એ સૂચવના હોય એમ જણાય છે —

• ત્યાં રાજ્યકર્તાઓ બધી વસ્તુઓના માલિક હોય ત્યાં, અગર તો કેવળ શોહક મર્યાદિત હકો નાગરિકોને આપવામાં આવ્યા હોય ત્યાં, મિલકતની માલિકીના પાયા પર આધારિત સ્વાતંત્ર્યનું અસ્તિત્વ જ અશક્ય બને છે XXX કેમ જણે, વાપરવા યોગ્ય આવક પણ રાજ્યની મહેરબાની હોય એવો ઘાટ બને છે ।

સર્વસત્તાવાદી રાજ્ય હસ્તકની યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો નીચે ચર્ચ રહેલા અખતરાનાં પરિણામો આ વાતની સાબ પૂરે છે, એ ખરું.

*

રામજી બ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના આર્થિક પાયાની વાત વધુ સૈદ્ધાન્તિક રીતે રજૂ કરે છે —

“એક જમાનામાં દરેક વ્યક્તિને પોતાનું જીવન, સ્વતંત્રતા અને મિલકત સોગમવાનો અતુલ્ય હક અધિકાર હતો.

આને આ સુક્ષ્મ વિચના ત્રણ સ્વભાવથી ઉદ્દેશો મિલકતનો સ્થાન અખડી ગયો છે...

રામજી ચિંતાનાં સૂરે ઉમેરે છે —

— મિલકતનો સ્થાન પડતાં પડતાં પોતાની સાથે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના સ્થાને ય નીચે ધસી લાવ્યા વિના નહિ રહે. — આર્થિક ક્ષેત્રની સ્વતંત્રતા વિના વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાની રક્ષા અશક્ય છે. (૧૨૦) અને અતે ચેતવણીના સૂરે કહે છે — આ બને વિનાની બિંદુઓની અતુલ્ય મહત્તાનો સ્થાન એકલો ટકી જ નહિ શકે. (૧૪૧)

ધર્મ સિવાયની બીજી કોઈ ન્યાય સુક્તિની જેને આવશ્યકતા નથી. એ મિલકત જે પ્રાથમિક અધિકાર રૂપે મૂકી ન્યાય, તે સ્વતંત્ર સમાજનો અત આવી ગયો સમજો. (૧૪૧)

ટૂંકમાં, સંપત્તિને બચાવવી હોય તો તેને રાજ્યહસ્તક

બાબ જનતી રાખીને, ધર્મચલિત ટૂંકી શીખની ભાવના હેઠળની માલિકી રૂપે સાચી સુક્તિ અપાવવી રહી.

શોધવ્યક્તિ માલિકીનું શોધવ્યક્તિ સંપત્તિ રૂપે રૂપાંતર કરવામાં જ રામજી આખી સમસ્યાનો ઉકેલ જુવે છે.

*

રામજી બીજી પણ એક Fallacyને નિર્બળ કરવા વારંવાર મથ્યા છે

• સમાજને રાષ્ટ્ર કોઈ દેવી સુક્તિઓ હોય — એમાં જ વ્યક્તિના અસ્તિત્વની ચરમ સિદ્ધિ હોય — એવી ભાવણી જ-માવીને તમામ — ચર્ચથી માંડી મૂકીવારી શાસ્ત્રવાદી અને સામ્યવાદી — જૂથવાદોએ વ્યક્તિની નજર અંધતાને ઘૂંટ્યા કરી છે; અને એક યા બીજા પ્રકારના સંમતિવાદ (conformism) ની વેદી પર વ્યક્તિને વધેરી દેવામાં આવી છે રામજી કહે છે :

“વ્યક્તિ જ એકમાત્ર વાસ્તવતા છે. રાજ્ય તો નિર્ણય લઈ છે, જે અશરમકરને આત્મા જ નથી. XX જે વ્યક્તિને ભૂંસી નાખવામાં આવે તો રાષ્ટ્રને આપણે આત્માચિહ્ન અસ્તિત્વ માત્ર બચાવી મૂકીશું.” * (૬૦) અને રામજી ઉમેરે છે :

જે આજે કઈ બચાવવા જેવું હોય તે વ્યક્તિરૂપે દરેક બીજા છે દરેક બીની સલામત સેવાનું કર્તવ્ય છે...

આપણે બીને જ દર્શી નાખીને વાલીએ, અને પછી ગમે તેટલું પાણી પાર્કિંગ અને ખાતર નાખીએ તોય એ બી ઊગવાનું નહિ જ. — એવું જ વ્યક્તિરૂપી બીનું પણ છે. એમથી સાચો માનવી પેદા થવાનો નહિ જ (૭૩-૭૪)

રામજી પારતરનાકોને ઉતારી ટાંકીને સમાજવાદ, સામ્યવાદ અને ક્રાંતિના નામે બારે ચબ્દગુણવાળા દાવાઓ અને સંજોગી અર્થઘટન બચાવેનવે છે. (૭૨)

• બાંધીય : “વ્યક્તિને આત્મ છે, પણ રાજ્ય એ આત્માહીન ચંદ્ર છે.” (૧૯૫૩ પ્રોડર્નરિયુ)

“આપીછના સમસ્યાઓને પાયાને ઘટક બનિ ઠરો.” (ભા. સ. ૪૪)

એકાએક ચમત્કાર કરવા નીકળેલો ક્રાંતિઓનાં પરિણામોનું સાચું મૂલ્ય સમજવા પ્રેરે છે—

જો રાષ્ટ્રના આર્થિક જીવનનું નિયંત્રણ કરનારી અને તેના વહીવટ કરનારી કેમકે પછી યોજનાના આર્થિકપ્રણાલો જલ પેદા કરનારી નીવડે તો તેની યોજનાનો કોડીની ય કિમ્મત નથી— પછી તેની પાછળ મને તેણે ગણિત કે અર્થશાસ્ત્ર હોય (૧૮૪-૮૫)

આખા ગાંધીજીનો જ પૃથ્થકોષ જોઈ લેવો !

રામજી એ જ વાતનું દુઃખ કરે છે કે—

— સમાજવાદ તેની તરંગી સ્વર્ગની વાતોમાં આનંદ રવજાવતો જ લેખામાં લેતો નથી (૧૮૨)

— સમાજવાદના મૂળભૂત જૂન હોય તો તે એ છે કે, માનવીના સુખ વિષેની તેની ધાન્ય જ વિદ્યુત છે જેમથી તમામ સંસ્કારિતાઓ અને સંસ્કૃતિઓનો જન્મ થયો છે, તે મતિશીલ્પના અને સ્વતંત્રતા, સ્પર્ધા અને પુરુષાર્થને જ ખતમ કરે છે (૧૦૮-૧૦૯)

૬ : સમાજવાદનો સામાજિક વિકલ્પ

રામજી અદ્યતન સમાજવાદને 'દિ'સક સમાજવાદ' અથવા 'આસુરી સમાજવાદ' તરીકે ઓળખાવે છે, અને તેની સામે— જો કે, તેઓ પોતે 'સમાજવાદ' શબ્દનો જ વિશેષ કરતા હોવા છતાં— 'અર્થિક સમાજવાદ'નો વિરોધ રજૂ કરે છે. (૪૫), અને એની સિદ્ધિ માટે, ગાંધીજીના સખડી દોડી દોડીને, ગાંધીજીએ ફરી ફરી રહેલો રાહ— દરદીપણનો આદર્શ— આગળ ધરે છે.

ગાંધીજીએ કહ્યું હતું : આર્થિક સમાનતા સાધવી હોય તો ધનિકાં દૂરદી જાને. પોતાની જરૂરીઆતથી વધુ સંપત્તિ સમાજને સોંપી દે. (૬૩)

ગાંધીજીએ કહ્યું હતું : મારો આ દરદીપણનો સિદ્ધાંત એ કાયદાશાસ્ત્રની કલ્પના નથી. સંપૂર્ણ દૂરદી-શીપ-સુકિલાના નિંકુની જાખમાં જેની કલ્પના છે અને તેના જેટલી જ અસાધ્ય છે. (૬૪)

વિધિમાનવ : જુનાઈ-ઓગસ્ટ '૬૪]

ગાંધીજીનો એવો દાવો હતો કે : દુનિયામાં સમાનતા સ્થાપવા માટે બીજી કોઈ પણ પદ્ધતિ કરતાં આ ક્રોધ છે (૬૪)

● અને આ સિદ્ધાંત અંગે અથડા સેવનારાઓને ગાંધીજી કહેતા કે આપણી અપૂર્ણતાને કાગ્લે આદર્શનો મજ દૂરો ન કરવો.

તો વળી એમ વ હમેશા કે : વાલીપણનો સિદ્ધાંત અને વિશ્વાસ છે કે બીજા તમામ સિદ્ધાંતોથી વધુ દોષાયું બનશે— કેમકે એની પાછળ તત્સંચિતન અને ધર્મનું બળ છે. અહિં સાની સાથે જોશ રહી શકે એવો બીજો કોઈ જ સિદ્ધાંત નથી. (૬૮)

અને ધનિકાસમાં આવુ કદિ બન્યું છે ? એવા પ્રશ્નના જવાબમાં તેઓ કહેતા કે—

બ્રિટિશ્વર જીવનમાં શક્ય બન્યું છે, સામાજિક સ્તર પર કંઈય ન જતાવી શકાય. .. છતાં અહિં સાનો બ્યાપક પ્રયોગ આજના આશ્ચર્યોના યુગમાં અશક્ય જ ગણીને કાઢી નહિ નાખી શકાય. (૬૮)

આ અને લાંબા પચથી ધીરજ દારી જનારાં— જોને ગાંધીજી સારી પેઠે દેહારતા હતા : સમન્વયની પદ્ધતિથી વિશ્વાસ યુવાવી દેવાય છે ત્યાં સમાજવાદની ટેકનિકે જીમી યાય છે. (૬૧)

— અહિં સાનો વિશ્વાસ કમિક જ હોઈ શકે (૪૪)

● સામાજિક ન્યાય અને સામાજિક કલ્યાણ દગાલ્લુ દમન વિના શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ? એના જવાબમાં ગાંધીજી કહેતા :

— ધર્મ શકે અને થલુ જોઈએ— પ્રજાના આધ્યાત્મિક (દરદીપણ)ના સિદ્ધિદાર...

— આપસ્યક લોકસિદ્ધિની ધીજી વિના કોઈપણ એવ ઉતાવળો સાધવા જતાં દગાલ્લુ-દમનનો ઉપયોગ કરવો જ રહે છે : અને એ રસ્તે તો મૂળ એમ જ કોરાર્થ બંધ અને નાશ પામે માટે કરીને, લાંબામાં લાંબો પંથ જ દૂરમાં દૂરો ગચાવો જોઈએ છે. (૪૫)

રામજીએ ગાંધીજીના દરદીપણના સિદ્ધાંતને જ પોતાના સમસ્ત આર્થિક—સામાજિક ચિંતનનો પાયો

બનાવ્યો છે. એટલું જ નહિ પણ એમણે એક સમર્થ ચિંતકની અદાથી, આગળની ભવિષ્ય અને ભારતીય પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં, એ વિચારનાં નવાં પરિમાણો પ્રગટ કર્યાં છે.

રામજી કહે છે : દૂરીપણાને આ સામાજિક સિદ્ધાંત કંઈ નથી વાત નથી, એ તો આપણાં શાસ્ત્રો જેટલો પુરાતન છે; અને તમામ ધર્મોના એ સમાન પાયો છે (૪૨)

કુનિયામાં એ કાંઈ રચાયો ચિરંજીવ મુસ્લોને પંથ હોય તો તે હાથ-પરિવર્તનનો જ છે — એ વિષે રામજી હદપૂર્ણ છે; અને બીજો કાંઈ પણ માર્ગ — દિસક ક્રાંતિ, શાસ્ત્રસત્તાની બળજબરી અને બહુમતિના નામે દમન — આ બધાં જ અશુદ્ધ સાધનો : એનાં પરિણામો કંઈ શુદ્ધ આવી જ ન શકે. નૈતિક ક્રાંતિજ આમૂલ ક્રાંતિ બની શકે, એમ ચોક્કસ માને છે. (૪૧)

સાધ્યતા નહિ સાધનોની કિસ્મત એ જ નૈતિકતા છે. (૫૦)

● રામજી એક રસાયણ શાસ્ત્રીની જેમ પદાર્થના આમૂલ પરિવર્તનની વાત કરી સામાજિક પરિવર્તનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરી કે છે :

સમજૂતી અને આમલકારા જે સિદ્ધ કરવું શક્ય છે, તે કાનૂનદારા નિર્ણય આપે ઠાકોને સિદ્ધ થઈ જ શકવાનું નથી.

કેમકે — જુદાં જુદાં તત્ત્વોના અચુક ચોક્કસ મિશ્રણમાં થોડાક અમથો ફેરફાર પણ અમૂલને રચાને વિષ પેદા કરે છે હજાણુ અને દમન જીવનદાયી અમૂલને વિષમાં ફેરવી નાખશે. (૪૬, ૪૭)

કનૂરો ઉપર આધાર રાખવાનું વલણ ધરાવનારો એને તેઓ દેહોળે છે :

આપણે હેતુ જીવનનો નીતિ રાદ ફૂંદવાનો છે. આથી તો સોઠાના સરકારો અને હેપાં પચ્છતપલું આવરંચક છે ... અને પ્રેતમાં આપણી બધા હોતી જરૂરી છે. (૪૧)

તો બીજી બાજુ તેઓ રાજ્યકર્તાઓને ચેતવે છે :

— ‘લોકોનાં હૃદયપરિવર્તન’ દ્વારા જે રાજ્ય છે તે પરિવર્તન દયાણુ-દમન દ્વારા થઈ જ નહિ શકે. બે આપણને હૃદયપથટો કરનાં નહિ આવડતું હોય તો અધીરા બની જઈને દયાણુનો આશરો લેવાથી તો કંઈ જ નહિ વળે એ રસ્તો તો આખા દેશને ઝુનાઓ અને કવલના પાલનની છટકાચારીઓથી ભરી દઈશું અને વધું ને વધુ દયાણુ-દમનના માર્ગે ... ધસઘાઈ જઈશું. (૪૮)

— ૧૯૫૯ના આરંભમાં આપેલી આ ચેતવણી જેટલી બધી સાચી પડી રહી છે !

● શું સમાજ કદીય ધર્મને માર્ગે જરી ? — એવો સવાલ પૂછનારાઓને રામજી સામું પૂછે છે : પ્રભુ ઉપર અધાવાસ રાખવા’ કારણુ હોય તો મુકોબર સમાજવાદી નેતાઓ એમનાં વચનો પાળશે જ — એવો પૂર્ણ વિશ્વાસ યાથી ! (૧૧૨)*

૭ ઈશ્વરદત્ત ઝંખના

દૂરીપણાના સિદ્ધાંતની વાત આપનાં રામજીના ચિંતનની ભૂમિકા જ નહાઈ જાય છે. ગાંધીજીની જેમ તેમની એ પ્રતીતિ છે કે દૂરીપણાના સિદ્ધાંતનું કલ્પ કલ્પામય કલ્પવૃક્ષ રહેલું છે, જેનો આધાર ધર્મ છે; અને તેનું ઊંમમ સ્થાન સર્વજ્ઞોની જ્ઞાતી એકતા તરફ લઈ જનારી અને અકોટ્ય એવી ઈશ્વરદત્ત ઝંખના છે (૫૮)

* ગાંધીજી : “ પશ્ચિમના સમાજવાદ ને સામ્યવાદનું મધ્યસ્થ એના પર ચલેલું છે તે વિચારો અને આપણા વિચારો પાસથી જુદા પડે છે. તેમનો એક વિચાર એવો છે કે માણસ મૂલ્યે સ્વાર્થી છે. તેમની આ સામ્યવાદ તરફ હું મળતો થઈ શકતો નથી. કારણ કે હું માણસ કે મનુષ્ય અને પણ વચ્ચે મળેલ એ છે કે મનુષ્ય તેમ આત્માના અવાજનો ઉત્તર આપે શકે જી (1૯૩૭ સા. ૧) સા. સા. સામ્યવાદ અને સામ્યવાદીને.

● પ્રત્યેક માનવીની અંદર રહેલી આ 'ધમિરહત જંખના' એક વાર સ્વીકાર કરીએ તો, ચક્રવાચકપતાના મહાવિવાદનો સફતર જાણી અંત આવી જાય છે.

માનવો જ એક માત્ર એવું પ્રાણી ■ જેને ચિત્ત અને હૃદય છે; જે હેતુ પૂર્વક જીવવા જાય છે; જે પોતાની સંકલિતતામાથી બહાર નીકળવા, વિસ્તરવા જંખતુ રહે છે; જે પોતાની જાતને ઝોળાંદી જવા — transcendent કરી જવા મથે છે માનવીની આ પરાસ્તિ — માનવીનું આ માનવત્વ (માનવત્વ) જ તેને લોક સંમૂહની દિશા તરફ દોરી જાય છે, એથી જ તો માનવી વ્યક્તિગત રહેવા છતાં સામાજિક બની જાય છે : એમાંથી જ રાજાજીની એ શ્રદ્ધા પ્રગટી છે કે—

— હરેક વ્યક્તિ મમાજ અર્થે, પોતાના જીવતરને શુભાવી દીધા વિના, હરેક યજ્ઞે 'જીવી' અને 'મરી' શકે છે. (૬૧)

● આવા આ કુજાજન્ય દૂરદીપણોનો બવદાર 'દયા' કે 'મહેરબાની' મટી જાય છે—૧૨૨૫૨નો સદગ માનવધર્મ બની રહે છે— જ્યાં દાતા અને પાતા વચ્ચે વિમુદ નહિ અનુમુદ જન્મે છે, વિમર્ષજ નહિ આકર્ષજ પ્રગટે છે.

શુ આવા દૂરદીપણના બવદારની અપેક્ષા મળ ધનિકો પાસે જ રાખવાની છે? દૂરદીપણમાં માનતા હોવાનો દાવો કરનારો પણ, મોટે ભાગે, આવી માન્યતા ધરાવતા હોય ■ વાત સાચી છે કે ધનિકો પાસે પોતાના પરિવારના ઉપયોગ કરતાં કે કેટલા અણી વધારે સંપત્તિ હોઈને, તેમણે તેમની આવ-સ્વકળાથી વતરાતો સંપત્તિનો ઉપયોગ લોકસમુદ્ધ અર્થે કરવાનો બોધ મધીજીએ પણ એમને વારંવાર કર્યો છે. અને ઘણી બધી વાર 'ધનિકો માટેનો દૂરદીપણનો સિદ્ધાન્ત' એવો પ્રચાર થતો રહ્યો છે : પગલુ—

સવાલ કેવળ ધનિકોનો નથી— ન હોઈ શકે.

'જરૂર પૂરતી' સપત્તિ રાખવાની વ્યાખ્યા યોગ્ય નહિ હોઈ શકે. 'જીવન ધોરણ' પણ એક નિશ્ચિત કક્ષાનું નહિ હોઈ શકે અત્યંત કક્ષાનાં કરોડો માનવી માટે મધ્યમ વર્ગનું જીવનધોરણ પણ વૈભવરૂપ ગણાય. — જેમ મધ્યમ વર્ગ માટે ધનાઢપતું ધોરણ વિલાસ-મય છે ।

મધીજી તો સ્પષ્ટ પણે કહેતા હતા કે "કરોડ-પતિઓ કે જિભારીઓ બને એક જ રાખનાં 'નુર્સ' જુદાં રૂપનાં ચાંદા છે" ('મા. સ. ૪૬-૪૭) અને એટલી હદે માનતા દતા કે (૧૯૨૪)—તરતરના ઉપયોગ માટે જેની જરૂર નથી એવી વસ્તુ મારી પાસે રાખી મૂકું એ 'ચોરી' જ છે

આથી જ તો, મધીજીની દૂરદીપણનાનું બ્યાપક સ્વરૂપ અપરિમિતીકૃતિમાં રહેલું છે પ્રત્યેક માનવી — મને તેથી નોચી કે જાચી કક્ષાએ — અપરિમિત કૃતિ કેળવે તો જ સમાજના પ્રત્યેક સ્તરે દૂરદીપણની લાવના પ્રમટે

મધીજી કહેતા : આપણે આપણી મરીનાઈમાં સુખી આનંદી રહીશું તો ધનિક વત્ર આપણું બનુકરણ કરશે ('વા. સિ.) અને મધીજી મરીનાઈ અને પ્રમતો મદિમા કરતા.

બવદારુ રીતે વિચારતાં —

● કેવળ ૧ ટકા જેટલા ધનાઢયોની બધી વધ-રાની સપત્તિ મરીઓમાં વહેંચી દેવામાં આવે તો ય આજની આર્થિક પરિસ્થિતિમાં કશો નોંધપાત્ર ફેર પડવાનો નથી જાણનાં હલ ટકાની કક્ષામાં ભાગ્યે જ કોઈ વધુ સંપત્તિ બની જશે.

● સાચી રીતે તો વિચારવું એ જરૂરી છે કે દૂરદીપણની લાવના ૧ ટકા જેટલા ધનાઢયોમાં કયારે પ્રમટે ૧ સમાજના હલ ટકા નામરિકો પોતપોતાની નીચલી-વચલી કક્ષાએ કેવળ 'લ'લ-સ'લ'ની જ ધખના ધણે અને ૧ ટકા પાસે ત્યામના ચૂલ પાલનની માગણી કર્યા કરે તો, એ ૧ ટકાના ચિત-હલ્ય ઉપર

૧. ગ. સ. = ચારો સપ્તજવાદ

૨ વાં. સિ. = ધાલીપણનો સિદ્ધાન્ત

થી રીતે અસર થવાની જ બહુસંખ્ય સમાજ-પોતાના જીવનવ્યવહાર વિષે ઉદાસીન હોય એવા સમાજમાં એવા વાતાવરણમાં અલ્પસંખ્યોનું હૃદયપરિવર્તન પણ દુષ્કર બનવાનું.

રામજી કહે છે તેમ,

ધર્મના આધારે પ્રગટતી કરુણા એ તે જીવનપદ્ધતિ છે, ધર્મથી ઉપકારવૃત્તિ કરવાં ભિન્ન છે. કરુણા માનવીને અવિલામ્બ ઘટકરૂપે એકતા આપે છે—એમાં દરેકનું વ્યક્તિપૂર્ણ જીવન જાળવાય રહે છે. (૬૫)

—આવા સમાજમાં જ દરેક વ્યક્તિ માટે હેતુ-પૂર્વક જીવન સ્વકથ બની શકે (૬૫) અને દરેક વ્યક્તિએ પોતાના આચરણ દ્વારા જ એ સિદ્ધ કરવાનું રહે છે. (૩૧, ૬૩)

અર્થાત્ આ અસ્વકથ છે ત્યાં તેનો વિકલ્પ વર્ગદ્વિષ અને વર્ગવિઘ્નયુક્ત પશિમી મૂંઝવણ તથા સમાજવાદ—એકંથા બીજા પ્રકારનો સર્વસત્તાવાદ, સુધરેલો સ્વાર્થવાદ, ઉપમેજવાદી ભૌતિકવાદ જ હોવાનો.

૮ : ગાંધીજી અને રામજીનું

વ્યવહાર—ચિંતન

ગાંધીજીની વિભૂતિ સાથે રામજીની સરખામણી કરવાનો લેણ માત્ર ઉદ્દેશ નથી તેમ જા ગાંધીજી, વિનોબા અને રામજીની ચિંતનની ગંભીરતા બારતીય તત્ત્વચિંતન જ હોઈને એ ત્રણેની રાષ્ટ્ર, રાજ્ય, સમાજ અને વ્યક્તિના નવનિર્માણ અંગેની નિઃશંક સમાન છે, એ સૌના ઉદ્દેશની દિશા પણ એક જ છે.

વિનોબા તથા રામજી ગાંધીમાર્ગના જ પધિક્ક હોવા છતાં, દરેકની આગવી વિશ્લેષણત્વો પણ છે—સાથોસાથ એ જ એમની ભળાટોમાં પણ કંઠી સમાય. (અહીં રામજી પૂરતો જ વિચાર પ્રસ્તુત છે.)

● ભૌતિકવાદી—ઉપમેજવાદી ઉલ્લોમચ-દના કાષ સામે પ્રગટ કરેલો પૂરવપ્રકોષ, સામ્ય-

વાદ અને સમાજવાદના સત્તાવાદી સ્વરૂપ સામે પ્રગટ કરેલો તિરસ્કાર, સામ્ય-વિકેન્દ્રિત અને સદ્કારી ન્યાયી સમાજવ્યવસ્થા માટેની તમણા, તથા કોઈપણ પ્રકારની—સરકારી કે ખાનગી ઈમારત પદ્ધતિ સામેનો વિરોધ, અને નિર્ગંજનું સ્વચ્છ કરવાનો ભાવના; અને એ સિદ્ધ કરવા સારૂ સાધનશુદ્ધિ વિષેની નિઃશંક તથા વ્યક્તિચરના પૂર્ણ રિક્તસના પાયા ઉપર જ, તેની સ્વતંત્રતાના પાયા ઉપર જ, રામરામની ઈમારત ઊભી કરવાનો નિર્ધાર—

‘આ મૂળભૂત સિદ્ધાંત-ચિંતનમાં રામજી ગાંધી-ધર્મના પ્રખર પુરસ્કર્તા રહ્યા છે.

આજ છતાં, ગાંધીજીના અને રામજીના વ્યવહાર-ચિંતનમાં એક ફેરબાજ છે. (એમ ગાંધીજી અને વિનોબાના વ્યવહાર ચિંતનમાં છે—અસંખત, રામજીથી જુદા પ્રકારનો.)

● ગાંધીજી સપતિ, વિલક્ષત અને માસિકીની બાબતમાં તથા રાજ્ય અને વ્યક્તિ વચ્ચેના સંબંધમાં જેટલી હદે ગયા છે એટલી હદે રામજી જતા નથી એમ જણાય છે.

(૧) * ગાંધીજીએ ૧૯૪૨માં એવું કહેલું કે પાપ ન કરવા છતાં ધન કષાર્થ સ્વકથ (વા. સિ. ૧૧) અને માણસ ધનસંગ્રહ કરે એમાં એવું નથી (વા. સિ. ૧૩). આજ છતાં, ધનપ્રાપ્તિ અને સમૃદ્ધ અંગે ગાંધીજીનો સર્વસાધારણ મત એવો રહ્યો છે કે—‘દ્વિ’સક સાધનો અથવા રીતસરસમે અખતાર કર્યા વિના કોઈપણ વ્યક્તિ મૂંઝી એટલી કરી ન શકે... અદ્યત્ત દેલત આજે તો ધણે અંશે સોપણનું પરિણામ છે (૧૯૪૭ : વા. સિ. ૩૨)

—રામજી અજાણની ધનસંપત્તિ અને જમીનોની માસિકીમાં (જે જમીનો સરકાર દોષ મળ્યાં નીચે કુટલી

* ગાંધીજીની સૂચના : “માર્ગ જે સખાઓમાં વિરોધ જેવું જણાયત્યારે, એ તેને મારા ઉદાપણ વિષે મદદ દોષ તો, એક જ વિષયમાં જે સખાઓમાંથી પાછલાને તે પ્રમાણજૂત માને.” (હરિજનબધુ ૩૦-૪-૩૩)

લેવા માટે છે તે જમીનો) કોઈ પાપાચાર હોવાનું અથવા એ જમીનો સામંતી રજવાડી કાનૂન નીચે પ્રાપ્ત કરી લીધેલી હોવાનું-માનવા નથી. (૧૧)

(૨) દૂરદીપ્તવાના - હવે પરિવર્તનના સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વળગી રહ્યા પછી ગાંધીજી સામે એવો સવાલ ઊભો થયો કે - તો ધનવાનો દૂરદીપ્તવાનો રીકાર જ ન કરે, અને અદિસકાને નામે કરોડો માનવીને કમળા રહે તેવી - તે તો એ વિચાર રજૂ કરે છે (અ) હોરો, એના પગ અને જીએ કામ કરવામાં આવેલે કામ અદિસકા અસદકાર કરે - કાનૂન બગાડે માત્ર અપવાદ કરે. (સા. સા. ૧૦૨) (મા. સ. ૨૨)

(મા) કાનૂનદારો અદિસકા દવાણુ લાવી સમાવ- નો કે તેમાં બગાડકારનું તત્ત્વ છે, પણ તેનો કૃપા નથી. (૧૯૩૪) (મા. સ. ૧૪) XX પાછળથી ૧૯૪૨માં તેઓ એમ પણ કહે છે કે હવે પવટા વિના કરવામાં આવેલો કામદો મારાપોપામાંજ રહે છે, અને હવેપવટો કરવા સારુ સોંકમનું દવાણુ જરૂરી છે. (વિનેયા કાનૂન પૂર્વે સર્વસમિતિનું વાતાવરણ સર્જવાની વાત કરે છે જ.)

— રામજી આ સંદર્ભમાં અસદકારની કે કાનૂની સંવિધન અંગતી વિચારણા કરવા નથી, કદાચ એવો પ્રયોગ આજની સ્થિતિમાં એમને અનિષ્ટ લાગતો હોવાથી તેઓ હઠપદિ- વાન - સરકાર તથા કોર્ટનું ઉપર લખાયેલ મધો- કાર ખૂંડે છે. પરંતુ કાનૂની દવાણુને તો એમમરૂજ જ લેખે છે; અને વધુમાં વધુ 'સામા- નિક નિર્ધાર' અને અસિદ્ધિન દુઃખાંત્રી સ્વર્ગ તિવમન 'નું વિચારે છે. જાણે કોઈ પણ

૧ સા. સા. ૨ સામવાદ અને સામવાદીય

† અસદકાર અને કાનૂની સંવિધન એ અન્યની માંધીલની કોઈપણ વિચારણા હશે. અજાણ માંધીલને નામે દાવાયો અને ઉપવાસ દાવાયો એકોને ઉશરીને, સમાજને એ કરીને, વિજય મેળવી લેવાની દમનકાંડ રાજનિક અને માંધીલના સમાજદત્તી રાજનિક વચ્ચે આજાજનિયનું અવર છે. અસાધ્ય મર્યાદા માંધીલની શરતોમાં કોઈપણ પ્રથમ રજૂ એ દત્તી કે પોતાના હિતમાં વિગેરેમાંથી કામ કોઈ

માત્ર આજાજનું નિકેદન કાદનારો બગજન- રીતો જ હોવાનો - નીચવાનો. (૬૪)

(૩) માંધીલએ ૧૯૩૫માં ગોળમેળ પતિવદમાં એવું કહી નાખ્યો સર કાવચજ બદલોગરને મમરાવી મુકંચા દવા કે - "ધનવાનો દૂરદી તરીકે વર્તવામાં નિષ્ફળ જશે તો આપણે રાજ્ય મારફત ઓછામાં ઓછી હિંસા કરીને તેમની સપ્તિ પમાવી લેવી લેવી પડશે, અને દરેક સ્થાપિત દિનની વપાસ કરીને જ્યાં જો જરૂર હશે તે મુજબ, બદલો આપીને અમર આપ્યા વગર, રાજ્યે તે જસ કરવાનો હુકમ કરવો એકદી (મા. સ. ૧૨૨વા સિ. ૨૨-૨૩)

— માંધીલ માટે જ શક્ય એવું આ

ગૈદ રૂપ રામજીના આંતરિક બધારણુ નકારનું કોઈ કહે રામજી રામજીની છીનવણી સામે મુકમ અને સ્વયં છે; જ્યાં તેઓ એટલું સીકારે છે કે-કાનૂની મિલકતો ઉપર તગવ મારવા પૂર્વે તેવું પણ ન્યાયમુકત છે એ સાનિત કરવું જાઈએ. સમારે પોતાનો મુખ ઇસારો છે, અને એ પચ્ચાંથી ધેવ હાંસલ થવાનું છે એવી ખાતરી એકદી. (૫૦) XX એ કે એક સમયે એવું પણ કહે છે કે - જ્યાં કપાક એવી પરિસ્થિતિ જોવી થાય ત્યારે રામજ તે-તે મિલકતો, તે વિવેકમાં કોય તે પૂરી કિંમત મુકાળે જ લેશે - એવો આમક રાખે.

(૪) ખાનખી મિલકતના દૂરદીપ્તવા માસિકોના વારસદાર નીચવા વિષે માંધીલએ ૧૯૪૨માં કહ્યું હતું કે - "મારો આદર્શ તો એ છે કે મનિકો પોતાના વંશને માટે કોઈ ન રાખે" (વા. સિ ૧૨) ૧૯૪૬

બલનું લે ન રાખવું. ++ આથી જ કદાપિ સમાજનારોએ અને સામવાદીયની બદાથી અદિસકા અને યાંત્ર દેખાડી 'હડતો' ની દિસક વાગ્યા સામે માંધીલનો કદિ મેળ આપી ન હતો. માંધીલએ તો દિસકોને ઉશરીને, પતીલા સત્યાગ્રહ-રાસ ગ્યાન કહ્યું હતું અથવા તે મર્યાદિત બનાવું હતું. X X આજની વધુ કોઈક પરિસ્થિતિમાં અન્યાયના પ્રતિકારની સમયા વધુ વિશદ બની છે. વિનેયામાં 'સૌમ્ય, સૌમ્યના, સૌમ્યના પ્રતિકાર' ની આશયન કરી જ છે.

માં વધુ રપટતા કરી હતી કે—“દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી દૂરદીપશ્યાનો કાપડો જગજગતથી લાલચમાં નહિ આવે; તેનું ધરતર છેક નીચે પાપામાંથી થયું જોઈએ.” (વા. સિ. ૭-૮) xx તથા, “મારી રાન્ય સંરચા સોડોના સંકરપત્રો અમલ કરશે; પોતાની ચરણ લોકો ઉપર દોષી ખેસાડશે નહિ” ૭૪, ૧૯૪૭માં રાન્ય અને વ્યક્તિના અધિકારોનો વચલા તોડ કાઢતા હોય એમ કહે છે: “પોતાના ઉત્તરાધિકારીના નામની દરખાસત કાસે દૂરદીપ કરે; પરંતુ એની હેવટની મંજૂરી, ગળપને હસ્તક રહેતી જોઈએ.” આમ થતાં, રાન્ય તેમ જ વ્યક્તિ ખતેના ઉપર કાબૂ રહે” —તે કે, “એ સિંક્રકતની કાપડા મુજબની આંધણી રાન્યની નહિ પણ દૂરદીપની રહેશે” — એમ ય હમેર છે. (વા. સિ. ૩૧)

— રાન્ય દૂરદીપના વાગસારની આવી લાજગમમાં પડતા નથી. દૂરદીપાવના કાનૂની નથી; ધર્મગત હલ્ય-પરિવર્તનની છે—એ મૂળ વાત પર તેઓ ચીટકી રચા છે.

(૫) હલોગે વગેરેના રાષ્ટ્રીકરણ અને—અથવા, માનિકી રાન્યકરતક કે વ્યક્તિ કરતક ? — આ જદિલ સમરચા અને ગાંધીજીએ સમાજવાદીઓ સાથેના વાર્તાલાપમાં કહ્યું હતું કે

“ઉત્પાદન વિતરણ અને વિનિમયના સાધનોનું વધારે ને વધારે રાષ્ટ્રીકરણ કરના જવાની બાબત, ન સ્વીકારી શકાય એવી, વધર રિયાળે” કરેલી વાત છે ” (મા. સ. ૮). પેરેટ્ટ એજ વાર્તાલાપમાં તેમણે એમે વ હમેરું” હતું — “આવીરૂપ અને ‘મુખ્ય હલોગેના રાષ્ટ્રીકરણમાં’ હું માનું છું x x હલોગેના જ્યાં જ સાધનોનું રાષ્ટ્રીકરણ થાય એ હું ઇચ્છતો નથી.” (૧૯૩૪ : મા. સ.)

આજ વાર્તાલાપમાં, વગા, એમેવ રપટ કરેલું કે—“હું ખાનગી સાહસમાં આવું છું; અને પોતાના બધા ઉત્પાદનમાં પણ માનું છું. જો મળત તરફથી જ ઉત્પાદન કરવામાં આવશે તો આજુસ નૈનિક અને ઔદિક રીતે નાશર જની જશે.” (મા.સ ૧૨-૧૩)

આ પછી ૧૯૩૦માં ગાંધીજીએ એવું વિધાન કરેલું કે—

“રાન્યની માંધિકી ખાનગી માંધિકા કરતાં સારી; પરંતુ તેમાં આવતી હિસાને કલ્પે તેની સામે પંચવધિ છે...ને રાન્ય મુદીવાદને હિંસાથી દમાવી દેશે તો રાન્ય પોતે હિસાના વચગમાં દસાઈ જશે...પછી તેની પાસે હિસા કોડાવી નહિ શકાય.”

પરંતુ આ પછી તત્ત જ રપટ વિધાન કરે છે : “રાન્યની હિસા કરતાં ખાનગી માંધિકાની હિસા ઓછી તુલસાનકારક છે...”

પરંતુ વળી અતે હમેરે છે — “રાન્યની માંધિકી ખાનગી જ હોય તો હું અને તેટલી ઓછી રાખવાના મતને રોકી આપું.”

— રાન્ય રાન્યની માંધિકાને કેવળ ખતરનાક ગણે છે...અને ના-છૂટકે અપવાદે ૬૫ રાષ્ટ્રીકરણ-સ્વીકરવાનું વધણ ધરાવે છે.

(૬) પાછળથી, ગાંધીજીના મનમાં બાવિનાં અહિંસક રાન્યની કમના પણ ઊભી થઈ મઈ જણાય છે.

ગાંધીજીએ વ્યક્તિની માંધિકાને રાન્યની માંધિકામાં ફેરવી નાખવાની વાતનો ત્રીકર કર્યો હતો. પરંતુ તેમની પૂર્વશતે એ હતી કે—“આપું” રાન્ય કેવળ અદિસાના પાયા પર રચાયેલું જ હું” કરવી ચકું છું.” (મા.સ. ૪૧)

આ બધા પછી, ૧૯૪૭માં જોર પૂર્વક હમેરે છે: “અહિંસક સમાજમાં રાન્ય મુદી એકી કરી શકે, એટલું જ નહિ, તેમ કહું છું છે—પાકે ખાનગી છે.” (વા. સિ. ૩૧)

(૮) ગાંધીજીને આખો દષ્ટિકોણ “લોકસંપ્રદાયે” ત્યાગ અને આત્મસમર્પણ ઉપર, અધિકાર કરતાં કર્યાં ઉપર, વધુ કેન્દ્રિત થયેલો છે.

—એમનો આદર્શ સમાજવચનામાં વ્યક્તિ માંમને સારુ, મામ પ્રદેશ સારુ, પ્રદેશ રાષ્ટ્રને સારુ

ખપી નમ્ય બ્યક્તિ વર્તુળના અંગ રૂપ થઈક બની
નમ્ય-એવી બાવના હતી. પરંતુ, વિસ્તૃત વર્તુળ
અંદરના થઈકને ક્યારી નામે એવું નહિ જ. વર્તુળ
તેનું સામર્થ્ય જ કેન્દ્રમાં રહેલી બ્યક્તિમાંથી
મેળવતું હતું (સદ. ૪)

— માવસ મૂળ સામાજિક પ્રાણી છે. વ્યક્તિ-
સ્વાતંત્ર્ય અને સામાજિક અકૂચ વચ્ચે મધ્યમ આગ
કાઢવાનો છે. (સદ. ૮)

આમ, ગાંધીજીની શ્રદ્ધા બ્યક્તિ-સમષ્ટિના અદ્વૈતમાં
રહેલી હતી. (મદ. ૮)

‘‘ છતાં, અનિમિત્ત સત્ય ગાંધીજી રજૂ કરતાં કહેતા
જો હતા : “ બ્યક્તિત્વ જ બધી પ્રગતિના મૂળમાં છે
‘ X X જો બ્યક્તિ નથી તો સમષ્ટિ તો નથી જ નથી.”
(સદ. ૮)

અને ગાંધીજી એમાં આશ્રય રાખતા કે—

— મૂડીવાળા, જમીનદારો અને મજૂરો દરેક જણ
હકનો આશ્રય મળે તો આખરે ક્યારે યોદ્ધાઓ ને અધેર
ફેલાય, તેને બદલે દરેક જણ ફળ ખમવે તો માણસ
જાતમાં તરત જ સુઅવસ્થાને અમમ થાય. (સા.સા. ૨૩)

— રાજાજીને હજિમણુ “ દરેક જણને તેના
સાકામાં કામ કરવા દે— અને તે બીજાઓની એજ
સ્વનિર્ગમ માન્ય ગણે એટલું આપણે જોવાનું ” —
એવા અવધાર ઉપર કેન્દ્રિત થયેલા છે બ્યક્તિ
ચેતાનો સહજ ધર્મ ખૂબરો રાખ્યું દિત કરતો
રહે એ એમનો, સદા અવધારમાં છે

૯ : રાજાજીના ચિંતનની કસોટી

— ગાંધીજી અને રાજાજીના વ્યવહારચિંતનમાં ભેદ
નેહ સંપ્રતિ છીએ રાજાજી રાજ્યસત્તાના ઉપયોગ સામે
નિરૂપા, ઉચ અને અને કઠોર છે એટલા કઠોર આર્થિક
હોને માલી રહેલા મૂડીવાદી હાલે. પરત્વે નથી — એજ
પણ કહી શકાએ. ગાંધીજી સંપત્તિના સમદ દારા થવા
શોખ સામે પૂરવશોપ પ્રગટ કરે છે અને તેને કાપ્યા
લેવા સાવધ રહીને, રાજ્ય સત્તાનો ઉપયોગ કરવાનું
સ્વીકારતા ગયા છે. રાજ્યદસ્તકના ઉલ્લોચને ખુબ તેઓ,

મુર્ચાન્તિ પ્રમાણમાં, એકે રાષ્ટ્રીય. ક.મં.કમમાં મદરતનું
રચાનું આપતા આગ્યા છે. *

● ત્યારે, રાજાજીનું *charter of good*— નેસે થે—
આપુ મરિચિનિને દહાવી રાખતાનું છે એમ કહેવામાં
આપણે રાજાજીને જ નહિ ભાગતીય ચિંતનની એક
ઉમદા ચિંતનધારાને અન્યાય કર્યું— અને એક
જમાનામાં આ દેશના ‘હંદામેએ’ ગાંધીજી સામે જે
આક્ષેપો કર્યા હતા સમગ્ર એવું જ પનરાવર્તન કરી
બેસીએ. †

● કચેસના ૧૯૩૧ના અધિવેશનમાં મૂળમૂળ અધિકાર-
શાન કાવવા જ યાદી રૂપ ઉદ્યોગો અને ખાતાઓ, અનિમ
સએઓ, રેલ્વે, જળમાર્ગો, વહાણવટું અને ધોળ અવધારનાં
સાધનો રાજ્ય માસિકીના, અથવા તો રાજ્ય નિષ્ક્રિય
રહેશે — એવું વિધાન લેવા મળે છે, અને ત્યાર બાદ ગાંધી-
જીની હુકમી દરમ્યાન ૧૯૪૫માં હોમિસનું બંદોસ્તનું પ્રગટ
થયું તેમાં ‘ કોએપરેટિવ કોમનવેલ્થ ’ નો અર્થાર્થ રજૂ થયો
હતો, અને તેમાં ‘ કોમ્યુનિકેશન ’, ‘ વર્કેયક્ષીના સાધનો તથા
' ઉત્પન્ન ’ સમાજ હસ્તક (૧) રાખવાની વાત હતી,
એજ લેવા, ચાવીરૂપ હોયોગ વચેરે રાજ્યહસ્તક, રાજ્ય
નિષ્ક્રિય હોવાનું જણાવેલું છે.

— આ કાલે— નિર્મયોમાં ગાંધીજીની સમતિ હોવાનું
આપણે માની શકીએ — અને કે ગાંધીજીએ ચેતાના આશ્રય
કેતા હોમિસની ચર્ચાઓ વધુ વિચાર કર્યો હોય.

+ રાજદારી પદોની સાકારીતા એક આશ્રય તરીકે
પ્રચારમાં એવું પણ કહી શકાય કે રાજાજીના સ્વતંત્ર પક્ષમાં
રાજ્ય, મનપતિઓ અને જમીનમાલિકોનું સ્થાન હોવાથી
રાજાજી એમના રક્ષણે ધારો સેવે છે પરંતુ—

આખા ગાંધીયુગમાં અને આજે ય હોમિસમાં રાજાજી,
મનપતિઓ અને જમીનદારો સાત્ર સ્થાન ભોગવતા હતા એ
હજીકવ પર ગાંધીજી સમમ યોગ આક્ષેપો નથી થયા.

ગાંધીજી તે કોંગ્રેસ કહેવા હતા : “ શાન અને
પ્રભ, ધનિક અને ચરીજ, માલિક અને મજૂર એવું દેશ
માત્ર સમજાવાઈમાં નથી, મારો સમાજવાદ એટલે અદ્વૈત. ”
(મા. સ. ૧)

પણની રીતે વિચાર કરીએ તો—

— રાજાજી ચેતાના પક્ષને અર્ધકોશન તરીકે ઓળખાને
છે. પરંતુ પક્ષ અને આદેશન વચેરો મૂળમૂળ ભેદ એ છે
એ કે આદેશન અનુક વિચારના પ્રચાર પરંતુ મર્યાદિત

૧ સદ = સદકાર

હકીકતે; રાજ્યનો કોઈ પાયાનો મૂળભૂત પ્રહાર હોય તો તે આજના ઔદ્યોગિક યુગના ભૌતિકવાદી ઉપયોગવાદી સમાજ ઉપર છે— જેમાં માનવી માનવ જ મટી રહ્યો છે અને રાજ્યનો કોઈ ઉદ્દેશ હોય તો તે સરકારી યા ખાનગી મોનોપોલી—ઈન્દરદારી હિતો ધરાવનારાઓની પકડમાંથી સમાજને સુકાત કરવાનો છે. ભારત જેવા દેશ માટે તો રાજ્ય કેન્દ્રવાદી શહેરીકરણની શોષણ લીલા સામે આત્મોદ્યોગ અને નાના મધ્યમ વિકેન્દ્રિત ઉદ્યોગો દ્વારા દોઢશાહી અને સ્વાતંત્ર્યના પાયા પર નવી સમાજ રચના જોઈ કરવા માગે છે— જેમાં વિસ્તૃત સત્તાધારી નોકર-શાહીને બદલે ધર્મભીરુ વ્યક્તિઓ, કશા દમન અને ભય વિના, પરસ્પર સહકારથી પોત-પોતાનો સ્વધર્મ પાળતા સુકાત-વ્યવહાર ચલાવતા હોય.

રાજ્યના ચિંતનનો અંતિમ સ્તર શોષણ અને અસમાનતાનો નથી : સંપૂર્ણ સમાનતા અને સંપૂર્ણ અસમાનતા બંને દ્વિધીથી તેઓ બચવા માગે છે : અસમાનતામાંથી તો શક્તિ, સ્પર્ધા અને ઉર્દગમનની ધ્રુવરેખા જન્મ પામ છે—સાચા અર્થમાં એજ તો જીવન છે—એવું સુદાં કહે છે ત્યારે

રહે છે; ત્યારે પણ પાછળ જાણસત્તા કબજે કરવાનો હેતુ રહેલો હોય છે, અને એ વાત કહેવાની જરૂર નથી કે—આજનાં ભારતીય વાતાવરણ અને પ્રયત્નોથી જોઈ સત્તા પણ સત્તા ટકાવી રાખવા અને વિરોધ પહેલા સત્તા ઝીનવી લેવા વગવાદી માર્ગો લેવા લગ્નચાલ હોય છે, અને એ કાચના મહેલમાં કોલેસા તો સામસામી પથરમાણ કરે એવા તાલ ઊભા કરે છે!

આમારે મતે તો, રાજ્ય પોતે વિચાર આદિ-લનના પુરસ્કર્તા જ રહ્યા હોત તો એમનું અર્પણ વધુ-શુદ્ધ અને વધુ પ્રભાવશાળી અને વિશિષ્ટ બનતું હોત.

શોષણનું અસમાનતા દ્વારા આવી કલો સિદ્ધિ કદરવી અરથને જ ગણાય.

રાજ્યની માન્યતાની રૂપરેખા આવી શરીર કાપીએ—

(૧) હવે આ જગ્યાનામાં મૂડીવાદી મિલકતના હક્કોની નિષ્ફર અને છાલેણ પકડ રહી નથી. લોકશાહી ભૂમિતિ અને લોકશાહી બંધારણી દબો તથા અમ-છાપીઓ અને આમ-અગના સંગઠનોને કારણે, તથા સામાજિક ભૂમિતિ (જેમાં ધનિક વર્ગોના પંચ સમાવેશ થાય છે) ની પરિસ્થિતિ સંપત્તિવાન વર્ગનાં વ્યવહાર અને વર્તન હવે થયેલ રહી કહે એમ નથી—જમાનો અડપથી બહાઈ ન્હો જ છે : હવે આપરી જેરી ડંખ કાપી નાખવા બારે રાજકિયાની જરૂર નથી...

(બને કે રાજ્યનું આ વાચન અસ્પષ્ટિકસિત રાષ્ટ્રમાં કેક વધારે પાડું આશાવાદી હોય)

ખરું રાજ્યને દેવે એવી ય ધરપાત જણાવ્યું છે—

(૨) મૂડીવાદી સમાજ Open Society હોઈને, આર્થિક પરિબળ દ્વારા તેનાં રૂપરેખા વિવાતા રહેશે જ—એ પ્રક્રિયા ‘પુલ્કા સમાજ’માં સદમ અને સરળ બનવાની. ત્યારે સર્વસત્તાની Closed Society—બંધાર સમાજમાં એવી ભાએ જ કાઠી રાકેલા રહેવા પામે છે—એ એનાં, મૂડીવાદનાં લોખંડા અને અનિષ્ટો સામ્યવાદ કરતાં ઝોળાં જ નહિ શુભામકે દ્રષ્ટિએ મિલ છે અને રહેવાનાં.

(૩) જવે તો, આપણે શું માગીએ છીએ?—અને શું સકય છે? એ પાયાનો સવાલ છે. ‘૧૦૦ કચની સમાનતાનો વાત અને સંપૂર્ણ શોષણરહિત સમાજનો આમદ ‘યુટોપિયન’—તરંગ જ હોતા. અને સામ્યવાદી સત્તા બધા બધાં રચવાઈ છે ત્યાં ત્યાં એ ‘તરંગ’ અત્યંત થયો છે. અને તેઓ હવે તો વ્યવહારની વાસ્તવિકતા—વ્યવહારુ સમાનતા અને શોષણ રહિતા ઉપર આવી ગયા છે.

આમ, જો હવે—

આવકની લગભગ સમાનતા, બેકારીની નાણુદી, સૌને સમાન વક્ર, જીવનધારણામાં બદલી — સમાજવાદે આજ ઉદ્દેશ સાધવાના હોય તો સર્વસત્તાવાદી હિંસક અધકામણી અને આંતરવિરોધી, દમનશીલ સરચુખત્યાર રાજ્યસત્તાઓની ‘અનિવાર્ય’તા જ અસ્થાને કરે છે. એના વિના જ આ સિદ્ધિઓ સિદ્ધ થઈ શકતી હોય અને થઈ રહી છે. શક્ય એટલા સુક્ષ્મ સમાજને રાહ વધુ ચાલો અને હિતકર નથી ?

(ક) મધીજીને મન ખસુ એટલું તો રપષ્ટ રજી હંતું કે સમાજમાં બધા સમાન હોય એ શક્ય જ નથી; એવું જરૂરી પણ નથી. જો આશયને સર્વસાધારણ સમજાવાળું સરકારી જીવન પ્રાપ્ત થતું હોય તો કાલે પછી શેઠાક લોહી મોટરો દોડાવે ને બંગલાઓમાં રહે — દેવ કરવાને કાંઈ જ કારણ નથી.

મધીજીનો આ અધ્યમ આગઈ રપષ્ટ હતો.

રાજી પશુ કહે છે : સ પછે સમાનતાનો આમદ સ્વતંત્રતાનો જ ભોમ ખામે છે. અને કમિક કેસી.

રાજી નિઃશ્વર પંથિમાં મૂકવાની દેશમાં રહીતો કાંઈને શક્ય છે કે — અધિકારમાં ઉપજા ઉદ્દેશો ધારા પ્રમાણમાં સિદ્ધ થઈ શકા છે. પોતાને સમાજવાદી બનાવવા દેશી કરવા ત્યાં વધુ સધાનના છે, અને હવે જીવન ધારણ તો છે ને છે, વધુ પોતાના દેશ બંધિવો ખોટ તથા બીજા દેશવાદ દેશના વિકાસ ખોટ મદદ કરવાની વ્યાપકવિક કલેશ-વલિ તેઓ કાળવી રહા છે. — ‘માર્કસ થાના’ દૂધીપણની ભાવનાનું જ એક વ્યવહારુ રૂપ છે — ખાસ તો, રાજ્યના જીવન વિના ત્યાની પ્રવળો આ સ્વભાવ ધારણ છે. અને આપણે ‘ધાર્મિક એક સહિયારું’ હિત નો ઉદ્દેશ વધારણા સેવ્યો છે અને જે ઉદ્દેશ અધિકારમાં કરાઈ-સ અને થોડો-થોડો સાધેના શૂન દ્વારા સાધવામાં આવ્યો છે. X X પ જર્મનીએ તો રાષ્ટ્રીય અને આયોજન બંનેની અસર નાકુદ કરી, મુક્ત અર્થવ્યવહાર, અસાધારણ સંજલવા દર્શિલ કરી છે (૫, ૬૮ તથા ૬૪૨).

— અને કે રાજી મૂકવાની દેશના આંતરિક પરિવર્તન વધારે પાડે છે. ‘વિચાર’ વિચારે જોવા દોષ.

વિજ્ઞાપિકારો, અનિચ્છનીય હોય તો મ, અનિવાર્ય છે. (૩૩-૩૪).

— રાજી પશુ અધ્યમ આગઈ રવીકાર છે.

*

● રાજી પશુ, આ આખી, વિચારણાને આપણે કેન્સર્વેટિવ અને સિયરલ કહી શકીએ, પણ રાજી તેને ટીકા કે લાલો લેખતા નથી.

સમાદક્ષતા (CONSERVATISM) એ તો પ્રવૃત્તિનો પ્રથમ કારણ છે; ‘સમઠણ’ નો અર્થ જે કાંઈ સારુ હોય તેને સાચવી રાખવું — અને જેઓ નવવય વસ્તુની પાછળ પડીને શૂન અને સારૂ તત્ત્વો ઉપર વિચારહીન વિનાશનો દરેકો કરે તેમના, એ દરેકાને શેકવો. આવા કેન્સર્વેટિવ કહેવાયવામાં શરમ આની હોવી બેઠકે ? (૭૧)

હાથખાદ, સમાજવાદ, કાનિવાદ ત્યારે પાયાને જ ઉચ્છેદવા રહે ચઢવા હોય ત્યારે રાજી પોતે જ આમદપૂર્વક આવી સરહણ વૃત્તિનું બેઠકું આવાદન કરે છે.

“આપણે જરીમાં સર્વસાધારણ બંધી ઉચ્છેદના હોઈએ, અને એની જરૂરિયાતોની દેખભાળ લેવાય એક ઉચ્છેદના હોઈએ તો આપણે ત્યાં કેન્સર્વેટિવ પાડી — સમાદક્ષતા પાડી હોવાની જરૂર છે. (૭૨)

રાજી પશુ આ વિચારધારાને Revisionism — પુનરુચિયારણાને પંથ કહીને જીવારી પાડવા મંથનાર — એનેય તેઓ રપષ્ટ કહે છે કે —

“પુનરુચિયાર કરવો એ કાંઈ ખરાબ નથી. આપણે ખેટ રસ્તે ચાલ્યા ગયા હોઈએ

પણ, એક અર્થે — રજી આપણે જવા કરવા

પાછા ફરવું સારુ જ છે.” (૨૨)

નૈતિક સિદ્ધિ કાંઈ પૂરવી બેવી બોળ નથી; કે તમે ખોટી દિશામાં ચાલ્યા તો આગળ વધે તોય તમે દુનિયાને ત્યાં ને ત્યાં આવી જાવ. નૈતિક નિયમો ખોટ રસ્તે ગયા હોઈએ તો, આપણે પાછા પગમાં ફરવા જ રહી. (૨૨)

[પાના ૫૦ ઉપર]

આધુનિક સાહિત્ય - એક રિવ્યુ

અધ્યાપકને માટે

— આર્ટિફિયલ હૃદયન

અનુ. : અનિરુદ્ધ પ્રહારાદ

શ્રદ્ધાળુ વાચક માટે આધુનિક સાહિત્ય સુરેલીએ જાણી કરે છે. એમાં શકા નથી. એ હેતુક અવગણે એવું, સકુલ અને કીડું છે. યુવાનોનાં મન પર એ ભાર કામચૂં કરે/અને એની ભાષાની ગ્રામ્યતા કે ચતુરાઈથી એ ખીળ્યોને પાછા હઠાવે છે એ ગદ્ય મહાન સાહિત્ય છે એમ હું માનું છું.

‘ઈતિહાસમાં નોંધાયેલી કંથા’ અંગેની ઠોષપદ્ધતિ દલ-મસતી જેમ આધુનિક સાહિત્ય અભિવ્યક્તિનું નેપું રૂપ સંજો છે અને નવાં જ પ્રકારની સજ્જતાને જન્મ આપે છે. ‘કલાકારી’, ‘હવે એકાં પાછો-કે એક વખત કહ્યું હતું’, ‘માન-વંશનાં પુરોદયો’ આ છે. તેઓ ખીળ્યો કર્યા વધુ ‘આખો’ ભોળે કહે છે કે સવેદી કહે છે. ‘સૈલી’ અને સવેદનશીલતા બાળતમાં, વીસમી સદીમાં યર્ષ રહી છે તેવી, ‘સાચો ક્રાન્તિઓ જેમાં યર્ષ હોય તેવા ક્રાંતી અને ક્રોધકદીમાં પરિવર્તનના જ્ઞાનામાં તે. આ સરિશ્વ સાચું’ કરે છે આધુનિક સાહિત્યની બાળતમાં આ મહત્વનું તથ્ય વિસારે પાડીને આપણે એને ચોખ્ખો એવી જાણ ત-મખના સાથે એના તરફ જઈ-સમીપ નહિ સવેદનની આ ક્રાન્તિ શોખ રહેલી છે! આને પૂરો છુટારો મેળવવા માટે ઉઠેલી અર્ધી સદી દરમ્યાન મોસા, અચળો પમાડે તેવા, બધી જાણના વિકાસને નજરમાં રાખવો પડે. એને વિશે એકંદરે અહું જાણી

સકાય : માનવીની પોતાની જાન વિશેની અને એના સામાજિક તેમજ નૈધર્મિક પરિવેશ વિશેની જાણનામાં આવેલો મૂળભૂત પલટો. આધુનિક સાહિત્ય એ ૧૯૦૦ થી ૧૯૫૦નાં વર્ષો દરમ્યાન જાણનામાં આવેલા આ પલટાનો કલાત્મક પ્રતિબલ છે. આ પરિવર્તનો વિશે કંઈ પણ જાણવું તે આપણી પોતાની જોગબ માટે જાણવું જરૂર છે; અને એ રીતે આધુનિક સાહિત્યને અર્થ રસે મળવા જરૂર છે.

મારા નીચેના અવલોકનો, જેમાં પરિવર્તન સૌથી વધુ નજરે પડે છે એમાં ત્રણ છેનો પરત્વે છે. માન-વૌત્ત જન્મ, એની પોતાની જાન વિશેના વિચાર, અને આ જાણના અનુસંધાન સાહિત્યના પ્રવાહો.

આધુનિક જન્મે, જાણે કે, એની નક્કરતા શુભાવી છે. જર્મનીના કાવના સિદ્ધાન્તે, કોઈકના અવચેતનાના સિદ્ધાન્તે, અને આર્થિક-સ્પેશિયલિટીના દેશ (space) અને શક્તિ (energy) ના સિદ્ધાન્તે વાસ્તવના આપણા અવાસને ફેરવી નાખ્યો છે. વિગતે પણ પોતાને વિશે-ધાવાસી અને તાર્કિક બનવા દાણ છે. ક્લેમન્ટનનો અનિશ્ચિતા (indeterminacy) નો સિદ્ધાન્ત વિગતની ઘણી કુઓધિનામાંના એક ઉદાહરણ છે. પદાર્થના હાર્ડમાં આપણે જેમ જેમ કીરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ અનિશ્ચિતાના પ્રદેશમાં આપણે પ્રવેશીએ છીએ. ઈસ્ટીન ફોર્ડિન્ગરનું નોનાનું પુસ્તક ‘what is Life’ બાના અનુસંધાનમાં પાંચમું કોષ છે.

* આર્ટિફિયલ હૃદયન ક્રેડીટ, મિડલ્સાન્થ વિશ્વવિદ્યાલય યુનિવર્સિટીમાં એમ. એ. ભાષાસાહિત્યનાં પ્રાધ્યાપક છે.
* Radical innocence : studies in the contemporary American Novel એમનું અણીય પુસ્તક છે.

આ ઉપરાંત, પ્રસિદ્ધતાના સમર્થથી આપણને દેવવણી આપનાર લુદ્ધિમી શક્તિમતિના વિશ્વાસ ધમગી ગયો છે એ વિષયુદ્ધેએ આપણને બતાવી 'આપું કે માનવી પાસેથી રીતે વર્તી' શકે-છે. આપણે નાઝીવાદ જેવી સુદ્ધિ વચનની વિચારસરણીઓને કમ્પ્યુસ થતી જોઈએ; અને વંદનવિદ્યા, પ્રચાર અને દમનની મદદથી શબ્દ કેવું તો રાક્ષસી બળ બની શકે છે, તે પણ આપણે જાણ્યું છે માનવજાતિ, લુદ્ધિયુગના સમાજ કે સંવાદી કુટુંબ અંગેની જૂની સહ ધીરે ધીરે વિચના અનેક વિભાજનામાં પસારાઈને બાજ થતી રહી છે. પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનું સમસ્ત ભવિષ્ય, રવિન્દ્ર અને ટોચાનીની કૃતિઓમાં એક કેપકે બની રહે છે, જેને સંસ્કૃતિ 'The Modern Temper' કે હાલના આરંભ 'The Human condition' આ દિશામાં ઉપયોગી નીવડે તેમ છે.

છાંદે, નીતિ અને શબ્દ વિશેના આપણા વિચારોનું પુનર્પટન થતું રહ્યું છે. નિત્યેએ જોને 'દયાનુ નીતિશાસ્ત્ર' કહેણ, તે ખિસ્તી નૈતિકતાને પકારવામાં આવી છે. અતીતવાદી નહિ એવા નિત્યેએ આવેગી ફિલસૂફી (Passionate Philosophy) વિશ્વસાધારણ અપનાવી, શબ્દવાદથી પર, જેના પર માનવી છતી શકે. પ્રયોજકશબ્દો ખિસ્તી માનવતાવાદ જેના ઉપર ઢકી, રચી દેના તે માનવીય તત્ત્વ અને ફેરી પારલોકિકતાના ખ્યાલોને વધુ, હિંમતપૂર્વક આધુનિક અસ્તિત્વવાદે પકડ્યા છે.

૨૫૪ છે કે, આધુનિક માનવીનું જન્મ એવું છે જેણે અનિશ્ચિનતાને એના પોતામાં વણી લીધી છે. કમ્પ્યુ એચ. ઓર્ડને આ, જમાનાને વેદનનો યુગ કહીને ઓળખાવ્યો છે. આત્મ એનાથી ૫ કંઈક વધારે છે આ, કદાચ, વિવિધમતોને સુધી છે-અને એની સાથે જ, એ પુનર્નિર્માણનો યુગ છે. વિસર્જન એના તાણાવાણા છે.

પણ માનવીની પોતાની જાત વિશેની જદાની વિભાવનાનું, સુદૃઢ વિચારનારોનાં આલેખોએ એના ઔમિતિ આકારના બરાબર કેન્દ્રરથાને, માનવીની આકૃતિને મૂકી છે. આ દષ્ટિનિર્દેશ આધુનિક અપરાધ (Counter-part) 'અપરાધ' પશ્ચિમી જીતરવી

નર્મ સીતું વિષ્ણુમાં ચિત્ર હોઈ શકે; માનવીનું ૨૫ સપૂર્ણ રીતે દૂર કરાયું છે. એ પ્રવાહી ધન (Cubes) ની હારમાળા બની રહે છે. નવી કલાની આ યોગ્ય અભિવ્યક્તિ છે, જેને આર્તેમાં વાદ્ય ગ્રાસેટ, પોતાના પુસ્તક 'The Dehumanisation of Art' માં સરસ રીતે વર્ણવે છે.

એમાં સંકેત નથી કે માનવીને પોતાના, વિશેને ખ્યાલ વધુ જિજ્ઞાસુ બની ગયો છે. આધુનિક જમાનાની મોટી વાસનાઓનું જડણ, એની મહાન જિજ્ઞાસુ બિદ્યા સાથે, માનવીનું સાચું કે પ્રતીકાત્મક પર બની ગયું છે. નૈસર્ગિક પરિવેશ સાથેના એનો જનંત સંબંધ ઘટતો ગયો છે સામાજિક ચળવળમાં રહેલા વિચિત્રીકરણ અને વિચારો એને એકાગ્રી બનાવી મૂક્યો છે નાનકડી માનવઆકૃતિ એ રાક્ષસી પડ વચ્ચે જમાતી હોય એવું ચીપ્પીનના બોક્ષપટમાં આવ્યું પ્રતીકાત્મક દરેક વાદ આવે.

પોતાના પરિવેશમાંથી માનવીની અલગતા, એની પોતાની જાત સાથેની અલગતાથી દિગ્બુદ્ધિત બની છે. માનસપ્રવૃત્તિઓના ઉદ્ભવે માનવીના સાદા અર્થમાં વ્યક્તિત્વના ખ્યાલને જદાની નાખ્યો છે. એમ કહેવાયું છે કે, માનવીનું મન હિમ્મતિશા જેવું છે જેના નવ-દર્શક બાજ ફુલેલા રહે છે હી. એચ. હોર-સ-એની શાસ્ત્રજ્ઞતાએ વર્ણવ્યા એમને "પાર્થના શારીરિક મુશ્કેલીમાં થતા ફેરફારના સ્થિતપ્રવૃત્તિની આતુર્ત્વ" કહે છે. સ્વપ્નજનન અને જ્ઞાનજનન અભિજ બની શકે છે. જેણે ક્ષોભિત 'Civilization and its discontents' અને મુશ્કે 'Modern Man in Search of a Soul' વાંચ્યા છે, તે માનોવોના અપન અને સામૃદ્ધિક પ્રવર્તનોમાં રહેલો દૃષ્ટી એનાના દામ્ય અવગણી શકે નહિ.

આધુનિક માનવી પોતાને જેમ પ્રાકૃતિક પરિવેશથી વિખૂટા પડેલો અનુભવે છે, તેવો જ રીતે સામાજિક દાંયામાંથી પણ પોતાને, વિખૂટો પડેલો અનુભવે છે. પોતાની જાતને પશુ તે, અમરપરી છે, એટલે એણે જીવજવાનો બામ મુખ્યત્વે એક પ્રાપ્તિ છે, આધુનિક નાપક કાં તો જળવાયેલ છે કે કાં તો

કશાકનો પોગ બનેલો છે. થવું જાએ તો, એ બને.
ય છે. જન્મ, મૃત્યુ, પુનર્જન્મ, પુનર્મૃત્યુ, એ બધું જ એક જ છે.

આ દંડીકતે આપણને આધુનિક સાહિત્ય સંશે સીધા સપર્શમાં મૂકી આપે છે. આધુનિક સાહિત્ય એના પુરોગામી વિકાસોને માતૃવસ્થાથી આવે એક-સાધીથી પ્રતિબિંબિત કરે છે. પણ 'પ્રતિબિંબિત' એ કદાચ યોગ્ય શબ્દ નથી કારણ કે સાહિત્ય વાસ્તવને પ્રતિબિંબિત કરે છે અને ઉદારે પણ છે. જ્યાં જગત-વસ્થાનું સામ્રાજ્ય હોય છે ત્યાં એ વ્યવસ્થા સર્જે છે. હવે આપણે જોઈએ કે આધુનિક સાહિત્યે કેટલે બંધે આ મુદ્દેસ કાપ્યું પાર પાડ્યું છે.

પ્રથમ તો, એણે કાળ અને સમયની તરંગ અને તરંગની પ્રવાહિતાને સ્વીકારી ■ અને એમની આત્મલક્ષી વાસ્તવિકતાને માન્ય રાખી છે. મુસ્તની મહાન નવલકથા 'Remembrance of Things Past' માનિક કે પકિયાળના સમયની સમજણને નકારે છે. કાફકના જન્મને સમયમાં કાફ રપલે સ્થાન તપી; અને વર્ગીકરિયા વૃક્ષના કથા-સાહિત્યમાં ઈન્છા અને સ્મૃતિ પ્રોટે કાગે અભેદરૂપ રહે છે.

બીજું, તેમ કે સુદિની સહય કાર્યને. એણે દૂર
ક્યું છે. કારકા કૃત 'The Trial' માં કાર્ય અને
કારણ વચ્ચે, ક્રાંતિ અને સજા વચ્ચે કાર્ક સંપર્ક નથી.
કામૂતી નવલકથા; 'The stranger' ની દેશજન
ધરના એક નિષ્કામ કાર્ય છે. વંદતા અને કલિય
વાક્યતાના અકાલ-અકિતવના સિદ્ધાન્તો તરીકે મુક્ત
રીતે ચક્રાવી લેવાય છે. — 'Notes From The
Underground' માંની દેશોએવરકીના નાપક નિષ્કા-
રણ દેવનું પ્રથમ ઉદાહરણ છે.

ત્રીજું, માનવીના સ્વભાવજનિત અવસાદવાળો
એવો પ્રયત્ન છે જોનરાસ કુત 'Heart of Dark-
ness', લોરેન્સ કુત 'Women in Love' અને
નેપ્ચર કુત 'Ulysses'. માનવીય આત્મચળના
પ્રવાહોને વર્ણવવાની શાખાની કક્ષિતએનો કામે લગાડે
છે ફ્રેડરિક કુત The Sound And The Fury-
માં એક ભેવફૂલતું અંતર અને અણધારે વિચારો

કેન્ડિન-દુ ગને છે. ઝોનિસ કુન 'The Iceman
Cometh' નો નાવક વારતવ-કરતાં બ્રમણા. ૫૨. વધુ
વાર. ગ્રેક છે.

ચોથું, માનવીના અનુભવના સરળ અને તીવ્ર શક્તિઓને ફરીથી પકડ્યા લેવા માટે એ મથે છે. 'The sun also Rises' અથવા 'The old man and the sea' માંની હેમિંગવેનો આદિમતા એ માનવીય આત્મને શુદ્ધ કરવાનો. અને રૂપરેખા પોતાના દર્શનમાં નીતિની પુનર્ચાના કરવાનો પ્રયત્ન છે. 'The Immoralist' માં આન્દ્રે જિદ આદિમ અને સંસ્કારી વર્તણૂકને વિરોધવાનો છે અને એ દ્વારા એમની અત્યંત રહેલા સભ્યને રૂપરેખા આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આંધુનિક નીતિશાસ્ત્ર માનવીની સહજ સ્થિતિના જરૂરિયાતો તરફ પાછા જાય જઈને કાયં કરે છે.

કે પથિયું, જીવનના સારાં અને સંકુલ, નવાં અને
જૂનાં પાસાંઓને અભિવ્યક્ત કરવા એવો નવાં આકારો
સર્જનાં છે એની જ્ઞાન એવો પુરાણકરણ (Myth)
માધી; લોકકથાના નાપોઠોની વાતોમાંથી કે પથિયું અને
પુનર્જન્મના પ્રાચીન રીતરિવાજોમાંથી જીજ્ઞાસી લીધી
છે; એવિયલું 'The waste Land,' દોમસ માન
હોતું 'Joseph' નથી, એવિયલું 'Ulysses' આવાં
પુરાણકરણની સામગ્રી તરફ આપણને દેરી ભંડ છે.
પુરાણકરણ અને જૂજ્ઞાન પ્રિંટ (Archetype) એ
અત્યંત ઘાટ બની રહે છે, જે આધુનિક જગતની
રિચિજ્ઞતામાં અવરથા જોવા કરી આપે છે.

હકું, આધુનિક સાહિત્ય માનવીના તેમ જ આપણા
સમયમાં મનનીય કુર્પટ અવસ્થાને ફા આપતા નામ-
કેના ભાવકલ્પેની સામે આપણને મૂખી આપે છે, આ
આકર્ષિતો દિશ્, આવેશ, કે પરાન્યની છાયા નીચે
જન્મી હોવા છતાં આપણી પરિસ્થિતિમાં રહેલા કાલને
છત્તુ કરે છે. અવિચલનો પ્રયોગ, ફાઇનલનો ને કિસમસ,
હેસિયેના નિક ઓક્સ-કે લેડી બ્રેડ, ફ્રિડ્રાઇનનો
ગેટરમી, માનનો-હેન્સ કેટ્ટીય કે એક-એચ, લોરેન્સનો
બરેલીન, બેચ્ચના કિયોપોલ્ડ કે ગોલી બ્લુમ, ડાક્ટરનો-
કેન્નાદ ચડી જતાં પાંગોમીથી આ થોડાક આપણા
અસ્તિત્વમાં જોડા અને અનુભાવપ્રેરક તાર છેડી નામ છે.

સાતમું અને છેલ્લું, આધુનિક સાહિત્ય, શાશ્વત્વના શબ્દોમાં કહીએ તો, માનવજૂથની બાબતે - વિશુદ્ધ કરી છે. એણે એના અન્ધકારોનું પુનર્નવીરકરણ કર્યું છે, અને આપણે જેમાં, છતાંએ છીએ એ વિચિત્ર જગતને જાણમાં લે તેવી શક્તિ અને કલ્પનોની આપ્તિ હારમાળા શોધી છે આ નવી ભાષા કુદરત અને સુરપતે કવ્ય અને નિર્ધુલ્યને, રમુજ અને કટુલ્યને સમર્થરીતે વર્ણવી શકે છે. એ આદિમ પશુ છે અને સરેશ્વરી પશુ છે, બૌદ્ધિક પશુ છે અને જીર્મિલ પશુ છે, સીધી પશુ છે અને વક્ર પશુ છે, સેન્ટ્રલ પશુ છે અને ચેતનિક પશુ છે. એ પ્રાચીનથી સહીની વાફળદા અને જીર્મિલતાની દલસરથી દૂર એવી ભાષાની આ કાંનિ માટે જે સોજા માનના અધિકારી છે તેઓ કવિઓ છે - થોર્સ, મિલે, વાલેરી, પાન્ડો, એલિયેટ, કોસ્ટ, વેનેસ રીચ-સ. પશુ કવિતાની આ નવી ભાષા કથા સાહિત્ય અને નાટકનો પશુ એક ભાગ મની રહી છે.

આપણે આધુનિક સાહિત્યની જુગ્મશાનું વિદગદ્ગન કર્યું; અને તે સાથે જ આધુનિક જગતે તેને માટે જોધા કરેલી પડકારરૂપ સમસ્યાઓ પ્રત્યે એણે લીધેલા ઝોકની નોંધ લીધી, આમ કરતાં, આપણે છવાતી જિંદગી અને સાહિત્યવ્યવસ્થા વચ્ચેના છવત સમર્થને જોયો. આ અગત્યનું છે, કારણ કે દરેક વાચક પોતે જે વાંચે છે તેમાં સંજ્ઞતા જોય એવી આશાએ એ શરૂઆત કરેલા હોય છે. પશુ સંજ્ઞતાનું જ્ઞાન એકદં પૂરતું નથી. વાચકને તો એ પશુ જનજીવ છે કે પ્રાથમિક સજાત પછી આગળ કેવી રીતે વર્તવું. થોડાક સિદ્ધાંતો અહીં ઉપયોગી નીવડે તેમ છે. જો કે જે જે કંઈ કહ્યું તેમાં આ સિદ્ધાંતો એક મા બીજા પ્રકારે આવી જાય છે.

આધુનિક સાહિત્ય વાંચવા માટેની પહેલી શરત, ડેલેરિજનો વાક્યખંડ વાપરતો કહીએ તો, “અજ્ઞાનું સૈચ્છિક નિવમન” છે. જગતને જોવા માટે આપણે રૂઢિની અંધિયારી જોવા દેવામાં છીએ. આપણું એનું માનસચિત્ર કોઈ ફોટોગ્રાફ હોઈ શકે એટલું વાસ્તવિક હોય છે. પણ આધુનિક સાહિત્ય તો કેમેરાને અવગણવળ કરીને શરૂઆત કરે છે. એને એ તીક્ષ્ણ અને

વિચિત્ર દષ્ટિકોણ આપે છે, પછી એ રંગપૂરણ કરે છે અને અધસિક રીતોથી જગતનું પુનર્દર્શન કરે છે. આ જ તો સર્જનાત્મક ચરકાટ અને સર્જનાત્મક મુરકરણ છે. કેમેરા અથવા નહિ આપ જ ન કરી શકે તેવું વાસ્તવનું ત્રિધાન કરવાની એની નેમ છે ‘ન્યુ થીંગ’ ટાઈમ્સ ‘માં કોઈ આગનું વર્ણન વાંચે તેવી રીતે કાંઈક કે ફોકનરની વાની વાંચી શકાય જ નહિ. એ બનેમાં ‘વાસ્તવ’ તો બાદ એક નથી; કારણ કે સાહિત્ય, એની પાયાની સૂઝની દૃષ્ટિએ, દરેકશા અતિવાસ્તવિક (Surreal) છે

ત્રીજી શરત આપણા નૈતિક મૂલ્યાંકનની, નિયમનની છે. આધુનિક સાહિત્ય, હું માનું છું કે મુજબ રીતે નૈતિક છે. એની ખરી નેમ કલાકાર વાસ્તવના ઉદ્ધારની છે. પશુ એ એપાસિયુ કે અત્યારાત્મક નથી. દિસા, નિરાશા, અને અશ્લીલતા પશુ સર્ણીવાર એના જાગરૂપે આવે છે. પશુ એ તો માત્ર જાગરૂપે જ આવે છે અને એમનો હેતુ દબાવેલા કે દબાવેલા સ્થાનોની આપણી જાણકારીમાં મદદરૂપ થવાનો હોય છે. આપણી આજુબાજુ વીડાયેલી નિર્ધુલ્યતામાંથી આપણને ઉશ્કારવાનો પશુ એનો હેતુ છે. ફ્રાન્સાડે ‘Lord Jim’માં કથાક લખ્યું છે, “વિનાશાત્મક તત્વોમાં શુદ્ધીકરણ થાય છે.....એ એક માર્ગ છે.” ફ્રાન્સાડની દલીલ જનજીવન સામેની નફોલી. જીવન અને મુશ્કેલીમાંથી, અનુભવથી પાછા ફરીને નહિ પશુ એના સ્વીકારમાંથી મેળવેલી દૃષ્ટિ અંજેની એ દલીલ હતી.

ત્રીજી શરત પાળવી મુશ્કેલ છે. એ છે ભાષા પ્રત્યેની, એની અર્થમહાપાએ પ્રત્યેની એકાગ્રતા પ્રતીક્ષા અને ભાવકલ્પનો, લયપલટા અને ઈમારતની તરફગી - આ બધાં વિશેષપણે અગત્યના છે બીજા કેટલાક જમાનાઓના સાહિત્યથી વિરુદ્ધ, આધુનિક સાહિત્ય સીધા નહિ પરંતુ વક્ર ત્રિધાન પરત્વે વક્ર ભાર મૂકે છે કલાત્મક અભિવ્યક્તિના આનંદમાં - બધા જ સ્તરને એ તાગી જુએ છે. આને કારણે આવે છે દુર્બોધતા પણ આધુનિક સાહિત્ય, દુર્બોધ ત્યારે જ લાગે છે જ્યારે આપણે બૌદ્ધિકતાથી અને રચકશક્તિથી ગાળી એના

તરફ જઈએ છીએ. કોરેટના એકાદ કાવ્ય કે એવના એકાદ નાટકમાંની ઘટનાઓ, એ ઘટનાઓ ને પોત વચ્ચે કો તેનાથી, એાછી કેન્દ્રબૃત છે. આધુનિક સાહિત્યના વાચનમાં નવી ભાષા શીખવા માટેની એકાદ ધીરજ જોઈએ. સમગ્ર વ્યક્તિત્વનો અવતરણ એના વાચન માટે જરૂરી છે.

તત્ત્વમયતાના પ્રાયશ્ચિક્ષા જ્ઞાન સાથે અને શોધાક વિવેચનના વિચારણ સિદ્ધાન્તો પ્રત્યેનો એકા-
મના સાથે આપણે આધુનિક સાહિત્યના વાચનની શરૂઆત ગમે ત્યાંથી કરી છીએ જેમને કથા સાહિત્યમાં રસ પડે છે તેઓ હેતુભરપૂરી સરળતાવાળી હેમિંગ્વેની વાર્તાઓ In our Time અથવા તો બોય્સ ફૂટ 'Dubliners' થી શરૂઆત કરી શકે. નવલ-
કથામાં જેઓ વધુ મતિશીલ વસ્તુ પસંદ કરે છે તેઓ ફિટ્ઝગેલ્ડના 'The Great Gatsby' કે હોરેન્સ ફૂટ 'Sons and Lovers' થી શરૂ કરી શકે. ત્યારબાદ કમે કમે વધુ સંકુલ એવી કૃતિઓ તરફ જઈએ - બોય્સ ફૂટ 'Ulysses', માન ફૂટ 'The Magic Mountain', અને કાર્કે ફૂટ 'The castle' એ જ રીતે, કવિતાપ્રેમીઓ ફોરેસ્ટ, અને પાઉન્ડની શરૂઆતની કૃતિઓના વાચન પછી થીટ્સ, એલિયટ, ગિલ્કે અને ડિવન ટેમ્પસ વાંચી શકે. સાહિત્ય પ્રત્યેનો અભિનય એાછા આત્મ-
જ્ઞાનવાળો હોય તો આનંદ માટે શક્યતાઓ વધુ રહેલી હોય છે.

એટલા માટે જ, વિવેચનાત્મક અને અગ્યાસર્જક પુસ્તકોનું જરૂરયાન વાચન કરવાનું કહેવું એ બહુ ઉપકારક કેપાનું નથી. એકમંત્ર વિશ્લેષ ફૂટ 'Axel's castle', એરિક હેલર ફૂટ 'The Disinherited mind', આર. પી. બ્લેકમુર ફૂટ 'Language as Gesture', આઈ. એ. રિચર્ડ્સ ફૂટ 'Practical criticism', લાયોનલ ટ્રિલિંગ ફૂટ 'The Liberal Imagination' ફોરિક ને હેક્માન ફૂટ 'Freudianism and the Literary Mind', આર્થર કઝીન ફૂટ 'On Native Grounds', માર્સેલ રેબોન્ડ ફૂટ 'From Baudelaire to Surre-

alism', વિલિયમ ચોર્સ 'ટિ-ડેલ ફૂટ 'Forces in Modern British Literature', અને હોરથી ફિલ્ડર ફૂટ 'Love and Death in the American Novel' જેવા અથો આધુનિક સાહિત્ય વિશે વિવેચનાત્મક અને અતિદાસિક દૃષ્ટિ ઢાળેા પૂર્ણ પાડે છે. પણ શરૂઆત કરનારે તો સાહિત્ય અંગેનાં મત્તઓની આગોહવા પર જેમણે અસર કરી છે તેવા આપણા જર્માનાના મૌલિક ચિંતકોના અથો વાંચીને છુદ્ધિ તીક્ષ્ણ બનાવવી જોઈએ.

ફોર્ડ અને યુમની કૃતિઓતો નિર્દેશ તો મેં કર્યો જ છે એ ઉપરાંત, નિલ્સે ફૂટ 'The Genealogy of Morals', ફેરર ફૂટ 'The Golden Bough', રિંકમર્ડ ફૂટ 'Fear and Trembling', બર્સો ફૂટ 'Introduction to Metaphysics', અને કામ્બુ ફૂટ 'The Myth of Sisyphus' હું સૂચનું આ શીર્ષક ગમગાવે એવાં લાગે, પણ એમાંનું વસ્તુ પકડી ચલાવ એવું છે અને હિતમ વિચાર માટે તો હમેશા પ્રયત્ન કરવો જ રહેો.

હું એ પણ માનું છું કે આધુનિક સાહિત્ય મુર ક્લી ભડું લાગે તો પણ એને માટે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ સેલિન્જર ફૂટ 'The Catcher in the Rye' કે ફોરક ફૂટ 'On the Road' જેવી કૃતિઓ આપણા યુવાનોની વધુ નજીક છે અથવા તો સહેલાઈથી પામી શકાય તેવી છે પણ આ નવન લેખકો પોતે જ એમની પુરોગામી પેઢીની સાથે જઈને બેઠા રહે છે. એમનાં મૂલ્યો, એક કે બીજા માટે, જૂના સાહિત્ય સ્વામીઓ, જેમાંના પધ્ધતિ (હવે હેમિંગ્વે અને ફોક્નર પણ અવસાન પામ્યા છે) તો બૃત્તજાનો છે, તેમનાં મૂલ્યોને પૂર્વરૂપીકૃત લેખે છે.

મહાન સાહિત્યમાં તો બૃત્તજાન કે મતકાલીનતા હોવાં નથી ત્યાં તો હોય ■ યુગબૃત સાતત્ય. મતિશીલ વર્ગમાનના બિડા અને હિમ જાન વિના આપણે વિનાશી વર્ગમાનમાં છવી સરીએ નહિ થીટ્સ, હોરેન્સ, કાર્કે, અને ફોક્નર જેવા માણસો હજી પણ મતિ-
શીલ વર્ગમાનના પથમજો છે. આપણે કોણ છીએ અને કેવી રીતે છવી શકીએ તે તેઓ કહે છે.

અધ્યાપકનો સ્વાધ્યાય

—અનિરુદ્ધ ક્ષત્રભટ્ટ

વિવેચનના એક પ્રકાર લેખે જેને study — અભ્યાસલેખો કહેવામાં આવે છે એ પ્રકારનું સાહિત્ય આપણે ત્યાં સગ પ્રમાણમાં ખેડાતું છે અને ખેડાતું રહ્યું છે. અભ્યાસલેખો માટે ભાગે અને ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ભાષાસાહિત્યના અધ્યાપકના હાથે જમાતા રહે છે એ એક દલીલ છે. અધ્યાપકીય વિવેચનની સામે છેલ્લા કેટલાક વખતથી એક પ્રકારની સૂચ કેળવાવા માંડી છે, અને એ માત્ર આપણે ત્યાં જ નહીં, અન્ય પ્રદેશોમાં અને પાંદેશોમાં પણ દેખા દે છે. આનું એક કારણ એ હોય કે અભ્યાસપરાયણના અભ્યાસજનના સુધી પહોંચી જતી હોય અને પરિણામે, લખાણ ટાકુભોગ અને કંઈક સુરેન પણ મળી જતું હોય સર્વતા રહેતા સાહિત્ય સાથે કલમ મિલકતી શકવાની એની અપેક્ષા પણ ક્યારેક તો વરતાતી હોય અને ક્યારેક પુરોગામીનાં કથનેનું ભાષાફર કરી દીર્ઘસૂત્રી મુનરાવતન કરવાનું એક વલણ પણ એમાં જોવા મળતું હોય પણ આમ કહીને એનો કહિરો જ માઠી નાંખવાની જ્વિ કે ઉપેક્ષા કરવાની જ્વિ સેવાય તે ખરાબ નથી. લેખક અધ્યાપક હોય એટલે એક પ્રકારની ચોક્કસાઈ, શાસ્ત્રીયતા અને વિશ્વતા એમાં આવવની શક્યતા વધારે હોય છે, એ એનું જમાપાત્ર છે. વિવેચનને વરેલા અધ્યાપકોના હાથે જનકલીન સાહિત્યના મુનર્પણાકનનું કામ થતું રહે, તો એનીય એછી જરૂર નથી.

શ્રી ધીરુભાઈ દાહરના અહીં સંમુદાયવા મોટા-ભાગના લેખોમાં અધ્યાપકની ચોક્કસાઈ અને શાસ્ત્રીયતાનાં દર્શન ધાય છે, ગદ્ય અને પદ્યનાં જે કેટલાંક સાહિત્યવર્ણનોની સૈદ્ધાન્તિક અને ઐતિહાસિક ચર્ચા એમણે કરી છે, તેમાં મરજો, મરખો, ખડકાભ્ય, નવ-

લકથા, નિર્મધ અને આત્મકથાનો સમાવેશ થાય છે, આ સ્વરૂપચર્ચાના નિર્મધોમાં નિર્મધમાણ વિવચની સમગ્રદર્શી ચર્ચા કરવાનો આગ્રહ એમણે રાખ્યો છે. મરખો અને મરનીના નામકરણથી માંડી, એ બંને સ્વરૂપોનાં મુખ્યત્વે ભેદક લક્ષણો તારવી જતાવી, એમના પ્રયોગ પાછળની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ તરફ લેખકે અમુલિ-નિર્દેશ કર્યો છે. ખડકાભ્યનાં સ્વરૂપ અને વિશાસ આ-લેખનો લેખ સાહિત્યસત્તર છે સરકુનમાં અપારેલી 'ખડકાભ્ય' સદા કવિ કાન્તનાં વિશિષ્ટ પ્રકારનાં કાવ્યોને અનુરૂપ નથી; અને એ એનો પ્રયોગ કવિ કાન્તનાં 'વસતવિષય' જેવાં કાવ્યો માટે કરીએ તો એનો એક સ્વરૂપ જ અર્થ—પ્રદેશ પાનનાં રાખવાનું લેખક ક્યવે છે. અને તેમ છતાં તેઓ કહે છે કે "અમુક કવિનામકાર ચોક્કસ નામે વર્ણો સુધી ઓળખાતો હોય તેને નવું નામ આપવાથી અવ્યવસ્થા ઊભી થવાનો શક્ય પણ ખરો આ સ્થિતિમાં ખડકાભ્ય નામ આ વિશિષ્ટ કાવ્ય પ્રકારને માટે કામચ રહે તે કહ્યું છે." પણ આ ખુલાસો નથી, એક પ્રકારનું સમાધાન છે. ખડકાભ્ય માટે શ્રી ઉમાશંકર જેઠીએ સચવેલી સદા 'કથનોર્મિ' કાવ્ય' પ્રયક્ષિત થાય તો આ કાવ્યસ્વરૂપનાં લક્ષણોની દૃષ્ટિએ એ વધુ નજીક છે શ્રી ધીરુભાઈએ આ કાવ્યપ્રકાર અંગે આજ સુધીમાં વચેલી કેટલીક ચર્ચાઓ, ખાસ તો એને કાદ્દ વર્ગીયોમાં જોડવવા માટે વચેલા પ્રયત્નોની તપાસ કરી છે. આ કાવ્યપ્રકાર માટે ચલણી જનનાં કેટલાંય મતબોનો રીતકાર કરી લેવાને બદલે એમની ફેલાપાસ કરી હોત તો સારું પરિણામ આવત.

‘વસ અને મુવિ’, ડૉ. પી.કુમાર દાહર. પ્રકાશક : પોપ્પુલર લુક સ્ટોર, મુમ્બઈ, મૂલ્ય રૂપિયા સદા થાર.

‘નિર્ગધિકા’ વિશેના લેખમાં સ્વ. નરસિંહરાવના ‘સ્મરણમુકર’માંના રેખાચિત્રોનો સમાવેશ નિર્ગધિકામાં કરી લેવાની વાત શ્રી. ઠાકરે કરી છે, તે અચર્યાકાવ્ય’ લાગે છે. એનો આકાર ચલિત્વનો કહેવો અને સૈદ્ધી નિર્ગધિકાની કહેવી, એ વહોતોઆવાત છે. એ રચનાઓની ગણના રેખાચિત્રોમાં જ થવી જોઈએ : ગાંધી યુગીન નિર્ગધોમાં હાસ્યને એમણે ‘વૃત્તિનિષ્ઠ’ ખનતું અને ‘આદિસક વિનોદનું તત્વ’ ધારણ કરતું એણે છે. શ્રી દૂરકાળનાં ‘પેશજી’ ઉત્તમ નિર્ગધિકાની આકૃતિ પૂરી પાડે છે” જેનાં વિધાનો કંઈક મુશ્કેલીએ થયેલાં લાગે છે. યુગરાતી નિર્ગધિકાના જીજ્ઞાસાવિની આશા રાખનાં એમણે એક સરત મૂકી છે કે ‘વિચારને બોલે વિનોદના તરંગે ઉગાળનાર ન તો દારપકાર થઈ શકે, કે ન તો નિર્ગધકાર.’

‘નવલકથાનું રચનાવિધાન’ સમજાવતો લેખ સર આતમ સાસાન્ય વાતોમાં અદવાયો છે. નવલકથામાં ચાર રીતે થતું પાત્રાભેષન દર્શાવી, તે તે રચનાવિધાનનાં લેખકે ઉદાહરણો આપી લક્ષણિકતાઓ બતાવે છે. એ ઉપરાંત દસ્તાવેજ અને નોટ્સવાલક નવલકથાની વૃક્ષના કવચમાં લેખનો મોટો ભાગ તોડાયો છે. લેખના અંત-ભાગના નવલકથાના સવિધાનની ‘નવી વિભાવના’ના પ્રમતે લેખકે છેડે છે, અને સ્વીકારે છે કે ‘નવલકથાની રચનાકળા પરત્વે આ આધુનિક દૃષ્ટિબિંદુ આજ સમોની વિભાવનાને પરિપૂર્ણ કરે છે.’

‘આતમચરિત્ર’ પરનો લેખ વિજયપ્રસૂર અને વિશદ વિચારણાનો પરિચાલક છે. શ્રી ઠાકરે આતમ-ચરિત્રના સાહિત્યપ્રકારને એનાં લક્ષણોની દૃષ્ટિએ ભેગો છે. સ્વીકૃત કરીગતી પંદે, એને મહાન શક્યતાઓની દૃષ્ટિએ પર્ણ જોઈ શકાય. સૂક્ષ્મ સામતો આ સાહિત્ય પ્રકાર કેટલો તો દુઃસાધ્ય છે, તે એક સજ્જની દેસવેલી જવાગે બતાવે છે શ્રી ધીરેભાઈનો અહીં ઉપક્રમ બુંદો છે નર્મદ, મણિલાલ અને ગાંધીજી જેવા આતમકથાકારોનાં વચનો ‘જરૂરી’ લક્ષણો તાત્પર્યનો એમણે અહીં સનિષ્ઠ અપાસ કર્યો છે. યુગરાતી આતમ-કથાનો એક સૌંદર્ય અવસોહનાં એમણે દુર્ગાસગની નોંધ-પે.યી, નર્મદની ‘ચારી હડીકા’ મણિલાલનું ‘આતમ-

કથા’ અને ગાંધીજીની ‘આતમકથા’ વિષતે અવસોહનાં છે. મળને જોવાનો જે પ્રવૃત્તિ દુર્ગાસગની. નોંધની આગતમાં કર્યો છે, તે સર્વત્ર ચાલુ રહ્યો હોત તો લેખની મુદ્ધવત્તામાં ઉમેરો થાત

‘દલપતરામને દર્શને’ એ દલપતરામની જન્મમયતી પ્રસંગે આપાયેલું વિગતમય બેખાખ્યાન છે. દલપતરામ પરના શ્રી વિષ્ણુનાથ મનલાલ બદ્દ અને શ્રી વિષ્ણુ-પ્રસાદ ત્રિવેદીના એ બહુમુદ્ધ લેખો પછી એ વિષય પર કોઈક નવો જ પ્રકાશ ફેંકતા વિવેચનલેખની સહેજે અપેક્ષા રહે પણ ડૉ. ધીરેભાઈ ઠાકરના આ વલનખેતો આશ્ચર્યજનક છે. એક જમાનામાં ‘કવીશ્વર’નું માન-વંદુ ખિંદે પામેલા દલપતરામના કામ્યસમુચ્ચયને આને તો કોઈ વાંચતું પણ નથી, ત્યારે એમના સાહિત્યની પ્રજાને જીજ્ઞાસ કરાવવી અને એ દ્વારા એનાં આકર્ષક તત્ત્વો પ્રત્યે એને અભિમુખ કરવી, એવો બ્યાખ્યાનનો ઉદ્દેશ મદદરો સફળ થયો છે, એમ કહી શકાય. યુગ-રાતી કવિતાએ નર્મદ પાકેલી કેડી પર આમળ વધીને સિદ્ધિના કેશવે સિખરો સર કર્યો છે, એ સાચું : તો એ પણ એટલું જ સાચું કે પંડિતપુત્રના આપણા પ્રમુખ કવિઓની કાવ્યત્વના સર્વઆતમ તો દલપત-રામનાં પાન કરીને જ ઊછરી છે, વળી, શ્રી ઠાકરે એ પણ નિદેશ્ય છે કે પ્રસંગચલન, પાત્રાભેષન અને કથનરીતિ પરત્વે નર્મદ કરતા દલપતે વિશેષ સિદ્ધિ ધાખી છે નર્મદ અને દલપતની કવિતા રચનાઓ વચ્ચેની ભેદરેખા ડૉ. ઠાકરે નિર્ધારી છે. અહીં દલપત-રામના અવસાન પ્રસંગે મણિલાલે લખેલી લાંબી નોંધમાં ઉપરિષ્ઠ કરાયેલાં સુદ્ધાઓનું સમલેખન કરવાની તક વેળો ગંધી શક્યા હોત. ‘દલપતરામની કવિતાં દળ’ જોઈએ તેના વધારા, સુધક અને રાચક ‘સ્વરૂપે’ કોઈ સમયમાં પ્રતિનિધિત્વ પામી નથી’ એ વાતનો વસ-વસો પણ ડૉ. ઠાકરે વ્યક્ત કર્યો છે; અને તે નોંધપાત્ર છે. ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલનાં ‘જીવન અને કવનનાં કેટલાંક મિલનબિંદુઓ’ એમણે ગોવર્ધનરામ સનામિદ બ્યાખ્યાનમાધ્યમાં આપેલાં બ્યાખ્યાનમાં નિર્દેશ્યાં છે. યુગરાતના સાહિત્યિક, રાજકીય અને સામુહિક જીવનમાં આ બે સનીપીઓની પ્રત્યક્ષોનાં વર્ણનો કર્યાં કર્યા

એકબીજાને સ્પર્શ્યા દત્તા, તે રસિક વિરતોના નિરૂપણ દ્વારા લેખકે દર્શાવ્યું છે. આવધન્દ્રાએ અને મણિલાલે બહેરસેનના પ્રવેશ કર્યો ત્યાર પૂર્વે નર્મદનો ઉચ્છ્વેક સુધારો વેગવંત દત્તા, આ સુધારાના સ્વીકારની ખાતરમાં આ બન્નેય સાક્ષીઓના વધણ એકસરખા દર્તા તે વિધવા-વિવાદના પ્રશ્ન પરત્વે ખ્યાન દોરીને લેખકે દર્શાવ્યું છે. પોતાના મતબોધને વિષતો આપી સાધાર મનાવવાનું લેખકનું વધણ લખાણની શાસ્ત્રીયતામાં ઉપકારક નીવડ્યું છે સાક્ષીઓના અગત જીવનમાંથી આપેલી વિગતો રસિક માહિતી આપે છે, પણ એથી વિશેષ હેતુ સારો નથી. જીવનના ચિમનગિદુઓ કરતાં જીવનક્ષેત્રનાં ચિમનગિદુઓ જ આવા લેખમાં તો વધુ ઉપયોગી નીવડે

આવો જ લેખ 'મણિલાલ અને મણિસહર' પરનો છે લેખક મણિલાલના જીવન અને સાહિત્યના અભ્યાસી હોઈ, એમના આવા અભ્યાસ વિષયોમાં મણિલાલ કેન્દ્રધારે રહે તે સમજ સકાય તેમ છે ધર્મના વિષયમાં રમણભાઈ અને મણિલાલ વચ્ચે વિવાદ થયો હતો, તે પ્રશ્નનો ઉકેલ કરી મણિસહર કાન્તોનો એક પત્ર દાહો લેખકે અનુમાન કરવા પ્રેરણા છે કે રમણભાઈએ પોતાના મિત્ર મણિસહરને મણિલાલ વિરુદ્ધ કેંક લખવાનું સ્વયં કહ્યું, હરી, એમ લાગે છે. અને લાગે છે કે કાન્તના પત્રમાંનાં, વિધાનોને ખીજ રીતે પણ જોઈ સકાય તેમ છે. મણિસહરે રમણભાઈને એવા વિવાદમાં ન પડવાનું મિત્રભાવે સૂચવ્યું હોય એ અસંભવ નથી સંભવ જતાં 'મણિલાલના' 'તેજસ્વી વ્યક્તિત્વથી કાન્ત આકર્ષાયા' હતા તે - 'સિદ્ધાન્તસાર'ના અવલોકનનો ઇતિહાસ, કાન્તના રમણભાઈ પરના પત્રોનું પૃથકરૂણ અને કાન્તના મણિલાલ પરના પત્રોનું દોહન કરીને લેખકે પૂરવાર કયું છે લેખકોના જીવનમાંથી મળી આવતી આવી વિગતો જેમ જેમ બહાર આવતી જશે તેમ તેમ લોકજીને સૂઝીને દત્તકથા બની ગયેલા કેટલાક લેખકોના જીવનપ્રસંગોની આજુબાજુ અમેરૂં ધુમ્મસ દર થતું જશે

'ડોચનસંધીનું સપત્તન' સાગીન કરવાના પ્રયત્ન રૂપે લખાયેલો લેખ જોડતો પૃથકજીવનકથા નથી, તેટલો

વર્ણનાત્મક છે લેખકે કરેલાં કેટલાંક વિધાનો તર્ક-શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ તપાસતા જેવાં લાગે છે. ન્દાનાલાલે અનવધ-હરોનક દાખો આપ્યાં છે એ દરીકન નિર્દેશી લેખકે કહે છે કે : "રમે કોઈ એમ માને કે 'ડોચન-સંધી' એ ન્દાનાલાલે સ્વીકારેલું નિર્જનનું દુષિયાર હતું" અહીં 'નિર્જનનું દુષિયાર' અને 'નિર્જન દુષિયાર' વચ્ચે વિવેક કરવો જરૂરી હતો, લેખક આગળ જતાં નોંધે છે કે, 'ધારિયત કરુણને એકધારી જીવન દર્શાવેથી વહેવારવામાં હરોનક રચના કરતાં ડોચનસંધી વિશેષ સફળ થાય છે, તેની ખીતિ રચકોદીશ' કામ્ય વાંચનારને થયા વિના રહેતી નથી." આની સામે જ ન્દાનાલાલના હરોનક કામ્ય 'પિતૃતર્પણ'નું ઉદાદરણ મૂક્યાં કોઈ પ્રેમય તો નવાઈ નહીં લેખકે એક બીજી જગ્યાએ પણ તર્કોપ વહેાંચે છે. તેઓ લખે છે : "ન્દાનાલાલની મહુવિધ સૌંદર્યસપતિથી બરપૂર પ્રતિભાશક્તિને ઝીલવાર અને અસુક બરી જીવનનાર વાકુંને અન્યની વાણીને અનુકૂળ ન આવે તેમાં વાંકે કોનો ! સૌથીની અનન્ય સાધારણ હારા દર્શાવો, કે ઝીલવા મધ્યવાસી પરિમિત પ્રતિભાનો !" અહીં ડોચન-સંધીની અનુકરણીયતાએ અન્ય કવિઓની પ્રતિભાની પરિમિતતા બતાવી આપી છે, એવો અર્થ નીકળે છે, એની સાથે જ કોઈ સંમત થાય.

પુસ્તકના છેલ્લા ભાગમાં મધોના અવલોકનો આપેલામાં આમાં છે, જેમાં 'મુખામસિદ્', 'પંચ-તાત્', 'મહુભાઈનાં નાટકો', 'સર્વિલક', અને 'ઈન્દ્ર-કેતવધ' કામ્ય 'પરના સમીક્ષાલેખોનો સમાવેશ' થાય છે. 'એક સિદ્ધ અને ત્રણ સર્જકો' એ લેખમાં શ્રી મુનશીની નવલકથા 'જય સોમનાથ', શ્રી ધૂમકેતુની 'ઓલાલ્લી' અને શ્રી ચુનીલાલ મડિયાજી 'કુમકુમ અને આશા' - એ એક જ વિષયવસ્તુ પર લખાયેલી ત્રણ નવલકથાઓને લેખકે અવલોકી છે, અને એમના વિશેષો તારવી બતાવ્યા છે. નિનકનું શીર્ષક 'એક સિદ્ધ અને ત્રણ સર્જકો' જૂવ કરેલું છે. સિદ્ધ તો ત્રણે કૃતિઓનાં જુદાં જુદાં છે, માત્ર કથાવસ્તુ જ એક છે. ત્રણ સર્જકોને હાથે એક કથાવસ્તુ ત્રણ જુદા જુદા કેવા તો આકાર ધરે છે, એની યાજગ કઈ કલા-

દાદિ કામ કરી ચક્ર છે, એ લેખકે દર્શાવ્યું છે. ખાસ કરીને ચૌધાના પાત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને ચર્ચા કરવામાં આવી છે. 'પંચતંત્ર' અને 'ગુલામસિંદ'ની સમીક્ષાઓ બેંગાળવાળી અને કૃતિના ગુણવત્તુને ઉઠાવ આપનારી બની છે. 'ઈન્દ્રજીતવંશ' એ મદ્રાસવાળા પ્રયોગલેખે કેમ લેખુ ઉત્પન્ન તેની ચર્ચા કૃતિમાંથી ઉદાહરણો આપીને લેખકે કરી છે. રસનિષ્પત્તિમાં ઈન્દ્રજીત વંશ કાવ્યના કર્તાએ નિપુણતા દાખવી નથી, એ મોટી ચર્ચાદા સાથે અન્ય ચર્ચાદાઓ લેખકે નોંધી છે કે 'લાભા ત્રિજગતે બાંટી કંઈપણ' અને 'વક્ત્રાવના ધોધને એકધારે' કીલે તેવા મદ્રાસકે જ્યાં સુધી હાથ ન આવે ત્યાં સુધી મદ્રાસકાવ્ય ન અવતરે. 'બટુઆઈના નાટકો' અને 'કર્વલક'નાં અવલોકનો ગુણદર્શી છે. બટુઆઈની નાટકકાર તરીકે જે જે લાક્ષણિકતાઓ લેખકે નોંધી છે, એ જ લાક્ષણિકતાઓ એમની ચર્ચાદાઓ પણ બની રહે છે, તે પણ જોવાનું જોઈએ. 'કર્વલક'ની ભાવતમા અંત 'અતિ કટુણુ લાગવાનો સંભવ' લેખકે નિર્દેશ્યો છે.

અંથના આરંભમાં ચૂકામેલા નિગધો ઉભાકિવા દેવીમાં લખાયેલા છે. ચર્ચાનિષ્પત્તિ સમ્પ્રદર્શી હજીવત કરવાનો આશય, જે પાછળના નિગધોમાં દેખાયો તેની, અહીં ખોદ વરતાય છે. લેખકની સ્વસ્થ, સુખ અને સ્વચ્છ શૈલી આ સમગ્રના મોટાભાગના નિગધોમાં છે એ એક સુખદ વસ્તુ છે. એ, ઠાકરની અભ્યાસ-પર્યાયતા ઉત્તરોત્તરે હજી વધુ માત્રાએ નિગધો આપશે એવી આશા જન્મવાનાં આશંકને આપણે આવશ્યકતાએ

આશયવાણીના સ્ત્રોતનથી.

[પાન ૪૧૫ માં]
રામજી 'પીછેઠ' કરી રહ્યા છે - એનો જવાબ આનાથી વધુ સ્પષ્ટ શો હોઈ શકે !

સવાલ આપણે શું સાધવું છે તેનો છે. અને સવાલ શું સાચવીને શું સાધવું છે એનો છે : તે અનુસાર જ દિશા અને ગતિ નિશ્ચિત થાય છે.

રામજીની દિશા અને ગતિ નિશ્ચિત છે - એ પંથ અને તેથી લાગે હોય તેમ બીજા પ્રાર્થ પણ 'પંથ' કરતાં એ દુકો જ નીવડવાનો એની પ્રતીતિ મોંઘીજના નેટથી જ એમને છે - કેમકે, બેલ્ટી દિશા અને આંધળા દોટનો વિનાસ (મોંઘીજને જોને) આરંભ જોયો હોયો તેનો મધ્યલ (રામજી જોઈ રહ્યા છે.

[૧૦-૮-૬૪]

[વિષયમંત્ર : ગુલામ-આમર ૬૪]

સંશુદ્ધ ગુરૂત્વાકર્ષણ

— ડૉ. રસિક પંડ્યા

આમારે નવો સિદ્ધાંત તેનાં ખારીક નિષ્પણ્ણામાં તે પ્રો. આઈનસ્ટાઈનના ધ્યેય-વાદને મળતો જ આવે છે.

— ડૉ. ફેડ હોઈલ

અમે તો માત્ર જર્મન ભૌતિકશાસ્ત્રી

ડૉ. અન્ડર્ટ મેકના તત્ત્વજ્ઞાનને ગાણિતિક સૂત્રોમાં રજુ કર્યું છે. — ડૉ. જ્યોત નારસિંહ

આ છે પ્રો. આઈનસ્ટાઈન અને ભૌતિકશાસ્ત્રી ન્યૂટનના ગુરૂત્વાકર્ષણના સિદ્ધાંતોની પાદપૂર્તિ કરનાર પ્રખર અભિનંદાસ્ત્રીઓની વિનમ્રતા.

હાલની રાષ્ટ્ર સોસાયટીના ભારત સમાખડમાં તા. ૧૨ જૂન ૧૯૬૪ના રોજ વિજ્ઞાન-વિશ્વની પાકટ શ્રદ્ધાએને પ્રશુબ્ધ કરતો ધક્કો થયો. ઇંગ્લેન્ડની કેલીજ યુનિવર્સિટીના અજોગશાસ્ત્રી ડૉ. ફેડ હોઈલે ગુરૂત્વાકર્ષણનો નવો સિદ્ધાંત રજુ કર્યો. અને તેમને સાથ આપનાર હતો તેમનો જ સાથી સ્થિત ડૉ. જ્યોત રિષ્યુ નારસિંહ. તક મળે તો ભારતીય વિજ્ઞાન-પ્રતિષ્ઠા જગતના યોગમાં ઉન્નત મરતકે જોવી રહી શકે છે, તેનો આ એક વધુ પુરાવો હતો તમામ ભારતીયો માટે આ એક આનંદ અને ગૌરવનો પ્રમંથ હતો.

સાન સાન વર્ષની એકધારી નવમર્થ પછી પ્રસિદ્ધ કરેલા તેમના આ કાનિઠારી સંશોધનમાં એણે તે શું હતું કે સમમ વિજ્ઞાનવિશ્વ તેના પ્રથમ વાચને જ ખગોળી જગત્તું ઇંગ્લેન્ડના અમળી શ્વાપત્ર એન્જીનરના અભિ-પ્રાય પ્રમાણે તો ડૉ. હોઈલ અને ડૉ. નારસિંહ અજોગશાસ્ત્ર અને વૈશ્વિકશાસ્ત્ર (Cosmology) ના પ્રયત્ન નવપ્રજ્ઞાનના મશ્કાલધારી બની ગયા છે.

ડૉ. હોઈલ અને ડૉ. નારસિંહનો આ નવો સિદ્ધાંત પ્રો. આઈનસ્ટાઈનના સિદ્ધાંતથી એ નાજખમાં

અલગ છે. (૧) તે ક્ષેત્રના સિદ્ધાંતો ત્યાજ કરે છે (Field Theory) અને ન્યૂટનના 'દૂરસ્થ પ્રક્રિયા' (Reaction and distance) ના તર્કનો સ્વીકાર કરે છે. (૨) જર્મન વૈજ્ઞાનિક અન્ડર્ટ મેકના તત્ત્વજ્ઞાન સાથે સહમત થાય છે.

ડૉ. હોઈલ ઉપર કેલિફોર્નિયાના ડૉ. રિચાર્ડ ફેડ-મેનના સંશોધનોની ભારે અસર છે, તે તો તેમણે સૃષ્ટિના સર્જનને સમજવા માટે રજૂકણોની આગળી પકડી તે ઉપરથી જ રેખાઈ આવે છે પરંતુ...

ડૉ. હોઈલ અને ડૉ. નારસિંહના સંશોધનના પાયામાં જર્મન વૈજ્ઞાનિક પ્રો. અન્ડર્ટ મેકની સરળ સ્વિચારધારા રહેલી છે. પ્રો. મેકને સાતતું હતું કે વિશ્વમાં પ્રત્યેક રજૂકણનું દળ (Mass) વિશ્વના ખીળ કોઈ પણ રજૂકણના દળ સાથે સંકળાયેલું હોયું જોઈએ. આપણા રોજિંદા અનુભવમાં આવતાં અમુક જાતનાં બળો અને રોષ વિશ્વના સમમ દ્રવ્ય (Matter) વચ્ચે દૂરસ્થ આંતરપ્રક્રિયા આશતી હોવી જોઈએ.

પ્રો. મેક આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાંના ખ્યાતનામ વિજ્ઞાનવિદ્ધ હતા. અત્યારે તો પારશ્વનિ (Super-Sonic) વાયુવાતોની ગતિ નક્કી કરવા માટે મેક-આંક દ્વારા જ તેમનું નામ જાણીતું રહ્યું છે. તેમના આ સરળ તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રો. આઈનસ્ટાઈન ગાણિતિક યોગકર્મો એસડાવા મળતા હતા પરંતુ તેમનાથી તે કેમેષ ન જન્યુ ડૉ. હોઈલ અને ડૉ. નારસિંહ તે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

જે આપણે સર્પૃચ ચયાપકારી ધ્યાનની કલ્પના કરી શકીએ કે જેમાં મહો, નક્ષત્રો, તારાઓ ન હોય, તેમાં એકાકી પદાર્થને ચૂકવામાં આવેલો હોય, અને બીજું કોઈ દ્રવ્ય તેમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું ન હોય તો આ પદાર્થને દળ (Mass) હોઈ શકે ખરું? પ્રો. આઈનસ્ટાઈનના મન પ્રમાણે "હા; " અત્યારે ડૉ. હોઈલ અને ડૉ. નારસિંહનાં સમીકરણો ના પાડે છે. જ્યાં

અવ્ય ન હોય ત્યાં દુરસ્થ આંતરપ્રક્રિયાઓ (ન્યૂટન) પણ ન સંભવી શકે અને તેથી ત્યાં કોઈ દળ પણ ન હોઈ શકે.

પ્રો. આઈનસ્ટાઈનનાં સૂત્રો મુજબ ગુરુત્વાકર્ષણ દ્વય ઉપર આધાર રાખતું નથી બ્યારે ડૉ. હોઈષ અને ડૉ. નારસિકરના મત પ્રમાણે વિશ્વદ્રવ્યના સમય સરવાળાનું જ તે એક સંકલ્પ છે. અને દ્રવ્યની અનુ-પરિચિત્તા તેનો પણ લોપ થાય છે હવે અર્થાંશમાંથી અર્ધોઅર્ધ તારાઓને જે કોઈ ગળાકાળી પૃથ્વી નોખવામાં આવે તો તેની શેષ અર્ધ સંકલ્પ ઉપર અસર પડશે ખરી? અને જો અસર પડે તો તે કેવી દોષ? પ્રો. આઈનસ્ટાઈન માનતા હતા કે તેથી શેષ અર્ધમાં કંઈ જ પ્રયોગ પ્રગટશે નહિ પરંતુ ડૉ. હોઈષ અને ડૉ. નારસિકર તેમનાં સમીકરણો દ્વારા જવાબી આપ્યું છે કે અર્ધાંશ સંગ વિસ્તારશીલ છે કમનું સંગ નિર્મોલ્ય થયા જ કરે છે ગુરુત્વાકર્ષણ પણ સાપેક્ષ છે. તેથી કરીને અર્ધાંશમાંથી જે અર્ધોઅર્ધ તારાઓનો લોપ થાય તો બીજા અર્ધોઅર્ધ તારાઓનું ગુરુત્વાકર્ષણ પલ્લે વધી જાય, તેથી ધીમતા વાણુનો એવો અંદાજવા મળે. તેનું કદાવ વધી જાય. ને તે સંગચક્ષિત પ્રકારથી ગ્રહણી કોઈ અને સંપૂર્ણ આપી સંગી જાય.

ડૉ. હોઈષ સદગજાવે સ્વીકારે છે કે પ્રયોગકાર તેમના આ સિદ્ધાંતને ચકાસવાનું કોઈ સાધન ઉપલબ્ધ નથી. જો કે તેમ કરતું દિનાવદ પણ નથી. પરંતુ આજસુધી બહાજ સમજ જનારો આ સિદ્ધાંતથી સમજાવી શકાય છે.

પ્રો. આઈનસ્ટાઈને ન્યૂટનના ગુરુત્વાકર્ષણના સિદ્ધાંતને નિકસાવ્યો હતો. ન્યૂટનના મત પ્રમાણે ગુરુત્વાકર્ષણના પ્રભાવ કોઈ પણ અંતરે તાદશ્યિક હોય છે. પરંતુ, પ્રો. આઈનસ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદ પ્રમાણે તે પ્રકાશની ગતિ કરતાં વધુ ઝડપી હોઈ શકે નહિ; ત્યારે ડૉ. હોઈષ અને ડૉ. નારસિકરના ગણિતે બતાવી આપ્યું છે કે, દુરસ્થ કે યંત્રની ક્ષમતાની પેઠે પારના ગુરુત્વાકર્ષણની ગતિ પ્રકાર કરતાં પણ વધુ છે. હવે તો તે દુરસ્થ કે યંત્ર - દુરગીનથી પણ જોઈ શકાય છે. પ્રો. આઈનસ્ટાઈન ગુરુત્વાકર્ષણના ક્ષેત્રે ન્યૂટન કરતાં ખાસ આમળ જઈ શક્યા નથી. પરંતુ તેમણે પોતાનાં કથનોને પ્રાયોગિક સમર્થનો પૂરા પાડ્યાં

એટલી એમની વિચિત્રતા. ઝડોની બમણકડા તે ન્યૂટને નકો કરી આપી હતી. પરંતુ તેમાં ખાસ કરીને બધાની બમણકડામાં - રહી ગયેલી થઈ બધી - અસંગતિઓ તેમણે દૂર કરી.

ન્યૂટન અને પ્રો. આઈનસ્ટાઈન માનતા કે સૌર પ્રદેશ - સૂર્યમણ્ડળમાં (solar system) દરેક પદાર્થનાં દળ અને વજન ગુરુત્વાકર્ષણના તત્ત્વોત્તેજ પ્રભાવ સાથે સંકળાયેલાં છે. બ્યારે ડૉ. હોઈષ અને ડૉ. નારસિકરનું કહેવું છે કે નિર્દાશકમાંના લાખો તારાઓ તારકામણિયો (Quasi stars) અને ગુરુત્વાકર્ષણ - દ્રવ્ય અને અદ્રવ્ય માંથી ફેલાતું ગુરુત્વાકર્ષણ પણ આપણી આંતરગાત્રના શેષ બેશબના પદાર્થોનાં દળ અને વજનમાં ફરિયા આપે છે તેમણે વધુ સતોષકારક અને પ્રતીતિજનક સમીકરણો દ્વારા પ્રસ્થાપિત કર્યું છે કે પદાર્થોનું દળ ન્યૂટન અને આઈનસ્ટાઈનની સાન્યવા મુજબની પદાર્થની કોઈ અતગણિત સામગ્રી નથી, પરંતુ તે તો તેના આંતરક્રિયામાળ (interacting) રજકણોની કોષળ છે અને તે બીજાં રજકણોના ગુરુત્વાકર્ષણનું પરિણામ છે. પ્રો. મેકના પરસ્પરિક્રિયા સિદ્ધાંત અનુસાર પૃથ્વીનાં દળમાં ઝાટુ-ઝાટુએ સૂર્યથી વધતા કદનાં તેના અંતરના પ્રમાણમાં વધુદટ થરી જોઈએ. પરંતુ પ્રો. આઈનસ્ટાઈન જેવા ગણિતજ્ઞ પણ તે કોઈ રીતે પૂરવાર કરી શક્યા નથી. આમ અંતિમ થતા મેકના સિદ્ધાંતને ડૉ. હોઈષ અને ડૉ. નારસિકર નવાં સમાધાન આપીને ગયાવી લીધાં છે. તેમનું કહેવું છે ઝાટુ-ઝાટુમાં બદલાતી બમણકડાને કારણે પૃથ્વી અને સૂર્યનાં પરસ્પર પ્રભાવમાં જેમ ફેરફાર થાય છે તે પ્રમાણે પૃથ્વી અને અર્ધાંશમાં વસનાં બીજાં વિડેા વચ્ચેના પ્રભાવ પરિમાણમાં પણ ફેરફાર થાય છે અને આ રીતે પૃથ્વીનું દળ સમતોલ રહે છે, એક સરખું રહે છે. દેહમાં તેમણે સ્વચ્છ અને સમીકરણો દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે અર્ધાંશમાં કોઈ વિડેા વચ્ચેની પરસ્પર મિલકત પરિમાણ; તેમણે વિડેા વચ્ચેના અવકાશના કિના-પ્રકૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે.

પ્રો. આઈનસ્ટાઈનનાં સૂત્રો (Formulae) પરાવર્ત્ય એટલે પદાર્થો વચ્ચેના આકર્ષણ તેમજ

અપાકર્ષણની સામીતીઓમાં પ્રયોજી શકાય તેવા છે. તે સુત્રો પ્રમાણે તો ન્યૂટનનું સફરજન આ ઉપરથી નીચે આવ્યું, તેવી જ રીતે જીએ પશુ જઈ ચક્રાં હોત. પરંતુ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં એવું કયાંય જાતું નથી. ગુરૂત્વાકર્ષણ કેવળ આકર્ષક ગળ છે, પરાવર્તક નથી. ડૉ. હોઈલ અને નારસિકરના સમીકરણો અનુસાર ન્યૂટનના ગુરૂત્વાકર્ષણની આ હાતિ સુધારી લેવઈ છે આ સમીકરણો કયાંય અસ્પષ્ટ નથી.

વૈશ્વિકશાસ્ત્ર અને વિશ્વના વિધિવિધ સ્વરૂપો સાથે સંકળાયેલા ડૉ. હોઈલ અને ડૉ. નારસિકરના સમીકરણો ડૉ. આર્થર-સ્ટાર્કના સમીકરણોની અપેક્ષાએ વધુ ખસિય અને બાપક પૂરવાર થયાં છે બુદ્ધ સાપેક્ષવાદ શુદ્ધ મણિન ઉપર આધારિત છે, નહિ કે વિવેના ગુણધર્મો ઉપર. પરંતુ વૈશ્વિકશાસ્ત્રીઓ (Cosmologists) તરીકે ડૉ. હોઈલ અને ડૉ. નારસિકરે વિશ્વને મંદીરનાપૂર્વક ગણ્યત્રીઓમાં લીધું તેમણે સૌ પ્રથમ તો કોઈ પશુ વસ્તુના ફળને વિશ્વ સમગ્રના ફળ સાથે સાંકળતાં સમીકરણો તૈયાર કર્યાં છે. તેના પદ વિવેના પોતાના ગુણધર્મોમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે.

આ નવાં સમીકરણો ડૉ. હોઈલના પોતાના 'વિશ્વના અવિગત સર્જન'ના સિદ્ધાંતને અત્યંત પરિપુટ કરતાં આવે છે. ક્યોના સર્જન માટે નિયુક્ત ત્વરે ઉપર આધાર રાખવાને બદલે ડૉ. હોઈલ તેમના પ્રખ્યાત સર્જન-ક્ષેત્ર (Creation Field-C Field) તરફ નજર ફેરવે છે. જેનો સર્વસામાન્ય કુન્ધી અનુભવો (જે આજ સુધી સુગોપિત જ રહ્યા છે) સાથેના અનુગમક સ્વાધાન અથવા છે, એવું આ સર્જન-ક્ષેત્ર અકસ્મિક રીતે ક્યોમાત્રનું સર્જન અને વિસર્જન સંકળે છે. અમુક ક્ષણો પહેલાંના જ તેમાંથી ક્યોનો એક રજકમ સર્જાય છે. ક્યોના પ્રત્યેક ગજકણના જન્મ અને મૃત્યુથી આ સર્જન-ક્ષેત્રીય દિરણોત્સર્ગ (Radiation) નું એક મોજુ બહાર ફેંકાય છે. ઉચ્ચતર ગણિતના ચમત્કારથી ડૉ. હોઈલ અને ડૉ. નારસિકરનાં નવાં ગુરૂત્વાકર્ષણ અંગેનાં સમીકરણો સર્જન-ક્ષેત્ર ઉપર સારા એવા પ્રકાસ પાથરે છે, અને સર્જન-ક્ષેત્રને સામાન્ય સમીકરણોમાં

ગોઠવવામાં આવે ત્યારે તેમાંથી સ્વયંશુ અથવા સ્થિતિ (Steady State) અથવા તો સામાન્યમય વિશ્વ-સર્જન પ્રગટ થાય છે. પરિણામે, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અંગેની આદિ-અંતવાળી તરફવાર કલ્પનાઓ બેરબુદ્ધ હરે છે. અવગત, હજી આ સર્જન-ક્ષેત્રના દાર્શનિક પુરાવાનો સંદર્ભ અભાવ છે. પરંતુ ડૉ. હોઈલ અને ડૉ. નારસિકર તેમનાં સર્જન-ક્ષેત્ર માટે પ્રતિપાદન કરી શકાય તેવો પરિસ્થિતિના નિર્માણ તરફ પ્રયત્ન થયેલા છે જે કે આ સિદ્ધાંત ભૌતિકશાસ્ત્રના બધા સર્વામાન્ય નિયમો સાથે સુસંગત નથી. પરંતુ તેને ખોટો તો કેમ કહેવાય? એક હકીકત હવે તો સર્વ-સ્વીકૃત જનની બધ છે કે નિહાશિત્રાતના ગુરૂત્વાકર્ષણ તેમની અમોખ સક્રિય ગુરૂત્વાકર્ષણમાંથી મેળવે છે, ત્યારે સર્વ અને બીજા સામાન્ય તારકો, ક્ષિત્રમાં સગત ચાલતી ઉષ્માબળી (Thermo-nuclear) સંયોજનની (fusion) સુપ્રસિદ્ધ પ્રક્રિયા મારફતે પોતાની ક્ષિત્ર મેળવવા હોય છે આ નવાં સમીકરણો ગુરૂત્વાકર્ષણની સાચી પ્રતિ જાણનામાં ઉપયોગમાં મઈ પડશે એમ લાગે છે. અવકાશનાં ગૂઢ રહસ્યો જીકેશમાં આ સિદ્ધાંત દરજ્જાજાળ ખતી રહેશે.

દરમિયાનમાં ડૉ. હોઈલ અને ડૉ. નારસિકર તેમનાં સંશોધનોમાં અદ્યત્ત એવા આ સમીકરણો ઉપર આધારિત એક-સક્રિય (uni-field) ક્ષેત્ર-સિદ્ધાંત શોધી કાઢવાની દિશામાં પ્રયત્નશીલ છે આ અનિમ બેવ પાછળ ગ્રેન્ડ આર્થનસ્ટાર્કને તેમની જિંદગીનાં ત્રીસ વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. આ સક્રિય ક્ષેત્રસિદ્ધાંતમાં ગુરૂત્વાકર્ષણ અને ભૌતિકશાસ્ત્રના બીજાં બળ-ક્ષેત્રો, ખાસ કરીને વિદ્યુત્યુબલ અને અણુશક્તિનાં એકીકરણ કરવાનો પ્રયાન હેતુ છે સૃષ્ટિની નળાકન અને સરસતા અંગેના ભૌતિકશાસ્ત્રીઓના અતરથ વિશ્વાસથી અનિ-રિક્ત આ પ્રકારના સમીકરણો અતિતત્વે માનવાને બીજાં કેટલાક મજબૂત માર્ગો અસંગત અસ્પષ્ટ છે. દા. ત. ગુરૂત્વાકર્ષણ તિવ્ર કારના બળ કરતાં ૧૦^{૪૦} ગણું પ્રગળ છે અને પોતાનુપોતે ગુરૂત્વાકર્ષણ મારેના વિવેની ત્રિજ્યા અને વિદ્યુતબળ (Electrons) ની ત્રિજ્યા સાથેના સંબંધનું પ્રમાણ પશુ આટલું જ છે

આ સંકલિત ક્ષેત્ર સિદ્ધાંત, ડૉ. હોર્ષવ અને ડૉ. નારસિંહર
શ્રદ્ધા રાખે છે તે પ્રમાણે બે સિદ્ધ કરી શકાય તે
શુનિયાદી (Basic) ભૌતિકશાસ્ત્રની મોટા ભાગની
કહેરતા-કુરૂપતા નિવારી શકાય. પ્રો. આર્ષનસ્થાઈનના
ગુરુવાર્ષીજીના સુધરેલા સિદ્ધાંતનો વૈજ્ઞાનિક વિસ્તૃત ત્રીસ
વર્ષની કસોટી બાદ સ્વીકાર કર્યો છે એ. હોર્ષવ
અને ડૉ. નારસિંહરના નવા સિદ્ધાંતનું આખરી
મૂલ્યાંકન તો સમય જ કરશે, પરંતુ સૈદ્ધાંતિક ભૌતિક-
શાસ્ત્રના શુનિયાદી સવાસો અંગે પુનર્વિચારણા તો ચર-
ચર્ચ જ મઈ છે. તેમણે રજૂ કરેલો સંશોધિત ગુરુવા-

ર્ષીજીનો નિયમ આધુનિકશાસ્ત્રના ગુરુવાર્ષીજી સિદ્ધાંત
કરતાં વધુ પ્રમાણમાં સતર્પક છે. બાકી આ નવા સિદ્ધાંત
સૌ પ્રથમ તો પ્રસ્થાપના પત્રિકાઓને નવેસરથી વધુ
સમજાવવાં પડશે, એટલું જ નહિ, ન્યૂટન અને આઈન-
સ્ટાઈનના સિદ્ધાંતોના રહેણાં વિસંગતિઓ -- ફોટો-
મેટ્રીક સુધારી આપવી પડશે; તો જ તે સમયની
સામે ટકી શકશે. એ બધું મને તે હો, પણ આજે તો
તેમણે નવી શક્યતાઓ ઉઘાડી આપી છે, એટલું
ચોક્કસ.

x

સંદર્ભ

- (1) The Statesman (India) 22 June '64
- (2) New Statesman (London) 12 June '64
- (3) The Guardian (London) 11 June 64
- (4) The Times of India 15 June '64
- (5) The Times (London) 24 June '64

ડૉ. જયંત નારસિંહર

અવકાશી સિદ્ધિઓની દુરગામી
શક્યતાઓની ભોમળા ઉઘાડનાર
આ પ્રથમ કક્ષાના યુવાન ભારતીય
વૈજ્ઞાનિકનું પૂરું નામ છે, ડૉ. જયંત
વિપ્લુ નારસિંહર. રાજસ્થાનના
પશ્ચિમ સર્વિશ કમિશનના અધ્યક્ષ
પ્રો. વિ. વિ. નારસિંહરને ત્યાં
કોલકાતા પુરમાં તેમનો જન્મ
૧૬-૭-૩૮ ના રોજ થયો હતો.
પ્રો. વિ. વિ. નારસિંહર કેશિજના
રેગ્યુલર છે. એકવાર તેઓ બનારસ
હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના ગણિત વિભાગના
વડા હતા. ડૉ. જયંતનાં માતૃશ્રી
શ્રીમતી સુમતિદેવી મુંબઈ યુનિવર્સિ-
ટીનાં અનુનાતક અને સંસ્કૃતનાં
પ્રખર વિદ્વાન છે. ડૉ. જયંત

બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાંથી
ગણિત, ભૌતિકશાસ્ત્ર અને અંકશાસ્ત્ર
સાથે બી.એસ. સી થયા છે. વધુ
અભ્યાસ માટે તેઓ ૧૯૫૭માં
કેમ્બ્રિજ ગયા, ૧૯૬૩માં તેઓ
ફિઝિક્સ કોલેજના ફેલો હતા તેમણે
સાપેક્ષવાદ અને વૈશ્વિકવાદ બંન્ના
વિષયોમાં મહા-નિગૂઢ લખીને
કેમ્બ્રિજની ડોક્ટરેટ મેળવેલી છે.
આમ, વિદ્વાન તેમની વારસાગત
સંપત્તિ છે હો જયંતે કહ્યું હતું
કે “મારી શોધને ફુનિયામાં જે
ચોડા લોકો સમજી શકે છે તેમાં
મારા પિતાજી પણ એક છે.”

તેમનું દૈનિક માનવ છે કે મદાન
શોધો આયોગ્યાય અક્ષરમાય સર્ધ

જયંતે તે વાત બોલી છે. તે કહે
છે તેમને એવો એકપણ પ્રશ્ન
બાદ આવતો નથી જ્યારે તેમને
‘કુરુકા’ (મળી મળું) — ‘કુરુકા’
મોલી જોડવાનું મન થયું હોય
વૈજ્ઞાનિક સંશોધન તો તેમને મને
એક ભૌતિક આવામ છે. તેઓ
કહે છે કે “અમારા કામમાં યાંત્રિક
મગજ (Computer) કામ આપી
શકતું નથી, કારણ કે તે વિચારી
શકતું નથી હા, એવી પણ ક્ષણો
આવે છે કે જ્યારે મન-ચક્ષુ
આજગનો પધો જ કાંપ એકાએક
અમરકાંદરિક રીતે પોર્વાઈ જાય છે
અને ત્યારે આજગનું પુટ્ટું મેંદાન
સર ચર્ધ મથેલું હોય છે.”

“ભારી નેમ ભારા વ્યક્તિત્વનો પૂરેપૂરો વિકાસ
 સાધવાની ને તેને વ્યક્ત કરવાની છે.....
 આકાશમાં ઝગમગતા વ્યાધના તારા મુધી
 નિસરણી ઊભી કરવાની ભારી મરણ હોય તો
 તેમ કરવાની મને છૂટ હોવી નેહજી.”

—ગાંધીજી

[દશમ ગાંધી—મુંબઈના સૌજન્યથી]

મળ્યો અને અમેરીકાની રટન્ડર્ડ વિ. રીફાર્મરી બેઈ. આ જોશવિરતાર-માઈસિના માઈસિ સુધી વિસ્તરેલો છે. સમિન્ટ, સ્લીડ; ઓઈલ અને બીજા અનેક દ્રવ્યો કામદારોને શેઠ આપનારા આ ઔદ્યોગિક વિસ્તારને લેવાનો દવાલો માણવા જેવો હતો પરંતુ ત્યાંજ આવેલા મદદ પુરી મેલેલા ગીચ વસ્તીવાળા લતા પણ જોયા!

હનિવારે સવારે શિકાગોના Skyscraper યુકેન્શીયલ નિર્દોષ પર જે ૪૫ મળસાનુ મકાન છે ત્યાંના નિર્દોષ 'ડેસ્ક' પરથી સીકાગોના ફેદા લીધા - અફલાતુન! - બપોરે શિકાગોનું કસ્ટોમર જે વિશ્વનું એક મોટામાં મોટું છે, ત્યાં ત્રણેક કલાક કાઢ્યા દળદાર વરસના ચિત્રકળાના દર્શિદાસના પ્રતિનિધિ સર્મા સેકેડો ચિત્રો અહીં પીકાસો, વેનગોગ, ગોગાનાં અને બીજા વિશ્વવિખ્યાત ચિત્રો જોવાનો દવાલો જાણે જ મળે. વધારે મળ નો ત્યાં એ પડી કે, ત્યાં ચિત્રકળાની જુદી જુદી શાખાઓની ગેલેરીમાં તે તે દરેક શાખાનું મહત્ત્વ સમજાવાનું હતું, અનેક વિદ્યાર્થીઓ નોંધ લેતા હતા

*

૨૧ ડિસે ૧૯૨

સીકર રેપીડમાંથી હમણાંજ 'હેવી અથ' મુર્ચિંગ મટીરિયલ 'ખનાવનાર' ઉદ્યોગના પ્રતિનિધિ ભારત આગ્યા હતા. તેમણે 'ફોરેન ટ્રેડ શો' માં પ્રવચન આપ્યું તેમાં પ્રજા મળ પડી. રાતે અહીંના એક મજૂર કાર્યકર મિ. કિંગને ઘેર મથા હતા. એના મુત્ર બેંખને શાળાના સિદ્ધાંતે ભારત પર મેનિકેટ તૈયાર કરવા આપ્યું હતું. તેનાં પર એણે 'એન સાઈકલોપીડીયા' વગેરેમાંથી ધણી માહિતી, ચિત્રો એટલાં કર્યાં હતાં - કેટલીક શ્લોકો હતી ખાસ કરીને ભારત Caste, Cow અને Hindoo નો પ્રદેશ છે. આ ત્રણ વાત જાણને ભાર દઈને હસાવવામાં આવી છે એ જાણ આપણને જાણતાં ધણી વાર લાગશે. એક અમેરિકન સૈનિક જે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં બંગાળના મુખ્યમંત્રી વખતે કસકતા દત્તો, તેણે તો એમ કહ્યું કે દુકાળમાં માણસ મરે તો કાર્ફનેય પડી ન હતી.

પણ મુદાલ ગાય મરે તો બધાં એને માટે કાળજી કરતા હતા - આવાં અનેક વર્ણન થાય છે.

*

૨૧ ડિસે ૧૯૨

આજે શુક્રવારે અહીંનાં બે મોટાં દારખાનાં બોયાં. એક તો કોલિન્સ રેડિયો ફેક્ટરી, કોલિન્સ એ. બ્રે. કો. સ્ટીમ રેસન, અને Air અને Sea માં વપરાતા Tele communication નાં સાધનો દુનિયા ભરમાં આપે છે. તેઓ એમનાં મહીતોમાં ૫૨૦૦૦ રેપરપાર્ટસનો ઉપયોગ કરે છે. ૨૦૦ ગતના રેડિયો બનાવે છે. એટલું જ નહીં પણ આજ સુધીમાં અમેરિકાએ જેમની અને મરક્યુરીમાં જે અવકાશ યાનિક મોકલ્યા. તે બંનેમાં કોલિન્સની જ મશીનરી વપરાયેલી હવે ત્રીજો પ્રયોગ - ચંદ્ર પર જવાનો કરવાના છે. તેનું નામ Apollo છે - તેનું મોડેલ અમે જેપુ એ મોડેલની અંદર Astronat માટે જેવી ખુરશી વપરાવાની છે, તેમાં બેસી પણ જોયું એમાં વપરાતાં. નાનાં નાનાં સાધનો જેને આ Astronats ચલાવવા પાડી શકે, પૃથ્વી જોડે વાત કરી શકે, તે બધી જ અહીં બને છે - દુનિયાના પરિવર્તનનો એક વાગ નજીકથી જોવા મળ્યો. આમાં બહેનો પણ મહત્વનું કામ કરે છે - નાનાં નાનાં કાશિને જોડવાનું જોડવાનું બધું જ બહેનો કરે છે

બેલારના ત્યાંથી Allis Chalmers નું કામખાતું જોવા મથા એ લોકો Heavy Earth moving machines - અહીં બનાવે છે. રાહસી યંત્રો જે સેકેડો મજૂ માટી-૪૦ ટન એક સાથે ઉપાડી કાઢવે - રસ્તા બનાવે, બંધ માટે માટી ઉપર ગ્રાવે - આવાં મહોતનાં પોલાડી કાગોને એક બીજા સાથે જોડવા, weld કરવા એ કામ પણ ભારે હતું.

ટૂંકમાં એવું લાગ્યું કે Collins ની દુનિયા ધારી જવા યંત્રકાગોની બનેલી હતી - એ ૬૦ સેકન્ડમાં અમેરિકામાંથી અફ્રીકા કે યુરોપ ગમે ત્યાંની સરેશો જીલ્લોને આપવાનું કામ કરે છે, તો એટીસવેનમરસ હાથી હાથી જવાં મોટાં રાહસી યંત્રો બનાવે છે - બીનના આકમજુ પછી પર્વતો પર માલ અને શસ્ત્રો લઈ જવાં

માટેનાં હવાઈ જહાજોમાં વપરાતા સંદેશાની તાલીમ લેવા Airforce ના એ ભારતીય સૈનિકો કોશી-સમાં તાલીમ લે છે. અમારી જ રૂઝવેટ હોટલમાં એ કીર્તયા છે

*

તા ૧-જાન્યુ-૬૪

સોમવારે સવારે ૧૦ વાગે જે જોવાને વરસેાની ઇચ્છા હતી, તે ડીઝનીલેન્ડ જોવા બસમાં હું નીકળ્યો. મારા હિંમમાં જોવાની ઉત્સુકતા હતી પણ મારી જોડે ચાર જણમાંથી એ જણ અભાગ જ નહિ અને એ આક્રોશન જે બાળકો એમણે ડીઝનીલેન્ડની વાત જ સાંભળેલી નહિ એટલે એમને મારો ઉત્સાહ કે ઉત્સુકતા સમજતી જ ન હતી.

લગભગ કલાકમાં અમે ડીઝનીલેન્ડમાં પહોંચી ગયા-પસ અને મોટરોમાં લોકો આવતા જ હતા-પણ મોટા જામના પોતાનાં જાગ્રોડો જોડે હતાં અને હું મારી સ્થાપી વમર હતો. આપણે તે જિત્રો અને સાહિત્ય એટલું બધું જોયું છે કે બધી વાતોનાં નામ વગેરેથી હું પરિચિત હતો. પણ આ બધું હકીકતમાં અદ્ભુત હતું.

* અંદર દાખલ થતાંની સાથે જ માથા ઉપરથી સૂક્ષ્મવાદ કરતી monolane એક પાટાવાળી ટ્રેઈન પસાર થઈ-જરાક આમળ ચાલ્યા ત્યાં લાખભાખ કરતી-જૂના જમાનાના એન્જિનવાળા માડી નીકળી અને થોડી વારમાં અમે એની યુગ્મ શેરીમાં દાખલ થયા-લગ કર બીરદીઃ જન જનતાં વહનો-ધોડામાડી, જુદી જુદી જનની મોટર, લ્હન જૂના જમાનાના મોડલની ધોડા-વાળો બસ, ફાયર એન્જિન જેની બસ, અને શેરીઓમાં જન જનતાં દુકાનો કે એક જગાએ સૂતી ખડમાં બધાં વાણજો એની મેળે વાગ્યા કરે, એક જગાએ-તાજ ફૂલોનો રસ મળે! ત્યાં તમે રસ લ્યો એટલે સામે દિવાલપર મેસ બીની લાઈનની લાઈન ચાલે. જરાક આગળ ચાલ્યા ત્યાં નાનાં સિનેમાલોમાં 'બબ્બકા દરિયા દેખો-આગરાકા તાજમહાલ દેખો' એવા-આપણે ત્યાં શેરીઓમાં જતાવતા આવે છે, તેનાં સિનેમાધરોમાં જરીપુરાણી ' (જે સામાન્ય રીતે

જોવા ન મળે તેવી) ફિલ્મો જોવા મળતી હતી. બરાબર એની સામે ચિત્રકરો તમારો અંદર તમારા જાળ-કનો ત્યાં ને ત્યાં Crayon થી આગ્રેહન રહેવ દોરી આવતા હતા. એની નજીક નાનાકું સિનમાં પર હતું. આખી રેરોટાં, જન જનનાં ડોળાં, ધન્યો કુઆ વગેરેના પાર જ ન હતો.

યુગ્મ શેરીના છેડે મોટા ચોકમાં આવતાંની સાથે જ સામે એક ખૂણામાં ડીઝનીલેન્ડના બેન્ડવાળા લોક પ્રિય ગીતો વગાડના તમારું અવાજન કરતા હતા. ત્યાંથી તથુ ઇવાળમાં તમે તથુ જુદા જુદા પ્રેરોમાં દાખલ થાવ છો-વચ્ચેનો દરવાજો પરીકથાઓનો પ્રદેશ છે. એની જોડે એક બાજુ 'આવની કાલની દુનિયા'નો પ્રદેશ છે અને બીજી બાજુ 'આદિવાસીઓની દુનિયા' છે ત્રણેયમાં એટલું બધું છે કે વાત ન પૂછા. અમે પરીકથાઓના પ્રદેશમાં દાખલ થયા બાળકોની લોકપ્રિય વાનાંઓના પ્રદેશો હતા-Alice in the wonder land, Sleeping beauty, Snow white. બધી વાર્તાઓના રમણીય પ્રદેશો બનાબા છે. બે દરવાજાની અંદર તમારી માડી દાખલ થાય એટલે અંધારામાં તમારી મોટર આડે જન જનના નિચિત પ્રદેશો આવે-ધડીકમાં સામેથી ટ્રેઈન સૂક્ષ્મવાદ કરતી આવે, તે ધડીકમાં તમે જનકાળમાં સપડાઈ ગયા હો તેવુ લાગે, તે ધડીકમાં તમારી મોટર પર જળે કે ડાઈનેમાઈટની ચેડીઓનો ઢગલો હુપ્પા જ પડશે એવુ લાગે! બીજાં જોવા પ્રદેશમાં તમને એવા જ રોમ-ચકારી પ્રવાસમાં લઈ જાય છે આ બધું પ્રકાશ નિયંત્ર જન અને જ્વનિ નિયંત્રનની મદદથી ગોઠ્યું છે. કા. તા. ટ્રેઈન સામેથી આવતી હોય એટલે અંધારામાં માત્ર એન્જનની Spotlight જ હોય અને માડોનો અવાજ હોય અને પેલી સર્ચલાઈટ તમારો ઉપર આવતી હોય એવું લાગે આ ઉપરાંત સામે એક મોટું જહાજ છે. અહીંથી જ ખૂણામાં પેલા કપરદાખીવાળા રેરોટાંમાં તમે ગોળગોળ ફર્યા જ કરો-વચ્ચે મોટું જૂના જમાનાની કળના હાથે ધોડવાળુ ગોળ ચકડોળ છે એક ખૂણામાં Sleeping beauty નો મહેલ છે. અને સોથી લોકપ્રિય એક બેચા પકડમાં ચૂકાઓ કાતરીને

ધોષ ગોઠવ્યો છે અને પહાડ ખુલ્લો જાયો છે. એની યુક્તિઓમાંથી તમારી નાની મોટર સ્થગિત કર્યા જ કરે; અને બીજા બાજુ, monolane નું રેડેશન છે. એના બીજા છેડે તાર પર ચાલતા Bucket ની જીએ હવામાં ડીઝનીલેન્ડ પરથી ચાલતી ગાડો છે.

ત્યાંથી 'આવતી કાલની દુનિયા'ના પ્રદેશમાં આખા અહીં રોકેટ હાલિસ છે (જે આપણે ત્યાં કરવાના છીએ) આ ચિત્રમાં દેખાતું રોકેટ હાલિસ માનસોબધનું જ છે પણ એની જોડેના મહાનભો રોકેટ જેવા આકારમાં ગોળ પુરશી પર તમે બેસો એટલે અંધારું ઘર્ષ જાય અને પછી રોકેટની મુસાફરીના ખર્ચ-આયોજનથી ઉપર અને નીચે ગોળ રકોનમાં રોકેટ વખતે લેવાયેલી રશીન ફીલ્મ દ્વારા તમને પૂરતી, ચન્દ્ર અને બીજા મહો કેવા દેખાય છે તે બતાવે છે.

આ સિવાય અહીં દ્રાવિના આકારનું આધુનિક ચક્રર છે, જેમાં દ્રાવિ આકારની ગાડી ઉપર-નીચે ચતી જાય અને ગોળ ગોળ ફરે-flying saucersના આકારની ગાડીઓ-અને સૌથી સુદર તો સમગ્રનીનની મુસાફરી હતી. નાની સમગ્રનીનમાં તમને પાણીની નીચે બનાવેલા આપણે પ્રદેશમાં અનેક જાતના પ્રદેશો બતાવે છે. પાણીની અંદરની માહિતીઓ, છીપ, શંખો-જન જાતના સમુદ્ર નીચેના ખડકો, જ્વાળાનું જળમયો બધું તમે બારીમાંથી જોઈ શકો. બધા તમારા તરફ મોઢું ફાડે અને બંધ કરે ત્યાં તમને સમુદ્રની આવતી કાલની શક્યતાઓ બતાવે છે. એક યુક્તિમાં તમને જૂનાં અનેક જહાજો પૂમી મયેલા બતાવે છે-જળરજરત મોટાં પછી સંસ્કૃતિનાં પાણી ક્ષેત્રેથી યુક્તિઓમાં લઈ જાય છે; ત્યાં જૂની સંસ્કૃતિનાં ખડકો, કોનરકામ, મોટા સ્તંભો વગેરે ક્ષેત્રો દુનિયામાં બતાવે છે છેલ્લે સરજતો પ્રકાશ જ્યાં નથી પહોંચી શકતો એટલી જોડાઈએ લઈ મઈને પોતાના સ્વપ્ન પ્રકાશથી અગ્રહણતા જગત્તર પ્રણીઓ અને સમુદ્રપરીઓતો પ્રદેશ બતાવે છે. પાણી નીચે બધું જ નોંધાયેલું બનાવેલું-આગેહન-અદ્ભુત હતું

ત્યાંથી અને 'આદિવાસીઓના પ્રદેશ'માં તમારું ત્યાં સમુદ્રમાં જૂના જમાનાના જહાજો, તારાપા, હોડીઓ વગેરે મુસાફરીઓ ગોઠવી છે. સ્વીસ કુટુંબનું રોબીન્સન

કુટુંબનું એક જીંયા વડના કાંડ પરનું ધર બતાવ્યું છે ત્યાં તમે એના જમાનાનાં કપડાં, વાસણ, દરિયામાં જોઈ શકો. બીજા બાજુ મોટા Red Indians નો પ્રદેશ બતાવ્યો છે. ત્યાં એમના તંબુઓ, ધરો, સગીત-નૃત્ય વગેરે જોવા મળે છે.

અને અહીંનું સૌથી મોટું આકર્ષણ જમલમાં મોટની મુસાફરીનું છે બર્માના જમલની યાત્રાઓમાં તમારી હોડી વધીવૃદ્ધી ચાલે, ત્યારે ધડકમાં મગર, તો ધડકમાં હોષિયોટમસ મોટું ફાડે. ત્યાંથી આગળ બર્માના જમલના કંઠા પર ભારતીય સંસ્કૃતિના અવશેષોમાં રજપૂતની મોટી મૂર્તિ અને પછી તો અનેક દ્રાવિઓ કાઈક પ્રાણમાં જોવા છે, કાઈક પાણી કાંઠા છે વગેરે. ત્યાંથી આગળ આફ્રિકાના જમલમાં "જમલની કાઠિયારી." કંઠાના જમલ પર જાત જાતનાં પક્ષીઓના કલ્પ, પશુઓની મજાનાઓ, હુલુડેન્સ કરતાં અફ્રીકનો-આખી મુસાફરી આરંભમાંથી છે. દ્રાવિ, મગર, હોષિયોટમસ, આફ્રીકનો-અધુ જ કૃત્રિમ છે. પ્રાણીઓનાં મૃતદેહોમાં ચોખ્ખા મસાલો ભરીને ધંત્રની મદદથી બધું કરાવે છે. આફ્રીકનોને નાચતા પશુ ધંત્રની મદદથી બતાવ્યા છે!

આ સિવાય જાત જાતના આદિવાસીઓનાં ધરો, એમની ઔજવસ્તુઓના વેચાણનાં બજારો વગેરે બધું થયું છે.

સવારના ૧૧ થી સાંજના ચાર સુધી જોયું નિરાતે જોવાનું હોય તો રજૂ રિવસ લાગે સ્થળાં પૈસા જોઈએ. કારણ પ્રવેશના ૧:૨૦ ડોલર ઉપરાંત બધે જવાના-મુસાફરી કરવાનો અલગ ચાર્જ છે. બાજકો માટે સરખ છે-પણ આમાં તો ધરડો પણ બાજકો બની જાય છે તો! સાંજે બસમાં પછે આખો ત્યારે દ્રવ્યનાની દુનિયામાંથી વાસ્તવિક દુનિયામાં આવવાથી અન ભરાઈ ચ્યુ હતું...

પણ આ ડીઝની લેન્ડ તો ૩૧ મીએ જોયું. - ૩૧ મી ડીસેમ્બર એટલે New Year Eve. અમેરિકાના જીવનની પાત્ર પળો. આપણે નેમ સ્લાગીની

રાતે લગભગ સુતા નથી તેવું જ, પણ અહીંના આન-
દમાં નાચગાન અને શગપ ખાસ.

પણ મારે તો વહેલી સવારે દુનિયાની અનેામ્મી,
ક્ષણે જ નેવા મળતી, Rose Tournament
નેવા જવાનું હતું વસ્તે પહેલાં જાવનગરમાં એનું
ન્યુટરીસ, એપેનુઃ નવા વસ્તે લોસ એન્જલ્સ નજીક
આવેલા પેસેડેના શહેરમાં લગભગ ૭૫ વરસથી ફ્લોતાનાં
જનાવેલાં ચલદશ્યો—Floats નું આ સંગ્રહ છે અને
રીકાનાં અર્ધાં રાજ્યો અને મોટી સંસ્થાઓ એમાં ભાગ
લે છે. ૧૮૮૬ માં ફક્ત એલી આ પરેડમાં આ વખતે
૧ ક્ષેત્ર ફૂટે વપરાયાં હતા અને ૬૧ ચલદશ્યો ભાગ
લેવાનાં હતાં. દસ લાખ ઓપુરો આખાસ જુદાં
અમેરીકાનાં મુલ્યે ખૂબીનેવા આવે છે નેવાની
સારી જગા મેળવવા માટે લોકો નવા વરસની આગલી
રાતનાં નાચગાન-શરાગ છોડીને પેમેડેનાના ફૂટપાથ પર
સારી જગ્યા મેળવી સૂઈ રહે છે.

ફીનલેન્ડની યુસાફરીના થાક છતાં વ રાત્રે જે
વાગે જાડીને; અંતુ મને ખસ રેડેશન પર પહોંચાડી
ગયો. ત્યાંથી, રાતના અઢી વાગ્યાની બસમાં-પેસેડેના
સામે ત્રણે પહેાંચે 'કોલોરાડો એવન્યુ' ન્યાંથી આ
પેરેડ સવારે નવ વાગે નીકળવાની હતી, તેના ફૂટપાથ
પર હળંદરો ઓપુરુષો—બાળકો પોનપોતાની ખુરસીઓ,
નાનાં ટેમલોઃ લઈને ધાબળા અને ઝરમ કપડાંમાં
ફૂટપાથે પર સૂઈ રહ્યાં હતાં—કેટલાક લોકો તાપણું
સળગાવી તાપતા હતા. મને એક સારી જગ્યા મળી
મઈ. અહીંથી હળંદર ઉપર માર્ધક દૂર આવેલા વિરો-
ન્ડીન દુનિનાં થોડા વિદ્યાર્થીઓ ભેડે મેં જાણી,
વાંતો લણી કરી, પણ પાંચ વાગ્યા પછી બારે કાંડો
લોગવાં મોકી 'સાજ નીકળવાને વાર વેઈઃ કોલુ
ફિનિશ પર વાઈમ ખૂર હતા.

નવ વાગે પેરેડ શરૂ થઈ બેક નીકળ્યાં. પેરેડની
Rose Queen ફ્લોતાના રથમાં નીકળી અને પછી
તો, જીવાનમાં—ચન્દ્રમાનાં પ્રદેશમાં, સરળના પ્રદેશમાં,
ધમ્મ પ્રિસ્તનું નવજનન, ચાનિની ચાપના, અને અમે
રિકાના જુદા જુદા પ્રદેશોના જીવનને આવેળનાં દર્શકો.
એમના Floats ની ગાડીઓ પણ ખાસ બનાવધી છે,

જે લગભગ ૪૦ ફીટ લાંબી અને માત્ર બે ફૂટ લાંબી
હોય છે પહેલાં લાકડાની ફ્રેમ જનાવી પછી ફૂલો
એના પર મોટાડે છે. મોટા ભાગે પીળાં સફેદ અને
લાલ ઝડૂનાં ફૂલ વાપરે છે. મુલાય તો એમાં વચ્ચે
વચ્ચે સંશીબનમાં જ વાપરે છે. જન જનાના ધોડેસ્વારો
અને મેડો દરેકની ભેડે હોય છે. ખૂબ મજા પડે.
આ જાનેના લગભગ ૧૦૦ ફોટા લીલા છે તમને પણ
નેવાની મજા પડશે.

Rose Tournament નેવા પછી મઈ, કાસે
Council of World Affairs તરફથી શ્રીમતી
શેપીરા અમને લોસ એન્જલ્સ નેવા લઈ ગયાં.
પહેલાં તો, ત્યાંના ખેડૂતોના જાગરમાં લઈ ગયા,
અ્યાં તાજાં શાકભાજી—ફળ અને અધી જાતનાં માંસ—
ખોરાક વેચાય છે. મહોના વારસોમાં ખેડૂતોના ઉત્તેજન
માટે શરૂ થયેલુ આ જાગર ચાલુ છે.

ત્યાંથી ટેલીવીઝન સ્ટુડિયો નેવા ગયા. ખાસ મજા
ન આવી. અસંખ્ય સેટ, વિશાળ વોડેરામમાં હળંદરો
પોષાકો—અને માથા પર સેકેડો રપોટ લાઈટસ, એ
એની સમૃદ્ધિ હતી.

ત્યાંથી દુનિયા જે નેવા તમને છે તે હોલીવુડ
વિસ્તારમાં ગયા. કાઈ સ્ટુડિયોમાં નેવાનું ન બન્યું. પણ
હોલીવુડના વિસ્તારમાં અત્યંત સુંદર અને વિશાળ
જોખન એરથિયેટર અને હોલીવુડનું મુખ્ય સિનેમાં
ધર નોયુ. ત્યાં સોથી પહેલાં નવી ફીલ્મ રજૂ થાય તે
થિયેટર જપાનીઝ હનુ છે. ત્યાંથી મર્ગના વિશાળ
ઉવાન, તાડનાં લીલા ઝાડોની કનારો અને રસ્તાની
બને બાજુ લીલો હરિયાળી અને વેસની યંચણીવાના
ચઢતા ઉત્તરના વિસ્તારમાં પથરાયેલા આ હોલીવુડના
અભિનેતાઓનાં મકાનો નેવા. ધરાની પાછળ મળના
તરવાનાં હોજ અને જાત જાતના આધુનિક રથાપત્યના
આકારો—અભાવવનાં શાહીપામથી માંડીને મુખ્યત્વેના
મજાસલીષ કે નવી દિલ્હીની અશોક હોટેલ બાજુનાં
આધુનિક—લખણ નાજાં ખરચીને બાંધ્યાં મકાનો—
રેસ્ટોરાં, નાઈટ ક્લબ વગેરે બીરસ્વી લીલ અને
હોલીવુડના વિસ્તારમાં અભિનેતાઓ ઉપરાંત લોસ
એન્જલ્સના શ્રીમતો અને કોરાકપતિઓ પણ રહે છે.

*

અને આજે ૪ થીએ વહેલી સવારે જાણીને અદ્દાથી ૨૫ માર્ચ દર લેગિમીયર્માં જ્યાં World Beauty Contest ધામ છે ત્યાં, Oil and Chemical Workers યુનિયન સાથે ને દિવસ માળવાના છે. આ વિસ્તાર તેમ વિસ્તાર છે - એના એક વિસ્તાર તરફ નજર નાખો તો તેમના કૂવાઓ ઉપરની ચોંકડા રીંગ જોવી પથરાયેલી છે. દરિયામાં પણ અનેક જગાએ કૂવાઓ ખોદાને તેમ મેળવ્યુ છે આજે યુનિયનના પ્રતિનિધિઓ એક કારખાનાના બવરચાપકો જોડે નવે કરાર ચર્ચતા હતા તેમાં હાજરી આપી. આવતી કાલે આ તેમના વિસ્તારમાં બધે ફરીને ફીફ્થ બેઈલ્ડ, દરિયામાં ધાય ■ તે પણ અને એક રીફાઈનરીમાં જઈશું.

આજે રાતના અદ્દાના Classic Music માં Philharmonic Orchestra કહે છે તે ઓરકેટ્ટામાં ભારતના એક ૨૭ - ૨૮ વચ્ચના પારસી યુવાન ઝૂમીન મહેતાનું ઓરકેટ્ટા સાંભળવા જવાના છીએ આ યુવાને આખા યુરોપમાં બારે નામના મેગરી છે. એને યુરોપભરના દેશોમાંથી નિર્મજબુ મળે છે. ભારતના સંગીત પ્રેમીઓએ ઝૂમીન મહેતા માટે ગૌરવ લેવું જોઈએ.

*

હવે મને લાગે છે કેનવર અને કેન્સસ શહેરોમાં તો યુનિયન પ્રવૃત્તિ જ હશે એટલે આટલી લાંબી નોંધ કશા નહિ ધાય.

સનિવારના મવાસમાં માત્ર ફરવાનું જ હતું. પગલું મળવારે હું અને અણુ મરીન લેક ગયા પેસીફીકના સૌથી રજિયામય્યુ ખૂલ્યા પર આ મરીન લેકને વિક-સાવારો છે અદ્દા એક વિશાળ મહાનમાં રાક્ષસી એકવેરીશમ - ચાર મજલાનું તૈયાર હતું છે. તેમાં મોટી વિવિધ જાતની માછલીઓ - ફશ્સી પંદ ફીટની - રખાઈ છે. આ ઉપરાંત સીલ માછલીઓ, પેગલીન તેમજ Sea lions ની અનેક જાતોના નાના નાના સસાવરો છે - કહેવાય છે કે માછલીઓ અગર Sea Mammals ની થવજી શક્તિ ખુબ જ વિકસેલી ■ અને એટલે આ સીલ માછલીઓ અને Sea lions ના જે 'શ્વે' રાખ્યા છે જેમાં તાલિમખાતે આ માછલીઓ અને જળચરો પાસે માણસ જેવું કામ કરાવે છે. લાઉ-

ડરપીકર પર માનું, જેનગેલ, આરકેટ પાલ રમવે, પંદર ફીટનો જીયો ફીટકો મારવો, બોલ ડાન્સ કરવો. આ જળચરો પાસે માત્ર લાઉડરપીકર પરની મ્યનાથી અનેક બેલ આ લોકો કરાવે છે. જુદા જુદા રંગની રીંગ પલ્કીમાં ફેક અને ભેડ માછલીઓ સરખી સખ્યા ની રીંગ લઈને તાલીમ આપનારને આપે - એટલું બધું અણુન હતું। કહ્યા પર સમુદ્રમાંથી મળી આવતી ચીંત્તેમથી જનાવેલી અસખ્ય ચીંત્તે - કૃષ્ણાં વગેરે પણ પેચાય છે. અદ્દાથી દૂર ટેકરા પર વિશ્વવિખ્યાત રથપલિ ગી રાઈટ એક નાનકડું કામનું દેવળ બાંધ્યું છે તે જોયું. એટલું સુદર અને એવી જગ્યાએ બાંધ્યું છે કે મનને આશ્ચર્યાપ જ પ્રાર્થના કરવાનું મન ધાય. આ બધા કરતાંય પેસીફીકના આ પશ્ચિમકક્ષા પર જ્યારે દર સિનિય પર સ્વિચ્ચ અસ્ત થતા હતા ત્યારે હું અને અણુ બધું છોડીને સુરજ પૂરી આશ્ચર્યો લાંબુથી એમી રહ્યા. મન ધરાય ત્યાં સુધી એને જોવા ક્યો.

તે જ રાતે એક નાનકડા કોફી હાઉસમાં ગયા - બધા જાણે છે કે અમેરિકામાં એવી અનેક નાઈટ ક્લબો છે, જ્યાં એજામાં એજા કપડાં પહેરીને નાચગાન ને કરાગવાન ધાય છે. પણ યુનિયસ્ટીટીમાં કષ્ટતા અનેક જવાન વિદેશીઓએ જાને બહાર નાના નાના કોફી હાઉસ સર્વ કર્યા છે. ત્યાં નવા જીમના ચિત્રાશોર્ના ચિત્રોત્તી નાની એકેરી હોય ■ કપડાં પણ તદ્દન Informal હોય અને બેસવા માટે ખાસ પ્રયત્ન નહિ, બોંબ પર પણ બેસી રોકાય, અને માત્ર કોફી જ અપાય 'માફ' પીજીનદિ. અદ્દા કોફી યુવાન પેલાતરી કવિતાઓ બંધે તો કોફી શહેરી માવિકા લોકસંગીત માય. આવા એક કોફી હાઉસમાં ગયા હતા બધું જ Informal તો Re-belling. આ લોકો અમેરિકાની formal, Showy અને બહાકદાર જીન્ડરી સામે બળવો પોકારી રહ્યા છે.

મને તો આ જોયું ત્યારે ખુબ જ નવાઈ લાગી

*

બપોરે લગભગ સાડા ત્રણ વાગે કેનવર પહોંચ્યા. કાલેરેડો રાજ્યની રાજધાની - આ કેનવર લગભગ ૨૫૦૦ થી ૪૦૦૦ ફીટ જિંમે આવેલી છે.

શુધવારે સવારે International Petroleum Workers Federationની આફ્રીસે મથા. કેનવરમાં આ વિશ્વમજદૂર સંસ્થાનું વહું મથક રાખવાનું કારણ એ છે કે, દુનિયાની મોટા ભાગની તેલ કંપનીઓના વડા મથકો અહીં જ છે. ૧૫ દેશોના છ લાખ મજદૂરોની આ સરથા છે. એના અંતરાષ્ટ્રીય પ્રતિનિધિ 'ગ્રેન્ટ' જોસ અમારી સરકારમાં હયા-હજુ ઠંડી નહોતી આવી - પણ આગાહી હતી કે ગુરુવારથી જરૂર પડશે. એટલે જામે ખપેરે જ નજીકના પર્વતોમાં રખડવા નીકળી પડ્યા.

અદ્ભુત Rock Formation છે. એમાંય આ પર્વતોમાં પાર્શ્વનના - આ વિસ્તારના સૌથી લોકપ્રિય Cowboy બૃહદોખીસની સમાધિ પર મથા; અને ત્યાંથી Red Rocks પર ગયા ત્યારે, કેમેરાની ફીક્ષ ટપોટપ ખૂટવા માંડી જે મોટા રાક્ષસો ખડકો વચ્ચે એક મંજલુ Open Air Theatre બાંધ્યું છે. હંમરો ગ્રેફો યાથે બેસી આનંદ ખનુભવી રોકે તેવું જીનાગામાં રાતે લોકો ઉમરાય છે ત્યાંથી પર્વતોની મોઢમાં વસેતાં નાનાં નાનાં કહેરો જોવાં, ઠરીને સફેદ બરફ થઈ ગયેલાં ઝરણાં જોવાં; કયાંક વળી જરૂરને બેઠીને પાણી બહાર આવતું જોયું એક જગ્યાએ ૬૦ - ૭૦ ફીટ ઊંચા ખડક પરથી વહેતો ધોધ એમ જ થાંછ મથેલો જોયો, ત્યાંથી આગળ એક આખું સરોવર બરફથી છવાયેલું જોયું. ત્યાંથી જ્યાં પર્વતોમાંથી પસાર થતાં રસ્તેથી પાછા ફર્યા ત્યારે જે પર્વતો વચ્ચેથી આઠાસમાં પુનમનો આદેખાયા - હાથ પોતી પુનમ જ દર્શી. પર્વતોમાં રખડતા હતા ત્યારે મારો MLC તરફનો મહારાષ્ટ્રનો અન ખાસ કરીને રતનાગિરિનો પ્રવાસ ચાલ આપ્યો.

મોઢી રાતે ઘેર આપ્યા -

૧૦ જાન્યુ. ૧૯૬૩

આજે ગુરુવારે ૧૦ મી જાન્યુએ બિડનો, ત્યાં તો રતનાઓ જરૂરથી છવાઈ ગયા હતા ગરમી ૧૫ ડીગ્રી કે માંથી ધટીને થત્ય અંધ ફેરનદાઈ પર પહોંચી ગઈ

હતી. મળનો સરજ -રવિરાજનો સુધારત - પોતી પુનમનો માંદ જધુ જ જવું રહ્યું હતું !

એને બદલે કાન અને માથું બમાવો નાખે તેવો ઠંડો પવન ચડે થયો હતો પણ ઠંડીનો અહીં ડર જ નથી હોતો. કારણ એકવાર કોઈ મકાનમાં આઓ એટલે Heating System થી ગરમ વાતાવરણ મળે.

૧૭ જાન્યુ. '૬૩

*

વેશિયનમાં પણ માત્ર 'મોનાલિસા'ના ચિત્રને જોવા જવાની ખૂબ જ મજા પડી. ક્રાન્સના મોનાલિસાના ચિત્રકાર વીન્સી વિથવિખાત છે અને ક્રાન્સનો ભારે ટીકા વચ્ચે ક્રાન્સની સરકારે અમેરિકાની પ્રાન્ને આ ચિત્ર જોવા મળે એ માટે થોડા દિવસ મોકલ્યું છે. જ્યારથી આ ચિત્ર પેરીસથી રવાના થયું ત્યારથી આજ સુધી જાણે કોઈ મોટા સામાન્યની રાણી વેશિયન આવવાની હોય તેવી રીતે, એના સમાચાર છપતા હતા. એના માટે ખાસ વિમાન - ટેમ્પરેચર જાળવવા માટે એરકન્ડીશનીંગ વ્યવસ્થા - ખાસ પેકીંગ - એરપેઈટ પર ખાસ ટ્રક - ખાસ માણસો અને ઉવટે ઉડ્ડાટન - અને હવે વેશિયનમાં નેશનલ ગેલેરીમાં હંમરો ચાનવીએ આમલ વફ જોવા આવે છે ! હું જોવા મ્યો તે ફિવેસે એક દિવસમાં ૫૩૦૦૦ માણસો મોનાલિસાને જોવા ગયેલા !

અહીં કલાક લાઈનમાં બીલા રહ્યા પછી નખરે લાગ્યો

એમ કહેવાય છે કે મોનાલિસાના મો પેરના બાવો બીએ કોઈ ચિત્રકાર હજુ સુધી અંકિત કરી શક્યો નથી. એ દારૂ જ કે રિમત કે બીજું કંઈ ! એ હજુ કળી રહ્યું નથી.

હું લોસ એન્જલસ દતો ત્યારે જસમાં જે વફાઓ જે રસથી મોનાલિસાની ધાત કરી હતી, તે સાંભળી અને ખૂબ મજા આવેલી. તમને એમ ન લાગે કે એ કોઈ ચિત્રમાંની મોનાની વાત કરે છે.

એ ચિત્રની Full Size Print ખરીદી છે.

ઈંગ્લેન્ડનું ચર્ચ અને
છૂટાછેડાનો કાયદો

મયા એપ્રિલના પહેલા અઠવાડિયામાં કેન્ટરબરીના આર્ચબીશપ ડૉ માઇકલ રામસેએ છૂટાછેડાને લખતા કાયદાની ફેરવિચારણા માટે ૧૩ અગ્રિમોની એક કમિટી નીમી. તેના નેતા છે, એક્સ્ટરના બિશપ ડૉ. રામ્પટ' સેસીલ મોર્ટિમોર. આ નીમણુંકે સારા ઇંગ્લેન્ડની વિચારક આલસખર્માં હસચલ મચાવી દીધી છે. કારણ અત્યારે જ કાયદો અમલમાં છે તેનાથી લગભગ બધા જ તમ આવી મળ્યા છે. એમાં હવે આ કમિટી કઈક સુધારા વધારા કરશે, એવી આશાના મિત્રારા બધે બંધાઈ રહ્યા છે.

અમેરિકન સરેનિના પડ્યા ઇંગ્લેન્ડમાં જાડયા છે. પેરિસમાં દાસમાં લાંબી પડતી લગનજીવનોડું પ્રમાણ સાટું એવું વધી ગયું છે. ત્રણે વર્ષે લીધેા એમસેએ 'મેટ્રીમોનિયમ કોડીક' બીલની ચર્ચા વખતે એક સ્પષ્ટ રાજ્યવેલો કે સાત વર્ષ પતિ પત્ની ને ભૂંડાં રહે તે છૂટાછેડા મેળવી શકે. તે વખતે આર્ચબીશપ ડૉ. રામસે અને બીજા મહા ધાર્મિક નેતાઓએ આ સુધા સામે વિરોધ ઉઠાવેલો. પરંતુ, વૃદ્ધતા લગનજીવનોને કોઈનમુ રીતે બચાવી લગનના ખૂણ પાયાને જાળવી લેવાના આગ્રહથી આર્ચબીશપ રામસેએ પોતે જ આ પ્રશ્ન ફરી ઉપાડ્યો છે.

હવે જો આર્ચબીશપ રામસેની કમિટી એકમતે સુધારા -વધારા સચવશે તો છૂટાછેડાના કાયદામાં ફેરફાર થવાની ખૂબ ચોક્કસ ખાતરી રખાય છે. કારણ, અત્યાર સુધી છૂટાછેડામાં કાયમ વિરોધ નોંધાવતું ચર્ચ પોતે જ હવે બપોરે સુધારા સચવે તો એવું વચન પડવાની પૂરા કારણો છે. હકીકત તો એવી છે -

'લગનજીવનો તોડી પણ સ્કાફ. એવું સૌ પહેલાં વિચાર્યું હતું ચર્ચે જ, ૧૯મી સદીમાં અગીર વર્ષમાં નૈતિક જીવન ખૂબ સડવા મોડેલું. લગન જોખમી બનવા લાગ્યું હતું અને એને છૂટું પાડવા રસ્તો શોધવા

અમીરોના નગિરાઓએ ધા નાખી હતી ચર્ચ પાસે. એ જમાનામાં ચર્ચ નમતું હતું હુમ્મ વર્ષના ટેમથી એથી એની જરૂરિયાતને સતોતવા એ કાયમ ત્વર રહે એ સમજી શકાય એમ છે પુરાણો 'રામન લો' માં ઘોડાવતા ફેફાર કરી ચર્ચે જ એવું કહ્યું છે, આડ વ્યવહારને કારણે અથવા કુટુંબ કે એવી કોઈ ગેરરીતિને લીધે લગનજીવનના નીતિનિયમોનો ભંગ થાય તો પતિ કે પત્ની છૂટા થવાની મંત્રણી કરી શકે છે ૧૮૫૭ની સાલમાં સીવીલ લોમાં એને કાયદા તરીકે રધાન અપાવી ચર્ચે રાજ્ય પાસેથી સાગ્ર એવા પૈસા થકાવ્યા હતા પરંતુ એ હકીકત જ સુધાર્થ મર્મ; અને પાછળથી નવા કાયદાથી સર્જાયેલી પરિસ્થિતિ વિષે ચર્ચે હાથ ધોઈ નાખ્યા. એટલું જ નહીં પણ એ કાયદો થકા માટે જલ્દી કે રાજ્ય જવાબદાર હોય એમ એની સાથે લગન દપોટની કપે રાખી છે.

ઇંગ્લેન્ડમાં હજી પણ મોટાકાગનાં લમો ચર્ચમાં ધાર્મિક વિધિથી લાય છે

★

૧૮૫૭નો કાયદો રહે છે કે, લગનજીવન એ તો, 'જીવનભરનો સંઘવારો' છે. જનાં એનો 'છંદ' પણ સઘન ■ આપું વિરોધાકાસવાણું વિધાન છૂટાછેડાના કાયદાના સુધારાની આડે જરૂર આવવાનું છે.

કમિટીને બીજી એકાદ-એ મુશ્કેલીઓ પણ તપાસ દરમ્યાન લેવાની પડશે. બૌદ્ધિક અને લેખિત કહીકતો એકઠી કરવાનો સંઘર્ષોનો આગ્રહ રહેશે. અહીં જ ખરી અડચણ લાગી થશે, કારણ તુરેલાં લગનજીવનોના વિગતવાર અહેવાલો ખૂબ જ કમ પ્રમાણમાં મળે છે. કેવળ અહીંયાં ખાસ મહત્ત્વ ન પાતે. અને જેઓ છૂટાછેડા લઈને બેઠેલાં છે, તેઓ નાની મોટી લીગતો આપતો અચકાશે. એથી જ તો, પાર્ટીઓ, વકીલો અને માન-

સચ્ચાઓએ તુલતાં લક્ષણનો શાને તુટે છે, એક વખત છૂટા પડ્યા પછી તેણે જીવન પતિ-પત્ની વિતાવી શકે છે, બાળકોનું જીવન તેણે રહે છે, વજેરે ગૃહિણી ઉત્તરવા વર્ષોથી મથી રજા છતાં પરિણામ શૂન્ય છે! કહેવાનું એટલું જ કે ડૉ. મોટીમિરની કામગીરી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ વિચારણા કરવાની પૂરતી સામગ્રી મળવી મુશ્કેલ રહેશે, તો પરિણામ પણ અપૂર્ણ રહેશે ડૉ. મોટીમિરની કમિટી એ ગમે તેમ તોય ચર્ચાની પેદાશ હોઈતી, તેણે રાજ્યના છૂટાછેડાને સમતા કાપદાને મેળ ધાર્મિક માન્યતા સાથે અવગણવો પડેશે. વળી છૂટાછેડા લીધા પછી, પતિ કે પત્ની બીજે લક્ષ કરે એની સામે પણ ચર્ચાને તો વાંધો છે, અને પહેલાંનું સંધી જીવન હોય ત્યાં સુધી, છૂટા થયેલો પુરુષ કે સ્ત્રી બીજે લક્ષ કરી શકે કે નહીં, એ પણ એક અગત્યનો પ્રશ્ન કમિટીએ સુલઝાવવાનો રહે છે.

હિંદનમાં આ કમિટીનું કાર્ય શરૂ થતાં જ સમસ્યાઓ ઊઠી વિચારણા સ્વીકૃતિ થઈ તેના તરફ જોઈ-પાન કરવો જરૂરી છે-કમિટીએ એ બધાનો વિચાર કરવો રહેશે.

કાપદામાં છૂટાછેડા મુકાશે તો પણ માનવમાતના તો પડવાની નથી જ, પતિ જો એની એની ઔદાવર્યમાં બાળકોના આર સાથે છોડી દેશે તો એ છોડી વેદના દેવી કાનિષ્ઠ દર્શી-બીજો પતિ એ ઉમરે મગવો કહીને, બાળકો ઉછેરવાની જવાબદારી એકલે જોઈશે, અને એકલતાની વેદના તો ખરી જ! ૧૮૫૭ ની સાલ પહેલાં જ્યારે છૂટાછેડા શક્ય ન હતા ત્યારે, રાજના કંઠાસને કારણે માનસિક તંગ કાલનમાં જીવન ખેંચતાં પતિપત્નીની યાંતના દલેની એકલતાથી છોડી વેદના કરના કાર્મિક પણ નહિ હોય!

* અત્યારે તો ૧૦૦ માંથી ૬૯ જેટલાં 'આડ-બલદાર'નો આરોપ મુખી છૂટાં ધાપ છે. સાથીનો પરવાનગી પણ લીધા વગર એક જણ કોર્ટમાં અરજી રજુ કરે છે, કેસ ચાલે છે, અને જાહેરમાં પતિપત્ની કાપદાના ઓઠા નીચે એક બીજા પર ગલીય આક્ષેપો કરે છે. ખૂબ જ પવિત્ર અને આનંદી મણીની લક્ષણોની વીરતાનાં જાહેરમાં જુલુસો ધાપ, એને પરિ-

ણામે કાયદો છૂટા થવાની પરવાનગી આપે; આવી જગલી પ્રક્રિયા શું અનિવાર્ય રહેશે!

* કાલના કાપદામાં બાળકો અને પત્નીની આર્થિક જવાબદારી કોના હિરે એ વિચારાયેલું જ નથી. છેલ્લી ધડીએ કોર્ટ નક્કી કરે કે બાળકો પત્ની સાથે જ કે પતિ સાથે પત્નીને કેટલી ખર્ચાં મળવી જોઈએ એ પણ કોર્ટ છેલ્લે જ કારણે નિયમ જેવું કર્યું જ નહીં - આવી અસ્થિરતા શું અનિવાર્ય મણીશે!

વધુ જગીરપણે વિચાર કરવાનો - આગતા મુગમલ તો એ છે કે,

* મોટા ભાગનાં કુટુંબો ભાંગે છે સા કારણે! સ્વભાવનો મેળ ખાતો નથી! ધાર્મિક અને ખૌદિક રીતે ધણીવાર પતિપત્ની સામસામે છેડે હોય છે! આવી જીવનોને છૂટાં પડવાનું વિચારતાં રોકવા માટે કાપદામાં કાર્મિક જોડવાઈ શક્ય બનશે!

નાનામાં નાનું બાળક ૧૬ વર્ષની ઉંમરે ન પહોંચે ત્યાં સુધી છૂટાછેડા મેળવી શકાય જ નહીં-કારણ બસે પછી ગમે તે હોય-એટલું તથા બનેલી સંમતિ હોય તો જ છૂટાછેડા મળે-એવું કોર્ટ નિયંત્રણ આવરણક નથી!

ડૉ. મોટીમિરની કમિટીએ બેઠક બાજુ સામ-વવાની રહેશે-એક તો, ખરેખર જ અસલ બનતા સદજીવન માટે છૂટા છોડાની સમજ રહે, અને બીજું એ કે લક્ષણના નિયમોમાંથી એકાદના કાંચનો લાભ લેવાનું અટકે. દુર્લભ કાપદો જક ન રહેતાં માનવના લાપે અને સુપુકાર્મી કરી બને, એ અપેક્ષા આ કમિટી પાસે જરૂર રહે છે.

★

રોમન કેથોલિક ચર્ચ અને ગર્ભનિરોધ!

રોમન કેથોલિક અને પટ્ટી ધર્મીઓ બનેલું - વલણ ગર્ભનિરોધની વિરુદ્ધ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં અત્યાર સુધી દેખાતું આવ્યું છે. મોઝીસનાં ઉપદેશને ધાર્મિક અભિપ્રાય વળગી રહીને રોમન કેથોલિક ચર્ચે અત્યાર

સુધી દુઃખ રીતે અટકાવાતા મર્જાધાન સાથે વિરોધ નોંધાયો છે પણ બ્યારે દુનિયામાં વસ્તી-વધારો ખોળ-ધાણા જેટલો બલિયુ અને કાચાનક બનતો બન્ય છે, બાકિ અને કુટુંબની શારીરિક, આનસિક તંદુરસ્તીનો ખમજા આવી પડી છે ત્યારે, પ્રિયતી ચર્ચાને પોતાને જ રૂંદ વિચારવાની જરૂર પડનાઈ છે।

તરફ તરફના મર્જાનિરોધનાં સાધનો ઉપરાંત શોધ વખત પહેલાં મર્જાનિરોધ દીકરીની પણ શોધ રૂઢિ, ત્યારે એની સાથે દરી પાછો ચર્ચના એક વિચાર-મતો તીવ્ર હુદાપોદ સમવર્ગી ગણ્યો. પરંતુ, આમથ" એ છે કે જે વેટિન થાયેસોટપન્સ-હાર્ડીનથ ઓટા-વીધાની અને કાધર દેરીમ એ હુદાપોદને પચાસરીઝા છે। કાધર દેરીમ એખ્યુ કહે છે કે, ચર્ચે દીકરીને વધોડી કાઢવાની કોઈ જરૂર નથી, અને પછા દરી-ચૂરત મળતા શાર્ડીનથ ઓટાવીધાની કહે છે કે, એકધુ-મીનીકસ કાફી-મીકસાં ન્યાં સુધી પૂરવાર ન થાય કે દીકરીની શોધ ઉચ્ચના કાચાની વિરૂદ્ધ છે, ત્યાંસુધી એને વધોડવી ન લેઈએ.

વળી એવી જ દલીલો મઈ રહી છે કે-

ખાઈમજના મન અનુસાર કુદરતના રસાગ્રને અવ-શોધવાનો મનુષ્યને કોઈ અધિકાર નથી. આ મનને વગરો રહેવાનું હોય તો સહક્રિયામાં જે વિકાસ સાધી શકાયો છે, તે સહય બન્યો જ ન હોતાં ચર્ચ આની સાથે આખરોચામળાં દરી કહ્યું છે તો પછી ચર્ચા નિરોધ માટે વચગતાં બન જનાનાં સાધનો સાથે એનો આટલો વિરોધ સામે? અરે, કવિષ્વમાં દક્ષલેએ કવપના દરી છે તેમ, જે ખાગો કોગોરેટરીમાં રેસ્ટ હુપુમખી પેદા કરવાનું ખરેખર સકષ જનશે તો આનવે કુદરતના બ્યવહાર પર ચોટામાં મોટા થા ક્યોં મળ્યો-તે વખતે પણ જ ચર્ચા બ્યત્વાસ્તી જેમજ વિરોધ નોંધાવતું રહેશે।

હાલના પોપે તાજેતરમાં જ જરૂરે ક્યું છે કે હજુ આ પ્રથમ પર ચર્ચા-વિચારણા ચાલી રહી છે અને ન્યાં સુધી કોઈ ચોક્કસ વલણ ન વિચારાય ત્યાં સુધી પોપ ૧૨ માએ અપનાવેલું (ખૂનજ જરૂર અને રૂઢી-ચુગ્ગ) વલણ ચાલુ રહેશે.

૧૯૫૮ માં, મ્યુનિસ એકાદ માસ અગાઉ જ, ૧૨ મા પોપે મર્જાનિરોધ દીકરીને ધર્મની વિરૂદ્ધ જરૂર દરી હતી.

પરંતુ, પ્રોટેસ્ટન્ટ ચર્ચ દુનિમ માંધનો દ્વારા થતા કુટુંબ નિયોજનને અચોગ્ય નથી માનતું. દેશન કેથોલીક ચર્ચ એનો વિરોધ કરતું આગ્યુ છે.

અને છતાં દક્ષીન એવી છે કે, અમંખ્ય રોમન કેથોલીક, ચર્ચની માન્યતાને અવગણીને, દીકરીને ઉપયોગ કરવા મંદિયા છે। પોતે પાપ દરી રહી છે એવું કહ્યવ દરીતેવ એક ચાર બાગદની માનાએ દીકરી લેવી કર દરી। ઈંગ્લેડમાં ૩૬ વર્ષની એક ધર્મ ચુસ્ત કોન્ટર માનાએ, બાગદની માતા બન્યા પછી, કચવાતા મને આ દીકરી લેવી ચર દરી અને ઉપ-ગન દલીલીક ખોલી દીકરીનું વેચાણ પણ દરી રહી છે।

ચર્ચે ખીબ કશા ખાતર નહીં તેમ જ, આ દીકરીનાં શોધક ખીજે કોઈ નહીં, પણ એક ચુસ્ત રોમન કેથોલિક ડૉ. જ્ઞોન વૈક છે, એ વાત સમજીને જૂની વિચારણા ફેરવવી જોઈએ.

વળી, ધર્મપ્રેરિત સત્યચર્ચ અને સંવમનો આદર્શ મને તેટલો ઊભવ હોય તો પણ, પતિ-પત્નીનું કમ-હુવન તંદુરસ્ત મેં, એ કારણે તથા ખાળોની સંખ્યા અપરિત રહે તે અંગની રેખાકાળ વધુ સારી રીતે ચર્ચ કો-આ કારણે જુનિમ સાધનોના ઉપયોગનો વિરોધ બનો કરવો જોઈશે.

વળી એવી દલીલ પણ ચર્ચ રહી છે, કે-

“મર્જાવિરોધના માર્ગ” તરિય કેથોલિક યુગલોને ‘રીધમ કે સેફ પીરીય’નો ઉપયોગ કરવાની પ્રૃથ અપાઈ છે. મર્જાનિરોધ ખૂન કુદરતી રીતે દરી શકાય. ઇશ્રની તૈયારી વખતે સીનું ટેમ્પરેચર રહેજ વધતું હોય છે યથોગીતરથી એનો ફેરફાર નોંધી સી પાનાને ‘સેફ પીરીય’ નક્કી દરી કો છે. અને છતાં ચર્ચ રહી જવાના અકરમાતો ધણીવાર બને દીકરી જોટલી તો નહીં પણ ખીબ મીકેનીકસ સાધનો જોટલી પણ એમાં સલામત નહિ.

આ વાતને આગળ ધરીને અનેક કેશોવિકો
 ડો ગેકની સાથે સંબળ થતા ગય છે કે દીકરી
 'રીધમ પીરીયડ' જેટલી જ ધાર્મિક રીતે યોગ્ય છે
 કુદરતના રસ્તા સામે આ દીકરી કોઈ અવરોધ કરતી
 નથી. બાળકના જન્મ પછી તરત જ સ્ત્રીના
 ગર્ભાશયમાં ઇંડાને ઉદ્ધવ થયો નથી એ વખતથી જ
 ને એ દીકરી લેવી શરૂ કરે તો જે કુદરતે કહ્યું
 એને જ એ લંબાવે છે. આમાં કોઈ જ પાપ થતું નથી.

★

આ દીકરી કેવી રીતે શાધાર્થ અને સ્ત્રીરમાં
 એની સ્ત્રી પ્રક્રિયા હોય છે એની શોડી વિગતો ભેદમાં
 તો દીકરીની અસરકારકતા વિષે વધુ ખ્યાલ આપશે

૧૯૪૦ની સાલમાં ડો. રોકે ગર્ભનિરોધ માટે
 કૃત્રિમ સાધનોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો ૧૯૫૦ની
 સાલથી એણે ગ્રોટ્ટોથી લેવાય એવી ગર્ભનિરોધ દવાની
 શોધ કરવા મંડી હતી

પરંતુ ગર્ભનિરોધની ગોપીની શોધ તો આકસ્મિક
 ગણાય, હકીકત એ છે કે મૂડીમાં તો તેઓ વખતવને
 દૂર કરવાની શોધ કરતા હતા—અને એ શોધ અચ્છ-
 કારક બની ગર્ભનિરોધ માટે !

સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં ઇંડુ બનાવવાની પ્રક્રિયા આલતી
 હોય ત્યારે પ્રોજેસ્ટેશન નામનો પદાર્થ ક્રતવા મંડે છે
 ત્યારે ઇંડુ સ્પર્શના સ્પર્શમાં આવી ગર્ભ પારણ
 થાય છે ત્યારે કુદરતનો વિસ્તાર મોટો કરવાનું કામ
 આ પદાર્થ કરે છે. ગર્ભાશયમાંથી ઇંડાને 'ફેસોપીયન
 દ્રવ્ય' તરફ રવાના કરવાના કાર્યનું નિયંત્રણ મગ
 જાની પીચ્યુટરી આંક કરે છે. પ્રોજેસ્ટેશન લોહીમાં
 ભ્રમણ કરી મગજ સુધી પહોંચી પીચ્યુટરી આંકને બીજી
 ઇંડુ ગોઠવતાં પણ રોકે છે. ને ગર્ભ ન રહે તો પ્રોજે-
 સ્ટેશન પીમે ધીમે ધીમી ગય છે, અને સ્ત્રીને માસિક
 નિયમિત રીતે આવતું શરૂ થાય છે.

વખતવને દૂર કરવાના પ્રયોગમાં ડો. રોકે લેગોરે-
 ટરીમાં પ્રોજેસ્ટેશન બનાવી સ્ત્રીના હોર્મોન સાથે એજીડી
 દર્દ વધ્યા સ્ત્રીએને આશુ. ખૂબ સારકા ગર્ભાશયને
 કારણે ને વખતવ હોય તો પ્રોજેસ્ટેશન એને મોટું
 કરી સ્ત્રીને સગર્ભા બનાવે એવી એને ખાતરી હતી

અને એની ખાતરી સાચી પડી દર પાંચે એક સ્ત્રીએ
 આ પ્રયોગની સફળતા ખુબાર કરી હતી. દર્દી અપાય
 ત્યારે સતત ત્રણ મહિના સ્ત્રીને માસિક અટકી ગય
 દવા બધ કર્યાની સાથે એને શોડા વખત માટે માસિક
 શરૂ થાય અને તરત જ એ સગર્ભા બને. આના પરથી
 ડો. રોકે અને એના સાથી પીનકસે વધુ પ્રયોગો કરીને
 કમગ્યુ કે આ દવાનો ડોઝ 'રીપાક્ટ-૧' અસર કરે
 છે દવા આણુ હોય ત્યારે સ્ત્રી ગર્ભનિરોધ કરી શકે
 છે અને બધ થાય ત્યારે ગર્ભ ધારણ કરી શકે છે !

૧૯૫૬ની સાલમાં આ દવાની શોધને દીકરીના
 સ્વરૂપે ડો. રોકે બહેરમાં મૂકી. દાકતરી વિજ્ઞાનમાં એને
 ખૂબ જ અગત્યની શોધ તરીકે ગિરદાવવામાં આવી.
 ત્યારે ૧૯૫૮ની સાલમાં ડો. રોકે દીકરીને ગાયને-
 કેલોજીસ્ટની એકમાં ધાર્મિક રીતે પણ યોગ્ય ગણ્યો
 ત્યારે ૧૨ માં પોપે એણનું વક્તવ્ય બહેર કહ્યું કે—

વધ્યા સ્ત્રીઓ આ દીકરી લઈને માતા બનવાનો
 દ્વારો લે એ સારુ છે પણ એજ દીકરી ગર્ભનિરોધ
 માટે વપરાય તો તે પાપ છે !

અત્યારના જમાનામાં 'શુભાવિહાર' અને 'અંતીમ
 આનંદ' તો એક વધી ગયો છે ત્યારે, આ દીકરીના
 ઉપયોગની સરળતાએ ધાર્મિક નેનાઓની સાથે સાથે
 ઘણા સામાજિક કાર્યકરોને પણ ચિતાવુર કરી મૂક્યા
 છે કારણ લક્ષ-મહારના સ્ત્રી પુરુષના જાતીય સંબંધો
 દીકરીના ઉપયોગથી વધુને વધુ ક્ષાણા રજા છે, તો
 કેલેજીમાં ઘણી ઓકરીઓ પોતે દીકરી લે છે એટલે
 સાલખન છે એમ મંપુ હાંકીને ઓકરને 'વ્યવહાર'
 બંધિવા લલચાવીને, સગર્ભા બને ત્યારે પેલાને પરાણે
 પોતાની સાથે પરણવાની ફરજ પાડવાના કાખતાં પણ
 વધી રજા છે !

આવા બનાવો ચર્ચાને એનું વક્તવ્ય ફેરવતાં અટ-
 કાવે એ સ્વાભાવિક છે બીજા જાણુ સામાન્ય વર્ગનાં
 લાખો જરીશ્ચિન યુગલો ચર્ચાનું દીકરી તરફનું અને
 બીજા કૃત્રિમ સાધનો તરફનું વક્તવ્ય જલવાય એની રાદ
 બોધને બોધ છે કુટુંબ નિર્માજન કંવુ છે પણ ધર્મથી
 વિરુદ્ધ જઈને નહીં. એમને ખાતર પણ ચર્ચા જલદીથી
 નિષ્કર્ષ લે એવી અવામજો પશ્ચિમમાં જોર પકડી રહી છે.

— વાસ્તવી શાહ

ઇતિહાસજ્ઞ રાજવાડે

મન સદીના અધિકાલ પછીથી મદરાસ્ટ્રના અતિ રવમાનરીલ લોકોનું લક્ષ્ય પોતાની દુરંતમાં જ હોનવાઈ ગયેલી રવનતાના ઇતિહાસ તરફ વળી હતું. ૧૮૨૪ ની સાતમાં માન્ટ ડે 'મરહાઓનો ઇતિહાસ' પ્રગટ કર્યો. આ હેતુસર તેમણે લખારા ખાતેની ઇતિહાસની તમામ દફતરો તપાસી જોઈ, તથા ૧૮૧૮ માં અસલ પામેલી પેચાર્ડ હકૂમનના પનને નિહાળનારઓ પાસેથી પણ દફતરો એકઠી કરી, પરંતુ એમાં અનેક અંધાર ક્ષતિઓ આવી ગઈ હતી આ ક્ષતિઓને પ્રકાશમાં આણવા માટે એન. જે કીર્તને નામના કૌશલજ્ઞ સિદ્ધજી પામેલા એક યુવકે વ્યાખ્યાનો આપવા માંડ્યા. ૧૮૭૮ માં તેમણે "કાન્થેતિદ'સ સમ્ર" નામના સામયિક દ્વારા લોકોમાં ઇતિહાસ પ્રત્યેની ભૂતિ સાવવાનું કામ કર્યું. સરકાર પર પ્રભાવ ધરાવના શ્રી રાનડે અને શ્રી તેરિય જેવા પ્રતિભાશળી પુરોષોએ સિટિશીએ પૂના ખાતે રાખેલી પેચા સંબંધી દફતરોને પ્રગટ કરાવવા માટે ચલાવે કર્યા, અને તેના પરિણામે, પેચાઓની કામરી બહાર આવી. આ ઉપરાંત અંગ્રેજી તેમજ અરાહીમાં કેટલાક ઐતિહાસ પુસ્તકો પણ લખ્યાં હતાં. રાનડેએ પોતાના "મરાઠા સત્તાનો ઉત્થ" નામના પુસ્તકના ઉપેદ્યજ્ઞ રૂપે લેખો લખવા માંડ્યા તેમજ વ્યાખ્યાનો આપવા માંડ્યા. "કાન્થેતિદ'સ-સમ્ર" નું પ્રકાશન બંધ થયા બાદ, સત્યારાના બાબીતા ઇતિહાસપ્રેમી શ્રી. દત્તાત્રેય ગળવંત પરસ-

નીસે "ભારતવર્ષ" નામનું નવું સામયિક શરૂ કર્યું. મીરાજના શ્રી વાસુદેવ સાહીએ પટવર્ધન-સમ્રહમાં પત્રોને સામયિકના રૂપમાં પ્રગટ કરવાનું કામ કર્યું હતું. આમ ઇતિહાસિક શ્રોત-સામગ્રી અંગ્રેજી તથામ પ્રતિઓ મન સદીના ઉદ્ભવ દાયકામાં જ હાથ પરાઈ હતી.

શ્રી વિશ્વનાથ કાચીનાથ રાજવાડે પણ આમ સમયમાં ઘઈ ગયા. પરંતુ તેમના આગવા રવાન કાલ તથા અચાક પરિશ્રમના કારણે તેઓ ખંચા કરતાં નિરાશ રવાન થયા છે તેમની વિશિષ્ટ સરીલન પદ્ધતિ, તેમની સચોટ રજૂઆત તથા તેમની પ્રખર વિદ્વતા તેમને અન્ય ઇતિહાસકારો કરતાં અનેકમુ રવાન આપે છે. પોતાના અભ્યાસના ક્ષેત્રમાં તેઓ દરેક કંઈક નવું પ્રદાન કરતા હતા. એમના જેવી વૈરિષ્વપુર્વ પ્રતિભા અને વિદ્વતા ધરાવના ખદ્ધ જ જોવા સરોષકો ભાવા મળે છે.

શ્રી રાજવાડેનો જન્મ ૧૮૧૪ ના જુલાઈની ૧૨ થી તારીખે પૂનામાં થયો હતો. (જે કે તેમનો જન્મ ૧૮૧૩ માં થયો હોવાનું પણ મનાય છે.) બ્રેન્ડુએટ થયા સુધીનો અભ્યાસ તેમણે પૂનામાં જ કર્યો હતો. નાનપણથી જ રાજવાડે કરીરે ચુલ્હ અને સરાકત હતા તથા હમેશાં લખાઈઓ કરવા રહેતા. કાલેજમાં તેમણે પોતાનું કરીર કસરતો દ્વારા ચારી રીતે કર્યું કાલેજમાં તેમનો વાચન-રોષ પણ યુગળ હતો અને જુદા જુદા

ના સંખ્યાબંધ પુસ્તકો તેમજે વાંચી નાખ્યા હતા. છ હપત તેમજે કેન્દ્ર, પેટ્ટીગીઝ, ફારસી, વજેરે યોનુ' કામચલાકિ જ્ઞાન પણ મેળવ્યું હતું. આ તેમને મરાઠા ઇતિહાસનો પેન્થ અભ્યાસ કરવામાં વક નીવડ્યું હતું. રાજવાડેની સુવાની દરમિયાન તેમનાં પત્ની તેમજ તેમના પુત્રનો સ્વર્ગવાસ થયેા થી તેમનો બધો સમય લગતમ અભ્યાસ અને ધોધન પાછળ જ તેઓ ગળના થયા.

અભ્યાસ પૂરો થયા બાદ રાજવાડેએ ચોડો સમય ક્ષેત્ર તરીકે કામ કર્યું અને ત્યારનાદ "ભાષાતર" મનુ મેગેઝિન કહે કરીને સ્વતંત્ર પ્રકાશન શરૂ કરે. જે મહત્ત્વાકાંક્ષાથી તેમજે આ બવસાય કરે થી, તે બવસાયને સફળ થવા માટે આજે પણ જોવો, ડેઝ અવકાશ નથી. તો પછી, એ સમયે તો વધુ મુશ્કેલીની આસા જ ક્યારી રખાય? માગ મે જ વર્ષમાં, માટે એ ધધો સફલી લવો પડ્યો અને પછી તેઓએ ઐતિહાસિક સંલોધન પાછળ જ જ પલાયુ.

ઐતિહાસિક મદત્ત ધરાવતી હકીકતો, નોંધ, તામ્રપત્રો, શિલાલેખો વજેરે તપાસવા, ઉકેલવા અને તેમાંની માહિતી એકઠો કરવામાં રાજવાડેએ પોતાના જીવનનાં અમુક ત્રીસ વર્ષો મુક્યા હતા. ઐતહાસિક સંલોધનો માટે તેઓ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ કે કુટુંબોના વંશજોની રૂપે સુલાકાત લેતા; તેમની પાસે પોતાના જે પૂર્વજોની કંઈ હકીકતો કે દસ્તાવજો હોય તેમાંની માહિતીઓ મેળવતા; અને જો સહેલાઈથી એ ન મળે તો તે માટે સોદા પણ કરતા શિવાજીના સમયની નોંધો અને હકીકતો એકઠો કરવા માટે તેઓ ખાવાપીવાની પરવા ક્યાં વિના દિનરાત કુચરઓમાં અને જંગલોમાં ફર્યા હતા, અને તે અપાઠિના સમયમાં ઉપયોગમાં લેવાતાં સાધનોના આધારે. દક્ષિણે તાંજેરથી ઉત્તરમાં ગ્વાલયર સુધીના આ કુમરણ માર્ગનું એક નિરીક્ષણ કર્યું હતું. તેઓ ખાતરીપૂર્વક માનતા હતા કે ઐતિહાસિક સ્થળોની રૂપે સુલાકાત લેવાથી અને નિરીક્ષણ કરવાથી ઐતિહાસિક પ્રસંગોને વધુ સારી રીતે સમજી શકાય છે અને તેમાંથી વણી મુદ્દવચન માહિતી મેળવી શકાય છે.

રાજવાડે ચોડો આત્મવિશ્વાસ તેમજ વેપક લુહિ-મતા ધરાવતા હતા પરિણામે, અન્ય લોકોની સમજણમાં ન આવે તેવી રીતથી જાગનો તેમના મનમાં દુરત જ આવી જતી રાજમ્થાનના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરો રહેલા ચિંતામણુ વિનાયક વૈજનાથના એક સમ-કાલીન અખર વિદ્વાન "બોમન" નામના ડોઈ એક રામનું નામ રૂપી શકતા નહોતા. આથી તેમજે રાજવાડે સમક્ષ આ પ્રક મુક્યેા રાજવાડેએ માત્ર થોડા જ વખતમાં જતામ આથી ટીધા કે બોમન એ સ્પર્વચના "કુકુદમાન" રામના મૂળ સરૂન નામનું અપત્રસ ચલેલું નામ છે.

ઇતિહાસની સ્ત્રોત-સામગ્રી

રાજવાડેએ લખેલા મરાઠા ઇતિહાસની સ્ત્રોત સામગ્રીના રર મલોગાને પ્રથમ મય "ધી સોર્સ-મટીરીઅલ ઓફ મરાઠા હિસ્ટરી, પાર્ટ-વન" મુખ્યત્વે પ.ણીપત વિષે છે તેની પ્રસ્તાવનામાં પણ પાણીપતનું લુહ તથા મરાઠા ઇતિહાસની વિશદ ખુલાવટ કરવામાં આવેલી છે. પદરમાં પછીના સાત મલોમાં શિવાજીના સુત્રો અતિ મુશ્કેલ પત્રવ્યવહાર મંદ્રવામાં આવ્યેા છે આ મયે દારા શિવાજીના સ્વતંત્ર રાજ્યનાં સ્થાપનાકાળ અંગેની, ૧૬૧૧ સુધી કદીપણ જાણવા નદિ મળેલી, કટકીયે નવી હકીકતો પ્રકાશમાં આવી હતી શિવાજીએ પોતાના આવડા સરદારો પાસે સ્વગભ્યપ્રાપ્તિ માટે રાવરીખરના મદિરમાં લેવાલેલો પ્રતિજ્ઞા વિષે પણ આ દારા પ્રથમ વાર જાણવા મળ્યું હતું તેમજે શાહજીની તાંજેર કાગની ભંચના અને સળિહનું વર્ણન કરતાં "મદિકવતી અખર" અને રાધા-આધવ વિજાસ-મયુ નામક નિનધી પણ પ્રમદ કયો હતો.

ઇતિહાસ-અંગેધન કરતી વખતે રાજવાડે દમેજાં એક જાગત ખાસ લક્ષમાં રાખતા હતા કે, માનવ-પ્રતિનાં આલક તેમજ જીવનપ્રેરક ખજે સમા માન-વીનાં જાપા, ધર્મ, લૌગિકાલિક વિન ૧, તેમજ આર્થિક આપાત-અભ્યાધાનો પણ ઇતિહાસના ધડારમાં બદુમુચ કયેા આવે છે.

ઐતિહાસિક હકીકતો અને નોંધો એકત્ર કરવાનું કાર્ય એ રાજવાડેની સિદ્ધિનું માત્ર એક જ પાત્રું હતું. પાછળનાં વર્ષોમાં રાજવાડેએ રાજકીય ક્રિતદાસને તકે સાદિત્ય અને કાપા પ્રત્યે પોતાનું લક્ષ વાળ્યું એકનાથ પૂર્વેની “શાનેશરી” તેમના આ હોરમાના મંત્રોધનનું નોંધપાત્ર ઉદાહરણ છે. એક નિમિષમાં તેમણે મહારાષ્ટ્રનાં ગામોનાં નામોનું વિશેષણ કરી, વર્ષાબુંધુ હતું આ ઉપરાંત કેટલાક સમાજશાસ્ત્રીય વિષયો પર તેમણે વિચારપ્રેરક નોંધો પણ લખ્યા હતા. પોતાના કેટલાંક પુસ્તકો માટે તેમણે લખેલી લાંબી અને વિચર પ્રસ્તાવનાઓ તેમના વિશાળ જ્ઞાન અને સ્વતંત્ર શુદ્ધિ-શક્તિનું પ્રમાણ આપી રહે છે. તેમણે સંપાદિત કરેલો બ્યુટિફિકેશન તેમના શ્રેષ્ઠ ગદ્ય પ્રદાસિત થયેલો હતો.

રાજવાડેએ અવધાસારામ શેત્રો સાથે સબંધ નહિ ધરાવતા કેટલાંક શેત્રોમાં કામ કરવાનો ઉત્સાહ દર્શાવેલો હતો. તેમનું “આરોગ્ય મંડળ” એવો પુરાવો છે. ભારતીય ટમે છબન છવવામાં સ્વચ્છતા કેટલી મહત્વની છે અને સ્વચ્છતાના અભાવને કારણે કેટલા અપકર રોગો ફેલાય છે તે લોકો પર કસાવવા તેમણે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા હતા. પૂનામાં એક વખત અખ્યાન આપતી વખતે તેમણે ત્યાં સુધી કહ્યું હતું કે, આ શહેર લંકાની માફક એક વખત બળી જઈને વિનાશ પામે તો જ અહીના લોકોનું સ્વાસ્થ્ય સુધરી શકે તેમ છે

મરાઠી સિવાય બીજા કોઈ ભાષામાં નહિ બોલતા

કે નહિ લખવાનું રાજવાડેનું પણ હતું. એને આ કારણે જ તેમના મહાન કાર્યોનો ભારતના અન્ય ભાગના લોકોને પરિચય થયો નથી. પરંતુ હવે પરિસ્થિતિ બદલાવા માંડી છે, અને મરાઠા ઇનિશિયના અભ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ રાજવાડેએ પ્રગટ કરેલી ઐતિહાસિક હકીકતોને ઉપયોગમાં લેવા લાગ્યા છે.

રાજવાડેની પ્રેરણા દ્વારા પૂનામાં સ્થપાયેલા “ભારત ઇનિશિય સંશોધન મંડળ” હેઠળનાં ૧૪ વર્ષમાં અસાધારણ પ્રગતિ સાધી છે. શુભિયાનું “રાજવાડે મંત્રોધન ચરિત્ર” પણ સંશોધન ક્ષેત્રે મહત્વનું કાર્ય કરી રહેલું છે. રાજવાડેના કાર્યથી ઇનિશિય પ્રત્યે ઉત્પન્ન થયેલા રસને પરિણામે, મહારાષ્ટ્રમાં બીજા પણ ઇતિહાસ સંશોધન સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે.

રાજવાડે મહારાષ્ટ્રમાં ઇતિહાસ સંશોધનના કામમાં આવ પ્રવેશ્યા છે. સંશોધનકારને તેમણે તપ સાધવાનું મહત્વ આપ્યું હતું.

તેમણે પોતે જ કહ્યું હતું કે, “ઇનિશિય સંશોધન ક્ષેત્રે જે કઈ કાર્ય કરાયું છે તે તો હજી હવે કરવાના કાર્યના એકસોમા ભાગ જેટલું જગી નથી.” ઇનિશિય-સંશોધનના ક્ષેત્રે જી રાજવાડેએ જે ગામી આપ્યો છે તે ગામી આપીને અને તેમના જેવી નિઃશ દાખવીને જ ભારતના ઇતિહાસના અનેક અજાણ્યા કાવચોને ઉઠેલ આશુવાનું શક્ય બની શકે

—ના. ર. ફાટક

પુરાતત્વવિદ્ શ્રી. પી. જી. શાહ

શુભશત રીસર્ચ સોસાયટીના પ્રમુખ શ્રી પોપટલાલ શાહે ૧૯૬૦ના ડિસેમ્બર માસની ત્રવમી વારીએ ૭૫ વર્ષ પૂરા કરી ૭૬મા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. આ પ્રસંગને ઊજવવા માટે અને ગુજરાતની એક વિશિષ્ટ માનવ-વિકસિત પ્રત્યે પોતાનો આદર દાખવવા માટે ૧૪ માર્ચના રોજ ગુજરાત રીસર્ચ

સોસાયટી, જિન્નોપોલિટીક સોસાયટી, ભારતીય વિદ્યાસભનનું અધ્યક્ષ એમિન્ડા સંશોધન ચરિત્ર, ફોર્નર ગુજરાતી સહા જ્ઞાનપ્રસારક મંડળ, જ્ઞાન નાગરિક સેના સમાજ, વરંધા કે. એપીએચ હાઈસ્કૂલ સોસાયટી, ખાર રસીકેટસ એસોસિએશન વગેરે પ્રમોશન સોસાયટી વગેરે

ભારતીય વિદ્યાસભના વીના મંદિરમાં આરોગ્યમંત્રી શ્રી. રાવિલાલ કે. શાહના પ્રમુખપણા નીચે એક લખે સમારંભ પોતનામાં આપ્યા હતા અને તેમની આજ સુધી ઉત્તરવળ જનનામસ્કીર્તીનાં સિત્તસિત્ત પાસાઓને રજી કરત માનવર તેમને અપર્ણ કરવામાં આવ્યું હતું.

શ્રી. પોપ્ટસાલ જોન્નિસલાલ શાહ અથવા તે
તેમને જે ટૂંકા નામે જોળખવામાં આવે છે તે મુજબ
શ્રી પી. જી. શાહને જન્મ ઇ. સ. ૧૮૮૮ના ડિસેમ્બર
માસની નવમી તારીખે થયો હતો. ૧૮ વર્ષની ઉંમરે
તેઓ મુબઈ યુનિવર્સિટીના પ્રિન્સિપાલ થયા અને
ફિઝિક્સ અને કેમિસ્ટ્રીના વિષયોને લગતી નારાયણ
વાસ્તવે દિગ્વિદ્યા મેળવી હીરટરી તથા ઇકોનોમિક્સને
લગતું બેચેન્સ ટેકર પ્રાઈઝ તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું. ત્યાર બાદ
મુમબઈ વિલ્સન કોલેજમાં કેમિસ્ટ્રીના લેક્ચરર તરીકે
તેમણે ત્રણ વર્ષ કામ કર્યું અને એ દરમિયાન તેમણે
એમ. એ. અને બી. એસ. સી.ની ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરી.
ત્યારબાદ લાહોરની ફારમન કોલિયન કોલેજમાં ચાર
વર્ષ સુધી કેમિસ્ટ્રીના અધ્યાપક તરીકે તેમણે કામ કર્યું.
આ દરમિયાન તેમણે ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા
આપવા માટે વિલાપત જવાની પૂરી તૈયારી કરેલી,
પણ કૌટુંબિક પ્રતિકૂળતા તેમના આ મનોવ્યવે મુત
રૂપ આપવામાં આવે આવી અને તેઓ વિલાપત જઈ
ન શક્યા. એટલે એ પછી એ વખતે ખૂબ કંઈક
ચલાતી એવી ઇન્ડિયન ફિનેન્સ સર્વિસની પરીક્ષામાં
તેઓ એકા અને તેમાં બહુ જોવા નખરે પસાર થતાં
તેમની મુબઈમાં એસિસ્ટન્ટ એક્ઝિન્ટન્ટ જનરલની
જગ્યા ઉપર નિમણૂક થઈ. ૨૫ વર્ષની ઉંમરે તેઓ
આ હોદ્દા ઉપર આવ્યા બાદથી નાની ઉંમરે આવ્યા
મોટા અધિકાર પર આવવાનાર કદાચ તેઓ સૌથી પહેલા
જનરાલ હોય. તેમણે આ સરકારી હિબાની ખાતામાં
એક સરખી ૩૦ વર્ષ નોકરી કરી. ભારતના જુદા
જુદા પ્રાંતોમાં તેમજ સરકારનાં જુદાં જુદાં ખાતાઓમાં
તેમણે કામ કર્યું અને છેવટે મુબઈ ખાતે એક્ઝિન્ટન્ટ
જનરલ તરીકે કેટલોક વખત કામ કર્યા બાદ ૧૯૪૩માં
૫૫ વર્ષ પૂર્ણ થતાં સરકારે હિસાબી ખાતાની નોકરીથી
નિવૃત્ત થયા.

ત્યારબાદ ૧૯૪૭ની સાલમાં તેઓ મુબઈ સરકાર
સિવિલ સપ્લાઈ ડિપાર્ટમેન્ટમાં એક્ઝન્ટ સેક્રેટરી તરીકે
નિમાયા. અને આગળ જતાં મુબઈ અને સૌરાષ્ટ્રના
પબ્લિક કમિશનના સભ્ય તરીકે નિમાયેલા, ન્ના
એમણે ૧૯૫૨ સુધી કામ કર્યું.

વિધમાન : ગુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૪૭]

એ જ સાલના પંચાદશમી દરમિયાન તેઓ યુરોપ
અમેરિકાના છ મહાનાના પ્રવાસે જઈ આવ્યા, અને
તેમના વિષયો સાથે સંબંધ ધરાવતી યુરોપ અમેરિકાની
અનેક સંસ્થાઓ સાથે સીધો સંપર્ક સાધી આવ્યા.

ત્યાર બાદ ૧૯૫૩ની સાલમાં તેઓ, કાકા સાહેબ
કાલેજકર જેના ચેરમેન હતા તે બેકરડ કલાસીઝ ઇન્-
સનના સભ્ય તરીકે, કાકાસાહેબના ખાસ આમંત્રણથી
જોડાયા અને તેમાં ૧૯૫૬ સુધી કામ કર્યું અને
તે કમિશનના રીપોર્ટથી જુદી પડતી અને પછાત
વર્ગોની વધારે જરૂરથી પ્રગતિ થાય એવાં કેટલાંક
પ્રશ્નોઓની ખાસ લક્ષ્યાંક કરતી, તેમણે એક અંશ
નોંધ રજૂ કરી હતી.

આ રીતે તેમણે સરકારના હિસાબી ખાતામાં
ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું અને પછી પછ્ય એક વા
બીજા અધિકાર ઉપર સ્થિત અનેકવિધ સેવાઓ આપી.
પણ આ સરકારી કાર્યવાહી દરમિયાન વૈજ્ઞાનિક સંશો-
ધનમાં જીવનના પ્રારંભથી તેમને જે ઊંડો રસ હતો તે
રસ તેમની બદલની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યક્ત થતો
રહ્યો. ૧૯૧૪ની સાલમાં લગનની કેમિકલ સોસાયટીના
આસિઝમાં તેમણે પહેલો સરોધન ભેખ પ્રગટ થયો હતો
અને ત્યારબાદ આજ સુધીમાં એન્થ્રોપોલોજી, સોશિ-
યોલોજી, સાઈકોલોજી, ઇતિહાસ, સાહિત્યિક વિવેચન
અને ફીઝિકલ સાયન્સોજના ક્ષેત્રમાં તેમણે પુષ્કળ
સરોધન કાર્ય કર્યું છે. અને તેમના વૈજ્ઞાનિક સ્વજ-
સંબંધ અને યુજ્જ્વાલની આદિવાસી ભૂતિઓને લગતા
તેમના સરોધન કાર્ય તેમને ચિરકાલીન ખ્યાતિ
અપાઈ રહી છે.

આ તેમનો મંથોધનકાર્યને લગતો શૈખ માત્ર
અંત્ર મંથોધન પ્રવૃત્તિ પૂરતો સીમિત રહ્યો ન હતો.
૧૯૩૬ની સાલમાં તેમણે કેટલાક મિત્રોનો સહકાર
સાધીને 'ગુજરાત રીસર્ચ' સોસાયટી'ની મુનઈ ખાતે
સ્થાપના કરી. આ સોસાયટીના પ્રમુખ હતા
જરૂરિય દરસિદ્ધલઈ દીવેલિયા અને તેના જનરલ
સેક્રેટરી હતા પ્રોફેસર સી. એન. વર્મા. શ્રી પી. જી.
શાહ તેના પ્રથમ ડેપુટી હતા. સાધારણ રીતે

મંશોધન પ્રગતિ વિશે એ વખતના લોકમાનસમાં કિદા-સીનના કારણે હતી અને શોધોધનપ્રગતિનું કાર્ષિ વિશિષ્ટ મૂલ્ય તેમના દિલમાં વસ્યું નહોતું. આના પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં આ સોસાયટીની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. એમ છતાં શ્રી પી. જી. શાહની રીસર્ચ સોસાયટીનાં કાર્યો વિશેની અકબ નિજા અને પ્રગળ પુરુષાર્થને લીધે સોસાયટીનું કામ ચિકિત્સાંત્ર્યુ અને એક પછી એક નવી નવી પ્રગતિઓ પામતી ગઈ. આ સોસાયટી તરફથી એક નૈમાસિક આજ્ઞાથી ૨૬ વર્ષ પહેલાં શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. જે આજ સુધી એક સરખું થાસે છે અને જેમાં આજ સુધીમાં મૌલિક અને પ્રમાણભૂત લેખાલ્ય એવું પુષ્ટક શોધોધન-સાહિત્ય પ્રગટ થયું છે. આ સોસાયટીના ઉપક્રમે અને તેની છત્રછાયા નીચે સેરારીસોહ, એન્ડ્રોપોલોહ, સાઈકો-લોહ, (સમાજશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર) ના શોધોધનને લગતા ઈન્સ્ટીટ્યુટો, ગાર્ફલ્ડ ગાર્ફલ્ડસ લેલીનીક, ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સોસિયલ મેડિસીન એન્ડ હેલ્થ, અને સોસિયલ સાયન્સ રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ-આ પ્રકારની અનેક પેટા સંસ્થાઓ નિર્માણ કરવામાં આવી છે, અને તે ખૂબ ઉપયોગી કાર્ય કરી રહી છે.

આ સોસાયટીનું કાર્યાલય વર્ષો સુધી મુંબઈમાં કાળા થોડા પાસે આવેલ મહેન્દ્ર મેન્ડનમાં ભાડાના મકાનમાં હતું. આને સંસ્થાની બધી પ્રગતિઓને આવરી લેતું એવું સંસ્થાનું પોતાનું એક આલીશાન મકાન મુંબઈના હૈપનગર ખાસમાં ૧૯૬૧ ની સાલમાં નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. આ સંસ્થાની એક સાખ્યા ૧૯૬૨ની સાલમાં અમદાવાદ ખાતે ઊભી કરવામાં આવી છે.

શ્રી પી. જી. શાહે ગુજરાતી ભાષાના ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાનને લગતા સાહિત્યની સાથે પ્રમાણમાં પુરવણી કરી છે. 'વિજ્ઞાન વિનોદ' નામનું તેમનું પુસ્તક ૧૯૨૬ માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. અને 'વિજ્ઞાન વિચાર' નામનું તેમનું એક ખાલુ પુસ્તક ગુજરાત વૈનીકચુલર સોસાયટી તરફથી ૧૯૩૦ની સાલમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતી ભાષાના વિજ્ઞાન વિષયક સાહિત્યમાં આ

જે પુસ્તકો પ્રાપ્ત થયેલા છે. તેમનાં આ તેમજ અન્ય લખાણોને કારણે તથા તેમના તરફથી તૈયાર કરવામાં આવેલ ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ - જે દેવનાગરી લિપિમાં છપાયેલ છે, અને જેની બે આવૃત્તિ આજ સુધીમાં પ્રગટ થઈ ચૂકી છે - તેના કારણે ૧૯૩૬ ની સાલમાં ભરણેલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરીકે તેમની વરણી કરવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત આજ સુધીમાં સંશોધનના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતા કાર્યકરોની યાર પરિપત્રનું તેમણે સ્વયં સચાલન કર્યું છે. ગુજરાત રીસર્ચ સોસાયટીમાં પણ સરવ્વત્રમાં કોષાલ્પક, ત્યારનાં હૈપ - પ્રમુખ અને કેટલાંક વર્ષોથી પ્રમુખપદ તેઓ શોભાવી રહ્યા છે. આમ સોસાયટીમાં તેમનું અધિકારગ્રાહન ગમે તે હોય, પણ તેઓ પ્રારંભથી તે આજ સુધી સોસાયટીના આત્મા-રૂપ રહ્યા છે. મુંબઈમાં ગુજરાતની આ એક પ્રમુખ સંસ્થાના સમગ્ર કાર્યવિસ્તારનો અને તેનાં નૈમાસિક જર્નલ ઓફ ગુજરાત રીસર્ચ સોસાયટીના સફળ સંચાલનને પણ મોટા ભાગે તેમના સતન, પુરુષાર્થ, પરિશ્રમ અને સંશોધનનિષ્ઠાને કારણે જન્ય છે.

માનવીની સારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક, તેમજ આધ્યાત્મિક તાકાત તથા ચૈત્ત્યતાનું અનુમાપન કરવાને લગતી એક યોજના તેમણે ૧૯૪૭ ની સાલમાં મહેન જનના સમક્ષ રજૂ કરી છે. આ યોજનાને National Biometric Plan તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આને લગતા વિજ્ઞાનને માનવ - આપન વિષા તરીકે વર્ણવી સ્પષ્ટ દર્શનિધાને લગતા સંશોધનના ક્ષેત્રમાં આ યોજના તેમને એક અતિ મહત્વનો ફાળો છે. આ યોજના અનુસાર અનેક અભિયોગો તેમજ એક્સ વર્ગોનાં અણક પદ્ધતિ અનુસાર અનુમાપન કરવામાં આવે છે અને તેમાંથી માનકરક એવા અનેક નિષ્કર્ષો તારવવામાં આવે છે. આ વિજ્ઞાનું ક્ષેત્ર દંજુ બેડાનું જન્ય છે અને તેમાંથી બહુ મહત્વનાં પરિણામોની આસ રાખવામાં આવે છે.

શ્રી પી. જી. શાહના જીવનની આ મુખ્ય મુખ્ય વિગતો છે. એ વિગતો પાછળ એક વિશિષ્ટ કોટિનું અધિકાર રહેલું છે. તેમની સાથેનો યાર પરિચય બહુ

જુને છે. આજથી લગભગ ૪૦ વર્ષ પહેલાં તેઓ
મદ્રાસમાં હતા, તે દરમિયાન મારા સ્વર્ગસ્થ મિત્ર શ્રી
ગોવિંદલાલ પુરુષોત્તમદાસ ઝવેરી તેમની પાસે મને
હાઈ મૂલેસાં, અને શ્રી ઝોળખાણ કરાવેલી. ત્યારે
એક સ્વપ્ન આફકે તેમણે મને તે વખતે આવાકા
આપેલા. અને થોડી જ વારમાં અમરી વસ્ત્રેનું
અપવ્યાપણ ઝોસરી મેલું ત્યાર પછી તો
તેઓ મુખર્ષિ આપ્યા અને ખારમાં વસ્યા, પછી
તો એક યા ખીજ નિમિત્તે તેમને અવારનવાર
મળવાનું બનતું જ રહ્યું છે અમારા મુખર્ષિ જેન મુવક
સંધ તરફથી પ્રગટ થતા ‘પ્રયુદ્ધ જીવન’ વિષે તેઓ
દેખેલા સદ્ભાવ કામવતા રહ્યા છે. જે શુભાના તાણા-
વાણાથી તેમનું વ્યક્તિત્વ નિર્માણ થયું છે તેમાં મુખ્ય
મુજો છે તેમની કાર્પનિષા, મુક સેવાભાવ, વિનમ્ર
પ્રકૃતિ, અને નમ્ર જીવનદૃષ્ટિ તેઓ આજીવન એક
વિદ્યાર્થી રહ્યા છે. શાન્ત્યસરકારના મોટા મોટા અધિ-
કારી મોગમ્યા છતાં તેમની વાણી યા વર્તનમાં કદી
પણ કોઈ ફવાજ ભેવામાં આવ્યો નથી. પ્રમાણમાં
તેઓ બહુ ઝોહું મેલે, લાગ્યે જ વિવાદમાં ઉતરે
તેમની મુદ્રામાં શાંતિ અને સ્વસ્થતા પ્રતિનિધિ થતી
દેખાય છે તેમની વાણીમાં પ્રસન્નતા અને સૌમ્યનો
અનુભવ થાય છે. તેમની જીવનકારની અભ્યાસનિષા,
સરોધન નિષાનું મુજરાતની ભાગ્યે જ અન્ય કોઈ
વ્યક્તિમાં દર્શન થવા મંભાવે છે. ૭૦ વર્ષની ઉંમરે
તેમણે પ્રોફેટ-એન્ડનું ઝોપરેશન કરાવેલું તેમાંથી
સારા તો થયા, પણ શરીરને આવા ઝોપરેશનથી આ
ઉંમરે જે ધક્કો લાગે તેનું પરિણામ સાધારણ રીતે
શારીરિક ક્ષમતા ધરાવનારમાં આવે છે આ પરિણામથી
શ્રી પી. જી. શાહ (અથવા, તો નિકટવર્તી મિત્રો
તેમને સંબોધે છે એ મુજબ. પોપટબાઈ) મુક
રહ્યા નથી. આને કારણે જહારની પ્રતિજ્ઞા તેમને ધરા-
વતી પડી છે, પણ મુજરાતી રીસમ સોસાયટી તેમના
પ્રાણ સાથે વળગેલી છે. તેના મોજામની ચિંતાથી
તેઓ કદી પણ મુક થઈ શકે તેમ નથી.

તેઓ વર્ષોથી મુખર્ષિમાં રહે છે. ભાગ્યના અનેક
ફોજોમાં તેમ જ સમગ્ર જારને સ્પર્શતા અનેક વિષયો
અને તેમણે ખૂબ કામ કર્યું છે એમ છતાં પણ
મુજરાત વિષે-મુજરાતી પ્રજા વિષે તેમના દિલમાં

હોયે ભક્તિ અને આદર છે અને મુજરાત રીસમ
સોસાયટી પ્રત્યેના તેમના આદરના ખંડા સમર્પણ પાછળ
રહેતું પ્રેરક બળ તેમની મુજરાત પ્રત્યેની અનન્ય નિષ્ઠા
અને તેના ઉત્કર્ષ અંગેની તેમની જોડી તમન્ના છે.
મુજરાતના મારવને તેઓ પોતાનું ગૌરવ માને છે. તેની
જ રીતે તેમના અભિમત વ્યક્તિત્વમાં મુજરાતના
ગૌરવનું સુમુકર પ્રતિનિધિ આપણને ભેગા મળે છે.

તેમની આ મુજરાત રીસમ સોસાયટીની આસપાસ
અનેક વિશેષ વ્યક્તિઓનું વર્તુલ નિર્માણ થયું છે,
જેમાં શ્રી કનેવાલાલ માણેકલાલ મુનશી, શ્રી દરસિક-
ભાઈ દિવેટીયા, સર મણિલાલ ખાસાભાઈ નાણાવટો,
ડૉ. જીવરાજ મહેતા, પ્રો સી. એન. વડીયા, ડૉ. ધન-
સુખલાલ માકલાવળા, ડૉ. કલિવાલ જીવનલાલ પંડ્યા,
શ્રી એન. સી મહેતા, શ્રી વેકુંદલાલ લક્ષ્મણભાઈ મહેતા,
શ્રી મનવિહારી મહેતા, શ્રી ને. ને. અંબરીયા વગેરેના
સમાવેશ થાય છે આમાંથી કોઈ વિરોધ થયા છે
અને જેઓ હયાત છે તેઓ જીવન વિસર્જનની સમી-
પમાં કોલા છે આ પરિસ્થિતિમાં, મુજરાત રીસમ
સોસાયટીના ભારે જવાબદારી ભર્યા કાર્ય વિસ્તારનો
વિચાર કરતાં શ્રી પી. જી. શાહ પછી કોણ? એ પ્રશ્ન
મન ઉપર આવે છે એકના અભાવે ખીજ કોઈ
સંસ્થાનો ભાર ઉપાડનાર થોડા વ્યક્તિ મોટા ભાગે
નીકળી જ આવે છે આમ છતાં આજે એવી કોઈ સમર્થ
અને સન્નિહ વ્યક્તિ કિંનિહ ઉપર નજર પડતી નથી,
એમ ક્ષિતા સાથે કહેવું પડે છે.

ભણે કે નિમિત્ત માર્ય ઉપર મનિમાન ધર્મ રહી હોય
એવી તેમની નિષ્કલક જીવનપાત્રમાં કોઈ મોટા આરોહ
અવરોધ પેદા થયા નથી. આત્મકેન્દ્રમાં સાધેલા એવો
તેમનો ચિરન્તાન જીવનપ્રવાહ અનેકને માર્ગદર્શક બન્યો
છે, તેમાંથી અનેકને અવસાન મળ્યું છે અને તે દારો
વિદ્યાન, સંશોધન અને સાદિલવા ફોને અનેક સેવાઓ
નેધાવતી છે હજુ પણ એમની કાર્યક્ષમતા સારા
પ્રમાણમાં ટકી રહી છે અને તેમને રવાનું ફોજમાં
તેઓ હજુ પણ ધણી સેવાઓ આપી શકે એવી આશા
રહે છે. તેમનું આરોગ્ય સુરક્ષિત રહે અને તેમનું અવ-
શિષ્ટ જીવનકાર્ય સ્મર જતી રહે એવી આપણી તેમના
વિશે અંતની મુલેખા અને પ્રાર્થના હો !

(પ્રયુદ્ધ જેન) - પરમાર્નદ કાપડિયા

શુદ્ધતાકર્ષણ વિષે કંઈક નવું

— એ દેહસેવ.

શુદ્ધતાકર્ષણ શું છે?

હવતા શાસ્ત્રિય પદાર્થને પડતો શુદ્ધતામાં આવે, એટલે કે, તેને કંઈ આધાર ન હોય તો તે પૂરતો હિસ હેમ પડે છે. તાગઓ તથા પ્રકો એકબીજા સાથે અમર્યાદા વચ્ચે તેમના દુર્ગેશના અમર્યાદામાં જ જાળ જાળ લૂંટ્યા કરે છે, એ ચાથી ખતે છે? આ બંને પ્રશ્નોના જવાબ એક જ છે : તેઓની આ મર્મિ અસ્થિતાકર્ષણ નામના બળને આધારી છે.

આ પ્રશ્નોના સીધાસદ ઉત્તર મળે છે. પરંતુ શુદ્ધતાકર્ષણને ઉદ્ભવ શી રીતે થયો તથા તેનું સ્વરૂપ કેવું છે તે વિશે કમનસીબે, વિદ્યાન દલ શુધી કંઈ સ્પષ્ટ ઉત્તર આપી શક્ય નથી. પદાર્થવિજ્ઞાનિકો આ પ્રશ્નોને કુદરતના ગદાન, અજુકાકેસ કામડા નરીક લેખે છે.

શુદ્ધતાકર્ષણ શું છે તે સમજવા માટે વૈજ્ઞાનિકો તાર્કિકી અનેક ભુદાં ભુદાં દર્શનિદુ રણ કરવામાં આવેલા છે. પરંતુ એ એક આખતમાં સદમત છે કે, શુદ્ધતાકર્ષણનું મંડાલ તથા તેને વ્યાપ્ત કરનાર તત્વ “ક્રીટાન” છે, એ તો ખરું, પણ તે શું છે — તે એક કણ (કોપ્યુટર) છે કે એક તરંગ (વેવ) છે? તે વસ્તુ હજી ચોક્કસ કહી શકાતી નથી.

વિદ્ય વિદ્ય સિદ્ધાંતો

કોપ્યુટર સિદ્ધાંતના પ્રસ્થાપના એમ માને છે કે “ક્રીટાન” એક કણ છે, કારણ કે પદાર્થજગતમાં તેના અવિભક્ત યાત્રા છે. વૈજ્ઞાનિકો આગળ વધીને એ પણ જણાવે છે કે “ક્રીટાન” નિભ્યા ૧૦-૪૫ સેન્ટી મિટર : અથવા એક ઈલેક્ટ્રોનની નિભ્યાના

એકા ઉપર ૩૬ ચન્ડ્ર કરીએ એવા કેટલાક ‘ભાગે’ નેટી છે.

બીજી બાજુ, “ક્રીટાન” એક તરંગ છે, તેમ દરમિયે માનનારા એમ કહે છે કે, અણુના કેન્દ્રે આગમાં એવું પ્રત્યક્ષ આકર્ષણ કામ કરે છે કે તેમાં કોમ્પ્લેક્સી અદ્યતનથી થવાનો તો સવાલ નીકળે થતો નથી. તેઓ તો આમલપૂર્વક એક પ્રતિપાદન કરે છે કે, વિદ્યુત તથા ચુંબકીય તત્ત્વવાળી નૈસર્ગિક તરંગમાળા — ઇલેક્ટ્રોમેગ્નેટીક રેનોમેન — એટલે જ શુદ્ધતાકર્ષણ. શુદ્ધતાકર્ષણ સર્વવ્યાપી કેમ છે, તે આ સિદ્ધાંત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ખરું કેણું ?

વૈજ્ઞાનિકો વચ્ચે લાંબા સમયથી ચાલતો આ વિવાદ, આપણને ચાલુ સદીના બીજા દાયકામાં ઉદ્ભવેલી એક બીજી વિવાદામયત ચર્ચાની યાદ આપી જાય છે. પ્રકાશનું સ્વરૂપ કેવું છે, એ પ્રશ્ન પર તે ચર્ચા જમી હતી.

અને એ યાદ હશે કે, પ્રકાશના સ્વરૂપ અંગે પણ બે લુહી લુહી જતની માન્યતા પ્રવર્તતી હતી. એક માન્યતા પ્રકાશને કણરૂપે લેખતી હતી, બીજી તેને તરંગમાળાના રૂપે લેખતી હતી. એ બે સિદ્ધાંતોને આખરે સમન્વય થયો. એટલે આ વિષય પરંતેલી ‘શંકા નિર્મૂળ-યર્ષ’ આજે તો પ્રકાશ વિષે એમ માનવા છે કે તે કણોત્તુ અણુ અથવા તો ટોરણ છે, તેમજ તે વિદ્યુત — ચુંબકીય ઇલેક્ટ્રોમેગ્નેટીક શક્તિના એકમ છે, જેને ફોટોન્સ કહેવામાં આવે છે.

શુદ્ધતાકર્ષણ વિષે પણ આવી રીતે જ વિચારીએ તો એટલે તેના સ્વરૂપ અંગે જે એ સિદ્ધાંત રચ્ય

થયેલા છે, તેનો સમન્વય સાર્ધીએ તો ? પરંતુ એ કામ સહેલું નથી પ્રકાશ એના સિદ્ધાંતોને સમાધાન કરાયા લાવતાં પડેલી, મુશ્કેલીઓ કરતાં આ બાબતમાં વિશેષ મુશ્કેલી પડે તેમ છે.

સુરેન્દ્રી કયાં છે ?

પ્રકાશ એ પ્રકારના હોય છે : દ્રવ્ય, તેમજ, અદ્રવ્ય, ઇલેક્ટ્રોનમાંથી જે સક્રિયતા પ્રાદુર્ભાવ યાચ છે, તે અદ્રવ્ય પ્રકાશ છે. આમ પ્રકાશ એજિ આપણે જેવો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ધરાવીએ છીએ લગભગ તેવો જ ચોખ્ખો ખ્યાલ આપણે અણુ વિષે પણ ધરાવીએ છીએ.

પણ યુરેલાઈયમ વિષે શું એવું કહો તો ઇલેક્ટ્રોન જેવા સૂક્ષ્મ તત્ત્વની સરખામણીમાં પણ તદ્દન અલગ લાગે તેવું છે. જો તેનો આકાર તરમ જેવો હોય તો વીજળીની “ક્રીડન-સી”ની મહક “ઇરીડીયમ”નું પણ આદોહન અનુભવવું જ રહ્યું, આ માનીએ તો આઈન્સ્ટીનના સાપેક્ષતાવાદના સિદ્ધાંત - થાપરી - મા ફેરફાર કરવો પડે કારણ કે, તેમના સિદ્ધાંત પરથી એવું અનુસરણ નીકળે છે કે અવકાશ - વેક્યુમમાં પ્રકાશ કરતાં વધારે ઝડપથી કાષ્ઠપણુ ચીજ ગતિ કરી શકતી નથી.

પરંતુ ઇમીટી ઇવાનેન્કો, ડી. એસ. સી (પદાર્થ-વિજ્ઞાન અને શક્તિના નિષ્ણાગી)ના એક સોવિયેત વૈજ્ઞાનિક એવો, નિશીક અભિપ્રાય વહેતો મૂક્યો છે કે, કુદરતમાં કાષ્ઠક એવી શક્તિ પણ છે કે જે, સુર્યાપિત સિદ્ધાંતને બાબુએ રાખી કે છે, અને પ્રકાશ કરતાં પણ વધુ તેજ ગતિ ધરાવે ૩૩ તેમનું મતભય સાચું હોય તો, યુરેલાઈયમના અણુ અને એક જ સિદ્ધાંત રચી શકાય પરંતુ તે સાથેજ પદાર્થવિજ્ઞાન ને સિદ્ધાંત પર રચાયેલું છે તે સિદ્ધાંતમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પડશે; જેમ આઈન્સ્ટીનની મોઘ બાદ બધા ફેરફાર કરવો પડ્યો હતો તેમ.

ઇવાનેન્કોની માન્યતા

આપણા સમકાલિન પદાર્થવૈજ્ઞાનિક એમ ધારી લે છે કે, સૂર્યના પદાર્થો વચ્ચે જે અવકાશ હોય છે, એમાં ત્રણ શ્વેતો આવેલાં હોય છે : વિદ્યુત, ચુંબકીય તથા યુરેલાઈયમના શ્વેત અને ન્યુક્લીયમ શ્વેત. એ ત્રણ શ્વેતમાંથી છેલ્લાં બે શ્વેતો વિશે વૈજ્ઞાનિકોનું જ્ઞાન

તદ્દન નહીંવળ છે. ઇવાનેન્કો આ ત્રણ શ્વેતના બદલે ફક્ત બેજ શ્વેતોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે : વિદ્યુત, ચુંબકીય તથા યુરેલાઈયમના શ્વેત. ત્રીજા શ્વેત વિશે તેઓ એમ માને છે કે, તે તો પહેલાં બે શ્વેતમાંથી ઉદભવેલું હોઈ તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારી શકાય નહીં.

આ બાબતમાં તેઓ જે માહિતી આપે છે તે એમના જ અપોદ્યોગો નોઈએ :-

“અને એ પણ ખ્યાલ ઠરો કે અણુના બીજામાં જે પોઝીટીવ ચાર્જ ધરાવનાર કણો છે, જેને પ્રોટોન્સ કહેવામાં આવે છે, એ પ્રોટોન્સમાં સમાન પ્રકારનો ચાર્જ - વિદ્યુતપ્રવાહ હોય છે. છતાં પદાર્થવિજ્ઞાનના બાબતી નિયમાનુસાર, તેઓમાં પરસ્પર અનાકર્ષણ ધર્મ નથી. હકીકતમાં, તેઓ એકબીજા સાથે એવા પ્રત્યેક રીતે જોડાયેલા હોય છે કે, તેઓને ખેંચીને જુદા પાડવા, માટે પ્રયત્ન બળ વાપરવાની જરૂર પડે છે.

“પ્રોટોન્સને એકસાથે જકડી રાખનાર એ કશું તત્ત્વ છે ? એ વીજળીક પ્રકારનું બળ છે ? ના. કારણ કે, અણુબીજામાં અધધા પ્રોટોન્સ નેગેટીવ (-) ચાર્જ ધરાવના હોય અને બાકીના અધધા પોઝીટીવ (+) ચાર્જ ધરાવતા હોય અને તેઓ એકબીજામાં અનાકર્ષણ, ન અનુભવતાં, આકર્ષણ અનુભવતા હોય, તો પણ એ આકર્ષણનું બળ, હકીકતમાં છે તે કરતાં ચાલીસમા બામનું જ હોય

“પ્રોટોન્સને જકડી રાખનાર બળ વિદ્યુત પ્રકારનું નથી, એના સમર્થનમાં બીજી ફલીક એ પણ ધર્મશો છે કે, અણુબીજામાં જે ન્યુટ્રોન્સ હોય છે, તેને પોઝીટીવ કે નેગેટીવ કાર્ગ પ્રવાહ હોતો નથી છતાં તે અણુબીજામાં કેમ જકડાઈ રહે છે ?

“આપણે એમ પણ ન ધારી શકીએ કે એ યુરેલાઈયમના પ્રકારનું બળ છે. કારણ કે, અણુબીજાને સમજાવે પકડી રાખનાર બળ કરતાં યુરેલાઈયમનું બળ ઘણું નમળું છે અણુબીજામાં કામ કરના બધા વિદ્યુતના આકર્ષણ તથા અનાકર્ષણનાં બળો કે માનવી ગણુતો હોય એ સર્વ પરિબળો કરતાં વધારે અટપટાં છે.

“આ બાબતમાં સારી રીતે રચાપિત ધ્યેયો અભિપ્રાય એવો છે કે, પ્રોટોન્સ વચ્ચે જે પ્રતિબાધાય

રવીન્દ્રનાથન

બે વિલક્ષણ

નવલકથાઓ

— સોમીલાલભાઈ

જાગી નવલકથાના પુનરુત્થાન ક્રિયાશીલ થઈ-
પાખાંચની કાળી ન્યારે મધ્યસ્થ તપતી હતી ત્યારે
રવીન્દ્રનાથે નવલકથા લખવાનો આરંભ કર્યો હતો આ
આરંભકાળ તેમની ઐતિહાસિક, સામાજિક નવલકથાઓ
— ‘જહુ કાકુતીનર દાટ’ અને ‘રાજવિ’ — ઉપર,
સ્વાભાવિક રીતે જ, અંકિતમાયુની વ્યસર વર્ણવે છે
નવલકથાઓ તરીકે પણ તે કાચા પ્રયોગો જ બન્યા
છે. ત્યારે મુશ્કેલીમાં મનોવિશ્લેષણીય નવલકથાનો યુગ
પ્રવર્તતો હતો રવીન્દ્રનાથે ય ‘ચોખેલાલી’ નવલકથા
દ્વારા જાગી નવલકથા સાહિત્યમાં એક નવો યુગ
સરખો. એમ કહી શકાય જાગી સાહિત્યની આ
સર્વ પ્રથમ મનોવિશ્લેષણીય નવલકથા હતી — મટના
તરવ એણે અને તેમ મનોવિશ્લેષણીય વિશ્લેષણ સહક-
ષક માત્ર. આ નવલકથા રવીન્દ્રનાથની પ્રથમ કૃતિમાં
નવલકથા છે. આ પછીની તેમની નવલકથા ‘નોકાદુસ્તી’
તે પણ સામાજિક મનોવિશ્લેષણીય નવલકથા તરીકે
અસાધારણ ખ્યાતિ પામી છે. તેમાંની આકર્ષક બદ-
નાઓને શેષાન્ટીક વાતાવરણમાં વણી લઈને રવીન્દ્ર
નાથ એક નવી જ સિદ્ધિ દાખવી છે. આ ઉપરાંત
‘મદુરમ’ અને ‘રેશ્વર કવિતા’ માં રવીન્દ્રનાથની વળી
એક નવીન પ્રતિભા — મનોવિશ્લેષણ, શેષાન્ટી, ઉપ-
પાત કવિ-કથનનાં અર્થને એવા મળે છે

પરંતુ જગતના મહાન સર્જક — ચિત્તદેવની સ્મૃતિ
તાજી હોય એવી તેમની અમરકૃતિ ‘ગોરા’ છે. આ
નવલકથામાં ભારતીય ભૂમિ અને આંતરસંસ્કૃતિની યુગ —
પ્રતિષ્ઠા કરવા માટેના દૈનિકમાન યુગલને એવા મળે છે.
એક બાજુ, ‘હાસનપાણી’ જેવા સક્રિય સુધારક છાત્ર-
સમાજનું પાત્ર છે, તે તેની સામે સનાતન ધર્મનિષ્ઠ
ત્યાગ અને સેવાપરાયણ લેખકારી ગોરાનું પાત્ર છે.
પરંતુ આખી નવલકથાને સમગ્રવા ‘જહુનાર’ યુગ્ય બે

પાત્રોમાં એક છે, આનંદમયો. તે હિન્દુધર્મમાં જન્મી
હોવા છતાં તમામ સંકીર્ણતાઓથી પર છે, અને બીજા
પરેશપાણી, તેઓ પ્રલસમાણ હોવા છતાં પશ્ચિમના સુધા-
રના નંદન વિચારોનો ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ક્રિષ્ક તરવો.
સાથે મેગ અવગાવી સાચા સમન્વયક — ચાલક તરીકે
રવીન્દ્રનાથની જ પ્રતિષ્ઠાવાસમાં પૂજનીય બની ગયે છે.
આ નવલકથા પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાચા સમન્વયના
કટોકટી કાળની એક મહાન અને અમર કલાકૃતિ છે.

જગતના અનેક મહાન સર્જકોની જેમ, રવીન્દ્રનાથ
જેવા વિશ્વ સર્જક છે, તેવા મહાન ચિંતક છે, આર્થ-
દણ છે. ‘ગોરા’, ‘ધરે બાહિરે’, ‘ચાર અખાય’, વગેરે
નવલકથાઓમાં રવીન્દ્રનાથની વિલક્ષણતાઓનું આપ-
ણને દર્શન થવા વિના રહેતું નથી.

મહી આપણે ‘ચાર અખાય’ અને ‘ધરે બાહિ-
રે’માં વિગતે પરિચય કરીશું — આપણા રાષ્ટ્રીય
સ્વાતંત્ર્યના પાયામાં રહેલી સાધન-સાધન, શુદ્ધિનું
અત્યંત પ્રેરક અને બોધક વિશેષણ આપણને આ
નવલકથાઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

*

કવિવર રવીન્દ્રનાથની બે વિલક્ષણ નવલકથાઓનો
પરિચય આજે આપણે કરીશું. પહેલી નવલકથા
‘ચાર અખાય’ લઘુનવલ છે કવિવરે પોતાની અતિ-
શય, પાકટ વયે — ૭૪ મે વરસે — ૧૯૩૪માં, આ
નવલકથા લખેલી. તેમાં અંગ્રેજોની બેડીમાંથી ભારતને
મુક્તિ અપાવવા પોતાનું સર્વેશ હોમી દર્દને તાસ-
વાદને પણ પહેલી ન્યાનકસા ક્રાંતિકારી ભૂમિની પ્રવૃત્તિઓ
તથા મનોભાવનાઓનું આલેખન કરવામાં આવેલું છે.
આપણે સૌ અશુભે છીએ કે ‘અગભગ’ — નાં વરસે
હરમાન ભારતમાં, અને આસ કરીને જાગૃતમાં
ગાસપાટી રાષ્ટ્રીય મુક્તિ આદોલનનો આરંભ થયો હતો;

ઈન્દ્રનાથને જેમ એની સાથનાર્ગા એવા મળી હતી, તેમ સંદીપને નિખલની પત્ની વિમલા મળી હતી. ઈન્દ્રનાથની જેમ તેને વિમલામાં શક્તિ — માતા ચંદીનું દર્શન થયું હતું; એસાની જેમ વિમલા પોતે પણ સંદીપના આદર્શને ચરણે પોતાની જાન સમર્પી દઈ સર્વનાશના પથે ધરી રહી હતી. કાંતિના આવેશમાં અધ જની જેમ એસાએ જાનીને આદિશનનું પાંદું બનાવીને તેની ઝિંદગી રાખી નાખી હતી, તેજ રીતે આ નવલકથામાં વિમલાએ અમૂલ્ય જેવા હિમદા શિશુનું જીવન વિદૂન બનાવીને એને જ હાથે હેતર-પિંડી, ચોરી અને લુટનો વ્યવહાર કરાવી, એવું સમસ્ત માનવરવ રાણી નાખ્યું હતું, અને “ચાર અધ્યાય”ની એસા આધાત પામી ત્યારે બહાર નીકળવાનો કોઈ રાહ તેને દેખાતો ન હતો; અને તે કેવળ મોતની બીજ મારી રહી હતી, તેમ બીજી, વિમલા પોતાના મૃત્યુની એવના કરતી માથું પગાડી રહી હતી ।

પરંતુ વિમલાનો ઉછેર અને ધરતર એનાથી જુદા મુકરનાં, દર્ગાં અને વિમલાને સદ્ભાષી, નીનવીં સરભાગ અને સાત્વિકતાની પ્રતિમૂર્તિ સમે પતિ મળ્યો હતો. પરિણામે જ્યારે સમજાયું કે પાપ પણ કેટલું તેનેમય હોય છે, ત્યારે સંદીપની વીર માનસમૂર્તિ તરફનું આકર્ષણ પણ એસરી અધું; વિષ વર્ણન-માથી બહાર નીકળવાના તમામ દરવાજા પોતે જ પોતાના હાથે બીડી દીધા હોવા છતાં નિષ્કૃતિનું એક દાર પુલ્ક હતું. તેના મનિની નિષ્કામ નિરચાર, વિરાટ સહજતા, જેથી તે પોતાના સદૃશ જીવનમાં પુનઃ પ્રવેશ કરવા શક્તિમાન જાતી.

આમ, એક જ સમય ખડતે લક્ષમાં રાખી, એક જ રાષ્ટ્રમુક્તિના આદર્શની આસપાસ વળાયેલી આ બે નવલકથા છે.

“ચાર અધ્યાય” (તેના જ એક પાત્રના શબ્દોમાં) “રાષ્ટ્રવિલસના રોમાન્સનું અંગાર-ચિત્ર છે,” તો “ધરે બાહિર” રાષ્ટ્રમુક્તિની ની વિદ્યુત વિદ્યેક શબ્દ

રાષ્ટ્રમીનની કલાકૃતિ છે, કાક સાહેબે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે “ધરે બાહિર” લખીને રવીન્દ્રનાથે શિદુરાતનની, આપણા સમાજની બંને આપણી રાષ્ટ્રીયતાની અસાધારણ ઉચ્ચ કોટીની સેવા કરી છે. બમ્બઈના દિવસો અને તે વખતના આદર્શો આજે વિચાર કરતાં એજ કહેવું પડે છે કે, રવીન્દ્રનાથે આ એક વીરકથા કહ્યું છે... પોતાના જ બચાનોના વાતાવરણમાંથી આદર્શો કલા-પૂર્ણ કૃતિ નીપજાવવી એ તો લોકોત્તર કવિનું જ કામ છે. રવીન્દ્રનાથે કેવળ મેદાન દેશલકેત ન દત્તો, આર્ષદંષ્ટા રાષ્ટ્રવિધાલક પણ હતા ૧૮૯૦થી રાષ્ટ્રીય મુક્તિ અને રાષ્ટ્રીય ઉદ્ધાનના કાર્યક્રમે દેશ સમક્ષ તેમણે રજૂ કર્યા હતા. ૧૯૦૫માં બંગાળના અલિશન સમયે પોતે એમાં અગ્રણી બની ઝંખવાની ચૂક્યા હતા ... પરંતુ નિખલનો જેમ, દેશદાસનો અલિશ પીને ઉન્મત્તની માફક સાધન — શુદ્ધિની પરત કર્યા વિના, મચી પકનારાંઓની સાથે તેમણેય મેળ ખાધો ન દેલો અને તે માટે તેમને પશ્ચાત્તાપ અને પ્રભ — બને તરફથી એણે સદન કરવું પડ્યું ન હતું નિખલના શબ્દોમાં રવીન્દ્રના અંતરનો પડધો સાલળાએ : “દેશના ભેરો ચક્રમાં મળવું પાત્ર બનને કું” એમી ગયો નથી, એથી કરીને કું સૌનો અગ્રિય બન્યો; લોકો ધારે છે કે મારે ઈન્દ્રનાથ જેમણે છે; બીજા બાલુ પોલીસ ધારે છે કે, કું અંદરથી કાવનાં કરી રહ્યો છું — કાવતરાખેરોતે મદદ કરી રહ્યો છું ।” અને નિખલની જેમ જ તેમની અદા હતી — “વિશેષ વધારીને મારાટી અકાશો નહિ ... ખોટા મારો તરફાલ જે ફળ દેશને આપયું, તેનોયે પછી જે ફળ અપિનોર છે, તે કદાચ તરફાલ નહિ દેખાય. પરંતુ “આમના દિવસનું ફળ” સંકલિત ફળ છે, એ કાંઈ અતિમ ફળ નથી; આવવી કાલના દિવસનું ફળ એકવર ફળ છે — સૌનું ફળ છે.”

અદામાનવ રવીન્દ્રનાથે આ બેક નવલકથાઓ દ્વારા સંકલિત — દેષપૂર્ણ રાષ્ટ્રીયતાને રચાતે જીવનકાર છૂટેલો શુદ્ધ માનવતાનો આદર્શ નવલકથા કયો છે *

[* મૂળ આકાશવાણી વાર્તાલાપ — વિસ્તારોને]

કોમનવેલ્થ : કાયાપલટની કંટોક્તી

[જુલાઈના આરંભમાં લંડનમાં યોજાઈ કોમનવેલ્થ પરિષદ પ્રસંગે લખાયેલ તોષ]

કોમનવેલ્થની અસાધારણ વિશેષતા એ છે કે, પુરાણી બ્રિટિશ છત્ર નીચેના તામેદાર-અર્ધતામેદાર રાષ્ટ્રોની વફાદારી હિપર રચાયેલી આ મંથ આજે યુક્ત-સ્વતંત્ર અને સમાન રાષ્ટ્રોનો સદિયાર મંથ બની ગયો છે અને આ વર્ષની પરિષદની એક અસાધારણ ઊલ્લેખ એ છે કે તેની કાયાપલટમાં જોવાપાત્ર ફાળો આપનારા ૫ નહેરો, આ બેઠકના થોડાક સમય પૂર્વે જ, દેહવિશય થવા પામ્યો છે. અને ૫. નહેરોના વારસદાર વંશ પ્રધાન સ્થાનીય પશુ તાદ્દસ્ત તનિપતને કારણે આ પહેલા જ મહાવતી પ્રમંજે દાબર રહી શક્યા નથી.

આ પરિષદ મળવા પૂર્વે જ બ્રિટન અને વિદેશમાં આરે ઉદાપોહ જાગ્યો હતો.

* બ્રિટનના ડે-અવેલિવ સત્તાપક્ષનો મુખ્ય એક એવો રજો હતો કે મર એટલેક લુગ કોમનવેલ્થ પરિષદ ન જોલાવે એ જ યોગ્ય છે.

આ ટોરીપદ્યોએને ખીજ વિશ્વયુદ્ધ પછી ૧૯૪૫ બનેલા બ્રિટિશ સંરચાનોની સ્વાધીનતાનો રંભક મ અકળાવી રહ્યા હતા. એમને તો એવું લાગતું હતું કે કોમનવેલ્થ બ્રિટિશ તાજની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠાનું સાધન મઠી જઈને, રંગીન પ્રમંજોને દાષે, ઊધડું તેના ખંડનું દયિયાર બની રહ્યું છે; અને પછાત કુખાળવા દેશો બ્રિટનની લપકરી અને આર્થિક શક્તિ પોતાના દિનમાં મુસી રહ્યા છે; જ્યારે, એમને કારણે તો બ્રિટન 'પુરાણી આર્થિક સદિયાર બખ્તરથી બાકાત રહીને પોતાનું જ અદિત કરી રહ્યું છે- પુરાણી તાકાત તરીકે તે અવગણ્ય ઘટ્યું છે !

દૂંકમાં, હવે કોમનવેલ્થને પડતું મૂકવામાં જ બ્રિટનનું જાણું છે.

આમ છતાં સર એટલેક લુમે પરિષદ જોલાવવાની હિમન કરી છે.

ધણા બધાની એવી મ સાન્યતા તો હતી ને છે કે-સર એટલેકને પરિષદ જોલાવવી પડી છે એનું એક કારણ એ છે કે બ્રિટનમાં નવી સાંવનિક ચૂટણી નજદીક આવી રહી છે અને બ્રિટનનો મજૂર પક્ષ 'કોમનવેલ્થ'ના વિકાસની અવનવો વાતો આગળ ધરતો રહીને એક એવી આબોહતા જવાબી બેઠો છે કે એ પછી કોમનવેલ્થનું ઉકમણું કરવાનું કે બે વરસ પછી ૫ (૧૯૬૨ માં છેલ્લી પરિષદ મળેલી) નવી બેઠક ન જોલાવવાનું એમને કારે પડી જાય એવું હતું.

* તો વળી, આ પરિષદ મળવા પૂર્વે ધણા બધાએ એવો જાપ પલુ પ્રગટ કરી દીધો હતો કે આ છેલ્લી વારની જ પરિષદ હશે; કેમકે કોમનવેલ્થ સામે જે સમસ્યાઓ ઊભી થઈ ગઈ છે, એ હવે એના મૂળ બહારની છે, એ સમસ્યાઓ જ એને સમેટવાને ઝરને મશકી ગયા નિના નહિ રહે.

★

એક રીતે, ટોરી પક્ષનો મમરાટ સામે છે. એક રીતે કોમનવેલ્થ અંગ્રેજી અટકશે અને આખાદીઓ અરયાને નથી. હપકતે, ઉલ્લા થોડાક વરસોમાં કોમનવેલ્થનો જે રીતે વિકાસ થયો છે તે અનેક આશંકાઓને અવકાશ આપે એવો છે જ છે.

ઉલ્લા એક જ કાપકમાં આકરે પચાસેક દેશોને સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેમાં પાંતોસ જેટલાં

આફ્રિકા રાષ્ટ્ર છે. આ નૂતન સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરનારા રાષ્ટ્ર છે. પશ્ચિમી સંસ્થાનવેદીઓના હાથે હાથકાળો-સદીઓ સુધી રેસાના-ચૂસાવા રચા હતા. આ નવા દિવસ રાષ્ટ્રોની સામાજિક-આર્થિક-રાજકીય પગલે દશા હજી ધણે અંશે એમની એમ છે. અને કેટલાકને હજી બિલિશ સત્તાની શેઠમાં દગાલું ચ પડે છે !

નૂતન સ્વાધીનતાની-આ પ્રક્રિયાઓ અનેક અણુધારી સમસ્યાઓ સરજી દીધી છે, એ સ્પષ્ટ છે,

* સંયુક્ત રાષ્ટ્રસભા (યુને)માં એના પડપા કોષ્ટક છે :

* કોમનવેલ્થ પરિષદમાં પણ એના પડપા કોષ્ટકો છે :

-કોમનવેલ્થના કુલ ૧૮ રાષ્ટ્રોમાં છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ સ્વાધીન જાતી કોમનવેલ્થમાં પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનારાઓની સંખ્યા ૭ જેટલી છે જેમાંના ૬ આફ્રિકા રેશો છે.

યુને અને કોમનવેલ્થ એરી પ્રજાઓના પ્રજુલમાં સામે વખત રહી શકે એવું હવે શક્ય રહ્યું નથી.

-સંસ્થાનવાદ દળોના પડપો છે, પ્રવૃત્ત રાજદંડ (ગેરા-કાળાનું ધર્મજી) બાજી માયુ જિંદગી નવાં ધર્મજીની એધારીઓ આપી રહ્યો છે

રેગીન પ્રજાઓના કોમનવેલ્થમાંના પ્રવેશ સાથે જ બનવા પામેલી એ ઘટનાઓ-આરે મહત્વની છે.

(૧) રશિયુ આફ્રિકા બિલિશ કોમનવેલ્થનું એક મહત્વનું સભ્ય હોવા છતાં બિન-ગેરા રાષ્ટ્રસભ્યોના કેહાર આગળ બિલિશ અને તેના સમીઓને નંચવું પડ્યું હતું; અને ૧૯૬૨ માં બેલ્જીયમાં બાલેલી પરિષદ માટે રશિયુ આફ્રિકાનું આમત્સ્ય રદ થયું હતું (તે પછી રશિયુ આફ્રિકા સભ્યપદથી છૂટું થયું છે.)

(૨) બિલિશની ૭૭૭૭૭ નીચે જ બજેસા રશિયુ રોકેસિયાને ૧૯૬૪ ની આ વખતની પરિષદ વખતે પડતુ ગુરવામાં આવ્યું — ભરિત, ધાના અને કેન્વાના દગાલુને કાચો !

★

આ વર્ષની પરિષદ, તેની સામેની સમસ્યાઓ

એના, આગાહીની કોઈ પણ મોકક કરતાં વધુ મંલીગ ગણાય. સર એલેક હુમે પરિચિત સમજ જ લીધી હતી- એથી જ તે તેમણે પરિષદ મુલાકાતો રાખવને બદલે, હિંમત અને આદોષીથી સાચી દિશાનું કદમ લોકાવ્યું છે એ સ્પષ્ટ જ છે. સર એલેક હુમે આ પરિષદ સમજ કોમનવેલ્થ રાષ્ટ્રોના આર્થિક-મૌલોગિક-સામાજિક-વિકાસની એક સમગ્ર સમય યોજના રજૂ કરીને મોરચો જીતી જવાનો પ્રાદેહ પણ સેવી બહુાય છે...

અને એમણે પોતે જ રાજકીય અંકગણનામાં અણુસારા ભેદ સર્જને કોમનવેલ્થ સમય રેવેરેન્સ બહુ જ સૌમ્ય અને મિત વાણીમાં પ્રગટ કરી દીધું —

● કોમનવેલ્થ સ્વાધીન રાષ્ટ્રોના સ્વર્ગ સંપ છે... બિલિશ તે કેવળ નવી નવી દિશામાં પહેલ કરવાનું કામ કરે છે — નિર્ણયો લેવાનું નહિ બિલિશમાં કોમનવેલ્થનું કામ નહુવણી (સૌના આંતરિક) સહકારના બાધારે આલવું ભેદજે- બાજ સુધી અખત બિલિશ સાથે સભ્ય દેશો દિવસી સહકારનાં પાસે કરતા રચા છે- એ રીતે નહિ.

પરંતુ, આથી વાલ્ગો રિઅંગયા નહિ

પરિષદ મળવાના દિવસે આવી પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં તે ધેરપેશા આકાસમાં વીજળીના ચમકારા પણ કરે ચર્ચ થયા. આફ્રિકા રાષ્ટ્રોએ ખીજ બધી વાતોને મૌન્ય મથીને રાજકીય પ્રશ્નોને આગળ આપી દીધા હતા —

* સૌથી પ્રથમ અને સૌથી વધુ કટોકટીએ પહોંચેલા મવાલ હતો — ૬. રોકેસિયાનો.

* ખીજ હતો : અમરેસિયા, એડન અને પૂર્વ આફ્રિકાના તથા બિલિશ તાજાના ન્યુગીઆના અને બિલિશ દિનવાળા સાયમસના ૫ સવાલો.

* નીજ સવાલો હતા : કેન્વા — સોમાલિયાના અને ગારવ-ચીન સંવાલોના

— આ બધામાં કોમનવેલ્થ રાષ્ટ્રોની હિન-બિન સહવાયતા હતી. ઉપરાંત

આફ્રિકાની જેમ બિલિશ એફિયામાં સામેલ અને ૬. વિયેતનામની સમસ્યાઓ અસાધારણ મબીર

કોઈકીએ — વિશ્વ-વિરોધક' ગણાય એવી કશાએ પહેલી ગયેલી હતી !

પરિષદ મળવા પૂર્વે જ આફ્રિકા દેશોએ આવેવાની સર્વ સીધી હતી. તેમણે સિટનમાં જ પોતાનું સમેતન કરીને આફ્રિકા રંગદેવના મદસમાં દક્ષિણ આફ્રિકા અને દક્ષિણ રોડેશિયાના સવાભને નંબર એક આપી દીધા હતા. આ પરિષદમાંથી વિખ્યાતિને તત્ત્વ જ તેઓ 'આફ્રિકો રોય પરિષદ'માં મળવાના હતા; અને તે લંડનમાં નહિ, કેરો ખાતે. આ પણ નોંધવા જેવી હકીકત ગણાય.

★

-- પરિષદના આરંભથી જ ભીમના વરતાતી હતી. ધાના, કેન્થા અને ટાંગાનિકાના વડા પ્રધાનોએ તાત્કાલીક તીર છોડ્યા હતા. આફ્રિકો નેતાઓ ઉપરાંત, કેનેડાના વડાપ્રધાન અને ભારતના પ્રતિનિધિઓ શ્રી ટી ટી કે અને ઇલિંગ ગાંધીના પ્રવાસો પણ લેણે લાગ્યા.

૧ : રોડેશિયાની બાબતમાં નીચેના પ્રશ્ન મુદ્દાઓ ઉપર લગભગ સર્વસમતિની આમોદવા જોખી સર્ધ.

(૧) દક્ષિણ રોડેશિયાના ગેરાઓ એક તરફી રીતે પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરશે તો તે સિટન ખેડકાનથી લેખશે — સિટનની સાવજીમ સત્તાના ઉત્કલ્પન કે પશુશી.

(૨) આફ્રિકન પ્રજાની બહુમતિ હોઈને તેમની બહુમતિવાળી રાજ્યસત્તાની સ્થાપના થવી જોઈએ.

(૩) સિટિસ સરકાર આ માટે કાનૂની રીતે ધરતા પગલાં લેવા જવાબદાર છે.

જે, કે — આફ્રિકો નેતાઓનું હક એ બાબત જાણ્યું ચાલુ છે કે સિટને દ. રોડેશિયાની બહારથી પરિષદ બોલાવવી જોઈએ; તેમાં ત્યાંના તમામ (મિન-ગેરા) પક્ષના પ્રતિનિધિઓને પૂરું સ્થાન મળવું જોઈએ. વળી ત્યાંના ગિરફતાર નેતાઓની મુક્તિ આટે પણ જાણ્યું લાવવાનું સ્પષ્ટ થયું છે.

સિટન આ જાળનના ઈન્કાર કરવું નથી; પરંતુ બહારથી -- રોકનિકદ દષ્ટિએ આ રીતે બહારથી જવામાં 'બચદાર કદાવર' નથી એવું કહી જઈ જવા માગે છે. બીજા બાજુ આફ્રિકો નેતાઓએ 'એક માણસ એક

મત'નો આગ્રહ જતો કરીને, બહુમતિની સત્તા આવે એ પ્રકારનો તૈયારી બતાવી છે.

૨ : સિટિસ ગિયાનાની બાબતમાં બહુમતિ પ્રતિનિધિઓનો મત એવો છે કે સિ. ગિયાનામાંના બે પક્ષોના નેતાઓ ડો. જ્યન અને મિ. બર્નહામને બેમા કરીને ઉકેલ લાવવો જોઈએ. કેટલાક 'દેવે આ શક્ય નથી' એમ માને છે, અને સિ. ગિયાનાને કુનો (સંયુક્ત ગણસંઘ)ને દસ્તાક સોંપી દેવાનું સ્પષ્ટ કરે છે — બહુમતિને સીકાર્ય નથી નેમો જણાવે છે કે સિટિસ સરકારે મિ. ગિયાનાના પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની તારીખ જાહેર કરી દેવી જોઈએ (શ્રી. ટી ટી કે એ પણ આકાર સંદોષમાં જણાવ્યું હતું કે '૧૨-૧૨ ૧૪' પૂર્વે આપાદેવ સ્વતંત્રતાનું વચન દેવે તરતે અમલમાં મુકવું જોઈએ.)

૩ આ ઉપરાંત, કેનેડાના વડા પ્રધાન પીઅસને 'રંગમેદ વિનાની એકતા' અર્થે એક જાહેરનામું તૈયાર કર્યું છે.

★

એટલું જ નહિ પણ આફ્રિકો-એશિયાઈ સભ્યો તરફથી એવું પણ સ્પષ્ટ બાબતું હતું કે —

કામનવેશ્યના વહીવટ માટે એક કાયમી મંત્રી મંડળની સ્થાપના કરવી જોઈએ.

— સિટને આ વિચારને પણ અનુકૂળ થવાનું વલણ બતાવ્યું છે.

મલેશિયાના પ્રમુખે અમિ એશિયાની સમસ્યા ઉપર પ્રકાર પાઠ્યો છે; અને રાષ્ટ્રિયતાના પ્રેમથી પણ સિટનમાં પોતાના વરક સાકું એવું લક્ષ્ય બેઠ્યું.

★

આ બધાને બાંહે, પરિષદ પૂર્વેનું પૂર્વજીવાં વાંતા-વજ્જ દર થવાનું જણાય છે.

પરંતુ, પરિસ્થિતિને કળી જઈને તે અનુસાર વર્તન કરવાની સિટનની તૈયારી સાચેસાચ કેટલી અમલી બની છે એ તો જોવાનું જ રહે છે.

એ વાત યાદ રાખવા જેવી છે કે —

‘દાસત્વ’ કામનવેશ્ય હવે બિટિશ સરકારવાદનું પ્રતિનિધિ રહ્યું નથી (અલગત, ટ્રિ-નિદાહ-ટોગા-ગોતા વડા પ્રધાન કહે છે તેમ સ્વતંત્ર દેશમાંય દશ ‘આર્થિક સરકારવાદી દગાણ’ અનુભવવા મળે છે.)

દાસત્વ કામનવેશ્ય દુનિયાની ૪ થી ભાગની વસ્તીનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે ૩૩ દુનિયાનો આ એક માત્ર સ્વૈચ્છિક મદાસક છે, જેમાં પાર વિનાની વિવિધતા, વિચિત્રતા અને વિશ્વશૂનતાવાળાં રાષ્ટ્રો ભેગાં થઈ એકમત સાધવાનું વચન ધરાવે છે; અને બહુ-

મતિના બેરે કશું ફરજિયાત લાગે વગર સર્વસાધારણ એકમત સાધવામાં જ સફળતા લેખે છે।

છતાં એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે કે—

બ્રિટન પોતે સંપૂર્ણ વસાહતી હિત વિનાનું બની જશે, અને કેવળ બંધારણી રીતે જ નહિ, સર્વથા સમાનતા અને સ્વતંત્રતાનું પાલન કરશે એ પછી જ સાચી કામન-વેશ્ય—જિરાદરી સ્થપાશે—આંતરિક એકતા સ્થપાશે. [૧૭-૭-૬૪]

કામનવેશ્ય

બ્રિટિશ પ્રભુત્વ નીચેના ‘સંસ્થાનવાદી કામનવેશ્ય’-માંથી સ્વતંત્ર-સમાન રાષ્ટ્રોના સ્વૈચ્છિક સંઘ :
વિવિધતા—વિશ્વશૂનતા.

★

* પ્રતિનિધિત્વ : ૬૩ કરોડ ૩૦ લાખ રંગીન પ્રજાઓ; ૮ કરોડ ૪૦ લાખ ગોરી પ્રજાઓ. (દુનિયાની ચોથા ભાગની વસ્તી)

* બ્રિટિશ વસાહતમાંથી મુક્ત બનેલાં રાષ્ટ્રોમાંથી બહુદેશ અને મુઘલ સિંચાવનાં સૌ સામેલ.

* કુલ ૧૮ સભ્યો : ગોરા રાષ્ટ્રો : બ્રિટન, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, રંગીન રાષ્ટ્રો : (એશિયાનાં) ભારત, પાકિસ્તાન, સિલોન મલયેસિયા (આફ્રિકાનાં) કેન્યા, યુગાન્ડા, ટાન્ઝાનિયા—ઝાંઝીબાર,

માલાવી, ધાના, નાઈજેરિયા, સીએરા લેઓન; તથા ટ્રિનિદાદ, સાયપ્રસ, જમૈકા.

* આ અઢાર રાષ્ટ્રોમાં : એક હેક્ટર બિટિશ પાસમિ-ટરી લોક-શાહીથી માંડી લગભગ સરખાપત્તાર શાહી ધાના જેવી રાજ્યભવસર્યાઓ છે; તથા બ્રિટન, કેનેડા જેવાં સુવિકસિત રાષ્ટ્રોથી માંડી આફ્રિકાના અતિ પછાત દેશો છે, વળી, ભારત જેવી વિરાટ વસ્તીવાળા દેશ છે, તે ટ્રિનિદાદ-ટોગાઓ : (વસ્તી ૫ લાખ) જેવા પછુ છે

★

* બ્રિટનમાં કામનવેશ્ય દેશોના ૫૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે.

* બ્રિટન બીજા વિકાસમાન દેશને જે કુલ સહાય કરે છે તેના

૮૭ ટકા એટલે કે ૧૪ કરોડ ૮૦ લાખ પૌંડ બેટી રકમ તે કામન-વેશ્ય-રાષ્ટ્રોને આપે છે.

* બ્રિટનના કુલ વિદેશ રોકાણની ૬૦ ટકા કામનવેશ્ય-દેશોમાં છે (૧૯૬૨ : કેનેડામાં ૬૦ કરોડ ૭૦ લાખ પૌંડ, ઓસ્ટ્રેલિયા ૪૦ કરોડ ૧૦ લાખ, ભારત ૧૭ કરોડ ૧૦ લાખ, મલાયા ૧૦ કરોડ ૪૦ લાખ પૌંડ વગેરે)

★

* કામનવેશ્ય સહની પ્રતિનિધિઓ—વડા પ્રધાનોની પરિષદ, સંરક્ષણ પ્રધાનોની પરિષદ, શિક્ષણ, અર્થકારણ, વેપાર, સંસ્કાર વગેરે અંગેની પરિષદો તથા સહિયારા પ્રશો અંગે ચર્ચા, ઉદ્દેશ, સહાયની યોજનાઓ મુખ્ય તો

ગોલ્ડ વોટરવાદ : રાષ્ટ્રીય આત્મહત્યાનો પંથ ?

જેની બારે ઊંચે દેશે રાહ એવાની હતી એ અમે રિશના રીપબ્લિક પક્ષની પરિષદ જુલાઈના અધવચ્ચે મળી ઘર્ષ અને જે અપશુનિયાજ પરિણામની આગાહી થઈ જ ચૂકી હતી એ પરિણામ નક્કર હકીકત તરીકે દુનિયા સમક્ષ પ્રગટ થયું. ૧૯૧૪ના નવેમ્બરમાં અમેરિકાના પ્રમુખની ચૂંટણી ચાટેના ઉમેદવાર તરીકે રીપબ્લિકન પક્ષના સેનેટર ગોલ્ડવોટરની ઉમેદવારીને આ પરિષદે મોકલ મારી દીધી છે.

પ્રસંગ, આમ તો, અસાધારણ ન ગણાવે જોઈએ. હજી તો, અમેરિકાના પ્રમુખ તરીકેની ચૂંટણીની આ ઉમેદવારી જ છે. અને તે વ, અમેરિકાના જે પ્રમુખ પદોર્ધાના એકની જ છે; તેમાં, જે પક્ષ સત્તામાં નથી તે રીપબ્લિકન પક્ષના એક આગેવાનની ઉમેદવારી જ! હજી તો, મોટા ભાગે એની આજ્ઞા રાખવામાં આવે છે-કે :

હાલના 'સત્તાધિશ ડેમોક્રેટિક પક્ષ તરફથી હાલના પ્રમુખ જોન્સન ફરીવાર ઉમેદવારી કરશે; અને આ બે બળિયાઓની હરીફાઈમાં ગોલ્ડવોટરના વિજયની શક્યતા ઓછી છે.

આમ છતાં, એક તો ગોલ્ડવોટરની રીપબ્લિકન પક્ષના સત્તાચાર ઉમેદવાર તરીકે, વસ્તી ઘર્ષ છે તે હકીકત, અને બીજી એ કે જે રીતે આ વસ્તી ઘર્ષ તે પ્રકૃતિ, અને ત્રીજી એ કે જે કાર્યક્રમ લઈને ગોલ્ડવોટર બહાર પડ્યા છે તે--આ ત્રણે કારણો પૂરતાં ચિંતાજનક છે. કેવળ અમેરિકા ચાટે જ નહિ સારા વિધના શાલિ માટે.

આમે વ, વિધના-રાજકારણ ઉપર અમેરિકાનો પ્રભાવ અસાધારણ છે.

એમાં વળી, અમેરિકામાં પ્રમુખનું રવાન અને કાર્ય એટલા બધા મહત્વનાં અને ચાવીરૂપ છે-કે કેટલું પ્રમુખ - પસાર થયા પછી પણ એમના ચૂંટણી જર્નેમાં કાપવાની

બન્ધું તેનો પ્રભાવ રાષ્ટ્રીય અને એકંદર આંતરરાષ્ટ્રીય, રાજકારણ ઉપર થયેા બધા પડે છે.

આથી જ તો, રીપબ્લિકન પક્ષમાં ગોલ્ડવોટર-વાદનો વિજય થતાં તેનો સાંવૈત્રિક મબીર પડેા બિહારો છે :

સૌથી મોટી ને આઘાત જનક હકીકત તો એ છે કે

જે રીપબ્લિકન પક્ષની સામે અમેરિકાના જ નહિ સારા વિધના એક મહાન સપૂત અસહ્યમ ચિંતનનું નામ સંકળાયેલું છે, અને જેના આજ સુધીના અનેક પ્રમુખોએ (ઉદાહરણ રીપબ્લિકન પ્રમુખ આર્થર હોવર દના) અમેરિકાની શાનને હાથે એ રીતે ચોતાના કાર્યક્રમો અને વર્તનને દાખવ્યા છે, એ જ પક્ષના પ્રમુખપદ ચાટેના આ ઉમેદવાર અમેરિકાની મૌરવશ્ચિને ખડિત કરી છે.

રાષ્ટ્રીય વ્યૂહ

'સૌથી ક્ષાંતબળુ' તો એ ■ કે પ્રજા-કાયકાઓની બારે જલેમનને અતે, પણ કોણ અને કુરખાનોતે અતે (જેમાં સિકન અને કેનેડી - જને સરીફના નામ નોંધાયેલાં છે) - તાજેતરમાં અમેરિકાની પ્રેસિડે (પાશવિન્ટે) 'નામરિક અધિકારો'નો કાળા-ગોળાની સમાનતાનો--કાપદો પસાર કર્યો છે. આ કાપવાને જ અનેનિક કહેવાર અને એનો સામે કદર જેહાદ અધાવનાર, સેનેટર ગોલ્ડવોટર જ રીપબ્લિકન પક્ષના ઉમેદવાર તરીકે ચૂંટાઈ આવેલા છે!

ફાખની વાત તો એ ■ ગોલ્ડવોટરે આ કાપદો

સામેની જેહાદ યાજુ રાખીને દક્ષિણના રાજ્યોના ગેરાઓનો રંગદેખ ઉશ્કેર્યો છે, અને હનસી-નિગ્રોને છછેદીને વળી આંતરવિપક્વની આગને સંકારી છે ।

એટલું જ નહિ, જોહાવોટરે એ વાત પણ સ્પષ્ટ કરી છે કે તેઓ સત્તામાં આવશે તો નિગ્રોને આર્થિક વિકાસની તકો આપવાની યોજનાઓ, અને સર્વ-સાધારણ સામાજિક સલામતિની યોજનાઓ તથા કૃષિક રીતે ચઢતી કૃષિના આવકવેરા પણ તેઓ રદ કરનાર છે.

એકંદર, તેમના રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમનું નિશાન ફેડરલ કેન્દ્ર-સત્તા છે.

તેઓ આ કેન્દ્રીય સત્તાને ટોચી કરીને 'રાજ્યોને અમુક ક્ષેત્રે (ખાસ કરીને રંગદેખ અને અર્થિક ક્ષેત્રે) લગભગ એકત્રામ સત્તાઓ આપવા માગે છે

આમેય, અમેરિકામાં દેશજુ મરેચના રાજ્યો વચ્ચે કમવધી આવી પેરવા કરતા રહ્યા છે, અને ફેડરલ સુપ્રિમ કોર્ટના સુકોશોએને પેલું ત્યાંના હકોલા ગવર્નરશ યોજાને પી ગંધાનાં દણિતોને પાર નથી.

જોહાવોટરની રાષ્ટ્રીય નીતિ કેવળ કાળા ધોળાતા-દેખનેજ સજાગવાતારી નથી, પરંતુ કેન્દ્રની સત્તાને નિર્ણય બનાવી સમસ્ત રાષ્ટ્રીય એકતાને છિન્નભિન્ન કરનારી છે, જે એકતા લિફને આહૂતી આપીને સ્થાપી હતી.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યૂહ

જોહાવોટરની આંતરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિનું રૂપ આનાંથી વ વધુ મિહામલું છે

એમની આ નીતિનું સ્વરૂપ એક વાક્યમાં આપણ હોય તો એમ કહી શકાય—

જોહાવોટરે આ ધરતી પરથી સામ્યવાદનું નામનિશાન ખતમ કરવા બંતે હિટલર-નાઝીરૂપ ધારણ કરવું પડે તો તેમણે કરવાને,

અને એથી ચ આગળ વધી—

એ માટે જો આખા વિશ્વને ત્રીજા વિશ્વ-

યુદ્ધમાં— સર્વસહારક આલ્યુદ્ધમાં હોમી હેવું પડે તો તેજ ભેખમ, જોડવાને મનસુખો કરી લીધો જણાય છે ।

જોહાવોટરનો આંતરરાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશ (આ લેખને અંતે)— ધરતીના પટ પરથી સામ્યવાદને ઉમેડી નાખવાનો સંકલ્પ — ભારે ચૂસ્ત અને આવેશભર્યો હોય તો વ, અને એ મૂળભૂત ઉદ્દેશ સામે અસંખ્ય લોકોની હમદર્દી હોય તો વ — આ અસંખ્ય માનવીઓમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ જોહાવોટરની નીતિરીતિ અને વ્યૂહ સામે સંમત થઈ શકે એવું છે.

સામ્યવાદની પદકમાં પડેલા કમનવ્યય દેશોને મુકત કરવાની, કપુત્રામાં સ્વતંત્ર સત્તાની સ્થાપનાની અને એશિયામાં દક્ષિણ વિજેતનાથ વગેરે દેશોની રક્ષા માટેની પ્રતિજ્ઞા મમે તેટલી ભાવાત્મક દર્શો, પરંતુ તેના અમલનો જે વ્યૂહ વિચારાયો છે તેમાં નથી, મગજોય પરિસ્થિતિનું ચોંચ આકલન, નથી નક્કર વિજયની કોઈ મથુની કે સમજ.

● લશ્કરી મથકો જોવાં કરીને, લશ્કરી દુકાડીઓ મોકલીને, લશ્કરી નિબજાવોને દોરવણી આપીને તથા અસંખ્ય નાણાં ખર્ચીને, અને સ્થાનિક પ્રદેશમાં અને રિશને વફાદાર મનાયેલોઓના હાથમાં રાખવસતા અને સમગ્ર સામગ્રી મુકી દીધા પછી, ખરેખર શાં દોલેન થઈ છે એ માટે તો ભાગ્યે જ, વિષેટમાંમને 'તામ' દણિતા પૂરતા છે

હજેરી, ફોમોસા, પૂર્વ અફિન કે જર્મનીની મુકિત માટે આલ્યુદ્ધની ધમકી આપવાથી કહું સરવાતું નથી એ પણ આટલે વરસે મોટા ભાગના રાજદ્વારી નિબજાવોને સમજાઈ ચૂકું છે

અને 'યુદ્ધ જ થઈ જવાનું હોય તો કસે થઈ જાય' કહીને સર્વનાશી યુદ્ધમાં યુકતી પડવાનું ફૂલ અમેરિકાની કે દુનિયાની કોઈ પ્રજાને મળે ઉનારી સમજાવતું નથી, એ વ હવે સ્પષ્ટ છે.

જોહાવોટરની વીરતાભરી દારૂમે સાલગાને અમેરિકા અને મુશવના 'લિગરલ' અને 'કેન્દ્રરેટિવ' ગણાય એવાં પહેરા, પતકારો, નેતાઓ પણ એડી લેકડા-

છે; યુનોઆના સર્વ દેશોના પ્રતિનિધિઓ ચિંતાગ્રસ્ત બન્યા છે. આ સૌને મન એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે—

યુનોઆ લાગુ પડેલા પ્રવેશ, હવે એશિયાઈ-આફ્રિકી દેશોની બહુમતિ નીતી, બહુ લાંબો સમય રોકી રાકાય એવું નથી.

—એને રોકવાનો' પ્રયાસ યુનોઆને જ ખતમ કરશે !

યુનોઆ બંધારણના ફેરફાર (ગોલ્ડવોટર સમયે છે તેવા) સામે એશિયાઈ-આફ્રિકી રાષ્ટ્રો જ નહિ, યુરોપની અનેક રાષ્ટ્રો પણ વિરોધ કરશે.

—એની છદ્દ પણ યુનોઆને ખતમ કરનારી બનશે.

ગોલ્ડવોટરની રંગદેવની રાષ્ટ્રીય નીતિથી પણ એશિયાઈ આફ્રિકી રાષ્ટ્રો છેડાશે.

—અમેરિકા આથી એકલું પડશે.

● કેવળ અમેરિકાના વફાદાર રાષ્ટ્રોને જ મદદ કરવી, અને 'સમાજવાદ'ને લાભદાયી ન નીવડે એ હેતુથી મદદ કરવી : આ સત્ત્વી સ્વાભાવિક રીતે જ મોટા ભાગના એશિયાઈ-આફ્રિકી અને લેટિન અમેરિકી રાષ્ટ્રો મદદથી બાકાત બુની જશે. (કેમકે મોટા ભાગના આ રાષ્ટ્રો એક માત્રીય પ્રકારના 'સમાજવાદી' 'મિન ગોડફ્રી' છે.)

—આ નીતિ અમેરિકાને જ અટકાવવાની રહેશે.

● રશિયા અને ચીન વચ્ચેના સંબંધોનો લાભ ન ન લાંબતે, બંનેને ફરી સાથે બેઠાઈ જવાની ફરજ પશ્ચિમને જ નુકસાન કરશે.

ગોલ્ડવોટરના કહે છે તેમ—

ગોલ્ડવોટરની નીતિ તેના આંતર વિરોધમાં જ નિષ્ફળ નીવડવાની છે—

એક બાજુ, તેજા આંખો કુનિયાના સામવાદ

સામે રણ મોરચે ચઢ્યા છે. (આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે તેઓ ચઢ્યા પડે એવો જ તેમનો બપૂલ પણ છે.)

● બીજી બાજુ, સમજાવો ! વિશ્વશક્તિને પહોંચી વળવા માટે આપના રાષ્ટ્રને એક મોરચે-એક ટેકરપે ખડો કરી દે એવી-વજી-સખી આંતરિક એકતાને સ્થાને, રંગદેવની અને કેન્દ્ર સત્તાને નમણી કરનારી તેમની નીતિ ધરમોગ વિસવાદ પેદા કર્યા વિના રહેનાર નથી.

આમરે અને તો, છેલ્લા ફેટલાક વરસોથી સહ-અસ્તિત્વ સ્વીકારીને, શક્ય તેટલી શાંતિમય દરીદ્રાઈ દારા, સામ્યવાદ કરતાં વધુ સુખી, ઊભા અને મંદકારી સમાજ સ્થવાની હોડ મને તેટલી ધીરજ માગે તોયે એજ, સ્વાશ અને સર્વનાશમાંથી બચીને સાચો સ્થાપી વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો આવો છે, એ સત્યની 'સંપૂર્ણ' અવગણના કરનાર માટે તો નથી આજે વિજય, કે નથી આવતી કાલે.

અતે તો, ગોલ્ડવોટરવાદ, સત્તામાં આવરી તો, અમેરિકામાં, તે ફરક સ્થળે 'સામ્યવાદ'નો ઢાઢી બોલે થશે—'જે પોતાને વફાદાર નથી, જે રીકા કરે છે, એ સૌ સામ્યવાદી છે—' એવા પ્રાપ્ત ઉપરજાએ એકાધારી-યુગનો આચાર ફરી પાછો કિતરશે—તેમાં રીપબ્લીકનો અને ડેમોક્રેટી બોલ બનશે અને, જ્યોતે એકાધારીવાદ સામે જે આલેશન ભગ્નું હતું, એવું જ પુનરાવર્તન થશે. અને ત્યારે કાં તો ગોલ્ડવોટરવાદ મિનલોકાઈ સર્વસત્તાવાદી રૂપ ધારણ કરી ભેરી !

જ આગામી ચૂંટણી પૂર્વે જો ગોલ્ડવોટરવાદની અતિલેશમ નીતિની અસર જોનસનની સ્વસ્થ નીતિ ઉપર પ્રક્ટિ વિના નહિ રહે.

કોઈ પણ ભોમ, કોઈ પણ પ્રકારે, સામ્યવાદનો નાશ કરવાની ધેલણ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે કાં તો હિટલરી ફારસીવાદ બની જશે; અથવા તો કોઈ પણ ભોમ 'પશ્ચિમી સાહીવાદ'ને ખતમ કરવાની અંધ ઝનૂની માઓ-નોતિની પ્રતિજ્ઞા બની જશે !

[૨૮-૭-૬૪

વાટાધોટા નહિ.

(૯) કયુનાને મુકત કરવા, ત્યાંની ચીની-રશિયાઈ રમતોનો અંત આણવા, ૬. અમેરિકામાંની ફોજોને ખસેડી દેવાની આગતમાં દક્ષિણ અમેરિકાના ખીમ્મ રાષ્ટ્રો અમેરિકાની સાથે જોડાય તે માટે અને ગેરફાર દગણુ લાવવું.

—કયુનાની મુક્તિ માટે લશ્કરની નિર્વાહિત સરકારને માન્યતા આપવું, અને તેના દવાત અના સરકારોને ગેરીલા લડાઈ આણુ રાખવા બધી મદદ કરવું.

—કયુનાનો સૌ મુક્ત રાષ્ટ્રો આર્થિક બહિષ્કાર કરે તે માટે ચ મથવું.

(૧૯) અને સર્વત્ર ઠંડા મુદ્દોને દલો લઈ જઈશું—એ અમારી કમ્યુનિસ્ટી નહિ, તાકાતનું સફળ હશે. શાહીવાદી સામ્યવાદી સત્ર સામે એ અમારું માનસિક આયુધ હશે.

(૧૧) જે કોઈ દેશ અમેરિકા વિરોધી નહિ હોય તેને અને આર્થિક સહાય આપીશું અને અમેરિકન નાગરિકની મિલકત કોઈ પણ વિદેશી સરકાર પૂરા વળતર વિના છીનવી નહિ લે એની ખાતરી કરશું.

—સ્વાધીન રાષ્ટ્રની સર્વત્ર સ્વાધીનતાનો હોસ કરનારને નહિ આપીએ.

અમેરિકાના મુક્ત ઉદ્યોગો પાસેથી મળેલાં કરવેરાનાં નાણાં સમાજવાદના લાભાર્થે કદિ ન ખર્ચાત તે અને જોઈશું.

(૧૨) સહુકત રાષ્ટ્રસંઘ (યુનો) ના બંધારણમાં ફેરફાર કરીશું. તેના મતદાનમાં એવા ફેરફાર કરશું કે જેથી

—વસ્તી અને સર્વત્રના પોતાના મતાધિકાર મળે, અને આને આફ્રિકા—એશિયાઈ (નિન જોડાણી) તથા સામ્યવાદી દેશોની બહુમતિ આપી ધર્મ નમ, અને પશ્ચિમી મુક્ત રાષ્ટ્રોને રક્ષણ મળે.

વિએટનામનો આંતરકો :

અશ્વિએશિયામાં અમેરિકા રાજનીતિની કટોકટી

તા ૧ ફી ઓગસ્ટે કુનિયાબરનાં ૭૫૫, ૩૬૫૦ અને ૨૬૬૧૦૦૦ ધણી કોઈવાઃ અમેરિકાનાં ૧૨૫ મુદ્દ જહાજો, ૬૫૦ વિમાનો અને ૬૪,૦૦૦ ફોજી સાવવીએ પ્રસાત મહાસાગરમાં 'ખગરફાર' પોકારતા ખડા ધર્મ મથા !

જે દિવસે ચીને દુકાર કરી દીધા કે અમેરિકાએ ઉત્તર વિએટનામ (કમ્યુનિસ્ટ રાજ્ય સત્તા) ૫૨ હલ્લો કરીને વિશ્વને મુદ્દો આરે ધકેલી દીધું !

બીજે જ દિવસે (તા. ૭મીએ) દક્ષિણ વિએટનામના વડાપ્રધાન બનલસ ખાને પોતાના દેશમાં 'ઈમર-જન્સી' જાહેર કરી 'લાલ આકમણ સામેની જબીર ધરી'નું એલાન કરી ઈ ઉત્તર વિએટનામની સરદાર પોતાનાં સૈન્યો સાથે પહોંચી બધા તૈયારીઓ કરી !

૧૯૬૨માં કયુનાના, મોરએ ચમકી જોઈથી એવી મુદ્દ ખજરીથી દવા ફરી સત્ત્વ જળી મઈ.

ચોક્કસ કથાકી "આ પાર કે પેલે પાર"ના અર્થ-કની બંધકે કુધવાયા...

અમેરિકાના સરક્ષણ મંત્રી મેકનમારાએ તા. ૫ મીએ જાહેર કર્યા મુજબ—

તા. ૨૭ ઓગસ્ટની બપોરે, પ્રસાત મહાસાગરમાં ઉત્તર વિએટનામ નજીકના ટોનકિનના અખાતમાં—આતંકરાષ્ટ્રીય જલવિસ્તારમાં (ઉત્તર વિએટનામથી ૩૦ માઈલ દૂર) અમેરિકાની ઓરિયન વિનાયિકા 'મેડાક્સ' ઉપર ઉત્તર વિએટનામના ત્રણ ટોરપિડો જહાજોએ પહેલો હલ્લો કર્યો હતો. તેમને ખાખમ કરી નસારી મુક્યા બાદ, તા ૪ થીએ મોડી રાતે તેમણે 'મેડાક્સ' તથા 'ટર્નર બોય' ઉપર બીજો હલ્લો કર્યો હતો. આ પ્રકરના વિનાયકરણના હુલાઓ સામે આત્મ-

રક્ષણ કરવા અમેરિકા વિમાનોએ ઉત્તર વિએટનામના કિનારા ઉપરનાં ૨૫ જહાજો તથા તેમ પુનઃસજ્જિત ચાર નૌકા મથકોનો ખુદા બોલાવી નાખ્યા હતા અને જરૂર પડે વધારે જોખમીયો જંગ પણ એની લેવાની તૈયારી અમેરિકાના પ્રેસિડન્ટ જોન્સને જાહેર કરી હતી.

★

માથેથી, ઉત્તર વિએટનામનો આક્ષેપ એ છે કે, મણા વખતથી અમેરિકા દવાઈદુષ્ટાઓ ઉત્તર વિએટનામ પર થતા રજા છે અને રોનકિત આખાતમાની તેમની વિનાશિકાઓએ તેમના જલ વિસ્તારમાં ધક્કા આપીને હુલ્લી કર્યો છે, તથા તેમનાં હવાઈ વિમાનોએ વિનાશકારુ વિનાશ કર્યો છે.

અને આમણ વધી એવા આક્ષેપ કર્યો છે કે, ઉત્તર વિએટનામ ઉપરનું આ આક્રમણ ચીન ઉપરના આક્રમણની પૂર્વ તૈયારી રૂપ છે.

★

● આ પછીના આખા આઠવાડિયા દરમ્યાન જે સમાચારો કારતના, પ્લિટના અને અમેરિકાનાં ખ્યાત નામ અખબારોમાં પ્રમટ થયા છે અને સપાટીય નેમિા પ્રમટ થઈ છે એ બધા ઉપરથી જે હકીકત જાહેર થાય છે તે એકે મ ખસીને કોપચુકત કહી શકે તેમ નથી !

ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયાના પ્રતિનિધિ એમ આર વોરાએ લેક્શનનથી (તા. ૮) 'અદરની ખાતમી' જાહેરમાં આણી છે. તે અનુસાર —

* જુલોની ક્ષણ નાટિકા એ છે કે — પરસ્પરના કામ અને આશંકાના માયાં જને પસો ખાતી પડયા છે (એમના કહેવા મુજબ) અમેરિકા અધિકારીઓ પણ એમ માને છે કે અને પણે એકાદ ઉચ્ચરણી હોત તો આવી ઘટના બનવા જ પામી ન હોત તેમને મતે,

— હકીકત એવી છે કે, પહેલો ધડાકો થયો હતો દક્ષિણ વિએટનામ નાજુથી, તા ૧લીની રાતે ઉત્તર વિએટનામના જઈર ઉપર તેણે વિમાની હલ્લો કર્યો હતો. દક્ષિણ વિએટનામનું નૌકાળ ૧૭મી ચેરલત રખાને લંબ કરીને રોનકિત અખાતમાં હોન મી જઈર સુધી

(ઉત્તર વિએટનામથી માત્ર ૧૦ માઈલ દૂર) ધૂસી મધું હતું; અને આ હોન મી જઈર ઉપર તેણે પોતાના મેરિલાઓને ઉનામાં હના, જેમણે હુલ્લી કર્યો હતો.

— દક્ષિણ વિએટનામમાંના અમેરિકા સત્તાવાળો આ હકીકતથી વોકું હતા.

પરવું.

— રોનકિતના અખાતમાં ચોકી કરતા 'મેડાક્સ' ને અમેરિકાના જમા કાફલાએ એમને રોકવા નહિ.

— ચીપચેલા ઉત્તર વિએટનામીઓ હલ્લાઓરોનો પીછો પકડવા હોડયા અને ખીજ સવારે (તા. ૨૪મએ) 'મેડાક્સ' પર સકા જીતરી, 'મેડાક્સ'ના અમમકારોને એના કારણની જલુકારી હતી નહિ.

લંડનના આન્યેટર ઓર્ડિયન જેવા લખ્યકર્તા રેનિકે મુકાબેલું લખ્યું છે કે અમેરિકા સરકારના સમાચારો ઉપર હમેશાં ભરોસો રખાય એવા નથી. કમૂખા અને વિએટનામ અંજે અલુ અગાઉ પણ બન્યું છે. ખીજ બાજુ, માઓ કે હો ચિ-મિન્હ પોતાને જ સેવેવાઈ જવું પડે એવું પગલું કારવા જોટલા અધીરા કે મૂખ નથી.

★

દૂંકમાં, જુલોની ૧૨૫રા ચાલી અને બનને આખી પાયા — આજ અલુથી કહી !

સુભાગે, લાકો તજ સાંત પડી ગયો — આજ છુકાઈ મર્ષ એવું નથી; પરંતુ આકેનું ધેરવેલું વાદળ તરકાસ વિખરતું છે. સૌથી પ્રથમ કારણ તો એ છે કે,

* ખુદ અમેરિકાએ જ પાણી રેડતું કહાવણુંમયું મધ્યું છે. (અલખત, ૪મી તારીખે ફરી હુલ્લી કર્યાની આખી ઘટના બનાવટી છે એવું ઉત્તર વિએટનામ કહે છે, અને અમેરિકા પણ એનો પૂરા સંતોષકારક પુરાવો આપી શકતું નથી.)

— ખીજા દિવસના હલ્લાના નિમિત્તે અમેરિકાએ ઉ વિએટનામનાં ૪ મથકોનો પાણી બોલાવ્યો તે રવચક્ષણુ માટે જ હતો એ પૂરવાર કરતું મુશકેલ બન્યું છે.

બીજું કારણ એ પણ છે કે —

* રક્ષિતએ જ્યેષ્ઠચારિક તાકીદ આપવા ઉપરાંત, કોરીઆ વખતે જે નિશ્ચયી તરી પડવાનું હતું તેવું કશું કરવાનું થોડું મ ધાયું — એ અત્યંત રમક છે.

ત્રીજી દારણ એ કે—

* રશિયાની મદદ વિના, અમેરિકાના “ પેપર ટાઈમર ” સાથે ચીન એકમ પર લડીએવા તૈયાર નથી— એવું જણાય છે.

— અતે, ઉત્તર વિએટનામનો હો ચિન— મિન બહુ ખૂબી પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ ગયો. પણ હુનિયા નવા દાવાનગથી બચી ગઈ !

★

હુનિયા તત્કાલ દાવાનગથી બચી ગઈ હોય તો ય, અમિએશિયામાં તો બારેમો અમિ પડેલો જ છે— ક્યારે એ કબજો ઊઠશે એની ચિંતા હર ધડી તણી રહી જ છે.

આપણે શું થવું ન જોઈએ કે—

ગવા મે શાસના અતમાં જ લાઓસમાં બહાર ઊઠ્યો હતો, અને આવી જ બચ્ચી પરિસ્થિતિ લગભગ આવી પડેલી હતી. એ વખતે અમિ એશિયા માટે ગંભીર હટોકરી જામી હતી.

— એક બાજુ, ૧૯૬૨ના વિજયી ઇનિયા કરારનો ભંગ કરી પાણેટ લાઓનાં સામ્યવાદી દલે લાઓસની ધોરીનક્ષ સમા જાવનાં મેકાનો મુખી ધસી આબા હતો. (લાઓસનો તુલિયાં ભગ્ન પણ સમયથી આ સામ્યવાદી દળોને હાથ દતો જ) એનો અર્થ એ કે લાઓસનું પતન હાથવેતમાં હતું !

— ધીરજ બાજુ, દક્ષિણ વિએટનામનાં ઉત્તર પ્રદેશના સામ્યવાદી ગેરિલા વિએટ કેંગ-દળોએ સામ્યવાદ (દ. વિએટનામની રાજધાની) તરફ હુમલો કરીને હટોકરી સારહ હતી.

એ વાત સ્પષ્ટ બની રહી હતી કે—

* લાઓસનું પતન થતાં દક્ષિણ વિએટનામને ટકાવવું લગભગ અશકય બને; અને એ બને જતાં, જેમ તેમ તત્કથતાના તાતલે : વળગી રહેતા કંબોડીયા માટે ચીનની શરણગતીનો જ રાહ ખુલ્લો રહી બાકી !

પરિસ્થિતિ ગંભીર હતી અને હજી આજેય છે :

એશિયામાં અમેરિકાની નીનિની કસોટી ૧૦-૧૦ વરસથી થઈ ચકી છે; અને હજી એમાં સારંગના કળંપ દેખાઈ નથી !

★

બીજા વિશ્વયુદ્ધને બંને, ઉત્તર વિએટનામ સામ્યવાદી નેતા હો— ચિ મીનને હમ્મક મધું. બીજા વિશ્વયુદ્ધને અતે, એ વખતના ઇન્ડોચીના ઉપર ફ્રેંચ સામ્રાજ્યની પક્ષ સામ્યવાદી અને રાષ્ટ્રીય બળોએ તોડી નાખી અને ૧૯૪૫માં ઉત્તર વિએટનામ, દક્ષિણ વિએટનામ, કંબોડીયા અને લાઓસ— ચાર સ્વતંત્ર રાજ્યોનાં કરોશ થયા. (અવગત, દક્ષિણ અને ઉત્તર વિએટનામ લોકસાહી ચૂંટણી દ્વારા ભવિષ્યમાં એક થાય એવી મુએન્ગ સાથે !) અને કમ્યુનિસ્ટ ચીન તથા કમ્યુનિસ્ટ વિએટ મિન (હો ચિ—મિન)એ, તથા તેમાં દાખરી આવાનાગ અમેરિકાએ મુઠ્ઠા આ પ્રદેશમાંનાં કારકેશ બેગી સેવા અમે અને લાઓસ તથા કંબોડીયાના તત્કાલે કબજે કરીને કબજામાં આપી હતી.

પરંતુ હુમેશાં બને છે તેમ, આ કરારોનું પાલન થયું નહિ, ને સામ્રાજ્યમાં આલેખો મના રહ્યા છે.

૧૯૬૨માં લાઓસની હટોકરી હરખદા જતાં, ઇન્ડોચી પરિવેટ લાઓસનાં વલ્લે મળેલી (કમ્યુનિસ્ટ, રાષ્ટ્રવાદી તથા વિનીન દળોની) સંયુક્ત સરકાર રાષ્ટ્રવાદી નેતા સોરના ફોમના વડા પ્રમુખપદે સ્થાપી હતી પરંતુ થોડા જ વખતમાં કમ્યુનિસ્ટ દળો એનો બહિષ્કાર કરી ગયાં અને ગેરીલા દલોએ એને ગરતે તેઓ નવા નવા વિજયો નોંધાવવા રહ્યા.

બીજા બાજુ, ઉત્તર વિએટનામે ૫ ૧૯૫૪ની પરિવદ પૂરી થતાં જ ‘નવા વિશ્વ’ની કારણક્રમો કાર કરી દીધી હતી ! લાઓસ તથા દક્ષિણ વિએટનામનાં સામ્યવાદી દળોએ પણ.

★

૧૯૬૪ના આરંભમાં જ આખા અગ્નિ એશિયાની પરિસ્થિતિ અમે અમેરિકાએ નવેસરથી ચિંતાવ્યા આરંભી હતી.

૧૯૫૫થી ૧૯૬૪ — ૧૦ વર્ષનું સગવેયું મમખવાર હતું !

દક્ષિણ વિજેનનામને સામ્પવાદીઓના પંચમાં પડ્યાં રોકતા માટે તેણે બાળીરમ પ્રવાસો કર્યા હતા — જનરલરત ધમપછાડા માયાં હતા.

— ૧૯૧૪માં પ્રેસિડન્ટ કીમની સરકાર રથપાઈ તપારથી તેને બાંહે સામ્પવાદી વિજેટકોન-ગ સાથે લડવાનું આગ્યું હતું. બીજી બાજુ, એ સરકાર, વધુ આપખુદ બનતી ચાલો, અને ૧૯૧૬ના નવેમ્બરમાં અમેરિકા સરકારની આડકતરી સમિતિ સાથે જનરલ ડોન મિન્હે 'ફૂપ' (લરકરી બળવો) કર્યો — કીમ અને તેના મુખ્ય સહાધકાર ભાઈ નુનું ખૂન થયું; અને એ મહિનામાં જ (૧૯૧૪ જાન્યુઆરીમાં) વળી અમેરિકાની સીધી-આડકતરી સમિતિથી જનરલ ખાન્હે બંડ કરી સત્તા હાથ કરી.

★

— અમેરિકાએ ૧૬૦૦૦ ફોજ નિષ્ણાતોના કાફલો મોકલી આપ્યો છે (અને બીજા પંચ હબર મોકલવાનું વિચારાય છે.)

— રાજના ૧૬ લાખ ડોલરનું ખર્ચ આંધે ઉપાડ્યું છે — ઉપરથી વાર્ષિક સવા કરોડ જુદાં !

— ૬. વિજેટનામનું પોતાનું "સ્કાન્" (૧) ફોન ૨ લાખ મિલિયન, ૧,૮૦,૦૦૦, ફીનો ૧૮ ૦૦૦ અને વિમાની ૬૫ ૬૦૦૦નું ગણાય છે.

છતાં પશ્ચિમ !

— કિમની સરકાર જાથથી મર્ધ તપાદે કોઠ કરોડ પ્રાળજોનો પ્રદેશ કમ્યુનિસ્ટોને હાથ પડ્યો હતા ! આ પછીના ૪-૫ મહિનામાં બીજા ૫૦ લાખ વધુ ! બીજી બાજુ

— કમ્યુનિસ્ટ વિજેટ કોંગના હાથમાં આરથી પ્રદેશ, ૨૭૦૦૦ જેરિલા સેનિકા અને લગલગ ૧ લાખ જેટલા કિસાન - સેનિકા (દિવસે જેની કરે રાતે જેરિલાઓને મદદ કરે) જેવી પ્રયત્ન તાકાત થઈ છે.

ચીન અને ઉત્તર વિજેટનામ તરફથી સંજ્ઞાઓની અને ફોજ દોડવડીની તથા રાજદ્વારી બુદ્ધની સદાય મગવા છતાં ફોજ દ્વારમાં મુખ્યતઃ વિજેટ કોન-ગ દળો (૬

વિજેટનામના વાનીઓ) પોતે સિદ્ધિઓ દાસ્ય કરી રહ્યાં છે એ નોંધપાત્ર છે.

● અંદાજ તો એવો છે કે આ દળોને પૂરેપૂરાં મદાન કરવાં હેતુ તો અમેરિકાએ ૧૦ લાખનું સૈન્ય આ ધરતી પર ઉતારવું જોઈએ !

— એનો અર્થ એ કે અમેરિકાએ અગિયે એશિયામાં વિશ્વબુદ્ધનો ભડકો પેટાવવા તૈયાર રહેવું જોઈએ !

આવા સરવૈવાને અંતે અમેરિકા માટે આંતું ગંઢ સાહસ અશક્ય જ ગણાય !

— તો પછી ?

* પહેલી સલાહ : જનરલ ખાન્હની એવી છે કે ઉત્તર વિજેટનામ ઉપર દબા કરીને વિજેટકોનનાં મૂળને જ ખતમ કરવું

— ૧૨૬ ઉત્તર વિજેટનામ ઉપરનો મોટા પાયા પરનો હારો એટલે ચીનને કુદમાં આમંત્રણ !

* બીજી સલાહ એવી છે કે વિજેટ કોન જેરિલાઓ કમોડીઆની જે સરદારોને ઉપયોગ કરી રહ્યા છે તે સરદારોની તાળાખી કરવી. ૧૨૬ કમોડીઆ આવા 'આક્ષેપ' નો જ ઈન્કાર કરીને, અમેરિકાને 'ચેતવણી' આપી રહ્યું છે !

* ત્રીજી સલાહ : ચાઇનેઝમાં અમરિકી ફોલો મોટા પ્રમાણમાં રાખવી, જેથી ઉત્તર વિજેટનામ પરિસ્થિતિથી મબીરતા સમજીને ઠંડુ પડે.

* ચોથી સલાહ : લાઓસના પાથેટ લાઓનાં દળો (૧૮૦૦૦નું દળ છે) વિજેટ કોનની મદદ હોઈને તેના અવરજવરના મામ્ને ઉપર દવાઈ બોમ્બમારો કરવો.

* પાંચમી સલાહ : ચાઇનેઝ પાસે લાઓસમાં સૈન્યો રવાના કરવાનું સ્વીકારાવવું

૧૨૬ આ કશું કશું યોગ્ય ગણાયું નથી — અમલી બની શક્ય નથી. દરમ્યાન તો, લાઓનમાં પાથેટ લાઓ અને ૬ વિજેટનામનાં વિજેટકોન દળોએ નવી કટોકટી જાણી કરી દોધી છે !

★

‘બીજી બાજુ; કસિ એની પછા સમયની સવાહ ફરી ફરીને બારપૂર્વક આગળ પધરી છે :

* ૬ વિએટનામ માટે ફરીથી ૧૪ રાષ્ટ્રોની છાનિવા પરિવહ બરો અને બનેલું તટસ્થીકરણ કરો લાઓસનું તટસ્થીકરણ નવેસરથી અમલી બનાવો.

દ’ગોલની આ સૂચના અમેરિકા અને બ્રિટન બનેને અસવીકાર્ય રહી છે. કેમકે —

● આ રસ્તો તો જતે દિવસે કમ્યુનિસ્ટોના હાથમાં જ આખો પ્રદેશ ધરી દેવાનો બની જશે એવો અંગેને ભય છે.

આની સામે દ’ગોલની એવી માન્યતા બધામાં છે કે અમિ એશિયાનો રાષ્ટ્રવાદ સામ્યવાદની અસરથી મુક્ત રહી શકે એમ નથી...વળી,

એવી માન્યતા છે કે ઇન્ડોચીના કાન્સની પકડ-શાથી મુક્ત થયા પછી, તેના ૪ જુદાં રાજ્યો થયા પછી, એમનાં ‘માનસ’માં એમની અમાઈની એકતા અને હમદર્દી રહેલી છે.

— સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે, ચીન પોતાના ઓછામાં ઓછા સંરક્ષણ માટે ય પોતાના ફરતી લાલ દિવાલ અવર્યા વિના ન જ રહે; અને ચીન સામે એના પડોશી નાનકડા દેશો માટે બાધુ’ હોયુ કરણ અસહ્ય ગણાય

એમાં ય વળી, આજે તો હવે, ચીન અને ઉત્તર વિએટનામ બે સપૂર્ણ સામ્યવાદી રાજ્ય સત્તાઓ બની મર્ધ છે; અને ઉત્તર લાઓસમાં ઉત્તર વિએટનામને અડીને પાયેટ લાઓનાં સામ્યવાદી દેશો સત્તા વધારી રહ્યાં છે; તથા ૬ વિએટનામના ય ઉત્તર પ્રદેશોમાં સામ્યવાદી વિએટ કેન્સ દગોની પ્રગતિ ધ્રુવધારક વધી રહી છે; દક્ષિણ વિએટનામની બગથઈ આવેલું કમોડીઆ પણ મૂકી પકડુ છે. આમ ચીનને ફરતી લોખંડી લાલ દિવાલો પાડા ચર્ધ રહી છે ને વિસ્તરી રહી છે ત્યારે, લાઓસનો ‘જાકીનો’ જોન્’ લાંગનો દિરસો અને ૬ વિએટનામનો અર્ધો પ્રદેશ કેટલું જોર કરે ! નાટો, સિઆટો, અમેરિકા, બ્રિટન, કેલ કેટલું સૈન્યોથી વિભવ મેળવવાનો ધારણા સેવે છે ?

— દ’ગોલની સલાહ ગમે તેટલી જોખમી હોય તો ય એશિયામાં અને યુનોનાં તટસ્થ રાષ્ટ્રોમાં (બારત સહિત) એવી બાવના જોર કરી રહી છે કે નવેસરથી તટસ્થીકરણ કરીને, સૌ સહી કરનારાઓ પાસે દરેક દેશના રક્ષણની ગેરંટી લઈને એ પ્રયોગને જ આગળ કપાવવો હિતકારી છે

આમાં જોખમ છે, પણ બીજો ગરતો ‘બદ્દાર’નાં સૈન્યોની વધતી જતી સત્તાને કારણે એશિયામાં જ આશંકા જન્માડે છે, કમ્યુનિસ્ટો માટે છાકેરણીનો રસ્તો વધુ અનુકૂળ થાય છે.

અંતે તો રસ્તો એક જ છે એ વાત અમેરિકાએ અને કમ્યુનિસ્ટોથી બચાવા પ્રાપ્ત સૌએ સમજવાની અને સ્વીકારવાની જરૂર છે —

● કમ્યુનિસ્ટો સામે સફર રીતે, પ્રગતિ પૂરેપૂરાં ટકાવી લડી શકે એવી, પ્રગતિ પીકનગવાળી, લોકશાહી સરકારની સ્થાપના આ બધા દેશોમાં થવી જોઈએ, અને નહિ કે, એક આપણું નેતા કે ફીજી જનરલને ઉઠાડી, બીજાને ઉખાડી, ત્રીજા એવા જ આપણું ના હાથમાં સત્તાનો પથરો કપા કરવો. આથી તો નથી સ્થિરતા આવવાની કે નથી પ્રગતિ પોતાનું કલ્હ ઉખાવાનું. અમેરિકા ગમે તેટલું-લખલટ ધન ખર્ચે, અને એશિયાની સ્વાધીનતા (કમ્યુનિસ્ટોથી રક્ષા) માટે પોતાના અમેરિકા બેઠાએને એશિયાની ધરતી પર જાનનાં જોખમોમાં ઉતારે, તોય એથી એશિયાના દેશો બિલા થવાના નથી

આનો અર્થ એ નથી કે, અમેરિકા અને પ્રશિમી રાષ્ટ્રોએ એશિયાને ઊંચુ કરવા મદદ કરતા બંધ ચર્ધ જવુ છે. પરંતુ —

સામ્યવાદ સામેની સમસ્યા માત્ર હાકરડી બગળી સમસ્યા નથી; એ રોટી, રોટા અને સામાજિક ઈનિતિ દ્વારા સમજપૂર્વકની સ્વતંત્રતા અને લોકશાહી સંજ્ઞાની સમસ્યા છે.

● આ પથ લોગે છે — એટલા જ માટે એ દરમિયાન, યુનો અને, ત્રીજા માર્ગો દ્વારા એશિયામાં સામ્યવાદ

મિતાક્ષરી પરિચય

સર્વોદય દર્શન (ગાંધીજી)

નવજનન પ્રકાશન . અમદાવાદ-૧૪

રૂ ૨=૦૦

ગાંધીજીના સર્વોદય ખંડોના, ૩૦ વરસ કરતાં વધારે સમયના, લેખો અને કેટલાંક ભાષણોમાંથી આ સંગ્રહ તૈયાર કરવામાં આવેલો છે.

આને દુનિયા સાથે લેશકણાદી, સ્વાતંત્ર્ય અને સુખશાંતિની જે ભારે રૂટ સમસ્યા ઝીલી છે તેને ખંડો ગાંધીજીનું મુળભૂત તત્ત્વચિંતન અને બંધનદાર ચિંતન અહીં સમઢાયેલ છે. આ પુસ્તકમાં સર્વોદયનો અર્થ, એનો આધ્યાત્મિક આધાર આર્થિક બંધનતા, રાજકીય બંધનતા, —જેવાં મુખ્ય અંગોનો સમાવેશ થયેલ છે. ઉપરાંત આ અંગોના ગાંધી આર્ગના અન્ય ઉપાસકોના લેખોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ આ ઉપાસકોનાં ૧૯૫૧ સંધીનાં જ અભિપ્રાયોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવી છે (આ પુસ્તક ૧૯૫૧ની આઠ્ઠમી વિરુદ્ધ સહકાર હોર્મને હશે) તેને બદલે અગ્રન સ્વરૂપી અર્થ રાજી હોત તો અભ્યાસીઓ માટે તે વધુ ઉપયોગી થાત

માનવ સંજિત વસ્તુતત્ત્વો

પ્રકાશન ૨. સાહ

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર,

મ. સ. વિ. વિદ્યાલય : વડોદરા

રૂ. ૩. ૮=૦૦

આ પુસ્તકમાં કુદરતે સર્જેલાં રૂ, કીન, રેશમ, કાપડાં સિવાયનાં માનવસંજિત -કૃત્રિમ રેશમ, રેશમ, નાયલોન ટેરેલિન, વગેરે તત્ત્વોના વિકાસ અને તેના ગિજ્ઞાન સંબંધી કારપૂર આદિની આપવામાં આવી છે. ઉપરાંત તેમનો ઉપયોગ, ઔષ્ધિક — આર્થિક

બંધન અને સામાજિક પાસાંઓનું દર્શન પણ કરવામાં આવ્યું છે

— આ વિષયના અભ્યાસીઓ તથા ઉદ્યોગીઓ માટે આ પુસ્તક વધુ ઉપયોગી નીકળશે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ (સંક્ષેપ)

મૂળ લેખક : રમણલાલ વ. દેસાઈ

સંસ્કૃતકાર : કિશોરકાન્ત યાદવ

રૂ ૩=૦૦

શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ મુજરાતના વિખ્યાત સાહિત્યકાર ઉપરાંત વિચારક પણ હતા. આ મંથને વિદ્યાર્થીઓ અને સાધારણ શિક્ષિત માનવે પણ ઉપયોગી થાય તેવા સુત્રાત્મક સંક્ષેપ અહીં રજૂ થાય છે — અને તે ગદ્ય જ સધારણ કિમ્તે આપવાનું રાખ્યું છે તે ખરેખર આવકરવાનું છે.

રાવ રણમંજી (નવલકથા)

ચલુવતરાય આચાર્ય

આર. આર. રોકની કુ. મુમ્બઈ-૨

(મુજરાત પ્રધાનમંત્રી મુદ્દા પુસ્તક)

રૂ ૫=૦૦

સુવર્ણ મહાન તપસ્યના કામકર કાળમાં મુજરાતની આડે અરીખમ દાસ ખની કીમી રહેતોર મંદરના રાવ રણમંજીના ઔપચારી મંદનાનાં આધારે આ નવલકથા લખાયેલ છે.

સંકલ્પ

વિષ્ણુકુમાર પંડ્યા

પ્રકાશક : ભાવનગર સમાચાર : ભાવનગર.

રૂ. ૨=૦૦

આ લેખકનો પ્રથમ વાર્તા સંગ્રહ 'દિલની સમાઈ' ૧૯૫૬માં પ્રગટ થયેલો, જે સહીતો, આ અંગે

સંપ્રદ છે. શ્રી વિજયરાવ વૈદે પ્રેરતાવનામાં આ સંપ્રદને આવકારતા કહે છે કે આ વાતોમાં શુભરાતના પાસંભિત પ્રત્યક્ષતા દર્શન કરવા મળે છે.

રામ, તારો દીવડો

સે : કરસનદાસ માણેક

પ્ર : જમમોહનદાસ મહેતા

નચિત્તેના પ્રકાશન મંદિર,

૪૮, દાદાભાઈ રોડ,

વિસે પારસે (પશ્ચિમ) મુંબઈ-૫૬

શ્રી. માણેક બહુ-પ્રતિભાવાળા સર્જક છે. એમની સંકીર્તન-પ્રતિતિ તો લગભગ ૧૦ વર્ષ દરમિયાન (અમદાવાદ, વસંતભ વિદ્યાનગર, વડોદરા, મુંબઈ તથા કમળતા, નાગપુર આદિ શહેરોમાંની,) વર્તમાન શુભરાતની, એક વિત્તક્ષણતા જ મણાવી બેઠી છે.

આ સંપ્રદ આ પ્રતિતિના ફળરૂપ ગીતોનો પરિપાક છે.

લેખકના જણાવ્યા મુજબ આધ્યાત્મિક તત્વની જીવનશક્તી ઓળની અનેક ભૂમિકાઓ એમના આત્માની ભૂમિ પર ચર્ધને પસાર ચર્ધ મર્ધ છે—જુદી જુદી અનેક અવસ્થાઓની પદ-પંક્તિઓ પદોમાં જમત વાંચનારને સહેજે વરતાઈ આવશે.

આ સંપ્રદને શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષીનો અનિશ્ચય આવકાર્યો પ્રવેશક પ્રાપ્ત થયો છે.

રિમઝિમ

પ્રકાશક : પ્રવીણ ચોક્કસી

નાણાવટ, સુરત

સે : પરિમલ

૩ : ૩૦૦

‘પરિમલ’ એ તો સુરતના એક અનાવિલ બાઈ હાકારબાઈ દેસાઈ—પોલીસ પ્રેસિડન્ટરુપ કવિ-ગિફ્ટ છે. યુદ્ધાપરાઓમાં એમની ‘ઉર્ફુ’ સાપરી ‘સંભળનારને એમની રાતિ અને વ્યવસાયનું આશ્વર્સ થાય x x x રિમઝિમમાં ૧૫૪ કવિતાઓ છે—જેમાં ગરબો મુકવડો અને શાએરી, માત્રારેગ છંદના કાવ્યો તથા ગરબા, રાસ વર્ગની કૃતિઓ છે. x x પ્રથમ કાવ્ય સમ્રાટમાં આટલું વૈવિધ્ય છતાં, કાવ્ય સર્જનની દિશામાં તેમણે સારી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે.

આ કાવ્યસમ્રાટને શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીનો એક અનુદા અભ્યાસી પ્રવેશક પ્રાપ્ત થયો છે (જે વિષ્ણુમાનવના વાચકો-ને ૧૯૬૪ ના ૫૫મા અંકમાં ઉપલબ્ધ થયો હતો.)

ઉત્સવેદના

લે. શાભન

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર

ધોધા દરવાજો, જામનગર.

રે. ૩૦૦

અવસાથે એક વૈદ્ય યુવાનના આ કાવ્યસમ્રાટનાં ૫૫ ગીતો, કાવ્યો, ગરબો, અને ભજનો સમ્રાટનાં છે. આ સમ્રાટને શ્રી. મનુભાઈ પંચોળી-દર્શકનો સંવેદનારીસ ‘આસ્વાદ’ પ્રાપ્ત થયો છે.

સિંધી સાહિત્ય (૧)

સપાટો : મોતીલાલ જોતવાણી : જ્યંત રેલવેજી ૦૦૫૦

નવી ગણિતના આ પ્રથમ અંકમાં ‘સિંધી ભાષા અને સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ લેખ પ્થાન ખેચે છે.

*

આકાશવાણી : ખેડૂત મંડળ

આકાશવાણી ઉપર ૧૯૬૪ના જુલાઈથી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં જુદા-જુદા કાર્યક્રમો છે.

પરિચય પ્રસ્તિત્તિ પ્રવૃત્તિ :

પરિચય દ્રશ્ય (મુંબઈ-૧)

વાસ્તવનાં નૃત્યો (૧૨૪)

—પ્રજ્ઞાસિની સારાભાઈ

હિસ્ટરીયા (૧૨૪)

—ડૉ. વિનુભાઈ શાહ

પર્વતારોહણ (૧૨૫)

—જમદાસ નાણાવટી

બર્મો (૧૨૬)

—નમીનદાસ સંધવી

મુસ્લિમોના ધર્મ (૧૨૭)

—ઈશ્વરભાઈ નાગોરી

ગીરના સિંહ (૧૨૮)

—બી. જી. કાપડી

દરેક ૦=૫૦

વિષ્ણુમાનવ : મુંબઈ-જોગરૂ ‘૬૪’]

સ્વાધ્યાય :

સ્વાધ્યાય અને સંશોધનનું ત્રિમાસિક
સંપાદક બોમ્બેવાસ જ. સહિસરા
પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર :

મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય-વડોદરા

- પ્રથમ વર્ષનો અને અંક વિવિધ વિષયોની
અભ્યાસપૂર્ણ સામગ્રીઓથી ભરપૂર છે.

સેવામતી સાહિત્યોપાસક ગોકુળભાઈ

[અભિનંદન મય અને કાવ્યચાણી]

શ્રી ગોકુળભાઈ ગુજરાતના અને પ્રજા વર્ષોથી
રાજ્યચાલના એક પીઠ નેતા રહ્યા છે. xx તેમણે વર્ષો
સુધી મુનર્ધ-વિદ્યાપાસક તથા ઉપનયનશાળા અનેકવિધ
પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કર્યું હતું xx

શ્રી ગોકુળભાઈએ તેમના સમગ્ર કાર્યજીવન દરમિયાન
કવિતાની ઉપાસના અખડ રીતે કરેલી જણાય છે. ૧૯૨૦
થી ૧૯૬૧ સુધીના આ લાંબા ગાળા દરમિયાનના
તેમના કાવ્યોમાંથી ચૂટેલી વાનગી પણ અંચમાં રજૂ
થઈ છે. તેમનું સંપાદન શ્રી. રામપ્રસાદ જહીના કલ્પ
દરતે થયું છે - સાથે 'સહજપ્રસંગનિર્ઝરી' રૂપે
આસ્વાદ પણ ભેટવામાં આવ્યો છે.

કવિજાતી (મત્ર અને વંન્ન)

[જનતાના વિચારવલોએ પ્રકાશ કરેલા "ન્યૂ"]
માળામાંના એક અંકનું ભાષાતર ભાષાદ્વારથી મેળવવાનાં
સહેલાં સમીકરણો પ્રથમ જ ઉપલબ્ધ.]

દો. : સ્વામી શ્રી. વિદ્યાનાથનંદ

અનુ. : જમનાદાસ લાલિવાળા

રૂ. ૫૦૦૦

STRUGGLE FOR RELEASE OF
JOMO AND HIS COLLEAGUES
Compiled By Ambu H Patel
Ed. by. N S THAKUR & VANSHI
DHAR

foreword by-Oginga Odinga (M. P.)

[Minister For Home Affairs]

Sh. 20/-

[પાન દરનું ચાલુ]

ધસારો રી ન જ્યાં એટલા પૂરતો બદોબસત કરે
જરૂરી છે એને માટે તટરચોકરણ, સામુદ્રિક-સહિવાસ
સંસ્કરણની ગેરડી વગેરે ઉપાયો જ અન્ધમાનવા રહે છે.

★

— અને કે, જોનસને ગોલ્ડવોટર સામે ચૂટણી
જીતવાની એક પગલાં રૂપે જ ઉત્તર વિએટનામની
ધતનાને છોડા મના દીધી હોય !

— અને કે, સર્વસાધારણ રીતે જોનસને ખાતરી
રહેઠક નીતિના વિરોધી રહ્યા છતાં, જનરલ ખાન્ડ
અને અમેરિકી લશ્કરી નામો ઉપર રહેઠક નીતિના
આશ્રયી રહ્યા છે ત્યારે, તેમાં નમતું આપવાનું તેઓ
પોતે અપારનવાર જરૂરી ગણતા હોય.

— અને કે, જોનસને ચીનનો ફાણો દબાવી
જોવા છુટકા હોય - સાથે સાથે રશિયાનો ય. એવો
ગણતરીથી અધોદિત રહેઠક પગલું ભડું હોય તો
તેમાં તેમને પહેલેથી ખાતરી થઈ ગઈ હશે કે—

* ચીન રશિયાની મદદ વિના કુદે ચક્રવાતી
હિંમત એકદમ નહિ કરે (કપારે ય નહિ, એમ તો નહિ
કહેવાય)

* રશિયા પોતે ચીનના ધારે રહેલી એશિયામાં
ચીનની સલા વધે એવું કરવાની છુટકા નહિ મેવે.
(છતાં વિશ્વયુદ્ધ બેવી પરિસ્થિતિ ફારી નીકળે તો,
તેમની નહિ જ પડે - એમ કશું ન કહેવાય.)

એકંદરે, જોનસને ગોલ્ડવોટરના કારણે કે ચીન-
રશિયાનો ફાણો દબાવી જોવાના હેતુથી ય અધોદિત
પગલું જ ભરવાનું વિચાર્યું હતું તે તો ૨૫૯ છે બાજે
વિશ્વ સાતિને હથમવાની નાજે એવું કશું કરવાની
એમની ગુરાહ ન હતી.

(એવી મુરાદ સેવવાથી તેઓ ગોલ્ડવોટરની સામે
'ઉદ્ધમ' ગણાઈને સુદાર્ધ જ આવે એવું ય
જાણું છે ?)

(એવી મુરાદ સેવેને પગલું ભરવા જતાં સાતિની
સમતુલા તરીકે પડે એવું પણ શું કહી શકાય ?)

અતે તો, સમતુલાની નીતિ જ શાણી નીતિ ફરી છે

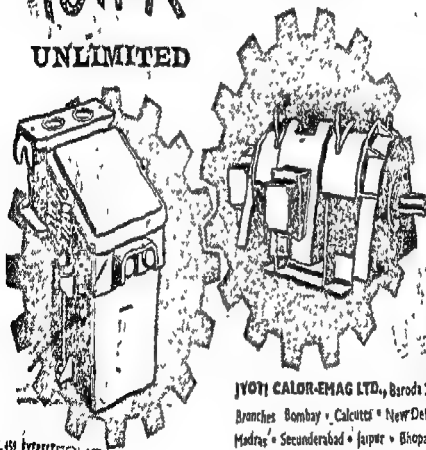
[૧૧-૮-૬૪]

[વિશ્વચાલવ : જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૬૪]

POWER

UNLIMITED

Power is the life-blood of industrial machines. A vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct. Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial, agricultural, textile and miscellaneous requirements.

JYOTI CALOR-EMAG LTD., Baroda

Branches Bombay • Calcutta • New Delhi
Madras • Secunderabad • Jaipur • Bhopal

IT-459 EVEREST

આપના ઘરની સમગ્ર માટે સુંદર સાધન...

ખીરાનું 'કે' પ્લાન લાકડાનું ફર્નિચર!

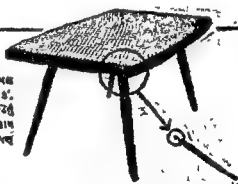
ઘરના રૂંડગાઉના ફર્નિચરના જાતના સૌથી મોટા ઉત્પાદકો જાણેલા ખીરાનું 'કે' પ્લાન ફર્નિચર આપનું ઘર સજીવે.

આ ફર્નિચરનાં નંબો એવા સંભાળપૂર્વક રૂંડ કરીને મોડલમાં આવે છે કે તેના શરિરની સ્થાપના તેવી જ જળવર્ધ રહે છે. થયે કમરના બધે કોર્નર દીવાન અને ડાઉનિંગ ટેબલના બાથે જુદા જુદા મોડલમાં આવે છે અને જાણીને સ્ફૂટી જોવા માટે પેકેડ કરાવેલી ખાસ ભવિષ્ય દોષ છે જેથી જુદાં ખર્ચમાં મોટી ભવિષ્ય થાય છે.

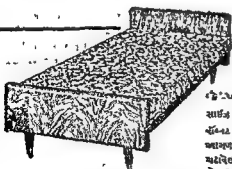
સચિવ ટેબલો અને નિમ્ન સ્તરોની બાદી બધે જાણેલા હશે.

'કે' પ્લાન કોર્નર દીવાન સ્ટાઈલ નં. ૧૧૦-૪૬, બેઠકમાં હોમ રમવાની બાદી બેસાડેલી હોય છે બેઠક અને પીડ ખાસ ખાસ કરેલા પી.વી.સી. ટેપર કોર્નરથી કરાવેલી હોય છે.

'કે' પ્લાન ડાઉનિંગ ટેબલ સ્ટાઈલ નં. ૧૧૩, સાઈઝ ૪'x૬', ખાસ કરીને સોફા અને બેઠકો હોય છે, ખાસ જુદા પીડ સાથે છે. ૬'x૩' સાઈઝમાં પણ બને છે.

'કે' પ્લાન પર્લેસ સ્ટાઈલ નં. ૧૧૧, સાઈઝ ૩'x૬', ખાસ કરીને સહિત, બેઠક વિનિયરના મોડલ કરેલો છે. ખાસ કરીને ખાસ કરીને લાંબાં પાછળી ચરલિયા એટલે જાણેલા બેસાડેલા હોય છે.

ખ્યાનંદ ખીરા ઍન્ડ કંપની પ્રાઇવેટ લિમિટેડ

રેડ ઑનિસ અને ચોખા ખીરા સમ, રેડ-સ્ટાર હિલ, મુંબઈ

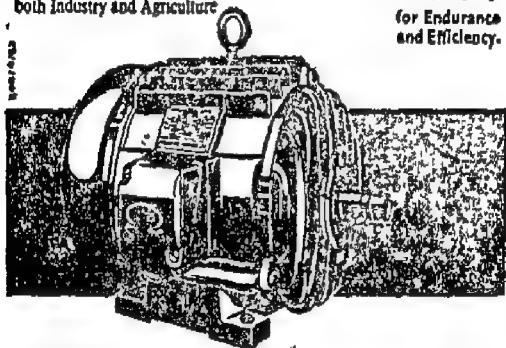
ENPRO MOTORS

are built to last and serve
both Industry and Agriculture

*Physical Dimensions & Centre Height
according to IS 1231/1958
Guaranteed for Rated Performance
and Service.*

for Endurance
and Efficiency.

Manufacturers.

ENGINEERING PRODUCTS LTD., Jogeshwar, Bombay 60.

Sole Selling Agents

HINDUSTAN EQUIPMENT SUPPLIERS LTD.

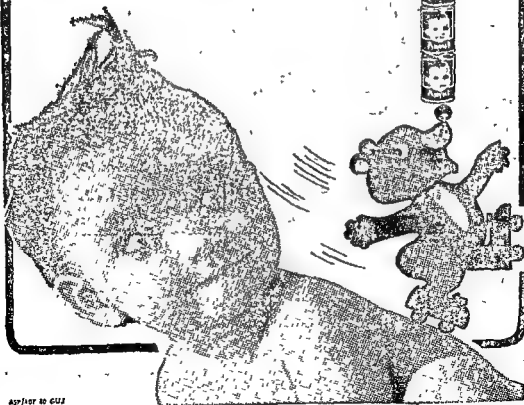
45-47, Apollo Street, Fort, Bombay 1 Phones : 253824-25

ENPRO A PATEL ENGINEERING GROUP ENTERPRISE

અમૂલ-આપના બાળકના નીરોગી ઉછેર માટે સમતોલ આહાર

અમૂલ દુધાહારમાં રહેલાં છે: પ્રોટીન—માંસપેશીઓને પુષ્ટ બનાવવા માટે, કાર્બોહાઇડ્રેટ અને ચરબી—શક્તિ અને વજનમાં વધારા માટે, કેલ્શિયમ (ધુની) અને ફોસ્ફરસ—મજબૂત હાડકાં અને બળવાન હાડકાં માટે લોહ—નીચેની લોહી માટે અને લોહીપિત્તને ફિક્કારા (અનિમિયા) સામે પ્રતિબંધક શક્તિ માટે, વિટામિન 'એ'—તીવ્રજ્વ દરિદ્ર અને મુશ્કેલી નિવૃત્તિ માટે, વિટામિન 'બી ૧'—નસોને મુઠક બનાવવા અને હૃદયના રનાયુઓની રક્તિ માટે, વિટામિન 'બી ૨'—સ્વાસ્થ્ય મધ્ય મોઝા માટે, વિટામિન 'બી ૬'—તેનિયુઓની વિશ્રામ માટે, વિટામિન 'સી'—ઝેપી મેમો સામે વધુ પ્રતિબંધક શક્તિ માટે અને રક્તી, સામે કંટ્રોલ માટે, વિટામિન 'ડી'—અવિયરોગ્ય (રિકેટ્સ) સામે કંટ્રોલ રક્ત અને પુષ્ટ હાડકાં અને નીચેની હાલ માટે નીઆસીનામાઇડ—પ્રાયનશકિત માટે, આપના બાળક માટે અતિ હિતમ

તાજા દૂધમાંથી બનાવેલ અમૂલ દુધાહારમાં ૭ વિટામિનો છે જે આપના બાળક માટે જરૂરી છે.

ત્વરિત, સુરક્ષિત નિશ્ચિત

ખાંસીનો ઘરગથ્થુ ધવાજ

Alembic
**ગ્લાયકોડીન
ટર્પ-વસાકા**

સુકી, શ્વાસ રૂંધનાર અને થકવનાર ખાંસીનો
સુરક્ષિત અને નિશ્ચિત ઘરગથ્થુ ધવાજ

नवीन आत
नवीन आत

नवीन आत ६१५६

नव्यन भिन्स वि.,
६ वी व
[उत्तर गुजरात]

येवलीन, साडी,
भलभल, धोती,
वायल, होरिया
लोंगकेलाय
टवील-अभीसनु

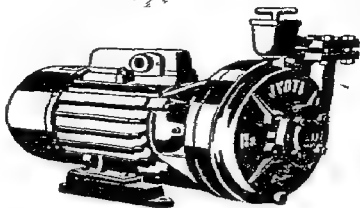
६१५६

५६

संस्करण-ऑक्टोबर १९६४

संपादक : लोणीवाल गांधी * विश्वमानवःसमष्टिभक्तिर योण-बठोहरा (दिन ४६५०)

No use comparing!

For there is no other pump to rival the **JYOTI UNIBUILT** pump. It features 'built-in' economy in money in space, in maintenance—with superb hydraulic characteristics. Ask the man who uses it, better still, see a demonstration for yourself! You will be convinced, the **UNIBUILT** is a centrifugal pump with a difference!

Size 1' x 1' to 6' x 6'
Capacity Up to 58 000 G.P.H.
Heads Up to 210 ft.

Quality is our Creed

JYOTI LIMITED
BARODA 3

વિશ્વમાનવ

[આગેવાનો વર્ષના વિરોધાંકો]

* [હવે આ વિરોધાંકો મંચ સ્થળે :] (કિમન)

* સર્વોદય વિગ્નાન (૧૬૫૮) ૩=૫૦

* માનવ અને પરમાણુ (૧૬૫૯) ૫=૫૦

* ગુરુસંતોષકર્મ (૧૬૬૦) ૬=૦૦

* નવી શેઠીની નવલિકા (૧૬૬૦) ૩=૫૦

* રવીન્દ્રકર્મ (૧૬૬૧) ૮=૦૦

* ભારત-ચીન સંઘર્ષ (૧૬૬૨) ૨=૦૦

* અંદાતન રસિયન સાહિત્યની ગ્રાંખી અને સમસ્યા (૧૬૬૩) ૫=૫૦

* રસિયા-ચીન સંઘર્ષ (૧૬૬૩) ૧=૦૦

* નહેરુ : આણુયુગનો સમન્વયક

[સર્વાંગી વિશ્લેષણ] ૩=૦૦

[ઉપરાંત : મંચરથ બનેલી મંચરેણીએ પરિચય પત્રિકા મંગાવે]

વિશ્વમાનવ (બાંધેલી કામગીરી)

વર્ષ : ૧૬૫૮ રૂ. ૮

વર્ષ : ૧૬૫૯ રૂ. ૮

વર્ષ : ૧૬૬૦ રૂ. ૮

વર્ષ : ૧૬૬૧ રૂ. ૧૦

વર્ષ : ૧૬૬૨ રૂ. ૧૦

વર્ષ : ૧૬૬૩ રૂ. ૧૦

[છૂટક અંગે માટે તપાસ કરવી]

લવાજમ ભરવાનાં યુગ્ય સ્થળ.

- (૧) વિજય સ્ટોર્સ - સ્ટેશન રોડ, ગોપાલ ટ્રાક્ટીંગ પાસે, આણંદ.
- (૨) વિજય સ્ટોર્સ - ૬૨, કલ્યાણભુવન, રીલીફ રોડ, કૃષ્ણ સીનેમા સામે, અમદાવાદ.
- (૩) વિજય સ્ટોર્સ - ૩૮૧ એ, કાલજાદેવી રોડ, ૩ જે માળે, ખાદીસંઘાર સામે, મુંબઈ-૨.
- (૪) સૌરભ પુસ્તક ભાંડાર, ૬૧૫ રીલીફ રોડ, અમદાવાદ.

વિશ્વમાનવ [દ્વિમાસિક]

સંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી * સાહિત્ય વિભાગ : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

સહાયક : સુભદ્રા ગાંધી * સચાલક : દશરથ ગાંધી

પ્રકાશક : ભોગીલાલ ગાંધી, વિશ્વમાનવ, રામજીમંદિર પોળ-સરકારી છાપખાના સામે-વડોદરા (ફોન ૪૬૫૦)

મુદ્રક : જ્યોતિ હલાલ-વસંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, વેલાભાઈની વાડી, લી ઠાંટા રોડ, અમદાવાદ-૧

પહેલું પાનું

સુખી અને શુભ સમાજ [૩] વૈદ્યર લિપ્પમાન

કવિતા

આર.કાશ્યો [૬] સન્નેન્દ્ર શાહ, રાધેશ્યામ શર્મા, રસિક પંડ્યા.

દૂત વિમર્શ

વનમાળીનો પુરુષાર્થ, નવી કવિતા, કુંબોવનુ રાજ્યામુ [૧૦] અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, ભોગીલાલ ગાંધી.

લેખો

એકાકી [૧૭] ઈરાવતી કર્વે

પ્રગતિની પારાશીશી (તરવચિતન) [૨૦] જુસ મેઝલિસ (ભોગીલાલ ગાંધી)

કસ્ટોમીનો રંગ (સાહિત્ય) [૩૩] પ્રા. જ્યોત શા. જોષી

સોન હલામણીની કથા (સંશોધન) [૪૩] પુષ્કર ચંદ્રવાકર

દ. આર્થિકા જાતવાદનું કલક [૪૬] ચંદ્રલાઈ કા. ભટ્ટ

અમેરિકાના એકારી અને સ્વયંસંચાલન [૫૭] સનત મહેતા

ગુરુવાકર્ષણ અને બ્રહ્માંડ વિકાર (વિજ્ઞાન) [૬૨] શાકોવ કાન્તસોવ

કલા : જીવનની એક આવશ્યકતા [૬૫] સરલા જગમોહન

હુમ બેબેન હે

શ્રુતિ [૨૫] રુડોલ્ફ ગુરેચેવ (સુભદ્રા ગાંધી)

આલોચન

ગોરખ અને મચિયન્દ્ર [૭૧] રમણલાલ જોષી

પદ્ધતિ

ચેરીબર એટિવનની આદિવાસી સૃષ્ટિ (આત્મકથા) [૭૩] જગમોહન. સરજા

અહીંયાં ને ત્યાં

વૃદ્ધાવસ્થા ! [૭૬] ભારતી શાહ

દેશવિદેશ

કોન્ગો : વિદેલી પરિસ્થિતિ [૭૮] ભોગીલાલ ગાંધી

શાસ્ત્રી સરકાર અને નહેરુ-વારસો [૮૨] "

કેરા પરિષદની ફલશ્રુતિ [૮૭] "

નવું વાંચન

મિતાક્ષરી પરિચય [૯૨] —

સાહિત્ય વિભાગનાં લખાણો નીચેના સરનામે મોકલવાં :

શ્રી. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, મિસ્ત્રી બિલ્ડીંગ, ચંદર રોડ-બીલીમોરા

સુખી અને શુભ સમાજ

—ચાલકર સિંખમાન

[આજથી ૨૮ વર્ષ પૂર્વે, ૧૯૩૧ માં ચાલકર સિંખમાને પ્રગટ કરેલા વિચારો આજે ય એવા ને એવા તાજગીભર્યા છે— બંદે, આજે વધુ મહત્વના અને વધુ માર્ગદર્શક બને એવા સમર્થ છે. .]—

આપણા આજના સ સારને સતાવી રહેલા ઉમ સંઘર્ષોમાં જોએ સક્રિયપણે, આ પહેલે કે પેસે પહેલે, હિંમત બન્યા છે તે સૌ એવું માની બેઠા છે કે સ ધર્મ અતિશય જીવલેણ હોવાના કારણે એમની વચ્ચેનો વિખવાદ પણ અત્યંત ઊંડો હોયો જોઈએ અને લાગે છે કે તેઓ બુલાવામાં છે પછે! મારે કહુતાપૂર્વક સામ-સામે મોરચો સર્જીને બેઠા છે એટલા કારણસર એવું માની લેવાની જરૂર નથી કે એ બધાના હેતુઓ સર્વથા એક ખીજના વિરોધી છે. એમના વિરોધની ઉમતા ક'ઈ એમના મતભેદનું પ્રમાણ નથી ઇતિહાસમાં ઘણીવાર એવું જોવામાં આવ્યું છે કે એક જ દેવને પૂજનારા ધર્મપથે વચ્ચે ભયંકર ખૂનખાર વિખવાદ હોય

જો કે વર્તમાન વિષે ઉપર વર્ધસ મેળવવા સારુ યુધ્ધે ચરેલા પક્ષકારો સિવાય રંગનાં ખખસ પહેરે છે, પરંતુ તેમનાં આયુધો તો એક જ ભડારમાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં હોય છે, અને તેમનાં સિદ્ધાન્ત સૂત્રો એક જ મૂળજૂત તત્ત્વના વિવિધ સ્વરૂપ જેવાં હોય છે. અને તેઓ થોડાક શાબ્દિક ફેરફારો સાથે એક જ રણગીત ગાતા યુદ્ધે ચડતા હોય છે. આ બધાંનાં આયુધો માનવજાતનાં જીવન અને શ્રમ ઉપરની બળબળારી છે

આ સૌનું સિદ્ધાન્તસૂત્ર એક જ છે—

સંસારનાં દુઃખ અને અવ્યવસ્થાને દૂર કરવા હોય તો વધુ ને વધુ ફરજિયાત સંગઠનો બનાવ્યાં કર્યા વિના આરો નથી આ સૌની પ્રતિજ્ઞા એ છે કે— રાજ્યની સત્તા દ્વારા માનવીઓને સુખી બનાવી શકાય છે

દુનિયાબરમાં પ્રગતિને નામે પોતાને સામ્યવાદી, સમાજવાદી, ફાસિસ્ટ, રાષ્ટ્રવાદી, પ્રગતિમીલ અને સિંગલ ગણવાનારાઓ સુધ્ધા એક વાતમાં સર્વસંમત છે કે—

લોકોએ કેમ જીવવું તેના ઉપર સરકારે પોતાનો અધિકાર જમાવીને પોતાના દમનનાં હથિયારો વડે સંસ્કૃતિની દિશા નક્કી કરી આપવી જોઈએ અને ભાવિની ઘટનાઓને આકાર આપવા જોઈએ.

તેઓ, મિ સ્ટુઅર્ટ એસના શબ્દોમાં એવી માન્યતા ધરાવે છે કે સમાજની આર્થિક પ્રવૃત્તિનું આયોજન અને પ્રયુત્વ રાજ્યહસ્તક હોવું જોઈએ

આવી પૂર્વ માન્યતાને વર્તમાન યુગના બધા સિદ્ધાન્ત સૂત્રોનો આધાર છે આખા યુગના વિચારો અને દાર્યો આ દાખામાં દળાયેલા છે માનવજીવનના ત્રણ મુખ્ય અંગે ખીજા ઠેઠ દૃષ્ટિકોણ

ખાલી રીતે વિચારવામાં આવતા નથી; અથવા શક્ય હોવાનું જ માનવામાં આવતું નથી. તાજે-તરમાં જોમને મતાધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે તેવા જનસમૂહો, અને જેઓ વિગ્રહરૂપે પૂરા પાડવાનું કરે છે તે નેતાઓ, સૌ લગભગ ઉપરના સિદ્ધાન્ત સૂત્રમાં સંપૂર્ણ રીતે અંતર્ગત ગણેલા બન્યા છે.

આમતેમ વિખરાયેલા, અને ખાસ કરી અસર વિનાના એકલવાયા પડેલા અને ઉવેચાયેલા, મંદીલર ચિંતકો જ આને પકકાર કરતા રહ્યા છે. કેમ કે—

સત્તાવાદી જૂથવાદની ધારણાઓ કેવળ ક્રાંતિકારી, રાજસૂત્રાઓની જ નહિ, પરંતુ પોતાને જામત માનવીય અને પ્રગતિશીલ કહેવડાવવાનો દાવો કરનારા તમામની, મૂળભૂત માન્યતા બની ગયેલી છે.

આ સિધ્ધાન્તસૂત્રનું સાર્વત્રિક પ્રભુત્વ આજના માનવીઓનાં મન ઉપર એટલું ગંધુ છે કે જે કોઈ માણસ સરકારી અમલદારશાહીની સત્તાનું ગૌરવ કરતો નથી, તથા તેમની કમલગીરી માનવવ્યવહારમાં વિસ્તરે અને અનેકગણી બને એવી દરખાસ્ત આગળ ધરતો નથી, એને રાજદારી પુરુષ તરીકે અથવા સિધ્ધાન્તકાર તરીકે જાંબીરપણે કોઈ સ્વીકારતું જ નથી. એ માણસ પોતાને સત્તાવાદી અને જૂથવાદી તરીકે ન જાણખાવે ત્યાં સુધી તેને જૂનવાણી, પ્રત્યાધાતી ગણી કાઢવામાં આવે છે—બહુ બહુ તો તેને ભરતીની સામે ટરવા મથતા નિષ્ફળ અને લોપી ઓપડીના તરંગી તરીકે જાણખાવવામાં આવે છે.

આ એવી તેજી જોરદાર ભરતી નથી.

જેને કે માનવવ્યવહારના ઇતિહાસમાં આપણે કંઈ નવી વસ્તુ નથી; છતાં એમ કહેવું સાચું ગણ્યો કે અઢી હજાર વર્ષના સામાજિક ઇતિહાસમાં કોઈ પણ સરકારે એટલી હદે માનવીની છંદગી ઉપરનો કાબૂ ઇચ્છ્યો નથી એટલો સર્વસત્તાવાદી (Totalitarian) રાજ્યોમાં પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે.

એ વિશે શંકા નથી કે આજનાં રશિયા, હિટલર અને બર્મીની કરતાં વધુ દૂર આપણે સત્તાઓ ઇતિહાસમાં જોવા મળે છે. પરંતુ આટલો વિસ્તૃત અધિકાર ધરાવનારી એકે નહિ. સંસ્કૃતિના આ પ્રાચીન કેન્દ્રોમાં આજે લાખો માનવીઓ એવા તત્ત્વ નીચે જીવી રહ્યા છે કે જ્યાં સૈદ્ધાન્તિક રીતે એવા સિદ્ધાન્તસૂત્રનું સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ છે કે સરકારી અમલદારો એમના માલિક છે અને એમની અધિકૃત આત્માઓ અનુસાર જ તેમણે જીવવાનું છે, કામ કરવાનું અને મુક્તિ શોધવાની છે.

પરંતુ ખાસ નોંધપાત્ર હકીકત તો એ છે કે—

૦ જ્યાં સર્વ સત્તાવાદી રાજ્ય સત્તાઓની નિષ્કુર નીતિરીતિથી માણસો કમકમા અનુભવે છે તેવા ખીજા દેશમાં, સર્વસાધારણ રીતે એવું ધારી લેવામાં આવ્યું જ છે કે, ભાવિ પ્રગતિની ઘટનાઓની તો એ જ દિશા હોવી જરૂરી છે. આમ, લગભગ બધે જ સ્થલે પ્રગતિશીલની નિશાની જ એ છે કે—

૦ માનવીની પરિસ્થિતિની સુધારણા માટે, આખરે તો, અમલદારશાહીની વધતી જતી સત્તા ઉપર જ આધાર રાખવો રહ્યો.

જેને કે, પ્રગતિશીલો ક્રમશઃ અને ગણની પૂર્વક આ દિશામાં આગળ વધવાનું પસંદ કરતા હોય છે—બહુમતિ પ્રજાને સમજાવી તેમની સમતિ મેળવવા ય મથતા હોય છે પરંતુ, અંતે તો, પ્રગતિ માટેના માત્ર એક સાધનમાં તેમની અદ્ધા હોય છે, અને તે, સરકારની દમનશીલ એજન્સી. કેમ જાણે તેઓ ખીજો કોઈ વિકલ્પ હોવાનું કહી જ શકતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તેઓ સમસ્ત ઇતિહાસનું જ વિસ્મરણ કરી એસે છે કે આજે જેને તેઓ પ્રગતિશીલ ગણીને આનંદ

માને છે એ બધી વસ્તુઓ, રાજકીય પ્રભુત્વમાંથી મુક્ત મેળવીને જ, રાજસત્તાને મર્યાદિત બનાવીને જ સાંમૂહિક સત્તા અને તેના દલનમાંથી અગત શક્તિને મુક્ત કરીને જ, સિદ્ધ થઈ શકી છે.

આથી જ તો, આઝકાલ ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા જેવા દેશોમાં પ્રગતિશીલ તરીકે જે બધું લેખાય છે એને માટે રાજ્યની સત્તામાં વધારો કરવાની સૂચના થઈ ગઈ છે, હમેશાં એવાં જ સૂત્રો નેરશોરથી આગળ ધરવામાં આવે છે કે જેથી અમલદારોની સંખ્યામાં અને સત્તામાં વધારો કરીને નાગરિકોની વધુ અને વધુ પ્રવૃત્તિઓ ઉપર કાણુ જામે !

આમ છતાં, આ આખી ચળવળ પાછળથી ધારણાઓ દેખાય છે તેની સ્વયંસિદ્ધ નથી. હકીકતમાં તો મનુષ્યોએ લાંબી સળગાવડો દ્વારા તેમના અંતર આત્માને, જીવિને, શ્રમને અને વ્યક્તિત્વને વિશિષ્ટાધિકાર, ઈર્જિયસાક્ષી અને આપણું સત્તાના સકંજનમાંથી છોડાવવાનો પુરુષાર્થ જ કર્યો છે. જે હજાર વર્ષ પૂર્વે, પશ્ચિમના માનવીએ સામાજિક સંજનનો પ્રથમ વિચાર કર્યો તે દિવસથી રાજદારી, ચિંતનનો નો કાર્થ મુખ્ય વિષય રહ્યો હોય તો ને એ જ છે કે મનસ્વી સત્તા કરતાં ચઢીપાટી નીવડે એવી કાનૂની વ્યવસ્થા શોધી કાઢવી.

—આ પ્રક્રિયા દરમ્યાન જ નાગરિકોએ રીતરિવાજ, વિવેકજીવિ અને ધાર્મિક આત્મ દર્શન દ્વારા અમર્યાદ સત્તાઓ ઉપર નિયંત્રણ મૂકવાનું કહ્યું છે.

—આમાં જ તો, નૈમર્ગિક કાનૂનો અંગેની લાંબી ચર્ચાનું રહસ્ય સમાધેલું છે.

—આમાં જ તો, સર્વસત્તાધીશને કાનૂની બંધારણ નીચે આણવવા માટેની, તથા વ્યક્તિગત રીતે અને સ્વૈચ્છિક સંગઠનો દ્વારા નાગરિકો પોતાના અધિકારો, રાજ્યો—ઉભરાવો—ધનકુળો અને બહુમતિ તથા ટોળાઓ ઉપર, લાદી શકે એવું કરવા માટેની હજારેક વર્ષની લડતનું રહસ્ય રહેલું છે આમાં જ તો, રાજ્ય અને ધર્મ ધને અલગ કરવા માટેની તથા અંતરઆત્મા, જ્ઞાન, કલાઓ શિક્ષણ અને વ્યાપારને ધર્મ—અદાલતો, સે—સર, ઈર્જિયદારો, પોલીસ અને ફીસીગરોના હાથમાંથી મુક્ત કરવાની લડતનું રહસ્ય રહેલું છે.

એવું જણાય છે કે ઈતિહાસનો આ પદાર્થ પાઠનો આપણે માટે કરો જ અર્થ રહ્યો નથી આપણી આ પેઢી દરમ્યાન એવું કાર્થિક નવું તત્ત્વ દાખલ થઈ ગયું છે જે આપણને મુક્તિની મજિલેથી પાછા વાળીને રાજવીઓદ્વારા સત્તાને મર્યાદિત બનાવવા માટે કરેલા પુરવારો જૂલાવી દેવા માગે છે, અને જે આપણને એવું માનવાની ફરજ પાડે કે માનવ વિકાસ માટેનો માર્ગ રાજ્ય સત્તાને જ વધુ ઉમ બનાવીને, અને તેના વ્યય વિસ્તારીને જ, સાધવો રહ્યો.

ચિત્રણ (landscapes) | રજેન્દ્ર શાહ

૧. ખંડેર

વિદીર્ણ ખંડેરની છટમાં ખેલપકડ શાં મૂળ નાખી
 અવકાશ ભરી ઊભો છે પિપ્પલ
 એનાં આછેરી ચે લહરીમાં ફરકતં પાન
 સીમસભર રાત્ર્યતાને કહે વિશ્વચલ.
 હવામહીં હીખકતું હથુ નિશ્વસન
 ગમી રહે આરતતુ' હોઠકોડયું ગાન.

છાંઈ વીચિ પર ઠેર ઠેર ભમ્યા
 કાંટાળીના તીવ્ર અવરોધ
 મહીં મહીં ધતૂરાનાં બુલિત અસ્થિધવલ ફૂલ
 નિરમાળ....

વેદનાનો વળ ખાઈ
 શ્રુતિહીન અટકાસ કહે છે ઠંઠાલ.

રજે રજે રાફડામાં ભરાયેલ છવનો જે
 ભુજંગમથાત
 લિસોટે અંકાય
 ઇલાલીકોમાં વંકાય
 એને ઊઘાંતું મળે છે આશ્વાહન.

કિશ્કાવતી ધારે
 ઊંચી હાળ પર આવી એસે મોર
 ઘડી એસે
 બિડી બાય

એની આંખમાં આવેતું વસ્તુ' વન
 પલે પલે પિપ્પલનાં ફરકતં પાન....

બારી બહારનું રિકત ગગન
 ધવલ ફલક
 ફેવલ નીચેની ડાળી કેર કને
 સામેના ઘરના
 લાલ નળિયાંથી છાયેલા
 છાપરાનો નાનો એક પૂણે
 સુકાયેલી લીલના શ્યામ અવશેષથી અંકિત.
 નજરને રોજનું આ દ્રશ્ય
 ગતિહીન વિવર્તવિહીન
 સ્પર્શશૂન્ય પરિચય તણી મન પર નહિ મુદ્રા
 હયાતિની સહજ વિસ્મૃતિ.
 કિન્તુ આજ
 મૂંઝવણું ઊમડમૂંઝક ઘન વાદળનો ગગને ગોરંભ
 ઘડી ઘડી હવાનો હેલાર
 તડિલ ચમક
 દિગંતમાં ઘુંબરતો મૃદંગનો ગભીર નિનાદ
 લાલ નળિયે છાયેલા છાપરાના નાના એક પૂણે.
 અખિલાઈને મળે એનો રંગ
 રંગની અગન ભીની ભીની.
 નીચે આગછાદને રહ્યા કેઈક બે છવ તે
 આ કપોતની જોડ
 આવી રમે છે ઉપર
 છતનું ચોદણ બને કીડાનું આંગણ ...
 ગળામાં ઘેરાય મહાપ્રાણ
 ધુર ધુર ઘનગને ચરણનું ગાન
 પિચ્છલ પાંખમાં પાંખ ભળે તહીં
 પ્રગટત અસીમનુ લાવન તુકાન.
 રિકત વહ્યા દિન, વહી ઋતુની તિતિક્ષા આજ ધન્ય
 અભાવનું ઠવાય નહિ દૈન્ય
 સહુથી સહર સહુ
 લહુ એનું સ્નિગ્ધ આકર્ષણ
 એડી મહીં નહિ
 બારી બહાર હું
 ઝીલી રહું અગિય વર્ષણ.

છ'દોલ'ગ | રાધેશ્યામ શર્મા

આપણે દીવાલો ફર કરવી છે
જામેજામે સ્પુટનીક કરતાં
જામેજુ ક્યાં નથી જાડુ' ?
બધા બોલ્યો—અને કદાચ કાસને પણ
દરિયાના પેટાળમાં ફરનાથીને
કાળાધોળા લાલપીળા
હાથ મેળવવા છે
અને એકબીજાના કાનમાં ધાક પડે
એમ કહેવું છે :
ચાલો આપણે મોકળા થઈએ
અને છીપમાં પ્રસૂપ્ત મોતીની શાન્તિને
તળિયેથી ઉપર લાવી બચાવી લઈએ.
પણ લોકોને રસપૂર્વક
પરદાની ડીઝાઈનની ચર્ચા કરતા સાંભળું છું
દીવાલો રંગાવતા જોઈ છું,
હું પોતે નિઃશ્વાસની એક ભૂખરી ભોંત રચું છું
અને કોણ જાણે શાથી,
પેલા મોતીના શાંતિજંદનો લાગ કરું છું !

ગર્બા ગર્બા

અને આંધી ભી અંધેરની કેવી !

છવની મંદ્યની શાણી સમજ

ને સ્વસ્થતાથી શી અમે અપહેલના સેવી !

કૂંડો માર્યો અમે ગાંધી.

સૂતાં કુટપાથનાં ટોળાં કનેથી આંધળી લઈ

—એણે અપાવ્યા રાજમાં—

એની સમાધિ રાજધાટી દા, અમે ગાંધી.

પછી તો

પૂતળાં ને બાવલાંના પતથરે

મીનના આધારમાં

દોલ-ત્રાંસાંનાં નર્ચાં ચોધારમાં,

દેવતાઈ તત્ત્વના અનુષ્ઠાનમાં,

એવો દોષો ગાંધી

અમે ગાંધી,

(ક) મૂંગળાતો શબ્દ એની બહાર આવે તો ગળાતો;

ભાવના ને અર્થના પરિહાર કેડે

રેડિયો ને માઈક્રોથી સંભળાતો

લાવના સંભારતું બાપીભાવન !

બોલ એનો દોલ કેરા પોલ શો ગાજી રહે !

વક્ત્રા અને શ્રોતા કમલવત રૂઢે જતા.

કોઈને બંધન, વળન અડતું નથી.

હિંદના ચાલિસ કોટિના પિતા

આજ મેં રડતા દીદા !

બાપ જેવા બાપને પણ આપણે

બાપડા કેવા કરી મૂક્યા જુઓ !

આ ભૂલું જોયા પછી

મને—અમને

મને—કમને

કારી ખાતી'તી ફિકર

અંદરોસ કે—

નહેરુની પણ આ દશા આખર થશે ! !

દેશ ને દુનિયા પૂછે—

પણ નહેરુના પછી ?

કોઈ ચુરખણે પૂછે :
શું થશે નહર પછી ?
પ્રશ્ન અમને પોડતો તો :
-હેરુનું શું થશે પછી ?

ગાંધીના બેઠાલ મરણોત્તર નિહાળી
-હેરુને આંગમ તો શું નિંદ પણ બેઠી કીધી,
ને તે સનમાની, દૂરદ્રષ્ટા, રાજવંશી -હેરુએ
ઉત્તરકિયા નિજ યશવણની વીલમાં થૂંથી લીધી
મેં ધરા આ દેશનાં આવી, મને આ હે ધરા.
શક્તિના અંદળક પાંધા મેં લોકકંઠેથી ઝર્યા.
મેં ઉમંગો, સ્વપ્ન ને શ્રમ આંધુલારની એપણું
અર્પણું કરી મા-ભારતી ચરણે, નથી રાખી મણા
ના કશો અહેસાન તો, નિર્માણ મારું, ફળ પણ
ને અનેકગણું મને આવી રહ્યો આ લોકગણ
તે હતા હું તેમનો, ના તેમનામય થઈ શક્યો,
સ્નેહનું લેપન ત્વચા પર, ભીતરે ના જઈ શક્યો
દેહની સીમા નડે અંદરને આરાંધને
ગાંધીથી તો હું નથી મેરો, નચું ને સંતને.
આવી પડયા ક્ષેત્ર પ્રભાવને તો
અન્યોન્મના, જાણુ, તપોધર્મ ના કદી;
હવા બની, રક્ત બની પ્રજાતણા
અ ગાગમા એકથ પ્રમત માણુવુ.
ને તેમના રક્તાની લાલમાને
આમૂલ દેવી પલટાવી સ્પર્શથી
રે તો જ કાંતે અનિવાર્ય આવશે,
ઉદાર ગાંધી-ગુરુનો ય ને જશે.
એથી વડું તર્પણ, ઋણમુક્તિ
બીજી કઈ રાષ્ટ્રપિતા ય પામશે !

તો એ જ.

મારું વીત
આદર્શના
પૂર્ણત્વની મંજિલ કાપવાની,
હજી ય મારે

દરામ આરામ, વિરામ ના કયહી.
મને હવામા, જલમાં, જૂમિમાં

વિરંમનવં સપ્ટે એક્ટોબર '૬૪]

જાડાશ ને વિસ્તરિમાં વિખેરી દો.
મા-ભારતીની કૃપિમાં પ્રવેશીને
ગ્રાંથી રહું જીવન-પ્રાણ-કાંતિને
ને વાણી પ્રાણીના પ્રાણવાંધુને
પ્રજાળી મંશોધનું આસરક !
પ્રાણો-મ-ખરે, વળી સપ્તસિંધુમાં,
અંધારા કરાં અણુએ અણુમા
હું માહરો સ્પદનસ્પર્શ પામરું,
રસી રહે-નું કાંતિનું ગદામંડળ
ઉત્કાંતિનું દ્યોતક - વિશ્વમગલ ! !

એમ કહીને તથા આટલેથી એમની દાઝ ઊતરી નથી એટલે આ કવિએ એ “ઝોકવા” માંડ્યું છે એની અશિષ્ટ ભાષા વાપરવા સુધી પહોંચી જઈને, આ લેખકે એમના વિવેચનમાં કુરુચિનો જ પરિચય નથી કરાવ્યો શું ? એટલું જ નહિ પણ આ કવિએને “દ્રવિડ સંસ્કૃતિની સિંચપૂજા અને યોનિ પૂજાની પ્રશ્નાસિકા કરી કવિતામાં જાગતી કરનારા” કહીને ઊતારી પાડવાનો સતોષ લેવા જતાં તેમણે ભારતની એક વિશિષ્ટ કક્ષાની સંસ્કૃતિ વિશેનું અગ્નાન જ પ્રગટ નથી કર્યું શું ? સૌથી ખરાબ તો એ છે કે તેમણે કવિઓની અનેક કૃતિઓમાંથી પોતાના હેતુને ઉઠાડી એવી કૃતિઓ જ પસંદ કરી છે તે પણ જાણે સમજવા, પ્રરત્ન તે કાવ્યોમાંથી સિ ગવાદી શાબ્દોના કુદરતે એમ કરી, ઉપરાઉપરી અપ્રત્યક્ષ રીતે રજૂ કરી દબને, ‘વાનગી ઉપરથી માલનો ખ્યાલ’ આપવાની જે કિંમત કરી છે તે કવિતાના વિવેચન વિશેની તેમની જ દૃષ્ટિનો પરિચય નથી આપતી શું ? અને ખાસાં ચોક્કસ કાળા દરખાસો જે એવું સૂચવ્યું છે કે આમાના કેટલાક કવિઓ શરદ, પૂનમની રાત્રે નિર્વજ્ર સમને અમદાવાદના શુભસાગે પરી પસાર થઈને કાવ્યવાચનને કાર્યક્રમ કરનાર છે— આવા ઉદ્દેશ સાહિત્ય ક્ષેત્રે રાજકોરણી રમતની ઉત્કેરણીનો ભાસ કરાવે છે આવા કેઈ કાર્યક્રમ નિર્ધારી હોય તો એ કવિઓની નિઃશરિર સંબંધતા માટે આપણે અદસાસ પ્રગટ કરતા. પરંતુ એથી જ, અને ઉપર કહી તે બધી વંચાવણી ભેંચી કર્યા પછી જ, એને જ કારણે એમાના કેઈ અ-કવિ બની જાય છે કે એમની સારી કૃતિ કનિષ્ઠ બની જાય છે એવું સાબિત કરવાનો પુરુષાર્થ અશુભગતો છે.

યુરોપ-અમેરિકાના ‘બિટનિકોની સામાજિક behaviour અને તેમની કવિતા અંગે ભારો-

* અજ્ઞાતમાં પાઠ્યપુસ્તક બની ન શકે એવી, મોટા માત્રની કવિતાની શોધમાં જાળના અનેક પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા લેખકોને યોગે પડે છે જાણવા પારો આવ્યો હશે, ને હજી એ સ્થિતિમાં કંઈ વધુ ફેર પડેલી જણાતો નથી, એ શું આ પરિવેષકથી અન્યથું છે ?

ભાર ઉઠાપાડું જાણ્યો, હવે. પરંતુ ક્ષીમે ક્ષીમે કરતાં એ behaviour પાછળના સામાજિક પરિબળો અને એમની કવિતાના વિષયો, તર્કનો અને પ્રતીકો પાછળની તેમની દૃષ્ટિનો પરિચય થતો ગયો તેમજ એમને એમની મુગ ઓછી થતી ગઈ...

એટલું જ નહિ પણ લેરેન્સ, મોરાલીયા અને મિલર જેવા સર્જક સાહિત્યકારોની ‘બીબલ’ ગણાતી કૃતિઓ પાછળનું રહસ્ય ગદન ચિંતન અને એને પ્રગટ કરવા માટેની અદ્યક્ષ મંથનમય માધી મળેલાં પ્રતીકોનું રહસ્ય જેમ-જેમ આપણે સમજીએ ગયું છે, તેમ તેમ એને વિશેની જુદાજુદા અદ્યક્ષ યદ્ય છે અને પોતાની ઉત્કૃષ્ટતા અનુભવિને ઉત્કૃષ્ટ રીતે પ્રગટ કરવા માટે જ વાપરેલાં પ્રતીકોની પ્રાણબળી તેમની સાધના અને નિષ્કાંક્ષી પ્રતીતિ થતી જાય છે તેમ તેમ, એ લેખકો આપણા આદરને પાત્ર પણ બન્યા છે.

આ નવી કવિતા લખનારા કવિઓમાંથી ભાગ્યે જ યોગ્યક તેમની ઊંડી અનુભૂતિની અને તેજસ્વી મૌલિકતાની પ્રતીતિ કરાવવા સમર્થ નીવડ્યા છે (બીજા કાષ્ઠમાં હો કે નહિ પણ આ પ્રવાહના પુરસ્કારી શોખમાં તો એ નિશક છે જ) અને કે એમનાં કેટલાક અમુક અર્થે, અનુભૂતિઓ સર્જનારા પણ બન્યા હોય પણ અહીં જ તો વિવેચકનો ધર્મ આવે છે— આ નવી કવિતાની શક્તિ-અશક્તિનો વ્યવસ્થિત નિષ્પાલન પરિચય કરાવવાનો. એને બદલે અહીં તો આવા કવિઓને સરકારે અને સમાજે અસામાજિક અને અર્થે ગણીને, સીધા કરવાની પોલિસ-વૃત્તિ નેરે કરતી જણાય છે (ચર્ચેલા ૧૬-૧૦-૬૪ છોતેન અક્ષરોનો પત્ર).

સાચી વાત તો એ છે કે ‘કવિતા’ ના મૂલ્યાંકન વિષે જ નતેસરથી ગભીર પ્રયાસો થવા ધટે છે જો કે છેલ્લા થોડાક વરસ દરમિયાન શ્રી. મુરેશ જોષીએ પોતે આવા પ્રયાસો ભારે વિદ્વાત અને અત્યંત કર્યા છે બલકે, એ ક્ષેત્રે એમણે નવા પ્રયાસો આદરીને કવિતાના મૂલ્યાંકનની કેટલીક મળાવટ વાતો કરી કરી રજૂ કરી છે. અવગત, એમની મોતાની સમજના રહેલી ગણ્યો એકલા આપદ-

ડો. અબાવ-એ નતન વિવેચનના ક્ષેત્રે તેમનું અર્પણ બિંદુ બતાવે છે. અને એમના પોતાના પૂર્વગ્રંથિત પદ્ધતિઓને કારણે એમના મુખપત્ર ક્ષિતિજમાં ઘણી કૃતિઓ એવી છપાયેલી જોવા મળે છે કે જેને નાણુવા જતાં એમણે પોતે જ શુચિવારું પડે; અથવા તો એ તો નળાણી કૃતિઓના નમૂના તરીકે રમી દરેલ, એવા ખુલાસા પાછળથી કરવાની જરૂર પડે.

મૂળ વાત તો એ છે કે નવી ધારીની કવિતાને મક્કવવા માટે હજી સુરેખ-સ્પષ્ટ-સમર્થ વિવેચન જ સાંપડ્યું નથી. શ્રી સુરેશ જોષીની મર્યાદા બહુ લીધા પછી ય, બીજા વિવેચકો પામે એનાથી વધુ સ્પષ્ટ-સુરેખ-સમર્થ માપદંડ છે ખરો એવો સવાલ આજે અપ્રસ્તુત નથી.

જોની ધારીનાં અસંખ્ય કાવ્યો, વર્ષો સુધી ક્ષમાઈ ગયા પછી જ, એના વિષેનો માપદંડ પછુ સ્પષ્ટ રૂપે બેઠો થયો હતો; અને ખૂબીની વાત તો એ છે કે નવી ધારીની કવિતાના પ્રવેશ માથે જ એ માપદંડ પોતે જ અધૂરો દેખાયો. ને એણે જ તો કવિતાના વિવેચનની નવી દૃષ્ટિની મથામણ જગાડી ને વધારી 'આ નવા પુરુષાર્થમાં શ્રી ઉમાશંકર જોષી (કદાચ એક માત્ર)' કવિ વિવેચક આગળ તરી આવ્યા. જેમણે કવિતા અને વિવેચનનું નવું રૂપે વહેંચુ નિહાળ્યું. અને ખુશીની વાત એ બની કે આ નવી કવિતા અને નવા વિવેચનને ઉત્સાહભર્યા 'આવકાર' નહિ તોય 'ઉત્તેજન' તો એમના તરફથી મળતું રહ્યું. (લગભગ બધાં કવિસ મેલનોમાં કાવ્ય ચર્ચાઓમાં અને વિવેચન લેખો દ્વારા)

આજે હવે, સારા પ્રમાણમાં, અનેક હાથે, અખતર્યંઓ થઈ ચૂક્યા પછી, નવી ધારીથી ગણાતી સખ્યાબંધ કૃતિઓ પ્રગટ થઈ ચૂક્યા પછી, એના મૂલ્યાંકન માટેની જમિકા બેઠી થઈ ગણાય, ત્યારે જ ગંભીર વિવેચનનો ચાર લ યવાને જાહેરે અચૂકપટતા અને પૂર્વગ્રંથપૂર્ણ પ્રવાસને ઉત્તેજન અપાડુ છે. (શ્રી. મડિયા જેવા ઊંડી મૂઝ અને શક્તિવાળા સંપાદકના હાથે) તે ઘટના દુઃખદ જ છે.

જને કે-મને તો લાગે જ છે કે-હવે પછીથી કવિતા, ચિત્રકલા કે એવાં બીજાં વધુ સ્ફુર્ય સ્પર્શ-

પૂની સર્જન-કૃતિઓ-લાંબા મમય સુધી એકધારી ધારીમાં સંબંધવાની સંકેતો જ એકી સતી બંધ છે, અને એમનું મૂલ્યાંકન કરવાનું અગાઉ કરનાંય અનેકમણું વધુ દુષ્કર બનવાનું છે.

ખેર... એક વાર ઉમાશંકરે દહેલી વાત વાદ આવે છે: એકાદ સદા જાદ, આજની આપણી દેહલી કાવ્યકૃતિઓ ટકી રહી હશે... ખ્યાલ કરે-પચાસ, પચીસ, પંદર કે પછી બે પાંચ જ ? ને તે ઠાની ? એ જ સવાલ છે ત્યાં.

અને છતાં, સાચી કલાકૃતિ સદાકાળ 'નતન આકર્ષણ' જ-માવનારી તાબગીસર્પી જ નીવડવાની એ દેહલું મોડું સુખદ આશ્વાસન પડ્યું છે!!

—ભોળીલાલ ગાંધી

કુશોવનું પતન

શોધિયેત પ્રજાને ચારે, કુશોવ Liberaating force હતો-કુશોવના અમલ દરમ્યાન ગણિતપ્રજા પ્રથમવાર સ્વાયત્તચલના લપકર આધારમાધી શ્વાસ લેવા પૂરતી ય બહાર નીકળી શકે; સ્વાયત્તચલની 'શ્રમજનપૂર્ણ'ની અમાનુષિના અને સુપ્રત્યક્ષની બાંધીમિપતને રચાને કાનૂની તત્ત્વની અશત; સુરેક્ષિતતા તેને પ્રાપ્ત થઈ; દેહની અદરનાં સામંપિકો અને પુસ્તકોમાં કલતારા અને અજ્ઞાનમુશનો ધર્મિકિયત પડ્યો, પ્રથમવાર તેની પ્રજાને સાલગવા મળ્યો; અને સાધારણ પ્રજા માટે માટે સુખદુઃખની વાત છૂટે પેટે કરી શકે એવી આબોહવાનો અણસારે પછુ અનુભવ્યો બીજા બાજુ, ઉદ્યોગો અને લશ્કરી સાધનોના એકધારા કાર્યક્રમોનો વધતો જતો ભોળે વરસો સુધી માથે વઘ્યા પછી, પ્રથમવાર, તેની જીવનશરિયાતોની, ઓછામાં ઓછા વેતનની અને રહેણાણની ફિકર કરનાર પ્રથમ સત્તાધારી તરીકે તેણે કુશોવને ભોળો 'ઝોટલું' જ નહિ પણ બહારની દુનિયા સાથે કેવળ તબદિલી અને નવા સુદની લગાતાર બીનિને ગ્યાને, ખૂટીવાદી દેશો સાથેપ શાન્તિ-

કુશોવે, અમેરિકે બહુ કરી જતાવવાને અહારખો સેવ્યો હતો અને તેણે, સાઈબીરીયાની કુવારી ધરતીમા મખલખ પાન પેદા કરી જતાવવાનું ખીકું ઝડપુ હતું. તે વરસોમા જ તેની સામે ચડબંડાટ તો શરૂ થયો હતો. પરંતુ જે ચાર વરસોમા 'પરિણામ' દ્વારા સૌને આંહી દેવાની કુશોવની આશા હતી તે નિષ્ફળ ગઈ અને માટે, છેવટે અમેરિકા' પાસે જ "હાથ લગાડી" કર્યો. પંખો, એ 'રશિયાની જેમીતેવી માનહાની નથી... એને આ 'એકલ' ની ધૂનમા જઈ રકમો શેકાંઈ જતાં, ખીખ' ક્ષેત્રોને એથી મહન કરવું' પડ્યું હોય એમ પણ બને. (કુશોવની સાથે પાણીયુ' પાંગે-લાએમાં ખેતીવાડીના વડા' નિષ્પ્રાપ્તનું નામ પણ છે. તે સૂચક છે; તે જ રીતે, તરંગી ચોજનોએની, અડાશ વગેરેના ઉલ્લેખો પણ સૂચક છે.)

૨.

પશ્ચિમ સાથે detente માધ્યમામા કુશોવે ઘણી દિમત દાખવી છે; અણુપ્રયોગ-ખધીના કરાર અને કથુબા-એ એ તો એની કારકીર્દીની કલગીરૂપ ગણાય. આમ છતાં, પશ્ચિમ સાથેના એના આ વ્યવહારને વધારે પડતો 'ઉતાવળો' અને 'કેટલીક વાર' 'ગિનજરુરી' ને 'જેમખી'—માનીને એના સાધીએ ચોકચા હોય એ વાત રશિયાના આજના દેહાર એતાં, શક્ય લાગે છે.

૩.

પોતાના ઉપક્રદો સાથેની નીતિમા સ્તાલિન-વાદથી જુદા પડી 'સૌના જુદા રાહ, હોઈ શકે' એમ-ગ્રીહાયા પછીનું, કુશોવનું વર્તન તેની જ પ્રદનામી કરનારું રહ્યું છે.

—હંગેરીના રાષ્ટ્રીય અળખાને લાલસેનાની પાસથી તાકાતથી ચગદી નાખનાર, અને પોલાકસા એથે અણુસારો જણાતાં ચારેબંધી જ એને દખાવી દેનાર કુશોવ ત્યાંની પ્રજામાં અને ત્યાંના નેતાઓમા તો અગાધામણો જ રહ્યો...

—પૂર્વયુરોપી સામ્યવાદી દેશોના આર્થિક

સંઘર્ષમાં (COMECON) પણ સ્તાલિનવાદી ઓધાર કિતવો પંખોયે રમાનિયાએ પોતાની રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા છીનવાઈ રહ્યાનો જ અનુભવ કર્યો; અને પોતાને એક સ્વતંત્રરાષ્ટ્ર તરીકે દુનિયાના કોઈ પણ દેસ સાથે આર્થિક સંબંધ સ્થાપવાનો અધિકાર છે એવી યોગ્યતા કરીને, આ આર્થિક સંબંધોની દિશામાં તેણે પગેહાં લાવું (દુર્લભ; વિષ માનવ' મે જન '૬૪) એ પછી ખીખ અનેક સામ્યવાદી ઉપક્રદોને નવી દિમત અને હોશ આપી ...રશિયાનાં ઓથો મોલ આકરી શકે તે ખંડીદેશ અને કાયેમાત્ર રશિયાની જરૂરત મુજબ 'વેચ્યો'—એના કરતાં વધુ સારાં દામે અને મગેચે, કાન્સે, ઘિટનું સાથે વેપાર ચોઢવાતો હોય' તો એ લાલ શું કામ જતો કરે?

એક રીતે તો, કુશોવની detenteની નીતિએ જ તેમાં ઉપક્રદો મળે આ શક્યતા ઉઘાડી આપી છે પરંતુ હવે એનું જ લોબિક કુશોવને ખાઈ રહ્યું છે.

કુશોવના પતન પાછળ ચીનની સમરમા એક મુખ્ય અને છેવટનું કારણ જણાય છે.

કુશોવે જે રીતે ઉપાડો લીધો, અને જેમ જેમ જંગ બેર ચકડતો ગયો તેમ તેમ કુશોવ ખીસતો ગયો, અને અતે તો, ખીખ કસા ખાતર નહિ તોય, પોતાના દેશની પ્રજાને, રમાનિયા અને ઇટલી જેવા દ્યુપચુ સાથી પક્ષોને પકડીને, દુનિયાને અને અતે ચીનને ય, પોતાના સામ્યવાદી પરચો જતાવવાના આવેશમા તે ઘણે આગળ નીકળી ગયો—તેણે આતંકરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદી પરિષદ બોલાવી લઈ તેમાં ચીનને મહાત્કરવાનો નિરધાર કરી નાખ્યો. પરંતુ, ધાર્યા કરતા ચિત્ર સાપ પલટાયું જ બેવા મળ્યું!

દુનિયાના મોટા સાગતા (૯૦ માંથી ૧૧ સિવાયના) દેશોના સામ્યવાદી પક્ષો હજી ચીન સામે છેલ્લો મેરચો સળવા તૈયાર નથી. હજી માહોમાદે સમાપાન કરવાની જ વૃત્તિ વિશેષ જણાય છે.

આની પાછળ, આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદી આંદો-

“એકાકી”

—ઈરાવતી કેવે

અનુ : મનોહર લેખી

હું એકલી છું. હું કંઈ એકાકી થોડી જ છું ? જરા નહીં. મારી આસપાસ મારી ફિકર કરનારાઓની બીડ છે. ત્યારે, હું કંઈ અસહાય છું ? અહીં હું હાક પાડું એ પહેલા જ કેટલાય હાથ મદદ કરવા તૈયાર છે— કેટલાય પગ મારે માટે દોડમાં કંઈ છે. આટલા બધા માણસો આસપાસ છે, પણ મારા અંતઃકરણનું જોડાણ હજી કોઈ પામી શકતું નથી. ના, એમ પણ નથી મારા અંતઃકરણનું જોડાણ પામેલાઓ પણ ઘણા છે ત્યારે હું ‘એકલી’ કેવી રીતે ?

હું એકલી જ હતી—હું અને આગળ ઉપર પણ એકલી જ હોઈશ. પણ એ સમજતા લગભગ આપું આપુબ્ધ પૂરું થયું ! બધી વાતોનું એમ જ થાય છે, બધું આપણી નજર આગળ હોય છે—પુસ્તકોમાં વાંચીએ છીએ—સમજાવું છે એવો આભાસ પણ થતો હોય છે—એક દિવસ કાણ જાણે કેમ હૈયામાં વીળળી ચમકી હોય એવો પ્રકાશ પડે ને ખરી વાત સમજાય. હું મારા સ્કુટર પર બેસીને સ્વતંત્રપણે ચલાવવા લાગી ત્યારની વાત. પહેલે જ દિવસે મારી સામે એક ધોડાગાડી હતી. ધોડાગાડીનો વેગ કેટલો, મોટરનો વેગ કેટલો એ વાતો મને મોટે હતી ધોડાગાડીની આગળથી મારે એક વળાંક લેવાનો હતો. હું રાહ નેતી હતી કે ધોડાગાડી આગળ નીકળે પછી હું વળાંક લઉં પણ પછી મારા મગજમાં પ્રકાશ પથસૂચો કે ધોડાગાડી કરતાં વધુ ઝડપે હું જઈ શકું છું.

ઠગારેક મગજમાં ઝટ પ્રકાશ પડે છે. ક્યારેક ખૂબ ખૂબ વાર લાગે છે. અતિશય પરિશ્રમથી મેં કેટલીય વાતો એકત્ર કરી હતી દ્રાવિડ ભાષાઓ-માંના સગપણના શબ્દો મારી પાસે ભેગા થયા હતા. વશાવળાઓ પણ ઘણી હતી. પણ દ્રાવિડ કુટુંબરચનાનું સૂત્ર હજી ખ્યાનમાં આવતું ન હતું. ભેગી કરેલી માહિતી સકચ તેટલી મુદતસર માંડીને

‘અમુક અમુક વાતનું સૂત્ર હજી સંમળનું નથી’, એમ લેખ લખ્યાં લેખ પ્રસિદ્ધ થયો, પંથુ મનને સંતોષ ન થયો. કેટલાય મહિના વીતી ગયા. અસં-તોષ—સૂક્ષ્મ તલસાટ—એ એક સ્થાયી ભાવ ધર્મ બેઠો હતો. પણ ઉપરઉપરથી મન અને શરીર કંતર કામમાં વ્યસ્ત હતાં. એક દિવસે સવારે હું બેઠી તે દ્રાવિડ કુટુંબરચનાનું જોડેલું સૂત્ર લખને જ. ‘પરે’ લખેલો મારો લેખ કાઢીને એમાં ઉદ્દેશ્યેલી તમામ વાતો પર ફરી આંખ ફેરવી ગઈ, હવે તમામ અસંજત વસ્તુઓ સુમંજત લાગતી હતી—એકેય મુદ્દો વિનાસ હજી અધવચ્ચે લટકતો રહ્યો ન હતો. વિચાર કરી કરીને પણ એ સમજાવું નહોતું તે આમ અનાયાસે થી રીતે હાથ આવ્યું ? ત્યારે ત્યારે આવું બને છે ત્યારે મને સ્મરણ થાય છે :

“જાણમત્તવા પ્રવચનેન લખ્ય વન મંથવાન મૂળવા જુલેન | ચ વવ વવ વુળતે તેન લખ્ય”

આ આત્મા છે તે પ્રવચનથી મળતો નથી, જુલિવડે મળતો નથી, ખૂબ અભ્યાસથી પણ હાથ આવતો નથી. એ પોતે ધર્મને જોને પસંદ કરે એને જ મળે છે આ લીટી પાઠ આવે ત્યારે જાણેજમાં તે ભણેલાં ઉંડાંમતી સ્વયંવરનો સર્ગ સંભરે છે અને આખ સમક્ષ ચિત્ર ખડું થાય છે તે સ્વયંવરનું કેટ કેટલા ચાલકુમારો બિચારા માળા ગળામાં પડે એ મારે તલમતા હતા પણ એજો જોને વરમાળ પહેરાવી એને જ એ મળી એવું જ આ આત્માનું પણ છે. એટલે, ખટપટ જ કરવી નહીં ? કોઈ કહે છે, આ વાક્યમાં પરમેશ્વરની કૃપાનું સૂત્ર છુપાયેલું છે જોને કંઈર કહેવામાં આવે છે, એ તપશ્ચર્યાથી મળતો નથી, એની કૃપા થવી જોઈએ !

જરાબર આ રીતે જ એક દિવસે અચાનક મને જ્ઞાન થયું કે હું એકલી છું

મનમાં જે વાતનો વિચાર પણ થોળાતો ન હોય તે વાતનો પ્રકાશ પડે તો એને કૃપા કહેવાય. ખરી ? જ્ઞાનનો આ પુંજ મને તો વીજળીના પ્રકાશ જેવો લાગ્યો. હું એમાં દગાઈ, તંત્રફરી. ઉપરથી જીવંત હોવાં છતાં અંદરથી મરી ગયા જેવી યર્ષ ગઈ. એકલા હોવું એ વાત શુ આટલી ભયાનક છે ? દુનિયાની ધાંધલથી કંટાળી એકલા હોવું એમ શુ કદીય થવું નથી ? મનોમય કોષ મરે એટલે આપણે પોતા મનની જગતથી દૂર જવાનો પ્રયત્ન નથી કરતાં ?

કોષમાં દૂર નીકળી જવું, રિસાઈ ને ખૂણામાં એસવું, જગતથી કંટાળી દૂર જવું, આ બધા પ્રકારો ખરેખર એકલતાના નથી કોઈ આપણને આહવા નથી, લોકોને આપણે અંતરંગ લાગ્યા જ નથી એમ સમજીને માનવી ત્યારે કોષમાં જતો રહે. સારે મનના એકે ખૂણામાં જગતની નીકટતાનું ભાન એને હોય છે જ. દુનિયા આજે ભલે મારી દેપેલા કરે, કાલે એને મારી કિંમત સમજશે. આ ગામમાં મારી કિંમત ભલે ન અકાંચ પણ કપાક પીળે મારી લોલિનાને પ્રતિસાદ અવશ્ય મળશે, એવી એને ખાતરી હોય છે. આ એકાત-વાસની આખી બુદ્ધિશા જ લોકસાપેક્ષ છે. લોકવિમુખ થયા છતાં પરગણી, ઝાડપાન, એમના સહવાસમાં સંતકવિઓ પરમેશ્વરનું ચિંતન કરતા હતા એમ બહુધારે આવે છે. એટલે કોઈ રિસાય, કોષે ભરાય, એકાતવાસમાં જામ તોય સાવ એકલુ તો હોવું જ નથી.

મને એકલતાનું જે જ્ઞાન થયું, જેને લીધે હું આટલી અસ્વસ્થ થઈ છું, ચુંગાઈ રહી છું એ ખરા અર્થમાં અનાદિઅનંત એવી એકલતા છે એ મારી જ નથી, પ્રાણીમાત્રની, જેમાં જેમાં ચૈતન્ય છે એની એકલતા છે. આપણી આસપાસ જે માણસો છે તેમને આપણે કદી મળ્યા જ નથી — આલું મિલન શક્ય જ નથી. નજર સાથે નજર મળે, કંઈક મળ્યા જેવું લાગે, પણ એ ખરેખર મિલન નથી. સ્પર્શની તીવ્ર અનુભૂતિ એ મિલન નથી. કોઈનો પગરવ કાને

અચકાય, એના શબ્દો સંભળાય, પછે એ મેઘા મિલના પ્રસંગે એટલે, સમુદ્રમાં સાહજિકા પ્રવાહથી એકન આવતાં લાકડાં જેમ, એકપીર્ગને ટકરાય તેથી વિશેષ, વધારે એવું કંઈ નથી. છેવટના ઉપાય તરીકે પ્રજ્ઞને ચરણે માથું મકંડુ. મંદિરને એટલે બરાં ભેડી, ત્યાં પણ મનમાં આંતરે વિચાર આવ્યો. “અઢાવીશ મુગથી આ કણની રાહ જ્ઞેતો તું જિભો હોઈશ, જન્મ-જન્મ-માતરના ફેરામાં હું બલથી તારે ચરણે આવીને એંઠાઈ છું.” આ કંઈ મિલન કહેવાય ? એક આત્મા બીજા આત્માને ભેટે એ શક્ય જ નથી.

આ પરિસ્થિતિએ પહેંચિયા પછી આગળ જવું અશક્ય—એવું આપણને લાગે છે. મારી ધારણા મુજબ હું સ્વસ્થ હતી, છતાં મને કયા-કયા વગર માત્રુ થત એ પરિજ્ઞામાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવું જ હતું. હવે આગળ ખીજે માર્ગ નથી, એવું કળ્પલ કરવાની મનની તૈયારી ન હતી.

હમેશના વાચનમાંની લીટીઓ ને શબ્દો લિનન સંહર્ષમાં મન સામે હાજર થાય છે. શબ્દ એ અર્થ, દરેક શબ્દનો અર્થ એ જ, પણ મનની સ્થિતિ પ્રમાણે વાક્યાર્થમાં લિનનતા અગર હોઈઈ આવવા માટે છે. “વિશ્વાત્મકે હેયે” આ શબ્દો, કેટલીય વાર સાલગ્યા હશે, આપે વાંચ્યા હશે, પણ આ વખતની તૃષ્ણને લીધે મન ત્યાં ને ત્યાં જ ચુ અવાયા કરે છે. વિશ્વાત્મકતા, સર્વાત્મકતા એટલે બધા એકાકી આત્મા—એવું મિલન-સ્થાન નથી શું ? વિશ્વાત્માનું મિલન દરેકને માટે શક્ય છે, અને કેટલીક અમામાન્ય વ્યક્તિઓને એ લાખુ પણ છે. વિશ્વાત્માનું મિલન એટલે સર્વત્ર પથરાયેલા એકાકી જીવો માથેવું પણ મિલન, આવી પરિસ્થિતિ આપોઆપ સર્ગન, એટલે આવા વિગ્નાગેથી મનને રહેજ શાતા વળી. એનો અર્થ એ નથી કે આ નવો વિચાર મારા મનમાં આવવાની સાથે જ મારી ખીજાઓ સાથે એકાત્મતા થઈ. પણ “એકલતા”નો ચણ કલાજ છે એ જાણી આનંદ થયો. મેં મારા મનને સમજાવ્યું કે એકલતા લાગવી એટલે આપણી આસપાસ વાડ બાંધવા જેવું છે. આ વાડ છેદાય તો સર્વાત્મા સાથે અને

પ્રગતિની પારાણીશી

શ્રુત મેઝલિશ
અનુ. લોગીલાલ ગાંધી

આજે હવે આપણને એવા વિચારથી આઘાત લાગતો નથી કે એક જમાનાની સ્વર્ગદર્શનની મન્યતાનું સ્થાન પ્રગતિના વિચારે લઈ લીધું છે. આજે સ્થાનપલટા ૧૭મી સદીથી થવા માંડ્યો હતો અને ઠાપરનિકસ (૧૪૭૩-૧૫૪૩)ના પૃચ્છી અને સૂર્યના સંબંધ અંગેના ક્રાંતિકારી સ્થાનાત્તર જોટલો જ તે મહત્વપૂર્ણ છે, એટલું જ નહિ પણ તેનું આ મહત્વ, અવારનવાર વિશેષો આજવા છતાં, એકંદર સ્થાયી રીતે વધતું જ રહ્યું છે. આ સિલસિલાના આરંભે, બહુ જ સુગોચ્ય રીતે, ગેલીલીઓ (૧૫૬૪-૧૬૪૨)ના પેલા વિખ્યાત નિવેદનનું રહસ્ય પ્રગટ થઈ છે કે “સ્વર્ગમાં કેવી રીતે જઈ શકાય” એ બાબતના કરતાં “સ્વર્ગની સૃષ્ટિ કેવી રીતે ફરી રહી છે (ગતિ કરી રહી છે)” એ બાબત વધારે મહત્વનું હતું.

ગેલીલીઓના જમાનાથી શરૂ કરી આજ પર્થ ત, પ્રગતિના ખ્યાલમાં સતત પરિવર્તન થતું રહ્યું છે. આ પરિવર્તનની એક એક રેખા આજની, અલબત્ત, મુશ્કેલ છે.

એક વાત તો એ છે કે પ્રગતિ અંગેના ખ્યાલ તમમ અદ્યતન બૌદ્ધિક સિદ્ધાંતો સાથે યુક્તિ ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલા છે. એથી કરીને એને એક જ સૂત્રમાં પકડી લેવાનું મુશ્કેલ છે બીજું એ કે, આ પ્રગતિને ખ્યાલ વ્યવહારમાં અને સિદ્ધાંતમાં પોતાને વ્યક્ત કરતો હોવા છતાં, અને તે ગણાઈને ઉપર તથા નીચે ગતિ કરતો હોવા છતાં, એના સ્પર્શ તો આપણે મહાન ચિંતકોમાં જ કરી શકીએ—કથા ધાર્મિકતર વિનાના માનવસમૂહોમાં નહિ: આનો અર્થ એ થશે કે મહાન પ્રતિભાવાન પરિચિત વ્યક્તિઓના સંદર્ભ અને જટિલ સિદ્ધાંતોમાંના જે

અથો પ્રગતિના વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતાં હોય તે વિચારોમાં તેનું નક્કર રૂપ શોધવું જોઈએ.

આ માટે, હું નીચે મુજબ માર્ગ અપભત્તાર કરવા ધારું છું:

પહેલા તો, ૧૭મી સદીમાં પ્રગતિને ખ્યાલ કેવા હતો તેની પાછળના ઐતિહાસિક પ્રવાહો તપાસવા એ પછી ૧૮મી સદીમાં મેન્ટોસેન્ટે (૧૭૪૬-૧૭૬૪) જે પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો કર્યાં તેને, રસો (૧૭૧૨-૧૭૭૮) અને માલ્થુસે (૧૭૬૬-૧૮૩૪) તેની સામે કેટલા વિરોધી પડકારના પ્રકાશમાં, તપાસવા; બાદ જેલે (૧૭૭૦-૧૮૩૧) અને માર્કસ (૧૮૧૮-૧૮૮૩) ના વિચારોએ પ્રગતિના ખ્યાલમાં જે પરિવર્તનો આપ્યા. તેના પ અંદાજ લેવા, અને પ્રગતિના ખ્યાલનું “સ સ્કાર-વિરેદ-સ સ્ક્રિપ્તિ”ના વિવાદમાં જે રૂપાંતર થયું—એને કારણે ‘વૈજ્ઞાનિક’ પ્રગતિ આપોઆપ રીતે નૈતિક પ્રગતિ છે એવું સ્વીકારી લેવામાં આવતું નથી—તેની તરફ દૃષ્ટિને ફરી ૧૯મી સદીની, “ઈતિહાસવાદ” (Historicism) નામે ઓળખાતી, ચળવળ તરફ પણ નજર ફેરવી લેવી. બાદ, ૨૦મી સદીમાં રૂઝવેલર અને ડોઈડિની વિચારણાએ જગાડેલા વિવાદની રેખાઓ પણ જોઈ લેવી, ઉપરાંત, સ્થિતપર્વક તથા તર્કના તોરે આજના યુગના પ્રગતિના વિચારોના સાર કાઢવા; અને અતે, એ વિચાર કઈ દિશામાં જશે, અગર તો જવા નીકળે તેના પ અનુમાનો આપવાં.

નૂતન નૈતિકતા તરફનાં સોપાન

૧૭મી સદીમાં પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનનો જે વિકાસ થયો તે, અલબત્ત, નૂતન નૈતિકતા તરફ દોરી જનારું પ્રથમ સોપાન હતું. ગાલેન ટેલેમી (ખગોળવેત્તા)ની ફાલિઓ એકાદ હાર્દ (૧૫૭૮-૧૬૫૭) અને એકાદ

વેસાલિયસે (૧૫૧૪-૧૫૬૪) એકાદ ક્રાપરનિકસ અને ગેલીલીઓએ 'સુધારી'; અને 'વર્તમાન યુગી માનવીએ પોતાની જાતને "પ્રાચીનો અને અર્વાચીનો વચ્ચેની લડાઈ" મા વિજયી બનેલો બોલે. આ' ઠહાણી આર. એફ. જોન્સ અને જે. પી. બરી જેવાઓએ બહુ સુંદર રીતે કથા છે. આપણે એનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. તેમ છતાં, પ્રગતિનો વિચાર બહાર આવ્યો, તેમા બે મુદ્દાઓ મળજી છે, જેના ઉપર ભાર મૂકવો જરૂરી છે—

પહેલો મુદ્દો ૧૭મી સદીની પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની ક્રાંતિએ પ્રગતિમા સર્વમાધારણ શ્રદ્ધા માટેની એક પૂર્વ-આવશ્યકતાની સ્થાપના કરી. એ હતી—સ્થાયી વૈજ્ઞાનિક કાનજોગાની માન્યતા. "વિજ્ઞાનને દર પાયા પર સ્થિત કરવામા ન આવે ત્યાં સુધી જ્ઞાન સતત પ્રગતિ કરતું રહેશે તેની એરંદી હોઈ ન શકે." ચમત્કારપૂર્ણ અને વિશિષ્ટ સર્જનની સાગણીથી ભરેલા વાતાવરણમા માનવીની જ્ઞાન-દીવંદીની નાની શી બચેલા સ્થાયી રીતે ઝગતી રહી ન શકે આથી ૧૭મી સદી માટે પ્રગતિમાંની માન્યતા ટકાવી રાખવા ભાવિ પેઢીએ દરમ્યાન વધારે ને વધારે સંપ્રસિદ્ધ થઈ શકે એવા દૃઢ પ્રાકૃતિક નિયમો વિશેની ખાત્રી થવી મહત્વની હતી.

બીજો મુદ્દો ઇનિદાસને લગતા વિજ્ઞાનને અંગેનો છે. સ્વાધીન માનવી ભાવિનું દર્શન કરી શકે તે પૂર્વે તેણે અત્યંતીન દિષ્ટિએ જીવકાળને બોલે જરૂરી હતો.

સદ્ભાગ્યે, નૂતન દિષ્ટિકોણ સાથે જ હતો એવું મુ્યવધા માટે જરૂરી સાબિતી પ્રાપ્ત છે તે એ કે આ નૂતન દિષ્ટિકોણ પશુ એ જ ૧૫મી સદીની ચિત્રકળામા સાપડ્યો હતો જે પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનને આટલી સવળ રીતે પહોંચાડ્યા કારણજીવ હતો. રેખાગત દિષ્ટિકોણના સિદ્ધાન્તોની શોધ ચતા અવ-કાશ પોતે જ અનત અને સવાદી ગ્રંથે બેઈ શક્યા—કેમકે રેખાગત દિષ્ટિકોણની શોધના પ્રતાપે અવકાશમાંની ઠાઈ પશુ વસ્તુનું સાપેક્ષ દર્શન પાંચા સમાનરૂપે ગણવાનું શક્ય બન્યું. એનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે અભ્યાસને નિહાળવા માટેનો

આધારજીવ દિષ્ટિકોણ માત્ર પૃથ્વી ઉપરથી જ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવી અનિવાર્યતા હવે ટળી ગઈ. બીજું એ પશુ બન્યું કે સમય સાથે સંકળાયેલા દિષ્ટિકોણમાં પશુ ફેર પડ્યો. જેમકે, જીવકાળનું ઠાઈ પશુ દિષ્ટિજિદ્ધ બીજા ઠાઈ પશુના નેટફ જ આધારજીવ મણી શકાય; અને ઠાઈ પશુ નિર-પેક્ષ (Absolute) ધોરણે, ઠાઈ એક માત્ર પૂર્વપર સબધનું એકાકુ નક્કી કરી બેરી જઈ શકાય નહિ આમ, ઐતિહાસિક સમય અંગેનો નૂતન દિષ્ટિકોણ એટલે કે ઇનિદાસનો કથો સમય "નૂનો" અને કથો "નવો", કથો પ્રાચીન ને કથો અર્વાચીન કે એ બાબતમાં, અનેક પ્રકારનાં પગલાઓને અંગે, જીવતા જ માપદંડનો વિકાસ થયો. આ વિકાસને પરિણામે ઠાઈપણ પ્રકારનો અધિકૃતતા માટે જીવકાળને મૂળજીવ માનવાની માન્યતા જ પહોંચી ગઈ.

ક્રાન્સિસ બેકને (૧૫૬૧-૧૬૨૬) આને અંગે સમાપન કરતા કહેણું કે—

"વિપ્વની દુષ્કાવરવાની ગણના કરતા સાચી પ્રાચીનતાનો વિચાર કરવો રહે છે. અને તે લક્ષણે તે આપણા આજના યુગને વધુ લાગુ પડે છે—આપણા વલ્લભો જીવતા હતા તે પ્રાચીન સમયને નહિ. બે કે, આજની સરખામણીમા તેમની ઉંમર એટલી નજીક છેતા વિપ્વની દિષ્ટિએ તે ઉંમર નાની ગણાય એ પ્રાચીન સમય કરતા આપણા યુગ પાસે, યોગ્ય રીતે જ, વધુ આગા સમી સમાવ. કેમકે આપણો યુગ એ પ્રાચીન યુગ કરતાં વધુ આગળ વધેલો હોઈને, અનુભવે અને અવલોકનોમાંથી વધુ સમૃદ્ધ-સ પળન છે."

કુદરતી રીતે જ, આ "વધુ આગળ વધેલા યુગ"ના દિષ્ટિકોણને કારણે, બેકને "જ્ઞાનના સતત વિકાસ"ની શ્રદ્ધા સાથે ભાવિનું દર્શન કરતો થયો હતો.

જરીરવિજ્ઞાન અને ઇનિદાસ—જનેની નૂતન વૈજ્ઞાનિક દિષ્ટિથી મમથ બનેલો ૧૭ મી સદીનો પ્રગતિશીલ માનવી તેની આસપાસની આર્થિક કલેક્ટરીઓ અને સહેનચાહતોની ઉચલપાચલો તરફ દુનંદ કરી માનવતાની આવેદ્ય ઉપર તેની દિષ્ટિ રિથર કરી શક્યો.

ભલેને સ્પેનલું પતન થઈ રહ્યું હોય, અને એના મરશિયા યુરોપની આબોહવાને ભરી રહ્યા હોય, તથા ગર્બીલું ઓટોમન (તુર્ક) સામ્રાજ્ય એની લાખી અને ધીમી બિમારીનો ભોગ ખનવાની રાફઆત કરી ચૂક્યું હોય, આ બધા બનાવો કંઈ એવું સાબિત કરતા નથી કે પ્રગતિ એ તો એક જમણા છે, યા તો ડાન કિચકોટના જેવો તરંગ છે. બદ્દે એ તો એવું સાબિત કરે છે કે સાચી પદ્ધતિનો સ્વીકાર થવો હજી બાકી છે, એક પછી એક છેત્રે—થોડાકે હજાતરો—તરવજાન, વિજ્ઞાન, રાજકારણી વિજ્ઞાન અને રાજકારણી ગણિતના છેત્રે—નવાં ભાષ્યો અને સંશોધનો પ્રગટ થઈ રહ્યા હતા, ને તે પ્રગતિનો સાચો રાહ માનવજાતને ચીધી રહ્યા હતા.

યુરોપીય ઘટના

એ વાત સ્પષ્ટ છે કે, ૧૮ મી સદી સુધીમા આ પ્રગતિનો વિચાર પ્રચલિત બની ગયો હતો. પરંતુ વધુ ઝીણવટથી જોતા એ વાત દેખાય છે કે એ વ્યાપાર વૈશ્વિક નહિ, યુરોપીય હતો; વળી એ વિચારનો પ્રભાવ પશ્ચિમ-યુરોપના ભગ્નત ચિંતકોના ચિત્ત ઉપર—ખાસ કરીને ફ્રેન્ચ અને બ્રિટિશ વિચારકો ઉપર જ પડ્યો હતો. આ વાત સહજ હતી, કેમકે એ યુગના વિકાસમાન રાષ્ટ્રો યુરોપીયે ફ્રાન્સ અને બ્રિટન હતા; આથી એ વાતમાં કશું જ આશ્ચર્ય નથી કે આ રાષ્ટ્રોએ માનવજાતના વિકાસ સાથે પોતાના માર્ગોની એકાત્મતા સાધી હતી; અને એ વાતમાં ય કશું જ આશ્ચર્ય નથી કે વતન વિજ્ઞાનના કેન્દ્ર ગિંદુઓ ‘ઈંગ્લીશ રોયલ સોસાયટી’ અને ‘ફ્રેન્ચ અકાદમી ઓફ સાયન્સ’ બન્યા હતા.

અને એથી જ તો, પડકાર પશુ આ દેશીમાથી જ ઊઠ્યો. એના કે નહિ તો, ત્રણ સ્વરૂપો હતા, એના પ્રતીકો તરીકે સ્વિફ્ટ, રસો અને માલ્થુસ—એમ ત્રણ નામો આપણે લઈ શકીએ.

સ્વિફ્ટે (૧૬૬૭-૧૭૪૫) વિજ્ઞાનની પ્રગતિની શક્યતા ઉપર કટાક્ષ બાણ ફેંક્યા; રસોએ વિજ્ઞાનની પ્રગતિનો સ્વીકાર કર્યો પરંતુ નૈતિક પ્રગતિ ઉપર

એની ઉપકારક અસર હોવાનો ઈન્કાર કર્યો; અને માલ્થુસે આર્થિક પ્રગતિની વિપત્તિની વાત અગળ ધરી. સ્વિફ્ટે, ઇ. ત. ‘યુલિવર્સ ટ્રાવેલ’માં, વિજ્ઞાનના દાવાઓ ઉપર પ્રહારો ઝીંક્યા.

એ દિવસોમા શંકા એ વાતની બગી હતી કે પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોની પ્રગતિ અને નૈતિક તથા રાજકીય વિજ્ઞાનોની પ્રગતિ વચ્ચે કોઈ અનિવાર્ય સંબંધ છે ખરો ?

રસોએ આ સમસ્યા ઉપર સદાને માટે ‘સૌતું’ બ્યાન બેચ્યું અને ત્યારથી એ સમસ્યા મહત્વની કેન્દ્રીય સમસ્યા બની ગઈ—ખાસ કરીને ૧૮ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને ૧૯ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં જુદિજીનીએના ક્ષેત્રોમાં. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે કરો વિકાસ થયો નથી એવા સ્વિકૃતના મતબંધી રસો જુદો પડ્યો. એણે વિજ્ઞાનની પ્રગતિની હકીકતનો સ્વીકાર કર્યો; પરંતુ ૧૭૪૯ના એના વિખ્યાત “ડિસર્સન”-મા એણે એવા પ્રશ્નો ઊભા કર્યા કે ‘વિજ્ઞાનની આ પ્રગતિની અસર માનવીની નૈતિકતાની શુદ્ધિ માટે કામ કરે છે કે જખ્ખતા માટે ?’

એણે વિજ્ઞાન ઉપર જે પ્રહારો કર્યા એ આધાર-તોએ એ યુગના સરકારિત વિચાર તંત્રના પાયા એટલી હદે હચમચાવી નાખ્યા કે આજે આપણે એની પૂરી કલ્પના પશુ કરી શકીએ એમ નથી. હકીકતમાં, રસો એક એવો ચિંતક બની ગયો કે ‘અસાધ્ય-નન’ ‘કોન્દોર્સેન’ અને કાન્ટ’ જેવાં તત્ત્વવેત્તાઓ એને જ નજરમાં રાખીને વાદવિવાદ કરતા રહ્યા.

૧૮ મી સદીની પ્રગતિના પુરસ્કર્તા તરીકે આપણે કોન્દોર્સેનનો ખાસ વિચાર કરીએ એણે રસો સામે જેહાદ ચલાવી હતી.

“અમે એ પુરવાર કરીશું કે હકા અને ચિહ્નોની નિરુપ્ત જે ચળચક તિરસ્કારપૂર્ણ વચનો ઉચ્ચારવામાં આવ્યા છે તે ઈતિહાસની ખોટી સમજના કારણે હતા.”

એ, પછી ‘નોબલ સેવેન્’ની કાલ્પનિક ઉચ્ચાવચ્ચતા ઉપર વિવાદ કર્યા બાદ, કોન્દોર્સેન આગળ ચલાવે છે કે—

૫. “આપણે એકદમ કે જ્ઞાનના વિકાસમાં કારણે નહિ, પરંતુ તેના કારણે સંસ્કૃતી માનવજાતમાં ફરક પડે છે. જ્યાં છે, બધે જ જ્ઞાનને કારણે માનવીનું અધઃપતન થવાની વાત તો ફર રહી છે. ભણે માનવીને સંપૂર્ણ રીતે સુધારી કે બદલી શકાયો ન હોય, જાને એની સુધારણા તો કરી શકે છે.”

આ પછી તો, કોન્દોર્સેત આકથક બનીને એવું ખતાવેલા કોશીશ કરે છે કે—“વધતા જતા વૈજ્ઞાનિક જીનને કારણે જન્મેલી એક નવન સામાજિક કલાને પ્રતાપે સર્ધના હિતો સાથે વ્યક્તિના હિતોનો મેળ ખવડાવવાનું શક્ય બન્યું છે.”

આમ, પ્રગતિવ્યક્ષના ચિંતકોના સિધ્ધાન્તો અને તેમની આશાનો આપણને અહીં સાર રહે, અચ્છી રીતે, પરિચય મળે છે. કોન્દોર્સેત આપણને કહે છે કે,

જે નિશ્ચિત ગણતરીનું વિજ્ઞાન આપણે સિદ્ધ કરીએ તો આપણે નિશ્ચિત સ્વદેશનું કલ્યાણરચના પણ જરૂર સ્થાપી શકીએ—જેમાં સામાજિક સંરક્ષણનું નાજસ પૂર્ણ હશે, જેમાં ગરીબીની નાજુદી ધર્ષ હશે, અંપત્તિ તથા શિક્ષણમાં વધારે સમાનતા હશે. ઉપરાંત બીજાનું વચ્ચેની અસમાનતા પણ ધટીને પછી બધી-ફર થઈ હશે. રાષ્ટ્રની આંતરિક બાબતમાં યોગદાહી મતાધિકારના પૌરણે રાજદારી સમાનતા અર્થપૂર્ણ બની હશે—(કોન્દોર્સેત ‘સમ્રાજ્ય પ્રતિનિધિત્વ’નો તર્કદાર હતો.) રાષ્ટ્રના જાણ સંબંધોના વિચાર કરતાં, અવિકસિત રાષ્ટ્રોને અત્યંત વિકસિત રાષ્ટ્રોની કક્ષાએ કમઃ લાવવામાં આવશે.

કોન્દોર્સેતને પોતાને ફ્રેન્ચ ક્રાંતિ દરમ્યાન ખારે વિપ્રાદયક્રાંત અનુભવો થયા હોવા છતાં, માનવ જાતની અવધ્યંબાવિ પ્રગતિ વિષેના આશાવાદ-માથી તે અસિત થયો ન હતો.

ત્યારે, ફ્રેન્ચનું ચિંતન એનાથી ઝલકી દિશાનું હતું. ફ્રેન્ચ મૂળભૂત રીતે, ૧૮મી સદીના કૃત્રિમ અને વૈજ્ઞાનિક સમાજના માનવીના નૈતિક અધઃપતનની વાત ભણે કરતો હોય, પરંતુ તેના રસ સમાજમાં ન હતો.

ફ્રેન્ચ ‘ફ્રાન્સિસ સમાજ’ શોધતો ન હતો, પણ ‘પરિવર્તિત માનવી’ની જોગવાઈ હતો. એના અંતરથી એ ખબતે હતો ‘પૂર્ણતા’, અને નહિ કે ‘પ્રગતિ.’

એનો આદર્શ નાગરિક રોગિ-સન કુર્મો—જે એને આપણે નાગરિક કહી શકીએ તો—હતો. (જુવાન એમિલીને એણે એ ‘એકમ’ મંથ વાંચવાનું સૂચનું હતું!) વારંવાર તે ‘સમાજ’માંથી પોતાની જાતને વેગળી ખસેડી લેવા ઇચ્છતો હતો. સ્વચ્છ થતો એ છે કે એણે એની ધરિયાળ પણ-ફેકી દીધી હતી અને બ્યારે તે ‘સમય-અડત વાતવ-તા’નો ના છૂટે ગ્રીહાર કરતો હતો, તથા પોતાના આદર્શ સમાજ માટેની ‘સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિ’નો સ્વીકાર કરતો હતો ત્યારેય.

તેણે પોતાના આદર્શ તરીકે ‘પરિવર્તન-શીલ પરંતુ અદ્ય એથેન્સ કરતાં ‘અધર્મિત’ પરંતુ નૈતિક સ્થાપનોના આદર્શ’ વધુ બહેતર ગણ્યો હતો.

આમ, તાવતઃ ફ્રેન્ચ સમાજ સામેનો બંદોબસ્ત હતો. સમૃત્તિની આડખીલીઓ અને સામાજિક પ્રગતિના મૂલ્યોની સાથે તેજસ્વી રીતે તે પોતાની શેષ-જવાબાઓ પ્રગટ કરી રહ્યો હતો, અને એના પછીના ઘણા બધા વિચારકો એના આ ‘રોમીન્ટિક’ પ્રત્યાષાતમાં ઘસડાયા હતા.

કોન્દોર્સેતનો બીજો વિરોધી હતો થોમસ માલ્થુસ. જે કે ‘ઉદારતા વિજ્ઞાન’ના આ તરફદાર હતા તેનો વિખ્યાત મંથ—“વસતી ઉપરનો નિર્બંધ” એનો પહેલો અરકોષ લખ્યા ન હતો, જેની અંદર તેણે તે સમયે મૃત્યુ પામેલા કોન્દોર્સેતનો નામોદ્ધેષ કરી પડકાર કર્યો હતો છતાં, તેના ‘એથેન્સ’માં જ તેના જીવિ સિદ્ધાંતની આખી ધર્ષ જતી હતી માર્થુસે પાછળ હતું:

“શું એની જગ નહિ આવે ત્યારે આ દુનિયાની વસતી એના બચણ પોષણના સાધનો કરતા વધી જશે અને પરિણામે, સતત રીતે મૃત્યુ પ્રમાણ ઘટતું જ જશે અને ત્યારે જ સાચી વિજ્ઞાનની ગતિ થવા માડશે, અથવા બહુ જલ્દી તો, સાચા અને ખેડતા વચ્ચે જગન ઝોલ્યા ખાતું હશે?”

કોન્દોર્સેતે આનો જવાબ ક્યારેનોય આપી શકેલો છે:

“આને જેની આપણે કલ્પના કરી શકતા નથી એવી કક્ષાનું જ્ઞાન, ત્યારે માનવ બંધે આવશ્યકત્વા આપત કહ્યું” દશે તેવા સમયમાં જ બનનારી ઘટનાની રાકયતા વિશે આજેની કંઈ પણ બહેર કંઈ અસક્ય છે. આને ત્યારે માણસનાતને જનનકલ્પોની વસ્તુઓનું કલ્પન કરવાની કળા લાખી ચૂકી દશે એ સમયની પરિસ્થિતિ વિશે અધિષ્ઠિત બાળવાનું કાણુ થાયે લઈ શકે એમ છે.”

હેંગલ અને માર્કસની વિચારધારાઓના પ્રતાપે ૧૯મી સદીમાં પ્રગતિના વિચારે નવું જ રૂપ ધારણ કયું. એમના સિદ્ધાન્તોએ, પ્રગતિના ખ્યાલને પ્રથમ વાર ક્રેન્ડોર્સે તની ‘લિબરલ’ ભૂમિકા પરથી ખસેડીને ખાસો એવો નવો વર્ણાક આપ્યો. ક્રેન્ડોર્સે તેના નવો ઝોક એ હતો કે સતત આલતાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન, સર્વસાધારણ જાગૃતિ અને આર્થિક વિસ્તાર તથા યુક્ત વેપારને કારણે નિશ્ચિત રેખાએ પ્રગતિ થયા કરી છે. ત્યારે આ એ જર્મન ચિંતકોના ઝોક જુદો હતો.

હેંગલના વિચારોની ઝાઝીમ અટવાયા વિના આપણે ટૂંકમાં એટલું જ કહીશું કે

હેંગલે એવી માન્યતા ઠાપણ કરી કે ‘રિપરિટ’ (જેની વ્યાખ્યા કરવા જતાં આપણે ક્યાનાં ક્યાંય ફર ઘસઠાઈ જવું પડે !) આ વિશ્વમાં પોતાને ભાગ કરતો વાસ્તવિકતામાં પ્રગટતો રહે છે.

રિપરિટની આ પ્રક્રિયામાં પ્રગતિ સમાવેલી છે.

આ વિચારને અંતિ સાદું રૂપ આપીને આપણે એમ કહી શકીએ કે—

* માનવીદ્વારા આત્મચેતનામાં પ્રવેશીને રિપરિટ વાસ્તવિક બને છે એટલે કે જેમ જેમ ઇતિહાસની પ્રગતિ થાય છે તેમ તેમ માનવી વધુ ને વધુ આત્મજાગૃત બને છે. આ દૃષ્ટિએ આત્મ-જાગૃત બનવું એટલે જ મુક્ત બનવું. આમ,

ઇતિહાસનો અર્થ જ એ કે આત્માની મુક્તિ પ્રતિની પ્રગતિ

આ બાબતમાં હેંગલ બીજા તત્ત્વચિંતકોની આત્મચેતના અંગેની માન્યતા સાથે ઘણું મળતો

હતો. એ કે એની પીગતોમાં અને ઝોકમાં એ મહત્વની રીતે જુદો પડતો હતો.

હેંગલે જે નવો ભાગ એકથો તે એ કે પ્રગતિ રેખાનુસારી નથી, પરંતુ આત્મ-વિરોધાત્મક (ક્રાધ-લેક્ટિકલ) છે. એ કે આ ‘ક્રાધલેક્ટિક’ કંઈ એનો નવો વિચાર ન હતો. (મૂળ રોડા અને કાંટે એ વાપરેલો હતો અને હેંગલે પોતે એ વાતને સ્વીકાર પણ કરેલો હતો.) પણ એણે એનો નવા સંદર્ભમાં ઉપયોગ કયો હતો. તેણે તેના ઉપયોગ માત્ર તકના એક જાગ તરીકે કરવાને જલ્દે એને એક સાચી સૃષ્ટિરૂપે આગળ આપ્યો હતો. એની દૃષ્ટિએ ચિંતની આત્મ-વિરોધાત્મક પ્રક્રિયા પ્રકૃતિ અને ઇતિહાસની આત્મ-વિરોધાત્મક પ્રક્રિયામાં પ્રતિ-બિંબિત થતી હતી. ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ એકાગ્ર કરતા તેને એમ જણાયું કે જે પ્રગતિ થાય છે તે નિરવરૂપી વિરોધાત્મક લક્ષણોને કારણે અસ્થિત્યમાં આવે છે, જેમાં વિકાસની એક કક્ષા એની વિરોધી કક્ષાને જન્મ આપે છે, અને એ બંનેના સંઘર્ષના પરિણામે, રિપરિટની—એટલે કે માનવ-અસ્થિત્યની એક નવી કક્ષા પ્રગટે છે.

માર્કસે હેંગલને ‘માથા પર જીએ કરી દાષા’ એ સી કોર્મ જણ્યો છે. એણે આત્મ વિરોધક-વિકાસાત્મક સિદ્ધાન્તોના સ્વીકાર કરીને, જ્યાં હેંગલે ‘રિપરિટ’ની પ્રગતિની વાત કરી હતી તેને રથાને, તેણે ભૌતિક પ્રગતિને બધું ખેસાડી એટલે કે એના મતે, ચિત્ત સુયોગ્ય રીતે જાગૃત થઈને ભૌતિક વિશ્વમાં પરિવર્તન આણે છે એમ નથી; પરંતુ આત્મ-વિરોધક-વિકાસાત્મક સિદ્ધાન્તના અઘાટનિયમો—થિસિસ, એન્ટી થિસિસ અને સિન્થેસિસ અનુસાર જે વિકાસ થાય છે તે ભૌતિક પરિસ્થિતિ વૈચારિક ઇમારતને જન્મ આપે છે. વધુમાં, માર્કસે અમુક અર્થે માલ્યુસના સિદ્ધાન્ત પર ઝોક આપતો રહ્યો; તે એ કે કામદારોની વધતી જતી વસતી, અતિ-રિક્ત (વધારાની) શ્રમ શક્તિના ભાગ રૂપે, વધતી જઈને પોતાને જ વધુ ને વધુ ગરીબોની, પરિ- (અનુસંધાન પા. ૧૯ ઉપર)

રેડિવાના અદ્યતન નવું-કલાકારોમાં કહેલું નુરેયેવનું સ્થાન અપૂર્વ અનુભવ છે. ૧૯૧૧માં એણે કિંગ્સવુડ નૃત્ય-અંકડાંની સાથે ફ્રાન્સને પ્રવાસ ખેડવો.

૧૯૧૧ની સાલના ફ્રાન્સના આ પ્રવાસ દરમિયાન જ એણે 'સોવિયેત દેશના નાચરિલ' નો બોજ ખસાવ્યો, પરથી ઉતારી નાખ્યો... એને બજાબરીથી સોવિયેત પાછો ઘસડી જવાની સોવિયેત સત્તાધારીઓની બધી યોજનાઓ નિષ્ફળ બનાવી પ્રથમ સુખિને શાસ એ મ્મો.

૧૯૧૧ની મુખિ બાદ તેણે સુરેપને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું છે અને તેને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રચારિત વરી છે.

આર્થો આ કલાકારના સુખિદિનનું આત્મકથાત્મક આલેખન છે.

મુક્તિ

અનુવાદક :
સુભદ્રા ગાંધી

અચરતવાર માણસના જીવનમાં એવા ૫ પ્રમજો આંવીને જીભા યર્ષ જતા હોય છે, જ્યારે માણસે એની વિચાર શક્તિ પછી પકોચી નવજો એટલી વીજાજિક અડપે નિર્ણયો લઈ લેવા પડતા હોય છે મારા નૃત્યના ક્ષેત્રમાં તો આનું બર્મ છે એમ હું જાણુવો-કારણ, અનેક વાર રંગમચ પર કાંઈ જોટકાઈ ગયું કે જોટે પાટે ચડી ગયું તો મારે તત્કાલ નિર્ણય લઈ બધું સંભાળી લેવું પડતું. એવી જ તત્કાલ નિર્ણય લેવાની ધડી મારે જૂન ૧૯૧૧ ના તે દિવસની સવારે આવી પડી... પેરિસની જહાજ લા બાકેરેલના હવાઈ અડા પર, મને મોરડો બધ જવા માટે તપર બની ઊભેલા હવાઈ જહાજનું 'ટુપોલેવ'ની જગી પાખ, લેકળ જીભા જીભા

'રાજદંસોનું માનસગર' (બાન લેક) નામની નૃત્યનાટિકાના એક પાખ - પેલા કુદ્દ જહાજ-અરે જાણેલાં બાકૂની મોક્ષ એ તોર્તિય ક્ષાર્ષ જહાજની વિશાળ પાંખ મારા પર અમૂચી રહી હતી. હું સુ કંટું જેને ધરજે યર્ષ જાઉં, ને જે છે તેમાંથી શુભ નિષ્ક્રમવાની પ્રશીશ કંટું કે પછી નૃત્યનાટિકાની પેલી નામિકાની મોક્ષ એ કુદ્દ જહાજ-ગરના-આદેશને ઉધાપી, ખતરનાક જ નહિ, પણ કદાચ આત્મપાતક એવો મુક્તિ માટેનો પ્રવાસ કંટું ?

માગ પેગિમ નિવાસ દરમિયાન જ મેં મારી સામે દંડની-લખની લરતીને જોયો ચડતી! અનુભવી હતી પરાધીના હાથે દેહી એવાતા જળમાં સપડાયેલુ પખી બી સાતુ બ્ય એવી બીંસ હું પોતે અનુભવી રહી હતો અને સમજાઈ ગયું હતું કે મારે માટે આ કોટકડીનો કાળ છે.

કાંજી પખીએ તો પાંખ-પસારીને જડવાનું જ હોય, એમ જિમતા કલાકારને દુનિયા જોવાની અદમ્ય અખતા ભરે, એ મારે ચન-આકાંશિક-ધનું દતી એમ રાજકારણ ક્ષર્ષ આનુ તે મને સમજાતું નથી. કલાકારને માટે તો નવું નવું જોવું, એ બધાની તુલના કરવી, એમાંથી જરેલા નવનું તત્વને આત્મમાત્ કરી પોતાની કસ ને સમૃદ્ધ-માતબર બનાવવા મથવું, એ જ એને પોતાને માટે ને પોતાના દેશને માટે લાભ-દાયક જીવનપ્રક્રિયા ગણાય.

પરંતુ આવા પ્રયાસમાં રત રહેવા બદલ જ અપરાધી બનાવી મને પાછો મોગે મોટી દેવાની, ને ત્યાં અપરાધનો ન્યાય તોળવા માટેની યોજનાઓ યર્ષ રહી હતી! એમતા ચતે, મારી જીવનરીતિ 'જેજવાબદાર' દતી મારા અવયવોના પ્રકારમાં સુખ્ય દત્તા, 'ઈનસબોર્ડિનેશન' - 'નોન, એસીમિલેશન' ને 'ડેન્વરસ ઇન્કિવિડ્યુઆલીઝમ'...ને આનું

આ ગાંધી તો હું કંઈ કેટલાય વખતથી સાંભળતો આવેલો હતો!

હજી એ દિવસ અગાઉ જ કોન્વેન્ટન સર્વેચેવે મને ચેતવ્યો હતો: 'તું તારા કેન્સ મિત્રો જોડે બહુ દબવા બળવાતું ન કરીશ, એકલો જ્યાં ત્યાં ફરવા નીકળી પડી, જાતે આ કે તે જોઈ આવવાના લોકમાં ન પડીશ.' છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષ થયાં અમારી-કિરોવ કંપનીનો કારભાર ચલાવનારો ને જોનો ખરેખરો સત્તાધીશ કોઈ હોય તો તે આ મેન્ડેટીન સર્વેચેવ જ. તેઓ મને વારંવાર યાદ અપાવતા રહેતા 'કે, જ્યુલિયન' આત બર બને છે, પણ તે કોઈ એક વ્યક્તિને કારણે નહિ, પરંતુ અનેકાનેક વ્યક્તિઓને પોતાની દરિય-ટકાવી રાખવાની ને શક્તિને વિકસાવવાની તક અપાનારા 'હોલોદીવ' ને કારણે; જેનામા જ્યુલિયન છૂટા પડવાની વૃત્તિ જાગી, એ માથુસે કથાવના નહિ રહેવાનો રસ્તો લીધો. એમ ચોક્કસ સમજી લેવું... ખેર.

તે દિવસે મારું નસીબતું પાહુડું બીધી ગયેલું. ક્યો-દિવસ હતો એ... તમને બહુ વિચિત્ર લાગશે, પણ મને અમુક અમુક તારીખો ચોક્કસપણે નોંધતા રહેવાની ટેવ છે. લેનિનગ્રાદ ખેલે રકુદમાં હું પહેલ-પહેલો હાખડ કપે દિવસે થયો, એની ચોક્કસ તારીખ આજે ૫ મને ખરાબર યાદ છે. તમે પૂછો તો, કિરો-વના રંગમંચ પર મેં કયે દિવસે ને કયા કલાકે પગ મૂક્યો, એ ચલુ હું તમને એક ધડીના ૫ વિલ'જ વિના કહી આપી શકું એમ છું. એ જ રીતે લા એરજેલના હવાઈ મથક પર મારી છાછીએ જે જખરજખરત પડતા લીધો, એ દિવસને પણ મારે વારંવાર સંભારીને નોંધ્યા કરવો પડે છે.

હકીકતે, એ જૂન માસની ૧૭મીનો દિન હતો. હું બહુ વહેમીદો માથુસ છું. આજે મને લાગે છે કે, મારી જનમની કુંઠળી જોખને એ દિવસની મારે અગાઉથી નોંધ કરી લેવી જોઈતી હતી.

એ દિવસે આખી રાતના ઉઝાગરા પછી સવા-રના પહેરમાં પેરિસમાં અમારી આખાં કંપનીનો જ્યાં હાજરી હતો, એ હોટલે હું પાછો આવેલો. હું જેમ

તેમ મારાં ખિસ્તાશ-પોટલાં ખાંધી લઈ એટલો જ સમય હતો. મારી પાસે ખરાબર સાતેક વાગ્યાનો મુગાર હતો.

પેરિસના ઉનાળાની છડી પોકારતા એ પાર-દર્શક ખુશનુમા દિનનું પ્રભાત! મને એ બધા સાથે જાહેર મહોળ્યાત થઈ ગઈ હતી. તે છતાં એ હોડતું પડશે એવું કંઈક દુઃખ પણ મને ન હતું. કારણ પેરિસમાં પૂરાં એક માસ લગી તૃત્યના કાર્યક્રમે આંખો પાદં હવે, વલન પાછા કરીએ તે પ્રહેવાં, અમારે લંડનમાં પખંવાડિયુ ગાળી ત્યાં તૃત્યના સમારંભો કરવાનાં હતાં. જીવનમાં પહેલી વાર લંડનના રંગ-મંચે પર તૃત્ય કેરવા મળશે, એ વિચાર જ મારું મન ઉત્સાહિતું હતું. દુનિયાના જુદાંજુદાં દેશોની રાજધાનીઓ વિશે મારી કલ્પનાએ રમેલ, પરંપરામાં લંડનનું રથાન બહુ લીચું હતું... પેરિસ કરતાં પણ મારે ચનથી એનું રથાન કંઈક વિશેષ લીચું હતું! લેનિનગ્રાદના મારા દોરતો, કે જેઓ આ અગાઉ લંડનના તૃત્ય સમારંભોમાં લાગ લઈ આવેલા હતાં, તેમણે મને કહેલું કે 'લંડન શહેર જેવા એવે તૃત્યના ચાહકો લાગે જ બીજો કયાંય જોવા મળે.' ને મારે મન તો બેલે તૃત્યના હીરને પારખનાર પ્રેક્ષકવર્ગ આગળ તૃત્ય કરવા કરતા વિશેષ આનંદકારક એવી કોઈ વસ્તુ જ દુનિયામાં ન હતી.

હું મોડન હોટલે પહોંચ્યો, તેજખતે મેં જોયું કે અમારી જાણીતી જૂરી બસ ક્યારની મારંજો આવીને અમારી રાહ જોતી ખડી થઈ ગઈ હતી. એ બસમાં બેસીને જ આખી કિરોવ કંપનીનાં સભ્યોએ, અમે મેં માસની અધનઅધ્યા આ પેરિસ શહેરમાં આવ્યા ત્યારથી, અત્યાર લગી પેરિસ આખામાં બ્રમણ પચેટનનું કામ પતાવ્યું હતું. (મોટે ભાગે હું જ એમાં અપવાદ રૂપે જાકાત રવી જતો હતો.) એ બસમાં બેસીને જ એમણે આખા પેરિસનો પરિચય મેળવ્યો હતો, અથવા તો, કામ માટે યા બોજન માટે આવન-જવનની સફર ખેડી હતી.

મારી પાસે તો અત્યારે નારતો કરવા જેટલો સમય પણ નહોતો. હું સીધો હોડતોફને-ઉપર

પહેંચી ગયો.' ને મારો સરસામાન ખાંધી દીધો. કયા-
કે બાદ તો આખી - કિરોવ કંપની - પોતાની એ
વધાદાર બસમાં સવાર થઈ દુધાઈ અફા બણી બિપડી
ગઈ હતી.

એ- તમને પહેલા જ કહી દીધું કે, પેરિસની
આ વિદાય ક્ષણે માટું મન ઉઠાસ હોવાનું તો કારણ
જ નહોતું છતાં આ નગરીમાં વ્યતીત થનારી હરેક
પળને હું સુખદ સ્મરણમાં મદી લેતા જ ખી રહી હતો.
મારે માટે અહીંની આ આખરી ક્ષણે એવી હતી કે
જ્યારે આ નગરીની - મારા દિલમાં મહોળ્મત બચા-
અનારી-પ્રત્યે વસ્તુ - મારા સ્મૃતિપટ પરના પ્રકાશ
વર્તુળમાં આવી નાચી રહી હતી. અહીં આજવા પછી
હું જે જે વ્યક્તિઓને મળ્યો હતો તે બધી મને
એક એકે પાદ આવવા લાગી. જીવન અંગેના એમના
નિરનિરાળા દષ્ટિકોણ ને દષ્ટિની એ મોડળાસને
કારણે એ વ્યક્તિઓએ પોતાની આસપાસ રચી દીધેલ
વિશિષ્ટ વાતાવરણ.... જેમાં લાગીદાર બની મેં
પોતે પણ એનો આનંદ માણ્યો હતો.... હું આ
બધી વસ્તુઓના સ્મરણે વાગેળતો, મારા આત્મા-
નંદમાં ઊડો બીતરી ગયો હતો.. . ત્યાં એકાએક
અમારી બસમાં કંઈક વિચિત્ર જ પ્રસંગ ઉપરિચલ
થઈ ગયો...

એક વાત હું તમને પહેલા કહી દઉં કે અમે વ્યક્તિ-
ગત રીતે, અમારી જાતે થઈને તો કદી કોઈ વસ્તુ કરતા
જ નથી. અમારા વતનમાં, હજી આજે પણ,
અમારામાંના થયા ભોજાને કોઈને કોઈ અગવડા
પારકા માણસ સાથે એક ચોરડામાં ભેગા રહેવું પડે છે.
એટલે, અમારા જીવન પણ સામુદ્રિક વિચાર, સામુ-
દ્રિક ભોજન, ને સામુદ્રિક પ્રવાસની એકધારી ભાતમાં
વણાયેલા હોય છે. અમે વ્યક્તિગત રીતે તો લાગ્યે
જ કદી કોઈ નિર્ણય લેતા હોઈએ છીએ લાગ્યે
જ એકલા કયાંય જતા હોઈએ છીએ, ને કોઈ પણ
માથે લીધેનું કાર્ય પાર પાડવા જવાનું હોય તો
તેને અંગે પણ અમારે માટે સામુદ્રિક રીતે જ ટિકિટો
કપાતી હોય છે : ઉદાહરણ તરીકે, કામદારો માટે..
સ્વાકારો માટે... વિદ્યાનીઓ માટે... યા પછી જે

કોઈ હોય તેને માટે...! એટલું જ નહિ, કોઈ ને
કોઈ એકાદો માણસ એ બધાની દેખરેખ રાખનાર
તરીકે પણ નીમાયેલો હોય જ છે... ને એ બધાના વતી
લગભગ તમામ બાબતના નિર્ણયો લેતો હોય છે,
અમારી અને દુનિયાના વચ્ચે એક દાઢ બનીને બેસે
રહેનારો કોઈ હોય તો તે એ માણસ!

આ તો અમારો ચાલ્યો આવતો ધારો હતો-
છતાં, કોણે જાણે કેમ, પણ અમારા મેનેજર-વેલેન્ટીન
બોજ્દાનોવે અત્યારે એકાએક અમને બધાને અમારી
હાડનની ટીકીટો વ્યક્તિગત રીતે વહેંચી-આપવા
માડી હતી ને એમાં જ સૌથી પહેલી ટિકિટ
એણે મને જ પકડાવી દીધી. પહેલાં તો એ બાબત
મારા ધ્યાનમાં જ ન આવી. ને એ તરફ મેં ખાસ
લક્ષ પણ ન આપ્યું. તે પછી અમે લા બોરગેત
આવી પહેાંચ્યા ફસ્ટમના નાકામાંથી પસાર થયા.
ને જેવા ત્યાંથી આગળ નીકળ્યા કે બોજ્દાનોવે
કશું જ કહ્યા કારણા વિના અમને બધાને વહેંચી
દીધેલી ટિકિટો પાછી બેગી કરી લેવા માંડી. મને થયું
આ તે કેવી બાલિસ રમત! કેવો અર્થ વગરનો
બવસાય! પણ ત્યાં તો એકાએક મારા મગજમાં
કંઈક અમકારો થયો, ને મને સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે
આ બધું તો મને જ લક્ષમાં રાખીને થઈ રહ્યું છે,
ને આગળ જરૂર કંઈક ભય કર બનવાનું છે. મારી
આંખો આગળ આ બધો જે લાભો ચોડો વ્યક્તિ
ખેલાઈ ગયો તે કેવળ મારા મન પર એવી છાપ પાડવા
જ કે બધાની સાથે મારે પણ હાડન જવાનું છે.
ને ખરેખર જ ને મારે હાડન જવાનું હોય, તો તો
મારી આગળ આવી કોઈ સંખીતી રણી કરવાની
જરૂર જ બીબી થતી ન હતી મારા મનને છેક લગી
આવી બ્રમણામાં ઘણી-રાખવા સિવાય આ બધી
કારવાઈનો કશો જ હેતુ ન હતો. પણ વાસ્તવમાં આ
બધી વસ્તુએ મારા મન પર એમણે ધારી હતી તે
કરતા તદ્દન જીંધી જ અસર પાડી હવે મારા મનમાં
સ કાને કોઈ સ્થાન જ ન રહ્યું કે, ગમે તેમ કહેા,
પણ આ બધાની સાથે હાડનની સફરે જવાનું તો
મને નથી જ મળવાનું એ મને સમજાઈ ગયું.

પણ લ'ડન જવાનું નથી 'તો પછી તમે 'મારું' 'શુ' થવાનું છે, એની' દે' કદખાં મને ન આવી.

એર, મને વિદાય આપવા માટે મારા કેટલોક મિત્રોને 'મે' હવાઈ અડા પર બોલાવેલા એમને સાથે લઈને હું તો બારમાં પીછું લેવા ચાલ્યો ગયો. મારા એ મિત્રોમાં ફિરોવ અને પેરિસના ઈંગ્લેન્ડેરિયો, જ્યોર્જ સોરિયા ને પેરિસ આપેરાનો એક વૃત્તકાર વગેરે હતા. મે' અહીંની મારી કુરસદને મેટા ભાગનો મમય આ લોકો સાથે જ આલ્યો હતો, તે આ-લોકોએ જ બધે સાથે ફરીને મને આપું પેરિસ દેખાડ્યું હતું.

મારી એક ખીજ નિકટની સાથી ને મિત્ર હતી તે એક સુંદર ચિસિયન છેદરી - કહેરા. એને પણ મે' દવાઈ અડા પર મળવા બોલાવેલી હતી અમારી પેરિસ વિદાયની આગલી આખી રાત અમે 'મે' જણાએ પેરિસના રસ્તાઓ પર દખલમાં ગાળી હતી. પરોઢિથે અમે બુદા પડ્યા તે વખતે પણ અમારા બંનેના મનમાં એક જ ખ્યાલ હતો, કે અમારા વિયોગનો ગાળો જુદા લાગો નથી લેવાનો કારણ અમે લ'ડન પહોંચીએ એને બીજું જ દિવસે કહેરા પણ દવાઈ જવાની ટિકિટ કપાતી લડન આવી પહોંચી હશે. મારા આ મિત્રો ઉપરાંત કેટલાક પત્રકારો - વર્તમાન પત્રોમાં ક્ષાના વિવેચનની ટકાર. સાંમળનારા - કલાપારણુ વિવેચક પણ હતા. એમણે અમારી ફિરોવ દ'ખની વિષે તેમજ વ્યક્તિ-ગત રીતે મારી કલા વિષે પેરિસના જાપાઓમાં કદર જણતા કેટલાક સુંદર લેખો લખેલા .. એ બધા હવાઈ અડાના પીછા-ધરમાં અમારી રાહ જોતા મેલેલા-હતા. પાછળથી મને ખબર પડી કે ખાસ તો તેઓ છેલ્લે છેલ્લે મને મળી લેવાની ક્ષમિયાથી જ ત્યાં આવેલા હતા. પાછળથી... ઘણા લાંબા વખતે મને... એમ પણ જાણવા મળ્યું કે, એમણે બહાર નીકળવાના દરવાજે એક મોટર-બાર્ક પણ તૈયાર રખાવેલી કે જોઈ જરૂર પડે તેઓ મને મદદરૂપ બની શકે.

એર, પણ જોઈ અમારી મ'ડળીને વિખરાવાનો

સમય થયો કે સર્જેથેવે 'મરી-પાસે આવી મને હસતે મોંએ મુચનો આપી કે 'કરી' તારે અત્યારે અમારી સાથે લ'ડન' આવવાનું નથી, પણ મે એક દિવસ બાદ તું આવીને અમારી સાથે જોડાઈ જઈ શકશે..

એના મોના આ સમયે આજળતાં વેત' મારું તો કાળજી જ'દરી ગયું. સર્જેથેવે' મને આજળ-મુચના આપવાનું ચાલુ રાખ્યું. કહે, 'હમણાં જ મોરકોથી અમારા ઘર તારે-આવ્યો છે કે આવતી કાલે કેમલીનમાં તારાં નુલોનો કાર્પેટમ રખાયેલો' છે. મારે તારે ત્યાં જવું પડશે. ને અમે 'તો અત્યારે જાપડી જઈએ છીએ, તું પણ ક્યાંક પછી અહીંથી ઉપડનારા તુઓએવે હવાઈ જવાનાં મોરકો પહોંચી જઈ શકશે.' બરાબર છે ને ?

તે માગે મહેરા જોયો હોય તો સહે 'પુગી' જોયો. જાહે મારું બધું લોહી ડાઈએ 'એથી ને લીધું' હોય !' કેમલીનમાં ને-સે વળી મારા નુલનો કાર્પેટમ ! ખરી વાત 'કરી. હું સમજી ગયો કે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી મારી સામે 'આથી રહેલી કુમેશને આ આખરી અજબ હતો.

મને પોતાને પણ 'એની ગંધ તો કેટલાય વખતથી આવ્યા જ કરતી હતી પણ હવે નું, ક્યાં એમણે એ મને જરાબર સમજાઈ ગયું. મને તતકાળ મોરકો બોલાવી લેવા પાછળનો લેતુ જા'લોઈ' શકે તે પણ મને સમજાઈ ગયું. બવિધમાં પરદેશમાં પ્રવાસ માટેના તમામ કાર મારે માટે મજૂનમાં બંધ. એટલું જ નહિ, મુખ્ય નટ તરીકેની મારી જમિકા હમણાં માટે મારી પાસેથી અંટવાઈ જવાની છેલ્લા બે વર્ષથી મુખ્ય નટ તરીકેનો ને વિશિષ્ટાધિકાર હું મોગવતો આવ્યો હતો, તે મારી પાસેથી છીનવી લેવામાં આવશે. અપરિચિ-તતાના નિગૂઢ અવકાશને તળિયે મને કુખાડી દેવામાં આવશે. છવના મૂચા જોઈ એ સ્થિતિ કળલ કરવા કરતા તો આતમહત્યા કરી 'ચલુ' શરણે શોધી લેતુ જ મને બહેતર લાગુ.

સર્જેથેવની મારા મોટેની સૂચનો પૂરી થતાં-વેત મે' એને કયું કે જો એમ જ હોય તો પછી

તું મારા નટ-મિત્રોને છેલ્લા સમ રામ દેરી આણું... એમની પાસે જઈ મેં વાત કરી કે 'મારે લંડન જવાનું થયું રહ્યું છે, મને મારે સીધા મોસ્કો પહોંચવાની અવસરો આઈ ગયેલી છે.' મારે મોદેથી આવનારા સમાચાર સાંભળ્યા મારા સાથીઓ તો બધા જ ડર્યાઈ ગયા... મનમાં મનમાં મૌ સમજી ગયા કે એની પાછળનો હેતુ શો હોઈ શકે મારી સાથે નૃત્ય કરનારી બેલેરિનાઓ— જેમાંની કેટલીક તો 'ખુલ્લ ખુલ્લા મારી વિરોધી હતી— તે પણ બધી રડી પડી

'મને મનમાં થયું કે આ પ મારો એક અત જ છે તો! કપતીમાંનો મારો એક મિત્ર કે જેની આગળ હું અવાગમનાર મારી અતરની હજારો પ્રેમક થઈ હતો, તે કેટલીક વાર એને કહેતો કે 'યુરોપમાં ધાડું લાછું રહેવાનું મને તો મારા આન દનો પાર ન હોય.' એ મિત્ર પણ બાવડથી ઝાંઝી મને કહાણી માખના આવાસનના સ્વરે વિનવવા લાગ્યો. 'તું ક્ષાતિ રાખજે; મોસ્કો પાછો આવશે જજે. ચિંતા કરતો નહિ, વળી પાછો ધાડા મમ્મ પછી જાણે કયું જ ન જન્મ્યું હોય તેમ તું કિંગ્સ મંડળીમાં પાછો આવી જઈ શકશે' વગેરે વગેરે.

મને એ બધાના ચંદ્રેરા બરાબર વાદ છે. મારો ખીન્ને એક મિત્ર મારી ચિંતાથી કિંકો પડી જઈ ઉશ્કેરાટના આવેગમાં મારી આમપાસ થઈ કરતો હતો ખીન્ને એક સાથી નટ... જે મારો મિત્ર ન હતો તે નિસ્તબ્ધ બની મુઠની માફક મારી સામે બેસા કરતો હતો પણ હેઈ કયું જ પગલું કરવા નેકાર ન હતો. મારી વહારે ધાવા માટે હેઈ આગળ મરખી ઊંચાઈ શકે તેમ ન હતું!

પળ પળ જાણે કેવી ધસડાતી ધમડાતી ચાંચતી હતી! ને છતાં મારે હવઈ જહાજમાં બેમી ઝડવાનો મમ્મ ઝડપથી નજદીક ને નજદીક આવી રહ્યો હતો. હું બિલકુલ ડર્યાઈ ગયો હતો. તેમ જતાં મેં મેઈકનું કડીને કહેવાને ફાન કરાવ્યો કે

મને છેવટની વિદાય આપવા, તે અહીં આવી બંધ કરવું. મને સમજઈ ગયું હતું કે હવે એને મળવાની તક તો મને કદી જ મળવાની નથી.

'આ દરમિયાન, જે સ્થિતિ પોલિસમેન—કે જે અત્યાર સુધીની અમારી મુસાફરી— દરમિયાન અમારા અંગરક્ષકો (મોડી ગોડસ) દરીકેની ફરજ બજાવતા સાથે ને 'માથે' રહેલા હતા તેઓ અત્યારે કસ્ટમના દરવાજા આગળ જિલા જિલા મર્ગેયેવ સાથે કમ્પે વાત કરી રહ્યા હતા. એ બંને જાણે જ મને પાછો મોસ્કો પહોંચાડી દેવાની જવાબદારી મોપા-યેલી હતી એકાએક મેં ધન્યું તો એમને એક જાણ દોડીને હવાઈ અડેથી બહાર નીકળવાના મુખ્ય દરવાજે પહોંચી જઈ મારગ આંતરીને ગયો રહી ગયો

અમારા પેરિમ-નિવાસના આખા માળા 'દર-મિયાન, અમારી કપડીના કેઈ પણ નૃત્યકાર પર આપતી નજર રાખવાનું કે એની હિસચાલ અંગે અહેવાલો મોકલવાનું થયું નથી, એવો મારો ખ્યાલ હતો પરંતુ મારી પોતાની જ પ્રત્યેક હિસચાલની ને હાલસાવની નોંધ આ માણુમે રાખેલી હતી! પેરિયામાં હું બધા બધા ગયો હોઈશ ત્યાં આ માણુસ હમેશા મને સામે બઠકાતો રહ્યો હતો. અત્યારે વળી પાછો એ મારા રસ્તામાં આડો બેઠો... મે મને મનમાં ખાતરી થઈ ગઈ કે આ કદાચ એની અંતિમ વેશ્ટા જ હશે

ખીન્ને એક પોલિસમેન સર્જેયેવ સાથે વાતમાં પડ્યો હતો ત્યાં હું એક કાલલા પાછળ ઘઈને આગે સરકી ગયો હું આમ લપાઈ સેઈડાઈને, ઓશિયાળો, અપમાનિત, બોલપનો દંશ અનુભવતો ગેહો હતો, ત્યાં છેવટી મેં કહેવાને આવતી જોઈ એના કવાય દ'ઓરસેના રહેણાંથી લા બોરગેતાના હવાઈ અડા પર પહોંચતાં એણે માંડ પચીસ મિનિટ લીધી હશે મેં જૂમ પાડીને એની આગળ જાહેર કરી દીધું કે મેં મારો નિર્ણય લઈ લીધો છે. એ તો જાણે મારા મોમાંથી આટલા શબ્દ બહાર પડે એની જ સદ્ બેઈ રહી હતી!

એ તો દોડતીકને પહોંચી ગઈ સીધી હવાઈ
અફા પર ઝૂટી બળવનારા એ ઈન્સ્પેક્ટરો પાસે.
ને એમને કહે: 'તબ મળ્યો એક રશિયન નૃત્ય-
કાર મેડેલો છે ને એ ફ્રાન્સમાં જ રહી જવા
છવ્વે છે.' એ ઈન્સ્પેક્ટરોએ એને સમજાવ્યું કે
'એ માણસનું અપહરણ કરવાનો તો અમને અધિ-
કાર જ નથી પરંતુ એ માણસે જો પોતે
સમજી વિચારીને એવો કેઈ નિર્ણય લીધો
હશે...ને એ નિર્ણયના પરિણામો વિશે પોને પૂરો
જાણકાર હશે તો અમે એને રક્ષણ આપવા પૂરતી
અમારી સત્તા વાપરી શકીશું' ખરા." કહેરા સાથે
આ પ્રકારની વાત થયેલી તે તો બહુ પાછળથી
મને આ ઈન્સ્પેક્ટરો પાસેથી જાણવા મળેલું

પેર, સર્ગેવેવ તો મારા સિવાયની વાકીની
કંપનીને સાથે લઈ, મેમાના એક પોલિસમેનને
મારી ચોક્કસ કરવા માટે ત્યાં જ રહેવા દઈ, લંડન
ભણી ઊપડી ગયા. તે પછી મારા વાળા પોલિસમેને
પેલા એ ઈન્સ્પેક્ટરોને સાથે લઈ જેવી કલેસને મારા
ભણી આવતી જોઈ કે લાગલા જ થાલલાની
એથે, નર્મી હું લપાઈને બેઠો હતો તે તરફ ધસારો
કર્યો, ને એણે મને ધસડીને યા બેઠાને પ
ખીજ એક ખડમા જેમ્મી જવા કોશિશ કરવા
માંડી. જે ખડમા એ મને ધસડી જવા માગતો
હતો ત્યાં - તુપોલેવેવ હવાઈ જહાજ એના રશિયન
વિમાનીઓ સાથે મને દેશ ભણી ઉડાવી લઈ જવા
તત્પર જ બેઠેલું હતું।

પરેખર, એ માણસ જો મને પેલા ખડમા
હોવાની લઈ જઈ દાકરો હોત તો હું શું હોત,
તે હું આંત્ર નથી કહી શકતો પણ મેં જોયો
એને મારા તરફ ધસી આવતો જોયો કે હું ત્યાંથી
ગરજી ગયો. હું એને હાથ આગ્ર્યો નહિ એવું
એક કારણ તો એ પણ ખડું કે, એ હોલ જુદું
મોટા ને લોડાથી ચિહ્નકર લગાથેલો હતો, ને એ
પોલિસમેન પણ જાહેરમાં કંઈ લવાડો થાપ
એનાથી સુદેજ ખીતો હોય એમ લાગ્યું' આ
પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ હું સીધો 'બાર'માં (ખીણાની

હોટલ) જઈને બેઠો, કે જેવી મને શોધતી કુસેરાની
નજર તરત મને ચક્રી પાડે.

એકાએક કલેરાએ 'બાર'ને પેલે છેડે દેખા
દીધી... કે પાંખો ફફડાવતોકને હું એની પાસે
ઊડી પહોંચ્યો મને યાદ છે ત્યાં સુધી એ 'બાર'નું
નામ પણ હતું: 'The winged bar' કલેરાએ
પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે, 'આલ! વિખૂટા પડતાં, પહેલાં
આપણે બેગાં બેસીને કોફીનો એક કપ પી લઈએ.'
હું ધડક એના મોં સામે તો ધડક પેલા એ ઈન્સ્પેક્ટ-
ટરોના મોં સામે જોઈ રહ્યો.

મારી આખો સામેનું બધું ઝાંખું... ધૂંધળું-
ધૂંધળું દેખાવા લાગ્યું. મને દોટ મૂકીને કંઈક
નાથી જવાની ઈન્જા થઈ... ને છતાં અનત કાળ
સખી લાખી લાગતી એ ક્ષણ એવી હતી કે જ્યારે
મારા શરીરની પ્રત્યેક માસપેશીમાં કેમ જાણે સીસાનું
વજન રેડાઈ ગયું હોય એવી જડતા આવીને
બેસી ગઈ હતી. મને તો એમ જ લાગ્યું કે હાથ
મારાથી એક ડગલું વ ખસી શકારો નહિ.

તે પછી જ મેં મારી આખી કારકીર્દી માટે
નિર્ણયકર ને રોમાચકારી એવો - લાખો કુદકો લીધો.
પેલા ઈન્સ્પેક્ટરોના આવડતું રક્ષણ માગતો હું
બોલી બીકો - 'મારે અહીં રહી પડવું છે'..
અદર આસે મેં ફરી એ જ શબ્દો દોહરાવ્યા :
'મારે અહીં રહી પડવું છે.'

હવે હું એમના રક્ષણ હેઠળ આવી ગયો. છતાં
મારું કાળજી હજી ભવથી ધડકતું હતું. કારણ
અત્યાર સુધી મારા મનમાં કેય સરકાર વિષે એવો
અવિશ્વાસ દર કડી નયેયો હતો કે, આ સરકાર
મને રક્ષણ આપવાનો યાગો તો જરૂર કરશે,
ફ્રાન્સમાં રહી પડવાના મારા નિર્ણય વિષે દોલ
વગાડીને પ્રચાર પણ કરી લેશે પણ અતે તો,
એ મને સોવિયેત સત્તાવાળાઓને હાથ જ પાછો
સોપી દેવાની છે પરંતુ મારી એ કારણો મોટી
પડી, ને મેં જોયું કે પેલા એ ઈન્સ્પેક્ટર જ નહિ
પરંતુ એકદર કાસની આખી પોલિસ ખૂબ જ
વિવેચી, કાયદાની આમન્યા સમજનારી ને સુજનતા-

લકુ' વર્તન' ચલાવનારા માણસોની બનેલી હતી.

પેલા ઈન્સ્પેક્ટરોએ મને સમજાવ્યું કે સૌથી પહેલાં તો મારે' સેકન્ડુઅરી 'પરમિટ' માટેની અરજી કરવું એક ફોર્મ ભરવું પડશે. ને એ ફોર્મ ભરતાં પહેલાં અહીંના નિયમ મુજબ મારે બીજી એક અનિર્વાચ વિધિનાથી પસાર થવું પડશે. ને તે એ કે, એક નિર્જન એકાંત ઓરડામાં પાંચ મિનિટ સગી એકલા બેસીને મારે વિચાર કરવો પડશે એ ઓરડો એવો હશે કે જ્યાં કોઈ પ્રકારનું દબાવું કામ નહિ કરતું હોય ત્યાં બેસીને મારે મે પોતે લીધેલા નિર્ણય પર ફરી એક વાર વિચાર કરી દેવો પડશે, એમણે મને કહ્યું કે એ ઓરડામાં બે બારણાં હશે. એ ઓરડામાં બેઠા પછી જો દું એવા નિર્ણય પર આવું કે 'મારે રસિયા પાછા જવું છે,' તો એક બારણું ઉઘાડી દું સીધાં મને સોવિયેત સર્જ જનારા તુપોલેવ હવાઈ જહાજવાળા ઓરડામાં પહોંચી જઈ એવી સગવડ રાખવામાં આવેલી છે. પછી જો મે આ દેશમાં જ રહી પડવાનો નિર્ણય કરી લીધો તો એ ઓરડામાં જ એક બીજી બારણું પથ્થુ હવું, જે ઉઘાડીને દું સીધાં એક ખાનગી ઓરિસમાં જઈ પહોંચું એવી સગવડ હતી.

પેલા ઈન્સ્પેક્ટરોએ મને પેલા ઓરડા બધી સર્જ જતા હતા, બરાબર તે જ વખતે સોવિયેત એક્સપ્રેસ ખાતાના એક મંત્રી શ્રી મિખાઈલ કહેમેનોવને પથ્થુ મે' મારી પાછળ એ ઓરડામાં ઘસી આવતા લાભ્યા. તેઓ પેલા બ્રેજિન્સ્કોએક્ટરોને કહેવા લાગ્યા. 'તુરેયેવ સોવિયેતનો નાગરિક છે. તમારે એને અમારે હાથ મોપી દેવો જોઈએ.'

પેલા ઈન્સ્પેક્ટરોએ એમને જવાબ આપ્યો. 'શ્રીમાન! આ હાસ છે. શ્રી તુરેયેવે અમારા રક્ષણની માગણી કરેલી છે.'

તો પછી મને થોડો વખત એની માથે વાત કરી લેવા માટે એ ઓરડામાં જવાની રજા આપેા.' કહેમેનોવે પોતાનો આગ્રહ જારી રાખ્યો.

'શ્રી તુરેયેવ અત્યારે કેઈનીય સાથે વાત કરવા નથી ઈચ્છતા.' કહેમેનોવને જવાબ મળ્યો.

એ દરમિયાન દું એકલો સહિસલામત, રીતે પેલા ઓરડામાં એકલો ગયો હતો. ને મારી પછવાડે બારણું દેખાઈ ગયું હતું. અંદર રવાં રવાં હું ઉત્ક્રાંત ગયેલા કહેમેનોવનો ઘોડો સાંભળી રહ્યો હતો.. એ પેલા લોકોને કહેતા હતા કે 'કુ' જાણું છું, તમે લોકોએ એની ધરપકડ કરી છે. ને એ તદ્દન ગેરકાનૂની પગલું છે...' વગેરે વગેરે.

તે પછી એકદમ શાંતિ પથરાઈ ગઈ. દું તદ્દન એકલો પડ્યો મારે મહેલ દિવાલો ને બે બારણાં બે બારણાં. બે લિજી જીવન! મારે માટે તો આ મારું 'સ્વત્વ' પાછું મળ્યાની ક્ષણો હતી... મારું બોલું પસંદ કરવાનો મારો અધિકાર.. મારે મનથી જીવનની જાંખનાને પાત્ર એવી એકમાત્ર વસ્તુ કોઈ હોય તો તે—આત્મનિર્ણયનો અધિકાર!

સ્વાભાવિક રીતે જ એકલા પડ્યાં વેંત મારા મનમાં પહેલો વિચાર મારા સર્ગારૂનેલીએનો આવ્યો મારા યુરુ પ્રુસ્કિન.. એ તો મારે મનથી એક પિતા સમા હતા. કિરોવ જ એક માત્ર કુપની હતી જે મારે મનથી અત્યંત ખારી હતી.. દું જે કંઈ જની સક્રીય હતો તે એને જ પ્રતાપે ને છતાં ત્યાંનું રોજિંદું દરમિયાન કપકાતું દશલકુ' જીવન, ને તેમાં મારી અત્યારની પરિસ્થિતિમાં તો તુચ્છતા લકુ' ફિટકારતું જીવન.. મારી મામે ખડું હતું અત્યારસગી દું જેનાથી પરિચિત હતો તે જીવન તો એવું હતું કે એની સામે જીવનભર નિરર્થક સઘર્ષ ખેડવા કરવા કરતાં નહીના જળમાં જાંપલાવી જીવનનો અંત આધુડી દેવાનો માર્ગ જ મારી પેડીના કેટલાક સમયવશકે કલાકારોએ અપનાવી લીધો હતો.

બીજી બાજુથી, જીવનની આ વાડની પેલી મેર કુરોપમા મારુ ભાવિ યુ ને હેવું હશે તેની કોને ખબર હતી? દું એકલો પડી જવાનો, મારું એ એકાંત એવું નહિ જ હોય કે જેને હું સદા જાંખ્યા કરતો હતો. આ તો મને તદ્દન એક્સલાવાવા બનાવી ચકનારું એકાંત હોવાનું. ને આમ, મારી મુક્તિ એના

હુખ્યા સુકા, આશરણ વિહોણા દેદારમાં મારી સમક્ષ ખડી થઈ ?

તે હતા હુ જાણતો હતો કે આને મારે માટે તો એ મુકિત જ આશાનું એકમાત્ર કિસ્સું હતી એને આધારે જ હું નવું શીખવા કરવાના ને મારો વિકાસ સાધવાના ને કંઈ મનોરથ સેવી રહ્યો હતો, તે પરા થઈ શકે એમ હતા ને આટલી આશા જ મારે મન પ્રતી હતી એક રસિયન કહેવતમાં કહ્યું છે કે જીવન માધુસ તો આશાનો પોષ્યો જ જીવતો હોય છે... ને મેં પણ માત્ર એની જ સામે નજર નોધી, ઇન્સ્પેક્ટરેશવાળા આરકાનું બારણું ઉઘાડ્યું... ને ત્યારથી આ મારા નવા જીવનનો અંતુર હતો...

કોરોને મેં કહ્યું કે અહીંથી મારે પહેલા તો આ બે ઇન્સ્પેક્ટરોના સાથમાં, પેરિસની પ્રિંકેસર પોલિસ કમેરીએ હંકારી જવું પડશે. પણ પછી હું તને ફોન કરી બોલાવી છાંઈ. ને પછી મારે આગળ શું કરવું ને ક્યા જવું... તે આપણે નક્કી કરશું.

એ પછી કોરો તો કીપડી ગઈ

ત્યાર બાદ, હવાઈ બહારનો એ નાનકડો દરવાજો જે કેવળ અમુક વિમાનીઓને જ જાણીતો હતો એ દરવાજો એક ગાડી આવીને ખડી થઈ ગઈ, ને એમાં એસી પેલા બે ઇન્સ્પેક્ટરોના સાથમાં, હજી બે કલાક પહેલા જ હું જે રસ્તે થઈને અહીંના હવાઈ અડ્ડા પર પહોંચ્યો એ જ રસ્તે થઈને અમે પોલિસ કમેરી બહારી હંકારી ગયા હા, રસ્તો તો એ જ હતો, પણ એ રસ્તે થઈ હંકારી જનારો માધુસ - હુ અત્યારે એનો એ રહ્યો ન હતો !

આ, હતી મારી મુકિત નાનો અત્યારે મુકિતના ચંદ્રાર્થથી બિલકુલ ઊંચું બે, સ્વરૂપ પ્રગટ કરી રહી હતી ! હાલતો, વળી પાછા, મારી બેઠ પડ્યો બે પોલિસમેન ખડા થઈ ગયા હતા... તદાવન એટલે જ કે આ વખતે તેઓ ફેર્ય હતા.

મારી માતાના દેહમાંથી બહાર આગમાં હોઈશ તે વખતના બેવીજ લગભગ તમાવત હાલતમાં હું મારા આ નવા જીવનમાં પ્રવેશ કરી રહ્યો હતો મારો બંધો જ સંસ્કારોના લંડેન બાણી કીપડી ગયેલા હવાઈ જહાજમાં જતો રહ્યો હતો. મારા દુન્યવી વૈભવ સગી મારી વહાલામાં વહાલી વસ્તુ તે મારી નૃત્ય મારની મોજડીઓ ને લીઓટા-ડીઝને નાનકડો સંગ્રહ રસિયા જ નહિ બંધે જમની, ઓસ્ટ્રીઆ, બેરોરિયા તેમ જ ઇન્જિન પ્રત્યાદિ દેશોમાં બધા બધા હું નૃત્ય કરવા ગયેલો-ત્યાં ત્યાંથી, વીણી વીણીને મેં બેંગો કરેલો, તે હું શ્રમાવી બેઠો હતો એ બધી વસ્તુઓની ખોટ તો કાઈ રીતે પૂરી શકાય એમ ન હતી. તેમાં મને સૌથી વિશેષ ખોટ તો સાલી પેરિસની મારી પહેલ વહેલી ખરીદી-એક સ્કદર કહેલીક ટ્રેઈન ગ્રમાવ્યાની. નાનકડી રમકડાં ગાડીઓમાં-રેલ્વે ટ્રેન, એના ડબ્બા, એજીન ને હુમાકિયાં રેલ્વેસ્ટેશન એ તો બાળપણથી જ મારા આકર્ષણની વસ્તુઓ હતી રેલ્વે ટ્રેન ને એને આવગીને રહેનારી મીજ વસ્તુઓ એ મારે મનથી સદા ફર ફગતી કિતિને ઉઘાડનાર ને કોઈ રહસ્યમય મોમકાનાં ઇજેન દેનાર પ્રતિક રહ્યું છે

કસુબીનો રંગ

—જયંત શા. ભેખી

“ઘોળા ઘોળા ખાલા ભરિયા : રંગીલા હો ! ખીજો કસુબીનો રંગ દોરંગા દેખીને ડરિયા . ટકીલા હો ! લેન્ને કસુબીના રંગ રાજ ! મને લાગ્યો કસુબીનો રંગ...”

આ છાપચેલી પંક્તિઓ પણ આપમેળે ગાઈ જતી હોય તેમ ઝવેરચંદ મેઘાણીના ધુંટા-ચેલા બુલંદ કંઠેના સૂર આ કાવ્ય વાચનાં સંભળાય છે અને રહી રહીને નિજની કોઈ આગવી કાવ્ય-સૃષ્ટિ તરફ આપણને ખેંચી ગ્હે છે. લાન બુલાવી દેતેવી પ્રેમભક્ષણ ભક્તિની પ્રહર્ષમયતાથી પ્રેરાયેલો સૂર મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં સંભળાયો હતો : “હારે કોઈ માધવ હ્યો ! માધવ હ્યો !” ‘પાહોમ’ કરવા પ્રેરે તેવો હૃદયદ્રવ્યના ઉકળાટથી ઊછળતો “જોસ્સા” ભર્યો સાદ નૈર્મલ્યનો સંભળાયો હતો “શખનાદ સંભળાયે ભૈરવ શૂર પુરુષને તેકું હો !” વચ્ચે તબક્કાની ન સમમય છતાં કારમું આકર્ષણ જન્માવતી ભાવનાસૃષ્ટિથી પ્રેરાયેલી ન્હાનાલાલની કવ્યનાએ ગાયુ હતું “જીયું જીયું લાગે મને એવું દંધ તો ગા; સાગર સખે ! સાગર સખે ! મુજ કાનમાં કંઈ ગા !” પોતાના અભિનવા દર્શને ધનગની બેઠેલા કવિઓએ, આ રીતે પોતાનું સમગ્ર દર્શન જેમાં એકત્રિત થયું છે તેવી પંક્તિઓ ઉચ્ચારીને એમના આદર્શ કાવ્યલોકમાં વાચકને ખેંચવાનો, લાઇ જવાનો, ગમ્યાણુ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે “યુગવંદના”ના આશુખમાં મુકાયેલું મેઘાણીના આ કાવ્યમાં પણ મેઘાણી કોઈ નવા કાવ્યલોકનું દર્શન કરી રહ્યા છે, એનું ચથાસકિત મર્જન કરી એ લોકમાં વાચકને લાઇ જવા

પ્રેરી રહ્યા છે, તેવી છાપ કાવ્ય માંજળનો પ્રદર્શ, એનો લય અને સૂર ઉપજાવે છે મેઘાણીના ભાવ, એ ભાવને વ્યક્ત કરનાર પ્રતીક, ભાવને વાણીમાં પ્રગટાવનાર શબ્દાવલી, એ ભાવને અન્ય હૃદયમાં મકાત થવાનું સામર્થ્ય આપનાર ભાષાની લક્ષણ, નાદલહરી, લય અને ઢાળ, એ લયના તાલે તાલે ધનગનાટ કરી ઘૂંટી ઘૂંટીને એ પ કિતનું રચકાર-મય ઉચ્ચારણુ કરી રહેલું કવિનું કાવ્ય-વ્યક્તિત્વ, અને એ વ્યક્તિત્વ પોતાની નવી તાજી બિંદોથી દૃષ્ટિએ પ્રહર્ષમયતાથી જે અસ્પષ્ટ છતાં ખેંચી ચાખનારી નવી દુનિયા જુએ છે— આ મધણું અસ્પર્શસં જોતપ્રોત બની એકસ થઈ એકરૂપ અને અખંડ બની રહ્યું છે મેઘાણીની સમગ્ર કાવ્યસૃષ્ટિ “કસુબી રંગ” છે “કસુબી રંગ” એ શબ્દો મેઘાણીની કાવ્યસૃષ્ટિના અડ સમાં છે, એ એમનું જીવનદર્શન છે, એમની પ્રેરણા છે, એમના કાવ્યવ્યક્તિત્વને આકાર આપનાર મુખ્ય લક્ષણ છે— એવી છાપ માત્ર આ કાવ્ય પ કિત વાચના જ હૃદયમાં બેઠે છે

કાવ્યરસિધાએને, જીવનના રંગ માણુના ઉત્સુક સહુ કોણે અને ખાસ કરીને રંગીલા-ટેકીલાને, કોઈ મેહક લેત્યા અકચૂર કરે તેવી આ પ કિતઓ છે

ઝવેરચંદ મેઘાણીની કવિતાને લોકપ્રિય બતાવનાર, અને મેઘાણીને “રાષ્ટ્રીય સાધર” જેવું લોકો પાસેથી લાડલણું નામ કમારી આપનાર તત્ત્વ કયું છે ? શું એ મેઘાણીની કવિતાની ચેતના માત્ર છે ? મેઘાણીના બુલંદ કંઠે જ માત્ર આ સિદ્ધિ તેમને અપાવી ? સામ્રા પતિહાસ સાથે કદમ મેળવીએ

મેધાણીને આ સોરઠી જીવન મૂલ્યો તરફનું આકર્ષણ કદાચ એમના આળસથી જીવન ઘડતરને ક્ષીપે થયું હશે, પણ એનું આકર્ષણ તો પ્રગટ થયું પશ્ચિમના સાહિત્યના સંપર્કે. એવી સાહિત્યદક્ષા મળ્યા પછી પણ સાક્ષાત્ લોકજીવન કરતાં લોકસાહિત્યે ગાયેલ લોકજીવન તેમના આકર્ષણને વિષય બની રહ્યું. ભારતના અન્ય પ્રાંતોના ને વિષ્ણુના બીજા દેશોના લોકસાહિત્યે અને લોકસાહિત્યના અધ્યયન પ્રયોજે એમના એ લોકસાહિત્ય પ્રત્યેના ભાવને પુષ્ટ કર્યો પરિણામે રંગદર્શી ભાવનાશીલ રસિકની રીતે અધિકાંશથી અને છતાં મધુરી અસ્પષ્ટતાથી આ જીવન અને જીવનમૂલ્યોને તેમણે જોયા, અંજ્યા અને પોતાના કાવ્યોમાં અવતાર્યાં.

પોતાના સમયમાં જે પ્રકારનું યુગ્મતાતી જીવન વહી રહ્યું હતું, નવજીવનના અભિનવ આદેશોથી ધખકટુ હતું, તેને મેધાણીએ ગિરદાવ્યું છે; એને ખૂબ ખૂબ લાડ લગાવ્યાં છે. ૧૯૩૦-૩૨ના ગાળાની કવિતામાં અધીનતાની અંજના, કાન્તિને અપકાર, પીડિત પ્રત્યે સમભાવ, કચ્છાચેલાઓની ભયંત્રિ પ્રત્યે આશા અને ઉત્સાહ...વગેરે જે જે જીવન ભાવનાઓ વ્યક્ત થઈ છે, તે સંધ્યા ભાવનાઓ. મેધાણીમાં વ્યક્ત થઈ છે. એમ છતાં ગાંધીજીએ પ્રેરેલી ભાવનાઓને ત્રીલનારી અને બાહ્ય સ્વરૂપ પરત્વે બળવંતરાય કાકોરની કાવ્યરીતિને અનુસરનારી અર્ચીયીન કવિતા કરતાં મેધાણીની કવિતા જુદાજ આસ્વાદ આપે છે ખરી રીતે તો આતરિક ભાવના અને બાહ્ય અભિવ્યક્તિની રીતિ જુદા કંઈ રીતે પડી શકે તે જ પ્રશ્ન છે—છતાં મેધાણીની ભાવમયતા, જેવતાપ્રીતિ, સરળ લોકમય કથપના અને ભાવનાશીલતાથી મેધાણીની કવિતા અર્ચીયીન કવિતા કરતાં જુદી પડતી હશે તેમ રસિકારી લખે, તો પણ એ સંઘર્ષાં મેધાણીની કવિતાને જુદી તારતી આપનારાં તરત્તે મેધાણીના અખંડ કાવ્યવ્યક્તિત્વના જ અંશ છે, એ જૂલુનું ન ઘટે, અને એ અંશોના મળામાં મેધાણીનું પેલું લોકસાહિત્યે પ્રેરેલું કમુગધ-રંગી જીવનદર્શન ગહેલું છે. ગાંધી યુગની ભાવનાઓને

વ્યક્ત કરતાં કરતાં મેધાણી' બહો પોતાને પ્રિય એવી જૂની, ચિરપરિચિત્ લોકસાહિત્યની લોકસા-વનાઓને જ વ્યક્ત કરે છે. અર્ચીયીન યુગને વંદના કરતાં પ્રેરનાર દષ્ટિ તો લોકસાહિત્યે પ્રેરેલી—અને લોકજીવનની ભાવનાએ ધુંદી ધુંદીને કમુ બન રંગે રંગી નાખેલી સ્પષ્ટ છે. એ દષ્ટિને હવે ફરે રંગ કેવી રીતે ચડે? લોકસાહિત્યનું જીવનદર્શન તો આમ ઉદાર, સ્થિતિસ્થાપક, પડતાણું વહેંચિયાળ હોય છે. છતાં પરંપરા સાથે સંબંધ તૂટી જાય તેવા કાંઈ જીવન મૂલ્યો અપનાવતા તે ખંચાય ખરું. ગાંધીયુગની ભાવનાઓમાં ને કંઈ નવીનતા છે તેને મેધાણી લોકજીવનની પરંપરા સાથેના અનુદ અનુસંધાનમાં જુએ છે અને તેથી એ 'ભાવનાઓ' નવીન, ચમકાવે તેવી, આયોગ આપે તેવી ન લાગતાં મેધાણીને ચિરપરિચિત્ લાગે છે. મેધાણીના કાવ્ય-ત્વને અંકુશ કરનાર તો મુખ્યત્વે એ નવીનભાવનાઓમાં પોતે અંખી છે તે ભાવનાઓનું પુનઃદર્શન થાય છે તે છે. વીરજીવનનો એ જ સ્વરંગી બની મોતને ભેટનારો મહીર ઉત્સાહ, એવી જ ધર્મયુદ્ધમાં કેધથી નહીં પણ ધર્મામરણ થતું હોય તેવી મંગલમયતાથી કુદે ચડવાની સમ્ય રાજપુતી પ્રશ્નાસિકા, હવે ને જીવના હો ના મરને ચરિતાથે કરતું એ જ પ્રાણ-વાન ધમકતુ ભડું ભડું જીવન, એ જ માનવ ગિરાદરીને ઉપાલચો પ્રેમ, ભગેલા પીડિતોની અન્યાયના પ્રતિકાર માટે બહારવટે ચડનારના જેવી જ રણહાક...આ બધું તો ને કમુગધ રંગી જીવન' મેધાણીએ અંખ્યુ ભડું, ને લોકસાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત-કર્ણ તે જ છે. એટલે ભાવના પરત્વે, દષ્ટિ પરત્વે તેમજ કાવ્યરીતિ પરત્વે એટલે કે સમગ્ર કાવ્યસૃષ્ટિના લજ્જનમાં મેધાણી લોકસાહિત્યે પ્રેરેલાં કમુગધરંગી જીવનદર્શનને જ ગાય છે, એને જ વ્યક્ત કરે છે, અને યુગવંદનાને મિથે એને જ વંદના કરે છે.

હર્ષદ રીડ એના કવિતાના વિવિધ વિકાસ પાસાઓના અધ્યયનમાં એવો મત દર્શાવે છે કે અર્ચીયીન કવિતા વૈષ્ણિકતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી છે. જો તેણે ફરીથી લોકપ્રિય થતું હોય તો જીવન-

રના કે 'સંગીતશૃંગના લોકગીતાતા-સઘગ્રીવાતા
લય અને સૂર દ્વારા વ્યક્ત થતું પડશે લોકો યનગનીને
આપોઆપ' તાલ આપવા પ્રેરાય તેવા લોકસંગીતને
પોતાંતું વાહન બનાવવું પડશે. પરંતુ લોકસમુદાય
ઝીંકી શકે તેવા લય તો માત્ર બાલ પામુ છે એ
લય જન સમૂહની જે ઘડાયેલી રુચિવાળી-માનસ-
માથી પ્રગટે છે તે માનસ સાથે ત-મય થયા વગર
એના ભાવો સંગ દેષ આદિના દિગ્ગેએ જૂલ્યા વગર,
એના ગમા-અધુગમા, સવેદનો, એપણાઓ, જીવન
દર્શન વગેરેને સપૂર્ણપણે અપનાવ્યા વગર, પ્રાપ્ત
થતો નથી લોકસાહિત્યકાર બનવાની ઇચ્છા ગમ-
નારે પોતાના સવેદનો, ઉર્મિઓ, ભાવનાઓ, અને
એ સઘર્ષાની અણિયાળી વિશેષનાઓને ગાળી ઓગાળી
લોકમાનસ સાથે એકરસ કરવી જોઈએ આત્મ-
આત્મવિલોપન જે સાધી શકે તે જ સાચો લોક-
કવિ બની શકે મેઘાણીએ સોઝી જીવનની એ
કમ્પબલ ગી જીવનભાવના અપનાવીને, નવી
આવનાઓને પથ એ અખડિત વહેલુતા અગરે
અનુભવીને, લોકગમ્ય એવી અતિ ઝેરી નહીં
તેવી કલ્પનાલીલા અને તરંગલીલાને રચીકમીને,
લોકોના પ્રાણવાન આદિમ—ધરતી સાથે જડાયેલા
ભાવોને એવાજ ધીંગા પ્રાણવાન પ્રવાહે પ્રગટ
કરીને, લોકસાહિત્યમા પ્રચલિત એવા પ્રતીકો બાધાની
સરજો અને ભાવજમીઓને અપનાવીને, અને
લોકગોલીમા જ લોકને પ્રિય એવા લય દ્વારા એ
સઘર્ષને વ્યક્ત કરીને અશત આત્મવિલોપન
સાધ્યું છે. જેટલે અમે એવું આત્મવિલોપન બરો-
બર થયું છે, અને મેઘાણીના અત્યંત વ્યક્તિત્વના
અશો સંભાન બતાવે કાવ્યમા પ્રવેશમા નથી તેટલા
અશો તેવા કાવ્યો લોકમીતો બની રહ્યા છે.
મેઘાણીને "ગદ્યીય શાયર" બનાવનાર આ અશ
છે. હમને વર્ષની શૂની વેદનાઓ વ્યક્ત થઈ છે
તે ગીતમાં, "છેલો કટારો"મા, કોઈના લાડકવાયો
કે સુના મમદરની પાંચેમા "દાદાજીની બેટ જૂંસે છે
તવવાર" "કંકુ યોળાને જ કે માથાં ઝોળાને"
વગેરે સીધાંગીતોમાં 'કિલ્લોલ'નાં કેટલાક બાવ-

કાવ્યોઓમાં...આતું લોકકવિનું રંગેપ પ્રગટ થયું
છે અને તેથી એ કાવ્યો લોકપ્રિય પથ થયા છે.

પરંતુ આતું આત્મવિલોપન સાધવું અને
પ્રતિભાશાળી કવિત્વલક્ષણ દાખવવું એ બન્ને એકી
સાથે બનવું દુષ્કર છે. મેઘાણીના કેટલાક કાવ્યો
એથી લોકસાહિત્યના રથૂળ અશોને જ ઝીંકતા
હોય તેવા બન્યા છે, કેટલાક માત્ર પ્રાકૃત સાદા
અને કદાચ સોદા કહેવાય તેવા ભાવોને તાનમા ને,
તાનમા ઘૂટના હોય તેવા બન્યા છે, કેટલાક માત્ર
હાલરડાં ને કિલ્લોલમાં બને છે તેમ માત્ર જોડકણી
પથ બની ગયા છે. ઉત્કટ અને પ્રમળ ગિર્મિના
આવેગમા તાત્કાલિક નવબૂ સર્જક ગયેલા
"છેલો કટારો" "છેલો પ્રાર્થના" જેવા કાવ્યોમા
લોકજીવન ભાવનાથી ઘડાયેલું મેઘાણીનું કમ્પબલ-
રગી કાવ્યવ્યક્તિત્વ બરોબર વ્યક્ત થાય છે.
મેઘાણીએ અન્ય લોકકાવ્યો—દેશી પરદેશી-માથી
પ્રેરણા લઇને જે કાવ્યો લખ્યા છે—કોઈના લાડકવાયો
વગેરે—તેમા પથ પોતાના કોઈ વિશેષ વ્યક્તિત્વને
પ્રવેશવાનો અવસર ન હોવાથી, અને અનુવાદ કે
પ્રેરણા ત્રીવી લખવા માટે પસંદ કરાયેલા કાવ્યને
મેઘાણીની લોકસાહિત્યપ્રિય કમ્પબલ રગી દષ્ટિ,
પસંદ કરતી હોવાથી, તેમા પથ લોકસાહિત્યના
અશો ગીતમાં છે

એમ જતા પ્રતિભાશાળી કવિ નહાનાલાલે
પોતાની પ્રતિભાનું નવું તેજ પૂર્ણ જતા જે જાતના
"હનકે હાથે તે નાથ મહીડા વલોવળે" "મહારા
કેસરલીના કથ હો ..," "માગ નયથાની આગસ
રે" વગેરે લોકગીતાતા ગીતો લખ્યા છે, ગોટાદકરે
સમૃતમય લાઘા લક્ષ્ય ને કવિ-પર પરા-ટચિત
અલકારો યોગ્યા જતા રાસતર ગિણીમા રાસો લખ્યા
છે. તેવા અને તેટલા લોકસાહિત્યના અશો આ
લોકસાહિત્યના સૌપ્રથમ પ્રચારક અભ્યાસક અને
રસિક કવિમા ગિતરી શક્યા છે? સંભાનતા કોઈ પથ
કવિની કવિતાને કથળાવ્યા વગર રહેતી નથી.
મેઘાણીના લોકસાહિત્યના પ્રેમે મેઘાણીને સંભાન
બનાવ્યા છે પરિણામે એકાદ શબ્દના મોહમાં

તણાઈ એ શબ્દને મમળાની મમળાનીને મેધાણી રજૂ કરે છે, એકાદ ભાવની વિશેષતાને મોઢમરત બની વળગી રહી વધારે અનુનયનક કે સલામતથી આગળ કરી કરીને મૂકે છે લોકકલ્પના એટલે માત્ર તરંગચીકા, લોક ઝીંકાતા ભાવ એટલે જોશીલા ભાવોનું જુદા જુદા આવર્તનો દ્વારા ચુકન, અને લોકગમ્યતા એટલે જાડા સ્થૂળ ધોગા પ્રાકૃત સોંધા ભાવ .. આવું અ.વુ મેધાણીએ માની લીધેલું લાગે છે પરિણામે કવિતાના ભાવને-કલ્પનાને સૂક્ષ્મ અને સુદૃઢ બની વહેવાનો, ઊડવાનો અવકાશ હોય ત્યાં પથ મેધાણી તેને વાળી વાળીને લોકસાહિત્યના અભ્યાસે રજૂ કરેલા ચીલાની બદાર જવા દેતા નથી દુઃકમાં લોકસાહિત્યના સમગ્ર સ્વરૂપને બદલે અમુક અંશોમાં જ લોકસાહિત્યની વિશેષતા જોવાની ખાસિયતને લીધે મેધાણીના કાવ્યો સાદાનિક લોકસાહિત્ય બની શક્યા નથી લોકસાહિત્યના માત્ર સ્થૂળ અંશો જ પ્રગટ થયા છે, પેલો ખુમારી પેદા કરનારો કસુબજ રંગ ત્યા પ્રાપ્ત થતો નથી પણ તેના આછેરા ઊટણા જ દષ્ટિગ્રાસ્ય થાય છે. એમ છતાં એટલા ઊટણા પણ કસુબજરંગી હોવાથી-લોકસાહિત્યનો સમગ્ર કસુબજ રંગ પ્રગટ કરતા હોવાથી એવા કસુબજરંગના પ્રેમીઓને તો મેધાણીના કાવ્યો લોકસાહિત્ય જેવા જ આગ્રહ આવે છે

કસુબજ રંગ એટલે ઉર્મિમય જીવન એ જાતનો અર્થ પણ મેધાણીના કાવ્યોમાંથી ખ્યાન પેચે તે રીતે પ્રગટે છે.

હોડા ફેરી ધાગળે તારે ઉર કૂટે ને સુર છ
એ જ સૂરના, ધમાની ાભા ગાયા કર ચક્રચૂર
ચલ મન શબ્દને વેપાર છ. છ. શબ્દના વેપાર છ

અર્વાચીન કવિતામાં અને જીવનમાં ભાવ, ભૂમિ, લાગણી, વગેરેથી જાણે આપણે શરમાતા હોઈએ તેમ તેને સ્વયંમિત કરવા, તેની ઉપેક્ષા કરવા પ્રેરાયા છીએ મેધાણીની લોકસાહિત્યે પ્રેરેલી કસુબજ રંગી દષ્ટિ સરળ હૃદયમાં જાગતા ભાવ ઉજાગરને ઉમળકાથી આવકારે છે, મન બની

તેને ઘૂંટી ઘૂંટી લાડ લડાવી, લલકારવામાં તેને કસુબાની લિંગ્યત પ્રાપ્ત થાય છે. શેરી વગેરે રંગરસિક કવિઓએ હૃદયમાં ને સ્વયંમિત જાગે તેવા પ્રયત્ન પ્રાણવાન ભાવોને પરમ મંગલમય, પરમ સત્ય અણી તેમનું ગીરવ કબુલ છે,—તેની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તેમ આ લોકકવિએ પણ ધરતીના જાયા અને સકુલ સંસ્કૃતિના વાપરાથી અરપૂષ્ટ એવા માનવના દિલમાં ને સહજ ભાવ ઉજાગર આવે છે તેમાં સાક્ષાત જીવનનો, જીવનની પ્રાણમયતાનો અનુભવ થતો હોવાથી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. આવા ભાવોની સાહજિકતામાં, તેના વ્યવહાર શુદ્ધિ, તર્ક, કલ્પના, તરંગ આદિથી અરપૂષ્ટ એવા આદિમ સ્વરૂપમાં, તેની સંખળ ઉલ્કટતામાં .. મેધાણીને માણસાર્થના દીવા અગમ્યતા લાગે છે. ધનકતા પ્રાણવાન જીવનની સાક્ષાત્ ચેતના અનુભવાદી લાગે છે.

આવા ધરતીના જીવન સાથે જડાયેલા સાદા, સરળ, માનવ હૃદયના મૂળમૂલ ભાવોનો કસુબજ રંગ પીવે ને પાવે એવો કવિધર્મ મેધાણી સ્વીકારે છે તેથી લોકસમૂહ ને ભાવ અનુભવી શકે ઝીલી થકે તેને તે રીતે રજૂ કરે છે પોતાના વ્યક્તિત્વનો, માનસનો, શુદ્ધિ, કલ્પના કે લાગણીનો તેમાં અશ બેજગી એ લાવને પહોંચાડવા વગર તેને તે રૂપે પ્રસન્નતાથી, મોજથી, ધર્મક્રિયા કરનારના અંજીર ઉત્સાહથી, મેધાણી ધૂર છે. આવા આત્મવિશ્લેષનને પ્રતાપે ભાવમાં રહેલા આવેશ રાગમયતા, અનન, કથાસ, વેવજાવેડા ઊર્મિલતા વગેરે ઝોગળી જાય છે, તેમ ભાવની સકુળતા, મુદમતા, લિંગેરી ન ઝીલી શકાય તેવી રમણીયતા અને ભાવનામયતા, કલ્પના, તરંગ, તર્ક, કોટિ, વિચાર આદિ કાગ પ્રાપ્ત થતી ભાવની સમૃદ્ધ છતાંજો વગેરે પણ ઝોગળી જાય છે. નર્મો પ્રાણવાન ભાવ જ માત્ર ઘુટાયા કરે છે કાવ્યની રજાઆતમાં એ ભાવોના પ્રવાહો, વળાંકો અને રમણીય છટાઓની ગતિ વિધિ અને પહોંચાઓને બદલે એ લાવને ઘેરુ ઘેરુ આવર્તનાત્મક રીતે

ધૃંટવાનું કાવ્ય 'કવિ કહે' છે. ઠાઈ સુવાસિંત, પુષ્પની આસપાસ એકધારે ગુંજાવ કરતો કરતો ભરેશો ગોળ ગોળ ફૂંકા કરે તેવું અહીં ભાવનું એકધારું આવર્તનાત્મક ગુંજન રજૂ થાય છે. ભાવ એથી ઘેરા ધૃંટામેશે ઉત્કટ બનતો બને છે.

પ્રાણવાન ભાવો અને તેની આવી ધૃટામેશે પ્રાણવાન રજૂઆત મેઘાણીના કાવ્યોને કનુમલ રંગ આપે છે. ભાવ અને અનુભૂતિની મુદ્દમતા, સકુલતા, રહસ્યમયતા, પૈભાવ અને ચિત્રવિચિત્ર ગતિ જેમ કલ્પનાની લીલા પાળે ચડી સાધારણી-કરણ પ્રાપ્ત કરી અન્યના હૃદયમાં સકાત થાય છે ત્યારે કાવ્યત્વ ધારે છે, તેમ ભાવોનું આવું થેડું ધૃંટામેશે પ્રાણવાન આવર્તનોમાં ગોળ ગોળ ફરી ભાવને દિલોગે હુલાવનું સ્વરૂપ પણ અન્યના હૃદયમાં સકાત થવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે મેઘાણીના કાવ્યો આવી ભાવ રજૂઆતને લીધે લોકગ્રીક્ષતાં થયાં છે. મેઘાણી "રાષ્ટ્રીય શાયર" મેદનીને ભાવ-દિલોગે નૃસાવવાના સામર્થ્યને લીધે બની શક્યા છે. કાવ્ય અંગેની આપખી અત્યારની વિશાવનાઓ કવિતામાં મુદ્દમતા, રહસ્યમયતા, કલ્પનાના કન્દ-ધનુષ્યો, ચિંતન પ્રવાહો અને વળાંકો માગે છે. ભાવની આવી સીધી પ્રત્યક્ષ ગમી-કૂખા આપણને પ્રિય નથી. લોકોને હસાવે, રડાવે, ભાવમય બનાવી ઉશ્કેરે એવી કવિતાને કલાનુ સાચું પ્રયોજન સિદ્ધ કરનારી કવિતા વિવેચકો ગણતા નથી. આવી ભાવ પ્રેરક કવિતાને તો કલાને બદલે જાડું મણાવવા મેલકાક વિવેચકો પ્રેરાયા છે આમ છતાં આવી નિષ્પ્રયોજન કલાં માણનારી વ્યક્તિઓ થોડી જ હોય છે. સામાન્ય જનના હૃદયને તો કાવ્યથી પ્રેરાર્થ હસવા-નડવામાં એતેવિગતારતો અનુભવ થાય છે તેથી જેને લોક કવિ બનવું છે, પ્રગળુ મુખ બની પ્રગળી એપણા અને સુખદુઃખને વ્યક્ત કરનારનું પદ મેળવવું છે, તેને તો આ મેઘાણીએ સ્વીકાર્યો છે તે માર્ગ લીધા સિવાય છૂટકો નથી આવા લોકોને દસાવી ગડાવી શકનારા લોકકવિનું પદ હલકું છે—એના એ ભાવપ્રદર્શનમાં અને

ભાવમયતામાં કાવ્યત્વ નથી એમ કેમ માની શકાય? આવા ભાવપ્રધાન લોકકવિનું પદ ઠાઈ ચિંતન-પ્રધાન, કલ્પનાપ્રધાન કવિ કરતાં સહેજ પેળે બિનરતું નથી, ઉલટું પ્રગળા હૃદયમાં પૂરાયેલા ભાવને વાણી આપી મુખરિત કરનાર આવો કવિ જો વધારે જરૂરથી કાવ્ય મજાવાની અને, નવ-વનુ નિર્માણ કરનારી પ્રતિભા ધરાવતો હોય તો "મહાકવિ" બની શકે છે. મહાકાવ્યમાં જે ઉદાત્તા, જિજ્ઞાસુતા, અને મહાન પાત્રોનું ચિત્રણ હોય છે તેમાં આવા મૂળશૂળ પ્રાણવાન ભાવોની અભિવ્યક્તિ વિશેષ હોય છે પ્રગળા—રાષ્ટ્રના ઉત્થાન પતનની અને એપણાઓની માયા ગાનાર મહાકાવ્યો લોકદેવાના આવા પ્રાણવાન ભાવોને આ રીતે વ્યક્ત કરવાનો માર્ગ મહાકવિ કરે તો જ તે મહા-કાવ્ય—સાચા અર્થમાં પ્રગળુ—રાષ્ટ્રનું લોક-ગ્રીક્ષાનું મહાકાવ્ય બની શકે છે એટલે મેઘાણીએ સ્વીકારેલી કાવ્યપદ્ધતિમાં તેની ભાવની આવી અભિવ્યક્તિ કરીને રાતલ, વેવશી, કાગી, અનુભ-ભરી ગૂણ ઉર્મિઓને વફાવનારા જિર્મિલ કવિ બનાવવાને બદલે કવિતાના સાચા માર્ગે જ સફળ થઈ શકે છે એમ સ્વીકારવું ઘટે

સમૂહના સાધારણીકરણ પામેલા આ ભાવો હોવાથી, લોકજીવનમાંથી એ પામેલા હોવાથી, અને લોકસાહિત્યની દીક્ષા પામેલા લોકહૃદયપારણુ કવિના એ ભાવ હોવાથી ધૃંટામેશ છતાં, એ ભાવો વિવેક વિનાના જિર્મિલમાં સરી પડતા અટકે છે. શિલકું આવા પરસ્પર ગીનાતા ભાવના સહજીવનથી ભાવોને વધારે પ્રાણવાન સામર્થ્ય, ઉજાગટ પ્રાપ્ત થાય છે પરિણામે મેઘાણીને એ ભાવને ધૃંટવામાં એને લાક લશવરમાં, એનાથી અકચૂર થવામાં એક પ્રકારનો ફેર ચડે છે

"નધા સૂર બળવરો મનુજ ચિત્ત સારગીના"
એવો બળવંતરાય કાકેરે કવિઓને આદેશ આપ્યો છે. કવિનામાં ભાવની પ્રતિક્ષા કરનાર મેઘાણીને તો માનવના હૃદયની મહોજ્જ્વલ ખીલવાનાર આ ભાવો પ્રત્યે સમભાવ છે, એટલે ઠાઈ માદકપીણાના પ્યાસાની

અદાથી માનવના સઘળા ભાવોમા ઉત્કટપણે રમ-
માણુ બનવામા તે મેઘાણી કાવ્યનો કસુબ રંગ
જુએ છે. પરંતુ આમ એક એક ભાવને જુદા રાખી
મહત્વાવવા કરતા આ ભાવોના મિશ્રણમા, ભાવશબ-
દાત્વમાં એ કમળ રંગ વધારે ઝળકતો લાગે છે.
માટે જ જીવનની પ્રથમ ઝંખના અને જીવનની
ન્યોજાવરી, જીવનની ઉલ્લાસિત મોજ અને એ
મોજના ત્યાગની ખુમારી એવા સામસામા ભાવો
એકત્રિત થઈ એકરસ બન્યા હોય ત્યા કસુબ રંગ
રંગ રંગપણે દીપી ઊઠે. મેઘાણીને વરતાય છે.
ઐથી જ વીરભાવના ઉદ્ગારમા રુદ્ધભાવ, અનન, દીપ,
નોરસો... વગેરે એકમાર્ગે ભાવોને ગદ્યે ડોઢધર્મ
ક્રિયામાં સામેલ થતા હોઈએ તેવો પવિત્ર ધર્મભાવ,
લમ્બના માડવડે મ્હાલવા જતા હોઈએ તેવો આનંદ-
મય મંગલ ભાવ, વાતસલ્ય કે પ્રેમની ચરમસીમા
અનુભવાતી હોય તેવો પ્રણયભાવ, સર્વ સમર્પણ
અને બલિદાનનો ગંભીરભાવ, પરાજય કે શરીદીને
વરણ પડે છે તેની ગ્લાનિ, કડવાશ અને કષ્ટા
સાથે પ્રસન્ન ગંભીર ખુમારીભર્યો ઉલ્લાસનો ભાવ...
આવા આવા ભાવોનું સંમિશ્રણ મેઘાણીના કસુબ
રંગી ભાવદર્શનમાથી સંપડે છે.

સરળ લોકહૃદયના મૂળ ભાવોને ઘૂટતા ઘૂટતા
કવિને એકાએક ચમત્કારપૂર્વક ભાન થાય છે કે આ
વિવિધ ભાવો દેખાય છે જુદા જુદા પથ આખરે
એક જ એતનાથી ધબકતું પ્રાણુવાન ઈશુ પ્રત્યક્ષ
કરે છે, સચેત હૃદય પ્રસંગના પ્રત્યાધાતે જુદા જુદા
મૂરે રણુઝણુ ઊઠે છે, પથ એ રણુકારનો કપ બે
એ જોડે માનવહૃદયતળનો ગંભીર અને સાહજિક
ભાવ હોય તો અન્ય ભાવોને પથ આજ આજ
પ્રકરે રણુઝણુવે છે પરિણામે એક ભાવના એ
સૂરની પાડળ અનેક ભાવની ઝંકૃતિ પથ ભળી
જાય છે. સરળ હૃદયના લોકજીવનમા આપુ ભાવ-
શબ્દાન્ત અનેક પ્રસંગોએ-જીવનના ગંભીર પગિ-
વર્તનની ક્ષણના પ્રસંગોએ જોવા મળે છે સાસરે
જતી કન્યાના, વરકન્યાને પોખતી વરની માના
દંડમાં આપું જ, કંઈક ભાવશબ્દાન્ત ભાવોનું

ધમસાણુ મગ્યવે છે. માટે જ મેઘાણી : યુધેચડી
વખતે “કંકુ ધોળબે છે કે માથા ઝોળબે” એવો
રમણીય ભાવ આવેએ છે, ખુમારીપૂર્વક “ગા મન
પરાજિતનું ગાન છે” કહી ગાન ગાય છે, “અમારે
ઘર હતા વ્હાલાં હતા ભાડુ હતાને” વગેરે ઉદ્ગાર
રણુશ્રુમિમા ગયેલાના વિદાયમોલ રૂપે વ્યક્ત કરે છે.

આવા સામટા ભાવસમુચ્ચયમાં રાચવાની વૃત્તિ
મેઘાણીના કાવ્યોને કસુબ રંગ આપે છે. મેઘાણી
એથી શરીદીના, પરાજયના, પીડિતની પીડાના,
એવા એવા ભાવોમા પણ ચક્રચૂર બની મ્હાલે છે
અને તેવા ભાવોના આસ્વાદમાં જીવનનો ઉલ્લાસ
અનુભવે છે.

કસુબ રંગ એટલે આલો જીવનને પકડી રાખ-
વાનો, માણવાનો, માનવ હૃદયના ધબકાર સાથે
એક થઈ શકાય માટે માનવના સઘળા ભાવોને
ઝીલવા માણવાનો જીવનનો ઉલ્લાસ. સસ્કારી સયમ
વિદુલ ‘જીવનના ઉલ્લાસ’ ને સાહિત્યમાં વર્ણવાનો,
ખીલવાનો પ્રચાર આપણે ત્યા થયો, પણ સાચો
જીવનનો ઉલ્લાસ તો અહીં ધબકી રહેલો દેખાય છે
ખીજને દાળી ધરી કચડી વિજયશ્રીને વરીને ચક્ર-
ચૂર બની મ્હાલતા નિત્ય પદ્ધતિના કાલસંગી “જીવ-
નના ઉલ્લાસ” ને ગદ્યે “ધરતીના ધાવણે” પોષાયેલો
આ કસુબકર જીવનનો ઉલ્લાસ જુદો જ ભાવનો
છે. એમા ધરતીની ધૂળ જેવી સાદાઈ ને નમ્રતા છે.
ધરતીના કણ વેરાઈ પથરાઈ માટીમા માટી બની
એક ચક્રબલ તેના જેવી લોકજીવનમાં ભળી જવાની.
આત્મનશાપના અને વ્યકિતત્વનો હુકાર કે અસ્મિ-
તાને ગદ્યે વિલીન થઈ જવાની ભાવના છે. ધરતીના
જેવીજ ઉદારતા, વિશાળતા, અને ક્ષમા છે. ધર-
તીના જેવું જ ધીરુ નક્કર વચાત્મક મૂલ્યાકેન દરેક
બાળનની અનિશચનામાથી રોકે છે, અને, છતા પ્ર-
તિના સત્ત જેવો અદમ્ય, ઉન્મુક્ત ચક્રચૂર બનાવે
તેવો ઉલ્લાસ અહીં જોવા મળે છે. મેઘાણીએ
જાયેલા બાળકના કિલ્લેલતા ગાણાઓમાં, રીમ
લરી ધરતીને ચનાવતા સાગરરાણાના, ગાન જેવો
પ્રેમધરતીના ગાણાઓમાં ધરવીર અને શરીદીના

ભાવોમાં કાળનો સાદ સાલળો દોડી આવતા પીડિતોના
 ગાનમાં, એતરાદા વાધરાને આમ ત્રણ આપતા પ્રલય-
 નોતરતા સાદમાં... એમ સર્વત્ર આ જીવનનો
 ઉલ્લાસ વ્યક્ત કર્યો છે જીવન માણસને, પ્રાણ-
 વાન ચેતનાથી મ્હાલતા નેપું છે એમ જ્ય પરા-
 જ્ય, એના વિશ્વાસ અને ત્યાગ, એના સર્જન અને
 મોત સઘળા એક મહેસૂલમાં આપવામાં આવેલા
 પીણા નેવા માદક છે. ડાહ્યામાં સામ સામે અપા-
 રેલી કસુબાની અજલી નેવા છે. આખરે “આવ્યો
 છુ ઘાલો કુંજ દારે દીવા પેટાવવાને કાજ” કહી
 ભક્તિના ભાવમાં પણ એટલો જ ઉલ્લાસ મેઘાણી
 માણે છે: ધ્રુવરને પણ “મરજ હોય તો આવ
 જોતવા હું શીદ આવું હાથ હરિ!” એવું ખુમારી
 બહુ વચન કહેવા એટલો જીવનઉલ્લાસ રજુરૂપી
 રહે છે...

આમ ભક્તિના ભાવમાં, જીવનઉલ્લાસમાં, પ્રાણ-
 વાન ભક્તિઓમાં, લોકસાહિત્યની ભાવનાઓમાં
 અને એ જૂના જીવનની મધુરી ઝખનામાં કસુબલ
 રંગ વ્યક્ત થાય છે; અને પરિણામે એ કાવ્યસૃષ્ટિ
 કસુબલરંગી બની રહે છે. “કસુબલરંગ આવા
 પાયેક પાસાઓમાં જ રહેલો છે, એમ નહીં પણ આ
 બધાને વિશેષતા આપનારો, તેમાં એતમોત રહેલો
 રંગ છે. અને તેથી એ રંગનું ખરું મૂળ તો પેલી
 લોકસાહિત્યની, પ્રાચીન મરદાનગીભર્યા જીવનની એક
 અરપષ્ટ છના દડ અને ટેશીલી એવી જીવનદૃષ્ટિ છે
 આ પાસાઓ પાછળ જો એવી દૃષ્ટિ ન હોય, એવું
 મૂંઝવે ન હોય તો એ કસુબલ રંગ ધારી શકે જ
 નહીં. ભાવની દૃષ્ટિએ આખો જોણ તેમ જીવનના
 પ્રસંગોના પ્રત્યાધારે જે જે સાહજિક એવો ભાવ
 જામે તેને પૂરા બળથી મેઘાણી વ્યક્ત કરવામાં
 માને છે. અહોરાત કરોડ કરોડ ગરીબોના પ્રાણ
 ધનિમાં ચૂસી રહ્યા હોય—એવા પીડિતોના દર્શન
 કવિના હૃદયમાં હાય હાય કરતો એક એવો પ્રયત્ન
 આવ જાગે છે કે એ વખતે સંધ્યા ને ઉપાસ્યાં ગીત તે
 કેમ ગવાય ? તારા કુળન આજ-જલાલી દેઃ પ્રાણ !
 રે ! દંલ ગાવા તને કેમ ગમે ?” આ ભાવ આવેશ-

મય આવેગમાં વ્યક્ત થયો છે એની પાછળ કવિ-
 મનની પ્રક્રિયા અને કવિકર્મનું કલ્પનાત્મક આકલન
 નથી. મેઘાણીને પોતાને જ ત્યાર પછીના સમયમાં
 આવા પીડિતોના ભાવો વિષેનાં કાવ્યો પ્રત્યે અભાવો
 થયો.. એટલે આ ભાવ માત્ર પ્રાથમિક પ્રત્યાધાર
 જ છે શ્રી વિજયરાય વેલ કહે છે તેમ “મરનો
 સોધા દાણા નેવા” સરતો ભાવ છે મેઘાણીનાં
 કાવ્યોમાંથી આવત પ્રસંગોના પ્રત્યાધારે તત્કાલીન
 આવેશમાં ઉછળેલા સસ્તા, સોધા, જડા ને ધીંગા
 ભાવો અને વિચારો ન્હાંતરે એટલા મળી આવે.
 પણ આગળ આવશે એવું તેમ “હૈડા ટેરી ધારણ”
 જે જે ભાવનો સૂર જોડે છે તેને એ સરના પ્રમાણે
 શ્રદાશીવભક્તબની મેઘાણી ઉપામે છે આથી આવ
 ભાતભાતના વિચારદર્શનો અને ભાવોના મૂળમાં
 જીવનની એક સુપ્રતિષ્ઠિત નિશા, એ મૂંઝવે તરફનું
 અખંડ વલણ પ્રગટ થવા વગર રહેતું નથી. “કસુ-
 બલરંગી” ભાવપ્રિયતાનું ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું
 લક્ષણ તો તેનું આ જુદા જુદા ભાવતરંગોની નીચે
 સુસ્થિર અખંડ પ્રવાહે વહેતું જીવનદર્શન હોય છે.

લોકજીવનની દૃષ્ટિ પામેલા માનસે અખિલાધીની
 મનની મેષ પ્રચલન પ્રક્રિયા દ્વારા એ જીવનદર્શનને
 આત્મસાત કરી લીધું હોય છે અથવા તેનાથી
 દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી નિર્મળા હૃદયમાંથી ઊઠતા એ
 ભાવોને જોગવી મનવી, જો એ જીવનદર્શનને કામ
 કરનારા ભાવો ન હોય તો એને યથેચ વિફરવા
 દે છે કસુબલ રંગી આ જીવનદર્શન એ તરવત
 મખકાલીન વીરકુમરનું જીવનદર્શન છે અને તેમાં
 ક્ષણે ક્ષણે જે ભાવને પટે છે, વિચરને ગદસે છે એને
 તો દેર મા ગણી તેની નિહા કરવામાં આવી છે.
 તો મૂળ જીવનદર્શનને અનુકૂળ એવા ભાવો, વિચારો,
 જીવનવલણોના લોકજીવનની દૃષ્ટિના ગસાયને ઘૂટીને
 કરેલો એકરસ નહીં કાળો નહીં લાલ... તેવો રંગ
 તે કસુબલ રંગ. આ અરપષ્ટ જીવનભાવના એક
 વાર હૃદયમાં ઝિઝર થઈ તો પછી એના યુગત રસાયને
 પ્રસંગનુસાર ઊઠતા સઘળા ભાવોને, વિચારોને, જીવ-
 નવલણોને રંગવા વગર એ રહેતી નથી આ અખંડ

જીવનદષ્ટિમાથી પ્રગટતા આવા “રે દંભ ગાવા તને
 કેમ ગમે” જેવા ભાવ ક્ષણિક, ચંચળ મનોભાવ
 નથી રહેતા. એની પાછળ પેલું જીવનદર્શન ડાકિયું
 કરે છે. એ જીવનદર્શનને માણસાર્થ, ન્યાયપ્રિયતા,
 અને સુખસુખ ભાગી ગીઠતા ભાવમા અવિચળ શ્રદ્ધા
 છે જ અને તેમાં આરે તરફ પીડિતોના હાહાકાર
 હોય ત્યારે ભાગેકુ દત્તિ ધારણ કરી ગાવા બેસવું
 એ યોગ્ય છે?—એના પ્રશ્ન કવિહૃદય સામે ઘોંટ માંડીને
 તાકી રહે છે! એ પ્રશ્નની જો અવગણના કરે તે
 સાચો જીવનદર્શન નહીં પણ દેખી છે અને તેથી એવા
 દેગંગા, જીવન સપાટી પર તરનારા કવિના આવા
 માણસના ભાવ મૂળ જીવન દષ્ટિ તરફ દોરી જાય છે
 ત્યારે તે ગભરાઈ જાય છે, ડરી જાય છે.

બીજા બોલાકે એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે કુ-
 શિક્ષાનો સાચો જોડી જો સમો ભાવ પ્રેક્ષો જીવની
 શક્તિ નથી. માનવ ચિત્ત ચંચલ છે ભાવ ક્ષણિક
 છે. પણ એ ભાવને ઘૂંટીઘૂંટીને એનો લોક ઉછા-
 ણત્રામાં આવે અને એની પાછળ પેલી એક રંગીલી
 દષ્ટિ એ ભાવને એના ચરમ સ્વરૂપમા જગાડે
 પ્રત્ન કરે ત્યારે ચાંચલ્યના ક્ષણિકતાના માધુર્યમાં
 આયોદનાડું સુવાણ માનવ ચિત્ત ગભરાઈ જાય
 છે. સૌન્દર્ય, ભાવ, કલ્પના, વિચાર—એ બધાનો
 એકનિષ્ઠ એકમાત્રી કસ્ટબલ રંગ જીવવો મુશ્કેલ
 પડે છે. આવા સાચા કસ્ટબલરંગી જીવન પ્રત્યેના
 ભાગ જીવવા જેટલી તાકાત, હિંમત, જીવનનિષ્ઠા,
 અને જીવનદર્શનની સુરિચરતા કદાચ યુગરાત્રી સહિત્થ
 રસિકોને નહીં સંપીડી હોય તેથી મેઘાણીની ગેમતાના,
 મેઘાણીની જીમ્મિલતાના, મેઘાણીના લોકભાવોના
 ગાણીની પ્રશંસા કરી એના એ કમુખ રંગને
 મૂલ્યવાનો પ્રત્ન નથી કર્યો... કાવ્યના અદેશમાથી
 બહાર નીકળી એ કસ્ટબલ રંગ જીવનમા વ્યાપવા મથી
 રહે છે. અને તે જીવવો મુશ્કેલ પડે છે. મેઘાણીના
 કાવ્યોત્તર ચંચાતથ મૂલ્યાંકન આવા આ કસ્ટબલરંગ
 ને નજરમાં રાખીને મેઘાણી એ કેટલે અંશે પ્રગટારી
 શક્યા છે, તે જોવાથી થઈ શકે. મેઘાણીની કવિતા
 તો જાણે જુદાંદ સરે પક્કાર કરતી ગઈ રહી છે:

દોરમા દેખીને, ડરિયા : દેખીલા ડો !
 સે.ને કસ્ટબીનો રંગ !

લોકશાહી સમાજવાદ સ્વતંત્રતા

રૂ. ૪=૦૦

મૂળ લેખક : રાજગોપાલાચારી
 સંપાદક—અનુવાદક : લોગીસાક ગાંધી

ભારતના એક પરિપક્વ ચિંતકની કેસમે
 આજના યુગનાં સિદ્ધાંતો
 ગાંધીવિચારના પરિપાકસ્થ
 મૂલ્યવિવેચન

રાજજીના ૧૯૫૭ થી ૧૯૬૭ સુધીનાં
 લખાણોમાંથી ‘લોકશાહી, સમાજવાદ અને
 સ્વતંત્રતા’ અંગેનાં લખાણોમાંથી, છૂટેલા
 લેખોનો આ સંગ્રહ ભારતના ઉદ્યાન અને
 વિકાસની ગભીર સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં
 રાજજીનું વેધક ચિલકણ ચિંતન રજૂ કરે છે.

તમામ ભારત વિચારવત નાગરિકો અને
 કાર્યકર્ષ માટે પ્રેરણા અને માર્ગદર્શનરૂપ ગ્રંથ

‘વિદ્યે માનવ’ના સંપાદક શ્રી. લોગીસાક
 ગાંધીના અભ્યાસપૂર્ણ પ્રવેશક

ગાંધીજી અને રાજજીનાં તત્ત્વચિંતન પર
 પ્રકાશ પાથરે છે.

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

વિશ્વમાનવ : રામજી મંદિર પાળ-વડોદરા

વિશ્વમાનવના ગ્રાણકોને રૂ. ૨-૦૦
 (પોસ્ટેજ અર્થ ૦-૦૫ જુડ)

સોનહલામણની લોકકથા:

ઐતિહાસિક પાસાંઓ

—પ્રકર ચંદ્રવાકર

આર્યે અંગ્રેજો આ દેશના શાસકો હતા, ત્યારે સામાન્યતઃ અંગ્રેજ ને પ્રાન્તમાં અફસર તરીકે જતો, તે પ્રાન્તનો, પર્ષ તૈયારી તરીકે, અભ્યાસ, કરીને જ ત્યાંનો તે હાકેમ બનતો. આ રીતનું સુકળ આ દેશને એ મળ્યું કે તે હાકેમોના હાથે, બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રાન્તો અને પ્રદેશો, કુળો અને રાજવીઓના તેમ જ ઇતિહાસના અને લોકસંસ્કૃતિઓના ઇતિહાસમાંથી આકારને પામ્યા કર્નલ ટોડે રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ લખ્યો. કિ. ફોર્સે ગુજરાતનો ઇતિહાસ રાસમાળાના નામે પ્રસિદ્ધ કર્યો, અને કેપ્ટન બેલે સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ રચ્યો. તે, સ્વ જોકેસને ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ પર અથ લખ્યો અને સ્વ. આર. ઇ. એન્ડેરસને ગુજરાતની લોકગતિઓ, Tribes પર અથ લખ્યો. પણ તે અથો તેમના વિષય પ્રત્યે પ્રાથમિક હકાના અથો હતી શકાય, તેમાં શાસ્ત્રીયતાનું તત્ત્વ ઓછું બોવા મળે છે તેઓ પરદેશી હાકેમો દોવાથી પ્રગળે પૂર્ણ વિશ્વાસમાં ન લઈ શકાય; અને અનેક ઐતિહાસિક વિગતો સત્યથી મેળવી રહે, તેથી વિગતો પાંચુ તેમને સાંપડે પરિણામે તે અથો સારા પ્રમાણમાં બેલપથી ભગ્ન રહેવા પામ્યા. ■

: આ વિષયો પરના અથો હવે તો ફરી લખવા પડ્યો અને તે લખવા માટે ઇતિહાસકારે એ સ્ત્રોતોમાં કામ કરવાનું રહેશે. (૧) ઐતિહાસિક વિગતો મેળવીને તેને પ્રકાસવા અને ગ્રાહવાનું, (૨) સ્થાનિક રાજકુળો અને તેની સાથે ગંઢગાથેલ

માનવોનાં જીવનની વિગતો મેળવીને આખા પ્રદેશના ઐતિહાસિક મહર્ષિમાં નિરખીને તેને અથમાં સ્થાન આપવાનું.

આમાં પ્રથમ મુદ્દો નિરૂપણનો છે. તેનું કારણ અતિ મુશ્કેલ નથી. પરુ કામ ખીલતું મુદ્દા પરત્વેનું છે. ઇતિહાસના સત્યને પામવા માટે આને માધન-સામગ્રી વિપુલ બનવા પામેય, છે. તે સાધનો દ્વારા ઇતિહાસપ્રસંગને કે ઐતિહાસિક વ્યક્તિને તારવવાનું કામ જરા ધીરજનું ખડું, અને આ કામમાં હવે લોકમાં હિત્યમાથી લોકકથાઓ, રાસડાઓ, ગરબાઓ, કે-લોકગીતો દેવાદિ પણ અથમાં લાગે છે. ■

પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં ઇતિહાસપાત્ર હલામણ જેઠા અને મોનહલામણની લોકકથા અતિ પ્રચલિત છે આ લોકકથાનાં મૂળ જેઠા કુળના ઇતિહાસમાં પડ્યા છે, ને તે મુગમાં અર્થાત્ દસમી સદીના પ્રારંભમાં જેઠાકુળનાં અને પ્રતાપવાન બન્યું. તેમના કુળમાં શૈલકુમાર, સંપદ, રાણાજી, હાલોજી, રાણા ભાણુજી, મુલતાનજી, હલામણ, વિક્રમાતજી દેવાદિ પ્રતાપવંત હતા. આ જ કુળમાં હલામણ જેઠા થયા, અને તે ગાળ વચમાં ઓળખાયા રાણા હાલોજીના નામે તેમનું જીવન અનેક કિસ્ક-તીઓથી ઢંકાયેલું છે, અથવા તેમનું જીવન એક સમર્થ લોકકથા બનવા પામેન. ■ આને પણ તે લોકકથા પોરબંદર-પંથક અને બરગાંથકમાં અનેક લોકગતિઓની અનેક વ્યક્તિઓના જીવનને છે.

શુભરાતમાં આ કથાને પ્રથમ કરનાર એ લોકસાહિત્યકારો. તેમાં પ્રથમ હતા સ્વ. શ્રી. જગજીવન કાલિદાસ પાઠક. તેઓથી પોરબંદર રાજ્યના કેળવણી ખાતાના પ્રાથમિક શિક્ષણ-ધિકારી હતા, તેથી તેમને આ પ્રદેશનાં ગામડાંઓ ખૂંદવા પડતાં અને પરિણામે ‘સોનહલામણ’ની લોકકથાની ફિક્કીક સામગ્રી તેમને સાંપડી તેમણે આ કથા પ્રસિદ્ધ કરી મકરધ્વજવંચી મહીપમાલામાં સંવત ૧૯૭૮માં. ત્યાર પછી નવમા વર્ષે સ્વ. શ્રી. હવેરચંદ મેઘાણીએ ‘સોરઠી ગીતકથાઓ’માં આ લોકકથાને પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરી.

આ બંને લોકકથાનું વસ્તુ સરખાવતાં ત્રણ ચર્ચાર્પક સુદ્ધાઓ ઉપસ્થિત થાય છે. (૧) હલામણુ કોનો પુત્ર, શિયાળો કે ગબકરણુનો? (૨) સોન કોની પુત્રી? સોનનું પિયર ક્યા ગામમાં? (૩) હલામણુનું મૃત્યુ સિંધમાં થયું કે ધૂમતીમાં? મકરધ્વજવંચી મહીપમાલા પૃષ્ઠ ૪૮ની પાટ્ટીપમાં લેખક નોંધે છે: “રાસમાળાના લેખક કર્નલ જેન્સ ટોડ સાહેબ હલામણુને શિયાળોના પુત્ર ગણે છે. (જુઓ રાસમાળા ભા. ૨ પા. ૬૫ ૩) ને એ આધારે બીજા કેટલાક લેખકો પણ તે ખોળે દોરાયા છે. કવિ નથુરામ મુંદરજીએ તો એ જ વાતને આધારે ‘હલામણુ જેઠેવા’ નામનું નાટક પણ લખી બબલાવેલું છે.”

સ્વ. શ્રી. રણજીતરામ વાવાલાઈ મહેતા કૃત ‘લોકગીત’ના પુસ્તકના અંતે પ્રગટ કરેલ નિબંધ ‘લોકગીત વિશે નિબંધ’ના ૧૨૬મા પાના પર લખ્યું છે: ‘હલામણુના બાપ શીઆ જેઠવાને આ વાતની ખબર પડવાથી દિકરાને દેશનિકાલ કરે છે....’

અર્થાત્ શુભરાતી લોકસાહિત્યમાં રસ લેનાર વર્ગમાંથી કેટલાક વિકાસો એમ માને છે કે

• રાસમાળા અને શુભરાતના કાલિદાસ લેખકો પ્રસિદ્ધ હોવાથી ઉપરના કથનને સંવેદિ આપનો જરૂરી ખરો છે

હલામણુ જેઠવાના પિતાનું નામ શિયાળુ જેઠવા હતું. પણ સ્વ. શ્રી. જ. કા. પાઠક મકરધ્વજવંચી મહીપમાલાના તે જ પૃષ્ઠ પર લખ્યું છે: “તપાસ કરતાં જણાયું છે કે, હલામણુ એ ગબકરણુનો પુત્ર છે, ને શિયાળોના ભત્રીજો થાય છે. જૂના કાળથી લોકોમાં પ્રચલિત થયેલા હુલ્લા અને સોરઠા એ તેનું સળગ કારણ છે. ‘ગબકરણુનો જેઠો, ને હલામણુ મારું નામ...’ આ વચન તેવી જ ભાવનાં બીજાં પણ વચનો વાંચકો આગળ વાંચતાં જોઈ શકશે.

સ્વ. શ્રી. મેઘાણીએ ‘સોરઠી ગીતકથાઓ’માં પૃ. ૧-૨, પર લખ્યું છે: “... ત્યાં જેઠવાસાગે શિયાળીની જાણે સમસ્યા ધરી. સોનના કોઈ જ્યોતે બોલી ચવા શિયાળુનું દિલ તરફકું હતું, પણ પોતે છુદિનો અમાર હતો. એતામાં સમસ્યાઓ પૂરવાની શક્તિ ન હતી. એજે કુડવાપડું, પોતાને હલામણુ નામનો જીવાન ભત્રીજો હતો. હલામણુ લવિખનો ગાદીવારસ હતો... પણ કાકાને પિતાને સ્થાને સમજનાર આવીકિત યુવક હતો.”

સ્વ. શ્રી. મેઘાણી આ નિર્ણય પર આવ્યા હોવાનું સાધન તે આ ગીતકથાના દોહાઓ દ્વારા તેમ માની શકાય. આ અંતર્યને પુષ્ટ કરતા અનેક દોહાઓ આ ગીતકથામાં સાંપડે છે. જે ત. ‘સમજીને ગબકરણુના, અમને એસુ દેહા’ જે આ ગીતપંક્તિ જુઓ:

‘વરતી જ્યો ગબકરણુના, આણી આપો એહા કે આણો આ દોહો પડો:

‘અસર ગિલ્લ પડખડા, હલામણુ મારું નામ; ગબકરણુનો જેઠો, છુમથી મારું ગામ!’

તો લોકસાહિત્યકારોમાં હલામણુના પિતાના નામ કાળે જમ પેદા થવાને માટે કોઈ મુદ્દો મજે છે આ લોકકથામાં, કોઈ સ્થળે ન?

હા. જ્યારે સોન હલામણુની જોતને ચરે છે ત્યારે દોહાઓ લલકારતી લલકારતી સિંધ બણી ચાલી નીકળે ને તે લલકારે છે:

‘મુંડી ભર્યા શયુગાર, શિવાનો કોભે નહો,
હલામયુ લરથાર શિખા આભાયે’ સાસરો!’

લોકકથામાં આવતા આ દોહાઓના કારણે હલામયુ અને શિયાણ જેવાનાં સગપણુ અંગે લોકસાહિત્યકર્તા દ્વિધામાં જરૂર પડ્યા હોવા જોઈએ પણ ‘પોરબ’દરરાજ રાજ્યે તેમના વંશની બધી ઐતિહાસિક હકીકતો અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ કરેલ અંથ ‘પોરબ’દરરાજ ડિરેક્ટરી ભા. ૧’ની પ્રસ્તાવનારૂપે આપેલ છે. તેમાં લખ્યું છે. “Sanghji's grandson Halaman is the hero of a popular Kathiawad romance regarding his marriage with Son, the daughter of Rajsinh Parmar, the chief of Manamora and Balambha. After many adventures due to jealousy of his own father including banishment...”

આ કથનનો સૂર એ નીકળે છે કે શિયા જેઠો હલામયુના પિતા થતા હતા, પણ મકરબ્બજ વડી, મહોપમાલાના લેખકે જેઠાઓની કઠીનદ વંશવંશી આપી છે, તેમાં સંઘળ જેઠાને બે પુત્રો હતા, તેમ કહ્યું છે, તેમાં એક ગજકરજુ અને બીજા શિયાણ હતા, “રાખા સઘળી હાતીમાં જ ગજકરજુનો સ્વર્ગવાસ થયો; આથી રાખા મધળના અંતકરજુને કારી ધા લાગ્યો તેમને સંસાર અસાર લાગ્યો, ને તેથી રાજ્યનો હકદાર હાસોણ મહોટા થાય ત્યાં લગી પ્રજાપાલનનો ને રાજ્ય સાચવવાનો ખાર શિયાણને મોંપી રાણો સંઘળ તીર્થસ્થાનમાં જઈ વસ્યા.” (મકરબ્બજવડી મહોપમાલા પૃ. ૪૮)

ગજકરજુના ઉદ્દેષે માત્ર લોકકથાના દોહાઓમાં અને મકરબ્બજવડી મહોપમાલામાં મળે છે અને ‘પોરબ’દરરાજ ડિરેક્ટરી’માં ગજકરજુનો ઉલ્લેખ નથી, પણ પિતાના અપકૃત્યનો ઉલ્લેખ છે. તો તેનો મેળ શિયા જેઠા સાથે બેસે છે. ‘ગજકરજુ’ શબ્દ ગજકર્ણનું તદ્દભવ રૂપ લાગે છે. ગજકર્ણનો અર્થ ગજપતિ થાય છે અને શિવ

પણ ખરો. જેવાઓ રીવધર્મી હતા. તેથી આ સંબોધન તેમના કુળદેવના નામ પર કરેવામાં આવ્યું હશે. તેવું લાગે છે. અને તેનો સ્વીકાર કરીએ તો હલામયુ જેઠો શિવાનો પુત્ર હશે.

વળી સોન હલામયુના પિતાનું નામ ન જાણતી હોય તેવું પણ કથાંથી બને? સોન આવીને ધૂમસીમાં રહી છે, અને તેના લગ્ન અંગે શિયા જેઠાના દમાની બાધ થાય છે અને હલામયુને દેશવટે મોકલી દે છે શિયા જેઠો, તેની પણ તેને જાણ થાય છે, ત્યારપછી-તે હલામયુ જેઠાની ગોત્રે નીકળે છે, તો આટલા પરિચય પછી તે કપટપણે કહી મકે કે હલામયુના પિતા માયુ? તેણે વારંવાર શિવાનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વળી જેઠાવંશની વંશાવલીમાં માત્ર એક જ રાજ ગજકરજુ નામનો થયો હોય એવું સ્વીકારવું પડે, જો ગજકરજુને રાજવીના નામ તરીકે સ્વીકારીએ તો. બાકી આખા ૫ વંશમાં ગજકરજુ નામના કોઈ બીજા રાજનું પગેડું જડતું નથી, નામના અતે ‘કુમાર’ હોય, તેવા કીક કીક રાજાઓ જેઠાવંશમાં થઈ ગયા છે, રાજનું કે રાજ અતે હોય તેવા પણ અનેક રાજવીઓ આ વંશમાં થઈ ગયા છે ‘જી’ અતે આવે તેવા ૫ રાજવીઓ થઈ ગયા છે ‘સિદ્ધ’ અતે આવે, તેવા ૫ અનેક રાજવીઓ આ વંશમાં ગયા છે, પણ અતે ‘કરજુ’ આવતું હોય તેવા તો આ ‘ગજકરજુ’ જ છે આથી આ નામને આ રાજવંશમાં કંઈક અશૈ ન સ્વીકારી શકાય તેવું લાગે છે. અને તેથી સ્વીકારવું પડે છે કે હલામયુ શિયાણ જેઠાનો પુત્ર હતો.

સોનના પિતાનું નામ કયું? મકરબ્બજવડી મહોપમાલાના લેખકે લખ્યું છે: ‘બાલ’ભાના કોર રાધસિદ્ધને મોન નામે મહા સ્વરૂપવતી અને બુદ્ધિવંતી પુત્રી હતી.’ તે જ લેખકે તે જ અંધમાં પૃષ્ઠ ૪૯ની પાઠીપમાં કથા આપી છે, તેમાં લખે છે: ‘...બાળ’ભાના કોર રાધસિદ્ધને ત્યાં મોનરૂપે જન્મી.”

સ્વ. શ્રી. અવેરચદ મેઘાણી 'સોરઠી ગીતકથાઓ' માં પૃષ્ઠ ૧ પર લખે છે: 'મેરે બતિના સોહામયુ ધામ બરડામાં મોરાણુ નામે ગામ છે. જુના કાળમાં ત્યાં મુળુ રાઠિયા નામે જામખણી રજપૂત રહેતા. એને ધેર 'દળકની ઢેલ્ય' જેવી, 'લચી પડતા કોયલ આંખા' જેવી, 'પ્રથમ રંગ પકડતી આંખા-સાખ સરખી' સોનલદે નામે દીકરી હતી'

'મેરબંદર રાજ્ય ડિરેક્ટરી ભા ૧' માં નોંધ્યું છે.

"Halaman is the hero of a popular Kathiawar romance regarding his marriage with Son, the daughter of Rajsinh, Parmar, the Chief of Manamora and Balambha" "મેરબંદર રાજ્ય ડિરેક્ટરી' અને સ્વ. શ્રી. પાઠકના અતે જાલભાના રાજપૂત રાજવી રાધસિંહ કે રામસિંહની તે પુત્રી હતી. રાધસિંહ કદાચ ઉચ્ચારણુદાય કે લેખનદોષના કારણે સ્વ. શ્રી પાઠકે સ્વીકાર્યું હોય. સવિશેષ સ્વીકારને પાત્ર રામસિંહ હોય. મુળ રાઠિયાના નામના ઉલ્લેખ આખી કથામાં ક્યાંય આવતો નથી. કદાચ કથા આપનાર લોકસાહિત્યકારે સ્વ. શ્રી મેઘાણીને આ નામ આપ્યું હશે અને સ્વ. શ્રી. મેઘાણીએ તેનો સ્વીકાર કર્યો હોય.

સ્વ. શ્રી. મેઘાણીએ તેને મોરાણા ગામની કહી છે તેમ કહેવાને કારણ મને છે આ કથાના દેહા-ઓમાં જ. એક સ્થળે આવે છે:

'હાલો, હલામયુ દેશમાં, સોની મેસારે ચાર, મોરાણુ ન્યાણુ' માડવો, વગરો જગીએ કમર!' અને તે મોહાની નીચેની પાઠ્ઠીપત્રા સ્વ. શ્રી મેઘાણીએ લખ્યું છે, 'સોન મોરાણા ગામની રહીશ હતી.'

અહીં રાજનીના અને રજપૂતકુળના પ્રવર્તી લગ્નપ્રથાને, જેની, જરૂરી છે. રાજવીઓમાં અને રજપૂતોમાં આકુને ઝોજણુ આવે છે અને કન્યાએ માડવા નીચે વરલાડ સાથે ફેગ ફરવાના હોય છે લાડના ગામમાં હલામયુને ધૂમકીના રાજની સાથે મનમેળ તુટેછો અને વળી મોરાણુ ધૂમકીથી લગ્નલગ

પાંચેક જાડિના અતરે છે, ત્યાં સોન અને હલામયુ બંનેનાં પક્ષનાં સુગાં હોય, જેના સાનિધ્યમાં લગ્નની આ ક્રિયા પતાવી શકાય. આ કારણે મોરાણાના ઉલ્લેખથી અને તે ગામને માંડવા સાથે સંયુક્ત કરવાથી, સોન મોરાણાની હતી એમ માની ન બેમાથ 'પોર બંદર રાજ્ય ડિરેક્ટરી' માં પણ 'બાલભાના ઉલ્લેખ છે, તે જ સવિશેષ 'સ્વીકાર્યું' છે શ્રી. શિવ-પ્રસાદ દેસાઈ 'સોરાષ્ટ્રના ઇતિહાસ'માં લખે છે: 'બાલભાના રાજસિંહ પરમારની સોન નામે કુવરી હતી ૧૫. ૨૨૩. આ કથન પણ મોરાણા ગામને અસ્વીકાર કરાવે છે, વળી સોનના પિતા પરમાર કુળના રજપૂત હતા, અને તેનું નામ રાજસિંહ રાધસિંહ કે રામસિંહ હશે.

આ લોકકથાનાં નાયકના જીવનના અંત માટે સ્વ. શ્રી. મેઘાણીએ 'સોરઠી ગીતકથાઓ' માં વિધાન કર્યું છે. 'સોન ધુમકીરાજને કિટકાર દોષા. એના લગ્નકહેણને ને એનાં મુડીલંબાં' શણગારને ફોર મારી એ તો બહાલ હલામયુની શોધેનીકળી છેક સિંધ પહોંચી હલામયુને અખાત્રીજને મેથ હાથા કુંગરે પ્રથો સાબળી ભટકતી, ભટકતી, એ જૂરતી વિજેગણ હાલે કુંગરે પહોંચી. પરંતુ એ પહોંચે તે પહેલાં તો ક્રોડીસો હલામયુ હાલાના મેળામાં જોતે હોયકે હોમકતા પડીને જતુ પાંચે હતો સોન પણ એ સાચા પિયુડું શિરખોળામાં લઈ ત્યાં જળી મરી' ૧. ૨.

આ જ કથાના અંતે સ્વ. શ્રી 'મેઘાણી' નોંધે છે પાઠ્ઠીપત્રા - "હલામયુ સર્પદંશથી મરી ગયો, જીવતો થયો ને પાળ આવી રાજ કર્યું, તેવી ભલ-લખતો કશા આધાર આ દેહાઓમાં મળતો નથી આખી કથાના અંત કમ્પ્યુતામાં જ આવી વળે છે. ખીજ અનેક કમ્પ્યુટ કથાઓની સાથે આની અંગે અગ મળતાં થાય છે એટલે એને વિષેનાં નિર્ણય એ સરખાપણા પરથી પણ થઈ શકે છે. આગળ વધીને એટલે સુધી કહી શકાય કે કમ્પ્યુ અંત વિનાં ગીતકથા જેવું જ લોકકથાને ન લાગે હોત"

* 'સોરઠી ગીતકથાઓ, ૫ રૂં

આ લોકકથા ઐતિહાસિક દોષાથી કથાના કલા-
તત્વને દષ્ટિ સમક્ષ રાખવાનું તેના અપાદકે ન કર્યું
હોય, જે કાર્ગ ઐતિહાસિક સત્ય હોય તેને જ
સ્વીકારીને તેનું સંપાદન અપાદકે કરવાનું હોય અને
તેથી મકરધ્વજ વગેરે મહાકાવ્યના લેખકનું અત્યંત
એમાં નોંધ જરૂરી છે. તેમજો લખ્યું છે..દેશવટે
દાદા પછી સાત વર્ષે સિવાજીનો કાળ થયો સોન-
રાખી સ્વામીને શોધવા હવે સિંધમાં ગયા ત્યા
બાગબેગે રાજાજીને સર્પ-દંશ થયો હતો, પ્રતિવ્રતા
નારીના પુણ્યપ્રભાવે કોઈ ચેળીએ રાજાજીનું વિષ
ઊંટાઈ આપછી પોતાના મોટા અગ્રસિંહને સિંધમાં
રાજ્ય મોંપી રાજા હાથેજ માનરાખી સાથે
ધુમ્મસી આવ્યા ને જારીરતિ થયા † પોરબંદર
રાજ્ય ડિરેક્ટરી મથક-૧ માં નોંધ છે he even-
tually married the lady of his choice
leaving his sindh wife in her father's
house and reigned happily at home
for 10 years after his return to Kath-
iawad” શ્રી દેશાર્ધ ‘મૌર્યનો ઇતિહાસ’માં નોંધ
છે કે, “હવામયુને સર્પદંશ થયો, અને વાવને
કાંઠે બેસાન થઈ તે પડ્યો ત્યાં તેને શેધની શેધતી
સોન આવી ચડી તે મમંથ એક મહારાજા ત્યાંથી
ખમાર થતા હતા. તેણે તેનું ઝેર ઊંટાઈ હવામયુ
તથા સોન પછીથી લગ્ન કરી સિંધ તરફ પાછા
ગયા ત્યાં તેણે તેનું રાજ્ય વધાર્યું અને ત્યાંના
કોઈ શંકારની દેવ નામે કુંવરી સાથે લગ્ન કર્યા.
તેનાથી તેને અગ્રસિંહ અને દેવીસિંહ નામે પુત્રો
થયા શિવોજી શુભરી જતા હવામયુ આવી તેની
માફી ઉપર બેઠો”*

૨૪ શ્રી મેઘાળીએ ઐતિહાસિક સત્યને
હવેખીને કથાના તત્વને તેમના અપાદનમાં
પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તેમ જ આ બધા પૂરાવાઓ
પરથી ખોતી શકાય. સ્વ. શ્રી. મેઘાળીએ કદુષ્ણાત
માટે વિશેષ આગ્રહ રાખ્યો છે એમ તેમના પોતાના
કથન પરથી પણ લાગે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં
નાટકો માટે મનુષ્ય સમાવેશનું સૂત્ર પ્રચલિત હતું.

અનેક લોકકથાઓના અંત મંત્ર પળ દોષ છે.
સ્વ. શ્રી. મેઘાળી અપાદિત લોકકથાઓમાંથી
‘શ્રેષ્ઠના કો’નો અંત મંત્ર છે. ‘મોરડી ગીત-
કથાઓમાં ચાર-દોલા’ની કથા સુખાંત છે. તેથી
સ્વ શ્રી મેઘાળીની દલીલને તેમના અપાદનની
હિસ્ટ્રીક કથાઓ વિષયે મૂકી આપે છે

દૂંકમાં, આવી ઇતિહાસને વગેરે લોકકથાના
સંપાદનમાં અપાદકે ઇતિહાસને દષ્ટિ સમક્ષ
રાખીને તેનું અપાદન કરવાનું હોઈ શકે.

પોરબંદર,
તા ૧૨-૮-૧૪

† પૃ. ૨૪૪

* મોરડી ગીતકથાઓ, પૃ. ૨૨૪

WITH BEST COMPLIMENTS

from

Eastern Steel Chambers

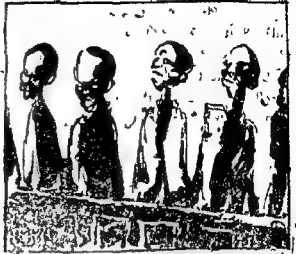
21-B Noble Chambers

Parsee Bazar Street

BOMBAY-I.

૬. આફ્રિકા

શાહીવાદી જાતવાદનું કલંક

આ પૃથ્વી ઉપર જ આફ્રિકા નામનો તેનો ખંડ અથવા વિભાગ છે. આ પૃથ્વી પરની માનવ-સંસ્કૃતિની જીવંતીએ ઇતિહાસના પાંચ હજાર વર્ષ પૂરા કર્યા છે. સંસ્કૃતિની આઠલી ઉમરમાં જ માનવ સમાજની જીવંતી સંસ્કૃતિનાં બે સ્વરૂપોમાં અથવા બે માનવ-સમાજોમાં વહેચાઈ ગઈ છે એક વિભાગ પોતાને મુક્ત જગત તરીકે જાણે ખાવે છે. આ વિભાગમાં, પશ્ચિમી યુરોપના શાહીવાદી મૂડીવાદી ઘટકોવાળા માનવસમાજો છે, તથા એ ઘટનાનો આગેવાન યુ-એસ-એ છે, એમાં હુબા સિવામના, અને ઉત્તર અમેરિકાના સંસ્થાનો. જેવા તથા તેણે નીમેલા સરમુખત્યારોના શાસનવાળાં લેટિન અમેરિકન રાજ્યો છે. આ ઉપરાંત, એ વિભાગમાં આ મુક્ત જગતના મૂડી-વાદી વર્ચસ્વવાળા, સંસ્થાનો જેવા તથા એ વર્ચસ્વથી તટસ્થ રહેનારા એશિયન આફ્રિકન રાજ્યો છે. બીજો વિભાગ સમાજવાદી વર્ચસ્વવાળા ઘટનાના તથા, મુખ્ય રીતે, રશિયા, ચીન, અને પૂર્વયુરો-પીય સમાજવાદી સમાજોની અસરવાળો વિભાગ છે.

પહેલા વિભાગની ઘટનામાં શાહીવાદી-મૂડીવાદી પક્ષ નીચેના બે કાર્મ પ્રદેશો છે તેમાં માનવસમાજ

પરનું ધોરતમ પીડન, દમન, અને જાતવાદી નેતૃત્વો દર્શાવાળું માનવસમાજનું ઘટક-દર્શિણું 'આફ્રિકન યુનિયન' નામનું છે. અગ્રેજ શાહીવાદની અસર નીચેના કોમનવેલ્થ કહેવાતા રાજ્યમંડળનું એ સંબંધ છે તથા સમુદાય ગણસંઘનું એ સદસ્ય નથી. આ અભેદ ઘટના, જે સમગ્ર જગત પરનો, અને માનવી સંસ્કૃતિ પરનો, અનિ ઘાતકી તથા કુર્તમ માનવ વ્યવહારનો શૂંભજનક ડાઘો છે, તેના વર્તન-વ્યવહારનો સાચું કરનારા અને તેની માથેના મળ્ય જગતના પ્રતિકારને કમો સાથ નહીં આપનારા, શાહીવાદી ઘટનાના, અગ્રેજ અને અમેરિકન નામના બે અગ્રેસર દેશો છે તથા તેમની શાહીવાદી સંસ્કૃતિ છે, અને ત્યાંનો જાતવાદી-શાહીવાદી શાસકસમાજ છે તેને 'યુનીયન ઓફ સાઉથ આફ્રિકા' કહેવાય છે; તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણેનું છે એનું ક્ષેત્રફળ, ૪૭૧, ૬૦૭ ચોરસમાઈલનું છે એના ચાર પ્રાંતો છે, કેપટોલોની, ટ્રાન્સવાલ, નાતાલ, અને ઓરેન્જ ફ્રીસ્ટેટ. એમાં કુદરતે ધનદોલતના ભંડારોવાળાં સોનાની, હીમની, કાંચાની, સોખંડની તથા યુરેની-યમની ખાણો દીધી છે એની કુલ વસ્તી ૧૨૦૦૦,૦૦૦ છે, તેમાં વીસ લાખ યુરોપીયનો છે. યુરોપખંડથી

અરધા નેટવો આ આફ્રિકન દેશ છે.

એકલા ગોરાઓની બનેલી સરકાર આ દેશપર જે શાસન કરે છે, તેનું "એપારથીડ" અર્થવા જાત-વાદીરૂપ જગતભરમાં બાણીનું બ-ધું છે. આખા આફ્રિકાખંડને ગુલામ બનાવી દેવા બનારે યુરોપના શાહીવાદે આ ભૂમિપર આક્રમણ કર્યું ત્યારથી અંગ્રેજ શાહીવાદની ધટના ઈ. સ. ૧૬૦૨ થી આ ક્રમસરની દેશ પર વીસ લાખ ગોરાઓની શાસન વ્યવસ્થા બનીને બેસી ગઈ, તથા તેની સમૃદ્ધ ધરતીનું લખાનક શોષણ કરનારી, જાતવાદી-મૂલીવાદી-શાહીવાદી ધટનાનું ધોરતમ દમનરૂપ આ ધરતીપરના સમગ્રત માનવોપર આરંભાયું.

આ રચયે થઈ કરેલી શાસનવ્યવસ્થાનું સર-
કારતંત્ર ખસેા સભ્યોની પાલામેન્ટનું બન્યું;
તેમાં, પેલા વોસલાખની બનીમ એવી ગેરી ઘટનાના
પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા એકસોને પંચાશની બની
તથા તેમજો બીજીમેલા કાળા પ્રતિનિધિઓ પાચ
નહોં થયા. આ સરકાર-તંત્રની અંદરની નીતિ,
તમામ કાળા માનવાને સર્વોચ્ચ રીતે શુભામ બનાવ-
નારી, જતવાદી નહોં થઈ તથા એની પદેદશનીતિ,
અગ્રેજ-અમેરિકી શાહીવાદી ઘટનાને અનુસરવાની
બની.

આવી માનવસંહારક સરકાર-ઘટનાની બધ-
રથાનું એક મુખ્ય મંત્રણ “રીઝર્વ” પ્રથા કહેવાય.
તથા બીજું “કમ્પાઉન્ડ” પ્રથા કહેવાયું. પહેલી
પ્રથા પ્રમાણે આખા દેશપરની તમામ જમીનો તથા
વસ્તીઓ મૂળ વતનીઓ માસેથી પકાવી લઇને તે
ગોરા સમાજને આપી દેવામાં આવી, તથા કાળા
માનવાને મારે ફળદ્રુપ નહીં તેવા વેરાને જીવવા અને
રહેવા માટે દેવાયા. હાલ લાખ ગોરાઓ ઐર્શાટક
જેટલી જમીનના મેટા આવીકે બની ગયા, તથા
સાઠ લાખ કાળાઓને વેરાનો પર તેમણે વસવાની
કેરજ પાડી

આ શાસન-ઘટનાએ આ ધરતીપરના સૌ માન-
વોને ભયાનક ગરીબાધર્મ જઠડી રાખનારા, ભયાનક
અપમાન, અને ખીડોના સતત દોર આપુ કરનારા,

અને ઉદ્યોગ-ધટનાની આણેમાં અમાનુષ કૂરતા
નીચે કામ કરનારાં યુવાઓ ધટનારા કાપડાઓ પસાર
કર્તા. આખો દેશ કાળાં માનવે! માટે પરાજીત યુદ્ધ-
કેદીઓની છાવણી જેવો બની ગયો, તથા આખી
ધરતીપરના એકેએક ઘરસંસારની ધટના અપરાધી
કેદીઓની કારાગાર ઠાટીઓ કરતાંય બદ્દતર બની
ગઈ. આ બનાવટનું રૂપ ધટનારા કાનૂનોનાં નામ
નેટીવ લેન્ડસ એક્ટ, માટરર્સ એન્ડ સરવન્ટસ એક્ટ,
ક્લરખાર એક્ટ, ઈન્ડુસ્ટ્રીયલ કનસીડીએશન એક્ટ,
પાસ લો, વગેરે કહેવાયા. આ ધેર ધટનાના કાનૂનોમાં
પેલા, પાસ લો વડે આખો આફ્રિકન સમાજ એક
ભયાનક કારાગારની વંડીઓમાં ફરતો ફૂરતમ ચાલના-
ઓ નીચે કચડાવા માડયો. આ ધટનાએ આ
કાનૂનો કેવળ પીડન અને શીખણના હેતુવાળા ધમ્પા.
કાળાં માનવોની સારવાર કે ભણતરના અધિકારોનો
એકે કાનૂન અહીં ધડાઓ નહીં.

જેવી જયાનાક ઘટના, અમેરિકામાં લેવાએમાં
કરોડો કાળા માનવો પર દક્ષિણ અમેરિકાના મુકા
જનતમ રચાર્ધ હતી તેવી, અહીં વ્યક્તિન ખંડ-
નાજ દક્ષિણ દેશ પર સરકાર જાનીને શરૂ થઈ ગઈ.
આ ઘટનાના કાનૂનને લઈ કટકાઓ પામવાને તથા
દેહલ પામવાને લાલક ગણાયો. આ ઘટનામાં આસતી
મજૂરીએ નહીં જવાનું કાયદું છે હડતાલનું કાયદું વધ
પામવાને લાલક અપરાધ મનાયો.

આવી અરથા સંકાપી શકે ધર્મ શૂદ્ધી આ
રીતબ્રહ્મચર્ય નીચે કમ્યાતી, રિખાતી અને પિસાતી.
દક્ષિણ આફ્રિકન જનતાએ પ્રતિકાર શરૂ કર્યો.
છ. સ. ૧૯૬૦મા સાપ્તર્ષીએમા ભેગી થયેલી
માનવ મેદની પર ધોલીસે, જલ્દીયાવાલા - બાગને
શૂદ્ધાવે તેવી, કાલજ ચલાવી, પરન્તુ પ્રતિકાર આદ્ય જ
રહી. આ પ્રતિકાર કરનારી લોકસંસ્થા આફ્રિકન
નેશનલ કોંગ્રેસ કહેવાઈ તથા સરકારે આ સરમાને
ગેરકાયદેસર જાહેર કરી. પછી આ ગેરકાયદેસર
સરમાન્દ, આગેવાન મેન્ડેલા, બીજા સાત નેતાઓ
સાથે, ગિરફતાર થયા.

બાંધાં ઇન્દ્રિયાદિની સંખ્યતાનું ન્વાયરૂપ બીજામ યર્મ

મથું હતું તેવી શાસન ઘટનાના પ્રીટિરીયામાં ન્યાયનું
જાતવાદી પડ્યું જોવાનું. પ્રીટિરીયા નગરના મધ્યમાં
દેવળના 'ચોકમાં સીસુલું' નામના એક પકડાએલા
નેતાની પત્ની, આફ્રિકન આનવોના એક મોટા
ટાળાની આગેવાની લક્ષ્મી, પેલા વેરાન જેવા નગર
ચોકમાં આવી પહોંચી. આફ્રિકન વિમુક્તિનું રાષ્ટ્ર
ગીત ગાતી આ લીરપત્ની સાથે આવેલાં કાળાં
માનવોએ સરકારી ધોર ઘટનાના સજ્જ પોલીસો
તથા શિકારી કુતરાઓની વચ્ચે, માનવીય સમ્બતાનું
વિમુક્તિનું શુભન કરતાં કરતા, મોતના પડછાયા-
ઓની પરવા વિના, "પેલેસ ઓફ જસ્ટીસ" કહેવાતી
જાતબેદી ઈન્સાફની કલંકિત કચેરી તરફ ફેરવે
રીવાનીયા-મુકદ્દમા તરીકે નામીએ બનેલો આ
ખટલો, મહિનાઓથી લખાવો, આખરે ૧૯૬૪ ના
જૂનમાં પ્રવેશ્યો હતો.

આખા એશિયા અને આફ્રિકાના બધા દેસાંમાંથી,
આ આઠે નેતાઓને છોડી દેવાનો અનુરોધ થયો.
રાષ્ટ્રસભે પણ તેમની વિમુક્તિને ઠરાવ ધસ્યો અને
હુનોના મહામંત્રીએ આ આગેવાનોના ઇટકારોની
અપીલ કરી. દક્ષિણ આફ્રિકન કહેવાતા ભૂમિદેશ
પર, આક્રમણોર શાહીવાદી ઘટનાએ આખા
આફ્રિકન ખંડ પર આદરેલા અત્યાચારની રીતે લઈ
લીધેલા કબજા પછી, એ જ ઘટનાની વીસ લાખ
જેટલી જાતાવળે ત્યાં મુકામ માડી દીધો હતો. હવે
એણે એ ભૂમિખંડ પરના આ દક્ષિણ દેશ પર પોતાની
જાતવાદી જમાવટ પછી, એજ ભૂમિની જનતા
માટે આખા દેશને કારાગારમાં પસંદી નાખ્યા પછી,
એ સમસ્ત જનતાની જીંદગીને શુલાભીમાં જીવવાના
પૈશાચિક કાનૂનો ધડી દીધા હતા તથા એ કાનૂનો
૧૩૦ શાસન કરનારી પોતાની ગેરી જાલીય ઘટનાનું
નામ સરકાર પાડી દીધું હતું. હવે આ સરકારે
હીરા, સુવર્ણ અને બીજી સંપત્તિથી ભરપૂર એવી
આ ભૂમિ ઉપર શરૂ કરેલા લાખ લાખ પીડનો
સામે પુકાર કરતા સ્વામ વર્ણવાળા વતનીઓના
આઠ દીકરાઓને, તેમને ન્યાય જોખવા માટે, ખડા
કર્તા પરનું જગતભરનાં માનવોએ; આ ગેરી

પાસવતાને પકડારી. એટલે આ આઠેને દેહાંત
દેનારી પાસવતા જરાક પાછી પડી અને તેમને
દેહાંતને બદલે જન્મદીપનો દંડ દેવાનું નક્કી થયું.

કેણે હતા આ આઠ અપરાધીઓ? દક્ષિણ
આફ્રિકાની જ નહીં, અને આફ્રિકા કહેવાતા એકલા
એક ભૂમિખંડની જ નહીં, પરંતુ સમસ્ત ભૂલોક કહેવાતા
પૃથ્વીલોક પરની સમસ્ત માનવજાતની માનવીય
અનુકંપા વડે જોતજોત બનેલી, માનવીય સંસ્કારની
તદ્દરપતા સમી, આ માનવવર્ણીય દર્પદર્શનની પ્રતિ-
કાર જખી હતી. ઇતિહાસની બધી સંસ્કૃતિઓની
મૂલ્યકલ્પિતઓમાંથી ધડાયા હોય તેવા સ્વામ રંગની
તેજોમય છાયા બનેલા આ માનવ પુંગવોએ પેલી
ધોરતમ ઘટનાની નાખૂદીને પડો બજાવ્યો હતો
અને એ સિતમ ચક્કીની યંત્રજળને જોટકાવી નાખવા
તેમા જાતસમર્પણનો નિર્ધાર ધણો હતો. જો
નિર્ધારનો જ અમલ કરવાની એકમાત્ર કારવાહીને
હાથ ધરવાની પ્રગલ્ભ નિખાલસતાને ઉચ્ચાર કરીને
તેમણે કશું હતું કે આ અમાનુષ એવી જે તમારી
શાહીવાદી જાતવાદી ઘટના છે તેનો નાશ કરવા
સિવાયની બીજી કોઈ કામગીરી અહીંથી મુકત
થઈએ તો પણ અમે હાથ ધરવાના નથી.

આખો દક્ષિણ આફ્રિકા ખંડ દક્ષિણ દેશની
સ્વામ જનતાના જનરૂપમાં પ્રોપ કરીને ન્યાય
માગતો હતો. ન્યાય દેવાની કોઈ લાપસાત, આ ભૂમિ-
માતાની જલોડી ઘટના, પોતાને મુકતજગત કહેનારી
અને પોતાની જાતને લોકશાહી જેવા સમ્પ્રદાયે,
જેકનારી પેલી શાહીવાદી ઘટનાએ પ્રાપ્ત કરી નહોતી.
આવી પીડિત માનવજાત ૧૦ એકેડી પીક ઘટના,
આ શાહીવાદી ક્રાંત્યલાદેજ સાપડી હોવાથી, તેને
થ લાવી દેવાની એકે આવડત એના પતિત આવર-
દામાંથી હજુ બિપજ સડી નહોતી. ઊલટાની આ
ઘટના તો, આ પૈશાચિક દેખાવને માનવજાતના પ્રો-
પથી બચાવવા તેનાપર જિતગત બહિષ્કારના આશુધને
પણ છુટ્ટી બનાવી દેવાની યુક્તિઓ રચતી હતી આ
ઘટનાનીજ અંગ્રેજ-અમરિકા-ફ્રેન્ચ આગેવાની તેને
આર્થિક બહિષ્કાર કરવાના રાષ્ટ્રસંઘના નિર્ણયનો
વિરોધ કરતી હતી.

એટલે, આ સમજાનશૂનિય પર જિતરેલો-પેલો જાતવાદી-ધોરતમ ઘેરો, અને એ પોવાદી દિવાલમાં જકડાયેલો દક્ષિણદેશ માનવજાતે અને માનવ સંસ્કૃતિએ જીવી કરેલી, માનવીય ઇન્સાફની ઘટના પાસે પણ ન્યાય માગવા પહોંચી શકતો નથી માનવ જાતની એવી કોઈ કચેરી માનવીય ઇન્સાફની વ્યાસપીઠને આજે ધારણ કરતી નથી કે જેની પાસે દાદ મેળવવા આ જુલોકપરનો કોઈ પણ માનવ-સમાજ પહોંચી શકે. ત્યાં પહોંચવાના બધા માર્ગો પર શાહીવાદી ઘટનાની ધોર ચોકીઓ હજુ ગોઠવાયેલી છે. માનવીય ન્યાયાસન પાસે રજુ થઈ શકવાના રસ્તાઓ ઉપર રથળપર અને જળપર હજુ આ ધોરનમ ઘટનાના લશ્કરી ધાનકો અને સાત સાત કાફલાઓ ગોઠવાયેલા છે.

અને શાહીવાદી એવી આ ધોરતમ ઘટનાને ધડેલેયોએ, ચાલકો, ખસકો, તથા તેનાં લાલનપાલનના બધા છુલ્લિલીલાવાળા હાલરડા માનારો ગેલએધો અને ફેટવાસેને તે ખબર છે કે દક્ષિણ આફ્રિકા પર તાડને કરતી તમિઝ્નાની કાળી કારવાહી, જે માનવી ચામડીના બધા કાળાર ગો કરતા અતિધણી અપારાધાળી ઘટના છે તે પોતે, પોતાને ત્યાની શાહીવાદી ઘટનાની જ એક અખંડ અને અવિભાજ્ય એવી, એકજ જાતની અને એકજ મૂલ્યવાળી રચના છે! તેથી જ કોઈ અદાલત એ કાબોતરી કારવાહીને, ન્યાયના પિંજરામાં ખડી કરે તો તે જ પિંજરમાં, અમરિકા શાહીવાદી એવો સમાજ પોતાની મુકત જગતની બધી કારવાહીઓની, વિમુક્ત વિહારની અપરાધી રેટમાળ સાથે લાજર થયેલો દેખાઈ જતો હોય છે.

પરંતુ મેન્ડેસાની માનવ મંડળીને ઇન્સાર દઈ શકનારી, અને તેના સામા પક્ષે સંહારઘટના બનેલી, દક્ષિણ આફ્રિકાની ગેરી સરકાર મંડળીના અપરાધોને દંડ દઈ શકનારી, આજે તો કોઈ અદાલત આ જૂનિઆતએ ધારણ કરી નથી.

એટલે જ આજે રાષ્ટ્રસંઘ હહેવાલી વિશ્વસંઘ વિશ્વના નામમાં, અને સર્વેશીય રીતે આ દક્ષિણ

આફ્રિકન ઘટનાને પિકારી કાઢવાનો-અભિપ્રાય ઉચ્ચારી શકે છે, પ્રસ્તુત તેવી પાસે, આજે, એવો કોઈ એવી આગળનો જીવતો કાનૂન નથી કે જે, પોતાના ન્યાયનિર્ણયનો, અમલ, ત્યાં અપરાધ લગવાય છે ત્યાં, બંધને કરી શકે.

એટલે જ આવા અમલમાં એક નમ તરીકા જેવી એવી અપરાધી ઘટનાના આર્થિક બિહારકારની વાત બધા રાષ્ટ્રસંઘની મુમિતિએ ઉચ્ચારી, ત્યારે તેના અમલમાં અમલગતન જેવું રાષ્ટ્ર બનીને જીભેથી, અમરિકા આમેવાનીવાળી શાહીવાદી મુકત જગતની ઘટના આગ્રેહબ દેખાઈ ગઈ, ત્યારે રાષ્ટ્રસંઘ જેવી ઘટના પણ નિસહામ હાથારી દાખવતી જોઈ.

દક્ષિણઆફ્રિકા, હહેવાલી આ જૂમિ પર ચાલતી પીડક કારવાહીને રાજી પાડવા માટે, રાષ્ટ્રસંઘ હહેવાલી વિશ્વસંઘ પાસે બેધારે લશ્કરી પુગલાં લેવાનો વિચાર રજુ થયો ત્યારે, માનવોની આઝાદી માટેની ઊંચચાલો પર ત્રાડે દેવાની કારવાહી લાખને, પૃથ્વી પરની નાપેરલેશો પર પહોંચી જતી, અને એ જ ખડાં કંઝો નામના દેશની વિમુક્તિની ઊંચચાલને સિકારીની અદાથી પિંખી નાખતી, આ વિશ્વસંઘ પર પણ પકડ બંધાવી ચૂકેલી શાહીવાદી ઘટના હહેવા માગતી હતી કે, પણ દક્ષિણ આફ્રિકા પર લશ્કરી ઉત્તરાણ કરવાનો એક પણ માર્ગ નહોતો છે ક્યાં! એની એક સરહદ પર દક્ષિણ રેડોશિયા છે, બીજી બે પર વલદાઓની પ્રાદેશિક મોસિકો છે, ત્રીજી પર કોંગોનું શોને રૂપવાણ મુકતરાષ્ટ્ર છે કેવી છે આ કમનસીબ જૂમિને ઓતરાતી શાહીવાદી ઘટનાએ જ ધારણ કરેલી, આ બધી અપરાધી સરહદો આ ઓતરાતા માનવ અપરાધની આંદો ઘૂંટીઓ, માનવ વિમુક્તિની બધી કારવાહીને જ નહીં પરંતુ બધા ખ્યાલો, વિચારો, અને વાંઝનાઓનો પણ ઘાત કરતી ત્યાં આજે જૂતાકાળનો પરવાના લાખને ગોઠવાયેલી છે.

આવળટી હિંદુશી નામના એક નોબેલ પારિ-
તોષિક-મેગવનાર વક્ષિયુ આફ્રિકના મહાનુભાવે, આ
રાષ્ટ્રમંદની બેઠક પાસે પેલા આઠ પર ફટકારાએલી
જન્મટીપ, એટલે, આ આઠે જન્મ માટે એ જાતવાદી
શાહીવાદી સરકારના નરકાગારથી બહાર કારાગારમાં
જીવનતકની મોતની ચાનનાઓમાં ગૂમ થઈ જવા
વિના ખીજી, કશું નથી ને રજું, કશું, તથા આ
રજીઆત કરતાં આ આઠે જન્મ ને માનવજાતની
બધી મંસ્કારમયતાના પ્રતિનિધિઓ છે, તેમને
ફટકારે કરવાની કારવાદી ચલાવવાની વિનંતી ફરી
* તેણે કહ્યું કે “જન્મટીપ પામેલા આ જમિના
આ આઠે દીકરાઓ, દક્ષિણ આફ્રિકન રાજકીય
જેહાદના નીતિશાસ્ત્ર અને નૈતિક વ્યવહારના ઉચ્ચતમ
તત્ત્વોના પ્રતિનિધિઓ છે તથા દર્ઝા થયેલા
નૈતિકોત્તરવાના આ જીવ-તરૂપો, કારાગારના સમય-
ગાળા સુધી જીવતાં નહીં ગઈ શકે”

“The sentenced men” represent the
highest in morality and ethics in the South
African political struggle. This morality and
ethics has been sentenced to an imprison-
ment it may never survive. Their policies
are in accordance with the deepest interna-
tional principles of brotherhood and huma-
nity. Without their leadership brother-
hood of humanity may be blasted out of
existence in South Africa for Long deca-
des to come. When they are locked away,
justice and reason will have departed from
the South African scene.”

ત્યારે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિની અને પશ્ચિમી સભ્ય-
તાની હલનાવાળા પ્રચારકની અગ્રેજ-અમેરિકી
એવી શાહીવાદી જગતની મુક્ત વિશ્વ નામધારી ધટના
છે તેવી અગ્રેજ ભૂમિપરનુ મૂડીવાદી બાધુ ને
મૂડીવાદનુ જ “ગારડીયન” દેખ છે તે ગારડીયનનો
૧૬ મી જૂનનો તાંત્રી લેખ, પેતાની સરકારની જોશ-
રમ બનેલી કારવાદીની દીકા કરતાં લખે છે કે,

“Where ever the world-wide revulsion
Against South Africa is made articulate
Britain's voice is the feeblest. Where-

ever plans are discussed to end the
subjection of black South Africans
Britain counsels, dely, restraint vac-
illation. In the commons yesterday
Mr Butler was willing to applaud
whatever protests were made outside
about the Mandela trial, but he would
not allow official representations to
go forward from British government.
In the Security Council Sir Patrik
Dean once more argued against a
course of action (this time the study
of economic sanctions) without having
anything to offer in its place but the
tired thought that time heals all
things.

Last week the government's grou-
nds for refusing to condemn South
Africa for the abhorrent panoply of
laws that led to the treason trial
was not yet over. This week, when
the trial is over and the sentences
have been announced, the excuse is
that the appeal may be pending. A
punny excuse it is, alongside the
massive injustice which South Afri-
can legislation is designed to support.
The nicities, legal and diplomatic,
are desirable in a civilized coun-
try: they reflect and embody all
that makes it civilised. But they
are tragically inappropriate in a
tyranny on the South African
Scale.”

[The Guardian-June 16-1964. London]

કેણુ છે આ મેન્ડેલા? આઠે મહાનુભવોમાં આગે-
વાન કહેવાએલો આ તરુણ, આફ્રિકાની આ દક્ષિણ
જૂમિદેશની વિમુક્તિ માગતી રાષ્ટ્રિય સંસ્થાઓના
એક અગ્રેસર છે. આફ્રિકન જનતાના પીઝિત
જમાનાઓએ જન્મ-માવેલા આ મહામાનવીનું અંતર
એના રૂપાળા કઠી શકાય તેવા કંઠેવર જેવું જ
ચુંદર અને સુરમ્ય છે. એની માગણી કાળાં માન-
વોની જ વિમુક્તિ ધટના માટેની નથી પરંતુ કાળા,
ગેરાં અને ઘેરાં સૌ માનવજાતીના સમાન એકતા-
વાળી જીવનપ્રયાતું સાસન આ જૂમિ પર રચવા
માટેની છે. આ માગણીની નીતિમત્તા ન્યાયસરતા
તથા માનવીય અનુકંપા વડે તદ્દરૂપ બનેલું આ
માનવરૂપ હજી તો બહુતું હતું. આ સ્વામિ વિદ્યાર્થી,
લંડન યુનિવર્સિટીમાં આપવાની કાયદાશાસ્ત્રની
પરીક્ષાની તૈયારી કરવાની સાથોસાથ, માનવીય
દાનનને ઇન્સાદી સંપ્રદાય તથા આકાર ધરતો હતો.
તેની પોતાની જૂમિમાતા પર ચાલતી અગ્નિ પરીક્ષામાં
પણ પસાર થવાની તાલીમ લેવા માંડ્યો હતો.
એટલે એ છૂપો રહેતો હતો.

પરંતુ શિકાર ધટનાવાળી ભતવાદી શયતા-
નિયત જે આ જૂમિપર ગેરાં વસાહતવાળી પરદેશી
સરકાર બની હતી તેણે એને શોધી કાઢ્યો, અને
ખીજ સાત આગેવાન સાથીદારો સાથે ગિરફતાર
કર્ષે ત્યારે, સોમ-મંગળે, એ લંડન યુનિવર્સિટીને
મોકલવાનાં છેલ્લા પરીક્ષાપત્રો લખતો હતો, બુધવારે
આરામ કરતો હતો, પણ ત્યાં તો શરવારે, એને
પકડી પાડીને, માનવ અબૂધતાની ધોર ધટનાવું
હિંસકરૂપ એને અગ્નિપરીક્ષાની એકપર, ચઢવી
હેતુ હોય તેમ અપરાધી કહીને બિલુ કર્યું
દિવસો પછી દિવસો વહેતા સિતમોમા એને
મુલાવતું આ પીડનરૂપ એની તરુણ જીંદગી પર,
આજીવન કારાગારનો દંડ ફટકારવું હતું.

આફ્રિકન જીંદગીનો એક વધારે માથો પીંખી
નાખીને, એ જીંદગીના સુરમ્ય અંકરને શેષી
નાખનારા શિકારીની પાછળ, નીની નામની એની
તરુણ પત્ની ધાનાખતી હતી, અને એના બાળકો

સમેત આ તરુણ પુખ્તવના કાર્પને, જ સર્વસ્વ
સ્વાર્થણ કરવાનો-શપથ લેતો આ માનવીઅતરનો
પ્રાપ્તિમાથો કઠળાટ કરતો કલરવતો હતો. ત્યારે,
એ મહા તરુણની મુલાકાત લેવા આવનાર, અગ્રેજ
શાહીવાદી ઘટનાના પાટનગરના એક મોટા ધર્મ-
મિનિસ્ટર રેવરન્ડ-એડવોકેટ, બેલેક્સવેલને મેન્ડેલા
કહેતો હતો, “પીનીને ધીરવણુ દેજો, મારા મોટા
દીકરાને, જૂજોળનાં પાકવણુસ્તકો અપાવજો, અને...”
ખીજનું એને કશું કહેવાનું નહોતું... એ બાવિમા
પ્રવેશ કરવા માટે સંપૂર્ણપણે તૈયાર હતો. પછી
પેલા ધર્મખાતાના મિનિસ્ટરે જ્યારે આ તરુણની
વિદાય લેતાં પ્રાર્થના કરી ત્યારે આ પ્રાર્થનાના
અર્થને કુસના રૂપમાં ખાધ પર ધારણુ કરવાની
અઢકી હિંચાર્ પેલા સ્વામિ માનવરૂપની પૂરવાર
ધર્મ અને ઇતિહાસની ચાતાએ પેલી પ્રાર્થનાનો
અભિનય કરવાવાળી સંસ્કૃતિને, તેની પોતાની
ભવને બેવાનું અને ઇતિહાસના મૂલ્યાંકનને ફરી-
વાર ચૂલવવાનું દર્શણુ આ પશ્ચિમી ભતની ધોર,
ધટના સામે ધક્કું. પેલા ધર્મના ઇસાઈ મિનિસ્ટરે
આ મહામાનવ વિષે અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું,
“He is signally free from rancour,
but the iron is in his soul, and I am
sure it is long since he practised relig-
ion in a formal way.”

એવા અભિપ્રાયને ધારણુ કરના પેલા ઇસાઈ
ધર્મના મિનિસ્ટરને, તેના લાંબા અગામી પંથરાતી
પાંખ વડે પકડી રાખવાનું મન, ભણે ઇતિહાસનો
ધક્કુ કરતો દેખાયો, અને અભિનય છતા, આ
માનવીય અનુકંપાનું ઇતિહાસમૂલ્ય, એ માનવતા
મિનિસ્ટરને, પીઝિત માનવોનો કરોડકંડી કઠળાટ
કરવું પૂઠતું હતું કે, જાણ રેવરન્ડ કાધર બોલ તો
ખરો કે, “ફોરમલ” કેવળ “ફોરમલ,” કેણુ છે!
પોતાના કંઠમાંના સુવર્ણ કુસને સાચવી રાખનારી
ક્રિયાકાંડી ધટના, કે પોતાના આત્મા સાથે લોહી
ઝરતા લોહકુસને જડનાર મેન્ડેલા?”

પછી દરિયાપારના દેશોમાંથી આવેલી મેન્ડેલા
અને તેના સાથીદારોને મુક્ત કરવાની, બંધી

વિનંતીઓના અનાદર કરતા વરપુરે પેલી પાલા-
મેન્ટ કહેવાતી જાતવાદી શાહીવાદી ઘટનાને કહ્યું,
“યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સરકારને કોઈ પણ સામ્યવાદી
જાનુસને વિંધી નાખે છે, તથા ખિટનની સરકાર
પણ ને સામ્યવાદીને પકડે તથા શિક્ષા કરે છે,
તથા પશ્ચિમી મુક્ત જગતનો કોઈ પણ દેશ
સામ્યવાદની સાથે ને વર્તન કરે છે, તે જ વર્તન ને
ચોખ્ખો એવા આ રીવાનીયા-મુકદ્દમા આગે, સાઉથ
આફ્રિકન સરકાર કોઈ પણ દબાવુને સ્વીકારતો
નહીં. આ મુકદ્દમા સામે મઠાએલો બધો ઉછાપોહ
વિશ્વવ્યાપી સામ્યવાદી ઉછાપોહ છે.

“એની ખૂંટી સાખીતી એ છે કે, સામ્યવાદી
રાજ્યો અને મરકારોએ આ લોડોને માટેનો ટેકો
જાહેર કર્યો છે”

પછી રીવાનીયા-મુકદ્દમાના જજમેન્ટને સાલ-
ળવા પ્રીશિરીયાના કાળાં માનવોનો એક સમુદાય,
ચર્ચ સ્કેવરમાં, ન્યાયમહાલયની બહાર જમા થયો
પોલીસે પોતાના શિકારી કુતરાઓની સાથે આ
સમુદાયોને વીંટી લીધા. પછી ટ્રાન્સવાલનો મહા-
ન્યાયાધીશ ક્વાર્ટસ-ડી-વેટ પેલા આડે જણુ પર
જજમેન્ટ આલ્યો: “અપરાધીઓ” આ જજમેન્ટ
સાથે અસમત બનવાની માનવીય અસ્મિતાને
ધારણ કરીને એવાજ મહાન્યાયાધીશ પેટને વિરોધ
કર્યો. આ વિરોધને નકારી કાઢતી ન્યાયાધીશોની
મંડળી વતી, એટર્ની જનરલ યુકુરે પછપુ,
“તમે ડામ્યુનીસ્ટ છો!”

પેટને કહ્યું, “ના”

“તો તમે ‘સહરી સાધીદાર’ છો?” પાછો
યુકુર બોલ્યો.

એટલે યુ’ તેનીજ મને ખબર નથી,” પેટને
દર્શ્યો. “હતાં કુ તે પપ્પુ નથી.”

પપ્પુ પાછો યુકુર બોલ્યો: “પપ્પુ તમારી આવી
વર્ણુક રાજકોહ નથી?”

“એ રાજકોહ નથી” પેટને કહ્યું

“પરંતુ એપારથી: સામેનો એ કોહ નથી?”

પેટને ઈન્કાર કર્યો અને પછી, ચર્ચસ્કેવરમાં
ઉમરાયેલા કાળાં માનવોની વચ્ચેથી આફ્રિકન

ધરતીની વિમુક્તિનું ગીત ધરતીમાંથી બીજા ઉદ્ધવ
અને જોતજોતામાં, એ ગીતની ગિરા જેવા ઝંઝાએ
ફસી બેઠ્યા અને માનવ સમુદાયનો કંઈ, નીકાસી...
સીકેલેલ...ઈ... આફ્રીકા!”નો પકાર કરતો
સંભળાયો

આડે અપરાધીઓને આજીવન ‘કારાગારમાં
દફનાવી દેવા લઈ જવામાં આવ્યા ત્યારે મેન્ટ-
લાએ પોતાની દીકરીને તથા બીનીને અને સીમુલુએ
પણ પોતાની પત્નીને, છેલ્લી વાર જોઈ લેવા
નજર લગાવી મેન્ટેલાએ પોતાનો પડછંડ બાકુ
જીયો કરીને સૌની વિદાય માગી, તેના જવાબમાં
હોય તેમ ચર્ચસ્કેવરની માનવમેદનીમાંથી એક મોટો
ઝડો જીયો ચઢ્યો, તથા તેના પર લખાયેલા શબ્દો
બોલી બેઠ્યા, “અમે જીવતા હોઈશું” તો તમે કારા-
ગારમાં સડતા પડ્યા નહીં જ રહો!”

આ રીવાના મુકદ્દમાએ, જગતભરનું ધ્યાન
આ શાહીવાદી જાતવાદીની ઘેર ઘટના તરફ ખેંચ્યું.
આ મરજીયાઓને મુક્ત કરવાનો ઠરાવ, સલામતી
સમિતિમાં રજુ કરનાર આફ્રિકન દેશોને, રાષ્ટ્રધના
મહામત્રીને, આ લોડોને મુક્ત કરવાની અરજ
જીતનાર પોપને, શાહીવાદી વર્ગીય ઘટનાની
સરકારોવાળા, અંગ્રેજ અમરિકી દેશની માનવતા-
વાદી અનુકંપાને, સૌને પેલી કાળોતરી ઘટનાનો,
જાતવાદી ફાસિવાદ, ‘સામ્યવાદીઓ’ કહેતા સંભ-
ળાયો હિટલર, મેકાર્થી, ડલેસના ગયા પછી પણ,
બધી ઈન્માદી વાતને સામ્યવાદી પ્રચાર કહેનારું
જાતવાદીરૂપ જગતે નજરોતજર દીઠું. આખા
જગતે ત્યારે આ દેખાવનો પ્રતિધાર કરવાની નૈતિક-
હિંમતને ધારણ કરી ત્યારે જ, જાતવાદી શાહી-
વાદી ઘટનાનું અમરિકી અને ખિટીશ સરકારનું
મોકલે કચવાતું કહેતું હતું, “પરંતુ દક્ષિણ
આફ્રિકન સરકારનો આર્થિક બહિષ્કાર કરવાની
વાતનો અમે વિરોધ કરીએ છીએ. એ વાત
અમારે ગમે જીતતી નથી” કારણ?

કારણ સાફ હતું એ જ કારણને ધારણ
કરીને તે તેમનું “ટાર્ગમ” નામનું છાપું, આ

મુકુંદમાની નોંધ લખતું કહેતું હતું, “પરંતુ સર-
કારનો અભિપ્રાય બુદ્ધિ હતો, એટલે કાળા પોશાક
અને રાતા પોશાકમાં શોભતા વડા ન્યાયાધીશ
ક્વાર્ટસ-ડી-વેટ પવિત્ર અભીરતાપૂર્વક જજમેન્ટ
આપી દીધું. મેન્ડેલા અને બીજા સાત જણે ગુને-
ગારો પુરવાર થયા હતા. વિચિત્ર તો એ હતું
કે આ ગંભીર ચૂકાદો વચ્ચેનો હતો ત્યારે જજે
પોતાનો ભાર વિજય થયો હોય તેમ પેલા મેન્ડેલા
કે જે “કાળા પીપરનેલ” તરીકે જાણીતો છે તે
કાળા પીપરનેલે અદલાસ્ત્ર કયું.”

અમરિકા શાહીવાદી ઘટનાએ જ આ દક્ષિણ
આફ્રિકન ઘટનાનો પક્ષ કર્યો તથા તેની સામેના
આર્થિક બહિષ્કારનો તેણે અસ્વીકાર કર્યો તથા
એ ઘોર ઘટનાનો વિરોધ તેના ગળે ઊતરી શક્યો
નહોં, કારણ કે, આ વિશ્વશાંત્ય કરનારો જાતવાદી
શાહીવાદનો દંડ, દક્ષિણ આફ્રિકાની હીરાની સોનાની
અને યુરેનીયમની ખાણોનો મૂલ્યવાદી ભાગીદાર
હતો તથા માનવશોષણને ગળી જતો હતો.
આ ભાગીદારો પોતે જ અમરિકા શાસનચક્રના
સંઆલોકો હતા, તથા આ સોનેરી ઘટમાળ પોતે
એ સોનાની ખાણોમાં ઊતરતાં કાળાંચુલામ માન-
વાને સંહાર કરીકરીને પોતાની કારની કાચા પરના
બધા ઉત્પન્નની સુવર્ણ ઝલકને ધારણ કરી શકતી
હતી અંગ્રેજી ઘટનાનું પણ એજ કારણ હતું.
એટલે એ જ કારણના કમઘણમાંથી ધારણિ
અંગ્રેજી હીન અને અમરિકા સ્ટીવનસનની બધી

દલીલોની ચંડીતાઈ રાજસંઘમાં થોથરાતી જીલના
શંદોનો લોચા વાળતી કહેતી હતી કે,

“અમારી સરકાર દક્ષિણ આફ્રિકાના બહિષ્કાર-
રનો વિરોધ નોંધાવે છે.” એવી આ શાહીવાદી
જાતવાદી અંગ્રેજી કે અમરિકા જગ્યાન ગમેતેવી
આળસપાણી રચતી હતી છતાં સમસ્ત જગતની
માનવીય અનુકંપા હવે કંપી બિડી હતી તથા કહેતી
હતી કે હવે તો હદ આગી ગઈ છે.”

ત્યારે આ ઇતિહાસની સીમાપર બિન્ને રહીને
આ દક્ષિણ આફ્રિકન સરહદ ઉપરથી દૂર દૂર દેખતો,
અને ઇતિહાસનું આવાહન સાંભળતો, કેંગો નામનો
પડોશી દેશ જેણે હજુ ગર્ભકાલથી જ આ શાહીવાદી
ધોકાબાજી નીચે લોહીચુલાયુ બનવા માંડ્યો હતો:
તેના કવિજીવ એક મોટો અજ પો બનીને, ગાતો હતો,
હું હવે રાહ જોઈ શકતો નથી, કારણ કે, મારીજ
રાહ જોવાઈ રહી છે !

My mother! [oh black mothers, whose
children have departed]

You taught me to wait and to hope
As you have done through the disastrous
hours, But in me

Life has killed that mysterious hope,
I wait no more

It is I who am waited ! ”

[Tchicaya V. Yamsi, the Congolese
poet]

અમેરિકામાં બેકારી અને સ્વયંસંચાલન

—સંનત મહેતા

સામાન્ય રીતે બેકારી એ અવિકસિત રાષ્ટ્રોના પ્રશ્ન છે, છતાં આ પ્રશ્ન અમેરિકામાં આજે ઘણો ગંભીર બન્યો છે, એ વાત અમેરિકાના કાર્મિક્ષ દેશના નાગરિકના મનમાં જલ્દી ઊતરે તેવી નથી પણ બેકારી જોડેના ખીન્ને શબ્દ જે મધાગે વપરાયો છે તે છે સ્વયંસંચાલન (Automation) આનો અનુભવ ખીજા સ્વરૂપે ભારતને થયો છે ભારતમાં જે ઉદ્યોગો પ્રિન્ટનના કાળમાં સ્થપાયા હતા, તેમાં તે યુગનાં સ્વયંસંચાલિત થયોએ બેકારીનો સવાલ ઊભો કર્યો જ હતો દા ત. કાર્પેટ ઉદ્યોગમાં 'રેશને-લાઈઝેશન' એ હજી ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્ન છે; અને એમાંથી અનુવિહીન (Tearless) રેશનેલાઈઝેશન સુધી પહોંચ્યા છોએ.

પણ અમેરિકા જેવા દેશમાં જ્યાં ઉદ્યોગીકરણ આપણા કરતાં વહેતું થયેલું અને જ્યાં ટેકનોલોજી ઝડપભેર વિકસી રહી છે ત્યાં આ સ્વયંસંચાલન (Automation)ના કારણે બેકારીના નવા જ પ્રશ્નો ઊભા થયા છે અને છેલ્લા વરસોમાં આ પ્રશ્નોના ઉકેલ આપ્યા નથી, પરિણામે વિષ્ટ સવાલો ઊભા કર્યા છે.

અમેરિકાના નેશનલ એસોસિએશન ઓફ મેન્યુ-ફેક્ચરર્સની "Jobs for all"ની પ્રસ્તિતકર્તા ત્યાંના ઉદ્યોગપતિઓની મનીષા વ્યક્ત થાય છે.

"ઈલેક્ટ્રોનિક્સ અને આણુશક્તિના બળથી ચાલતી સમગ્ર અને અમરદિત સ્વયંસંચાલનયુક્ત અમારી યુક્ત-અર્થતંત્રની જરૂરી દેવદ છ દેશનું સ્વપ્નમાં પણ ન કલ્પી શકે તેટલું સુધી પધરાશે."

અમેરિકાના પ્રમુખ ક્લેન્ટીએ ૧૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨ ને રોજ દરેક નાગરિક માટે રોજ પૂરી

પાડવાના પ્રયત્ને "૨૦, સદીની-માણીના દાયકાના મુખ્ય પડકાર" તરીકે ગણાવ્યો હતો.

ખીજા બાલુ, અમેરિકાના દોઢ કરોડથી વધુ મજૂરોની સભ્ય સંખ્યા ધરાવનાર મધ્યસ્થ મજૂર સંસ્થા AFI-CIO એ ૧૯૬૨ ઓક્ટોબર મામના Federationistના અકમાં જણાવ્યું હતું કે, "આવારે જરૂર તો... સરકારની એવી નીતિ અને કાર્યક્રમોની છે જે અમેરિકન અર્થતંત્રને ઉત્તેજન આપે અને રોજના વધુ સાધનો ઊભાં કરે"

ટૂંકમાં, વિવિધ બાલુઓનો વિચાર કરતાં, અમેરિકા જેવા વિકસિત અને મમૂદ દેશમાં પણ બેકારીના ને પ્રશ્નો ઊભા થયા છે તે આપણે સમજવા જરૂરી છે કારણ વિક્રમતા દેશોમાં પણ સ્થાનિક સંસ્થાને કે સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિને સમજ્યા વગર Automation તરફ દોડવા દુઝતો એક વર્ગ છે, જેની આખો અમેરિકન મમૂદિએ ઊભા કરેલ મુખ્ય સમસ્યાથી અનર્થ ગઈ છે, અને જેની નજર ભારતના પ્રશ્નોના ઊંડા પર રહેવાને બદલે વધુ અને વધુ આગમ તરફ માર્ગ છે.

આ દષ્ટિએ, અમેરિકાની આ બેકારીની સમસ્યાને આપણે જરા વીગતવાર સમજવી જરૂરી છે.

બેકારીની નાણુદ્રી અને પૂરી રોજ

૧૯૩૦ની મદી વખતે અને એ પછી ખીન્ન વિવધ બાલનાં વર્ગમાય સગાં બેકારી આવી નથી—એ વાતે બેકારીને ઉકેલવાની અને પૂરી રોજ (Full employment) માટે મથ-

વાની નમૂના દુનિયાના ઘણા દેશોમાં આણી હતી. ખીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન ઈંગ્લેન્ડમાં વિલિયમ એચ બીવરીજના પુસ્તક “Full employment in a Free Society” એ ખાસ કરીને ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામાં આ સવાલને મોખરે આપ્યો હતો. સંપૂર્ણ રોજીનો અર્થ બીવરેજે એવા ઘટાઓ હતો કે “બેકારો કરતા વધુ ખાલી જગ્યાઓ,” અને “બેકારીનો તફાવત છે જાણી” — ખીજા અર્થમાં કહીએ તો, “મજૂરીનું બજાર હમેશા મૂળ વેચનારાનું બજાર હોવું જોઈએ, નહિ કે ખરીદનારાઓનું.”

આમ છતાંય, પૂરેપૂરી રોજવાળા સમાજમાં પણ થોડીક સંજોગાત્મક બેકારી રહેવાની. દા.ત. મજૂરીના કારણે જે ઉદ્યોગો આવે (જેમકે જર્નીંગ ફેક્ટરી વગેરે) તે મજૂર બધા થાય ત્યારે બેકારી જન્મે; વળી, ટેકનોલોજીના ફેરફારને કારણે પણ થોડી બેકારી જન્મ્યા કરે બીવરેજે પુસ્તક લખ્યું ત્યારે તે વખતના ઈંગ્લેન્ડ માટે આવી અનિવાર્ય સંજોગાત્મક બેકારીનું પ્રમાણ એટલું ઓછું અને વધુમાં ઈંગ્લેન્ડને એ વખતે ને અત્યારે પણ પરદેશના વેપાર પર ધરો આધાર રાખ્યો પડતો. એટલે એનો એક ટકા વધારે ગણીને ત્રણ ટકા સુધીની બેકારીને અનિવાર્ય ગણેલી.

અમેરિકાના મજૂરનેતાએ ૧૯૪૭ માં “Full Employment Patterns-1964” માં ૩.૪ ટકાને અનિવાર્ય અગર સંજોગાત્મક બેકારીના પ્રમાણ તરીકે ગણાવેલું.

વધતું પ્રમાણ

પણ અમેરિકાના બેકારીના આક્રમક બતાવે છે કે, યુદ્ધનાં વરસો બાદ કરતા, અમેરિકા પૂરી રોજીની સ્થિતિએ પહોંચી શક્યું નથી નીચેના આક્રમક સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરે છે.

૧૯૪૮ ૩.૦ ૧૯૫૮-૬૦ ૫.૨

૧૯૫૨-૫૩ ૩.૦ (હિસ્ટ્રીકલ યુદ્ધ)

૧૯૫૫-૫૭ ૪.૧ ૧૯૬૨ એ ૫.૫

ટૂંકમાં, ૧૯૬૦ નો એક ગ્રામ બાદ કરતાં, અમેરિકામાં સંજોગાત્મક બેકારીની ગણતરી કર્યા પછી

પણ બેકારીનું પ્રમાણ ૫.૮ મહિનામાં પાંચ ટકા કરતાં ઉપર જ રહ્યું છે. ૧૯૬૧ માં ખીજા આર્થિક પ્રયાસોમાં સુધારો દેખાયો પણ ક્રમિક મેળવવા કમ્પ્લેટી વસ્તીના ૬.૭ ટકા બેકાર રહ્યા. ૧૯૬૦ માં આ પ્રમાણ ૫ ટકા હતું. ૧૯૫૬ માં ૫.૫ ટકા અને ૧૯૫૮ ના “રીસેશન” વરસ દરમિયાન ૬.૮ ટકા રહ્યું.

બેકારીના આ સતત ઊંચા રહેતા પ્રમાણે સાદું કહ્યું છે કે ૧૯૫૩ થી ૧૯૬૨ સુધી અમેરિકન અર્થતંત્રમાં જરૂરી ગતિશીલતા આવી શકી નથી. એટલું જ નહિ પણ ૧૯૫૪ થી ૧૯૬૨ સુધીમાં પાછલી બેકારીનો અર્થતંત્ર પરનો ભાર ઓછો થઈ શક્યો નથી. ૧૯૫૪ ના “રીસેશન” પછી જે કદીય પાંચ ટકાથી નીચે ન ગયું; અને ૧૯૬૦-૬૧ ના ઝડપી વિકાસ છતાં જે એ ૫.૫ ટકા પર જ યોડી રહ્યું છે.

૧૯૬૨ ના પહેલા ૭ માસથી આજ સુધી બેકારીની સંખ્યા ૪૩ લાખથી નીચે નથી જઈ શકી.

સાચી બેકારી

હકીકતમાં, ઉપરના આક્રમક કરતાંય બેકારી વધુ છે કારણ કે આમાં, આખો વખત કામ કરવા કમ્પ્લેટા છતાં જેમને અર્ધો સમય Part-Time કામ મળે છે, એવા અર્ધ સમયના મજૂરોનો સમાવેશ થતો નથી લગભગ ૨૫ લાખ જેટલા લોકો આ ક્ષણમાં આવી શકે તેવા છે અને તેમની સરખામણી પૂરી બેકારીના પ્રમાણ નેટ કરીએ તો લગભગ ૧૦ લાખ પણ બેકારી તરીકે ગણી શકાય આ ઉમેરતા બેકારીનું પ્રમાણ ૬.૫ ટકા થાય.

એટલું જ નહિ પણ, મજૂરો જોઈ લેવર સ્ટેટિસ્ટિક્સ” આમાં એવા માણસોના જ સમાવેશ કરે છે, જેઓ સતત કામની શોધમાં હોય છે બ્યારે મોટા જોવાને કારણે નિરાશ થઈને રોજીની વધુ જોઈ પડતી મુશ્કેલી હોય એવા રોજીલાયક માનનીઓ પણ આનો છે જેમની ગણતરી નથી કરાની.

આ બધાની ગણતરી કરાય તો એટલું

જરૂર તારવી શકાય કે આજે હકીકતમાં
બેકારી ૬.૫ ટકા દરતાં વધુ છે.

બેકારીનાં કારણો

બેકારીનાં મુખ્ય કારણોમાંનું એક કારણ એ
છે કે નવીન ટેકનોલોજીના કારણે ઉત્પાદન વધે
પણ રાષ્ટ્રની વસ્તીના કારણે અગ્રિકાની મંજૂરિયામાં
જો વધારો થાય છે તેના પ્રમાણમાં રોજની તકો
વધતી નથી. ખીલુ” અમેરિકામાં આર્થિક વિકાસનું
પ્રમાણ ધીમું રહ્યું છે. પૂરેપૂરી રોજની સ્થિતિ-
જન્માવવા માટે અમેરિકાના આર્થિક વિકાસનું
પ્રમાણ (Rate of increase in total out-
put of goods and services) દર વર્ષે
પાંચ ટકાના હિસાબે વધવું જોઈએ” હકીકતમાં
૧૯૫૩થી આજ સુધી ૨-૫ ટકાના હિસાબે વધારો
થાય છે, પણ એના પ્રમાણમાં ખરીદશક્તિ વધતી
નથી પરિણામે, ઉત્પાદન શક્તિ, ખરીદશક્તિના
અભાવે જરૂરી ગતિ જન્માવી શકતી નથી

ટેકનોલોજીના નવા ફેરફારોએ ઉદ્યોગોમાંની
રોજ અને તેમાંના પ્રકારમાં ભારે ફેરફારો આપ્યા
છે. માલ ઉત્પન્ન કરનારા ઉદ્યોગો લાણીનો ધમારો
ઘટીને જરૂરિયાત પૂરી પાડનારા (Service)
ઉદ્યોગો લાણીનો પ્રવાહ વધ્યો છે દાખલા તરીકે
કારખાના (Manufacturing) ખાણો અને બાધ-
કામમાં કામ કરતા મજૂરોની સંખ્યામાં ૧૯૫૩થી
૧૯૬૧ વચ્ચે ૧૨ લાખનો ઘટાડો થયો, જ્યારે
‘સેવાઓ’ અને એવા ખીજા ઉદ્યોગોમાં કામ કર-
નારાઓની સંખ્યામાં એજ વરસોમાં ૫૦ લાખનો
વધારો થયો.

ઔદ્યોગિક કારખાનાઓમાં સુદ્ધ ઓટોમેશને
ધણા ફેરફારો આપ્યા છે એમાં પણ ‘સફેદ કોલર-
વાળાઓ’ની સંખ્યા ઘણી વધી છે દાખલા તરીકે
કારખાનામાં ઉત્પાદન અને યંત્રોની જાળવણીમાં
કામ કરનારાઓની સંખ્યામાં ૧૯૫૩થી ૧૯૬૧
સુધીમાં ૨૦ લાખનો ઘટાડો થયો, જ્યારે ‘સફેદ
કોલરવાળા’ ‘બાણુ’-‘સાહેબ’ કામદારોનો વધારો,

આજ કારખાનાઓમાં આજ વરસોમાં, દસ લાખ
જેટલો થયો. પહેલા, વર્ગના, રેલવે, ઉદ્યોગોમાં
૧૯૫૩ થી ૧૯૬૧ વચ્ચે કુશળ અને અકુશળ
કામદારોની (Non-supervisory) સંખ્યા બાર
લાખથી ઘટીને ૭ લાખ થઈ.

આ આઠ વરસોમાં યંત્રીકરણના કારણે ખેતીના
ક્ષેત્રે પણ રોજનું પ્રમાણ ઘટ્યું. ૧૯૫૩ માં ખેતી-
ના ક્ષેત્રે ૬૬ લાખને રોજ મળતી હતી, તેમાં દસ
લાખથી વધુ સંખ્યાનો ઘટાડો થયો.

આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે સ્વયં-
મચાલિત યંત્રોએ રોજના માળખામાં એવા ફેરફારો
આપ્યા કે જે કઈ નવી રોજ વધી તે માત્ર ‘મફેદ-
કોલર’ કામદારોના ક્ષેત્રમાં જ વધી. જેવી કે વેચાણ-
વિસ્તારણના વિભાગોમાં, તેમજ ખીજા ઉચ્ચ ટેક-
નિકલ વિભાગોમાં જે ઔદ્યોગિક કામદારો બેકાર
જન્યા તેમનામાં આ લાખકાત ન હોઈને

૦ આગળ વધીને આ સ્વયં-મચાલિત યંત્રોએ
અને ટેકનોલોજીકલ ફેરફારોએ માત્ર રોજના માળ-
ખામાં ફેરફારો કર્યા છે એટલું જ નહિ પણ ન્યુ
ઈંગ્લેન્ડના કાપડ અને કાલસાની ખાણોના ઉદ્યો-
ગોમાંના રોજના સાધનો સદતર કાપી નાખ્યાં
છે કાલસાની ખાણોના ઉદ્યોગોમાં તેજ અને
મેસના ઉપયોગના કારણે, તેમજ કાપડ ઉદ્યોગમાં
ઓટોમેશન ઉપરાંત ઉદ્યોગો દક્ષિણમાં ખસેડવાના
કારણે રોજના મૂળ જ કપાઈ ગયા છે

બેકારીનો પ્રકાર

બેકારીના પ્રમાણ ઉપરાંત બેકારીમાં થોડા
વધુ સમાવેશ થાય છે તે જોવા પણ જરૂરી છે
સરેરાશ ચિત્ર એમ બતાવે છે કે આ બેકારીમાં
વધુ પ્રમાણ યુવાનો, અકુશળ કામદારો અને
હળસીઓનું છે ૧૯૬૨ના પહેલા ૭ માસનું સરે-
રાશ પ્રમાણ બતાવે છે કે ૨૦ વરસની નીચેની
ઉંમરના મહુરોમાં બેકારીનું પ્રમાણ અરેરાશ પ્રમાણ
કરતા ત્રણ ગણું વધારે છે

બેકારીનું પ્રમાણ (૧૯૬૨ના જન્યુ-જૂનનું સરેરાશ)

ગુરુત્વાકર્ષણની મદદથી અઘ્તાડમાં વિહાર

—પાકોય કાન્તસોય

વિશ્વ અઘ્તાડની અનેકાનેક સૃષ્ટિએને આગવાના માનવીને મનોરમ છે. પણ પ્રતિના, બધે તેના ગુરુત્વાકર્ષણનો તે કેદી છે. ગુરુત્વાકર્ષણની એવી પ્રચંડ શક્તિને અન્ય પ્રદેશમાં યથેચ્છ વિહરવા કેવી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે તે પ્રત્યે સોચિત એર સ્પેસ ફેડરેશનની ખોજાવિષયક સમિતિના સભ્ય ડૉ. પાકોય કાન્તસોય આવી અગ્રણી નિર્દેશ કરી જાય છે.

પૃથ્વી જીવનનું પારણું છે. જીવન એમાં પાગર છે. જીવનને કુદરતી હિમ્મત શી રીતે થયો એ સ્ખલ-જૂત પ્રક્રિયા વિષેનું સંશોધન હજી બાદ્યકાળમાં હોઈ, એ બાબત પૂરતા આપણે હજી અધકારમાં છીએ. છતાં, જીવન જૂત લાગતા કન્યામાંથી જન્મે છે એ હકીકતથી દૂર રહેવું શક્ય નથી. આ પ્રચંડ અઘ્તાડમાં અસંખ્ય પ્રકારે આવેલા છે. પૃથ્વી તેના એક પ્રકાર માત્ર છે. એટલે જીવન આપણી ધરતીને જ જન્મરે હોય અને અન્યથા તે હોય જ નહિ, એમ બનવું અત્યંત અસંભવ લાગે છે. માટે જીવન પૃથ્વી પરનું જ મર્યાદિત છે એમ માનવું તે અમરકારમાં પ્રકાર ધરાવવા બેરખર છે.

અન્ય સૃષ્ટિમાં પાંગરતી સંસ્કૃતિને આપણે સંસર્ગ સાધી શકીએ તો તેથી આપણી પેતાની સંસ્કૃતિને આપણા વિજ્ઞાનને જન્મરજરત પ્રેરણા સાપડે એ કહેવાની ભાષે જ જરૂર હોય. આવે સંસર્ગ સાધવાને સર્વોત્તમ માર્ગ માનવી સહિતનાં અવકાશયાને અન્ય સૃષ્ટિમાં પાઠવવાનો છે.

આમ, આપણે હવે એ પ્રશ્ન પર આવીએ છીએ કે અન્ય તારકમંડળના પ્રકાર પહોંચવાને સર્વોચ્ચ અવકાશયાનની ગતિ કેટલી હોવી જોઈએ?

ગતિ એ એક પાયાનું ભૌતિક પરિણામ છે. ગતિ વિષે એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે પદાર્થોની ગતિ યા કોઈ પણ બાહ્યતી કલ્પનીય સંચાલી ગતિ, પ્રકાશની શૂન્ય અવકાશમાં જે ગતિ હોય છે—દર સેકન્ડે આશરે ત્રણ લાખ કિલોમીટર—તેનાથી વધુ

તો શું પણ તેના જેટલી વધુ થઈ શકતી નથી. બાલ આ કાશમાં ક્લેકરોએનેટિક મોજાની ગતિ આટલી હોય છે.

આપણી પૃથ્વીની પાસેમાં પાસે આવેલા તારાનું નામ પ્રોક્ષીમા સેન્ડારી છે. પૃથ્વીથી તે ૪૦ કરોડ લાખ કિલોમીટર એટલે કે સાઠવાર પ્રકાશવર્ષ દૂર છે. પૃથ્વી પરથી આધુનિક રોકેટ છોડવું હોય અને તેની સરેરાશ ગતિ કલાકે વીસ હજાર કિલોમીટરની હોય, તો તેને પ્રોક્ષીમા સેન્ડારી પર પહોંચતાં ૨૫ હજાર વર્ષ લાગે. આપણી નજીકમાં નજીક આવેલું તારકમંડળ, કે જેમાં આપણા જેવી સંસ્કૃતિ ધરાવતી પૃથ્વી હોવાનો સંભવ છે, તેનું આપણી પૃથ્વીથી અંતર દર્શાવવું હોય તો તે હજારો બધે લાખો પ્રકાશવર્ષમાં વ્યક્ત કરવું પડે એટલું બધું છે. આ પરથી માલમ પડશે કે પ્રકાશની ગતિ, આપણા પરંપરાગત ખ્યાલ અનુસાર પ્રચંડ ધ્રુવે લાગે, પણ અવકાશી અવરોની સરખામણીમાં તેકંઈ હિસાબમાં નથી.

દૂર દૂરના તારક-જગતમાં પહોંચવા માટે પ્રકાશથી ધણી વધારે ગતિ ધરાવતું કશું અસ્તિત્વ ધરાવે છે ખરું?

આ પ્રશ્નના હિતરમાં વિજ્ઞાનીઓ, અવકાશી પ્રકાર ગમે તે વચ્ચે કામ કરી રહેલા ગુરુત્વાકર્ષણનો ખ્યાલ સહેજે આપી જાય છે. ગુરુત્વાકર્ષણ અઘ્તાડનો સ્ખલજૂત ભૌતિક ગુણ છે. અઘ્તાડમાં નજરે ચડતી અદ્ભુત સંવાદિતા આ ગુરુત્વાકર્ષણના બળોને

આભારી છે. પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ એટલું પ્રચંડ છે કે એક જ કિલોગ્રામ વજન ધરાવતા દ્રવ્યને આ બળની અસર બહાર નીકળી જવું હોય તો તે માટે તેને મિનિટ દીઠ ૬૦ લાખ કિલોગ્રામ જેટલું બેળજરૂર જોઈએ આવડતું પડે. પ્રાકૃતિક ગુરુત્વાકર્ષણનું બળનું સૂટ સ્વરૂપ છે અદ્દાત બળ-વિસ્તારમા આવતાં ભરતીના પ્રચંડ મોજાં

ગુરુત્વાકર્ષણના ભૌતિક અર્થ પરત્વે સરોધન કરવામાં આવે તો એમાંથી આપણને દૂરની કુનિયાઓ પર પહોંચવા માટેની અમાપ શક્યતાઓના દર્શન થાય તેમ છે.

ગુરુત્વાકર્ષણના આ બળની ખરેખર ગતિ કેટલી હશે? એને માટે “અનંત” શબ્દ વાપરવો જોઈએ નથી. કારણ, આધુનિક વિજ્ઞાન માને છે કે ગણતરીમાં જોને “અનંત”-ઈન્ફીનીટ-હોવામાં આવે છે તે વાસ્તવમાં કોઈ ભૌતિક અર્થ ધરાવતું નથી. બધી અવકાશી પ્રક્રિયાઓને વચ્ચે ખરેખર ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ “અનંત” જેટલું પ્રચંડ હોય તો અનેક આકાશગંગાઓનો જીમ્મો થઈ જાય અને તેમની વચ્ચેના અંતરનું પ્રમાણ અમુક કશું પ્રકાશવર્ષમાં માપી શકાય એટલું હોય પણ. હકીકત સાથે જુદી જ છે. વાજબી રીતે તકરાર કરતા એમ માલમ પડે છે કે એ ગતિની નીચલી હદ પ્રકાશની ગતિની લગભગ બરોબર કરે એટલી હોય છે, જ્યારે એનું સરેરાશ પ્રમાણ તો પ્રકાશની ગતિ કરતા કેટલાય દશકક્ષણનું હોય છે.

અવકાશી પ્રક્રિયા વચ્ચે ઉડવન માટેની યોજના કરવામાં મુખ્ય સમસ્યા એ ખડી થાય છે કે માનવીના ભૌતિક તથા માનસિક શુણ્ણવર્તો એવા છે કે, પૃથ્વીની આસપાસ પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિથી ભિન્ન પરિસ્થિતિમાં તે જીવી શકે એમ નથી. પૃથ્વીની પડોશના વિસ્તારમાં ગતિ પ્રમાણમાં મધ્યમ હોય છે, પરંતુ એથી દૂરના વિસ્તારમાં જ્યાં પ્રકાશ જેટલી ગતિ હોય ત્યાં સેન્દ્રિય પદાર્થ તો શું ધન અને એકદમ અચળ પદાર્થો પણ આગીને જીવો થઈ જાય.

આતરમહી ઉડવન માટે એક વિચાર રજૂ કર્યો છે. એ ખ્યાલ એવો છે કે આપણી પૃથ્વીને બરોબર મળતું આવે, તદ્દન તેની જ અનુકૂળિત હોય એવી રીતનું અવકાશયાન રચવું. પૃથ્વીની પડોશના વિસ્તારમાં સજીવ દ્રવ્ય પર ચોક્કસ અસર નિપજાવતાં પરિસ્થિતિચક્ર-એકાલોકક સ્વાયત્ત અસ્તિત્વ ધરાવે છે, બરોબર તેવા જ પરિસ્થિતિ-ચક્ર અવકાશયાન કરતા નિર્માણ કરવા પડશે.

પૃથ્વીની માફક અવકાશયાનને કરતું પણ એક વાતાવરણ વીરળાવેલું હશે આપણી પૃથ્વી પરથી જોના આકાશમાં અમુક પ્રક્રિયા પોતાના વાતાવરણ સાથે ધ્રુમતા માણુમ પડે છે, તે જ રીતે આ અવકાશયાન પણ પોતાના વાતાવરણ સહિત જ ધ્રુમશે આ રીતે અવકાશમાં તે ગણનાપાત્ર પ્રબળ વેગથી ધૂમી શકશે. પૃથ્વી સૂર્યની પરિક્રમા સેકંડના ત્રીશ કિલોમીટરની ગતિએ કરે છે, જ્યારે આપણી સૂર્ય-માળા, જે આકાશગંગામાં તે આવેલી છે, તેના મધ્યબિંદુ કરતાં સેકંડના અડીસો કિલોમીટરની ઝડપે સફર કરે છે. કેટલીક આકાશગંગાઓનો વેગ એટલો પ્રચંડ હોય છે કે તેની ગણતરી સેકંડે અમુક હજાર બંદે લાખો કિલોમીટરના હિસાબે કરવામાં આવે છે. આપણી પૃથ્વીને એક પ્રાકૃતિક અવકાશયાન લેખી શકાય; પણ તેની સપાટી પર આપણે વસતા હોઈએ, આ પ્રચંડ વેગની અનુભૂતિ આપણને થતી નથી

આધુનિક તત્ત્વવિજ્ઞાન - ખાસ કરી દલીલિજનના લીધે બ્રહ્માંડમાં ટીક ટીક છેટે બનતાં ઘટનાઓને આપણે નજરેાનજર નિહાળી શકીએ, એના “સાક્ષી” બની શકીએ, એ સંભવિત બન્યું છે ભવિષ્યનું અવકાશી દલીલિજન એકલા રેડિયોમોન્ટ પર જ નહિ રચાય, ગુરુત્વાકર્ષણના મોજાનો પણ એમાં ઉપયોગ કરવામાં આવશે

પ્રકાશની ગતિની સરસાર્થ કરી શકે એટલી ઝડપ ધરાવતા આતરમહી અવકાશયાનો રચના માટે વૈજ્ઞાનિકો તથા ઈન્જીનેરોએ વર્ષોના વર્ષો સુધી (અનુસંધાન પા ૬૧ ઉપર)

સિપ્પો

જાણી લાયક

પોલિજામાં જાણી રોડો

બેશબલ ડિકેન્સ સર્ટિફિકેટ

ડિકેન્સ ડિપોઝિટ સર્ટિફિકેટ

એન્ડ્રુઈલી સર્ટિફિકેટ, લી.ટી.ડી. જાન યીસ્ટ

સર્ટિફિકેટ બચત જાતોનાં ભાગો વેચી

ગુજરાત સરકારની ખાસ તરફથી પ્રાપ્તિ.

[વિચારાનંદ : સરે એપ્રિલ ૧૯૪૮]

જીવનની એક આવશ્યકતા

—સરલા જગમોહન

ચિત્રકાર મોન્ડ્રિયાને એવું વિધાન કરેલું કે કલા જીવનમાંથી અદ્યક્ષ થઈ જવાની છે એને ખ્યાલ એવો હતો કે જીવનની વાસ્તવિકતા કલાને રચાને આવી રહી હતી, અને એનું એવું પણ માનવું હતું કે વાસ્તવિક જીવનમાં સમતોલ ન રહી શકાવું હોય ત્યારે જ લોકો કલાનો આશ્રય લેવા લગા; અને એ વાસ્તવિકતા સમતોલ બની જતાં કલાનો ધરિ ધરિ લોપ થઈ જવાનો હતો.

કલાને આપણે જીવનની અવેજીમાં સ્વીકારી શકાય તેવું તત્ત્વ ગણીએ કે તેને માનવીનો બાહ્ય જગત સાથે સમતોલ સંબંધ બેઠી આપણું સાધન ગણીએ તેમાં કલાના સ્વરૂપનો અને તેની આવશ્યકતાનો અંશ તરીકે તો ધર્ષ જ ભય છે, અને તેમાં જે અગ્રે તેવી આદર્શ સામાજિક પરિસ્થિતિમાં પણ માનવી અને માણસ જગત વચ્ચે કોઈ રચાવી અને અરૂર સમતુલ્ય જળવાઈ રહે તેવી આસા તો રાખી શકાય તેમ છે જ નહિ, ત્યારે આવા વિધાનનો અર્થ એ થાય છે કે જીવનમાં જેમ કલા જીવનને ટકાવી રાખવા માટેની એક આવશ્યકતા હતી તે વર્તમાનમાં પણ છે, અવિધ્યમાં પણ રહેવાની છે.

પરંતુ કલા જીવનની અવેજીમાં માનવીએ સ્વીકારેલા તત્ત્વ કરતાં વિશેષ કંઈ જ નથી એમ વિશ્વાસ પૂર્વક રહી શકાશે ખરું? માનવી અને જગત વચ્ચેનો કોઈક ગૂઢ સંબંધ પણ કલા દ્વારા ભ્યક્ત થયો નથી? વળી, એક જ દૈન્યમાં બાકીને તેમાં કલાના કાષ્ટને આપણે બાકી શકીએ ખરા? કલા દ્વારા માનવીની અનેકવિધ જરૂરિયાતો સતોષાય છે તેની તો કોઈનાથી

ના પાડી શકાશે નહિ કલાના કાગમનો વિચાર કરતાં તેના પ્રમુખ કાષ્ટનો પણ આપણને ખ્યાલ આવી જશે, અને તે સાથે આપણને એ પણ સમજાઈ જશે કે સામાજિક પરિસ્થિતિમાં પલટો આવતાં કલાનું કાષ્ટ પણ ગદલાતું રચ્યું છે, પરંતુ કલા અને સામાજ વચ્ચેના એ પલટા સાધવાની વચ્ચે પણ એટલું તો યોગ્ય છે કે કલાની સમાજને હમેશાં આવશ્યકતા રહી છે અને રહેવાની છે.

આ એક ચર્ચા કરી ચૂકે એવી હકીકત છે આટલી બધી સંખ્યામાં લોકો પુસ્તકો વાંચે છે, સંગીત સાંભળે છે, નાટકો અને ફિલ્મો જુએ છે, સારીરિક અથવા વૈજ્ઞાનિક સૌન્દર્યનાં ધામ મનાતાં પ્રાચીન રચાઓનાં અસ્થિરો જોવા અને તુરંતી પ્રતિભાઓ જોવા પણ ભય છે, આનું શું કારણ હોઈ શકે? શૈક્ષણિકતા જીવનનો બાર હળવો કરવા, મન બહેલાવવા, આનંદ મેળવવા લોકો પ્રવૃત્તિઓ કરવા પ્રેરણ છે, એમ કહીએ તો પ્રજાનો ઉત્તર મળી જતો નથી. કારણ કે તરત જ સવાલ ઊઠે છે કે અન્યના જીવનમાં અનુભવ કરીને, કોઈક કલાકૃતિની સાથે, કોઈ ગીત સાથે, નવલકથા, નાટક કે ફિલ્મના કોઈ ને કોઈ પાત્ર સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવીને માનવી મન બહેલાવી શકે, એના જીવનનો બોજો હળવો કરી શકે, આનંદ અનુભવી શકે એનું કારણ શું? કલાની "અવાસ્તવિકતા"ને બનીજૂત વાસ્તવિકતા ગણીને માનવી તેમાં શા માટે રાચતો દર્શી? અને આને જો આપણે "મન બહેલાવ" કહીએ તો તે કેવો વિચિત્ર મનબહેલાવ છે?

આના બવાબમાં કદાચ કોઈ એમ પણ

કહે કે આપણું પોતાનું જીવન આપણને એટલું
વ્યસંતોષકારક લાગતું હોય છે કે કોઈક નોખમ રહિત
સમૃદ્ધ અનુભૂતિની આપણને ઝંખના રહે છે અને
કલા આપણી એ ઝંખનાને પાર પાડે છે. પરંતુ તો
વળી ખીન્ને સવાલ કોઈ છે. આપણું પોતાનું જીવન
જ આપણે માટે પધાર્થ કેમ અનુભવે નથી? અન્ય
વ્યક્તિઓની મારફતે, અન્ય સ્વરૂપે, વિશેષરૂપે
અધિકાર ભેદોને બદલે આકર્ષણ રેખા પરના પાત્રોની
લીલા જોનાં જોનાં, આપણે જાણે પોતાના અધુરા
અભિવ્યક્તિ પૂર્ણ થઈ રહ્યા હોય તે રીતે,
શા માટે તેમાં લીન થઈ જઈએ છીએ? આપણા
અસ્તિત્વને કોઈક અંશ એકાદ ખીતની કડીમાં, સિને-
માના પડાદા પર, ઠંડાગાર સુક્તિ શબ્દોમાં છુટી
કેદમાં બી-પુરુષોમાં જઈને ખેસવેલા હોય એવું
શા માટે લાગે છે? આનો જવાબ તો પાદરેશ જ છે.

માનવીને કાલે આપણે સ્વાર્થનું પુતળ કહીએ,
અને એ હંમેશાં પોતાને માટે કોચા ખમાલો સેવતા
હોય છે એમ પણ કાલે કહીએ; તે છતાં પોતે જે
હોય તે કરતાં વિશેષ બનવાની, અખડ માનવી
બનવાની એની મહેત્તો પણ જીવનનું એક પરગ સાત
છે એક વ્યક્તિ તરીકે એનાથી પૂર્ણપણે છુટી શકાતું
નથી. એ સમગ્રિ પણ બનવા ઈચ્છે છે. વ્યક્તિ તરીકે
જીવનની જે પૂર્ણતાથી એ વચિત રહી જાય છે તેને
એ પામવા મહેત્તો અને આજે છે તેના કરતાં વિશેષ
અર્થપૂર્ણ, જીવવા જેવા, જગતનું નિર્માણ એ ઈચ્છે
છે. એના પોતાના જીવનની પરિસ્થિતિને હૃદયથી
એક વ્યાપકતાને એ અનુભવ કરવા ઈચ્છે છે. પોતાના
'હું' કરતાં વિશેષ હોય, પોતાની સીમાની બહાર
હોય અને છતાં સુખ્યત્વે જે એનું પોતાનું જ હોય
એવું કંઈક એ પામવા ઈચ્છે છે. પોતાને ઘેરી રહેલા
જગતને અપનાવી પોતાનામાં સમાવી દેવાની, પોતાના
સુધાત 'હું'ને ઘાન-વિઘાનને સહારે નબળાકાળના
દૂર દૂરના તાગડો સુધી અને પર્યાલુનાં અંતરતમ
કોડાણો સુધી સર્પ જવાની એને અભિલાષા છે;
પોતાના પરિસ્થિતિ 'હું' ને સામુદ્રિક જીવનને અંશ
બનાવી દેવાની, પોતાની અસ્થિતિને સામાજિક રંગે
રંગી દેવાની એની ખેવના છે.

વ્યક્તિના કરતાં વિશેષ બનવાનો જે માનવીનો
સ્વભાવ ન હોત તો એની આવી ઈચ્છા ન સમજ
શકાય તેવી અર્થજન્ય છે એમ કહેવું પડત. અને એવું
જ હોત તો એક વ્યક્તિ તરીકે જીવો જતામાં જ એને
સંતોષ હોત અને એ રીતે જ પોતે સંપૂર્ણ છે એમ
એને લાગત પરંતુ માનવીને એ રીતે જીવવાથી સંતોષ
નથી થતો. એનું અસ્તિત્વ વિસ્તાર, પામતું રહે, નિત
નવી સરવાણીઓ ફરી ફરીને એના જીવનની અધુરોપેને
પૂરી કરતી રહે એવી એના અંતરને કાંઈ કેવી
ઈચ્છાનો અર્થ જ એ કે માનવી હંમેશાં એક વ્યક્તિ
કરતાં કંઈક વિશેષ હોય છે. એને લાગે છે કે અન્યના
હોય છતાં પોતાના પણ હોઈ શકે એવા અનુભવોને
એ પોતાના બનાવી દે તો જ આ તો 'ધર્મ' કહે જ.
આ રીતે, કલા દ્વારા વ્યક્તિ સમગ્રિમાં લીન થઈ
શકે છે, અને સમર્થિત થઈને રહેવાની અને અન્યના
અનુભવોમાં અને વિચારોમાં બાળીદાર થવાની એનામાં
જે અમાય શક્તિ રહેલી છે તેનો આમાં પશ્ચિમ
મળે છે.

આમ છતાં, કલા દ્વારા માનવી સમગ્ર વાસ્તવિકતાની
સાથે એકતાના સાધે છે અથવા તેની મારફતે વ્યક્તિને
જન્મતની સાથેનો સર્વ સંધાય છે અથવા પોતે જે
નથી બની શકે તો તેનામાં લીન થઈ જવાની એની
ઈચ્છા તેમાં વ્યક્ત થાય છે. પરંતુ એટલું જ નો આપણે
કહીએ તો કળાની આપણે બહુ રોમાન્ટિક વ્યાખ્યા
આપી છે એમ નહિ કહેવાય. ફિલ્મના કે તલ્લ-
કાના એકાદ પાત્રની સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવોને
કળાનો ધર્મ જ એ છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ
નથી? કલા દ્વારા વ્યક્તિ તેમાં મૂર્ત થતી વાસ્તવિક-
તાને તેનાથી વેગળે જઈને આસ્વાદી શકે છે, પ્રેમ-
પૂર્વક થયેલી વાસ્તવિકતાને એ છુટી શકે છે અને
છેવટે કલા દ્વારા એક પ્રકારની આનંદિન સુક્તિનો
અનુભવ કરે છે એમ પણ કદાચ કહી શકાય. રોજ-
જરોજની ઘટનાઓમાં તો વ્યક્તિ આવી સુક્તિ કાઢે
જ અનુભવી શકે છે. કલામાં રહેલા જે દૈતવી મારફતે
વ્યક્તિ એકી સાથે તાદાત્મ્ય તેમજ દુરતાનો જે અનુભવ
કરી શકે તેનો સર્જનની પ્રક્રિયામાં પણ સમાવેશ
થાય છે, એમ કું ન કહી શકાય? કારણ કે સર્જનમાં

તો શુદ્ધિપુન્ન સર થયેલી કિંચા છે અને તેને બતે વાસ્તવિકતાને રૂપે કલાકૃતિ જન્મે છે; અને નશો લાવી દેતો પ્રેરણાનો અવસ્થાનું જ એ પરિણામ નથી, તેમાં તો કોઈ શંકા છે જ નહિ.

અનુભૂતિને સ્મૃતિમાં, સ્મૃતિને અભિવ્યક્તિમાં, ઉપાદાનને સ્વરૂપમાં પસંદીને જ કલાકૃતિનું સર્જન કરી શકાય છે અંતરમાં કોઈકે લાગણીનો સળવળાટ થઈ જાય એટલું જ કલાકારને માટે પ્રયામ નથી. સર્જન-ક્રિયાની એને સંપૂર્ણ સમજ હોય અને તેમાંથી એ આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે તો હોય તે પણ એટલું જ મહત્વનું છે. પ્રકૃતિને છતીને તેમાંથી કલાતુ નિર્માણ કરી શકાય તે માટે કલાકારને પોતાના સર્જનક્ષેત્રના નિયમેનું, વિવિધ સર્જનપદ્ધતિઓનું, સ્વરૂપોનું અને સર્જનપરંપરાઓનું જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે. બાબોદેકે સમાન્ય માનવીને ભરખી જાય છે, પરંતુ કલાકારને તો સકાપરૂપ બને છે. પરંતુ સાચો કલાકાર બાવનાના ધોડાવાની પાછળ બેઠાઈ જતો નથી, પણ તેને નાથે છે પ્રકૃતિને છતીને જ તો કલાકાર સુકાવિહારી બની શકે છે.

અંતરિરોટકના મતે—એ કે અંતરિરોટકના સમયે સર્જન કરતાં ગૌરવમય વધારે પ્રવર્તે છે—નાટકનું કાવ્ય લાગણીઓને વિરુદ્ધ કરવાનું છે, પાત્રો સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવી રહેલા પ્રેક્ષકને લાયક અને દયાના ભાવેને છતી લેવામાં મદદ કરવાનું, અને એ રીતે એ તાદાત્મ્યમાંથી મુક્ત કરીને એને બાહ્યની દુર્ગમ લીલાથી પર લાવી મૂકવાનું છે. તત્કાળ પૂરતું તો જીવન સાથેનું બંધન કદા છેદી નાખે છે—કાચુ કે કદા વિશિષ્ટ રીતે આપણને વાસ્તવિકતાથી દૂર પકડી રાખે છે અને કાચુભરનું એ આનંદલાથી બંધન તે જ એક મનમહેલાવ બની જાય છે, અને આ મનમહેલાવ તો કુશુલપ્રશસ્તિઓ દ્વારા પણ થાય છે.

યુરોપના નાટ્યવામી મર્ટોલ એક્ટ એની લાક્ષણિક રીતે કલાની આ વિમોચન શક્તિનો ઉદ્દેશ્ય કરતાં કહ્યું છે કે આપણું ચિરંતરમાં નાટકનો અર્થ મૂકવું કરવામાં જે આનંદ રહેલો છે તે લેતાં પ્રેક્ષકો શીખી જાય અને વાસ્તવિકતાથી પર થઈને તેને પકડી નાખવાની શક્તિ

પ્રાપ્ત કરે એવી રીતિ સર્જનની જોઈએ એ આદ્યકારોની આદ્યકારી પર તેઓ એવાની જાણ એટલું જાણ નથી. જીવનના દૂર ઝડાવાતોની વચ્ચે આમતેમ ફેંકાયા પછી નાટકના કોઈક પાત્રને કલાનાય મળે ત્યારે પ્રેક્ષકો ઉત્સાહથી તાળીઓ પાડી દે એટલું જ જાણ નથી. એવો કલાનાય આપવાનો આનંદ પણ તેઓ અનુભવે તે પણ એટલું જ આવશ્યક છે.

મર્ટોલ એક્ટ ઉદ્દામ દૃષ્ટિને વરેલો કલાકાર હતો એણે એમ પણ કહ્યું છે કે સમાજની રચના જ્યારે વર્તમાનકાળ પાયા પર થયેલી હોય તેમાં કાચકે બળે એ અધિકૃત મણાવેલી કલાદૃષ્ટિ પણ કલાસર્જનનું એક નિયમક બળ બની જાય છે તત્કાળ તો એ કલાકૃતિ પ્રેક્ષકોની વચ્ચેના સામાન્ય ભેદોને બૂસી નાખે છે અને તેની નીચે વર્તમાનમાં જન્મતી કોઈ સામુદ્રિક બલવાને નહિ પરંતુ “સર્વવ્યાપી માનવ-લાવના”ને જન્મ આપે છે મર્ટોલ એક્ટે જે પ્રકારના “નિનએરિરોટકિયન નાટકો”નો આશ્રય લેવાનો તેમાં પ્રેક્ષકના મનમાં કલ્પના હલકા અને શુદ્ધિ વચ્ચેના સમર્પને દૂર કરવાનું એને ઉદ્દેશ હતું.

જે નાટક માટે કહેવાય છે તે કદા માત્રને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે લાગણી અને શુદ્ધિ વચ્ચેના સંઘર્ષ મૂડીવાદનું લક્ષણ મનાય છે મૂડીવાદની અધોગતિની સાથે લાગણી અને શુદ્ધિને પણ અવગણના થયો. પરંતુ મર્ટોલ એક્ટ જેવાને મતે, જે નવો વર્તમાનકાળ આપે તેને લાગણી અને શુદ્ધિની વચ્ચે એક “પરિણામકારી” સંઘર્ષ જોડો કરવાનું થોડું લાગુ; કારણ કે એવા સંઘર્ષની વચ્ચે “લાગણી” આપણને શુદ્ધિને સોથી વધારે કસવાને પ્રેરે છે અને શુદ્ધિ આપણી લાગણીઓને વિરુદ્ધ મનાવે છે.

આપણે એક એવા જન્મમાં જીવી રહ્યા છીએ, જેને આપણે પોતાનું મૂળી શકતા નથી એ જન્મતી એક અને એની “સામાજિક વ્યવસ્થા” છે કદામાં એ “સામાજિક વાસ્તવિકતા” સામાને પ્રભાવિત કરે છે, હલકા મનકારને ધરીમાર થંભાવી દે અને તે સાથે જ એક નવીન સમાનતા પ્રેરે તે રીતે રજુ થતી જોઈએ. અને એ તો કલાવસ્તુ અને ઉપાદાન પરંપરા નિશ્ચય અને

કાર્યમાં પરિણમે તે રીતે બાવકની જીવિને અપીલ કરીને કલાએ એના અસ્તિત્વ પર પ્રભાવ પાડી દેવો. બેઈએ; અને એના જીવનને રંગી દેવું બેઈએ. જે નિયમોને વશ રહીને મનુષ્યો એકબેકની સાથે રહેતા હોય તેને સમજે કે “ક્ષણભંજર અને અપૂર્ણ” પ્રણી લેવાં બેઈએ કલાસર્જન દ્વારા બાવક કેવળ રસાનુશ્રુતિથી આમળ બેઈને વિચાર કરવા પ્રેરણ, કષ્ટક કરવાની એને તાલાલેલી લાગે, એ “સામાજિક વાસ્તવિકતા” નો અત લાવી દેવાની અધીરાર્થ જન્મે, એવું જનવું બેઈએ. આનો અર્થ એ થયો કે અમજની વર્ગનાં સ્ત્રી-પુરુષો એમની પોતાની વિદ્યુત્તણાઓની રજૂઆતમાંથી આનંદનો અનુભવ મેળવવા નાટકનાં પ્રેક્ષકો જનીને જાય છે. એ દરમ્યાન જ એમને બહુ સરળતાથી એમનું પોતાનું પુનર્નિર્માણ થતું લાગે છે કારણ કે આનું પુનર્નિર્માણ કલામાં જ સૌથી સરળ અને છે.

જટીલ પ્રેક્ષકોને નાટક વિશેનો આ અભિપ્રાય અને તેમાંથી ફક્ત થતો કલા વિશેનો અભિપ્રાય સર્વમાન્ય ન પણ બને. આમ છતાં કલાના Dialecticના ઉદાહરણ હોય તેમ જ આપણા પરિવર્તનશીલ જગતમાં કલાનો ધર્મ પણ કેવી રીતે બદલાતો રહ્યો છે તેના સ્પષ્ટીકરણ હોય એના અભિપ્રાયનું મદદવ આપી નથી. એટલું સ્પષ્ટ જ છે કે કળાનાં અસ્તિત્વનો આધારભૂમિ હમેશા એકની એક રહેતી નથી. યુગે યુગે તેમાં પરિવર્તન આવતું રહ્યું છે અને લક્ષ્યમાં પણ આવશે આમ છતાં, કલા દ્વારા જીવનનું સનાતન સત્ય અભિવ્યક્તિ પામે છે તે એટલું જ સાચું છે. એમ ન હોત તો આજના અણુસર અને અતરિક્ષીની ચાંચના યુગમાં અને પ્રાસિદ્ધિકર્મી દુનિયાની મધરહિત મોહકતા લગ્નને પ્રાગૈતિહાસિક માનવીનાં યુક્તિચિત્રો કે અતિપ્રાચીન ગીતો આપણને આનંદ આપી શકત જ નહિ; અને અત્યારના અતિભૌતિક પાતાવરણમાં જરા પણ બંધેસલી ન આવતી ધર્મભાવનાથી પ્રેરણેલી દુનિયાભરની કલા-કૃતિઓ આપણને લેણ પણ આપી શકત નહિ. કારણે માર્ક્સે પણ મદાકાળને “અવિકસિત સમાજનું કલાસ્વરૂપ” મણારીને ઉમેર્યું છે, કે,

ગ્રીક કલા અને મહાકાળને સામાજિક વિશ્લેષણ અગ્રજ સ્વરૂપની સાથે સંબંધ છે તે સમજાવે, મુશ્કેલ નથી.

પરંતુ હજી આને પણ તે આપણા કલાનુભવનું હોમસ્થાન થા અટે જની રહે છે અને અગ્રજ અંશે સિદ્ધ ન કરી શકાય તેવાં ધોરણ અને કલાના નમુનાપણ થા મટિ જની રહે છે તે સમજાવવા ખરી મુશ્કેલી નહે છે.”

અને, માર્ક્સે પોતે જ આનો ઉત્તર આપે છે :

“સામાજિક જીવનના આ સૈદ્ધાંતમાં માનવનતિએ અવેશ અદ્યુત વિદ્યસ સામ્યો હતો તેનું હોમથને માટે સનાતન આર્થલું ન હોય તે કેમ સંભવે ? કેટલાંક બાળો અજાન રીતે બેઈએલા હોય છે. અથવા વધારા પ્રમાણમાં પછી વધારે વિદ્યસ સાધી ચૂકેલા હોય છે. પ્રાચીન પ્રજાઓમાંથી ઘણી પ્રજાઓ આ વર્ગમાં હતી. પરંતુ ગ્રીક પ્રજા સ્વસ્થ વંદુસ્ત અને બાળકોના જેવી હતી, તેની કલાનું આર્થલું એવું છે કે જેમાંથી તેનો ઉદ્ભવ થયો હતો તે પ્રાકૃત સમાજજન્યથી સાથે એ કલા કોઈ રીતે અજાનજમાં આવતી લાગતી નથી.”

આને, સંભવ છે, કારણે માર્ક્સને આ અભિપ્રાય સ્વીકારીને ગ્રીક પ્રજા વંદુસ્ત બાળકોના જેવી હતી એમ આપણે ન કહી શકીએ. એ પ્રજાનાં કેટલાંક, આપણને વિચારમાં મૂકી દે તેવાં, લક્ષણો પણ એવા જેવાં છે એક પ્રજા તરીકે ગ્રીક સોફોને કામને બારે કંટાળો હતો. એમની સ્ત્રીઓ અતિભવ જીવન ગાળતી હતી. એમની વિવશ-ચોરુપતા અને વ્યભિચારની કોઈ સીમા હતી નહિ. અને આને તો ગ્રીકોની ‘સૌન્દર્ય-પ્રિમતા, સ્વાહિતા અને લગ્નતા’ પર પ્રકાશ પાડે એવું થયું આપણે જાણી શક્યા છીએ. પરિણામે પ્રાચીન જગત વિશેનો આપણે ખ્યાલ પહેલાંના જેવો જ અકોલાવ બપો રહી શક્યો નથી પુરાતત્વ, જાતિ (પ્રજા)વિજ્ઞાન (ethnology) તથા સંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં જે નવીન શોધો થઈ રહી છે તેને આધારે ગ્રીક કલાને આપણે માનવજનના સૈદ્ધાંતજાની કલા મણારી શકતા નથી. તેને જરૂર એ કલામાં તો આપણને પ્રત્યક્ષતા અને પૂર્ણતાનાં લક્ષણો દેખાય છે; અને પેરિકલીસ જેવાની કલામાં તો એ પ્રજાની આવી રહેલી અવગતિનું સ્વયં પણ મળી જાય છે. એક કાળે “કલાસિકલ” ગણાતી કેટલીકે કૃતિઓ ઇન્ડિયન અને માર્ક્સીનિયન કલાની સરખામણીમાં ઝાંખી લાગે છે.

પરંતુ અવિકસિત સમાજની કાળ-નિર્મિત કલાને “માનવજીવિની એક ક્ષણ” તરીકે ગણાવાતી, તેમાં

જ એ કલાની, તેની ઐતિહાસિક ક્ષણથી પર યર્ધને આકર્ષણનો ત્રિપ્ત બની રહેવાની, શક્તિનો કાર્વ માકસે સ્વીકાર કર્યો તે ખરેખર તો મદતવન છે. આ જ મુદ્દો બીજી રીતે મુકવો હોય તો એમ કહી શકાય કે કલા માત્ર કાળ-નિર્મિત છે જેટલે અંશે તેમાં માનવીના વિચારોનું, એની જીવનદૃષ્ટિનું, ઇતિહાસોનું, અભિ-લાષોનું, એની જરૂરિયાતોનું અને અમુક પરિસ્થિતિથી આચળ જતી એની આજ્ઞાનું એ કલામાં પ્રતિબિંબ પડે છે તેટલે અંશે તેમાં માનવજાતનું પણ પ્રતિબિંબ પડે છે પરંતુ કલા કાળ-નિર્મિત છે એનો અર્થ એમ તો નહિ જ કે તેની ઐતિહાસિક પણ પૂરતી જ તે મર્યાદિત છે 'કાળનિર્મિત' હોવા છતાં તેની સમય-મર્યાદામાં એ કલા અંધાર્ષ જતી નથી. જનિષ્ઠમાં પણ તેની હોવા પ્રસરે છે ઐતિહાસિક પૂર્ણમાં જ માનવ-જાતને મૂર્ત કરતી એક ક્ષણનું પણ નિર્માણ યર્ધ જાય છે. આ કારણે જ તેના ઉપરોપર વિકાસ થતો રહે છે અને તેનું આકર્ષણ ટકી રહે છે.

માનવજાતના ઇતિહાસમાં વિશેષી શાયક બળો તો ખરા જ, પરંતુ તે સાથે એક સ્વતંત્રતા પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે. આપણે જેને જ સાઈ મેથુ માન્ય હોય એનું 'ટેટુ' એ પ્રાચીન તત્ત્વ આપણામાં જળવાઈ રહ્યું હોય છે, અને આપણને કંઈપણ પણ આવે તેના કરતાં ધણું વધારે આપણી પ્રતિભામાં સંકેતજી કરી જતું અને ટેટીકે વાર તો એકદમ જ સચાઈ પર આવીને તે પોતાના અસ્તિત્વની જાહેરાત કરી જતું હોય છે. કળા કાંઈ આ રીતે મર્યાદિત રહેલા શિલ્પ કાલ તરવા છતાં થતાં રહે છે—જે કે કલા તરવા આ રીતે છતાં યર્ધને નવજીવન પામશે તેનો આધાર ચક્રી-પટ્ટીમાં અટવાયેલા વગેરેની આવરચક્રાઓના ઉપર રહે છે.

જુદા જુદા વર્ગો અને સમાજરચનાઓ પોતપોતાની સામુદ્રિક લાઘુજિજ્ઞાઓને જન્મ આપે છે અને તેમાંથી જ માનવજાતને સ્વર્ણ જતી સાર્વત્રિક સામુદ્રિક લાઘુજિજ્ઞા પણ ઉદ્ભવ પામતી ગદ્દ છે. આમ તો, રસાતલને સિદ્ધાન્ત અમુક વર્ગ કે સમાજની દાવને અનુસરે છે એ ખરૂં, પરંતુ સમય જતાં તેને સર્વવ્યાપી સ્વરૂપ મળી જાય છે તે જ પ્રમાણે માન-

વજનનાં સનાતન લક્ષણોને પણ કાળનિર્મિત કલામાં ઝીલી શકાય છે હોયર અને 'સોફિસ્ટિકલસની કૃતિઓમાં યુવાગીરી પ્રથા પર નજી રહેલા સમાજની પરિસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ પણ હોય તેટલે અંશે એ કૃતિઓને ઉચળ ઐતિહાસિક મદત છે અથવા કાલિદાસનાં નાટકો પણ જેટલે અંશે રાજવી વસોની જીવનશૈલીનો ચિત્રાર આવે છે તેટલે અંશે એ નાટકો આપણા સમયનાં નાટકો નથી પરંતુ એ સમાજમાં આ પ્રાચીન સાહિત્ય સ્વા-મીઓને માનવીની મહત્તાનું દર્શન અને એની જાનનાનાં વૃથાઓને એમણે કલાસ્વરૂપે નિરૂપ્યાં, અને માનવીની અધ્યક્ષ કક્ષિતઓનો પણ પ્રયાસ આપી હોયો—અ એ અર્થમાં એ, કાળ-નિર્મિત કલા પણ આધુનિક છે કૈવલ્ય કે ટેન્ટેલસની મનોવેદના દૃષ્ટિ આજે પણ મન પર એનો એ જ પ્રભાવ પાડે છે પ્રતિભાવ-પ્રાચીન કૃતિઓનું વસ્તુ આપણને આજે ભલે કાલાતીત લાગે, પરંતુ તેમાં મૂર્ત થયેલા મનોભાવ અને માનવીની હસ્વલીલા તો ભામાં સુધી માનવી આ ધરતી પર જીવે છે ત્યાં સુધી જીવત રહેશે "હું પ્રેમમાં સાથ આપવા સ્વાચ્છંદી છું, તિરસ્કારમાં નહિ" એ એન્ટિગોનના સ્વપ્નાથી તો કોઈ પણ કાળે માનવી પ્રભાવિત યર્ધ જ જાયતો.

શુશાંત પચેલી કલાકૃતિઓ વિશે જેમ જેમ વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તેમ એ કૃતિઓની વિવિધતા જતાં, તેમાં કદાચ સનાતન અને સર્વવ્યાપી તત્ત્વ કારક-પરચુ છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે. એ કૃતિ-ઓનાં વેગનિબર લાગતાં લક્ષણો એકમેક સાથે એકાદ જતાં તેમાંથી સમગ્ર માનવ જાતિનું જાગે યુત્તરસર્જન યર્ધ જાય છે.

કલાનો ઉદ્ભવ જનદુર્ગમીમાંથી થયો હતો અને એક વાસ્તવિક પરંતુ અપરિમિત સૃષ્ટિને સર કરવા માટે તેને ઉપયોગ થયો હતો એમ માનવાનાં તો આપણી પાસે ઘણાં કારણો છે જ તરમતરતી પ્રિયામાં બીજ રૂપે ધર્મ, વિજ્ઞાન અને કલા અનર્ગત રહેલાં હતાં, એનું પણ આધારસ્થૂળ રીતે કહી શકાય તેમ; ધીરે ધીરે, એ બધામાં તેમાંથી શુદ્ધિ મેળવી. પરિણામે હવે સામાજિક લગ્નધોને પ્રકાશિત કરવાનું, સમાજમાં

આવી રહેલી અપારદર્શિતાને બેઠીને માનવીને પ્રકાશ
મીઠવાતું અને સામાજિક વાસ્તવિકતાને પલટી
ના ખવામાં એને સહાયક બનવાતું એનું કાર્ય જની મધુ

અનેકવિધ સંગ્રહોને અને અનેક વિરોધી બળોને
મૂર્ત કરતી અટપટી સમાજ સ્થનામાં પ્રતિનિધિત કરવાનું
દને શક્ય નહોતું. આવી સમાજસ્થનામાં તો સર્વમાલો
ચેતના અને તેની અક્ષરશ સ્વીકૃતિ અપેક્ષિત બન્યા
દતા બહુધી બળોને સ્વીકારીને ચાલતા પુરાનન સમાજમાં
જે કલાસ્વરૂપે પ્રચલિત હતા તેમાંથી સદંતર સુકિત
મેળવવાતું અને વધારે આપક અને નિર્મૂલ સ્વરૂપોને
વિકસાવવાતું પણ આવશ્યક બન્યું હતું. નવલકથાને
આતું એક નવીન કલાસ્વરૂપ મળ્યાં સકાચ.

કલામાં રહેલાં પ્રેરણાજન્ય અને શુદ્ધિજન્ય
તરવામાંથી અમુક સમયે ક્યાં તરવો પ્રાધાન્ય બોગવશે
તેના આધાર સમાજ પ્રગતિની કઈ કલા પ્રાપ્ત કરેલી
છે તેના પર રહે છે. અને કોઈક વાર ચમત્કારી તો
કોઈ વાર શુદ્ધિપ્રવાન અને માર્ગદર્શક જની રહે
તેવા બળો, કોઈ વાર સ્વનશીલ પ્રેરણા, તો કોઈ વાર
હજિને વિશુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા, સમાજની આવશ્યકતા
જની જાય છે. કલા જાતા આપે કે માર્ગને પ્રકાશ
જની રહે—પરંતુ તેથી કઈ કલાનું કાર્ય વાસ્તવિકતાનું
કોઈક નિહાન કરવાતું છે એક કદી સાધી નહિ.
તેનું કાર્ય તો માનવીને સમગ્રપણે હલાવી મૂકવાતું છે.
અકિના : ‘હું’ને અન્ય વ્યક્તિઓના જીવન સાથે
સંકળિતી આપવાતું છે, અને જે પરિસ્થિતિ એની પોતાની
નથી પણ એનો જની સહે એવી છે, તેના એ વ્યક્તિની
પાસે સ્વીકાર કરાવવાતું છે. સામાજિક પરિસ્થિતિ
વિશે સજાનતા સેવતાં છતાં જેમની કલાસહ બહુ જ
સમગ્ર છે એવા ઉચ્ચ કોટિના સમજાની કલાકૃતિ-

ઓમાં કેવળ શુદ્ધિલોહાંતું નહિ પણ હૃદયની લીલાનું
તેમ જ વ્યંજનાનું પશું દર્શન થાય છે. તેઓ આવકની
સામે પોતાની કૃતિઓ ધરી દર્શને ખાજા હકી જતા
નથી; પરંતુ ભાવકને એ કૃતિઓમાં સક્રમણ કરવામાં
પણ મદદ કરે છે.

પરંતુ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે સમાજનો જે
વર્ગ કુનિયાની કાવાપલટ કરી નાખવાની કક્ષિત મરાવે
છે, તેને માટે કલાનું કાર્ય કોઈ બહુઈ અસર હિપ-
જવવાતું નહિ, તેને મર્ગ મીઠવાતું અને હિલે કાર્ય
કરવાની પ્રેરણા આપવાતું છે. તો સાથે સાથે એ
પણ સાચ છે કે ચમત્કારિકતાને કલામાંથી સદંતર નાખી
કરી શકાતી નથી—કારણ કે એ તત્વમાં તો તેના અસહ
સ્વરૂપને સૂક્ષ્મ રોષ રહેલો છે અને તે ન હોય તો
કલા કલા જ રહેતી નથી, આમ છતાં કલાનાં વિવિધ
સ્વરૂપોને વિશાસ, તેની મહત્તા, તેની રંજનશક્તિ
માનવીના મનનું પરિવર્તન કરી દેવાની તેની કક્ષિત
અને અનિષ્ણતા, તેનાં શુદ્ધિજન્ય લક્ષણો અને તેનું
બેદૃશપણ, તેની કલ્પનાસૃષ્ટિ અને વાસ્તવિકતા, આ
બધાને ચમત્કારિકતાની સાથે કપારે પ વિશેષ સંબંધ
રહ્યો નથી.

માનવી પોતાના જીવનને સમગ્ર શકે
અને પલટી શકે તે માટે કલાની આવશ્યકતા
હમેશાં રહી છે અને રહેશે. પરંતુ તેની
અંતર્ગત ચમત્કારિકતાને લીધે પણ કલા માન-
વીના જગતની ન ટાળી શકાય તેવી આવ-
શ્યકતા છે અને રહેવાની છે.

[અન્ક દિવાર : “ધી નેસેસિટી ઓફ આર્ટ”
વાચના પ્રસ્તુતના પ્રાસંગિકતાને આધારે]

ગોરખ અને મચ્છિન્દ્ર

—મહાભારત નેપાળી

શ્રી ચિત્રભાઈ પટવાએ આ અગ્રાઈ પ્રસંગચિત્રો, નિર્મલિકાઓ, વાર્તાઓ અને એકાંકીઓ લખ્યા છે હમેશાં તેમના રસનો મુખ્ય વિષય દાસ્ય, દાસ્ય અને કટાક્ષ રહ્યો છે. દાસ્યરસની નિષ્પત્તિ લેખકની પાસે વિશિષ્ટ સન્નતતાની અપેક્ષા રાખે છે. એમાં નિષ્ફળ જનાર લેખક, પોતે જ દાસ્યપદ જાને છે શ્રી પટવા 'ફિલમ્સ' ઉપનામથી ચાલુ બનાવેા અને 'ગુજરાત સમાચાર' નીકળ્યાં લખે છે એવા લખાણોના એક સમૂહ 'ફિલમ્સિયાણી' થી તે જાણીતા થયેા છે નર્મ-મર્મીયુક્ત વિનોદ કે સૂક્ષ્મ દાસ્ય કરતાં તેમની શક્તિ તીવ્રતા-તમનમના કટાક્ષમાં વિશેષ ખોલી જોડે છે. આ પુસ્તકમાં તેમના કટાક્ષનું—વેષક કટાક્ષનું નિશાન ગુજરાતનું પ્રાદેશિક મજાકારણ, સંસારકારણ અને કેળવણીયેન બન્યું છે. એકદરે તેમણે નીચજાવવા ધારેલી અક્ષર દર્ષકે એવા ભાવાની શક્તિ પણ તેમની પાસે છે. મનનવિહારી મહેતા અને શ્રી સોદામિનો મહેતાએ "સ્વૈર વિદાર" કારકામનદાયણ પાઠકને ('કૌમુદી' માં) 'હસના ફિલમ્સ' કહેતા પણ આપણા લેખક તો છે જ 'ફિલમ્સ'—નામધારી ! 'ફિલમ્સ'ની તટસ્થતા દ્વેષા અભાવથી એટલે જ એનું આનંદાદાયક એક નથી (ઓછામાં ઓછું આ પુસ્તકમાં તો). એની ઝાઝી ફિકર ક્યાં વગર શબ્દના સરસધાન કરી તેમને ઈંદ એવા લક્ષ્યવેષ તે કરતા રહે છે.

ગોરખ અને મચ્છિન્દ્ર : ચિત્રભાઈ પટવા : પ્રકાશક
શ્રી પુસ્તક મહાર, અમદાવાદ, પુ. ૩૦૮ રૂ. ૫૦ પ૦.

વિષયનામ : સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર '૧૪']

પરવૃત્ત સમદર્માં રાજકારણ વિષયક લેખમાંના આપવામાં આવી છે આ 'રાજકારણ' આમ તો ગુજરાત પૂરું મર્મીકરિત છે, એમાંય દ્વિ-ભાષીના પ્રસૂતી આનુષાંગિક ધણું લખાણ થયેલું છે, અન્ય. રાજકીય પક્ષો વિષે ઉદ્દેશો આવે ૥ પણ મુખ્યત્વે રાજકર્તા-પક્ષ—કેમિસ વિષે લખવાની તેમણે તેમ રાખી લાગે છે આ રીતે આ લેખચાળાનું વિષયક્ષેત્ર પરિમિત બન્યું છે. લેખકે જુદા જુદા લેખોની પ્રસિદ્ધિની તારીખ આપી છે, તે ઉપરથી અને નિવેદનમાં કહ્યું છે તે ઉપરથી જાણવા મળે ૥ કે આ લખાણો ૫-૬-૫૬થી ૨૮-૬-૬૩ સુધીના સમયને આવરી લે ૥ જોવાનું 'જ' છે કે આ લેખો પ્રાસંગિક કોટિના છે.

એક નમ્રન અને રીસાકાર નામગિઠે આ પ્રસંગોને કેમ જોવા એનું ચિત્રણ આદ્યું મળે છે આ દષ્ટિ સાથે જોમના એવા ૥ તેમને તો એ મમે જ, પણ જોએ જુદા જ રીતે જુએ છે તેમને યાદે આ પક્ષ એકે દષ્ટિનિંદુ હોઈ શકે એ વસ્તુ સમજાવ, એ રીતે પણ ઉપયોગી થાય. જે લોકો પટનાઓમાં સંડોવાયેલા છે તેઓને આત્મનિરીક્ષણ કરવામાં આ લખાણો કદાચ સદાવરૂપ નીવડે આ ચિત્રણના લોકોને દાસ્ય અને કટાક્ષનું આ પુસ્તક દુઃખરૂપ નીવડવાનું મહાત્મનોએ સ્થાપેલી સર્વધર્મી તેમજ મહાત્મા ગાંધીજીની વિરલ દોરવણી અને પ્રેરણા ધારેલી રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેવી દેશના સર્વાંગી અભ્યુદયના આદર્શને વરેલી સસ્થા ભારતના આ પશ્ચિમ ભાગમાં કેવી દશાને પામી એનું 'ફિલમ્સ' નું ગયાન એકદરે દુઃખરૂપ નીવડે એનું છે.

શ્રી પટવાની આ લેખમાળા જોરખ અને મચિન્દ્રનાથના સંવાદ રૂપે લખાઈ છે. શિખરુત્તી આ નમ્બીતી જુગલ જોડીને નવા સદ્ગર્ભાં યોજીને લેખકે પોતાની કૃષ્ણતા બતાવી છે. સંભવ છે કે સૌ પહેલાં લેખકને આ પ્રાચીન કથાનકની પાત્ર જોડી સૂઝી હોય અને પાછળથી સમ્રાટ રાજકીય ઘટનાઓ વિષેના પોતાના પ્રતિભાવો દર્શાવવા માટે તેમણે એનો ઉપયોગ કર્યો હોય. જો કે અર્વાચીન સમયમાં કરસનદાસ માણેક, 'નારદ' વગેરેએ જૂની શીશીમાં નવો આસર ભરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે; પણ આ રીતે અમુક સમયના બનાવોને આટલી બ્યાપક રીતે રજૂ કરનાર તો કદાચ શ્રી પટવા જ છે. નિવૃત્ત પીઠ કેમિસ્ટી મચિન્દ્ર અને નવાસવા કેમિસ્ટી તરીકે જોરખના સંવાદ રૂપે તેમણે ગૂંથણી કરી છે એમાં આ બંને પાત્રોનું માનસ ઊપસે છે એમો શુરૂથી જાણ્યો જાય એવો નથી. બંને એકબીજાને વલ્લાવે એવા છે, આ પાત્રોનું ચિત્રણ સુરેખ છે. સંવાદમાં પણ તેમની લેખનશક્તિ દેખાઈ આવે છે. પણ તેમની રજૂઆત માટે આ પદ્ધતિ જ કદાચ સ્વાભાવિક છે. ખીજી રીતે કરવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હોત તો આટલી સફળતા તેમને મળત કે નહિ એ પ્રશ્ન છે. અહીં એમને એક મર્યાદા પણ નડે છે. બનાવોનો સંદર્ભ વાચકોને પરિચિત છે એમ માનીને લેખક જ્યાં ચાલે છે ત્યાં તેમનો કટાક્ષ સ્વાભાવિકતાથી રેલાય છે. પણ જ્યાં ઘટનાની પદ્ધતિશીલ તત્તોતત નિરૂપણનો આશ્રય તે રાખે છે ત્યાં કટાક્ષ તો અળપાઈ જાય છે જ પણ સંવાદોમ મોળા પડે.

કટાક્ષની આપડમાં પણ એક નિરીક્ષણ નોંધવું જોઈએ. જ્યાં જ્યાં તેમણે અનિશ્ચયોક્તિનો આશ્રય લીધો છે, ત્યાં ત્યાં હેતુ સ્પષ્ટ બહાણત કર્યો છે. વસ્તુઓની રજૂ-

આત અવળગણીથી કરવાની લેખકને સારી ફાવટ છે, પણ એનો યં અતિરેક એકતાનતા જનમાવે છે.

પુસ્તકની યોજના એવી છે કે વ્યક્તિઓનો નામો-લેખ તેમને કરવો પડે. અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણથી શીખવવું કે આક્રમણી એની ચર્ચામાં તે 'કાકરભાઈ પાંચમા' અને 'કાકરભાઈ આક્રમ' એમ એક નામચાળી બને વ્યક્તિઓને આ રીતે જોડી પાડે છે, એટલાં મોતથી પણ બહુ ચર્ચાના આ પ્રશ્ને કટાક્ષનો રંગ ચડે છે. એ સિવાય વ્યક્તિઓના ઉલ્લેખો દરમિયાં શોભારૂપ (kharpyy) નથી. એ ટાળી શકાય હોત તો સાડું એવી લાગણી જન્મે છે.

આ લેખમાળાનો મચિન્દ્ર કાણો એ પ્રશ્ન જ છે. કાઈ વાર લેખક પોતે જ મચિન્દ્ર રૂપ ધારણ કરે છે (જુઓ પ્રકરણ ૪૪), એ જ રીતે, જોરખ પણ બદલાતો રહે છે. પોતાને બોલે દલીલ લેવાની વૃત્તિ પણ દેખાય છે. "આ લેખકોણીનો ઉદ્દેશ એક સામાન્ય પ્રજાજનના વિચારોનો જાત્ર પારથી પાડવાનો છે" એમ લેખક કહ્યું છે, પણ અનેક પ્રશ્નો અંગેનું લેખકનું વ્યક્તિગત વલણ ખૂબ સદૃશ્યરૂપે પ્રકટ થઈ જાય છે. એને ખદમે પરિસ્થિતિ એની પૂરે પૂરી સમજણ તો અને સંકુલના-પૂર્વક-જ વિચિત્ર થઈ હોત તો પછી જ્યાંએ 'Political Gossip' જેવું લાગે છે તે ન લાગત અને એમનો કટાક્ષ વિશેષ સ્પષ્ટ બનેલ.

એકઠરે પુસ્તકમાં વિનોદનું વાતાવરણ જન્મે છે. આપણા જીવનમાં દારૂય એણું ને એણું થવું જાય છે. આપણા સસારના પ્રશ્નોને વિનોદના વાતાવરણમાં મૂકવાના તમામ પ્રયત્નો આપકારપાત્ર ગણાય. શ્રી પટવાનું 'જોરખ અને મચિન્દ્ર' એ પુસ્તક એ દિશામાં એક મહત્વાપાત્ર પ્રયત્ન. એમ જરૂર કદી. ૬૪૫.

વેરિયર એલ્વિનની આદિવાસી સૃષ્ટિ

અર્થાત્ ફેબ્રુઆરી મહિનામાં ફિદ્દીમાં વેરિયર એલ્વિન હાથપોગના, હુમનાથી મૃત્યુ પામ્યા અવસાન સમયે એમની આત્મકથાનું સુલ્ષ પૂર્ણ થવા આશુ હતું, તેને પણ વિધિની એક વિચિત્રતા નહિ તો બીજી શું કહેવું ? એ પુસ્તકના પ્રકાશને કારણે અને વિદેશમાં જે રસ જમાવ્યો છે તે જોવા વેરિયર એલ્વિન જીવિત ન રહ્યા, તેને કહેવુંતા જ કહેવો જોઈએ. આજ છતાં, ૭૫૦ પૃષ્ઠની આ આત્મકથામાં પોતાના આત્માને તેઓ પાછળ રમતો મૂકી ગયા છે તેને પણ આપણે એક આત્માસક હકીકત મળ્યુંની જોઈએ. એમનો નશ્વર દેહ ભણે પંચતવને પામી ગયો હોય — સૌ કોઈનું એ તો આખરી નિર્માણ છે જ. પરંતુ એમની આત્મકથા દ્વારા તો એમના જીવન દરમિયાન તેમને મળ્યા હશે તેના કંઈક પણ અનેકમંજુ લોકોના અંતરમાં એમની સ્મૃતિ જીવંત રહેશે અને એમની સર્વપ્રાણી પ્રતિબાનો પરિચય મળ્યા કરશે.

જીવંત જીવન વેરિયર એલ્વિન એક હંતકથાના પાત્ર જોવા મળી ગયા હતા. પરંતુ આ આત્મકથાનું આદિવાસીઓની વચ્ચે માણસાં અનેક વર્ષોના સદર્જનમાં એ પાત્ર સજીવ થઈ જશે છે. એમના વિવિધરંગી જીવનના છટાછવાયા તાતજી આ પુસ્તકમાં સાથે સુંદારી ભણે છે અને એમની પ્રતિબાનું એક મનોહારી સ્વરૂપ તેમાં બધાઈ ભણે છે. એમના જીવનની રચૂળ પીરતો પણ અદ્ભુત જ છે. રોકિટિશ અને આપરિશ લોકોનું

* The Tribal World of Verrier Elwin (Oxford University Press, Bombay) Rs. 20.

એમનામાં સંમિશ્રણ થયેલું હતું તેઓ આકસરના એક તેજસ્વી વિચારથી હતા. અભ્યાસ પૂરો થતાં નિશ્ચય પિતાને અનુસરીને તેઓ પણ હીન બન્યા એમના પૂર્વજો કારણમાં આવી ગયેલા અને એમને પણ આ દેશનું આકર્ષણ જાણ્યું. આકસરનાં એમને સાધુ સંનિર્મલની સાથે મેળાપ થયો અને એમનું પ્રવચન સાંભળીને આ ખ્રિસ્તીની ધાર્મિક પ્રકૃતિ પ્રભાવિત થઈ ગઈ. રામન કૌશલિક મિજનરી દ્વારા જેક વિન્સેન્સોએ ખ્રિસ્તી દેવળને હિન્દુ ઓપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે તો વેરિયર એલ્વિનની જાણમાં હતું જ. સમાન દૃષ્ટિવાળા એ મિત્રોની સાથે તેઓ પણ કારણ આવી પડ્યાં. અહીં આવીને એમણે દક્ષિણ કારણીય ઢાંગે ધોનિયું અને અમો પહેરવા માંડ્યા અને જમીન પર ધૂત માંડ્યું. ખ્રિસ્તી ચિંતનપદ્ધતિ વિશે એમણે વિચાર કરી જોયો અને તે વિશે એક પ્રવચન પણ લખી.

૧૯૨૭ના દિવસે હતા એક જ બ્યક્તિના પ્રભાવથી સમસ્ત પ્રાણી જીવનમાં જણે નવો પ્રાણ રેડાયો હતો. વેરિયર એલ્વિનને ગાંધીજીમાં “ધરની પરની સૌથી શબ્દ અને ઈશુ ખ્રિસ્તના જેવી બ્યક્તિ”નું દર્જન થયું કારણ તો ગાંધીજીથી આકર્ષણ યુક્તું જ હતું. પરંતુ કેટલાક વિદેશીઓ અને અંગ્રેજો પણ એમનાથી અંગ્રહા હતા. વેરિયર એલ્વિન પણ ગાંધીજી સાથે જોડાઈ ગયા. એમને લાગ્યું કે ગાંધીજીનાં કાવ્ય, અદિસા અને સત્યાગ્રહમાં ઈશુના “મિત્ર-પ્રવચન”ના મુગ તત્ત્વો આવી જતાં હતાં. એમણે સાચરમની

વૃદ્ધાવસ્થા !

મેઈ પશુ દેશની વસ્તીનો ૧૦ ટકા વર્ગ જ્યારે ધરડાઓને બનેલો હોય ત્યારે એવું કહેવાય છે કે એ દેશ ધરડાનો બનેલો છે। ઇંગ્લેન્ડ બાકારે આ કક્ષામાં છે ત્યાં વસ્તીનો ૧૫ ટકા વર્ગ કપની હિમર ધરાવે ■ અને હર તો એ છે કે,

એ આમ જ ચાલુ રહેશે તો, ૧૯૭૫ સુધીમાં પાંચમા લાખની વસ્તી ૭૫ વર્ષની હશે। (તેમાં ૫ ડોસાઓ કરતાં ડોસાઓની સંખ્યા વધી વધુ) જો કે, એન્ટીઆયોડીક દવાઓની શોધથી ૬૫-૭૦ની આસપાસની વ્યક્તિ પણ સારી રીતે જીવન જીવી શકે છે. અને એટલે જ તો ત્યાં માણસને જ્યારે 'વૃદ્ધ' ગણવામાં આવે છે ત્યારે તે કાં તો તફાવત અપગ અને અશક્ત અથવા તો માનસિક સ્વસ્થતા યુગાવેલો માણસ મનાય છે.

દેશની સામાજિક સરઘાઓને માથે આ 'પાકાં પાન'ની કાળવણી માટે તંદુરસ્ત, યુવાન ખબા શોધવાની પણ એક કારે જવાબદારી રહે છે ને તે પછી પણ આ સમસ્યા કઈ એટલી સરળ બનતી નથી. બસબસા સમૃદ્ધ દેશમાં આ એક મુશ્કેલીરો પ્રશ્ન રહ્યો છે.

ઇંગ્લેન્ડના જ દાખલો લઈએ તો, ત્યાં હોસ્પિટલો માટે ધરડાઓએ એક કારે મુશ્કેલી વર્ષો પ્રશ્ન બિજો કરી દીધો છે વૃદ્ધો માટેની ખાસ હોસ્પિટલો તો ખીચોખીચ ભરાયેલી રહેજ છે, પણ બીજી જગતસહ હોસ્પિટલોમાં પણ વૃદ્ધ દર્દીઓના ધરખમ ધસારો રહે ■ વધુ અગત્ય તો ત્યારે જોઈ શકાય છે કે જ્યારે અપરીક્ષિત કે વિધુર દર્દી કોઈપણ દિસાએ હોસ્પિટલ છોડવા "તૈયાર નથી હોતો. અને એ પણ સાચું જ કે કમજોર જિંદગીમાં એ હોસ્પિટલ છોડીને ક્યાં અને કોનો રત્નેદ પામવા જાય ? એ તૃણીવાસ એટલી સંખ્યા આવા એકલવાપા દર્દીઓની રહે છે.

એ પ્રકારની વૃદ્ધો હોસ્પિટલમાં કેખવા મળે છે પરંતુ પ્રકાર એવો હોય છે કે જોએ કાં તો તાત્કાલિક શાદન મેળવી શકા દિવસસા હોસ્પિટલ છોડે છે, અથવા તો, ટૂંકુંમુદતમાં આ કાની કુનિયા ત્યાં છે. ખીજ પ્રકારના દર્દીઓ 'કોનિક' દર્દીથી વારંવાર હોસ્પિટલમાં લાગા ધામા નાખવા જ આવી પહોંચતા હોય છે.

આપવાતાના કિસ્સા પણ પાછી કિમરમાં ખૂબ વધવા જણાય છે. મોટા ભાગે કારણમાં હોય છે— માર્ગી, એક્સલા, આર્થ્રિક કોસ અથવા પરવર્ણાની સરમ ધડપણમાં મનન આળાપલું એટલું વધી જાય છે કે વધુ તો તફાવત સાનશાન યુગાવી ગેસે છે, કેટલાક માનસિક વિઘટિતા બોમ્બ બને છે તરફતરફની વિચિત્રતાઓ પણ આ એટલાં વર્ષોમાં દેખાય છે. આવા કિસ્સાઓને કારણે ઇંગ્લેન્ડની મેન્ટલ હોસ્પિટલો વૃદ્ધોથી ભરપૂર રહે છે.

પરંતુ, આ માનસિક મિત્રારીવાળા માટે, ધરડી વખત મેન્ટલ હોસ્પિટલનો વાસ જીવતું પડ્યું. બની રહે છે. ખરેખર જ જ્ઞાન યુગાવી એટલા ત્યાં રહે એ જગતર છે, પણ સાધારણ વિચિત્રતા માટે કોઈને પણ ગામાંની કુનિયામાં ધરેલી દેવો એટલે એનાં પર અત્યાચાર કરવા જેવું જ છે। આવા વૃદ્ધો માટે નાનકડાં સ્વાસ્થ્ય-ધરો, જો બોલાય તો, આશીર્વાદપૂર્ણ બને.

બીજી પણ વાત છે : ધડપણમાં માણસને પોતાનો હક્ક સ્થાપવાનો ઈચ્છા પણ ગમણા વેગથી થતી હોય છે અને ખાસ કરીને બાળકોર માટે તો મુખ્યત્વે પણ એ પેલો વચ્ચે એ જાગતમાં આકાશ-તાલગ જેલો તફાવત પડી જાય છે માત્ર-નિતા જે રીતે પોતાના બાળકને હિલેલા મજિતા હોય એ રીતે દાદા-દાદીને જરૂરપણ પડે ન પડે અને પરિણામે હરકે મેકેનો કેકાસ ધરમાં રણા કરતો હોય છે. આવા સંજોગોમાં પણ

ધર્મા કુટુંબો, વૃદ્ધોને સમાજ-સચાલિન આશ્રમો કે હોસ્પિટલોમાં મોકલી દેવા આદર રહે છે.

એવાં અસંખ્ય વૃદ્ધો છે કે જે અપરિણીત છે. અથવા તો સત્તાનહીન છે જેનું કાર્કજ નથી એમને માટે જીવનનો ઉદ્દેશો તમકો સાધરૂં જ હોય છે.

જેમને બાળમૃત્યુ છે તેઓ એમની સાથે શાંતિથી જીવી ન શકવાને કારણે બહાર પકેલાય છે, કુઃખ, રોષ વગેરે મનોવાતાના વેલ્લ રહેવા છતાં તેઓ જીવે છે કે વારસાસ્થતાના કારણની કડક અનુભવી સહન મેળવે છે.

આવા કષ્ટ જીવો માટે દમજાની 'કોલોનીઓ' બંધાઈ રહી છે પોતાની ટ્યુકડી બગીચામાં આગવું સ્વાતંત્ર્ય જળવાઈ રહે અને છતાં સતત સાલવી એકલતા પશુ પોતાની જ ઉંમરના સમભાગી મળતાં જોઈ શકાય.

પરંતુ આ બાલ વ્યવસ્થાઓ કરતાં વધુ મહત્વની વાત તો ધરણમાં મનસિક એના જળવાઈ રહે, એ જોવાની છે.

પ્રથમ તો, યુવાનીમાં બકિત જેટલી સૂતિલી, જેટલી તેજસ્વી અને જેટલી સ્વસ્થ રહે એટલી જ એની વૃદ્ધાવસ્થા પણ મજૂર બને છે. વિશ્વમાં જેઓ કંઈ પણ કરી શક્યા છે તે સૌના જીવન આ હકીકતના પુરાવારૂપે મેળુદ છે. અનુભવ, જુદાંશાળી કલાકાર નામરિક આસરતા જીવનમાં પણ મજાથી કામ ચાલુ રાખે છે. આવી બકિતઓ જીવનના ઉદ્દેશો સાથે સુધી કાર્યમુક્ત થવાનું વિચારતી નથી.

'બીલુ' એ કે, જેણે ઐશ્વર્યવાદ દરમ્યાન વૃદ્ધાવસ્થા કેમ માળવી એ વિશે વિચારી રાખ્યું હોય છે અથવા તો એ પરિચિત માટે મનને પૂરેપૂરું તૈયાર કરી રાખ્યું હોય છે એવાં માટે પાછલાં વર્ષો બહુ કઠીન નથી બન્યા.

ત્રીજો મુદ્દો : વૃદ્ધાવસ્થામાં કામ ન કરાય અને આરામ જ કરવાનો હોય, એ વાહિયાત ખ્યાલ જેણે દૂર કર્યો છે તે નામરિક જીવનની આ વ્યવસ્થાને જીવી જાય છે કામ મનને રોકેલું રાખે છે અને ઉપરઉપરના વેરસા વિચારોથી ઉત્સાહના ધણી દુ ખોને દૂર કરે છે.

વિશ્વમાનવ : સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર '૬૪/]

ઉચ્ચેડમાં બાળ દૃષ્ટિથી ઉંમરને કારણે આવી અકકિતને લક્ષ્યમાં લઈ દળવા કાર્યો વૃદ્ધો માટે શોધાઈ રહ્યાં છે. આંસિક વેતન મળે અને મનનું રોકાણ પણ થાય. "દુ મરવાના વાંકે નથી જીવો, પણ સમાજનું કંઈક ઉપયોગી અંગ છું"—એવું સતોય બધું આધાસન વૃદ્ધને જીવવાનો ઉત્સાહ આપે છે.

સમયને તો છેવટે કાર્ક બાંધી શક્યું નથી એને મત્તુને હજી સુધી જીવી શકાયું નથી. એટલે બધું જ કરતા રહીને પણ છેવટે આપણે એ જે નિયતિ છે એને સેલવાનું છે, છતાં ઉદ્દેશી કાણ સુધી જીવન જીવવા જેવું રહે એ તસ્ફના આપણા પ્રયત્નો રહેવા જોઈએ એ સમજ આ પ્રશ્નના મૂળમાં છે.

ધરડાંનાં ધર

વૃદ્ધોને અત્યંત જરૂરી એવી કાળજી અને લાગણી મળી રહે એ દૃષ્ટિએ બ્રિટનમાં 'સાઉથ એન્ડ' નામના એક ફરિષાઈ દલા ખાવાના સ્થળે અસંખ્ય 'ધરડાંનાં ધર' ગઢાવવામાં આવે છે. એ શહેરને એવું ભારોભાર ઓરવ પશુ છે.

આ 'ધરડાં-ધરો'માં હોટેલ કે હોરટેનની 'જેમ અલગ જોરડાનો વાસ મળે છે અને જેને તલ્લ સ્વનત્ર રહેવું હોય તેને માટે નાની નાની બગીચોમાં પણ વ્યવસ્થા છે આ ધરડાં-ધરોના જનમલ મેનેજર છે મિ એ સી વેમ ફરેક નર્વા આપણને તેઓ કાળજીપૂર્વક, એની જ ઉંમરનાં વૃદ્ધો સાથે રહેકાણ આપે છે કારણ ઉંમરના કમ પ્રમાણે અવગ નિવાસો બનાવવામાં આવ્યા છે ફરેક સ્થળે એક મુદ્દમાના હોય છે જે પ્રેમપૂર્વક વૃદ્ધોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે.

પણ સૌથી વિસાળ ધરડાં-ધરો તો ૧૯૫૭માં મિ. બસ્ટીને ચાફ કરેલાં નાના પાયા પરનાં બોર્ડિંગ હાઉસરૂપે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. ૧૦-૧૨ માણસો એમાં રહેતાં. સૌને ફક્ત અને સમગ્ર મળતાં. કારણ બસ્ટીન પોતે ખડેપત્રે એમની તહેનાતમાં રહેતા. બકિતમત એકાંત પણ મળતું છતાં સામાજિક જીવનની ખોટ એમને

[અનુસંધાન પાન ૮૧ ઉપર]

આવી વિવિધ સરકારી સહાયની જીમ લેનાર
અલગ ઉલ્ટે યાદો ને પ્રેસિડન્ટ કાણુશુની પાસે
એણે પોતાનું રાજનામું ધરી દેવાની વેળા આવી

★

ખેર, આ દાલતમાં કેગિનું નવું પ્રકરણ શરૂ થયું.
વિધિની કહો કે ઇતિહાસની કહો, નિષ્કૃષ્ટતા કહો
કે વિચિત્રતા કહો, પરંતુ કાટાંગાને સ્વનજ બદલે ફરી
દર્દને કાન્ગોને આંતર વિગ્રહની આગમાં ધકેલનાર
પ્રથમ માનવી, જેલુથમનો શાદોસતાનો સામરિત
અને કાટાંગાની અરજ સંપત્તિને સ્વીકારી શોગમે.
એ—એ વરસથી લાગી જઈને સ્પેનમાં વસેલા આ
શોગમેએ—કેગિની એકતાનું બીકું ઝાડ્યું; અને
અલોશની સરકારે શોગમે ઉપરના ખૂની-કાવનાના
આશયો દૂર કરીને એને દરખાશ આપવાનું આપ્યું

શોગમેએ ૪ મહિનામાં એકતા સ્થાપિત કરી બહુ
દીક કરી દેવાની બકાશ પણ મારી—બધા જ સર-
ખપત્યાશર કરે છે તેમ !

જુલાઈના આરબમાં શોગમેના હાથમાં સુના સોપાઈ
પણ ગયા. ને એણે ૫ સાહસ કરીને, પોતાના દુરમન
(લુથુમખાના સાથી અને રાજદારી વારસદાર નેતા)
મિગ્રેગાને જેલમાંથી બહાર કાઢી પોતાની સાથે હાથ
મિલાવી કામ કરવા બોલે આપી, બીજી બાજુ, પોતાની
જેમ લુથુમખાની સામે બક કાઢનાર દક્ષિણ કાસાર્ક પ્રદેશને
ને કાલોન્જને તેણે પોતાની પાંખમાં લીધા.

શોગમે અને કાલોન્જ દેશના તારણદાર તરીકે
બહાર આવ્યા !

પરંતુ શોગમેની સૌથી અજબ ગણામ તેની સિદ્ધિ
તો એ હતી કે તેના ઉપર લુથુમખાના ખૂનોના આરોપ
હતો, તેની જગાએ તેણે “અત દસ્તાવેજે” (૧) ના
જેર પર એવું સ્વયંવદની દિવંત કરી કે લુથુમખાની હત્યા
કરવામાં તેના સાથીદાર અલોશ જુવનો જ હાથ હતો !

ટૂંકમાં, શોગમેએ અલોશની સરકારના
હાથમાંથી સત્તા તો લીધી જ, પરંતુ એને એ
રીતે બદનામ કરી મૂક્યો કે ફરી એ સત્તાના
મેદાનમાં ઉભો જ રહેવા ન પામે.

બીજે હાથે તેણે એના જૂના કાટાંગી સાથીએને
હલકા પાડી દર્દને પોતાના જૂના પાપોમાંથી કેમ
બહુ મુક્તિ મેળવી લીધી !

વળી, ત્રણ જ મહિનામાં બ્યાપક રાષ્ટ્રીય એકતા
સ્થાપી દર્દ, ટૂંકમાં અવિધ્યમાં ચૂંટણી દ્વારા વધુ સ્થિર
અને સફર સરકાર સ્થાપાની એની મહેરાત પાછળ એની
એ તે ગણુની હોય, પરંતુ એની ધારણા ખોટી પડી છે.

૪ ૩૫૦૦૦ ની સેના ૫૦૦ નેટલીનાની જની
ચર્ધ છે; અને એની નિનકાપ્રેસિયત તો મહેર છે.

૪ બીજી બાજુ, બંડખોરોએ ભારે હિંમત અને
તાકાતથી આગળ વધવા મંડ્યું છે.

— કિયુ કિવલુ અને ઉત્તર કાટાંગાના ત્રણ પ્રદેશ
ઉપરાંત રેન્ડેવિલેથી કામિના સુધીનો પ્રદેશ ઉમેરતા—

આશરે ૨૦૦,૦૦૦ (બે લાખ) થો. માઇલ-
નો પ્રદેશ એટલે કે આખા કોન્ગોનો પાંચમો
ભાગ બંડખોરોના હાથમાં જઈ પડ્યો છે.

— બંડખોરોનાં મથકો ફ્રેન્ચ આર્મિસમે તથા
શુરન્ડા, અને હવે તો, આન્ઝીનારમાં પણ સ્થિતમાં
હોવાનું જણાય છે; એનીની મહં પણ વધી મનાય છે
આ સ્થિતિમાં શોગમેએ પણ અમેરિકા એને
પશ્ચિમ ઉપર અપુષ આધાર સંખ્યાનું જ સ્વીકાર્યું છે—
હકીકતે, અલોશની દીકા આ જ મારે ચર્ધ હતી !

અમેરિકાએ પોતે જેલુથમ દ્વારા મદય એટલી
બધી મહં આપવાનું નક્કી કર્યું જણાય છે.

પરંતુ બીજી બાજુ, આ વલણને કારણે મિગ્રેગાનાં
લુથુમખાવાદી ‘રાષ્ટ્રીય’ તરફનો અતિશય વિરોધ પણ
ઉભા બન્યો છે; અને રશિયાએ પણ ઉદાપોહ જગાવ્યો છે

● અમેરિકાની અલગ સહાય છતાં પ્રજાનાં ટેકાં
વિનાની શોગમે સરકાર બંડખોરો આગળ વધુ ને વધુ
નિર્જન પૂરવાર થશે અને વધુ ને વધુ પ્રદેશ બંડખોરોના
હાથમાં જઈ, વેપની સત્તાન્તર સરકારની સ્થાપના થતાં,
એન, રશિયા અને દરોહલું વલણ પણ એના સ્વીકારવું
થાય તો નવાઈ નથી.

કોન્ગોની સ્વાધીનતાના આરંભે પરિસ્થિતિને વધુ
અન્યથાથી ઉમારી લેવાના એક સાધન તરીકે તમામ
બહારના રાષ્ટ્રોની કબજાને સીધ મારી દર્દને મુનો

દાસ શાનિ અને એકતાનો જે માર્ગ, અર્થાત્ રીતે પણ સકષ, જન્યો દ્વતો, તેને રચાને હવે મહાસત્તાઓની સીધી કારવાર્ધઓ પાછી જોરે ગોરથી સર ચર્ધ નઈ છે ને એનું પગિયામ કો-ઓર્ડેમાં અમિ-એસિયાનું પુનગવર્તન કરાવનારુ હશે!

કો-ઓર્ડેની ટોચીવાદી આંતરિક વિષમતાનું કુનકપણું ખ્યાનમાં લેતાં, આવી બદલારની કખલ અનેકમણી વધુ કારમાં પરિણામે નિપજવનાર જનશો એવો ભય અસ્થાને નથી

આમે જનાં, આફ્રીકા ગાંટોની ગયા બુલાઈમાં ડેરો ખાતેની જે પતિષ (O. A. U.)—ઓર્ગેનિઝેશન ફોર આફ્રિકન યુનિટી (શોખેને દાબર રહેવાની જ તક આપી ન હતી, એ જ સમઠને તાજેતરમાં વધુ સાચુ પગલું લીધું છે, અને શોખેએ આ પગુ રીકારી સોષેલું સંચન એ છે કે અખિસ આફ્રીકી શાંતિદગની તરફલ રચાવના કરવી. (શોખેએ ચોક્કિ અકવાડિયા પકેલા

જ નાઈજેરીયા, ઈથિયોપીયા, સેનેગલ, સિનેરીયા, અને માલગાસીને તો આવી અપોવ કરી જ હતી.)

તાજેતરમાં ધાના તરફથી પણ જે સંચન ચર્ધા છે તેમાં આવા શાંતિદગની રચાવના ઉપરેન એવા મુદ્દા રજૂ કરવામાં આવ્યા છે કે :

(૧) તરફાળ તમામ અંદખોગેએ ખંડ તદકુનો જાહેર કરવી.

(૨) કો-ઓર્ડેમાં તમામ સૈન્યનું તટસ્થો-કરવું કરવું

(૩) આફ્રિકન એકતામંચ (O. A. U.) તરફથી નવા પક્ષોની અને જુથોની પગિષ કરાવી.

આમ, અફ્રીકી રાષ્ટ્રો પોતે જ પોતાનો આંતરિક રિખાવાઈ મોટાવલ અદ્દર અને ઉલટા મન્યા છે એ એક શુભ ચિહ્ન છે

[૯-૯-૬૪]

[અનુસંધાન પાન ઉછુ ચાલુ]

સાલવા લાગી, સખ્યા વધુ હોય તો એ પ્રમ સુચમાં સીધા એમ સામવાથી ખસીટીને સચુદને કિનારે ખંધાયેલી જગ્ય 'વેનેસ-હોટેલ'ના ઉપલા માળને લાડે લઈને અરીયો ઉપરન ઝોરડા દુકો માટે તૈયાર કરાવ્યા ભાષાદર આ હોટેલમાં ટેલીવીઝન-રૂમ છે, અપરુટેટ રેગોરા છે, જતે રાંધીને ખાનું હોય તો વાસણો વગેરેની સમવડ છે. ઉપ સીલોમ કે વધુમાં વધુ ૨ પાકેડ રોજનું લાકુ કરીને સારામાં સારી સમવડ આ રીતે રેળવી સાકાય છે.

દર સાંજે ૫-૫૫, સગીત કે પાનાંની રમત જેવો મજાનો શર્ધકમ ચોલાવ્ય છે. અને સરખી જ ઉમરનાં ખધાં ભોગાં મંલ્યા હોય એટલે યુવાનો જેટલા જ ઉમર

-ઉત્સાહથી એકએક કાર્યક્રમને એ લોકો માણી શકે છે અને, કોલવાર એ રીથી નેતુ વર્ષની પક્ષાઓ તાનમાં આવી 'હોપ-ગ્રાન્સ' કરવા લાગી જાય છે!

વાદન વગેરેની સમવડ પણ હોટેલમજ પૂરી પાડે છે. 'વેનેસ-હોટેલ' જેવી જ બીજી કેટલીય હોટેલો હમણાં ત્યાં જીબી ચર્ધ છે દવાપણી અને હોટેલોની સમવડથી આકર્ષાઈ મોટી સખ્યામાં દુકો ત્યાં ઉભાવા લાગ્યા છે, એટલે જ સ્તો કુમ વગતીને ૧૮ ટકા વર્ષે ભર્ધા વે-શનરોનો જ હેય ત્યાં આવો જીવનપ્રકાર મોલો થાય એમાં નવર્ધ થી!

—ભારતી શાહ

શાસ્ત્રી સરકાર અને નહેરુનો વારસો

૧ : અવિશ્વાસની દરખાસ્ત

ભારતની સસદમાં તા ૧૪થી ૧૮ સપ્ટેમ્બરના દિવસો દરમ્યાન શાસ્ત્રી-સરકાર સામે અવિશ્વાસની દરખાસ્ત રજૂ થઈ હતી

નહેરુના દેહવિસયને માંડ ચાર મહિના થયા હતા, અને શાસ્ત્રીએ સત્તા ધારણ કર્યે માંડ ૧૦૦ દિવસ થયા હતા, ત્યાં તો દેશભરમાં અનકટોકટી, ભાવ વધારો અને કાળાનાણાંએ સર્જેલી કટોકટી તથા પ્રધાનમંત્રીના સડો-એટશી દરે પહોંચી ગયેલાં દેખાવાં કે કેટલાક વિરોધ પક્ષોને સસદમાં અવિશ્વાસની દરખાસ્ત રજૂ કરવા જેવી એક નવી તક સાંપડી જવાઈ... આસ કરીને, સામ્યવાદી પક્ષ અને સંયુક્ત શ્રમજનવાદી પક્ષે આગેવાની લીધી સ્વતંત્ર પક્ષ અને આચાર્ય કૃપલાનીજી જેવાએ એમાં ટેકો ન આપ્યો.

પરંતુ, દરખાસ્તને ટેકો આપનાર અને નહિ આપનાર સૌ એવી લાગણી વ્યક્ત કરી રહ્યા હતા કે કેમિસના ઢાંઢા હવે ભરાઈ ગયા છે.

આ ચર્ચા દરમ્યાન સરકારની નીતિની તુલક છૂટક ધણી બધી દીકાઓ થઈ. પરંતુ દીકાઓમાં દૃષ્ટિની એકતા ન હોવાને કારણે એકંદરે કશો આકાર ઊભો થયો નહિ.

આશરે એકાદ વર્ષ પૂર્વે, ૫. નહેરુની ઉપરિચિતિમાં, કેમિસનત્રના એકધારાં સોળ વર્ષ દરમ્યાન પ્રથમ વાર આચાર્ય કૃપલાની અવિશ્વાસની દરખાસ્ત રજૂ કરી હતી; તે વખતે પ્રગટ થયેલા ૨૩ આ વખતે બન્નેએ નહિ. અને દીકાકારોમાંના કેટલાક સરકારની સમજાવવાની નીતિનાં લીલાદાંયા માટે, તો બીજા કેટલાક વધના જતા શત્રુપણના અતિરેક સામે સાવધાની ઉચ્ચારતા હતા.

આ બધામાં આગળ પડતો અને સ્પષ્ટ આસેપ કરનારા હતા સમ્યવાદી પક્ષના નેતા પ્રેમદાસ હીરન મુકરજી એમણે વિષયાણુ છોડી વાતાવરણમાં ‘ગંભીર’ લાવવા સાશ્ત્રી-સરકાર ઉપર ‘નહેરુ-નીતિનો દોષ’ ક્ષણે આસેપ કરીને વાતાવરણ કંટુપિત કરી ચૂક્યું હતું.

સાશ્ત્રીજીએ, અવિશ્વાસની આ દરખાસ્તને પોતાની નીતિ અંગે પ્રથમવાર વ્યવસ્થિત રજૂઆત અને સફાઈ કરવાની તક સમજીને, સ્વસ્થ રીતીમાં ઉત્તરો આપ્યો, તેમાં એમણે પ્રધાનો અને અમલદારોની ‘છપાઈ’ ઉપર ટીકા કરી પ્રભુ અને સરકાર વચ્ચે ખાઈ ન પડવા દેવા ઉપર ભાર મૂક્યો; સરકારનાં વિવિધ ખાતાઓ વચ્ચે સહકાર ન હોવાની કટ્યુક્ત કરી, પ્રધાન-મંત્રીએ વ્યાપી રહેલા બ્રાધારોનો ઉલ્લેખ કરીને એવા અશિ-પ્રાવ પળ જણાવ્યો કે-

એકવાર વડા પ્રધાન અમર તો રાજ્યના મુખ્યપ્રધાન પોતાના સાથી અંગેની ફરિયાદોમાં વ્યાજબીપણું જુવે તે પછી તે પ્રધાનોએ પોતાનું રાજીનામું ધરી દેવું જોઈએ.

સાશ્ત્રીજીએ અનેક બીજી દીકાઓના મિતભાષી ઉત્તરો વાળ્યા.

પરંતુ તેમણે પોતાની ઉપર કોઈ સૌથી ગંભીર આક્ષેપ માળ્યો હોય તો તે એ હતો કે તેઓ ૫^મ નહેરુની નીતિનો દોષ કરી રહ્યા છે.

અંદરથી અજબાર્ઈ રહેલા સાશ્ત્રીજીએ આ આસેપ કરનાર કમ્યુનીસ્ટ નેતા પ્રા હીરન મુકરજીનો ઉલ્લેખ કરીને કહી નાખ્યું કે-“તેઓ (પ્રે મુકરજી) કમ્યુનિસ્ટ વિચારસરણીથી બહાર કંઈ દેખી શકના નથી.”

અને પછી પોતાની નીતિ અંગેનું નિખાલસ નિવેદન કરતા હોય એમ સ્પષ્ટ વાણીમાં સમજાવ્યું કે-

લોકશાહી સમાજવાદ અને જિનજોશીની
પડિત નહેરુની નીતિને આજની સરકાર વફા-
દાર રહી છે

પરંતુ તેમજે તરત જ ખુલાસો કર્યો કે—

કોઈ પણ રાજદ્વારી નીતિ જા રહી
રાકતી નથી. સાચા નેતાએ તેના પૂરોગામી-
નો જ માર્ગ કાપવાનો હોતો નથી, કેમકે
રાજકારણી જીવનમાં પરિસ્થિતિ પલટાય છે,
માણસો બદલાય છે, વાતાવરણ ફેરવાયું રહે
છે સાચા નેતાએ પસંદાતી પરિસ્થિતિને પહોંચી
વળવું જોઈએ.

અને તેમજે ગાંધીજીનું તથા પં. નહેરુનું
દૃષ્ટાંત આપી કહ્યું કે આ બંને મહાપુરુષોએ
પોતાના પૂરોગામીઓથી નવા જુદા માર્ગ
કેળેસનો વિકાસ સાધ્યો હતો; એથી કંઈ પૂરો-
ગામીઓ પ્રત્યેની તેમની આમાન્યાનો ભંગ
થતો નથી.

*

અવનત, અવિશ્વાસની દરખાસ્ત જોડી જવા
સરખર્દ હતી—તે ૫૦ વિરુદ્ધ ૩૦૭ મને જોડી જ મર્દ.
જે કે શાસ્ત્રીજીને વારસો મળ્યો ત્યારે જ ગંભીર
કેટોકટી પાડી રહી હતી અને ૧૦૦ દિવસના દૂકા
ગાળામાં એને સમાવી દેવાનું કોઈ રીતે શક્ય માનવું
એ જ અયોગ્ય ગણાય એ રીતે અવિશ્વાસની દરખાસ્ત
પાછા રાજકીય તર્કવાદ દ્વેષો જ હતો આમ,
આ દરખાસ્ત આ તમાકે અરથાને હોવા છતાં,
ભારતને માથે ઝંખી રહેલી આત્મ-આજ્ઞા કેટોકટીનું
ગંભીર રૂપ આપી હતું થયું. એ દૃષ્ટિએ, અવિ-
શ્વાસની દરખાસ્ત આજની સરકાર અને આખા દેશ
સામે જો ફાડી જોડેલી ગંભીર સમસ્યા પર પ્રકાશ પાવર-
વામાં કારણજન બની જ છે

જે કે અકબરે રીતે, લાલજહાદુર સાસ્ત્રી
આ ચર્ચા દરમ્યાન વધુ સાચા અને સ્વસ્થ
તેના તરીકે બદલે આપ્યા ■

પરંતુ આ ચર્ચા એકે બદલે જ સ્વસ્થ ચિત્તાને
જાગી દેવા નિમિત્તરૂપ બની છે તે ૫ કીક થયું છે
[૨૨-૬-૬૪]

વિશ્વમાનવ - સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર '૬૪]

૨ : તહેરુ—નીતિનો દ્રોહ ?

પડિત નહેરુના વારસદાર વડાપ્રધાન
તરીકે લાલજહાદુર સાસ્ત્રીએ, સત્તાનાં સૂત્રો
હાય ધર્યાં એ દિવસથી મંડીને છેક હમણાં
સુધી, પં. નહેરુની મૂળભૂત નીતિ સાથેની
પોતાની વફાદારી ફરી ફરીને બહેર કર્યા જ
કરી છે

આમ છતાં, યોગરૂઠના અંતમાં
દિલ્હીમાં ગણેશી એ આઈ. સી. સી.ના
દિવસથી તે આજ લગીમાં—આ એક જ
મહિના દરમ્યાન—શાસ્ત્રી સામે વ્યવસ્થિત રીતે
એવા આક્ષેપો થતા રહ્યા ■ કે તેઓ પં.
નહેરુની નીતિનો દ્રોહ કરી રહ્યા છે.

સામ્યવાદીઓએ જગવેલા આ વિવાદનાં
મૂળ જાંઠાં છે; એના સારાનરસા પરિણામ
આખા દેશના લાવિ માટે અસાધારણ મહત્વ
ધરાવે છે.

શાસ્ત્રીજી ઉપર નેહરુ—નીતિના દ્રોહના આ અક્ષેપને
ટેકા આપવાના કાંઈકમાં પણ છે તેઓ પોતાને
'પ્રતિનિરીક્ષક' કેમિસજન અથવા 'સાચા સમાજવાદી'
અને 'સાચા દેશભક્ત' ('પેટ્રીઅટ') કહેવાડે છે
(મેનનજીવના અંગ્રેજી દેનિકનું નામ 'પેટ્રીઅટ'
જ છે) મેનન, માનવિવા તેના અપરૂંધી છે. તેમની
ગદગરી નીચે થોડા જ દિવસ અમાકે ઉત્તર પ્રદેશના
સમાજવાદી કેમિસજનોની પરિષદ મળી હતી એ
દિવસની ચર્ચા—વિચારણાને અતે તેઓ એવા નિષ્કર્ષ
ઉપર આગ્રહ દતા કે :-

કેમિસને ખતમ થતી બચાવવાં હોય તો
તેજે પં નેહરુની નીતિને વફાદાર રહીને ભુવ-
નેશ્વરના સમાજવાદના ખ્યેષ પર દિ મનપૂર્વક
દઢ કદમ ઉઠાવવા જોઈએ અને શાસ્ત્રી—

સરકાર જે વર્ગિક લઈ રહી છે તેને તે રસ્તેથી
બેનરવી રહી, પાછો વળતી રહી.

આ કોંગ્રેસ " પ્રગતિશીલ " સમાજવાદીઓને મન
નેહરુનીનિતો અર્થ સ્પષ્ટ હતો રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે સમાજ-
વાદી કાર્યક્રમોના પહેલો હતો એટલે (૧)
બેનકાનું રાષ્ટ્રીયકરણ (૨) અનાજનો સરકાર-દરતક
વ્યાપાર (૩) કારે ઉદ્યોગો ઉપરનો એક ચલુ રાખીને
રાષ્ટ્રનું ત્વગિત ઉદ્યોગીકરણ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે બિન-
લોકાલ નીતિ એટલે (૧) રક્ષિતા અને તેના ગુપ્ત
સાથે નીકળતમ મેરી સખધા (૨) આફ્રિકા-એશિયાના
પ્રજાત દેશોમાં ' પશ્ચિમી સાદોવાદી ' નીતિ સામે
મોરચો (૩) પશ્ચિમી શ્રદ્ધાવાદી છાવણી સાથે ન હુટકાનો
લટકતો સંબંધ.

આ ' પ્રગતિશીલ ' ને મન નેહરુ-નીનિતો આજ
એકમાત્ર અર્થ દેતો અને આ નીનિતો તેમની અટલ
શ્રદ્ધા હતી આ સિવાયની બીજી કોઈ નીતિ નેહરુ-
નીનિતો વફાદારીનો દાવો કરી શકે એવું સ્વીકારવા કે
વિચારવા તેઓ તૈયાર ન હતા.

નેહરુ-નીનિતો અર્થ કરવામાં કદાચ તેઓ નેહરુ
કરતાં વધારે અનુભવી હતા અને એના અમલમાં નેહરુ
કરતાં અટકા અધીરા ને કોસાહી પણ હતા.

✱

એ માન સાચી પણ છે કે પ નેહરુનો
મુખ્ય એક, કારતની મણ મણ પચવર્ષીય
યોજનાઓ અમ્યાન, કારતને પૂરે પ્રથમ પ્રયત્ન
ઔદ્યોગિક તાકાત બનાવી દેવા ઉપર હતો
અને કારતની કમાલ પ્રાપ્તને તકાળ શેડી,
શેડ અને છપનની પ્રાથમિક જરૂરીઆતોથી
સંતોષવા માટે નાની યોજનાઓ, નાના પ્રયોગો
તથા નાના અખનગમો કરવા કરના, હજી
બીજા પચિસ-પંદર-પચીસ વરસ સુધી તેને
પેટે પાટા બધાવોગે, એક નહિ તો બીજી
મેદાએ ચ, છપન ધોરણના જંગમ સ્તર
પર પહોંચાડી દેવાની કામ અને ઉદ્યોગ
અખના પંડિતજના ચિત્તને જકડી મેરી હતી.

● દુનિયાના સર્વસત્તાવાદી સમાજવાદી-રાષ્ટ્રોએ
આ માર્ગ લીધો જ હતો; એનાં લાભ કદ માંડી પરિ-
બુદ્ધિમંત્રીય પંડિતજ મંત્રન હતા. પરંતુ એમને એટલો
આત્મચિંતાસ હતો કે ભરત સર્વસત્તાવાદી સરકાર
ખતાર માર્ગને બદલે લોકશાહી માર્ગે આ પેલ
દાસલ કરી દુનિયાને છક કરી દેશે. એથી જ તે,
પોતાની હથાતીમાં જ દેશને ધસડીને ચ હુમ્મ્ય ઔદ્યો-
ગિક સ્તર પર પહોંચાડી દેવા એમણે અખંડ પ્રયત્ન
પુરવર્ષ એડ્યો હતો.

પંડિતજ એ એમણે આ રાહ કોંગ્રેસના પીઠ નેના-
ઓએ પંડિતજમાં શકા મૂકીને સ્વીકાર્યો હતો. અતે,
આવડી, જયપુર અને જુનનેશ્વરમાં તેને આખરી
માન્યતાનો સિંકેલ લાગી ચૂક્યો હતો.

● એ કે, ઉલ્લા કેટલાક વગેરે થયા પંડિતજના
સમાજવાદના રાજમાર્ગ વિષે તેમના સાથી-અનુયા-
યીઓમાં ચ અસંતોષ ઉભરાતો થયો હતો. પરંતુ,
પંડિતજની દલાતી જ કોંગ્રેસના ન વને તારાંથી જવા
પૂગતી હતી — આરંભમાં એવી શ્રદ્ધા અને પાછળથી
એ વિના બીજી કોઈ સકચતાના અભાવની લાચારી,
એ સૌને નિષ્ક્રિય અને મૂઠ બનાવી મેરી હતી તો
બીજી બાજુ, મેનન-ગાલવિયા ગુરૂ અને સામ્યવાદી
પક્ષે પંડિતજના આ રાહને કાશકાવ મિલકાવ્યો હતો.
અને પંડિતજ, પરિરિવનિના દગાચુ નીચે, એ માર્ગે
ધીમા પડતા અખર તો ક્ષિપિલ પડતા કેખાતા ત્યારે,
આ ' ઉદ્યોગ ' નિર દેશને હક્કો કોંગ્રેસમાંની 'મવાજ'
પાંખ ઉપર — પંડિતજને અલિન કરનાર ખતરનાક બળ
તરીકે તેને મણીને — મન પૂર્વક બીનરતો હતો.

એ વાત હીવા ભેલી સ્પષ્ટ છે કે કોંગ્રેસ-
માંનો આ સંઘર્ષ પંડિતજના અવસાન સાથે
અદૃશ્ય થયો અશક્ય જ હતો. અટકે, પંડિતજની
પ્રતિભાની ગેરજહાનીમાં હુવે એ સંઘર્ષ
અવસ્થિત આકાર લઈ રહ્યો છે.

✱

ભવે અંતિમવાદી ઉદ્યોગ તત્કાલી શાઓજ ઉપર,
મયે તેજ આધુષે ઘઈ સ્થા, હોય, પરંતુ એમની
આજ સુધીની કારકીંદી એનાં, તેઓ રાષ્ટ્રીય નીતિના

પાયારૂપ લોકશાહી સમાજવાદના આદર્શને વળગી રહ્યા છે—જો કે, એના અમલમાં તેઓ મધ્યમ-માર્ગી જણાયા છે

એટલું તો સૌ કોઈ સમજી શકે એમ છે કે—
પંડિત નેહરુની નીતિના પૂર્ણ અમલ કેવળ નેહરુ દ્વારા જ શક્ય હોઈ શકે—એમના જેવી પ્રતિભા અને સહિત, એમના જેવાં ધાર્મિકત્વ અને સ્વચ્છતા માટે જે રક્ષક હતું તે, એવા જ પૂર્ણ અમલની અપેક્ષા પંડિતશ્રી સાવ નિરાશી સહિત અને ધનનશવાળા સાક્ષીઓને માટે રાખવી એ સર્વથા અયોગ્ય છે, અને એમને અન્યાય કરવા બરાબર છે.

લાલબાહુ દુર સાક્ષી બન્યા પંડિત નેહરુની નીતિની વફાદારી બંધેરે કરે છે ત્યારે એ દેશ નથી એ વાત જોઈથી સાચી છે એટલી જ ખીજ એ વાત પણ સમાજવાદ જેવી છે. તે એ કે પંડિતશ્રી જે અર્થમાં ને જે એક સાથે રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્ર લોકશાહી સમાજવાદની અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્ર ખિનએકાગ્રની નીતિ સમાજવાદના, મિત્રમુક્ત એજ અર્થ અને એજ એક સાક્ષીઓને અભિપ્રેય ન હોય. વળી, ખુદ પંડિતશ્રી પોતે જ પોતાની નીતિને જડ હાથાદાગ મણીને ચાલવાના વિરોધી હતા; અને અવધારમાં તેઓ વારંવાર તેમાં બાધિતોડ કરતા હતા. છતાં એ મૂળમૂળ નીતિ વિષેના આમત્રક તેમજે કરી જતો કયો ન હતો. તેજ રીતે, મૂળમૂળ રીતે, સાક્ષીઓ એ એકે રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય આદર્શોની સ્વીકારવા છતાં અવધારમાં કયાં અને કયારે, કેટલો અને કયા પ્રકારનો એક-વર્ગીક ભેદો, સમાધાન અને મેળ એકાગ્રતા, એ વિષે પ્રયોગશીલ ખુલ્લું મન રાખે એ પણ સમજાય એવું છે.

પંડિત નેહરુનાં અવસાન બાદ, આ ચાર જ મહિનામાં, દેશ જે રીતે ગંભીર કટા-કટીમાં રાત-દિવસ ધડેલાઈ રહ્યો છે એ ક્યાં જઈ ચાલ્યો એ કોઈ કહી શકે એમ નથી

* ૧૭ વર્ષના લખખુટ-ખર્ચાગ આયોજનને અંતે

આ પ્રખરે અનન્ય માટે, રાષ્ટ્રીય વિકાસ માટે અને સંરક્ષણ માટે લખા જ મોટા પ્રમાણમાં આ કે તે દેશના બારે દેવા નીચે ફાળું પડ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ સરવળે મેકારી વધી છે, મરીખની મરીખાઈ વધી છે, અને છેલ્લા થોડાક મહિનાઓ દરમિયાન તો, અનન્યની અગતે અને જીવન જરૂરિયાતોના બાવવધારાએ માત્રા મૂકી છે

—૧૯૬૩ વધી તો અનન્ય અને ખેતીનું ઉત્પાદન વધવાને બદલે ઘટી રહ્યું છે—૧૯૬૩ના પહેલા છ મહિનામાં ૩-૩ ટકા ઘટાડો! જ્યારે ૧૯૫૦ થી ૧૯૬૦ ના દાયકા દરમિયાન ખેતી-ઉત્પાદનમાં ૪૦% ટકા વધારો થયા પછી તે સમયમય રશ્મિત બની ગયું છે! (૭ કંગોડ ૯૦ લાખ ટન)

—ખીજ બાજુ, આ છેલ્લા ૪ વરસ દરમિયાન વરતીયાં ૩ કંગોડ ૨૦ લાખનો વધારો થયો છે

આ પરિસ્થિતિથી પ્રભુ અકળાઈ ગઈ છે, જે કોઈ તેને ઉકેલ અને સંકલ્પના નામે ઉશ્કેરે તેનો ક્રિકાર નનવા તે તૈવાર જણાય છે, અને હુટકાટ તથા તોફાનોને માર્ગે વેને ધકેલવાનું શક્ય બન્યું છે; કેટલીક વાર તો, તે પોતેજ અકળાઈને આધિગિયુ કરવા હોટીટ દેખાય છે

● કોઈ પણ ભ્રમન માણસ માટે સમજનું અપરું નથી કે દેશની અંદર જે પાંચ સ્થળે વાતાવરણ કાણુ બદાર આસુ જાય, અને તેને લશ્કરની માદથી જ સમાવશા-દનાવવાનું વારંવાર કરવું પડે તો—

આખા એશિયામાં જે વાત બની, એક બારતમાં જ મહદ્ અંશે નેહરુના પ્રતાપે જે બનવાનું અશકય રહ્યું—તે લક્ષ્કરી કાવત્રાં દ્વારા સત્તાનો કળએ લેવા માટેના ‘કૂપ’ (ખટો) આ દેશમાંય દેખા લીધા વિના નહિ રહે.

એકવાર ‘સિવિલ’ (નાગરિક-લોકશાહી પાર્લામેન્ટ)નો કાણુ જતો રહે, એકવાર મિલિટરીનું જ પ્રભુત્વ વધી જાય પછી, મવાળ કે ઉદ્ધામ પ્રકારનાં સરમુખત્યારી સત્તાનુભો માટે મેઘાન સાફ થઈ જાય.

લાલબહાદુર શાસ્ત્રી આ વાતથી અત્યંત બચ્ચાતા નથી પરિચિતની બેવડી ગંભીરતા (આર્થિક અને રાજકીય) તેમની નજર બહાર નથી જ. એથી જ તે એમણે ફરીફરીને એક નાની દેખાતી છતાં પાયાની વાત સ્પષ્ટ કરી છે.

—મોટી પ્રયત્ન યોજનાઓ, લાંબા ગાળાનાં લઘુ ઔદ્યોગિક આયોજનો આ દેશ માટે લવિષ્મમાં અને તેટલાં ખર્ચમાં આવવાનાં હોય, પરંતુ તત્કાળ અન્ન અને ખેતી ઉત્પાદન વધારવાના નક્કર અને બ્યવહારગમ્ય ઉપાયો લેવાના જોઈએ લઘુ જળાશયો કરતાં દૂવા અને નાની ગામડો નહેરો ઉપર લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ.

—મહોળી વસ્તીવાળા અને ૭૦ ટકા ગ્રામ પ્રદેશમાં વસનારા લોકોને જેવા દેશને માટે તે, દેશને પ્રયત્ન તરિત ઔદ્યોગિક વિકાસ કરવાની ધૂનમાં તેની ખેતીની ઉપેક્ષા કરનારી યોજના ઝેરસાબ કરનારી જ નીવડે એથી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ વધે તે જ તેના લાભ શહેરી ઉદ્યોગપતિઓ અને જાેથી કક્ષાના અમલદારો તથા આલિયાઓને જ મળે.

—ગરીબ પ્રાંતને સૌથી પ્રથમ અન્ન, વસ્ત્ર, રહેઠાણ અને જીવન જરૂરીયાતોની વસ્તુઓ વહેલી તકે મળવી જોઈએ. આ લક્ષ્ય વિસ્તરાઈ જતાં, બીજા માટે ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન વધે, તેમ જ સાધારણ માનવીનું જીવન કદમ્બ જ રહે. અતે તે, ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં પણ કટોકટી જ આવે.

લવિષ્મમાં સ્વર્ગ મેળવી આવવાની શુભાશયી યોજના છે, પંદર સપ્ત વરસેય, ધાન પણ આપી ન શકે તે એના પાયો જ અતમ થઈ જાય; આયોજન પોતે જ, પ્રજા માટે, લાયકર ઓધાર ભની જાય!

પંડિત નેહરુ જેવા માટે આ સત્ત્વ સમજવું મુશ્કેલ હતું. કદાચ, પાછલા દિવસોમાં એમને સમજાવુ થયું પણ હોય, પરંતુ સાબીજી જેવા માટે આ વાત ન સમજવી એ સંભવ ન જણાય અને એની ગંભીરતા

સમજાઈ ગયા પછી, “તેઓ નહેરુ-નીતિનો આદર્શ સ્વીકાર્યા છતાં, એના બ્યવહારમાં, એના ઝોકમાં અને પ્રયોગોમાં મહત્વના ફેરફાર કરવાનું ક્યવેત્તરે, એને નહેરુ-નીતિનો કોઈ કહોને એના ઉપર વધી પડનારા એના હેતુ માટે જ સંકેત બન્ય છે.”

★
અમારે મતે તે, આવી વિવાદ જ અસ્થાને છે. આખા રાષ્ટ્રનું હિત ધ્યાનમાં રાખીને એ એક જ કસોટી પથ્થર પર શાસ્ત્રીનીતિની પરીક્ષા થવી જોઈએ અને થશે.

સવાલ તે એ છે કે—
સાબીજી દસ પછે એનો અમલ કરશે? કરી શકશે? એમની કસોટીનો ફળ આવી રહ્યો છે.

સાબીજીએ એમની આજની બ્યવહાર-નીતિથી એમના સાધીઓમાંથી કેટલાકને જાહેરમાં છે; એટલું જ નહિ પણ, એમણે પોતાની જવાબદારીને સ્વીકાર કર્યા પછી કેન્દ્રસરકારના ખાતાઓ વચ્ચે જે વિસવાસો જેવા મળે છે તેની ધૂળ ખખેરી નાખી છે. આથી વડીવડી કલ્પ અમલદારો પણ નારાજ હોઈ રહે, વળે એમણે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારના વહીવટીમાં જે અયોગ્ય ખર્ચાઓ થઈ રહ્યા છે, ત્યાં ફરકસર કરવાનો આદેશ આપ્યો છે, એથી પણ લાગતાવળગતા વર્તીયો કલ્પવાટ જાયો હશે : અને કેરોન તથા બક્ષી જેવા પં. નહેરુની જગજગ નીચે સુરક્ષિત રહેવા કુપ્રય પ્રધાનો ઉપર તરાઈ જતરી છે એ બીનાય સાબીજીની સાથે ક્યાંક અસતોષ-સંબંધ જણાવશે જ.

પરંતુ, પ્રજાની દૃષ્ટિએ વિચારનારા વડા પ્રધાન જે હિંમત અને દૃઢતાપૂર્વક લોકહિતની દિશામાં કદમ ઉઠાવે જાયો તે, પં. નહેરુના અને મહાત્મા ગાંધીના મૂળભૂત આદર્શોના આત્મા વારસદાર તરીકે લોકદૃષ્ટિમાં સ્થાન પામ્યા વિના નહિ જ રહે.

[૨૬-૧૦-૧૪]

કેરો-પરિપદની ફલશ્રુતિ

કેરોની ઘોષણા

૯૫૦૦ સપ્તેમ્બરના આ નિવે-
દનમાં એક સાથે ઘણી બધી વાતો
કહી નાખવામાં આવી છે. સૌથી
પ્રથમ

૧. તમામ સંસ્થાનવાદનો
તાર્કિક, બિનશરતી અને
સંપૂર્ણ અંત લાવવાની ઘોષ-
ણા કરવામાં આવી છે. અને
કુનિયાના પુરાણી પદ્ધતિના અને
નવા સ્વરૂપના સંસ્થાનવાદના
અવગણે સામે તે 'તે' પ્રદેશોની
પ્રજાની સ્વાધીનતાની લડતોને
નિરાશવામાં આવી છે.

(બ) એટલું જ નહિ પણ,
પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનવાદનો ખાસ
નામોદ્દેશ્ય કરીને ત્યાંની પ્રજાને
કેવળ આર્થિક જનહિ, લશ્કરી
સહાય કરવાની પણ, પરિપદના
સી સંબંધોને ખાસ લક્ષ્યમાં
કરવામાં આવી છે. તથા
અંગ્રેજોની નિર્વાસિત દ્વાર-
કારી સરકારને માન્યતા આપ-
વાની અને પોર્ટુગીઝ સર-
કાર સાથેના રાજદ્વારી 'ડિપ્લો-
મેટિક' સંબંધો તોડી નાખવા-
નીય લક્ષ્યમાં કરવામાં
આવી છે.

તે જ રીતે,

(બ) દક્ષિણ રોડેસિયામાંની
ઝેરીબનુમનીની જાનવાદી (રેસિયલ)
નીતિની ઝાટકણી કાઢવામાં આવી
છે; અને જે જાનવાદી લઘુમતીના
હાથમાં સરકાર સોંપી દઈને 'સ્વા-
ધીનતા' આપવાની જાહેરાત કર-
વામાં આવે તો તેની તેવી સ્વા-
ધીનતાને માન્યતા ન આપવાની,
અને આફ્રિકી-રાષ્ટ્રવાદી સરકારની
સ્થાપનાને યોગ્ય અનુકૂળ માન્યતા
આપવાની, લક્ષ્યમાં સૌ સંબંધોને
કરવામાં આવી છે. અને બ્રિટિશ
સરકારને જણાવી દેવામાં આવ્યું
છે કે સંપૂર્ણ પ્રજાનો 'એક
માથાસે એક ચંત' ના ધોરણે
મતાધિકારનો સ્વીકાર કરીને સ્થાયી
રાષ્ટ્રીય પ્રતિનિધિત્વવાળી બહુમતી
સભા બોલાવો.

(ક) દક્ષિણ પશ્ચિમ આફ્રિકાની
પ્રજાના સ્વાધીનતાના સ્વ-
નિર્ણયના જન્મસિદ્ધ અધિકારને
બહાલી આપવામાં આવી છે; અને
દક્ષિણ આફ્રિકા સરકારે યુનોના
કમવની અવગણના કરીને બિન-
સરકારી વલણ લીધું છે તેનો
તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

તથા —

૬. આફ્રિકાની રમદિયની નીતિ
સામે આર્થિક બહિષ્કાર કરવા

અને તેની સાથેના રાજદ્વારી
સંબંધો, વિમાની અને સ્ટીમર
વ્યવહાર અનય કરવા, પોતાના
રેલ્વે માર્ગો અને રસ્તાઓ દ્વારા આફ્રિકા
માટે પ્રતિબંધિત કરવા દરેક દેશને
ખાસ આમદ કરવામાં આવ્યો છે.

(ડ) આફ્રિકાના સ્વાઝીલેન્ડ,
નામુરોસેન્ડ અને થેચુઆના
લેન્ડની પ્રદેશિક અખંડતાની
બચાવણી કરવા તથા તેની
સ્વાધીનતાની ત્વરિત જાહેરાત કરવા
યુનોને લક્ષ્યમાં કરવામાં આવી
છે તે જ રીતે —

(ક) ફ્રેન્ચ સરકારને ફ્રેન્ચ
સોમાલીલેન્ડનો મુક્તિપથ ખુલ્લો
કરવા જણાવાઈ આવ્યું છે.

૨. આ રીતે, હજી યુનાઇ-
પરેલી પ્રજાઓની સંપૂર્ણ સ્વાધી-
નતાની હાકલ કર્યા પછી, આ
નિવેદને બીજી બાજુ યુવાવાચેલી
ધરનાઓ તરફ લક્ષ્ય દોર્યું છે.

(અ) કેશિમાં આવી રહેલા
આર્નાંગિમદનો અંત આજુવા
ત્યાના તમામ પક્ષો — જૂથોને
ધુલનહકૂળી જાહેર કરવા અને
તમામ વિદેશી સત્તાઓને આર્નારિક
કમવ કરતા બંધ થઈ જવા અર્પીત
કરવામાં આવી છે.

(બ) સાયપ્રસંગી સાર્વ-
ભૌમતા, સ્વાધીનતા અને પ્રાદેશિક
અખડતાને સન્માવવા અને યગ્મો
ઉપયોગ કરવાથી તથા ડબલમોરેલી
ફૂર રહેવા જણાવવામાં આવ્યું છે.
એટલું જ નહિ પણ વિદેશી મથકો
સાયપ્રસમાંથી ખસેડી લેવા, અને
સાયપ્રસની પ્રજા 'અનિરુદ્ધ સ્વા-
ધીનતા તથા સાર્વભૌમતા'નો
હક્ક જોશવે એ દષ્ટિએ તે પ્રજાને
હસ્તક મુક્ત રીતે ત્યાંના કાવિનો
નિર્ણય કરવાનો અધિકાર જાહેર
કરી દેવો જોઈએ.

(ક) કયૂમાં જોનાનાઓ-
મથક ખાલી કરી જવા જણાવીને
એવું મંતવ્ય પ્રગટ કર્યું છે કે
હિંદી સમુદ્રમાં નવાં મથકો
સ્થાપવા જતાં એ પ્રદેશમાં શાંતિ,
સલામતી અને સ્વનિર્વાહને માથે
જોખમ ઊતરશે.

(અસખત, માર્દા અમેરિકાનો
નામોલેખ કરવામાં નથી આવ્યો.)

પરંતુ આગળ ઉપર,
અમેરિકાને ઉદ્દેશીને એવું
કહ્યું છે કે તેણે કયૂમાં સામેનો
વ્યાપારી અને આર્થિક વેશ
ઠઠાવી લેવો.

તો વળી—

(ડ) સિટનને એડનમાંનું તેલ
સરકરી મથક ઠંડાવી લેવા જણાવ્યું
છે, અને એડનની તથા બીજા

'સરક્ષિત' પ્રદેશોની લડતોને ટોકા
આપવા સૂચવવામાં આવ્યું છે.

ઉપરાંત—

(ઈ) એમાંના 'સિટિસ
સંસ્થાનવાદ'નો આલેખ કરવામાં
આવ્યો છે; અને લેટિન અમેરિકામાં
સંસ્થાનવાદ અને નવ-સંસ્થાનવાદ
ડેલિયુ કરી નહો છે એમ કહીને તે
તે પ્રદેશોનો સ્વનિર્ણયનો અધિકાર
અક્ષત રહે એવી માગણી કરવામાં
આવી છે.

(એફ) સિટિસ મિશ્યાનાની
સ્વતંત્રતાની ભયામલુ કરીને, માર્ટિ-
નિક, એડમોપ અને બીજા ફક્તિલ
અમેરિકાના ટાપુઓ હુજ સ્વ-રાજ
જોગવતા થવા નથી તેનો એ
પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉ. તમામ પ્રકારના સરહદી
ઝગડાઓ શાંતિના માર્ગે અને
લવાહો દ્વારા પતાવવાનો અને
પાડોશી દેશ સાથેના બીજા
ઝગડાઓ પણ, વિદેશી સત્તા-
ઓની ડબલ વિના પતાવવાનો
જોષ આપવામાં આવ્યો છે.

૪. પરિષદ 'હાનિગ્રમ સહ
અસ્તિત્વ'ને શક્ય તથા આવ-
શ્યક તથાવેશ છે અને બીજા
દેશોના પ્રદેશોની અખડતા
અને સમગ્રદેશી સ્વતંત્રતાનો
ભગ કરે તથા પાસથી બળના
ઉપયોગની મના કરીને એવું સ્પષ્ટ
જણાવવામાં આવ્યું છે કે,

— બળાગ્રભરીથી આવ-
વામાં આવેલાં પરિણામોને
માન્યતા આપવામાં નહિ
આવે.

૫. પરિષદ વિધીની મંદા
સત્તાઓને 'સર્વશાસક તથા
સંપૂર્ણ નિઃશસ્ત્રી કરણ'નાં કારણ
કરવા લેવાપૂર્વક અનુરોધ
કર્વો છે.

ખાસતો, પોતાના તરફથી
એવી તૈયારી બતાવવામાં
આવી છે કે, તેઓ અલુચ્છો
ઉત્પાદન નહિ કરે, બીજેથી
નહિ મેળવે અને અખતર
નહિ કરે.

ઉપરાંત, બીજા દેશોને આવો
નિર્ણય કરવા તથા તેઓ કોઈ પણ
સત્તાને અલુચ્છોની સાવ-શર્ત જ
માટે ચેલાનાં બંદરો અને વડાણો,
તથા વિમાની મથકો અને વિમાનોના
ઉપયોગ નહિ કરવા દેવો લાગામણ
કરવામાં આવ્યો છે.

૬. પરિષદ એવી આજ્ઞા પ્રગટ
કરી છે કે આફ્રિકા, લેટિન અમે-
રિકા અને યુરોપના અમુક ભાગોને
'અલુચ્છ-રહિત-પ્રદેશો' તરીકે
ઘોષા કરવાની સકળતા છે, તે જ
રીતે, લામતાવળગનાના દેશોની
સમતિથી સમુદ્રને પણ એ રીતે
'અલુચ્છતા' બનાવી શકાશે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ધણી ગંધી વરુઓ આંધ્ર
ચારિત્ર રીતે ધની હોય છે. આ મહિનાના આરંભમાં
મળેલી કેસ પરિષદ કંઈ અપવાદ નથી ધણી વખતથી
એનું પ્રિમિડમ વામનું હતું અને જે જાતની પૂર્વ તૈયારીઓ
યઈ રૂઢી હતી તે જોતાં, મિનઓડાણી રાષ્ટ્રોની આ
પરિષદ પ્રમદ કરેલું નિવેદન સર્વસાધારણ અપેક્ષા
અનુસારનું જ ગણાય.

પરિષદ પ્રમદ કરેલા નિવેદનના મુખ્ય મુદ્દાઓ
ઉપર દષ્ટિપાત કરતાં આપણે એટલું જરૂર કહીએ
શકીએ કે—

આ પરિષદ સર્વસાધારણ રીતે, સરચાનવાદનો
અત, સ્વતંત્રતા અને સ્વનિર્ણયનો અધિકાર, તથા શાંતિ
અને સહઅસ્તિત્વના સિદ્ધાંતોને બાધી આપી છે,
આફ્રિકા, લેટિન અમેરિકા, સાયપ્રસ, એકન વગેરે
રંધજોની ઘટનાઓ તરફ જ્ઞાન એ ચીને ત્યાંની પ્રજાની
અખંડતા અને સ્વતંત્રતા સિદ્ધિ ધાય તેવી બલામણી
પણ કરી છે.

પરિષદની આ ભાવના અને બલામણી આંવંકામં
છે જ આગાધિ ૧૯૬૧માં એલગ્રેસ ખાતે મળેલી પરિષદ
૫ આ ભાવના અને તે વખતને અનુકૂળ એવી બલામણી
કરેલી જ હતી.

જના, આ વખતની વિશેષતા હોય તો તે એ છે
કે, સરચાનવાદીઓની એવી નીચેથી મુક્ત થવા અનુમતી
પ્રમળોને આ પરિષદ એવો સહિમાનો આપ્યો છે કે—

જે સંસ્થાનવાદી સત્તાઓ તમારી સ્વતં-
ત્રતા અને સ્વનિર્ણયના અધિકારને છૂંદો
નાખવા કહીબકુ જ રહે તો તમે—સંસ્થાનવાદી
પ્રમળો— સરાસ રીતે ૫ પોતાની લડતો
આગળ ધપાવજો ;

એટલું જ નહિ પણ,
— પોર્ટુગલ-સરચાનોની પ્રમળો-
(અ-ગેલા, મોઝામ્બિક અને પાટુંગીઝીનીઓ)
ને તો એવી દિશન પણ આપી છે કે તમને
કેવળ આર્થિક જ નહિ લશ્કરી સહાય પણ
આપવાની બલામણુ આ પરિષદમાં ભાગ લેનારા
સૌ રંગોને ખાસ કરીએ છીએ.

આ દષ્ટિએ એમરોડોની પરિષદ ૧૮૭૧ ક્રેંક અરો આ
પરિષદ એક કમનુ આમળા ધણી છે

આ પરિષદના મુખ્ય સરચારો—પ્રે. નાસર, પ્રે.
ટીટો અને શ્રીમતી બંડાર નાચક દત્તા, એમાં ૫ વચ્ચમાન
તરીકે નાસરનું સ્થાન સરિગેષ મદરવનું ગમ્ય થ.

૫. નહેરુની હવાનીમાં એમપ્રેસ ખાતે પટેલી
પરિષદ મળી હતી ત્યારે ને ત્યાર બાદ ભારત સક્રિય
રસ લેતું ગમ્ય હતું; અને ૫ નહેરુની હવાની હોત
તો આ પરિષદમાં એમણે બારે મદરવનો ભાગ
ભજવો હોત એ પણ સ્પષ્ટ છે.

૫ નહેરુના ઉત્તરાધિકારી સાચીજ આંતરરાષ્ટ્રીય
ક્ષેત્રે ધણી નવા મણાય, મિનઅનુમતી મણાય, છતાં
તેમણે આ પ્રથમ વિદેશ-ગિરિ દરમ્યાન સારી ડાખ
પાડી છે, અને બાનતનુ મદરવનું સ્થાન ૫. નહેરુના
દેહવિવધ પછી પણ બજવાઈ રહે એવી આમોદવા
તેમણે જાણી કરી છે.

આજની વૈશ્વિક નક્કર સમસ્યાઓ અંગે
ખાસ બિનઓડાણી રાષ્ટ્રો તરીકે વિશિષ્ટ દ્વાળો
શો ભજનવાનો છે તે વિષે પરિષદ બામ્પે જ
કરી ચર્ચા-વિચારણા કરી છે.

એશિયા અને આફ્રિકાની સૌથી વધુ ઉમ્ર અને
ચમખવાર ઘટનાઓ તરફ નજર કરીએ તો જણાશે કે—

— એશિયામાં ચીને જે વિસ્તારવાદી નીતિ
અખલાર કરી છે, યુસ્તખીથી ભારત ઉપર આક્રમણ
કરી તેનો ૧૪,૫૦૦ ચો મા ચિત્તગ દગાવી રાખ્યો
છે, અને નફીટાર્થી કાલબો-દરખાસોને હાપૂરક
અચીકાર ક્યો છે તથા લાખખાનાં યાજી ખામી
કરવા જેવી 'જોડામાં જોડી' માગણી પણ ફાગી
દીધી છે—

— અને જે ચીન અગ્રિ એશિયામાં દક્ષિણ
વિજેનનામ અને લાઓસને પોતાની બી સમાં લઈ રહ્યું
છે અને કબોડીઆને લાલ દગાડી પોતાની બામ્પામાં
ધસી રહ્યું છે.

એ ચીનના લાલ-સંસ્થાનવાદ સામે આ પરિપક્વ નિવેદન કશું જ કહેવાની હિંમત કરી શક્યું નથી !

એટલું જ નહિ, કોઇ એ દરખાસ્તનો સ્વીકાર કગવવા માટે ય કશું કશું કરવાની દાસતામાં આ પરિપક્વ ન હતી !

અને, ભારતના દિન આતર નહિ, આખી દુનિયાના દિનમાં, આલુશ્નો કોઈ પણ નવા દેશમાં પેદા થવા ન પામે એ ચિંતાએ શ્રી.લાલ મહાકુર ચાલ્યોએ ચીનને આલુશ્નો તરફથી વારવા માટે એક પ્રતિનિધિ-મંડળ મોકલવાની દરખાસ્ત કરી તે જ સ્વીકારવાનું આ પરિપક્વ માટે સકથ બન્યું નથી.

ચીનનો ઉદ્દેશ ચીનને યુનાઈટેડ કિંગડમની ભલામણ પૂરતો જ થયો છે એવું એાછી સૂચક બીના નથી.

એવી જ બીજી કુખ્ય વાત એ છે કે—

—મલેશિયા ઉપર ઈન્ડોનેશિયાની તવાઈ ચાલુ હોવા છતાં, અને વધતી જતી હોવા છતાં, એને બંને એક સમૂહનો પણ ઉદ્દેશ નિવેદનમાં થયો નથી.

—બીજી બાજુ, આરબ સમૂહવાદ અને ઈઝરાયેલ વચ્ચે જે અપક્રમણ ચાલે છે તેમાં આ પરિપક્વે ચેલેન્જરમાં વસતી, આરબ પ્રબળો સ્વનિર્ણયનો હક્ક જાહેર કરીને, નાસખો ઈઝરાયેલ સામે અધિકૃત લાભ લેવા દીધો છે.

પરિપક્વની આખી કારવાહો દરમ્યાન એ વાત પણ બહાર તરી આવી છે કે—

ચીન બહે ત્યાં સ્વરહે હાજર ન હોય, પરંતુ ઈન્ડોનેશિયા, માલ્ડી, ગીનીઆ, અન્ગોલીઆ અને કેમ્બોડીઆ ચીનના પડખાયા બની ત્યાં વર્તતાં—ખેલતા હતા.

છતાં એટલું આપણે કહી શકીએ કે, પ્રે નાસર, પ્રે દીરા અને ચાલોજી આવી સ્થિતિ ન બંને એવી તકદારી રાખીને પ્રથમથી વર્ત્યા છે; ચીની-પાંખ (ઈન્ડોનેશિયા વગેરે)ની ભાગલ-ફાટકટની કારવાઈ સફળ ન થઈ શકી, ઉદામવાદીઓની પશ્ચિમ વિરોધી

સુવેશિય છુટી બતી. એમ મનાય છે કે પરિપક્વ નિવેદનના આ અરકમાં કેટલાક ફેરફારો થયા તે ‘મોડ રેટ’ નેનાઓ નાસર, દીરા અને ચાલોજીને આભારી હયા—દા. ત કચુયાના ગોન્સાનામો મથકને ‘ખતમ કરવા’ને બદલે, તેને અંતે બંને પક્ષો વચ્ચે ‘વાટાવાટો કરવાનો’ સુધારો તથા ૬ વિએટનામમાં ‘અહમતી અબજોનો વિરોધ કરવા સાથે લાગેશમાં ઈતીવા કરાવતો અમલ કરવાનો આદર એમજે રાખ્યો.

હકીકતમાં, મિનગોડાણી રાષ્ટ્રોની પોતાની સ્થિતિ જ કડોળાયેલી છે. કારણ કે એમની અંદર મુશ્કેલી એક સિદ્ધાન્તની નિશા જેવું છે ખરું ? અને ડાવળીઓનો લાભ લેવાથી વિશેષ વ્યવહારમાં કયો મિનગોડાણી દેશ આતમગૌરવ સાથે અસ્ત-સ્થ બનીને સિદ્ધાન્તને પકડી લેશે ?

* ભારત ઉપર ચીની હુમલો થયા પછી ભારતનો મજો બધો આધાર પશ્ચિમી શક્તિ અને તાલિમ ઉપર રહ્યો છે ‘VOA’, સેવન્ય ફ્રીટ, સયુક્ત ગેર એકસરસાઈઝીઝ દિંદી મહાસામરમાં મુખ્ય—અંગે ધટનાઓ આપણી સ્થિતિ સમજવા માટે પૂરતી નથી થઈ રહિયાના મિત્ર-આપણી મુશ્કેલી મિત્ર તો ફેરવાઈ નથી; પરંતુ એકના કરતાં બે વિરોધીઓ’ ઉપર ભરતી આધાર રાખવાની તીવ્ર શુ અધિક ભેખમાં નહિ બને !

* બીજું દર્શાવે ઈન્ડોનેશિયા પોતે જ ‘આક્રમક’ જન્યું છે ભારત અને મિનગોડાણી પશ્ચિમ પોતાના આ સમય મુદિય શુ કરી શકે એમ છે ! હુમલાખોરને કપડો આપવાની ય શક્યતા છે ખરી !

* કેશિમાં જ આતરવિરોધ ખેલઈ રહ્યો છે તેમાં ચીનની પ્રેરણા અને સહાય મળતાં ભરકરી દાવાંનયે બગ્યો છે; અને વિએટનામ કે લાઓસ જેવી સ્થિતિ ત્યાં સરખાઈ રહી છે બીજી બાજુ, પશ્ચિમની પણ અમલ ચાલુ છે પરંતુ ખુબ આક્રિશ્ન રાષ્ટ્રો જ અંદર અંદર પોતાની રમત રમી રહ્યાં છે, એવું શું !

આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે—
આ પરિપક્વનો મોટા ભાગની લાવના અને ભલામણો કેવળ મિનગોડાણી દેશોને જ નહિ, દુનિયાનાં મોટા ભાગનાં રાષ્ટ્રોને જ સ્વીકાર્ય અને એવી છે, કાન્ગો;

સામપ્રસ, અગ્નિએશિયા, ઇ. આફ્રિકા, ઇં પેડેશિયા વગેરે સવાલો પરત્વે બાળે જ કયાંય સિદ્ધાન્તો બેઠે રહ્યો છે. સવાલ આવીને જોયો રહે છે તે એની આંતરિક ગુંથોનો, અને એના નકર હેઠેલો. જિનજોડાણી પરિવદ નકર વીરતામાં જાતરીને, બંને પક્ષને સમાધાન કરાવીને, હેઠેલ કાંદે એની અપેક્ષા એના મળ બહારની ફરી છે. એમ કહેવા બતા, એ જિનજોડાણી રાષ્ટ્રોની જોડાણનીતિ જ ખુદશી પડે, અને આંતરિક વિસંવાદ જ ચિફરે એવી સ્થિતિ છે !

(એવું મન થ છે કે 'આરબ એકતા' (પેસેરીન) અગેતો કાંઈ પસાર થયો. પણ તેમાં ઘણા સભ્યોએ બેચાઈને, જ્યાં નીચે સંમતિ આપેલી !)

વધુ જોડાણી વિચાર કરના, એવું સાચ બહાર તરી આવે છે કે,

જિનજોડાણી રાષ્ટ્રોના જૂથ માટેની, અમાઉનાં વરસોની, અત્યુદ્ધ સ્થિતિ ઓસરી રહી છે.

એકે તો હેઠલાં કેટલાંક વસ્તો દરમ્યાન બે મદા-

જૂથોના મોવડીઓ — અમેરિકા અને રશિયા વધુ નજીક આવી રહ્યા છે, અને 'કામચોર' શબ્દ પડતી થઈ છે; ત્યારે, 'એ બુદ્ધિગર ડાવણીઓ વચ્ચે સતિ-વાદી તટસ્થ રાષ્ટ્ર જૂથ તરીકે ઊભા રહી જઈને, દુનિયાતે સર્વસહારક અબુદુદ્દી બચાવવાની' એ જાણનારી જિનજોડાણી ગાંઠોએ ખાનેલી તે રિયનિ જ હવે ધન્યજી પવટાઈ થઈ છે

બીજું એ પણ છે કે મુગમૂન બે ડાવણીઓ (પશ્ચિમી અને સામ્યવાદી)માં હવે કદી નહિ કહેવામાં આવનાં પાયાનાં પોલાણો જામ્યાં છે.

ત્રીજું, અને ડાવણીઓની અદરની કુદકારોને રથાને એક ડાવણીના કુરુધર પોતાના જ નેના સામેના મોગ્યે બીજી ડાવણી સાથે ફિલમી કરતા દેખાય છે ! (હા તા. આઝો અને હોસ)

આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં પાયાનાં પરિવર્તન થઈ રહ્યાં છે.

[૧૪-૧૦-૧૪]

નવા પ્રગટતા સાહિત્યનો મિતાકસરી પરિચય

ચત્ર પ્રકાશ—વડોદરા

બગવાન છુદ

—શિવાજી કાવે ; અનુવાદક સ્વામી આનંદ)

રૂ ૧-૫૦

મગ મરાઠી પુસ્તકના કર્તા વિનોબાજીના લખુધુ છે તેમનો વિદ્યાભ્યાસક્રમ પણ લાંબો છે. સ્પૃશ્ય અને તત્સંવાદકર્મ ખાસ અને વિનોબાજીની જેમ સતવાણીનાં જાનકીર્ણની આશ્વિત કરતાં આખે યોમાસાં ઉભરે.

આ પુસ્તિકામાં નાનકડાં ૨૦ પ્રકરણો ॥ સર્વ સાધારણ રીતે લખાતાં છુદ્યરિતો કરતાં આ વિશેષ છે : આમાં છુદનું તત્ત્વચિતન અને છુદકર્મનો દાસ-બંને કીડી સજ પૂર્વકે રજૂ કર્યાં છે આ પુસ્તિકાનું વિશેષ આકર્ષણ તેની સાથે જોડેલી 'પ્રસ્તાવના' ॥ તેમાં સ્વામી આનંદે શ્રી વિનાજીને અતરમને પરિચય આપતા ઉપરાંત તેમના ચિતનનો

પણ પરિચય કરાવ્યો છે—આ પ્રસ્તાવના પોતે જ એક ચિંતનમય આકર્ષક લાચન બની જાય છે.

શ્રી—પુરુષ સહજીવન

—દાદા ધર્માધિકારી

રૂ. ૧-૫૦

સર્વોદય વિચારધારાના એક પ્રખર ચિતક-મવકના દાદા ધર્માધિકારીના ઉપરના વિષયનાં પ્રવચનોનો આ સમ્રદ છે માથી વિચારની દૃષ્ટિએ આ વિષય ઉપર કોકુ મોહિક ચિતન કરનારાઓમાં સ્વ. કિશોરભાઈ મસરુવાળા, કાકા સાહેબ શયેવકર તથા દાદાધર્માધિકારીનાં અર્પણ મુખ્ય છે.

સુદાસન

—અર્પણ પટવર્ધન

રૂ ૦-૧૫

આ પુલિકા Shrinking Currency (સુદાસન)ની તરફદારી કરનાર 'ભારત સુઝાન મંજી'ના

સમયનમાં એક અભ્યાસી અર્થ-વિવેચકે લખેલી છે. ગાંધીવાદી-માયપુત્ર નતન સમાજ રચનાની દૃષ્ટિએ આ મહત્વની સમસ્યાની રજુઆત કરવામાં આવી છે. જો કે લેખકે જર્મન અર્થશાસ્ત્રી સિલ્વિયો ગેસેલનો આધાર લીધેલો છે; છતાં સ્વયંવામાં આવેલા ઉપાયો સારો ઉપદાયોદ્ધ જગાવે એવા છે—પરંતુ આ-વિષય પરંતુ શોધશાસ્ત્રી રીતે સા વિચારતા ચાપ-ઝેટલી ઉદ્દેશ પણ આ પ્રકાશનથી પૂરો પડશે તો ન થયું થયું ગણાયો

✱

નીતિશાસ્ત્ર

લે : ડૉ. ભાસ્કર ગોપાલજી દેસાઈ

આત્મવિદ્યામંદિર,

મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય-વડોદરા

રૂ ૭-૪૦

ગુજરાતીમાં પાઠ્ય પુસ્તકની શ્રેણીમાં પ્રગટ થયેલા આ પુસ્તકમાં પાશ્ચિમાત્મ્ય તેમજ ભારતીય નીતિશાસ્ત્રના વિચાર રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓને જ લક્ષમાં રાખીને આ પુસ્તક તૈયાર થયું હોઈને અને વિષયનો ધોરણ જ વિસ્તૃત બાપ હોઈને, પુસ્તક ધણે અંશે ટાંચણરૂપ બન્યું છે * * વિદ્યાર્થી ઉપરાંત સર્વસાધારણ શિક્ષિત નાગરિકને લક્ષમાં રાખીને નીતિ-શાસ્ત્રનાં મુખ્ય પાસંચિની, તેના મહત્વ અનુસાર, રજુઆત કરાઈ હોત તો વધુ વાચનલક્ષ અને ઉપયોગી બન્યું હોત એમ લાગે છે. છતાં જે મૂળહેતું છે તેને ન્યાય આપતો આ અર્થ, ગુજરાતીમાં આ વિષય ઉપરાંત ત્રીટી ખોદને પૂરવામાં જરૂર ફાળો આપશે

લુણનો મહુ

પ્રા. ઉદાનમ

મ. હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત

રૂ. ૨-૫૦

વિરમય

પ્રા. જયંત પાઠક

પ્ર : હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત

રૂ. ૨-૫૦

— અનેકાવ્ય સંગ્રહો ગુજરાતના અધ્યાત્મ કવિઓના

છે. (વિસ્તૃત 'આલોચન'ની અપેક્ષાએ અર્ધ સામાર ગોષ)

તરંગ

લે : હેન્રીએલી જીવાણી

સિન્ધુ પ્રકાશન, કર્ણા

પાકિસ્તાનમાં સિંધ ગુજરાતી સાહિત્ય બાંચે જ અંચરથ ચાપ છે. આ તેવું પ્રથમ પ્રકાશન છે. તેમાં ૧૬ લેખોનો સમાવેશ છે. અનુવાદ, ગુજરાતી મંચ, 'મૃતિમંજર સંગ્રહ' જેવા અભ્યાસી દૃષ્ટિવાળા અને ઉદાપોદ્ધ જગાવે તેવા લેખો નેધિપાત્ર છે.

તળપદી પ્રતિભાનું વૃત્ત

[૨૫ થી હરિયાશ કમોદરશાસ વક્રીમ :

જીવન અને સાહિત્ય]

સંપાદક : રસિકલાલ મા. વક્રીમ

ગુજરં અંચરથ કલ્યાણ-અમદાવાદ

રૂ. ૨-૫૦

ગુજરાતના પ્રદેશો પ્રદેશો જે કેટલીક 'તળપદી' પ્રતિભાઓ જન્મીને પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન તે પ્રદેશને ધણું ધણું વિકાસક્રમ પોષણ આપી જાય છે. આવી જ એક પ્રતિભાનો અહીં પરિચય છે. તથા એમના લેખનનું ચયન છે.

* * આ પુસ્તિકા તૈયાર કરનાર ૨૫ રસિકલાલ વક્રીમ પોતે આ કુટુંબના નનીરા દત્તા. એ તો ઠીક થયું સાચા વિદ્વાન અને વિચારક પણ હતા.

પરિચય પુસ્તિકાપ્રવૃત્તિ : મુખ્ય

કેલેન્ડરની કથા (૧૨૯)

— રજનીકાંત મોદી

એનીમિયા (૧૩૦)

— ડૉ. ડી. ડી. વોરા

જગ્યાહરલાલ નેહરુ (૧૩૧)

— વિનહર મદાલને

બોલતા તારા (૧૩૨)

— મનુષ્યદેવ મહેતા

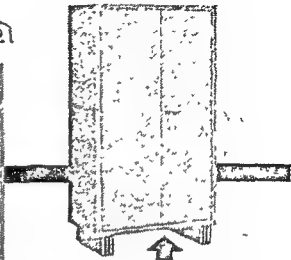
★

આકર્ષકતા અને સલામતીનો સુંદર સુમેળ—

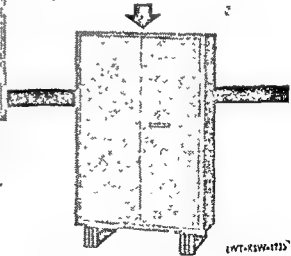
ખીરાનાં લોખંડનાં કબાટો

મહિલાઓનાં પ્રાણરક્ષક ત્રણ કપડાં અને બન્ને
ક્રેસોલ કોષ છે - વજારાથી ચાલુઓના મુશ્કેલીના
ઓએરિયા અને રક્તપ્રવાહને કોષ કીચની વજારાથી
પૂરેપૂરી સલામતીથી સાચવી રાખવાને ખીરાના
લોખંડના કબાટો અત્યંત જરૂરી છે. ૩૬ ૩૬ ૪ ૪૬
અને ૩૬ ૪ ૪૬ એ માટે ખાસ ડિઝાઇન આપેલાં
ખીરાના કબાટો નિશ્ચિતપણે રંગના મહે ડે.

‘પ્રોપ્યુસર’ : ૧૧૫ ચિ.મી. x ૮૩૬ ચિ.મી. x ૪૮૫ ચિ.મી.

‘મિનિટ’ : ૧૧૫ ચિ.મી. x ૪૮૫ ચિ.મી. x ૪૩૬ ચિ.મી.

(WT-155W-1733)

‘યુરલિટી’ : ૧૪૮૦ ચિ.મી. x ૪૮૫ ચિ.મી. x ૪૮૫ ચિ.મી.

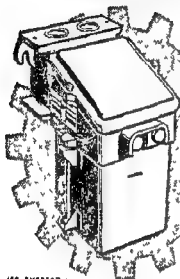
આવરણો બહુત અનુભવ ઓડી
સાથ છે આપની પર્સોનનાં વજારાનાં
રિસેક ફોર આપણા આપણે,
ખીરા સ્ટીલ વર્કસ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ,
મોડિયાર રોડ, સુના કુંજ, મુમબઈ

જ્યાનંદ ખીરા એન્ડ કંપની પ્રાઇવેટ લિ. ખીરાબાવન, સેન્ડહર્સ્ટથીજ—મુંબઈ-૭
વિશ્વમાનવ | [સીટ] મોડિયાર ૧૪૮૦

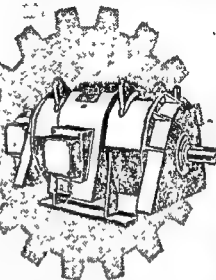
POWER

UNLIMITED

Power is the life-blood of industrial machines... a vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct. Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial, agricultural, textile and miscellaneous requirements.

459 EVEREST 1

JYOTI CALOR-EMAG LTD., Baroda 3

Branches Bombay • Calcutta • New Delhi
Madras • Secunderabad • Jaipur • Bhopal

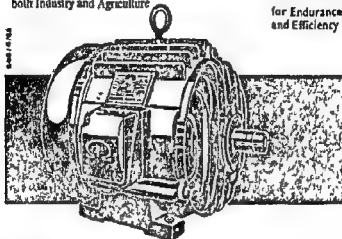
ENPRO MOTORS

are built to last and serve
both Industry and Agriculture

*Physical Dimensions & Centre Height
according to IS 1231/1958
Guaranteed for Rated Performance
and Service*

for Endurance
and Efficiency

Manufacturers
ENGINEERING PRODUCTS LTD., Jogeshwari, Bombay 60.
Sole Selling Agents
HINDUSTAN EQUIPMENT SUPPLIERS LTD.
45-47 Apollo Street, Fort, Bombay 1. Phones. 253824-25

PATEL ENGINEERING GROUP ENTERPRISE

12

બાળકોનો સમૂહ દુધાહાર તાજા દૂધમાંથી બનાવવામાં આવે છે

તાજું અને પીણું દૂધ! અમુલ
દુધાહાર અથવા તાજા દૂધમાંથી
બનાવવામાં આવે છે કૃત્રિમતાના
કોઈપણ ભાગ અને ઉત્પાદનના ઉત્ક્રાંતિ
અથવા સાધનોથી મુક્ત દૂધની
ચીજોના ઉત્પાદનનો અભિમાન અમુલ
ડેરીમાં તે સેવાય ગાય છે ઉત્તમ શેડિંગની
દૂધની ચીજો બનાવવામાં કમ્પ્યુટરમાં
અનુભવી ને નિયુક્ત વૈજ્ઞાનિકો અમુલ
દુધાહાર સેવાય કરવાનું કામ સુધારે છે
વિદ્યુતિકો તેમજ ખાલી વસ્તોથી સજ્જ
અને સુધાર્ય રૂપમાં ફેબ્રેટ દૂધ—આ છે અમુલ
દુધાહાર વિશ્વસ અને આરોગ્ય માટે આદર્શ
દળને બાળકો અમુલ દૂધ આરોગ્યપ્રદ વિશ્વસ
ગાય છે એમાં કોઈ આશંક નથી

તાજા દૂધમાંથી બનાવેલ અમુલ દુધાહારમાં ક કિલોગ્રામનો છે એ અમુલ બાળક માટે સુગ્રી છે

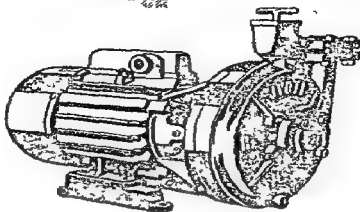
ત્વરિત, સુરક્ષિત નિશ્ચિત

ખાંસીનો ઘરગથ્થુ ઇલાજ

Alembic
**ગ્લાયકોડીન
ટર્પ-વસાકા**

સુકી, શ્વાસ રૂંધનાર અને થકેવનાર ખાંસીનો
સુરક્ષિત અને નિશ્ચિત ઘરગથ્થુ ઇલાજ

No use comparing!

. For there is no other pump to rival the **JYOTI UNIBUILT** pump. It features 'built-in' economy . in money...in space. in maintenance—with superb hydraulic characteristics. Ask the man who uses it, better still, see a demonstration for yourself! You will be convinced, the **UNIBUILT** is a centrifugal pump with a difference!

Size, 1" x 1" to 6" x 6"

Capacity. Up to 58,000 G P H

Heads Up to 210 ft

Quality is our Creed

JYOTI LIMITED

BARODA 3

વિશ્વમાનવ [દેશાસિક]

વાર્ષિક રૂ. ૯-૮૦ (શ. ૧૮ * દરેક આંતરે ૩. ૨ * વિશેષાંકોની છૂટક કિંમત દર મુજબ)
 સંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી * સાહિત્ય વિભાગ : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ
 સહાયક : મુબદ્દા ગાંધી * સંચાલક : હરચંદ્ર ગાંધી
 પ્રકાશક : ભોગીલાલ ગાંધી વિશ્વમાનવ : ગંગાજીવ દેવ મોળ. સરકારી હાથખાના સામે-વડોદરા [ફોન ૪૬૫૦]
 મુદ્રક : રમણલાલ એન્જિનીયર, ૧ મા મુન્શિપલ-સ્ટ્રીટ વિદ્યાનગર

પહેલું પાનું

અધિસક પ્રતિકાગ [૧] માર્ટિન લ્યુથર કિંગ

કાવના

૭ કવિના [૨] ચોમેક ચેકવાન

દુતવિમરણ

સર્વોદય-ગ્રંથસંગ્રહ અને સામ્યવાદ [૪] ભો. ગાંધી

સ્વતંત્ર ભારતમાં અંગ્રેજીનું સ્થાન

કવિના અને કવિમિલન [૬૪] અ. બ.

ગુજરાતીના અધ્યાપકોનું ૧૭મું સમેલન

વાર્તા

માર્ગે રમ્ય પુરસ્કાર [૧૫] દયાક બાબેલ (રમણલાલ પાટક)

હું બેઝેન હું

ધૂળધાયાનો ધ ધો [૨૨] મુબદ્દા ગાંધી

લેખો

પ્રગતિની પારાડીશી [૬]

તે બધું છુબ છે [૨૭]

સાર્વત્રિક અનિત્યવાદ [૩૨]

૧૬૨૦ : પ્લેટોનિક ક કાન્સ્ટ ? [૩૭]

મરજમન હાથેરનો શલોખો [૪૦]

સર્વોદય આદોલનના બે પ્રતિકાગ [૪૫]

અતીક્ષ્ણનો અવાજ (મિતાન) [૫૨]

બાળ યુનેસ્કોની સમન્વા [૬૨]

અમેરિકન મજદૂર આદોલન [૫૭]

ચેબોવના નોટો [૬૩]

લુશ મેઝિસ (ભો. ગાંધી)

ધર્મવતી કવે (મનોદર નેધી)

મધુસૂદન વિ. બક્ષી

પ્રકાશ ન. શાહ : મુબદ્દા ૬ બદ

પુષ્કર ચ દરબાર

ઝવેરભાઈ પટેલ

એક ઝિકેલ

ભારતી શાહ

સનન મહેતા

આનિરલાલકી (અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ)

આલોચન

પૂર્વરાગ [૭૮] અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

અહીંયાં ને ત્યાં

બાળ યુનેસ્કો [૭૨] ભારતી શાહ

પ્રવૃત્તિ ને પદ્મ

એક અનોખા સામયિકનો રમતગદોતસવ [૭૪] —

નૂતન 'કેળવણીનું' સન્માન [૭૭] —

દેશવિદેશ

ચીની અફઘોગ્ય : ભારતની કમોટી [૮૧] ભોગીલાલ ગાંધી

નવું વાંચન

મિતાક્ષરી પરિચય [૯૦] —

[તથા ૧૯૬૩ અને ૧૯૬૪ના વર્ષની વિવરણ]

લોકશાહી

સમાજવાદ

સ્વતંત્રતા

રૂ. ૪૦૦૦

મૂળ લેખક રાજગોપાલાચારી

સંપાદક-અનુવાદક : લોગીલાલ ગાંધી

ભારતના એક પરિપક્વ ચિંતકની કલમે
આજના યુગના સિદ્ધાંતનું
ગાંધીવિચારના પરિપાકસમુદાય
મૂલ્ય-વિવેચન

રાજાજીના ૧૯૫૭થી ૧૯૬૩ સુધીના
લેખ સંપૂર્ણમાંથી 'લોકશાહી, સમાજવાદ અને
સ્વતંત્રતા' અંગેના ચૂટેલા લેખોનો આ
સંગ્રહ ભારતના ઉત્થાન અને વિકાસની ગંભીર
સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં રાજાજીનું વેધક
વિલક્ષણ ચિંતન રજૂ કરે છે.

તમામ ભારત વિચારવંત નાગરિકો અને
કાર્યકરો માટે પ્રેરણા અને આગવું દૃષ્ટાંત

'વિશ્વમાનવ'ના સંપાદક શ્રી. લોગીલાલ ગાંધીના

અવધાસપૂર્ણ પ્રવેશક

ગાંધીજી અને રાજાજીના તત્ત્વચિંતન પર પ્રકાશ પાથરે છે

[વિશ્વમાનવના આઠકોને રૂ. ૨-૦૦માં

તથા ૧-૦૦ રજી. ખર્ચે]

નવાં પ્રકાશનો

અદ્યતન સોવિયેત સાહિત્ય

[સર્જન અને સમસ્યા]

સંપાદક લોગીલાલ ગાંધી

સ્વાસિનના અભ્યાસારી વૃક્ષી માંડી, કુશોવના નવ દિશાની
ગાંધી કથાના વૃક્ષ સુધીના નિર્ણયો, વાતો, કવિતા,
અને અર્થપાથી ભરેલા પરિચયોના સંપૂર્ણ

રૂ. ૫-૫૦

દ્યમ છાવણીનો એક દિવસ

મૂળ લેખક : એલેક્સાન્ડર સોલ્ઝેનિસિન

અનુવાદક : સુભદ્રા ગાંધી

સ્વાસિનયુગી રશિયાના બીનરની તરફથી : રશિયાની શ્રમ
કેદમાં ૧૦ વર્ષ છતાં સુધી એક તેજસ્વી લેખકની કલમે
સંપાદકની નવલકથા

રૂ. ૫-૫૦

રશિયા-ચીન-સંઘર્ષ

લેખક : લોગીલાલ ગાંધી

ભરપૂર માહિતી : સચોટ પ્રયત્નશ્રુ

રૂ. ૧-૦૦

સામ્યવાદી ચીન : આત્મપ્રનારેણાનો પંથ

[ચીનના અધિકૃત લેખો-સમાચારોના આધારે]

ચીની પ્રભુ ઉપર ઉતારવામાં આવેલી

માનકા કેનરપીડોની કથાઓ

લે : સુભદ્રા ગાંધી

રૂ. ૨-૦૦

એક કવિની આત્મકથા

એક નૃત્યકરનું આત્મનિવેદન

અદ્યતન રશિયાના બે યુવાન સર્જક-કલાકારોના

આંતરિક સંઘર્ષની ગાંધી કરાવતાં બે વૃત્તાંતો

અનુવાદક : સુભદ્રા ગાંધી

રૂ. ૪-૦૦

વિશ્વમાનવના પ્રાણકોને કિપરનાં પુસ્તકો ૩૦% કમિશનથી
(રજીસ્ટર્ડ લુ. પો. ખર્ચ રૂ. ૧-૦૦ અલગ)

લોકશાહી

સમાજવાદ

સ્વતંત્રતા

રૂ. ૪=૦૦

મૂળ લેખક : રાજગોપાલાચારી

સંપાદક-અનુવાદક : ભોગીલાલ ગાંધી

ભારતના એક પરિષદનું ચિંતકની કલમે
આજના યુગના સિદ્ધાંતનું
ગાંધીવિચારના પરિપાકસમુદાય
મૂલ્ય-વિવેચન

રાજાજીના ૧૯૫૭થી ૧૯૬૩ સુધીના
લેખ સંપૂર્ણગાંધી 'લોકશાહી, સમાજવાદ અને
સ્વતંત્રતા' અંગેના ચૂટેલા લેખોનો આ
સંગ્રહ ભારતના ઉત્થાન અને વિકાસની અંશીર
અમર્યાદાના સંદર્ભમાં રાજાજીનું લેખક
વિલસણ ચિંતન રજૂ કરે છે.

તમામ જાગૃત વિચારણાના નાગરિકો અને
કાર્યકરો માટે પ્રેરણા અને આર્થિકદર્શન રૂપ અર્થ

'વિશ્વ માનવ'ના સંપાદક શ્રી. ભોગીલાલ ગાંધીના
અભ્યાસપૂર્ણ પ્રવેશક

ગાંધીજી અને રાજાજીનાં તરવચિંતન પર પ્રકાશ પાથરે છે

[વિશ્વમાનવના આદ્યકને રૂ. ૨-૦૦માં
તથા ૧-૦૦ રજી. ખર્ચે]

નવાં પ્રકાશનો

અગ્રતન સોવિયેત સાહિત્ય

[સર્જન અને સમરૂપા]

સંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી

રસાલિનના અત્યાચારી યુગની માંડી, કૃત્રીવના નવ ઉદ્ધારી
ગાંધી કરાવતા યુગ સુધીના નિર્ગંધો, વાતો, કવિતા
અને અન્યપાથી ભરેલા પરિચયોનો સમુદાય

રૂ. ૫-૫૦

અમ છાવણીનો એક દિવસ

મૂળ લેખક : એલેક્ઝાન્ડર એલેક્ઝિન્સ્કિ

અનુવાદક : સુભદ્રા ગાંધી

સ્વાલિનયુગી રશિયાના ભીતરની તરવીર : રશિયાની અમ
કેદમાં ૧૦ વર્ષ છતી ચૂટેલા એક તેજસ્વી લેખકની કલમે
લખાયેલી નવલકથા

રૂ. ૫-૫૦

રશિયા-ચીન-સંઘર્ષ

લેખક : ભોગીલાલ ગાંધી

ભરપૂર આહિતી : સચોટ પૃથક્કરણ

રૂ. ૧-૦૦

સામ્યવાદી ચીન : આત્મપ્રતારણાનો પંથ
[ચીનના અધિકૃત લેખો-સમાચારોના આધારે]

ચીની પ્રમુખ ઉપર ઉતારવામાં આવેલી

ખાતરી હેતરપોંડીની કહાણી

લે : સુભદ્રા ગાંધી

રૂ. ૨-૦૦

એક કવિની આત્મકથા

એક નૃત્યકરનું આત્મનિવેદન

અગ્રતન રશિયાના જે યુવાન સર્જક-કલાકારોના

આંતરિક સંઘર્ષની ગાંધી કરાવતાં જે વૃત્તાંતો

અનુવાદક : સુભદ્રા ગાંધી

રૂ. ૪-૦૦

વિશ્વમાનવના આદ્યકોને હપ્તરનાં પુસ્તકો ૩૦% પ્રિસનથી
(રજીસ્ટર્ડ પુ. ધો. ખર્ચ રૂ. ૧-૦૦ અલગ)

- સર્વાજ્ઞ ભરવાનાં અન્ય મુખ્ય સ્થળ

- (૧) વિજય સ્ટોર્મ - સ્ટેશન રોડ, ગોપાલ ટોકિઝ પાસે. આણંદ.
- (૨) વિજય સ્ટોર્સ - ૬૨, કલ્યાણ ભુવન, રીલીફ રોડ, મુશ્મીનેમા સામે, અમદાવાદ.
- (૩) વિજય સ્ટોર્સ - ૩૮૧ એ, કાલખાદેવીરોડ, ૩એ માળે, બાદી બંગ્લો સામે, મુ'બમ-૨
- (૪) સૌરભ પુસ્તક બંગ્લો, ૬૧૫ રીલીફ રોડ, અમદાવાદ.

૧૯૬૪નું વર્ષ આ અંકથી પૂરું થાય છે

નવા વર્ષનું સર્વાજ્ઞ જાન્યુઆરીના અંત મુદ્દીમાં મળી નહિ મળે દ્વાય

અથવા તો બંધ કરવા જણાવ્યું નહિ હોય

તેમને રૂ. ૬-૮૬નું વી. પી. ફરવામાં આવશે.

મરી જવાથી કેશો જ ફાયદો થવાનો નથી.
 જે મુશ્કેલીઓને તમે આ જન્મમાં છૂતી નહિ લીધી હોય,
 તે શું તમે એમ ધારો છો કે બીજા જન્મમાં
 તમારો કેટો મૂકી દેશે ?
 એમનો આ જન્મમાં જ નિવેડો લાવી દેવો ભોઈએ.

—શ્રી. આશવંદ

[દશરથ ગાંધી-મુંબઈના સૌજન્યથી]

અહિંસક પ્રતિકાર | માર્ટીન લુથર કિંગ

[અમેરિકામાં વર્ણભેદના કારણે ઘણીઓને થતા અન્યાયોના નિવારણ અર્થે અહિંસક ઝુંબેશ ચલાવનાર ડૉ. માર્ટીન લુથર કિંગ જુનિયરને વા. ૧૧-૧૨-૧૯૬૪ના રોજ સાતિ મારેલું “નોબેલ પ્રાઈઝ” એનાયત કરવામાં આવ્યું ત્યારે એસ્ટ્રો યુનિવર્સિટી ખાતે પ્રવચન કરતાં આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી]

“મારે માટે જ નહિ પણ અન્યાયી રંગભેદ સામે, અહિંસાના માર્ગે લડત ચલાવનારા બધા લોકો માટે, આ આનંદનો દિવસ છે. રંગભેદ સામેની ઝુંબેશ ઘણી વ્યાપક બની છે. આ ઝુંબેશની પાછળ અહિંસાની ભાવના રહેલી છે અને એનું ઘાઘ સ્વરૂપ પણ અહિંસક છે: અન્યાય ભરી રૂઢીઓ અને કાયદાઓ સાથે અસહકાર એ એની ચાવી છે. રંગભેદની નીતિમાંથી પરિણમતા અન્યાયો હિંસા દ્વારા નાબુદ કરાવવાનું પગલું અવ્યવહારું અને અનૈતિક છે.

લોકોનું હારિદ્ર્ય અને યુદ્ધ આ બીજી બે સમસ્યાઓ છે રંગભેદની જેમ આ અનિષ્ટોની નાબુદી અર્થે પણ માનવીએ વિશ્વબંધુત્વ અને પ્રેમની ભાવના કેળવવાની જરૂર છે, આજનો માનવી વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ ક્ષેત્રે હરણધ્રુવ ભરી રહ્યો છે પણ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે તે એટલી ઝડપે આગળ વધી શક્યો નથી અને તે કારણે જ માનવજાતિના અસ્તિત્વને માટે ભયરૂપ એવાં ઉપરનાં અનિષ્ટો જન્મ્યાં છે.

આજે વિશ્વનું સ્વરૂપ એવું છે કે સૌએ સાથે મળીને રહેવાનું શીખવું જોઈએ. પૂર્વના કે પશ્ચિમના, કાળા કે ગોરા, કેથોલિક કે પ્રોટેસ્ટન્ટ, હિંદુ કે મુસ્લિમ, કોઈ આજે એક બીજાથી અલગ થઈને રહી શકે તેમ નથી. આ વિશાળ દુનિયામાં આપણે સૌએ સાથે હળીમળીને રહેવાનું છે. હિંસા કે દ્રેષ વડે કોઈ પ્રશ્નનો કાયમી ઉકેલ થતો નથી અને કેટલીક વાર તો નવી સામાજિક સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે.

આહિંસાના અમોઘ શસ્ત્રના ઉપયોગ વિષે વધુ ને વધુ ચિંતન તથા અભ્યાસની આવશ્યકતા છે. માનવી-માનવી વચ્ચેના હરકોઈ સંઘર્ષ નિવારવા એનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે. રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંઘર્ષોને સુમેળભર્યા બનાવવામાં પણ એ ઉપયોગી નીવડે તેમ છે. આ કારણે જ વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાનું મહત્ત્વ સૌથી વધુ છે. અહિંસા સામા પક્ષનો પરાજય કરવા માગતી નથી. અહિંસાના માર્ગે લડનાર વ્યક્ત બીજાનો તેજે-વધ ઇચ્છતો નથી. અહિંસાની પાછળ પ્રેમની ભાવના છે.

મરી જવાથી કશે જ કાયદો ચલાનો નથી.
 જે મુશ્કેલીઓને તમે આ જન્મમાં છતી નહિ લીધી હોય,
 તે શું તમે એમ ધારો છો કે બીજા જન્મમાં
 તમારો કેટો મૂકી દેશે ?
 એમનો આ જન્મમાં જ નિવેડો લાવી દેવો બેઈએ.

—શ્રી. અરાવંદ

[દશરથ ગાંધી—મુંબઈના સૌજન્યથી]

અહિંસક પ્રતિકાર | માર્ટિન લ્યુથર કિંગ

[અમેરિકામાં વર્ણભેદના કારણે હજારોએને યતા અન્યાયના નિવારણ અર્થે અહિંસક ઝુંબેશ ચલાવનાર ડૉ. માર્ટિન લ્યુથર કિંગે જીનિવરને તા. ૧૧-૧૨-૧૪૫૫ રોજ શાંતિ માટેનું “નોબેલ પ્રાઇઝ” એનાયત કરવામાં આવ્યું ત્યારે આરો યુનિવર્સિટી ખાતે પ્રવચન કરતા આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી]

“મારે માટે જ નહિ પણ અન્યાયી રંગભેદ સામે, અહિંસાના માર્ગે લડત ચલાવનારા બધા લોકો માટે, આ આનંદનો દિવસ છે. રંગભેદ સામેની ઝુંબેશ ઘણી વ્યાપક બની છે. આ ઝુંબેશની પાછળ અહિંસાની ભાવના રહેલી છે અને એનું બાહ્ય સ્વરૂપ પણ અહિંસક છે; અન્યાય ભરી રૂઢીઓ અને કાયદાઓ સાથે અસહકાર એ એની વ્યાધી છે. રંગભેદની નીતિમાંથી પરિણમતા અન્યાયો હિંસા દ્વારા નાબુદ કરાવવાનું પગલું અવ્યવહારુ અને અનૈતિક છે.

લોકોનું હારિદ્ર્ય અને યુદ્ધ આ ખીણ બે સમસ્યાઓ છે. રંગભેદની જેમ આ અનિષ્ટોની નાબુદી અર્થે પણ માનવીએ વિશ્વબંધુત્વ અને પ્રેમની ભાવના ડેળવવાની જરૂર છે. આજનો માનવી વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ ક્ષેત્રે હવણુદાળ ભરી રહ્યો છે પણ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે તે એટલી ઝડપે આગળ વધી શક્યો નથી અને તે કારણે જ માનવજાતિના અસ્તિત્વને માટે ભયરૂપ એવાં ઉપરનાં અનિષ્ટો જન્મ્યાં છે.

આજે વિશ્વનું સ્વરૂપ એવું છે કે સૌએ સાથે મળીને રહેવાનું શીખવું જોઈએ પૂર્વના કે પશ્ચિમના, કાળા કે જોરા, કેથોલિક કે પ્રોટેસ્ટન્ટ, હિંદુ કે મુસ્લિમ, ક્રૌંધ આજે એક બીજાથી અલગ થઈને રહી શકે તેમ નથી. આ વિશાળ દુનિયામાં આપણે સૌએ સાથે હળીમળીને રહેવાનું છે. હિંસા કે દ્રેષ વડે કોઈ પ્રશ્નનો કાયમી ઉકેલ થતો નથી અને કેટલીક વાર તો નવી સામાજિક સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે.

અહિંસાના અભોધ શ્રમના ઉપયોગ વિષે વધુ ને વધુ ચિંતન તથા અધ્યાસની આવશ્યકતા છે. માનવી-માનવી વચ્ચેના હરકોઈ સંઘર્ષ નિવારવા એનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે. રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંઘર્ષોને સુમેળભર્યા બનાવવામાં પણ એ ઉપયોગી નીવડે તેમ છે. આ કારણે જ વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાનું મહત્ત્વ સૌથી વધુ છે. અહિંસા સામા પક્ષનો પરાજય કરવા માગતી નથી. અહિંસાના માર્ગે લડનાર વ્યક્તિ ખીજનો તેજો-વધ ઇચ્છતી નથી. અહિંસાની પાછળ પ્રેમની ભાવના છે.

છ કાવ્યો

—ચારેસૂ મેકવાન

ધુન્નમસ

દર પળે
ધુન્નમસના આવરણે
ટૂકા લાલું આખા !
આખા પાખા થય
વિરમ્યો ના જાણે ત્વહી સમયનો રથ !
હથે ન લગાર
એવી દિસલય જેવી હવા
એનો કળી તાર,
ઊઘડતી સ્પષ્ટિ તોયે થાય ન સંચાર !
ધૂંધળા મકાન
જાણે, ડાળ પરે અડુંબરું સૂઝાયા કો' પાન !
એના આજમાજા પડછાયે
પથરાય
ખરી પરી ગાદા કોઈ વાદળની ઝાંચ !
એના મહી
કાતી એક નજરનું પત ગિયુ અટવાય
ધુન્નમસના આવરણે
અથડાય... !

યામિની

મહે અસહ્ય વામિની !
સુમંદ જ'દ ગંધમા તરંત તારલા,
અકથ્ય દેન નેત્રમા અગે અગમસાં,
પ્રસન્ન ગાન આજ અંતરે જ્વાળતાં
અહીં 'સસંત સ ગ ઠામિની !
મહે અસહ્ય વામિની !

સમસ્ત સદિ યાંતિના સગેવરે સરે,
સમીર સુમ પર્ણમાં ફરે, અથ અરે,

અપાઠ અમ જેમ આજ સોળખાં ફરે,
મહી' તમંત નંદ-દામિની !
કહી' અસહ્ય વામિની ?

પથ...?

સૂર્યના શતરસ્મિમા ચૂચાઈ
મારી આખ પૂછે ફૂલને
કે: પંથ ક્યાં છે ?
વાયુની સફુ હરેખીમાં પીગળી
મુજ આસ પૂછે ગંધને
કે: પંથ ક્યાં છે ?
આકાશમા આ વ્યાપ્ત એવી નીલિમાને
ખૂંદતી દષ્ટિ કહે
કે: પંથ ક્યાં ?

રથ શી જવાઈ રેતીને

જોળગતા વરોળિવામા

જવ

આયડો પૂછે રેતી કળોને:

પંથ ક્યાં ?

સંધ્યા સમા પોણા રલા એ અખિધના
દહેણે ધૂધવનાં ફીચ પર
કેણે ચહેલું મન' પૂછે: પંથ ..
—ને એટલામા

સહસ્રશત કુક્કા ચર્ક

વડી જતો દૂ !

દૂ ?

તડકે ચોડા રે ભીંતોમાં કે ભીંતો બીડી ના જાય,
પડછાયા મૂકા રે પહાડોમાં કે પહાડો ફૂળી ના જાય।

વાયુમાં ઝોગાળો પાણી

પાણીના મહેલ બનાવો,

ચંદ્રાથી મદો રે છત ઝેની

અકળની પાંદરીએ સજવો।

ફૂલને ઊગાડો રે પામ કે પગલા ઝેનાં ફૂટી ના જાય,
તડકે ચોડા રે ભીંતોમાં કે ભીંતો બીડી ના જાય।

તિમિરના પરદા ખોલો,

આવશે સરજનાં પ્રેત,

મૌનની બોલો વાણી

ફૂટશે કિરણનાં હેત।

નજરૂથી નિચોવો રે વાદળા કે વાદળા ખૂટી ના જાય,
પડછાયા મૂકા રે પહાડોમાં કે પહાડો ફૂળી ના જાય।

રણમાં મદિરિયા બાધો

મદિરિયે પધાગે છ રામ,

રામજનાં રખેવાળાં હરો

પી પીને ઝેનો રે જમ।

જમરે તોડો ને કોડો ખૂરત ઝેની,

ખૂરત ઝેની તૂટી ના જાય

બસકે ઢુકડે ઢુકડે સવાઈ થાય.....

તડકે ચોડા રે ભીંતોમાં કે ભીંતો બીડી ના જાય।

૨૭ / ૫ / ૬૪

કોઈ સવારે

સુરજ-કિરણની ડાળે

રાત્ર રાત્ર શુભાળ ફૂટ્યું।

શશિયર જેવું તેજ અસીને

માટીમાંથી રાત્ર રાત્ર તત્ત્વ સીંચીને

તારક જેવું પ્રગટ્યું।

સુરસિ સરખું વાત્સલ્યનું તેજ વધને

મહેક્યું

રાત્ર રાત્ર જેળ શુભાળ।

નિજના મિત્રજ મહીં એ બહેક્યું-

બહેત્રી હવા

હવાનો લાલ લાલ શો શ્વાસ.....

મધમે ઝેની છાંય

તરતી તરતી અગમનિગમ વિશે જાય...

બહેતા જલમાં એ તો બૂક્યું-

જલમાં રાતો રંગ ફૂટ્યો ને

ગતિ મહીં નવ મા'તો.

ધડીલર શુભાળ જાયે જોતું નજમ

નિજની છાયા ઝોલી

અચાનક કપાક ગયું એ પોત્રી...।

હવા મહીં આંસુનાં બિંદુ બિડતા

નીર પછીતે, કાકી કેરા કાળાં ટપકાં તરતા...

અકળના સૌ બિંદુમાહીં સૂઈ બેસીને રડતા...

પૃથ્વીના આ ભ્રમણ પધમાં

વિવાદના પડખાએ તરતા

હૃદય થકી ધનકારના કે દલદલ ખરતા

આજ સવારે...।

શ્રીમ્મ રાત્રિ-

વિરાટ છાયો

સાજ-સરોજ સજ્જસજ્જોતો આ સૂર્ય બિડાયો.

ચંદનનો જાણે લેપ લગાવી વડી રશી આ વાત.

સુના સુના આલના આરા

ઝાક પાડતી વાદળુની મૂછોના દોરા જેમ

ફરકતા તારા।

આછો આછો

મગટ થતો ત્યાં પુષ્પ સમે આ અધકાર

-એ અધકારના આકારે

-મહી સમદરની કે' છોળ સરીખી

સળગે શીતળ ઝાંઝા।

ઉલ્લુક બિડતું ફટાતુ ફટાતું વૃક્ષે ડાળે

ફૂણી ફૂણી આખોને બાળે,

શીતરતેજને કોઈ કપાકથી વાળે

કથાય કોઈ દિસતી નહી વાદળ આગી

મહાનગરના

મકાનની સૌ સળગે ધારી।

સર્વોદય : સ્ટેટસકો અને સામ્યવાદ

ગાંધીજીની મૂળભૂત ધારણાથી જ્યારે આ દેશ દૂર ને દૂર જઈ રહ્યો હતો, અને જ્યારે ભારતની પશ્ચિમી યોજનાના પરિણામથી ભારતની પ્રજામાં હતાશા અને અશક્તિ પ્રવેશી રહી હતી, એવા વર્ષોમાં પ્રજાને ફરી પાછા ગાંધીજીને અભિપ્રેન વિરોધિત આમ-સ્વરાજના માર્ગ તરફ અભિમુખ કરવાનો જોડ લગીરથ પુરુષાર્થ થયો તો તે વિનોબાને હાથે. એમના બુદ્ધિ, આમદાન આધારિત સર્વોદય આદેશને હતાશામાં શ્રદ્ધાની જગ્યા પેટાળી.

વિનોબાપ્રધિન આ આદેશનના પરિણામોનું કે એના ઐતિહાસિક તળકા અને વિકાસનું અવલોકન કે પૃથ્થકરણ કરવાનો અર્ધો હેતુ નથી પરંતુ વિનોબાનો રાહ એ રીતે રચાઈ હતો. (૧) રાજ્યસત્તા અને આર્થિક તંત્ર બંને લોકોના હસ્તક નેહાએ, લોકોના અભિક્ષમ દ્વારા સંચાલિત હોવા નેહાએ એટલે કે સાચા અર્થમાં વિરોધિત લોકશાસન અને લોક-સ્વામિત્વ બંને આદર્શ જળવાવા નેહાએ. રાજ્ય સંચાલનની પરિણામમાં *Of the people, For the people, By the people* વાળી સાચી લોકશાહીનો એમનો આદર્શ હતો.

એક બાજુ, આ આદર્શ પશ્ચિમના અતિરોધિત અર્થતંત્રથી જિનન હતો. આ આદર્શ અતિરોધિત અર્થવાદના પરિણામરૂપ વધતા જતા રાજ-કર્મ કેન્દ્રિયતાથી મુક્તિ હતો. બીજી બાજુ આ આદર્શ રશિયા-ચીનના સામ્યવાદી સર્વાંગીય અતિરોધિત સત્તાવાદથી સર્વથા વિરોધી હતો.

એક બાજુ, લોકશાહીના આદર્શમાં શ્રદ્ધા પરા-વર્તા હોવા છતાં આર્થિક અતિરોધિતતાને કારણે રાજ્યવાદ તરફ નસજાતા પશ્ચિમી લોકશાહી ચૂકી-વાદી દેશો સામે, વિનોબાજીને રાહ હિંમતભર્યા અને બુદ્ધિનિવારક (corrective) હતો.

બીજી બાજુ, સરમુખત્યાર સત્તાનું હિંમતવતી

સામ્યવાદને તે પરકારરૂપ હતો.

આમ, વિનોબાજીનો આદર્શ શુદ્ધ અને શ્રેષ્ઠતર મૂલ્યોનો સંવાહક હતો.

આથી જ તો, વિનોબાનાં મંતવ્યોમાં મૂલ્ય-રક્ષાની બાબતમાં જ કમતોરી કે દિશા જણાવવારે તે આધાતજનક સાચા વિના ન રહે.

પદાર્થહિનતા અને સર્વ પક્ષો તથા શર્વ સાધ્યો માટેનો સમબાધ સાચો આદર્શ છે; પરંતુ જ્યારે એ સૂચીતો અનિશ્ચયતા લાગે, એ વિચાર જ જાણે પોતાનું વજન-એટું અંતરગત મૂલ્ય યુગથી બેસે છે એવું લાગે, ત્યારે એ વસ્તુ આધાત-જનક જન્યા વિના ન રહે.

તાત્કેતરમાં હિંદી બુદ્ધાનવગ (૧૧-૧૨-૬૪)માં વિનોબાનું મતવ્ય પ્રગટ થયું છે તે અમને કંઈકે આતુ જ આધાતજનક જણાયું છે તેઓ કહે છે:

(૧) આજની આર્થિક પરેશાનીનો સર્વોત્તમ ઉપાય સર્વોદય છે તે પછી બીજો નંબર કમ્યુનિસ્ટોનો માર્ગ આવે છે ત્રીજો સ્થાન 'સ્ટેટસ-ક્રાંતિ' છે.

આમ શાથી ?

વિનોબા, પહેલા તો, કમ્યુનિસ્ટો નામે આક્ષેપો કરે છે: (૧) એમનું ચિંતન વેતાનિક નથી, જૂન-વામ્પી છે (૨) સામ્યવાદ એ પૃથ્થવાદ અને વ્યક્તિ-વાદની પ્રતિક્રિયા (એન્ટીથિસિમ) છે, તે એથી એ સવાદ નહિ પણ પ્રતિવાદ છે—જેનાથી ચિંતનના ઢુકડા થાય છે, (૩) કમ્યુનિસ્ટો હિંસાનો આશ્રય લે છે એ શક્તિ પ્રજાની નથી, એ તો વિશિષ્ટ વર્ગની છે—માટે એ અવૈજાનિક છે.. આમ, કમ્યુનિસ્ટોના દોષો જણાવ્યા પછી, તેઓ તરત ઉમેરે છે કે—“આમ છતાં, હું એને બીજો નંબર આપું છું, ત્રીજો નહિ જ. સ્ટેટસ-ક્રાંતિ (એવી સ્થિતિ) કરતા કમ્યુનિઝમ જલેતર છે.”

કારણ ?

કારણમા વિનોબા જણાવે છે કે, “સામ્યવાદનો આધાર કરુણાનો છે.”

પરંતુ આને માર્કસયુગનો એ આધાર રહ્યો છે ખરો ? આટલાં વરસો દરમ્યાન એની જે વિકૃતિ થતી રહી છે, અને આને જે કનિષ્ઠ કક્ષાએ એ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રહેલ છે, તે ફરી ફરીને પ્રગટ થયા પછી, મળજીત કરુણાની વાતને જ આને આગળ ધરવામા એક ભ્રમને જ તો આપણે માનવતા નથી આપતા તે ?

ખેર... વિનોબા આગળ વધી એવીય સિદ્ધાંતમ કહે છે કે—

આપણું કામ (સર્વોદયનું) ન મધ્યમ તો ખીજે ઉત્તમ ઉપાય (નેકસ્ટ બેસ્ટ) કમ્યુનિઝમ છે લાખ રૂપીઆ કમાવા નીકળ્યા ને લાખ ન મળ્યા તો દશ હજાર મળ્યાથી પણ દુઃસંતોષ માનીશ.

દૂંકમાં—સર્વોદય સિદ્ધ ન થાય તો સામ્યવાદથી સંતોષ માનીશ ? અલગત, સાધારણજન તો કહેશે જ કે, પહેલાં દસ હજાર તો કમાઈ લઉં; પછી લાખ સુધી તો જ્યારે પહોંચાશે ત્યારે ખરું ! અર્થાત્ કે, પહેલાં કમ્યુનિઝમ પછી સર્વોદય.

એટલું સ્પષ્ટ હોતું નેહએ કે એક વાર ‘દસ હજાર રૂપીયા’ અર્થાત્ સામ્યવાદ પ્રાપ્ત થયા પછી, એ પ્રક્રિયા દ્વારા ‘સર્વોદય’ની મંજિરે પહોંચી શકાવાનું નથી જ કેમકે બંનેનો મૂળભૂત આધાર કરુણા હોવા છતાં આને તો બંનેનો શાહ સંપૂર્ણ વિરોધી દિશામાં છે.

વિનોબાના વિધાનથી આઘાત પામેલા તેમના એક સાથીદારે (શ્રી વલ્લભ સ્વામીએ) એક ભવ-રથાન તરફ વિનોબાનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે—

‘જેસે થે’ (સ્ટેટસ-31) બદલવામા ચોક્કા દિસા, જૂટ અને અધાધૂનીનો રસ્તો લે છે...!

એમનો પ્રશ્ન એ છે કે—“સ્ટેટસ-31” બદલવા માટે ગમે તે માર્ગ અને સાધન નક્કાવી શકાય ? સામ્ય-આધનથી નિગ્રહેશ ‘પરિવર્તન’ ખાતર પરિવર્તન—જેવું મૂળ આવકારી શકાય ખરું ?

હકીકતે, ઇતિહાસમાં “સ્ટેટસ-31”ની સ્થિતિ લાખી ટક્કતી જ હોતી નથી. પરંતુ, ગમે તે સાધનો દ્વારા સ્ટેટસ-31 તૃપ્તિમાંથી જન્મેલી ‘ક્રાંતિ’ થોડા જ સમયમાં વિકૃતિમાં પલટાઈ ગયેલી દેખાઈ છે. આજની અલ્પ-વિગ્ન-સુગમાં જ્યાં આધનની અશુદ્ધિ અત્યંત ખતરનાક લાગ લાગવવાનો ભય છે ત્યારે, ગુપ્ત અને દિસક માધનો અને કાર્યક્રમો દ્વારા આગળ આવનાર સામ્યવાદને સર્વોદય પછીના ખીજા નંબરના ઉત્તમ (નેકસ્ટ બેસ્ટ) ઉપાય તરીકે આવકારવાની વાતનું (તેજ, વિનોબા જેવા આપણા વિચાર-ચિંતક તરફથી) ભયકર નથી શું ?

*

‘સ્ટેટસ-31’ની સ્થિતિ ખાસી અકળાવનારી છે, અને ‘સર્વોદય’ દૂંકા ભવિષ્યમા સિદ્ધ થવાની વક્રી દેખાતી નથી આવી સ્થિતિમાં, ઉપાય તો એવો જ મુશ્કેલી શકાય કે જે સાચી દિશાનું નાનું સરખુંય કદમ બને.

વિનોબાના સાથીદારે પોતે એવું એક મુશ્કેલી કહ્યું જ છે “કાલ ટ્રેરચુ” અને “સ્વાર્થ ટ્રેરચુને” જોડનારા “સુક્ષ્મ ગ્રામદાન”ની જેમ “સુક્ષ્મ સત્યાગ્રહ”નો શાહ લેવાનો નેહએ.

—એટલે કે પ્રજાને ગ્રાહ્ય થઈ શકે એવા બચવ-હારુસ્વરૂપના સત્યાગ્રહનો માર્ગ વિચારાવો નેહએ.

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે વિનોબા આ મુશ્કેલીને “ઘાતક” ગમીને ધનકારે છે. ‘ઘાતક’ એટલા માટે કે તે “શુદ્ધ સત્યગ્રહી” નથી, “રંગેશુદ્ધિ મિશ્રિત” છે! ખેર, એમ જ હોય તો પછી, લગભગ પૂર્ણ રીતે “તમોગ્રહી” એવા સામ્યવાદનો તો વિચાર જ શી રીતે ચર્ચ શકે ? સર્વોદયનો ‘વિકલપ’ સામ્યવાદ શી રીતે હોઈ શકે ?

વિનોબાનો કેટલોક તર્ક સમજાય એવો હોતો નથી એમાય જ્યારે લોકશાહી પદ્ધતિમાં અંતરૂ-ગત મૂળભૂત મૂલ્યો અને સામ્યવાદી પદ્ધતિની અંતરૂગત મૂળભૂત વિકૃતિ—આ બે વચ્ચેનો બેદ-જ ભુલાઈ ભય છે ત્યારે તો મનિશેષ

[૧૬-૫-૬૪]

—ભોગીલાલ ગાંધી

સ્વતંત્ર ભારતમાં અંગ્રેજીનું સ્થાન

અહીં અમે પાયાનો મુદ્દો કરી એક વાર રજૂ કરીએ છીએ :

મુખ્ય મુદ્દો છે : અંગ્રેજીનું સ્થાન શા માટે? ક્યાં? ને કેવું?

ભાષાનીતિ

૧. -પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણનું માધ્યમ : તે તે પ્રદેશની ભાષા (માતૃ-ભાષા) હોય.

- ઉચ્ચશિક્ષણનું માધ્યમ : પ્રદેશભાષા; અગર હિંદી, રાજ્યના વહીવટની, રાજ્ય-કક્ષાની સરકારી નોકરીની, અને રાજ્યની જીલ્લા અદાલત સુધીની ભાષા: તે તે પ્રદેશની ભાષા હોય.

- રાજ્યની ઉચ્ચકક્ષા (હાઇકોર્ટ)ની અદાલતી ભાષા : પ્રદેશ ભાષા તથા હિંદી હોય.

૨. -આંતરરાજ્ય સંબંધો માટે હિંદી (કડીરૂપ ભાષા)

-કેન્દ્રની નોકરી માટે પરીક્ષાની ભાષા: હિંદી રહે.

-સર્વોચ્ચ અદાલતની ન્યાયભાષા: હિંદી, તેમજ અંગ્રેજી હોય.

૩. -વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રના વર્તમાન યુગી વિકાસ માટેની આંતરરાષ્ટ્રીય મુખ્ય ભાષા: તે અંગ્રેજી અર્થાત જ્ઞાનભાષા છે.

આ ત્રણ ભાષાઓ પૈકી પૈકીનું સ્થાન અધિકારપૂર્વક માનાઈ અને ગ્રેષ્ઠ છે.

૧ : વ્યવહારુ-વ્યાવસાયિક ઉપયોગિતા

અંગ્રેજી પાંચમાથી દાખત કરવાની મુખ્યેશ કરનારાઓ માટે ભાષા વ્યવહારુ ઉપયોગિતા અને જરૂરીઆતની દૃષ્ટિએ વિચારતા જણાય છે. ટેકનિકલ, દાકતરી આદિ શિક્ષણ, રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકારની નોકરીઓ, નાની-મોટી ફેક્ટરીઓ, પેદીઓ, ઓદિસો, અને તાલિમ કેન્દ્રો તથા ઉદ્યોગ-વ્યવસાયો, ઉપરાંત પરદેશ સાથેના વ્યાવસાયિક સંપર્ક, અને પરદેશમાં તાલિમ માટે જતા વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ વગેરે તમામ જાળતોમાં અંગ્રેજીની જાણકારી અનિવાર્ય બને જ છે, માટે, વહેલી તકે જાળકરને પાંચમીથી જ અંગ્રેજી શીખવવું જોઈએ

આ વ્યવહારુ વાત તરફ આખો બંધ કરી ન શકાય. આ કંઈ થોડાક અપવાદરૂપ નાગરિકોનો સવાલ નથી. બદલે, પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણમાં દર વરસે થતો વધારો, તથા ઉચ્ચ શિક્ષણની મંસ્થાઓમાં તાલિમ કેન્દ્રો, તેમજ વ્યાપાર-વ્યવસાયોની વધતી જતી મતિને લક્ષમાં લેતાં, ૧૦-૨૦ વરસમાં તો ઘણો મોટો ભાગના મધ્યમ વર્ગ અને (ખેડૂતોના સંતાનો) માટે અંગ્રેજીની જાણકારી ધણીજ મહત્વની બની ગઈ હશે, એટલે આ જરૂરીઆતને પહોંચી વળવાની માગ બિલકુલ બાજબી પાળે છે.

આમ છતાં, આપણે પરદેશની શલામીશાથી નીકળી સાચા સ્વરાજ્યની દિશામાં પ્રગતિ કરવાની છે, અને તેને અનુરૂપ ભાષાનીતિ નક્કી થાવ એ કોઈ પણ દેશાલિઓની નાગરિક ઈચ્છા જ આ દૃષ્ટિએ. શિક્ષણ અને વહીવટમાં શુભરાતી-હિંદીનું સ્થાન (આ લેખના આરંભમાં જણાવેલ ભાષા-નીતિની રીતે) નક્કી થાય તો—

આજના પત્રી વાળાઓનો અંગ્રેજીના મહત્તર અંગેનો આજનો આગ્રહ લગભગ અસ્થાન બની ગયો હશે!

માની લઈએ કે ઉપરના પ્રકારની ભાષાનીતિ વિકાસતા ૫-૧૫ વરસ નીકળી જશે; તે દરમિયાન અંગ્રેજીનું સ્થાન ઉપરની જરૂરીઆતોની રીતે ચાલુ રહે—એવ વાળ્યો છે. પરંતુ નવી ભાષાનીતિની દિશા લાગી આને પ્રગતિ શરૂ થઈ ગઈ છે જ; અને આપણાંમાના મોટા લાગનાઓએ એટલું સ્વીકારી લીધું છે કે—

શિક્ષાગુનું મધ્યમ માતૃભાષા હોય તો નાગરિકોના વિકાસ વધુ સહજ થાય, રાજ્યના વહીવટ અને ન્યાયમા પ્રાદેશિક ભાષા હોય તો એમા નાગરિકો વધુમાં વધુ લાગ લઈ શકે અને લોક-શાલીનું મત્વ વધુ જળવાય.

આ પછી તો, અંગ્રેજ ભાષાની વ્યાવસાયિક-વ્યાવહારિક જરૂરિયાત પૂરતો જ સવાલ રહે; એને માટે તો બસો પાંચસો મળે એ જરૂરી કામચલાઉ પરિચય પૂરતાં ગણાય. અને તે પછી જેમને ખામ ઉચ્ચ કક્ષાનું જ્ઞાન મેળવવું હશે તેઓ અંગ્રેજીનું ખાસ શિક્ષણ લેશે—એવી જ દલીલ થવાની!

ટૂંકમાં, ‘પાચમીથી અંગ્રેજી’નો આગ્રહ રાખનારાઓની દષ્ટિ વ્યવસાય પૂરતી ટૂંકી રહી તો, અમને ભય છે કે, અંગ્રેજી નામની જ રહેશે, અંગ્રેજીનું ‘માનભાષા’ તરીકેનું મહત્ત્વ જુલાઈ જશે.

૨ : અંગ્રેજીને દેશવટો ?

બીજી બાજુ, આત્મી વાળાઓમાના કેટલાક અંગ્રજીઓ પણ આ જ વાકે છે

તાજેતરમાં (તા. ૧-૧૨-૬૪) અમદાવાદમાં માહત્ત્વ ડિફ-સક્રૂટ ‘એલિવર ફોર્સ્ટ’નામક અંગ્રેજી નવલકથાના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે શ્રી. કોંગ્રેસના દેસાઈ, શ્રી. મગનલાઈ દેસાઈ તથા શ્રી વલ્લભાઈ શાહે જે કેટલાક વિધાનો (સંદેશ ૭-૧૨-૬૪) કર્યા છે તેને અમે જોખમી લેખીએ છીએ—

“અંગ્રેજી વિના પૂરતું જ્ઞાન નહિ મેળવી શકાય”—એવી માન્યતા ધરાવનારોમા મામે શ્રી. કોંગ્રેસના “તમારી માતાઓને અંગ્રેજીભણાવો” તે તેથી વધુ ન થતો હોય તો અંગ્રેજી ભણેલી ‘મડલો’ પરબી લાવો!”—આવી ‘શિષ્ટ’તા ઉપર કિતરી ગયા છે; અને અંગ્રેજીનો આગ્રહ રાખનારા મામે શાપ વરસાવે છે.

એમની ભાષાની અશિષ્ટતાની વાત જવા દઈએ તો, એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે—

‘પૂરતું’ જ્ઞાન મેળવવા માટે અંગ્રેજીની જગ્યા આ લોકોને વરતાતી નથી

શ્રી. મગનલાઈ દેસાઈએ ‘અંગ્રેજીના આગ્રહ’ને ‘મિલિ’ (મૂર્ખ) કહીને તુટકારી કાઢ્યો છે અને “અંગ્રેજીના શિક્ષક વિના જ્ઞાન ના મળે એ વાત સાચી છેશું?” એવો પ્રશ્ન કરીને એક જ વાત સ્પષ્ટ કરી છે, તે તે એ કે—

અમારી દષ્ટિએ, જ્ઞાન મેળવવા માટે અંગ્રેજીના શિક્ષણની એવી કઈ જગ્યા નથી.

શ્રી વલ્લભાઈ ગમાયણ અને મહાભારતના પરિચય માટે સંસ્કૃત કે હિંદી નહિ જાણનારાં બાળકોનો દાખલો આપીને “અંગ્રેજી માહિત્યના જ્ઞાન માટે અંગ્રેજી જાણવાની જરૂર નથી, બદલે એ તો હાથે રસ્તો છે” એવી દલીલ લડાવી બંધ છે.

આ ત્રણે મિત્રોની નિજા વિષે અમને ભારે-ભારે માન છે પરંતુ એમનો અંગ્રેજી અંગેનો દષ્ટિકોણ અમને મિથ્યા ‘ભાડક’થી ખરડાયેલો જણાય છે, અને એમની (કા દે અને મ. દે. ની) ભાષા એ ભાડકાથી પ્રગટેલી જેઠાદાનો ખ્યાલ આપે છે.

આ મિત્રોની માન્યતા લગભગ સ્પષ્ટ છે કે—

માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપીએ અને વિદેશી એક કૃતિઓના ભાષાંતરો દ્વારા ગુજરાતી બાષાને માલબર બનાવીએ તો પછી અંગ્રેજીની એવી કોઈ જગ્યા રહેવાની નથી.

અમારી દષ્ટિએ આ જ ને દષ્ટિકોણ દોષિત છે :

પહેલો દૃષ્ટિકોણ અગાઉના બ્રિટિશ રાજ્યની જેમ સંસ્કૃતિ ઉપયોગિતાથી આગળ વધતો નથી. ત્યારે આ બીજો દૃષ્ટિકોણ જ્ઞાન પ્રાપ્તિના એક અનિવાર્ય મહત્વના સાધનની જ ઉપેક્ષા કરે છે. જેમ જાણે વિશ્વભરના વિવિધ વિદ્યા-વારમાઓના અધ્યયન અને ઉપાસના વિના, એને માટે ચાવીરૂપ એવી ભાષાના સદ્ધારા વિના, જ્ઞાન અને અનુભૂતિ આપોઆપ જ સિદ્ધ થવાની હોય - એવું વલણ પ્રગટ કરે છે, એમાંથી જ અંગ્રેજીને લગભગ દેશવટો દેવાની કુશળતા જન્મી શકે.

જેમ રામાયણ-મહાભારતનો પરિચય સંસ્કૃત-હિંદીની જાણકારી વિના થઈ શકે છે, તેમ વિશ્વના અંગ્રેજી સાહિત્યના જ્ઞાન માટે કેવળ અનુવાદો પૂર્યા પા છે - એવી દલીલ તો પહેલી નજરે જ અચોક્કસ છે. સંસ્કૃત આને તો 'સ્થગિત' ભાષા છે એના ક્ષેત્ર અંશોમા નવો ઉમેરો થવાનો સંભવ નહિ જેવો મણાય. એટલે એના અનુવાદોની સંખ્યા, ગમે તે કાશિય, અતિ મર્યાદિત જ રહેવાની.

પરંતુ, બીજી બાજુ, અંગ્રેજી તો પ્રચલિત પ્રવાહે વહેતી પ્રાચીન ભાષા તરીકે હજીય વિકસી રહી છે. એમાં રોજ રોજ પ્રગટતા મૌલિક અને દુનિયાભરના જ્ઞાનના દોહનરૂપ સેંકડો પ્રશ્નો (દાહિત સાહિત્યના જ નહિ, અનેકાનેક વિદ્યાશાખાઓ અને પ્રશાખાઓના) સતત સંભાળિત સંવર્ધિત થતી નથી. ક્ષતિઓ અને નવા જોડાણોને આગે છે.

આ બેતાં, ગુજરાતી કે હિંદી સ્વાનર્થર બની જ્ઞાન-અનુભૂતિના આ ઓળને આપણા સુધી ફાલવવા ક્યારે સમર્થ બનશે?

હકીકતે, ઘણાં ઘાંઘાં વરસો સુધી, નિમિત્ત રીતે ટકનારી આપણી મર્યાદાઓ અને કમજોરીતો આપણે નસભાવે સ્વીકાર કરીએ; અને અંગ્રેજી (વિશ્વભાષા જેવા સ્થાને પહોંચેલી પ્રાચીન પણ એક - તો પછી સહજ વારમામાં મળેલી અંગ્રેજી જ શુ કામ નહિતે) નો શક્ય તેટલો વધુમા વધુ લાભ ઉઠાવવા માટે તૈયારી કરીએ - એ કશાનું અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપીએ, તો જ એના પરિશીલનના પરિપાકરૂપ

અઘતન વિશ્વની સાથે રહી મૌલિક ચિંતન તથા સર્જનના અંશો પેદા કરવાનું બીકું અડપી શકીશું. અલગત, આ પ્રક્રિયા લાંબી હોવાની. આ દરમ્યાન અને ત્યારબાદ રે વધુમા વધુ, વિશિષ્ટ અંશો આપણી ભાષામાં અનુદિત સ્વરૂપે ઉતારવાનું તો આપણું કર્તવ્ય છે જ નહીં.

૩ :

સ્વતંત્ર ભારતના અઘતન મૌલિક વિકાસની દૃષ્ટિએ વિશ્વભરનાં જ્ઞાન-ચિંતન અને અનુભૂતિની ક્ષિતિએ ઉઘાડી દેનારી જ્ઞાન-ભાષા અંગ્રેજીનું શિક્ષણ - વહેલાનાં વહેલી તકે, વધે, અને ઉત્તમ રીતે (દરેક નાગરિક પોતાના વિકાસ માટે આવશ્યક વિદ્યાભ્યાસ) મંજૂરી શકે એવી ભારી કક્ષાનું) અપાવું જ નોંધએ, એમ અમે માનીએ છીએ.

અંગ્રેજી શિક્ષણ માટેના અમારા આ ઉત્સાહ અંગ્રેજ સત્તાના અનિષ્ટ વરસાને (અંગ્રેજી ભજોવાના નાનકડા વર્ગની નોકરી, તેના મોતો અને સત્તા) ટકાવી રાખવા માટે નથી જ.

રાષ્ટ્રીય જનશૂતિના વર્ગો અને સત્તાપ્રધાની લક્ષ્યોને પ્રતાપે એ જરૂરપુરાણો વારસો તો હવે, પાછો નેર કરવા મથે તોય, ટકવાનો નથી.

હવે તો, અમારી માન્યતા મુજબ, મૂડીભર અંગ્રેજી ભજોવાએને સ્થાને ધણુ વિશાળ ધારણે અંગ્રેજી ભાષાનારો હોવાના : અનેક પછાત વર્ગો અને મધ્યદોને ધણુ અંગ્રેજીનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થતાં મૂડીભર વર્ગનો ક્ષમિતો વૃદ્ધિવતો..

અમને તો એવું લાગે છે કે જ્યારે આજે વધુમા વધુ વિશાળ ધારણે અંગ્રેજીનું શિક્ષણ જરૂરી છે, ત્યારે તેને નાનકડા વર્ગમાં મર્યાદિત રાખવાથી કોલું જડું જોખમ ફરી જન્મશે..

[ચાલુ પા ૮૦ ઉપર]

† 'પરિવાર મકાસને' અનુવાદોનું નામ 'હાલકું' છે; અને આજ પૂર્વે પણ અનેક વર્ષોથી ગુજરાતીમાં આ પ્રક્રિયા ચાલતી આવી છે - નેથી સમસ્ત પ્રશંસિયોને અને બિરજાપીએ બીએ

પ્રગતિની પારાશીશી —ઉત્તરાર્ધ

લેખક : ધ્રુવ શ્રેષ્ઠશીશી

અનુ : ભોળીશીશી ગાંધી

‘પ્રગતિ’ના વિચારનું પદ્યતાનું ગ્રંથપ યોગ્ય રીતે સમજવા માટે ‘સંસ્કાર’ (Culture) અને ‘સંસ્કૃતિ’ (Civilization)ના પરસ્પર સંબંધનું અભ્યાસની ચર્ચા અનિવાર્ય છે. આ અભ્યાસ, જો કે, મુશ્કેલ વિસ્તારને આવરતા હોવા છતાં તેમાં ડુસોએ દર્શાવેલ નૈતિક અને વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ વચ્ચેની વિસ્તારતા (Dichotomy) નું પુનરુત્થાન સમાયેલું છે. કદાચ આને માટેનાં એક આરભ ઈમેન્યુઅલ કાન્ટથી (Immanuel Kant) કરવો સારો. જ્ઞાન વિસ્તાર ધ્રુવ (Enlightenment) ના આ તત્ત્વચિંતકને ‘આઈડીઆ ફોર એ યુનિવર્સલ હિસ્ટરી’ નામનો મધ્ય કોન્સેપ્ટ અને હેગેલની વચ્ચેની ભૂમિકા પ્રગટ કરે છે. કોન્સેપ્ટની જગ્યા કાન્ટ પણ ‘આઈડીઆ’માં ડુસોનો વિરોધ અને ટીકા ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે છે.

“ડુસોએ બર્મર ધ્રુવની સ્થિતિ વધુ પસંદ કરી માનવ-જાતે હજી જે છેલ્લી કક્ષા પર પહોંચવાનું છે તે બાજુએ રાખીએ તો—તેમાં તે બહુ ખોટા ન હોતો. આ બિંદુએ, કાન્ટ ‘સંસ્કાર’ અને ‘સંસ્કૃતિ’ વચ્ચે બહુ મહત્વનો ભેદ દર્શાવ કરે છે તે સુધી—

સંસ્કાર નૈતિક સ્થિતિ છે, અને વ્યક્તિના સંસ્કાર માનવ અને જ્ઞાન વિસ્તાર દ્વારા પ્રગટ થાય છે. સંસ્કૃતિ કદાચ અને વિજ્ઞાનોની ઉત્પત્તિશીલ સ્થિતિ આલેખે છે.

કાન્ટની માન્યતા મુજબ, ડુસોએ જોને, બર્મર-શીની સ્થિતિ કરતાં ઓછી નૈતિક અને ઓછી

સંસ્કારિત ગણાવીને તિરસ્કાર કર્યો છે તે આશ્ચર્યની સ્થિતિ, એટલે કે, ‘સંસ્કૃતિ’ તો કેવળ તાર્કિક સ્થિતિ છે—જે છેલ્લી કક્ષા એટલે કે સંસ્કારનું પ્રાગટ્ય થતાં, વિદાય થી છે. બનવાનું છે કે કોલેડિજ (Coleidge) કાન્ટમાંથી આ ભેદ પકડી લીધો હોય. મને તે હો, કોનરિજ તેના ‘આન ધ કોલિડેજીયન ઓફ ચર્ચ એન્ડ ગ્રેટ’ નામક મધ્યમાં લખે છે કે—

“પ્રગતિશીલતા અને (રાષ્ટ્રની) અગ્રિમ સ્વાધીનતા બર્મર અને પ્રગતિમાન સંસ્કૃતિ ઉપર આધાર સંધે છે. પરંતુ સંસ્કૃતિ પોતે જ તો ભેળસેળિયા માલ છે—જે અધિક ભ્રષ્ટ્રાચી ન હોય તોય, શેમ તો છે જ—આરોગ્યનો ઉપાડ નથી જ, અને એવા રાષ્ટ્રની પ્રમુખ યોલિગ ફેલી નહિ, પરંતુ વાત્તિશ ફેલી કહેવી વધુ યોગ્ય ગણાય—કેમકે તેની ‘સંસ્કૃતિ’ તેના ‘સંસ્કાર’માં લસોલઈને એકપ બની નથી—એટલે કે, આ આપણી પ્રમુખ જાતના વિશિષ્ટ લક્ષણ ગુણો અને શક્તિઓનો સંવાદી વિકાસ થયો નથી.

કોલેડિજે Cultivation (કલ્ટિવેશન) શબ્દ વાપર્યો છે તેને આપણે Culture (સંસ્કાર) કહીએ છીએ. રેમન્ડ વિલિયમ તેના સંપ્રદ મધ્ય “કલ્ચર એન્ડ સોસાયટી”માં એ વાત બહુ સુદૃઢ રીતે રજૂ કરી છે કે, કોલેડિજે ‘સંસ્કાર’ અને ‘સંસ્કૃતિ’ વચ્ચે જે ભેદ તારવ્યો છે તે આજે અગ્રેજ વિચારત્ર-મંદે, તમામ અગ્રન વિચારત્રનો સ્થાપી તત્ત્વો બની ગયા છે વિલિયમ્સ આ આખો વિકાસ મેથ્યુ આરનોલ્ડ (Matthew Arnold) રસિકન (Ruskin) મોરિસ, (Morris) શો (Shaw) ડી. એચ લોરેન્સ (D. H. Lawrence) અને

ટી. ઈ. ઇલિયટ (T. E. Eliot) ના નામે દ્વારા આલેખે છે. આપણે એનો વિચાર રપેન્ડર અને કુંઘડના સંદર્ભમાં કરીશું.

૨૦મી સદીના આ એ સિદ્ધાન્તવિદોની વાત શરૂ કરવા પૂર્વે, આપણે, ઇતિહાસવાદ તરીકે પકાયેલી ૧૯મી સદીની ચળવળના ક્ષેત્ર ઉપર દ્રષ્ટિપાત કરી લેવો જરૂરી છે.

કાર્લ પોપર જેવા લેખકે, 'ચોવર્થી ઓફ હિસ્ટોરિસિસ્ટ્રમ' નામના તેના મધ્યમાં ઇતિહાસવાદ સંબંધેના વારંવાર ઉપયોગ—અગર ગેરઉપયોગ—કર્યો છે તેમણે એનો અર્થ 'ડેંગલ અને માર્કસના 'અનિવાર્યતા' અને 'સર્વસત્તાવાદ'ના સિદ્ધાન્તનું સૂચન કરવા માટે કર્યો છે. પરંતુ હું એ અર્થમાં આ સંદર્ભમાં કરતો નથી.

ફ્રેડરિક મેઇનેક નામના આલોચકે જણાવ્યા મુજબ,

"પશ્ચિમના વિચારવંતમાં એક સીધી મહાન આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ" ટોચ તો તે 'ઇતિહાસવાદ' છે, અને તેને પ્રગતિના સિદ્ધાન્ત સામેના મુખ્ય પડાવરૂપે જોવા બેઠેલો. આ ઇતિહાસવાદમાં એક એવી માન્યતા ધરેલી જાયેલી છે કે દરેક યુગ, દરેક સમાજ બૃહદ્ દૃષ્ટિએ, ખીન યુગ અને સમાજનો સમઘટક છે. એટલે કે, ૧૮મી સદીના તત્વચિન્તકોએ માન્યું હતું તેવા કોઈ સામ્યિક (universal) પિરણે નથી કે એના દ્વારા આપણે જુદા જુદા સંસ્કારોનો ન્યાય તોળી શકીએ બલકે ભૂતકાળ તો તે તે યુગની વ્યક્તિશીલ, તથા કલ્પિત પુનઃસર્જન નહિ પામતી અને પોતાના આત્મતા અનેક મૂલ્યો તથા અર્થો વાળી વંદનાઓ દ્વારા મજબૂત થતો ટોચ છે. આ દૃષ્ટિએ તો, સાફ વાત છે કે, પ્રગતિ અનેની માન્યતા માટે કશું સમાન રહેતું નથી.

રપેન્ડર અને કુંઘડ

ત્યારે, રપેન્ડરે 'સંસ્કાર' અને 'સંસ્કૃતિ' વિશેની મત્તિ, 'ઇતિહાસવાદ'ની પાયાની રિચતિ સાથે સાકળી દીધી. 'ધ ડિક્લારેશન ઓફ ધ વેસ્ટ' નામના મધ્યમાં તેણે એની આલોચના કરી છે. આ મધ્ય પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની અને જર્મન શરાબજની અસરમાં લખાયેલો. આ અંશમાં રપેન્ડરે પ્રગતિના

વિચાર પરત્વે જે નવાં પ્રદાન કર્યાં છે—એ કે બંને નિર્વેધાત્મક છે. પ્રથમ એ કે તેણે માનવ ભૂતતા રેખાગત (linear) વિકાસની માન્યતાના સ્થાને સંસ્કાર સ્વરૂપોમાં રચના વિદ્યા (morphology) ને ગ્રાપિત કરી. રપેન્ડરે ત્રણ મુખ્ય સંસ્કાર ગણાવ્યા—એપોલોનિયન, આગિયન, ફાઉન્ડેશન. બલકે, પ્રાચીન મધ્યયુગી અને આધુનિક સાથે તેમના મેળ બેસે છે એ કે, અર્વાચીન સંસ્કારને પશ્ચિમી અલ્પવાદિતા (egocentricity) પર રચાયેલ ટોલેમી સાધના (ptolemaic-system) નો ગણાવીને તેણે તેના પર પ્રદાર કર્યો; અને આ ત્રણે સંસ્કારોને એક બીજામાં સર્વધા સ્વતંત્ર ગણાવ્યા અર્થાત્ કે કોઈ એક સંસ્કાર ખીન કરતાં "વધુ ઉચત" નથી. આ ત્રણેમાં જે ભેદ છે તે અવકાશ અને સમય એ એના તેમના દરિયાય પરત્વેનો છે. એમ કે—

રપેન્ડરે જણાવ્યા મુજબ, આ દરેક સંસ્કાર તેણે અધ્યપતન ધાપેલા મુદ્દામાં એક વર્તુળ પડું કરે છે. અલ્પમેધા રપેન્ડરની માન્યતા અનુસાર આ વર્તુળની છેલ્લી કક્ષા તે સંસ્કૃતિ એના લક્ષણો બેઠેલો તે લક્ષીત તત્વચિન્તન (fact-philosophy); 'વિશ્વ નગર', 'પ્રજ્ઞાલિકારેદિત નગરવાસી' 'આધાર રહિત માનવ જૂથો; અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિના બાકીના ખીન' આનુષંગી લક્ષણો. આનો અર્થ એ કે—

લોર્ડગ્રામી સીધી રેખા ઉપરનું આધતન ખિંદુ નહિ, પણ તેની અંતિમ અધિકારમાં સંસ્કારની ચક્રવતી.

'સંસ્કાર' અને 'સંસ્કૃતિ'ની સમસ્યાનું આ નવું સ્વરૂપ દર્શન આ બંનેનો પારસ્પરિક સંબંધ જીવન અને શત્રુ તરીકે રજૂ કરે છે. આ ઉપરથી, એક પગલું આગળ વધીને તેણે એવું મહેર કર્યું કે—

પશ્ચિમ કેઈ માનવીય વિકાસનું ક્ષેત્ર ખિંદુ નથી કે જે આખા વિશ્વમાં તેની સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર કરવા નિર્મણુ હોય. બલકે, પશ્ચિમ તો હવે અસ્તે જતા એક સંસ્કારનું ઘર માત્ર છે.

આપણા યુગમાં યુરોપી અહંવાદિતા ઉપરનો આ પ્રહાર આરનોદ્ધ ટાયન્પી દ્વારા ઉદ્ઘોષિત બન્યો છે. ટાયન્પીએ એક નવો જ ફટકો-કડોર કંદે પ્રહાર વીંચેલ છે.

અગાઉના યુગમાં કોન્દોસેંત અને માક્સ જેવા ચિંતકોએ રજૂ કરેલ પ્રગતિ અંગેના આસાવાદી દૃષ્ટિકોણોના જબરજબરત અસરકારક પ્રતિબિંબર રૂપે આપ્યો છે. આ વિચારે ૧૬૧૪-૧૮ અને ૧૯૩૯-૪૫ના બે યુરોપી આંતરવિગ્રહોના પ્રકાશમાં તથા આફ્રિકા અને એશિયા ઉપરની યુરોપી પકડ દોરી પડી રહેલી હતી તે સ્થિતિમાં ભ્રમભંગ બનેલા અનેક પશ્ચિમી નાગરિકોના ચિત્ત ઉપર અસર પાડી છે. Romanticism અને ઇતિહાસવાદમાંથી પ્રગટેલા કેટલાક પ્રવાહોને ભેડી દબને, રૂપેન્ડરના સંસ્કાર રચના વિજ્ઞાને (morphology of cultures) એક એવો વ્યાપક અનોભાવ પેદા કર્યો છે કે જેને લીધે અનેક પશ્ચિમી શુદ્ધિની આ પ્રગતિના અતિ સરળ વિચારને સહેલાઈથી ગળે ઉતારી જવા તૈયાર નથી.

રૂપેન્ડરની સાથે સાથે કુર્પડના વિચારોએ પણ એ જ પ્રકારની અસર પેદા કરી હતી. કુર્પડે એવા સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો કે શુદ્ધિરહિત પરિબળો, ભલે પૂરો કાળ ન ધરાવતા હોય, પણ, માણસના ચિત્ત ઉપર તે ભારોભાર અસર કરતા હોય છે. આ સિદ્ધાંતે તો પ્રગતિના શાન-પ્રકાશિત (enlightened) દૃષ્ટિકોણના સમસ્ત પાયાને જ કાપી નાખ્યો હોય એવું લાગે છે. પરંતુ, હકીકતે, કુર્પડે પહેલી જ વાર માણસને તેના ભૂતકાળના 'શુદ્ધિરહિત' પરિબળો ઉપર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો 'શુદ્ધિપૂર્ણ' શબ્દ ચીંધ્યો હોય છે, તેની આ વાત તરફ દુર્લક્ષ અપાયું કુર્પડે તેના 'સિવિલિઝેશન એન્ડ ઇટ્સ ડિસ્ટેન્ટ'માં એવું વિધાન કર્યું છે કે, નિઃશંક રીતે, સંસ્કૃતિનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે-પરંતુ તેની સાથેસાથ જ તેની છાયામાં જ 'શુના' અને 'ચિત્-ઉન્માદ'નો ભોળો પણ વધી રહ્યો છે. તેના કહેવા મુજબ, સંસ્કૃતિના પાયામાં જ સહજસૂત્ર સંવ-

ધિનો નિરોધ દેવાને કારણે, સંસ્કૃતિ, હવે તેના વ્યક્તિગત સભ્યો ઉપર વધતા જતાં અસુખોની વણખાર ઉતારીને, લેર લઈ રહી છે. બદલે, કુર્પડનું પ્રથમજીવ એવું હતું કે—

સંસ્કૃતિની આ પ્રગતિ કેમશઃ માનવિક દુઃખોની શુદ્ધિની દિશામાં જ થઈ રહેલ છે.

કવિ જોડાનના શબ્દોમાં વળીએ તો, કુર્પડે અગાઉ પ્રગતિ અને સંસ્કૃતિ સાથે કેટલા પડકારોના પ્રતિષેધ આપણા આ 'ચિંતામયરૂપ યુગ'માં ફરી ભુવંદ બન્યો છે.

આસાધારણ વાત તો એ છે કે, રસો માણસ, રૂપેન્ડર અને કુર્પડ જેવાના પ્રગતિ સામેના-માનવીના ઔરવ સામેના-આ પ્રહારો છતાં, હજી એ પ્રગતિનો વિચાર એવો ને એવો ધરખમ બોલે છે; અને હજી જ અદ્યતન માનવી એના જ પ્રકારો સમવના અધ-કારને વીંધતો પોતાનો પંથ બેઠી રહ્યો છે. મારે મતે આના નવું મુખ્ય કારણ છે:

૧ પ્રગતિના વિચારને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિકોણથી સમજવાનો મૂળ-મૌલિક આમલ હજી, ૧૬ રીતે, ઘણો બધો જળવાઈ રહ્યો છે. ઇતિહાસવાદના પડકાર છતાં, અદ્યતનયુગનો માનવી જૂતકાળને ઐતિહાસિક વિકાસની ટેડી રૂપે જુલે છે; તેની દૃષ્ટિએ આ વિકાસ સામુદાયિક છે, વિસ્તારવાદી છે અને પ્રગતિમાંથી છે. આપણું આત્મિક કંચેરર આ રીતનો જ અનુભવ કરે છે: જોતેં આ વાચ માસેટના અતિશયોક્તિ ભરેલા શબ્દોમાં કહું તો—“માનવીને પોતાની નિજ પ્રાકૃતિકતા જેવું કશું નથી, એને કેવળ ઇતિહાસ છે” આપણે આ જૂતકાળ વિષેના દૃષ્ટિકોણ છોડી શકતા નથી અને એની સાથે જ ભાવિ વિકાસનો ખ્યાલ પણ સંકળાયેલો રહે છે. આપણે એ દૃષ્ટિકોણનો ત્યાગ આપણું સાચું સ્વરૂપ છોડી દબને જ કરી શકીએ.

આ જ તો હેઝેલનો સંદેશ છે અને વિકાસ-માન શબ્દોની નતન ઐતિહાસિક નિયતિએ પણ આ વાતની પૂર્તિ કરી છે.

હાવિનના સિદ્ધાંતો

૨. હાવિનના વિકાસાત્મક સિદ્ધાંતોએ ઐતિ-

હાસિક વિકાસ અને પ્રગતિના ખ્યાલને અસાધારણ સમર્થન આપ્યું છે. 'એ વાત સાચી છે કે ડાર્વિને તો જીવવિજ્ઞાન (biological)ના વિશ્વ પૂરતા એના સિદ્ધાન્તો મર્યાદિત રાખ્યા હતા. વળી, પ્રાકૃતિક પસંદગી (natural selection) દ્વારા થતી ઉત્ક્રાંતિ (evolution)નો એનો સિદ્ધાન્ત કદાચ અનિવાર્ય રીતે પ્રગતિનો સિદ્ધાન્ત નથી; જીવ ઉત્ક્રાંતિના સિદ્ધાન્તમાં જે કોઈ મૂલ્ય અથવા દિશા હોય તો તે કેવળ અનુકૂળતા (survival) પૂરતી છે આમ ડાર્વિન એના સિદ્ધાન્તનો વિસ્તાર કરવાની વ્યાખ્યાના ઘણી મર્યાદિત રહી હતો; તોય, કેટલાક અપવાદરૂપ કિસ્સાઓમાં, એવું એવા નિધાનો કર્યા જ છે કે—

“જેમ પ્રાકૃતિક પસંદગી પ્રત્યેક પ્રાણીના જવા માટે કામ કરે છે, તે જ રીતે, પ્રત્યેક કૌલિક (corporeal) અને માનસિક વિકાસ પૂર્ણતા પ્રતિ પ્રગતિ કરવાનું પલ્લવ ધરાવે છે.”

આ ઉપરથી એવું પ્રતિપાદિત થઈ શકે કે ઉત્ક્રાંતિ અધિકતર વિભિન્નતા (differentiation) અને જટિલતાની દિશામાં ગતિ કરી રહી છે. અને આ એક હકીકતોનો અર્થ ‘પ્રગતિ’ એવો જ થાય. જે કે, કેવળ વિભિન્નતા અને જટિલતા એટલે જ પ્રગતિ—આ પ્રકારની સારૂષ્ટતા (identification) કંઈ ઉચિત રીતે બહુ સંતોષજનક ન હતી છતાં ડાર્વિનના સિદ્ધાન્તે એવું વાતાવરણ તો સર્જ્યું કે જેમાંથી પ્રગતિમાન પરિવર્તનની માન્યતા ફાલી-ફૂલી. ખરો વ્યંગ તો ત્યાં છે કે, માન્યતા જે પ્રાકૃતિક પસંદગીના સિદ્ધાન્તને આધારે એવું દર્શાવેલું કે પ્રગતિનું સાતત્ય અચૂક છે, ડાર્વિને એ જ પ્રાકૃતિક પસંદગીના સિદ્ધાન્તમાંથી પોતાની પ્રેરણા લીધી હોવાનો દાવો કરેલો છે!

પ્રગતિના વિચારમાં રહેલી સર્જન માન્યતાનો ત્રોળે પાયો હતો—યત્ર વિજ્ઞાન (ટેકનોલોજિકલ) અને આર્થિક વિકાસનો. આ બંનેએ જન્માવેલી જટિલતાનું આપણા જીવન ઉપર, આપણી છુદ્ધ અને કલ્પના વૈભવ ઉપર, પ્રભુત્વ છે. પશ્ચિમના મોટા ભાગના અને ખીજા કેટલાંક રાષ્ટ્રો માટે તો એ

વર્તમાન વારતવતા છે. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધથી તો એ અષ્ટ છે કે, યુરોપ અને ઉત્તર અમેરિકામાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની અપૂર્વ પ્રક્રિયા ચાલુ થઈ ગઈ હતી. આજે, આ પ્રદેશોમાં એવું માની લેવામાં આવ્યું છે કે ઉત્પાદનનો આક જિવો ને જિવો જવાનો છે; અને કોઈ પણ ગાંઠની પ્રગતિની પાસાથીથીનો આધાર એના કુલ ગાંઠીય ઉત્પાદન, જીવનધારણાનો વધતો આક તથા ખીજા એવા યોગ્ય આકાંક્ષા ઉપર જ છે.

પ્રગતિ એટલે જ ભૌતિક વિકાસ-વિસ્તાર એવો અર્થ એટલો બધો નિશ્ચિત થઈ ગયો છે કે એક અમેરિકી કૌશલશીને તો એવું ક્ષમ અપનાવ્યું છે કે “પ્રગતિ અમારે સીધી મળતી જ ઉત્પાદન છે.”

હજી અણવિકસિત રહેલા રાષ્ટ્રોમાં ય, ઉપર કહી તો “પ્રગતિ”નો ઉત્પાદન વધારવાનો વિચારોડાં મૂળિયા નાખી ભેડો છે કહેવાતા સાંસ્થાનિક બડો ખરેખર કંઈ ‘યુરોપીકરણ’ સામેના એટલે કે, ભૌતિક પ્રગતિ સામેના બડો નથી; પણ યુરોપી રાષ્ટ્રો પછાત પ્રભુઓના ‘સંસ્કૃત્ય’નું કાર્ય કરવામાં બહુ ધીમા છે તથા તેમાં ભેદભૂતિ ધરાવે છે—એવી માન્યતા સામે છે. (પ્રે ટેનીડીએ કરેલી, બેલાયન્સ ફોર પ્રોગ્રેસ’ની ચોળના આ સંદર્ભમાં બેલી જોઈએ.)

રેવેન્ગર અને એવા ખીજાઓના વિચારોથી સાવ વિરોધી જણાતો પ્રગતિનો આ ખ્યાલ કેવળ પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો પૂરતો જ સીમિત ન રહેતા, હવે વિશ્વિક બની ગયો છે. આગળ ઉપર આપણે જે ‘ક્રાઉન્ટી-અન’ (અલ્ટ્રા) માનવીની વાત કરી ગયા તે હવે સર્વત્ર રમથા ઉપર દેખાય છે.

મજની વાત તો એ છે કે, વિશ્વની વૈજ્ઞાનિક-આર્થિક પ્રગતિ સામે નવા જ પ્રકારનો માન્યતા સમ જિવો મરો છે! ને તે એ કે લગભગ સન્ ૧૬૦૦ (રિયલ સોસાયટીની સ્થાપનાના વર્ષ) થી વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ એટલે કે, વિજ્ઞાનીઓ, વિજ્ઞાન વિષયક સંસ્થાઓ, વિજ્ઞાનવિષયક સમાચારો અને સંશોધનની તારવણી વગેરેની પ્રવૃત્તિ—દર પંદર વરસમાં બેવડી બનતી રહી છે.

આ આકાંક્ષાના જોરે, 'સાધુ-સ સિન્ધુ યાગિજોન' નામના પુત્રકેના કર્તા ઉરેક પ્રાર્થસ એવા ચોકાવનારા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે—

શુદ્ધ વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે સંગોધનની ઝડપમાં ૨૦૦-માત્ર ચંદી આપશે તો આપણી વર્ધમાન ટેકનો-લોજી ઉપર, તેની જગરજગત અસર થયા વિના નહિ રહે

અને તે ઉમેરે છે કે—

આપણે જેમાં ઉત્તરોત્તર વિદ્યાસ પામતા તથા હીએ તે વિજ્ઞાનનો આધારપુર વિસ્તાર એવો છે કે દર વર્સે એ આપણા જીવનમાં વધુ ને વધુ રચાન માગતો રહે છે—આપણી સાધન-સંપત્તિ જંડોળેના વંતુ ને વધુ બળ માગતો રહે છે. કમગઃ એની એ માન એટલી હદે પડેલી જશે કે પડી તેને સતોષી જ નહિ ગણાય—એટલે કે, વિજ્ઞાન સંસ્કૃતિને ગમે અટકી જશે! અને ત્યારે, આ પ્રક્રિયા ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની પૂર્ણાવૃત્તિ બની જશે.

ઉરેક પ્રાર્થના પ્રગતિ અંગેના આ વિષાદપૂર્ણ નિદાનને આગના જમાનાના મોટા જાગના ચિંતકો અને શોકો નજર દેહકથી કાઢી નાખશે—અગાઉ કોન્ડોર્સેતે માધ્યુસના વિચારો અંગે એમ જ કહેટું. વાત એવી છે કે, અબુવિકસિત રાષ્ટ્રોની પ્રગતિ માટે ભૌતિક વિકાસથી કે વિજ્ઞાનથી ગમે આપી જવાની વાત ધ્યાન દૂતના ભાવિની ગણાય; અને મુવિકસિત રાષ્ટ્રો તો, 'ધર્માનિક માનવીઓ'ની જગાએ 'વૈજ્ઞાનિક યંત્રો'નું સ્વપ્નદર્શન કરતા થઈ ગયા છે; તથા અબુવિકસિત રાષ્ટ્રોને રથાને ન્યા હજી વસવાટ થયો નથી એવા, આકાંક્ષી પ્રહો લેવાના છે, એવું ચિંતારતા થઈ ગયા છે આપી કરીને, આ મુવિકસિત રાષ્ટ્રો "સંસ્કૃતિની પ્રગતિ" એ "સંસ્કારિતાની પ્રગતિ" છે યા નથી—એવો સવાલ આજે કદાચ વિચારવા જ તૈયાર નથી. ને આ પ્રકારનું વલણ હોવાનું કારણ મને એ લાગે છે કે, આપણે અનિચ્છાએ પણ કદાચ ચોક્કસ રીતે પ્રગતિના વિચારની નવેસરથી આખ્યા કરી ચીધી છે—અથવા તો, તે કરી રહ્યા છીએ.

ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાંતિ

મર્ચપ્રથમ આપણે એ વાત સ્વીકારતા થયા

છીએ કે જીવવિજ્ઞાનની સૃષ્ટિમાં ઉત્ક્રાંતિનો જે મિદાન્ત છે, તેનું ખીન્ન પાસુ ઐતિહાસિક સૃષ્ટિમાં પ્રગતિનો વિચાર છે આ બંને એવી પ્રક્રિયાઓ છે જેને ચોક્કસ દિશા છે; અને બંનેમાં વિલિન-તાના અને જટિલતાના અંગો વધતા જાય છે. અવગત, હજી એમાં જે ઉલ્લેખ છે તે એ કે, આ પ્રગતિનો વિચાર ફરી રીતે વિકસે છે—તેની પ્રક્રિયા ફરી રીતે થાય છે—તેને અંગે સર્વમાણ ખુલામો પ્રાપ્ત નથી; કારણના 'પ્રાકૃતિક પસંદગી'ના જેવો ચોક્કસ વૃદ્ધિએસતો કોષ્ટક સિદ્ધાન્ત આ ક્ષેત્રે હજી ગ્યાયિત થયો નથી. દા. ત. 'નિષરિટ' નવ્ય દ્વારકાક વિશેષ વિકાસના નિયમાનુ-સાર સચેતાવચ્ચા પ્રાપ્ત કરે છે એવું હેગેલનું મંતવ્ય અધ્યાત્મવિદ્યાના ક્ષેત્રનું છે; તો વળી, 'આર્થિક નિવૃત્તિવાદ'ના માઠંસના મંતવ્યને મેળ, પ્રયોગસિધ્ધ (empirical) સાખીતીઓ સાથે. અથવા માનવીની બહુવિધ પ્રવૃત્તિઓ સાથે, આતો નથી...આમ છતાં, પ્રગતિનો વિચાર ગમે તે પ્રક્રિયા દ્વારા વિકસતો હોય, અને એની ચોક્કસ વ્યાખ્યા વિષે ગમે તેટલા મતભેદો હોય, તેમ છતાં—'માનવીની ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાંતિ' થતી આવી છે, ને અધ રહી છે—એ પ્રકારની દૃઢ પ્રતીતિ સર્વત્ર જોવા મળે છે

ખીન્નું એ કે, ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાંતિની માન્યતાના ભાગરૂપે, અવતન માનવી એવી પ્રતીતિ સાથે જીવે છે કે દૃષ્ટિને ગોચર પદાર્થો (phenomena) ના નિયમો જાણવાથી અને તેમનું પાલન કરવાથી તે તે પદાર્થોને પોતાને વસ કરી શકાય છે વર્તમાનકુળી વિજ્ઞાનનું આ આત રૂવિરોધી લક્ષણ છે. એક રીતે, તો આ એવા પ્રકારની શ્રધ્ધા છે કે જેના વિના આપણો સમાજ પ્રગતિ કરી જ ન શકે. બલકે, આવા વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનના આધારે, આપણે એવી આશાસ સેવીએ છીએ કે આપણી આસપાસના પ્રાકૃતિક-આદ-વાતાવરણ ઉપર જ નહિ, આપણી પોતાની જાત ઉપર અને આપણા સામાજિક વાતાવરણ ઉપર—રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બંને ઉપર આપણે કાબૂ મેળવી શકીએ એમ હીએ.

પરંતુ વૈજ્ઞાનિક વચ્ચેનું આ દર્શન, એટલે કે 'સંસ્કૃતિ'માં થતી પ્રગતિ, એ કાર્મ માકસ' જેવા યુરોપિયનોએ માની લીધા યુજન, કોઈ પૂર્વ નિશ્ચિત ખેતરું દર્શન નથી.

આપણી આજની નવી દૃષ્ટિ અનુસાર—

વિજ્ઞાન એ એવી સાતત્યપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે જે શાશ્વત સત્યોની પ્રાપ્તિ સાથે કદિ વિરામ પામી જતી નથી અને એ જ વાત વિજ્ઞાનના સમર્થ—માનવ માટે થ સારી છે.

આના આધારે જ, 'સંસ્કારની પ્રક્રિયા'ની નવી બાબતો ઉદ્ભવી છે; અને આ બાબતોના વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ'ના સ્વરૂપ સાથે મેળ પશુ આવે છે; એટલું જ નહિ પણ, એમાં 'સંસ્કૃતિની પ્રવૃત્તિ'—એટલે કે વૈજ્ઞાનિક, અને આર્થિક વિકાસની પ્રવૃત્તિ પણ 'સંસ્કારની પ્રવૃત્તિ'ના એક ભાગરૂપે હંમે જોવાતી થઈ છે. (આરે, સી. પી. રનોએ 'દે કલ્ચર' અંગે ઉપરોક્તી થયાંના સંદર્ભ આપી શકાય)

આમ, ન સંસ્કૃતિ, ન સંસ્કાર, ન તો ભૌતિક આગાહી, ન કોઈ અમુક ચોક્કસ નૈતિક સ્થિતિ એ સ્વયં અંતિમ ધ્યેય હોઈ શકે. અહીં તો આ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવા માટેની પ્રક્રિયાનું જ મહત્ત્વ છે.

૬. એમ. કારે 'વોટ ઇઝ ડિરેક્ટરી'માં સુધોગ્ય રીતે કહ્યું છે કે—

“પ્રગતિ એ એની માન્યતા એટલે જ, માનવીય શક્યતાઓના પ્રગતિરીક્ષ વિશ્લેષ અંગેની ધારા.”

પ્રગતિ : સ્વયં અંતિમ ધ્યેય

અદ્યતન માનવી એ વાત વધુ ને વધુ સ્વીકારતો અંશે છે કે પોતાનાં ખેતરોની પ્રાપ્તિ અંગેની ને પ્રક્રિયા

છે, તેમાં જ તે પોતાની કષ્ટ પ્રવૃત્તિની શોધ કરતો હોય છે. આ જ તો, એની એકમાત્ર સાચી “પ્રગતિ” છે. પરંતુ, લન્નાઈ આરેન્હટ, એના ‘ધ હ્યુમન કંડિશન’ નામના આતિ તેજસ્વી પ્રંથમાં એવું વિધાન કરે છે કે “માનવ-સર્જિત ઉપકરણોનું અવ-કાશી ઉત્કૃષ્ટન અને માનવીની પોતાની અવકાશ ઉત્કૃષ્ટની ઝંખના— આ બંને માનવીની માનવીય સ્થિતિમાંથી છટકવાની વૃત્તિ મુદ્દાને છે.” પરંતુ આ વિદ્યુતી લેખિકાની અહીં ખરેખરી ભૂલ યાવ છે કેમ કે ઉપર કહ્યા તે બધા પ્રવાસો ‘માનવીય સ્થિતિ’ના જ સૂચક છે. વળી, હવે આખા વિશ્વનો નિવાસી બનેલો અદ્યતન માનવ તેની ‘કાઉન્ટ’ પ્રકૃતિનો વધુ ને વધુ સ્વીકાર કરે છે આમ, પંદરમી સદીના સંશોધન-યુગની જેમ, ૨૦ મી સદીના અવકાશી ઉત્કૃષ્ટનનું મહત્ત્વ એ નથી કે તે દ્વારા કઈ-કેવી બાબત સિદ્ધિ હાસલ કરી શકાશે પરંતુ આ બધી સિદ્ધિઓ માનવી માટે તેના શાશ્વત વિકાસની સૂચક બની જાય છે—તેમાં જ એનું પુરૂ મહત્ત્વ સમાવેશું છે.

સદૃશ્ય અને જ્ઞાન : સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ—આને આપણે એવું જોવા શક્તિમાન બન્યા છીએ કે, આ બધા એક જ સંશોધના વિશિષ્ઠ અંશે છે. આપણે એ ય જોઈ શકીએ છીએ કે પ્રગતિની ઝંખના માટેની આ પ્રગતિ, વૃત્તાગામી રેખા જેવી (asymptotic) હોવા છતાં તે અનંત છે. આ છેલ્લા વિધાનને ખીજ રીતે કહીએ તો, પ્રગતિ એ ઉત્કૃષ્ટિની જેમ, સ્વયં અંતિમ ધ્યેય છે.

મારો ત્રયમ પુરસ્કાર

લે. : ઈશાક આબેલ

અનુ. : પ્રા. રમણલાલ પાઠક

વૃક્ષ ત કાવુ અક્ષતી હોય; તિર્થીસમા વસવાવું
હોય; ત્રીસ વર્ષની ઉંમર હેય અને કોઈ પ્રેમ ન
કરતું હોય એ લખ કર વસ્તુ છે. એવી લખકરતા
મારા કમભાગ્યમા આવી કોલેશિયન ઇસ્કરી જિલ્લાના
એક જાપાનામા મને પૂર્વરીડની નોકરી મળી
મારી કાતરિયાની ખોસીની ખારીઓમાથી મને કુરા
નદીનું ગર્જન સંભળાયા કરતું. સવારે જ્યારે પહાડો
પાછળ સૂઈ જીગતો ત્યારે એની કાળી ધૂમરીઓને
એ અજવાળતો તાળજ પરજોલા એક જ્યોતિર્વન
પુગલ પાસેથી મે આ કાતરિયું છાડે રાખ્યું હતું.
પુરવ છગમણા બખરમા કસાઇની દુકાન ચલાવતો.
મારી ખોલીની દીવાલની બીજી માળુએ, એ પ્રેમ-
ઘેલા દંપતી, કોઈ નાનકડા ખાજોચિયામા જે મોઢા
માછલા ક્રીડા કરતા હોય તેમ એકબીજાને વળગતા
ને દોડાદોડ કરતા. પ્રેમના ઉરોરાટમા પાગલ એવા
આ દંપતી-માછલાની જાણે કે પૂછીએ મારી
દીવાલમા લટકાવી, તેઓ આખા કાતરિયાને કુત્રવી
મૂકતા, તડકાથી કાળા પડી ગયેલા એના પાટિયા
તોડી નાખતા અને ઠેકઠેકાણે બાંધેલા પાડીને અનંત
અવકાશ સાથે એને સાંકળી દેતા. એમના કામાવે-
ગતા બેકામ ઉરોરાટમા એમના દાત ભિડાઇ જતા
સવારમા પતિન ત્રીસવેત રોટી ખરીદવા નીચે ઉત-
રતી એ એરી તો માદલી હતી કે દાદર ઉપરથી
પડી જવાની બીકે, સળિયો પકડીને ઉતરતી. એના
નાનકડા પગ કાળજીપૂર્વક પગચિયા ઉપર જોડાવતી,
એ માંદગીમાથી બેઠતા માણસ જેવું આણું, લાવ-
હીન મલકતી જતી પોતાના નાનાં નાના રનનો ઉપર

બને હાથ ગોઠવી સખી એ જે કોઈ સામે મળતું
એને અભિવાદન કરતી જતી; ભણે પછી તે ઉંમરને
લીધે પાળા પડી ગયેલો જુદો એસીરિયન હોય.
ચેરેદિન વેચનાર ફેરિયો હોય કે પછી બનની
આટીઓ વેચનારી કરગણિયાળા બરછટ ચામડીવાળા
જુદીઓ હોય. રાત્રે મારા પડોશીઓના જિઝાસા
અને દર્દભર્યા ઉદ્ધારો સંભળાતા અને આખરે
તોપની પ્રવળ ગર્જના જેવી, અંતરને ડોરી નાખતી
શાંતિ બાપી જતી

તિર્થીસમા વસવું, ત્રીસ વર્ષની ઉંમર ને રાત્રે
બીજા માણસોની શાંતિના સુસવાટા સાભળ્યા કરવા
એ લખકર વસ્તુ છે એમાથી છટકવા હું
ધર છોડીને કુરા નદીને કોંઈ કોંઈ જતો, પરંતુ
ત્યા તિર્થીસની વસંતની બેજવાળા લૂધી કટાળી
જતો. એ મને અસહ્ય રીતે પરેશાન કરી નાખતી
અને ત્યાંથી લાગ્યા વગર મારો છૂટકો થતો નહોતો.
હું શહેરના ખાડોરાવાળા રસ્તાઓ ઉપર લટકેલા
કરતો ને મારે ગળે સોસ પડતા. વાસંતી ગરમીથી
ત્રાસેલો પાછો હું મારી ખોલી ભણી, માદનીમાં
અમકતા કાળા પાટિયાના માળા ભણી પાછો લાગતો.
આનો એક જ ઈલાજ હતો અને તે કોઈનો પ્રેમ
રોધી કાઢવાનો. સહલાગેલા દુર્લાગે, મારી જે
ઓ ઉપર નજર કરી એ એક વેરવા હતી. એનું
નામ હતું વેરા. રોજ રાત્રે ઓસોવિન એવન્ય ઉપર
હું એનો પીછો કરતો, પરંતુ એની સાથે બોલવાની મારી
હિંમત ચાલતી નહોતી. મારી પાસે નાણા પછ નહોતાં
ને પ્રેમનાં એ અવાઈ ગયેલા કટાળાજનક ટાવલાં

કરવા નહોતો અણપૂટ શબ્દભંડાર પણ નહોતો
 ‘બાળપણથી જ હું મારામાં રહેલી તમામ શક્તિ
 ક્યાંએ, વાતોંએ કે તાટોંએ—દુઝરોની સંખ્યામાં—
 રચવા પાછળ જ ખર્ચતો રહ્યો હતો, ખડક ઉપર
 પડી રહેવા દેડકાની જેમ હજી તો એ મારા હૃદયમાં
 જ અંકુ જમાવી પકાઈ હતા માઝ મા સોનાનો
 અહ કાર હતો હું માનતો કે જ્યાં સુધી હું વિશે
 તોલ્લોય નેપું ન લખી શકું ત્યાં સુધી લખવું
 એ સમયનો મિથ્યા વ્યવ જ છે એટલે હું ‘અકાળે
 એ બધું લખી નાખવા નહોતો માનતો મારી
 કૃતિઓ અમર જ નીવડતી જોઈએ એવા દસ નિર્ધાર
 મેં કરેલો. હિંમતબાજ વિચારો કે કારી ખાતી
 કામનાઓને જ્યાં સુધી તમે ઉમરાગીરીને પોષાક
 ન પહેરાવો ત્યાં સુધી એની પાછળ ખર્ચેલો શ્રમ
 નિષ્ફળળવળ છે, પરંતુ આ ઉમરા પોષાકલાવવો ક્યાંથી?

પોતાના જ વિચારોથી દોરવાતા, એની ઝેરીલી
 નજરતા બહુથી બંધાવવા માનવીને માટે, પ્રેમતા
 અર્થહીન, કંટાળાજનક ટાવવા પાછળ પોતાની
 શક્તિ વાપરવાનું મુશ્કેલ બની રહે છે, એ માણસો
 એટલા અભિમાની હોય છે કે એને હું ખમા રહતાં
 કે આનંદમાં હસતા થજી આવડું નથી. હું ‘વ્ય-
 ખતદષ્ટા’ હતો એટલે સુખની અર્થહીન કળા મેં
 હસ્તગત નહોતી કરી. આથી મારે માટે મારી રક્ષક
 કમાણીમાંથી વેરાને દસ રૂબાં આવવાનું અનિવાર્ય
 બની રહ્યું. મેં એવો નિર્ણય કરી થજી દીધો એટલે
 હું “સિએથી” રેડોરોની બહાર એની પ્રતિક્ષા
 કરવા નીકળી પડ્યો. બૂરા સર્કશિયન ડગલાં ને મુના-
 ચમ આમકાના ખૂટ પહેરેલા તાતારો લટાટ મારતા
 પસાર થઈ જતા. સાદીલા સોવા વડે દાવ જોતરતા
 તેઓ સુવાળી માલવાગી, પહોળા પગ અને નાજુક
 નળકાગી બ્યોર્જિયન સ્ત્રીઓ તરફ આંખો મારતા
 જતા હતા. સંખ્યાકાળનો આજો નીચો પ્રકાશ ફેલાઈ
 રહ્યો હતો. રસ્તાની બંને બાજુએ મોઝેલા બાવળના
 ઘસો ખસકાટ લાવી મંદ રવે બળે છે નિસારા
 છોડતા હતા. ધોળા ડગલાંમાં સળજ એવું અમલ
 દારોનું એક ટોળું આ ઘટાદાર રસ્તા ઉપર ફરવા

નીકળું હતું અને કાઝમેક પર્વત તરફથી આવતી
 શીતલ હવાની હલેસે માથું જતું હતું.

વેરા જરા મોટી, અંધારું થતા આવી. વાન-
 રોના ટોળા જેવા માનવ સમૂહને મોખરે નોકકાના
 ઘડા ઉપર ઘોળી રહી પાણી કાપતી માતા મેરી જેવી
 દેખાતી, બિચી, ગોરી વેગ આવી આવતી હતી.
 “સિએથી” રેડોરોના બારણા નજીક એ આવી
 એટલે તરત જ હું એની પાછળ ધસી ગયો :

“ક્યા જવાના છે ?”

એની પહોળી મુઠાળી પીઠ મારી તરફ હતી. મારે
 કંઈનું સાબળાને એ મારી સામે ફરી.

“તમે છું કહેવા માગો છો ?” એ ધૂંકી,
 પરંતુ એની આંખો હસી રહી હતી.

“ક્યા જવા માગો છો ?” મારા મોંમાંથી
 આ શબ્દો સઘ લાકડા લાંબના હોય એવા કંકશ
 વ્યવળે નીકળ્યા વેરા પાછી વળી અને મારી સાથે
 સાથે ચાલવા લાગી.

“દસ રૂબાં; બરાબર છે ને ?”

હું તરત જ હજી સઘ ગયો એટલે એનાં
 મનમાં શંકા પડી :

“પણ તમારી પાસે દસ રૂબાં છે ખરા ?”

અમે એક આરકામાં પ્રવેશ્યા. મેં એને માડું
 પાકીટ સુપરત કયું. એણે પૈસા ગણી નેવા
 અંદર વીસ રૂબાં હતા. એની જૂરી આંખો અમી
 જોડી અને એના હોઠ ફરક્યા. એણે સોનાના ને
 આદીના સિક્કા જુદા પાડ્યા.

“મને દસ આપજો” કહી, માડું પાકીટ મને પાછું

સોપતા એ બોલી, “બીજા પાંચ આપજો અલ્પારે
 વાપરીશું બાકીના પાંચ તમે તમારી જરૂરિયાત
 માટે રાખજો. નવો પગાર તમને ક્યારે મળશે ?”

મેં કયું, “આરેક દિવસમાં.” અમે આરકામાંથી
 બહાર નીકળ્યા. વેગએ મારો હાથ પકડ્યો, ને
 એનો ખભો મારા ખભા સાથે દળાવ્યો. અમે
 આગળ વધ્યા રસ્તા વધુ ને વધુ શીતળ, બની
 રહી હતો. રસ્તા ઉપર કરમાવવા શાકભાજી વેશવર્ક
 પડવા હતા. “ભોરજોનું જઈએ ને આ ગરમીમાંથી
 છૂટીએ તો મજા આવે...” એ બોલી.

વેરાના આચારના વાળ રીજનથી બાંધેલા હતાં.
સ્તાની બસીઓના પ્રકાશ એના ઉપર પડીને
પરાવર્તિત થતો અમકારા મારતો હતો.

“લલે-આલો, બોરઝોન છટકી જઈએ...”
“એ પ્રમાણે હું મોલ્યા. મેણ જાણે કેમ, પણ
મે ‘છટકી જઈએ’ એવો જ શબ્દમયોગ કર્યો
“મારી પાસે પૈસા નથી” બગાસુ ખાતા
‘વેરા બોલી-એ મારી-વાત જ બધી બળે કે જુલી
મઈ, એ મને જુલી મઈ, કારણ કે એ દિવસ
પૂરતા ધરાક તરીકે એ મને મેળવી ચૂકી હતી;
મારી પાસેથી એને બહુ જ સહેલાઈથી પૈસા મળી
‘શકવાના હતા વળી, એ સમજી ચૂકી હતી કે હું
એને પોલીસને સોંપી દેવાનો નહોતો કે રાત
દરમ્યાન-એના પૈસા કે એના એરિંગ લૂટી લેવાનો
નહોતો.

* * *

અમે સેન્ટ ડેવિડના પર્વતની તળેટીમા પહોંચ્યા.
ત્યાં એક કાંદોમા જઈને અમે કળામનો ઝાંકર
આપ્યો. એની રાઉં પછુ જોયા વગર વેરા તો
મારી કનેથી પાછી-જઈને, પોતાના વેપાર ધંધા
અંગે ચર્ચા કરી રહેલા કેટલાક છુદ્દા ધરાનીઓ
વચ્ચે જઈને બેસી ગઈ. પોલિસ કરેલી લાકડીઓ
ઉપર મૂકી ચૂકીને, એમની ઓલિવ રંગની એપ-
રીઓ કુણાવતા તેઓ મલિકને સમજાવી રહ્યા
હતા કે વેપાર વિસ્તારવાનો આ અસલ મોકો
છે. વેરાએ એમની ચર્ચામાં ઝપલાવ્યું. એણે છુદ્દા
ધરાનીઓનો પક્ષ લીધો. એણે પેદા મિખાઈલોવ્સ્કી
માર્ગ ઉપર ખસેડવાની તરફથી કરી. આલિક આ
બાબતમા વધારે પડતો ડરપોક અને સાવચેત બન્યોતો
હતો. એણે ફક્ત હોંકારો જ લખ્યો. મેં ‘મારી
મેળે કળામ ખાતા માંડ્યો. વેરાનો રેલથી વઝોની
બચિામશી એના ઉધાડા હાથ બહાર આવતા, એ
ટેળસ ઉપર મુકીએ પહાડતી અને પહોળા ફિક્કી
પીઠો, પીળા દાદીઆ અને રંગેલા નખો વચ્ચે
એના કાનના એરિંગ આમતેજ ઝૂલી રહ્યાં હતાં.
એ અમારા ટેળસ ઉપર પાછી ફરી ત્યારે તો

કળામ સાથે ઠંડા થઈ ગયો હતો. એ એટલી
ઉશ્કેરાવણી હતી કે એનો ચહેરો લાલ થઈ ગયો
હતો

“તમે એને નહિ સમજાવી શકો, અમ્યર...!”
મિખાઈલોવસ્કી માર્ગ ઉપર આવી ફુકાન ખરેખર
સરમ ચાલે એ તમે તો સમજી જ શકશો...”
એક પછી એક વેરાના ઓળખીતાઓ—સકે-
શિવન ડગલા પહેલ્યા તાતારો, આલેક ઉમરના
અમલદારો, અલ્પાકાના બકીટ ચડાવેલ વેપારીઓ
અન કાળા પડી ગયેલા ચહેરાવાળા, ગાલ ઉપર
લીલા-કાળા અસાવાળા તથા મોટા લખડતા પેટ-
વાળા છુદ્દાઓ, એમ જાતજાતના માણસો એને
મળવા અમારા ટેળસ નજીક આવ જ કરતા જ
રહ્યા અમે હોટેલમા પહોંચ્યા ત્યારે મધરાત થઈ
ચૂકી હતી, અને છતાં વેરાએ ત્યાં પછુ જાણે કે
સેકંડો કામ કરવાના હતા. ત્યાં રહેતી એક ડોસી
આર્મેનીયનમા વસતા એના પુત્રને મળવા જવાની
તૈયારીઓ કરતી હતી. વેરા મને મૂકીને એ ડોસીને
એનો માલસામાન બાંધવામા મદદ કરવા ડોડી
ગઈ એણે એની સટકેસ બંધ કરી આપી; ઓશીકાં
બાંધી આપ્યાં અને એનું રસ્તાનું શિરામણ ચીકટ
ન લાગે એવા કાગળમાં વીટાળી આપ્યું. પહોળા
ખલાવાળા એ શુક્રી માથે બળીતારો હેટ ચડાવી,
એક હાથમાં વેલી લઈને બધાંને ‘આવજો’ ‘આવજો’
કરતી ઓરડામાં ફરી કરતી હતી; એની સ્થિતિ-
સ્થાપક મોજડીઓ પટપટાવતી જળમા આવજી
કરતી હતી અને એના કરચલિવાળા ચહેરે ઘડીમાં
મલકતી તો ઘડીમા ડૂસકા ભરવા લાગી જતી.
આમ વિદાય થતા થતા એણે એક કલાક લગાડ્યો.
ત્યાં સુધી હું વેરાની વાટ જોતો એ બેજવાળા
વાસવાળા ઓરડામાં એક ત્રણ પગાળી ખુરશીમાં
બેસી રહ્યો બાબુમા એક માટીની બકી હતી અને
દિવાલોના ખૂખાઓમા બેજનાં મોટા મોટા ધાખાં
પડ્યા હતા.

વેરા સાથે પ્રેમ કરવાની ઇચ્છાએ મને એટલો
તો ત્રાસ આપ્યો, શહેરમા ને શહેર ફરતે એટએટલું

તો રખડાઓ કે હવે મને આ ગ્રેમ એક દુર્લભ નેવો, છટપુ' હોય તોય ન છોડે એવા લખ'કર દુર્લભ નેવો જ લાગવા માંડ્યો.

બહાર ઝળમાં વળી કાઈ ખીલ અણગમતી જિંદગી ધબકી રહી હતી અને ત્યાંથી એકાએક હાસ્યનો અડખડાટ આવી અચડાતો. મારી સામે પડેલા કાઈ ઘોળા પ્રવાહી ભરેલા એક કટોરામાં માખીઓ પડી પડીને મરી જતી હતી. દરેક પોત-પોતાની રીતે મરતી હતી. ડેટલીકની મરણચાલના લખ'કર નીવડતી ને તે લાંબો વખત તરફડી તરફડીને મરતી, ડેટલીક થોડુંક તરફડીને જાનિતથી મરી જતી કટોરાની પાસે જરી પુરાણા ટેબલ ક્લોથ ઉપર એક ચોપડી, બોયારોના છપ્પન વિગેની ગોલોવિલની એક નવલકથા પડી હતી. મેં અમરતી જ એ ઉઘાડી. હારખંધ હપાવવા અફસો નજરે પડ્યા ને આગળ જતાં બધા એકમેકના જગી જતા દેખાયા. મારી નજર સામે જ બારીની ચીરસ ફેગમાથી એક ખડકાળ ટેકરી નજરે પડતી હતી અને ટકિશ માર્ગ વાગીચૂકો એની ઉપર બસતો દેખાતો હતો, એટલામાં વેરા અંદર આવી.

"અને હમણાં રિયોહોરસા મામીએવેનાને વળાવીને આવ્યાં." એ બોલી, "તમે જાણો છો, એ અમારી બધાની મા જેવી હતી એ સાચ એકલી જ જઈ રહી છે. ધરકું માણસ ને સાથે કાંઈ જ ન મળે..."

વેરા પોતાના થૂંટણ છૂટા રાખીને પથારી ઉપર એડી, એની દષ્ટિ પેલી જહાના મૈત્રી અને સંજાળના વિશુદ્ધ પ્રદેશોમાં કયાની કયાય બોલાઈ ગઈ હતી. પછી એની નજર મારી ઉપર પડી. હું મારું ડબલ બ્રેસ્ટવાળું જાડીટ ચડાવીને હજી એમજ બેસી રહ્યો હતો. પછી એણે હાથ લીડ્યા ને પથારીમાં લંબાવતાં બોલી, "તમે રાહ બેઈ બેઈને કંટાળી ગયા દશી, પણ... હું તમને ખાતરી આપું છું કે... વાધો નહિ, હમણા જ આપણે સર કરી દઈશું..."

પરંતુ વેરા શું કરવા માગતી હતી એ હું વિચકત કળી શક્યો નહિ. એ એવા પ્રકારની

તૈયારીઓ કરી રહી હતી કે બંને કાઈ સર્વોત્તમ આપરેચનની તૈયારી કરી રહ્યો હોય. પહેલાં તો એણે પ્રાયમસ સળગાવ્યો ને એક તપેલીમાં પાણી ગરમ થઈ પછી પથંગના પાટિયા ઉપર એક સ્વચ્છ હુતાવ જોડીને એના ઉપર નળીવાળું એનિમાલું ટંબલર લટકાવ્યું. એનિમાની બૂંગળી દીવાલ ઉપરથી હવામાં ઝૂલી રહી. પાણી ગરમ થતાં એણે ટંબલરમાં રેડ્યું, એમાં કથાકને લાલ રેફરેક્ટિવ નાખ્યો અને પછી એણે માથા તરફ બેંચીને પોતાના કપડાં કાઢવા માંડ્યા. ઢળતા ખભા અને કસ્યલિયાળા ચેટવાળી એક બીને પડકાંઈ અર્ધ-નગ્ન રહે મારી સામે જોતો રહ્યો ગયો હતો, એના લચી પડેલા સ્તનની પુષ્ટ ડીપ્ટીઓની અધીઓ બંને પાસા તરફ છુટી રીતે તાકી રહી હતી.

"હવે અહીં આવો, ડાહિંગ," મારી પ્રેક્ષી બોલી, "પાણી તૈયાર થઈ જાય ત્યાં સુધીમાં આવી જાઓ."

હું જરાય ચસ્યો નહીં. હું હતાશાથી ચેતન-હીન બની ગયો હતો. મેં મારું મહામુલું એકાંત, આ ગંદો વોલક્રીના તાસ, આ મરતી માખીઓ અને આ ત્રણ પગાળી પુરશી ખાતર શા માટે જપ્ત કર્યું ?

એક મારી યુવત્યસ્થાના દેવતા [મારી દીવા-લની ખીલ વાળુના પડોશીઓનાં ગ્રેમકીડા, તેમની પ્રજાળ કિકિયારીઓની સરખામણીમાં આ લખ'કર ધધેા ડેટલો વિચિત્ર હતો !

વેરાએ સ્તન દેહના પોતાના હાથ બેસ્યા ને એને હલજલાવવા લાગી.

"કેમ આટલા બધા ગજારાઈ ગયા છે ? આવી જાઓ !" એણે એનો પેટીકાટ પેટ સુધી જાંચી ચડાવી દીધો અને પુનઃ પથારી ઉપર બેસી ગઈ.

"તમને પૈસા જાય એવું લાગી આવે છે ?"

"મને પૈસાની જરાય પડી નથી," મેં તરડાવવા અવાજે જવાબ વાળ્યો.

"એ કેવું ! તમને તમારા પૈસાનોય પડી નથી ? તમે કાંઈ ચોર કે એવું કંઈ છો ?"

“હું ચોર નથી”

“તો તમે ચોરના મદદગાર છો?”

“ના હું એક ‘છોકરો’ છું”

“એ તો હું બેઈ ચક્ર” છું કે તમે ગાય તો નથી જ.” વેરા બળકી. એ એની આંખો પશુ આંખે જ ખુલ્લી રાખી શકતી એ આડી પડી, મને એણે પોતાની પાસે ખેંચ્યો ને બેથ હાથે મારી પીઠ પાળવા લાગી.

“હું એક ‘લડવો’ છું,” હું રાઠ પાડી બેઠ્યો, “આમેનિયનોએ રાખેલો બડવો! તમે મારો મત-લગ ના સમજ્યા?”

ઝાહ, મારી યુવાવસ્થાના દેવતા!... મારા વીસ વર્ષના પાંચ વર્ષ તો વાર્તાઓ રચવામાં ગયા હતાં. મારા ભેળમાં હજારો વાર્તાઓ પોષાઈ રહી હતી. પરંતુ ઉપર પડી રહેલા દેહકનો ભેગ એ મારા મગજમાં પડી રહી હતી. એકાંતના ધક્કાથી છૂટી પડીને એમાની એક આજે ધરતી ઉપર વેરાઈ પડી હતી. દેખાતી રીતે જ એજ એક કમનસીબી હતી કે મારી વાર્તાની પ્રથમ “સ્વાચ્છ” તિલ્લીસની એક વેશ્યા બની હતી. એકાએક આવેલા આ ખ્યાલથી જ મારા આખા શરીરે શીત વ્યાપી ગઈ. અને મેં એને આમેનિયનોએ રાખેલા લાડવા તરીકે મારી કથની કહેવા માંડી જે મેં મારી કારીગરી પાછળ ઝાંઝા સમય અને ઝાંઝી કલ્પના વાપરી હોત તો ધરમાથી હાકી કાઢનારે કોઈ વેસાદાર અમલદારનો પુત્ર હોવાની, એક કૂર પિતા અને એક દળાવશી લાચાર માતાની મવાઈ મણેલી વાર્તા જ એને કહી નાખી હોત. પરંતુ મેં એની જલ ન કરી. સુરક્ષિત વાર્તાકૃતિ વાર્તાવિક જીવન જેવી જ હોતી એકાએક એણે અનિવાર્ય નથી આ કારણે જ અને મારા શ્રોતાને પણ એ જ રીત પસંદ પડશે એમ લાગના— મેં શરૂ કયું: “એસોન પ્રાંતના આલ્યોફકી નામના નાનકડા ગામમાં હું જન્મેલો હતો. મારા પિતા એક રટીમર-કંપનીમાં ફાઈટસમેનની નોકરી કરતા હતા. મારા પિતા દિવસરાત ચિત્ર-કામનું પાટિયું સામે રાખી પસીનો પાડતા કામ

કર્તા કરતા. તેઓ અમને બાળકોને સારી ડેનવણી આપી શકાય એટલા ખાતર આટલો શ્રમ કરતા, પરંતુ અમારામાં અમારી માના યુષ્ણ બિતર્યા હતા. મારી મા એક મૂરખ સ્ત્રી હતી; જેને ગપ્પા મારીને વખત કાઢવા સિવાય લાગ્યે જ કંઈ સૂઝતું. દસ વર્ષની ઉંમરે હું મારા પિતાના ખિરસામાંથી ચોરી કરતા શીખ્યો. હું ઉમરલાવક થયો એટલે ધરમાથી લાગી છૂટ્યો ને બાકુ આવ્યો ગયો. ત્યાં મારા મોસાળ પક્ષના ટેલવાક સગા રહેતા હતા એ લોકોએ મને સ્તિપાન ધવાનો નામના એક આમેનિયનનું ઝોળખાણ કરાવ્યું. હું એની સાથે રહેવા લાગ્યો ને એ રીતે ચાર વર્ષ રહ્યો.

“પણ ત્યારે તમારી ઉંમર શું હતી?”

“ચદર વર્ષ.”

વેરા મારી પાસેથી મને બગાડનાર એ આમેનિયનના કુટુંબો વિશે સાલણવાની આશા રાખી બેઠી હતી, પરંતુ મેં આમળ ચલાવ્યું:

“અમે ચાર વર્ષ સાથે રહ્યાં. સ્તિપાન ધવાનો વિચ ખૂબ જ અલિનીત અને ખૂબ જ વિશ્વાસપાત્ર માણસ હતો એવો બીજો માણસ હજી સુધી મેં જોયો નથી. તે પોતાના મિત્રો પાસેથી જે કાંઈ સાલણતો એના શબ્દે શબ્દમાં અર્થ ધરાવતો... આરે એ ચાર વર્ષ દરમિયાન કોઈ કામ શીખી શેવું નોઈવું હતું. પરંતુ મેં કશું જ ન કયું... હું ફક્ત એક જ કામ કરતો અને તે બિલિયાડ રમવાનું... સ્તિપાન ધવાનો વિચના મિત્રોએ એને ખુવારે કરી નાખ્યો. એ બાનમાં કશું રાખ્યા વગર જ હાડીઓ આપતો અને એના મિત્રો એ વટાવી ખાતા...”

“બાનમાં કશું રાખ્યા વગરની હાડીઓ” કાણુ જણે મને એનો વિચાર જ કષાથી આપ્યો, પરંતુ મેં એ બરોબર જ ગોઠવ્યું હતું. ત્યારબાદ હું જે કાંઈ કહેવા લાગ્યો એ બધું જ વેરાને ગમે બિતરી જવું લાગ્યું. એણે પોતાની સાલ ઓઢી લીધી. એના ખલા અદર ધ્રુજતા દેખાતા હતા.

“સ્તિપાન ધવાનો વિચ ખુવારે થઈ ગયો. એને લાડાના ધરમાથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો ને એના

તો એને ઉપાધ નથી એમ તો નહિ જ. માન
જે વધુ વાત ખ્યાનમાં રાખવાની છે:

એક તો એ કે પેટની આગને કારણ લોકોનો
એકવાર ચાટના કરી થશે નહિ. એ આજે ચઢવા
તો તમે વહેલા મોડા મરવાના.

સાથીઓની આડીચુસ્તી કરતા મથા તો મ
નહી જાય અને કે કાક દહાડે છવ ખોવાના

ને ત્રીજી વસ્તુ એ કે જો દાકતર ને દવાખાનાની
આસપાસ તમારું મન માખ જતીને બમણું રહ્યું,
તો નહીં તમે વહેલા મોડા મરવાનો જ રસો
લીધો છે, એમ જાય અને

સુખોવને તો આ સલાહ સોનાની ચપ્પને સાપડી
હતી. કહોને કે એનું માથિયું કરી કાઠે લટકાવેલું.
એટલે જ તો કેમ જલ્લી કરના કરતા આંદ વરસ
એણે હેમખેમ કાપી નાખ્યા.

એ તો કીક પણ, એણે તો એવ જોયું હતું કે
'સરકસના જાનવરોને પાડો' કહીએ એવા આ
કેમ્પમાં, ત્યાં ટીંગાના જંગલનો કાપડો કામ કરતો
હતો એવા કેકાણે, એલ્યોશા જેવા બહુ, પ્રભુપરા-
મણ, કુમળા ફૂલ જેવા પ્રેમાળ હૃદયના ને મહારુ જેવી
મુલાખી પ્રકૃતિના છવ પણ ચડી આવતા હતા.

સવાર હોય, સાજ હોય કે બપોર .. એના
હોંડ કંચુની પ્રાયનાઓ રતતા પ્રસન્નતાણુ સ્મિત
વેરી રવા હોય ને એની આખો હર કાંઈ સાથીને
આપકારતી, પોતાથી થાય તે કરી છૂટવાનું વચન
આપતી હોય. 'ઝીનતી' માટેની કતારમાં બેસા બેસા
લોક એમનાં કાકાં સ્થળી ટાંકને હડે હડે કરતા
હાંકી રવા હોય, ત્યારે આ એલ્યોશા આશ્ચર્યતા
તારસાએને વિદાય આપતો ઝીત ગણુગણુતો હોય,
કાં શિતિજમાં કાર કાઢતા દિનચૂલી સામે જોઈ
મરકતો હોય, કાં રાત્રીરાણીની મિલ્લસ માટે હિમને
ગાલીએ ઉખેળતા છૂંદા ચાંદ સામે મોંટ માડી સ્વ-
જનને આર્વકારતા સ્મિત વડે આભને' પસવારતો
હોય સૌ કોઈ 'વધારાનો વાડો' (રાખતો)
કપાથી ને કેમ પડાવવો એની વેતરજમાં ચક્રવતી-
ઓનાં પોપડા ઉખેળા રવા હોય ત્યારે, આ માણસની

હોજરી તો કાડી-કમરી જતી, પાળેલા કુરકુરિયાની
માફક, સતોષનું દૂધ પીને એલ્યોશાની ગોદમાં જ રી
રતી હોય! ગાલમાં ખાડા પડી ગયા છે; આખો
ગોખલામાં લીંડી લિતરી મઈ છે; પણ એમાં એને
શું વાક? એ બધી તો એલ્યોશાના પ્રશુની જવાબ-
દારી છે... એમા એલ્યોશા શું કરે?

આખો આ માનવી સુખોવનો શાખ-પડોશી
હતો. એને જોઈ સુખોવને ઘણી વાર થતું: 'બધા
ભગવાન! કુનિયામાં બધા જ માણસ ને એલ્યોશા
જેવાં હોત તો મને ય બધા માણસની જેમ જીવવાનું
દેખું સમજાવશું?' થઈ રહેત? પણ પરિસ્થિતિએ
સર્જેલ કરુણા તે કેવી! સુખોવ જેવાએ ય અહીં તો
ગાડેના -વાયે આ જંગલના પશુઓમાના એકબીનીને
જીવવું પડતું. લાચારીનો આ ય એક નવો જ
પ્રકાર ને!

એમ તો, સુખોવનો 'દીમશીડર' ટુરિન પણ આ
બધા દેહીઓમાનો એક દેહી જ હતો. પણ એ
અહીં ગહેવા છતાં પશુએ બેગો પશુ બનીને જીવવા
હરગીઝ તૈયાર ન હતો. નહિ નહિ તો ય, એણે
આવખાના ઝોમણીસેક વરસ તો આ કેમ્પથી તે
કેમ્પ ફરતાં ફરતા કાડી નાખ્યા હતા ને તોય જીવવાની
ઘાટી તો એ 'મરદ'ની જ રાખી રહી હતો, પેદ
માને એટલે ખાવાનો ખરો, પણ તે માણસની
માફક ચોપમની માફક બેલકા પડીને ખાણું એ એને
હરગીઝ મંજૂર ન હતું. ટીંગાના જંગલના કાચકા
હોંડે હોરમજૂરી જેવવી પડે તો તે માટે કમ્મર
તોડી કામ કરતું એને મંજૂર... પણ કદી કેકાને
'છવખે' કરવા કે મુજબા લરવા એ પોતાની ગરદન
કુંકાવવાનો નહિ 'પોતાનું ફેડી લેવાની' એની
શુભવેશ -એ તો સોના બંદોસાનો વિષય. પણ
એટલો જ વિશ્વાસ એને પીઝ દેહીઓની દાય બની
બેસા રહેવાની નિજ તાકાત વિશે ય ખરો.

વોહાવોઈ જેવા કે ડેર જેવા હિસક પ્રાણીઓને
પણ ટુરિન જોડે કામ લેતાં સંભાળીને વર્તવું પડે.
મો સંભાળીને એની જોડે વાત કરવી પડે. એની

[આજુ પાના ૬૫ ઉપર]

“તત્ત્વમસિ” : ‘તે બધું તું જ છે’

લેખક : ઇશવતી કેવે

અનુ : મનોહર જોષી

“આજે બસ થયું. આજે મારું મગજ ચાલતું નથી. આજે તપાસુ તે કાલે તૈયાર કરી લાવજો —આમળાનું કાલ પર—”

“તમારી તમિયત તો ટીક છે ને ? મારા દૈન દિન આમનથી તમને તકલીફ તો નથી થતી ને ?” ચિનાયુકત સ્વરમાં એણે પૂછ્યું

“ના, ના, એવું કંઈ નથી પણ પહેલાં જેવું હવે મારાથી કામ ખેંચાતું નથી મારી તમિયત વધુ બગડે એ પહેલાં તારું બાકીનું કામ પૂરું કરી નાખ”

“બેન, તમે મારી ટેટલી બધી ચિંતા રાખો છો ! કામ મારું ને બોજ તમારા માથે પારકા માટે તમે ટેટલો પરિશ્રમ લ્યો છો !”

એ અતઃકરણપૂર્વકે પણ વિચાર ક્યાં વગર બોલી. મને હસવું આવ્યું. એણે પૂછ્યું, “હસતો જેવું હું શું બોલી?”

“હસવા જેવું નહીં તો ખીણું શું ? તે કહ્યું કે કામ તારું ને બોજ મારા માથે મને એમ થાય છે કે તું મારી વિદ્યાર્થિની, દુતારી શિક્ષિકા. તારે માટે હું ધસાઈ છું તેથી—”

હું પૂરું બોલું તે પહેલાં જ એ બોલી પડી, “ત્યારે મારી વાત બોલી?”

મેં નકારાથે ગરદન હલાવી “જો, કુસુમ, તું વિદ્યાર્થિની ખરી, પણ એની પાછળ હું વિશેષણ કયું સગાડું છું ? ‘મારી’ વિદ્યાર્થિની. દુ એને શીખવું છું. એ પાસ થામ એટલે એની આવેસાથે મારી પરીક્ષા પણ થાય તું પાસ થાય તે વિદ્યાર્થિની તરીકે, દુ પાસ થાઉં તે શિક્ષિકા

તરીકે તને જ્યાંય નહીં હોય આ પરીક્ષા ટેટલી અધરી હોય છે તેને. બહારના પરીક્ષકો તારા નિબંધ વિશે જે લખશે તે તારાથી વધારે મને લાગુ પડશે સારે નસીબે મારા પર ખુલ્લેખુલ્લી ટીકા થતી નથી જે વિદ્યાર્થી નાપાસ એની સાથે હું પણ નાપાસ; પણ જે પાસ થાય એની સાથે હું કંચિત્ પાસ પણ થાઉં છું. પરીક્ષામાં પાસ થવા માટેની આ બધી ધમાસ—હું તારા પર મુસ્સે થાઉં, ક્યારેક તને કંપકે આપું, તારું લખાણ મુદ્રાસર બને તે માટે પરિશ્રમ છોડાવું, આ બધું તારા માટે નહીં પણ મારા પોતાના માટે જ છે મારા આ એક જ આયુષ્યમાં હું જીવીજીવી જીમિકા લગવું છું, એમાની એક શિક્ષિકાની મારા મનમાં શિક્ષકનું એક અલગ ચિત્ર મેં ખડું કયું છે દરેક વિદ્યાર્થી બીજા પ્રકારે હું જ હોઉં છું. મારા શિક્ષકનું, શિક્ષકત્વનું એ એક પ્રતીક હોય છે. મારા વિદ્યાર્થી-પણાનું એ બીજું એક પ્રતીક હોય છે મારી બધી ધમાસ મારે માટે જ છે. મારામાં જે અનંત ‘હું’ છે, એ પૈકી એકે ‘હું’ માટે હું ખૂબ પરિશ્રમ લઉં છું.”

હું થોડી વાર અટકી કુસુમ મારી વાત સાંભળીને વિચાર કરતી બેઠી

“જો કુસુમ, ઉપનિષદમાં ક્યાંક કહ્યું છે તે કે ‘અરે ! તું સૌ પર પાતી તરીકે સ્નેહભાવ રાખતો નથી, પોતાના આત્મા પર જ તું સ્નેહ-ભાવ રાખે છે’ વગેરે?”

કુસુમે તાળેતરમાં જ ઉપનિષદો વાંચ્યા હતા. એની સ્મરજીવન મારી સગામણીમાં વખાણવા

કોઈ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં યુનો કરે એ સંભવિત છે. લાખ માણસોમા કોઈક જ એવો દરો ને કહે કે પ્રાણ નીકળી જાય તો હાથે પાંચ આરાં મૂલ્યોનું હું જતન કરીશ; પણ દસ લાખ માણસોમા લાગ્યેજ કોઈ એવો દરો કે ને કસોટીના સમયે ખરેખર એ રીતે વર્તે યુનાપોરી, ખરાબ વર્તન, લગાડી એ બધા પ્રકારે સામાન્ય માનવસભાવને આધાર છે એમ માનીએ તો, માનવસભાવ એક છે એથી બીજે છે કે જવાનો. સભવ છે, એનો યુનાપોરી એ એક પ્રત્યય છે તો યુનેગર કે આપણી સામે ને આવે છે તે શુ આપણું જ સુખ, અનાવિ'કૃત રૂપ છે?

મારે મન ગભરાધને પાછું લાગ્યું.

યુનો વિષય પૂર્ણ મધ નવીન શરૂ થયો હતો. સામાજિક સંબંધ કેટલા પ્રકારના હોય છે એ સમજાવવાનું કામ માણુ હતું. ખાસ જોડો વિચાર ક્યાં વગર જ હું જોલી મધ: "હિય-નીચ, નેતા-ગીરી-અનુયાયીપણું, પરસ્પર સહાય અને વિરોધ—"

"તો શુ વિરોધ એ પણ એક સામાજિક સંબંધ છે?" વર્ગભાષી એક પ્રશ્ન પુછાયો.

"સંબંધ આવ્યા વગર વિરોધ આવે જ નહીં એટલું જ નહીં, ન્યા ન્યા સહકાર છે ત્યા ત્યા વિરોધ દેખાઈ આવે છે માલિક અને મજૂર એ બંનેના પ્રયત્નોથી ઉત્પાદન થાય છે અને એ જ કિંમતો બંનેના પરસ્પર વિરોધ દેખાય છે. સમાજની વિધિનિયેધની કલ્પના આત્મસાત્ કરીને વ્યક્તિ સમાજભિમુખ થાય છે ત્યારે આવે વિરોધ સતત દેખાયા કરે છે આજકાલે જ દાખલો થયો. "સત્તારના પહોરમા મો ધોવાયગર આવાનું નહીં" એની ટેવ પાડતા ફેલી બધી મહેનત પડે છે? વિરોધ ધરને ધામેધીમે એમની સામાજિક જાણનો વિકાસ થયા જ કરે છે—સમાજના મૂલ્યો ગમે કિતરે છે ને આત્મસાત્ થાય છે. કોઈક તો એથીજ આગળ વધીને એમ કહે છે કે, વિરોધ જ ધણીયગ પ્રસંગમા સંમતિનું લક્ષ્ય હોય છે. અમા જાતિ હોય ને વિરોધ કેવળ બાહ્ય રીતેજ હોય. જરૂર અને સમાજભિમુખ માનવીના મનમા અમુક બાબત

ખરાબ, અમુક બાબત સારી એવી સમજણ હોય છે. પણ જોડો બીજું મન દટાયેલું હોય છે. વરુની ફરતા, વાધનું શિકારીપણું, દરબની બીક, ફત્તરની લાચારી, કુકરનો લોભ, વાદરાનું દીખળ, બધું જ એમાં હોય ને ઘટના માટે કે માનવી માટે મનમા તિરસ્કાર થાય, એમના જ મૂલ્યોના એક મન વખાણ કરે છે. એક જ શરીરમા એ મન હોય છે સામાન્ય માણસના વ્યવહારમા એક જ મનનું ચિત્ર ઉપરેલું દેખાય છે. બીજું દેખાયેલું હોય છે. પણ કપારેક એ દેખાયેલું મન એકુ થાય છે ત્યારે એક જ માણસ દેવ અને દાનવની—એવી પરસ્પર વિરોધી—ભૂમિકા ભજવે છે પાશ્વિમાત્વ પાતા—નવલકથાઓમા, કથા-નકમા રંગ પૂરવા માટે આવાં તત્વોનો ઉપયોગ વિશેષ થયો છે પદેથી મુલાકાતમા બેના વિશે ગેરસમજ, ધૂણા કે દેષ ઉત્પન્ન થાય છે, એના વિશે જ ઉપરે એમ ઉત્પન્ન થાય એવો કેટલીય પાતા નવલકથાઓમા અત જતાવવામા આવે છે.

આપણે ત્યા ભક્તિમાર્ગ અને તત્ત્વજ્ઞાન-વાદ્યમા આનો ખૂબ જોડો વિચાર થયો છે. પણ બીજા વાદ્યપ્રકારોમા એમ દેખાનું નથી ભક્તિવાદ્યમા વિરોધી ભક્તિને નામે એક પ્રકાર વર્ણવાયો છે દેવાના કદર વિરોધી અને લેરી એવા ભોક્ષોનાં મન જલ્દી લેવા માટે એટલા બધા દેવમય બને છે કે છેવટે એ દેવને જ ભજીને મળે છે, એમ કહેવામા આવ્યું છે આપણા તત્ત્વજ્ઞાન મુજબ બધાને પામવા માટે સંપૂર્ણ સમતા દેવી જોઈએ સમતા એટલે કોઈ નહીં, લોભ નહીં, ધૂણા નહીં, આસક્તિ નહીં, શેષ નહીં, દેષ નહીં ગાય અને વાધ એ બંને માટે પાણી એક મરખું જ હોય છે. સર્વના કિરણો રાજ-રકે એવા મેદ રાખતા નથી એ જ સમતા, એ જ અલિંગતા. એક દિગ્દિગ્દિ બધુ આપણે જ અને બીજુ દિગ્દિએ આપણે કશામા જ નહીં, એરી આ ગિતિ । આ બધાનો વિચાર કરીએ તો વિરોધ—આત્મિક વિરોધ—એ કેવળ સામાજિક નહીં પણ વૈયક્તિક સંબંધને લીધે જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિરોધમા પણ આત્મીયતા હોવાની

પ્રતીતિ થાય છે. પ્રેમ અને દેશ એ બંને એક જ આત્માનાં બે ભિન્નભિન્ન રૂપ છે—”

મન આગળ ધાયું નહીં; ત્યાં જ ગેકાયું.

‘પણ એકવાર ત્યાં કોઠર વાગે ત્યાં ને ત્યાં જ ફરી ફરી વાગ્યા કરે છે મારી પણ કંઈક એવી જ દસા થઈ. ઘેર એક મહેમાન આવ્યા હતા. એમણે મને કહ્યું, “હું” એક ગદ્દ જ સરસ ચોપડી વાંચુ છું,—તમે પણ અવરસ વાંચજો” મેં ચોપડી ભ્રેષ્ઠ એ શાવરરૂની હતી અને હિટલરના ઉદય-અસ્ત વિશેની હતી મેં વાચવાનું શરૂ કર્યું કેટલીક હપ્તકતો મને ખબર હતી, છતાં ભિન્ન રીતે મહાકાંઈ હતી જર્મનીમાં હિટલરનેા ઉદય કેમ થયો !

પહેના વિશ્વયુદ્ધ પછી, યુરોપમાં કેટલીક વિશિષ્ટ ગડી બેસાડવાનો વિધ્નનનો દવાદો હતો, પણ ઇંગ્લેન્ડ-ફ્રાન્સના કુટિલ રાજકારણથી કંટાળી એ જતો રહ્યો અને જર્મનીની હાલત સહી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ. પોતાના પ્રતિરૂધ્ધા અને પહેલુ વિશ્વયુદ્ધ સળગાવનાર તરીકે જ ને દુરમનોએ જર્મનીને સાડસામાં પકડવાનું નક્કી કર્યું. જર્મનીના નેતાઓને તે વખતના રાષ્ટ્રસંઘમાં ન્યાય મળવો મુશ્કેલ હતો. જર્મનીની ન્યાયી અને સાદી માગણીઓને પણ ફગાવી દેવામાં આવી. હું ત્યાં ગઈ ત્યારે આપું જર્મની કોષથી સળગી ઊઠ્યું હતું. જે વાચનાથી ન મળ્યું તે હિટલરે આક્રમણથી મેળવ્યું. ત્યારે જર્મનીમાં એક જ અવાજ સળગાવતો હતો. “ફિક થયુ. ઇંગ્લેન્ડ અમેરિકા અને ફ્રાન્સને સીધી માગણીઓ પણ સમજાતી નથી; એમને તો આપું જ ભેષજો.”

પહેલો હુમલો થયો ને તેમાં હિટલર નિરપરાધ રાષ્ટ્રને ગણા ગયો. એનું એ આક્રમણ ચલાવી લેવાયું. તે વખતે જ પાકપમણ કે પરિણામનેા ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો હોત તો કદાચ જર્મની ચૂપ બેસત પણ પ્રથમ સ્વાર્થને લીધે આજે પાટા પાંખ્યા, ને પાછળથી બીકને લીધે ચૂપજાદી સેવી. આથી મધ્ય-યુરોપમાંનાં, દિન-રોડથી માડી અદ્યોનિવા સુધીનાં

તમામ નાનાં રાષ્ટ્રોનું સ્વાતંત્ર્ય, પહેલાં જર્મનીએ અને પછી રશિયાએ નષ્ટ કર્યું” અને લાખો અસદાક ન્યૂ લોકોની અમાનુષ દત્તયા થઈ. આને માટે ફક્ત જર્મની જ જવાબદાર કેમ ? જર્મનીની યુનેગારીમાં આખા યુરોપનો, અર્થે આખા વિશ્વનો, હિંમ્મો નથી મું ? જે વાત રાજકીય યુનેગારી માટે મળી છે જ તે વાત સામાજિક યુનેગારી માટે પણ.

આ બધાં કર સત્વની ગાખી હું વ્યાકુળ બની. ‘તત્ત્વચર્ચા’ ‘એ તું જ છે’—મારો તરફ આગળી જતાવી મન કરેનું હતું. હું મૂંઝા બિડી અને બોલી, “હા, એ હું જ છું”. આક્રમક, ગે-લિન, હિટલર અને એમણે મારી નાખેલા લોકો પણ હું જ છું.”

‘બીજા દેશોના માણસોના અને પ્રસંગોનાં નામો કેમ ગણાવ્યા ? ધરના, નજીકના જ નામો કે ને—” મારું મન પોહારી બિટ્યું

સ્વતંત્રતાની અળવળમાં કેટલામ નિરોપ માણસો મરાયા, તે વખતે તે શું કહેલું, વાદ છે ?

‘મને વાદ આવ્યું ‘દેશમાં યુદ્ધની જ્વાળા પ્રગટે એટલે ક્યારેક એવું પણ બને.”

“જેમણે આડે રસ્તે ધન મેળવ્યું, લાય લીધી એવાઓ સાથે કદી જ સંબંધમાં ન આવ્યા એવું વર્તન તારે માટે સકય છે ?”

“ના” મેં કળ્લ કર્યું.

“દેશમાં તમામ જાતિઓએ, તમામ ધર્મોએ એકત્ર રહેવું ભ્રેષ્ઠએ, એમ માનવા છતાં, ધણીવાર પરિસ્થિતિનો વિપર્યાસ કરનારા ને ઉત્ક્રાંતભર્યો પ્રચાર કરીને યુવાનોના મનને એકમ બનાવનારા લોકો સાથે તારો સંબંધ નથી ?”

ત્રાસી જઈને મેં કહ્યું, “હા, પણ તેથી શું ? હું તે કંઈ જ ગલ્લમાં જઈને રહું કે આપવાત કેરું ?”

“તું એમ કરે તો જ અલિખતતાનો દેખાવ કરી શકીશ; અન્યથા નહીં. હા જરૂર પૂરતો, વધારે નહીં, એવો વ્યવહાર તું એમની સાથે રાખે તો ય તારી એ માણસોના કૃત્યોમાં લાગીદારી તો ખરી જ ને ? આવી રીતનો સતત પ્રચાર ન્યૂ લોકો વિરુદ્ધ ચાલતો હતો,

[અનુસંધાન પાના ૩૬ ઉપર]

પત્રિકા-કોરા સાર્વજનિક તેના સારરૂપ સિદ્ધિ ૨૦૪
કર્તા સાર્વજનિક ફિલોસોફી તેની સાહિત્યિક કૃતિ-
ઓમાં ખાસ કરીને *Roads to freedom* એ
શીર્ષક હેઠળ સખાયેલી ત્રણ સળંગ નવલકથાઓમાં
બહુ વિશિષ્ટ રીતે પ્રગટ થઈ છે સાર્વજનિક વિચાર-
સરળી ઉપર અસ્તિત્વવાદી જર્મન ફિલસૂફ માર્ટિન
હેઇડેગરની બહુ ધેરી અસર પડી છે માર્ટિન
હેઇડેગરની કૃતિ *'Being and Time'* ૧૯૨૭માં
પ્રગટ થઈ હતી સાર્વજનિક આસપાસ તેની વિચાર-
સંહિતા ઉપગ્રહો તરીકે સાર્વજનિક-જાણકાર અને
મારણો પોન્ડીને ગણી શકાય સાર્વજનિક તેના સમકક્ષીન
ફ્રેંચ અસ્તિત્વવાદી ગેઝીયલ માસ્ટ્રીથી વિરોધની
વિચારસરણી ધરાવે છે સાર્વજનિક જેમ આલ્બર્ટ
કેમ્યુસ (Albert Camus) પણ હેડેગર જાણે
અસ્તિત્વવાદી વિચારસરણી હતી તેમ કહી શકાય.

માર્ગના અસ્તિત્વવાદના મુખ્ય મુદ્દાઓનો
સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ— ખાસ કરીને તેના *"Being and
Nothingness"* તથા *"Existentialism as
Humanism"* ના સંદર્ભમાં — કરીયું.

(૧) સાર્વજનિક ચેતનારૂપ સત્ત્વ (*Being for it-
self*) અને વસ્તુરૂપ સત્ત્વ (*Being in itself*)-
ના દૈતરૂપ અસ્તિત્વવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન રચ્યું કરે છે
વસ્તુઓ જે છે તે જ છે તે શુદ્ધ ભાવાત્મક રૂપે
અસ્તિત્વમાં છે. વસ્તુઓને ખુલ્લો છે તેમાં જે પ્રતિ-
સ્પર્ધા છે. અવરોધકતા (*Hostility*) અને ઉપયોગિતા
(*Utility*). વસ્તુઓ ખોળેને પહેાંચવામાં વિદ્યરૂપ
થાય અથવા મદદરૂપ હોય. જે વસ્તુ પોતાના
અસ્તિત્વથી અસંતુષ્ટ છે અને પોતાના પાયારૂપ
અસ્તિત્વથી બચી શકે અથવા મરે છે, તે ચેતનારૂપ
હોતી બેઠકો. તે વસ્તુરૂપથી વિરુદ્ધ બને છે.
એટલે તેમાં નિષેધનું તત્ત્વ અનિવાર્ય છે વસ્તુ-
ઓને અર્થપૂર્ણ બનાવવાનું કાર્ય ચેતનાનું છે.
વસ્તુઓના આભાસી સત્ત્વની પાછળ કોઈ પારગોચિક
વસ્તુનિષ્ઠ અધિષ્ઠાન (*Transcendent Rea-
lity*) છે, તેનું સાર્વજનિક જ્ઞાન નથી. જે કંઈ છે
તેની ચેતનાકાર જ અર્થની પૂર્ણતા છે. દરેક ચેતના

વિષયકક્ષી છે અને તેમાં ચેતના વિષય નથી તેવો
નિષેધ આત્મિક જાય છે. હું 'ટેબલનું' જ્ઞાન ધરાવતો
હોઉં ત્યારે હું 'ટેબલ' નથી તેનું તેમાં ફલિત થાય છે.

અતઃ સત્ત્વની આસપાસ જ છે. નિષેધ એ
ચેતનાનું સત્ત્વ છે અને તેમાં જ વસ્તુઓનું અસત્ત્વ
છે; પ્રત્યેક પૂછવામાં, શક્ય કરવામાં, નિષેધક વિધાનો
કરવામાં, વાસ્તવિકતાથી વેગળાં છડવાના કરવામાં
આણસની ચેતનારૂપ સત્તા તેની વસ્તુરૂપ સત્તાથી
અલગપણું બહેર કરે છે, આને *Nothingness* કહેવાય છે.

(૨) ચેતનારૂપ સત્ત્વ નિષેધક હોવાથી તે મુક્ત
છે સ્વાતંત્ર્ય અથવા મુક્તિ (*Freedom*) એ
સાર્વજનિક મહત્વની સ્વાધિકૃતિ છે તેને સાર્વજનિક લાક્ષ-
ણિક રીતે રચ્યું કરી છે: *"We are conde-
mned to be free"* માણસે સ્વતંત્ર હોવું કે
ન હોવું એ બાબતમાં એ સ્વતંત્ર નથી. માણસનું કોઈ
નિશ્ચિત સત્ત્વ (*Essence*) અગાઉથી નક્કી થયેલું
હોતું નથી. દુનિયાની બધી વસ્તુઓમાં માણસની
ચેતના જ એવી બાબત છે કે જે સ્વાતંત્ર્યનું લક્ષણ
ધરાવે છે સાર્વજનિક કહે છે કે કોઈ પેપર-કટર કે એવી
વસ્તુ બનાવવી હોય તે તેનું પહેલેથી નક્કી થયેલું
માળખું હોય તે અનુસાર બનાવવું પડે એટલે
તેનું સત્ત્વ અસ્તિત્વ પહેલાં આવે છે પરંતુ માણસ
વિશે એમ કહી શકાય કે તેનું અસ્તિત્વ અત્ત્વ પહેલાં
આવે છે. માણસ પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેણે
શુ થવું અને શું ન થવું તે તેના હાથમાં છે.
સાર્વજનિક કહે છે: *"Man is nothing else but
that he makes of himself. This is the
first principle of existentialism."*

(૩) માણસ તેના સ્વાતંત્ર્યથી-ડરે છે સ્વાતંત્ર્યથી
જવાબદારી ઉત્પન્ન થાય છે. જવાબદારી અથવા નિષેધથી
રિક્તતાનું જ્ઞાન થાય છે. મનુષ્યને પોતે દુનિયામાં
ફેંકાયેલો છે તેનું જ્ઞાન થાય છે તેને હીધે જોના
અસ્તિત્વની ઈમારતના પાયા હચમચી જાય છે.
તે કંઈક સલામતી શોધે છે. સામાજિક મલ્લો, નૈતિક
મલ્લો, ઈશ્વર, વિજ્ઞાનના સત્યો, વિજ્ઞાનનાં સૂત્રો,

ઈત્યાદિ સલામતીના ખૂણેખાંચરે લશ્કર બંધને પોતાની રક્તતાના અનુલવથી જે એકલાપણું લાગે છે, તેને માણસ ભરી દેવા મથે છે. ચેતનરૂપ પ્રવાહી સત્ જાણે કે વસ્તુરૂપ સ્થિર અને સંઘન સત્ થવા મથે છે તાત્વિક રીતે જે શક્ય નથી તેની પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાની આ મિથ્યા પ્રવૃત્તિ છે. માણસ એ ચેતનરૂપ સત્તા છે તે સિવાયની દુનિયા વસ્તુરૂપ સત્તા છે. આ દૈત આખરી છે ધ્રિયરત્ન અસ્તિત્વ માણસને હું અને મલામતી આપે છે પરંતુ સાર્વત્રિક અસ્તિત્વવાદ નિરીશ્વરવાદી છે, ધ્રિયરક્ષારા સૃષ્ટિનું સર્જન થયું છે અને આખરી જવાબદારી ધ્રિયરની છે, તેનું આશ્વાસન ન હોય, એટલે માણસને માથેની જવાબદારી વધે છે, તે જ પ્રમાણે એની નિરાશા અને શૂન્યતા પણ વધે છે.

(૪) માણસ પોતાના સ્વાતંત્ર્યથી ડરે છે. ચિતિત થાય છે કારણ કે માણસ મલ્લ્યોનો સર્જક છે મલ્લ્યોને કોઈ પારલૌકિક અર્થપૂર્ણતા છે જ નહીં. કલાકારની જેમ માણસની મલ્લ્ય-પ્રવૃત્તિઓ પણ ચેતનાનું જ વિશિષ્ટ સર્જન છે, મલ્લ્યો માનવસાપેક્ષ છે. તેનું ઔચિત્ય કે પ્રામાણ્ય દર્શાવી શકાય નહીં. કારણ કે મલ્લ્યો ચેતનસ્વરૂપ સત્તાની સ્વતંત્ર અભિવ્યક્તિ છે. માણસના સ્વાતંત્ર્યનાં અવરોધક પરિજગતો તેની ‘પરિસ્થિતિ’ મુખ્ય છે. તેનું (૧) શરીર (૨) જૂતકાળ (૩) સ્થાન અને (૪) ખીજ સાથેનો સંબંધ, એ તેની પરિસ્થિતિ મુ્યવે પરંતુ આ પરિસ્થિતિની સાર્વત્રિકતા ચેતનાને આધીન છે, નિમિત્ત ધ્યેયોના સર્જકોમાં જ આ પરિસ્થિતિ પરિસ્થિતિરૂપે ગણાય છે.

(૫) ખીજ માણસનું ચેતનરૂપ અસ્તિત્વ આપણે સ્વીકારવું પડે છે. માણસ પોતાની જાતને વિષય તરીકે ન ગણી શકે પણ ખીજે માણસ તેની દૃષ્ટિકારા (The Look of the other) તેનામાં વિષયપણું આરોપિત કરે છે. ખીજે માણસ મને જે રીતે જુએ છે તે રીતે હું મારી જાતને જોઈ શકતો નથી હું કે જે ચાતા છું તે ખીજની દૃષ્ટિમાં ગ્રેય પદાર્થ (Object) બની જાય છે. આમાં ખીજનું અસ્તિત્વ અને તેનું સ્વાતંત્ર્ય હું

અનુભવું છું; અને મારી; પરંતુ તમાનું મને જ્ઞાન થાય છે. હું, પણ જ્યારે, તેના તરફ “દૃષ્ટિ”, હું છું, ત્યારે તે વિષય બની જાય છે. હું, પોતે જ્યારે મારી, જાતને વિષય તરીકે ગણું છું, ત્યારે જાણે કે મને ખીજનું ક્રેક જોઈ રહ્યું છે, તેની કલ્પનાથી જ હું તેમ કરી શકું છું. ખીજે માણસ તેની દૃષ્ટિકારા મને વિષય બનાવે તે પહેલાં જ, જાણે કે, તેની દૃષ્ટિને પાર કરીને હું તેને વિષય બનાવીને મારી આતંકિતા જાળવી રાખવા કોશિષ કરું છું. આમ, અસ્તિત્વ અને સ્વાતંત્ર્યનો મ ગ્રામ ગરૂ થાય છે. ખીજની “દૃષ્ટિ”થી જ્યારે (દૃષ્ટિ શબ્દનો અર્થ અહીં વિદિ છે) વ્યક્તિ ધ્યાન બચાવનાં ડોલાં કરે છે તેમા દોષ, જુઠ્ઠાણું, આતંકિતતા, અસિપ્તતા, હિંસા, સત્તા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ગ્રેય કારા પણ ખીજનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાની કોશિષ થાય છે. ગ્રેયપાત્ર સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવવામા આવે છે. ગ્રેયમા માત્ર “પાત્ર” ન બનવાનો આદર્શ છે, છતાં ‘પાત્ર’ બનવું પડે છે માટે અ તે નિષ્ફળતા છે.

(૬) ખીજ અસ્તિત્વવાદી વિચારોની જેમ સાર્વત્રિક પણ મૃત્યુ વિશે પોતાના વિચારો રજૂ કરે છે. લેઈડગરે મૃત્યુને આતંકિતતા આપીને મનુષ્યના અંતિમ ધ્યેય જોડે સરખાવ્યું, પણ માર્ત્ર આ કૃત્ત્વ કરતા નથી. સાર્વત્રિક મૃત્યુને અર્થપૂર્ણ ગણવાના પ્રયાસોની દીકા કરી છે. મૃત્યુ અર્થહીન (Absurd) છે હું મૃત્યુની નિશ્ચિત રાહ જોઈ શકતો નથી. માણસને મૃત્યુ ગમે ત્યારે ઝંખી દે છે તેની બધી પ્રિજાઓને કાયલ શર બનાવી મૂકે છે. મૃત્યુ સ્વયં શક્યતા નથી પણ તમામ શક્યતાઓનો નિષેધ છે. સાર્વત્રિક લખે છે “It is absurd that we are born, it is absurd that we die”

~ સાર્વત્રિક ફિલસૂફીના કેટલાક મહત્વના મુદ્દાઓ રજૂ કરવામાં તે મુદ્દાઓની પસંદગી આકસ્મિક જણાય તે શક્ય છે. સાર્વત્રિક ફિલસૂફીનું મૂલકાંડન આ લેખના ક્ષેત્રની બહાર છે, પરંતુ તેમની ફિલસૂફીના કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણો કેટલાંક સમીક્ષકોએ તારવ્યાં છે, તેનો પરિચય મેળવી શકાય.

કર્તાઓની વરણી એવી નાજુક કામગીરી સોંપી દેવામાં રહેલી શુનિયાદી બૂલથી, તે અચરજનો માર્ગો ડહાપું બને છે. એ ફરિયાદ કરે છે કે, બેઝ બનાવવા એવાં સાદાં કામો માટે આપણે તબ્દ મોઝીને જ પસંદ કરીએ છીએ, માદા પડીએ ત્યારે દીઠે મુદર ને બોલવે ચતુર લેણ એની નહીં પણ દાકતરની દવા કરીએ છીએ, પણ રાજ્ય-પ્રકરણ જાળત આપણે એવું માની બેઠા છીએ કે, ચેનડેનપ્રકરણ મતો મેળવવાનો કીમિયો બાજુનાર વ્યક્તિમાં વધીવધી સૂઝ લેણ જ !

એટલે, પ્લેટો તો કહેશે કે, રાજ્યને નિરામય ને સર્વશાંત બનાવવું હોય તો એક પ્રાગુજનનું માર્ગદર્શન મેળવવું અનિવાર્ય છે. જ્યાં સુધી દાર્શનિક શાસક ન હોય, સત્તા ને શાણપણ સંલગ્ન થવાં ન હોય, ત્યાં સુધી સાચા અર્થમાં નગરરાજ્ય પરથી અનિષ્ટો ઝાઝાથો કેમ કરીને દૂર થાય? આમ, સત્તાસ્થાને સર્વક્ષેત્રે વલણ ધરાવતા એકબેજો જ બાવી સહે અને પહેલો વગરનાઓ કે ધૂર્જોને એવો કશો મોકા જ ન મળી શકે, એવી આયોજના કરવી રહી.

અને એ માટે એણે પ્રયોગેલો કીમિયો તે પ્રજાકે રાજ્યકર્તા વર્ગ પૂરો પાડવાને સક્ષમ એવી શિક્ષણવ્યવસ્થા. ફેસોએ ‘રિપબ્લિક’ ને શિક્ષણ નિયંત્રક પ્રથમણિ કહ્યો છે તે આશરે નથી. આ શિક્ષણ-દીક્ષામાં ઠાઈ પણ થોડા વ્યક્તિ માટે પ્રવેશ નિષિદ્ધ મંથી. પ્લેટોના દીકાકાએ જે ઉચ્ચેક્ષિત બહુજનસંખ્યાનું ઉપરાણું લે છે, તેમાંથી પણ અસાધારણ જગ્યાતાં જાળકો માટે અકાદમીનાં દારે ખુલ્લાં છે જ. એટલું જ નહીં પણ ખુદ શાસકવર્ગમાં જન્મેલાં જે જાળકો શૈક્ષણિક કસોટી પર બાજુ બિતરે, તેમને ‘બાનુવ’ શિક્ષક આકરમિકતાનો લાલ આપી રાજ્યકર્તાઓમાં ભરતી કરવા સામે પ્લેટોએ જાદી ફરમાવી છે. એટલે, સરવાળે આ આખાંએ સવાલ સર્વશાંત વર્ગ તરફની સુગતો નહીં પણ આદર્શ ને કાર્યક્ષમ શાસનની નિર્મિતિ થઈ શકે તે રીતની શૈક્ષણિક આયોજનાનો, અંતર્જાત્યકર્તાઓ એ વિશેષકરણ આગી લેતી ગતિવિધિ હોવાની સાદી સમજનો છે.

અવગત, પ્લેટોના દાર્શનિક શાસક અધિનિય-માલીત છે, એ નકરી નહીં શકાય. પણ તે સાથે એ ન બૂલીએ કે, આ શાસક એની એક પ્રદીર્ઘ ને કોઈ તાલીમની નીપજ છે, જેમાંથી હિટલર કે મુસોલિની કદાચ પસાર જ ન થઈ શકે. (હિટલરનું જર્મ કહેતો. હિટલરને જ પોસ્ટમેન તરીકે લાચક ગણુ છું !)

‘ઈટલી પર મથેચ્છ દટ્મત ચનાવવી, એ જ મારો સીધો સાદો કાર્યક્રમ’ એમ કહેનારા મુસોલિની જેવા કાઠ સત્તાવાન્દ્ય અધિનાયકની કલ્પના પ્લેટો-નિક શાસકને અંગે કરી શકાય નહીં; કેમકે એ તો સાક્ષાત વિવેકમતિ છે. ‘Greek Political Theory’ ના ૧૯૭૭ના પુનર્પ્રકૃતિ પ્રસ્તાવનામાં અર્નેસ્ટ બાર્કરે ‘બાન દોલુ’ છે તેમ, આ તો શુદ્ધ વિવેકશુદ્ધિની સરમુખત્યારીની વાત થઈ. વિવેક ને તક પર વિભવ મેળવવાના રામબાણ સાધન લેણે અત્તકની હિમાયત કરતો મત્તાખૂચો. હિટલરવાદ ત્યાં નથી. બેલકું, ‘રિપબ્લિક’ નો લેખક એના વાચકોને ચેતવી શકે છે. ઉચ્ચાદર્શને પામી ચૂક્યા આ સિદ્ધો રાજ્યવલીવટ સરખી પાર્થિવ બાબતમાં સ્વજાતને પરોવવાની નામરજી દાખવે તો અચરજ પામશો મા; કારણ, એમનો આત્મા શાપતના ચિત્ત-નમા જ અલેક્સાન્ડર મગાણ રહેવા તલસતો હોય છે.

અને છતાં, પ્લેટો પાછો જ તો વહેવારુ કહાં-પણવાળો માણસ. શાસકગણ કોર કતબજત જીવન બંધીત કરે એ માટે બધીથે પૂર્વ-પેરવી કરવાનું એ ચૂક્યો નથી. એણે એ સહુ માટે જગ્યાવેલા ચમનિયમ ને વિધિનિયેષ કંઈ જાણ નથી; એમને રાજકીય મત્તા આપી, પણ આર્થિક સત્તા એમની પાસે સહેજે નથી આવે. સત્તાવિશ્લેષ કુલકુખત્યા-રશાહી કે ખુદમુખત્યારશાહીનો દોતક તો નથી જ નથી. પ્લેટોનિક શાસકને અગત મિલકત નિષિદ્ધ છે. દાપત્ય ને તદ્દબ-વ પારિવારિક સુખલાલ એને નસીમે નથી. પરિણામે કોટુંબિક સ્વાર્થમશ એ કરુણ અકરણીય કરે એવી સકચતા પણ રહેતી નથી.

પ્લેટો હિમાયત કરે છે કે, પ્રત્યેક રાજ્ય પોતે જ

એક એવું આદર્શ એકમ જની રહેવું જોઈએ, જેમાં સમમ સમાજ સુખસંતુષ્ટ જીવન વીતાવી શકે; નહીંતર આદર્શના અભાવમા વિલાસનો અતિરેક થતાં સમાજની જુનિયાદ હચમચી બેઠશે અને વિલેક્ય-ય અને સુ એ રાજ્ય યુદ્ધ લાણી જેવાશે. વળી, પારકા પ્રદેશ પરનું આક્રમણ એ આક્રમક રાજ્યમા પ્રવર્તતી અનવસ્થાનું સચક છે. રાજ્યને સર્વાંશે નિરામય રાખવાને એનું સવિધાન ખચતી ધર ન હોય ત્યારે જ આવું બને ને ? ‘રિપબ્લિક’માંની ટિમોક્રસીને લગતી ચર્ચા રાજ્યના લક્ષ્ય તરીકે યુદ્ધની અજ્ઞતા તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. અને અહીં પણ આ આદર્શવાદી ચિંતકની વહેવાર સ્વઝ અજ્ઞતી નથી રહેતી યુદ્ધ પ્રેરે એવાં બે વાનાનો નિર્દેશ કરીને એમને ટાળવાની એ લલામણુ કરે છે— અતિવસ્તી ને વિદેશવ્યાપાર ‘લોન્ગ’મા એ કહે છે કે, નગરરાજ્ય સમુદ્રતટથી જેટલું દૂર હોઈ શકે તેટલું ઇષ્ટ, કેમ કે તેથી વિદેશવ્યાપારની શક્યતા ઘટે છે.

પેટ્રોની આ અયુદ્ધનીતિ સાથે નાત્સી ને ફાસી વલણો સરખાવતા બંને વચ્ચેનું અંતર કેવું જણાઈ આવે ? મુસોલિનીએ ‘ચિરશાન્તિ નામનું વૈચિત્ર્ય’ ફગાવી દેવાની ઘોષણા કરેલી, અને હિટલરને વળી સુદીર્ઘ શાન્તિકાળમાં આનવસમાજનો દ્રાક્ષ ગોષિત

હોવાનું દર્શન થયેલું. મુસોલિનીએ સ્થાપેલા અખબાર ‘Il Popolo d’ Italia’નો હેતુ યુદ્ધના પ્રચારનો હતો. એ કહેતો, ‘ઈતિહાસના ચક્રોને આનવરુધિર ગતિ આપે છે.’ સ્મરણાર્હ છે, અહીં રૂઢિગૃહલેખ શલ્કાસ્તના નહીં પણ સંહારના સિલ-સિલામાં થયો છે.

પેટ્રો અતિવસ્તીને ટાળવાની ને લઘુક નગર-રાજ્ય રચવાની વાત કરતો; પણ ૧૯૩૩-૪૫ના ગાળામાં જર્મનીની વધારાની વસ્તી સાદુ નવો જૂથવિસ્તાર મેળવવા માટે યદને વર્ધનશીલ ધગ-*Lebensraum* નો સિદ્ધાંત નાસ્તીઓએ વહેતો મૂકેલો. *Lebensraum* નો અર્થ વિશદ કરતા ઓકમર્ડના ચાર્લ શ્વેટ્ઝેમા જણાવાયું છે કે, ‘એવો ને એટલો વિસ્તાર કે જે પોતાના જિંદગી માટે તે રાજ્યને જરૂરી બન્યોતો હોય.’ (‘ઈટાલીને એગિસિનિયા ?’) આ પ્રકારની આક્રમક નીતિને, પેટ્રો તો, તે રાજ્યમા પ્રવર્તતી અનવસ્થાને સ્વયંવતી લેખશે.

ન જૂલીએ કે, મુસોલિની ખિસ્સામાં જે પુસ્તક લઈને ફરતો તેનું નામ કેન્ડ ‘રિપબ્લિક’ નહોતું; એ તો હર્લ મેકિયાવેલી કૃત ‘પ્રિન્સ’—જેમાં નીતિનિર-પેક્ષ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે.

રહેવરની પુત્રી હતી. રજપૂતો અને બીલોને મિ. એસ્કિનના મુકામ આડા રાખ્યા હતા, પણ જ્યારે સતિયો બળવા લાગી, ત્યારે ચિતાનો લડકો ઘણા મોટા યથો એટલે તપાસ કરવા માથુસ મોકલ્યાં.

સતિયો જળી મૂવા પછી સુરજમલ ખીન્ને દિવસે અદ્ભુતમનઃપૂર્વક પડોશમાં આવ્યો અને પોતાના અધ્યયને તપાસ કરાડવાને મોકલ્યા અને આ પ્રસંગે પણ તે અંગ્રેજ સત્તા સામે પડ્યો.

આમ, તેણે અંગ્રેજીની બરદાસ્તી ન સ્વીકારી અને આ વીર સ્વમાનવીસ પુરુષે પેલી પરદેશી સત્તાને મુજબે નહીં કરવાનો અડગ નિશ્ચય કર્યો, તે કેકને જીવનભર વરી રહ્યો, તેમ ઇતિહાસના પાના કહે છે.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર સ્વ ફાર્નસે અને અંગ્રેજ સત્તાને ખુશ કરી, પૂંછડી પટપટાવી, ચેટલા રણનાર દેશી ઇતિહાસકાગેજી, ભણે સુરજમલને બાળી-બહારવટિયા તરીકે ચીતર્યો, પણ તે મૂળ માણેક અને જોષી માણેક, શિશોલી રાજ્યના સાદ-જાગણ, બિહારના કુવરસિંહ અને આસામના મોતીલાલ દિવાન જેવા રજાસો વીરપુરુષ છે. મદ વાપરના ઇતિહાસ લખનાર ગોરા બગ્ગો વાપરને સી પાયરેટ-આંધિયા કહે, તેથી કાળજેવના ચોપડે તેઓ આંધિયા બની જશે ખરા? શિવાજી મહા-રાજાને 'કુ'ગરના ઉદર' કહે, તેથી તેને કુગરના ઉદર તરીકે મહા ઇતિહાસકાર કાળજે સ્વીકારશે? કૃત બારતીમ ઇતિહાસકારોએ, જ્યારે ગોરી સત્તાનતના રતનિયા બનીને મદ વીરપુરુષોને બહારવટિયા તરીકે ચીતરીને આ પ્રજાને અધારામાં રાખવા મથામણ કરી છે, તે હવે ખુલ્લમ ખુલ્લું ધર્મગથ છે. શુ એકે કિ. ફાર્નસ સુરજમલને 'બહારવટિયો' કહેશે તો સુરજમલ બહારવટિયો બની જશે? લોકહૃદયમાં સુરજમલનું જે સ્થાન છે તે તો આ 'શલોખો' દ્વારા નોવા મળે છે. ઝાંઝવા ગામના લોકોમાંથી આ શલોખો ઉતરાવનાર પાટીદાર ભાઈ

વીરાભાઈ અને મોતીભાઈ હતા. તે વિપ્રબુદ્ધો લિપ્યાભાઈ અને લોહભાઈ રાજરામ બની હતા. કહેવાય છે કે ભાઈસાહેબ જામના વિપ્રે આ શલોખો રચેલ. આ શલોખો રચવા માટે અને ગાવા માટે વિપ્રને મુડેટી કાઢાર સાહેબે ગામ આપેલું. આ શલોખો ઈંડર રાજમાં ગવાતો ન હતો એવું સાંભળ્યું છે. વળી અંગ્રેજહદના ગામડાંમાં તો આ શલોખો ગાનાર પર અમલદારો દિનંતો રાખતા અને તેથી લગભગ ગવાતો બધ ધર્મ ગયો હતો. સુરજમલ કાઢારના નામ પર સુરજપર ગામ વસાવવામાં આવેલું. તે ગામના બ્રાહ્મણો આ શલોખો ગાતા. મુડેટી અને ઝાંઝવાના બ્રાહ્મણોમાં શલોખો ગવાતો, પણ મુડેટીના વિપ્રો પાંડવ શલોખો ગાય. ત્યારે ઝાંઝવાના બ્રાહ્મણો સુરજમલનો શલોખો ગાય. આજે પણ મુડેટી આતુળાદત્તનાં ગામમાં લગ લખતે મુડેટીના સુરજમલનો શલોખો ગવડાવે છે અને આ વીરપુરુષનું સ્મરણ તે પ્રજાને શ્રદાંતન ગ્રેરે છે. હવે જુઓ આ શલોખો :

સરસત સાગી અમરતવાણી,
પ્રથમ સમરું શારદવાણી શક્તિ આમુડા.
સક્રિયામુડા દેને લવાની,
વચન વેણેના તું આપે હાવે !
અવલખુરે કેરો કનું રે સલોખો !
એક અને સંભાળજે તે લોકો,
જેને સાલજે પાવન ચક્રો !
કામ મુડીને સાલજવા જઈએ,
મુડેટી ડેરી પોલ પરમાણું !
બલમસિંગ ડેરા સુરજમલ બલણું !
કાંદાર સુરજમલ પડિયા મરમાડ !
ઈર્હાના પ્રોત અનેક ધરમ,
ગામણુ ભાટને પૂરણુ આપે !
જોગી સંન્યાસી જુઓ ન જાવ.
મા'દેવણ ડેરી સેવા ન્યાં યાય !
ડેવાર કસ્તૂરી મા'દેવે જાવ,
આરદ દેવી તુષ્યમાન યાય !

ઈંડર અંબાવે^૪ નવનિધિ થાપું,
 ગર્થ જાંડારે દીકરા આપું !
 રાવોત^૫ રૂપાળી બોલે છે વાળી;
 સમરંતા પેંલા ચડ્ડને વારે !
 ઠાકાર સુરજમલ મુડેટી પધારે !
 જળે સુરજે કીધો પરકાશ !
 બોલાની લખખી હજાર બોલ,
 નગર મુડેટી વૈરાટને તોલ !
 બોખ માંડિયા^૧ મેડી મંડાણુ,
 વેવારિયા કેરા નવ લવ પાર !
 વ્યાસ વજરામ કીધા મુગાણુ,
 હલમદોત ને બાંધી પરમાણુ !
 કામદાર પરધાનને શું રે વખાણું,
 પનજી પરમાર ને જલમસિંહને જાણું
 ધરમની ધળ !
 ધરમની ધળ મુડેટી માંડી,
 વડા વિપ્રને વાંટાઈ અપાઈ !
 ચારણુ ભાટને ઘોડા અપાઈ !
 ગઢ છડરથી કાગઈ આવે,
 એટલે ઠાકાર ઈંડર પધારે !
 કરાની સલામ ઘેર પધારે,
 ઝમીશ ભાતના વાજંતર વાગે !
 મૂંઢા આગળ તે નેજા ફરૂકે,
 બરછીઓ કેરા ભાસાં ઝબૂકે !
 હમદમ કરતાં તેજી ત્યાં આવે,
 જલણુ મૂંડાળો સિંહ જ ત્યાં આવે !
 કહે રે નગામી નગારા ઠેરે^{૧૦} !
 બંદૂકા કેરાં અરબદ^{૧૧} થાય !
 સર્વ મળાને કરી શણગાર,
 સોનાતું ઝગ શોભતું નેહજી !
 રામલખમણ બધવની જોડ,

સહ લખખી^{૧૨} રાહિત સુરજમલ,
 ઇલાની પાસે ધણું છે દલ,
 ગુલાબસિંહ તે મુદ્દમાં થેલા !
 કુંવર અમરસિંહજી દીસે અલભેલા,
 પનજી પરમાર ને રાવસંગજી ઘરા !
 લવાન સિંહજીને ગ્રેહ ઝોત^{૧૩} જાણું,
 રૂપજી તખજીને શું રે વખાણું !
 તણુ જીવનતુ સંઘ ત્યાં આવ્યું,
 દેશદેશના રાજ ત્યાં આવ્યા,
 હવે કેમ રેવાય મોટા મહારાજ,
 મુવાળુ ગયા છે કારકી^{૧૪} માંડી !
 ખેડ^{૧૫} તણા તે વાળ્યા છે દોરા,
 ગરોડા બાધ્યા છે બાળુવડાગી માંડી !
 વડાથી માંડી પડયું જી લંગાણુ,
 આવ્યા મુવાળુ સુરજમલ !
 એવું દલ આવ્યું ગોરલ માંડી,
 સિપાઈ^{૧૬} રાખ્યા છે બાગમે ને બાર !
 રજપૂતો કેરા નવ લઈ પાગ, ઠાકાર સુરજમલ !
 ઠાકાર સુરજમલ કે છે: “જે, વારુ,”
 બંદૂકે પૂરા ગોળી ને દાર !
 ત્રીણા કમોદી મોખા ખંડણુ,
 ખરચ ખાંડના ગાડા છ લાવું !
 મોરચાં ટંકાવી^{૧૭} !
 મોરચાં ટંકાવી તૈવારી કીધી,
 જુધ્ધ કરવાની સામગ્રી લીધી, જૂમ પડીને !
 જૂમ પડી ને બપોર થાય,
 જૂમ ઉપડતે જૂમ મંભળાય, જૂમ સાંભળી,
 જૂમ માંભળી બોલ્યા ઠાકાર,
 જૂમ સાભળી બોલ્યા ઠાકાર !
 આજે જેવું છે સાહેબનું જોર, કારો દોસ^{૧૮} બાંડ !

૪. ઇંડરમદમાં અંબાજી છે તેની રથાવના કડું, ૫. રાહિત, રાજપૂત, ૬. ગવાણ અને માળિયા ૭. ગરાસ, વાડી ખેતરો, ૮. કાવળ, ૯. ઉપેક્ષા અલકાર નોંધો. સૂંદવાળો સિંહ, સૂંડા નેવા માથાવાળો. ૧૦. વગાડે, ૧૧. ભાગ્ય,

૧૨. સહસલમણ, ૧૩. અડક ૧૪. મુડેટીથી પૂર્વદક્ષિણનો દુગર. લખખ બિ માદલ મુડેટીથી છેટે હતો. ૧૫. ખેડગણ, ૧૬. ગરાસિપાબોલનું લગર. (જીવંત સરકારે આ ખમને ફરી ખમીરવંતી બનાવી, લગરમાં લેવા કોચીસ કરવા મથામણ ન કરી બેઠાં) ૧૭. મોરચા બાધી ૧૮. કમુબા કાટો.

સ્થાપના ને ચલાવવા એવા આશ્રમોનું આજની પરિસ્થિતિમા કોઈ ઉચિત સ્થાન નથી રહ્યું.

“આપુની લગભગ બધી જ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ આજે સરકાર ચલાવી રહી છે. આશ્રમો પણ એ જ પ્રવૃત્તિઓ પહેલાની માફક જ ચલાવે છે આધ્યાત્મિક આશ્રમોની સ્થાપનાનું જે પ્રધાનકાર્ય હતું તે તેમણે ગોણું બનાવી દીધું છે. પોતાના આ પ્રધાન ઉદ્દેશ પ્રત્યે આશ્રમવાસીઓ કા તો ઉદારમીન બની ગયા છે અથવા તો અનુગ્રહક બની ગયા છે. નવા વિચારોનો તો તેઓ અભ્યાસ જ કરતા નથી આ રીતે, કાલિનું જે પ્રધાન તત્ત્વ છે તેની જ આશ્રમોમાં રહી જાય છે. આશ્રમોની આ ખામીઓને આપણે જુલમી ન ભેદીએ. ઉપરોક્ત અસલી તત્ત્વોને આશ્રમજીવનમા સ્થાપિત કરવાં હોય તો આજની પરિસ્થિતિનું અધ્યયન કરવું આપણે માટે અનિવાર્ય બની જાય છે. બાકી આજના આપણા આશ્રમોમા તો અપરિમલ, સંપન્ન અને સાદાકની જ ઉચ્ચ નહિ, અધવચનની પણ મોટી ઉચ્ચ છે.

“મારી દૈનિક માન્યતા છે કે જે વિચારો માધી-જીએ આપણી આગળ મુક્યા હતા તેમા આ પંદર વર્ષો પછી અત્યુક્ત પરિવર્તન કરવાની આવશ્યકતા છે. એ વિચારો અને વિદ્યાનની વચ્ચે મેળ બેસાડવો રહ્યો. વિદ્યાને આત્મજ્ઞાનનું પરિપૂર્ણ માર્ગદર્શન મળવું ભેદીએ આત્મજ્ઞાનની આજે સૌથી વધારે આવશ્યકતા છે. આજ આપણું જીવન વિદ્યાનથી અધિકાધિક પ્રભાવિત થઈ રહ્યું છે ત્યારે આપણું આત્મજ્ઞાન જાગ્રત થઈ જવું ભેદીએ વિદ્યાન પ્રત્યે આપણે સાવધાન રહેવું ભેદીએ અને આત્મજ્ઞાન તથા વિદ્યાન વચ્ચે સુમેળ સ્થાપવો ભેદીએ, તો જ આપણી ગરીબીનો અંત આવી શકે”

આ રીતે વિનોબાજીએ આંધીજીના વિચારોમાં સમયાનુસાર પરિશીલનની આવશ્યકતા ઉપર ભાર મુક્યો છે.

સર્વોદય આદેશનની નિરતેજતા માટે મોટેભાગે કાર્યકર્તાઓની શિથિલતાને જવાબદાર ગણવામાં આવે છે, પણ એ વિશ્લેષણ યોગ્ય નથી.

દરેક આદેશનને પોતાનું મૂળમૂળ તથ્ય હોય છે ને એ તથ્યમાથી જ કાર્યકર્તાઓને ખબર પડી મળી રહે છે. એ તથ્યને કારણે જ જનતા પણ આદેશનને અપનાવે છે સ્વચ્છતા સમામ દરમ્યાન જનતાએ ખાદીનું સ્વદેશી લાવના જનન કરવાનું તથ્ય જોળખ્યું એટલે ખાદીને તેણે અપનાવી. સ્વચ્છતા આદેશન વખતે ખાદી રાષ્ટ્રીય પોશાક બની ગઈ એ જ પુરાણી પ્રતિષ્ઠા ખાદીને આજ પણ ટકાવી રહી છે ઉપરાંત, બેકારોને મોજીની રાહત આપવાની ખાદીની શક્તિને કારણે પંચવર્ણીય યોજનાઓનો પણ ખાદીને ટેકો મળી રહ્યો છે. પણ આ બંને ટેકાઓ—પ્રતિષ્ઠા અને રાહત—એ ખાદીનું સ્વરૂપ પણ નક્કી કર્યું છે. પ્રતિષ્ઠાકાંક્ષી વ્યક્તિઓ અને સરકારી મદદને બળે જ આજે ખાદી ટકી છે. જનતાએ ખાદીને નથી અપનાવી. ખાદીનો કાર્યક્રમ જનતાની આત્મિક શક્તિના બળે નહીં, બાહ્ય તાકાતોના બળે જ ચાલી રહ્યો છે આ જ કારણથી ખાદીપ્રધાન સર્વોદય આદેશન આજે ઠીકઠું પડી ગયું છે. કોઈ પણ આદેશન બળવાન ત્યારે જ બને ત્યારે તે જનતાની સાંસ્કૃતિક માગણીના પ્રત્યુત્તર રૂપે આવે. ખાદીને માટે જનતાની એવી કોઈ માગણી નથી.

એટલા માટે ખાદીની અને સર્વોદય આદેશનની આજની અવગ્યા વિષે વિચારવું જરૂરી થઈ પડે છે.

સર્વોદય આદેશનની આપણે જે અવસ્થાએ ગણવી શકીએ. એક સ્વાતંત્ર્યપૂર્વક જાગૃતિ-કાળ અને બીજો સ્વાતંત્ર્યોત્તર સમાજ-રચનાકાળ. આદેશનનું જે સ્વરૂપ જાગૃતિ કાળમા અત્યુક્ત નિવડ્યું. તે સ્વના-કાળમા ન ખીલી શકે તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ જ નથી.

વિનોબાજી કહે છે તેમ આ બે અવસ્થાઓ વચ્ચે પ્રથમ અને દ્વિતીય કક્ષાનું

જ અંતર નથી પડયું. જન્મે વચ્ચે જમીન આસમાનનો ફરક પડી ગયો છે. તે એટલે સુધી કે પહેલી અવસ્થામાં થયેલા વિચારો જ બદલવાની જરૂર ઊભી થઈ છે.

તેથી જનશ્રુતિ-કાળમાં આદોલનનું જે સ્વરૂપ નીવડયું તેને હવે રચના-કાળને અનુકૂળ બનાવીને જ આપણે આદોલનની આગળની પ્રગતિ સાધી શકીએ. એવું સ્વરૂપ-પરિવર્તન કરી શકીએ તે માટે આદોલનની બંને અવસ્થાના મુખ્ય લક્ષણો આપણે સમજી લેવાં જોઈએ.

૧

સર્વોદય આદોલનના જનશ્રુતિ-કાળનાં મુખ્ય લક્ષણો આ પ્રમાણે ગણવાથી શક્ય :

(૧) પારતંત્ર્ય તથા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રભાવથી પોતાના સાર્વત્રિક મૂલ્યો જે બોઈ બેઠો છે એવા દેશમાં ગાંધીજીએ સર્વોદય વિચારનો અજ-બૂત પાયો નાખ્યો.

(૨) પાયાને અધિક દૃઢ બનાવવા માટે સમાજજીવનનાં અનેક અંગોમાં પરિવર્તન કરે તેવો રચનાત્મક કાર્યક્રમ વેગપૂર્વક ચલાવ્યો.

(૩) સર્વોદય વિચાર તથા તેના કાર્યક્રમના અમલ દ્વારા તાલીમ પામેલા અને અનુભવી સેવકોની યોદ્ધા સેના દેશમાં ઊભી થવા પામી.

આ રીતે દેશના માનસને બદલવાનું તથા સર્વોદયની દિશામાં વાળવાનું જનજીવન પગલું ગાંધીજીએ ઊપાડયું, પણ એ પગલું પ્રથમ પગલું જ હતું અને પ્રથમ પગલાની મર્યાદામાં જ એમણે આદોલનને ચલાવ્યું. આગળના પગલાં વિષે, ખસ કરીને સર્વોદય સમાજનું ચિત્ર ઊણું કરવાનું ન્યારે ન્યારે એમને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે એ સવાલને તેઓ ટાળતા જ રહ્યા. તેઓ કહ્યા કરતા કે ચિત્ર ઊણું કરવાનું ન તો એમનું કામ હતું, ન તો એને માટે સમય પાડ્યો હતો. તેઓનું સૂત્ર તો 'એક ડગલું ખસ થાપ' એ જ હતું.

આ પ્રથમ કદમની બે મર્યાદાઓ હતી એમનો પ્રભાવ સર્વોદય આદોલન પર પડ્યો. (૧) પાર-તંત્ર્યની દૃષ્ટા ને સ્વાતંત્ર્ય સંપ્રાપ્તિનો સમય, (૨) પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો પ્રથમ પ્રત્યાધાત.

પહેલી મર્યાદાનો પ્રભાવ એક દાખલાથી સ્પષ્ટ થશે આપણા દેશની પરિસ્થિતિમાં ખેતી પાયાનો વિલોગ છે જેમાં કાચમને માટે જનતાની ૫૦ ટકા કરતા વધારે શ્રમશક્તિ વાપરવાની છે, અને તેથી ખેતી જ દિંદુ-તાનના અર્થશાસ્ત્રથી અદમડગનો સૂર્ય જની શકે તેમ છે. તેમ છતાં ગાંધીજી રેટિવાને જ અદમડગનો સૂર્ય બનાવ્યો. અને માટે તે સમયની પરિસ્થિતિ જ લગભગ કારણભૂત હતી. ખેતીનો સવાલ એટલો જટિલ હતો કે વિદેશી સત્તાના અમલ દરમ્યાન તેમાં એટલે સુધારો કરવો 'અશક્ય' હતો. એ સ્થિતિમાં ગામડાની બેઠારી તથા મરીબીને ફરે કરવાના કાર્યક્રમમાં ખાદીને પ્રથમ સ્થાન મળ્યું. તે ખેતીથી ખીભ ન જરૂરનો ધંધો હતો, જેમાંથી લાભો લેકેને રાજ મળી શક્યા. ખાદીને પ્રથમ સ્થાન આપવાનું બીજું જીણું કારણ એ પણ હતું કે સ્વાતંત્ર્ય સંપ્રાપ્તિના સમયે સેવકોની પ્રગતિ એવી હોવી જોઈએ કે જે કણે સંપ્રાપ્તિના દાક્ષણ પડે તેજ કણે સેવક પોતાનો ધંધો છોડીને સંપ્રાપ્તિમાં ફરી પડી શકે અને માટે રેટિવો અનુકૂળ હતો. ખેતીનો ધંધો છોડીને સેવક એકદમ લડતની દાક્ષણને જવાબ આપી શકે નહિ. આ સિવાય ખાદીનું સ્વદેશીનું અગ તો હતું જ. આ દાખલા પંધી એક વાત સાફ જણાય છે કે જનશ્રુતિ તથા સંઘર્ષની દૃષ્ટિએ જ રચનાત્મક કાર્યક્રમનું સ્વરૂપ માધ્યમ ઊણું કરી શક્યા હતા. અને તેઓ કહ્યા કરતાં તેમ દેશની સમાજરચનાને અનુકૂળ સ્વરૂપ ઊણું કરવાનો તે સમય નહોતો. આશાથી જ એક ઉપમર્યાદા પ્રેદા થઈ. ગાંધીજીએ ખાદી આદોલનને તો એક આત્મીય-તાથી ચલાવ્યું. પરંતુ ખેતીવિલોગનું સાત્ત્વ વિકસાવવામાં તેઓ ઝોણું ધ્યાન આપી શક્યા. આજ કારણે આજે ખાદીના મુખ્ય સેવકો ખેતીની બાળતમાં લગભગ અનશ્વિત રહ્યા છે. પાયાની

જેળવણી વિશે વિચારમયન કરતી વખતે ગાંધીજીને પોતાને ધ્યાનુ હવે કે ખાદીઉદ્યોગ મારફત કરી-
મરેને પાયાની જેળવણી નિ સદેહ આપી શકાય,
પણ ખેતીને ઉદ્યોગ કરનારા ખેડૂતોને એવી જેળવણી
મારફત જુદિવિકાસ કરી શકાય કે કેમ એ વિષે
એમને સદેહ હતો. માત્રી સાથે આ વિષે નવર્યા
થતે ત્યારે એમણે પોતાનો આ નદેહ વ્યક્ત કર્યો
હતો.

પહેલી મર્યાદાનો પ્રભાવ કાર્યક્રમના સમઠનશ્ચેએ
પણ જોના મને એ સ્વાત્ત્વ્યપ્રશ્ન તથા રચનાત્મક
કાર્યક્રમ એ બંને પ્રશ્નત્રિઓ ગાંધીજીએ આત્મમે
દ્વારા ચલાવી, આ આશ્રમે સમાજસંગઠનના નવન
ન બની શક્યા. આશ્રમે સમાજ બહારની સરચાઓ
જેવા જ રહ્યા અને વિતોળાજી કહે છે તેમ એવા
આવશ્યકતા આજે એટલી ઉપયોગિતા રહી છે આજે
તો બધા જ વિચારકો એવું માનતા ધર્મ ગયા છે
કે સહકારિતાના પાયા પર જ વિચિન્નિત અર્થતંત્ર
જાણું ધર્મ શકે ગાંધીજીએ સહકારિતા આદોલન
તરફ કંઈક ઉદાસીનતાથી જ જોયું હતું, કેમકે એ
આદોલન સરકારી હોય જ ચાલી રહ્યું હતું, તેણે
ખરું સ્વરૂપ પ્રગટ થયું જ નહોતું પામવું આ રીતે
પ્રથમ હદમત સર્વોદય આદોલન વ્યક્તિઓની ઉર્જાત
જાવનાના ખર્ચે જ રહ્યું, ત્યારે આજે સમાજરચના-
કાર્યમાં બનવાનું ધર્મ રહ્યો છે કે સર્વોદય સમાજની
રચોપના સહકારી સંગઠનના પાયા પર જ ધર્મ
શકે, પહેલી મર્યાદાનો પ્રભાવ એક બીજી બાબતમાં
પણ દેખાય છે ગાંધીજીએ સમગ્ર ગ્રામસેવાનો
વિચાર તો રજૂ કર્યો હતો અને એ વિચારની
નિષ્પત્તિએ જ અનેક રચનાત્મક સરચાઓનો
સંકુલત સર્વસેવાસંઘ પણ બન્યો હતો. તેમ છતાં
સર્વોદય આદોલને ગ્રામજીવનના સમગ્ર આયોજનનું
સ્વરૂપ નહોતું કીધું. તેને માટે પણ સ્વરાજ પછી
જ સમય આવ્યો.

ગાંધીજી મર્યાદાનો પ્રભાવ પણ સ્પષ્ટ જ હતો.
‘હિંદસ્તાનના ગાંધીજીએ વિજ્ઞાનની વિરુદ્ધ પોતાનો
જેરદાર અવાજ ઉઠાવ્યો હતો જે પશ્ચિમની પ્રમ-

તિના પ્રત્યાઘાત રૂપે હતો’ અને છેવટ સુધી એમના
આ પાયાના વલણમાં કમ્પાસ ફરક નહોતો
દેખાતો. આમ એક રીતે પશ્ચિમમાં વિકસેલા વિજ્ઞાન
તથા વતોના પ્રત્યાઘાતરૂપે જ સર્વોદય આદોલનનું
પ્રથમ પગલું ગાંધીજીએ ઉઠાવ્યું હતું, જેને નિર્ગેષા-
ત્મક પગલું કહી શકાય. સર્વોદય સમાજના આદર્શ-
ચિત્રની વિધાયક દૃષ્ટિએ વિચિન્નિત ઉદ્યોગોનું સ્વરૂપ
નક્કો કરવાની તક એમને માપડી નહોતી.

૨

દરેને સ્વાત્ત્વ્ય મળવા પછી સર્વોદય આદો-
લનનો બીજો પ્રશ્નનિકાળ શરૂ થયો, જેને સમાજ-
રચનાનો કાળ કહી શકાય છે. આ પદર વર્ષોમાં
સર્વોદય આદોલને જે પ્રગતિ કરી તેના મુખ્ય લક્ષણો
આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય.

(૧) ગાંધીજીની શ્રમિકતામાં કંઈક સરોધન
કરીને એક નવો વિચાર વિતોળાજીએ રજૂ કર્યો.
પાયાત્મ સમૃત્તિના પ્રથમ પ્રત્યાઘાત રૂપે નહિ, પણ
સર્વોદય સમાજરચનાની વિધાયક દૃષ્ટિએ એમણે
વિજ્ઞાન અને આત્મચાનનો સુમેળ સાધવાનું શ્રમવ્યુ-

(૨) શ્રમિ સમસ્યાના ઉકેલને પોતાનું મુખ્ય
લક્ષ્ય બનાવીને વિતોળાજીએ રેસાના સૌથી મોટા
પાયાના ઉદ્યોગને હાથમાં લીધો અને એ રીતે
સર્વોદય આદોલનને જનતાનું આદોલન બનાવવાનું
બીજું મહત્વનું પગલું બાંધ્યું.

(૩) જૂદાન અને ગ્રામદાન મારફત ગ્રામપાર-
વારની ભાવના પુનઃચાપિત કરવાનો ઉપક્રમ શરૂ
થયો આ રીતે સર્વોદય સમાજરચનાનો પાયો પાડો
બનાવવાનો વિચાર સ્પષ્ટ સ્વરૂપ પકડતો જાય છે.
ગ્રામ સંગઠનની આજની આ જ મોટી સમસ્યા છે
જે ઉકેલવાનું સર્વોદય આદોલનનું એક મોટું લક્ષ્ય
બની ગયું છે.

(૪) વિચિન્નિત અર્થતંત્રના માળખાના રૂપમાં
સહયોગી સમઠનની આવશ્યકતાનો સ્વીકાર થયો છે.
અને-ખાદી પ્રામોલોગના ક્ષેત્રમાં એનો અમલ શરૂ,
પણ ધર્મ ગયો છે.

આ રચનાકાળની મર્યાદાઓ કઠિન આ પ્રકારની દેખાય છે:

૧

વિનોબાજીએ આત્મજ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનના સુમેળનો વિચાર તો રમૂ કર્યો, ને એના પર ભાર મૂકતા રહ્યા છે, પણ હજી સુધી તેમણે તેનું કોઈ સંકુલિત ભાષ્ય રચ્યું નથી. તેમ તે દિશામાં કોઈ કાર્યક્રમ બનાવ્યો નથી. ખાસ કરીને ખાદીના ક્ષેત્રે એ ભાષ્યનો અભાવ વરતાઈ આવે છે આજ સુધી જે સ્વરૂપમાં ખાદીને જનતા સમક્ષ રમૂ કરવામાં આવી છે, તેમાં જનતા અહિંસક સમાજ વિકેન્દ્રિત અર્થ-રચનાનું સામર્થ્ય નથી જોઈ શકતી. તેને ખાતરી નથી થતી કે એ ખાદી કેન્દ્રીકરણના બુદ્ધિને રોકી શકે કે ગ્રામજાને શહેરોની બરાબરીમાં વિકાસની તકો અપાવી શકે કે આધુનિક ગ્રામસંસ્કૃતિની રચના કરી શકે, આ દિશાતે બોળખીને વિનોબાજીએ ખાદી-આદોલનને એક નવો વળાંક આપવાની સૂચના કરી છે. ખાદીનો કાર્યક્રમ સહનતાની રેણુની દૃષ્ટિએ નહીં, ગ્રામરાજ્ય અથવા ગ્રામસ્વાવલંબનની દૃષ્ટિએ ચલાવવો જોઈએ. આ નવા વળાંક દ્વારા વિનોબાજીએ ખાદીના મત્રને અનુકૂળ તંત્રજ સૂચ્યું છે. આ નવા વળાંકથી આર્થિક તાકાતને વિકેન્દ્રિત કરવાનો હેતુ તો જનતા સ્પષ્ટ રૂપે સમજી શકે છે, પરંતુ જનતાના ઉત્સાહ માટે હેતુની સ્પષ્ટતા પૂરતી નથી. હેતુને પાર પાડવા માટે કાર્યક્રમની ક્ષમતાની પણ તે અપેક્ષા રાખે છે. ખાદીની જે વ્યાખ્યા આજ સુધી કરવામાં આવી છે એની મર્યાદામાં અપેક્ષિત ક્ષમતા જનતા નથી જોઈ શકતી. વિનોબાજીએ ખાદીના આ નવા વળાંકને ખાદીને આખરી ને ઉત્કૃષ્ટ જગ્યાએ છે. પણ વારતવમાં જો એ આખરી જગ્યા હોય તો તે વિકેન્દ્રિત અર્થતંત્રના પ્રવીકરણ ખાદીનો નહીં, ખાદીની સંકુચિત વ્યાખ્યાનો હરવાનો જ અને જો એ જગ્યા સંકુચિત વ્યાખ્યાની મર્યાદામાં જ ખેલાવાનો હોય તો તો એ ઉત્કૃષ્ટ જગ્યા જ નથી ગણવાનો. ઉત્કૃષ્ટ જગ્યા તો ખાદીની સંકુચિત વ્યાખ્યાની

મુક્તિ થયે જ ખેલાવાનો છે, કેમકે ત્યારે જ યોગ્ય હેતુ અને ક્ષમતા એ જનતા બને તે ખેલાશે. જે વિજ્ઞાને કેન્દ્રીકરણને બળ આપ્યું છે એ જ વિજ્ઞાન વિકેન્દ્રીકરણમાં-ખાદી આદોલનમાં કેન્દ્રીકરણને રોકવામાં-બળ આપી શકે છે. વિનોબાજી આત્મજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના સુમેળ સાધવાનું તો સૂચવે છે પરંતુ આ આખરી જગ્યા કેવી રીતે એ સુમેળ સાધવા ઉદ્દેશ્ય છે તે સ્પષ્ટ નથી થતું અને એવા સુમેળના અભાવે ઉત્કૃષ્ટ વા ખરો જગ ખેલી શકાશે નહીં એ નિસદેહ છે.

૨

જૂમિ સમજવાને વિનોબાજીએ ઉપાડી છે પણ તેમાં વિશેષ લક્ષ્ય સામાજિક મૂલ્યપરિવર્તન પર મૂકવામાં આવ્યો છે ઉત્પાદન વધારવાની દૃષ્ટિએ કે નવી તાલિમની દૃષ્ટિએ ખેતીનું આયોજન કરવાની દિશામાં હજી સુધી કંટાળા ધ્યાન અપાયું નથી. કૃષિવિજ્ઞાન અને સહયોગી સંગઠનના બળ પર કૃષિ-ઉદ્યોગ પણ, કૃષિવિજ્ઞાની કેસેનેમાં ચલાવાય છે તેમ, સાતીય પદ્ધતિએ ચલાવી શકાય, અને કિસાનોનું જીવન જીવિકામુક્ત તથા ઉન્નત બનાવી શકાય. અને તો જ આપણા દેશમાં સર્વોદય સમાજનો પાયો પાકે કરી શકાય આ તથ્યને પ્રત્યક્ષ અનુભવ ધરાવેલ રહે તો કરી પણ બનાવ્યો છે. ત્યાંના ખેડૂતો ખેતીનું શાસ્ત્ર સમજે છે એટલું જ નહિ, દુનિયાના પ્રત્યેક પણ સમજે છે ત્યાંની સ્ત્રીઓની પણ જીવિકામુક્ત ધણી વિકાસ પામી છે. ત્યાંના ખેડૂતોને ઉત્પાદન વધારવાના સાધનો જ નથી આપવામાં આવતા, કૃષિશાસ્ત્રની તાલીમ પણ આપવામાં આવે છે કૃષિઉદ્યોગોનું સંગઠન એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે આપણે જનને સારકૃતિક જ્ઞાન વધારવાનો પૂરો સમય અને અનુકૂળતા મળી રહે છે. ખેતી અને ખેડૂતની ઉન્નતિ માટે આપણી ખેતીનું પણ એવું જ સહયોગી સંગઠન કરવું પડશે પણ આ બાબતમાં સર્વોદય આદોલનની વિચારધારા હજી સુધી સ્પષ્ટ બની શકી નથી.

અંતરીક્ષનો અવાજ

લે. એફ. ઝિકેલ

માનવી અવકાશયુગમાં મહેરોળ ચૂક્યો છે. આધુનિક વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીએ એન એવા શક્તિશાળી સાધનો આપ્યા છે કે તે દરેક કક્ષાની અપાર્થિવ સંસ્કૃતિઓ સાથે, અતરીક્ષમાં કયાંય દૂર દૂર સુવિકસિત સંસ્કૃતિ ધરાવતા બુદ્ધિશાળી જીવો હોય તેો તેમની સાથે સંપર્ક સાધવાની હામ ભીડી રહ્યો છે

૧૯૬૦ના શિયાળામાં અન્ય મહામાળાઓના બુદ્ધિશાળી જીવો સાથે રેડિયો દ્વારા સંપર્ક સાધવાના પ્રથમ પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતા. વૈજ્ઞાનિકોએ આપણા સૂર્યને ખૂબ મળતા આવતા ડબ્લુ કેપ એલેન અને એડ્રિયોસેન એડ્રિયોસ નામના બે નાગઓ પસંદ કર્યા—એ આશાથી કે તેઓ સૂર્ય સાથે મળતા આવતા હોવાથી એમની મહામાળાઓ પૂરતી વિકાસ પામી દશે અને તેમાંના કોઈ મહા પર ઉચ્ચ કક્ષાએ વિકસેલી સંસ્કૃતિઓ દશે. આ તારાઓ પ્રમાણમાં પૃથ્વીની નજીક છે—૧૧ પ્રકાશવર્ષને અંતરે; એટલે ત્યાંના આપણા “બુદ્ધિશાળી લોકો” ને આપણા સૂર્યની દીશામાં ગેડિયો દ્વારા સંકેતો પાડવાના હોય તેો તેને આપણા આધુનિક ગેડિયો દ્રબીનની મદદથી ઓલવાનું શક્ય છે. ટેલિગ્રાફ મશીનોએ સૂર્ય અમેરિકાનું ૨૭ મિટર વ્યાસનું ગેડિયો દ્રબીન આ તારાઓને તાકીને ચાકુ રાખવામાં આવ્યું. નિરીક્ષણોમાં કોઈ જનની ખામી નહોતી, પરંતુ અવકાશ સાવ ચૂપ રહ્યું. ૨૧ સેપ્ટેમ્બરની વેવલેન્થ પર કોઈ કૃત્રિમ ગેડિયો સંકેતો ન નોંધાયા

આમ કેમ બન્યું? પહેલું તો એ કે સૂર્યને મળતા બધા તારાઓને મહામાળાઓ હોય છે એમ માનવાનું કયું કારણ નથી. ખીજું, તમામ મહામાળાઓમાં સંસ્કૃતિ ધરાવતા મોટા, ખાસ કરીને ઉચ્ચ કક્ષાએ વિકસેલી વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિ ધરાવતા હોય એમ માનવાનું પણ કારણ નથી. વળી, આવી સંસ્કૃતિઓ હોય તો પણ તે આપણી સાથોસાથ વિકસેલી એના હોય એમ માનવાનું પણ કારણ નથી—એ કદાચ

“સુવર્ણ યુગ” ને વહાવી ગઈ હોય અને મૂળગ્રાહની ગઈ ગઈ હોય અથવા વિકાસના તીવ્ર તબક્કાઓમાં હોય. આપણે એમ માનવાનું પણ કારણ નથી કે કક્ષાની સંસ્કૃતિઓ આપણા પીળા દીવડા જેવા સૂર્યને મદતરનો ગણી એની દીશામાં રેડિયો સંકેતો પાડવાની હોય, અને હેલો, કદાચ ડબ્લુ કેપ એલેન એડ્રિયોસ એડ્રિયોસની મહામાળાઓમાં ઉચ્ચ કક્ષાની સંસ્કૃતિઓ હોય તો પણ એનો અર્થ એ નથી કે તેઓ આ વખતે જ આપણા સૂર્યમાં રસ લેતા હોય. જોઈએ અને તે પણ તારાના ૨૧ મેન્ટીમિટરના તરંગો પર જ આપણી સાથે ગેડિયો સંપર્ક સાધવા પ્રયત્ન કરતી હોવી જોઈએ

આમ અમેરિકાની ખૂબ ગવાયેલી “ઓઝમા પ્રોજેક્ટ” ની નિષ્ફળતાના કેટલાક રવાનાવિક કારણો છે. પરંતુ આ નિષ્ફળતાથી વૈજ્ઞાનિકો નિરાશ બન્યા નથી. નજીકના જ લાવિયરમાં ૪૫ મિટરના વધુ મોટા ગેડિયો દ્રબીનથી “અપાર્થિવ બુદ્ધિશીલો” સાથે સંપર્ક સાધવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. નવો દૃષ્ટિકોણ:

આ પ્રશ્નના સમીપનમાં નવો દૃષ્ટિકોણ, જે સૈદ્ધાંતિક રીતે સાચ નથી છે તે સોવિયેત શાંધમાં સુચવાયો છે. આ વર્ષના એપ્રિલમાં “એડ્રોનોમિક મેગેઝિન” માં સુવાન મોવિયેત ખગોળશાસ્ત્રી નિરોલ્દ કાદગિયે ઘણા સ્પષ્ટ અવનો કર્યા છે.

ધારો કે આપણી નજીકના નજીકની સંસ્કૃતિ ૧૦૦ પ્રકાશવર્ષ દૂર આવેલી છે. આટલી વિરાટ વિજ્ઞાના જોખામાં લાખો તારાઓ આવી જાય છે

એમાંથી આપણને રસ પડે તેવા એકાદ તારો શોધી કાઢવો એ જટિલ કાર્ય છે. જે આપણે “ઓઝમા પ્રોજેક્ટ” પ્રમાણે સંશોધન કરીએ તો આપણે આ લાખો તારાઓનું એક પછી એક નિરીક્ષણ કરવું પડશે કે જેથી આપણા સૂર્યની દીશામાં, ખરાબર આજ વખતે અને અમુક વેવલેન્થ પર આપણને “કોલ સિગ્નલ” પાઠવતો હોય એવા એકાદ ગ્રહ મળી આવે

આવો પ્રયત્ન દેખીની રીતે જ મિથ્યા જવા સમજાયે છે. માત્ર આપણે જ નહિ, પરંતુ અન્ય શુદ્ધિશાળી છવો પબ્લો જોર્જ શકશે કે એમા અનુ-લક્ષનીય મુશ્કેલીઓ છે આથી, કાદમિય જણાવે છે કે બ્રહ્માંડની અન્ય સંસ્કૃતિઓને પોતાના અસ્તિત્વની જાણ કરવા માગતી સંસ્કૃતિઓએ એમના સંદેશોમાં આઈમોટ્રોપ રેડિયો ટ્રાન્સમિટર દ્વારા મોકલવા જોઈએ, એટલે કે રેડિયો સંકેતો બંધી દીશાઓમાં પ્રસારવા જોઈએ

આધુનિક રેડિયો ટેલીગ્રાફના એરિયલ પારા-બોલિક મિટર ટાઈપના હોય છે, જેમાં ફક્ત ચોક્કસ દિશામાંથી આવતા મકેતો જ ગ્રીલી શકાય છે એ રાડના જેવું થઈ જાય છે; આઈમોટ્રોપ રેડિયો ટ્રાન્સ-મિટર તમામ દીશાઓમાં રેડિયો મોજા પ્રમાણિત કરે છે પૂરતા શક્તિશાળી આઈમોટ્રોપ ટ્રાન્સમિટરના મોજા આપણે નિરીક્ષણ કરી શકાએ છીએ તેટલા બ્રહ્માંડના ભાગને આવરી લે છે અને તેમાં ક્યાંય સુવિકસિત સંસ્કૃતિ હોય તો તેના વૈજ્ઞાનિકો એ મોજાને પોતાના રેડિયો દૂરબીન વડે ગ્રીલી મોકલે છે. અને એથી ઉપરું બ્રહ્માંડના આ ભાગમાં કોઈ સંસ્કૃતિ પાસે આવા ટ્રાન્સમિટરો હોય અને તેઓ અતીક્ષમા પ્રસારણ કરતા હોય તો તેમના પ્રસારણને આપણે પૃથ્વી પર ગ્રીલી શકીએ છીએ.

આવો નિઃકોઈકાઈ કાલિગરો વિચાર. “ઓઝમા પ્રોજેક્ટ” કરના આ દર્શિઓ વધુ મારો છે, એ દેખીતું છે કેમકે રેડિયો સંકેતો કોઈ ચોક્કસ તારા તરફ નહિ પરંતુ એકીમાથે તમામ તારાઓ તરફ પાઠવવામાં આવે છે આપણી આકાશગંગા જેની

દરેક આકાશગંગામાં અર્ધજો ‘તારાઓ છે’ અને બ્રહ્માંડના જેટલા ભાગને આપણે અત્યારે અભ્યાસ કરી રહ્યા છીએ, તેમાં ગ્રીવી તો અર્ધજો આકાશ-ગંગાઓ છે એટલે કે આઈમોટ્રોપ રેડિયો ટ્રાન્સમિટર મકેતો એકીમાથે ૧૦૨° તારાઓને આવરી લે છે. આની કલ્પનાતીત સંખ્યામાં એવા કારકે તારો તો જરૂર હશે જેના કિંગ્ડો ઉચ્ચ કક્ષાએ વિદ્યેશી સંસ્કૃતિને અજ્ઞાનતા હશે એટલે જો આઈમોટ્રોપિક ટ્રાન્સમિટર વડે સંપ્રેમન કરવામાં આવે તો એ સકળતામાં પરિબ્રમ્જે એમ માનવાને પૂરતાં કારણો છે

ત્રણ પ્રકારની સંસ્કૃતિઓ :

મદગિતના વિચાર અવલોક છે / ઈજનેરીવિજ્ઞાન અને શક્તિશાળી આઈમોટ્રોપ ટ્રાન્સમિટર બનાવી શકે તેટલું વિકસેલું છે / નાજેતરમાં ગરિયો-પદાર્થ વિજ્ઞાને જે ઝડપી પ્રગતિ કરી છે તેને પશ્ચિમાર્ધે ભવિષ્યમાં દૂર અતીક્ષ માથે સંદેશવ્યવહાર કરી શકાય તેવા શક્તિશાળી ટ્રાન્સમિટરો બનાવી શકાશે પાશ્વિન સંસ્કૃતિ કળા વધુ જીવ્ય ટેકનિકલ ધોરણે ધરાવતી સંસ્કૃતિઓ પામે આવા શક્તિશાળી ટ્રાન્સ-મિટરો ક્યારનાયે હશે

મેગિનિંત વૈજ્ઞાનિકો શક્તિતા વપરાશ મુજબ બ્રહ્માંડની સંસ્કૃતિઓના નવું પ્રકાર પાડ્યા છે. આપણા જેટલી ટેકનીકલ કક્ષા ધરાવતી સંસ્કૃતિઓ પહેલા પ્રકારમાં આવે છે આજે આપણે દર સેકન્ડે ૪-૧૦-૧૫ અર્ધ જેટલી શક્તિ વાપરીએ છીએ, જે દર સેકન્ડે સૂર્ય જેટલી શક્તિ પ્રસારે છે, તેના લાખોમાં ભાગ જેટલી છે પરંતુ આકાશમાં ખતાવે છે કે દર વગેરે આપણો શક્તિનો વપરાશ ત્રણથી ચાર ટકા વધી રહ્યો છે; એ દિસાએ ૩૨૦૦ વર્ષ પછી માનવજાતિ દર સેકન્ડે ૪-૧૦-૩૩ અર્ધ શક્તિ વાપરશે. એ વાદ અખલ જોઈએ કે શક્તિનો વપ-ગત એ સંસ્કૃતિની ટેકનીકલ કક્ષા સુધરે છે. નિઃકોઈકાઈ કાલિગરોના જણાવવા મુજબ, જે સંસ્કૃતિ દર સેકન્ડે ૪-૧૦-૩૩ અર્ધ શક્તિ વાપરતી હોય, તે બીજા પ્રકારની ગણાય; અર્થાત્ ૨૨૦૦ વર્ષ પછી

પાર્થિવ સંસ્કૃતિ બ્રહ્માંડની બીજા પ્રકારની સંસ્કૃતિમાં ગણાવા લાગશે ને ત્યારે તે દર સેકન્ડે સૂર્ય નેટલી શક્તિ હોડે છે તેટલી વાપરતી હશે. ત્યારબાદ એ જ ઝડપે વિકાસ માણુ રાખતા માનવસંસ્કૃતિ ૨૬૦૦ વર્ષ પછી એટલે કે આજથી ૮૦૦ વર્ષ પછી દર સેકન્ડે ૪૦૪૪ અર્થે શક્તિ વાપરશે; અને ત્યારે તે ત્રીજા પ્રકારની સંસ્કૃતિ તરીકે ગણાશે.

બ્રહ્માંડની સંસ્કૃતિઓનું આ વર્ગીકરણ સૂર્યની શક્તિને આધારે કરાયું છે દર સેકન્ડે સૂર્ય કરતા ઓછી શક્તિ વાપરતી સંસ્કૃતિ પહેલા પ્રકારમાં, સૂર્ય નેટલી શક્તિ વાપરતી સંસ્કૃતિ બીજા પ્રકારમાં અને એનાથી વધુ શક્તિ વાપરતી સંસ્કૃતિ ત્રીજા પ્રકારમાં આવે છે.

ત્રીજા પ્રકારમાં દાખલ થતા માનવસંસ્કૃતિ દર સેકન્ડે ૧૦૦ અબજ તારાઓની શક્તિ નેટલી શક્તિ વાપરશે.

માનવજાતિ આટલી પ્રચંડ શક્તિ ક્યાથી પ્રાપ્ત કરશે? આ પ્રશ્ન હજીએ ઉકેલવાનો બાકી છે કદાચ આણુબળે શક્તિ, સૌર શક્તિ કે હજી સુધી અજ્ઞાત એવી કોઈ કુદરતી શક્તિને ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

કુલંડાએ, પહેલા પ્રકારની સંસ્કૃતિ જેમાં આપણી પૃથ્વીનો સમાવેશ થાય છે, તે માત્ર બ્રહ્માંડના સંદેશાઓને સાંભળી શકે છે; તેને પ્રત્યુત્તર આપી શકતી નથી. પરંતુ બીજા વર્ગની સંસ્કૃતિ પુષ્કળ શક્તિસંપન્ન હોવાથી, તે પોતાના અસ્તિત્વ વિશે બ્રહ્માંડમાં સંકેતો પાઠવતી હોય એવું આશ્વસ્યદાયક દા-સમિટર લાખે અને કરોડો વોટની શક્તિ ધરાવતું હાય.

પરંતુ કાદશિવે ગણતરી કરી બતાવ્યું છે કે આ બીજા પ્રકારની સંસ્કૃતિ પણ પોતાના સંદેશાઓને એક કરોડ પ્રકારના વર્ષથી વધુ દૂર પાઠવી શકતી નથી; જ્યારે ત્રીજા પ્રકારની સંસ્કૃતિ બ્રહ્માંડના "છેડા" સુધી એ પાઠવી શકે છે.

આમ, એક કરોડ પ્રકારના વર્ષની નિબંધમાં બીજા પ્રકારની સંસ્કૃતિ એ નિરીક્ષણ દેહળના સમય બ્રહ્માંડમાં ત્રીજા પ્રકારની સંસ્કૃતિ હોય તો તેમના સંદેશા પૃથ્વી પર ઝીલી શકાશે.

અંતરીક્ષ સાથે વાત કેમ કરવી?

આમ, આપણી પૃથ્વી પર અવકાશમાંથી સંકેતો આવતા હોવાનો સંભવ છે. આ સંકેતોને પારખવાનું કામ ધણું મુશ્કેલ છે. પ્રથમ તો, અંતરીક્ષના અવાજને, એટલે કે કૃત્રિમ રેડિયો સંકેતોને કુદરતી રેડિયો સંકેતોથી જુદા તારવતાં ધીમધી નોંધએ. બ્રહ્માંડની અંદર હાઈફ્રીક્વન્સ વાયુના મંડળો પણ રેડિયો સંકેતો હોડે છે અને એ કુદરતી મંકેતો કૃત્રિમ સંકેતોમાં વિલેપ પહોંચાડે છે. એ ઉપરાંત રેડિયો ટ્રાન્સમિટરનો પોતાનો ધોધાટ અને બીજા અનિવાર્ય દખલો પણ હેરાન કરે છે. આથી, કાદશિવે આ પ્રશ્નોને જોડે અભ્યાસ કરી તારતમ્ય કાઢ્યું છે કે, ડેસિમિટર અને સેન્ટીમિટર વેવલેન્થનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ધોધાટ ઓધાં ઓછા વિલેપ કરે છે. વળી, પૃથ્વીનું વાતાવરણ પણ વિલેપકારી છે. પરંતુ રિસિવરને વાતાવરણની બહાર રાખવાથી બ્રહ્માંડના કૃત્રિમ સંકેતોનું "રિસેપ્શન" વધુ સારી રીતે કરી શકાશે.

એ સાત શક્ય છે કે બ્રહ્માંડની ટેકલી સંસ્કૃતિઓ એમનો "બ્રહ્માંડ કાર્યક્રમ" વખતે વખત રીતે કરી પોતાના "માલકો" ને સંજ્ઞાવતી હશે—અલગત આપણી સંસ્કૃતિ પણ પ્રથમ પ્રકારમાં હોવાથી "માલક" તરીકેનું સ્થાન મેળવી ચૂકી છે—જોકે હજી એ આ કાર્યક્રમોને સમજી શકી નથી, તેમજ એવું પોતાનું "બ્રહ્માંડ રેડિયો સ્ટેશન" સ્થાપવાથી હજી ધણી દૂર છે.

પ્રથમ પ્રકારની સંસ્કૃતિ અને એથી વધુ જિંદા ટેકનીકલ કક્ષા ધરાવતી બીજા સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેનો સંદેશવ્યવહાર એકમાર્ગે રહેશે; પરંતુ આ સંદેશવ્યવહાર દ્વારા બીજા અને ત્રીજા સંસ્કૃતિઓ પાસેથી જ્ઞાન મેળવી પ્રથમ પ્રકારની સંસ્કૃતિ પોતાનો વિકાસ ઝડપથી કરી શકશે આમ, ઊંચી સંસ્કૃતિઓ એમની નીચેની સંસ્કૃતિઓને ઝડપથી વિકાસ કરવામાં મદદરૂપ બની શકશે.

બ્રહ્માંડમાં દિગ્માર્ગ રેડિયો સંદેશવ્યવહારની વાત કરતી વખતે આપણે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે તે પૃથ્વી પરના આતંત્ર્યપૂર્ણ રેડિયો

વ્યવહાર જેવો નથી પૃથ્વી પરના કોઈ પણ ખૂણા સાથે આપણે બાબુના ખડા ભેસીને વાત કરતા હોઈએ એમ તત્કાલ વાર્તાવાપ થઈ શકે છે, કેમકે રેડિયો મોબાઇલ પૃથ્વીની આસપાસ એક-કડા નવ વખત ધૂમી વળે છે પરંતુ “ફક્ત” ૧૦૦ પ્રકાશ-વર્ષ દૂર આવેલી સરકૃતિ સાથે વાત કરના-એમના સવાલ મેળવતાં અને તેનો જવાબ પાઠવતા લગભગ ૨૦૦ વર્ષ લાગે છે; અને આકાશગંગાઓ વચ્ચે તો આ ગાળો લાખો વર્ષોના હશે. આ મુશ્કેલી અનિવાર્ય છે, અને એટલે એકમાર્ગો ‘વ્યવહાર’ મહત્વ આપણે માટે વિશેષ મહત્વનું છે અવગણ, બે ઉચ્ચતર સંસ્કૃતિઓ આપણી તરફ “કાર્યક્રમ” પાઠવતી હોય તો જ

અન્ય કોઈના શુદ્ધિશાળી જીવો સાથે કંઈ બાપામા વાત કરવી એ પ્રશ્ન ક્યારનોયે નક્કી થઈ ગયો છે. અતરીક્ષી બાપાને “લિન્કેજ” કહે છે, જે ગણિતના તર્ક પર ચાલેલી છે અને જલ્દાંડના તમામ શુદ્ધિશાળી જીવો સમજી શકે છે. રહસ્યમય રેડિયો સંકેતો

પૃથ્વી પર કુદરતી રેડિયો મંત્રોતોથી શુદ્ધિ એવા કૃત્રિમ સંકેતો પડે છે કે નહિ એ જાણવા માટેનાં ટેસ્ટાક ચિહ્નો છે

કુદરતી રેડિયોમોબાઇલની સરખામણીમાં કૃત્રિમ રેડિયોમોબાઇલના ખૂણા ધરાવે છે, ખાસ કરીને બીજા પ્રકારની અન્યુલિઓ આવા રેડિયો મોબાઇલ પ્રચારિત કરતી હોવાનો મહત્વ છે.

વળી, કૃત્રિમ રેડિયોમોબાઇલ એક્સ અંતરે આવે છે અને તેમાં કાષ્ટક માહિતી હોય છે.

ટેલીમિટર અને મેન્ટીમિટર વેવલેન્થ પર કૃત્રિમ રેડિયો મોબાઇલ પ્રમાણ વધુ જોરદાર હોય છે.

માદેશિવ કુદરતી રેડિયો સંકેતોથી કૃત્રિમ રેડિયો-મંત્રોતોને શુદ્ધ પાડવા માટે બીજા ટેસ્ટાક ચિહ્નો

પણ ગણાવે છે પરંતુ પ્રથમ તો ઉપરોક્ત મુખ્ય ચિહ્નો ગોઠવા જોઈએ.

ગઈ સાલ અમેરિકન ખગોળશાસ્ત્રીઓએ ખૂબ નાના ખૂણાવાળા રેડિયોમોબાઇલ મેગન્યા દત્તાં પરંતુ દરેક તારાઓના અત્યંત વિગતવાર નકશા પર પણ એને જાણખી શકાવા નહોતા એ જાણવું રસપ્રદ છે કે આ રેડિયો સંકેતો કુદરતી મંત્રોતોથી ખૂબ શુદ્ધ પડે છે અને કૃત્રિમ સંકેતોને વધુ મળતા આવે છે.

નિકોલાઈ કાર્દાચેવે ખગોળ પદાર્થોમાં એસ-ટીએ-૨૧ અને એસ-ટીએ-૧૦૨ તરીકે જાણીતા આ સંકેતોને કૃત્રિમ મંત્રોતો તરીકે તારવી બતાવ્યા છે એકે હજી આ મંત્રોતોમાં કંઈ માહિતી છે, તે શું કહે છે, તે જાણી શકાય નથી એ માટે એની કૃત્રિમતાના અન્ય ચિહ્નોને અભ્યાસ કરવો પડશે તથા તેના સંપ્રવાહોને અર્થે પડશે, ત્યાર પછી જ એને “વાચવાનો” પ્રયત્ન કરી શકાશે વૈજ્ઞાનિકો સામેની મુશ્કેલીઓ ધમી મેટી છે

જલ્દાંડની અન્ય સંસ્કૃતિઓ સાથેના રેડિયો-સંદેશ-વ્યવહારના પ્રશ્ન અંગે નિકોલાઈ કાર્દાચેવે કંગેલ સંશોધન ધણું મહત્વનું છે, કાર્દાચેવ સાચું જ કહે છે કે જો પૃથ્વી પર જલ્દાંડની અન્ય સંસ્કૃતિઓમાંથી રેડિયો પ્રમાણે આવતું હોય તો તેમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની અત્યંત કિંમતી માહિતી જરૂરી પડી હશે. જો આપણે એ “સાબળી” શકીએ તો ગણિતના વિરાટ સાધનોને નાથવામાં અને આપણો ઝડપી ટેકનીક વિકાસ કરવામાં એ ધમી મહદ્દપ જનશે

માનવજાતિ અવકાશ યુગમાં પ્રવેશી ચૂકી છે. જલ્દાંડના “શુદ્ધિશાળી ભાવમંડળ”માં એ દાખલ થઈ છે અવકાશ સંશોધનમાં વધુ પ્રગતિ થતાં એ અન્ય ભાવસંસ્કૃતિઓ માથે સંપર્ક પાળી શકશે.

સ્ટેટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા અમદાવાદ ખાતે તેની સ્થાનિક હુક ઓફિસ ખોલે છે

૧ લી ડીસેમ્બર ૧૯૬૪ થી અમદાવાદ
ખાતે હેક ઓફિસ ધરાવતા એક નવા
વહિવટી વર્ગના ઉદ્ઘાટનની અહેસાસ
કરતા, શ્રી સ્ટેટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા
અમદાવાદ હવે અનુભવે છે.

અન્યથા વધુ સારી સેવા આપવાના
હેતુથી, શ્રી સ્ટેટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા
તેના વહિવટી તંત્રનું ઉત્તરોત્તર
વિકસીતરણ કરે છે. રહેલ છે, અમદાવાદ
ખાતે બેંકની સ્થાનિક હેક ઓફિસનું
ઉદ્ઘાટન આ દિશામાં એક વિશેષ
પગલું છે. આ નવા વર્ગનું
કાર્યકર સમગ્ર સુભારણ સમયને
આપણે જોઈએ. આ વિવતારમાં હાલમાં
આવેલી ૭૦ થી વધુ શાખાઓ અને
ઉપ-કચેરીઓ તેમ જ શાખાઓના
વિસ્તરણના યાદુ કાર્યકર હોય
શોભવામાં આવનારી વિશેષ કેપ
ઓફિસો સર્વ પ્રકારની યોજના
સેવાઓ આપશે અને ખાસ કરીને,
શહેરની કચેરીઓ તથા નાના
ઉદ્યોગોના વિકાસમાં સહાયતા કરશે.

સ્ટેટ બેંક
ઓફ ઇન્ડિયા

Algora SB 390 A.

અમેરિકન મજદૂર આંદોલન : એક રૂપરેખા

—સાનત મહેતા

અમેરિકા આમ તો દુનિયાની નજરે એક જગત-જરત મૂડીવાદી રાષ્ટ્ર છે એટલું જ નહિ પણ અમેરિકન સમાજનો સામાન્ય માનવી સામ્બવાદનો એટલો કટ્ટર વિરોધી છે કે એ કટ્ટરતામાં એ સમાજવાદ અને સામ્બવાદના બેદને પારખવા ના પાડે છે બીજા રાષ્ટ્રોના પ્રમાણમાં અહીંના મજદૂરના મજદૂરીના દરો, કૃષિવાદો, બેકારી-અગર બીજી શારીરિક અશક્તિ માટેના વળતર, વરસમાં ચડતા પગારે વેકેશન અને કામના જોખ કલાકો માટે એ મહેનત કરે છે. આ દેશના લઘુત્તમ મજદૂરીના દર કલાકના ૧-૨૫ ડોલર એટલે કે કલાકના લગભગ ૫-૬૬ રૂપિયા છે. અને ઔદ્યોગિક કામદારની ૧૯૬૨ના જુલાઈની મજૂર ખાતાના આકાશ પ્રમાણે સરેરાશ આડવાડિક આવક ૪૬૦ રૂપિયા છે આટલી સમૃદ્ધિ છે એટલે કદાચ આપણને એવું લાગે કે માસિક-મજૂર વચ્ચે વિરોધ વધુ નહીં હોય, ઘણા નહીં હોય. માસિકને ત્રે સાથ આપતો હશે. પણ હકીકતમાં એની લાગણી ભારતના મજૂર જેટલી જ માસિક વિરોધી છે ઉદ્ધુ ભારતના મજૂરને તમે રાષ્ટ્રના હિત ખાતર કૃતપાદનમાં સહકાર આપવાનું સમજાવી શકો. પણ અહીં કૃતપાદનમાં સહકાર આપવાની વાતને મજૂર નેતાઓ હસી કાઢે છે. દુઃખમાં આર્થિક સમૃદ્ધિ ધણી વધુ હોવા છતાં એનું માનસ અનેક રીતે દુનિયાના બીજા મજૂર જેવું જ છે.

સમૃદ્ધ મજૂર પ્રવૃત્તિ :

અહીંની મજૂર પ્રવૃત્તિના દત્તિકાસને સાત તબક્કામાં અહીંના મજૂર નેતાઓ વહેંચે છે.

૧૮૨૮-૧૮૩૬: આ ગાળામાં મોટા શહેરમાં મજૂર મંડળો ગ્રથાવા જેમાં મુખ્ય અસર જેકસને ધ્યાન પેલી લોકશાહીની હતી. અને મંડળો મોટે ભાગે કૃષણ ધાતુ કામગીરોનાં રહ્યા. આ વખતે મજૂર મંડળની સભ્ય સંખ્યા ૩ લાખની હતી પછી એ મજૂર પ્રવૃત્તિ આયથી ગઈ. બીજા તબક્કો ૧૮૬૦-૧૮૬૬નો છે. તેમાં રાષ્ટ્રીય મજૂર મંડળ અસ્થિતિમાં આવ્યું—જેમાં સમાજ સુધારોની અસર રહી. અમેરિકન આંતરવિગ્રહ પણ આજ અસરમાં થયો. સભ્ય સંખ્યા ફરી ત્રણ લાખની થઈ એ પછીનો ગાળો ૧૮૮૦-૧૮૮૬ નો રહ્યો જે દરમિયાન વધુ રાષ્ટ્રીય યુનિયનો સ્થપાયા એ ગાળાને મજૂરોના ઉદ્ધારો-Kights of Labour-નો ગાળો ગણવાય છે. સભ્ય સંખ્યા ૭ લાખે પહોંચી, એ પછી ૧૮૯૮-૧૯૦૩: તેમાં અમેરિકન મજૂર ફેડરેશન “એ. એફ. એલ.” નો જન્મ થયો. અને ધંધા દીઠ યુનિયનો થવા લાગ્યા આજ ગાળામાં રૂપેન-અમેરિકન યુધ થયું. સભ્ય સંખ્યા ૨૦ લાખ થઈ ગઈ. એ પછીનો ગાળો ૧૯૧૭ થી ૧૯૨૦નો-પહેલા વિશ્વયુદ્ધનો ગાળો ગણવાય છે. તેમાં હિંમતવાદી જૂથોના અસર કાઢી ન પાઈ. સભ્ય સંખ્યા ૨૦ લાખે પહોંચી. ત્યારે ૧૯૩૩-૧૯૩૭ નો ગાળો મજૂર મંડળો માટે અમેરિકામાં સોનેરી કહેવાય છે, ત્યારે New Deal ની નીતિ અપનાવાય. સાથોસાથ ઔદ્યોગિક મજૂર મંડળોની બીજી મધ્યમ સરવા “સી આઇ એ” નો જન્મ થયો “કોએસ એફ ઈ-ડી-ઈલ એગ્રેનાઇઝેશન” અને “એ. એફ. એલ.”-“અમેરિકન ફેડરેશન

એક લેખર" અને "સી. આઈ. ઓ." વચ્ચે તીવ્ર હરીફાઈ થવા કરી. આ ગાળામાં સભ્ય સંખ્યા ૬૫ લાખે પહોંચી ગઈ ૧૯૪૦-૧૯૪૭નો છેલ્લો ગાળો: તેમાં આ બંનેને મધ્યસ્થ સંસ્થા એક થઈ ગઈ અને સભ્ય સંખ્યા દોઢ કરોડે પહોંચી. અત્યારે આ "એ. એફ. એલ." "સી. આઈ. ઓ."ની સભ્ય સંખ્યા જાન્યુઆરી ૧, ૧૯૬૨ના રોજ ૧ કરોડ ૬૫ લાખની છે અને એટલું નોંધવું એક એ કે અમેરિકામાં કુલ મજૂરોની સંખ્યા ૧૦૬ કરોડની છે કુલ વસ્તી ૧૮૦૭૦ કરોડની છે

મકાનો-રેટાફ-અખબારો

વેશિંગ્ટનમાં અમે રેટાફ રાષ્ટ્રીય મજૂર મંડળો એટલે કે "નેશનલ હૅન્ડરેન્સ"ના મકાનો જોવા: લગ્ય આલીશાન અદ્યતન સગવડોવાળા મકાનો, મોટા રેટાફ, અને દરેકના પોતાના અખબારો-એ તો અહીંના મજૂર મંડળો માટે રોજીંદી વાત છે. "એ. એફ. એલ." અને "સી. આઈ. ઓ."ને દરેક રાજ્યમાં શાખા છે. અને ૯૦૦ શરૂઆત મધ્યસ્થ મજૂર હૅન્ડરેન્સનો છે. આ નવસો હૅન્ડરેન્સમાંથી ચોથા ભાગને પોતાની અલગ ઓફીસો છે અને ૨૧૦૦૦ પૂરા સમયના કાર્યકરો "એ. એફ. એલ." "સી. આઈ. ઓ."માં કામ કરે છે ૬૦ હજાર યુનિયનો એમાં જોડાયેલા છે.

"એ. એફ. એલ. સી. આઈ" બગર કે ખીલ મજૂર મંડળો અહીં પ્રથમથી જ રાજકીય પ્રેરણા પર રહ્યા છે કારણ એમને ઘણા રાજકીય આંધકારો સમાન શિક્ષણ પ્રદેશોથી જ મળ્યા હતા પણ છતાં એને પોતાની રાજકીય સમિતિઓ હોય છે અને એ સમિતિ ચૂંટણી સમયે સંસદ કે સેનેટના દરેક સભ્યોને—મજૂર તરફી કાયદાઓ પર એલે જેલુ મતદાન કરું તેનો—સરકારી રેકર્ડ પરથી જાણ કરે છે અને પછી જે સલાહોએ મજૂર-તરફી કાયદાની તરફેણમાં મતદાન કરું હોય એને મત આપવા મજૂરોને સમજાવે છે. છતાં જાણીને નવાઈ લાગશે કેનેડી

માટે "એ. એફ. એલ. સી. આઈ. ઓ." એ ૨૪ લાખ ડોલર ખર્ચ્યા હતા

ભારતની સરખામણી કરવાનું ઘણાને મન થઈ આવે તે સ્વાભાવિક છે. પણ આપણે જુલું ન નોંધએ કે ભારતમાં પહેલું મજૂર મંડળ એક ૧૮૧૮માં રચાયું હતું જ્યારે તે સમયે અમેરિકન મજૂર આદોલન એના પાંચમા તબક્કામાં હતું અને એની સભ્ય સંખ્યા ૫૦ લાખની હતી. ભારતને શુલાભીની બેડીઓ લલી એટલું જ નહીં પણ અમેરિકામાં કુશળ કામદારો કે અન્ય કામદારોની અછત હતી, ભારતમાં કામની અછત હતી. અમેરિકામાં એટલી જમીન પડેલી હતી કે ૧૮૬૨માં હોમસ્ટેડ કાયદા નામે કોઈપણ ખેતી કરવા ઇચ્છતા નાગરિકને ૧૫૦ એકર મફત જમીનને ઓગવડો કરવાનો અધિકાર આપાયો હતો.

મજૂર કાયદાઓ :

શરૂની મુશ્કેલીને બાદ કરતાં અમેરિકામાં સરકારની નીતિ હમેશાં મજૂર-માલિક-સંઘોમાં ઓછામાં ઓછી દખલતી રહી છે. અહીં સરકાર મંડળોને શ્રુત મતદાન દ્વારા પ્રતિનિધિત્વનો અધિકાર આપે છે, જેના પરિણામે એ હિંદીગના માલિક અને એની જોડે સામુદિક સોદ્દો કરવાની ફરજ પડે છે એને તોડવાનો કે બાળુ મ પહેલવાનો માલિક પ્રયત્ન કરે તો યુનિયન કાયદેસર દાદ મેળવી શકે છે.

શરૂમાં તો સભ્ય થવાની ખાખતમાં "કેલોઝડ ક્લોપ"ની પ્રથા હતી એટલે કે જે મજૂર યુનિયનનો સભ્ય ન થાય તેને માલિક કાઢી મૂકે તેમાં કાર યુનિયનો કરતા. એટલે કે મજૂરને નોકરીમાં મળવી વખતે યુનિયન ભાગ લેવાવું યુનિયનનો સભ્ય થાય તો જ નોકરી મળે, હવે યુનિયન ક્લોપની પ્રથા છે જેમાં નોકરીમાં જોડાયા પછી મજૂરને અશુક્ર મુદતમાં સભ્ય થવાનું કહેવાય છે. લગભગ પચાસમાંથી કાપીને યુનિયનને આપવાની વ્યાપક પ્રથા છે.

અલગજ હવેના નવા કાયદાથી સરકારે પોતાનું હોજર ઘણું વિગ્તાયું છે

નળળી કડીઓ - બેકારી :

આટલું હોવા છતાં અમેરિકન મજૂર આદિલન સંમત અનેક સવાલો પડ્યા છે. એમાં ધણી નળ-ળાઈઓ છે હવે સરકારી નોકરો, હોસ્પિટલ કામદારો અને ખેતીમાં કામદારોને હકતાળોના કે કામદારોના પ્રતિનિધિમંડળ બનાવવાના કાયદાનો લાભ સરકારે આપ્યો નથી.

એટલે એ નળળાઈઓ પણ આપણે સમજવી જોઈએ. એ સમજાવે તો જ આપણને સાચું ચિત્ર મળે તાજેતરમાં એક પુસ્તિકા બહાર પડી છે તેનું નામ છે "The decline of the Labour movement". આના લેખક છે શ્રી સોલોમન પારકીન એણે બારે ચક્રવાર જગાડી છે.

અત્યારે, હમણા હમણા, ખામ કરીને આ વરસમાં જે યાત્રીકરણે અમેરિકન સંસ્કૃતિને અને સમાજને આજની સમૃદ્ધિ આપી છે, જેણે અણખટ સગવડો આપી છે, તેજ યાત્રીકરણ (એરોપેશન) ના કારણે વધતી જતી બેકારીએ અમેરિકન મજૂર ચળવળને એવેન બનાવી મૂકી છે. અત્યારે આના કારણે અમેરિકામાં બેકારોની સંખ્યા ૪૦ લાખની ગણાય છે તાજેતરમાં પ્રક્રિયે નીમેલી એક સમિતિએ જણાવ્યું છે કે, "કુટિયાના સાત દેશો કે જેની કુલ મજૂર સંખ્યા ૧૪ કરોડ ૩૦ લાખની એટલે કે અમેરિકા કરતાં બમણી છે, તેવા સાતેય દેશોમાં બેકારોની કુલ સંખ્યા ૩૦ લાખની છે જ્યારે અમેરિકા એકલામાં ૪૦ લાખ બેકારો છે." આ સાતેય દેશોમાં ૧૯૬૦ની સાલના આંકડા પ્રમાણે બેકારીનું પ્રમાણ સરેરાશ ૨.૧ ટકા હતું, જ્યારે અમેરિકાનું એકલાનું ૫.૬ ટકા અને તાજેતરમાં ૫.૮ ટકા. વીગતે જોઈએ તો જણાય છે કે માત્ર કેનેડાનું બેકારીનું પ્રમાણ ૭ ટકા હતું, જાકી ક્રાન્સનું ૧.૯ ટકા, પશ્ચિમ જર્મનીનું ૧ ટકા, બ્રિટનનું ૨.૪ ટકા, ઇટાલીનું ૪.૩ ટકા, જાપાનનું ૧.૧ ટકા અને સ્વીડનનું ૧.૫ ટકા હતું.

બદલાતી જતી ટેકનોલોજી :

એરોપેશનના કારણે અમેરિકામાં માત્ર બેકારી

વધી છે એટલું જ નહીં પણ અમેરિકાની મજૂર ચળવળ સામે સંગઠનના પણ ઘણા નવા સવાલો બેલા થયા છે એરોપેશન અને બદલાતી જતી ટેકનોલોજીના કારણે કુશળ-અર્ધકુશળ કે ખીન કાર-ખાનાના કામદારોને -જેને અહીં જૂરા કોલરના (જલ્દુ કલડ) મજૂરો કહે છે, -તેમની સંખ્યામાં જૂજ વધારો થાય છે જ્યારે ઉદ્યોગો સરોધન-વૈદ્યાનિકો વ. તરફ વધુ ઝોક આપવા હોવાથી, તેમજ સમૃદ્ધિના કારણે દેશમાં કોરપ્પીટવ, શાળાઓ, રોડો, મોટા મોટા ડીપાર્ટમેન્ટ સ્ટોર અને ખીન મેવાઓ વધતી જતી હોવાથી -જેને સર્વિસ મજૂરો કહેવાય છે- તેમની સંખ્યામાં જળરજત વધારો થઈ રહ્યો છે. અને સફેદ કોલરના અગર બાણ લોકોની સંખ્યામાં વધારો થઈ રહ્યો છે નીચેના આંકડા આ વસ્તુચિત્તિ વધુ સ્પષ્ટ કરે છે.

આંકડા હજારમાં :

	૧૯૪૭	૧૯૬૦	૪૭-૬૦ની ટકામાં	વધારે
કુલ બીન ખેતી				
સેનમા કામ કરનારાઓની સંખ્યા	૪૬,૫૨૭	૬૧,૧૧૨	૧૧૩૬૯	૨૦.૬
સફેદ કોલર મજૂરો	૨૦,૧૮૩	૨૮,૫૦૭	૮૩૨૪	૪૧.૨
જૂરા કોલર મજૂરો	૨૩,૫૫૪	૨૪,૨૮૦	૭૨૬	૩.૦
સર્વિસ મજૂરો : પ્રકીર્ણ	૫,૯૮૬	૮,૩૩૫	૨૩૪૯	૩૯.૨

અહીં આ આંકડાઓનું મહત્ત્વ એટલા માટે છે કે મોટાભાગની મજૂર પ્રવૃત્તિ જૂરા કોલરમાં કેન્દ્રિત થયેલી છે. એટલે આવતા દિવસોમાં જેમ જેમ ટેકનોલોજી વિકસતી જશે તેમ તેમ આજના ઘણા ખ્યાલો જૂસાર્ધ જશે કુશળતા માપવાના આજના ધોરણ બદલાઈ જશે કારણ કે એક જ માણસ એક જગ્યાએ બેસી આખો પ્લાન્ટ ચલાવતો થયો છે.

આ વસ્તુને વધુ સ્પષ્ટ કરવા આપણે ઉદ્યોગોના મજૂરોને બે લાગમાં વહેંચીએ અને જોઈએ. એક લાગ એ કે જ્યાં મુનિયનો મજબૂત છે અને ખીન લાગ એ કે જ્યાં મુનિયનો નહિતર અમર ઓછી લાગતી ધરાવે છે.

કામદારોની સંખ્યા ૪૭-૬૦માં ટકામાં
૧૯૪૭ ૧૯૬૦ ફેરફાર (હજારમાં) ગયા છે.

મજબૂત ઉદ્યોગો ૨૨,૭૩૭ ૨૩,૬૭૫ ૧,૭૩૮ ૬૦
નબળા ઉદ્યોગો ૨૧,૧૨૫ ૨૯,૨૨૨ ૮,૦૯૭ ૩૮૦૩

આ બંને પ્રકારના આકાંક્ષા ટેકનોલોજીના ફેરફારને આભારી છે જ્યાં યુનિયનો મજબૂત છે તેવા ક્ષેત્રોમાં મેન્યુફેક્ચરીંગ, બાષકામ, ખાણ અને વાહનવ્યવહાર અને બંધરે સેવાના ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે. જ્યાં યુનિયનો નબળાં અથવા મહિવત્ છે તેમાં વ્યાપાર, સર્વિસ, વીમા કંપનીઓ, બેંકો, મધ્યમ અને રાજ્ય સરકારના નોકરિયાતોનો સમાવેશ થાય છે.

આ બંધા કારણોનો પડઢો બીજી રીતે પણ સ્પષ્ટ બને છે અહીં યુનિયનોને પ્રતિનિધિત્વ આપવા માટે શુદ્ધ મતદાન કારણે ચૂટણી કરાય છે અને આવી ચૂટણીઓ રાષ્ટ્રીય મજૂર સંઘઢક બોર્ડ (નેશનલ લેબર રીમેશન બોર્ડ) ની દેખરેખ નીચે થાય છે એની ચૂટણીના પરિણામોના ૧૯૭૮ થી ૧૯૬૦ સુધીનાં વરસોમાં આંકડા બોર્ડએ તો તે પણ આ હકીકત બતાવે છે. આ આંકડાઓ ત્રણ ભાગમાં વહેંચ્યા છે. "એ. એફ. એલ. સી. આઇ. ઓ." જેડે બેડાયેલ યુનિયનોની તરફેણમાં મતદાન અથવા એનાથી છતાંયેલી ચૂટણીઓ; એની સાથે ન બેડાયેલ હોય તેવા યુનિયનોના તરફેણમાં થયેલ મતદાન અને છતાંયેલ ચૂટણીઓ; અને હાઇ યુનિયનની તરફેણમાં મત ન આપે અથવા યુનિયન ન બેડાયેલ તેમાં મતો, આ પ્રકારના આંકડાઓ ને નીચે આપ્યા છે તે બતાવે છે કે "એ. એફ. એલ. સી. આઇ. ઓ. ની છતેલી ચૂટણીઓ અને મતના ટકા

૧૯૩૮ માં હતા તેના કરતા ૧૯૬૦ માં ખૂબ નીચે

આ બંને આંકડાઓ એ. એફ. એલ. સી. આઇ. ઓ. જેડે બેડાયેલ મજૂર મંડળોએ છતેલી ચૂટણીઓના ટકા તેમજ એમાં પડેલા મતો "વોલેડ વોટસ" માંથી આપેલા છે. એ. એફ. એલ. સી. આઇ. ઓ. જેડે બેડાયેલ યુનિયનોને મળેલા મતોની ટકાવારી નિરતર ઘટતી જાય છે.

ઘટતી કે સ્થિર સભ્ય સંખ્યા

આ બંધાને પરિણામે મજૂર સભ્ય સંખ્યા ઘટતી જાય છે. જ્યાં ટેકનોલોજીમાં મોટા ફેરફારો થયા છે એવા ઉદ્યોગોના યુનિયનોની સભ્ય સંખ્યા ભારે પ્રમાણમાં ઘટી ૧૯૫૧-૫૮ સુધીના આંકડાઓ બતાવે છે કે ૧૩૧ રાષ્ટ્રીય મજૂર મંડળો જેનું સરવે કરાયુ હતું તેમાંથી ૪૯ મંડળોની સભ્ય સંખ્યા ઘટવા પામી હતી. ૧૬ મંડળોએ તો ૧૦,૦૦૦ વધુ સભ્યો ગુમાવ્યા હતા. ટેકસ્ટાઇલ યુનિયન એફ. એમ. રીફા એફ. એલ. ૧,૬૪,૭૭૦ સભ્યો અને યુનાઇટેડ ટેક્સ્ટાઇલ વર્કર્સ ૪૪,૦૦૦ જેવા રટોટ ધ્યેષ્ટ્રીક રેલ્વે એન્ડ મોટર કોચ એન્ડ મેકાઇન યુનિયને ૪૫,૩૬૩ સભ્યો ગુમાવ્યા હતા.

પરિણામે એ. એફ. એલ. સી. આઇ. ઓ. જેની સભ્ય સંખ્યા ૧૯૫૮માં બે કરોડ ૫૨ લાખથી હતી તે અભ્યારે ૧૯૬૦ના બંધુબ્યારીની ૧ લાખ એ ૧૦૬૨ કરોડની છે.

તાજેતરમાં હારવડ યુનિવર્સિટી ના પ્રો. જોહન ડનલોપે એક નાની પુસ્તિકા બહાર પાડી છે. તેમાં એમણે ૧૯૭૫ ની સાલમાં ઔદ્યોગિક સંબંધોની

વરસ	ચૂટણીઓ એ. એફ. એલ. સી. આઇ. ઓ. સાથે બેડાયેલ	સ્વતંત્ર યુનિયનો	પડેલા મતો યુનિયન નહી	એ. એફ. એલ. સી. આઇ. ઓ. સાથે બેડાયેલ	ટકામાં : સ્વતંત્ર યુનિયન	યુનિયન નહી
૧૯૩૮	૭૦૮ ટકા	૧૧-૨	૧૮-૦	૬૭-૮ ટકા	૧૪-૪	૧૭-૮
૧૯૫૦	૫૮-૫	૧૫-૮	૨૫-૫	૬૦-૯	૨૨-૩	૧૬-૯
૧૯૬૦	૩૭-૬	૨૧-૦	૪૧-૪	૪૨-૦	૨૨-૧	૩૫-૯

શું રિયલિટી દરે તેનું અવલોકન થયું છે પુસ્તિકાનું નામ છે "ધી અમેરિકન ઈન્ડિયન રીલેશન્સ સીસ્ટમ ધન ૧૯૭૫."

આમાં એક જગ્યાએ અમરું જણાવ્યું છે કે ૧૯૭૫ માં કુલ મજૂરોની સંખ્યાના લેવર ફોર્સ" જે અત્યારે હકરોડની તબક્કા ૭, તે વધીને ૯ ૩ કરોડે પહોંચશે અત્યારે મજૂર મંડળો બધાજની સભ્ય સંખ્યા ૨૦૨૫ કરોડની છે. તેમણે આજની ટકાવારી અને પ્રમાણને જાળવવું હશે તો સાડાપાચ કરોડે પહોંચવું પડશે. આકાંક્ષા એમ બતાવે છે કે ખીજા યુદ્ધ પછીના દસકાઓમાં મજૂર મંડળોની સભ્ય સંખ્યા ૬૦ વરસે માં લાખના હિસાબે વધવા પામી છે. આના બદલે માત્ર આજની રિયલિટી જાળવવા માટે દર વરસે ત્રણ લાખ નવા સભ્યો વધારવા પડશે

જુદા જુદા ભાગોમાં મજૂર પ્રતિષ્ઠિ

આ બધા કારણો-જેવા કે ટેકનોલોજીમાં થતો જતો સુધારો, સરકારી નોકરોમાં અને હોગપિટલમાં કાનૂની અગત્યને બાજુએ મૂકીએ અને અમેરિકાના જુદા જુદા ગામોમાં મજૂર પ્રતિષ્ઠિની સ્ત્રી રિયલિટી છે તે જોઈશું તો વળી વધુ રસપ્રદ ચિત્ર મળી આવશે. અમેરિકામાં દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં ધબ્બી રીતે ફરક છે એક ફરક જેને કારણે તાજેતરમાં મિસિસિપી યુનિવર્સિટીમાં હજારો વિદ્યાર્થીના પ્રવેશ માટે પ્રમુખ કેનેડીને લશ્કર મોકલવું પડ્યું-એ પણ દક્ષિણ અમેરિકામાં જ છે. એનો પણ આ ચળવળમાં ધબ્બો હિસો છે જ્યાં પહેલાં તો આપણે જુદા જુદા વિભાગોમાં મજૂર પ્રતિષ્ઠિની ટકાવારી તપાસીએ

૪૦ ટકાથી વધુ મજૂરો સંગઠિત થયા છે તેવાં રાજ્યો :

વોર્ગિંગટન ૫૯ ટકા, મીસીસિપી ૪૦, ઓરિગોન ૪૭, હાવીનાઈસ ૪૧, ઇન્ડિયાના ૪૧, મીયુરી ૪૧, વીયોન્ગીન ૪૧, કેલીફોર્નિયા ૪૦, મીનેસોટા ૪૦, મોન્ટાના ૪૦, આઈડો ૪૦

૩૦થી ૪૦ ટકા વચ્ચેનાં રાજ્યો :

ન્યુજર્સી ૧૭, ન્યુયોર્ક ૩૧, પેન્સિલ્વેનિયા ૩૬, મેસેચુસેટ્સ ૩૨, નેવેદાક્કર રજીડ આઈસેન્ડ ૩૦, ૨૦ થી ૨૯ ટકા વચ્ચેનાં રાજ્યો :

કોનેકટીકટ ૨૯, કોનેકટીકટ ૨૯, મેરીલેન્ડ ૨૮ આઈડો ૨૮, વીયોન્ગ ૨૬, મેરીલેન્ડ ૨૫, ન્યુ હેમ્પશાયર ૨૫, આલાબામા ૨૪, કેન્સસ ૨૪, ઇન્ડિયા ૨૪, ડી. સી. ૨૩, ઉતાહ ૨૩, ટેનેસી ૨૨, પર્મિસ વર્જીનિયા ૨૦, આરિઝોન્સ ૨૧, હાઈલા ૨૧, લુઈસિયાના ૨૦.

૨૦ ટકા કરતાં નીચેનાં :

નેવાડા ૧૯, ફોર્ગીડા ૧૮, આઈડો ૧૭, ટેક્સ ૧૭, વર્જીનિયા ૧૭, વ્યોર્જીયા ૧૬, વેરમોન્ટ ૧૬, મિસિસિપી ૧૫, દક્ષિણ આઈડો ૧૪, ન્યુ મેક્સિકો ૧૩, ઉત્તર આઈડો ૧૦, ઉત્તર કેરોલીના અને દક્ષિણ કેરોલીના ૯.

આ બધા વીગતવાર આકાંક્ષા બતાવે છે કે દક્ષિણમાં મજૂર પ્રતિષ્ઠિની તાકાત ધબ્બી ઓછી છે. દક્ષિણની વાત આવે ત્યારે અત્રે નોંધવું જોઈએ કે તાજેતરમાં ઉદ્યોગોમાં પણ એવી મનો-વૃત્તિ જન્મવા પામી છે કે નવા ઉદ્યોગો દક્ષિણમાં કરતા ઉદ્યોગો દક્ષિણમાં કરવાની પ્રતિષ્ઠિ યુનિ-યોનાયત કારણે છે એમ સ્પષ્ટ થઈ ચુકેલું છે. કારણ દક્ષિણ અધિકસિત છે એ પણ એટલું જ સાચું છે ગમે તેમ પણ મજૂર આદેશન માટે એ મહત્વની હકીકત બની રહે છે.

કેટલીક ધ્યાન ખેંચે એવી વાતો

આ અગાઉની વીગતો આપણને અમેરિકન મજૂર ચળવળની હાલતની રિયલિટી ઉપરાંત લાવે માટે એની સામે પડેલા મહત્વ સવાલોનો આશો ખવાસ આપે છે, જ્યાં એ પણ ન જાણવું જોઈએ કે કોલમાની આણેના મજૂર મંડળમાં જળવળને લેખીડી નેતા જોહન લુઇસ અને મોટરના કાર-ખાનામાં કામ કરતા મજૂરોના નેતા વોલ્ટર રથર જેવાઓની તાકાત પણ મજૂર ચળવળ પાસે છે.

તાત્પર્યમાં તંદુરસ્તી અને સલામતિ અંગે મજૂર મંડળોએ પોતાના કરારો મારફત શુ મેળવ્યું છે તેના અભ્યાસ કરતી વખતે કેલિફોર્નિયાના મજૂર મંડળે આ દિશામાં મેળવેલી સિધ્ધિ વાચી. અલબત્ત અહીં દવાખાના અને વૈદકીય ગહનમાં સરકાર બહુ ઓછું કરે છે. પણ જહોન લુઇસે તો છેક ૧૯૪૪માં માર્લિફોર્નિયામાં કરારમાં વૈદકીય સહત મેળવવાની પહેલ કરી. આના પરિણામે ૧૯૬૧ સુધીમાં યુનાઇટેડ માઇન વર્કર્સ ઓફ અમેરિકાએ ૭૦ હજાર નિગમ કામદારો માટે મેન્શન અને દશ હજાર નિગમો વિધવા અને બાળકો માટે સહતના લાભો મેળવવા ઉપરાંત વૈદકીય ગહન કરારો મારફત મેળવી આજે ૪૬ લાખોમાં એમની વૈદકીય સહત ફેલાયેલી છે. ૭૦૦૦ ડોક્ટરો અને દશ હોસ્પિટલોની ભળા એણે જમાવી છે

આવી લોખંડી વ્યક્તિઓની સિધ્ધિને નવ-ગાંધીઓ દારી સહે નહીં. પણ એ બધા આકાશ માત્ર વિકસતા રાષ્ટ્રના મજૂર આદોલનની સામે પડેલા સવાલોનો ખ્યાલ આપવા માટે હતા.

એક ખીજ મોટી ત્રુટી મને આટલા દિવસોમાં જો હેમાર્ષિત તે મજૂર કાર્યકરોમાં કાર્મ રૂપથી વિચાર-સરણીના અભ્યાસની એકવાર વર્ગમાં આતરરાષ્ટ્રીય મજૂર અળવળનો ખ્યાલ આપનાર પ્રાધ્યાપક માર્કસનો હિસ્સો સમજાવી રહ્યા હતા ત્યારે મે પૂછ્યું કે “સામાન્ય મજૂર કાર્યકર આ દેશમાં માર્કસને કઈ નજરે જુએ છે ?” ત્યારે પ્રાધ્યાપકે જવાબ આપ્યો કે “સામાન્ય મજૂર કાર્યકર માર્કસ રશિયન છે એમ માનતા હશે માર્કસને વાચવાની કે સમજવાની વાત તો બાજુએ રહી.”

આ દૃષ્ટાંત બતાવે છે કે માર્કસ જેવી વિશ્વ-વિખ્યાતને ઓળખવા જેટલી તઘ્દી ન લેવી એ મજૂર આદોલન માટે બચઝન છે

ખીજ એક વાર “હડતાળનો અધિકાર સરકારી નોકરોને હોવા જોઈએ કે નહીં” તેની ચર્ચા ચાલતી

હતી. એક પ્રાધ્યાપકે આવા હડતાળનો હક્ક પણ કાર્મ સામાન્ય નિષ્વંશ. “બ્લેન્કેટ બાન” Blanket Ban ન હોવા જોઈએ—એવું કહ્યું ત્યારે વર્ગમાં કેટલાક મજૂર નેતાઓએ કહ્યું વ ખરું કે, “સરકારી નોકરોને હડતાળનો હક્ક ન હોવા જોઈએ.” દુનિયાનો લોકશાહી રાષ્ટ્રની આ વાત આચકો આપે તેવી મને તો લાગી જ.

પણ સીધી વધુ આચકો તો એ વાતે આપ્યો કે એ. એફ. એલ. સી આખા એના પોતાના નીતિનિયમોમાં એવી ભંગવંધ છે કે એના હોદ્દાઓ, પોતે સામ્પ્રવાદી નથી, પોતે ગેરરીતિ નહીં અજમાવે, તેવી લેખિત બાહેધરી લે છે. મારા મને તો ટુરન જ કહ્યું “There cannot be affidavit on one's belief or honesty.” આ બધી મર્યાદાઓએ મારા મન પર એવી છાપ બેસી હતી છે કે વિચારસરણી અગર સહાંતિક “આઈડીગા-લોજીકલ” પૂર્વજૂમિકા આપવાની જરૂર ત્યા છે જ.

આમ ન હોવાનું એક કારણ એ છે કે અમેરિકન મજૂર અળવળ Pragmatic વ્યવહાર-નિષ્ઠ રહેવામાં ગૌરવ સમજે છે.

એવી જ આચર્યકારક વાત સ્ત્રી મજૂરોની છે દર ત્રણ મજૂર એક સ્ત્રી મજૂર છે છતાં જાણી જાણી સ્ત્રીઓ મજૂર આદોલનમાં હિસ્સો લે છે કે સંગઠિત બને છે. અલગત આનો વધુ આચર્યકારક પડ્યો તો અમેરિકાની સેનેટ અને કોંગ્રેસમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ભારત કરતાં ઘણું ઓછું ત્યારે જ સમજાયે હતા.

અમેરિકન મજૂર આદોલનના આ પાસાઓ જોઈએ અને સમજાવે અને સાધારણ મજૂર કાર્યકરોને તાલીમ આપવાના અમેરિકાની હોરવર્ડ, વિન્કે-સીન, કારનેલ યુનિવર્સિટીઓના પ્રયત્નો જોઈએ, ત્યારે લાગે છે કે, ભારતના મજૂર આદોલન સામે ભાવિમાં કેવા સચલો આવનાર છે તેમજ એણે પણ આવા તાલીમ કેન્દ્રો, આવતી કાલના સવાલો ઉકેલવા, ચાપવા પડશે

‘ચેબોવનાં નાટકો’

—કોન્સ્ટાન્ટિન સ્તાનિસ્લાવસ્કી

અનુવાદ અને સંશ્લેષ : અનિરુદ્ધ ધ્રુવભટ્ટ

ચેબોવનાં નાટકોનો પરિચય આપવાનું કામ હાથમાં લેવાની હું તો હિંમત ન કરું. એનાં નાટકોની સુદૃશતા સંવાદમાં નથી, સંવાદની, પાછળ રહેલા અર્થમાં છે, વિરામોમાં છે, અભિનેતાઓની નજરમાં છે, તેઓ જે રીતે લાવોની રજૂઆત કરે છે તેમાં છે આ નાટકોમાં બધું જ જીવંત બની ઊઠે છે—લક્ષણો, અવાજો, દશ્યમાલા, અભિનેતાઓએ સર્જેલાં કદપનો, નાટક પોતે સર્જનાત્મક અર્થ સ્ફુરણ અને કલાત્મક લાગણીની આ ઘટના છે.

મને અંત સ્ફુરણ અને લાગણીનો રસ્તો સજાડનાર ચેબોવ. એના નાટકોની આતર સામગ્રીના દલ ખોલવા માટે નાટ્યકારના આત્માનાં ઊંડાણોમાં દૂબળી મારતી જરૂરી થઈ પડે છે. આ, અલબત્ત, ઊંડું આત્મિક તત્ત્વ ધરાવનાર પ્રત્યેકને માટે લાગુ પડે, પણ સીધી વધારે તો ચેબોવને, કમળ કે એની બાબતમાં બીજા માર્ગે જ નથી રશિયાનાં બધાં નાટ્યગૃહોએ અને યુરોપના ઘણા નાટ્ય-ગૃહોએ અભિનયની જૂની રીતોથી ચેબોવનું અર્થઘટન કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો. અને પરિણામ? નિષ્ફળતા એકે ય એવું નાટ્યગૃહ નહોતું કે એવો પ્રયોગ નહોતો, જેણે ચોક્કસાણુ નાટ્યત્મક રીતોથી ચેબોવની સફળ રજૂઆત કરી હોય. આ દુઃશક્તિમાં એનો પણ સમાવેશ થાય છે કે એનાં નાટકો જગતના ઉત્તમ અભિનેતાઓએ પ્રયોજી ગેલા છે; અને આ તેવા અભિનેતાઓ દળા જેમના શક્તિ, રીતિ અને અનુભવ પ્રત્યે કોઈએ આજ સુધી પ્રશ્ન સરખો ઉઠાવ્યો નહોતો ત્યાં બીજાં નાટ્ય-

ગૃહો અમફળ થયાં ત્યાં ‘આર્ટ થિયેટર’ એકલું સફળ થયું એ સમયે એના અભિનેતાઓ પરિ-પક્વતાને પહોંચ્યા નહોતા ચેબોવને પામવાનો અમે નવો જ અભિગમ શોધ્યો હતો—સર્વથા ભૂલો જ અભિગમ અને નાટ્યકલાને એ અમારું મુખ્ય અર્પણ હતું.

ચેબોવના નાટકો પ્રથમ દર્શને એમની કાવ્ય-મયતાના ઊંડાણ પ્રકટ કરતાં નથી. એ નાટકો વાંચ્યા પછી તમે કહો “મારા છે પણ એમાં કશું અસામાન્ય કે કશું અમત્કારક નથી ત્યાં બધું હોતું જોઈએ ત્યાં બધું છે; અમે જાણીએ છીએ એ છું છે તે, એ સાચું છે, પણ એ નવું નથી.”

એના નાટકો સાથેનો પ્રથમ પરિચય ઘણુંનું નિરાશાજનક નીવડે છે નાટકો વાંચ્યા પછી એ અંતે કંઈ દહેવાણું હોતું નથી, એવું પણ લાગે છે. વસ્તુ અને વિષય થોડાક શબ્દોમાં મૂંઝેલી શકાય અભિનય—પાઠ? ઘણું સારા પાઠ એમાં છે પણ જેઓ માત્ર સારા જ પાઠ લગવતા આવ્યા છે એવા અભિનેતાઓને (એવા અભિનેતાઓ હોય છે પણ ખરા) આશ્ચર્ય એવા પાઠ તો એમાં નથી જ. બીજા પાઠ નાના છે કાગળના એક ટુકડા પર લખી લેવાય એવા. થોડાક શબ્દો, થોડાંક દૃશ્યો, વાદ સ્વી જ્ય પણ વિચિત્ર તો એ છે કે, સ્મૃતિને જેટલો છૂટો મેર મૂકતા જાઓ તેમ તેમ નાટક વિશે તમારે વધારે ને વધારે વિચારવું પડે. કેટલાંક સ્થાનોનું આતરિક જળાતમને અન્ય સ્થાનો વિશે અને આખા નાટક વિશે વિચારવા ધેરે તમે ફરી

ફરી વાંચો અને પ્રત્યેક વાચને તમે નવી શોધ કરો.
 એખોવનાં કેટલાક પાત્રો મેં જેટલાવાર જાણ્યાં છે. પણ જેણે મારામા નવી લાગણીઓ ન જન્માવી હોય કે નવાં ઊંડાણો અને નવી સફળતાઓની શોધ મારામા ન ગ્રેરી હોય એવા એકેય પ્રયોગ મને યાદ નથી.

એખોવ અક્ષયપાત્ર છે. ચેન્નિડુ જીવન એનાં નાટકોમા નિરપાય છે, તેમ જતા એના વસ્તુ માત્ર સામાન્ય ક્ષુદ્રક બાળનો વિશે નથી પણ માનવી વિશે છે. એથી જ તે આ ઘરતી પરના ભાવિ જીવન વિશેનું એનું સ્વપ્ન નજીવું કે સાકડી મનોદશાનું નથી. એ તો વિશાળ, મહાન અને આદર્શમય છે. આ એવું સ્વપ્ન છે જે સંજલતઃ અગમ્ય જ રહેવાનું. એની પ્રાપ્તિ અશક્ય હોવા છતાં એને માટે યશું વેડી લેવા તેવાર થવાનું મન થાય. ભાવિ જીવનનાં એખોવનાં સ્વપ્ન હિતુગ આત્માની, વિસ્વાત્માની અને ત્રણ ગજ નહિ પણ સમસ્ત ધરની માગતા માનવીની વાત કરે છે એ શામલિતા પ્રદેશમાથી આવ્યું છે.

એખોવના નાટકો અત્યંત અસરકારક છે. પણ તે એમના બાહ્ય વિકાસથી નહિ, આંતરિક વિકાસથી એના પાત્રોની નિકટીયતા સ કુલ આંતરિક ક્રિયા-શીલતાને સંજોષે છે. બીજા કોઈ પણ નાટ્યકાર કરતા એણે વધુ કુદર રીતે જતાવ્યું છે કે કાર્યની આંતરિક સાર્થકતા સમજી લેવી જોઈએ, અને નાટકીયતામાંથી શુદ્ધ કરેલી માત્ર આ આંતરિક સાર્થકતા પર જ પાંખા નાખી અભિનયક્ષમ નાટક રચી શકાય. બાહ્ય કાર્ય રજન કરે છે અને ઉત્તેજ છે, આંતરકાર્ય અસર કરે છે અને આત્માને વસ કરે છે. નાટકમાં આ બંને પ્રકારના કાર્યો સાથે વલાર્થલા હોય તો વધુ સારું, કારણ કે એ હારા નાટક દરમિયાન મૂલ્ય તેમજ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે. અમે તમ તો ય, આત્મ કાર્ય સૌથી વધુ મહત્વનું છે. એથી એખોવનાં વસ્તુને અદ્વિતીય રજ કરવા કે આત્મ-લાય અને આંતર જીવન બહાર લાવવા વિના એના દરમિયાને રજ કરવા એ ખોટું છે. પાત્રોના

આત્મગત મૂલ્યને કારણે તે એખોવનાં નાટકો આસ્વાદ્ય છે.

એખોવના, નાટકોમાં અભિનય કરવા કે રજના આત સાધવા પ્રયત્ન કરતા અભિનેતાઓ સાથે માર્ગે નથી જતા. એમા તો એમણે અભિયાગ સિદ્ધ કરવો જોઈએ. અર્થાત આંતરિક વિકાસની ઊંડી વેખા પર આગળ વધીને જીવન જોઈએ, અસ્તિત્વ પ્રગટવું જોઈએ. અસર કરવાની એની વિવિધરંગી, ઘણું કરીને અસપ્રગટ રીતોમાં અહીં એખોવ જળીવાન છે કેટલીકવાર એ પ્રભાવવાદી છે; ક્યારેક એ પ્રતીકવાદી છે; બંન્નાં જરૂર લાગી ત્યાં એ વાસ્તવવાદી છે અને કેટલીકવાર તો નિમજ્જવાદી.

નમેલી સાંજ... જિમ્મો ચંદ્ર... બે માનવી, પુરુષ અને સ્ત્રી. અર્થે વિકાસ શબ્દોની આપ-લે. શબ્દો... મોહનનાર જે ભાવ અનુભવે છે તે વ્યક્ત ન કરતા શબ્દો (એખોવના પાત્રો ઘણાભાગે આણું કરે છે.) દૂરથી પિયારો પર વગાડાની રસલીન કામી સૂરાવલી સંભળાય, જે આંતરિક વેરાનતા અને વાતાવરણની દિશાશની યાદ આપે. એકાએક, કન્યાના ગ્રેષ્મીના હલનવા ક્રોધક ગહનતમ ખૂણેથી કૂસકું સરી પડે. અને પછી—એક નાનકડું શબ્દ—અવજ, એક ઉદ્ગાર: “મારાથી નહિ થાય... નહિ થાય, નહિ થાય...”

આ દ્રશ્ય સામાન્ય રીતે કશું કહેતું નથી; પણ એ સાહચર્યનિ, સ્મૃતિઓને અને મેચેન કરી મૂકે એવી લાગણીઓને જન્માવે છે.

જીવાન ગ્રેમમા ચક્રૂર. નિહેંત્રક રીતે મારેલું કુદર સ્વેત હરિયર્ધ પાખી પોતાની ગ્રેમસીના ચરણમાં મૂકે છે લગ્ન જીવંત પ્રતીક.

શિક્ષક કોઈ ગણાણી જીવ. પોતાની પાત્રીને એકતું એક વાક્ય કહ્યા કરી એનો કોણ લે છે. અને આખા નાટક દરમિયાન એની ધીરજને કસોટીએ ચઢાવે છે “ચાલ ઘરે જઈએ... ઊંકડું રહે છે..” આ વાસ્તવવાદ.

પછી, એકાએક, અપુષ્કારી રીતે એક દર્શક માતા અને એના આદર્શવાદી દીકરા વચ્ચેના

[અનુસંવાન પાન ૭૬]

[પાના ૨૬ પરથી આશુઃ“ધૂળ પોવાનો ધંધો”]
 દીમને અહીંથી તહીં રોકવતા, રમદોળના પહેનાં
 બે ઘડી વિચાર કરવો પડે !

‘સાના-૫ રીતે ખપ પૂરતી જ વાત કંઈનાં બે
 માણસ. રહેજ કરકા મિત્રજનો ને અનરૂ મળે
 તોય ચાંચે. દીમમાં ભાષણથી કે ટોળાદીખળો
 સંબંધ એને કોઈની જોડે નહિ. પણ એ જ માણ-
 સને વિસામાની કાક પછે, લાઠીની આંચે અંજ
 ગરમાવતાં, સાર્થાંઓના મો આગળ પોતાના જીવ-
 કાળની ગઠડી છોડી, પોતાના રંગેરંગી લીરા
 લહેગવતો જીવો તો એમ જ લાગે કે, આ તો ભારે
 મુશ્કામી મિત્રજનો માણસ !

અંધારિયા ભાવિની પાતાળ છોડી ખીણની
 ધારે પગની પાની ટેકવી જીવો દોષ, તેવે કાળે
 તુગિને કોઈ અવાહ કરે કે, ‘ગાડીના ક્યા ડબ્બામાં
 બેઠેલા છો ?’

તો કહેશે, ‘હું તો રપેશિયલ કામનો મુસાફર
 છું...ને સીધા ધમસદન પહોંચાડે એવા ડબ્બામાં
 બેઠેલા છું...’

એના આ જગમ સામળનાર ડહામને બે ઘડી
 અવાજ બની જાય, પણ એ તો એવો જ હળવો ને
 સ્વસ્થમિત્ર ! જાણે દોરકા પર ખેલ કરનારો નહ...!

આકેલા સાંઠની માફક બાપને કપાળે ‘કુલક’ની
 છાપ લાગી જતાં, સત્તાની નજરે તુરિનનું ધર
 ‘ધર’ મટી સાપનો શરૂઆત બની ગયું... કુમળી
 જોમરને ભાઈ નાહક અંદર શૌકાર્થ મરે, એ કરતાં
 છાનોમાનો પાછલે ગારણેથી એને ગદાર કાઢી,
 ઝોળાધોળ કરીને ડામર ઉઠાળનારા ને સડકો બાધ-
 નારા મજુરિયાઓના ટોળામાં ઉછેરી દર્દ પોતે
 આગળ ચાલતો થાય છે; પોતાની આ નિદુરતા
 બદલ પોતાના મનને મનાવવા એણે આશ્વાસન
 આપવા નેહું દોષ તો તે એક જ કે ‘ભાઈ મારો
 મમે ત્યાં પળુ જીવતો તો રહેશે...’ પરંતુ, પોતે ?
 દર દરની ઠોકરો ખાતો, એ દિવસે ને નીકળી
 પડેલો તે—આખરે એને દીને કામ થવાનું દેકાણું
 જડ્યું ‘અમજાવણીમાં’ ! ને આજે તો હવે એ વાતનેય
 દોઢ બેઠાવકાનો કાળ વીતી ગયો હતો. જૂંસાઈ ગયેલા

એ જીતકાળની વાતો સંભારતાં જીવે પોતાના કોઈ
 પૂરવ જનમની વડી હોળેળો મેડે દોષ એવી લાગણી
 એ અનુભવતો હતો.

કોઈ જેનગમ થરેરાની માફક સારંગીરિવાનાં
 ગરકામાં મેળવો પર હડિવાદોટી કંઈનાર મેકામ
 વાવગને સામી જીતીએ ઝીલતાં જેની મૂંઝોને
 મોવાગોળ ફરકતો નહિ—એવો આ તુરિન—ઝોડની
 ખાસ જેવી બરજટ ચામડીવાળો ને વગજની ઠાસ
 જેવી છાત્રિવાળો આ માનવી—જુલ્યા લટકયા અદો
 આવી ચડેના ગલરુ-જીવોની ઝોચ બની છત્રી રક્ષી
 હતો ‘પોતાનું દેહી મેવાની’ એવી શક્તિ દીમના
 કેદીઓની સહિવારી ચાપણુ બની ચૂકી હતી.
 લલમલા સત્તાવાળાઓ—કાવદાની આખૂણે એમને
 હાથ છતાં ને કામ કેદી પાસે કરાવી શકતા નહિ,
 એ તુરિન એની આખને અણસારે, રમતા રમતામાં
 કરાવો લેતો. પણ સૌને એના પર સગા બાપ નેટલો
 વિશ્વાસ કે એ કહી આપણી પાસે નાહકની વેઠ
 થા મફતમા મજૂરી નહિ કરાવે. આવે ઠેકાણે આવી
 ચડયા પછી મુખેવ અને એના સાથીઓને આવો
 દીમલીડર મળી ગયો એ કઈ ઝોછી ખુશનસીબીની
 વાત હતી ?

તુરિનનો જ દીમલા સેઝાર પણ એક પાત્ર
 છે. સુખિયો—કર્ષક ‘માલદાર’ ગણાય એવો એ
 આદમી એને ધેરથી મહિનામાં બે પારસય તો
 ખરા જ. મૂંઝેલા દોરનું ચામડું કમાવીને એમાંથી
 ‘કોમ-સેમક’ બનાવણું હોય તો એને માટે કંઈક
 ચીકટ એવા રસાયણોનો ખપ પડતો હોય છે.
 તો આ તો બેઝની ખાસ જેવી કેમ્પની સત્તા !
 પોતાની દીમને માટે જરૂરી એવી કુમાર—એમાં
 જળવાઈ રહે તે માટે માળજુ ચરખીના ખપ તો
 ખરોસ્તો એ સામગ્રી સેઝારને ધેરથી આવનાં
 પારસલો થકી જોગવાતી.

તે ઉપરાંત પણ સેઝાર એક લગેડો ગણેડો
 ને અળગક માણસ હતો. કેમ્પની ઝોફિરુઆ
 ‘નોર્મલિયેક’ની ખુશી હાથવળી કરી લેના એને કઈ
 મુરેલી નહી ન હતી • દીમના સાથીઓ કકડતી

ટાકમાં કાળો મળુરી કરી લોહીનો પસીનો પાડતા હોય ત્યારે, સેઝાર 'સાહેબ' દુકાનો ઓફિસમાં ખુરશીએ બેઠા હલેરથી સિગરેટના દમ ખેંચતા હોય તે કોઈ સાથી મળી જાય તો—'ક્યા'ની છાસ વસોરી એમાંથી 'સમાજવાદી વાસ્તવતા'નું માખણ તારવવા મથતા હોય !

પણ નવાઈની વાત તો એ છે કે દીમમાના મોર્ષને એની અદેખાઈ કરવાનું મન થતું નથી ! કારણ કે સૌ કોઈ જાણતું કે, એની 'જુદ્ધિ' ને 'મત્તા' એવમથી દીમનો લાગ તો સેઝાર આગવો કાઢે જ છે...પછી મીઠા ઝાડનું મૂળ કાઢતા બિલો થાય એવો હેમ્બ્રુટો ત્યાં કોણ હોય ?

અલખત, સેઝારની ન્યાત, જાત, લાત નિરાળા જ હતી—કોઈ જાણતું નહિ કે એનો દેશ કયો છે, એ વહુદી છે, ક્રીક છે, યા બિન્સી ! કાળો ભરમર ને ભરાવદાર, આકડે વજ્ર અદાવેલી મૂઠો, ને જુદ્ધિતા તેજ અમકતી પાણીદાર આંખોને જાવરનું વિશાળ કપાળ. જ્યારે જુઝો ત્યારે ધુમાડિયાની ચીમનીની માફક એના મોઢામાની જુગી ધુમાડાના ગોટા કાઢતી જ હોય. ને ધુમાડાની એ જાંચે ચઢતી સેર ચાટે મનોમૂમિના અવકાશમાં વિદ્યારે તીકળી પડનારું એવું મનોપંખી કોણ જભેલે કયાંય ઉડાવેલે ખેડતું રહેતું હશે !

લોકવાયકા એવી હતી કે સેઝાર અહીં આવ્યો તે પહેલાં ચિત્રપટોનો દિગ્દર્શક હતો એણે કંઈ કેટલાય ચિત્રપટોમાં દિગ્દર્શન કરેલું છે, એમ કહેવાતું. ને છતાં, અજબબી પમાડે એવી વાત તો એ છે કે એને પકડીને અહીં પૂરી દીધો તે વખતે હજી એણે પોતાનું પહેલું ચિત્ર પણ પૂરું કર્યું ન હતું !

ખેર, પણ એમાં કશું આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. આ કેમ પોતે જ આવા તો કંઈ કેટલાય-અસંખ્ય આશ્ચર્યોનું સંગ્રહસ્થાન છે. ને કેપ્ટન બ્યુનોવગ્રાની લાપામાં કહીએ તો એને એક અજબ 'શંકુમેળો' ગણે તો વચ્ચે.

—સોનેરી પટ્ટીવાળી દમામદાર વરદી અદાતી 'કમાન્ડર', ને 'એમિરલ્સ' ને 'એરમાઈલ્સ'ના

જૂથમાં જ ફરનારો, ને ઉપલા સમાજના જલસા-એમાં જ ખુરશી બાંડી બેસનારો કેપ્ટન બ્યુનોવગ્રા પણ અહીં !

—સિને-જગત ને નાટ્યમંદિરોની દુનિયામાં, કલાકારો, અદાકારો ને સાહિત્યકારોનાં અતરની ખુશબો પ્રસરાવનારાં વર્તુળોમાં જ રાતરિવસ ધૂમનારો ને બાદશાહી અદાથી જીવનારો સેઝાર પણ અહીં !

—સુખોવ, કિસાચ, ને તુરિન પાવલોવ જેવા ખક્તલ, ધડાયેલ મન-કાચવાળા ખેડૂ-કારીગરના દીકરાઓ પણ અહીં !

—મેડીકલ આસિસ્ટન્ટની સગવડભરી ખુરશીએ બેસી કેમ્પના દાકતર સાહેબની કીર્તી જાંચ ફેરળા બહારની દુનિયામાં પ્રતિબંધિત એવા હસિત કાન્ય સાહિત્યનું સર્જન કરનાર, 'સાહિત્ય અકાદમી'નો બીજા વર્ષનો વિદ્યાર્થી દ્રાવુસ્કીન પણ અહીં !

—એક સમયે 'એન્થ્રોપોલોજી'ના મિનિસ્ટ્રા પોતાની સેવાઓ આપનાર ને આને કેમ્પના કેદીઓના નંબર ધૂંટી આપનાર એ વયોવૃદ્ધ ચિત્રકાર પણ કેમ્પની 'ક્રન્કર્સ'ના સભ્ય તરીકે અહીં સામેલ !

—જે તદ્દન જુદા જ કુટુંબના નખીરાઓ તરીકે જન્મેલા ને ઉછરેલા છતાં એ સગા સહોદરનાં સ્નેહથી બંધાયેલ જીવન-પરોપણનું સાકશ્યર્થ સાધતા છવી રહેલા હરેશનિયાના વતની એવા મં નમખા તરુણો—(જેમાં એમના પૂર્વ જીવનમાં એક દત્તો માછી ને બીજો દત્તો કોઈ કોમેડીમાં શિક્ષણ લેતો વિદ્યાર્થી) પણ અહીં !

—'સ્થાનિયન બચ્સ' તરીકે પકડી આણેલો એક તદ્દન ગરીબો ને રાક, કાપા ભૂવાળો ને કમર કંઠ્ય...એવો કપાળકૂટો મોલ્દાવિયન પણ અહીં !

—માના આચળ જોડે એલ કરતા પિલ્લુ જેવો સોળ સત્ર વર્ષનો કિરોવ-કમાર ગોપચિક પણ અહીં !

—સિગરેટનાં દૂધ તીણી, એ બંગારને મસળી પોતાની તંગાકુ એમનારો ને સાથીનું માફ પીરમાવનારો પોતાની સેવા ગદ્ય એના શાકના

‘સામા’ આંગળા નાખી બટાકો હાંપ કરી જનારો
(મે છાકરના ખાખે હોવા છતાં, જેની ધરપકડ
થતાં એની પત્નીએ પતિને ગૂમ થયેલો બહાર
કરી, ખીન્ન લગ્ન પણ પતાવી લીધા.) મોરડાના
સચિવાલયનો એ કમનસીબ ‘માણ’ અધિકારી
કૃતિમિત્ર પણ અહીં !

આ ઉપરાંત ખૂન, મારામારી, લૂટફાટ ડાકાતી
કનારા મુનેગારોના ચુન દા પ્રતિનિધિઓનો પણ
અહીં જ તો સમાવેશ થયેલો હતો ! આ સમગ્ર
શ્રુભેશને એક લાકડીએ હાકનારા કેમ્પના સંચા-
વાળાઓની બલિહારી કંઈ જેવી તેવી હતી !

ખેર, આવે ઠેકાણે આવી પડવા પછી, કોઇને
દસ વરસ, કોઇને પંદર વરસ, કોઇને ત્રીસ વરસ
ગાળવાનાં હોય. એક કેમ્પથી બીજે કેમ્પ ને બીજેથી
ત્રીજે કેમ્પ એમની બદલીઓ થવા કરવાની હોય...
પોતાની સજા ક્યારે પૂરી થશે ને થશે તો પણ
એક સજા પૂરી થતા પહેલા ખીજ ખેપ માથે નહિ
કોકાઇ ગઈ હોય, એની શી ખાત્રી ? કદાચ
મુક્તિ... ! પણ એ મુક્તિનો અહેસાસ કેવો ?
ધરના લોકોને ભેળા થવા મળશે કે વળી ક્યાંક
અગળણી ભૂમિમાં બર્ષ ત્યા વસી જવાનો હુકમ
મળશે ? ...કોણ જાણે ? ...દેવ જ જાણે !

આવા આવા કોકા કેડીના મનમા ધડીમાઠકમળતા
તો ધડીમા ગૂંચવાયા કરતા હોય ત્યાં, એની કલ્પના
હારી ધાકીને બેસી જાય, ‘બહારનો’ કે ‘બહાર-
નાનો’ વિચાર કરતા એનું મન આજત્રીને બેસી
જાય...તો એમાં નવાઈ પામવા જેવું શું છે ? ને છતાં
બળદની પેઠે, આખે પાટા બાંધી આખો દિવસ
(ચોદ ચોદ કલાક લગી) ‘કેમ્પના કામ’ની લાણીએ
બેઠા રહેશે કેડી કાળા પહાડ જેવી પોતાની જનમ-
દીપના ખડકને કોરવા મથતો રહે છે. પણ એમાથી તો
કાકરી થ ખરતી નથી, એમ જુઓ, ત્યારે, બહારની
દુનિયાને કોંઈ ખૂણે વસેલું પોતાનું ઘર કુટુંબ એને
દળવે દળવે વિસારે પડવા માટે, એની ચિંતા કરવાની
કે એને ખાતર પુડવાઈ કંવાની એની આદત જ
છટી જાય તો એમાં એને દોષ દેવા જેવું છે ક’ંઈ ?
વરસે દડાડે ઘેર લખવા મળતા ને ઘેરથી બાવે

તો વાચવા મળતા એક કામળથી પોતાની નંદવાઈ
મથેની દુનિયાના બે વિખ્યાં પડી મથેલા કાંડ્યાને
સાધવાનો પ્રયાસ ‘મિથ્યા’ છે માની પોતાના એ સાચા
ઘર પ્રત્યે ઉત્સાહીન બની, પોતાના આયખાની
ઉઠા જેવા કેપના દિવસો પર દિવસો ગોઠવતા ગોઠવતા
અન્યમનરક લાવે આ કેદને જ બે કેડી પોતાનું
‘ઘર’ માની બેસે ; તો એ બદલ એને દરરોજ કેમ
દર્દ થનારો ? ‘એજવાબદાર નામગિર’ યા ‘નંદકેરી
ગૃહસ્થી’ કહી એને લાડીય કેમ શકાશે ?

હકીકતે તો--

એચ ટુ. ઓ. (પાણી)ની ફ્રાન્સુવાની
માફક સુખોવ, કિલ્લાસને તુરિન પાવલોવ
જેવા પરિવારોની પુષ્ટિથી જ કોઈ પણ
દેશનો પ્રબલેષ બંધાતો હોય છે. ને છતાં,
કરુણા તે કેવી કે એક દેશમાં પ્રબ-
લેષના એ સ્વસ્થ તંદુરસ્ત ‘Tasse’ને જ
છેડી છૂંદીને ‘નવતર સમાજ’ ઘડવાનો
આવેશો લાંબો ને ઉઠાઈ અખતરો આવ્યો... !

બગ્ક લાકડા આ ઉત્સાહ વેરાનમાં આવી
પડેલા આ નિર્વાસિત જીવો જૂએ વળ ખાતા
આતરડાને જવના આટાની રાખ-રોટી ને શાકનો
સેરવો ધરાવી ચૂપ કરવા મથતા, ને કળતરે લાગ્યા
કેદને માફકે અદબતા બાકડા પર દાગેલ બાકડાના
બહેરની ગાઢા ગાઢાળી ગાદીએ પોતબુનુ આસ્વાસન
દેતા, ઈજિપ્તના પિરામિડોની સરસાઈ કરે એવી
‘સમાજવાદી’ — ‘સામ્યવાદી નવરચના’ના રમારકો
બિલા કરી રહ્યા હતા ‘નવરચના’ની આ યોજનાના
અનિવાર્ય અંગ સમી, સુખોવ સેનકા જેવા એક-
કોઈ ખીચોખીચ બારેલી આ અમછાવણીની
બેરેકે મળતે પાત્ર વાગતામાં તો ઘટનો નાદ
સુણી મદારીએ કેળવેલા રીંછની માફક ધૂણી ઊઠતી.

આતરીશની જોથે બેઠેલા કોઈ વિધાનાની
માફક ઓઝલમા રહી રહી, આવી અનેકાનેક
જાવણીઓને ધુણાવનારો ને બટકુ રોટલાના નાદે
આખો દિવસ નચવનારો, ‘મદારી’ પણ કેવો વિચ-
ક્ષણુ હતો એ વિચક્ષણુ મદારીનો આ ખેલ સાંગો-

પામ નિરખવા માટે તો સુખોવની આગળીએ વળગી, અભિમન્યુના સાત કોઠા જેવી કાટાળા તારની વાડોના ચકાવા ભેદી વાયકે બંને અંદરની દુનિયાની ધામ ધામ માત્રા કરવી પડે ।

ગિરધારીની ટચવી આગળી પર અધર રહેલા એવર્ધન પર્વતની માફક, સેકડો હળતોની વચ્ચેને પેટમાં સમાવી રહેલી આ શમળાવલ્લીઓનો આધાર શો ? તો કહે, કેદીઓના શૂંઘા પેટો ફૂટ-રાતો માલિક પોતાની કદરવાનીના પ્રમાણ્ય લેખે વધુકા રોટલાનું બટકું લટકાવે એમ આહી-આ કેમપમાવ બસે પ્રામના વધારાની લાલચ કેદીઓના મોના અખી અરતા રાખતી. ઓટોમેટિક ઘડિવાળની ચવીનું કામ કરનારી 'આ બસે પ્રામ'ની લાલચ જ તો એક કેદીને બીજા કેદીની બોચી પર ભેરવી કામ લેવાની પ્રેરણા આપતી. ને કહે છે કે, બર-દના રણમાં જૂવા પડેલા આ માનવીઓને માથે આ બસે પ્રામની સત્તા એવી તો બખ્ખર હતી કે બંદુકની નળીઓ નોધતા ગાડાંસની પલટણે ને શિકારી ફૂટરાઓની ચોકીઓ વ એમને માટે સાવ 'વધારા'ની, 'ઉપરછલ્લી' ને 'નકાગી' ધર્મ પડી હતી નહિ તો જવની રાખનો 'વધાગનો વાટકો' લાકમાં મૂકે ને કેપ્ટન બ્યુનોવસ્કી જેવો ગરવે 'રાજ' જેવો માણસ પણ કોઈ અત્યાધિક વસ્તુ સામે જોતો હોય એમ, મો મનકાજો એની સામે આમ તાકી રહે 'ધી શેટ નોરધન ફ્લીટ'નો આ 'માથ નૌસેનાની' જવના આટાની કડછીબર ગળથી જીવનભરની મુશ્કા ધીપવતો દોગ એમ એક કોટારા પર આમ ઝૂકા પડે ?

જવની એ પ્રામ ? જવની એ મુશ્કા-શામક ગળના 'વધારા' માટે તો સુખોવની હોજરી થયું આમ જ તડગતી રહેતી. જુવાનીમાં એવા જવ તો એવું એના ઘોડાને ખવરાવ્યા હશે. પણ એ દહાડે એને ક્યા ખમર હતી કે એક દિવસ એ જ ધાનના મુઠ્ઠીબર દાણા માટે એવું પોતાનું રુચેરુ આ રીતે તલસનું રહેશે !

બેર, પણ એ 'બસે પ્રામ'ની સત્તા દેશ આખા પછી જ તો સુખોવને અધના દાણેદાણામાં છુપાયેલી મોઢાશ એ થું ચીજ છે, તેનું જ્ઞાન થયુ તો.

શમળાવલ્લી ! કેવું અજબ-મુજબનું યંત્ર ! એની આ અજબજાન શક્તિ પર વારી જવાને બદલે સુખોવ જેવા ગામડિયાનું અદક પ્રસંગિયું મન તો રોટલાનો વિચાર કરતા કરતા કંઈક જુદી જ કેદીએ ચઢી જવું, ને કંઈક અનોખા જ દિસાળ માડયાં લાગી જવું... ! 'આ આહ નવ વરસ મેં જે કંઈ ખાધું' હશે તેનું ખર્ચ કેટલું ? ને એજ આહ નવ વરસ દરમિયાન રાત-દિવસ તન તોડીને મેં જે કામ બનાવ્યાં છે..ઓ હો હો !...'

છટ્ટ દિસાળ ગાડવાની આ તે કંઈ રીત છે 'નવ-રમતાના ખારક'માં પથરે પથરે એવું' નામ અમર ચર્મ જવાનું છે, એવું તો કંઈ જાન જ નથી એને ! એટલે જ તો તન તોડી સિમેન્ટ કેન્ક્રીટનો ભાર વહેતા કેપ્ટન બ્યુનોવસ્કીને ભેદ સુખોવને પોતાનું એવા જ મુંવાળા સ્વભાવનું, કલાગરું ને કામગરું ઘોડું વાદ આવી જાય છે એને વિચાર આવે છે કે, મેં પણ એ ઘોડાને આમ જ, છેવ-ટના દસ લગી પતોટયા કરેલું.. ને છેવટે દમ તૂટતાં મળીને દગલો ચર્મ પડ્યું...ત્યારે એની ખાસ કુદર્દી ઉત્તરની કાગમાં લઇ લીધેલાં...તો આજે એ જ આપે મુખોવ ને બ્યુનોવસ્કી...સૌ ડાહ્યાના જીવતર 'ખર્ચ'માં આવી રહ્યા હતા !

ને છતાં ઉકરડે દહાણેલું બીજાંશોળી બેડે એમ, અહીં જંદોવાસે દટાયેલા આ માનવીઓની જીવંત વિનોદજિતિ ડેર ડેર ફજગા કાઢી શમળાવલ્લીના છુપ્યા મુકા જીવનને વિનોદ ને ચમકીની હાથિયાળીથી છાઇ દેતી બેવા મળે છે.

કદા મિતજની પાનખરના ફક્ ને બેરફમ હાથે ઝંઝેઝઝ મરેલા વનમાં ખાખરાના બોટ લાગતા ફૂકાને થ ટીબજ મુઝે ને રેસુકાના રમ છાટલે ગી લેવાનું મન થાય એમ, સામ્રીશિવાના આ વરફાળા વેરાનમાં નિર્વાસિત થયેલા આ જીવો પોતાના ધીજી વિનોદજિતિ અજમાવતા એમના ઘડી, પળ ને દિવસ કાપી રહ્યા હતા આવે કેકાણે તો પોતાના ને પારકા જીવન પ્રત્યે જોવા માટેની આ દષ્ટિ જ કેદીઓનું વસાણુ બની 'માનવીય' નિરુકતાની ટાકે કમળા એમના કલેવરને એતન ટોર્ક રહી હોય એવું લાગ્યું' મને તો.

બાળશુનાઓની, સમસ્યા

લેખક : ભારતી ગાદ

ડિપ્લોમીઆ કે બળાયા-ઓનીની જેમ સંતોષાવ બાળક પર સવાગી લઈ આવતા હોય એવો આ રોગ નથી. બાળકના કુમળા ભાવના પ્રદેશને દમ-મર્યાદા નાંખે એવા એક કે બે પ્રત્યક્ષ એને શુનાના માર્ગે દોરી જાય છે એવું નથી. અટપટા આધાત ખતવાયાતોનાથી લાખા ગાળા સુધી પચાગ થયેલું બાળક શુનેગાર બનતું હોય છે. ખૂન, આપધાત, બળાતકાર, હાતરી વગેરે વગેરે ઘણા પ્રકારના શુના કરતું એ થઈ જાય છે આવા બાળકને રસ્તે લાવવા માટે ઠાઠ પાડવા વાસ્તવિક પ્રયોગ એટલે સહેલાઈથી જડતો નથી. અને આવો પ્રયોગ એટલે લાખીસાડી વિધિ કે જે ઘણી વાર નાસીપાસી પાડી દેખી કરી દે. આ નક્કર સ્ક્રી-કતનો સ્વીકાર કરીને જ ઠાઠ પાડી વ્યક્તિ કે સંસ્થા આ કામમાં જ પલાવે ઉપગમ આ કાર્ય મહેનત, સમય અને નાણું—બધી રીતે—ખર્ચાજ પાડે છે ત્યારે એવું ખરું કે બાળશુનાના પરિણામે ભરાનક અને નેપથ્યકારક છે

મેપાસથી પ્રાપ્ત થતી વિગતો અને અહેવાલો સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે બાળશુનાની બહી સમગ્ર સમા-વર્તે સ્પર્શી ગઈ છે એટલે એને માટેના ઉપાયો ફક્ત સ્થાનિક શાળાઓ, મિશનરી સંસ્થાઓ, પોલીસ ઠોઠાં કે જાહેર મંડળોજ કરશે એમ સમજવું બલ ભરેલું છે.

બાળમાનસનો સામાન્ય પરિચય અને વ્યક્તિગત બાળશુનેગારના હવનની ગ્રીણા ગ્રીણી મહિતી મેળવના પત્તી જ શુનેગારને સુધારવાના ઉપાયો ગર થવા લેઈએ.

સામાન્યરીતે ઉપયોગમાં લેવાતા પગલાં—જેવા કે—સીનેમ લેવાની બધી, રખડવા પર નિરંતર,

બાળકની હરફર પર નજર વગેરે ઉપાયો ગરને નાશ કરવામાં લગબન નહીંવત જ સફળ નીવડે છે.

એ તો સર્વવિદિત છે કે બાળમાનસ પર ઘણા પગલો અસર કરતા હોય છે. તેમાં ખામ કરીને ધર, સાળા, ધર્મ અને મિત્રોનો બાળકના ઘડતર, વિકાસ અને એની માનસિક પ્રક્રિયામાં નોંધપાત્ર ફાળો હોય છે

શાળાઓની ફરજ

સાળા માથે બાળકલાખા ગાળા સુધી સંકળા-યેલું રહેવાને કારણે એના વિકાસમાં નીચી વધુ અનર સાળાના વાતાવરણની પડતી હોય છે ધર એટલે જ અસ્તવ્યવે ફાળો બાળકના પાવાના શિક્ષણમાં સાળાનો પાડ હોય છે હતાય, ત્યારે બાળક ધરની દૃશ્ય કે અન્યાની વાલીઓના રતેલ સ્થાનાવી વચિત રહ્યું હોય છે ત્યારે સાળા આ ગ્રંથપ પૂરી નથી ચકતી ગરમાર્ગે વળેલા બાળ-કને નુધારવાનું કાર્ય સાળા એકલી પાડ ન કરી શકે બાળકને હવનના ઉપયોગી મુળજન સિધ્ધા-તોની સમજ ગાળા આપી શકે—જે વાસ્તવમાં બધી જ શાળાઓમાં થતું નથી અને પાળેલાં કેટલાય બાળક અવળા રસ્તે ચઢી જાય છે

કોઈપણ શાળાનું વિકાસ-પત્રક નેન્ટુ તો જગ્યાએ કે મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ લઘુતામ થીથી પીડાય છે એમ નોંધાયું હશે. ખીમ ઘણા વારંવાર નાપાસ થતા જતાવાયા હોય છે.

વળી, ઘણા શિક્ષણવાનોઓને મન એવો પડે છે કે મોટાભાગની શાળાઓ નિવત અવળામકમને ખૂબ જડતાથી વળગી રહે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને આ અનુકૂળ હોતું નથી. નિષ્ક્રિયતાનું એવું ક્રયન છે કે દરેક વિદ્યાર્થીને પોતાની આગતી શક્તિઓ

ખીલવાની તક મળે એવા બહોળા અવ્યાસક્રમ દરેક શાળામાં હોવા જોઈએ ગિરેનિક જનનાર વિદ્યાર્થી ડોક્ટર બનવાનાં સ્વપ્ન એવાનાર વિદ્યાર્થી કરતા જરાપણ નીચો છે એવું આપણે માનતા નથી, એથી દરેક નિશાળમાં બન્ને પ્રકારના બાળકોને એમના રસનું શિક્ષણ મળે એમ આપણે સ્વીકારવું જોઈએ એજન્ડા પ્રકારનું શિક્ષણ ન્યાયા વિદ્યાર્થી-ઓને માથે પગણે ટાંકી ગેરલાઠવાને કારણે શિક્ષણ સંસ્થાઓ શિશુલ મનના બાળકોને અજાણતાં શુનાના રસ્તે વાળે છે એવા પણ ઘણા બાળકો હોય છે કે જેમને બધિયાત વર્જના લાગુતર સામે કોઈક જાતનો અપમાન હોય છે. આવા બાળકોને પણ એમની રમી પ્રમાણે મોડવવાં જોઈએ

કેટલાક શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ એવું અનુમાન કરે છે કે કેટલાક બાળકો ખૂબ મહેનતના અંતે પણ વાચવાનું શીખી નથી શક્તા અને પરિણામે અપર પાર માનસિક પડકારો ખાધા બાદ, શિક્ષણ તરફ ઘણા અને નફરત થતાં, તેઓ ગુને કરતા ચર્ચા જાય છે.

આવા કિસ્સાઓમાં ધમકાવવાને બદલે પ્રમ-પર્વક શીખવવાનાં જો શિક્ષક પ્રવર્તન કરે તો ઘણા ફેર પડે વારવાર નાપાસ કરવાથી પણ વિદ્યાર્થીને લાગુવાનો થાક લાગશે અને એક દિવસ કંટાળાને એ અભ્યાસ પડતો મક્કશ અને કુમળી વશે જ્યારે દુનિયાના રંગોથી એ અપરિચિત છે ત્યારે એને વિશાળ અને વિકટ જીવનમગગણમાં ધકેલી દેવાની મુખર્ષિ કરીને શાળા આવા ઘણા બાળકોને ગારી શિલ્પ કરે છે

શાળાઓએ આવા વિદ્યાર્થીઓ સામાજિક સંસ્થાઓને સોંપી દેવા જોઈએ જુગોળ-ગણિનની બગાડે દરેકના વચણને ચકાસી યોગ્ય તાલિમ અપાવી જોઈએ

ઉપરની હકીકતો જોતાં મુદ્દો એ જિલો થાય છે કે શાળા જો સાચી રીતનું શિક્ષણ આપે અને યોગ્ય દરિ સાથે વિદ્યાર્થીઓની સાથે વર્તે તો બાળકોને અટકાવવામાં આવેલા કાળો નોખાવી

શકે. વળી રાજ્યના સ્વાસ્થ્ય વિભાગ અને સમાજ-સુધારણા કેન્દ્રો સાથે હાથ મિલાવી કાર્ય આરંભે તો સેનામાં સુગંધ લાગે.

વાલીઓની ફરજ

શાળા ઉપરાંત વાલીઓને પણ એમની ફરજનું જ્ઞાન કરાવવાની અનર્ત જરૂર છે. ઘણીવાર બાળકો એમનાં વડીલાથી એટલાં વેગળાં રહેતાં હોય છે કે ખુલ્લા દિલે કોઈપણ વાત કરી નથી શકતાં. મનની ગુંગળામણને ક્યારે સ્વાભાવિક સાતવના નથી મળતી ત્યારે એવા બાળકો એક યા બીજા પ્રકારના ગુનેગારો બનતા હોય છે વાલીઓને યોગ્ય સમજ આપવી જોઈએ કે જેથી કરીને બાળકોનું ભવિષ્ય સચવાય અવારનવાર વાલીઓ અરસપરસ વિચારોની અપલે કરે તો, એ રીતે પણ એમને બાળકો સાથે કેમ વર્તવું એવું યોગ્ય માર્ગદર્શન મળી રહે.

પહેલાં મોટાં સુધરશે તો બાળકો આપમેળે ઠેકાણે આવશે એવું મોટેરાઓ માનતાં ધાય એ જરૂરી છે.

અત્યારે, ખરું જોતાં તો, હજી બાળકોના અટકાવતલું કાર્ય પ્રાયોગિક દશામાં છે. નથી પૂરી વિગતો મળતી, નથી મળતા સામાસતાવાર અહેવાલો. પણ જો ખાનગી, ગણેર અને રાજ્ય હસ્તક ચાલતી સંસ્થાઓ સુમેળથી કાર્ય કરે તો પ્રયત્નો સારા પ્રમાણમાં મફત થાય.

ન્યાય અને સુધારણા કેન્દ્રોના અનુભવો. કેન્દ્રોમાં ઘણીવાર બાળકોને ગારીને દિવસો અને આવાકાઓ સુધી પૂરી રાખવામાં આવે છે અને જ્યારે એમનો કેસ ચલે ત્યારે આવા કમનસીબ બાળકો જીવજીવનના બધાજ કપરા અનુભવો અટકાવત-કેન્દ્રોમાંથી મેળવીને આવ્યા હોય છે પરિણામે સાચો સુધારો થવાને બદલે એમના માનસ વધુ અવગળાં બનતા હોય છે

ઘણીવાર બાળકોને ગારીને પકડા ગુનેગાર બનાવી દેવા માટે કોર્ટ જવાબદાર હોય છે દુનિયાના ઘણા ભાગના દેશોમાં રીડા ગુનેગારોની સાથે જ બાળ-

યુનેગારોના ઠેસ ચલાવવામાં આવે છે અને વળી એમની નેણોમાં જ આવા કુમળા યુનેગારોને રાખવામાં આવે છે, પછી તો એ દિશોરો સારે રસ્તે ચલાવેને જલે મૂનેગારીના કળણમાં જ વધુ જિંદગી રહેને ।

બાળયુનેગારો માટે ખાસ કોર્ટોની સ્થાપના, આગવા કાયદા-કાનૂનો અને એમાં પાસગન નવા-ચાલિશોની નેગવાઈ ખૂબ જરૂરી છે

છેતાઈ પચાસ વરોંમાં બાળયુનાની કોર્ટો ઘણી મુરોબીય દેશોમાં સ્થપાઈ છે આ જાતની કોર્ટો બાળયુનેગારોને તદુસ્ત બાળકો બનાવવામાં ઘણે અંશે સફળ પથ ચર્ચ છે અવિધિમરની નેણો પથ આમાં મદતવનો કાજો નોધાવી રહી છે. યુનેગારોને અહીં અંગત દેખરેખ નીચે ગખી નિખણોતો એમને યોગ્ય માર્ગે વાળે છે.

તો, કેટલાક દેશોમાં પોલીસની મહાનુજીતભરી કામગીરીએ બાળયુના રોકવામાં ગણનાપાત્ર કાજો નોંધાવ્યો છે દા. ત. ડેન્માર્કમાં કોપનહેગન પોલીસ રમત-ગમતની ચાર કલણો ચલાવી રહી છે ૧૦ થી ૧૬ વર્ષની ઉંમરના ગરીબ કુટુંબોમાં તરછોડાયેલા બાળકો એમની કુરસદ-વેળાએ આવી કલણોમાં જઈ આનંદ મેળવે છે ૧૮ વર્ષની ઉપરના માટે પાછી બીજી એક કલણ છે ત્યાં અંગ-કમગનના પ્રયોગો પર મુખ્ય ખ્યાન અપાય છે

ઈંગ્લેંડમાં લીવરપૂલ ખાતે પોલીસખાતા તરફથી એક બીજીજો ચોજના ચાલે છે ખાસ રોકવામાં આવેલો એડિસર બાળયુનેગારોના ખૂબ જિંદગી અભ્યાસ કરે છે, એના વાલીઓને મળે છે, કુટુંબના વાતાવરણનો પરિચય કરે છે અને આસ્તે આસ્તે બાળકને પાટા પર ચઢવી દે છે આ ચોજનાનો નોંધપાત્ર ફાયરો તો એ છે કે “પ્રજા” અને વાહક ‘પોલીસ’ વચ્ચેના સામાન્ય સંબંધો પણ મીઠા બની ગયા છે. ત્યાં પોલીસ દવે કાયદાનો જડ અને ભવ પ્રેરનાર પ્રાણી નથી રહ્યો, પણ બાળકોનો રક્ષણકર્તા અને વાલીઓનો મલાહકાર બની ગયો છે પરિણામે-ઈંગ્લેંડમાં લીવરપૂલનો બાળયુનેગારો

દેનો આંકિટો નો મીઠો મોટો દનો તે દવે પોલીસની આ ચોજનાને કારણે એકદમ નાનો થઈ ગયો છે. બાળયુનાનું પ્રમાણ સારું એવું થઈ ગયું છે.

અમેરિકામાં સર્વર્વ કેલિફોર્નીયા યુનિવર્સીટી તરફથી બાળયુના-નિયંત્રણ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ચાલે છે. આ સંસ્થા બાળયુનેગારોને એમના અંગત જીવનમાં રસ લઈ નંદુરના બાળકો બનાવવા માટે ખાસ પોલીસ અમલો તૈયાર કરી રહી છે બાર અઠવાડિયાની નાલિમ પડી પોલીસ અમલો સફળતાપૂર્વક કામને પાર પાડે છે

મામાનિક જવાબદારી

બાળયુના અટકાવવાનું બુધ જરૂરી છે એમ અત્યારે વધુ જ વર્તાઈ રહ્યું છે કારણ સર્વ જાણ જાણે છે કે બાળયુનેગારો ઘટકો નહીં તો પુખ્ત યુનેગારોનું પ્રમાણ બુધ વધી જશે એક દેશમાં એવું સરવેણ નીકળ્યું છે કે મોટાભાગના પુખ્ત કેદીઓએ એમની યુનાઈલિટ કારકિર્દી ૧૩ વર્ષની કુમળી વયે માર કરેની ।

બાળયુનેગારોના યુનાઈલિટ પગલે સામાન્ય પ્રજાનું જ્ઞાન બધું એધું હોય છે દિલ્લ કે સમાચારપત્રોના જાનની ટોકો આવા કમનમીબ બાળકોને ખજનાતલક તરીકે તિરસ્કારે છે. સમાજે ખરેખર તો નથી એવાને વિકારવાના કે નથી ‘બિચારા’ કહેવાના. માર્ગ-બુલેટો દિશાર એટલું જ સમજવા માગતો હોય છે કે એ કોણ છે અને યોગ્ય મદદ મળે તો તે શું બની શકે એમ છે. સમાજ એને મક્કમ મનોબળથી અને તાર્કિક મદત આપવાની છે કુમળી વયમાં ચિત્ત થઈ ગયેલા રોગિષ્ઠ માનસને મુદાવરો માટે સંશોધન કાર્યક્રમને પણ અપનાવવાનો છે માનસશાસ્ત્રીઓએ એનો પણ અભ્યાસ કરવાનો છે કે શા માટે કેટલાંક બાળકો ક્રોધ દેખીતા કારણ વગર યુનેગાર બનતા હોય છે નજીકના અવિધિમરો બાળયુના નિયંત્રણ કેન્દ્રો સર્વત્ર સ્થપાય એમ ઈચ્છીએ. [ડો. વિલિયમ ઇ. કમ્પસિયસના લેખના આધારે]

ઈંગ્લેન્ડનાં બાળ સંભાળ કેન્દ્રો

૧૯૪૮ થી અમલમાં આવેલા 'ચીલ્ડ્રન્સ એક્ટ' અનુસાર ઇંગ્લેન્ડ અને વેલ્શમાં સરકાર દસ્તક આપતા બાળ-નભાળ કેન્દ્રોમાં ઉત્તરેલું બાળકોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. દા ત મવા વર્ષે આવા બાળકોની સંખ્યા ૬૪,૮૦૭ હતી.

એક બાળક દીઠ સરકાર આશરે સાત પાઉન્ડને ખર્ચ વેડે અને બાળકોનું ખર્ચ વાઢી પાસેથી ભર-પાર્ષ કરવાનો આમલ રાખે છે

ત્યાના દેશોમાં સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા પહેલેથી નહીં, દરેક એકમ-કુટુંબે પોતાનું જ સંભાળવાનું, નજીકના સગા તરફ પથ ભાગે જ કાઢે કરજ આદા કરવાની હોય છે પરિશ્રમે, માતા કે પિતાના મદદવાડના ટાપે અથવા આની સુચારુ નેવા પ્રસંગે કે કોઈ વખત માતા-પિતાને બહારગામ કામ અંગે જવાનું થાય ત્યારે બાળકોને મામી, ફાઇ કે દાદા-દાદીને ત્યાં નહીં પણ સંભાળ-કેન્દ્રોમાં મોકલી દેવામાં આવે છે સમયની મર્યાદા નથી દેતી. એકાદ અવાડિયાથી માઢી હમ્બાત માન મુધી બાળકોને આ કેન્દ્રો માલ્લી લે છે

અનાયામમની નંમ આવા કેન્દ્રોમાં મા-બાપ સુમાવી મેડેલા બાળકો કાવમ માટ પથ આશરે મેળવે છે. તરડોડમંકા અને રૂઝગતા બાળકોની સંખ્યા પથ કાઢે નાની નથી દેતી. ઉછેરની જવાબ-દારી પિતા હોવા નેવા ન હોય ત્યારે નિરાધાર બેળેલા ઘણા બાળકોને કેન્દ્રે સંભાળી લેવાં પડ છે

દોઢ વર્ષથી માઢી પંદર વર્ષની આમપાસની હમનાં બાળકો આવા કેન્દ્રોમાં દેખાત છે પરંતુ આ પ્રકારનાં બાળ-કિશોરની વધતી જતી સંખ્યા સાર

મુજવનાની જતી છે. પરિશ્રમે, દત્તક લેનાર બલ્કિઓની વરર ખૂબ તીવરપણે જલ્પાઈ રહી છે. ૧૯૫૮માં ઘડાયેલા 'એડોપ્શન એક્ટ'ના અમલ પછી ને કે ઘણા બાળકો ખાનગી ઘરોમાં બહારતાં અધ મવા, તેણે ૬૭ કેન્દ્રો પહોંચી વળે એના કરતાં સંખ્યા વધુ હોવાને કારણે દત્તક લેનાર મોગ્ય બલ્કિઓની મોલ્લ અતત આલ્પ જ કરે છે

ભારતમાં બાળમુનેગારો

કાલમાં ભારતમાં બાળમુનેગારોનું પ્રમાણ ખૂબ વધી ગયું છે. આશરે ૪૦,૦૦૦ જેટલા જેરમાર્ગે વળેલા કિશોરો અલ્પારે દેશમાં છે. સાત વર્ષ જેવી કુમળી વયમાં જેટલાય બૂલકા અવગે રરતે મઢી જાય છે. જાત-અવતના સુનામાં ૧૨ થી ૧૬ વર્ષની હમનાં ઘણા બાળકો કસાય છે પરંતુ સુનાનું પ્રમાણ ૧૬ થી ૨૦ વર્ષની હમના કિશોરોમાં ઝાનું છે આ માથાના કિશોરો આધળિવાપણમાં આતમ-ઘાતના માર્ગે પથ વળે છે

કલકત્તા, દિલ્લી જેવા મોઢાં શહેરોમાં બાળ-મુનેગારોની નખ્યા પ્રામ-પ્રદેશ કરતા વધુ જલ્પાય છે મામકાઓમાં આવા સુનાઓ મોઢા બનતા હોય છે એવું નથી. પાવુ ત્યાં ૧૦ મોંધી હ કિસ્સાને નમજ માખી લે જ. ત્યારે શહેરમાં ૧૦ માંથી હ કિસ્સા પોલિમ દસ્તક પહોંચી જાય છે. અને જીલ્લ કારણ એ પાથ અડે કે ગામડાંમાં પ્રલોભનો ઝાઝા ન હોવાને કારણે અનાજ, સાકલાછની મોગીના બનાવો મુગ્ય હોય. ત્યારે શહેરમાં તે ખૂન, આપધાન, બગાટકા, હાતરી વગેરે વગેરે ઘણા પ્રકારના સુનાઓમાં કિશોરવર્ગ સરેવાય છે. કારણે મુનેગારો સરુતમાં અલ્પ વિકૃતિની

અસર? હલકી વૃત્તિઓ જન્યુત કરતું અત્યારનું હલકું સાહિત્ય કે પછી જનતાઈ વૃત્તિઓ ઉચ્ચસ્ત્રાં નીચલી કક્ષાનાં 'અલગિતો' ? સેન્ટ્રલ ગ્રુપે એક કચેરીનલ સરવીસીઝના અપરેક્ટર, શ્રી ડી. એન. રે તો માને છે કે સામાજિક જીવનમા દેખાતી અવ્યવસ્થા અને ભાંગી પડેલું કુટુંબજીવન ખાસ કરીને બાળકોના માટે જવાબદાર છે.

પહેલાં કરતાં ટેદની સંખ્યા અવારુઆતે માટે ઘટાડવામા આવી છે જેલમાં રહે ત્યાં સુધી સીધા, અને બહાર આવ્યા કે ફરી પાછા હતા ત્યાંના ત્યાં—જેવી હાલત આવા બાળ-કિશોરોની હોય છે એ જોતાં હમણાં હમણાં માનસશાસ્ત્રીય પ્રયોગોથી માર્ગ-ભૂલેલાં સીધા માર્ગે બાળવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે; પરિશિષ્ટ સંકળતા મળતી જાય છે.

ગૃહિણીને પગાર !

પશ્ચિમના દેશોમાં હવે સ્ત્રી પુરંપની બરોબર પડે છે આની જિમી ગણાય છે સામાજિક સંસ્થાઓ ઝીણામાં ઝીણો મુશી ઉપાડીને સમાન હક્ક માટે સરકાર સામે બાબડે છે. તાજેતરમા ઇંગ્લેન્ડમા એનરીફ નામની સંસ્થાએ ફક્ત ઘર-કારભાર સભાળી રહેલી પત્નીની આર્થિક સહરતા માટે સરકાર સામે દલીલો શરૂ કરી છે સંસ્થાની માગણી છે કે કુટુંબની આવકના અમુક ટકા માટે ગૃહિણી સત્તાવાર હક્કદાર બને એવો કાયદો સરકારે રચવો જોઈએ. પતિને ઘર-અવસ્થા સારી રીતે સંભાળવા માટે પગાર પેટે અમુક રકમ પતિ પાસેથી મળવી જ જોઈએ.

મુંબઈમાં વસ્તાતી ડોક્ટરોની તંગી:—

લોકશાહીની વાતો કરતા આપણા દેશમાં ડોક્ટરો મારવાર કરે છે મોટે ભાગે ધનિક દર્દીઓની ! શહેરો પૂરતું તો આ ધણું સાચું છે. ત્યાંની કુદકે ને બુસકે વધતી વસ્તીના પ્રમાણમા ડોક્ટરોની સંખ્યા ફક્ત ૪૦૦૦ જેટલી છે માનને પહોંચી વળવા અર્થ-શાસ્ત્રનો સાદો સીવા સિદ્ધાંત એ લોકો અમરમા મૂકે છે કે જે વધુ પૈસા આપે તે જોઈતું મેળવી

શકે. ૨૦૦ રૂ થી માંડીને ૧૦,૦૦૦ રૂ. જેટલો એક ઓપરેશન ચાર્જ થઈ ગયો છે.

સરકારી અને ગ્યુનિસિપલ હોસ્પિટલો સાથે મોટાભાગના ડોક્ટરો સંકળાયેલા છે, પણ તેઓના ખાનગી નર્સિંગ હોમ્સ પણ ચાલતાં હોય છે હોસ્પિટલોમાં કુટુંબીવારોની જેમ દર્દીઓ ઉત્તમ છે ત્યાં સારવાર મેળવી શકે તે એટલા ભાગ્યશાળી બીજા જેટલાંય કમનસીબ દર્દીઓ જગ્યાને અભાવે ત્યાંથી પાછા ફેલાય છે તેઓ જ્યારે ખાનગી ક્લીનીકમાં સારવારસારુ જાય છે, ત્યારે ત્યાંના ચાર્જ્સ નાંખીને ભાગેલા હૈવે અને માદલા શરીરે મૃત્યુને આવકારવા તેઓ ઘર બહાર પાછાં વળે છે !

ખાનગી ક્લીનીકના દર તો જુઓ ! માદા કાકડના ઓપરેશન માટે રૂ. ૨૦૦ થી. પેટ કે શરીરના બીજા કોઈ અવયવના ઓપરેશનનો ખર્ચ ઘાયલગાય રૂ. ૬૦૦, અને મગજ કે હૃદયના ઓપરેશન માટે ૨૦૦૦ થી ૧૦,૦૦૦ રૂ. ગણી લેવાના ! જે કે, આ બધાં ઓપરેશન ત્યાં રહેવાના ને સારવાર આદિના ચાર્જ સહિતનાં હોય છે. પરંતુ ઓપરેશન પહેલાં ને બે-ચાર વાર ચિકિત્સા માટે જરૂર પડે તો તેના પાછા વધારાના ખીલ ભરવાના !

સમાજની સેવા આ ધધા મારફત થતી હોય ડોક્ટરો ખાસ હક્કો ભોગવે છે, જેવા કે— ગમે તેટલી તંગીમા પણ એમને પેટીલ મળે જ, મોટરોની અમુક સંખ્યા ડોક્ટરોની ખરીદી માટે અલગ રખાય ડીપોઝીટ પણ લીધા વગર હડપથી ટેક્સ ફોનની સગવડ અપાય વગેરે વગેરે અને નામાકિત ડોક્ટર મેળના સ્કેન્ડે ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ રૂ. કમાઈ કાઢે છે. તો હવે હીના દરમા થોડો ઘટાડો કરી પોતે સમાજમા ખાસ હક્કો ભોગવે છે એ નાતે નિરાધાર દર્દીઓને મૃત્યુને બારખેચી પાછા લાવવાનું તેઓ વિચારે એમ સમાજ અપેક્ષા રાખે તો તેમાં કશું વધારે પડતું તો નથી જ.

—સારતી શાહ

એક અનોખા સામયિકનું સન્માન

[શ્રી. પરમાનંદ કાપડીઆ સંપાદિત પ્રચુદ્ધ જીવનના રજતમહોત્સવ પ્રસંગે]

‘પ્રચુદ્ધ જીવન’ની રજતજયંતી શ્રી કાકા સાહેબ કાસેલકર્ના પ્રમુખપદે, અતિચિવિશેષ પ્રતાગ્યુ શ્રી. પંડિત સુખનાનજીની ઉપસ્થિતિમાં મુખર્ષિમાં તા. ૧૪ થી ૧૬ નવેમ્બર ’૬૪ના ત્રણ દિવસોમાં ઉજવાઈ આ પ્રસંગે પહેલે દિવસે પત્રકારત્વ અંગેના પરિચયદાયક બીજા દિવસે રજતજયંતી સમારંભ અંગેના વ્યાખ્યાનો અને સંસ્કાર કાર્યક્રમો તથા ત્રીજા દિવસે એકસમેલનના કાર્યક્રમો સમુચિત રીતે ઉજવાયા હતા.

પત્રકારત્વના પરિચયદાયક શ્રી. મગનવિહારી મહેતા પ્રમુખપદે હતાં બાદ, કાકાસાહેબ કાસેલકરે પત્રકારત્વ અને સત્પતિપદા; ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસના તંત્રી શ્રી ડી. આર. મહેકરે પીપ્પુ પત્રકારત્વ (Yellow Journalism); જર્મન્યના તંત્રી શ્રી રવિશંકર મહેતાએ પત્રકારત્વ પક્ષલક્ષી કે નોકલક્ષી; સુકાનીના તંત્રી શ્રી મોહનલાલ મહેતા (સોપાન)એ પત્રકારત્વ વ્યવસાય કે ધર્મ (career of mission); અમદાવાદથી ખાસ નિમત્રણથી આવેલા ‘સ’દેશ’ના તંત્રી શ્રી કપિવંશય મહેતાએ લોકશાહીના સદર્જન પત્રકારત્વનું કર્તવ્ય અને કાયો; પરિચય-પુરિતકાના અયોજક શ્રી વાડીલાલ ડગલીએ સામયિકનું પત્રકારત્વ; અમદાવાદથી ખાસ નિમત્રણથી આવેલા શ્રી દીપચંદ દેશાધ્યએ જૈન પત્રકારત્વ; આમ પૃથક પૃથક વિષયો ઉપર વિવેચન કર્યો હતા. અંતમાં પ્રમુખ-શ્રીએ પત્રકારત્વ અંગેના પોતાના ડેલ્લાક અનુભવો રજુ કરીને પરિચયદાયકો ઉપસંહાર કર્યો હતા.

*

રજતજયંતી-સમારંભ પ્રસંગે શ્રી ત્રીમનલાલ ચક્રભર્ત શાહે સ્વાગત પ્રવચન કર્યું હતું

તેમણે એ વાત ભારપૂર્વક રજૂ કરી હતી કે સમાજમાં પરિવર્તન કે ક્રાંતિ લાવવી હોય તો તે વિચાર પરિવર્તનથી જ શક્ય છે. જૈન યુવક સંઘ અને પ્રચુદ્ધ જીવન આ પાયાનું કામ કરે છે. એક જગ્યાનામાં મનના દ્વાર ખોલવાનું કામ સોફિસ્ટિકે બતાવ્યું હતું...અન્યમત, નાના પાયા પર, પણ આપું જ કેક કાર્પ આ પરમાનંદભાઈએ અને પ્રચુદ્ધજીવને કર્યું છે. ગાંધીજીએ ભારતમાં કરેલી ક્રાંતિની સાથે રહીને પ્ર. જી. ક્રાંતિના વિચારો ફેલાવવાનું કામ કર્યું છે.

પ્ર જી ઉપરાંત જૈન યુવક સંઘ પશુપશુ વ્યાખ્યાનસભાના થાંભે છે. ધર્મ કે સંપ્રદાયના બેદભાવ વિના જેલ વિચારકો દ્વારા તેમના વિચારો રજૂ થાય છે, અને પ્રજા સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરતી થાય તેવી જગ્યાની લાવવાના પ્રયત્ન થાય છે.

સમારંભ પ્રસંગે શ્રી કાકાસાહેબ, પ. સુખલાલજી મા. તીરાજેન પાઠક, પ્રા. દલસુખભાઈ માલવણિયા પ બહેચંદાસજી, શ્રી વાડીલાલ ડગલી, શ્રી મોટાલાલ ત્રિ. પરીખ, શ્રી. રતીલાલ કોઠારી વગેરે એ વ્યાખ્યાનો કર્યો હતા.

બાદ, કાકાસાહેબે પ્રમુખપદેથી ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું કે.—

શ્રી. પરમાનંદભાઈ પણ વ્યાપક દષ્ટિએ વિચાર કરે છે. એમની સલાહ બધી રીતે ક્રિતકારી હોય છે. પરમાનંદભાઈની કાર્યદક્ષતા વિશે અને એમની સેવા વિશે કાકા-આને બધા વક્તાઓએ સુકાકાંટે ઘણું કહ્યું છે. તેમાં નું એટલું ઉમેરીશ કે, ઘણા લોકોને જેમ સફળતા મળતા પેંત એનો

૪૬" ચરે છે, અને તેઓ પોતાની મર્યાદા ન સમજતાં પ્રતિષ્ઠા વધારી દે છે, તેમ પરમાર્નદભાઈનું નથી. તેઓ દરેક છે પોતાની મર્યાદામાં રહીને હાથમાં લીધેલું કામ વધારે સારી રીતે કરવામા માને છે: 'પ્રભુદ જીવન' અને 'પુણ્ય' વ્યાખ્યાન-માળા; અને તેથી જ એ બે પ્રતિષ્ઠા આટલી સરસ રીતે ચાલી છે.

ખીજું પરમાનદભાઈ ક્રિષ્નાતિથા કાન્તિમા માનતા નથી. તેમને વિચારની શક્તિ પર વિશ્વાસ છે. કોઈ સારો વિચાર પ્રભુ આગળ વ્યવસ્થિત રીતે અને દરતાથી મૂક્યો હોય, તો સમાજ ધીમે ધીમે અનુકૂળ થતો જાય છે. સમાજ એ નવા વિચારને ધીમે ધીમે અપનાવે છે અને પછી પોતાની મેળે સુધારા કરતા કરતા કાન્તિ સુધી પહોંચી જાય છે. વિચારની શક્તિ ઉપર અને સમાજની સમજણ ઉપર પરમાનદભાઈનો જે વિશ્વાસ છે, એને પણ હું એમની આનંદકતા ગણું છું.

ભૂતકાળ તરફ એનાર સમાજને વર્તમાનકાળને સમજતો કરવો, અને એની નજર ભવિષ્યની જરિયાત તરફ વાળવી, એ નાનીસની કાન્તિ નથી.

★

તા ૧૫-૧૧-૧૪ ના રોજ "પ્રભુદ જીવન"ની જન્મજયંતીના સમારંભ પ્રસંગે મેં જીવનના સંપાદક શ્રી. પરમાર્નદ કાપડીયાએ રજૂ કરેલા નિબંધમાંથી—

શ્રી. મુખર્જી જૈન યુવક સંઘની ૬ સ. ૧૯૦૬ના ફેબ્રુઆરીમા રથાપના કરવામા આવેલી. એ દિવસોમા જૈન શ્રે. મ. સમાજમા જ્ઞાલદીક્ષા સામે એક પ્રયત્ન આદિતન શરૂ થયું હતું તેને વિશેષ વેગ આપવાના હેતુથી આ મુખર્જી જૈન યુવક સંઘ ઊભો કરવામાં આવેલો. એ હેતુ સાથે જૈન સાધુ-ઝોની પકડમાંથી જૈન સમાજને મુક્ત કરવા, તે વર્ગમાં વ્યાપી રહેલા શિથિલાચાર, દલ તથા પાપક્રમે પ્રવેશ પાડવા, સામાજિક તેમજ ધાર્મિક અનિષ્ટ રિતો સામે જેહાદ ચલાવવી, જૈન સમા-

જને વિચારની સંકીર્ણતામાથી ઊર્ધ્વે લાવવો અને જીવનનાં નર્વાં મૂલ્યો આપવા તથા રાષ્ટ્રીય ભાવનાને જાગે તેટલો વેગ આપવો-આવા અનેક વિચારો રહેલા હતા. આમ વિચારઆવેલન સાથે સંકળા-યેલી સંરચાને મુખપત્ર વિના ચાલે જ નહિ. આ વારતવિકતોને આધીન રહીને ૧૯૨૬ના ઑગસ્ટ માસથી સંઘ તરફથી 'મુખર્જી જૈન યુવક સંઘ પત્રિકા', શરૂ કરવામા આવી હતી. તે બે વર્ષ ચાલી અને બધ થક અને અઢી માસના ગાળામાં 'પ્રભુદ જૈન' નામના સાપ્તાહિકની શરૂઆત કરવામા આવી; તે બે વર્ષ આદ્ય અને આર પુરાજી સાથી શ્રી રતિવાસ ઝીમનલાલ કોઠારી તેના ત ત્રી હતા તે દરમિયાન તેમા પ્રગટ થયેલ 'અમર અગર્વિદ' એ મથાળાના લેખ અંગે તે વખતની અંગ્રેજ સર-કારે રૂ. ૧૦૦૦ ની જપ્તીનગીરી મારી. તે નહિ જારતા 'પ્રભુદ જૈન' બધ કરવામા આવેલું. ત્રણ મહિના બદ 'જૈન યુવક સંઘ' એ નામના એક સંસ્થા ઊભી કરીને તેની તરફથી 'તરુણ જૈન' શરૂ કરવામા આવ્યું. જે આર્થિક મુશ્કેલીના કારણે તા ૧-૮-૩૭ના રોજ બધ કરવું પડ્યું.

ત્યાર બાદ પ્રગતિશીલ અને એ સમયમાં કાન્તિકારી લેખાય એવી એક વિચારસરણી નક્કી કરવામા આવી અને તે જોને રવીકાય' હોય તેવા કોઈ પણ જૈન યુવક માટે આ સંઘનું કાર ખોલવામાં આવ્યું.

બાદ, સંઘનું આસિક મુખપત્ર 'પ્રભુદ જૈન' શરૂ થયું અને તા. ૧-૫-૩૬થી એ પાક્ષિક બન્યું. સંઘની નવરચનામા મે અગત્યનો ભાગ ભજવેલો હોઈને તેનો પ્રયાગ કરવા માટે તેનું સંપાદન કરવાની જવાબદારી મારે રવીકારવી પડી. ત્યારથી તે આજ સુધી એ જવાબદારી મારા હિરે રહી છે.

તા ૧-૫-૫૧થી હું 'પ્રભુદ જૈન'નો સત્તા-વાર-રીતસરનો ત ત્રી બન્યો, અને 'પ્રભુદ જૈન'નું જિનકેશી અને શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય વલણ સક્ષમા લઈને ૧-૫-૫૩થી, પ્રભુદ જૈન'નું 'પ્રભુદ જીવન'—એ મુખ્ય નામ-પરિવર્તન કરવામા આવ્યું.

૨૫ વર્ષથી ચાલી રહેલા પાલિક પત્રની સંપાદનની નીતિ ધરતીમાં મારા માટે ગાંધીજી અને તેમની તરફથી કાઢવામાં આવતા 'નવજીવન' અને 'હિંમત' બંનેની સંપાદન-પદ્ધતિ માર્ગદર્શક બનેલ છે.

મારા મનમાં જે પત્રની કલ્પના છે તે પત્રના તંત્રી અંગે મેં નીચે જણાવેલી શુભવચ્ચા તેમજ શક્તિમતા આવશ્યક લેખી છે.

૧. તેનું સમાજવલ્લી સંવેદન અને તેટલું વ્યાપક અને ઘેરું હોવું જોઈએ જેથી રીતે ઠાઠ પણ્ય કેકાણેથી ધરતીકે પ થાય અને સીસમેંઝાડની પીન તેને થડકારે અવગણે છે એવી રીતે દુનિયાના ઠાઠ પણ્ય ખૂણે બનતી સારી કે નરારી અસામાન્ય ઘટનાઓ થડકારે તત્કાલીન દિલ ઉપર અંકિત થયેા જોઈએ.

૨. તત્કાલિન હોવો જોઈએ. તેનું જ્ઞાન-તેની સમજણ-માનવ જીવનના અનેક ક્ષેત્રોને સ્પર્શતી હોવી જોઈએ.

આ બાબતમાં એક તંત્રી તરીકે મેં હમેશા ખૂબજ ખૂંઝવણ અનુભવી છે અને મારી અતિ મર્યાદિત જ્ઞાનક્ષમતા અને ખૂબ જ સાદી છે. દેશના અને દુનિયાના કેટલાક મોટા પ્રશ્નો અને મારા જ્ઞાનની સમજણ-પાર વિનાની અલ્પતા કવિ કાલિદાસ કહે છે તેમ આ કલ્પનાને મૂલે બનાવવા માટે શેષ તદ્વિદ્યોને સારા પ્રમાણમાં સંકલન જોઈએ, જે હજુ સુધી મને પ્રાપ્ત થયો નથી.

૩. તેમાં વસ્તુતત્ત્વને-વસ્તુના મર્મને સ્પર્શે, પકડે એવું ઘેરું ચિન્તન હોવું જોઈએ.

૪. તે સત્યનો ઉપાસક હોવો જોઈએ.

આમ કરીને હું ઠાઠ મોટા સત્યનો ઉપાસક છું એવો દરગીઝ મારો દાવો નથી. અને મારું આજીવન સત્યથી કેટલું વેગળું છે તે વિશે મણુ હું પૂરાં કલ્પાન છું. આમ છતાં પણ, 'મણુદં જીવન' પરતો એવો મારો સતત આગ્રહ રહ્યો છે કે, તેમાં અને ત્યાં સુધી એવું ઠાઠ પણ વિધાન કર-

વામાં ન આવે કે જે પૌતાની સમજણ મુશ્કેલી સત્યથી વેગળું હોય. ૬

હું જે રીતે લખું છું તે "સ્તાન : સુખાય" લખું છું. તે દારા મારા આત્માને-અનંતરમનને-અક્ત થવાની વક મળે છે અને આત્માની અભિવ્યક્તિનો આ આનંદ એ જ મારી લેખનપ્રવૃત્તિનો પ્રેરક હેતુ રહ્યો છે, અને તેથી તેને લખતા પરિશ્રમનું પગતર મને તે અભિવ્યક્તિના આનંદમાંથી-અનંત, સુખની પ્રાપ્તિમાંથી પૂરું મળી રહે છે.

હું કેમ લખું છું?

બીજો પ્રશ્ન છે હું કેમ લખું છું? આ પ્રશ્નમાં સંમંજસવી જરા મુશ્કેલ છે. પણ એક બાબતની રૂંધે-જતા કરી દઈ. હું શીશકવિ મારક, દૈનિક પત્રના તંત્રી મારક ઠાઠ શીશ લેખક નથી. પ્રેરણા મુશ્કેલ લખાણ તે લખાણ, પછી તે એવા સુધારવાનું હોય જ નહિ-આવી પણ કામ માન્યતા કે ખ્યાલ હું મારાં લખાણો વિશે ધરાવતો નથી. જ્યારે ઠાઠ પણ્ય વિષય ઉપર કાંઈક લખવાની જરૂર જણાય છે ત્યારે તે વિષય અંગેના વિચારો મનમાં ઘેળાયા કરે છે, તે ધીમે ધીમે લેખના આકારમાં શબ્દરૂપ ધારણ કરે છે. તે શબ્દરૂપને ફરી ફરીને હું નિહાળું છું, ચકાસું છું અને જ્યે ઠાઠ એક સિદ્ધી પથ્યરમાંથી ઉપસાવેલી મર્તિને બધા ત્યાં દાઢજી મારી મારીને કાઢે છે અને પોતાની કલ્પનાનું રૂપ પ્રગુણ મૂર્તિમાં આણે-હુબ પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી દાંઢજી માર્યાં કરે છે, આવી કાંઈક પ્રક્રિયા મારા લખાણો અંગે માલતી હોય છે અને મને પૂરાં સંલોપ થાય ત્યારે જ તે લખાણ મુશ્કેલ માટે રવાના કરવામાં આવે છે. આ માટે મારે મન કામ વિષય નાતો નથી હોતો કે કાંઈ વિષય મોટો નથી હોતો દરેક વિષયનું મારે મન-એકમગ્નું મહત્ત્વ છે. આ રીતે હું શીશ લેખક નથી, પણ લેખન મારે મન એક સિદ્ધિમાં રહ્યું છે. અને મારી રૂત્તિ એક સિદ્ધિના રહી છે. આ રીતે મારી લેખનપ્રવૃત્તિને હું પર્ણી સકું.

‘પ્રભુદલ્લખનું’ જે ફરફારી કંપનામાં છે- તરફ, ‘નિર્દોષ’, ‘સંતોષપૂર્ણ’ અને ‘સંવત્સર’-આવા પત્રોની; અને સાર છે કે, આપણા સમાજને-આપણા દેશને ખૂબ જ જરૂર છે, કાગળ કે આવા પત્રો દેશના-સમાજના વિચારધાનમાં ઘણો ફાળો આપી શકે છે. ગઈ કાલે શ્રી ગંગાવિહારી મહેતાએ કહ્યું હતું તે મુજબ આવા પત્રો સમાજનું ‘Social Barometre’ યથા રહે છે, સમાજ કઈ દિશાએ જઈ રહ્યો છે અને સમાજે કઈ દિશાએ જવું જોઈએ તેનું અનુમાનન દાખવતા પત્રની આવા પત્રો મરજ સાર છે.

નૂતન કેળવણીનું સન્માન

ઘરશાળા : [૨૫ મી જન્મજયંતી]

શ્રી. હરભાઈ : [૭૦ મી જન્મજયંતી]

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવનની કાર- કીર્તિથી તથા ઘરશાળા સંસ્થાની કામગીરીથી આપણે મૌ પરિચિત છીએ. શ્રી ‘દક્ષિણામૂર્તિ’ વિદ્યાર્થીભવને એક જાહેર સંસ્થા તરીકે પૂરી પા મલી કેળવણીના ક્ષેત્રે તેજસ્વી કામગીરી ભજવી છે. કાળક્રમે એનો એક વિભાગ ગામડાંમાં ગયો, અને રાહેરનો વિભાગ બંધ કરવો પડ્યો. જો કે આજે એનો દીવડો જગતો રાખવા માટે બાળકેળવણીનું એક મહત્વનું કામ ચાલી તો રહ્યું જ છે. આ દક્ષિણામૂર્તિની સ્થાપનામાં તથા તેના વિકાસમાં અને (વજ્રવાત શિક્ષણસંસ્થા) બનાવવામાં જે ત્રણ મંચાલકોનો મહત્વનો હિસ્સો રહ્યો હતો તે હતા શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ, શ્રી ગિજુભાઈ બધેકા અને શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી. દક્ષિણામૂર્તિનું વ્યાપકકામ સંકેલી લીધા પછી શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદીએ તેજ સ્થળ ઉપર “ઘરશાળા” નામની સંસ્થા સ્થાપી. આ સંસ્થાએ પણ કેળવણીના ક્ષેત્રે પોતાનો આવ

શયક ફાળો આપીને ૨૫ વર્ષો પૂરાં કર્યાં છે.

આ રીતે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ ભવનના અને ઘરશાળા સંસ્થાના એક આઘરચાપક શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદીનો આપણા રાષ્ટ્રના કેળવણી ક્ષેત્રે કેટલોક મહત્વનો ફાળો છે. ‘ઘરશાળા’ સંસ્થા પોતાની ષા સદીની કારકીર્તી પૂરી કરે છે તે જ વખતે શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી પોતાના ૭૦ વર્ષનું આયુષ્ય વટાવી ચૂકે છે; ગુજરાતમાં તેમના સમયે જીવનને અને જીવનકાળને નજીકથી જોનારા અનેક છે.

શ્રી હરભાઈનું સન્માન એટલે નૂતન કેળવણીનું સન્માન છે.

શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી જેવા કુરુધર કેળવણીકાર અને આજન્મ-શિક્ષક અને બીજા બાળ દક્ષિણામૂર્તિ જેવી માતામર સંસ્થાના અને ઘરશાળા જેવી પ્રાર્થાગંક શિક્ષણસંસ્થાના સંસ્થાપક આવે સુમેળ આજના યુગમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. આવા સુમેળને પાંગરતો જોવો એને તેમના વિદ્યાર્થીઓ અને મિત્રો- (હજી સુધી-એટલે કે ૭૦ વર્ષની ઉંમર સુધી હરભાઈને કેળવણી ક્ષેત્રે યાકયા વિના કામ કરતા જોવા) તેનું પોતાનું સફળાગ્ય સમજે છે. એમના પ્રયેના પ્રેમ અને આદરની ભાવનાથી પ્રેરાઈને આતું સન્માન કરવાના પ્રયત્નને અમે સર્વથા ઉચિત માનીએ છીએ, અને આવકારી છીએ. આ પ્રસંગોને લાભ લઈને મારી એવી રમખની એક થેલી અષ્ટણ કવના વિચારને પણ અમે વધાવીએ છીએ. આ પ્રસંગે એમના મૌલિક વિચારોને પ્રગટ કરતું, તેમના લખાણોમાંથી પસંદ કરેલા લેખોથી સમૃદ્ધ બનેલું તથા મિત્રો, પ્રશંસકોના સંસ્મરણવાળું એક પુસ્તક પણ પ્રગટ કરીને તેમને એટ આપવાનું નક્કી થયું છે, એ વળી એક અધિક આનંદની બીના.

પૂર્વરાગ

પ્રિય સ્થવીર.

માપણા સમર્થ સજ્જનો વાલ નવલકથાના સ્વરૂપને જોડેથી મળેલા જોડાએ તેડેલા મળ્યા નથી. હમણાં હમણાં કેટલાક નવલોદ્ધિયા લેખકો નવલ-કથા તરફ જ વળ્યા છે, પણ એમને કાંઈ સિદ્ધિ વગી નથી સિદ્ધિ નહીં જાણીએ કાંઈ પ્રાપ્ત કરે એવી આશા પણ આજની પરિસ્થિતિમાં તો બહુ દૂરની લાગે છે. આપણે ત્યાં નવલકથાનો નાશિ-શ્વ : આવી રહ્યો છે તે એ સાહિત્યરંગપની શક્ય-તાઓ અવ્યર્થ જવાને કારણે નહીં. પણ એને માટે નેપ્રતી સમજતા આપણા સર્જક પાસે નથી અને આપણી પ્રજાની તો, નાનકડી લઘુમતીને બાદ કરતાં, અપેક્ષાઓ જ ઓછી છે, તેથી શ્રી સુરેશ નેપીએ જાણપોષ કર્યો ત્યારે એવા કાંઈ અર્થ તોય વ્યક્ત કરવાની આપણે ત્યાં જરૂર નથી એવા ઉત્તરે આપવામાં આવ્યા હતા એ પછી નવલકથાઓ કીક કીક સંખ્યામાં, ક્ષેત્ર કે ક્ષેત્રના બહાર પડતી રહી છે. સરકારે એવાની કેટલીકને ઈનામોની નવાજેશ પણ કરી છે. તેમ છતાં, નવલકથાની એક સર્જક કૃતિ તરીકે સંવર્ધક નીવડે એવી કૃતિ આપ-ણું મળી નથી, એ સ્વીકૃત છે.

તમે મારા હાથમાં તમારી પ્રથમ નવલકથા "પૂર્વરાગ" મુકી ત્યારે મારા મનમાં ધણીવધી અપેક્ષાઓ હતી. "પૂર્વરાગ" વાંચીને, વિચારીને, આજે લખવા બેઠો છું-ત્યારે એ અપેક્ષાઓ ન સંતોષાવાની એક લાગણી મારા મનમાં છે. તમે રસગતી કલાને એક પછી એક પ્રસંગ પરોવતા ગયા છો. 'ઝાવરી'નું રૂપ પસંદ કર્યું તેથી મુક્ત વિહારનો તમને અવકાશ પણ રહ્યો છે. પણ એ અવ-

કાશનો લાભ તમે લઈ શક્યા નથી 'ઝાવરી'નું ય પોતાનું એક form લેવા એ, જપાની નવલકથા 'The Key' તમે વાંચેલી ર. તમે ઝાવરીનું નામ ન પાડવું હોત તો વ ચાલત. છેત્તાં ત્રણ વર્ષની નોંધેલી વાત તમે રજૂ કરી છે અને કહ્યું છે : "નોંધ જોતો જોતો બોલતો જઈ અને તમે સાબળો. ફક્ત વાત કહેવા તરફ લક્ષ્ય રાખીશ પણ વચ્ચે વચ્ચે બીજું કંઈ જોલી જવાય તો ચત્તાવી લેશો, એવી સરત પહેલાથી જ મૂકુ છું સંભવ છે મારી વાત મને પોતાને સમજાવવા, દસાવવા છું" કયાક કયાક ગેસી જઈ"

મને ખાતો હતો કે તમારો કથાનાયક વચ્ચે વચ્ચે જોડવા વિના નહિ રહી શકે. જો એમજ હતું તો પછી ઝાવરી જુદી રીતે લખાતી નેપ્રતી હતી — વિચારોની નોંધ રૂપે તમે નિરૂપણની જે રીતે પસંદ કરી છે તેને તમે વફાદાર રહ્યા નથી. તમારી કથાનો નાયક ચક્રાક્ષ એના આત્માઓલાપણીને કારણે મને ગમ્યો, એ બોલે છે. "માણસને માત્ર વાતોથી નહીં ઘટનાઓથી સમજવાનો હોવા છે." પણ એ પોતાની જાતને વાતોથી સમજાવે છે એટલી ઘટનાઓથી સમજાવી શકતો નથી એના વિચારો ઘટનાઓ જાનતા અગાઉ જ ધાર્મ ગમેલા છે એટલે ઘટનાઓ એને ઘડે છે એમ નહીં કહી શકાય. મુગ્ધતાના પ્રેમને પામવાની અને માપવાની એવી સહાનુતા મને ગમે છે સુરોચ્યારની ઝોની ટેવ તરત પ્યાનમાં આવી જાય છે. પ્રેમ વિશેનું કાંઈ સુખ ઉપજાવવા પહેલાં એ કેવી મથામણમંથી પસાર થાય છે એ જાનવાનું મને તો ગમે. પણ મોટેભાગે એજે વિચાર-ગિક રીતે સુત્રો ઉચ્ચાર્યા છે

નિખિલકાકા, ત્રિશુવનદાસ, વૃત્તિ કે સોનલ સાથેની વાતચીત દરમિયાન સાંભળેલા બનાવો ચંદ્ર-હાસ નિરૂપે છે. તે સાહિત્યિક શ્રમિકા પ્રાપ્ત કરી રાક્યા નથી, એમ મને લાગ્યું છે. ઘટનાઓ તમારા અભિગ્રહોને વશ નવતરેલા સાથે છે. ઘટનાઓ સજ્જ-નાત્મક શ્રમિકાએ પહોંચે એને માટે સંવિધાનનો કસબ જોઈએ. તમારી આ કૃતિમાં સંવિધાનનો સ્પષ્ટાવ વરતાયો છે. ડૉ. કે.કુંતુ' પાત્ર અહીં કેટલું ઉપકારક નીચરી શકે, લગ્ન? તમે ટીબજે ચડી શકો છો તે જાણ્યું. પણ આ નવલકથા એની અનિવાર્યતા સિદ્ધ થતી નથી. ડાયરી છે આ તો એટલે એમાં બધું વેરંજકેશ્ય જ નોંધાય, એમ કદાચ તમે કહેશો. પણ ડાયરી એક નવલકથા-કલાકૃતિ બની રહે તે તો જોવાનું જોઈએ ને! Stream of Consciousnessને નામે ઘટનાઓ અને વિચારોનો દગ્ગો કરી બેસીએ અને અત્રતતા બ્યાપે તો તે કેમ ચલાવી લેાય?

'પૂર્વરાગ'માં કશું અસામાન્ય નથી સામાન્યની અસામાન્યતા ઉપસાવવામાં કલાકારને રસ હોય છે. કવિ મનસુરીનું પાત્ર લાવીને તમે ચદ્દા-અશ્રદ્ધા કે નામિતકતા-આમિતકતાની ચર્ચા કથાનાયક પાસે કરાવો છો. માનવમાં માનતો હોવાથી તમારો કથા-નાયક હૃદયમાં માને છે. નારીના પ્રેમમાં અને સૌંદર્યમાં માને છે પણ એ માનવતા 'કથા' આધારે બંધાયેલ છે. જીવસર્વ જોઈએ. મૂલ્યો તર્કશક્તિ પર આધાર નથી રાખતાં. મૂલ્યબોધની વાતો કરવાનું સહેલું છે નવલકથાની સૃષ્ટિમાં બનતા બનાવો દારા અતરને તાગ કાઢીને એ મૂલ્યો ઉપસાવવા એ અધરું છે. તુમ્હારી આ કૃતિમાં વાસ્તવિકતા નિરૂપાઈ છે તે કુનવરી છે. કાંચા માલ છે. એ કલાજગતમાં નવા અવતારે આવી નથી. કશુંક પરિચિત પાખાને કે જળવાનો સ તોય. (૧) થાય છે પણ એ કલા-કૃતિને માપવાનો મતોય નથી. આપણી આજુબાજુ બનતા બનાવોનો ચિતાર આપી એસવાથી યુગગોષ્ઠ ન જન્મે બેંગાભાઈએ આને 'મૂલ્યબોધની કથા' કહેવાનું બેંગાજી કહ્યું છે એટલે આટલું લખુ છું' અને તે બેંગાજીએ નહીં મિતલાવે લખુ છું!

તમારું મઘ કટાક્ષની ધાર પર ચાલે છે. પણ એ કટાક્ષથી શું, સિદ્ધ થાય છે એ પ્રશ્ન છે. તમારા મઘમાં તાજબી છે. આજકાલ સખાતી મોટા ભાગની રેડિયોના નવલકથાઓ તો હું વાંચી પણ ચકતો નથી. તમે એટલા જુદા, પડ્યા એટલો આનંદ છે.

[૯-૧૨-૬૪]

તમારો

અનિરુદ્ધ પ્રાસાદ

[અનુસંધાન, પાન ૬૪ પરથી ચાલુ]

અમડાનું તિરસ્કાર જન્માવે એવું દ્રશ્ય. આ લગ-લગ નિસર્જવાદ.

અને અંતે, સરહતી સાંજ, બારી પર ઝીકાતી વર્ષાખિન્દુઓ ઘોડાં માનવીઓ પત્તા રમે. દરથી સલગાળી વિષાદભરી મરાવસી એ અટકે ધડાકો સંભળાય મૃત્યુ. આ પ્રભાવવાદ માનવીના મનો-ભાવોને કેમ કરી ઝડપવા અને રજૂ કરવા, રાજ-બ-રાજના જીવનમાં દેખાતાં શિર્ન-શિન્ન લક્ષણોવામાં દરેકમાં એમને વૃદ્ધી લેવા, અને ઝરમરતા હાસ્યથી એમને છંટકારવી, એ બીજા કોઈ પણ કરતા એજોવ જુદી જ રીતે કરે છે માત્ર કલા-કારના રમથી નહિ પણ અભિનેતાઓ અને પ્રેક્ષકોના હૃદયને જળી જોડેલા એક માનવી તરીકે એ આ બધું કરે છે આપણને ખબર પાડુ ન પડે એવી રીતે મનોભાવો બદલી નાખીને એજોવ માનવીઓને પોતાની પાછળ બેચે જાય છે. આમાંના પ્રત્યેક મનોભાવમાં જીવતાં આપણને જાગ્રામણ્યને અનુભવ થાય છે, એજોવ અનુભવાય છે આત્મા યાત્રી જાય છે અને એમાંથી છૂટવાનો માર્ગ શોધે છે અહીં આપણને ખબર પાડુ ન પડે તેમ એજોવ પોતાનું સ્વપ્ન ખુલ્લું કરે છે. પેલી પરિસ્થિતિમાંથી છૂટવાનો એ એકમાત્ર માર્ગ બની રહે છે આપણે એ સ્વપ્નની પ્રાર્થિત માટે નાટ્ય-કારની સાથે પગલાં ભરીએ છીએ.

સાન્ધ્યવેળા, સર્વોદય અને સુપરિસ્ત, વટાળ અને વર્ષા, પક્ષીઓનાં ઝીંતો, ઘોડાની નાળના પડયા અને ગાડીઓનો ખડખડાટ, ઘડિયાળના ટોકારા, તમરાંના તીણા અવાજો અને ઘંટનો રજકાર—આ બધાનો ઉપયોગ એજોવ કરે છે.

પણ તે તખ્તાની અસર મારે નહીં, માનવીનો આત્મા બતાવવા પ્રકાશ, અવાજ અને વસ્તુઓથી ભરેલું અને આપણને ધેરી લેતું આ વિશ્વ, જ્યાં પર આપણા મનોભાવો આધાર રાખે છે, તેનાથી આપણી લાગણીઓ અને આપણને જુદા પાડનાર ભેદરેખા ક્યા છે? તમરાંના અવાજો અને પ્રકાશ-લગ્નિઓની અમે સ્વસ્થાત કરી ત્યારે નાહકના વગોવાયા અમે આ બધું એખોવની સુખનાઓ મુજબ કર્યું હતું, અમે એ નાટકવેડાથી નાહ પણ સારી રીતે કર્યું હોય તો અમને પ્રજ્ઞા મળવી જોઈતી હતી. એ બધા વિના તખ્તા પર આતર-સત્ત્વ રજ કરી બતાવવું, રંગજામના ભાવિતલોકમા માનસલોક જન્માવવા એ મુશ્કેલ હતું.

અવધર્મ એવા લાવ, સુચનો, મનઃસ્થિતિઓ અને અર્થઘટનાઓ માનવીના આત્મના ઊંડાણમાંથી અવિષ્કાર પાડ્યા છે ત્યાં એમનો સમય આપણી ધાર્મિકતા સાથે, ચેતના સાથે, સત્ત્વ મારેની ઉત્તમ ભાવનાઓ સાથે, ન્યાય સાથે અને જીવનના રહ-સ્યોને પામવાની આપણી દુર્લભ ઇચ્છા સાથે જોડાયેલી છે, સ્ટોટક તત્ત્વોથી આ ભાવો ભરેલા છે અને એકાદ સ્મૃતિ કે અમરનો તથ્યજો પડે તો આપણે આત્મા પ્રવળી જોઈ

[પાન ૮ મા ઉપરથી ચાલુ]

આપું કહેવું સ્વાર્થ નથી કે બધાને અંગ્રેજ શિક્ષણની જરૂર નથી; બધાને આપવા જતાં નહોતો વ્યય થાય છે.

આ તો જ્ઞાનની પ્રક્રિયાને જ રૂંધવા બરાબર છે. બાળક જન્મથી કે પાંચમા થા આઠમામા આવે ત્યારે કપાળ ઉપર ઠાણુ-કથારે-લામા કેટલો વિકાસ સાધવાનાં છે-એવું ભવિષ્ય લખાવીને આવતા નથી. વધુમા વધુ શિક્ષણાર્થિઓને શક્ય તેટલું જ્ઞાન આપવાનો સિધ્ધાન્ત અમલમા મુકાય તો જ વધુ ને વધુ સંખ્યાને હિચ્ચ કક્ષાએ પહોંચવાનો અવકાશ મળે—જ્યાં વિના આખા રાષ્ટ્રનો મુશ્કેલ સંભાલ વિકાસ થયું અશક્ય જ રહેવાનો.

વધ નહીં કરવાનું આપણે નિષ્ણાતોના હાથમાં સોંપી દેવું જોઈએ. તેઓ રાષ્ટ્રીય-આતરરાષ્ટ્રીય અનુભવો અને પ્રયોગોના આધારે નિર્ણય કરે

આ 'વિષેની ચર્ચ' એટલી જ હોવી જોઈએ કે—
—માતૃભાષા અને હિન્દીના ભોગે કર્યું ન થાય;
—બાળકના વિકાસને જ રૂંધ એવું કર્યું ન થાય.

અમે એવું માનીએ છીએ કે,
એ શિક્ષણની આજની પરિપાટી બદલાય તો નાની વયે—આઠ ધોરણ પૂર્વે—અંગ્રેજ અંગ્રેજ ભાષા શીખવવામાં ઉપર કદા તેવા અર્થો ન થયું જણાય.

એવું જ બને કે વય અથવા ધોરણ અંગ્રેજી-પરિચયની બાબતમાં નિષ્ણાતો વચ્ચે મતભેદ રહે! પાંચમાથી અંગ્રેજી શીખવવાથી તે 'દાર' બની જશે અને ૮માથી શીખવતા 'અમૃત' રહેશે! એવો ગ્રહ છોડી દબને વિધાન સંભામાં કોઈ પણ પ્રકારનાં પક્ષગત વ્હીપ કે દબાણ વિના! પ્રબળ સૌ પ્રતિ-નિધિઓની બહુમતિથી નિર્ણય લેવાનો માર્ગ જ ન્યાયી મતજીને સ્વીકારાવો જોઈએ.

'વહેંચામાં વહેંચી તારે' સૌને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવા બને કે, આપણી પાસે શાળાઓ, શિક્ષક, પાઠ્ય-પુસ્તકો, અને છતર સાધનો પૂરતા ન હોય—તત્કાલ બધી જરૂરિયાતને પહોંચી વળવાનું શક્ય ન હોય તો ભણે, ગરીબ દેશને પૈસાપ તેમ-તેમ આગળ વધીએ. પરંતુ વહેંચી તારે એ દિશામાં આગળ વધવાની નિષ્ઠા હોય તો, સુરક્ષીઓ દૂર કરવા મંડી પડવાને બદલે આપણે પાન-૮ મા નો વિતંડાવાદ તો જીભો ન જ કરીએ.

આજે તો, શિક્ષણની આ સમસ્યા રાજદ્વારી મોટાભાગે ધીમા અટવાઈ ગઈ છે. અધૂરામાં પૂરું, પાંચમાથી દાર અંગ્રેજી અંગે દારાવો કરાવીને જાણ જતાવા, કે સામેથી મ્યુનિસિપાલિટી-લોકલબોર્ડોની શૂટલગીઓને પણ આ મુદ્દા ઉપર ખેંચી લઈ જાતે જ ગના પેંડારા મંડાઈ રહ્યા છે—એક નવી જ ચાલવાસ્થળ જીભી ચઈ રહી છે.

હજી આ તબક્કે પ દરેકદેશીતા ને શાણપણ દાખવી અંગ્રેજીને એવું 'સાચું' સ્થાન આપીને સૌને જીતી લઈએ—એ શું અશક્ય જ છે?

૧૫-૧૨-૬૪] —ભોગીલાલ માંધી

ચીની આયુર્બોધ્ય : ભારતની કસોટી :

—મૂલ્ય-રક્ષા દ્વારા જ સંરક્ષણની શાશ્વતીનો પંથ

૧ : માયોની અભયમ સિદ્ધિ :

તા. ૧૬મી ઓક્ટોબરે રશિયામાં કુશોનના પતનની જાહેરાત થયા પછી નવ કલાકમાં જ દુનિયાને ચોક્કસ મૂકે એવી ઘટના બની ઘણા વખતથી જેની ગાજવીજ ઘર્ષ રહી હતી તે ચીની એટમબોમ્બની જાહેરાત ઘડી ચૂકી—દુનિયાની ચાર ગોરી મહાસત્તાઓ—અમેરિકા, રશિયા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ—ની અણુમહાબળ એશિયાઈ રંગીન ચીને પોતાનું સ્થાન મેળવી લીધું.

જો કે અમેરિકા અને ખીજા પશ્ચિમી દેશોએ આ પૂર્વે એવું માન્યું હતું કે ચીન અણુશક્તિમાં સફળ થાય એવી શક્યતા ઓછી છે. બહુ બહુ તો, 'ફૂડ' (ઊતરતી કક્ષાનો અણુધડ) બોમ્બ બનાવે એ જ આપી જ તો, ચીનના પ્રથમ અણુધડાકા પછી પશ્ચિમ હચંડ ખાઈ ગયું. થોડા જ દિવસોમાં એનો જુનો બ્રમ ભાંગી ગયો.

ચીની બોમ્બે બે આશ્ચર્યો પ્રગટ કર્યાં હતા (૧) ચીની બોમ્બ પ્લુટોનિયમ (એટમ)નો નહિ, યુરેનિયમ—૨૩૫ (હાઇડ્રોજન) હતો. બાનો અર્થ એ થયો કે અણુ સંશ્લેષનની વૈજ્ઞાનિક કક્ષામાં ચીન ફ્રાન્સ કરતાં ય આગળ નીકળી ગયું હતું. (અમેરિકા અને રશિયા જેવાં એ પણ આરસ પ્લુટોનિયમ બોમ્બથી જ કર્યો હતો !) એટલું જ નહિ પણ, યુરેનિયમ બોમ્બ ઘણો વધુ ખર્ચાળ હોવા છતાં ચીને એ વિશાળ જ પ્રથમ પગલું માડ્યું ! (૨) ચીન ભલે અમેરિકા અને રશિયાની સરખામણીમાં પ્રચંડ અણુસત્તા

બની જવાનો ભય ન હોય, પરંતુ બે ત્રણ વરસમાં એશિયાઈ પડોશીઓ—(ફોર્મોસા, જપાન, ભારત સહિત) ઉપર બોમ્બમારો કરી શકે એવી શુભશ. ધરાવતું તો એ ધર્મ જરૈ.

આમ, ચીને પહેલો ફૂટકો જ વધુ મુશ્કેલ અને વધુ ખર્ચાળ ટૂંકા મામલો (Short Cut) નો અને ઉચ્ચકક્ષાની ટેકનિક-વાળો ભર્યો છે; અને ઘણી ઝડપે તે એશિયાની અણુસત્તા બની જશે, એટલું હવે સ્પષ્ટ છે.

એક અત્યંત ગર્વીય અને પછાત દેશ માટે, આ સિદ્ધિ ન મનાય એવી છે, તે છતાં આ શક્ય બન્યું શી રીતે ?

એ વાત સાચી છે કે રશિયાની મદદે આમાં ભાગ લઈએ છે. ૧૯૫૮માં રશિયાએ પેર્મિંગ નજીક રીએક્ટર બાધી આપ્યું અને પોતાના નિષ્ણાતોય મોકલ્યા; તેમણે ૫૦૦૦ ચીની ટેકનિશીયનોને તાલીમ આપી; બીજા બાબુ, રશિયાની દુબના રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં ૧૫૦૦ ચીની વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લઈ રહ્યા હતા.

પરંતુ ૧૯૫૯થી ચીન-રશિયા વચ્ચે ભાગ્ય વધ્યું. એ પછી રશિયાએ ચીનને એટમ બોમ્બનો એક નમૂનો સુધ્ધા આપવાનો ઇન્કાર કર્યો; ઉપરાંત, ૧૯૬૦માં તો તેણે તેના બધા જ નિષ્ણાતોને પાલ બોલાવી લીધા. પરંતુ ચીન ડહાપા વિના પોતાનો પંથે આગળ વધ્યું. અમેરિકા, બ્રિટન

અને કાન્સમાં વધી સુધી અણુ ક્ષેત્ર કામ કરી રહેલા પોતાના પ્રથમ પંક્તિના અડધા ક્ષેત્ર નિષ્ક્રિયતાને ચીને ઘર આંગળે એન્સી લીધા. (પ્રથિમમાં વધો સુધી લાંચી કક્ષાએ કામ કરી રહેવા આ વિજ્ઞાની-જોએ પથુ ચીન જવાનું સ્વીકાર્યું).—એજ તે ચીની સામ્યવાદની એક મિષ્ટિ જ ગણાય !)

૧૯૫૮ થી ૬૪ સુધીના છ વર્ષમાં ચીને કુદેશી અણુપ્રગતિ લાલાલવા આગળ વધેલા દેશોને ય મેમાં આગળા તંબાવે એવી સાબીત યજ છે. માઓએ, અલગત, અણુભોગ્યનો ઉપયોગ માત્ર ‘રક્ષણ’ પૂરતો જ કરવાની જાહેરાત કરી છે..... પોતે ‘પ્રથમ હલેસો’ નહિ કરે એવી ખાત્રીય આપી છે. પરંતુ,

‘રક્ષણ’ અને ‘આક્રમણ’ શબ્દનો અર્થ માઓ ન્યારે જે ઈચ્છે તે અનુસાર જ ઘટાનો ! ભારત ઉપરતું ‘આક્રમણ’ એની પરિભાષામાં ‘રક્ષણ’ જ પગલું હતું ! એટલે, આવી ઝાઝી જાહેરાત કે પ્રતિ-જ્ઞાની કશી કિંમત છે નહિ.

માઓનું ‘પેકું’ મજદૂર સૂત્ર ૨૫૪ છે :

“જંદુકની તળીમાથી જ તાકાત-સત્તાનો વિકાસ થાય છે”

આ સૂત્ર માઓની ‘પ્રતિજ્ઞા’ પાછળનો તકવાદ ખુલ્લો કરે છે; અને દુનિયા પર સામ્યવાદી ક્રાંતિનો ઝડપ લહેરાવવાની માઓની આખરી અખસદ સાથે એનો પરંપૂરો મેળ મળી જાય છે.

૨ : એક કાંકરે અનેક પક્ષી

માઓએ એક કાંકરે અનેક પક્ષીઓ વીધવાનું કહ્યું છે

(૧) માઓએ પછાત ચીન દેશને એક મહા-સત્તા તરીકે આગળ આપ્ણી દીધી છે.

(૨) યુનો-કે યુનો જહાર દુનિયાના દરબારમાં અનેક મહત્વના નિર્ણયો ઉપર હવે ચીનના વલણનું દબાણ વધવાનું જ.

યુનોના સભ્યપદેથી ય તેને બહુ લાંબો વખત દૂર રાખી શકશે નહિ; અને સિક્કયુરીટી કૌન્સિલમાં

અણુસત્તા વગરના ફોર્મોસાને સ્થાને ચીનનો હક્ક-લાવો વધુ જોરદાર બનવાનો.

(૩) ૧૦૬ દેશોના શાંતિ અને અણુબંધીના મોસ્કો કરારો ઉપર યે જળપરો ફટકા પડ્યો છે.

કેરો પરિપક્વતાં કરેસો દરાવ કે ડોઈનું નવાં દેશો અણુસત્તા બનવાના માર્ગે જઈને દુનિયાને માથે વધુ ભય ઉતારવો નહિ—આ કારાવ સામે ય પડકાર ફેંકાઈ ગયો છે.

—પાકિસ્તાન, ઈન્ડોનેશિયા, ઈજીપ્ત વગેરેના અણુસત્તા બનવાના ડોક હવે વધવાના.

(૪) આખા એશિયા અને આફ્રિકાનાં નવાંદિત રાષ્ટ્રો ઉપર ચીનની ધાક વધી જવાની. *

આજ પૂર્વે, ચીનની પરંપરાગત પ્રચંડ કૈન્ય શક્તિ અને તેની વિરાટ વસ્તી—બંને ભારે ભયરૂપ રવાં જ છે; તેમાં વળી અણુનો ઉમેરો યતાં એ જોખમ અપાર વધી ગયું ગણાય.

(૬.વિયેટનામ, લાઓસ, કંબોડિયા, થાઇલેન્ડ અને અંસતઃ બ્રહ્મદેશમાં ચીની ગેરીલાઓની પ્રવૃત્તિ આનો ય ઝોઝી ખતરનાક નથી.)

(૫) કુષોવ પદ્મજાળ બની રાજકીય તખ્તા પરથી જુસાર્થ રહ્યો હતો, તેજ કક્ષામાં માઓ અણુભોગ્યનો લાજ પોતાને શિરે ચઢાવી અધભૂખી, અર્ધનગ્ન પ્રજા ઉપરની પોતાની પકડનો અને એ પ્રજાની ‘શિસ્ત’, ‘દેશદાઝ’ તથા ‘ત્યાગ’નો પરચો દુનિયાને બતાવી રહ્યો હતો ખાસ કરીને રશિયાને સમાધાન પર આવવાનો ‘શાણ્ણ’ માર્ગ ચોધી રહ્યા હતા!

અણુશઓની દૃષ્ટિએ, અમેરિકા અને રશિયાની સરખામણીમાં, ચીન નિર્ણાયક તાકાત બની જશે—એવું વધારે પડતું માની લેવાની જરૂર નથી. અને ચીન તત્કાલ અણુભોગ્યનો ઉપયોગ કરી નાખશે એવો ભય પથુ વધારે પડતો છે. પરંતુ—

* ચીનના અણુપ્રયત્ન સામે આફ્રિકા—એશિયામાંથી પકકાર બેઠવાનો તો દૂર રહ્યો, પરંતુ એશિયાને વિશેષ પથુ અગ્રો નથી. બહાર, ઈન્ડોનેશિયા અને કેટલાક આફ્રિકા દેશોએ તો વધામણાં ગાઈ લીધાં છે !

રાજકીય અને માનસિક વ્યૂહની દૃષ્ટિએ
ચીને એક એવું કદમ ઉઠાવ્યું છે કે જેની
ઘેરી અસર વિશ્વના બાપિ રાજકારણ ઉપર
શરૂ થઈ ગઈ જ સમજવી

૩: ભારતને પડકાર

ચીને અણુસત્તાને પ થી પ્રભાવ કરી છત્રે ભારત
માટે એક નવીજ કઠોર કસોટી પેદા કરી દીધી. ભલે
ચીન તત્કાલ ભારત પર ખીલે હુમલો કરવાની
ઉતાવળ ન કરે; પરંતુ, તે પોતાની સરહદો ફરતાં
ગિન-સામ્રજ્યવાદી રહી ગયેલાં રાષ્ટ્રોના સીમામ-
ઓને ખંડિત કરી રહેતરતે એમને હડપી જઈને
પોતાની સાંકળ વધુ સખળ બનાવશે જ.

ચીન તેના અણુમોઝમને ઉપયોગ પોતાની સરતે
એશિયાના 'શાંતિ અને 'સહકરના' ભગવવા, એટલે
કે, પોતાને અનુકૂળ નથી સમજીતા કથાપવા કરશે જ
એ નિર્ણયવા છે.

આ બધી ઘટનાઓની દુરગામી અસર ભારત
ઉપર થવાની જ—બહે પોતાની સલામતિ વધુ
ભયમાં મુકાર્ ગઈ છે—એટલું તો ભારતે સમજવું
જ રહ્યું.

*

ટૂંકમાં, ભારત સામે સ્પષ્ટ નિર્ણય કરવાની ધડી
આવી ગઈ છે.

૧ ભારત ચીનનો જવાબ સામે અણુમોઝમ
—અણુશસ્ત્રો બનાવીને વાળશે ?

૨ ભારત જતે અણુમોઝમ બનાવવાનું
પસંદ ન કરે તો તે અમેરિકા-બ્રિટન ઉપર પોતાની
અણુ-રક્ષા માટે આધાર રાખવાનો નિર્ણય કરશે ?

૩ કોઈ ત્રીજો રાહ શક્ય દેખાય છે ખરો ?

* ભારતની પાર્શ્વભૂમિ સ્પષ્ટ છે: ભારતની

† એ કે તાન્તેતરમાં ભારતના સંરક્ષણ મધાનથી ચવાણે
લેકસલામા નિવેદન કર્યા મુજબ—ચીને ભારત ઉપર
૧૯૬૨માં આક્રમણ કર્યું તે વખતે કરી હતી એનાથી
ય વડુ તેયારી વાન્તેતરમાં તેણે વિચિત્રમાં કરી છે—અને
અગાઉ કરતાં બધ વધી છે.

નીતિ શાંતિની રહી છે. સ્વાધીન ભારતના પ્રથમ
કર્ણધાર સ્વ. મેહરુએ ફરી ફરીને ભારતની પ્રતિગા
બહેર કરી. કે—ભારત માત્ર શાંતિપૂર્ણ ઉપયોગો
માટે જ અણુશક્તિનો ઉપયોગ કરશે—સંહારક
અણુશસ્ત્રો માટે નહિ જ. વળી, ભારતે અણુઅખતરા-
બંધીના કાર ઉપર સહી કરી છે, અને તાન્તેતરમાં
કેરોની બિન-એડામ્સી પરિપદમાં, અણુશસ્ત્રને માર્ગે
કોઈ નવા દેશે ન જવાની મૂચના આપતો રસવ
થયો, તેમાં શ્રી. લાલબહાદુર શાસ્ત્રીએ આગળ
પડતો ભાગ લઈયો છે.

શ્રી શાસ્ત્રીએ તો ચીની અણુમોઝમના ધમકા
પછી ય, ફરી ફરીને, ભારતની અણુશસ્ત્રવિરોધી
શાંતિનીતિનું રટણ કર્યું છે; હવે તો, ડેમિસ
તથા પાલમિન્ડે પથ એ નિર્ણય ઉપર મહેર મારી
છે. ભારતનું આ વલણ સ્વાભાવિક ગણાય.
આમ છતાં, ચીનના ધમકા વછી આપી પરિ-
સ્થિતિનો નવેસરથી વિચાર કરવો જરૂરી છે એ
વાત સત્તાસ્થાનો ઉપરથી ય સૂચવાઈ રહી છે.†
એક વાર નવેસરથી વિચારવાનું શરૂ થતા, અનેક
દૃષ્ટિકોણથી સાગોપાંચ વિચારણા થવી જરૂરી
છે:

૧. ભારત નો અણુશસ્ત્રોને માર્ગે વળે તો ?
તો, ચીન સાથે અણુશસ્ત્ર — હરીફાઈમાં ભારતે
ઘીતરણ જ રહ્યું. ને એમ થાય તો ?

એનાં વિવિધ ખાસા તપાસીએ—

(અ) ભારતે અણુશક્તિનો ઉપયોગ માત્ર
શાંતિ-લેવેલે માટે કરવાની પ્રતિગા ફેાક કરવી
પડે: દુનિયાને આપણે આજસમી આ દિશામાં
આપેલો બોધ ગળી જવો પડે। અને ખીલનું
બધાંની જેમ એવી દલીલ કરતા થઈ જવું પડે
કે—

+ ખુદ રાસીદ્વ્યે એ નિર્ણય સરકાર ઉપર ઘડી દેવાનું
સૂચવ્યું છે; ચવાણે પણ કિંમત મગક કરી છે; અને કેમ્પે-
સની અંદરના તથા આખા દેશમાંના અનેક વિચારને-
નેતાઓ આ રીતે વિચારે છે.

‘મીને અણુભોજન મેદા કમી પછી પરિસ્થિતિ ધરમળથી બદલાઈ ગઈ છે; હવે, અમારી પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષાની જવાબદારી અમને આજ પૂર્વેની પ્રતિજ્ઞાઓ પડતી મૂકવાની ફરજ પાડે છે..’

‘સ્વાધીનતા’ અને ‘શાંતિ’ની પ્રતિજ્ઞા વચ્ચેનો આ વિમવાદ ભારત જેવા ગૌરવાલિલાળી દેશ માટે ધણી કસોટીનો મણ્ડપ પર તુ, આમા એક બીજા મુકોસી પણ ઉમેરાય છે. કેનેડાએ ભારતને ટ્રાન્સે ખાતે જે રીએક્ટર નાખી આપ્યું છે તે અને બીજી બાધી આપવાનું વચન આપ્યું છે તેની પાછળની સમજણ પણ સ્પષ્ટ છે: યુદ્ધના દેવુ માટે નહિ, શાંતિના દેવુ માટે જ તેનો ઉપયોગ કરવો આમ હતા, માની લાકો કે એ દેવુ બદલવા બાબત કેનેડા સમત થાય, તો પણ ભારતની પોતાની મુજબથી તો કીમી જ રહે છે ન

(આ) ભારત અણુભોજન બનાવવાનું નક્કી કરે તો, ૧૮ માસમાં પહેલો અણુભોજન બનાવી શકે એવી સ્થિતિમા તો છે જ. આ માટે, સર્વ સાધારણ રીતે, ભારતે ૨૫ કરોડ રૂપિયાનું પ્રાથમિક શેઠાણ કરવું પડે અને દર વરસે ૧૦ કરોડ રૂપિયાનું ચાલુ ખર્ચ કરવું રહે એવો અંદાજ નીકળે છે. આ ઉપરાંત—

દર અણુભોજન કીટ શ. ૪૦થી ૫૦ કરોડ ખર્ચના પડે.

આ ગણતરીએ, અખલે રૂપિયાના ખાડામા કિવરવા જતા, ભારતની મળતા ભારે લોખ પડી ચ, ભારતે વિદેશી સહાયતાના જગી રેવા નીકે વધી સુધી લખવું રહે.

નશારતે આરંભથી અણુ-મયોગે સુખમાનો બિદાય કર્યો છે, તેની પાછળ એક મુખ્ય નૈતિક તત્વ એ રજુ છે કે —અણુમયોગને કારણે જેા ચતા વિષાકલ રજકલે ને વાયુમા, પાણીમા, વનસ્પતિમાં અને પ્રજાતિના પેદાશમા એકરૂપ થઈ જઈને દુનિયાની અનેક ભાવિ પેઢીઓ (જેને આજના સંઘર્ષો સાથે કમી હેવાદેવા નહિ લોય એવા નિર્દોષ માનવીઓ)ના જન્મ અને વિકાસ માટે ચાપલ્લ ધનતાં હોવાથી એવી અનૈતિકતા આચરવાનો કોઈ જ અધિકાર આજની પેઢીને નથી—

વળી ભારત માટે પેટ્રોલ અને શાંતિદાર્ઠ ઉપરની તાક ધણી લાંબી—૨૫૦૦ માર્કલ નેટલા લાંબા અંતરની છે. ત્યારે, તિબેટમાંના ચીની મથકથી દિલ્હી અને ભારતનાં મુખ્ય કેન્દ્રો ૬૦૦-૪૦૦ માઈલના ગાળામાં આવી બપ છે. અને ચીન પાસે ૬૦૦ થી ૭૦૦ અને ૧૮૦૦ થી. ૨૦૦૦ માઈલની જન-આવ કરી શકે તેવાં બોમ્બરો તૈયાર છે: ત્યારે ભારતે, ચીનના મુકાબલે, વધુ લાંબી જન-આવ કરી શકે તેવાં બોમ્બરો મેટા પ્રમાણમાં વિદેશ પાસેથી ખરીદવા પડે !

આમ, બોમ્બવું વહન કરનારાં નેટ-સુપરસોનિક બોમ્બરોની બાબતમાં ચ ભારત ચીન કરતા વધુ સુરક્ષેલ પરિસ્થિતિમાં છે :

અંતે, સરોની હરીશ્મમાં, મુદેશાં બન્યું છે તેમ, આજનાં સરો આવતી કાલે નકામા નવાણી બની જતાં લોય છે !

(ઈ) ૧૮ મહિના પ્યાદ ભારત દર વરસે એક ચા બે અણુભોજનની ગતિએ હોડમાં જતરે તો ચ, ચીન આજે જ આપણાથી ૧૮ મહિના આગળ છે, અને બીજી એ કે, આપણે યુરોનિયમ બોમ્બના લાંબા માર્ગે ચાલીશુ; ત્યારે ચીને તો આજથી જ યુરેનિયમનો દૂકો માર્ગ આરંભી કીધા છે. (જે કે, યુરેનિયમના અતિ મુકોલ અને ખર્ચાળ માર્ગે એ કયાં લગી ટકી રહેશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.)

(ઉ) અ તે તો, સરોની હરીશ્મમા ભારત ક્યા લગી ચીન સામે ટક્કર લઈ શકશે એવ વિચારવું રહ્યું.

ચીનમા સર્વસત્તાવાદ હોવાને કારણે ત્યાંની સરકાર તેની પ્રજાને અધશૂબ ને ચીધરેલાલ રાખીને ચ મેતાની નેમ પૂરી કરીને જ જ પશે

—ભારત માટે એ માર્ગ કેટલો શક્ય ?

જૂએ રાખીને ચ પ્રજાને સરોની હોડમાં ધસડવાનું આજની આપણી લોકશાહી સરકાર માટે કેટલું શક્ય બનવાનું ? —એ વિચાર પણ કરી લેવા જ રહ્યો. કદાચ, એ માર્ગે પળતાં લોકશાહી સરકાર

૧ તો કેન્દ્રી જશે, કાં એને સરમુખત્યાર સત્તા નહીં પડે! એટલે શાસ્ત્રમાં એ અખતરો પોતે / એક ભારે ખતરનાક સાહસરૂપ બની જાય !!

૨. બીજો માર્ગ બીજા દેશો ઉપર આપણી મધુરતા માટે આધાર ગણવાનો છે. હકીકતમાં, મેરિકા અને રશિયા બે જ, ધારે તો, આપણી ભીડ ઝાગી શકે એવી સંધર સ્થિતિમાં છે. પરંતુ—

(અ) કુશોવતી ભણેજલાલીના દિવસોમાં બિને ભારત ઉપર આક્રમણ કયું? હતું ત્યારે ૧૯૬૨ ઓક્ટોબરમાં, રશિયાની ‘મિગ’ વિમાનો માપવાની વાત કરી કરી ગટાવા કરી હતી—એથી વેશોપ નક્કર, તત્કાલ અરક્ષણની ભેગવાઈ, ચીન માથેના એના બગેલા સળધો છતાં, અસકથ હતી—આ એક નક્કર હકીકત યાદ રાખવા જેવી છે

(આજે કુશોવના પતન પછી, રશિયા ત્યારે ચીન સાથેના સંબંધો બને તેટલા સુધારવા અને કે નહિ તો વધુ બગાડીને અંતિમ નિર્ણય ઉપર પહોંચી ન જ જતાની નીતિ અગ્રણી રહાતું જણાય છે ત્યારે, રશિયા ઉપરનો આધાર મુગ-જળવત જ નહિ ઠરે ?)

(આ) અમેરિકા અણુશક્તિમાં સંધર છે, અને ધીની આક્રમણ વખતે કથી જ લાંબી ચર્ચા અને ડાશ જ વિલંબ વિના તેણે તત્કાલ જરૂરી શસ્ત્ર-પ્રામત્રી આપણે માટે રવાના કરી દોષી હતી. (તે ત્યારે અમેરિકા કયૂંબા અંગેની અંતિમ સ્કેટક ટોટકોની સ્થિતિમાં હતું તેજ કલાકો દરમ્યાન!)

તાજેતરમાં બીની અણુધામો થતાં જ, પ્રે. ભેનરને એશિયા આખાને નચિત રહેવા ધીરજ બંધાવી છે અને ભારત ને અગાઉથી અમેરિકા સાથે સંરક્ષણ કરારોમાં જોતરવા મુજબે તો, અમેરિકા (કેવળ પ્રમુખની મુજબથી નહિ, સેનેટની મંજૂરી દ્વારા) એના અધિકૃત રીતે સ્વીકાર કરવા તૈયાર થાય એમ પણ માની શકાય.

(બે કે, એમ થતાં વધુ ભડકી બાકી રશિયા ચીન તરફ વધુ ટળે તો વળી એક નવી ઉપાધી બની થાય એ દૃષ્ટિએ કેટલાક માને છે કે

અમેરિકા આવી ઉતાવળ ન પણ કરે, પરંતુ, બહાર કે ખાનગી રીતે, એક યા બીજા પ્રકારના, પરસ્પર ખાતરીના કક્ષે આપવાનું અશક્ય ન જ બને; અને અમેરિકા આખા એશિયાની દૃષ્ટિએ એવું પસંદ પણ નકરે.)

(ક) પરંતુ ભારતની બિનભેદાય નીતિનું શું ? આ વિષેય એક એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે—બિનભેદાય નીતિ એ કાર્ષ એવો શિષ્દાન્ત નથી કે ભારત એના અસ્તિત્વના ભોગે એને વળગી રહે

(૫. નેહરુએ પોતે આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિની કસોટી રાષ્ટ્રીય હિત જ હોઈ શકે એવું વારંવાર ઉચ્ચાર્યું હતું.)

પરંતુ, સવાલ બીજા રીતે વિચારવો રહે છે: ચીનના આક્રમણ પછી બિનભેદાયનો અર્થ શો હોઈ શકે ?

આક્રમણખેર સાથે રક્ષણકર્તાઓનું ‘ભેદાય જ’ વિધાયક ‘બિનભેદાય’નું સ્વરૂપ કોઈ શકે.

આવું લસકરી-રક્ષણ-ભેદાય કરવા માનથી કોઈ દેશ આપોઆપ રીતે બીજાને શુભામ, ઓશિ-યાળો, દળાવલો બની જ જાય એવું વિધાન તર્ક-દૃષ્ટિએ સાચું નથી અલગત મુગના રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધો બેતા સાચું કયું નથી.

આમ છતાં, એવી વાસ્તવિકતા સ્વીકારીને ચાલવું આવશ્યક છે કે, અતે તો, જેના ખલા પર તમે જીવનમરણની જાળતમા સારો એવો ભાર નાખી દો એની સીધી કે આડકતરી શોધ

+ અમેરિકા અને સિલન, અમેરિકા અને ડેનેડા, અરે, અમેરિકા અને કાન્સ વચ્ચે માટે ગેરી દોવા છતાં સી માર્ગે જઈ સખી પોતાના રાષ્ટ્રીય હિત માટે લડતા રહે છે, તથા અમેરિકાના જ વાલનિયલ્સમાં જોડેલા પાકિસ્તાન, ફ્રાન્સિસા, દ. વિયેટનામ વગેરેનાં દૃષ્ટાવ (ચામ કાઈ ચેક ડીએમ-Diem, અને કમાન્ડર ખાનના અમેરિકા વિરુદ્ધના ઉગાડ) બેતા એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે આ બધા દેશો અમેરિકાની રક્ષણકર્તા નથી હોવા બનાં, રાષ્ટ્રીય હિતોની આબંતોમાં પોતાની રીતે જડા કરતા જ રહે છે.

પડવાની જ : પાતા રાષ્ટ્રની નેટલી 'આંતરિક' નિર્બળતા વધુ એટલું એના ઉપરનું દાતા સમ્પૂર્ણ દબાવ્યું વધુ હોવાનું.

૩. ત્રીજે માર્ગે કયો હોઈ શકે?

અલગતા, ત્રીજા માર્ગને નામે આવકાલ ને વલણ પ્રગટ થઈ રહ્યું છે તે તે—'આંતરિક આંતરિક ગોરખ ભગે'નું અનિશ્ચિત વલણ છે—જેમાં ભારત-ભારત તકવાદ રહેલો છે, જેનું પરિણામ 'આવાના એક બગે'—હરતાં ભાગ્યે જ કશું સારું કદપી શકીએ. આવી અનિશ્ચિત દશામાં એક વા ખીજા પ્રકારની સરમુખત્યારી સત્તા માટે વધુ અતુલ્ય શ્રમિકા પેદા થવાનો સંભવ જ વધુ નથી શું ?

આ દૃષ્ટિએ, 'તટસ્થતા'ના અવગણવાથી અનિશ્ચિતતાનો ત્રીજો માર્ગ ગિલટો વધુ ખતરનાક નીવડ્યા વિના નહિ રહે.

અનિશ્ચિત દશામાં પ્રજા તો ઠીક પણ, કોઈ પણ દેશનું સૈન્ય મરણિયું બની લકવા તૈયાર જ ન થાય, એ પણ સમજી લેવું રહ્યું. ભારતે પોતાનો સ્વમાનભર્યો અને સલામત માર્ગ હુંકરો જ રહ્યો

નવા રાહની શોધ

કોઈ પણ રાષ્ટ્ર, પોતાની સામેની આશંકા વખતે સ્વસ્થ બની, પોતાનું સ્વમાન સાચવીને, સંરક્ષણ અને સલામતીનો માર્ગ હુંકરો એ જ દૃષ્ટિ છે. પરંતુ એ માર્ગ તો જ એને સ્વેચ્છા જો એ સમજી શકે. બધી બળતરીઓ બાજુ પર મૂકી સર્વપ્રથમ પોતાને કષ્ટ એવા સિદ્ધાન્તની નિષ્ઠાનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર થાય.

સિદ્ધાન્ત-નિષ્ઠામાંથી જ ઈન્ટ મૂલ્ય જન્મે અને એવી મૂલ્ય-નિષ્ઠા જ એ રાષ્ટ્રને શક્તિ અને સ્વમાન બક્ષી શકે.

એટલે કે, ભારતે તદ્દન નવા સંદર્ભમાં પોતાની

વિદેશનીતિ-પડોશનીતિ-રક્ષણનીતિનો વિચાર કરવો સ્થો.

જો એટલી વાત ભારત માટે ૧૦૦ ટકા નિશ્ચિત હોય કે, એ ગમે તે બ્યેસ પર પહોંચવા મથતું હશે—(સમાજવાદ, લોકકલ્યાણ, ન્યાયયુક્ત કલ્યાણ ચળવળ)—પરંતુ, એના આધાર વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યના પાયાપર સ્થાયેલી લોકશાહી જ હશે—તો એના જ અનુસંધાનમાં બીજી ઘણી બધી બાબતોનો પણ સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરી લેવો રહે છે :

—એશિયામાં ચીની સર્વસત્તાવાદ સફળ થશે તો એશિયાના કોઈ દેશ સામે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના પાયા પર સ્થાયેલી લોકશાહી માટે અવકાશ રહેવાનો નથી.

—અને જો, એશિયામાં ભારત પોતાનો પ્રયોગ લોકશાહીની સિદ્ધાન્ત-નિષ્ઠા માથે સફળ કરી બતાવશે તો એશિયામાં સામ્યવાદ અસ્ત પામશે.

આને વિસ્તરી રહેલા ચીની આક્રમક સામ્યવાદ સામે ભારતે સ્વાતંત્ર્યવાદના મશાલચી બનીને એશિયામાં આગળ આવવાની ઘડી પાછી મળે છે.

૪ :

મૂલ્યબોધની નીતિ

મૂલ્યરક્ષા દ્વારા રાષ્ટ્રીય રક્ષાનો આ માર્ગ અત્યંત વિકટ છે એ પણ સમજવું રહ્યું :

સૌથી પ્રથમ એ વાત સ્વીકારવી રહી કે—મૂળ વિશ્વયુદ્ધ પકડીને આટલાં વરસો દરમિયાન, અમેરિકાએ અત્યંત શક્તિ, સામગ્રી, સેના અને નાણાં એશિયામાં ખર્ચ્યાં હતાં, અને તે પછીય, એશિયાની સમસ્યા વધુ ને વધુ ગંભીર પડી છે

તિબેટના હાલહવાલ થવા છે, ઉત્તર કોરીયા અને ઉત્તર વિએટનામમાં સામ્યવાદી સત્તાઓ સ્થાપિત થઈ ચૂકી છે, અર્ધ દક્ષિણ વિએટનામ અને અર્ધાંથી વધુ લાઓસ સ્થાનિક સામ્યવાદી-

ઓના પંખમાં જી પડ્યા છે; કંબોડિયા ભવનું માથું* વ ચીનની બેઠકમાં ઘસડાઈ ગયું છે, અને ઈન્ડોનેશિયાએ, રશિયા-ચીનની છત્રછાયામાં રહીને મલયેશિયા પર પંખે પાંચથો છે બ્રહ્મદેશ અને લંકા તથા ભારતની સરહદ ઉપરનાં નાના રાજ્યો પણ, ચીનના ડોળા સામે નમીને ચાલવાનું ખર્ચ કરતાં થયાં છે—અને, ભારત પોતે પણ ચીની આક્રમણ થતાં નાસીપાસ દશામાં ફેંકાઈ ગયું હતું!

અલબત્ત, અમેરિકાના નૌકાદળની અસાધારણ તાકાતના પ્રતાપે, સામ્યવાદ એશિયાને સમૂળે ગળી જઈ નથી શક્યો.

આ હકીકતને સ્વીકાર કર્યા પછી વ, ઉપરનું 'મેડ' ચિત્ર, સમસ્ત્યા બની, ઊંચું જ છે. અને ચીની અણુખોળ પછી એશિયાઈ આફ્રિકાને આંક અનેક ગણે જીતે જાય એમાં નવાઈ નથી.

એ વાત સ્પષ્ટ બની જતી જોઈએ કે—

એશિયાની સમસ્ત્યા જો સામ્યવાદ સામેના સપાંચ સંરક્ષણની દૈવ્ય તો તે કેવળ વિદેશી-અભિષેક રાજાઓની નથી—કેવળ કૌણ તાકાતની નથી; (અલબત્ત, ફીલ ગ્રીન વિના તો એશિયાના નાના અને નિર્બળ રાષ્ટ્રો, ચીની સામ્યવાદની ટોળીમાં આંખના પેલકારામાં ભુભાઈ ગયા જ દોત.) સમસ્ત્યા એશિયાના આર્થિક વિકાસ માટે વિદેશોએ કેવળ અદ્યત્ત સપ્તિ વેરવાની પછ નથી; (અલબત્ત, પછાત દેશોને તેના રાખવા માટે વ, વિદેશી આર્થિક સહાય વિના ચાલવાનું નથી જ.) સમસ્ત્યા મૂળભૂત રીતે આંતરિક લોકસાહી દ્વારા લોકસાહિતાના વિકાસની છે.

આજની પાર્શ્વમૂર્તિમાં, અમારી દૃષ્ટિએ, ભારત માટે કે આખા એશિયા માટે રાહ કેવળ અમેરિકા-પશ્ચિમી અણુરક્ષણ સ્વીકારવામાં સમાપ્ત થઈ જતો નથી બદલે, ભારત અને એશિયાએ જો કંઈ સર્વપ્રથમ કરવા જેવું હોય તો તે, એ કે—

એશિયાની ભૂમિ સામ્યવાદની એડી નીચે ચંપાય નહિ એની તકેદારી, એની ચિંતા, અને એને માટેની જોગવાઈ કરવાની

જવાબદારી એશિયાએ પોતે જ સર્વપ્રથમ અને સ્પષ્ટપણે સ્વીકારી લેવી રહે છે.

—આ કર્તવ્ય પાર પાડવા માટે 'એશિયાઈ લોકસાહી સંગઠન'નો જન્મ થવો જોઈએ. એશિયાના જે દેશોમાં હજી લોકસાહી જન્મી નથી, વા છું દાઈ ગઈ છે કે રૂઢાઈ રહી છે તેને નવેસરથી પ્રાણુદાથી બનાવવાની તેની નેમ અને તેનો પ્રયાસ હોવા જોઈએ.

—આવી એશિયાઈ ભૂમિ અને પુરુષાર્થ-સાધી પ્રગટેલી લોકસાહી અસ્થિતિવાળું આશિસ્ત્ર અને સંગઠન જ, લોકસાહી સિદ્ધાંતમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારા દુનિયાના તમામ રાષ્ટ્રોને પોતાની પ્રત્યે આકર્ષી શકે

—દુનિયાની લોકસાહીના એક ભૂમત અને મહત્વના ભાગરૂપે ઊંચું થયેલું એશિયા જ અમેરિકા તથા પશ્ચિમના લોકસાહી રાષ્ટ્રો પાસેથી, કરી જ લાચારી વિના, શેદ અને લય વિના, બરપર સચો, વિકાસનાં સાધનો અને નાણાંની આગણી કરી શકે, મેળવી શકે, અને સ્વાધીન રહી જીવી જશે.

પૂ :

નવી ક્ષિતિએ

આ નવા સંદર્ભમાં વિચારતાં આપણી વિદેશ-નીતિની નવી ક્ષિતિએ ખૂલી ગયા વિના નહિ રહે

—ભારતે એશિયાઈ સ્વતંત્રતા અને ઉત્કર્ષની ધૂનમાં, ૧૯૫૫માં બાન્કુન્ગ પરિવદને પ્રમંજે, એશિયાઈ સામ્યવાદને પારખવામાં થાપ આપી હતી, યુરોપીય-હાલીવાદી વર્ચસ્વ સામેના આટકી મોઢાઓમાં ભારતે ગીનને એશિયાઈ સ્વતંત્રતાના સરક્ષકરૂપે પોતાનો સાથીદાર માનીને લખકર દૂરગામી અનિષ્ટોને જન્મ આપ્યો હતો. ચીની સામ્યવાદના સ્વરૂપને જ નહિ સમજીને, બદલે

*SEATOની આજ સુધીની નિષ્ફળતાનું મૂળ પણ અહીં છે

તેને 'ટર્મિ-ક્રાંતિ' (Agrarian Revolution) તરીકે
—પશ્ચિમી શાહીવાદના જન્મજાત નૈસર્ગિક કુશળ-
તરીકે અને ઉચ્ચ ક્રાંતિકાર તરીકે—માની લઈને,
પં. નેહરુએ, લખકર ભ્રમણામાં રહીને, તિબેટને
ચીનને હવાલે કરી દેવામાં ઉત્સાહ દાખવ્યો હતો !
જો કે 'પં. નેહરુએ ચીની આક્રમણ બાદ "પોતે
સરજેલી પોતાની અવાસ્તવિક સ્થિતિ"ની કબુલ્લત
કરી હતી, અને પોતાનો 'જમલાંગ' થવાનો એક-
સર વલ્લુ કર્યો હતો—પરંતુ એ વલ્લુ, કેમ બળે,
અંતે, "સ્મશાન વેરાજ" જ રહી ગયો !

એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જતી બેઠકે કે

—આખા વિશ્વમાં સામ્યવાદી ક્રાંતિનો વિસ્તાર
કરવાની નેમને જ અંતિમ સક્ષય આનંદારા, અને
એને માટે કોઈપણ 'સફળ સાધન' ની આરાધના
અને ચોજનાને 'ક્રાંતિ-ધર્મ' લેખનારાઓ માટે
'આક્રમણ' પાણી 'મુક્તિકાષ'—'ધર્મકૃત્ય' બની
જતું હોઈને, ચીની સામ્યવાદ વિસ્તારવાદી અને
આક્રમક હોય જ, હકીકતમાં, પં. નેહરુએ પં. જાણ-
વ્યા મુજબ—

ચીનના રાજ્યકર્તાઓ, તેના રાષ્ટ્રીય રાજ-
દારી નેતાઓ, અને તેના સામ્યવાદી સત્તાધારીઓ

—ત્રણે વિસ્તારવાદી રહ્યા છે

આ ઇતિહાસ ચીનના સામ્યવાદને ઘટ્ટી
નથી દેતો; એ કાંઈ સામ્યવાદી વિસ્તારની અનિ-
વાર્યતા તરફ આંખો બંધ કરવાનું સૂચન નથી
કરતો; બલકે માઓના 'જૂની સામ્યવાદનું' જ વધુ
સમર્થન કરે છે.

ભારતે આ દૃષ્ટિકોણ (myopia) દૂર કરીને
એશિયાની સ્વાધીનતા, સમૃદ્ધિ અને સરસ્વતીને
મૂલ્યવંશનો ધર્મ સમજીને, પોતાનું પ્રાથમિક
કરવાની યેજા આપી પહોંચી છે :

* જો કે, આ ભ્રમણા અમેરિકા નિષ્ણાતો અને રાજ્ય-
કર્તાઓએ પણ પૂર્વો મુધી સેવી હતી અને સતિયા સામેના
બળ તરીકે ચીની સામ્યવાદીઓને ટેકો આપ્યો હતો;
એ એવા પં. નેહરુની ભ્રમણ, છેક આરબના વરસામાં,
સમજ નહાય એવી હતી.

—તિબેટ અંગે ભારતે નવેસરથી સચિત અને
સંભળ બની નહું વલ્લુ અપભ્રંશ કરવું રહે છે.

તિબેટનો વધ મતાં ભારતની જ સરહદમાં
સુરંગો ચંપાઈ હતી. સ્વહિતની દૃષ્ટિએ અને
ચીની પ્રજાના સાર્વભૌમવાના અધિકારની દૃષ્ટિએ
ભારતે તિબેટી પ્રજાની વતી મુર્તોમાં અંબાજ ઉદા-
વવા રહે છે બલકે—

આચાર્ય કૃપાલાનીજીએ તાજેતરમાં બાદ કરાવ્યા
મુજબ, દ. વિજેટનામ અને લાંબાસ, કંબોદીયા
અને થાઇલેન્ડની સરહદો ગળાઈ જવા માંડી છે,
એમાં ભારતે પોતાની મરહદો ખોટાઈ રહ્યાની
અનુભૂતિ કરીને પોતાનું કર્તવ્ય શોધવું રહ્યું.

એશિયાઈ સ્વાધીનતાના રક્ષા જ ભારતીય
સ્વાધીનતાનું કવચ બની રહે—

—બલે ભારત પાસે તથા એશિયાઈ નાનાં-નવાં
રાષ્ટ્રો પાસે પ્રખંડ સુદક સત્ત્વસામગ્રી ન હોય; પરંતુ
એકબીજાની, સ્વાધીનતાની રક્ષાની; મહિમારી
જવાબદારી સમજીને એની સ્વાધીનતા માટેના
સહિયારો વૈચારિક મેરચો બિરો કરીને, અને
પ્રતીકરૂપે ય સત્ત્વ, સૈનિક, સરંજામ, સાધન
પરસ્પર મોકલીને જ જવાબદારીની ભાવનાને
મૂળરૂપ આપી શકશે એ રીતે જ એશિયાઈ
સ્વાધીન લોકશાહી રાષ્ટ્રોનું સંગઠન જીવંત અને
પ્રાણવાન બનશે. એવું સંગઠન જ પશ્ચિમી
સળંગ લોકશાહી રાષ્ટ્રો પાસેથી અધિકારપૂર્વક
જરૂરી શત્રુ-સામગ્રી પ્રાપ્ત કરીને,

સૌની સ્વાધીનતામાં પોતાની સ્વાધીનતાનું
અને પોતાની સ્વાધીનતા કાગ સૌની સ્વાધીનતાનું
—સ્વાધીનતાનાં આખા ક્ષિતિજ વિસ્તાર કાગ
સ્વાધીનતાની અંબાગિતતાનું મૂલ્ય સરજ શકાયો.

★

તા કે. ચિટનની આજીવન ?

૧. ડિસેમ્બરના આરંભમાં શાસ્ત્રીજી ચિટનના
પ્રવૃત્તિને બધી આજીવના, તે પહેલાં તેમણે પોતાના કોઈક
વિસિષ્ટ જીવન માર્ગની આગોહવા દેવાવી હતી.

શ્રિલંકામાં તેમણે જે વાતો કરી તેમાં મુખ્ય વાન
તો આટલી જ હતી કે :

આંગ્લો-એ મહાન અણુસત્તાઓ—અમેરિકા
અને રશિયાએ—આજથી એ વિચાર કરી લેવો
જરૂરી છે કે જો મોટાં પણ અણુસત્તા અણુશક્તિઓ
ઉપયોગ કરે તો, ત્યારે, આ એક મહાસત્તાઓ
પોતાની તાત્કાલિક દરજ્જા બળવવા તૈયાર રહેશે.

ભારતનાં ઘણાં બધાં પ્રજાએ આને આવકાર
આપ્યો છે. ભારતની યુનિયોનિસ્ટ નીતિના સંદર્ભમાં
આ સલાહ શાબ્દી પણ છે.

આમ છતાં, એથી સમસ્યા બિઝલતી નથી
ભાગ્યે જ હશે તેથી પણ ગણ્ય. ધીમે સર્જવેલી નવી
રાજદ્વારી ઠોઠાકડીમાં કુનિયા (ખાસ કરીને એસિયા
અને ભારત) એ મહાસત્તાઓ ઉપર આધાર રાખી
પોતાની સલામતી સમજાવે એ એકદુરંબ છે.

—હું શાસ્ત્રીય એવું માને છે કે એ મહાસત્તા-
ઓને એવી ખપીલ કરવાથી એશિયાના રક્ષકની
ગેરહી બની વળે જશે?

એશિયામાં ચીનની સત્તા વધે એ રશિયાને ન
લાવવું હોય તો પણ, ધીમે અગ્નિએશિયામાંનાં સૌથી
ઉપર આટઆટલા પ્રગપેસારાથી માઢી આક્રમણ
કયાં તે વખતે રશિયાએ કેને કેટલી નક્કર તત્કાલ
મદદ કરી છે? બેલકું એના ભેરે જ તો, અલેક્સિયા
ઉપરનું આક્રમક ઈન્ડોનેશિયા ધરખમ બન્યું છે.

આજના સંલોગમાં રશિયા ચીનના આક્ર-
મકભય સામે, અમેરિકાની જેમ, ચીનને પડકાર
આપે, ચીનના આક્રમણનો લોગ બનનારાની વહાણ
ટોડી આવે.—એવા પાયા ઉપર બાંધેલી ધામસ્ત
રેતીના પાયા, પર રચેલાં મહેલ જેવી જ ગણ્યા.

આ રિયલિટી ભારત પશ્ચિમી લોકરાણી સૌથી ઉપર પણ
આધાર રાખવું ધાય તો, તેથી રશિયા, બહુ જીલ્લો ભાર-
નને મજ કરવાનું પડતું મળી જાય તરફ જોડ લેશે
—એવા ભય પણ, જો રીતે, અસ્થાને છે. એક તો, હાલ
એશિયાઈ સમઘટિત ભારતના જેવું કશું ન હોવા છતાં
આપણે ભલે એ પ્રીતિ કે, જ્યારે કોઈ એશિયાઈ-આફ્રિકા દેસ
પશ્ચિમ તરફ દબાવવું પણ વલણ દાખવે છે, કે તરત રશિયા

એને ઊઠી દેવાને બાંધે, બેલકું પોતાની તત્કાલ ખેંચવા
ધણી વધુ મદદ કરવા મંડી પડે છે. અને એમાં સંદેહ
ન થાય તોય, એ કારણે, પોતે ચીન તરફ હળી પડવાનું
તો વિચારવું જ નથી—વિચારી મારે એમ જ નથી.
એટલે ભારત પશ્ચિમ તરફ દબાવતા રશિયા ફડી જશે
એવો ભય અસ્થાને જ છે.

ખીજા બાજુ, શાસ્ત્રીયો અણુસત્તા ધર્તી જ
શ્રિલંકા વડા પ્રધાને (અમેરિકાના પ્રવાસ પછી)
બહેર પણ કરી દીધું છે કે તેઓ પોતાના નારાના
V મોરખરોના કાફલામાંથી કેટલોક મિટી. સમુ-
દ્રમાં રાખવાનું વિચારે છે.

આ રીતે, શ્રિલંકા પણ એશિયામાં યુનિયન-
રક્ષકના રક્ષણ માટેની ગેરહી બની કરનાર છે.

દુઃકમાં, એશિયા અને ભારત ઉપરના ચીની
સામ્યવાદના વધતા જતા અંબાર નેત્રમ સામે
અમેરિકા-શ્રિલંકા તરફથી તો નેત્રવાદનો પણ ધક્કો
રહી છે, ત્યારેય રશિયા ખુદસા ખુદસા વચન-ખાતી
આપવા પણ તૈયાર નથી; એટલું જ નહિ પણ
પશ્ચિમના આ પગલને નવા શાહીવાદી ભય-
રૂપે લોખંડામાં તે બાકી નહિ રાખે, એ વાન પણ
નક્કી. આનો અર્થ એવો થાય કે 'યુનિયનિસ્ટ
નીતિની મૈથિલ વાહવાદ કરનારી રશિયન મહા-
સત્તા ભારતને ચીન સામે રક્ષણવિહોળું લાચાર
રાખવાનું જ તાકે છે? —ભલે પછી એના લાલ
ચીનને બદલે પોતે જ લેવાનું વિચારવું હોય ! !

પરંતુ આપણે રખે એવું માની બેસીએ
કે, રશિયા-અમેરિકાની મહાસત્તાઓને બદલે અમે-
રિકા-શ્રિલંકાની રક્ષણદાલ આપણને મળે છે એવી
આપણું દામ પતી બધ છે આપણે આપણી
મથમ જવાબદારી સ્વીકારીને આપણી તાકાત
(શહેરસર જામ ઉપરાંત મનસિક-રાજકીય) ઉપર
બેલા રહીશું તો જ આ બધી મહાય આપણને
પાલવવાની છે—અન્યથા નહિ જ.

૧૯-૧૨-૬૪] —ભોગીલાલ ગોંધી

[નવા પ્રગટતા સાહિત્યનો મિત્રાક્ષરી પરિચય]

શ્રી. નારણદાસ ગાંધીને (ભા. ૧)

(પ્રાપ્તના પત્રો : પ્રથમ-૬)

પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ

રૂા. ૫-૦૦

ગાંધીજીએ પોતાના એક નિકટના સહૃદયી (ભત્રીજા) અને ૧૯૩૦થી સત્યાગ્રહ આશ્રમના વ્યવસ્થાપક શ્રી. નારણદાસભાઈ ઉપર લખેલા ૬૦૦ જેટલા પત્રોમાંથી ૨૫૦ પત્રોનો આ પ્રથમ દળદાર સંમંદ (પૃ. ૫૨૫) પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. જગતના મહાપુરુષોમાં ગાંધીજી જેટલા આપમાં, અને જીવનની અસંખ્ય નાની વીગતોને આપરી સેતો પત્રવ્યવહાર ભાગ્યે જ ભેવા મળશે. ગાંધી-દહિની ઝીણવટ ભેવા સમજવામાં આ પત્ર-મંથ્રો (આજ પૂર્વે ૮ મંથ્રો સહિત) ઉપયોગી થશે જ. આ મંથ્રમાં યુજ્જ્વાલના એક અગ્નિ ગાંધી-વિચારક શ્રી. દેખરભાઈએ લખેલી ૮૦ મુદ્દાળી લાંબી દંડિપૃષ્ઠ પ્રસ્તાવના મંથનું વિશેષ આકર્ષણ છે.

પંચાયત રાજ્ય

એસ. કે. ડે.

પ્ર. : શુદ્ધ કંપેનિયન-વડોદરા

રૂા. ૫ = ૦૦

ભારતની ટેન્ડર સરકારના પંચાયત પ્રધાન શ્રી. ડેની કલમે લખાયેલ પુસ્તકનો આ યુજ્જ્વાલો અનુવાદ છે. આ પુસ્તકમાં પંચાયત રાજ્ય, સહકાર, નવી લોકસાહી, ધર આંગણેનો કોષકે, નવી પાત્રા, પંચાયત રાજ્ય, વિશાળતર ક્ષિતિજ, વગેરે પ્રકરણો દ્વારા લેખકે પોતાની ગ્રામ અબુદ્ધ વિષેની ભાવના અને વિચારણા લગભગ નોંધરૂપે રજૂ કરી છે. આવા ઉપયોગી પુસ્તકનું પ્રકાશન વડોદરાના

એક સાહસિક પ્રકાશકે ક્યું છે, તે વિશેષ પ્રશંસા આપી લે છે.

વિધાનગરના વિશ્વકર્મા

ઈન્દર પેટલીકર

પ્ર. : આર આર. શેઠની કું. મુબઈ-૨

રૂા. ૫ = ૦૦

યુજ્જ્વાલના એક લખ્ય પ્રતિષ્ઠિત નવલકથા લેખકે જીવનચરિત્રનું પહેલું જ પુસ્તક લખ્યુ અને તે ભાષકાક્ષ (શ્રી ભાષાભાષાઈ દા. પટેલ)નું એ ખ્યાન એવે એવી ઘટના છે. શ્રી પેટલીકર પોતે જ કહે છે તેમ, તેઓ ચરિત્રનાયકના પ્રશંસક હોવા છતાં આંધળા ભક્ત નથી, વિચારોમાં ધણીવાર મતભેદ ધરાવે છે તેમનાં કેટલાંક રાજકીય કાર્યોના તેઓ ટીકાકાર પણ રહ્યા છે, અને આ પુસ્તકમાં પણ ચરિત્રલેખકે ભાષકાક્ષના દોષ-ઉણપો તરફ આંખ-મીચામણાં નથી કર્યાં. આ બધા છતાં આ આખું ચરિત્ર જિમખકા લખ્યું અને આદરભાવ પૂર્ણ બન્યું છે, અને લેખકે આ લખ્યાં એક પ્રકારની જાડી કૃતા-ર્થતા અનુભવી છે, એનું કારણ ભાષકાક્ષનું 'અનોખું' વ્યક્તિત્વ જ — આર ભથી જ નિષ્ઠા, નીકરતા, શિસ્તપૂર્ણ કર્મક જીવનની વાતપ્રશ્ન અવસ્થામાં પ્રગટાવેલી એકધારી સેવની જ્યોત—છે.

આ પુસ્તકને અમે સવિશેષ આવકારીએ છીએ.

જવાહરલાલ નહેરુનો વિચાર-વારસો

અનુવાદક :

અહરિવ દેસાઈ, અલીભાઈ દેસાઈ, કરીમભાઈ વોરા
અ. મહેન્દ્ર મેથાણી

પ્ર. : લોકમિત્રાપ-ભાવનગર-૨

રૂા. ૨ = ૦૦

૫. નહેરુની પ્રથમ સંવત્સરી પ્રસંગે પ્રગટ

કરેલી આ સંકલન પુસ્તિકામાં 'પ' નહેરૂનાં 'ઈન્ડિયન પત્રો', 'જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન', 'મારી જીવનકથા', 'મારું હિંદુ દર્શન', 'કેટલાક જૂના પત્રો', 'પંડિતજી પોતાને વિશે', અને 'આઝાદી-કે સત્ત્વ કદમ'—આદિ લખાણોમાંથી ચયન કરવામાં આવ્યું છે. જિગતી પેઢીને લક્ષમાં રાખીને કરેલું આ પ્રકાશન આવકારપાત્ર છે.

ફીણીની ફીવાલો (કવિતા)

જ્યોતિષ જાની

('કોટ-અપ' અને આયોજન : પંચભાઈ ભટ્ટ)

મુખ્ય વિદેશ : ગુજરાત મથરન-અમદાવાદ-૧

રૂ. ૨-૫૦

છેલ્લાં થોડાંક વર્ષો થયાં વિવિધ જૂથોના નવા કવિઓની નવતર શૈલી અને સ્વરૂપની કવિતાએ સારું એવું આકર્ષણ દર્શાવ્યું છે એવા એક—૨' કવિજ્ઞના કવિ—ની ૩૧ કૃતિઓ અહીં રજૂ થઈ છે. પ્રકાશન સુધક સુદર છે આજ પૂર્વે વાતાંઓ અને વિવેચન લેખો દ્વારા પણ આ લેખક પોતાની શક્તિઓ પ્રગટ કરી જ છે આ કાવ્યગુચ્છનું અવલોકન હવે પછી થવાની આશા સાથે અને આવકારીએ છીએ.

વિકુલેશ પ્રભુચરણ

(જીવન અને કથન)

ડૉ. ચીમનલાલ મ. વૈદ્ય

પ્ર : છુટાના-બાંધવ પ્રકાશન-કુપડવંજ

રૂ. ૨-૦૦

દીપદાન અને બીજી વાતો

ડૉ. ચીમનલાલ મ. વૈદ્ય

પ્ર. : ચીમનલાલ ન કાટવાળા-વડોદરા

રૂ. ૧-૦૦

મુસ્લિમ વૈષ્ણવો

ડૉ. ચીમનલાલ મ. વૈદ્ય

(પ્ર. : ઉપર મુજબ)

રૂ. ૧-૫૦

ઉપરનાં ત્રણેય પુસ્તકો પૂરેપૂરા ભક્તિભાવ જતાં, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ અને આનંદહિતની ભાવના સાથે લખાયેલા છે અને સંપ્રદાય બદારનાઓ માટે પણ સારું વાચન પૂરું પાડે છે તેમાંય 'મુસ્લિમ વૈષ્ણવો', આ આલેખાયેલાં લઘુ - નાવકોના પ્રસંગો સંપ્રદાયના ચળ સ્થાપકોની માનવ માનની સમાનતા અંગેની વ્યાપક ઉદાર દૃષ્ટિ અને ઉન્નત ધર્મભાવના પ્રગટ કરે છે 'દીપદાન'માં શ્રી. રમ-જુલાલ સોનીએ 'સત્કારમાં' વૈષ્ણવી જનસેવા અને સમર્થણ ભાવના તરફ લક્ષ્ય યેચીને, તથા 'મુસ્લિમ વૈષ્ણવો'માં શ્રી. ભોમીલાલ ગાંધીએ વૈદિક યુગથી લકિત પ્રણાલીની આરંભાયેલી અવિરત ધારાનો અભ્યાસી પરિચય કરાવીને, પુષ્ટિ સંપ્રદાયમાં પાછ-જીતી પ્રવેશી શકેલાં મધુચિત્તાને સ્થાને મૂળ-જીત એવા શાશ્વત લક્ષણો પ્રત્યે લક્ષ્ય યેચ્યું છે તે મુશોચ થયું છે.

ભ્રમરગીતા (કવિ બ્રેહ્મદેવ કૃત)

(અન્ય કવિઓની વૈષ્ણવગીતાઓ અને ઉદ્ધવ-ગોપી મંવારાના પરિચય સંગ્રહ)

સ ડૉ. મજુલાલ ર મજુમદાર

ડૉ. ચીમનલાલ મ. વૈદ્ય

પ્ર. : છુટાના-બાંધવ પ્રકાશન-કુપડવંજ

રૂ. ૫-૦૦

શ્રી. મંજુભાઈ જેવા સંશોધક વિકાનના સહ-કારમાં તૈયાર થયેલો આ મંચ અનેક રીતે આવ-કાર્મ છે. કવિ બ્રેહ્મદેવ ઉપરાંત અન્ય કવિઓની વૈષ્ણુગીતાઓ તથા ઉદ્ધવ-ગોપી સંવાદો તથા તેને અંગેનાં ઉપશેષી અભ્યાસી દીપ્ત્યો, તથા લગન-લગ ૭૦ પાનાનો પરિચય લેખ જોતા આ મંચ પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસીઓને માટે કિંમતી ભાગ્ય જની જશે

કિસલય (કવિતા)

મધુ બાંધવ

(પ્ર : ઉપર મુજબ)

રૂ. ૦-૫૦

એક નવા ઉત્સાહી કવિતા લેખકની પ્રથમ વાનગી.

નર્મદા યોજના

સનત મહેતા

પ્ર. ગુડ કંપેનિયન-વડોદરા

શ. ૦-૫૦

ગુજરાતની જીવદોરી સમી નર્મદા ઉપર, ગુજરાતની કાયાપલટી નાખવાની આશા સાથે, આર-ભાથેલી યોજનાના અમલ અંગેની કરુણ ઘટના અહીં લેખક રચુ કરી છે, અને હવે પછીની શક્યતા પ્રત્યે હાલ દોરવામાં આવ્યું છે.

લેખક રાજકારણી આગેવાન તરીકે જાણીતા છે પરંતુ, વિકાસની વ્યવહારુ યોજનાની એમની જાદી અભ્યાસી સમજણ અહીં છતી થઈ છે.

રાષ્ટ્ર અને રાજ્યની જાહેરનીતિ અંગે ઊભા થતા સવાલો પર અધિકૃત માહિતીપૂર્ણ અને ધ્યેયલક્ષી પ્રકાશનો પ્રગટ કરવાની પ્રકાશકની યોજના આવકાર્ય છે.

આંખા નહેરુ (સચિત્ર)

નાગેશ કાટે

મનોહર જોષી

પ્ર. : ગુડ કંપેનિયન-વડોદરા

શ. ૦-૫૦

બાળકોને નજરમાં રાખીને તૈયાર કરેલી આ પુસ્તિકા છે ચિત્રો વધુ સુરેખ અને ફોટાઓ વધુ સુઘડ આપી શકાયા હોત તો આ પુસ્તિકા વધુ આકર્ષક બની હોત...

હૂર ગગનને તારે (નવલકથા)

પ્રાણ પરેશી

પ્ર.: સ્મૃતિ સાહિત્ય મંદિર-વિરાટ

શ. ૫-૦૦

આરુસિદ્ધા (નવલકથા)

ધીરજબેન પારેખ

(પ્ર.: ઉપર મુજબ)

શ. ૪-૭૫

Garland of Memory

(સ્વ. કવિ નરસિંહરાવકૃત 'સ્મરણસંહિતા' અંગ્રેજીમાં)

અંગ્રેજીમાં ઉતારનારા : F. X. IV.

૦-૭૫

૧૯૧૧માં પુત્રવિરહની ગાથા તરીકે પ્રગટેલી પ્રસિદ્ધ કાવ્ય કૃતિનું અંગ્રેજ શપાતર આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસની એક નોંધપાત્ર ઘટના ગણાવી જોઈએ. અનુવાદકે સ્વ. નરસિંહરાવના સંવેદનશીલ જીવન-સર્જન પ્રત્યેની ભક્તિપૂર્ણ પ્રસ્તાવના લખીને એક ઉત્તમ અભિલેખ આપ્યો છે

પરિવ્યથ પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ : મુખ્ય

સીનિમાની સૃષ્ટિ (૧૩૩)

અંકકાન્ત શાહ

બાળકો તોફાન કેમ કરે છે? (૧૩૪)

મળશંકર ભટ્ટ

પથરી (૧૩૫)

ડૉ. લાલુ રાહ

ઝોલિન્ગિકની કથા (૧૩૬)

સી. એસ. એ. સ્વામી

મહારાષ્ટ્ર (૧૩૭)

એમ આર પાળ-દે

હૃદયમધુની સમસ્યા (૧૩૮)

આર. કે. અમીન

દરેકની કિંમત ૦-૫૦

કવિતા અને કવિ-મિલન

ગુજરાતી કવિતાના વિકાસમાં આજનો આપણો મોં સંક્રિષ્ટોળ પહોં મહત્વનો લેખારો. આજની જગતી કવિતાએ એનો કેટલોક રૂપો દારો રસિ-ને મુગ્ધ કર્યા છે, તે બીજી બાજુ, એનો અન્ય પો દારો એણે આધાત પણ પહોંચાડ્યો છે. નવી કવિતાના નામે આજે એનેક પ્રતો આપણી કામે આવીને જોયા છે. એ વેળાએ સહૃદયતાપૂર્વક એનું માયું મૂલ્યાંકન—દશ અને દિશાનું—થેલું મેલએ વાયકો પાસેથી મતો લેપરાવી પ્રતિકારની તાળ પાધવાનો પ્રયત્ન અવળી દિશોનો છે. ‘નવીનતા’ અને ‘કવિતા’ એ બે શબ્દોની વચ્ચે માયું જાયું જી પોતાની બહેરાત કરતી રચનાઓને જ ઉદા-રણ તરીકે લઈ નવી સર્જની કવિતાનું આપ કાઢવા મેસવાનો પ્રયત્ન હાનિકર્તા થઈ પડ્યો.

એક બાજુ નવી કહેવાતી એવી રચનાઓ કામે જોડાપોઈ જાયો છે, તે બીજી બાજુ તાના નાનાં મંડળોમા કવિતાનું વાયમે વિમુખે કરાવીને એને પોમવાના સહૃદયતાપૂર્વકનાં રચનો પણ થાય છે, મોટા પાયા પર, સમારંભ જવા, કવિસંમેલનો પણ યોજનાં રહે છે. પંથ તે કાગ્યે જ મહર્ણ થાય છે એમાં વધારે સંખ્યામાં કવિઓને જોગ કરવાનો લોભ કવિઓને રજૂ કરી કંતોપ ભર્મે માંને, કવિતાને એ રજૂ કરી શકતો થી અને આપણે ત્વા જોડકણું લખી કવિઓની કુવેળમા મેસી જનારાની સંખ્યા પણ ઓછી નથી. આવા ‘કવિ’ઓને સંમેલનોમા નલાવી લેવાની આપણી વ્યવહાર-શુદ્ધિ કવિતાના સાચા પ્રવાહને પારખવા દેવામાં વચ્ચે આવે છે. વળી નવી કે પ્રયોગ-શીલ કવિતાની છાયા સરખી ન પડે એવી ‘અંરક્ષક’ રૂતિથી પણ કેટલેક રચને કવિસંમેલનો યોજાય છે!

મયા નવેમ્બરની ૧૪મી અને ૧૫મી તારીખોએ ખાગ, મુબઈમાં લક્ષ્મીનગર સાહિત્યસભા અને મ. મા. યુપીટસ એન રફૂલના આશ્રયે એક કવિ-સંમેલન યોજાઈ ગયું. પ્રતિષ્ઠિતો અને નવીનોનું ત્વા મિલન રચાયું. પણ એની સાથે અકવિતા પણ સારી સંખ્યામાં છૂસી આવી સંમેલનોમાં ગાવા મેસવાનું હજી આપણે ત્યાંથી ગયું નથી. જળવંતરાવનાં તપ ઓછાં પડ્યાં? અકવિઓ મારે જલ્લાના તપ પણ ઓછાં પડે! સંમેલનના સંયોજકોએ રજૂ થનારા કાવ્યો પુસ્તિકારૂપે પ્રગટ કરીને શ્રોતાઓના હાથમાં પહોંચાડ્યા, તેથી શ્રોતા અને કવિતાની દૂરતા કંઈક ઘટી હતી હેય-ઉપાદેયનો વિવેક સપાદનમાં ક્યોં લેત તે આ પ્રકાશન ‘કાવ્યશુદ્ધિ’ એક પ્રતિનિધિરૂપ સંપ્રદ બની રહેત.

બીજી એક કવિમિલન ૧૫મી એ સવારે વિલેપારલે સાહિત્યસભાના આશ્રયે યોજાયું. શ્રોતા-ઓની સંખ્યા પચાસેક હશે. પાચ કવિઓએ કાવ્યો રજૂ કર્યાં શ્રોતાવર્ગ કાવ્યપારખુ વ્યકિતઓનો હતો આવાં મિલનો કવિતાની, સાચી કવિતાની પ્રતિષ્ઠામા મોટો ફાગો આપી શકે; અને વિશેષ, તે કવિમાં આત્મશ્રદ્ધાની જ્યોતને સંકારી પણ શકે. ગણથી માર્ડીને સંસ્કૃત વૃત્તો અને માત્રામેળ પરંપરિતોના અવનવા ચહેરા આ કવિતાએ બતાવ્યા. તરંગવીથા ને કષ્પનાડેક, સેન્દ્રિયતા, કંઠ્ય-નાસશૃષ્ઠિ અને લાવામરોડ, તળપદા લહેકા અને મનોભાવોનાં જગાણુ-હેવાં કેવાં રૂપો આ કવિતાએ સર્જ્યાં છે ને સર્જવે છે! એની તોધ લીધા વિનાં નહિ આવે

—અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

વિશ્વમાનવ વાર્ષિક સૂચી (૧૯૬૩)

પરેલુ પાનું

ઈશ્વર, ધર્મ અને મેવા	ગ્રામી વિવેકાનંદ	૪૯-૩
યુદ્ધ અને શાંતિ	જે કૃષ્ણમૂર્તિ	૫૧-૧
સમાજવાદનું સર્વ	આચાર્ય કૃપલાની	૫૪-૩ A

કવિતા

પ્રભો	રાજેન્દ્ર શાહ	૪૯-૯
બેક એન્ડ વ્હાઈટ કેમ ?	રાધેશ્યામ શર્મા	૪૯-૧૧

પ્રકાશ અને છું	ભરત હક્કર	૪૯-૧૧
કાળ	”	૪૯-૧૧

— —	”	૪૯-૧૧
૧-૨-૩-૪	‘આદિલ’ મન્સૂરી	૪૯-૧૨

જેસલમેર (૬ કાવ્ય)	શુભામ મોહનમદ શેખ	૫૦-૬
ખોટા દિન	રઘુવીર ધોધરી	૫૧-૮

બે આમુ	”	૫૧-૩
અમલુ	”	૫૧-૩

સંકેત	ભરત હક્કર	૫૧-૪
જીવનને જીવવું કરીશ	”	૫૧-૪

ઉદ્ધૃત કાવ્ય ગુચ (૪ કાવ્ય)	‘અક્ષર’ ઈકલાલ	૫૧-૪
અનુ. આદિલ મન્સૂરી		

નવું તારુ નામ નીલાંજના તરંગિણી	રાજેન્દ્ર શાહ	૫૨-૭
હુ પરદેશી	સ્વામીગથ	૫૨-૮

પંચાંગના પ્રેસમા	ઉશનસ્	૫૨-૮
પાનખર, કાકીમા પાસે	વોએનેસ-સન્ડી	૫૩-૩૨

(અનુ : રતિલાલ દવે, રાધેશ્યામ શર્મા)		
યુનેની વિનોકુરોવ		૫૩-૩૨ A

(અનુ : રતિલાલ દવે)		
પારણે ટોકોરા, ભરથક લતાઓમા,		

એવલુસે-કે		૫૩-૩૨ B
-----------	--	---------

આળીયાર, સ્તાલિનના વારસદારો,		
(અનુ : ભોગીલાલ ગ્રાધી, જયંત પાઠક)		૫૩-૧૨૨

મૃત્યુ	ભરત હક્કર	૫૪-૫
અતિમ માનવી (ખેસિલ મેક્સિન)		

(અનુ : સરલા જમ્મોહન)		૫૪-૬
ધર માડુ અવકાશ (ફેલિપ્પિન રેનેવો)		

(અનુ : સરલા જમ્મોહન)		૫૪-૭
------------------------	--	------

વાર્તા

અજ નંબર એક્સ	મધુ રામ	૫૦-૧૪
નવી લગ્ન	સ્વીન્ડનાથ પાંડે	

(અનુ : જયંત પટેલ)		૫૧-૯
વીટી	નટ હેમસન	

(અનુ : જાસીલાલ દલાલ)		૫૨-૯
માનિઓનાનું ધર	એલેક્ઝાન્ડર સોલ્ઝેનિત્સિન	

(અનુ : રમણલાલ પાઠક)		૫૩-૩૩
જન્મદિને : દિયોર ડેરી (અનુ : સરલા જમ્મોહન)		૫૩-૬૪

આદમ અને હવ	કુરી કાઝાકોવ	
(અનુ : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ)		૫૩-૭૧

એક વાર્તાની વાર્તા	બ્લાદિમિર પોલ્યાકોવ	
(અનુ : સુલકા ગાધી)		૫૩-૮૧

અક્ષર, આકૃતિ...ટપકા	ઉષેન લદાચ્યાઈ	૫૪-૮
---------------------	---------------	------

હામ બેચેન હે

અંતકાળ	જુલિયસ કુમિક	
(અનુ : ડૉ. રસિક પંડ્યા)		૪૯-૫૦

મીની જીલિજીઓ	વાચ-સિદ્ધ આન	
(અનુ : સુલકા ગાધી)		૫૦-૨૭

કુ-કે-ય	સુલકા ગાધી	૫૧-૨૭
કવિ એવલુસે-કેનું આત્મજીવન		

(અનુ : સુલકા ગાધી)		૫૩ (૧ થી ૧૨)
----------------------	--	----------------

મહાવિગ્નર (સંપાદકોય)

નૂતન રમેશ અને તટસ્થતા અને અતિશાનિતુ	
ભાગ્ય ?	બો. ગાંધી ૫૦-૩
શાંતિ અદોલન અને શાંતિના અમુલ્યો	” ૫૧-૬
કામરાજ પોગના	” ૫૨-૩

લેખો (સાહિત્ય-કલા-સંસ્કાર)

વિવેકાનંદ : વિવક્ષણ સં-ધારી-વિલક્ષણ દેશ- લક્ષ : રોમા રોલા (અનુ : ભોગીલાલ ગાંધી)	૪૬-૫
ઉમાશંકર જોષી	જયત પાઠક ૪૬-૧૦
સાહિત્ય અને આધુનિક જીવન ઉમાશંકર જોષી	૪૬-૪૧
અખાધન પ્રિયન	મેકિસમ ગોર્જી
(અનુ : મુબદા ગાંધી)	૫૦-૬
વામનના તથ્યનું કલાના સ્વરૂપ રૂપાંતર	જયત પાઠક ૫૦-૩૨
મદારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના સંત કવિઓ	
અમૃતલાલ યાસિક	૫૧-૪૬

સરકારવિધીન સંસ્કૃતિના ગ્રન્થ પાયા	
રાજગોપાલાચારી (અનુ : ભોગીલાલ ગાંધી)	૫૨-૧૦
સત્યજીત રે અને એની ફિલ્મો	
જંસીવાલ દલાલ	૫૨-૧૬

પ્રેરણા ગિંદુ - અનુષ્ઠન અને ભીષી	
અનિરુદ્ધ બલનંદ	૫૨-૨૭
કલાપીનું જીવનદર્શન	રમેશ જોષી ૫૨-૨૬
કૃત્યોવ યુગની સાહિત્ય સમરૂપા	

ભોગીલાલ ગાંધી	૫૩-૩
સોવિયેત સાહિત્યના પ્રવાહો	” ૫૩-૬
કવિતા અને પ્રતિષ્ઠા	રમેશ જોષી ૫૪-૩૩

લેખો (રાજકારણ-અર્થકારણ)

લોકશાહી અને સ્વાધીનતા (નવા પરિભાષા)	
દાદા ધર્માધિકારી	૪૬-૧૩
યુરોપીય સહીઆરા અમરના ભાનરમા	
વિમલ શાહ	૫૦-૧૬
ભારત અને ચીન (આર્થિક વિકાસની એરણ્ય	
૫૨)	રમેશ ભટ્ટ ૫૦-૩૮
સંવિભાગ યાને ઉલોગદાન	પ્રભોધ ચોકસી ૫૧-૧૪

રત્નદેવ (ભૂમિકા અને ભાવિ) ચ પકવાલ ભટ્ટ ૫૨-૧૮
એન કેનેડી (નવી ક્ષિતિઓના પ્રદરી)

ભોગીલાલ ગાંધી	૫૪-૧
સરકારજીમાં જૂથગાંધી	અનિલ ભટ્ટ ૫૪-૧૭
એન રૂટેયે (સાહસિક ચિંતન) મુકુન્દરાય મુનિ	૫૪-૪૬

નવાનર્મણ

ગુજરાતમાં પચાસતીરાજના ઔરલુચ	
ધર્મ પેટલીકર	૫૦-૬

વિજ્ઞાન

વિજ્ઞાન અને સમૃતિ ને રોગટ ઓપન દેખર	
અનુ. ડો. રસિક પંડ્યા	૫૨-૨૧
આનવ-એટનાનું તરવ	આન્ડે એમી ૫૨-૧૩
આનવીના મનોભાવનું નિયંત્રણ	
પી. ડ. અનોખિન	૫૪-૩૧

આલોચન

‘ પ્રાચીન સાહિત્ય ’	અનિરુદ્ધ બલનંદ ૪૬-૩૩
‘ રૂપ સંસ્થા ’ અને ‘ સંખ્યાસય ’	” ૫૦-૦૫
‘ ઉદ્ધાર ’ અને ‘ પ્રત્યયા ’ (ચર્ચા)	
રાધેશ્યામ શર્મા	૫૨-૩૬

સાહિત્ય સંસ્કાર પ્રવાહ

—અ. ભા. ચિત્રકલા પ્રદર્શન	
(મોડર્નિસ્ટની કલાકૃતિઓ)	૪૬-૭૭
—રોગટ જોષી (વૃક્ષ ચંડળી)	
મુખ્યલિની સારાભાઈ	૪૬-૭૩
—શામળાજીમા નવું સંશોધન ધીરુભાઈ કાકર	૪૬-૭૪
—અમેરિકાની આધુનિક વિચ્છિન્ન	
હેવી સી. રિમથ	૫૦-૫૬
—રૂઢિરિત્તેભી કલા ટી. સ્વિંકોવરકાપા	૫૦-૫૭
—લા. દ ભારતીય સ સ્મૃતિ મદામદિર	— ૫૧-૪૨
—કાવ્યસન (અધેરી)	— ૫૧-૮૬
—‘ દ્રોષિક ઓફ કેન્સર ’ (નિવેદન)	— ૫૨-૩૫
—કાવ્ય કલાનો ચિત્રસમૂહ રવિશંકર રાવળ	૫૨-૫૧
—મોઝાર્ટના ભારતીય પ્રદર્શન	— ૫૨-૫૩

નિષ્કર્ષ (અધ્યયન રશિયન સાહિત્ય)

સામ્યવાદી સત્તા અને સાહિત્ય સં. બો. ગ્રાધી	૫૩-૮૭
સ્તાલિન-નમ્નો અગ્રથાર	૫૩-૧૦૧
કુમ્ભાવ-પુગી એકગર	૫૩-૧૦૭
અન્ન પાની માધુરી	૫૩-૧૦૮
પરિચય (લેખકો)	૫૩-૧૨૧

દેશવિદેશ

ભારત-ચીન સંઘર્ષનો નવો તબક્કો બો. ગ્રાધી	૯૯-૯૨
ભારતીય લોકસાહિત્ય કલક (આર્થિક ક્ષેત્રે બહુથાર)	બો. ગ્રાધી ૪૯-૧૦૦
ભારત-ચીન (આર્થિક વિકાસની એરથુ પર)	રમેશ ભટ્ટ ૫૦-૩૮
ભારત-ચીન સંઘર્ષ (મધ્યસ્થીની નિરથકતા)	બો. ગ્રાધી ૫૦-૭૪
ભારતીય કુલ લેનિનકાની મુક્તિ (અનુદ અને ભય)	૫૦-૭૬
સ્તાલિન મુક્તિના ૧૦ વર્ષ	૫૦-૮૩
સ્તાલિન અને સ્તાલિનવાદ અનિવાર્ય ?	૫૧-૪૯
આફ્રિકા પરિષદ (એકતાનો અનોખો તત્વસાદ)	બો. ગ્રાધી ૫૧-૫૬
સહિયારા બાજરા	રમેશભટ્ટ ૫૧-૬૬
પેટા મુદ્દાની પરિણામો (દિવાલ પરનો આલેખ)	બો. ગ્રાધી ૫૧-૭૫
રશિયા-ચીન-સંઘર્ષ (પૂર્તિ)	૫૨-૫૫
અણુશસ્ત્ર અપાદિત કરાર	૫૨-૮૧
ઓક્ટોબર આક્રમણ પછી ૧૦ મહિને	૫૨-૮૪

કોસ્ટાનીની વેળાએ (ચીની આક્રમણના સંદર્ભમાં)

કોસ્ટાની દરખાસ્તો	— ૪૯-૫૭
રાષ્ટ્રીય સરકાર અગ્રા (એક નિવેદન)	૪૮-૫૬
ચીની પ્રજા (એકધારા પ્રાટવાળા વિરાટ માનવ મિત્ર)	૪૯-૬૦

ચીની ઉલોગનીતિનું પરિણામ	૪૯-૬૧
વિદેશી સહાય અને રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા	૪૯-૬૩
પૃથ્વિન્ય અર્થતંત્ર	૪૯-૬૬
સરહદનો સળંગખાટ	૫૧-૮૭
માનવીની સ્વાધીનતા અર્થે (એન કેનેડી)	૫૪-૩૮
(માર્ગસિક પ્રવચન, તાતિમ પ્રવચન)	

આહ્વાન અને ત્યાં

ભારત: આર્થિક વ્યવહારની ભ્રષ્ટતા	— ૫૦-૫૬
રશિયા: બાળમુનેગ્રાસ	— ૫૦-૬૧
અમેરિકા: બાળમાનસની વિકૃતિ	— ૫૦-૬૨
લિટન: જુગારનો બંગાળી વધો	— ૫૦-૬૪
પ. જર્મની: હવાઈ બોમ્બ	— ૫૦-૬૫
ભારત, દુનિયા અને અંગ્રેજી (એ. પી. યાત્રવેંદી)	૫૧-૪૪
લિટન: લોકશાહી રસમ (એચ. જી. વડે)	૫૧-૪૬

પરિચય

શુદ્ધ ઝેટરેલ (વ્યક્તિ)	— ૪૯-૭૬
ચોબટ કોઝ	— ૫૦-૭૭
હલાર્થ લામા	— ૪૯-૭૮
રાહુલજી લાક્ષણિક મહાપ્રકિત (વ્યક્તિ)	— ૫૦-૭૦
અમદાવાદના મધ્ય બંધારો	— ૫૧-૬૨
માલવણિયા	— ૫૧-૬૨
નિજાવનદાસ મળ્લર ડો. જીવરાજ મહેતા	— ૫૨-૭૯
'કદગો અમેરિકન' (મધ્ય) હરિનભાઈ શાહ	— ૫૨-૪૫
બાલ ગાધર્વ	— ૫૧-૪૩
કોમનવેલ્થ ઇન્ટરનશનલ (સરના)	— ૫૨-૪૭

કપિલરાય મહેતા	— ૫૨-૪૭
અશુભ અત્યાચાર અકવાલિક સામયિક	— ૫૨-૪૯
વાડીલાલ ગાલી	— ૫૨-૪૯
[તથા એક નવા પ્રગટ થતા સાહિત્યનો મિત્ર-સૂરી પરિચય]	

વિશ્વમાનવ વાર્ષિક સૂચી (૧૯૬૪)

પહેલું પાનું

લોકશાહી સમાજવાદની સાચી દિશા વિનોબા	૫૫-૪
અંતિમ ધૃગ્ધા (૫. નેહરુનું વીવ) ૫. નહેરુ	૫૭-૧
સુખી અને શુભ સમાજ વેલ્ટર ક્રિષ્નામાન	૫૮-૩

કવિતા

નિર્જોપન-શોધન (રાજેન્દ્ર શાહ)	૫૫-૮
બ્યોર્ન્ સેફ્ટરિસના કાવ્યો (અનુ. ડૃ. જેટલી)	૫૫-૧૧
સ્મૃતિ (ભગત હક્કર)	૫૬-૧૦
નિદ્રા	૫૬-૧૦
તમારી વચ્ચે (અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ)	૫૭-૧૭
વલ્લેરનામુ (રઘુનાથ ચોધરી)	૫૭-૧૮
વેદનાનો શૃંગાર (ઉચ્ચનસુ)	૫૮-૫
આમંત્રણ (દેવેન્દ્ર દેસાઈ)	૫૮-૬
હવે તમારે જન્મનું નદી પડે. (આદિત્ય મન્સુરી)	૫૮-૬
ચિત્રણ (landscapes) (રાજેન્દ્ર શાહ)	૫૯-૬
છ દોષત્રય (રાધેશ્યામ શર્મા)	૫૯-૮
નેહરુનું વીવ (ડૉ રસિક પંડ્યા)	૫૯-૮

વાર્તા-નવલકથા

શ્રમજાવણીનો એક દિવસ (એલેક્ઝાન્ડર બોલ્ડેનિસનની નવલકથામાંથી) અનુ. નુબાદા ગાંધી	૫૬-૧૭
શ્રમજાવણીનો એક દિવસ (અંતભાગ) "	૫૮-૧૩

દમ બે યૌન દું

કું જર્મન ? દેન્ડ મેન્સ એન્ડ્ર્યુજર્	
(અનુ. સરવા જર્મોહન)	૫૭-૪૧
મુકિત! રોહિત તુરેવેવન અનુ. સુબદ્રા ગાંધી	૫૮-૨૫

ચિંતનકા

એકાદશી ઇલાવતી કવેન્ડે-અનુ. મનોહર જોષી	૫૮-૧૭
તે બધું તુજ છે: " " " "	૬૦-૨૫

નૃત્ય વિમર્શ (સ પાઠકીય નોંધ)

નવી યુનિવર્સિટી રથપાથ ને ત્યારે- સન્ધર્શી	૫૬-૩
કવિતાની નવ્ય રૂઢા અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	૫૬-૪
ગુજરાત-રાજ્ય યુનિવર્સિટી કલાપ્રદર્શન	
ભૂપેન પાખર	૫૬-૬
કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ, ડ્રાગે અને ગજદારી નૈતિકતા	
ભો ગાંધી	૫૬-૭
વાર્તાકારોનું મિશન અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	૫૭-૨૦
નવી ક્લેબો સન્ધર્શી	૫૭-૨૧
ભારતમાં સમાજવાદ ભો ગાંધી	૫૭-૨૧
ગુજરાતનું ભેવડુ લાઇન ભો ગાંધી	૫૮-૪૭
અથ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	૫૮-૧૧
વિવાધાંશો અને હકાલ અલોત મહેતા	૫૮-૧૨
વનમાળાનો પુરુષાર્થ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	૫૯-૧૦
"નવી કવિતા" ભા. ગાંધી	૫૯-૧૧
કુન્દોવાનું પાન "	૫૯-૧૩

લેખો (કવિતા, ચિંતન, સંસ્કાર)

નૂતન માનવતાના શબ્દ રાફ બોરસોડી	૫૫-૧૪
ભારતની લઘુશૃંગિક એકતા રસિકશાહ છે. પરીખ	૫૫-૨૨
આલ્બસ દક્કસલી મુકુદરાય મુનિ	૫૫-૩૩
અત કરજીનો અવાજ આલ્બર્ટ રિત્ઝર	
(અનુ. સરવા જર્મોહન)	૫૬-૪૧
માનવ રચનાની નૈસર્ગિકતા (૧) એરિક હોફર	
(અનુ. ડૉ રસિક પંડ્યા)	૫૬-૪૮
માનવ રચનાની નૈસર્ગિકતા (૨) એરિક હોફર	
(અનુ. ડૉ રસિક પંડ્યા)	૫૭-૫૮
પ્રતિની પાગલીશી (૧) હુસ મેઝલિય	
(અનુ. ભોગીલાલ ગાંધી)	૫૮-૨૦
પ્રતિની પાગલીશી (૨) હુસ મેઝલિય	
(અનુ. ભોગીલાલ ગાંધી)	૬૦

લેખો (સમકારણ : નવનિર્માણ)

કોંગ્રેસ - લોકમાયી સમાજવાદનો શાહ	
બોગીલાલ ગાંધી	૫૫-૫૭
અશ્વેષ પમાથી કે ટમાથી	૫૬-૫૯
સર્વોદય અને પંચવર્ણ્ય યોજનાની પ્રતિવિધિ	
જવેરભાઈ પટેલ	૫૬-૫૮
નવોદિત લોકતાંત્રી	સમમૂર્તિ ૫૭-૧૭
નેહરુ વિદ્યાલો પથ	બોગીલાલ ગાંધી ૫૭-૨૩
૫' નેહરુ, ૬' દેકે છાંયો ૫'થ	" ૫૭-૨૬
લોકશાહીના પ્રકારો	૨૦૧ની કોક્કરી
(અનુ : અનિલ ભટ્ટ)	૫૭-૪૪
રાજાજી, ગાંધીજી અને સામાજિક ન્યાય	
બોગીલાલ ગાંધી	૫૮-૨૩
દ. આદિત્ય : શાહીવાદી જ્ઞાતવાદી કક્ષક	
અદ્ભુતભાઈ કા. ભટ્ટ	૫૮-૪૬
અમેરિકામાં એકારી અને રવથ'સંવાદન	
સનત મહેતા	૫૮-૫૭
આશી સરકાર અને ૫' નેહરુનો વારસો	
ભો. ગાંધી	૫૮-૮૨
પ્રીત્વનાથની જે નવનકશાઓ	બોગીલાલ ગાંધી ૫૮-૭૭
સુખીતો રંગ	જયંત શા. જોષી ૫૮-૩૩
સેન હંભામથુની લોકકથા (ઐતિહાસિક-પાસઝિયા)	પુષ્કર ગદરવાકર ૫૮-૪૩
કથા : જીવનની એક આવજવાકતા (અનુદૈક્ષિતરના આધારે)	સરલા અમ્બેહડન ૫૮-૬૫
પ્રજાસભ્ય હાકારનો શસોષો :	પુષ્કર ચંદરવાકર ૬૦

લેખો (માન-વિચાર)

માનવી અને ગ્રથ'સંચાલિત મત્રો	
ગ્રોહક સ્વેદન	૫૫-૪૩
જીવકોપનું વિનમ્યકારી જગત :	જી એચ. ફાંક ૫૬-૫૨
સંશુદ્ધ શુરુત્વાકર્ષણ	ડૉ. રસિક પંડ્યા ૫૮-૫૧
શુરુત્વાકર્ષણ વિશે ક'ઈક નવું :	એ. કાલીસેત્ત ૫૮-૭૪
શુરુત્વાકર્ષણની મદદથી બ્રહ્મકર્મા પિંકાર	
પાશ્વર્ય કાવત્તોવ	૫૮-૬૨

લેખો (સાહિત્ય : કલા)

નટની સાધના :	અવશકર ભોજક 'સુદરી' ૫૫-૨૭
પરિપલ્લવ 'રિમ્જિમ' નો પારમલ	સમપ્રસાદ જક્કી ૫૫-૫૩
યુજન ઓર્ગનિઝ કૃત નાટક	બ'શીલાલ દલાલ ૫૬-૫૮
કિર્તિદાસ અને સાહિત્યના તાણાવાણા	
બોગીલાલ સાહેબરા	૫૬-૬૭
સંકસપીઅરના કરુણાન્ત નાટક	
સમગ્રિવાસ શર્મા (અનુ : અશ્વિન દેસાઈ)	૫૭-૩૩
આધુનિક સાહિત્ય : એક રિવ્યુ આશિષદેવ હરસન	
અનુ. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	૫૮-૪૨

અમલીયાન

અનુષ્ઠાણની ચર્ચાકથા	અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ ૫૬-૭૨
'સેધમલાર' ના સાદા સર	હેમન્ત દેસાઈ ૫૭-૬૮
અધ્યાપકનો રજાધ્યાય	અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ ૫૮-૪૭
જોરખ અને મચિત્ર	રમણલાલ જોષી ૫૮-૭૧

પ્રવાસ

પ્રશ્નમના પ્રવાસે	(૧)	સનત મહેતા	૫૫-૪૬
"	(૨)	"	૫૬-૬૧
"	(૩)	"	૫૭-૬૩
"	(૪)	"	૫૮-૫૭

અમલીયાં અને ત્યાં (સં. ભારતી શાહ)

—કેન્સર અને ધૂમપાન	(પ્રબોધ ચોક્કરી)	૫૬-૮૦
—શ્રી મિત્રધર	(ભારતી શાહ)	૫૬-૮૧
—ઈન્ડો-ચીના વિચારોનો અમેરિકા તરફ	(ભારતી શાહ)	૫૭-૭૬
—ઇન્ડો-ઇન્ડો "અર્થ" અને જૂથજીવનો કાવેરી	(ભારતી શાહ)	૫૮-૬૪
—સોમન કેમોલિક ચર્ચા અને મત્તનિરોધ	(ભારતી શાહ)	૫૮-૬૫
—શ્રદ્ધાવધા-ધરમનાં ધર	"	૫૮-૭૬

દેશવિદેશ (બોગીલાલ ગાંધી)

૧૯૬૩ : અપૂર્વ ઐતિહાસિક વળાંકનું વર્ષ	૫૫-૭૪
--------------------------------------	-------

વિશ્વમાનવ

આગાહી વર્ષના વિશેષાંકો

[લેવે આ વિશેષાંકો મેયસવરે—ક્રિમ્સ]

- સર્વોદય વિજ્ઞાન (૧૯૫૮) ૩-૫૦
- માનવ અને પરમાણુ (૧૯૫૯) ૫-૫૦
- ગુજરાત દર્શન (૧૯૬૦) ૯-૦૦
- નવી સોલોની નવલિકા (૧૯૬૦) ૩-૫૦
- સ્વીન્ડરફર્ડ (૧૯૬૧) ૯-૦૦
- સાર્વત્રીય મધ્ય (૧૯૬૨) ૨-૦૦
- અલ્લાહ રીસાયન સાહિત્યની અંધી
અને સમસ્યા (૧૯૬૩) ૫-૫૦
- રશિયાન્ડીન સંઘર્ષ (૧૯૬૩) ૧-૦૦
- નહેરુ : આધુનિક સમસ્યા
[સર્વાંગી વિશ્લેષણ] ૩-૦૦

[ઉપરાંત : મેયસવરે અને અંગ્રેજીઓ : પરિચય પત્રિકા મળે છે]

વિશ્વમાનવ (આવેશી ક્રમમાં)

વર્ષ : ૧૯૫૮	રૂ. ૮
વર્ષ : ૧૯૫૯	રૂ. ૮
વર્ષ : ૧૯૬૦	રૂ. ૮
વર્ષ : ૧૯૬૧	રૂ. ૧૦
વર્ષ : ૧૯૬૨	રૂ. ૧૦
વર્ષ : ૧૯૬૩	રૂ. ૧૦

[છટકે અ કે માટે તપાસ કરવી]

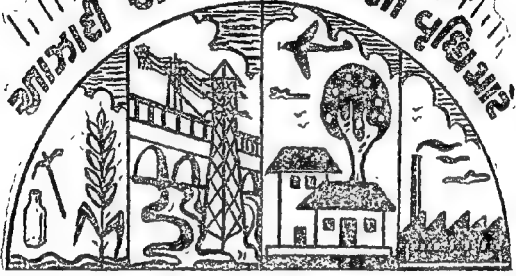
આજના યુગની સમસ્યાઓના માહિતીપૂર્ણ વિવેચન માટે

સંઘરવા યોગ્ય

વિશ્વમાનવ

સિદ્ધાંત

આત્માદી અને આત્માદીના પુષ્ટિમાર

જાણી લાયક

ચાંજળામાં જાણી દોડો

લેશનલ ડિક્શનરી સર્વિસ
 ડિક્શનરી ડિપાર્ટમેન્ટ સર્વિસ
 એડ્યુકેશનલ ડિક્શનરી, ની લીડી. અને પોસ્ટ
 એડિશન બચત ખાતામાં લાગુ પડે

ગુજરાત સરકારના આયોજીત અને તરફથી પ્રકાશિત

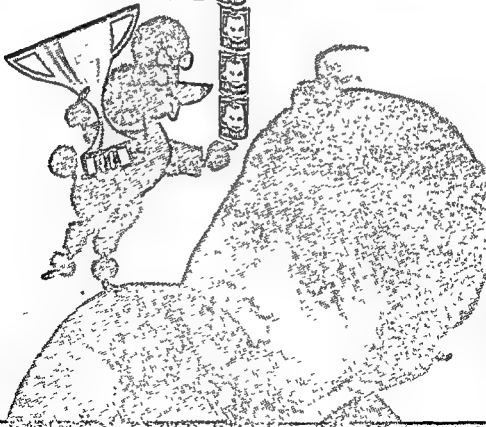
ડીડવાઈ ઇનામ જીતનાર અમૂલ દુધાહારની ફોર્મ્યુલા

બી કો'ટલ કુક ટેકનોલોજી રોસચર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટના વિપુલ
વૈજ્ઞાનિકોએ ભારતમાં બાળકોના આહારની
આવશ્યકતાઓને અનુકૂળ અમૂલ દુધાહારની ફોર્મ્યુલા રજૂ
કરી. અમૂલના પેપર તથા શરીરની ધીમીએ પુર
બનાવે છે, આપના બાળકને સુરક્ષિત આરોગ્ય અને સક્રિય
આપે છે અને વજનમાં સંતોષાતરક વધારો કરે છે

જેરદાર હાત અને જનજન હાકડા' નીરોમી લેહરી, લીઃ ૩
રફ અને મુનાયમ તપ્ત અમૂલ ચેપી રોગો
સામેની પ્રતિકાર સક્તિમાં શુદ્ધિ કરે છે અને સર્પી,
અરિચરોષ (સિક્કેસ) અને લેપ્ટોવિરસ ને મિલકતા
(અનિમિષ) સમિ રક્ષણ આપે છે, આપના બાળક માટે
અનિ ઉત્તમ'

તાજ દુધમાંથી બનાવેલ એમૂલ દુધાહારમાં ૭
વિઝમિનો છે જે આપના બાળક માટે જરૂરી છે.

ENPRO MOTORS

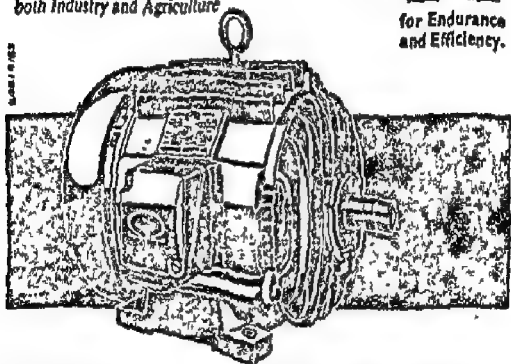
are built to last and serve
both Industry and Agriculture

*Physical Dimensions & Centre Height
according to IS 1231/1958*

*Guaranteed for Rated Performance
and Service.*

for Endurance
and Efficiency.

Manufacturers.

ENGINEERING PRODUCTS LTD., Jogeshwar, Bombay 60.

Sole Selling Agents

HINDUSTAN EQUIPMENT SUPPLIERS LTD.,

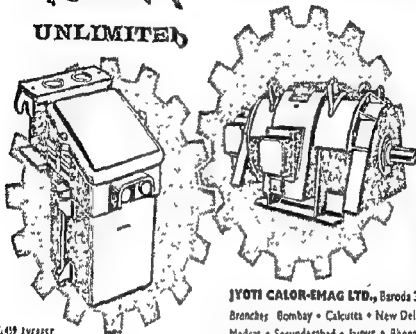
45-47, Apollo Street, Fort, Bombay 1. Phones 253824-25

STRATEGIC ENGINEERING GROUP ENTERPRISE

POWER

UNLIMITED

Power is the life-blood of industrial machines. A vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct. Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial, agricultural, textile and miscellaneous requirements.

JYOTI CALOR-EMAG LTD., Baroda 3

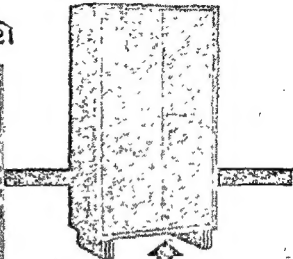
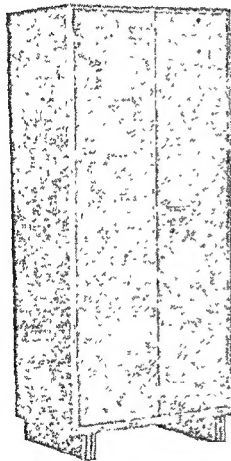
Branches: Bombay • Calcutta • New Delhi
Madras • Secunderabad • Jaipur • Bhopal

આકર્ષકતા અને સલામતીનો
સુંદર સુમેળ—

ખીરાનાં લોખંડનાં કબારો

મહિમાઓનાં પ્રાપ્તિથી એક કંપની અને મન-
અનેશન હોય કે ન્યયસાથી માણસોનાં મુશ્કેલીનાં
ઓચતિયો અને દુસ્તાવેજો હોય, કીમતી વસ્તુઓ
જુદાજુદી સલામતીથી સ્થાવરી સંપત્તિને ખીરાના
લોખંડનાં કબારો આપવામાં છે. જો હાલ ન પડે
અને કાલ ન પડે એ અદેખાસ વૃત્તિનું આલેશન
ખીરાના કબારો નિરાનિશ્ચય રચના અને છે.

‘પ્રોપ્યુસર’ : ૧૧૫ લિ.મી. ૪૮૮૮ લિ.મી. ૪૮૮૫ લિ.મી.

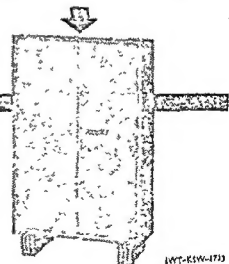
‘મિનિટ’ : ૧૧૦ લિ.મી. ૪૪૦ લિ.મી. ૪૪૦ લિ.મી.

‘યુટિલિટી’ : ૧૬૮૦ લિ.મી. ૪૬૧૫ લિ.મી. ૪૬૮૫ લિ.મી.

આજનાં સમયનાં અત્યંત જરૂરની
સામગ્રી જે આપની પસંદગીનાં વધારાનાં
નિયમિત કરી આપવામાં આવશે.

ખીરા સ્ટીલ વર્કસ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ

મોરારજી રોડ, સાબરમતી કુદ, ગુજરાત

(W-173)

જયાનંદ ખીરા એન્ડ કંપની પ્રાઇવેટ. લિ. ખીરાવાવન, એન્ડ હર્સ્ટલીજ—મુંબઈ-૭

ત્વરિત, સુરક્ષિત નિશ્ચિત

ખાંસીનો ધરગથ્થુ ધટાળ

Alembic
ગ્લાયકોડીન
ટર્પ-વસાકા

સુદી, ચાસ ફંધનાર અને યવનાર ખાંસીનો
ત્વરિત અને નિશ્ચિત ધરગથ્થુ ધટાળ

૧૫૬૦૩

વિદ્યાગાળા.

અંક-૫૫, જાન્યુ-૧૯૬૪ —

અંક-૬૦, ડીસે-૧૯૬૪

૧૫૬૦૩

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અ'માલય

અમદાવાદ - ૬